ΛΑΟΓΡΑΦΙΑ

ΔΕΛΤΙΟΝ

ΤΗΣ

ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΛΑΟΓΡΑΦΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ

ΚΑΤΑ ΤΡΙΜΗΝΙΑΝ ΕΚΔΙΔΟΜΕΝΟΝ

ΤΟΜΟΣ Ζ΄

ΜΝΗΜΟΣΥΝΟΝ Ν. Γ. ΠΟΛΙΤΟΥ

ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ
ΤΥΠΟΙΣ Π. Δ. ΣΑΚΕΛΛΑΡΙΟΥ
1923

ΛΑΟΓΡΑΦΙΑ

ΔΕΛΤΙΟΝ ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΛΑΟΓΡΑΦΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΙΑΣ

ΤΙΜΗ ΤΗΣ ΕΤΗΣΙΑΣ ΣΥΝΔΡΟΜΗΣ Δρ. 25

Συνδρομηταὶ ἐγγράφονται παρὰ τῷ ἐν Ἀθήναις Διεθνεῖ Βιβλιοπωλείῳ Ἐλευθερουδάκη καὶ Μπάρτ (Eleftheroudakis et Barth Librairie internationale, Place de la Constitution, Athènes).

Εἰς τοὺς ἑταίρους ἡ ***Λαογραφία*** ἀποστέλλεται δωρεάν.

Τὰ ἀποστελλόμενα πρὸς δημοσίευσιν χειρόγραφα πρέπει νὰ εἶναι γεγραμμένα ἐπὶ τῆς μιᾶς σελίδος ἑκάστου φύλλου. Τὰ κείμενα τῶν δημωδῶν μνημείων εἶναι ἀναγκαῖον νὰ γράφωνται καθαρῶς καὶ εὐκρινέστατα. Τὰ χειρόγραφα δὲν ἐπιστρέφονται.

Πάντα τ' ἀφορῶντα εἰς τὴν διοίκησιν τὴν ἑταιρείας ἔγγραφα ἀποστέλλονται εἰς τὸν πρόεδρον κ. ΧΡ. ΤΣΟΥΝΤΑΝ καθηγητὴν τοῦ Πανεπιστημίου (Ἀλκιβιάδου 36), τὰ δ' ἀφορῶντα τὸ περιοδικὸν καὶ τὰ δημοσιεύματα χειρόγραφα ἢ ἔντυπα εἰς τὸν γραμματέα κ. Σ. Π. ΚΥΡΙΑΚΙΔΗΝ διευθυντὴν τοῦ Λαογραφικοῦ Ἀρχείου ἐν τῇ Ἐθνικῇ Βιβλιοθήκῃ.

Αἱ ἐτήσιοι καταβολαὶ τῶν ἑταίρων καὶ οἱ χρηματικοὶ λογαριασμοὶ ἀποστέλλονται ἐπίσης εἰς τὸν γραμματέα.

Παρακαλοῦνται οἱ κ. Ἑταῖροι τῆς Ἑταιρείας νὰ δηλώσωσι τὰς διευθύνσεις αὐτῶν εἰς τὸ Λαογραφικὸν Ἀρχεῖον. Οἱ μὴ λαβόντες τεῦχός τι παρακαλοῦνται νὰ καθιστῶσι τοῦτο γνωστὸν εἰς τὸ γραφεῖον.



ΛΑΟΓΡΑΦΙΑ

ΔΕΛΤΙΟΝ

ΤΗΣ

ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΛΑΟΓΡΑΦΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ

ΚΑΤΑ ΤΡΙΜΗΝΙΑΝ ΕΚΔΙΔΟΜΕΝΟΝ

ΤΟΜΟΣ Ζ΄

ΜΝΗΜΟΣΥΝΟΝ Ν. Γ. ΠΟΛΙΤΟΥ

ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ
ΤΥΠΟΙΣ Π. Δ. ΣΑΚΕΛΛΑΡΙΟΥ
1923

Ἡ Λαογραφικὴ Ἑταιρεία ἐκπληροῦσα ἀπόφασιν, δηλωθεῖσαν ἤδη ἐν ἀρχῇ τοῦ Η΄ τόμου, ἐκδίδει νῦν τὸν Ζ΄ εἰς τιμὴν τῆς μνήμης τοῦ ἱδρυτοῦ αὐτῆς Ν. Γ. Πολίτου. Ἐπειδὴ δὲ πλείονες ἦσαν οἱ μὴ λαογράφοι φίλοι καὶ μαθηταὶ τοῦ ἀειμνήστου ἀνδρός, οἵτινες ἐπεθύμουν νὰ τιμήσουν τὴν μνήμην αὐτοῦ προσφέροντες τὴν πνευματικὴν αὐτῶν συμβολὴν εἰς τὸν ἐπιμνημόσυνον τοῦτον τόμον, τὸ Συμβούλιον, μὴ θέλον νὰ ἀποκλείσῃ τῆς συμμετοχῆς ἄνδρας τὰ πρῶτα φέροντας ἐν τῇ ἐπιστήμῃ, ἔχον δ᾽ ὑπ᾽ ὄψιν καὶ τὸν πολυμερῆ χαρακτῆρα τῆς ἐπιστημονικῆς δράσεως τοῦ τεθνεῶτος, ἀπεφάσισε νὰ μὴ διατηρήσῃ τὸν αὐστηρῶς εἰδικὸν τοῦ περιοδικοῦ χαρακτῆρα, ἀλλὰ νὰ δεχθῇ πάσας τὰς προσφερομένας ἐπιστημονικὰς ἐργασίας. Δυστυχῶς πρὸ τῆς περατώσεως τοῦ τόμου κακὴ μοῖρα μᾶς ἐπεφύλασσε νὰ θρηνήσωμεν τὸν θάνατον τεσσάρων ἐκ τῶν συμμετασχόντων εἰς αὐτόν, τῶν ἀειμνήστων Μπούτουρα, Roscher. Σβορώνου καὶ Φουτρίδου.

ΣΤΟΝ ΠΟΛΙΤΗ

Ξεπλανεμένοι ἀπ' τὰ καμπήσια πλάτια
Σὲ σμίξαμε. — Ἡ ἀντρίκια σου μορφή,
Τὰ δυὸ βαθιά, μεγάλα, μαῦρα μάτια,
Γεμᾶτα κάποια δύναμη κρυφή,

Μᾶς ἔσυραν στ' ἄγνωστα μονοπάτια,
Ποὺ ἀνέβαινες, θωρῶντας στὴν κορφὴ
Μὲ πόθο τῶν Νεράϊδων τὰ παλάτια· —
Σὲ σμίξαμε σὰ νιώτεροι ἀδερφοί.

Μάγος, προφήτης, ὁδηγός μας· — ὅμως
'Απ' τὴ ζωὴ μακρύτερος ὁ δρόμος,
Κι' ἄξαφνα στάθηκες μισοδρομῆς.

Τιμὴ καὶ δόξα πὼς ὁ πρῶτος ἦσουν!
'Ακολουθῶντας ἄλλοι θὰ πατήσουν
Ὅπου δὲ φτάσαμε μαζί σου ἐμεῖς.

Ὀκτώβριος 1923. *ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΔΡΟΣΙΝΗΣ*

ΕΙΣ ΤΗΝ ΜΝΗΜΗΝ ΤΟΥ Ν. Γ. ΠΟΛΙΤΟΥ
ΟΙ ΦΙΛΟΙ ΚΑΙ ΜΑΘΗΤΑΙ

Κωνστ. Ι. *Ἄμαντος*
Γεώργ. *Ἀναγνωστόπουλος*
Γρηγ. Ν. *Βερναρδάκης*
Γιάννης *Βλαχογιάννης*
Ἰωανν. Κ. *Βογιατζίδης*
R. M. *Dawkins*
Στυλιανὸς *Δεινάκις*
Μιχαὴλ *Δέφνερ*
Franz *Drexl*
Γεώργ. *Δροσίνης*
S. *Eitrem*
Ἰ. Ε. *Καλιτσουνάκις*
Γεράσ. *Καψάλης*
Ἀντ. Β. *Κεραμόπουλος*
Σωκρ. Β. *Κουγέας*
Φαίδων *Κουκουλές*
P. *Kretschmer*
Kaarle *Krohn*
Στίλπων Π. *Κυριακίδης*
Κωνστ. Μ. *Κωνσταντόπουλος*
Π. *Λορεντζᾶτος*
F. H. *Marshall*
Γ. Α. *Μέγας*
Σῖμος *Μενάρδος*
† Ἀθαν. *Μπούτουρας*
Στέφ. *Ξανθουδίδης*
Δημ. Η. *Οἰκονομίδης*
Χρ. Γ. *Παντελίδης*
Hubert *Pernot*
Ch. *Picard*
A. *Plassart*
† W. H. *Roscher*
Κ. Α. *Ρωμαῖος*
Δημ. Μ. *Σάρρος*
† Ἰωάνν. Ν. *Σβορῶνος*
Wolfgang *Schultz*
Μιχ. Κ. *Στεφανίδης*
Μανόλης *Τριανταφυλλίδης*
Χρῆστος *Τσούντας*
Βασ. *Φάβης*
† Ἀριστείδ. Εὐ. *Φουτρίδης*
Γεώργ. Ν. *Χατζιδάκις*
Hugo *Hepding*
D. C. *Hesseling*
Φριδερεῖκος *Χίλλερ*
A. J. B. *Wace.*

Ν. Γ. ΠΟΛΙΤΗΣ

Ὁ Νικόλαος Πολίτης ἐγεννήθη ἐν Καλάμαις τὴν 8ην Μαρτίου 1852. Ὁ πατήρ του Γεώργιος Πολίτης ἀνῆκεν εἰς τὸν δικαστικὸν κλάδον, κατήγετο δ' ἀπὸ τὸ χωρίον Γιαννιτσάνικα τῆς αὐτῆς ἐπαρχίας. Τὴν ἐγκύκλιον παίδευσιν ἐξεπαιδεύθη ἐν Καλάμαις, ἐνωρὶς δ' ἔδωσε δείγματα τῆς φιλεργίας, τῆς φιλαναγνωσίας, τοῦ ἐπιστημονικοῦ ἐνδιαφέροντος, τῆς τάξεως καὶ τῆς ἐμφύτου, δύναταί τις νὰ εἴπῃ, μεθοδικότητος αὐτοῦ, ἅτινα τόσον χαρακτηρίζουσι πάντα αὐτοῦ τὰ κατόπιν ἔργα. Εἰς διάφορα τετράδια, τῶν ὁποίων τὸ παλαιότερον φθάνει μέχρι τοῦ 1865, εἰς ἡλικίαν δηλ. δεκατριῶν ἐτῶν, ἤρχισε νὰ σημειώνῃ ἐκ τῶν βιβλίων, τὰ ὁποῖα ἀνεγίνωσκε, κατὰ κατηγορίας ὅσα ἔκαμνον εἰς αὐτὸν ἰδιαιτέραν ἐντύπωσιν. Ἦσαν δὲ τὰ βιβλία ταῦτα πρωτίστως τὰ περιοδικὰ τῆς ἐποχῆς, ἡ Χρυσαλλίς, ἡ Ἐφημερὶς τῶν Φιλομαθῶν, ἡ Εὐτέρπη, τὸ Ἀττικὸν Ἡμερολόγιον τοῦ Ἀσωπίου, ἡ Ἀποθήκη τῶν ὠφελίμων γνώσεων καὶ ἄλλα τινὰ ἧττον σπουδαῖα, πρὸ πάντων δὲ ἡ Πανδώρα, τὴν ὁποίαν καὶ ὀνομάζει κύπου εἰς τὰς σημειώσεις αὐτοῦ *σπουδαιότατον περιοδικὸν σύγγραμμα*. Ἔπειτα διάφοροι ἀρχαῖοι Ἕλληνες καὶ Λατῖνοι συγγραφεῖς, ὁ Νέπως, ὁ Τάκιτος, ὁ Διόδωρος, ὁ Ἡλιόδωρος καὶ ἰδίως αἱ ἐκδόσεις τοῦ Κοραῆ, δι' ὧν καταφανῶς εἰσήχθη εἰς τὴν σοβαρὰν μελέτην τῶν ἀρχαίων συγγραφέων καὶ τῆς ἀρχαιότητος.

Στρέφεται δὲ τὸ ἐνδιαφέρον αὐτοῦ ἔκτοτε πρὸς τὰ αὐτὰ θέματα, τὰ ὁποῖα καὶ κατόπιν ἀπετέλεσαν τὸ κέντρον τοῦ ἐπιστημονικοῦ αὐτοῦ βίου, οἷα τὰ ἤθη καὶ τὰ ἔθιμα τῶν ἀρχαίων καὶ νέων Ἑλλήνων καὶ ἄλλων ἐθνῶν, αἱ παροιμίαι, τὰ ᾄσματα, τὰ αἰνίγματα,

τοπογραφικὰ διάφορα, σχετιζόμενα ἰδίως πρὸς τὴν ἰδιαιτέραν αὐτοῦ πατρίδα, ἱστορικὰ ἐπίσης διάφορα τοπικοῦ ἐνδιαφέροντος, μυθολογικὰ τῆς ἀρχαίας καὶ νεωτέρας μυθολογίας, ἔτι δὲ καὶ γλωσσικὰ τῆς νέας ἑλληνικῆς γλώσσης. Ἀνεπτύχθη δ' εἰς αὐτὸν τὸ πρὸς τὰ τοιαῦτα θέματα ἐνδιαφέρον πιθανώτατα ἐκ τῆς ἀναγνώσεως τῶν τότε περιοδικῶν καὶ ἰδίᾳ τῆς Πανδώρας.

Αὕτη ἀκολουθοῦσα τὴν ὤθησιν, τὴν ὁποίαν εἶχε δώσει ἡ ἔκδοσις τῆς συλλογῆς τοῦ Fauriel, εὐθὺς ἀπὸ τῆς ἱδρύσεως αὐτῆς, δηλαδὴ ἀπὸ τοῦ 1850, ἐδημοσίευε σποραδικῶς δημώδη ᾄσματα, ἀπὸ δὲ τοῦ Δ´ αὐτῆς τόμου τοῦ 1854 ἀρχίζει τακτικὴν τὴν δημοσίευσιν τοιούτων *πρὸς περίσωσιν ἀπὸ τῆς λήθης* (1). Κατὰ τὸ 1856 νέα ὤθησις δίδεται εἰς τὰς νεοελληνικὰς μελέτας καὶ ἐρεύνας πάλιν διὰ τῆς Πανδώρας. Ἡ φιλοσοφικὴ σχολὴ προκηρύσσει τὸ *Τσοκάνειον διαγώνισμα πρὸς συγγραφὴν ἱστορίας τῆς νεωτέρας ἑλληνικῆς γλώσσης* (2), ὁ δὲ Ζαμπέλιος λαμβάνων ἀφορμὴν ἐκ τῆς προκηρύξεως ταύτης καὶ ἐπιτιθέμενος κατ' αὐτῆς καθορίζει (3) τὰς ἀπαιτουμένας προεργασίας, *τὰ προγυμνάσματα,* ὅπως τὰ ἀποκαλεῖ, διὰ τὴν σύνταξιν τῆς γραμματικῆς ταύτης, μεταξὺ τῶν ὁποίων πρῶτον τάσσει *τὸν σχηματισμὸν γλωσσαρίων καὶ φρασεολογίων τῆς νεοελληνικῆς καὶ τὴν γνησίαν συλλογὴν παροιμιῶν, ᾀσμάτων, μυρολογίων, μύθων δημωδῶν κτλ.* Ἔκτοτε ἡ Πανδώρα, δίδοντος τὸ παράδειγμα τοῦ διευθυντοῦ της Ν. Δραγούμη, ἤρχισε νὰ δημοσιεύῃ τακτικὰ ποικίλας γλωσσικὰς καὶ λαογραφικὰς συλλογάς, καθὼς καὶ πραγματείας σχετικὰς πρὸς τὰ νεοελληνικά. Τὸ κήρυγμα τοῦ Ζαμπελίου ἐνεστερνίσθη καὶ τὸ Ὑπουργεῖον τῆς Παιδείας, ὑπουργοῦντος τοῦ Χριστοπούλου, καὶ ἐξέδωκε κατὰ τὸ αὐτὸ ἔτος ἐγκύκλιον πρὸς τοὺς λειτουργοὺς τῆς ἐκπαιδεύσεως περὶ συλλογῆς γλωσσικοῦ καὶ λαογραφικοῦ ὑλικοῦ, τὰς δὲ κατόπιν τῆς ἐγκυκλίου ταύτης ἀποστελλομένας συλλογὰς ἐδημοσίευε διὰ τῆς Ἐφημερίδος τῶν Φιλομαθῶν.

Ἐκίνει δὲ τοὺς Ἕλληνας λογίους τότε εἰς τὴν μελέτην τῆς γλώσσης καὶ τοῦ βίου τοῦ νέου ἑλληνικοῦ λαοῦ ὄχι τόσον τὸ ἄμεσον

(1) Πανδώρας τ. Δ´, σ. 435.
(2) Αὐτ. Ζ´ 227.
(3) Αὐτ. Ζ´ 369. Φιλολογικαί τινες ἔρευναι περὶ τῆς νεοελληνικῆς διαλέκτου.

δι' αὐτὸν ἐπιστημονικὸν ἐνδιαφέρον, ὅσον ὁ πατριωτισμός. Καὶ ὡς πρὸς μὲν τὰ δημώδη ᾄσματα τὸ κίνητρον ἦτο τὸ παράδειγμα τοῦ Fauriel καὶ ἡ ὑπὸ τῶν ξένων ἀναγνώρισις τῆς ποιητικῆς αὐτῶν ἀξίας, ὡς πρὸς δὲ τὰς λοιπὰς τοῦ βίου ἐκδηλώσεις ἡ ἐπιθυμία τῆς ἀνευρέσεως ἐν τῇ νέᾳ Ἑλλάδι ἰχνῶν τοῦ ἀρχαίου κόσμου, ἀποδεικνυόντων τὴν ἀδιάσπαστον ἀπὸ τῆς ἀρχαιότητος μέχρι σήμερον συνέχειαν τοῦ Ἑλληνισμοῦ ἐναντίον τῶν γνωστῶν θεωριῶν τοῦ Fallmerayer.

Τέκνον τῆς κινήσεως ταύτης εἶναι καὶ ὁ Πολίτης. Ἐνωρίτατα δὲ ἤρχισε νὰ δίδῃ καὶ δείγματα τῆς πνευματικῆς του γονιμότητος Ἤδη κατὰ τὸ 1865 δημοσιεύει διάφορα ἀρθρίδια εἰς τὴν *Χρυσαλλίδα* καὶ τὴν *Φιλόστοργον μητέρα,* γνωμικὰ καὶ ἀποφθέγματα διαφόρων μεγάλων ἀνδρῶν. Κατὰ δὲ τὸ 1866 δημοσιεύει εἰς τὴν *Πανδώραν* (¹) τὸ πρῶτον αὐτοῦ ἐπιστημονικὸν ἄρθρον «*Περὶ λυκοκανθάρων*», ἐν ᾧ ἀφορμὴν λαμβάνων ἔκ τινος ἐτυμολογίας τῆς λέξεως *καλλικάντζαρος,* προταθείσης ἐν τῇ *Ἐφημερίδι τῶν Φιλομαθῶν,* προσπαθεῖ νὰ ἐτυμολογήσῃ τὴν λέξιν ἐκ τοῦ *λυκοκάνθαρος.* Κατὰ τὸ αὐτὸ ἔτος ἀρχίζει καὶ τὴν δημοσίευσιν ἐν τῇ αὐτῇ *Πανδώρᾳ* δημοτικῶν ᾀσμάτων τῆς Μάνης, τὰ ὁποῖα ἐφοδιάζει καὶ διὰ διαφόρων γλωσσικῶν, ἱστορικῶν καὶ ἄλλων ἑρμηνευτικῶν παρατηρήσεων. Κατὰ τὸ ἑπόμενον ἔτος, 1867, ἐξακολουθεῖ τὴν δημοσίευσιν ᾀσμάτων καὶ ἄλλων πραγματειῶν εἰς τὴν *Πανδώραν,* οἷαι ἡ *Περὶ παραμυθίων παρὰ τοῖς νεωτέροις Ἕλλησι* καὶ τὰ *Νεοελληνικὰ ἀνάμικτα,* εἰς τὰς ὁποίας εἶναι καταφανὴς ἡ τάσις τῆς ἐποχῆς, τῆς ἀνευρέσεως ὁμοιότητος καὶ συνεχείας πρὸς τὰ ἀρχαῖα. «Σκοπεύω, λέγει, ὁμιλῶν περὶ δεισιδαιμονιῶν, ἵνα καταδείξω ἐκείνας μάλιστα, αἵτινες, ὡς θρησκευτικὰ ἔθιμα ἔκπαλαι θεωρούμεναι, εἶναι αὐτόχρημα ἀπόρροιαι τῶν θρησκευτικῶν δοξασιῶν τοῦ Ἑλληνισμοῦ ἐν τῇ πρώτῃ αὐτοῦ ἡλικίᾳ». Καὶ ἀλλαχοῦ (²) προκειμένου περὶ παροιμιῶν λέγει ὅτι θὰ ἐξετάσῃ «τὰς δημώδεις τῆς Ἑλληνικῆς παροιμίας, μάλιστα καθ' ὅσον ἐξήχθησαν ἐκ χωρίων ἀρχαίων συγγραφέων».

Κατὰ τὸ αὐτὸ ἔτος ἀφορμὴν λαβὼν ἐκ τῶν ἀγώνων τῆς ἐπα-

(¹) Τόμ. ΙϚ´ σ. 453-454.
(²) Αὐτ. τ. ΙΗ´ σ. 462.

ναστατημένης Κρήτης δημοσιεύει εἰς τὴν ἐφημερίδα *Καθῆκον* τῶν Καλαμῶν ἄρθρον ὑπὸ τὸν τίτλον *Ἡ νῆσος Κρήτη.*

Πλὴν δὲ τῶν σοβαρωτέρων τούτων ἀσχολιῶν εὐχαρίστως ἠσχολεῖτο καὶ μὲ τὴν σύνθεσιν καὶ λύσιν αἰνιγμάτων, γρίφων καὶ τῶν τοιούτων, ὧν πολλὰ καὶ τότε καὶ κατόπιν ἐδημοσίευσεν εἰς τὰ περιοδικά.

Ὅπως δ' ἐνωρὶς ἔδωκεν ὁ Πολίτης δείγματα τῆς μελλούσης ἐπιστημονικῆς δράσεώς του, οὕτως ἐνωρὶς ἔδωκε δείγματα καὶ τοῦ ἀκραιφνοῦς καὶ ἐνθουσιώδους πατριωτισμοῦ του. Ὅτε κατὰ τὸ 1866 ἐξερράγη ἡ Κρητικὴ ἐπανάστασις, παραλαβὼν ὡς μόνον ἐφόδιον ἐφάπλωμα ἐξεκίνησε κρυφίως πεζὸς ἐκ Καλαμῶν διὰ νὰ μεταβῇ εἰς Ναύπλιον καὶ ἐκεῖθεν εἰς Κρήτην. Μόλις δὲ καὶ μετὰ βίας κατώρθωσαν οἱ γονεῖς του νὰ τὸν ἀνακαλύψουν εἰς τὸ Ναύπλιον καὶ νὰ τὸν ἀναγκάσουν νὰ ἐπιστρέψῃ.

* * *

Εἰς τὰ 1868 ἐνεγράφη εἰς τὴν φιλοσοφικὴν σχολὴν τοῦ Πανεπιστημίου. Τότε ἀκριβῶς εἶχε διορισθῇ ὡς ἔκτακτος καθηγητὴς καὶ ὁ Κόντος, τοῦ ὁποίου ἔκτοτε τὸ ὄνομα ἤσκει ἐπὶ τῶν φοιτητῶν μεγάλην ἕλξιν. Ἀλλ' ὁ Πολίτης οὐδεμίαν εὐθὺς ἐξ ἀρχῆς ᾐσθάνθη κλίσιν πρὸς τὸν ἄγονον, ὅπως τὸν ἐχαρακτήρισεν εἰς τοὺς κατόπιν πρὸς τὸν Κόντον καὶ τοὺς Κοντικοὺς ἀγῶνάς του, καὶ αὐχμηρὸν φιλολογικὸν σχολαστικισμὸν αὐτοῦ, *ὅστις βαρύνει τὸν νοῦν καὶ ἀπολιθώνει τὴν καρδίαν, εἶναι δὲ ἀνίκανος νὰ ἐμπνεύσῃ τὴν διὰ τῆς διδασκαλίας τῶν ἀρχαίων ἐπιζητουμένην διανοητικὴν μόρφωσιν καὶ τὸ γενναῖον φρόνημα εἰς τὰς ψυχὰς τῶν παίδων.* Ἐξηκολούθησε δὲ καθ' ὅλην τὴν διάρκειαν τῶν σπουδῶν του ἀσχολούμενος περὶ τὰ προσφιλῆ του νεοελληνικὰ θέματα δημοσιεύσας ἱκανὰς ἐργασίας εἰς τὴν *Πανδώραν* καὶ τὴν *Ἐφημερίδα τῶν Φιλομαθῶν*. Μετέχων δ' ἐνεργῶς καὶ τοῦ συλλόγου Παρνασσοῦ ἔλαβε μέρος εἰς τὴν κατὰ τὸ 1870 συσταθεῖσαν «πενταμελῆ ἐπιτροπὴν πρὸς συλλογὴν καὶ δημοσίευσιν ἀνεκδότων ἠθῶν καὶ ἐθίμων, μύθων, παροιμιῶν, αἰνιγμάτων καὶ παντοίας γλωσσογραφικῆς ὕλης τοῦ λαοῦ τῆς Ἑλλάδος» καὶ πολλὰ κατόπιν ἐδημοσίευσεν εἰς τὰ ὑπὸ τῆς ἐπιτροπῆς ταύτης δημοσιευθέντα *Νεοελληνικὰ ἀνάλεκτα* εἴτε ὑπομνηματίζων διάφορα ξένα δημο-

σιεύματα εἴτε καὶ ὁ ἴδιος ἐκδίδων οὐ μόνον ποικίλην λαογραφικὴν ὕλην, ἀλλὰ καὶ διαφόρους λαογραφικὰς πραγματείας (¹). Κατὰ τὸν αὐτὸν χρόνον ἠσχολεῖτο καὶ εἰς τὴν συγγραφὴν μεγαλυτέρου ἔργου, τῆς «Νεοελληνικῆς Μυθολογίας», ἀφορμὴν λαβὼν ἐκ τοῦ κατὰ τὸ 1867 διὰ τῆς *Πανδώρας* (²) προκηρυχθέντος Ρεδοκανακείου διαγωνίσματος, τοῦ ὁποίου τὸ δεύτερον θέμα διὰ τὸ 1871 ἦτο «Νὰ συλλεχθῶσιν ὅσον πλείστων ἑλληνικῶν τόπων τὰ ἑλληνικὰ ἤθη καὶ ἔθιμα καὶ συνήθειαι καὶ νὰ παραβληθῶσι πρὸς τὰ ἐν τοῖς σῳζομένοις συγγραφεῦσι μνημονευόμενα, ὅπως γνωσθῇ τούτων ἡ ταὐτότης καὶ διαφορά». Τὸ ἔργον τοῦτο ὑποβληθὲν ὑπὸ τὸν τίτλον *Μελέτη ἐπὶ τοῦ βίου τῶν νεωτέρων Ἑλλήνων* εἰς τὸν διαγωνισμὸν ἐβραβεύθη, ἐδημοσιεύθη δ᾽ ἀκολούθως κατὰ μὲν τὸ 1871 ὁ Α´ τόμος, κατὰ δὲ τὸ 1874 ὁ δεύτερος. Ἐκ τοῦ προλόγου δὲ τοῦ συγγράμματος καταφαίνονται τὰ ἐλατήρια, τὰ κινοῦντα τὴν ἐπιστημονικὴν δρᾶσιν τοῦ νεαροῦ τότε Πολίτου. Εἶναι τὰ αὐτά, τὰ ὁποῖα ἐκίνουν τοὺς Ἕλληνας λογίους τῆς ἐποχῆς ἐκείνης, νὰ ἀναιρέσουν τὰς θεωρίας τοῦ Fallmerayer, διαπιστοῦντες τὴν ἀδιάσπαστον συνέχειαν τῆς ἑλληνικῆς φυλῆς. «Εἰς τὸ ἐθνικὸν τοῦ τοιούτου θέματος ἀποβλέπων, ἀπεδύθην καὶ ἐγὼ εἰς τὸν ἀγῶνα», λέγει ἐν σ. γ´ ὁ Πολίτης ἐξηγῶν τὴν συμμετοχήν του εἰς τὸ διαγώνισμα (³).

Ἀλλ᾽ ἤδη ἐκ τοῦ συγγράμματος αὐτοῦ, τοῦ ὁποίου τόσον καθωρισμένος ἦτο ὁ σκοπὸς καὶ ὑπ᾽ αὐτοῦ τοῦ συγγραφέως, γίνεται καταφανής, ἴσως χωρὶς νὰ εἶναι καλὰ καλὰ ἀντιληπτὴ εἰς τὸν ἴδιον, ἡ εὐρυτέρα ἐπιστημονικὴ ἀντίληψις τοῦ νεαροῦ ἐπιστήμονος, ἥτις βραδύτερον ἔμελλε νὰ ὁδηγήσῃ αὐτὸν εἰς εὐρυτέρους ἐπιστημονικοὺς ὁρίζοντας. Διότι ἀμέσως μετὰ τὸ ἀνωτέρω προσθέτει· «ὅπως δὲ ὁ ἐπιδιωκόμενος σκοπὸς κάλλιον ἐπιτευχθῇ, προσεπάθησα μὴ ἀρκεσθεὶς εἰς τὰ ὑπὸ τῶν κριτῶν ὁριζόμενα, νὰ συλλέξω μὲν τὰ ἤθη καὶ ἔθιμα καὶ τὰς

(¹) Τὰς πραγματείας ταύτας βλέπει ὁ ἀναγνώστης εἰς τὸν κατωτέρω δημοσιευόμενον κατάλογον τῶν ἔργων τοῦ ἀειμνήστου ἀνδρός.

(²) Τόμ. ΙΗ´ σ. 88.

(³) Κατὰ τὸ αὐτὸ ἔτος ἐδημοσιεύθη καὶ τὸ θεμελιῶδες διὰ τὴν ἑλληνικὴν λαογραφίαν ἔργον τοῦ Bernhard Schmidt, τὸ ὁποῖον μολονότι συμπίπτει μὲ τὸ ἔργον τοῦ Πολίτου ὡς πρὸς τὸ θέμα καὶ τὴν μέθοδον, ὁρμᾶται ὅμως ἀπὸ σκοπῶν καθαρῶς *ἀρχαιολογικῶν, διότι,* ὡς λέγει ὁ συγγραφεύς, *ἤλπιζεν ὅτι δι᾽ αὐτοῦ ἤθελε παράσχει ὑπηρεσίαν τινὰ εἰς τὴν ἀρχαιομάθειαν.*

προλήψεις τοῦ λαοῦ οὐ μόνον ἐξ αὐτοῦ τούτου, ἀλλὰ καὶ ἐκ παντὸς βιβλίου, περιέχοντος ἔστω καὶ μικράν τινα περὶ τούτων πληροφορίαν, νὰ παραβάλω δὲ αὐτὰ καὶ πρὸς τὰ ἀνάλογα ἄλλων ἐθνῶν» Ἤδη δηλ. ἔκτοτε ἐφέρετο πρὸς τὴν ἐπιστημονικωτέραν ἀντίληψιν τῆς ἐξετάσεως τοῦ βίου τοῦ λαοῦ, πρὸς τὴν *αὐτοτελῆ συγκριτικὴν λαογραφίαν,* τῆς ὁποίας τοὺς σκοποὺς καὶ τὴν μέθοδον πολὺ βραδύτερον κατὰ τὸ 1902 διετύπωσεν ἀριστοτεχνικῶς ὁ Albr. Dieterich.

Ταὐτοχρόνως μὲ τὴν δημοσίευσιν τοῦ μεγαλυτέρου τούτου ἔργου ἐξηκολούθει δημοσιεύων καὶ πλεῖστα ἄλλα εἰς διάφορα περιοδικά, εἰς τὴν σύνταξιν τῶν ὁποίων μετεῖχεν ἐνεργῶς, ὡς εἶναι ὁ *Παρθενών,* ἡ *Ἀνατολικὴ Ἐπιθεώρησις* καὶ πρὸ πάντων ἡ *Ἑστία,* οὐ μόνον ἐπιστημονικά, ἀλλὰ καὶ μεταφράσεις ξένων λογοτεχνημάτων, ἔτι δὲ καὶ γρίφους καὶ αἰνίγματα.

Καὶ κατὰ τὴν διάρκειαν δὲ τῆς περιόδου ταύτης τοῦ βίου του ἔδωσε νέα δείγματα τῆς γενναιότητος καὶ τοῦ φιλελευθέρου τοῦ φρονήματος αὐτοῦ. Κατὰ τὸ 1873 ἀνεμείχθη ἐνεργῶς εἰς τὰ τῆς φοιτητικῆς φάλαγγος. Εἶναι δὲ χαρακτηριστικώτατος διὰ τὸ γενναῖον καὶ φιλελεύθερον αὐτοῦ φρόνημα ὁ λόγος, τὸν ὁποῖον ἐξεφώνησε τότε πρὸς τοὺς φοιτητὰς καὶ τὸν ὁποῖον δημοσιεύομεν ἐνταῦθα, ἵνα γνωσθῇ κάλλιον ὁ χαρακτὴρ τοῦ ἀνδρός.

«Ὅταν ὁ πρόεδρος τῆς Κυβερνήσεως, παραβαίνων τὰ ἴδια νομοθετήματα, διότι σήμερον κρίνει ἀντίθετα πρὸς τοὺς φιλοδόξους του σκοποὺς αὐτά, τὰ χθὲς ἐξυπηρετήσαντα αὐτούς, ὅταν παντοίας καταβάλλῃ προσπαθείας, ὅπως καταπνίξῃ τῶν πολιτῶν τὸ φρόνημα, ἕκαστος προμαντεύει, ὅτι ἀβεβαία εἶναι ἡ τύχη τῶν ἐλευθεριῶν καὶ τῶν δικαιωμάτων του. Ἀλλ᾽ ὁ πρόεδρος τῆς Κυβερνήσεως ἂς μάθῃ ὅτι ἂν οἱ νεαροὶ τοῦ Πανεπιστημίου σπουδασταὶ ἐπίστευσαν ἄλλοτε εἰς τὰς εὐέλπιδας αὐτοῦ ἐπαγγελίας, ἂν ἐσφαλμένως διέγνωσαν ἐν αὐτῷ τὸν ἄνδρα, τὸν δυνάμενον νὰ πραγματοποιήσῃ τὰ περὶ αἰσιωτέρου τοῦ ἔθνους μέλλοντος ὄνειρά των, καὶ μετ᾽ αὐτοῦ ἐτάχθησαν καὶ ὑπὲρ αὐτοῦ ἐκθύμως ἠγωνίσθησαν, ἤδη, ὅτε βλέπουσιν, ὅτι αἱ ἐλπίδες των ἐψεύσθησαν καὶ τὰ ὄνειρά των ὡς καπνὸς διεσκεδάσθησαν, ἤδη ὅτε βλέπουσιν, ὅτι μία θωπεία αὐλικὴ κατώρθωσε νὰ μεταβάλῃ ἐξ ὁλοκλήρου τὸν φιλελεύθερον τοῦ παρελθόντος ἄνδρα,

ἀπογοητευμένοι πλέον θὰ ἐξαναστῶσι, ζητοῦντες λόγον παρὰ τοῦ προδόντος τὰς ἐλπίδας των».

Φυλακισθεὶς δὲ κατόπιν τούτου μετ᾽ ὀλίγων ἄλλων, θεωρηθέντων πρωταιτίων, ἐπειδὴ ἐθεωρήθη ὡς αἰτία ἐπιβαρυντικὴ κατά τινος τούτων, τοῦ Σπανίδου, καὶ ἡ ἐκφώνησις δύο λόγων πρὸ τοῦ Πανεπιστημίου, ὁ Πολίτης δὲν διστάζει δι᾽ ἐπιστολῆς του πρὸς τὸν *Αἰῶνα* νὰ διακηρύξῃ «ὅτι τὸν πρῶτον λόγον περὶ τῶν ἐν τῷ Πανεπιστημίῳ ἀστυνομικῶν ἐπεμβάσεων, συνέταξε μὲν αὐτός, ἐξεφώνησε δὲ μόνον ὁ Σπανίδης».

Ἔτη τινὰ βραδύτερον, κατὰ τὴν ἐκστρατείαν τοῦ Δομοκοῦ τὸ 1878, διακόπτων τὰς ἐν Γερμανίᾳ σπουδάς του κατῆλθεν εἰς τὴν Ἑλλάδα καὶ ἔσπευσε νὰ καταταχθῇ εἰς τὸν στρατόν. Εὑρισκόμενος δ᾽ ἐν Θεσσαλίᾳ ὀλίγον ἔλειψε νὰ πέσῃ θῦμα τοῦ γενναίου αὐτοῦ καὶ φιλοδικαίου φρονήματος, διότι ἠθέλησε νὰ ὑπερασπίσῃ κατὰ τοῦ λοχαγοῦ του δυστυχῆ χωρικὸν καταφανῶς ἀδικούμενον.

Μετὰ τετραετεῖς σπουδὰς ἐν τῇ Φιλοσοφικῇ σχολῇ ἐνεγράφη εἰς τὴν Νομικήν, μετὰ δὲ τὸ πέρας τῶν σπουδῶν του ἐν Ἀθήναις ἀπεστάλη κατὰ τὸ 1876 ὡς ὑπότροφος τῆς Κυβερνήσεως εἰς Γερμανίαν, ὅπου ἐσπούδασεν ἐπὶ τετραετίαν εἰς τὸ Μόναχον, συνδεθεὶς διὰ στενῆς φιλίας μετὰ τοῦ ἀειμνήστου βυζαντινολόγου K. Krumbacher, τοῦ ὁποίου ὑπῆρξε καὶ διδάσκαλος εἰς τὴν νέαν ἑλληνικήν.

Καὶ καθ᾽ ὅλον τὸ διάστημα τῆς ἐν Γερμανίᾳ φοιτήσεώς του δὲν διέκοψε τὴν παραγωγικήν του ἐργασίαν καὶ τὴν δημοσίευσιν ἰδίως ἐν τῇ *Ἑστίᾳ* διαφόρων ἄρθρων, ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον λαογραφικῶν, ἀλλὰ καὶ διαφόρων μεταφράσεων ξένων λογοτεχνικῶν ἔργων.

*
* *

Κατὰ τὸ 1880 ἐπανελθὼν ἐκ Γερμανίας ἀναλαμβάνει τὴν κατάταξιν τῆς Βιβλιοθήκης τῆς Βουλῆς, ἥτις καὶ διήρκεσεν ἀπὸ τοῦ Νοεμβρίου τοῦ 1880 μέχρι τοῦ Μαρτίου τοῦ 1884, προϊὸν δὲ τῆς ἐργασίας ταύτης ὑπῆρξε καὶ ἡ κατὰ τὸ 1882 δημοσιευθεῖσα μικρὰ μελέτη «Περὶ κατατάξεως βιβλιοθήκης καὶ ἰδίᾳ τῆς βιβλιοθήκης τῆς Βουλῆς»(¹).

(¹) Εἰς τὰ βιβλιοθηκονομικὰ καὶ τὰ βιβλιογραφικὰ ἠσχολεῖτο ἤδη πολὺ πρότερον ὁ Πολίτης, κατὰ δὲ τὸ 1873 εἶχε προσκληθῆ καὶ εἰς Χίον, τῶν σχολῶν τῆς ὁποίας ἐδημοσίευσε τὸν κατάλογον κατὰ τὸ αὐτὸ ἔτος.

Τὸ ἐπίπονον καὶ μακρὸν τοῦτο ἔργον δὲν ἠμπόδισε τὸν χαλκέντερον ἐπιστήμονα ἀπὸ τῆς ἄλλης αὐτοῦ συγγραφικῆς ἐργασίας, ἐδημοσίευσε δὲ κατὰ τὴν διάρκειαν τῶν ἐτῶν τούτων πλῆθος πραγματειῶν, ἰδίᾳ λαογραφικῶν, ἀλλὰ καὶ μεταφράσεις καὶ ἄλλα διάφορα εἰς διάφορα τῆς ἐποχῆς ἐκείνης περιοδικά, συνειργάσθη δὲ καὶ τακτικὰ εἰς τὴν σύνταξιν τοῦ *Αἰῶνος*.

Κατὰ τὸ 1882 ἐγένετο ὑφηγητὴς τῆς ἑλληνικῆς μυθολογίας ἐν τῷ Ἐθνικῷ Πανεπιστημίῳ, κατὰ τὸ αὐτὸ δ' ἔτος μετέσχεν ἐνεργῶς εἰς τὴν ἵδρυσιν τῆς Ἱστορικῆς καὶ Ἐθνολογικῆς Ἑταιρείας τῆς Ἑλλάδος, τῆς ὁποίας ἐχρημάτισεν ἐπὶ σειρὰν ἐτῶν γραμματεὺς καὶ τῆς ὁποίας τὸ ἀπὸ τοῦ 1883 δημοσιευόμενον *Δελτίον* παρέσχε μεγίστας ὑπηρεσίας καὶ εἰς τὴν λαογραφίαν καὶ εἰς τὴν νεωτέραν ἱστορίαν.

Κατὰ τὸν Ἀπρίλιον τοῦ 1884 μετὰ τὴν ἀποπεράτωσιν τῆς κατατάξεως τῆς Βιβλιοθήκης τῆς Βουλῆς διωρίσθη τμηματάρχης τῆς Μέσης Ἐκπαιδεύσεως. Παραιτηθεὶς δὲ τῆς θέσεως ταύτης κατὰ Ἀπρίλιον τοῦ 1885 διωρίσθη ἐκ νέου τὸν Μάϊον τοῦ αὐτοῦ ἔτους. Ἀνετέθη δ' εἰς αὐτὸν τότε καὶ τὸ ἔργον τοῦ Γενικοῦ Ἐπιθεωρητοῦ τῶν δημοτικῶν σχολείων.

Ὡς ἐκπαιδευτικὸς ὑπάλληλος εἰργάσθη μετὰ ζήλου καὶ μὲ τὴν συνήθη του μεθοδικότητα διὰ τὴν βελτίωσιν τῆς ἐκπαιδεύσεως. Εἰς τὰ σημειώματά του σῴζεται ἀκόμη τετράδιον, εἰς τὸ ὁποῖον ὑπὸ διαφόρους τίτλους κατέγραφεν ὅσα ἔπρεπε νὰ μελετήσῃ διὰ τὴν ὀργάνωσιν καὶ τὴν ἀνύψωσιν τῆς ἐκπαιδεύσεως. Εἰς αὐτὰ μεταξὺ ἄλλων ἀπαντᾷ καὶ ἡ σκέψις περὶ ἰδιαιτέρου Ἐκπαιδευτικοῦ Συμβουλίου, ἡ ὁποία πολὺ βραδύτερον ἔμελλε νὰ πραγματοποιηθῇ. Εἶναι δὲ πολλαὶ καὶ ἄξιαι λόγου αἱ καινοτομίαι, ὅσαι δι' αὐτοῦ εἰσήχθησαν πρὸς ἀνύψωσιν τοῦ διδασκαλικοῦ κλάδου καὶ βελτίωσιν τῆς ἐκπαιδεύσεως. Εἰς αὐτὸν δὲ ὀφείλεται καὶ εἰσαγωγὴ τῆς διδασκαλίας τῶν νέων ἑλληνικῶν εἰς τὰ σχολεῖα τῆς Μέσης Ἐκπαιδεύσεως, αὐτὸς δὲ καθώρισε καὶ τοὺς συγγραφεῖς καὶ κατήρτισε τὸν πρῶτον κανόνα τῆς ἐκλογῆς τῶν τεμαχίων, τὰ ὁποῖα θὰ ἔπρεπε νὰ περιληφθοῦν εἰς τὰ σχετικὰ διδακτικὰ βιβλία. Αἱ βελτιώσεις αὗται καὶ αἱ καινοτομίαι, γενόμεναι μάλιστα ὑπ' ἀνθρώπου μὴ ἀνήκοντος εἰς τοὺς παιδαγωγικούς, ἀποδεικνύουν ἅπαξ ἔτι ἀφ' ἑνὸς μὲν τὴν ὀρθὴν καὶ ὀξεῖαν ἀντίληψιν, τὴν σοβαρότητα καὶ τὴν μεθοδικότητα ἐν τῇ

ἐργασίᾳ, ἀφ' ἑτέρου δὲ τὴν αὐστηρὰν εὐσυνειδησίαν, ἥτις ἐν παντὶ διέκρινε τὸν Πολίτην, καὶ μάλιστα ἐν τῇ ἐπιτελέσει τῶν ὑποχρεώσεων καὶ τῶν καθηκόντων, τὰ ὁποῖα ἀνελάμβανεν.

Καθ' ὃν ὅμως χρόνον ἠσχολεῖτο μὲ τὴν Ἐκπαίδευσιν δὲν ἐλησμόνει καὶ τὴν λαογραφίαν. Χρησιμοποιῶν τὸ κῦρος τοῦ ὀνόματος καὶ τῆς θέσεώς του ἀπευθύνει κατὰ τὸ 1887 ἐγκύκλιον πρὸς τοὺς λειτουργοὺς τῆς ἐκπαιδεύσεως, προτρέπων αὐτοὺς εἰς τὴν περισυλλογὴν λαογραφικοῦ ὑλικοῦ, κατώρθωσε δ' οὕτω νὰ συγκεντρώσῃ πλούσιον ὑλικόν, τοῦ ὁποίου ἔκαμε χρῆσιν κατόπιν εἰς τὰς ἐργασίας του. Εἰς τὴν θέσιν ταύτην παρέμεινε μέχρι τοῦ Ἰανουαρίου τοῦ 1888, ὁπότε ἠναγκάσθη νὰ παραιτηθῇ, μὴ θέλων νὰ γίνῃ πολιτικὸν ὄργανον ἐπὶ ζημίᾳ τῆς ὑπηρεσίας του. Ἀξίζει δ' ἐνταῦθα νὰ παρατεθῇ ἡ ἐπιστολή, ἣν ἀπηύθυνε τότε πρὸς τὸν Χαρίλαον Τρικούπην, διότι εἶναι χαρακτηριστικὴ διὰ τὸ φρόνημα τοῦ ἀνδρὸς καὶ τὴν ἀνωτέραν ἔννοιαν, τὴν ὁποίαν εἶχε κατὰ τὴν ἐποχὴν μάλιστα ἐκείνην καὶ διὰ τὴν πολιτείαν ἐν γένει καὶ διὰ τὰ καθήκοντα τοῦ δημοσίου λειτουργοῦ καὶ τὴν ἐκπλήρωσιν αὐτῶν (1).

«Ἀναγκαῖον κρίνας νὰ ὑποβάλω τὴν ἀπὸ τῆς ὑπηρεσίας παραίτησίν μου, καθῆκον ἔχω νὰ ἐκθέσω πρὸς ὑμᾶς, οἵτινες μ' ἐτιμήσατε διὰ τῆς ἐμπιστοσύνης καὶ τῆς εὐνοίας σας, τοὺς λόγους, τοὺς πείσαντάς με εἰς τοῦτο. Ὅτε τὸ παρελθὸν ἔτος, μετὰ τὴν ἄνοδον ὑμῶν εἰς τὴν κυβέρνησιν τοῦ κράτους, ἀνέλαβον τὰ καθήκοντα τοῦ γενικοῦ ἐπιθεωρητοῦ τῶν δημοτικῶν σχολείων καὶ τοῦ τμηματάρχου τῆς μέσης ἐκπαιδεύσεως, σχεδὸν ἀπολιπὼν φιλολογικὰς ἐργασίας προσφιλεῖς, εἰς ἃς ἀπὸ νεαρᾶς ἡλικίας ἀσχολοῦμαι, μόνον πόθον εἶχα νὰ ὑπηρετήσω τὴν κυβέρνησιν ὑμῶν ἐν τῷ ἀναμορφωτικῷ ἔργῳ της, ἐργαζόμενος ὅση μοι δύναμις πρὸς βελτίωσιν τῶν τῆς ἐκπαιδεύσεως, πρώτιστον δὲ μέλημά μου ἐθεώρουν, μηδὲ κατὰ κεραίαν παρεκκλίνων ἀπὸ τῆς εὐθείας ὁδοῦ, τοῦ αὐστηροῦ σεβασμοῦ τῶν κειμένων νόμων καὶ τοῦ συμφέροντος τῆς ὑπηρεσίας, νὰ διευκολύνω τὴν ἐκπλήρωσιν τῶν ὑποχρεώσεων, ἃς ἡ πολιτικὴ ἀνάγκη ἐπιβάλλει· οὐδέποτε δ' εἶχον πρὸ ὀφθαλμῶν, ὅτι συμφώνως πρὸς τὴν ὑμετέραν

---

(1) Ἡ ἐπιστολὴ αὕτη ἐδημοσιεύθη καὶ ἐν τῇ ἐφημερίδι *Πολιτεία* τῆς 1ης Φεβρουαρίου 1920, ἀρ. 1140 ὑπὸ τοῦ Δ. Χατζοπούλου (Συμπολίτου).

γνώμην ἐνήργουν, θεωρῶν, ὅτι ἐκ πάσης ἐπὶ ζημίᾳ τῆς ὑπηρεσίας ἐνεργείας προσεγίνετο εἰς τὴν κυβέρνησιν βλάβη δυσανάλογος πρὸς τὴν ὠφέλειαν, ἣν ἐκ τῆς ἱκανοποιήσεως ἀτόπων βουλευτικῶν ἀξιώσεων ἠδύνατο νὰ προσδοκᾷ.

»Εἰς μὲν τὴν ἐκπλήρωσιν τῶν χρεῶν, ἅτινα ἡ διεύθυνσις δύο τμημάτων τοῦ ὑπουργείου ἐπέβαλλε, προσεπάθουν νὰ ἐπαρκέσω διὰ νυχθημέρου συντόνου ἐργασίας. Ἀλλὰ δυσχερὴς ἦτο ἡ ἐκπλήρωσις τῶν ποικίλων καὶ πολυπληθεστάτων καὶ οὐχὶ σπανίως πρὸς ἀλλήλας συγκρουομένων ἀπαιτήσεων, δεινουμένη ἐνίοτε διὰ τῆς ἀντιθέσεως τινῶν ἐξ αὐτῶν πρὸς τὸν νόμον. Τὰ ποικίλα συμφέροντα τοῦ πολυαρίθμου προσωπικοῦ, τοῦ ὑπαγομένου εἰς τὰ ὑπ' ἐμοῦ διευθυνόμενα τμήματα (ἀνέρχεται δ' εἰς 4500 περίπου ὁ ἀριθμὸς τῶν καθηγητῶν, ἑλληνοδιδασκάλων, δημοδιδασκάλων, γραμματοδιδασκάλων, γυμναστῶν καὶ ὑπηρετῶν), εἶναι πηγὴ ἀέναος συστάσεων καὶ ἀπαιτήσεων, εἰς ἃς προστίθενται καὶ αἱ ἀπαιτήσεις περὶ παρανόμου ἐγγραφῆς καὶ προβιβασμοῦ μαθητῶν, αἵτινες, καίπερ εὐτελεῖς καὶ ταπειναί, εἶναι ὅμως ἐπίσης ὀχληραὶ καὶ ἐπίσης ὀξεῖαι. Ἀρκοῦμαι δὲ πρὸς τοῦτο νὰ σᾶς ἀναφέρω τὸ παράδειγμα τοῦ βουλευτοῦ ***, ὅστις κατὰ τὸ παρελθὸν ἔτος συμπολιτευόμενος ὢν βουλευτὴς καὶ στενὸς φίλος μου, σφοδρῶς μὲ μισεῖ καὶ μὲ καθυβρίζει, ἀφ' ὅτου ἠρνήθην νὰ προκαλέσω τὸν παράνομον προβιβασμὸν προστατευομένου του τινὸς μαθητοῦ.

»Διὰ τὴν πληθώραν τῶν τοιούτων ἀπαιτήσεων, διὰ τὴν πρόθυμον τῶν συστάσεων ἐκπλήρωσιν, οὐδεμίαν συνήθως ὁμολογοῦσι χάριν οἱ ἀπαιτηταί, θεωροῦντες ταῦτα ὡς ἐκπλήρωσιν καθήκοντος. Καὶ ἡ εὐλογωτάτη ὅμως παράλειψις γεννᾷ δυσαρεσκείας δυσεξιτήλους καὶ προκαλεῖ παράπονα διαρκῆ. Καὶ εὐλόγως μὲν ἠδύνατό τις, ἂν πρὸς οὐδὲν ἐλογίζετο τὸ συμφέρον τοῦ κόμματος καὶ τὸ συμφέρον τῆς ὑπηρεσίας, νὰ γίνεται ἀρεστὸς πρὸς πάντας, ἀποτρέπων ἀφ' ἑαυτοῦ τὰς δυσαρεσκείας καὶ ἐπιτηδείως ἐπιρρίπτων τὴν εὐθύνην τῶν προκαλουσῶν ταύτας ἀφορμῶν εἰς τοὺς προϊσταμένους του· ἀλλὰ θεωρῶν τοῦτο ἀσυνείδητον κατάχρησιν ἐμπιστοσύνης, προσεπάθησα πάντοτε νὰ ἀναλαμβάνω τὴν εὐθύνην τούτων, ἐφ' ὅσον μοι ἦτο ἀρκετόν, εὐκολύνων οὕτω τὸ ἐπ' ἐμοὶ τὸ ἔργον τῆς διοικήσεως τοῦ ὑπουργείου, ὅπερ διὰ τὴν πληθὺν τοῦ προσωπικοῦ εἶναι ἐπιμο-

χθότατον καὶ ἀνιαρόν. Ὅθεν ἐφ᾽ ὅσον πλεῖστα τῶν ἀναποφεύκτων παραπόνων ἐστρέφοντο κατ᾽ ἐμοῦ καὶ αἱ προκαλοῦσαι ταῦτα αἰτίαι ἀπεδίδοντο εἰς ἀδεξιότητα ἢ εἰς σχολαστικήν τινα ἐμμονήν μου εἰς τοὺς τύπους (διότι οὕτω συνηθίζομεν νὰ ἀποκαλῶμεν τοὺς νόμους, ὅταν ζητῶμεν νὰ παραβιάσωμεν αὐτούς), ἐφρόνουν, ὅτι ἤμην πιθανῶς χρήσιμος εἰς τὴν ὑπηρεσίαν, ἔχων ἄλλως πενιχρόν, ἀλλ᾽ ὁπωσδήποτε ἐπαρκὲς ἀντισήκωμα ἔργου ἀχαρίστου τὴν βεβαιότητα, ὅτι οὐδεὶς ἠδύνατο νὰ ἀποδώσῃ οἱανδήποτε ἐνέργειάν μου εἰς λόγους προσωπικοῦ συμφέροντος οἱουδήποτε. Τελευταῖον ὅμως ἕνεκα ἰδίως τῆς περικαλυπτομένης μέν, ἀλλὰ καταδήλου δυσαρεσκείας, ἣν προεκάλεσεν ἡ ἐφαρμογὴ τοῦ νόμου, δι᾽ οὗ περιορίζονται αἱ περιπτώσεις τῆς ἀπολύσεως καὶ τῆς μεταθέσεως τῶν δημοδιδασκάλων καὶ ἡ κατάργησις τῶν ἀτελῶν σχολείων, αἱ κατὰ τῆς ἐν τῷ ὑπουργείῳ ὑπηρεσίας αἰτιάσεις ἐπετάθησαν, ἐπιτρέψατέ μοι δὲ νὰ νομίζω, ὅτι δὲν εἶναι συμφέρον νὰ παροραθῶσιν ἐντελῶς. Ἐπειδὴ δ᾽ ἡ ἀπομάκρυνσίς μου ἐκ τοῦ ὑπουργείου δυνατὸν νὰ ὑποληφθῇ ὡς ἱκανοποίησίς τις τῶν διατυπούντων παράπονα κατὰ τῆς ὑπηρεσίας τῶν τμημάτων, ἃ διευθύνω, φρονῶ, ὅτι ἡ πρὸς ὑμᾶς ἀφοσίωσίς μου καὶ ὁ πρὸς ἐξυπηρέτησιν τῆς ὑμετέρας πολιτείας θερμὸς πόθος μου, μοὶ ἐπέβαλλον τὸ καθῆκον νὰ παραιτηθῶ τῆς ὑπηρεσίας».

Κατὰ τὴν 5ην Μαρτίου τοῦ αὐτοῦ ἔτους ἐνυμφεύθη τὴν Μαρίαν Φιλοσοφοπούλου, ἥτις ὡς ἀπὸ τοῦ στόματος τοῦ ἰδίου πολλάκις ἤκουσα, ὑπῆρξε δι᾽ αὐτὸν πολύτιμος σύντροφος, διότι τοῦ ἐδημιούργησε τὸ ἤρεμον καὶ πλῆρες στοργῆς οἰκογενειακὸν περιβάλλον, τοῦ ὁποίου τόσην εἶχεν ἀνάγκην διὰ τὰς μακρὰς καὶ ἐπιπόνους μελέτας καὶ ἐρεύνας του.

* * *

Ἀπομακρυνθεὶς τῆς δημοσίας ὑπηρεσίας ἀνέλαβε κατὰ τὸ 1889 μετὰ τοῦ Γ. Δροσίνη τὴν διεύθυνσιν τῆς *Ἑστίας,* εἰς τὴν ὁποίαν ἀπὸ ἐτῶν συνειργάζετο. Κατὰ τὸ αὐτὸ δὲ ἔτος ἀνέλαβε καὶ τὴν διεύθυνσιν τοῦ ὑπὸ τοῦ Γ. Μπάρτ ἐκδιδομένου «Ἐγκυκλοπαιδικοῦ Λεξικοῦ».

Ἡ συνεχὴς αὕτη συνεργασία τοῦ Πολίτου εἰς διάφορα φιλολο-

γικὰ περιοδικὰ καὶ ἡ ἐκ ταύτης σχέσις αὐτοῦ πρὸς τοὺς νέους λογοτέχνας τῆς ἐποχῆς, ἤσκησε μεγάλην ἐπίδρασιν εἰς τὴν ἐξέλιξιν τῆς νεοελληνικῆς λογοτεχνίας. Πολλάκις ἤκουσα παρὰ τοῦ συνεργάτου αὐτοῦ ἐν τῇ *Ἑστίᾳ* Γ. Δροσίνη, ὅτι πρῶτος αὐτὸς ἤνοιξεν ἐνώπιον τῶν νέων Ἑλλήνων ποιητῶν καὶ συγγραφέων τοὺς κόσμους τῆς ἑλληνικῆς ψυχῆς, πρῶτος αὐτὸς ἔστρεψε τὴν προσοχήν των πρὸς τὸν ἑλληνικὸν λαὸν καὶ ἐνεθάρρυνεν αὐτοὺς εἰς τὴν παρατήρησιν καὶ τὴν σπουδὴν τούτου καὶ τὴν δημιουργίαν ἔργων καθαρῶς ἑλληνικῶν. Ἡ δ᾽ ὅλη ἔκτοτε παρατηρηθεῖσα πρὸς τὴν κατεύθυνσιν ταύτην λογοτεχνικὴ κίνησις ἔχει τὴν ἀρχικὴν πηγήν της εἰς αὐτόν.

* * *

Ἓν ἔτος μετὰ ταῦτα κατὰ Ἰούνιον τοῦ 1890 ἐξελέγη καὶ διωρίσθη καθηγητὴς τῆς μυθολογίας καὶ τῆς ἑλληνικῆς ἀρχαιολογίας ἐν τῷ Ἐθνικῷ Πανεπιστημίῳ. Ὡς καθηγητὴς ἐδίδαξε κυρίως πολιτικὰς καὶ σκηνικὰς ἀρχαιότητας, κατά τινας δὲ περιόδους καὶ ἱστορίαν τῶν θρησκευμάτων. Ὅ,τι ἐχαρακτήριζε τὴν διδασκαλίαν αὐτοῦ καὶ ἐν τοῖς μαθήμασι καὶ ἐν τοῖς φροντιστηρίοις ὑπῆρξεν ἡ αὐστηρὰ ἐπιστημονικὴ διατύπωσις καὶ ἡ προσπάθεια ὅπως ἀνυψώσῃ καὶ εἰσαγάγῃ τοὺς νεαροὺς φοιτητὰς εἰς τὴν αὐστηρὰν ἐπιστημονικὴν ἀντίληψιν καὶ μέθοδον. Πρῶτος δ᾽ ἀντὶ τοῦ κρατοῦντος ἀκρίτου ἐνώπιον τῶν ἀρχαιολογικῶν μνημείων ἐνθουσιασμοῦ εἰσήγαγε τὴν ἐπιστημονικὴν αὐτῶν ἑρμηνείαν. Ἀλλ᾽ ἀκριβῶς διὰ ταῦτα καὶ τὸ μάθημα αὐτοῦ ἀπέβαινε διὰ τοὺς ἀνεπαρκῶς παρεσκευασμένους φοιτητὰς βαρὺ καὶ δύσκολον. Τοῦτο ᾐσθάνετο καὶ ὁ ἴδιος, ἀλλ᾽ οὐδέποτε ἠθέλησε νὰ συγκαταβῇ πρὸς τοὺς φοιτητάς, καταβιβάζων τὸ ἐπιστημονικὸν ἐπίπεδον τῆς διδασκαλίας του καὶ θυσιάζων τὴν αὐστηρῶς ἐπιστημονικὴν τοῦ μαθήματός του διατύπωσιν. Ἐθεώρει προτιμότερον καὶ προσεπάθει πράγματι μὲ κάθε τρόπον νὰ ἀνασύρῃ τοὺς φοιτητὰς πρὸς ἑαυτόν· καὶ διὰ τοῦτο ὅπου ἔβλεπε φύσεις δεξιὰς μετ᾽ ἐνθουσιασμοῦ ὑπεδέχετο αὐτὰς καὶ προθύμως ὑπεβοήθει καὶ ὑπεβάσταζεν, ἵνα ἀνέλθουν πρὸς τὴν ἐπιστήμην, οὐ μόνον παντοιοτρόπως καθοδηγῶν καὶ συμβουλεύων, ἀλλὰ καὶ μετὰ πατρικῆς ὄντως καλοκαγαθίας παρέχων ἐλευθέραν τὴν χρῆσιν τῆς πλουσίας

αὐτοῦ βιβλιοθήκης καὶ πολλάκις καὶ ἐκ τῶν ἰδίων αὐτοῦ ἐπιστημονικῶν ἀποταμιευμάτων ἀφθόνως χορηγῶν. Διὰ τοῦτο καὶ ηὐτύχησε νὰ ἴδῃ περὶ αὐτὸν ἀγαπητοὺς μαθητάς, οἵτινες εἰς οἱονδήποτε φιλολογικὸν κλάδον καὶ ἂν ἐργάζωνται τὴν ἐπιστημονικήν του μέθοδον μεταχειρίζονται καὶ τῷ πνεύματι αὐτοῦ στοιχοῦσι.

Καρπὸς τῆς πανεπιστημιακῆς αὐτοῦ διδασκαλίας καὶ τῆς περὶ τὴν ἀρχαιολογίαν ἀσχολίας ὑπῆρξαν διάφοροι αὐτοῦ ἀρχαιολογικαὶ ἐργασίαι, ὡς π. χ. ἡ ὑπὸ τὸν τίτλον *Ἀριστοτέλους Ἀθηναίων Πολιτεία, Τρία εἰσαγωγικὰ μαθήματα εἰς τὴν ἑρμηνείαν τῆς Ἀριστοτελείου συγγραφῆς κατὰ τὸ ἀκαδημαϊκὸν ἔτος 1891-1892,* ἡ ὑπὸ τὸν τίτλον *Χάρυβδις, Τὰ Πραξιτέλεια ἀνάγλυφα τῶν Μουσῶν* καὶ ἄλλαι. Χάριν δὲ τῶν φοιτητῶν μετέφρασεν ἐν τῇ Βιβλιοθήκῃ Μαρασλῆ καὶ τοῦ Γίλβερτ, *Ἐγχειρίδιον ἀρχαιολογίας τοῦ δημοσίου βίου τῶν Ἑλλήνων,* ἐφοδιάσας αὐτὸ διὰ πλείστων σοφῶν σημειώσεων καὶ παρατηρήσεων, ἔνθα ἀναπτύσσονται νεώτεραι γνῶμαι, ἢ ἴδιαι περὶ τῶν ἐξεταζομένων θεμάτων ἀντιλήψεις. Κατὰ τὸ 1907 ἐξελέγη Πρύτανις, πρυτανεύσας κατὰ τὸ ἀκαδημαϊκὸν ἔτος 1907-1908.

* * *

Ἀλλὰ τὸ πανεπιστημιακὸν ἔργον καὶ ἡ περὶ τὴν ἀρχαιολογίαν ἀσχολία οὐδόλως ἐμείωσε τὸν πρὸς τὰς λαογραφικὰς μελέτας ζῆλον αὐτοῦ, πολὺ δὲ περισσότεραι καὶ σπουδαιότεραι εἶναι αἱ κατὰ τὰ ἔτη ταῦτα δημοσιευθεῖσαι λαογραφικαὶ αὐτοῦ ἐργασίαι. Ἀπὸ δὲ τοῦ 1899 ἀρχίζει διὰ τῆς Βιβλιοθήκης Μαρασλῆ τὴν δημοσίευσιν τῶν μνημειωδῶν αὐτοῦ *Μελετῶν περὶ τοῦ βίου καὶ τῆς γλώσσης τοῦ Ἑλληνικοῦ λαοῦ,* ὧν ὡς πρῶτον μέρος ἐξεδόθησαν αἱ *Παροιμίαι.* Ἡ δημοσίευσις τῶν παροιμιῶν ἐξηκολούθησε μέχρι τοῦ 1902 φθάσασα εἰς τὸν Δ' τόμον, διεκόπη δὲ κατόπιν τῆς διακοπῆς τοῦ δανεισμοῦ βιβλίων ἐκ τῆς Ἐθνικῆς Βιβλιοθήκης, ἕνεκα τῆς ὁποίας ἠναγκάσθη ὁ Πολίτης νὰ ἀποδώσῃ «τὰ τέσσαρα ἢ πέντε βιβλία, ὡς λέγει ὁ ἴδιος(1), . . τὰ ὁποῖα, σπάνια καὶ δυσπρόσιτα ὄντα, ἦσαν αὐτῷ ἀπαραίτητα εἰς τὴν ἐπεξεργασίαν τῆς συλλογῆς τῶν παροιμιῶν».

---

(1) Παραδόσεις τ. Α', Πρόλογος.

Δυστυχῶς ἔκτοτε δὲν κατωρθώθη νὰ συνεχισθῇ ἡ δημοσίευσις ἕνεκα τῆς ἐν τῷ μεταξὺ διακοπῆς τῆς Βιβλιοθήκης Μαρασλῆ.

Ἀλλὰ τὸ περιστατικὸν τοῦτο εἶχε καὶ τὴν καλήν του ὄψιν. Διότι ἐν τῷ μεταξὺ ὁ μεγαλόδωρος χορηγὸς τῆς φερωνύμου βιβλιοθήκης Γρηγόριος Μαρασλῆς ἐπέτρεψε τὴν ἔκδοσιν ἄλλου βιβλίου ἐκ τῆς σειρᾶς τῶν *Μελετῶν* του, οὕτω δὲ εἶδον τὸ φῶς αἱ *Παραδόσεις,* αἵτινες ὅμως δυστυχῶς εἶχον τὴν αὐτὴν τύχην μὲ τὰς *Παροιμίας,* νὰ μείνουν ἡμιτελεῖς. Διότι μετὰ τὴν ἔκδοσιν τοῦ Β΄ τόμου ἐπῆλθεν ἡ διακοπὴ τῆς Βιβλιοθήκης Μαρασλῆ καὶ οὕτως ἔμεινεν ἀνέκδοτος ὁ τρίτος καὶ τελευταῖος αὐτῶν τόμος.

Διὰ τῶν ἔργων αὐτοῦ τούτων ὁ Πολίτης ἀναδεικνύεται εἷς τῶν κρατίστων τοῦ κόσμου λαογράφων, δημιουργὸς δέ, ἱδρυτὴς καὶ θεμελιωτὴς τῆς ἑλληνικῆς λαογραφίας. Ἐν αὐτοῖς παύει πλέον ἡ ἀναζήτησις τῶν λειψάνων τοῦ ἀρχαίου ἑλληνικοῦ κόσμου ἐν τῷ σημερινῷ τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ βίῳ πρὸς ἀπόδειξιν τῆς ἀδιασπάστου αὐτοῦ ἀπὸ τῆς ἀρχαιότητος μέχρι τῆς σήμερον συνεχείας καὶ ἑνότητος, ἡ δ᾽ ἐπιστήμη τοῦ Πολίτου παρουσιάζεται ἐξειλιγμένη εἰς ἐπιστήμην συγκριτικὴν παγκόσμιον, ἥτις, ὡς ὁ ἴδιος διετύπωσεν ἀργότερον ([1]), σκοπὸν καὶ τέλος ἔχει νὰ ἑρμηνεύσῃ τὰς ἐκδηλώσεις ἐκείνας τοῦ βίου τῶν πεπολιτισμένων λαῶν, ὅσαι δὲν προῆλθον ἐξ ἐπιδράσεως γνωστῶν ἱστορικῶν προσώπων, ἀλλ' εἶναι συνέχεια ἢ διαδοχὴ προηγηθεισῶν κοινωνικῶν καταστάσεων ἢ μεταβολὴ ἢ παραφθορὰ ἄλογος ἐλλόγων ἐκδηλώσεων τοῦ βίου ἐν τῷ παρελθόντι.

Τῶν τάσεων πρὸς τὴν κατεύθυνσιν ταύτην ἴχνη παλαιότερα ἐσημειώσαμεν ἤδη ἀνωτέρω, ἐνισχύθησαν δ᾽ αὗται βαθμηδὸν καὶ σὺν τῷ χρόνῳ καὶ ὑπὸ τὴν ἐπίδρασιν ἀφ᾽ ἑνὸς μὲν τῶν Ἄγγλων ἀνθρωπολόγων καὶ ἰδίᾳ τοῦ γνωστοῦ Tylor, ἀφ᾽ ἑτέρου δὲ τοῦ διασήμου Γερμανοῦ φιλολόγου Albrecht Dieterich. Διατηρεῖ ὅμως πάντοτε ὁ Πολίτης ἐν τῇ ἀντιλήψει αὐτοῦ περὶ τῆς λαογραφίας ὡς ἐπιστήμης καὶ ἐν τῇ μεθόδῳ τῆς ἐπιστημονικῆς ἐργασίας καὶ ἐρεύνης ἀδιαφιλονίκητον προσωπικὴν αὐτοτέλειαν.

Παρ' ὅλην ταύτην τὴν κολοσσιαίαν ἀρχαιολογικὴν καὶ ἰδίᾳ λαογραφικὴν ἐργασίαν καθ᾽ ὅλον τὸ διάστημα τοῦτο δὲν ἔπαυσεν ὁ

---

(1) Λαογρ. τ. Α΄, σ. 7.

Πολίτης ἀσχολούμενος καὶ περὶ τὰ ἄλλα, εἰς ὅσα παιδιόθεν ἠσχολεῖτο. Παρεῖχε τὴν συνεργασίαν αὐτοῦ εἰς διαφόρους ἐφημερίδας καὶ περιοδικά, ἐδημοσίευε μεταφράσεις καὶ ἐλάμβανε συχνὰ μέρος εἰς διαφόρους κριτικὰς λογοτεχνικῶν ἔργων ἐπιτροπάς. Τότε πλὴν ἄλλων μετέφρασεν ἐν τῇ Βιβλιοθήκῃ Μαρασλῆ καὶ τὸν Β´ τόμον τῆς Ἱστορίας τῆς Ἑλληνικῆς Λογοτεχνίας τοῦ *Χρίστ*, καθὼς καὶ τοῦ *Ἀλ. Δουμᾶ*, Τὸ χρῆμα, καὶ εἰς ἰδίαν ἔκδοσιν τοῦ *Μεριμὲ* τὴν Κολόμπαν. Εὐχαρίστως δὲ καὶ ἐντελῶς ἀφιλοκερδῶς παρεῖχε τὰς ἐπιστημονικὰς ὑπηρεσίας του καὶ εἰς τὴν πολιτείαν, λαμβάνων μέρος εἰς διαφόρους κρατικὰς ἐπιτροπάς, ἀσχολουμένας περὶ τὴν ὀνοματοθεσίαν δήμων καὶ ὁδῶν.

Βαθμηδὸν ὅμως ἀρχίζει ἐπὶ μᾶλλον καὶ μᾶλλον νὰ ἀπορροφᾷ πᾶσαν αὐτοῦ τὴν ἐνέργειαν ἡ λαογραφία. Ἀπὸ τοῦ 1907 προσθέτει εἰς τὴν πανεπιστημιακὴν αὐτοῦ διδασκαλίαν καὶ λαογραφικὰ μαθήματα, δι᾽ ὧν παρέχων εἰς τοὺς φοιτητὰς ἔννοιαν τῆς ἐπιστήμης ταύτης καὶ τῆς μεθόδου αὐτῆς παροτρύνει εἰς τὴν περισυλλογὴν καὶ μελέτην τοῦ λαογραφικοῦ ὑλικοῦ, κρίνει δὲ τὰς ὑποβαλλομένας εἰς αὐτὸν ἐργασίας, καθοδηγῶν τοὺς γράψαντας εἰς τὴν ὀρθὴν ἐπιστημονικὴν ἀντίληψιν καὶ ὁδόν. Εἰς τὰ μαθήματα ταῦτα, καθὼς καὶ εἰς τὴν μετὰ ταῦτα κατὰ τὸ 1909 ἀρξαμένην ἔκδοσιν τοῦ περιοδικοῦ δελτίου τῆς Λαογραφικῆς Ἑταιρείας ὀφείλεται ἡ δημιουργία τῆς ὑπαρχούσης σήμερον ἐπιστημονικῆς λαογραφικῆς κινήσεως ἐν Ἑλλάδι.

Ἀλλὰ τὸ κορύφωμα τῶν διὰ τὴν λαογραφίαν προσπαθειῶν τοῦ Πολίτου ἀποτελεῖ ἡ ὑπ᾽ αὐτοῦ ἵδρυσις τῆς *Ἑλληνικῆς Λαογραφικῆς Ἑταιρείας* κατὰ τὸ 1908, διὰ τῆς ἐκδόσεως τοῦ δελτίου τῆς ὁποίας, τῆς *Λαογραφίας*, ὀργανοῦται πλέον ἡ ἐν Ἑλλάδι λαογραφικὴ κίνησις καὶ λαμβάνει τὸν πρέποντα ἐπιστημονικὸν χαρακτῆρα. Ἡ ἔκδοσις τοῦ περιοδικοῦ τούτου ἀπετέλεσε δι᾽ αὐτὸν κατὰ τὰ τελευταῖα δώδεκα ἔτη τοῦ βίου του τὸ προσφιλέστατόν του ἔργον. Ὡς καὶ ἄλλοτε παρετήρησα (¹), ἡ *Λαογραφία* εἶναι ἔργον πραγματικῶς ἰδικόν του, εἰς ἑκάστην σελίδα τοῦ ὁποίου ἀνευρίσκει κανεὶς τὸν τύπον του, τὴν σφραγῖδα τοῦ πνεύματός του. Δὲν περιορίζεται μόνον νὰ δημο-

(¹) Λαογρ. Η´ σ. 244.

σιεύῃ τὰ ἀποστελλόμενα, τὰ ἐπιθεωρεῖ, τὰ ἐλέγχει, ζητεῖ πληροφορίας παρὰ τῶν ἀποστολέων διὰ τὰ ἀμφίβολα, συμβουλεύει καὶ καθοδηγεῖ καὶ ἐν τέλει συμπληρώνει τὰς συλλογὰς μὲ τὰς πολυτίμους παρατηρήσεις καὶ σημειώσεις του, αἱ ὁποῖαι αὐταὶ καθ'ἑαυτὰς εἶναι ἀρκεταὶ ὅπως καθοδηγήσουν εἰς περαιτέρω ἐρεύνας καὶ ἐργασίας.

Πλὴν τούτου ἀπησχόλει αὐτὸν ἀπὸ τοῦ 1912 καὶ ἐντεῦθεν καὶ ἡ ἔκδοσις τῶν δημοτικῶν ᾀσμάτων. Τῇ χορηγίᾳ τοῦ γνωστοῦ ποιητοῦ καὶ συγγραφέως Ἀλ. Πάλλη προέβη εἰς τὴν ἔκδοσιν τῶν γνωστῶν αὐτοῦ *Ἐκλογῶν ἀπὸ τὰ τραγούδια τοῦ Ἑλληνικοῦ λαοῦ,* διὰ τὸν καταρτισμὸν τοῦ κειμένου τῶν ὁποίων ἠναγκάσθη συστηματοποιῶν τὰς σημειώσεις του νὰ κατατάξῃ τὰ γνωστὰ εἰς αὐτὸν ᾄσματα καὶ νὰ συγκεντρώσῃ τὰς παραλλαγάς. Ἤδη δὲ ἀπὸ τοῦ 1913 προυτάθη εἰς αὐτὸν ὅπως ληφθῇ κρατικὴ μέριμνα περὶ τῆς ἐκδόσεως ταύτης, ἀλλ' ἀγνοῶ διὰ τίνα λόγον τὸ πρᾶγμα ἐματαιώθη. Εἰς τὴν κατάταξιν ταύτην ἐβοήθησα αὐτὸν καὶ ἐγὼ ἀπὸ τὰ 1914, εἶχε δὲ πάντοτε τὴν ἐλπίδα ὅτι μέχρι τέλους θὰ εὑρίσκετο ὁ ἐκδότης, εἴτε τὸ Κράτος εἴτε φιλόμουσος ἰδιώτης, ὅτε κατὰ τὸ 1918 ἐπανελήφθησαν αἱ ἐνέργειαι ἐκ μέρους κρατικῶν παραγόντων. Προυτίμησεν ὅμως τότε ὅπως, ἀντὶ τῆς μονομεροῦς κρατικῆς συμβολῆς εἰς τὴν ἔκδοσιν τῶν ᾀσμάτων, ἱδρυθῇ κρατικὸν ἵδρυμα, τὸ ὁποῖον νὰ ἐξασφαλίσῃ τὴν συνέχισιν τῶν ἐπιστημονικῶν λαογραφικῶν ἐρευνῶν ἐν Ἑλλάδι, αἵτινες λόγῳ τῆς ἐπελθούσης νέας οἰκονομικῆς καταστάσεως ἐκινδύνευον νὰ σταματήσωσιν ἐλλείψει πόρων. Οὕτως εἶδε τὸ φῶς τὸ «*Λαογραφικὸν Ἀρχεῖον*», τοῦ ὁποίου σκοπὸς ἀκριβῶς ἐτέθη ἡ περισυλλογὴ καὶ δημοσίευσις τῶν λαογραφικῶν μνημείων, θεωρουμένων ὡς κειμηλίων τῆς ἐθνικῆς ψυχῆς. Τοῦ Λαογραφικοῦ τούτου Ἀρχείου προέστη ὁ Πολίτης ὡς πρόεδρος τῆς ἐφορευτικῆς αὐτοῦ ἐπιτροπῆς κατὰ τὰ τελευταῖα ἔτη τοῦ βίου του, πολλαχῶς δὲ συνετέλεσε διὰ τῶν συμβουλῶν καὶ τῶν ὁδηγιῶν του εἰς τὸν καταρτισμὸν καὶ τὴν ὀργάνωσιν αὐτοῦ. Ὑπῆρξε δὲ ἵδρυμα κατ' ἐξοχὴν εἰς αὐτὸν προσφιλές, διότι ὑπῆρξεν ἀποτέλεσμα τῆς πανδήμου ἀναγνωρίσεως τῶν μακροχρονίων διὰ τὴν ἑλληνικὴν λαογραφίαν μόχθων του, τὸ ὁποῖον ἀκριβῶς ἱδρύθη, διὰ νὰ συνεχίσῃ καὶ συμπληρώσῃ τὸ ἔργον, τοῦ ὁποίου τὰ θεμέλια αὐτὸς εἶχε καταβάλει.

Παρὰ τὴν λαογραφίαν ἡ μόνη ἐκ τῶν παλαιοτέρων ἀσχολιῶν

τὴν ὁποίαν ἐξηκολούθησε μέχρι τέλους τοῦ βίου του ὑπῆρξεν ἡ ἑλληνικὴ βιβλιογραφία. Φιλαναγνώστης καὶ φιλόβιβλος ὤν, ἀσχοληθεὶς μετ᾽ ἀγάπης εἰς τὴν βιβλιοθηκονομίαν, κινούμενος ὑπὸ τοῦ παραδείγματος τοῦ Krumbacher, ἀπέστειλε κατ' Αὔγουστον τοῦ 1907 ἐγκύκλιον πρὸς τοὺς λογίους καὶ τοὺς τυπογράφους παρακαλῶν ἵνα ἀγγέλλωσιν εἰς αὐτὸν πᾶσαν ἔκδοσιν ἑλληνικοῦ βιβλίου, κατὰ δὲ τὸ αὐτὸ ἔτος ὡς Πρύτανις ἐνήργησεν ἵνα ἡ Σύγκλητος τοῦ Πανεπιστημίου ἀποφασίσῃ τὴν κατ᾽ ἔτος ἔκδοσιν βιβλιογραφικοῦ παραρτήματος τῆς Ἐπιστημονικῆς Ἐπετηρίδος, ἐνῷ νὰ ἀναγράφωνται ἅπαντα τὰ ἑλληνιστὶ ἐκδιδόμενα βιβλία καὶ πραγματεῖαι. Τὸ ἔργον τοῦτο δὲν ἦτο δυνατὸν παρὰ νὰ ἀνατεθῇ εἰς αὐτόν, οὕτω δὲ εἶδε τὸ φῶς κατὰ τὸ 1909 τὸ Α´ τεῦχος τῆς *Ἑλληνικῆς Βιβλιογραφίας*, κατὰ δὲ τὸ 1911 τὸ Β´, μέχρι δὲ τέλους τοῦ βίου του συνεκέντρωνε τὰ σχετικὰ δελτία διὰ τὴν συνέχισιν αὐτῆς. Διὰ τῆς δημοσιεύσεως τῆς *Ἑλληνικῆς Βιβλιογραφίας* παρέσχεν ὁ Πολίτης εἰς τὰ ἑλληνικὰ γράμματα καὶ τὴν ἑλληνικὴν ἐπιστήμην σπουδαιοτάτην ὑπηρεσίαν, εὐχῆς δ᾽ ἔργον θὰ ἦτο ἂν εὑρίσκετο ὁ τρόπος καὶ ὁ ἄνθρωπος, ὅστις νὰ συνεχίσῃ αὐτήν.

Τοιοῦτον ὑπῆρξεν ἐν τῷ συνόλῳ του τὸ ἐπιστημονικὸν ἔργον τοῦ Πολίτου, βαθύ, συνεχές, ἑνιαῖον καὶ ἀδιάσπαστον, παρ' ὅλην τὴν πολυμέρειαν αὐτοῦ, ἔχον τὰς ἀπωτάτας ῥίζας του εἰς τὴν βαθυτάτην αὐτοῦ πρὸς τὴν πατρίδα Ἑλλάδα ἀγάπην. Διὰ τὸν Πολίτην δύναται ἄνευ τοῦ ἐλαχίστου ἐνδοιασμοῦ νὰ λεχθῇ τὸ τοῦ ποιητοῦ ὅτι *ἔκλεισε μέσα του τὴν Ἑλλάδα ὅλην.*

* * *

Παρ᾽ ὅλην ὅμως τὴν ἀπορρόφησιν, δύναταί τις νὰ εἴπῃ, αὐτοῦ ὑπὸ τοῦ ἐπιστημονικοῦ καὶ ἰδίᾳ τοῦ λαογραφικοῦ του ἔργου δὲν ἔμενε καὶ ἀμέτοχος εἰς τὴν ἄλλην περὶ αὐτὸν κίνησιν. Αἱ τύχαι ἰδίως τοῦ ἔθνους του βαθύτατα τὸν συνεκίνουν. Μετὰ λύπης δὲ βλέπων τὴν ὄχι εὐχάριστον ἐσωτερικὴν τοῦ κράτους κατάστασιν, ἥτις δὲν παρεῖχεν ἐλπίδας περὶ τῆς πραγματώσεως τῶν ὀνείρων τῆς φυλῆς, προθύμως ἔλαβεν ἐνεργὸν μέρος μετὰ τοῦ συναδέλφου του Σπυρίδωνος Λάμπρου εἰς τὴν ἵδρυσιν καὶ τὴν ὀργάνωσιν τῆς Ἐθνικῆς Ἑταιρείας· χάριν δὲ τῶν σκοπῶν αὐτῆς καὶ εἰς Κωνσταντινούπολιν μετέβη, ὅπου καὶ ἐκινδύνευσε νὰ συλληφθῇ ὑπὸ τῆς τουρκι-

κῆς κυβερνήσεως. Καὶ αὐτὸς μὲν διέφυγε τότε, συνελήφθη ὅμως τὸ ἑπόμενον ἔτος κατὰ λάθος ἀντ' αὐτοῦ ὁ ἀδελφός του Παναγιώτης Πολίτης. Ὅτε δ' ἐχειμάζετο ἡ Ἑλλὰς μετὰ τὸ 1915 ἕνεκα τοῦ εὐρωπαϊκοῦ πολέμου καὶ τοῦ ἐσωτερικοῦ διχασμοῦ δὲν ἐδίστασε νὰ λάβῃ μέρος εἰς τὴν σύνταξιν πρὸς τὸν τότε βασιλέα Κωνσταντῖνον ἀναφορᾶς, ἥτις καὶ ἐγένετο ἀφορμὴ νὰ κρατηθῇ τότε ἐπί τινας ἡμέρας ὑπὸ τῆς ἀστυνομίας. Μέχρι δὲ τέλους τοῦ βίου του παρέσχε πάντοτε πρόθυμον ἑαυτὸν εἰς πᾶσαν κρατικὴν ὑπηρεσίαν. Ὅτε κατὰ τὸ 1907 ἱδρύθη τὸ ἐκ καθηγητῶν τοῦ Πανεπιστημίου Ἐποπτικὸν Συμβούλιον τῆς Μέσης Ἐκπαιδεύσεως, ἔλαβεν ἐνεργότατον μέρος εἰς αὐτὸ ὡς πρόεδρος ἀφιερώσας πολύτιμον χρόνον καὶ πολυτίμους παρασχὼν εἰς τὴν ἐκπαίδευσιν ὑπηρεσίας. Ἐπίσης ἔλαβε μέρος ὡς πρόεδρος καὶ εἰς τὴν κατὰ τὸ 1909 συσταθεῖσαν Ἐπιτροπείαν τῶν τοπωνυμιῶν τῆς Ἑλλάδος, τῶν γνωμοδοτήσεων τῆς ὁποίας ἦτο καὶ ὁ μόνος εἰσηγητής (1). Μετεῖχε δὲ τακτικὰ καὶ εἰς τὰς ἐφορευτικὰς ἐπιτροπὰς καὶ τὰ συμβούλια τῆς Ἐθνικῆς Βιβλιοθήκης, τοῦ Ἱστορικοῦ Λεξικοῦ καὶ τῶν Γενικῶν Ἀρχείων τοῦ Κράτους ζωηρότατον δεικνύων ἐνδιαφέρον καὶ σπουδαίαν παρέχων συμβολὴν εἰς τὴν προαγωγὴν τῶν ἱδρυμάτων τούτων. Πλὴν δὲ τῆς Λαογραφικῆς Ἑταιρείας, τῆς ὁποίας, ὡς εἴπομεν, ὑπῆρξεν ἱδρυτὴς καὶ πρόεδρος μέχρι τέλους τοῦ βίου του, τακτικὰ μετεῖχε καὶ εἰς τὰ συμβούλια τῆς Ἱστορικῆς καὶ Ἐθνολογικῆς Ἑταιρείας, τοῦ Παρνασσοῦ καὶ τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας, τῆς ὁποίας ἐχρημάτισε καὶ πρόεδρος κατὰ τὰ τελευταῖα ἔτη τοῦ βίου του.

Τοιοῦτος ὑπῆρξεν ὁ Νικόλαος Πολίτης ὡς ἐπιστήμων καὶ πολίτης. Ὡς ἄνθρωπος ὑπῆρξε τὸν μὲν χαρακτῆρα εὐθὺς καὶ ἀκέραιος, τὸν δὲ τρόπον γλυκὺς καὶ μειλίχιος, πλήρης ἀγάπης καὶ προθυμίας, παρέχων τὰς συμβουλὰς καὶ τὰς ὑπηρεσίας αὐτοῦ εἰς πάντας, ὅσοι παρεκάλουν αὐτόν, ἀνὴρ κατὰ πάντα χρηστὸς καὶ ἀγαθός. Ἀπέθανε τὴν 12ην Ἰανουαρίου 1921 ἐκ στηθάγχης, ἣν ἐπέτεινεν ἡ μέχρι τῆς τελευταίας τοῦ βίου στιγμῆς ἀδιάκοπος αὐτοῦ ἐργασία.

ΣΤΙΛΠΩΝ Π. ΚΥΡΙΑΚΙΔΗΣ
Διευθυντὴς τοῦ Λαογραφικοῦ Ἀρχείου

(1) Αἱ γνωμοδοτήσεις αὗται ἐδημοσιεύθησαν ὑπὸ τοῦ Ὑπουργείου τῶν Ἐσωτερικῶν κατὰ τὸ 1920 ὑπὸ τὸν τίτλον: *Γνωμοδοτήσεις περὶ μετονομασίας συνοικισμῶν καὶ κοινοτήτων.*

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ ΕΡΓΩΝ Ν. Γ. ΠΟΛΙΤΟΥ
ΚΑΤΑ ΧΡΟΝΟΛΟΓΙΚΗΝ ΣΕΙΡΑΝ (¹).

1865 Διάφορα ἀρθρίδια εἰς τὰ περιοδικὰ *Χρυσαλλὶς* καὶ *Φιλόστοργος Μήτηρ.*

1866 Ὁμοίως εἰς τὰ αὐτὰ περιοδικὰ καὶ τὴν *Πανδώραν.*

Περὶ Λυκοκανθάρων (*Πανδώρα* 1 Ἰανουαρίου 1866 τ. ΙϚ΄, σ. 453-4).

Ἄσματα δημοτικὰ Μάνης (*Πανδώρα* 15 Μαρτίου 1866 τ. ΙϚ΄ σ. 539-541).

1867 Διάφορα ἀρθρίδια καὶ δημοσιεύματα ἐν *Πανδώρᾳ* (ΙΗ΄, 40), *Ἐθνικῇ Βιβλιοθήκῃ* καὶ ἐφημερίδι *Καθήκοντι* Καλαμῶν.

Περὶ Παραμυθίων παρὰ τοῖς νεωτέροις Ἕλλησι (*Πανδώρα* ΙΗ΄ σ. 93-95).

Νεοελληνικὰ ἀνάμικτα, Δεισιδαιμονίαι (αὐτ. σ. 157-9,177-9).

Ἀστεῖα δημοτικὰ ᾄσματα (αὐτ. σ. 223-4, 280,303).

Ἄσματα δημοτικὰ Μάνης (αὐτ. σ. 343-4, 438-440).

Ἡ νῆσος Κρήτη (*Καθῆκον* Καλαμῶν ἔτ. Β΄ φύλ. 54-56,58-59,63).

Περὶ Φερῶν (*Καθῆκον* Καλαμῶν φύλ. 64-65).

1868 Νεοελληνικὰ ἀνάμικτα, Παροιμίαι (*Πανδώρα* ΙΗ΄ σ. 432-6, 461-2. ΙΘ΄ σ. 117-8, 357-8).

Ποικίλα (*Πανδώρα* ΙΘ΄ σ. 224).

Ἀπόσπασμα ἐμμέτρου μεταφράσεως τῶν ὁμηρικῶν ἐπῶν: Α΄ Ἱστορία τοῦ Εὐμαίου, Ὀδυσσ. Ο 403-461 (*Ἐφημ. τῶν Φιλομαθῶν* 19 Ἰανουαρίου ἀρ. 657 ΙϚ΄ σ. 1438-9 μετὰ σημ.).

(¹) Ὁ κατάλογος οὗτος δημοσιεύεται κατὰ τὸ πλεῖστον ὡς κατηρτίσθη ἐν εἰδικῷ τετραδίῳ ὑπὸ τοῦ ἰδίου. Τῶν ἄνευ τίτλου ἄρθρων τὸ περιεχόμενον δηλοῦται ἐντὸς ἀγκυλῶν, τῶν δ' ἰδιαιτέρως ἐκδεδομένων πραγματειῶν οἱ τίτλοι ἀναγράφονται διὰ κυρτῶν στοιχείων. (Σ. Σ.)

Β' Μενελάου Πλάνη, Ὀδυσσ. Δ 351-592 (αὐτ. 8 Μαρτίου σ. 1466-8).

Βολταίρου, οἱ Φακίραι (*Παρισινὴ Ἠχὼ* Α' σ. 85-86).

Γλωσσογραφικαὶ σημειώσεις (*Ἐφημ. Φιλομαθῶν* Ις' σ. 1455-6).

1869 » » (αὐτ. ΙΖ' σ. 1718-20, 1764-6).

Ποίησις δημοτικὴ Μάνης (*Πανδώρα* Κ' σ. 342-4).

Περὶ τῆς νήσου Σύρας (*Ἐφημ. Φιλομαθῶν* 1869, ΙΖ' σ. 1784).

Αὔρα, ἐφημερὶς ἑβδομαδιαία. Καλάμαι. Ἔτος Α' ἀρ. 1-3 (30 Ἰουλ. 1869 - 1 Ὀκτωβρ. 1869). [Ἐπιμέλεια καὶ σύνταξις αὐτῆς].

1870 Τὰ ἐκ τῆς ὁμωνυμίας δυστυχήματα (*Καζαμίας* Κορομηλᾶ 1871 σ. 97-108. *Παρθενὼν* Β' σ. 930-6).

Νεοελληνικὰ ἀνάλεκτα 1870, Α' Πρόλογος σ. 4-6 (μετὰ τοῦ Σπυρ. Π. Λάμπρου). Σημειώσεις σ. 11-12, 29, 40, 43-4, 56, 64. Παραμύθια ἀρ. 7 (σ. 35-39) ἀρ. 8 (σ. 40-43) ἀρ. 10 (σ. 46-55).

Βραχεῖα σημείωσις περὶ τῶν προγενεστέρων συλλογῶν ἑλληνικῶν δημοτικῶν ᾀσμάτων (*Νεοελλ. ἀνάλεκτα* Α' σ. 65-69).

Ἄσματα δημοτικὰ ἀρ. 22-27, 54, 61, 79-80, μετὰ σημειώσεων εἰς διάφορα ᾄσματα (*Νεοελλ. ἀνάλεκτα* Α' σ. 88-93, 110-111, 115-6, 125-7).

Αἱ περὶ βρυκολάκων προλήψεις παρὰ τῷ λαῷ τῆς Ἑλλάδος (*Ἰλισσὸς* τ. Β' σ. 401-8, 450-6. Τόμ. Γ' σ. 3 κἑ.).

Ἡ πρὸ τοῦ Κολόμβου Ἀμερικὴ (αὐτ. Β' σ. 366-372).

1871 *Μελέτη ἐπὶ τοῦ βίου τῶν νεωτέρων Ἑλλήνων* ὑπὸ Ν. Γ. Πολίτου. (Σύγγραμμα βραβευθὲν ἐν τῷ Ῥοδοκανακείῳ φιλολογικῷ διαγωνίσματι). Τόμος πρῶτος. Νεοελληνικὴ μυθολογία. [Μέρος Α']. Ἐν Ἀθήναις 1871 8ον μικρὸν σ. μγ' 204. [Βλ. καὶ 1874].

Ὁ γάμος παρὰ τοῖς νεωτέροις Ἕλλησι (*Παρθενὼν* Α' σ. 335-40).

Κλήδονες (αὐτ. Α' σ. 224-7, 377-82 = *Ἑστία* 1877, Γ' σ. 406-7).

Νεοελλ. μυθολογία. Νεράϊδες (*Παρθενὼν* Α' σ. 489-96, 560-4, 601-5).

» » Δήμητρα καὶ Κόρη (*Ἐθν. Βιβλιοθ.* Ε' σ. 386-90).

Τὸ κάστρο τῆς Ὡραίας (αὐτ. Ε' σ. 85-90).

Καλιόστρος (αὐτ. Ε' σ. 241-2).

Βραχεῖα σημείωσις περὶ τῶν προγενεστέρων συλλογῶν δημωδῶν παροιμιῶν (*Νεοελλ. ἀνάλεκτα* Α' σ. 129-30).

Δημώδεις παροιμίαι (*Νεοελλ. ἀνάλεκτα* Α´ σ. 145-51, 186, ἀρ. 125-177, 491-7).

Δημώδη αἰνίγματα (*Νεοελλ. ἀνάλεκτα* Α´ σ. 250-4. ἀρ. 327-351).

Πρώτη Ἱστορία τοῦ Χριστιανισμοῦ (ἐκ τοῦ γαλλικοῦ τοῦ Alfred Maury) (*Ἰλισσὸς* Γ´ σ. 80-82).

Βιβλιοκρισίαι: Περὶ *Ἀττικοῦ Ἡμερολογίου* Ἀσωπίου τοῦ 1871 (ψευδωνύμως ἐν *Παρθενῶνος* τ. Α´ σ. 582-3 καὶ *Παλιγγενεσίᾳ*)· — Περὶ Ἀγορᾶς, Δ. Παπαρρηγοπούλου (ἐν *Παρθενῶνος* τ. Α´ σ. 522-7).

1872 Δύο ὑποκριταὶ δι' ἓν πρόσωπον (διήγημα ἐκ τοῦ γαλλικοῦ τοῦ Th. Gautier) (*Ἀττ. Ἡμερολόγιον* 1872 σ. 99-112).

Νεοελλ. μυθολογία. Περσεὺς καὶ ἅγιος Γεώργιος (αὐτ. σ. 174-93).

» » Γίγαντες ἥρωες (*Παρθεν.* Β´ σ. 761-5, 817-24).

» » Τύχη - Μοῖραι (αὐτ. σ. 887-9).

» » Ἡρακλῆς - Μίδας (αὐτ. σ. 1045-9).

» » Χάρος (αὐτ. σ. 1249-59).

Περὶ δημωδῶν παροιμιῶν (*Παρθενὼν* Β´ σ. 921-30).

Ἡ μαγεία παρὰ τοῖς νεωτέροις Ἕλλησι (αὐτ. σ. 1093-1105).

Ἱστορία τοῦ Πτωχολέοντος· ἑλληνικὴ μεσαιωνικὴ διήγησις (αὐτ. σ. 1125-1130).

Ἤθη καὶ ἔθιμα τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ· τὰ κατὰ τὴν τελευτὴν (αὐτ. σ. 1137-1144, 1193-1200).

Ἰνδικὴ παράδοσις περὶ τοῦ σχηματισμοῦ τῆς γῆς (αὐτ. σ. 1173-4).

Διάφοροι μεταφράσεις καὶ ποικίλη συνεργασία εἰς τὸν *Παρθενῶνος* τ. Β´, *Ἀττ. Ἡμερολόγιον* 1873, *Καζαμίαν* Κορομηλᾶ 1873 καὶ *Ἐθν. Βιβλιοθήκης* τ. Ζ´.

Μαγεία, φίλτρα (*Νεοελλ. ἀνάλεκτα* Α´ σ. 338-349).

Χελιδόνισμα (αὐτ. σ. 354-368).

Περπεροῦνα (αὐτ. σ. 368-374).

Τὰ κατὰ τὴν γέννησιν (αὐτ. σ. 374-384).

1873 Ἡ ἁγία Σοφία ἐν ταῖς παραδόσεσι τοῦ Ἑλληνικοῦ λαοῦ (*Παρθενὼν* Γ´ σ. 1-6 [ἀτελές]· ἀνετυπώθη ἐν *Ἀνατολικῇ Ἐπιθεωρήσει* Β´ σ. 129-132).

Προλήψεις καὶ δοξασίαι τοῦ καθ' ἡμᾶς λαοῦ. Ρουσαλιοῦ (*Ἀνατ.*

'Επιθ. Α' σ. 97-101). Βασκανία (αὐτ. σ. 537-540, 569-576).
Τὰ τρία δῶρα τῆς Μοίρας (Περρῆ, *Οἰκογ. ἡμερολόγιον* 1873).
Παιδικὴ ἀνθολογία ἤτοι ἐκλογὴ ἐκ τῶν ἀρίστων Ἑλλήνων ποιητῶν, πρὸς χρῆσιν τῶν παίδων ὑπὸ Ν. Γ. Π. Ἐν Ἀθήναις ἐκ τοῦ τυπογραφείου Παρθενῶνος 1873, 16ον σ. 48.
Δημώδης φιλολογία· αἰνίγματα καὶ λογοπαίγνια (*'Ανατ. 'Επιθ.* Β' σ. 20-25).
Κατάλογος τῆς Βιβλιοθήκης τῶν ἐν Χίῳ σχολείων.
Ἐξωτερικὸν Δελτίον (ἐφημερὶς *Πολιτεία* 28 Αὐγούστου).
1874 Φιλολογία καὶ ἀρχαιολογία (*'Ανατ. 'Επιθ.* Β' σ. 111).
Γλωσσικὴ συμβολή. Ἀνέκδοτα δημοτικὰ ᾄσματα τῆς Ἑλλάδος (*Ὁ ἐν Κων/πόλει Ἑλλ. φιλ. Σύλλογος* τ. Η' σ. 496-512).
Αἰνίγματα καὶ λογοπαίγνια (αὐτ. σ. 512-526).
Ἡ ἑλληνικὴ ἰθαγένεια (*'Εθνικὸν πνεῦμα* 10 Σεπτ. ἀρ. 699).
Σκύλα ἀνακτορική. Εἰδήσεις φιλολογικαὶ καὶ ἐπιστημονικαί. Σπυρίδων Βασιλειάδης (αὐτ.).
Μελέτη ἐπὶ τοῦ βίου τῶν νεωτέρων Ἑλλήνων ὑπὸ Ν.Γ.Πολίτου τόμος πρῶτος. Νεοελληνικὴ Μυθολογία [Μέρος Β'] 8ον μικρὸν σ. 320.
Ἰουλίου Βέρν, Ὁδοιπορία εἰς τὸ κέντρον τῆς γῆς, μετάφρασις (*'Εθνικὸν πνεῦμα* ἀρ. 700 κέ. — Ἐξεδόθησαν καί τινα τυπογραφικὰ φύλλα ἰδιαιτέρως).
Corrispondenze, Atene (*Il Tempo*, Venezia 19, 24 Νοεμβρ. καὶ 8 Δεκεμβρίου).
1875 Προλήψεις καὶ δοξασίαι τοῦ καθ' ἡμᾶς ἑλληνικοῦ λαοῦ. Εὐχαὶ καὶ κατάραι (*Βύρων* Β' φ. 14. 15. *Ὁ ἐν Κων/πόλει Ἑλλ. φιλ. Σύλλογος* τ. Θ' σ. 321-335. *Νεοελλ. ἀνάλεκτα* Β' σ. 369-400).
Τακτικὴ συνεργασία εἰς τὸ *'Εθνικὸν πνεῦμα*.
Ἡ μεταρρύθμισις τοῦ ἐκλογικοῦ νόμου (Ὁμιλία ἐν τῇ Λέσχῃ τῶν φοιτητῶν) (*'Εργάτης* 13 Δεκεμβρίου κέ.).
1876 Ἡ πρώτη Μαρτίου (*Ἑστία* Α', 142-3 = *Λαογρ. Σύμμεικτα* Α', 72-3).
Τὰ αὐγὰ τοῦ Πάσχα (αὐτ. σ. 220-1 = *Λαογρ. Σύμμεικτα* Α', 74-6).
Ὠμοπλατοσκοπία (αὐτ. σ. 221-2 = *Λαογρ. Σύμμεικτα* Α', 77-9).
Δημώδεις παροιμίαι καὶ παραγγέλματα περὶ τῶν μηνῶν τοῦ ἔτους (αὐτ. σ. 222-3, 302, 367, 526-7, 640, 686, 749, 794-5).

Ἅγιος Γεώργιος (αὐτ. σ. 268-71=*Λαογρ. Σύμμεικτα* Α΄ σ. 80-5).
Ἐνύπνιον Κοραῆ (σημείωσις) (αὐτ. σ. 311).
Ὑπουργικὴ ἐγκύκλιος περὶ προστασίας τῶν πτηνῶν· μετὰ σημ. (αὐτ. σ. 316).
Ἡ ἑορτὴ τοῦ ἁγίου Ἰωάννου (αὐτ. σ.414-5=*Λαογρ. Σύμμεικτα* Α΄ σ. 86-8).
Ὁ Χάρος καὶ οἱ ἀποθαμένοι· δημ. ᾆσμα καὶ σημ. (αὐτ. Β΄σ.447).
Ὁ ἅγιος Ἠλίας (αὐτ. Β΄ σ.460-2=*Λαογρ. Σύμμεικτα* Α΄ σ.89-92).
Ἐδγὰρ Κυινέ, Τὸ νεώτερον πνεῦμα, μεταφρασθὲν ὑπὸ Ν. Γ. Πολίτου. Ἐκδίδοται ὑπὸ Γ. Γονίδου. Ἐν Ἀθήναις τύποις *Ἐθνικοῦ πνεύματος* 1876 8ον μικρὸν σ. 312.
Ἀνταπόκρισις ἐκ Μονάχου. (*Σύλλογοι* Βραΐλας 21/3 Δεκεμβρίου).
Ποικίλη συνεργασία ἐν *Ἑστίας* τ. Α΄ καὶ Β΄.
1877 Μῦθοι ἐκ τῶν τοῦ Λέσσιγκ (*Ἑστία* Δ΄ σ. 430).
Δημώδη βιβλία. Συντίπας (αὐτ. σ.433-8=*Λαογρ. Σύμμεικτα* Α΄ σ. 177-86).
Γαδάρου, Λύκου κι Ἀλουποῦς διήγησις (αὐτ. σ. 659-64=*Λαογρ. Σύμμεικτα* Α΄ σ. 186-95).
Στρατεία Ρώσσων ἐπὶ τὴν Κωνσταντινούπολιν καὶ τοὺς Τούρκους (αὐτ. σ. 493-4).
Ὁ δακτύλιος τοῦ ἀρραβῶνος (αὐτ. σ. 541-2=*Λαογρ. Σύμμεικτα* Α΄ σ. 102-4).
Ὁ Γουλιέλμος Τὲλλ πρόσωπον μυθικόν (αὐτ. σ. 623-4=*Λαογρ. Σύμμεικτα* Α΄ σ. 68-9).
Ὁ Μασσαλιωτικὸς θούριος (αὐτ. σ. 626-31).
Χὰνς Στόρκους. Ἐκ τῶν τοῦ Erckmann-Chatrian (αὐτ. σ. 714-9).
Ἐκ τῆς αὐτοβιογραφίας τοῦ Στουάρτ Μίλλ (αὐτ. σ. 747-8).
Μωρῦ, Πρῶται ἀνάγκαι τοῦ ἀνθρώπου (αὐτ. Γ΄ σ.244-7, 259-61, 276-81, 293-4, 307-9).
Τὸ ἀρχαιότερον βιβλίον τοῦ κόσμου (αὐτ. Γ΄ σ.407-9=*Λαογρ. Σύμμεικτα* Α΄ σ. 171-5).
Διάφοροι μεταφράσεις καὶ σημειώματα (αὐτ.).
1878 *Ὁ περὶ τῶν Γοργόνων μῦθος παρὰ τῷ Ἑλληνικῷ λαῷ.* Ἀθῆναι 1878 σ. 17. (Ἐδημοσιεύθη ἐν *Παρνασσοῦ* τόμ. Β΄).

Αἱ τρεῖς ψυχαί, ἐκ τῶν τοῦ Erckmann-Chatrian (*Ἑστία* Ε' σ. 17-25.

Merimée, Ματαῖο Φαλκόνε (αὐτ. σ. 392-8).

Παραφράσεις ὁμηρικῶν ἐπῶν (αὐτ. σ. 554-6).

Ὄλιβερ Τουίστ. Ἐκ τῶν τοῦ Καρόλου Δίκενς (αὐτ.).

Ἀνέκδοτα Βίκτωρος Οὐγκώ (αὐτ. σ. 590-1).

Διάφοροι μεταφράσεις καὶ ποικίλη ἄλλη συνεργασία ἐν τῇ *Ἑστίᾳ*.

1879 Ἡ πενθερὰ παρὰ τοῖς διαφόροις λαοῖς (*Ἑστία* Ζ' σ. 376-9= *Λαογρ. Σύμμεικτα* Α' σ. 105-10).

Προσδοκία ἐλεύσεως τοῦ Σκενδέρμπεϋ. Σημείωσις (αὐτ. σ.332).

Ράφτε ξύλονε, δουλειὰ νὰ μὴ σοῦ λείπῃ (αὐτ. Η' σ. 478).

Τὸ δένδρον τῶν Χριστουγέννων (αὐτ. σ. 814-5=*Λαογρ. Σύμμεικτα* Α' σ. 100-1).

Διάφοροι μεταφράσεις καὶ σημειώματα (αὐτ.).

Παιδικὴ ἀνθολογία. Ἐκλογὴ ποιημάτων δοκίμων Ἑλλήνων ποιητῶν. (Πρὸς χρῆσιν τῶν παίδων). Ἐκδίδοται δαπάναις Σπυρίδωνος Κουσουλίνου, βιβλιοπώλου. Ἐν Ἀθήναις 1879.

1880 *Δημώδεις μετεωρολογικοὶ μῦθοι.* Ἐν Ἀθήναις τυπογρ. *Παρνασσοῦ* 1880, 8ον σ. 51. Ἐδημοσιεύθη τὸ πρῶτον ἐν *Παρνασσοῦ* τ. Δ').

Δημώδη παραμύθια (*Ἑστία* Θ' σ. 9-12, 22-3, 43-7=*Λαογρ. Σύμμεικτα* Α' σ. 196-210).

Ἀλφάβητος τῆς ἀγάπης ἔκδ. Wagner. Βιβλιογραφία (*Κλειὼ* 1 καὶ 8 Μαρτίου 1880 ἀρ. 976,977).

Συνεργασία εἰς τὸν *Αἰῶνα*. (Ἄρθρα, διάφορα, μεταφράσεις).

1881 Οἱ περὶ ἀστερισμῶν μῦθοι τοῦ καθ' ἡμᾶς λαοῦ (*Ἀττικὸν ἡμερολόγιον* 1882 σ. 246-67. = Οἱ περὶ ἀστέρων καὶ ἀστερισμῶν μῦθοι. *Λαογρ. Σύμμεικτα* Β' σ. 178-208).

Περὶ ἀνεκδότου βυζαντιακῆς συλλογῆς δημωδῶν παροιμιῶν (αὐτ. σ. 361 κἑ.).

Συνεργασία εἰς τὸν *Αἰῶνα* τακτική.

1882 *Ὁ Ἥλιος κατὰ τοὺς δημώδεις μύθους.* Ἐν Ἀθ. 1882 8ον σ.54 (=*Λαογρ. Σύμμεικτα* Β' σ. 110-53).

Λόγος εἰσιτήριος εἰς τὸ μάθημα τῆς ἑλληνικῆς μυθολογίας. Ἀθ. 1882. (Ἐτυπώθη τὸ πρῶτον ἐν τῷ *Αἰῶνι* 7-9 Δεκεμβρίου).

Ὁ ἅγιος Νικόλαος (*Ἑστία* ΙΔ' σ. 775 8 = *Λαογρ. Σύμμεικτα* Α' σ. 93-9).

Περὶ κατατάξεως βιβλιοθήκης καὶ ἰδίᾳ τῆς βιβλιοθήκης τῆς Βουλῆς. (*Ἐπιθεώρησις πολιτικὴ καὶ φιλολογικὴ* Β' σ. 17-23.—Ἐν Ἐκθέσεσι πρὸς τὸν Ἔφορον τοῦ βουλευτηρίου, τυπωθείσαις ἐν τοῖς ἐστενογρ. πρακτικοῖς τῆς Βουλῆς).

Ἑλληνικαὶ παραδόσεις (*Ἐφημερὶς* — φιλολογικὸν παράρτημα ἀρ. 1. 3. 4).

Συνεργασία εἰς τὸν *Αἰῶνα* (G. Meyer, Δημώδης νεοελληνικὴ ποίησις 5, 8, 11 Ἰανουαρίου.— Οἱ Ζυγιῶται τῆς Πελοποννήσου, 26 Μαρτίου [= *Λαογρ. Σύμμεικτα* Α' σ. 134-41].— Βιβλιοκρισίαι κτλ.).

1883 Αἱ ἀσθένειαι κατὰ τοὺς μύθους τοῦ Ἑλληνικοῦ λαοῦ (*Δελτίον Ἱστορ. καὶ Ἐθνολ. Ἑταιρείας* Α' σ. 1-30).

Εὐλογία (*Ἑστία* ΙΕ' σ. 31-32 = *Λαογρ. Σύμμεικτα* Α' σ. 70-71).

Καρόλου δὲ Μουῆ, Ἀθῆναι (αὐτ. σ. 152-4, 166-71, 214-18, 229-32).

Μάρτης (αὐτ. σ. 190-191 = *Λαογρ. Σύμμεικτα* Β' σ. 209-17).

Ch. Letourneau: Αἱ ὀρχήσεις τῶν ἀγρίων (αὐτ. σ. 269-70).

» Περὶ φιλοφρονήσεων καὶ ἐθυμοτυπίας (αὐτ. σ. 298-300).

» Τὸ φιλοίκειον τοῦ ἀνθρώπου καὶ τῶν ζῴων (αὐτ. σ. 380-2, ΙϚ' σ. 435-8, 484-7).

Ἐπιστολαὶ Ἀριστοτέλους Βαλαωρίτου (αὐτ. ΙϚ' σ. 419-23).

Ἡ κόρη τοῦ λοχαγοῦ. Μυθιστόρημα Ἀλεξάνδρου Πούσκιν (*Ἑστία* ΙϚ' εἰς συνεχῆ φύλλα).

Alph. Karr, Ὁ καπνός (αὐτ. σ. 760-1).

Ἔκθεσις περὶ τοῦ διαγωνισμοῦ τῆς *Ἑστίας* πρὸς συγγραφὴν ἐθνικοῦ διηγήματος (Παράρτημα Δελτ. *Ἑστίας* ἀρ. 362).

Δύο σφίγγες ἐκ τῆς Ἀκροπόλεως (*Ἐφημ. Ἀρχαιολ.* σ. 238-45).

Ἑλληνικοὶ μεσαιωνικοὶ μῦθοι περὶ Φειδίου, Πραξιτέλους καὶ Ἱπποκράτους (*Δελτίον Ἱστορ. Ἑταιρ.* Α' σ. 77-101 = *Λαογρ. Σύμμεικτα* Β' σ. 1-17).

Σημείωσις περὶ δύο ἱπποτῶν ἐξ Ἠπείρου (αὐτ. σ. 120).

G. Meyer, Albanesische Märchen. Βιβλιογραφ. (αὐτ. σ. 167-8).

Κατάλογος συγγραφῶν ἀναφερομένων εἰς τὴν μέσην καὶ νεωτέραν ἑλληνικὴν ἱστορίαν καὶ φιλολογίαν 1883-4 (αὐτ. σ. 169-80, 731-52).

Περὶ τοῦ ἐν Μακεδονίᾳ λιμοῦ ἐν ἔτει 1740 (αὐτ. σ. 266-73).

Ἑλληνικὰ παραμύθια ἐξεταζόμενα ἐν συγκρίσει πρὸς τὰ τῶν ἄλλων λαῶν (αὐτ. σ. 278-88).

Ἑλληνικαὶ παραδόσεις (αὐτ. σ. 349-54).

Σημείωσις περὶ τοῦ ἐπιταφίου Ἰωάννου τοῦ Εὐγενικοῦ (αὐτ. σ. 459-61).

G. Meyer, Albanesische Studien. Βιβλιογρ. (αὐτ. σ. 728-31).

Ἀνασκαφαὶ τῆς Ἀκροπόλεως (*Αἰὼν* 1 Ἀπριλίου).

Τὸ ἐν τῇ Ἀκροπόλει ἄγαλμα (*Αἰὼν* 5 Ἀπριλίου).

Καὶ αὖθις περὶ τοῦ ἐν τῇ Ἀκροπόλει ἀγάλματος (*Αἰὼν* 9 Ἀπριλ.).

[Περὶ τοῦ ἐν τῇ Ἀκροπόλει ἀγάλματος] (*Αἰὼν* 14 Ἀπριλίου).

Βιβλιογραφία μεταφράσεως Π. Σ. Φωτιάδου τοῦ Glasson, Γαλλ. δίκαιον (*Αἰὼν* 26 Ἀπριλίου).

Δελτίον Ἱστορ. καὶ Ἐθνολογ. Ἑταιρείας τῆς Ἑλλάδος τόμ. Α΄ τεῦχ. Α΄. Κρίσις ὑπὸ G. Meyer ἐν Allgemeine Zeitung, [μεταφρ. ἀνωνύμως]. *Αἰὼν* 26 Αὐγούστου.

Ἔκθεσις ἐπιθεωρήσεως τῶν δημοτ. σχολείων τῆς ἐπαρχίας Βώλου.

1884 Ζῳολογία μυθολογικὴ τοῦ καθ᾽ ἡμᾶς λαοῦ (*Ἡμερολ. τῆς Ἀνατολῆς* Κων/πολις 1884 σ. 199-202).

Γουστάβου d'Eichtal, Περὶ τῆς ἑλληνικῆς γλώσσης ὡς γλώσσης κοινῆς τῆς ἐπιστήμης (*Ἑστία* ΙΖ΄ σ. 68-72).

Ch. Letourneau, Περὶ πένθους (αὐτ. εἰς συνεχῆ φύλλα).

Edgar Poë, Ὁ ἀλλόκοτος φονεὺς [The Murder in the Rue Morgue] (αὐτ. ὁμοίως).

Ἔκθεσις περὶ τῶν ἀναγνωστικῶν βιβλίων τῆς β΄, τῆς γ΄ καὶ τῆς δ΄ τάξεως τοῦ δημοτ. σχολείου (Ἐκθέσεις κριτῶν σ. 9-18).

Ἔκθεσις τῆς ἐπιτροπῆς ἐπὶ τῆς ὀνομασίας τῶν ὁδῶν τῆς πόλεως τῶν Ἀθηνῶν (*Αἰὼν* 31 Ἰανουαρίου).

L'arc-en-ciel en Grèce (*Mélusine* τ. II σ. 38-41).

La grande Ourse chez les Grecs modernes (αὐτ. σ. 68-69).

Le feu Saint-Elme en Grèce moderne (αὐτ. σ. 117).

Πρώτη καὶ τελευταία τῷ συγγραφεῖ τοῦ Ἀποστόλη καὶ διευ-

θυντῇ τοῦ διδασκαλείου Ἀθηνῶν [Ἐπὶ τῶν ὑποβληθέντων ὑπὸ τοῦ Βρατσάνου ἀναγνωστικῶν] (*Νέα Ἐφημερὶς* 13 Ἰουλίου). (Ἀπάντησις Βρατσάνου, αὐτ. 18 Ἰουλίου).

1885 *Τὸ δημοτικὸν ᾆσμα περὶ τοῦ νεκροῦ ἀδελφοῦ.* Ἐν Ἀθ. 1885 8ον σ. 69 (ἐδημοσιεύθη τὸ πρῶτον ἐν Δελτίῳ Ἱστορ. Ἑταιρείας 1885 τ. Β´ σ. 193-261. Συμπλήρωμα εἰς τὸ αὐτό, αὐτ. σ. 552-7).

Ἡ νεότης τοῦ Ρήγα (*Ἑστία* ΙΘ´ σ. 13-16).

Ὁ θάνατος τοῦ Μάρκου Βότσαρη κατὰ τὰς διηγήσεις αὐτοπτῶν (αὐτ. Κ´ σ.723-5, 738-43=*Ἀστραπὴ* 19-24 Φεβρ. 1903)·

Βούλγαροι κλέφταις κατὰ τὰ δημώδη βουλγαρικὰ ᾄσματα (αὐτ. σ. 754-8. Ἀνετυπώθη ἐν *Ἀκροπόλει* 27, 28, 29 Ἰουλίου καὶ 2 Αὐγούστου 1913=*Λαογρ. Σύμμεικτα* Α´ σ. 287-96).

Δοσίθεος Ὀβράδοβιτς, ὁ θεμελιωτὴς τῆς σερβικῆς φιλολογίας (αὐτ. σ. 771-4).

Βούλγαρος ἡγεμὼν καὶ Βυζάντιος διπλωμάτης (αὐτ. σ.803-7).

Κατάλογος συγγραφῶν ἀναφερομένων εἰς τὴν μέσην καὶ τὴν νεωτέραν ἑλληνικὴν ἱστορίαν καὶ φιλολογίαν (*Δελτ. Ἱστορ. Ἑταιρ.* 1885 Β´ σ. 166-192).

Ἔκθεσις τῶν ἐργασιῶν τῆς Ἱστορικῆς καὶ Ἐθνολογικῆς Ἑταιρίας (αὐτ. σ. 345 κἑ.).

Κλ. Ραγκαβῆ, Ἡράκλειος· βιβλιοκρ. (Δελτ. *Ἑστίας* ἀρ.469,22 Δεκ.).

Legrand, Bibliographie hellénique 1-2. Βιβλιοκρ. (αὐτ. ἀρ. 453, 1 Σεπτ.).

Garnett, Greek Folk-songs, βιβλιοκρ.(αὐτ.ἀρ.437,12 Μαΐου).

Ἱστορικὰ σημειώματα (*Δελτίον Ἱστορ. Ἑταιρ.* Β´ σ. 111-7).

Διάφοροι σημειώσεις καὶ μεταφράσεις ἐν *Ἑστίας* τ. Κ´.

Συνεργασία ἐν τῇ *Ἑστίᾳ* καὶ ἐπιμέλεια ἐκδόσεως τοῦ Δελτίου αὐτῆς ἀπὸ Μαΐου μέχρι τέλους τοῦ ἔτους.

Μεταφραστικὸν διαγώνισμα [τοῦ ποιήματος «Κανάρης» τοῦ V. Hugo]. Κρίσις (ἀνωνύμως). (*Ἐφημερὶς* 17 Σεπτ.).

1886 Ἑλλ. μυθολογία Χ. Καλαϊσάκη, βιβλιοκρ. ἐν *Ἑστίας* Δελτίῳ ἀρ. 489, 11 Μαΐου.

Διάφορα ἐν τῇ *Ἑστίᾳ* καὶ τῷ Δελτίῳ αὐτῆς, οὗ τὴν σύνταξιν εἶχε μέχρις Ἰουνίου.

1887 *Ἑλλάς. Βίος τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων.* Κατὰ τὸ γερμανικὸν τοῦ Ἰακ. Φάλκε. Ἐν Ἀθήναις Κ. Βίλμπεργ ἐκδότης 1887 2ον σ. 200.

Βιβλιοκρ. Ἱπποκράτους περὶ διαίτης ὀξέων κλπ. (Δελτίον *Ἑστίας* ἀρ. 549 σ. 2-3).

[Ἀπάντησις εἰς κατάκρισιν ἐκπαιδευτικῶν νομοσχεδίων] (*Καθημερινὴ* 18 Μαρτίου).

Αἱ ἐπικρίσεις τοῦ Κόντου (ἀνωνύμως: Χ) (*Ἐφημερὶς* 7, 10, 12, 15, 23, 31 Μαΐου, 6, 16, 27 Ἰουνίου, 28 καὶ 31 Ἰουλίου).

[Ἀπάντησις εἰς παρατήρησιν τοῦ Η [Κόντου]] (ἀνωνύμως: Χ) (*Ἐφημερὶς* 13 Μαΐου).

1888 Ἔκθεσις περὶ τῶν διηγήσεων ἐκ τῆς ἀρχαίας καὶ τῆς νέας ἑλληνικῆς ἱστορίας κλπ. (Ἔκθεσις κριτῶν σ. 64-66).

Ἔκθεσις περὶ τῶν ἑλληνικῶν γραμματολογιῶν (αὐτ. σ. 99-106).

Ἀνεύρεσις ποταμοῦ ἐν Ἀθήναις (*Ἐφημερὶς* 10 Αὐγ.).

Ἀλέξανδρος ὁ Μέγας κατὰ τὰς δημώδεις παραδόσεις (*Σκόκου ἡμερολόγιον* 1889 σ. 37-40. — Ἀνετυπώθη ἐν *Μακεδον. ἡμερολογ.* 1897).

Ὁ λογοκλόπος Ἀντώνιος Οἰκονόμου (*Νέα Ἐφημερὶς* 3 Σεπτεμβρίου ἀρ. 248).

Ὁ τάφος τοῦ Σοφοκλέους (ἀνωνύμως) (*Ἐφημερὶς* 16 Ἰουν.).

1889 Διεύθυνσις *Ἑστίας* μετὰ Γ. Δροσίνη.

Περὶ τὴν γῆν (*Ἑστία* τ. ΚΖ' καὶ ΚΗ').

Ἀγαθάγγελος (ἐκ τοῦ Ἐγκυκλοπαιδικοῦ Λεξικοῦ) (*Ἑστία* ΚΖ' σ. 38-40=*Λαογρ. Σύμμεικτα* Α' σ. 28).

Δημώδεις παροιμίαι περὶ τοῦ Πάσχα (αὐτ. σ. 340).

Φιλαδέλφειος ποιητικὸς ἀγών. Κρίσις τῆς ἐπιτροπῆς τῶν Ἑλλανοδικῶν. Ἐν Ἀθ. 1889 8ον σ. 45 (καὶ ἐν *Ἑστίας* τ. ΚΖ' εἰς συνεχῆ φυλλάδια).

Μῦθοι περὶ Ἀλεξάνδρου (*Ἑστία* ΚΖ' σ. 486-7).

Θησαυρὸς ὑποβρύχιος (αὐτ. σ. 487-8).

Ἡ πόμπευσις τῶν γυναικοκρατουμένων (αὐτ. ΚΗ' σ. 14-15).

Ἡ μπέσσα τῶν Ἀλβανῶν (αὐτ. σ. 78-79).

Ἱσπανικαὶ παροιμίαι (αὐτ. σ. 84).

Διάφορα μικρὰ ἄρθρα καὶ σημειώματα ἐν *Ἑστίας* τόμ. ΚΖ' καὶ ΚΗ'.

Διεύθυνσις Ἐγκυκλοπαιδικοῦ Λεξικοῦ.

1890 » » »

» *Ἑστίας* μετὰ Γ. Δροσίνη.

Σημειώσεις καὶ Χρονικὰ ἐν *Ἑστίας* τ. ΚΘ' καὶ 1890 τ. Α'.

Δελτίον τῆς *Ἑστίας*. Σύνταξις τῶν πλείστων ἐν αὐτῷ.

Διάφορα μικρὰ ἄρθρα καὶ βιβλιοκρισίαι ἐν *Ἑστίας* 1890 τ. Β'.

Χαβιάρι (Δελτίον *Ἑστίας* 1890 Β' ἀρ. 32 = *Λαογρ. Σύμμεικτα* Α' σ. 117-9).

Ζεὺς Αὐαντὴρ (αὐτ. ἀρ. 41).

Οἰδίπου τάφος (αὐτ. ἀρ. 44).

Λόγος εἰσιτήριος εἰς τὸ μάθημα τῆς ἑλληνικῆς ἀρχαιολογίας Ἀθ. 1890 8ον (καὶ ἐν *Ἑστίᾳ* 1890 Β' σ. 353-6, 369-75).

Der Mond in Sage und Glauben der heutigen Hellenen (ἐν *W. H. Roscher,* Studien zur griechischen Mythologie u. Kultusgeschichte, 4tes Heft, über Selene und Verwandtes. Lpz 1890 σ. 173-189 = Ἡ Σελήνη κατὰ τοὺς μύθους καὶ τὰς δοξασίας τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ. *Λαογρ. Σύμμεικτα* Β' σ. 154-77).

[Διατριβὴ περὶ δικαστοῦ] (*Καιροὶ* 2 Δεκεμβρ. πρβλ. 4 Δεκ. 1891).

1891 Ἡ κριτικὴ τῶν ψευδαττικιστῶν (ἀνωνύμως). (*Ἐφημερὶς* 5 Ἀπριλίου).

Βιβλιογραφία: Roscher, Ἵππος βροτόπους (*Παρνασσὸς* ΙΔ' σ. 67-9).

1892 Παλαιογραφικὴ σταχυολογία ἐκ τῶν μαγικῶν βιβλίων (*Byz. Zeitschrift* τ. I σ. 555-71).

Λόγος ἐπικήδειος εἰς Ἀ. Ρ. Ραγκαβῆν (*Ἐφημερίς,* 18 Ἰανουαρ.)

Αἱ ἐπιγραφαὶ τῆς Κῶ (*Ἑστία* 1892 σ. 21-3).

Ἐκ τῶν μιμιάμβων τοῦ Ἡρώνδου. Διδάσκαλος (αὐτ. σ. 89 κέ.).

Παράδοξοι κρίσεις [ἀπάντησις εἰς Μ. Γ. Δήμιτσαν] (*Παλιγγενεσία* 19 Φεβρουαρίου).

Συνεργασία εἰς Ἐγκυκλοπαιδικὸν Λεξικόν.

1893 Ὁ Κ. Κόντος [ἐπὶ τῷ ἑορτασμῷ τῆς 25ετηρίδος του] (ἀνωνύμως) (*Ἐφημερὶς* 21 Μαρτίου).

Ὁ μῦθος περὶ τοῦ Διονύσου καὶ τῆς σταφυλῆς (*Ἄστυ* 4 Ὀκτ.).

Greek Folklore. On the breaking of vessels etc. Trans-

lated from the original of N. G. Politis by Louis Dyer. Lond. 1893 (Reprinted from the Journal of Anthropolog. Institute, August 1893 σ. 28-41. [Βλ.1894]).

Ἀριστοτέλους Ἀθηναίων Πολιτεία. Τρία εἰσαγωγικὰ μαθήματα εἰς τὴν ἑρμηνείαν τῆς Ἀριστοτελείου συγγραφῆς, κατὰ τὸ ἀκαδημαϊκὸν ἔτος 1891-1892. Ἀθ. 1893, 8ον σ. 58. (Ἀνατύπωσις ἐκ *Παρνασσοῦ* τ. ΙϚ΄).

Grèce ἐν τῷ *Annuaire des traditions populaires* 1894 σ. 12-13.

Χάρυβδις (*Ἀρχαιολ. Ἐφημερὶς* καὶ εἰς ἰδιαίτερον φυλλάδιον).

[Περὶ τοῦ σχηματισμοῦ τοῦ ὀνόματος τοῦ κατοίκου τῶν Καλαμῶν] (*Λαϊκὴ* Καλαμῶν 7 Νοεμβρίου=*Λαογρ. Σύμμεικτα* Α΄ σ. 146-8).

1894 *Τὸ ἔθιμον τῆς θραύσεως ἀγγείων κατὰ τὴν κηδείαν* (*Παρνασσὸς* ΙΖ΄ σ. 81-87 καὶ εἰς ἰδιαίτερον φυλλάδιον=*Λαογρ. Σύμμεικτα* Β΄ σ. 268-83. [Πρβλ. 1893]).

Δημώδεις κοσμογονικοὶ μῦθοι. Ἀθ. 1894 8ον σ. 52 (καὶ ἐν *Δελτίῳ Ἱστορ. καὶ Ἐθν. Ἑταιρίας* Δ΄ σ. 579-626=*Λαογρ. Σύμμεικτα* Β΄ σ. 77-109).

Ἐκθέσεις περὶ τῶν διδακτικῶν βιβλίων τῆς ἱστορίας ἐν τῇ Α΄ καὶ τῇ Β΄ τάξει τοῦ ἑλλ. σχολείου καὶ ἐν τῇ Δ΄ τάξει τοῦ Γυμνασίου. (Ἐκθέσεις τῶν κριτῶν 1894).

Ὁ ὕμνος τοῦ Ἀπόλλωνος (*Ἐφημερὶς* 18 Μαρτ.) [Μετὰ Κ. Παλαμᾶ].

Ὁ ὕμνος τοῦ Ἀπόλλωνος. Ἡ ἐπίθεσις κατὰ τοῦ κειμένου (αὐτ. 21 Μαρτίου).

Τὸ Τροφώνιον. Συνέντευξις (ἐν *Ἑστίᾳ* 28 Μαρτίου).

Μετάφρασις τοῦ ὕμνου τοῦ Ἀπόλλωνος (*Ἄστυ* 1 Ἀπριλίου).

Γνώμη περὶ Σουρῆ (*Ἑστία* 24 Ἀπριλίου).

Ἀνασκαφαὶ ἐν Κύπρῳ (*Ἐφημερὶς* 9 Ὀκτωβρίου).

Γερμανικὸν ἀρχαιολογικὸν Ἰνστιτοῦτον (*Ἄστυ* 22 Δεκεμβρίου).

1895 Τὰ ἔθιμα τῆς πρωτοχρονιᾶς (ἀνωνύμως) (αὐτ. 3 Ἰανουαρίου).

Γερμανικὸν Ἰνστιτοῦτον (αὐτ. 6 Ἰανουαρίου).

Ἡ λαογραφία τῆς Λέσβου [Βιβλιοκρισία τοῦ: Georgeakis et Pineau, Lesbos]. (*Εἰκονογραφημένη Ἑστία* 1895 σ. 19-21, 28-9).

Αἱ χαρώνειαι κλίμακες. Συνέντευξις (*Ἑστία* 1 Φεβρουαρίου, *Ἐφημερὶς* 2 Φεβρ.).
Ἀνασκαφαὶ ἐν τῷ Διονυσιακῷ θεάτρῳ (*Ἄστυ* 2 Φεβρουαρίου).
Γερμανικὸν Ἰνστιτοῦτον (αὐτ. 3 Φεβρουαρίου).
Ἐν τῇ Γαλλικῇ σχολῇ (αὐτ. 24 Μαρτίου).
Περιγραφὴ τῶν ἐν Ὀλυμπίᾳ ἑορτῶν (αὐτ. 7, 8, 9 Ἀπριλίου).
Ἡ ἀπόφασις τῆς φιλοσοφικῆς σχολῆς (*Ἐφημερὶς* 6 Μαΐου).
Τὸ ζήτημα τοῦ καθηγητοῦ τῆς ἀρχαιολογίας (*Ἄστυ* 8 Μαΐου).
Κατὰ Μιστριώτου (αὐτ. 10 Μαΐου σ. 3).
Ἴσυλλος καὶ Μιστριώτης (αὐτ. 11 Μαΐου).
Γραμματολογικὰ περίεργα (αὐτ. 13 Μαΐου).
Ἡ ἕδρα τῆς ἀρχαιολογίας (αὐτ. 16 Μαΐου).
Διαγωνισμὸς διὰ τὴν ἕδραν τῆς ἀρχαιολογίας (*Ἐφημερὶς* 16 Μαΐου).
Μαργαριτοφόροι σελίδες. Ἐξέτασις τῆς ἑλληνικῆς γραμματολογίας τοῦ κ. Μιστριώτου Α´-Δ´ καὶ ἐπίμετρον (*Ἄστυ* 17, 22, 30 Μαΐου, 4 καὶ 6 Ἰουνίου) [ἀνωνύμως].
Ὁ ἀρχαιολογικὸς διαγωνισμὸς (αὐτ. 31 Μαΐου).
Συνέντευξις περὶ τῶν πανεπιστημιακῶν μεταρρυθμίσεων (αὐτ. 20 Ὀκτωβρίου).
Γερμανικὸν Ἰνστιτοῦτον (ἀρχαία οἰκία εἰς Φάληρον) (αὐτ. 28 Δεκεμβρίου).

1896 Ἱστορία καὶ ἐξήγησις τῶν δεισιδαιμονιῶν (*Ἀττικὸν Ἡμερολόγιον* 1896 σ. 157-177=*Λαογρ. Σύμμεικτα* Α´ σ. 29-40).
Ὀλυμπιακοὶ ἀγῶνες. Jeux Olympiques. Ἀθ. παρὰ Καρόλῳ Μπὲκ 1896. 4ον (Τοπογραφία καὶ μνημεῖα τῆς Ὀλυμπίας. —Τὸ Παναθηναϊκὸν Στάδιον [καὶ ἰδιαιτέρως]). [Γερμανικὴ μετάφρασις αὐτοῦ ὑπὸ *M. Deffner*, ἀγγλικὴ ὑπὸ τῆς Κας *Daremberg*].
Μία ὑπουργικὴ ἔκθεσις (*Ἄστυ* 24 Μαΐου).
Ἐξόντωσις ἑλληνικοῦ λαοῦ (αὐτ. 28 Μαΐου ἡμίφυλλον).
[Προσφώνησις κατὰ τὴν κατάθεσιν τουρκικῆς σημαίας εἰς τὸ μουσεῖον τῆς Ἱστορ. καὶ Ἐθνολ. Ἑταιρείας] (αὐτ. 20 Ἰουλίου).
Ὀλυμπιακὰ ἀνάλεκτα. Παρατηρήσεις εἰς τρία χωρία τοῦ Παυσανίου (*Ἐπετηρὶς Φιλολ. Συλλ. Παρνασσοῦ* Α´ σ. 94-109. —Προσθήκη σ. 227-8) [καὶ εἰς ἰδιαίτερον φυλλάδιον].

Δημώδεις παροιμίαι ἐν μεσαιωνικοῖς ποιήμασι (αὐτ. σ.212-226) [καὶ εἰς ἰδιαίτερον φυλλάδιον].

Λόγος ἐκφωνηθεὶς κατὰ τὰ ἐγκαίνια τοῦ παραρτήματος τῆς σχολῆς (αὐτ. σ. ρα′-ργ′).

[Μετάφρασις τῆς ἐν τῇ Ἐπετηρίδι τοῦ Φιλολ. Συλλ. Παρνασσοῦ Α′ σ. 52-77 (καὶ ἰδιαιτέρως τυπωθείσης) διατριβῆς τοῦ St. Prato, Τὸ κόκκαλο ποῦ τραγουδεῖ, μετὰ σημειώσεων ἰδίων].

Ἡ παράστασις τοῦ Οἰδίποδος ἐν Ἀθήναις. Πρέπει νὰ γίνῃ; Θὰ ἐπιτύχῃ; Ἡ γνώμη τοῦ κ. [Ν.] Γ. Πολίτου. Συνέντευξις (ἐν *Νέᾳ Ἐφημερίδι* 28 Ὀκτωβρίου).

Τὸ ἐν Ἐπιδαύρῳ Στάδιον. (*Ἑστία* 23 Ἰουλίου).

[Κρίσις περὶ Βασιλειάδου, ἐν προχείρῳ συνεντεύξει] (*Σκρὶπ* 12 Δεκεμβρίου).

Ἡ μέση ἐκπαίδευσις (Ἡ Ἑλλὰς κατὰ τοὺς Ὀλυμπιακοὺς ἀγῶνας τοῦ 1896. Πανελλήνιον εἰκονογραφημένον Λεύκωμα. Ἐν Ἀθήναις 1896 σ. 231-3).

[Γνώμη περὶ Ὀλυμπιακῶν ἀγώνων] (αὐτ. σ. 131).

Διατί ἡ Τρίτη θεωρεῖται ἀποφρὰς ἡμέρα (*Σκόκου Ἡμερολόγιον* 1897 σ. 343-9=*Ἀθῆναι* μηνιαῖον παράρτημα Β′ 1909 σ. 2230-2=*Λαογρ. Σύμμεικτα* Α′ σ. 42-7).

1897 [Συνέντευξις περὶ τοῦ ἀρχαίου ἱματίου]. (*Ἀκρόπολις* 10 Ἰανουαρ.)

Προσφώνησις κατὰ τὴν ἔναρξιν τοῦ Γυμναστικοῦ συνεδρίου (αὐτ. 13 Ἰανουαρίου).

Διὰ τὴν Κρήτην. Γνώμη εὐρωπαίου διπλωμάτου (*Ἑστία* ἀρ. 363. 31 Ἰανουαρίου. — Ἐξ ἐπιστολῆς αὐτοῦ πρὸς Σ. Π. Λάμπρον).

Ὁ περὶ Κρήτης ἀγών. Ἄρθρον τοῦ Tigran Yergate ἐν τῇ Revue des Revues, (μεταφρ. ἀνωνύμως ἐν *Ἄστει* 26 Φεβρουαρίου σ. 3-4).

Ἐγκύκλιος Ἐθνικῆς Ἑταιρίας (*Ἄστυ* καὶ ὅλαι αἱ ἐφημερίδες 27 Φεβρουαρίου).

Ὁ φιλελληνισμὸς ἐν Πορτογαλίᾳ (αὐτ. 15 Μαρτίου).

[Φιλολογικοῦ συλλόγου *Παρνασσοῦ* εὐχαριστήριον πρὸς τὸν Rubiò y Lluch διὰ συνέλευσιν ἐν Βαρκελώνῃ περὶ Κρήτης]. (*La Veu de Catalunyer* 11 Ἀπριλίου).

Γίλβερτ, Ἐγχειρίδιον ἀρχαιολογίας τοῦ δημοσίου βίου τῶν Ἑλλήνων. Βιβλ. Μαρασλῆ, τεῦχος 1 (ἀρ. 5).

Διορθωτικά τινα εἰς τὰ Anecdota graecobyzantina τοῦ Vassiliev (*Βυζαντινὰ Χρονικὰ* τ. IV σ. 94-99).

[Συνέντευξις περὶ τοῦ πῶς θὰ μορφωθῇ ὁ λαός, μετὰ Ζαχ. Παπαντωνίου]. (*Σκρὶπ* 1 Αὐγούστου).

1898 Τὰ πρὸ Χριστοῦ Χριστούγεννα (*Ἑστία* 2 Ἰανουαρίου.[Ἀπάντησις εἰς Ἑκάεργον]).

Διὰ τὸν Ἑκάεργον (αὐτ. 4 Φεβρουαρίου).

Ἑρμηνευτικὰ εἰς τὰς βυζαντινὰς παροιμίας. Ἀθ. 1898 8ον σ. 59 (καὶ ἐν *Ἐπετηρίδι Παρνασσοῦ* Β´ σ. 79-135).

Δημώδεις παροιμίαι εἰς στίχους τοῦ Μιχαὴλ Γλυκᾶ (*Byz. Zeitschrift* τ. VII σ. 138-165).

Ἔκθεσις τῶν πεπραγμένων ὑπὸ τοῦ Συλλόγου [*Παρνασσοῦ*] κατὰ τὸ λϐ´ ἔτος ἀπὸ τῆς συστάσεως αὐτοῦ — 1896-7. — (Προεδρεία Ν. Γ. Πολίτου). (*Ἐπετηρὶς Παρνασσοῦ* Β´ σ. 329-43).

Περί τινος κιϐδήλου ἀναγλύφου. [Ἐπιστολὴ] (*Νεολόγος* Ἀθηνῶν 12 Ὀκτωβρίου).

Τὸ μουσεῖον τῆς Ὀλυμπίας [ἀνωνύμως] (αὐτ. 22 Ὀκτωβρίου).

Τὸ ἐν Ὀλυμπίᾳ μουσεῖον [ἀνωνύμως] (αὐτ. 13 Νοεμβρίου).

Γερμανικὸν ἀρχαιολογικὸν ἰνστιτοῦτον (αὐτ. 28 Νοεμβρίου).

[Ἐπιστολὴ περὶ Ἑλλήνων αὐτοσχεδιαστῶν] (Ph. E. Legrand, Étude sur Theocrite. Par. 1898 σ. 162 [περίληψις τῆς ἐπιστολῆς εἰς σημείωσιν ἐν τῷ κειμένῳ]).

Τί θὰ γίνουν τὰ παιδιά μας. Ἡ ἐκπαίδευσις νὰ καταστῇ ἐθνική. Συνέντευξις. (*Ἄστυ* 25 Ἰουνίου).

Légouvé, Ὁ παπᾶς βοσκός. Μετάφρ. *Ἑστία* 24-31 Αὐγούστου.

1899 *Γίλβερτ, Ἐγχειρίδιον ἀρχαιολογίας τοῦ δημοσίου βίου τῶν Ἑλλήνων.* Βιβλ. Μαρασλῆ, τεῦχος 2 καὶ 3 (ἀρ. 50-51).

Ἓν φιλολογικὸν ζήτημα (la danse macabre). Ἐπιστολὴ πρὸς τὸ *Ἄστυ* (13 Μαρτίου).

Ψήφισμα τῆς φιλοσ. σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου περὶ Μαρασλῆ (ἐφημερίδες 5 Ἀπριλίου *Ἄστυ, Ἐμπρός, Νεολόγος, Σκρίπ*).

Τὰ ὀνόματα τῶν Δήμων, ἐν Ἀθ. 8ον σ. 27 (καὶ ἐν *Ἐπετηρίδι*

Παρνασσοῦ Γ' σ. 54-80 = *Λαογρ. Σύμμεικτα* Α' σ. 149-70).

Ἐπιστολὴ περὶ τῆς κυριακῆς ἀργίας (*Θάρρος* Καλαμῶν 5 Μαΐου).

Ἡ ὀνομασία τῶν χωρίων Οἰχαλίας. Ἐπιστολὴ πρὸς τὸν δήμαρχον Οἰχαλίας (*Θάρρος* Καλαμῶν 13 Μαΐου).

Σκανδιναυοὶ ἐν Κρήτῃ κατὰ τὸν 11ον αἰῶνα (*Ἐμπρὸς* 23 Σεπτεμβρίου).

Μελέται περὶ τοῦ βίου καὶ τῆς γλώσσης τοῦ Ἑλληνικοῦ λαοῦ. Παροιμίαι τ. Α' Βιβλ. Μαρασλῆ. (Παράρτημα 5 τεύχ. 68-71) 8ον σ. π' 600.

Γνώμη περὶ Χ. Ἀννίνου (Τριακονταετηρὶς Χ. Ἀννίνου σ.88-9).

Ἄτακτοι, ἄφρουροι, ἀπαλλαγέντες (*Σκόκου Ἡμερολόγιον* 1900 σ. 347 κἑ.).

1900 [Περὶ τῆς λέξεως τέρμενο] (*Ἁρμονία* Α' σ. 300-1).

Ἔλεγχος ἐπικρίσεων τοῦ καθηγητοῦ τῆς ἱστορίας τῆς ἀρχαίας τέχνης ἐν τῷ Ἐθν. Πανεπιστημίῳ. Ἀθ. τύποις Π. Δ. Σακελλαρίου 8ον σ. 22.

[Ἐπιστολὴ πρὸς τὸν πρόεδρον τοῦ ἐν Καλάμαις γυμναστικοῦ συλλόγου περὶ ἐκδρομῆς Μυκηνῶν] (*Θάρρος* Καλαμῶν 3 Ἰαν.).

Κολόμβα. Διήγημα Προσπέρου Μεριμέ, μετ' εἰκόνων, μεταφρασθὲν ὑπὸ Ν. Γ. Πολίτου. Ἐν Ἀθήναις. Ἐκδότης Γεώργιος Κασδόνης 1900. [Πανομοιότυπος ἀνατύπωσις τούτου ὑπὸ Ἐλευθερουδάκη 1921].

[Κρίσις περὶ μεταφράσεως Νεφελῶν Σουρῆ] (*Ἄστυ* 11 Ὀκτωβρ.).

Ἡ διδασκαλία τῶν Νεφελῶν (*Ἀγὼν* 3 Νοεμβρίου).

Μελέται περὶ τοῦ βίου καὶ τῆς γλώσσης τοῦ Ἑλληνικοῦ λαοῦ. Παροιμίαι τ. Β' Βιβλ. Μαρασλῆ (Παράρτημα 5 τεύχ.110-113) 8ον σ. 699.

[Ἐπιστολὴ περὶ τῆς γραφῆς τοῦ ὀνόματος Λιξοῦρι] (*Αἶνος* Λιξουρίου 24 Δεκεμβρίου),

1901 Περὶ τῆς ἀρχαιομαθείας κατὰ τὸν ΙΘ' αἰῶνα, [γνώμη] (*Σκρίπ*, 1 Ἰανουαρίου).

[Μετάφρασις ἐκ τοῦ Gelzer: Πνευματικὰ καὶ κοσμικὰ ἐκ τῆς τουρκοελληνικῆς Ἀνατολῆς] (*Ἀγὼν* 30 Μαρτίου, 6, 20 καὶ 27 Ἀπριλίου).

Ἀνασκαφαὶ ἐν Αἰγίνῃ. Μετάφρ. ἐκθέσ. Φουρτβαίγκλερ (*Ἄστυ* 27 Ἀπριλίου).

Τὸ σκουφὶν τοῦ Βαρυπνᾶ (*Παναθήναια* Β' σ. 122-7 Μετατύπωσις ἐν *Ἀληθείᾳ* Κύπρου ἀρ. 193-195 (Ἰούν.) = *Λαογρ. Σύμμεικτα* Α' σ. 58-67).

Ἕλληνες ἢ Ρωμιοί; (*Ἀγὼν* 19 καὶ 26 Ὀκτωβρίου [καὶ ἰδιαιτέρως]. Ἀνετυπώθη καὶ ἐν *Σάλπιγγι* Κύπρου, *Σημαίᾳ* = *Λαογρ. Σύμμεικτα* Α' σ. 122-33).

Μελέται περὶ τοῦ βίου καὶ τῆς γλώσσης τοῦ Ἑλληνικοῦ λαοῦ. Παροιμίαι. τόμ. Γ' Βιβλ. Μαρασλῆ (Παράρτημα 5 τεύχ. 146-149) 8ον σ. 686.

1902 Περὶ τῆς σπουδῆς τοῦ ἀρχαίου ἑλληνικοῦ δικαίου (*Μεσσηνιακὴ ἐπετηρὶς* 1902 σ. 27-39).

Κρίσις τοῦ Λασσανείου ποιητικοῦ ἀγῶνος Ἀθ. 1902. (Ἐδημοσιεύθη καὶ ἐν τῇ ἐφημερίδι *Ἀγῶνι* 24, 31 Μαΐου καὶ 7 Ἰουνίου).

Δάνειον ἑλληνικὸν πνεῦμα. (Ἐπιστολὴ πρὸς τὸ *Ν. Ἄστυ* 3 Σεπτ σ. 3 ὑπὸ τὸ ψευδώνυμον Βελμύρας).

Ἄρθρον Δεισιδαιμονία (ἐν *Ἐγκυκλοπαιδικοῦ Λεξικοῦ* Συμπληρώματι σ. 214 = *Λαογρ. Σύμμεικτα* Α' σ. 41).

Μία ἀθησαύριστος ἑλληνικὴ παροιμία (*Ἁρμονία* Γ' σ. 266).

Μελέται περὶ τοῦ βίου καὶ τῆς γλώσσης τοῦ Ἑλληνικοῦ λαοῦ. Παροιμίαι τ. Δ' Βιβλ. Μαρασλῆ (Παράρτημα 5, τεύχ. 184-187) 8ον σ. 686.

[Κρίσις περὶ τῆς τοῦ Krumbacher, Moskauer Sammlung] (*Deutsche Literaturzeitung* 1902 Nº 29 σ. 1824-5).

[Πρόποσις ἐν συμποσίῳ Ἀγγ. Βλάχου] (Ἀγγ. Βλάχου Πεντηκονταετηρὶς σ. 41-3).

Ἐπιστολὴ πρὸς τὸν γυμνασιάρχην (*Φῶς* Καλαμῶν 7 Νοεμβρ.).

1903 Ἑλληνικαὶ καὶ ὁλλανδικαὶ παροιμίαι ὑπὸ D. C. Hesseling [μετάφρασις]. (*Ἀγὼν* 7 Φεβρουαρίου κἑ. καὶ ἰδιαιτέρως).

Τὰ Πραξιτέλεια ἀνάγλυφα τῶν Μουσῶν (*Ἐπετηρὶς* Ἐθνικοῦ Πανεπιστημίου 1902-1903 σ. 49-73 καὶ ἰδιαιτέρως).

Ἐπιστολὴ πρὸς τὸν γυμνασιάρχην Καλαμῶν (*Φῶς* 29 Μαΐου).

Ἡ παραχάραξις τῶν ἐθνικῶν ᾀσμάτων (*Ἀθῆναι* 10, 11, 12 καὶ

16 Ἰουνίου καὶ *Ἀγὼν* 1, 8 καὶ 15 Αὐγούστου = *Λαογρ. Σύμμεικτα* Α΄ σ. 272-86).

Πρόλογος ἐκθέσεως περὶ καλλιγραφιῶν (*Ἀγὼν* 16 Μαΐου).

Ἡ ἑλληνικὴ γλῶσσα εἰς τὸ θέατρον. Ἡ παράστασις τῆς Ὀρεστείας [Συνέντευξις]. (*Ἐμπρὸς* 9 Νοεμβρίου πρβλ. καὶ *Ἀγῶνα* 14 Νοεμβρίου).

Τὸ προχθεσινὸν μάθημα τοῦ κ. Πολίτου. Τί εἶπε περὶ Ὀρεστείας. (*Ἑστία* 13 Νοεμβρ. πρβλ. καὶ *Σκρὶπ* 13 Νοεμβρ.).

Τὸ σκοπευτήριον (ἐπιστολή). (*Νέον Ἄστυ* 10 Δεκεμβρίου).

1904 Κύπρια ἢ Παγκύπρια; Ἐπιστολὴ πρὸς Ν. Κλ. Λανίτην (*Ἀλήθεια* Λεμεσοῦ 1 Ἰανουαρίου).

Τὸ ᾆσμα τῶν υἱῶν τοῦ Ἀνδρονίκου (*Ἀκρίτας* Α΄ σ. 98-103 καὶ 119-125).

Μελέται περὶ τοῦ βίου καὶ τῆς γλώσσης τοῦ Ἑλληνικοῦ λαοῦ. Παραδόσεις τ. Α΄ καὶ Β΄ Βιβλ. Μαρασλῆ. (Παράρτημα 5 τεύχ. 225-262) 8ον σ. 1348.

Σημείωσις περὶ τῆς λ. πετεινὸς (ἐν Roscher's, Die Sieben- und Neunzahl Lpz. σ. 126.

Cola Pesce in Grecia (*Archivio per le tradizioni popolari* τ. XXII σ. 212-7).

1905 *Ἔκθεσις τῆς ἐπιτροπῆς πρὸς ὀνοματοθεσίαν τῶν Ἀθηνῶν.* Ἀθῆναι 1905.

Χρίστ, Ἱστορία τῆς ἑλληνικῆς γραμματολογίας τ. Β΄ (ἀπὸ τοῦ 16 τυπογρ. φύλλου). Βιβλ. Μαρασλῆ.

Συμβολαὶ εἰς τὴν τοπογραφίαν τῶν Ἀθηνῶν. Ἡ Ὀρχήστρα καὶ τὰ ἡλιαστικὰ δικαστήρια. (Comptes rendus du Congrès International d'Archéologie. Athènes 1905 σ. 283-291.

1906 Ἡ ὀνοματοθεσία τῶν ὁδῶν (*Ἀθῆναι* 10 Φεβρ. ἀρ. 113).

Ἀλ. Δουμᾶ υἱοῦ, Τὸ χρῆμα. Δρᾶμα, μεταφρασθὲν ὑπὸ Ν. Γ. Πολίτου. Ἐν Ἀθ. 1906. Βιβλ. Μαρασλῆ τεῦχ. 311.

Ἐρωτήματα ἀναφερόμενα εἰς τὰ γαμήλια ἔθιμα (*Ν. Ἄστυ* 22 Φεβρ.—*Ἀγὼν* 23 Φεβρ.).

Ἀρχαιότητες Ἀθηνῶν (Ὁδηγὸς Ἀθηνῶν Ἐπιτροπῆς Ὀλυμπ. ἀγώνων σ. 50-69 καὶ γαλλ. μετάφρασις αὐτοῦ σ. 158-179).

[Προσφώνησις ἐπὶ τῇ καταθέσει στεφάνου εἰς τὸν νεκρὸν τοῦ Χριστομάνου] (*Ἑστία* 3 Ὀκτωβρίου καὶ ἄλλαι ἐφημερίδες τῆς 4 Ὀκτωβρίου).

Γαμήλια σύμβολα (*Ἐπετηρὶς* Πανεπιστημίου 1905-6 σ. 111-187 καὶ εἰς ἰδιαίτερον φυλλάδιον = *Λαογρ. Σύμμεικτα* Β' σ. 218-67).

[Προσφώνησις πρὸς τοὺς φοιτητὰς κατὰ τὴν ἐπίδοσιν τῶν εἰσιτηρίων των] (*Ν. Ἄστυ* 16 Ὀκτωβρ., *Ἀγών, Πατρίς*, βλ. καὶ Πρυτανικὸν λόγον [1907]).

Ἔκθεσις τοῦ ἐποπτικοῦ συμβουλίου τῆς μέσης ἐκπαιδεύσεως περὶ τῶν πεπραγμένων κατὰ τὸ σχολικὸν ἔτος 1905/6. (*Ἐφημ. τῆς Κυβερνήσεως* 17 Ὀκτωβρ. ἀρ. 154 σ. 793-8).

Τὰ Πανεπιστημιακὰ ζητήματα. Συνέντευξις μὲ τὸν κ. Πρύτανιν. (*Ἀθῆναι* 19 Ὀκτωβρίου).

[Περὶ τοῦ ναοῦ τοῦ Ἁγ. Ἀθανασίου] (*Ν. Ἄστυ* καὶ *Ἀθῆναι* 8 Δεκ.).

[Διορθώσεις εἰς καθρέπτην γυναικῶν]. *Byz. Zeitschrift* τ. XV σ. 711-12).

1907 *Περὶ τοῦ ἐθνικοῦ ἔπους τῶν νεωτέρων Ἑλλήνων* (καὶ προσλαλιὰ πρὸς τοὺς φοιτητάς). Λόγος πρυτανικὸς Ἀθῆναι 1906 [ἐσφαλμένως ἀντὶ 1907].

["Ἔγγραφον τῆς Συγκλήτου εἰς ἀπάντησιν τῶν ἐν τῇ Βουλῇ ἐναντίον τοῦ Πανεπιστημίου λεχθέντων] (*Σκρὶπ* 16 Φεβρ. καὶ *Ν. Ἄστυ* 17 Φεβρουαρίου).

[Γνώμη περὶ παραστάσεως ἀρχαίων δραμάτων] (*Ἀμάλθεια* Σμύρνης 21 Ἀπριλίου).

[Ἐγκύκλιος περὶ ἐκδόσεως Ἑλληνικῆς Βιβλιογραφίας]. (Ἐθνικὸν Πανεπιστήμιον—Γραφεῖον Πρυτάνεως, 12 Αὐγούστου).

Αἱ ματαιωθεῖσαι διδασκαλικαὶ μεταβολαί. Τί λέγει ὁ κ. Πολίτης. (*Ἑστία* 2 Σεπτεμβρίου καὶ αἱ πρωϊναὶ ἐφημερίδες τῆς 3 καὶ 4 Σεπτεμβρίου).

Τὸ Πανεπιστήμιόν μας. Αἱ πρόοδοί του καὶ αἱ ἐλλείψεις του. Ἀποκαλυπτικαὶ ἀνακοινώσεις τοῦ κ. Πολίτου (*Καιροὶ* 12 Ὀκτωβρίου πρβλ. καὶ 11 Ὀκτωβρίου).

[Μετάφρασις ἀνωνύμως τῆς ἐν *Götting. Gelehrten Anzeigen* 1907 Nº 12 δημοσιευθείσης κρίσεως περὶ Ἐπιστημονικῆς

Ἐπετηρίδος ὑπὸ Hiller von Gaertringen]. (*Ἀθῆναι* 14 Δεκεμβρίου).

1908 Les Calendes (trad. par Alex. Perdikidès). (*Le Monde Hellénique* 4/17 Ἰανουαρ. Πρβλ. Παραδόσεις σ. 1263-80).

Τὰ διδακτικὰ βιβλία τῶν δημοτικῶν σχολείων. Τί λέγει ὁ κ. Πολίτης. (*Ἀκρόπολις* 11 Μαΐου.—Πρβλ. καὶ αὐτ. 12 Μαΐου ἐν ᾗ διορθοῦνται ἀνακρίβειαι εἰσχωρήσασαι εἰς τὴν συνέντευξιν).

Λόγος εἰς τὸ μνημόσυνον Κωνσταντίνου Παλαιολόγου. Ἐν Ἀθ. 1908 σ. 14. (Ἐδημοσιεύθη καὶ εἰς τὰς πλείστας ἐφημερίδας τῆς 30 Μαΐου καὶ τὰς ἑσπερινὰς τῆς 29 Μαΐου).

Ἔκθεσις περὶ τῶν πεπραγμένων ὑπὸ τοῦ ἐποπτικοῦ συμβουλίου τῆς μέσης ἐκπαιδεύσεως κατὰ τὸ 1906/7. Ἀθ. 1908, 8ον σ. 20.

Ἔκθεσις τῆς κρίσεως τοῦ Παντελιδείου δραματικοῦ ἀγῶνος. Ἐν Ἀθ. 1908 8ον σ. 68.

[Παρατήρησις περὶ Κρουμβάχερ καὶ Μιστριώτου]. (*Ἐμπρὸς* 19 Νοεμβρίου σ. 2, ἐπιστολὴ πρὸς τὴν Σύνταξιν).

Τὰ κατὰ τὴν πρυτανείαν Ν. Γ. Πολίτου (Λογοδοσία πρυτανική). Ἐν Ἀθ. 1908 8ον σ. 440.

[Μετάφρασις τοῦ προλόγου τοῦ Krumbacher εἰς τὰ Populäre Aufsätze]. (*Σκρίπ* 30 Νοεμβρίου).

[Ἔκθεσις σκοποῦ ἱδρύσεως τῆς Λαογρ. Ἑταιρείας, κατὰ τὴν συνέλευσιν τῶν ἱδρυτῶν αὐτῆς]. (*Ἀθῆναι, Χρόνος, Σκρὶπ* 23 Δεκεμβρίου).

1909 [Ἐπιστολὴ πρὸς Ἰ. Χατζηϊωάννου περὶ ἐκδόσεως «Κρητικοῦ Λαοῦ»]. (Ἀγγελία=*Λαογραφία* Α´ σ. 156-7).

Διεύθυνσις *Λαογραφίας*, Δελτίου τῆς Ἑλλ. Λαογραφικῆς Ἑταιρείας ἀπὸ τοῦ 1909 μέχρι τοῦ 1918 (τόμ. Α´-Ϛ´) (¹).

Λαογραφία (ἐν *Λαογραφίας* τ. Α´ σ. 3-18=*Λαογρ. Σύμμεικτα* Α´ σ. 1-13).

Δημώδη βιβλία, Ὁ Ἐρωτόκριτος (αὐτ., σ. 19-70).

Παρατηρήσεις εἰς τὸ παραμύθιον τοῦ Ἀπολλωνίου (αὐτ. σ. 77-81.
» εἰς τ᾽ ἀλβανικὰ παραμύθια (αὐτ. σ. 107-120).

(¹) Αἱ ἐν τῇ *Λαογραφίᾳ* καταχωρισθεῖσαι πραγματεῖαι ἐξεδόθησαν καὶ εἰς ἰδιαίτερα ἀποσπάσματα.

Λαογραφικὴ ἐπιθεώρησις τῶν περιοδικῶν δημοσιευμάτων (αὐτ. σ. 121-154, 340-409. Βλ. καὶ *Λαογρ. Σύμμεικτα* Β' σ. 39-42, 43).

Ἀκριτικὰ ᾄσματα. Ὁ θάνατος τοῦ Διγενῆ (αὐτ. σ. 169-275).

Παρατηρήσεις εἰς τοὺς μύθους (αὐτ. σ. 322-8).

Λαογραφικαὶ ἐργασίαι ἐν Κρήτῃ (αὐτ. σ. 154-160).

Σύνδεσμος τῶν λαογράφων ἐρευνητῶν (αὐτ. σ. 160-1).

Παροιμιογράφοι Ἕλληνες (αὐτ. σ. 162).

Ἐντυπώσεις ποιμένος ἐξ ἀρχιερατικῆς λειτουργίας (αὐτ. σ. 415-6).

Ἐπιτροπεία τοπωνυμιῶν τῆς Ἑλλάδος (αὐτ. σ. 422-6).

Ἡ λέξις λαογραφία (αὐτ. σ. 426-7).

Διάφοροι σημειώσεις καὶ βιβλιοκρισίαι (αὐτ.).

Ὁ σκοπὸς τῆς Λαογραφικῆς Ἑταιρείας. [Ἀνασκευὴ ἀνακριβειῶν Σπ. Μελᾶ]. (*Πατρὶς* 5 Μαρτίου).

Ἑλληνικὴ Βιβλιογραφία (ἐν *Ἐπιστημονικῇ Ἐπετηρίδι* Πανεπιστημίου Γ' καὶ ἰδιαιτέρως).

Ἐπιστολὴ περὶ Ἑλληνικῆς βιβλιογραφίας (*Πινακοθήκη* Θ' σ. 42).

Ἀνέκδοτον κρητικὸν ποίημα (*Κρητικὸς λαὸς* Α' σ. 97-99).

Ὁ θάνατος τοῦ Καρόλου Κρουμβάχερ (ἀνωνύμως), (*Ἐμπρὸς* 1 Δεκεμβρίου). [Ἀνατύπωσις μέρους αὐτοῦ ἐν *Βοσπόρῳ* Καΐρου 30 Δεκεμβρίου].

[Ἐπιστολὴ περὶ Καββαδίου] (*Ἑστία* 10 Νοεμβρίου).

1910 Λαογραφικὴ ἐπιθεώρησις τῶν περιοδικῶν δημοσιευμάτων (*Λαογραφία* Α' σ. 654-79, Β' σ. 121-73. Βλ. καὶ *Λαογρ. Σύμμεικτα* Β' σ. 42-9).

Διάφοροι σημειώσεις καὶ βιβλιοκρισίαι (αὐτ.).

Παρατηρήσεις εἰς τὰ αἰνιγματικὰ παραμύθια (αὐτ. Β' σ. 371-84).

Ἔκθεσις τῆς Ἐπιτροπείας τῶν κριτῶν τοῦ Χατζηλαζαρείου ἀγῶνος περὶ τῆς λαογραφίας τῆς Μακεδονίας. Ἐν Ἀθήν. 1910. (Ἐδημοσιεύθη καὶ ἐν Λαογραφίας τ. Β' σ. 249-65).

[Ἐπιγραφὴ Ρόδου περὶ φιλοσόφου Ἀριδείκους] (Παναθήναια Ι' τεῦχ. 230, 30 Ἀπριλίου 1910 σ. 62).

Ἐπιστολὴ πρὸς Ν. Κλ. Λανίτην (*Ἀλήθεια* Λεμεσοῦ 17 Δεκεμβρίου ἀρ. 1549).

[Πλοῖον Χριστουγέννων, Θεοφανείων κτλ.] (Ἐν E. Schmidt, Kulturübertragungen σ. 120).

1911 Μαγικαὶ τελεταὶ πρὸς πρόκλησιν μαντικῶν ὀνείρων περὶ γάμου (*Λαογραφία* Γ´ σ. 3-50).

Ἡ Γοργόνα τῆς Ἀτταλείας (αὐτ. σ. 172-80=*Λαογρ. Σύμμεικτα* Β´ σ. 33-8).

Παρατηρήσεις εἰς τὰς τουρκικὰς παροιμίας καὶ αἰνίγματα (αὐτ. σ. 237-42).

Βιβλιογραφία τῆς Ἑλληνικῆς λαογραφίας (αὐτ. σ. 242-59).

Διάφοροι βιβλιοκρισίαι καὶ σημειώσεις (αὐτ. τ. Β´ τεῦχ. δ´ καὶ τ. Γ´ τεύχ. α´-β´).

[Ἐπιστολὴ περὶ τῶν κατ᾽ αὐτοῦ ὕβρεων τοῦ Μιστριώτου ἐν Καλάμαις] (*Θάρρος* Καλαμῶν 23 Ἀπριλίου).

Λόγος ἐπὶ τοῖς ἐγκαινίοις τοῦ ἀναμνηστικοῦ ναϊδίου τοῦ Μανιάκη (αὐτ. 24 Μαΐου).

Ἑλληνικὴ Βιβλιογραφία Β´ (ἐν *Ἐπιστημονικῇ Ἐπετηρίδι* Πανεπιστημίου Ϛ´ καὶ ἰδιαιτέρως).

[Ἐπιστολὴ περὶ Δελμούζου] (*Θεσσαλία* Βώλου 27 Αὐγούστου).

1912 [Γνώμη περὶ Καλενδῶν]. (Ἐν ἀνταποκρίσει ἐξ Ἀθηνῶν τοῦ de Visé. (*Gazette de Hollande*, 27 Ἰανουαρίου).

Πυρομαντεία καὶ Ἐμπυροσκοπία παρὰ τῷ καθ᾽ ἡμᾶς λαῷ (*Λαογραφία* Γ´ σ. 345-57).

Ἓν κεφάλαιον Νομοκάνονος περὶ γοητειῶν, μαντειῶν καὶ δεισιδαιμονιῶν (αὐτ. σ. 381-9).

Τὸ φίδι (αὐτ. σ. 477-85=*Λαογρ. Σύμμεικτα* Β´ σ. 49-56).

Τὸ νερὸ ποῦ κοιμᾶται (αὐτ. σ. 502-4=*Λαογρ. Σύμμεικτα* Β´ σ. 56-8).

Διορθώσεις τῶν λειτουργικῶν βιβλίων (αὐτ. σ. 514-7=*Λαογρ. Σύμμεικτα* σ.114-6).

Τὸ Ἐθνικὸν ἔπος τοῦ Διγενῆ Ἀκρίτου (αὐτ. σ. 517=*Λαογρ. Σύμμεικτα* Α´ σ. 261-2).

Ἔρευναι περὶ τῆς ἑλληνικῆς λαογραφίας κατὰ τοὺς Μέσους χρόνους (αὐτ. σ. 605-10).

Δημώδη βυζαντινὰ ᾄσματα (αὐτ. σ. 622-52).

Παρατηρήσεις περὶ τῶν ἐθίμων τοῦ θέρους καὶ τῆς σπορᾶς (αὐτ. σ. 676-82).

Διάφοροι βιβλιοκριτικαὶ καὶ ἄλλαι σημειώσεις (αὐτ.).

Προσλαλιὰ εἰς τὴν ἑορτὴν τοῦ Ἑλλ. Φιλ. Συλλόγου Κ/πόλεως. (*Νεολόγος* Κων/πόλεως 13 Μαρτίου).

[Περί τινος στατιστικῆς ἐκδεδομένων βιβλίων] (ὑπὸ τὸ ψευδώνυμον: Φιλόβιβλος). (*Ἑστία* 4 Ἀπριλίου).

Ἡ κάλυψις τῶν ἐκφερομένων νεκρῶν. (Ἐπιστολὴ πρὸς τὴν *Ἑστίαν* 11 Ἀπριλίου καὶ ἐν *Λαογραφίας* Γ' σ. 693-5 = *Λαογρ. Σύμμεικτα* Α' σ. 111-3).

1913 Μοιρολόγια εἰς πολεμιστὴν πεσόντα ἐν τῷ παρόντι πολέμῳ (*Λαογραφία* Δ' σ. 3-11 = *Λαογρ. Σύμμεικτα* Α' σ. 263-71).

Περὶ τῆς τοπογραφικῆς σημασίας τῶν Ἐκκλησιῶν ἐν Ἑλλάδι πρὸς ἀναγνώρισιν ἀρχαίων ἱερῶν (ἀνακοίνωσις γενομένη εἰς τὸ ἐν Ρώμῃ τῷ 1912 συνελθὸν Γ' διεθνὲς ἀρχαιολογικὸν συνέδριον) (αὐτ. σ. 12-21).

Τὰ δημώδη ἑλληνικὰ ᾄσματα περὶ τῆς δρακοντοκτονίας τοῦ Ἁγίου Γεωργίου (αὐτ. σ. 185-235).

Ἐπίκαιρα δημοτικὰ ᾄσματα (αὐτ. σ. 271-80).

Διάφοροι σημειώσεις (αὐτ.).

1914 Τοπωνυμικά (αὐτ. σ. 572-600 = *Γνωμοδοτήσεις* [1920]).

Ὑβριστικὰ σχήματα (αὐτ. 601-69 = *Λαογρ. Σύμμεικτα* Β' σ. 317-63).

Τρόποι ὀπτήσεως τῶν κρεάτων (αὐτ. σ. 739-40 = *Λαογρ. Σύμμεικτα* Α' σ. 120-1).

Τὰ καλάμια κ' ἡ βροχὴ (αὐτ. σ. 740 = *Λαογρ. Σύμμεικτα* Β' σ. 61-2).

Ὁ Καϊάφας ἐν Κρήτῃ (αὐτ. σ. 740-1 = *Λαογρ. Σύμμεικτα* Β' σ. 62).

Τὸ γραμμένο ἅλας (αὐτ. σ. 743 = *Λαογρ. Σύμμεικτα* Β' σ. 62-3).

Διάφοροι σημειώσεις (αὐτ.).

Ἐκλογαὶ ἀπὸ τὰ τραγούδια τοῦ Ἑλληνικοῦ λαοῦ. Ἐν Ἀθήναις 1914, 8ον σ. η' 310.

[Γνώμη περὶ ἱδρύσεως Ἀκαδημίας]. (Συνέντευξις ἐν *Σημαίᾳ*, 10 Μαρτίου).

Ἡ μεταβολὴ τῶν τοπωνυμιῶν [Ἀπάντησις εἰς χρονογράφημα Λιμβάτου] (*Ἐμπρὸς* 2 Νοεμβρίου).

1915 Τοπωνυμικά (*Λαογραφία* Ε' σ.249 308=*Γνωμοδοτήσεις* [1920]).
Βιβλιοκριτικαὶ καὶ ἄλλαι σημειώσεις (αὐτ.).

1916 *Γνωστοὶ ποιηταὶ δημοτικῶν ᾀσμάτων.* (Διαλέξεις Φιλ.Συλ. Παρνασσοῦ περὶ Ἑλλήνων ποιητῶν ΙΘ' αἰῶνος). Ἐν Ἀθήναις 1916. (Ἐδημοσιεύθη καὶ ἐν *Λαογραφίας* τ. Ε' σ. 489-521 =*Λαογρ. Σύμμεικτα* Α' σ. 211-36).
Παρατηρήσεις εἰς Σωζοπολιτικὰ παραμύθια (*Λαογραφία* Ε' σ. 459-88).
Τοπωνυμικὰ (αὐτ. σ. 522-52 =*Γνωμοδοτήσεις* [1920]).
Αἰτιολογικαὶ παραδόσεις (αὐτ. σ.639-42=*Λαογρ. Σύμμεικτα* Β' σ. 58-60).
[Παραδόσεις περὶ Πλάτωνος. — Κωνσταντινᾶτα] (αὐτ. σ. 659-64=*Λαογρ. Σύμμεικτα* Β' σ. 67-71).
Βιβλιοκριτικαὶ καὶ ἄλλαι σημειώσεις (αὐτ.).

1917 Τοπωνυμικὰ (*Λαογραφία* ϛ' σ. 221-36=*Γνωμοδοτήσεις* [1920]).
[Παρατηρήσεις περὶ τῶν *λακωνικῶν* παραδόσεων τῆς Μεγάλης Μαντινείας (αὐτ. σ. 252=*Λαογρ. Σύμμεικτα* Β' σ. 60- 1).
Μανδραγόρας (αὐτ. σ. 259-60=*Λαογρ. Σύμμεικτα* Β' σ. 63-4).
Τὸ λειῶμα (αὐτ. σ. 261-2=*Λαογρ. Σύμμεικτα* Β' σ.64-5).
Οἱ Καλλικάντζαροι (αὐτ. σ.262-4=*Λαογρ.Σύμμεικτα* Β' σ.65-7).
Ὁ συγγραφεὺς τῆς καινῆς ἱστορίας (αὐτ. σ. 282-8 = *Λαογρ. Σύμμεικτα* Β' σ. 72-6).
Βιβλιοκριτικαὶ καὶ ἄλλαι σημειώσεις (αὐτ.).
Καλαμάτα· (*Νέον Πνεῦμα* Καλαμῶν 1917 ἀρ. 7=*Λαογρ. Σύμμεικτα* Α' σ. 142-5).
[Ἐπιστολὴ πρὸς τὸν πρέσβυν τῆς Γαλλίας, περὶ ἐκλογῆς του ὡς ἐπιτίμου μέλους τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας]. (*Le Progrès d'Athènes* 30 Νοεμβρίου/13 Δεκεμβρίου).

1918 Ὠκυτόκια (*Λαογραφία* ϛ' σ. 299-346=*Λαογρ. Σύμμεικτα* Β' σ. 284-316).
Βυζαντιναὶ παραδόσεις (αὐτ. σ. 347-67=*Λαογρ. Σύμμεικτα* Β' σ. 18-32).
Βιβλιοκρισίαι καὶ ἄλλαι σημειώσεις (αὐτ.).
Croyances populaires sur le rétablissement de la nation Hellénique. (*La Revue de Grèce* τ. I σ. 151-70

=Δημώδεις δοξασίαι περὶ ἀποκαταστάσεως τοῦ ἑλληνικοῦ ἔθνους. *Λαογρ. Σύμμεικτα* Α´ σ. 14-27).

Τὰ ὀνόματα τῶν νεραΐδων καὶ τῶν ἀνασκελάδων (ἐν Ε´ τόμ. τοῦ *Λεξικογραφικοῦ Ἀρχείου* τῆς μέσης καὶ νέας ἑλληνικῆς καὶ εἰς ἰδιαίτερον τεῦχος).

1919 [Συνέντευξις διὰ τὸ γλωσσικὸν ζήτημα] (*Ἀθῆναι* 22 καὶ 23 Φεβρ.).

[Κρίσις διὰ τὸν Σουρῆν] (*Ἑστία* 3 Σεπτεμβρίου).

1920 *Γνωμοδοτήσεις περὶ μετονομασίας συνοικισμῶν καὶ κοινοτήτων* ἐκδιδόμεναι ἀποφάσει τοῦ Ὑπουργ. τῶν Ἐσωτερικῶν. Ἀθ. 1920 8ον σ. 175.

Λαογραφικὰ Σύμμεικτα. Τόμ. Α´. Ἐν Ἀθ. 1920 8ον σ. η´ 304.

1921 *Λαογραφικὰ Σύμμεικτα.* Τόμ. Β´. Ἐν Ἀθ. 1921 8ον σ. η´ 375.

ΔΙΟΡΘΩΤΙΚΑ ΚΑΙ ΕΡΜΗΝΕΥΤΙΚΑ

ΥΠΟ

ΓΡΗΓ. Ν. ΒΕΡΝΑΡΔΑΚΗ
καθηγητοῦ τοῦ Πανεπιστημίου

Θουκυδίδου 1, 61: « Καὶ πέμπουσιν (οἱ Ἀθηναῖοι)... δισχιλίους ἑαυτῶν ὁπλίτας καὶ τεσσαράκοντα ναῦς πρὸς τὰ ἀφεστῶτα, καὶ Καλλίαν τὸν Καλλιάδου πέμπτον αὐτὸν στρατηγόν· οἳ ἀφικόμενοι ἐς Μακεδονίαν πρῶτον καταλαμβάνουσι τοὺς προτέρους χιλίους Θέρμην ἄρτι ᾑρηκότας καὶ Πύδναν πολιορκοῦντας. Προσκαθεζόμενοι δὲ καὶ αὐτοὶ τὴν Πύδναν ἐπολιόρκησαν μέν, ἔπειτα δὲ ξύμβασιν ποιησάμενοι καὶ ξυμμαχίαν ἀναγκαίαν πρὸς τὸν Περδίκκαν, ὡς αὐτοὺς κατήπειγεν ἡ Ποτείδαια καὶ ὁ Ἀριστεὺς παρεληλυθώς, ἀπανίστανται ἐκ τῆς Μακεδονίας, καὶ ἀφικόμενοι ἐς Βέροιαν κἀκεῖθεν ἐπιστρέψαντες καὶ πειράσαντες πρῶτον τοῦ χωρίου καὶ οὐχ ἑλόντες, ἐπορεύοντο κατὰ γῆν πρὸς τὴν Ποτείδαιαν τρισχιλίοις μὲν ὁπλίταις ἑαυτῶν, χωρὶς δὲ τῶν ξυμμάχων πολλοῖς » κτλ.

Ἐν τῷ πολυθρυλήτῳ τούτῳ χωρίῳ καὶ τὸ ἐς Βέροιαν παρέχει πολλὰς δυσκολίας, καὶ κυρίως διότι ἡ Βέροια ἦτο πόλις τῆς Μακεδονίας. Πῶς ἠδύνατο λοιπὸν νὰ λέγῃ ὁ Θουκ. « ἀπανίστανται ἐκ τῆς Μακεδονίας καὶ ἀφικόμενοι ἐς Βέροιαν » κτλ.; Κατὰ τὴν γνώμην μου πρέπει νὰ ἐξαλειφθῇ ὁ καὶ ὁ πρὸ τοῦ ἀφικόμενοι, τ. ἔ. ἀπανίστανται ἐκ τῆς Μακ., ἐπεὶ (ἀφ' οὗ) ἀφίκοντο εἰς Βέροιαν, ἵνα κανονίσωσι καὶ καθορίσωσι μετὰ τοῦ Περδίκκου τά τε ἄλλα καὶ τὰς λεπτομερείας τῆς συνθήκης. Ἐτέθη δὲ τὸ « ἀφικόμενοι ἐς Βέροιαν » μετὰ τὸ ἀπανίστανται, ἵνα συνεχισθῶσι τὰ ἐφεξῆς ὧδε: ἀφικόμενοι ἐς Βέροιαν· κἀκεῖθεν (δηλ. ἐκ Βεροίας) κτλ. Ἀλλὰ καὶ τὰ ἐφεξῆς δέονται μεταδιορθώσεως, διότι ἡ διόρθωσις τοῦ Pluygers « ἐπὶ Στρέψαν » ἀντὶ τοῦ « ἐπιστρέψαντες » δὲν ἀρκεῖ. Ἵνα ἔχωσιν ἐπαρκῆ καὶ νοῦν καὶ σύνταξιν, πρέπει νὰ μεταγραφῇ τὸ χωρίον ὧδε: « απα-

νίσιανται ἐκ τῆς Μακεδονίας ἀφικόμενοι ἐς Βέροιαν· κἀκεῖθεν ἐπὶ Στρέψ⟨ΑΝ στρατεύσ⟩ΑΝτες καὶ πειράσαντες πρῶτον τοῦ χωρίου» κτλ. ἅπερ νῦν εἶνε ὁμαλώτατα κατά τε τὴν σύνταξιν καὶ τὸ νόημα.

Θουκ. 3, 111: Ἐν τούτῳ δὲ οἱ Μαντινῆς καὶ οἷς ἔσπειστο (ἴδε κεφ. 109,2) πρόφασιν ἐπὶ *λαχανισμὸν* καὶ φρυγάνων ξυλλογὴν ἐξελθόντες ὑπαπῆσαν κατ᾽ ὀλίγους, ἅμα ξυλλέγοντες ἐφ᾽ ἃ ἐξῆλθον δῆθεν· προκεχωρηκότες δὲ ἤδη ἄπωθεν τῆς Ὄλπης θᾶσσον ἀπεχώρουν. Οἱ δ᾽ Ἀμπρακιῶται καὶ οἱ ἄλλοι *ὅσοι μὲν ἐτύγχανον οὕτως* ἀθρόοι ξυνελθόντες *(ξυνεξελθόντες)* ὡς ἔγνωσαν ἀπιόντας, ὥρμησαν καὶ αὐτοὶ καὶ ἔθεον δρόμῳ, ἐπικαταλαβεῖν βουλόμενοι».

Ἐν τῷ χωρίῳ τούτῳ αἱ λέξεις ὅσοι μὲν ἐτύγχανον οὕτως εἶνε ἀναντιρρήτως καὶ κατὰ κοινὴν ὁμολογίαν ἐφθαρμέναι. Διορθοῦσιν: ὅσοι μονούμενοι ἐτύγχανον οὕτως, ἀθρόοι ξυνελθόντες: ὅσοι μένοντες ἐτύγχανον οὕτως, ἀθρόοι ξυνελθόντες: ὅσοι μὲν ἐτύγχανον τούτοις, ἀθρόοι ξυνελθόντες: ὅσοι μὴ ἐτύγχανον τούτοις ἀθρόοι ξυνεξελθόντες: ὅσοι ἐνετύγχανον αὐτοῖς ἀθρόοι ξυνελθόντες κτλ. Ἐν τοῖς ἐφθαρμένοις *ὅσοι . . . οὕτως* ὑπονοεῖται ὁ *μισθοφόρος ὄχλος* (κεφ. 109,2) τῶν *τρισχιλίων ὁπλιτῶν* (100,2), ὧν τὴν ἀρχὴν παρέλαβεν ὁ Μενεδάϊος (109,1). Εἰκάζω λοιπόν: «ὅσοι Μεν⟨Εδαΐου⟩ Ἐτύγχανον ὄντες, ἀθρόοι ξυνελθόντες» κτλ. Τὸ ἐκ τοῦ *Μενεδαΐου* λείψανον *μὲν* ἐξηγεῖται καὶ ἐκ τῆς συντόμου τοῦ κυρ. ὀνόματος γραφῆς, οἷον ΜΕΝΕ (with Δ above), ἐξ ἧς, ἐξαφανισθέντος τοῦ ἀμυδροτέρου Δ, ἀπέμεινε τὸ *μέν(ε)*.

Θουκ. 4, 72: «Οὐ μέντοι ἔν γε τῷ παντὶ ἔργῳ βεβαίως οὐδέτεροι *τελευτήσαντες* ἀπεκρίθησαν, *ἀλλ᾽* οἱ μὲν Βοιωτοὶ πρὸς τοὺς ἑαυτῶν, οἱ δὲ ἐπὶ τὴν Νίσαιαν».

Δύο εἶνε αἱ κύριαι δυσκολίαι τοῦ χωρίου, τὸ βεβαίως, ὅπερ ἀσφαλῶς δὲν δύναται νὰ συνταχθῇ μήτε μετὰ τοῦ τελευτήσαντες μήτε μετὰ τοῦ ἀπεκρίθησαν· καὶ τὸ *ἀλλ᾽*, ὅπερ ἐν ᾧ αὐτὸ καθ᾽ ἑαυτὸ εἶνε ὅλως ἀδιανόητον, δὲν ἐξηγήθη μέχρι τῆς σήμερον οὐδὲ πῶς παρεισέφρησε. Διορθοῦσιν: οὐδέτεροι ⟨περιγενόμενοι⟩ τελευτήσαντες: οὐδέτεροι νικήσαντες ἀπεκρίθησαν: ⟨οὐδὲν⟩ οὐδέτεροι: βεβαίῳ οὐδέτεροι τέλει εὐτυχήσαντες: οὐδέτεροι τέλος κρατήσαντες: οὐδὲν μέντοι... ἐτελεύτησαν, ἀλλ᾽ ἀπεκρίθησαν: ἀπεκρίθησαν ἀλλήλων, οἱ μὲν Βοιωτοὶ κτλ. κτλ. Πᾶσαι αἱ διορθώσεις αὗται εἶνε ἀνεπαρκεῖς. Ἡμεῖς ἑρμηνεύομεν ὧδε:

Ἀρχῆθεν ἦτο γεγραμμένον 1) «τελευτήσαντες *ἐπεκράτησαν, ἀλλ' ἀπεκρίθησαν,* οἱ μὲν Βοιωτοὶ» κέ. Εἶτα μετὰ τὴν ἀνάγνωσιν τῆς ὅλης φράσεως, καὶ μάλιστα τῆς τελευταίας λέξεως ἀπεκρίθησαν, ἕνεκα τῆς ὁμοιότητος μεταβληθέντος τοῦ ἐπεκράτησαν εἰς ἀπεκρίθησαν, ἐγράφη 2) τελευτήσαντες *ἀπεκρίθησαν, ἀλλ' ἀπεκρίθησαν.* Ἀποβληθέντος δὲ τοῦ δευτέρου ἀπεκρίθησαν, ὡς εὐκόλως ἐννοουμένου, προῆλθε 3) ἡ ἐν τῷ κειμένῳ γραφή, ἥτις νῦν ἐξηγεῖται κάλλιστα.

Θουκ. 4, 87: «Οὐ γὰρ δὴ εἰκότως γ' ἂν τάδε πράσσοιμεν, οὐδὲ ὀφείλομεν οἱ Λακεδαιμόνιοι μὴ κοινοῦ τινος ἀγαθοῦ αἰτίᾳ τοὺς μὴ βουλομένους ἐλευθεροῦν».

Ταῦτα σαφέστερον θὰ εἶχον ὧδε: οὐ γὰρ δὴ εἰκός γε οὐδὲ χρεὼν ἂν εἴη Λακεδαιμονίους ἐλευθεροῦν τοὺς μὴ βουλομένους, εἰ μὴ κοινοῦ τινος ἀγαθοῦ αἰτία ὑπάρχοι. Ἐκ τῆς ἐξισώσεως ταύτης γίνεται φανερόν, ὅτι ἡ διὰ τοῦ οὐδὲ σύνδεσις εἶνε λίαν στενή, ἔτι δὲ στενωτέρα, διότι τὸ τάδε πράσσοιμεν κατ' ἔννοιαν σχεδὸν = τοὺς μὴ βουλομένους ἐλευθεροῦν, ὃ κυρίως εἶνε περαιτέρω ἀνάπτυξις. Λοιπὸν τὸ μὴ κοινοῦ τινος ἀγαθοῦ αἰτίᾳ ἀναφέρεται καὶ εἰς τὰς δύο προτάσεις. Ὅθεν γρ. ὀφείλοιμεν ἀντὶ τοῦ ὀφείλομεν. Αἱ δὲ διορθ. ἀπεικότως ἢ εἰκῇ οὕτως ἀντὶ τοῦ εἰκότως οὐδόλως εἶνε ἀναγκαῖαι.

Θουκ. 5, 20: *σκοπείτω δέ τις κατὰ τοὺς χρόνους καὶ μὴ τῶν ἑκασταχοῦ ἢ ἀρχόντων ἢ ἀπὸ τιμῆς τινος τὴν ἀπαρίθμησιν τῶν ὀνομάτων ἐς τὰ προγεγενημένα σημαινόντων, πιστεύσας μᾶλλον.*

Τὸ χωρίον εἶνε ἐκ τῶν δυσκολωτάτων. Ἡ κυριωτάτη δυσκολία ὑπάρχει ἐν ταῖς λέξεσι: τὴν ἀπαρίθμησιν τῶν ὀνομάτων, αἵτινες ὅπως καὶ ἂν συνταχθῶσιν ἢ ὅπως καὶ ἂν διορθωθῶσι, πάντοτε παρέχουσι πράγματα. Ἂν π. χ. συντάξωμεν τὰς λέξεις ταύτας πρὸς τὸ σκοπείτω: καὶ μὴ (σκοπείτω κατὰ) τὴν ἀπαρίθμησιν τῶν ὀνομάτων, εἶνε ἀνάγκη νὰ ἐξηγηθῇ, διατί αἱ λέξεις αὗται δὲν ἐτέθησαν εὐθὺς μετὰ τὸ καὶ μή· τοῦτο δὲ δὲν ἐξηγήθη μέχρι τῆς σήμερον. Ἄλλοι μετέθεσαν τὰς λέξεις μετὰ τὸ σημαινόντων ὡς ἔχουσιν, ἢ κατὰ δοτικήν: τῇ ἀπαριθμήσει τῶν ὀνομ., ὡς ὁ Steup. Μάτην καὶ ἄλλως καὶ διότι ὑποκείμενον τοῦ σημαινόντων φαίνεται ὅτι εἶνε τὸ τῶν ὀνομάτων. Ὁ παλαιὸς σχολιαστὴς ὀρθῶς ἡρμήνευσεν ἢ μᾶλλον παρέφρασεν ὧδε: «κατὰ θέρη καὶ χειμῶνας τὰ δέκα ἔτη σκοπείτω τις καὶ μὴ *ἐξαριθμείσθω* μήτε τοὺς ἄρχοντας μήτε τοὺς ἀπὸ ἄλλης

τινὸς τιμῆς ἐπωνύμους τοῖς ἔτεσι γεγενημένους». Ἀλλ' ἡ παράφρασις αὕτη ἀποδίδει τὸ νόημα τόσον γενικῶς, ὥστε δὲν δύναταί τις νὰ συνεικάσῃ τί ἀκριβῶς ἦτο γεγραμμένον ἐν τῷ κειμένῳ τοῦ Θουκυδίδου. Μετὰ πολλὴν καὶ ὥριμον μελέτην τοῦ χωρίου τούτου κατήντησα εἰς τὸ συμπέρασμα, ὅτι δύναται νὰ ἐξηγηθῇ ὡς ἔχει ἄνευ διορθώσεως, τὸ μὲν διότι τὸ κατὰ τοὺς χρόνους εὕρηται, κατὰ τὴν ὀρθὴν παρατήρησιν τοῦ Steup, καὶ ἐν 5, 26, 3 ἐπὶ τῆς ἐννοίας τοῦ κατὰ θέρη καὶ χειμῶνας· τὸ δέ, ὅπερ καὶ κυριώτερον, ὅτι ἡ θέσις τῆς φράσεως τὴν ἀπαρ. τῶν ὀνομ., ἐξηρτημένης ἐκ τῆς προθέσεως κατά, ἔχει ὀρθῶς, διότι ἡ μὲν γεν. σημαινόντων δὲν δύναται νὰ ἀποχωρισθῇ τοῦ ὑποκειμένου της τῶν ὀνομάτων, ἡ δὲ γεν. τῶν ἐκ. ἢ ἀρχόντων κέ. εἶνε διάφορος· ὅθεν αἱ δύο αὗται γενικαὶ ἀποχωρίζονται ἔνθεν καὶ ἔνθεν τῆς γεν. τῶν ὀνομάτων, ὅθεν ἐξαρτῶνται. Δὲν ἠδύνατο δὲ ὁ συγγραφεὺς νὰ συμπαρατάξῃ τὰς λέξεις κατὰ τοιόνδε τινὰ τρόπον: τὴν ἀπαρ. ΤΩΝ ὀνομάΤΩΝ - σημαινόνΤΩΝ ΤΩΝ ἐκ. ἢ ἀρχόνΤΩΝ ἢ ἀπὸ τιμῆς τινος (ὄνΤΩΝ). Ἐκτὸς τοῦ ὅτι τοιοῦτός τις λόγος θὰ ἦτο δύσκαμπτος καὶ δυσκίνητος, θὰ ἔμενε καὶ τὸ ἀπὸ τιμῆς τίνος ἄνευ τινὸς ὑποστηρίγματος. Τὸ δὲ φρασίδιον τοῦτο ἠναγκάσθη νὰ μεταχειρισθῇ ὁ συγγραφεύς, διότι δὲν ὑπῆρχεν ἐν χρήσει μετοχή τις μονόλεκτος, ὡς π.χ. τὸ ἀρχόντων. Ἄλλως δὲ καὶ ἀλλαχοῦ χωρίζονται αἱ διάφοροι γενικαί· πρβ. 1, 25,4. 3, 12, 2. 6, 15, 4. 16, 5. Κατὰ ταῦτα ἡ ἔννοια τοῦ χωρίου, κατὰ λέξιν μεταφραζομένου, εἶνε: «ἂς ἐξετάζῃ δέ τις τοῦτο (δηλ. τὰ δέκα ἔτη τοῦ πολέμου) κατὰ τοὺς χρόνους (τοὺς φυσικούς, δηλ. κατὰ θέρη καὶ χειμῶνας) καὶ ὄχι κατὰ τὴν ἀπαρίθμησιν τῶν ἐχόντων σημασίαν ὡς πρὸς τὰ προγεγενημένα ὀνομάτων τῶν ἐν ἑκάστῃ πόλει ἀρχόντων ἢ τιμήν τινα ἐχόντων, καὶ ἂς μὴ δίδῃ περισσοτέραν πίστιν (εἰς τὴν τοιαύτην ἀπαρίθμησιν)· διότι τοῦτο δὲν εἶνε ἀκριβὲς κτλ». Τὸ ἀρχόντων = ἀπ' ἀρχῆς τινος, κατὰ τὸ ἀπὸ τιμῆς τίνος. Δι' ἀμφοτέρων δὲ τούτων δηλοῦνται ἔνθεν μὲν ὁ ἐπώνυμος ἐν Ἀθήναις ἄρχων, ἔνθεν δὲ οἱ ἔφοροι τῆς Σπάρτης, χωρὶς νὰ ἀποκλείωνται καὶ ἄλλαι ἐνιαύσιοι τιμαί. Ὀρθῶς δὲ παρατηρεῖ ὁ Steup, ὅτι αἱ ἐν Ἄργει π. χ. ἱέρειαι εἶχον τὸ τιμητικὸν τοῦτο ἀξίωμα ἐφ' ὅρου ζωῆς. Τὸ δὲ σημαινόντων = «σημασίαν καὶ δήλωσιν διδόντων» Σχ.

Ξενοφῶντος Ἀγησιλ. 11, 14: «ἐκεῖνος (Ἀγησίλαος) γοῦν οὐκ

ἀπεῖπε μεγάλην καὶ καλὴν *ἐφιέμενος* ** (=χάσμα 5-6 γραμμάτων) τὸ σῶμα φέρειν ἐδύνατο τὴν τῆς ψυχῆς αὐτοῦ ῥώμην».

Διορθοῦσι: «μεγάλην καὶ καλὴν ἐφιέμενος δόξαν, εἰ καὶ μὴ τὸ σῶμα: μεγάλης καὶ καλῆς ἐφιέμενος δόξης, εἰ καὶ μὴ τὸ σῶμα: μεγάλην καὶ καλὴν ἐφιέμενος δόξαν, ἕως καὶ τὸ σῶμα: μεγάλην καὶ καλὴν ἐπικτώμενος δόξαν, ἕως καὶ τὸ σῶμα». Μᾶλλον γραπτέον: «οὐκ ἀπεῖπε μεγάλων καὶ καλῶν ἐφιέμενος, ⟨ἕως καὶ⟩ τὸ σῶμα φέρειν ἐδύνατο κτλ.». Ὅτι δὲ αὕτη ἡ συμπλήρωσις ἀπαιτεῖται, ὑποδεικνύει τὸ μέγεθος (5-6 γραμμ.) τοῦ χάσματος, ἄλλως δὲ καὶ ἡ ἔννοια καὶ ἡ χρῆσις. Πρβ. Ξενοφ. Ἀπολ. § 29: «ἀνὴρ ὅδε κυδρός, ὡς *μέγα τι καὶ καλὸν* διαπεπραγμένος». Ἐν τῷ ἑνικῷ ἔλεγον μέγα τι καὶ καλόν, ἐν δὲ τῷ πληθυντ. μεγάλα καὶ καλά, μεγάλων καὶ καλῶν».

Ξενοφ. Ἀγησ. 6, 4. Συμπληρῶ τὰ ἐλλείποντα ὧδε: «ὃς τῇ μὲν πατρίδι οὕτως ἐχρῆτο, ὥστε ⟨*μάλιστα* ποιεῖν ὃ βούλοιτο⟩ *μάλιστα πειθόμενος*». Πρβ. Πλουτ. Ἀγησ. κεφ. 4: «φησὶν ὁ Ξενοφῶν, ὅτι πάντα τῇ πατρίδι πειθόμενος ἴσχυε πλεῖστον, ὥστε ποιεῖν ὃ βούλοιτο».

Ξενοφ. Ἀγησ. 5, 5: «τὸ δὲ... διαμάχεσθαι (τὸν Ἀγησίλαον) ἀνὰ κράτος τὸ μὴ φιληθῆναι, ἆρ' οὐ τοῦτό γε ἤδη τὸ σωφρόνημα καὶ λίαν *μανικόν;*»

Τὴν διόρθωσιν τοῦ Schneider καὶ δαιμόνιον ἀντὶ τοῦ καὶ λίαν μανικὸν ἐδέξαντο πολλοὶ ἐκδόται, ἀλλ' ἄλλοι διώρθωσαν καὶ λίαν γεννικόν: καὶ λίαν μανὸν κτλ. Ἃ πάντα καὶ εἰς λόγον νοήματος καὶ εἰς λόγον γράμματος πολὺ ἀπέχουσι τῶν παραδεδομένων. Γράφε: καὶ λίαν νεανικόν, «μιὰ μεγάλη παλληκαριά». Τὴν διόρθωσιν ταύτην ὑποστηρίζει ὁ Πλούτ. ἐν βίῳ Ἀγησ. 11: «ἐπειρᾶτο (Ἀγησίλαος) *νεανικῶς* ἀπομάχεσθαι πρὸς τὴν ἐπιθυμίαν».

Ξενοφ. Ἑλλ. 4, 8, 15: «τῷ μὲν δὴ Τιριβάζῳ ἀκούοντι ἰσχυρῶς ἤρεσκον οἱ τοῦ Ἀνταλκίδου λόγοι. Τοῖς δ' ἐναντίοις λόγοις ταῦτ' ἦν· οἵ τε γὰρ Ἀθηναῖοι ἐφοβοῦντο συνθέσθαι αὐτονόμους εἶναι τὰς πόλεις» κτλ.

Ἡ φράσις ἡ πάντως ἐφθαρμένη «τοῖς δ' ἐναντίοις λόγοις ταῦτ' ἦν» παρέσχεν ἀφορμὴν εἰς πολλὰς ματαίας διορθώσεις. Ἀντὶ τοῦ λόγοις γράφουσιν: λόγος: λόγοι: οὐ βουλομένοις, καὶ: τοῖς δ' ἐναντία ταῦτ' ἦν: τοῖς δὲ ἐναντίοι λόγοι ταῦτ' ἦν: τοῖς δὲ ἐς ἀντιλογίαν ταῦτ' ἦν· καὶ τοὐναντίον ἢ τἀναντία κτλ. Κατὰ τὴν γνώμην

μου ἐλαφροτάτης μεταβολῆς εἶνε ἀνάγκη, ἵνα ὁ λόγος ἀποκατασταθῇ. Γρ. τοῖς δ' ἐναντίοις λόγοις τάδ' ὑπῆν: εἰς τοὺς ἐναντίους λόγους (τῶν Ἀθηναίων, Θηβαίων καὶ Ἀργείων) ὑπέκειντο (ἦσαν ὡς βάσις) αἱ ἑξῆς σκέψεις. Τὰς σκέψεις ταύτας ἐκθέτει ἐφεξῆς ὁ συγγραφεύς.

Ξενοφ. Ἱέρ. 2, 12 κέ: «Καὶ πόλεμοι μὲν δὴ ⟨οὐχ ὅμοιοί⟩ εἰσιν οὕς τε αἱ πόλεις πολεμοῦσι καὶ οὓς οἱ τύραννοι πρὸς τοὺς βεβιασμένους· τούτων δὴ τῶν πολέμων ὅσα μὲν ἔχει χαλεπὰ *σὺν* ταῖς πόλεσι, ταῦτα καὶ ὁ τύραννος ἔχει· καὶ γὰρ ἐν ὅπλοις δεῖ εἶναι ἀμφοτέρους καὶ φυλάττεσθαι καὶ κινδυνεύειν, καὶ ἄν τι πάθωσι κακὸν ἡττηθέντες, λυποῦνται ἐπὶ τούτοις ἑκάτεροι. Μέχρι μὲν δὴ τούτου *ἴσοι* οἱ πόλεμοι· ἃ δὲ ἔχουσιν ἡδέα οἱ *συνόντες* πόλεσι πρὸς τὰς πόλεις, ταῦτα οὐκέτι ἔχουσιν οἱ τύραννοι».

Πολλὰ εἶνε καὶ ἐνταῦθα τὰ παρατηρητέα. Καὶ πρῶτον ἡ προσθήκη «οὐχ ὅμοιοι» τοῦ Thalheim φαίνεται πλημμελής· παλαιογραφικῶς δὲ δὲν δικαιολογεῖται. Ἐκ δὲ τοῦ κατωτ. «ἴσοι οἱ πόλεμοι» φαίνεται μᾶλλον ἀναγκαία ἡ προσθήκη τοῦ «οὐχ ἴσοι» μεταξὺ τοῦ «εἰσιν» καὶ τοῦ «οὕς». Κατωτέρω ἀντὶ τοῦ «σὺν», ἐκ διορθώσεως τοῦ Reuchlin γράφουσιν: «*ὁ ἐν* ταῖς πόλεσι» καὶ ἐφεξῆς § 14: «*οἱ ἐν ταῖς* πόλεσι» («οἱ *κοινοὶ* ταῖς πόλεσι» *Thalheim*). Ἀλλ' ἐπειδὴ ὅμως δίς, ὡς φαίνεται, ἐπαναλαμβάνεται ἐνταῦθα ἡ αὐτὴ φράσις: «σύνεστι πόλεμός τινι», αὐτὴ δὲ αὕτη ἡ φράσις «σύνεστι πόλεμος» εἶνε καὶ ἐκ τοῦ Θουκ. (4, 18) γνωστὴ (πλὴν τοῖς διορθωταῖς): «τόν τε πόλεμον νομίσωσι μὴ τούτῳ ξυνεῖναι», γνωστὸν δ' ἐπίσης εἶνε πόσον εὐρεῖα εἶνε ἡ προσωπικωτέρα χρῆσις τοῦ «συνεῖναι», (πρβ. Σοφ. Ἀντ. 371), διὰ ταῦτα καὶ ἐνταῦθα πρέπει νὰ γράφωμεν: «ὅσα μὲν ἔχει χαλεπὰ ὁ συνὼν ταῖς πόλεσι», καὶ κατωτ. ἃ δὲ ἔχουσιν ἡδέα οἱ συνόντες ταῖς πόλεσι πρὸς τὰς πόλεις» ἢ «οἱ συνόντες ⟨ΠΟΛΕμοι ταῖς⟩ ΠΟΛΕσι πρὸς τὰς πόλεις». — Αὐτόθι κατωτ. γρ. «ἕκαστος δέ τις προσποιεῖται καὶ τῆς *συμβολῆς* (:*βουλῆς* ΧΓ. *τῆς μάχης* R: *τῆς τροπῆς* Thalheim) μετεσχηκέναι».

Ξενοφ. Ἱέρ. 5, 1: «γιγνώσκουσι μὲν γὰρ οὐδὲν ἧττον τῶν ἰδιωτῶν τοὺς κοσμίους γε καὶ σοφοὺς καὶ δικαίους. Τούτους δ' ἀντὶ τοῦ ἄγασθαι φοβοῦνται, τοὺς μὲν ἀνδρείους, μή τι τολμήσωσι τῆς ἐλευθερίας ἕνεκα, τοὺς δὲ σοφούς, μή τι μηχανήσωνται, τοὺς δὲ δικαίους» κτλ.

Ὁ Στοβαῖος ἐν Ἀνθολ. 49.45 ἀντὶ «τοὺς κοσμίους γε» κἑ. γράφει: «καὶ τοὺς ἀλκίμους καὶ τοὺς σοφοὺς καὶ τοὺς δικαίους», παραλαβὼν τὸ «τοὺς ἀλκίμους» ἐκ τῶν ἐν § 3: οὔτε γὰρ ἀλκίμους οὔτε εὐόπλους χαίρουσι τοὺς πολίτας παρασκευάζοντες». Ὁ δὲ Thalheim ἔγραψε: «τοὺς κοσμίους 〈ἀνδρείους〉 τε καὶ σοφοὺς καὶ δικαίους». Ἀλλὰ τίς γράφει οὕτω; Τίς ἡ ἀνάγκη πρώτης ἐπεξηγήσεως, εἶτα δὲ καὶ δευτέρας, καὶ δὴ καὶ συγχύσεως; Πῶς δὲ ἐξερρύη τὸ ἀνδρείους μετὰ τὸ «κοσμίους γε»; Ὁ δέ γε οὗτος εἶνε ὁ διαμαρτυρόμενος κατὰ τῆς διασκευῆς. Οὐδὲν τούτων συμβαίνει, ἀλλὰ τὰ εἰς τὸ «τοὺς κοσμίους γε» ἐπιφερόμενα «καὶ σοφοὺς καὶ δικαίους» εἶνε πρόσθετα ἐκ τῶν ἐφεξῆς, ὅθεν καὶ ἐξαλειπτέα. Ὁ συγγραφεὺς εἰπὼν «τοὺς κοσμίους γε (πρόσσχες τῷ γε) ἐννοοῦσε τοὺς ἀνδρείους, τοὺς σοφοὺς καὶ τοὺς δικαίους, ὡς ἐπεξηγεῖ ἐν τοῖς ἐφεξῆς ὁ ἴδιος: «τούτους (δηλ. τοὺς κοσμίους) ἀντὶ τοῦ ἄγασθαι φοβοῦνται, τοὺς μὲν ἀνδρείους,.. τοὺς δὲ σοφούς,.. τοὺς δὲ δικαίους». Πρβ. Ἀρφ.-Πλ. 89: «τοὺς δικαίους καὶ σοφοὺς καὶ (=καὶ ἐν γένει) τοὺς κοσμίους». Ὁ δὲ διασκευαστὴς ἐπιλαβόμενος τῆς ἐπεξηγήσεως προσέθηκε μὲν ἐξ αὐτῆς εἰς τὸ «τοὺς κοσμίους γε» τὸ σοφοὺς καὶ δικαίους, ἀλλ' ἀφήσας ἀνέπαφον τὸ κοσμίους (ἐν ᾧ ὁ Στοβαῖος διώρθωσεν ἀλκίμους ἐκ τῆς § 3), θεωρήσας αὐτὸ συνώνυμον τῷ ἀνδρείους, κατέστησε καὶ αὐτὸ ἀδιανόητον καὶ ὅλον τὸ χωρίον. Κατὰ ταῦτα λοιπὸν τὸ «καὶ σοφοὺς καὶ δικαίους» πρέπει νὰ ἐξαλειφθῇ ὡς παρέγγραπτον.

Ξενοφ. Ἱέρ. 11, 12: «Πάντας μὲν συγχαίροντας ἔχων ἐπὶ τοῖς σοῖς ἀγαθοῖς, πάντας δὲ πρὸ *τῶν σῶν* ὥσπερ τῶν ἰδίων μαχομένους».

Οὕτω γράφουσιν οἱ νεώτεροι ἐκδόται ἐκ διορθώσεως τοῦ Weiske. Ἀλλ' οἱ κώδικες ἔχουσιν ὄχι «τῶν σῶν» ἀλλὰ «τῶν σῶν ἰδίων». καὶ 10, 5: «τοῖς σοῖς ἰδίοις». Ὁμοίως ἐν κεφ. 11.4: «τὰ σὰ ἴδια». Πρβ. Ἰσοκρ. Ἀρχιδ. 8: «τοὐμὸν ἴδιον», ὅπερ ἐπανέλαβε καὶ ὁ Λουκιανός. Καὶ πληρέστερον: «ἐμὸν αὐτῆς ἴδιον» Φρύνιχ. κωμ. 39. πρβ. «ἰδίαν ἐμαυτοῦ ποιήσομαι τὴν ἐπιγραφὴν» Πλουτ. Περικλ. 14: «τὴν ἰδίαν τύχην τὴν ἐμὴν» Δημ. 18, 255. Καὶ ἐν γ' προσ. «τὸ αὑτοῦ ἴδιον» Δημ. 53, 31. «ἰδίων αὑτοῦ» Πλ. Μενέξ. 247 Β. Καὶ πληθ. «περὶ τῶν ἐμῶν ἰδίων» Δημ. 51, 66. «τὰ ἴδια τὰ ἐμαυτοῦ» Ἰσαῖος. πρβ. Φρύνιχον: «Τὰ ἴδια πράττω καὶ τὰ ἴδια πράττει οἱ πολλοὶ λέγουσιν εἰκῇ, δέον τὰ ἐμαυτοῦ πράττω

καὶ τὰ σαυτοῦ πράττεις λέγειν, ὥς οἱ παλαιοί, ἢ τὰ ἴδια ἐμαυτοῦ πράττω καὶ τὰ ἴδια σαυτοῦ πράττεις». Παρομοίως: «ἡμέτερον ἴδιον» Δημ. 55,8 «περὶ τῶν ὑμετέρων ἰδίων» Δημ. 19, 307 «τὰς ἰδίας ἡμῶν ἑκάστων» Ἰσοκρ. Πλατ. 8. «τοὺς ἡμετέρους αὐτῶν ἰδίους» Ἰσοκρ. Εἰρ. 46. «ἰδίαν αὐτῶν πολιτείαν» Αἰσχίν. 3, 3. «τὸ αὐτῶν ἴδιον» Ξεν. Ἑλλ. 1, 4, 13. «ἕνεκα τοῦ ἰδίου τοῦ αὐτῶν» (μᾶλλον: «τοῦ ἰδίου αὐτῶν») Πλ. Γοργ. 502Ε. τοῖς αὐτῶν ἰδίοις» Ἰσοκρ. Φιλ. 73. Εἰρ. 127. Πανηγ. 168. Δημ. 2,16. «τὰ ἴδια σφῶν αὐτῶν» Ἀνδοκ. 2, 2. «ἐπὶ τοῖς ἰδίοις τοῖς σφετέροις αὐτῶν» Ἰσοκρ. Πανηγ. 77. — Κατὰ ταῦτα γρ. ἐν τῷ περὶ οὗ ὁ λόγος χωρίῳ: «πρὸ τῶν σῶν ἰδίων ὥσπερ ΤΩΝ ἰδίων αὐΤΩΝ (ἤ: τῶν αὐτῶν ἰδίων) μαχομένους». Παρομοίως ἐν 10,5 γρ. ὄχι «*τῶν ἰδίων* ἐπιμελεῖσθαι, ὡς συνήθως γράφουσιν, ἀλλὰ «τῶν ἰδίων ⟨αὐτῶν⟩ ἐπιμελεῖσθαι», διότι τὰ ΧΓ παρέχουσι: «τῶν ἰδιωτῶν».

Ξενοφ. περὶ Ἱππ. 1, 17: «εἰ δέ τινες (πῶλοι) αὐξανόμενοι μεταβάλλουσιν, ὅμως οὕτω θαρροῦντες δοκιμάζοιμεν ἄν· πολὺ γὰρ πλείονες *εὐχρόαστοι* ἐξ αἰσχρῶν ἢ ἐκ τοιούτων αἰσχροὶ γίγνονται».

Διορθοῦσιν εὔχρηστοι: εὔχροοι κτλ. μάτην. Κατὰ τὴν γνώμην μου γρ. εὐχνόαστοι παρὰ τὸ χνοάζω (χνοάω): ποῦ ἔχουν χνοῦδι γυαλιστερό: ποῦ γυαλίζει ἡ τρίχα των, ὡς λέγουσι καὶ σήμερον οἱ τῶν τοιούτων εἰδήμονες. Καταχωριστέα ἡ λέξις ἐν τοῖς Λεξικοῖς.

Ξενοφ. περὶ Ἱππ. 2, 1: πολὺ δὲ κρεῖττον τοῦ πωλοδάμνην εἶναι τῷ μὲν νέῳ εὐεξίας τε ἐπιμελεῖσθαι τῆς ἑαυτοῦ καὶ *ἱππικῆς* ἢ ἐπισταμένῳ ἤδη ἱππάζεσθαι μελετᾶν».

Ἀντὶ τοῦ ἱππικῆς ὁ ἄριστος κῶδιξ W παρέχει ἱππικὴν ἐν, ὁ δὲ καθηγητὴς Diels διώρθωσεν ἱππικὴν ἐνίστασθαι· ἀλλὰ τὰ ἐφεξῆς ἢ ἐπισταμ. ἤδη ἱππ. μελετᾶν πῶς θὰ ἑρμηνευθῶσι κατὰ τὴν διόρθωσιν ταύτην; Αὐτὴ δὲ ἡ διόρθωσις ποῦ στηρίζεται; Πῶς ἡ πρόθεσις ἐν μετεβλήθη εἰς ἐνίστασθαι; Πάντα ταῦτα εἶνε ἀνεξήγητα, διότι αἱ γραφαὶ τῶν κωδίκων δὲν κατενοήθησαν ὡς ἔδει. Ἐν μὲν τῇ γραφῇ τοῦ W «ἱππικὴν ἐν ἢ ἐπὶ-» λανθάνουσι δύο γραφαί, δηλ. πρέπει νὰ ἀναγνώσωμεν ἤ: «ἱππικὴν ἐν ἐπισταμένῳ» ἤ: «ἱππικὴν ἐπὶ ἐπισταμένῳ», καθ' ὅσον τις μελετᾷ ἢ ἐν ἐπισταμένῳ ἢ ἐπὶ ἐπισταμένῳ ἵππῳ. Ἐπανορθωτέα λοιπὸν καὶ αὐτὴ ἡ γρ. τοῦ W ὧδε: «ἱππικὴν ἐν ἢ ⟨*ἐπὶ*⟩ ἐπισταμένῳ». Τὴν γνησίαν ταύτην γραφὴν τοῦ W ἔτι μᾶλλον

παρέφθειραν οἱ ἄλλοι κώδικες, ἐν οἷς τὸ «ἱππικὴν ἐν» συναφωμοιώθη πρὸς τὴν προηγ. γενικὴν καὶ ἐτράπη εἰς «ἱππικῆς», ἀλλ' ἀπέμεινε τὸ ἐκ τῆς διττῆς γραφῆς λείψανον ἤ. Μετὰ τὴν ἀναγκαίαν ταύτην διασάφησιν τῶν γραφῶν, ἡ σύνταξις τοῦ χωρίου εἶνε σαφής: ἐπιμελεῖσθαι εὐεξίας τῆς ἑαυτοῦ καὶ μελετᾶν ἱππικὴν ἐν (ἵππῳ ἢ ἐπὶ ἵππῳ) ἐπισταμένῳ ἱππάζεσθαι. Ἓν μόνον ὑπολείπεται, ἡ ἐκλογὴ μιᾶς ἐκ τῶν προθέσεων, ἢ τῆς ἐν ἢ τῆς ἐπί. Ἐγὼ προτιμῶ τὴν ἐν. Πρβ. ἐμμελετῶ.

Ξενοφ. περὶ Ἱππ. 12, 1: «πρῶτον μὲν τοίνυν φαμὲν χρῆναι πρὸς τὸ σῶμα τὸν θώρακα πεποιῆσθαι· τὸν μὲν γὰρ καλῶς ἁρμόττοντα *ἐκεῖνον* φέρει τὸ σῶμα, τὸν δὲ ἄγαν χαλαρὸν οἱ ὦμοι μόνοι φέρουσιν».

Τὸ ὅλως ἀδιανόητον «ἐκεῖνον» ἄλλοι ἄλλως διορθοῦσιν, οἷον: ὅλον: ἐκεῖνον ὅλον: ἔοικε πᾶν φέρειν (Diels). Γρ. κοινὸν (ἀντὶ τοῦ ἐκεῖνον), τ. ἔ. ἀπὸ κοινοῦ, κατ' ἀντίθεσιν πρὸς τὸ «οἱ ὦμοι μόνοι».

Αὐτ. κατ. §. 6: «τοῦ μὲν δὴ θώρακος τὸ κωλῦον ταύτῃ ἀφαιρετέον· ἀντὶ δὲ τούτου πτέρυγας *ὦσιν* ἐν τοῖς γιγγλύμοις προσθετέον» κτλ.

Ἡ λέξις ὦσιν ὑπάρχει ἐν πᾶσι τοῖς κώδιξι, ἀλλὰ πάντες οἱ ἐκδόται ἐκβάλλουσιν αὐτὴν διὰ τὸ ἀδιανόητον. Ἀλλ' ἴσως γρ. ὠσίν, τ. ἔ. λαβαῖς, πόρπαις, συνδεούσαις τὰς πτέρυγας πρὸς τὰ κάτω μέρη τοῦ θώρακος. Ἴσως δὲ ὠνομάσθησαν οὕτω διὰ τὸ ὁμοιόσχημον πρὸς τὰ ὦτα. Πρβ. τὴν σημερινὴν «κόπτσαν».

Ξενοφ. Κυνηγ. 4, 3: «ἰχνευέτωσαν δὲ ἐκ τῶν τρίμμων ταχὺ ἀπαλλαττόμεναι.... ἐπικαταβάλλουσαι δὲ τὰ ὦτα, καὶ τὰ μὲν ὄμματα πυκνὰ διακινοῦσαι, ταῖς δὲ οὐραῖς διασαίνουσαι, κύκλους πολλοὺς πρὸς *τὰς εὐνὰς* προϊοῦσαι ὁμοῦ διὰ τοῦ ἴχνους ἅπασαι.»

Ἐκ διορθώσεως τοῦ Schneider πάντες οἱ ἐκδόται ἔγραψαν πρὸς τὰς εὐνὰς ἀντὶ τοῦ πρὸς τὰς πλευρὰς τῶν ΧΓ, συμφώνως μὲν πρὸς τὸ πρᾶγμα, τὴν ἔννοιαν, ὄχι δ' ὅμως καὶ πρὸς τὸ γράμμα· διότι πῶς ἐκ τοῦ εὐνὰς προῆλθε τὸ πλευρὰς οὐδεὶς τῶν ἐκδοτῶν οὔτε εἶπεν οὔτε ἠδυνήθη νὰ εἴπῃ. Καὶ ὅμως τὸ πρᾶγμα ἦτο ἁπλούστατον, διότι ὁ Ξενοφῶν ἔγραφε «πρὸς τὰς *πλησίον* εὐνάς», τὸ δὲ πλησίον γράφεται πλ^{Η} ἐν τοῖς παλαιοῖς ΧΓ. Ἐξαφανισθέντος λοιπὸν τοῦ ὑπεργεγραμμένου Η, ἅτε δὴ μικροτέρου ἢ ἀμυδροτέρου ὄντος, συναπηρτίσθη τὸ

πλευράς, τὸ ἀδιανόητον. Περὶ δὲ τοῦ ρ=ν πρβ. Κυνηγ. 6, 10 πρὸς τὴν εὐνήν, ὅπου τὸ εὐνὴν ἐν τῷ ἀρίστῳ κώδικι W γράφεται εὐρὴν καὶ εὔραῖος τὸ εὐναῖος καὶ εὐράσιμα τὸ εὐνάσιμα, ἵνα παραλίπω ἄλλα. Καὶ ἄλλως δὲ εἶνε γνωστόν, ὅτι τὸ ρ εἶνε ὁμοιότατον τῷ ν παλαιογραφικῶς. Ἀποδοθήτω λοιπὸν τῷ Ξενοφῶντι τὸ πλῆρες: πρὸς τὰς πλησίον εὐνάς.

Ξενοφ. Κυνηγ. 5, 32: «οὐρὰν δὲ οὐκ ἐπιτηδείαν ἔχει πρὸς δρόμον· ἐπευθύνειν γὰρ οὐχ ἱκανὴ τὸ σῶμα διὰ τὴν βραχύτητα ἀλλὰ τῷ ὠτὶ ἑκατέρῳ τοῦτο ποιεῖ, καὶ ὅταν ἁλίσκηται ὑπὸ τῶν κυνῶν. Καταβάλλων γὰρ καὶ παραβάλλων τὸ ἕτερον οὖς πλάγιον, ὁποτέρᾳ ἂν λυπῆται, ἀπερειδόμενος διὸ δὴ εἰς τοῦτο ὑποστρέφεται ταχύ, ἐν μικρῷ πολὺ καταλιπὼν τὸ ἐπιφερόμενον. Οὕτω δ' ἐπίχαρί ἐστι τὸ *θηρίον*, ὥστε οὐδεὶς ὅστις οὐκ ἂν ἰδὼν ἰχνευόμενον, εὑρισκόμενον, μεταθεόμενον, ἁλισκόμενον, ἐπιλάθοιτ' ἂν εἴ του ἐρῴη».

Καὶ τὸ χωρίον τοῦτο κάκιστα διετέθη καὶ ὑπὸ τῶν ἄλλων μὲν ἐκδοτῶν, ἀλλὰ μάλιστα ὑπὸ τοῦ νεωτάτου, τοῦ Ruehl. Ἄλλοι μὲν ἀντὶ τοῦ καὶ ὅταν ἔγραψαν καὶ γὰρ ὅταν, καὶ μετέπειτα καταβάλλει, ἢ καταβάλλει ἄρα· ἄλλοι δὲ ἐξαλείφοντες τὴν πρότασιν καὶ ὅταν... κυνῶν σημειοῦσι χάσμα, ἄλλοι δὲ ἀντὶ τοῦ παραδεδομένου ἁλίσκηται γράφουσιν ἀνιστῆται, ἄλλοι παραβάλλει, ἄλλοι πάλιν λιπῆται (γρ. λίπηται). Ὁμοίως διορθοῦσιν: ἐπερειδόμενος: διὰ δὴ τοῦτο: δὴ ὧδι τοῦτο: εἰς ταὐτό; καταλείπων. Οὐδεὶς δύναται ν' ἀρνηθῇ ὅτι τὸ χωρίον ἔχει μικράς τινας κῆρας γραφικάς· κατὰ τἆλλα εἶνε ὑγιὲς καὶ ἄρτιον. Καὶ πρῶτον μεταγραπτέον τὸ καὶ ὅταν εἰς ὡς ὅταν, διότι τὰ σημεῖα ἀμφοτέρων τῶν μορίων εἶνε ὁμοιότατα ἐν τοῖς παλαιοῖς ΧΓ. Οὕτω δὲ τὸ δημιουργούμενον χάσμα οὐδένα λόγον ὑπάρξεως ἔχει. Εὐθὺς δὲ ῥυθμίζονται καὶ κατανοοῦνται καὶ τὰ ἐφεξῆς, ἐν οἷς ἂν μόνον τὸ διὸ δὴ μεταγράψωμεν εἰς διότι δὴ (= δι' ἕνα οἱονδήποτε λόγον), διότι καὶ τὸ διατὶ παλαιογραφικῶς = διαʳ καὶ τὸ διότι = διοʳ (τὸ τ ὕπερθεν ὡς ἀμυδρότατον ἐξαφανίζεται), αἴρεται πᾶσα δυσκολία. Γρ. λοιπὸν ὧδε: τῷ ὠτὶ ἑκατέρῳ τοῦτο ποιεῖ, ὡς ὅταν ἁλίσκηται (= κινδυνεύῃ ἁλίσκεσθαι) ὑπὸ τῶν κυνῶν· καταβάλλων γὰρ ... ἀπερειδόμενος δι' ὅ τι δὴ εἰς τοῦτο (δηλ. τὸ ἕτερον οὖς), ὑποστρέφεται ταχύ.

Ἀλλὰ καὶ τὰ ἐφεξῆς κακῶς διετέθησαν ὑπὸ τῶν ἐκδοτῶν, μεταγραφόντων, ἐκ τοῦ Ἀρριανοῦ (Κυνηγ. 16, 6) ὅθεν, τὸ θηρίον εἰς θέαμα

Ἀλλ' ἂν γράψωμεν οὕτως, αἱ ἐφεξῆς μετοχαί, θὰ ἔχωσιν ὑποκείμενον τὸ τὸ θέαμα, ὅπερ ἄτοπον. Ἐπίσης δὲν εἶνε ἀληθές, ὅτι ὁ Ἑρμογένης καὶ ὁ Ἀρριανὸς ἀνέγνωσαν θέαμα, ὄχι δὲ θηρίον. Τοῦτο προέρχεται ἐκ παρερμηνείας. Τὰ μὲν τοῦ Ἑρμογένους (π. ἰδεῶν Ῥήτ. Ἑλλ. 3, 319 Walz): «ἐπεσημήνατο ὁ Ξενοφῶν εἰπὼν ἥδιστον εἶναι θεαμάτων ἰδεῖν τὸν λαγὸν... ἁλισκόμενον» συνάγονται ἐκ τῶν τοῦ Ξενοφ. «οὐδεὶς ὅστις οὐκ ἂν ἰδὼν... ἐπιλάθοιτ' ἂν εἴ του ἐρῴη» = «τὸ ἰδεῖν τὸν λαγὼν... ἁλισκόμενον ἐστὶ θεαμάτων ἥδιστον.» Ὁμοίως καὶ τὰ τοῦ Ἀρριανοῦ, ἅτινα ἔτι σαφέστερα: «εὑρισκόμενον ὅστις ἴδοι *τὸ θηρίον* καὶ διωκόμενον καὶ μεταθεόμενον, ξυγχωρῶ, διότι ἐπιλάθοιτ' ἂν εἴ του ἐρῴη· ἁλισκόμενον δὲ ἰδεῖν οὔτε ἡδὺ τὸ θέαμα ἀποφαίνω οὔτε ἐκπληκτικὸν ἀλλ' ἀνιαρὸν μᾶλλον... Ἀλλὰ τῷ Ξενοφῶντι συγγνωστὸν», εἰ καὶ ἁλισκόμενος λαγὼς μέγα θέαμα ἐφαίνετο» (= οὐδεὶς ὅστις οὐκ ἂν ἰδὼν.. ἁλισκόμενον.. ἐπιλάθοιτ' ἂν εἴ του ἐρῴη, ἤτοι: τὸ ἰδεῖν τὸν λαγὼν ἁλισκόμενον ἐστὶ τὸ ποιοῦν ἐπιλαθέσθαι, εἴ του ἐρῴη = ἥδιστον θεαμάτων). Ἡ φράσις δὲ αὕτη τοῦ Ξενοφ. εἶνε ἡ ἐμποιήσασα αἴσθησιν τοῖς μτγν. πρβ. καὶ Πλουτάρ. 1096 C. Ἀλλ' ἐν τοῖς τοῦ Ἀρρ. παρατηρητέα καὶ ἡ λέξις τὸ θηρίον, ἥτις εἶνε τοῦ Ξενοφ. Ἔτι δὲ παρατηρητέον καὶ τοῦτο, ὅτι ἐν ᾧ οἱ μτγν. οὗτοι τόσα ἐπίθετα μετεχειρίσθησαν, ἵνα σχολιάσωσι τὴν δυνατὴν Ξενοφ. ἔκφρασιν, οὐδεὶς ἀνέγραψε τὸ μόνον Ξενοφ. ἐπίθετον ἐπίχαρι. Διότι τὸ μὲν ἐπίχαρι, ἐπὶ ἐμψύχων λεγόμενον, ἁρμόζει εἰς τὸ θηρίον, περὶ οὗ λέγεται, ὄχι δὲ εἰς τὸ θέαμα.

Ξενοφ. Κυνηγ. 13, 6: «οὐ λανθάνει δέ με ὅτι καλῶς καὶ ἑξῆς γεγραμμένα φήσει τις ἴσως τῶν τοιούτων οὐ καλῶς οὐδ' ἑξῆς *γεγράφθαι*· ῥάδιον γὰρ ἔσται αὐτοῖς ταχὺ μὴ ὀρθῶς μέμψασθαι· καίτοι *γέγραπταί* γε οὕτως, ἵνα ὀρθῶς ἔχῃ καὶ μὴ σοφιστικοὺς ποιῇ, ἀλλὰ σοφοὺς καὶ ἀγαθούς.»

Ταῦτα κακῶς διετέθησαν ὑπὸ τῶν ἐκδοτῶν καὶ διορθωτῶν, ἐν ᾧ ἡ διόρθωσις αὐτῶν ἦτο εὐκολωτάτη. Καὶ πρῶτον ὁ ἐκδότης Rühl μετὰ τὸ τοιούτων ἐσημείωσε χάσμα, ἐν ᾧ αἱ προτάσεις ἀνταποκρίνονται πρὸς ἀλλήλας ἀκριβέστατα. Τὸ πολὺ πολὺ ἠδύνατο ἀντὶ τοῦ ὅτι νὰ γράψῃ ὅτι τά. Ἀλλ' ἡ ἐφεξῆς πρότασις: ῥάδιον: .. μέμψασθαι ὑπέστη τὰ πάνδεινα. Ἀντὶ τοῦ ταχὺ μὴ τῶν κωδίκων διώρθωσαν τὰ χύδην Kaibel, τά γε μὴ Diels, ταχὺ μὴ ⟨καλῶς καὶ ἑξῆς γεγραμμένα⟩ ὀρθῶς

Richards κτλ. Ἡ ἀληθὴς διόρθωσις εἶνε ἢ εὐκολωτάτη ἢ δυσχερεστάτη, ὡς ἔχει ἕκαστος γνώσεως τῆς ἀρχαίας Ἑλληνικῆς γλώσσης, πάντως δὲ οὐ τοῦ παντός. Γρ. ⟨τὰ⟩ ταχύ, ἔνθα τὸ τὰ ἐξερρύη διὰ τὸ ἐφεξῆς τα τ. ἔ. ῥᾴδιον γὰρ ἔσται αὐτοῖς τὰ ταχὺ (ἐνν. γεγραμμένα) μὴ ὀρθῶς (ἐνν. γεγραμμένα, τ. ἔ. ὡς μὴ ὀρθῶς γεγραμμένα) μέμψασθαι.

Ξενοφ. Οἰκον. 3, 10: «ἔχω δ' ἐπιδεῖξαι καὶ γυναιξὶ ταῖς γαμεταῖς τοὺς μὲν οὕτω χρωμένους, ὥστε συνεργοὺς ἔχειν αὐτὰς εἰς τὸ συναύξειν τοὺς οἴκους, τοὺς δὲ ᾗ οἱ πλεῖστα (Δ. Γ. οἱ πλεῖστοι) λυμαίνονται.»

Διορθοῦσιν: ᾗ ὡς πλεῖστα λυμαίνονται (λυμανοῦνται): οἱ ὡς πλεῖστα λυμαίνονται: ᾗ καὶ πλεῖστον λυμαίνονται: αἷς οἱ πλεῖστοι λυμαίνονται. Ἀλλὰ καὶ παρὰ πάσας τὰς διορθώσεις ταύτας τὸ χωρίον μένει ἀσαφὲς συντακτικῶς, κυρίως ἕνεκα τῆς βραχυλογίας, ἣν μετεχειρίσθη ὁ συγγραφεὺς ἐν τῇ τελευταίᾳ φράσει, ἥτις καὶ ἄλλως διεστρεβλώθη. Οὐδὲν ἄλλο ἀπαιτεῖται εἰς ἀνόρθωσιν καὶ τῆς συντάξεως καὶ τῆς ἐννοίας ἢ νὰ γράψωμεν οἷ πλεῖστα, δηλ. νὰ μεταβάλωμεν εἰς ἀντωνυμίαν τὸ ἄρθρον οἱ, ὅπερ ἀκριβῶς παρήγαγε καὶ τὴν ἑτέραν γρ. τῶν Γ. Χ. οἱ πλεῖστοι. Νῦν δὲ ἡ σύνταξις ἔχει ὧδε: τοὺς δὲ (ἐνν. χρωμένους ταῖς γυναιξὶν οὕτως, ἢ μᾶλλον ταύτῃ) ᾗ (ἐνν. χρῶνται) οἷ πλεῖστα λυμαίνονται (ἐνν. τοὺς οἴκους). Ἐπισημειωτέον δὲ ὅτι αἱ βραχυλογίαι δὲν εἶνε ἀλλότριαι τοῦ Ξενοφ. Ἴδε π. χ. τὸ προηγούμενον ἐκ τοῦ Κυνηγετικοῦ χωρίον.

Ξενοφ. Οἰκον. 13, 5: «ὅστις γάρ τοι ἀρχικοὺς ἀνθρώπων δύναται ποιεῖν, δῆλον ὅτι οὗτος καὶ δεσποτικοὺς ἀνθρώπων δύναται διδάσκειν».

Ἐνταῦθα ἀντὶ τοῦ δεσποτικοὺς ἀνθρώπων δύναται ὁ Thalheim διορθοῖ δεσποτικοὺς εἶναι δύναται, διότι λέγει, ὅτι τὸ ἀνθρώπων δὲν ἀφίσταται πολὺ τοῦ εἶναι!! Ἡ διόρθωσις αὕτη εἶναι δυστυχῶς ἀποτέλεσμα τῆς πλημμελοῦς διδασκαλίας τοῦ Wilamowitz, ὅστις ἐν Analecta Euripidea σελ. 192 τὸν στίχον τοῦ Εὐριπ. Ἠλ. 376: «πενία διδάσκει δ' ἄνδρα τῇ χρείᾳ κακόν» διώρθωσεν ὧδε: πενία διδάσκει δ' ἄνδρα τῇ χρείᾳ κακά· διότι ἀπαιτεῖται, λέγει, ἡ ἔννοια: paupertati vitium inest, quod hominem mala docet, ad male facta pellicit. Ἀλλ' ὅτι σφάλλεται δεινῶς ὁ περικλεὴς ἑρμηνευτὴς τοῦ Εὐριπίδου, ἀποδεικνύουσι πάμπολλα ὅμοια χωρία: ποιη-

τὴν δ' ἄρα ἔρως διδάσκει Ἀπ. Εὐρ. 663 = ἔρως διδάσκει τινὰ εἶναι ποιητήν. χρεία διδάσκει σοφὸν Ἀπ. Εὐρ. 715. ἐξ οὗ καὶ τὸ Μενάνδρειον: χρεία διδάσκει, κἂν ἄμουσος ᾖ, σοφὸν Ἀπ. Μεν. 263. (οἶνος) ποιεῖ χορευτήν, κἂν ἄμουσος ᾖ τὸ πρὶν Ἀριστείδ. τόμ. Α΄ σελ. 51. πρβ. καίτοι σε Θῆβαι οὐκ ἐπαίδευσαν κακὸν (ἐνν. εἶναι). γυναῖκας σώφρονας παιδεύετε (ἐνν. εἶναι) Εὐρ. Ἀνδρ. 601 Διόνυσος ἡμᾶς ἐξεμούσωσεν τάδε Εὐρ. Βακ. 825. οὔτοι με ξένον οὐδ' ἀδαήμονα Μοισᾶν ἐπαίδευσάν κλυταὶ Θῆβαι Ἀπ. Πινδ. 198. πρβ. ἀλλά μ' ἀνὴρ ἐμύησ' Ἑλικωνίδα Ἀνθολ. 9, 162 ἐνν. εἶναι. Ἐν πᾶσι τούτοις ἐξυπακούεται τὸ εἶναι: πενία διδάσκει ἄνδρα (εἶναι) τῇ χρείᾳ κακόν· ἐμύησέ με (εἶναι) κακόν. Οὕτω καὶ ἐν τῷ προκειμένῳ χωρίῳ ἡ πληρεστέρα σύνταξις εἶνε: οὗτος καὶ δεσποτικοὺς ἀνθρώπων δύναται διδάσκειν εἶναι. Τὸ δὲ ἀνθρώπων δὲν δύναται νὰ ἐλλείπῃ καὶ ἄλλως καὶ διότι ὑπάρχει καὶ ἐν τῇ προηγ. προτάσει: ἀρχικοὺς ἀνθρώπων. Μόνον τὸ εἶναι ἐλλείπει ἐν τούτοις συνήθως ὡς ἐδείξαμεν ἀνωτέρω.

Ξενοφ. Οἰκον. 21, 12: «οὐ γὰρ πάνυ μοι δοκεῖ ὅλον τουτὶ τὸ ἀγαθὸν ἀνθρώπινον εἶναι, ἀλλὰ θεῖον, τὸ ἐθελόντων ἄρχειν σαφῶς φείδονται τοῖς ἀληθινῶς σωφροσύνῃ τετελεσμένοις».

Τὸ πολυθρύλητον τοῦτο χωρίον πολλαχῶς διορθοῦται: σαφῶς δ' ἐφέπονται τοῖς: ὃ σαφῶς θεοὶ δωροῦνται τοῖς: ἀλλὰ θεοὶ τὸ ἐθελόντων ἄρχειν σαφῶς δωροῦνται τοῖς: ὃ σαφῶς δίδοται τοῖς: σαφῶς δὲ διδόται τοῖς: σαφῶς τίθενται τοῖς. Οὐδεμία τῶν διορθ. τούτων πιθανή. Τὸ δὲ θεοὶ ἀντὶ τοῦ θεῖον ἐξελέγχεται ἐκ τοῦ κεφ. 21, 5: οἱ δ' αὖ *θεῖοι* καὶ ἀγαθοὶ καὶ ἐπιστήμονες ἄρχοντες. Τὸ ὅλον χωρίον πρέπει νὰ μεταγραφῇ ὧδε: οὐ γὰρ .... ἀλλὰ θεῖον, τὸ ἐθελόντων ἄρχειν σαφ⟨ῶς δ'⟩ *ὥς φασι* (=φσι=φει) δίδοται τοῖς ἀληθινῶς κτέ. ἐν οἷς τὸ φασι συμπτυχθὲν μετὰ τοῦ (δί)δοται παρήγαγε τὸ φείδο(ν)ται. Τὸ δ' ἐν μέσῳ τοῦτο ν πολλαχοῦ ἢ προστίθεται ἢ παραλείπεται· πρβ. π.χ. τὰς γραφὰς τοῦ ἀρίστου κώδικος W ἐν τῷ περὶ Ἱππικῆς: ἐλαύνοτα = ἐλαύνοντα, ἀναγκασθήσοται, στρέψατα κτλ. Ἡ δ' ἐν τέλει τοιαύτη τῆς γραφῆς σύμπύκνωσις, ὥστε νὰ γίνῃ δυσανάγνωστος, ἴσως ὀφείλεται ἢ εἰς τὴν σπουδὴν τοῦ ἀντιγραφέως, καταφθάνοντος εἰς τὸ τέλος καὶ δοξάζοντος τὸν θεόν, ἢ εἰς τὴν ἔλλειψιν χώρου ἱκανοῦ.

Ξενοφ. Κ. Παιδ. 8, 4, 6: «τὸ δὲ τὸν Κῦρον οὕτω μεγάλα πράτ-

τοντα, εἴ τι ἡδὺ δόξειε λαβεῖν, μηδὲν τούτων μόνον καταδαπανᾶν, ἀλλ' ἔργον ἔχειν δεόμενον τούτου κοινωνεῖν τοὺς παρόντας» (ἐνν. τοῦτο ἐδόκει θαυμαστὸν εἶναι): ἀλλὰ νὰ φροντίζῃ νὰ παρακαλῇ, ὅπως συμμετέχωσι τούτου οἱ παρόντες:

Ἡ κοινὴ αὕτη ἑρμηνεία προσκρούει καὶ εἰς τὴν σύνταξιν τοῦ ἔργον ἔχειν συντασσομένου. ἐπὶ τῆς ἐννοίας ταύτης, πρὸς ἀπαρέμφ. (ἴδ. Ἀπομνημ. 2, 10, 6. Ἀγησίλ. 11, 12 κἀλλ.). Ἐκ τῶν γενομένων διορθώσεων οὐδεμία πιθανή. Ἀλλ' ἂν ὅμως λάβωμεν πρὸ ὀφθαλμῶν, ὅτι τοῦ ἀρίστου κώδικος ἡ γραφὴ εἶνε τῶν ἐδομένων τοῦ, τῶν ἄλλων παρεχόντων τὸν δεόμενον τούτου ἢ δεόμενον τούτου, τότε πρέπει νὰ γράψωμεν: ἔργον ἔχειν τῶν *δεδομένων* του (διότι πρόκειται περὶ ἐκείνων ἃ ἐλάμβανεν) κοινωνεῖν τοὺς παρόντας: ἐπεμελεῖτο, ὅπως οἱ παρόντες κοινωνῶσί του τῶν δεδομένων.

Ξενοφ. Πόρ. 3, 8: ἐπίσταμαι δὲ καὶ τριήρεις πολλάκις ἐκπεμπομένας σὺν πολλῇ δαπάνῃ καὶ ταύτας γενομένας, τούτου μὲν ἀδήλου ὄντος, εἴτε βέλτιον εἴτε κάκιον ἔσται, ἐκείνου δὲ δήλου ὅτι οὐδέποτε ἀπολήψονται ἃ ἂν εἰσενέγκωσιν.

Τὸν ἄμεπτον τοῦτον λόγον πρῶτος ἐπίμεμπτον κατέστησεν ὁ στίξας (Schneider;) μετὰ τὸ δαπάνῃ. Ὡς δὲ συνήθως συμβαίνει, τοῦ ἑνὸς τούτου ἀτόπου γενομένου, ἐπηκολούθησαν παρεξηγήσεις καὶ παραδιορθώσεις πολλαί. Στίξον μετὰ τὸ ἐκπεμπομένας, τὸ δὲ σὺν πολλῇ δαπάνῃ σύναψον μετὰ τοῦ γενομένας, διότι ὁ καὶ (ἐν τῷ καὶ ταύτας) εἶνε ἐπιδοτικός. αἱ δὲ μετοχαὶ διάφοροι. Ἄλλως ὁ λόγος θὰ εἶχεν ὧδε: Ἐπίσταμαι δὲ ὅτι καὶ τριήρεις πολλάκις ἐκπέμπονται· καὶ αὗται δὲ αἱ τριήρεις, ὥσπερ καὶ ἄλλα, σὺν πολλῇ δαπάνῃ ἐγένοντο. Διορθώσεις πρὸς ἄλλαις αἵδε: γενομένας ἀντὶ τοῦ ἐκπεμπομένας, εἶτα: σὺν πολλαῖς δαπάναις. Ἀντὶ τοῦ καὶ ταύτας γενομένας διώρθωσαν κατεσκευασμένας: καὶ ἄλλας γενομένας: καὶ ταῦτα γενόμενα: κατασκευάς τε γενομένας: καὶ ταῦτα: καὶ ταῦτα ⟨ἰδίᾳ⟩ γενομένας: καὶ ταύτας.

Ξενοφ. Συμπ. 9, 6: «καὶ γὰρ ἤκουον τοῦ Διονύσου μὲν ἐπερωτῶντος αὐτὴν εἰ φιλεῖ αὐτόν, τῆς δ' οὕτως ἐπομνυούσης μὴ μόνον τὸν Διόνυσον, ἀλλὰ καὶ τοὺς παρόντας ἅπαντας συνομόσαι ἂν ἦ μὴν τὸν παῖδα καὶ τὴν παῖδα ὑπ' ἀλλήλων φιλεῖσθαι.»

Ὅτι ἐν τῷ χωρίῳ τούτῳ ὑπάρχουσι χάσματα, πάντες συνομολογοῦσιν, ἀλλ' οὐδεὶς ἠδυνήθη νὰ συμπληρώσῃ ἐπαρκῶς τὰ κεχηνότα.

Ὁ μὲν Στέφανος παρενέθηκε τὸ ὥστε μετὰ τὸ ἐπομνυούσης, ὁ δὲ Schenkl μετὰ τὸ τὸν Διόνυσον προσέθηκε τὸ ὑπερησθῆναι. Ἐπὶ δὲ τούτοις σημειωτέαν ὅτι πρὸς τῷ συνομόσαι ὑπάρχει ἐν τοῖς Χ. Γ. ἡ γραφὴ ἐπομόσαι. Ἐγὼ συμπληρῶ ὧδε: τῆς δ' οὕτως ἐπομνυούσης ⟨ΜΗδένα μᾶλλον φιλεῖν, ὥσθ' ὑπερησθῆναι⟩ ΜΗ μόνον τὸν Διόνυσον, ἀλλὰ καὶ τοὺς παρόντας ἅπαντας συνεπομόσαι ἂν ἦ μὴν κτλ.

Ξενοφ. Ἀπομν. 2, 9, 4: «Καὶ ἐκ τούτου ἀνευρίσκουσιν Ἀρχέδημον, πάνυ μὲν ἱκανὸν εἰπεῖν τε καὶ πρᾶξαι, πένητα δέ· οὐ γὰρ ἦν οἷος ἀπὸ παντὸς κερδαίνειν, ἀλλὰ φιλόχρηστός τε καὶ ἔφη ῥᾷστον εἶναι ἀπὸ τῶν συκοφαντῶν λαμβάνειν.»

Καὶ ἐκ πρώτης ἀναγνώσεως πᾶς τις προσκόπτει εἰς τὸ καὶ ἔφη ῥᾷστον, ὅπερ εἶνε ἀσυνάρμοστον πρὸς τὰ προηγούμενα. Οἱ κώδικες οὐδεμίαν σχεδὸν βοήθειαν παρέχουσι, πλὴν ὅτι εἷς, ὁ V, ἀντὶ τοῦ ἔφη ῥᾷστον εἶναι παρέχει εὐφυέστερος ὤν. Ἐκ δὲ τῶν κριτικῶν οὐδεμία ἐπίσης βοήθεια. Ὁ μὲν Ρουγκένιος ἔγραψεν εὐφυέστερος ἄνευ τοῦ ὤν, ὁ δὲ Μαδβίγιος ἔφη ἐραστὸν εἶναι, ἄλλοι δὲ ἄλλα. Ἀλλ' οὐδεμία τῶν διορθώσεων τούτων εἶναι ὀρθή. Κατὰ τὴν κρίσιν μου ἡ ὀρθὴ γραφὴ εἶνε: ἀλλὰ φιλόχρηστός τε καὶ ⟨ΕΥΦΥέστερος ὢν⟩ ΕΦΗ *ἄριστον* εἶναι ἀπὸ τῶν συκοφαντῶν λαμβάνειν. Ἀλλὰ πῶς προέκυψε τὸ λανθάνον μέν, συχνότατον δ' ἐν τοῖς Χ. Γ. σφάλμα τοῦτο; Ἡ πρώτη κυρία αἰτία εἶνε τὸ ὁμοιοκατάρκτον, διότι τὸ ευφυ καὶ εφη ὁμοίως προφέρονται (=εφι), γράφομεν δὲ πολλάκις ὡς προφέρομεν. Οὕτως ἐν πᾶσι σχεδὸν τοῖς κώδιξι παρελείφθη τὸ εὐφυέστερος ὤν, μόνον δὲ ἐν τῷ V ἡ ὑπεράνω τοῦ ἔφη ῥᾷστον εἶναι γραφὴ εὐφυέστερος ὢν ἀντικατέστησε τὴν ὑποκειμένην. Ἀλλ' ὅμως καὶ αἱ δύο ὁμοῦ συναποτελοῦσι τὴν ὀρθὴν γραφήν, ἣν καὶ ἀνέγραψα ἀνωτέρω. Σημειωτέον δὲ ὅτι εἰς τὸ εὐφυέστερος ὢν θὰ ὑπονοήσωμεν: ἢ ὥστε ἀπὸ παντὸς κερδαίνειν, ἔνθα τὸ *κερδαίνειν* = *λαμβάνειν* (κατωτ.). Τὸ δ' ἐφεξῆς ῥᾷστὸν φαίνεταί μοι ὅτι εἶνε γραφικὸν πλημμέλημα ἀντὶ τοῦ ἄριστον· τὸ ἀρκτικὸν δηλ. α ὑπεράνω τοῦ ρ γεγραμμένον ἀρχῆθεν, ἀντὶ νὰ μετάγραφῇ πρὸ τοῦ ρ, ἐγράφη μετ' αὐτό.

Τὸ ἐν τῇ γραφῇ τοῦτο μεταπήδημα εἶνε τὸ συνηθέστατον πανταχοῦ καὶ πάντοτε σφάλμα, οὐ μόνον ἐν τοῖς παλαιοῖς Χ. Γ. ἀλλὰ καὶ ἐν οἷς σήμερον γράφομεν ἢ ἐκτυποῦμεν. Ἂν τις ἀπαριθμήσῃ τὰ τοιαῦτα ἐν τοῖς Χ. Γ. λανθάνοντα σφάλματα, τὰ πλεῖστα, ἄνευ ὑπερβολῆς τὰ

55-90% ὀφείλονται ἢ εἰς τὸ ὁμοιοκάταρκτον ἢ εἰς τὸ ὁμοιοτέλευτον. Ἐκ δὲ τῆς παρατηρήσεως ταύτης ἐπισυνάγεται, ὅτι καὶ αἱ ὑπὸ τῶν Ἑλληνιστῶν γινόμεναι συμπληρώσεις τοιούτων χασμάτων εἶναι ὀρθαὶ μόναι αἱ πρὸς τὴν παρατήρησιν ταύτην σύμφωνοι. Οἴκοθεν ἐννοεῖται, ὅτι ἡ ἀπὸ τοῦ τέλους ἑνὸς στίχου εἰς τὴν ἀρχὴν ἄλλου (ὄχι τοῦ εὐθὺς ἑπομένου) μεταπήδησις ἐξαιρεῖται τοῦ κανόνος, διότι προέχει ἐν τῇ διανοίᾳ τοῦ γράφοντος ἡ ἀρχὴ τοῦ στίχου. Ὁμοίως ἐξαιροῦνται τὰ φανερὰ χάσματα τ. ἔ. ἐκεῖνα ἐν οἷς ἀφίνεται ἐν τοῖς γχ. κενόν τι διάστημα.

Τὸ μεταπήδημα τοῦτο γίνεται καὶ ἐν μιᾷ λέξει, ἀπὸ ἑνὸς γράμματος εἰς ἄλλο ὅμοιον. Παραδείγματα πλεῖστα ἐν τοῖς διαφόροις τῶν Χ.Γ. γραφαῖς. Ἐνταῦθα δὲ ἀναφέρω ἓν παράδειγμα ἐκ τοῦ Μενεξένου τοῦ Πλάτωνος (241Ε κἑ.). Τὸ χωρίον εἶνε τὸ ἑξῆς: Καὶ οὗτος μὲν δὴ πάσῃ τῇ πόλει διηντλήθη ὁ πόλεμος ὑπὲρ ἑαυτῶν τε καὶ τῶν ἄλλων ὁμοφώνων πρὸς τοὺς βαρβάρους· εἰρήνης δὲ γενομένης.... ἦλθεν ἐπ' αὐτὴν.... πρῶτον μὲν ζῆλος, ἀπὸ ζήλου δὲ φθόνος κτλ. Διορθώσεις πολλαί· ἀντὶ τοῦ πάσῃ γράφουσι πᾶς: πᾶς πάσῃ: ἑκούσῃ, καὶ ἄλλοι ἄλλα. Ἴδωμεν τὰ συμφραζόμενα. Ἐν μὲν τοῖς ἐφεξῆς ἀναφέρει μάχας Ἑλλήνων πρὸς Ἕλληνας, πρὸς ὁμοφύλους, ἐν δὲ τοῖς προηγουμένοις ἐπεμνήσθη τούτων, οἳ πολεμήσαντες ἐξήλασαν τοὺς βαρβάρους ἐκ τῆς θαλάσσης. Οὗτοι δὲ ἦσαν οἱ ἐπ' Εὐρυμέδοντι ναυμαχήσαντες καὶ οἱ εἰς Κύπρον στρατεύσαντες καὶ οἱ εἰς Αἴγυπτον πλεύσαντες καὶ ἄλλοσε πολλαχόσε· οὗτοι δὲ βασιλέα ἐποίησαν δείσαντα τῇ ἑαυτοῦ σωτηρίᾳ προσέχειν καὶ μὴ τῶν Ἑλλήνων φθορᾷ. Ὡς ἐκ τῶν προηγουμένων λοιπὸν ὁ Πλάτων λέγων ἐν τῷ προκειμένῳ χωρίῳ ὅτι οὗτος ὁ πόλεμος διηντλήθη τῇ πόλει ἐννοεῖ τὸν κατὰ θάλασσαν ἐναντίον τῶν βαρβάρων πόλεμον. Τοῦτο δὲ τὸ κατὰ θάλασσαν πρέπει νὰ λανθάνῃ ἐν τῷ πάσῃ, ὅπερ γίνεται φανερὸν ἂν μεταγράψωμεν ΠΛ ⟨ЄΟΥ⟩CΗΙ = πλεούσῃ, κατὰ μεταπήδησιν ἀπὸ τοῦ Є εἰς τὸ C γενόμενον πάσῃ· διότι Є=C Παρόμοιόν τι παράδειγμα ἀναφέρω ἐνταῦθα ἐκ τῆς Καινῆς ἱστορίας Πτολεμαίου τοῦ Χέννου VI 11 (ἴδ. ἔκδ. τοῦ καθηγ. Ἀντωνίου Χατζῆ Paderborn 1914 σελ. 40, 31 κἑ): «Καὶ Διὸς καὶ Λαμίας Ἀχιλλέα φασὶ γενέσθαι τὸ κάλλος ἀμήχανον, ὃν καὶ ἐρίσαντα περὶ κάλλους νικῆσαι τοῦ Πανὸς κρίναντος· καὶ διὰ τοῦτο Ἀφροδίτη νεμεσήσασα ἐμβάλλει Πανὶ τὸν Ἠχοῦς ἔρωτα· καὶ μὴν καὶ κατειργάσατο καὶ εἰς τὴν ἰδέαν αὐτόν, ὅπως ἐκ τῆς μορφῆς αἰσχρὸς καὶ ἀνέραστος

φαίνοιτο». Ἡ φράσις κατειργάσατο καὶ εἰς τὴν ἰδέαν αὐτὸν εἶνε πλημμελής. εἰ καὶ οὐδὲν παρατηρεῖ οὔτε ὁ Bekker, οὗ τὴν ἔκδοσιν ἔχω πρόχειρον, οὔτε ὁ Χατζῆς. Τὸ καὶ εἰς τὴν ταράττει τὸν ῥυθμὸν τῆς συντάξεως, τὴν δ' ἔννοιαν συνεικάζομεν μᾶλλον ἐκ τῶν συμφραζομένων. Ὁ πρῶτος ἀναγνοὺς καὶ εἰς τὴν δὲν παρετήρησεν, ὅτι τὰ λεξίδια ταῦτα ἔπρεπε ν' ἀναγνωσθῶσι κατὰ συνέχειαν, ὧδε: ΚΑΙCΙCΤΗΝ (τ. ἔ. κακίστην) Ἀλλὰ καὶ τὸ κακίστην ἔχει τι τὸ ἀνεπαρκὲς καὶ ἐλλιπές, προελθὸν ἐκ τῆς μεταπηδήσεως ἀπὸ προηγηθέντος Τ εἰς ἕτερον, ὧδε: κάκισ⟨Τον⟩Τήν, ἤτοι «κατειργάσατο κάκιστον τὴν ἰδέαν αὐτὸν», ὧν ἡ ἔννοια καταφανὴς καὶ ἀνέγκλητος.

Ἐν ἑτέρᾳ ἀξιολόγῳ διατριβῇ τοῦ αὐτοῦ Ἀντωνίου Χατζῆ, ἧς ἐπιγραφὴ «Οἱ Ῥαούλ, Ῥάλ, Ῥάλαι», ἀναγινώσκω ἐν σελ. 22 τὰ ἑξῆς: Ὁ Παχυμέρης (1.24) διηγεῖται ἡμῖν, ὅτι ὁ Θεόδωρος Β' ὁ Λάσκαρις (1254-1259) «διὰ τὴν θερμότητα πρὸς πάντα» καθήρεσε τὸν Ἀλέξιον Ῥαοὺλ τοῦ ἀξιώματος, καὶ ὀλίγον κατωτέρω «τὸν δὲ μετ' ἐκεῖνον (ἐνν. τὸν Γεώργιον Μουζάλωνα) Ἀνδρόνικον (ἐνν. Μουζάλωνα) μέγαν δομέστικον (ἐνν. προβάλλεται), Κλοιστᾶ (sic) τὴν τοῦ Ῥαοὺλ θυγατέρα οἱ συναρμόσας». Ἡ παρὰ Migne μετάφρασις ἔχει ὧδε: collocata ipsi in matrimonio Cloista Raulis filia. Ὑποσημειοῦται δέ: «Μήπως ἀντὶ Κλοϊστᾶ τὴν γρ. +; ὑστάτην; Ἂν δεχθῶμεν τὸ Κλοϊστᾶ ὀρθόν, πρέπει νὰ γράψωμεν παρὰ Παχυμέρῃ Κλοϊστὰν καὶ οὐχὶ Κλοϊστᾶ. Ὁ Μηλιαράκης ἐν τῇ ἱστορίᾳ τοῦ βασιλ. τῆς Νικαίας (σελ. 445) ἔπλασεν ὄνομα Κλοϊστᾶς Ῥαούλ. Ἀλλὰ τοῦτο ἐμποδίζει ἡ θέσις τοῦ ἄρθρου. Ἔδει νὰ γραφῇ τὴν Κλοϊστᾶ τοῦ Ῥαοὺλ θυγατέρα. Ἐν δὲ τῷ κειμένῳ ὀρθῶς παρατηρεῖ ὁ Χατζῆς: «Πιστεύω ὅτι εἰς τὰ ΧΓ εἰσεχώρησε σφάλμα τι.

Δυστυχῶς καὶ ἡ στίξις, ἣν ἐπεισήγαγον οἱ ἐκδόται, καὶ τὸ «προβάλλεται», ὅπερ ὑπονοεῖ ὁ Χατζῆς, ἐπεσκότησαν καὶ τὴν σύνταξιν καὶ τὴν διόρθωσιν. Ἀνάγκη λοιπὸν νὰ παρατεθῇ πληρέστερον τὸ Παχυμέρειον χωρίον, ὅπερ ἔχει ὧδε: «(Θερμὸς ὢν ἐκεῖνος, δηλ. Θεόδωρος Β' ὁ Λάσκαρις, πρὸς πάντα) παραλύει μὲν τοῦ ἀξιώματος εἰς πρωτοβεστιαρίου τεταγμένον τιμὴν τὸν Ῥαοὺλ Ἀλέξιον, ἀντεισάγει δὲ εἰς ταύτην τὸν ἐξ Ἀτραμυτίου Γεώργιον τὸν Μουζάλωνα, συνοικίσας αὐτῷ καὶ τὴν ἐκ Καντακουζηνῶν Θεοδώραν, τοῦ Παλαιολόγου οὖσαν ἀδελφιδῆν, τὸν δὲ μετ' ἐκεῖνον Ἀνδρόνικον μέγαν δομέστι-

κον, Κλοιστᾶ τὴν τοῦ Ῥαοὺλ θυγατέρα οἱ συναρμόσας, τὸν δὲ τρίτον τῶν ἀδελφῶν προβάλλεται πρωθιερακάριν» κτλ.

Ἡ σύνταξις τοῦ χωρίου εἶνε ὁμαλωτάτη, πλὴν ὅτι ἐν τῇ τελευταίᾳ προτάσει «τὸν δὲ μετ᾽ ἐκεῖνον . . . συναρμόσας» ἐλλείπει τὸ ῥῆμα, ὅπερ ἀνευρίσκεται εὐκόλως, ἂν θεωρήσωμεν, ὅτι τὸ «μέγαν δομέστικον» ὡς ἐκ τῆς θέσεώς του εἶνε κατηγορούμενον. Ὡς δ᾽ ἐκ τῆς συντάξεως τῆς προηγ. προτάσεως, ὁμοιοτάτης οὔσης, τὸ ῥῆμα, ὃ ποθοῦμεν, θὰ εἶνε ἐν τῷ μέσῳ. Τὸ δὲ ῥῆμα τοῦτο οὐδὲν ἄλλο εἶνε ἢ τὸ ἀδιανόητον ΚΛΟΙΣΤΑ=ΚΑΘΙΣΤΑ (τ. ἔ. καθιστᾷ), ἀφ᾽ οὗ συμπληρώσωμεν τὰς ἐν τῷ Λ καὶ Ο μικρὰς κεραίας, αἵτινες ἀμυδρότεραι οὖσαι ἐξηφανίσθησαν. Διεσώθη δὲ καὶ ἡ περισπωμένη. Ἵνα δὲ μὴ ὑπολείπηται μηδεμία ἀμφιβολία, παραθέτω χάριν τοῦ τύπου καὶ τῆς χρήσεως τοῦ ῥήματος τὸ ἑξῆς χωρίον, ὅπερ προχείρως εὗρον ἐν τῷ Παχυμέρῃ 1 σελ. 398. Ἀλλὰ βεβαίως θὰ ὑπάρχωσι πλείονα. «Ἦν οὖν ἀπευθεῦθεν ἀργῆσαι μὲν τὸν Πατριάρχην κατὰ τὰ συγκείμενα τέλεον, μνημονεύεσθαι δὲ τὸν Πάπαν, καὶ εἶθ᾽ οὕτως καὶ τὸν εἰς Πατριάρχην ἀνάγεσθαι μέλλοντα ψηφίζεσθαί τε καὶ *καθιστᾶν*».

ΠΑΡΟΡΑΜΑΤΑ

Σελ. 2, στ. 20 γρ. *ξυνεξελθόντες* ἀντὶ τοῦ *ξυνελθόντες*
Σελ. 11, στ. 2 σβέσον τὸ ἕτερον *τὰ*
Σελ. 13, στ. 5 μετὰ τὸ *εἶναι* πρόσθες Σοφ. Ο. Κ. 919
Σελ. 14, στ. 18 γρ. ἄμεμπτον
Σελ. 15, στ. 18 γρ. *εὐφυέστερος*
Σελ. 16, στ. 8 ἀντὶ τοῦ γχ. γρ. ΧΓ.

DAS SCHWANKMÄRCHEN VON DEM KRAUT DAS DOPPELSICHTIG MACHT.

VON

PROF. DR. P. KRETSCHMER

In einer Sammlung kretischer Volksmärchen, die Εὐστάθιος Πετρουλάκις in Rhethymo auf meinen Wunsch im Jahre 1897 aufgezeichnet hat, befindet sich auch der folgende Text:

Μι̯ὰ βολὰ μι̯ὰ παπαδι̯ὰ εἶχενε ἕνα ἀγαπητικό· καὶ μι̯ὰ μέρα ἐμπῆκεν ὁ παπᾶς καὶ βρίσκει τσι μαζὶ καὶ κάθουντα. Τότες ἐπόρισεν ὁ ἀγαπητικὸς ὄξω, καὶ ὁ παπᾶς ἐμάλλωνε τὴν παπαδι̯ά. Τότες ἡ παπαδι̯ὰ μπαίνει μέσα, κ᾽ ἔρχεται μι̯ὰ γερόντισσα καὶ λέγει· «Πολλὰ τὰ ἔτη ᾽ς τὴν ἁγι̯ωσύνη καὶ ᾽ς τὴν ἀφεντι̯ά σας! Ἴντα ἔχετε καὶ μαλλώνετε;» Ὁ παπᾶς τσῆ λέγει· «Ηὗρα τὴν παπαδι̯ὰ μ᾽ ἕνα ἀγαπητικό. Μὰ γιαΐντα εἶπες, γρι̯ὰ γερόντισσα, χαιρετισμὸν ᾽ς τὴν ἁγι̯ωσύνη κ᾽ εἰς τὴν ἀφεντι̯ά σας, ἀποῦ θωρεῖς, πῶς εἶμαι μοναχός μου; — Νὰ μοῦ συχωρέσῃς, παπᾶ μου, γι̯ατὶ ἔφαγα κέλπερη σήμερο. — Λοιπὸν ὅποι̯ος φάῃ κέλπερη, θωρεῖ τὸν ἕνα δυό; — Μάλιστα, εἶπεν ἡ γρι̯ά. — Τότες κ᾽ ἐγὼ ἔφαγα σήμερις, λέει ὁ παπᾶς, κέλπερη. Ναὶ μὰ ᾽γὼ τὸν εἶδα μὲ τὰ μάθι̯α μου τὸν ἀγαπητικό». Τότε λέει του ἡ γρι̯ά· «Ποτέ, παιδί μου, μὴ μπιστέβγεσαι ᾽ς τὰ μάθι̯α σου, κ᾽ ἀκλούθα μου νὰ πάμενε ἐκει̯ὰ ἀποῦ χτίζανε». Καὶ πηγαίνουνε ἡ γραῖ μὲ τὸ παπᾶ εἰς τσὶ χτίστες. Καὶ λέει ἡ γραῖ τότεσας ᾽ς τὸ χτίστη: «Γι̯άντα, παιδί μου, βάνετε τὸ σπάο ᾽ς τὸ τοῖχο; — Γι̯ατὶ δὲν πιστεύομενε τῶν ἀμμαθι̯ῶ μας» λέσινε οἱ χτίστες. Καὶ λέει ἡ γραῖ τοῦ παπᾶ: «Ἔ, θωρεῖς ἐδῶ, πῶς δὲ πρέπει νὰ πιστέβγομενε τῶν ἀμμαθι̯ῶ μας; Ἐφάγαμενε κ᾽ οἱ δυὸ κέλπερη, καὶ τοῦ λόγου σου εἶδες τὸν ἀγαπητικό, ἐν ᾧ δὲν ἦτανε δροσά· καὶ ᾽γὼ ἡ γραῖ εἶδα δύο, ἐσένα κ᾽ ἄλλο ἕνα ἀποῦ σουνε ποῦρι μοναχός.» Ἐτσὰ

λοῆς ἀγάπησεν ὁ παπᾶς μὲ τὴν παπαδγιὰ κ' ἐζούσανε σὰν ἀντρόϋνο καλὸ κ' ἀγαπημένο. Κ' ἡ γραῖ ἔζεν μαζί τωνε σὰν ἀδερφή τωνε.

Ich füge wegen des nicht jedem Märchenforscher leicht verständlichen Dialekts eine deutsche Übersetzung hinzu.

Es war einmal die Frau eines Papas, die hatte einen Liebhaber. Und der Papas kam eines Tages dazu und findet sie beisammen. Da lief der Liebhaber heraus und der Papas schalt die Papadia aus. Da läuft die Frau hinein; und es kommt eine alte Frau und sagt: »Viele Jahre wünsche ich Hochwürden und Euer Gnaden! Was habt ihr zu zanken?« Der Papas sagt zu ihr: »Ich traf die Papadia mit einem Liebhaber zusammen. Aber warum sagtest du, Alte, als Gruss »Hochwürden *und* Euer Gnaden«, wo du doch siehst, dass ich allein bin?« — »Verzeihe mir, Papas, denn ich ass heute Kerbel.« — »Also wer Kerbel isst, sieht einen als zwei an?« — »Gewiss«, sagte die Alte. — »Dann habe auch ich heute Kerbel gegessen«, sagt der Papas. »Ja aber ich habe ihn doch mit meinen Augen gesehen, den Liebhaber!« Da sagt die Alte zu ihm: »Traue niemals deinen Augen, mein Sohn, und folge mir dahin, wo gebaut wird!« Und es geht die Alte mit dem Papas zu den Maurern. Und es sagt da die Alte zu dem Maurer: »Warum legt ihr, mein Sohn, die Richtschnur an die Mauer?« — »Weil wir unsern Augen nicht trauen«, sagen die Maurer. Sagt die Alte zu dem Papas: »He, hier siehst du, dass wir unsern Augen nicht trauen dürfen. Wir haben beide Kerbel gegessen, und du sahst den Liebhaber, während keine Spur von ihm da war, und ich, die Alte, sah zwei, dich und einen andern, wo du doch allein warest.« Auf diese Weise versöhnte sich der Papas mit seiner Frau, und sie lebten wie ein braves verliebtes Ehepaar. Und die Alte lebte mit ihnen wie ihre Schwester.

Der Wert des vorstehenden Textes besteht darin, dass er einen Erzählungsstoff, der uns schon aus mehreren literarischen Quellen bekannt ist, zum ersten Mal auch

als Gegenstand der Volksüberlieferung, als Volksmärchen oder = schwank erweist. Die Erzählung von dem Doppelsichtigkeitstrick gehört zu den zahlreichen Ehebruchsschwänken, die in der mittelalterlichen Literatur so beliebt und ihr mit der indischen gemein waren. Unserem Text am nächsten steht die Fassung in der dem Michael Scotus zugeschriebenen mittelalterlichen *Mensa philosophica* p. 234. Hier grüsst die Alte den Ehemann, den sie auf der Strasse begegnet, mit den Worten: *»Deus salve vos ambos!« Cui vir »Quomodo sic dicis, cum sim solus?« Ipse extergens oculos ait: Ista maledicta herba Keruele, quam comedi, semper facit unum videri pro duobus.«* Schon der deutsche Ausdruck *Keruele* innerhalb des lateinischen Textes beweist, dass dieser auf einer deutschen Vorlage beruht. In der Tat liegt eine mittelalterliche deutsche Version in der (nach Ed. Schröder elsässischen) Reimnovelle vor, die *F. H. von der Hagen*, Gesamtabenteuer II S. 265 ff. Nr. XXXVIII unter dem Titel *von der wîbe list* veröffentlicht hat. Hier geht die buhlerische Frau zu einer alten Kupplerin und klagt dieser ihre Not. Die Alte fragt sie, ob sie an dem Tage, wo ihr Mann sie ertappte, eine seltene Speise gegessen habe; die Frau erinnert sich, dass Kerbelkraut im Essen gewesen sei. Als die Kupplerin dann dem Manne begegnet, entsetzt sie sich über sein Aussehen und giebt vor, zwei Nasen und zwei Füsse an ihm zu erkennen; und als er ihr ihren Irrtum vorhält, entschuldigt sie sich damit, dass sie Kerbel gegessen habe:

wer ez izzet, dem geschiht,
daz er alsus missesiht,
einz vür zwei, zwei vür driu.

Der Mann fragt, als er heimgekommen, seine Frau, was er an jenem Tage zu essen bekommen habe. Sie erwidert, die Magd habe ihr schon gestanden, dass sie Kerbel in

den Brei getan habe. Da glaubt er seiner Frau Unrecht getan zu haben und schenkt ihr zur Sühne ein neues Kleid.

Auf dieselbe Geschichte spielen offenbar die Verse des deutschböhmischen Dichters Theobald *Hock*, Schoenes Blumenfeld (Ausgabe von 1601, herausgegeben von M. Koch, Neudrucke deutscher Litteraturwerke Nr. 157-59) Nr. 77 S. 111 an, der von den «Frauenzimmern» singt:

Ihren Mannen für ein Krantz
Gaben jhnen offtmals gantz
Zu fressen, vermessen
Das Körbelkraut so fein,
Das hat die Krafft, wers jszt den dunckt,
Ein jedes ding zwifach sein.

Und in dem Gedicht S. 121 heisst es:

Ohne Weib kan er nit Ritter weren,
Die mahlt jhn für die Augen ein Schein
Das all Ding jhn dunckt zwifach sein.

Dazu ist am Rand *Körblkraut* geschrieben.

So findet sich nun auch noch heute in Athen das Sprichwort *Ἔφαγε βλίτα*, das unser verehrter Jubilar in den *Παροιμίαι* III 177 ausführlich behandelt hat, gesagt von Leuten, denen man vorwirft an Halluzinationen zu leiden. Es gründet sich auf den uns bekannten Ehebruchsschwank, den, wie Πολίτης bemerkt, auch Δ. Α. Κορομηλᾶς in seinem Lustspiel Ἔφαγες βλίτα (Athen 1878) dramatisch gestaltet hat. Hier heisst also das doppelsichtig machende Kraut *βλίτον* = *Amarantus viridis L.* «Amarant, Tausendschön», in unserem kretischen Text dagegen *κέλπερη*, ein Wort, das ich in keinem Wörterbuch finde und das auch meinem

Gewährsmann Πετρουλάκις nicht geläufig war. Ich habe es mit Kerbel» übersetzt, weil in den deutschen Versionen diese Pflanze entspricht und κέλπερη von *Kerbel* sich nur durch die Umstellung der Liquiden unterscheidet. Eine Form *Kelber* für *Kerbel* kommt auch auf deutscher Seite vor: *Külbèrkèrn=Kerbel chaeròphyllum silvestre* Deutsches Wörterbuch V 56. Pritzel und Jessen, Die deutschen Volksnamen der Pflanzen 89. Sonst heisst Kerbel im Ngr. nach Jannaris ἡ σκάνδιξ, τὸ χαιρέφυλλον, ὁ φραγκομαϊντανός. Dieser Sachverhalt lässt sich doch kaum anders auffassen, als dass unser kretischer Text in letzter Linie auf eine deutsche Quelle zurückgeht, aus der auch das Wort κέλπερη stammt wie *Keruele* in der *Mensa philosophica*. Anderwärts ist der Kerbel durch das βλίτον ersetzt worden. Man muss wohl annehmen, dass eine uns nicht erhaltene ältere griechische Erzählungssammlung, die auch aus deutschen Quellen schöpfte, diesen Schwank in Griechenland verbreitet hat. Neu und mir sonst nicht bekannt ist in dem kretischen Märchen das *Gespräch mit den Maurern*.

In den übrigen Parallelen wird eine andere Ursache der Doppelsichtigkeit angegeben. In der indischen Version, der 27. Erzählung der *Çukasaptati*, und bei *Boccacio* Decam. VII 9 (Geschichte von Nicostrato, Lidia und Pirro)[1]) soll der Baum, von dem aus der Ehemann seine Frau mit deren Geliebten belauscht, die Eigenschaft haben, doppelsichtig zu machen: eine ziemlich plumpe Ausrede. Ebenso ungeschickt ist die Motivirung in den Exempla des *Jacques de Vitry* (Nr. 251, p. 106 ed. Crane) wo die Alte eine gewisse Tagestunde beschuldigt doppelsichtig zu machen. Geschickter ist dieser Trick von Hans Sachs in seinem Meistergesang «Schalckhafftig Nachbewrin» (1548) und in

[1]) Vgl. *Dunlop-Liebrecht*, Geschichte der Prosadichtungen S. 243, 190.

seinem Fastnachtspiel «Der Bawer mit dem Plerr» (1553) in der Weise erläutert worden, dass

Wer frû aufsteht, ...
Dem uberzeucht der Nebl sein Augen,
Dass sie scharff zu sehen nicht taugen,
Sonder dass sie jm zwifach wern,
Was er ansicht . . . . .
Das dunket jn alles zwey seyn.

Vgl. A. L. Stiefel Zeitschr. des Vereins für Volkskunde VII (1897) 79 ff.

ΧΑΙΡΕΤΙΣΜΟΙ, ΕΥΧΑΙ, ΚΑΤΑΡΑΙ, ΟΡΚΟΙ ΚΑΙ ΑΣΜΑΤΑ ΤΩΝ ΤΣΑΚΩΝΩΝ

ΥΠΟ

ΜΙΧΑΗΛ ΔΕΦΝΕΡ

Ὁ ἄνθρωπος εἶνε ἀποτέλεσμα τοῦ κλίματος. Οἱ βουνήσιοι διαφέρουν ἀπὸ τοὺς καμπήσιους, οἱ ἀπολαύοντες ἥλιον καὶ κυανοῦν οὐρανὸν διαφέρουν ἀπὸ ἐκείνους, ποῦ ζοῦν μέσα σὲ ὁμίχλες, βροχὲς καὶ πάγους. Οἱ Ἀθηναῖοι αἰωνίως θὰ εἶνε οἱ ἴδιοι, ἄστατοι ὅπως ὁ οὐρανός των, θὰ ἀγαποῦν τὰς συζητήσεις περὶ ἀέρος καὶ ὕδατος, διότι ὁ πρῶτος τοὺς περισσεύει, τὸ δεύτερον τοὺς λείπει, καὶ πάντοτε θὰ ἐρωτοῦν «τί νεώτερον;» διότι τὸ νέον γρήγορα παλαιόνει δι' αὐτούς. Οἱ Τριπολιτσῶται εἰς πάντας τοὺς αἰῶνας θὰ εἶνε οἱ ὀλιγόλογοι, θετικοί, ἀλλὰ καὶ ὀλίγον βαρυκίνητοι Ἀρκάδες. Οἱ Ἰθακήσιοι καὶ οἱ Κεφαλλῆνες θὰ διακρίνωνται πάντοτε ὡς ἀπόγονοι τῶν πάλαι ποτὲ ὑπηκόων τοῦ πολυμηχάνου Ὀδυσσέως. Τοὺς Τσάκωνας ἐγνώρισα καλά. Εἶνε καὶ αὐτοὶ ἔξυπνοι, πολυμήχανοι, λατρεύουν τὸν κερδῷον Ἑρμῆν καὶ τρέχουν ἀποπίσω του εἰς τὰ πέρατα τῆς οἰκουμένης. Μιᾶς Τσακώνας ὁ ἄνδρας εἶχε πνιγῆ εἰς θαλάσσιον ταξείδι. Ὅταν ἔμαθε τὸν θάνατόν του, ἄρχισε τὲς φωνὲς καὶ τὰ κλάμματα καὶ τἄβαλε μὲ τὴν θάλασσαν, ποῦ δὲν ἔφαγε μόνον τὸν ἄνδρα της, ἀλλὰ καὶ τὰ παξιμάδια, ποῦ τοῦ εἶχε φτιάσει διὰ τὸ ταξείδι του. *«Ἄκιστε θᾶσσα, τὸν ἀτσζωπό μι ἐφαήτζερε, τοὺ φρῦσσε, τσί σ' ἐμποῖτζερε; Τζαὶ βᾶσζα νὰ ποίερε, ὄνι κιστία ντι.»* Ἄπιστη θάλασσα, τὸν ἄνδρα μου ἔφαγες, τὰ παξιμάδια τί τάκαμες; Καὶ φτέρες νὰ βγάλῃς, (δηλ. ξέρα νὰ γείνῃς), δέν σε πιστεύω πιά! Αὐτὰ τὰ παραδείγματα ἀρκοῦν.

Τὴν γνησίαν τῶν νεωτέρων Ἑλλήνων καταγωγὴν ἀπὸ τοὺς ἀρχαίους δὲν ἀρνεῖται πλέον κανείς. Ἄλλωστε τὴν ἀποδεικνύει ἡ γλῶσσα, ποῦ ἀπὸ τὰς ἐσχατιὰς τοῦ Πόντου μέχρι τῆς Κύπρου διετηρήθη ἐπὶ χιλιετηρίδας, τὴν ἀποδεικνύουν καὶ τὰ ἤθη καὶ τὰ ἔθιμα. Οἱ νεώτεροι Ἕλληνες, μ᾽ὅλον ὅτι αὐτοὶ μετέδωκαν τὸν Χριστιανισμὸν εἰς τὰ ἄλλα ἔθνη, δὲν ἀπέβαλαν ἀκόμη τὴν εἰδωλολατρείαν τῶν ἀρχαίων

προγόνων· ἀκόμη πιστεύουν τὴν βασκανίαν, τὲς Νεράϊδες καὶ Μοῖρες, τοὺς Καλικαντζάρους καὶ Βουρκόλακας καὶ ὅλα τὰ δαιμόνια καὶ τελώνια τῶν ἀρχαίων, ὅλοι δὲ ἀπὸ τὸν Πόντον ἕως τὴν Κρήτην καὶ τὴν Κύπρον διετήρησαν τὰς αὐτὰς δοξασίας. Ὅλοι οἱ Ἕλληνες μεταχειρίζονται τὰς αὐτὰς περίπου εὐχάς, κατάρας καὶ ὅρκους, εἴτε ἀληθινοὺς εἴτε ψεύτικους. Εἰς τὲς βρισιὲς καὶ βλαστήμιες ἀποκαλύπτεται ὁ χαρακτὴρ τοῦ λαοῦ καὶ τοῦ ἀνθρώπου, ἀποκαλύπτεται καὶ ἡ γνησία αὐτοῦ γλῶσσα. Οἱ μεμορφωμένοι καὶ ὑψηλὰ ἀξιώματα κατέχοντες, ὅταν θυμώνουν, βρίζουν καὶ βλαστημοῦν μὲ τὴν αὐτὴν γλῶσσαν, ποῦ μεταχειρίζονται καὶ οἱ κοινοὶ ἄνθρωποι. Καθηγητὴς τοῦ Πανεπιστημίου, ὁ πρῶτος ἑλληνιστής, ὁ ἐνθερμότερος ὑπερασπιστὴς τῆς ἐπαναφορᾶς τῆς ἀρχαίας γλώσσης καὶ ὁ ἀπηνέστερος διώκτης τῆς δημοτικῆς, ὕβριζε καὶ ἐβωμολοχοῦσε εἰς τὴν χυδαίαν, κατ' αὐτὸν ἐξοβελιστέαν γλῶσσαν. Εἰς τὲς κατάρες καὶ βρισιὲς δὲν χωρεῖ ἡ καθαρεύουσα, τὸ ὁποῖον ἀποδεικνύει πῶς αὐτὴ δὲν εἶνε ἡ γνησία γλῶσσα τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ. Ὁ θυμωμένος δὲν ψάχνει εἰς τὸ μυαλό του ἢ εἰς τὸ λεξικόν, διὰ νὰ σὲ βρίσῃ ἢ καταρασθῇ μὲ ἀρχαίας λέξεις ἢ φράσεις. Οὔτε θὰ ἔκαμναν ἐντύπωσιν, θὰ προκαλοῦσαν τὸν γέλωτα. Εἰς τὲς κατάρες ὑπερτεροῦν οἱ γυναῖκες τῶν ἀνδρῶν. Ἐξάπτονται εὐκολώτερα, καυγατίζουν περισσότερον, ἡ γλῶσσά των δουλεύει καλλίτερα, δὲν ἔχουν δὲ νὰ σκεφθοῦν συνεπείας. Εἶνε ὅμως καὶ γενναιότεραι εἰς τὰς εὐχάς των, ὅταν μάλιστα θέλουν κάτι νὰ ἐπιτύχουν.

Τὲς εὐχὲς καὶ βλαστήμιες τῶν Τσακώνων, ποῦ περιέχει αὕτη ἡ διατριβή, ἤκουσα κατὰ τὸ πλεῖστον ἀπὸ γυναικεῖα στόματα, ἰδίως γραιῶν. Ἐντύπωσιν μοῦ ἔκαμεν, ὅτι εἰς τὴν Τσακωνιάν, τότε τοὐλάχιστον, δὲν ἤκουσα νὰ ὑβρίζουν, ὅπως ἐδῶ καὶ τὰ παιδιὰ ἀκόμη, τὸν Θεόν, τὴν Παναγίαν καὶ ὅλα τὰ Ἅγια καὶ νὰ ἀνακατώνουν εἰς τὰς ὕβρεις των ἕνα κάποιο ῥῆμα, ποῦ ἔχουν ἐδῶ δι' ἁλάτι. Τὰ παιδιὰ τῶν Τσακώνων εἶνε σεμνά, σέβονται τοὺς γονεῖς καὶ τοὺς ἡλικιωμένους, καὶ ἀκόμη, ἀφοῦ μεγαλώσουν, δὲν ἀποβάλλουν αὐτὸν τὸν σεβασμόν. Ὁ πατέρας διὰ τὴν γυναῖκα καὶ τὰ παιδιὰ εἶνε πάντοτε *ὁ (ἀ)φέγκη* (ἀφέντης) *ὁ τζούρζι* (κύριος). Οἱ Τσάκωνες διατηροῦν τὰ πάτρια. Εὔχομαι νὰ μὴ μεταβληθοῦν ποτὲ αὐτὰ τὰ ἤθη των.

Α΄.

ΧΑΙΡΕΤΙΣΜΟΙ

1. *Καλὴ μέρα!* Πρὸ 50 ἐτῶν ἔλεγαν ἀκόμη *ἁμέρα κά!* — 2. *Καλὲ ξημέρουμα!* Δὲν λέγουν ποτὲ *ηιούτ'α κά!* — 3. *Οὖρα κά!* Ὥρα καλή! — 4. *Καοῦρ ἐκο'κιάρε!* Καλῶς ἐκόπιασες καλῶς ὥρισες! — 5. *Καοῦρ ἐκο'κιᾶτε!* Καλῶς ἐκοπιάσατε, καλῶς ὡρίσατε! — 6. *Καοῦρ ἐκάνερε*[1]*!* Καλῶς ἦλθες! — 7. *Καοῦρ ἐκάνατε!* Καλῶς ἤλθατε! — 8. *Καοῦ ντ' ἐρέκαμε!* Καλῶς σε βρήκαμε! — 9. *Καοῦ ηιούμ(ου) ἐρέκαμε!* Καλῶς σᾶς βρήκαμε! — 10. *Καοῦ νὰ ντ' ἐρέσου!* Καλῶς νὰ σ' εὕρω! — 11. *Καοῦ νὰ μόλερε!* Καλῶς νἄρθῃς! — 12. *Καοῦ νὰ κο'κιάσερε!* Καλῶς νὰ κοπιάσῃς! — 13. *Οὖρα ηιούμου κά!* Καλή σας ὥρα, ἐκεῖ ὅπου λέγομεν ἡμεῖς: καλῶς τὰ χαίρεσθε, καλῶς τὰ γεύεσθε, καλῶς τὰ πολεμᾶτε! — 14. *Καοῦρ ἐμαζούμαϊ!* Καλῶς ἐμαζευθήκαμε, λέγει ὁ οἰκοδεσπότης πρὸς τοὺς κεκλημένους εἰς συναναστροφὴν ἢ τραπέζι.

Εἰς τὰ παιδιά. — 1. *Καῶς το, τὸ καλὲ καμπζί!* Καλῶς το, τὸ καλὸ παιδί! — 2. *Καῶς το, τὰ φκία μι!* Καλῶς το, τὸ φῶς μου! — 3. *Καῶς το, τὸ καμάρζι μι!* Καλῶς το, τὸ καμάρι μου!

Β΄.

ΑΠΟΧΑΙΡΕΤΙΣΜΟΙ

1. *Ἔχε ὑγία!* Ἔχε γιά! — 2. *Τ'ὁ καλέ!* Στὸ καλό! — 3. *Κόϊκιασ' τ'ὁ καλέ!* Κόπιασε στὸ καλό! — 4. *Καταβόϊδιο ντι!* Κατευόδιον! — 5. *Οὖρα κὰ τζαὶ καλὲ ντι καταβόϊδιο!* Ὥρα καλὴ καὶ καλό σου καταβόδιο! — 6. *Τ'ὰν εὐτζὴ τοῦ Χρζιστοῦ τζαὶ τᾶ Δεσποίνη!* Στὴν εὐχὴ τοῦ Χριστοῦ καὶ τῆς Παναγίας! — 7. *Ὁ Θεὸ νὰ ντι φυάτσῃ!* Ὁ Θεὸς νά σε φυλάξῃ! — 8. *Ἁ Δεσποῖνα νὰ ντι φυάτσῃ!* Ἡ Παναγία νά σε φυλάξῃ! — 9. *Οἱ ἁγίουνε νὰ ντι φυάτσοϊ!* Οἱ ἅγιοι νὰ σὲ φυλάξουν! — 10. *Αϊ ἁ πορεία ντι!* Λάδι ὁ δρόμος σου! — 11. *Νὰ χιλιάσοϊ οἱ πορεῖε ντι τζαὶ γαμπρὲ νὰ μόλερε!* Νὰ χιλιάσουν οἱ πορεῖες (δρόμοι) σου καὶ γαμπρὸς νὰ ἔρθῃς!

---

[1]) ἀόρ. τοῦ ρ. ἱκάνω.

Γ'.

ΕΥΧΑΙ

Εὐχαὶ εἰσάγουσαι παράκλησιν. — 1. *Νὰ ζήερε!* Νὰ ζήσῃς! — 2. *Νὰ χαρῆρε τὰ ζωή ντι!* Νὰ χαρῇς τὴ ζωή σου! — 3. *Νὰ χαρῆρε ὄτσ' ἔσα ἀγαποῦ!* Νὰ χαρῇς ὅ,τι ἀγαπᾷς! — 4. *Νὰ χαίρισου τὸν ἀτσζωπό ντι, — τὰ γουναῖκα ντι, — τὰ καμπζία ντι, — τὸ στεφάνι ντι!* Νὰ χαίρεσαι τὸν ἄνδρα σου, — τὴν γυναῖκα σου, — τὰ παιδιά σου, — τὸ στεφάνι σου! — 5. *Νά ντι δῇ ὁ θεὸ ὄτσ' ἔν' ἀγαποῦα ἁ καρδία ντι!* Νὰ σοῦ δώσῃ ὁ θεὸς ὅ,τι ἀγαπᾷ ἡ καρδιά σου! — 6. *Ὁ θεὸ νά ντι χαρύνῃ τὰ ζωή ντι!* Ὁ θεὸς νὰ σοῦ χαρύνῃ τὴ ζωή σου. — 7. *Νἄχερε κὰ ψούχα!* Νὰ ἔχῃς καλὴ ψυχή! ὅταν παρακαλῇ τις γέροντα.

Εἰς ἐπιχειρήσεις. — 1. *Ὁ θεὸ νά σι φέρζῃ δεξζά!* Ὁ θεὸς νά τα φέρῃ δεξιά! — 2. *Ὁ θεὸ νά νι μπάλῃ σὲ καλέ!* Ὁ θεὸς νὰ τὸ βγάλῃ σὲ καλό! — 3. *Ὁ θεὸ νὰ βάλῃ τὰ χέρα σι!* Ὁ θεὸς νὰ βάλῃ τὸ χέρι του! — 4. *Καλὲ χερζικό!* Καλὸ χερικό!

Κατὰ τὸν θερισμὸν καὶ τὸ ἁλώνισμα. — *Χίλζα μόδζα!*

Πρὸς ἔγγυον. — *Κὰ ἐλευτερία!* Καλὴ ἐλευθεριά.

Πρὸς λεχῶνα. — *Καορζίζικο, νά ντι ζῇ τζαὶ κὰ σαράντα!* Καλορρίζικο, νὰ σοῦ ζήσῃ, καὶ καλὰ σαράντα!

Κατὰ τὴν βάπτισιν. — Α') πρὸς τὸν πατέρα ἢ τὴν μητέρα: *Νά ντι ζῇ τζαὶ κὰ στέφανα!* Νὰ σοῦ ζήσῃ καὶ καλὰ στέφανα! — Β') πρὸς τὸν ἀνάδοχον: 1. *Νὰ ζήερε τζαὶ νὰ βάλερε τζαὶ στεφάνι!* Νὰ ζήσῃς καὶ νὰ βάλῃς καὶ στεφάνι! — 2. *Ὀπόυρ ἐβαλήτζερε τὸ ἄϊ, νὰ βάλερε τζαὶ στεφάνι!* Ὅπως ἔβαλες τὸ λάδι, νὰ βάλῃς καὶ στεφάνι! — 3. *Τζαὶ στεφάνζα!* Καὶ στεφάνια!

Εἰς τοὺς γάμους. — Πρὸς τοὺς νεονύμφους: Ὅταν περνᾷ ἡ γαμήλιος πομπή, φωνάζει ὁ κόσμος: Νὰ ζῷ (=*νὰ ζῇ ὁ*) *γαμπρὲ τζ' ἁ νύθη!* Νὰ ζήσῃ ὁ γαμπρὸς καὶ ἡ νύμφη! — Εἰς τὸ σπίτι: 1. *Νὰ ζήετε!* Νὰ ζήσητε! — 2. *Νὰ ἔχετε ὅσα ἁ ἁγί(α) Ἀμπρία!* Νὰ ἔχετε ὅσα ἡ ἁγία Λαμπρή! — 3. *Καότυχοι τζαὶ καορζίζιτζοι νὰ ἔτ' ε!* Καλότυχοι καὶ καλορρίζικοι νὰ ἦσθε! — Ὁ γαμπρὸς ἢ ἡ νύμφη ἀπαντοῦν: *Νὰ ζήερε, τζαὶ τ' οῦ ἀρχοντόπου ντι (ἢ τ' ᾶρ ἀρχοντοπούα ντι) τοὺ χαρέ!* Νὰ ζήσῃς καὶ εἰς τοῦ ἀρχοντοπούλου σου (ἢ στῆς ἀρχοντοπούλας σου) τὲς χαρές! — Πρὸς τὴν νύμφην: 1. *Νὰ ζήερε*

τζαὶ μὲ καλὲν ὑζέ! Νὰ ζήσῃς καὶ μὲ καλὸν υἱόν! — 2. *Νὰ σζινδούερε, νὰ σταθῆρε σὰν τὸ τζυπαρζίσσι!* ἢ *σὰν τὸ βράχο!* Νὰ ῥιζώσῃς (εἰς τὸ σπίτι τοῦ πενθεροῦ ἢ τοῦ ἀνδρός σου), νὰ σταθῇς σὰν τὸ κυπαρίσσι! ἢ σὰν τὸν βράχο! — Ἡ νύμφη ἀντεύχεται εἰς τὰς ἢ τοὺς ἀνυπάνδρους: *Τ'οὺ χαρέ ντι!* Στὲς χαρές σου (στὸν γάμο σου)! — Πρὸς τὸν πατέρα ἢ τὴν μητέρα τῆς νύμφης ἢ τοῦ γαμπροῦ: *Νὰ ζῇ τὸ νέο ἀνδρόγυνε τζαὶ νὰ κιάσερε κληρονόμοι!* Νὰ ζήσῃ τὸ νέο ἀνδρόγυνο καὶ νὰ πιάσῃς κληρονόμους!

Εὐχὴ γέροντος πρὸς νέον. — *Νὰ ζήερε, καμπζί μι, ἑκατὸ χρόνου τζαὶ νὰ ποίερε τοὺ τσζίχε μι!* Νὰ ζήσῃς, παιδί μου, ἑκατὸ χρόνια καὶ νὰ κάμῃς τὲς τρίχες μου, δηλ. νὰ γείνουν τὰ μαλλιά σου ἄσπρα σὰν τὰ δικά μου.

Εὐχὴ τοῦ ἱερέως κατὰ τὸν ἁγιασμὸν τοῦ σπιτιοῦ. — *Τζαὶ τοῦ χρόνου! Κὰ στερέωσι!* Καὶ τοῦ χρόνου! Καλὴ στερέωσι!

Πρὸς προαχθέντα ὑπάλληλον κτλ. — *Τζαὶ σ' ἀνούτερα!* Καὶ εἰς ἀνώτερα! — *Τζαὶ σὲ πλέτερα!* Καὶ εἰς πλειότερα!

Πρὸς φοροῦντα νέαν ἐνδυμασίαν. — *Καορζίζικα!* Καλορρίζικα! — *Μὲ γιὰ νά σι χαρῆρε!* Μὲ ὑγείαν νὰ τὰ χαρῇς!

Πρὸς πτωχὸν κτλ. — 1. *Ὁ θεὸ νά ντι ἐλεῇ!* Ὁ θεὸς νά σε ἐλεήσῃ! — 2. *Ὁ θεὸ νά ντι βοηθῇ!* Ὁ θεὸς νά σε βοηθήσῃ! — 3. *Ὁ θεὸ νά ντι τζυβερνῇ!* Ὁ θεὸς νά σε κυβερνήσῃ! — 4. *Ὁ θεὸ νά ντι καοκαρδίσῃ!* Ὁ θεὸς νά σε καλοκαρδίσῃ!

Πρὸς ἀσθενῆ. — 1. *Ὁ πόνε ντι νὰ ζάῃ τ'οὺρ ἄγρζου σζίνου!* ἢ ἁπλῶς 2. *Τ'οὺρ ἄγρζου σζίνου!* Ὁ πόνος σου νὰ πάῃ στὰ ἄγρια βουνά, ἢ ἁπλῶς στὰ ἄγρια βουνά! — ἢ 3. *Τάτσ' ἀπ' ὠγὶ τζαὶ τ'οὺρ ἄγρζου σζίνου!* Ἔξω ἀπ' ἐδῶ καὶ στὰ ἄγρια βουνά! — 4. *Βοῦα νὰ ναθῇ!* Βοῦλλα νὰ γείνῃ, δηλ. ἡ ἀσθένεια (ἢ τὸ δυστύχημα) νὰ παύσῃ καὶ νὰ μὴ ἐπαναληφθῇ.

Πρὸς τοὺς συγγενεῖς ἀποθανόντος. — *Ζωὴ τ'οὺρ ἀποδέλοιποι!* Ζωὴ εἰς τοὺς ἐπιζῶντας!

Πρὸς εὐεργέτην. — *Ὅσα κά μ' ἐμποίτζερε, τόσα κὰ ν' ἐρέσερε!* Ὅσα καλά μου ἔκαμες, τόσα καλὰ νὰ εὕρῃς. Λέγεται καὶ εἰρωνικῶς! Ἀφοῦ δὲν μοῦκαμες καλό, δὲν θὰ βρῇς καὶ καλό!

Πρὸς ἀποτροπὴν βασκανίας. — *Νὰ μὴν ἀβασκαθῇ!* ἢ *νὰ μὴν ἀβασκαθῆρε.* Νὰ μὴ βασκαθῇ! ἢ νὰ μὴ βασκαθῇς! Ἕνα βράδυ εἶδα εἰν

ἑξῆς σκηνήν: Μιὰ γειτόνισσα ἐκάθετο ἀπ᾽ ἀπέξω ἀπὸ τὸ σπίτι της καὶ τὸ μικρὸ παιδάκι της ἄρχιζε νὰ κάμνῃ μερικὰ βήματα. Τότε ἡ ἄλλη γειτόνισσα ἐφώναξε· *ὁρῆ τὸ εἴδουλε, ἀρχινίε νὰ τσζάϊχῃ!* Ἰδὲς τὸ εἴδωλο, δηλ. τὸ μωρό, ἄρχισε νὰ τρέχῃ. Ἐπειδὴ δὲ δὲν προσέθεσεν ἀμέσως «νὰ μὴν ἀβασκαθῇ!», ἡ ἄλλη ἐφώναξε θυμωμένη· *μὰ νὰ κατσῆρε τὰ γροῦσσα ντι!* Νὰ δαγκάσῃς τὴ γλῶσσα σου! Αὐτὸ λέγεται καὶ ὁπόταν ἕνας ἐκφέρῃ βλασφημίαν ἢ ὕβριν ἢ συκοφαντίαν, ἢ προλέγῃ συμβησόμενον δυστύχημα.

Ἄλλαι εὐχαί. — 1. *Κὰ Σαρακοστὰ νἄχερε!* Καλὴ Σαρακοστὴ νἄχῃς! — 2. *Κὰ Ἀμπρία νἄχερε!* Καλὴ Λαμπρὴ νἄχῃς! — 3. *Χίλοι οἱ χρόνοι ντι!* Χίλιοι νὰ εἶνε οἱ χρόνοι σου! — 4. *Νὰ χιλιοχρονίσερε!* Νὰ χιλιοχρονίσῃς! — 5. *Καλὲ χρόνε νά ντι ἐρέσῃ!* Καλὸς χρόνος νὰ σ᾽ εὕρῃ! — 6. *Καλέ ντι χρόνε!* Καλό σου χρόνο! — 7. *Καοὺ χρόνου νἄχερε!* Καλοὺς χρόνους νἄχῃς! — 8. *Κακὸ χρόνε νὰ μὴν ἔχερε!* Κακὸν χρόνον νὰ μὴν ἔχῃς! — 9. *Τὰν εὐτζή μι νἄχερε!* Τὴν εὐχή μου νἄχῃς! — 10. *Νὰ ἔχερε τὴν εὐτζή μι ἀπὸ τὰ εἴκοσι μι νύχια!* Νὰ ἔχῃς τὴν εὐχή μου ἀπὸ τὰ εἴκοσί μου νύχια!

Δ΄.

ΒΑΣΤΗΜΝΙΕ (ΚΑΤΑΡΑΙ)

Γενικαί. — 1. *Τὰν κατάρα μι νἄχερε!* Τὴν κατάρα μου νἄχῃς! — 2. *Νὰ κόψῃ ὁ θεὸ τὰ ζωή ντι!* Νὰ κόψῃ ὁ Θεὸς τὴν ζωήν σου! — 3. *Ἀπὸ τὸ θεὸ νά νι ἐρέσερε!* Ἀπὸ τὸ θεὸ νὰ τὸ εὕρῃς! — 4. *Νὰ μὴν ὁρᾶρε θεοῦ πρόσωπο!* Νὰ μὴν ἰδῇς θεοῦ πρόσωπο! — 5. *Μὲ τὸ Ἰούδα νὰ κριθῆρε!* Μὲ τὸν Ἰούδα νὰ κριθῇς! — 6. *Νὰ μὴ μπαῇ ἁ ψούχα ντι!* Να μὴ βγῇ ἡ ψυχή σου! — 7. *Ἀνάθεμά ντι!* Ἀνάθεμά σου! — 8. *Νὰ μὴ σούσερε!* Νὰ μὴ σώσῃς! — 9. *Νὰ μὴ σούσερε νὰ ζᾶρε τ᾽ ὰν τζέα ντι.* Νὰ μὴ σώσῃς νὰ πᾷς στὸ σπίτι σου. — 10. *Νὰ ζᾶρε τζαὶ νὰ μὴ γλουρζίσερε.* Νὰ πᾷς καὶ νὰ μὴ γυρίσῃς. — 11. *Νὰ κατσζούερε τὸμ πούα ντι, νὰ μὴ σούσερε νὰ ζᾶρε.* Νὰ σπάσῃς τὸ πόδι σου, νὰ μὴν σώσῃς νὰ πᾷς. — 12. *Κακὰ τζαὶ ψουχρὰ νὰ ναθῆρε.* Κακὰ καὶ ψυχρὰ νὰ γείνῃς. — 13. *Μὰ π᾽ ῇ νὰ μὴ γεάῃ ποτὲ τὸ χεῖλι ντι!* Μὰ ποῦ νά μη γελάσῃ ποτὲ τὸ χεῖλι σου (ἀπὸ ἀδιάλειπτα δυστυ-

χήματα). — 14. *Νὰ τσιχυθοῦν(ι) οἱ ψιλοί ντι,-οἱ μαλοί ντι,-τ' ἄντερά ντι,-τὰ σζκώϊκια ντι,-τὰ πλεμμόνια ντι.* Νὰ χυθοῦν τὰ μάτια σου, — τὰ μυαλά σου, — τὰ ἄντερά σου, — τὰ σκώτια σου, — τὰ πλεμμόνια σου. — 15. *Νὰ τσιχυθοῦνι οἱ ψιλοί ντι τ'οὺ χέρε ντι!* Νὰ χυθοῦν τὰ μάτια σου στὰ χέρια σου. — 16. *Κομμάκια τζαὶ τετάρκια νὰ ναθῆρε!* Κομμάτια καὶ τετάρτια νὰ γείνῃς! — 17. *Ἁ ἀστραπὰ νά ντι δάῃ!* Τὸ ἀστροπελέκι νά σε κάψῃ! — 18 *Νὰ καταπογκιστῆρε τζαὶ νὰ μὴν ὁραθῆρε!* Νὰ καταποντισθῇς καὶ νὰ μὴν ὁραθῇς! — 19. *Ὁ ποταμὸ νὰ ντ' ἄρζῃ!* Τὸ ποτάμι νὰ σὲ πάρῃ! — 20. *Σποΐα νὰ ναθῆρε!* Στάχτη (σποδὸς) νὰ γείνῃς! — 21. *Νὰ ζᾶρε κίσου τ'ὸν ἥλιε!* Νὰ πᾷς πίσω ἀπὸ τὸν ἥλιο! — 22. *Ἀνάθεμα τὰν οὔρα π' ἐρέστερε!* Ἀνάθεμα τὴν ὥρα ποῦ εὑρέθηκες! — 23. *Ἔρμο νὰ ἀραμᾶρε!* Ἔρημος νὰ μείνῃς! — 24. *Ἄκλερε νὰ ἀραμᾶρε!* Ἄκληρη νὰ μείνῃς! Ἄλλοῦ λέγουν· νὰ μὴν κράξῃ ἀποκάτω σου! — 25. *Ἀνάθεμα τὰν οὔρα π' ἐνάτ'ερε.* Ἀνάθεμα τὴν ὥρα ποῦ γεννήθηκες. — 26. *Νὰ ντι κόψῃ ὁ θεὸ τὰ ζωή ντι!* Νὰ σοῦ κόψῃ ὁ θεὸς τὴν ζωή σου! — 27. *Οἱ ἀμέρε ντι νὰ κοφτοῦνι!* Οἱ ἡμέρες σου νὰ κοποῦν. — 28. *Κακὸ χρόνε νἄχερε!* Κακὸ χρόνο νἄχῃς! — 29. *Νὰ μὴν ντ' ἐρέσῃ ὁ χρόνε!* Νὰ μὴν σ' εὕρῃ ὁ χρόνος! — 30. *Τοῦ χρόνου νὰ μὴν ἔσσι!* Τοῦ χρόνου νὰ μὴν εἶσαι! — 31. *Νὰ ντ' ἄρζῃ ὁ Χάρο!* Νὰ σὲ πάρῃ ὁ χάρος! — 32. *Τὸ χοῦμα νά ντι φάῃ!* Τὸ χῶμα νά σε φάῃ! — 33. *Νά ντι τ'αΐσωϊ τεσσεροι!* Νὰ σὲ σηκώσουν τέσσερες! — 34. *Νὰ ντ' ἀλῇ ὁ παπᾶ τ'ὰν ἀβουτάνα (ἢ ἀβοτάνα)!* Νὰ σοῦ μιλήσῃ (λαλήσῃ) ὁ παπᾶς στ' αὐτί! — 35. *Νὰ κλειστῇ ὁ τάφο ντι!* Νὰ κλεισθῇ ὁ τάφος σου! (¹) — 36. *Νά ντι φάῃ ὁ μπαλαρμά!* Τὸ βόλι (ἢ μπάλλα) νὰ σὲ φάγῃ! — 37. *Νά ντι δῇ ἁ μούα μὲ τὰ κισινὰ τζαὶ τὰ π'ὰνρτεσινά!* Νὰ σοῦ δώσῃ ἡ μούλα μὲ τὰ ὀπισθινὰ καὶ τὰ μπροσθινὰ (ποδάρια)! — 38. *Νὰ τσεραθῆρε στέκου στέκου!* Νὰ ξεραθῇς ἐκεῖ ποῦ στέκεις! — 39. *Τσεραΐα τζαὶ μαραΐα νά ντι μόλῃ!* Ξεραμὸς καὶ μαρασμὸς νά σου ἔρθῃ! — 40. *Μάρα νά ντι μόλῃ!* Μαρασμὸς νά σου ἔλθῃ! — 41. *Νὰ τσεραθῆρε τζαὶ νὰ μαργουθῆρε!* Νὰ ξεραθῇς καὶ νὰ μαργωθῇς! — 42. *Νὰ*

(¹) Κατὰ τὴν ἰδέαν τῶν Τσακώνων ὁ τάφος τοῦ ἀνθρώπου ἀνοίγεται μὲ τὴν γέννησίν του καὶ κλείεται μὲ τὸν θάνατόν του.

ῥέψερε! Νὰ ῥέψῃς! (1) — 43. *Νὰ ῥέψερε τζαὶ νὰ πάθερε σὰν τὸν ῎Αρζιε!* Νὰ ῥέψῃς καὶ νὰ πάθῃς σὰν τὸν ῎Αρειον, τὸν αἱρεσιάρχην (280-336 μ. Χ.). — 44. *Μὰ π'ῆ 'νὰ ταvύνδωϊ τὰ κρία ντι οἱ κοῦνοι!* Μὰ ποῦ νὰ τραβοῦν (τανύω) τὰ κρέατά σου οἱ σκύλλοι! — 45. *῾Ο διάβολε νά ντι ἄρζῃ!* ῾Ο διάβολος νὰ σὲ πάρῃ! — 46. *hάγκε τ'ὸ γέρου τὸ διάβολε!* Πήγαινε στὸ γέρο τὸ διάβολο! — 47. *Νὰ ζᾶρε τ'οῦ διαβόου τὰ μάτη, - τὸν κῶλε!* Πήγαινε στοῦ διαβόλου τὴν μάννα, - τὸν κῶλο! — 48. *Νά ντι ἄρζῃ ὁ ἄνεμο!* Νά σε πάρῃ ὁ ἄνεμος (ὁ διάβολος)! — 49. *Νὰ μπάῃ ὁ διάβολε τᾶσου ντι!* Νὰ μπῇ ὁ διάβολος μέσα σου! ῎Αλλη φράσις: *ἐμπᾶτζε ὁ διάβολε τᾶσου ντι τζ'ῶσσαι θέου νὰ ποίερε ἔκεινι π'ῆ ντ' ἐνι ἀοῦ!* ᾿Εμπῆκε ὁ διάβολος μέσα σου καὶ δὲν θέλεις νὰ κάμῃς ἐκεῖνο ποῦ σοῦ λέγω (καὶ οὐ(κ) εἶσαι θέλων νὰ ποιήσῃς ἐκεῖνο ποῦ σου εἶμαι λαλῶν). — 50. *῾Ο οὖθι νὰ κατσῇ τὰ χέρα ντι!* Τὸ φίδι νὰ δαγκάσῃ τὸ χέρι σου (τὸ ὁποῖον ἐσήκωσες διὰ νὰ κτυπήσῃς ἀθῷον, ἢ γέροντα)! — 51. *Νά ντι κατσῇ ὁ οὖθι!* Τὸ φίδι νὰ σὲ δαγκάσῃ! — 52. *῾Ο οὖθι νά ντι φάῃ!* Τὸ φίδι νά σε φάγῃ. — 53. *῾Α ὀχία νά ντι κατσῇ!* ῾Η ἔχιδνα νὰ σὲ δαγκάσῃ! — 54. *῾Α σογίτ'α νά ντι κόψῃ!* ῾Η σαΐττα νά σε κόψῃ· ἢ ἁπλῶς *σογιτ'ία!* (σαϊττιά!) — 55. *᾿Ακάτεχο ἢ ἄξαφνε νά ντι μόλῃ!* Ξαφνικὸ νὰ σοὔρθῃ. — 56. *Τὸ 'καρβούνι νὰ μπάλερε!* Νὰ βγάλῃς ἄνθρακα! — 57. *Τὸ κιχκικὸ νά ντι φάῃ!* Τὸ χτικιὸ (ἢ φθίσις) νά σε φάγῃ! — 58. *῾Ο κόρακα νά ντι κόψῃ!* ῾Ο κόρακας (οἴδημα τῶν ἀδένων τοῦ λαιμοῦ) νά σε κόψῃ! — 59. *῾Α λενιτζῆ νά ντι θερζίτσῃ!* ῾Η λοιμικὴ (ὁ λοιμὸς) νά σε θερίσῃ! — 60. *῾Α λυσεντερία νά ντι φάῃ!* ῾Η δυσεντερία (λυσεντερία, ἐπειδὴ λύει τὰ ἔντερα) νά σε φάγῃ! — 61. *Πανιούκα νά ντι κόψῃ!* ῾Η πανούκλα (πανώλης) νά σε κόψῃ! — 62. *Νὰ ζουρλιστῆρε τζαὶ νὰ φᾶρε 'τὰ 'κρία ντι!* Νὰ τρελλαθῇς καὶ νὰ φᾷς τὰ κρέατά σου! — 63. *Νὰ παλαβουθῆρε, ν' ἄρερε τοὺ σζίνου τζαὶ τὰ καδία τζαὶ μὲ τοὺρ ᾿Αναραΐδε νὰ τσζάϊχερε!* Νὰ τρελλαθῇς, νὰ πάρῃς τὰ βουνὰ καὶ τὰ δάση καὶ μὲ τὲς Νεράϊδες νὰ τρέχῃς! — 64. *Σεληνιασμὸ νά ντι κιάσῃ, νὰ μὴ ντ' ἀφῇ*

(1) ᾿Απὸ το ἀρχ. ἑλλ. ῥέω. Παράβαλε Πλατ. Φαιδ. 87d: εἰ ῥέοι τὸ σῶμα καὶ ἀπολλύοιτο ἔτι ζῶντος τοῦ ἀνθρώπου. Καὶ γερμανιστὶ λέγεται zerfliessen, sich auflösen.

ποτέ! Σεληνιασμὸς νά σε πιάση, νὰ μὴ σ᾽ ἀφήση ποτέ! — 65. *Σεληνιασμὸ τζαὶ τσζεμάγρα νά ντι κιάση!* Σεληνιασμὸς καὶ τρεμούλα νά σε πιάση! — 66. *Νά ντι κιάση τσζεμάγρα νὰ τσζέμερε σὰν τὸν Κάη!* Νά σε πιάση τρεμούλα καὶ νὰ τρέμης σὰν τὸν Κάη! — 67. *Στραβουμάγρα νά ντι κιάση!* Στραβομάρα (τύφλωσις) νά σε πιάση! — 68. *Νὰ μπάλερε τὸ τσζικούγκουλε!* Νὰ βγάλης ἀσθένειαν τοῦ ἰνίου!(¹) 69. *Φεαχτὲ νά ντι κιάση!* Σπασμὸς νά σε πιάση! — 70. *Νά ντι χαρίου τούμπανε!* Νά σε χαρῶ τούμπανο, νά ψοφήσης! — 71. *Ἁ γῆ νὰ μή ντι δετῇ!* Ἡ γῆ νὰ μή σε δεχθῇ! — 72. *Ἁ γῆ νὰ μή ντι φάη!* Ἡ γῆ νὰ μή σε φάη! — 73. *Νὰ μὴ λῦρε!* Νὰ μὴ λυώσης! — 74. *Ἄλιουτε ν᾽ ἀραμᾶρε!* Ἄλυωτος νὰ μείνῃς(²)!

Κατάραι κατὰ τῆς περιουσίας. — 1. *Χαΐρι τζαὶ προκο'κὴ νὰ μὴν ποίερε!* Χαΐρι καὶ προκοπὴ νὰ μὴν κάμης! — 2. *Γιάργιουρε νὰ ναθοῦνι τὰ πράματά ντι!* Ὑδράργυρος νὰ γείνουν τὰ πράγματά σου! — 3. *Νὰ ρημάξη ἁ τζουφά ντι, — ἁ τζέα ντι, — ἁ χούρα ντι!* Νὰ ρημάξῃ τὸ κεφάλι σου, — τὸ σπίτι σου, — τὸ χωράφι σου! — 4. *Μήτε ἁ φωτογωνία ντι νἄχη κ᾽ ἀρα μήτε τὸ κάδι ντι ἄλητε!* Μήτε τὸ τζάϊκι σου νἄχῃ φωτιὰ μήτε τὸ κάδι σου (ὁ κάδος σου) ἀλεύρι! — 5. *Κουκουβάγιε νὰ φωνιάτσωϊ τ᾽ ἀν τζέα ντι!* Κουκουβάγιες νὰ φωνάξουν στὸ σπίτι σου! — 6. *Νὰ ξεθεμελιουθῇ ἁ τζέα ντι!* Νὰ ξεθεμελιωθῇ τὸ σπίτι σου. — 7. *Νὰ μὴν ἀραμάη πέτσζε τἄνου τ᾽ ὸν ἄλλε πέτσζε!* Νὰ μὴ μείνῃ πέτρα (ἠρεμήση πέτρος) στὴν ἄλλη πέτρα!

Κατάραι κατ᾽ ἀδίκων καὶ πλεονεκτῶν. — 1. *Ἀπὸ τὸ θεὸ νά ντι ἐρέσερε!* Ἀπὸ τὸ θεὸ νά το εὕρῃς! — 2. *Τὰν καιάρα μι νἄχερε! Ὅσα μοι ἐφαήτζερε, σὲ γιατρζικὰ νά σι δῆρε!* Τὴν κατάρα μου νἄχῃς. Ὅσα μου ἔφαγες, σὲ γιατρικὰ νὰ τὰ δίνῃς!

Κατάραι κατ᾽ ἀποθανόντων. — *Σκατὰ τ᾽ ἁ ψούχα σι!* Σκατὰ στὴν ψυχή του (της)!

Κατάραι, τῶν ὁποίων τὴν ταχεῖαν ἐκπλήρωσιν θέλει νὰ ἰδῇ ὁ καταρώμενος. — Κατ᾽ ἀνδρῶν: 1. *Νά ντ᾽ ὁράου μέ ἕνα ψιλέ!* Νά σε ἰδῶ μὲ ἕνα μάτι. — 2. *Μὲ τὸν ἕνα (δηλ. ψιλὲ) νά ντ᾽ ὁράου!* Μὲ τὸ ἕνα (δηλ. μάτι) νά σε ἰδῶ. — 3. *Στραβὸ νά ντ᾽ ὁράου!* Στραβὸ

(¹) Τὸ *ἰνίον* λέγεται τσζικοῦγκι εἰς τὸν Μωριᾶ, *τσικόμπι*.
(²) Αἱ πέντε αὗται κατάραι σχετίζονται πρὸς τὴν δεισιδαιμονίαν περὶ βουρκολάκων.

νά σε ἰδῶ! — 4. *Γυμνὲ νὰ ντ' ὁράου!* Γυμνὸ νά σε ἰδῶ! — 5. *Νά ντ' ὁράου νὰ γυμνουθῆρε σὰν τὸν οἶθι!* Νά σε ἰδῶ, νὰ γείνῃς γυμνὸς σὰν τὸ φίδι! — 6. *Νά ντ' ὁράου τ'ὰ κ'ιάνα!* Νά σε ἰδῶ ἐπάνω στὴν σιδεροστιά, νά σε ἰδῶ νὰ καίεσαι! — 7. *'Αδικοφονευτὲ νά ντ' ὁράου!* 'Αδικοσκοτωμένο νά σε ἰδῶ! — Κατὰ γυναικῶν: 8. *Μὰ π'ῆ νά ντ' ὁράου τ'ὸν πόρε μοι διακονιάρα γι' ἄντε!* Νά σε ἰδῶ στὴν πόρτα μου νὰ ζητιανεύῃς ψωμί! — 9. *Διακονιάρα νὰ ντ' ὁράου, τ'οὺ πορεῖε νὰ γιουρζίζερε μ' ἕνα κοτσινὲ ταγάρζι!* Διακονιάρα νά σε ἰδῶ, στοὺς δρόμους νὰ γυρίζῃς μ' ἕνα κόκκινο ταγάρι! —. 10. *Μὲ τὰ κουβάνα νά ντ' ὁράου!* Μὲ τὰ μαῦρα (δηλ. χήρα) νά σε ἰδῶ! — 11. *Μαυροκουρνιαχτὰ νά ντ' ὁράου!* Στὰ μαῦρα κουρνιασμένη (¹) νά σε ἰδῶ! — 12. *Τ'ὸν ὄνε νά ντ' ὁράου!* 'Επάνω στὸν γάϊδαρο νά σε ἰδῶ (²)! 13. *Πογκὴ νἆχερε!* Πομπὴν νὰ ἔχῃς, δηλ. νὰ διαπομπευθῇς. — 14. *Πογκὴ νά ντι μόλῃ!* Πομπή, δηλ. διαπόμπευσις νά σου ἔλθῃ! — 15. *Σποΐα τ'οὺρ ἐψιοὺ ντι!* Στάχτη στὰ μάτια σου! — 16. *'Απ'αλίε τζαὶ τσζόχανα τ'οὺρ ἐψιού ντι!* 'Ασπάλαθρα καὶ ξερὰ κλαριὰ στὰ μάτια σου! ***Κατάραι κατὰ βλασφημούντων καὶ ψευδομένων καὶ κακολογούντων.*** — 1. *Νὰ κοφτῇ τὸ τ'οῦμα ντι!* Νὰ κοπῇ τὸ στόμα σου! — 2. *'Α φάγουσα νὰ φάῃ τὸ τ'οῦμα ντι!* 'Η φαγέδαινα (ὁ καρκῖνος) νὰ φάγῃ τὸ στόμα σου! — 3. *Νὰ μπάλερε τὸμ πόνε τ'ὸ τ'οῦμα ντι!* Νὰ βγάλῃς τὸν πόνο στὸ στόμα σου! — 4. *Νὰ μπάλερε τὰ κόριζα τ'ὸ τ'οῦμα ντι!* Νὰ βγάλῃς τὴν κόριζα στὸ στόμα σου! — 5. *'Α φούρκα νὰ κατσάῃ τ'ὸ λαιμό ντι!* 'Η φοῦρκα (ἀγχόνη) νὰ καθίσῃ στὸ λαιμό σου! — 6. *Νὰ μπάλερε τὸμ πόνε τ'ὸ λαιμό!* Νὰ βγάλῃς τὸ πόνο στὸ λαιμό.

(¹) Ὅπως οἱ κόττες κουρνιάζουν (οἰκουροῦσι) στὴν κούρνια. *Κουρνιάζω* λέγεται καὶ διὰ τοὺς ἀνθρώπους, ποῦ ποτὲ δὲν βγαίνουν ἀπὸ τὸ σπίτι τους.

(²) Ἡ κατάρα αὕτη καὶ αἱ κατωτέρω ἀναφέρονται εἰς τὸ *γαϊδουρογύρισμα*, τὸ ὁποῖον ἦτο τιμωρία τῶν ἀπίστων γυναικῶν. Κατὰ τὴν *πομπὴν* αὐτὴν ἔβαναν τὴν ἄπιστον γυναῖκα ἐπάνω εἰς ἕνα γάϊδαρον, μὲ τὰ μοῦτρα πρὸς τὰ ὀπισθινὰ τοῦ γαϊδάρου, τοῦ ὁποίου τὴν οὐρὰν τῆς ἔδιδαν στὸ χέρι, καὶ τὴν περιέφεραν ἔτσι στὸ χωριό. Ὁ κόσμος, ἰδίως γυναῖκες καὶ παιδιά, τὴν ἔβριζαν, ἔπαιρναν ἀπὸ τοὺς φούρνους ἀφάνες, ἀσπάλαθρα καὶ ἐν γένει ξερὰ ἀγκαθωτὰ κλαριὰ καὶ στάχτη καὶ τῆς τὰ ἔρριχναν στὰ μοῦτρα. Ὁ Tournefort, ὅστις περιηγήθη τὴν 'Ανατολὴν ἀπὸ τὰ 1700-1702, εἶδε τοιαύτην πομπὴν εἰς τὴν Σκῦρον καὶ τὴν περιγράφει εἰς τὸ σύγγραμμά του Relation d' un voyage du Levant, I, 450 (μικρὰ ἔκδοσις II, 159) Πρβ. *Μ. Κωνσταντινίδου,* Ἡ νῆσος Σκῦρος, σελ. 145, καὶ *Ν. Πολίτου,* Ὑβριστικὰ σχήματα (Λαογρ. Δ'. 649 καὶ 659).

Ἐλαφραὶ κατάραι κατὰ βλακῶν καὶ ἀπροσέκτως ὁμιλούντων. — 1. *Ἁ κ'άρα νά ντι δάῃ!* Φωτιὰ νά σε κάψῃ! — 2. *Ἁ κ'άρα νὰ δάῃ τὸν ἐμαλέ ντι!* Φωτιὰ νὰ κάψῃ τὰ μυαλά σου! — 3. *Κακὸ(ν) τζαιρὲ νἄχερε!* Κακὸν καιρὸν νἄχῃς! — 4. *Τὰν κακά ντι τὰν ἁμέρα!* Τὴν κακή σου 'μέρα! — 5. *Τὰν κακὰ ψουχρά ντι τὰν ἁμέρα!* Τὴν κακὴ ψυχρή σου μέρα! — 6. *Ὁ λ̣οῦκο νά ντι φάῃ!* Νά σε φάῃ ὁ λύκος! — 7. *Π'ῆ νά ντι φάννι οἱ ψύλλοι!* Ποῦ νά σε φάνν' οἱ ψύλλοι! — 8. *Ὤκη ποία ἁ μάτη ντι ἕνα κούμουλε παρὰ νὰ πῇ ἕνα ἐστάκιου ζῶ!* Δὲν ἔκαμνε ἡ μάνα σου ἕνα κουμούλι (σκατὰ) παρὰ νὰ κάμῃ ἕνα τέτοιο ζῶο!

Κατὰ φθονεροῦ. — *Τ'ὸν ἐψιλέ ντι τζαὶ τ'ὸν ἄλλε ἄτσι!* Στὸ μάτι σου καὶ στὸ ἄλλο ἁλάτι!

Κατά τινος, ὅστις ἐπιμόνως ζητεῖ κάτι. — *Κ'ράτσε, ὤνι δίού ντι!* Σκάσε, δέν σου δίνω!

Κατάραι λογοπαίγνια. — Κατὰ παιδίου λέγοντος κατ' ἐπανάληψιν «δὲν θέλω»: *Νὰ μὴ θελήσῃ τ' ὄγκ̣ουμά* (1) *ντι!* Νὰ μὴ θελήσῃ τὸ ποκάμισό σου! — Καθ' ἑνὸς, ὅστις εἰς ἐπανειλημμένας ἐρωτήσεις ἀπαντᾷ «αἴ;»: *Αἶξι τζαὶ τσεραῖξι!*

Γενικά. — Μία γυναῖκα ἐνώπιόν μου εἶπεν εἰς ἄλλην: *Μή με κειράζερε, νὰ μὴ τσιμίου φορδακάδε τζαί ντι ποίου τ'ὸν κόσμο θέατρε!* Μή με πειράζεις, νὰ μὴν ἐξεμέσω βατράχους (2) καί σε κάμω στὸν κόσμο θέατρο! — Μιὰ γυναῖκα, ἀφοῦ ἐξήμεσε πολλὲς κατάρες, εἶπε· *ἐδοῦκα νι κατάρε νὰ πάθῃ τζαὶ νὰ ναθῇ.* Τοῦ ἔδωκα κατάρες νὰ πάθῃ καὶ νὰ γείνῃ. — Πρὸς ἐξουδετέρωσιν τῆς κατάρας· *τ'ὰν τζουφά ντι νὰ ζάννι* (ἢ *νὰ γ̣ουρζίσωϊ*) *οἱ κατάρε ντι!* Στὸ κεφάλι σου νὰ γυρίσουν οἱ κατάρες σου! ἢ ἁπλῶς· *τ'ὰν τζουφά ντι!* Στὸ κεφάλι σου! — *Μήτ' ὁ ἐχτρέ μι μήτε τ'ὸν ἐχτρέ μι!* Μήτε ὁ ἐχθρός μου νὰ πάθῃ αὐτὸ μήτε στὸν ἐχθρόν μου τὸ εὔχομαι!

Ε΄.

ΟΡΤΖΟΙ (ΟΡΚΟΙ).

1. *Μὰ τὸ θεό! Μὰ τὸ Χρζιστέ!* Μὰ τὸ θεό! Μὰ τὸ Χριστό! — 2. *Μὰ τὸ θεὸ τζαὶ μὰ τά(ν ἰ)γῆ!* Μὰ τὸ θεὸ καὶ μὰ τὴ γῆ! — 3. *Μὰ τὰν ἀλήθεια τοῦ θεοῦ!* Μὰ τὴν ἀλήθεια τοῦ θεοῦ! — 4. *Μὰ τὰ Δέσποινα!* 5. Μὰ τὴν Δέσποινα! — *Μὰ τὸν ἅγιε Νικόα τᾶ Σύντζα!* Μὰ

(1) *Ὄγκ̣ουμα*, ἀρχ. ἔνδυμα.

(2) *Ἐξεμῶ βατράχους* σημαίνει μεταφορικῶς: λέγω φανερὰ τὲς ἀτιμίες ἐσοῦ καὶ τῶν ἰδικῶν σου.

τὸν ἅγιον Νικόλαον τῆς Σύντζας (¹)! — 6. *Μὰ τὸ σταυρέ!* Μὰ τὸ σταυρό! — 7. *Μὰ τὰν ἁγία λειτρουγία!* Μὰ τὴν ἁγία λειτουργία! — 8. *Μὰ τὰν ντζοινωνία π' ἔνι θὰ ἄδου!* Μὰ τὴν κοινωνία ποῦ θὰ λάβω! — 9. *Μὰ τὰν Ἀμπρία ἁμέρα!* Μὰ τὴ Λαμπρή! — 10. *Μὰ τὰν ἁμέρα ἐνταὶ!* Μὰ τὴν ἡμέραν αὐτήν! — 11. *Μὰ τοὺρ ἁγίε ἁμέρε π' ἴμ' παρζίντε!* Μὰ τὲς ἁγίες ἡμέρες ποῦ ἔρχονται! — 12. *Μὰ τοὺρ ἁγίε ἁμέρε π' ἔμμ' ἀντεχουμένοι!* Μὰ τὲς ἁγίες ἡμέρες ποῦ περιμένομε! — 13. *Μὰ τὰ ψούχα π' ἔνι θὰ παραδοῦ!* Μὰ τὴν ψυχὴ ποῦ θὰ παραδώσω! — 14. *Τ'ὰ ψούχα τ' ἀφέγκη μι, τὰ μάτη μι ἢ τὰ ματερί μι!* Στὴν ψυχὴ τοῦ πατέρα μου, τῆς μητέρας μου! — 15. *Μὰ τὰ κόκα τοῦ γονίε νάμου!* Μὰ τὰ κόκκαλα τῶν γονέων μας (ἡμῶν)! — 16. *Μὰ τὸν ἄντε!* Μὰ τὸ ψωμί! (Μὰ τὸν ἄρτον!) — 17. *Ντ' ἔνι ὀρκισκούμενε τ'ὸν ἄντε π' ἐφαήκαμε!* Σοῦ ὀρκίζομαι στὸ ψωμὶ ποῦ ἐφάγαμε! — 18. *Μὰ τὰν ἰγῆ, π' ἔ(ν)' θὰ νάμου φάῃ!* Μὰ τὴ γῆ ποῦ θά μας φάγῃ! — 19. *Τ'οὺρ ἐψιού μι!* Εἰς τὴν Καστάνιτσαν: *τ'οὺρ ἐψιλού μι!* (Εἰς τοὺς ὀπτίλους μου!) Στὰ μάτια μου! — 20. *Ντ' ἔνι ὀρκισκούμενε τ'ὰ θιλία νάμου* (= ἡμῶν)! Σοῦ ὀρκίζομαι εἰς τὴν φιλίαν μας! — 21. *Μὰ τὰν οὖρα π' ἐρέσμαϊ!* Μὰ τὴν ὥρα ποῦ εὑρεθήκαμε! — 22. *Μὰ τοὺρ ἄγρζιου σζίνου!* Μὰ τὰ ἄγρια βουνά!

Ὅρκοι αὐτοκατάραι. — 1. *Ν' ἀρνηθοῦ τὸ θεό, τὰν κίστι μι!* Ν' ἀρνηθῶ τὸ θεό, τὴν πίστι μου! — 2. *Ἀρνηκὴ τοῦ θεοῦ νὰ ἔνι, ἂν ὦν(ι) ἔτρου!* Ἀρνηστὴς τοῦ θεοῦ νὰ εἶμαι, ἂν δὲν εἶνε ἔτσῃ! — 3. *Ὁ θεὸ νά μι παιδέψῃ!* Ὁ θεὸς νά με παιδέψῃ (τιμωρήσῃ)! — 4. *Νά μι κόψῃ ὁ θεὸ τὰ ζωή!* Νά μου κόψῃ ὁ θεὸς τὴ ζωή! — 5. *Ντζοινωνία νὰ μὴν ἄρου!* Κοινωνία νὰ μὴ πάρω! — 6. *Μὲ τὸ Ἰούδα νὰ κρζιθοῦ!* Μὲ τὸν Ἰούδα νὰ κριθῶ! — 7. *Ἔτρου νὰ παραδοῦ κὰ ψούχα!* Ἔτσῃ νὰ παραδώσω καλὴ ψυχή! — 8. *Ψούχα νὰ μὴμ παραδοῦ!* Ψυχὴ νὰ μὴν παραδώσω! — 9. *Τοῦρκο νὰ πεθάνου!* Τοῦρκος νὰ πεθάνω! — 10. *Νὰ μὴ καγκιουθοῦ!* Νὰ μὴν βραδιασθῶ! — 11. *Νὰ μὴ συνταχηθοῦ!* Νὰ μὴ ξημερωθῶ! — 12. *Νὰ μὴ μ' ἐρέσῃ ἁ σύνταχα!* Νὰ μή με βρῇ ἡ αὐριανή! — 13. *Ἁ θᾶσσα νά μι φάῃ!* Ἡ θάλασσα νά

(¹) Ἡ *Σύντζα*, πρὸς δυσμὰς καὶ ἄνωθεν τοῦ Λεωνιδίου, εἶναι μοναστῆρι κτισμένον ἐντὸς σπηλαίου καὶ ἀφιερωμένον εἰς τὸν Ἅγιον Νικόλαον. Κατά τινας νεωτέρους γεωγράφους τὸ σπήλαιον τοῦτο εἶνε τὸ αὐτό, εἰς τὸ ὁποῖον ἡ Ἰνὼ λέγεται ὅτι ἀνέθρεψε τὸν παῖδα Διόνυσον.

με φάῃ! — 14. *Νὰ τσιχυθῇ τὸ αἷμά μι!* ἤ· *ἔτρου νὰ τσιχυθῇ τὸ αἷμά μι!* Νὰ χυθῇ τὸ αἷμά μου! ἢ ἔτσῃ νὰ χυθῇ τὸ αἷμά μου! — 15. *Ἔτρου νὰ τσιχυθοῦνι οἱ μαλοί μι, —τ' ἄντερά μι!* Ἔτσῃ νὰ χυθοῦν τὰ μυαλά μου, —τὰ ἄντερά μου! — 16. *Ἀ ὤν' ἔτρου, νά μι κόψωϊ τὰ ντζουφά!* Ἂν δὲν εἶνε ἔτσῃ, νά μου κόψουν τὸ κεφάλι! — 17 *Κάλλιο νὰ μπαΐωϊ οἱ φιλοί μι παρὰ νά ντι προδοῦ!* Κάλλια νὰ βγοῦν τὰ μάτια μου παρὰ νά σε προδώσω! — 18. *Νὰ κ'ακ'ούτσου τὸν ἄτζωπό μι, —τὰ καμπζία μι!* Νὰ θάψω τὸν ἄνδρα μου, — τὰ παιδιά μου! — 19. *Τὰ καμπζία μι νά σι βάλου σ' ἕνα τάφο!* Τὰ παιδιά μου νά τα βάλω σ' ἕνα τάφο! — 20. *Νὰ μὴ χαινέου* (¹) *κλήρα!* Νὰ μὴ ἀπολαύσω κλήραν (κληρονόμους)! — 21. *Ν' ἀραμάου ἄκλερε!* Νὰ μείνω ἄκληρος!

ΣΤ'.

ΑΣΜΑΤΑ

Der Vampyr. Ὁ Βουρκόακα.

Μάτη μὲ τοὺρ ἐννία ντι ὑζοὶ τζαὶ μὲ τὰ νιὰ ντι σάτη,
τὰ σάτη τὰ μονάκρζιβο, τὰν πάσου ἀγαπετά ντι,
νι ἐσά 'χα δώδεκα χρονοῦ τζ' ὁ ἥλιε δέν νι ὡρᾶτζε,
οὔκ'α νι ἔσα τ'ὰ σζκοκεινά, τὰ νιοῦτ'α νι ἔσα πρέγα,
τ'ὸ ἄσζι τζαὶ τ'ὸν αὐγερζινὲ τοὶ τσζίχε σ' ἔσα φκιάνα.
Ὀπ'ῆ ν' ἤγκι προξενέγκουντε ἀπὸ τὰ Βαβυλῶνα,
μακρία νά νι παντρέψερε, πάσου μακρία τ'ὰ ξένα.
Οὖν θέντε ὅλ' οἱ ἀθῦνε σι τζ' ὁ Κωσταγκῆ ἔν' θέου·
«Δῖ νι, μάτη μι, δῖ νι τὰν Ἀρετὴ τ'ὰ ξένα,
νἄχου παρζηγορία τζ' ἐζού, νἄχου τζαὶ κακοιτζία,
τ'ὰ ξένα ὁπὰ π' ἔν' τσζάχου, τ'ὰ ξένα ὁπὰ π' ἔνι ἔγκου.
— Φρόνιμο ἔσσι, Κωσταγκῆ, τζ' ἀπόκρζισι παλαβὰ μ' ἔσσ' δίου.
Ἂν μι μόλ', ὑζέ μι, θάνατε τζ' ἄν μι μόλῃ ἀρρωστζία,
τζ' ἂν τύχῃ κίκρα ἢ χαρά, ποῖερ ἔν' θά μι νι φέρζῃ;
Τὸ Θεὸ νι ἐβαλῆτζε ντρζουκὴ τζαὶ τοὺρ ἁγίου μαρτύρου,
ἂν τύχῃ τζαὶ μόλῃ θάνατε, ἂν τύχῃ τζαὶ μόλ' ἀρρωστζία,
τζ' ἂν τύχῃ κίκρα ἢ χαρά, νὰ ζάῃ νά νι φέρζῃ.
Τζαὶ σάν νι ἐπαντρέναϊ τὰν Ἀρετὴ τ'ὰ ξένα

(¹) Κανεὶς δὲν ἤξευρε νά μου ἐξηγήσῃ τὴν λέξιν *χαινέου*, ἡ ὁποία φαίνεται ὑποτακτικὴ ἀορίστου ἑνὸς μὴ ὑπάρχοντος πλέον ῥήματος *χαινῶ, χενῶ, χηνῶ.*

τζ' ἐμπᾶτζε χρόνε βίσεχτε τζαὶ μῆνα κακοδύστυχο
τζ' ἐκάνε τὸ θανακικὸ τζαὶ τοὺρ ἐννία ἀθῦν' ἐσερίε (ἐθέρισε),
ἐρέστ' ά μάτη μοναχὰ σὰν ἔρμο πουλὶ τ'ὸγ κάμπο.
Τ'οὺρ ὀχτὼ τάφου ἔκη δερνουμένα, τ'οὺρ ὀκτὼ ἔκη νοιρογοῦα,
τ'οῦ Κωσταγκῆ τὸν τάφο τοὺ πάτζε ἔκη τ'αΐχα.
«Ἔτ'α, Κωσταντάτζι μι, τὰν Ἀρετή μ' ἔν' θέα·
τὸ θεὸ μ' ἐβαλήτζερε ντσζουκὴ τζαὶ τοὺρ ἁγίου μαρτύροι,
ἂν τύχῃ κίκρα ἢ χαρά, νὰ ζᾶρε νά μι νι φέρερε.»
Τ' ἀνάθεμα μπαλῆτζε νι τάσου ἀπὸ τὸν τάφο.
Τὸ σύγνεφο ἔμ ποίου ἄογο τζαὶ τ' ἄσζι ἔμ ποίου σέα,
τζαὶ τὸ φεγγάρζι βοηθὲ τζ' ἔν ἔγκου νά νι φέρζῃ:
Τοὺ βράχου ἔν' ἀφίνου κίσου σι, τοὺ σζίνοι ἔμ περοῦ π'ουρτέσε,
ἐρίκ'ου νι ἔνι νὰ χτενίχεται τάτσου τ'ὸ φεγγαρζοῦλι.
Ἀπὸ μακρία ἐχαιρεκίε νι τζ' ἀπό μακρία νι ἐπέτζε·
«Τσζάχιτσε γλήγορ', Ἀρετή, ἡ μάτη ντ' ἔνι θέα!
— Οὔ, ὅρκο μοι ἀθύ, τζαὶ τσ' ἔν' ἔνταϊ ἁ οὔρα;
Ἂν ἔν', ἀθύ μι, για χαρά, νὰ βάλου τὰ χρζυσά μι,
τζ' ἂν ἔνι κίκρα, ἄλει μι, νὰ μόλου ὅπ'ουρ ἔνι.
— Τσζάχιτσε, Ἀρετούα μι, τζαὶ ἔα ὅπ'ουρ ἔσσι!»
Ὁπὰ π' ἧγκιαϊ τσζάχουντε τζ' ἧγκ' ἔγκουντε τ'ὰμ πορεία,
ἐνιάκαϊ πουλία τζ' ἧγκι τζιαδοῦντα, πουλία τζ' ἧγκι ἀοῦντα·
«Ποῖερ ὡρᾶτζε σάτη ὤμορφο νά-νι σούρζῃ πενατέ;
—Ἐνιάτζερε, Κωστάτζι μι, τσ' ἴν' ἀοῦντα τὰ πουλάντζα;
Ποῖερ ὡρᾶτζε σάτη ὤμορφο νά νι σούρζῃ πενατέ;
— Παλαβὰ πουλία ἴν' τζ'ἂν τζιαδίνωϊ, παλαβὰ τζ' ἂν ἀλίννωι!»
Τζαὶ παραπὰ, π' ἧγκ' ἔγκουντε, τζ' ἄβα πουλία σ' ἧγκι ἀοῦντα·
«Τσ' ἔμμ' ὁροῦντα ἐνεῖ, πουλία θλιβερὰ τζαὶ παραπονευτά,
νὰ τσζάχωϊ οἱ ζωντανοὶ μὲ τοὺρ ἀπενατοί!
— Ἐνιάτζερε, Κωστάτζι μι, τσ' ἴν' ἀοῦντα τὰ πουλάντζα,
π' ἴνι τσζάχουντ' οἱ ζωντανοὶ μὲ τοὺρ ἀπενατοί;
— Πουλάντζα ἴν' τζ' ἂν τζιαδίνωϊ, πουλάντζσα τζ' ἂν ἀλίνωϊ.
— Φοζουμένα ντ' ἔνι, ἀφοῦτζι μι, γιατσὶ λιβανία 'σσι νυρζίζου.
— Ἐπ'έρι ταργὰ ἐζάκαμε πέρε τ'ὸν ἅγιε Γιάννη
τζ' ἐθυνιακίε μι ὁ παπᾶ μὲ περισσοὺ λιβάνι.»
Τζαὶ παραπ'ουρτέσε π'ἧγκ' ἔγκουντε, τζ'ἄβα πουλία σ'ἧγκι ἀοῦντα·

«Ὦ θέ μι παντοδύναμε, ἀτσζὲ θᾶμμα ἔσσι ποίου,
ἐστάπα σάτη ὤμορφο νά νι σούρζη πενατέ!»
Ἐνιᾶτζε νι πάλι ἁ Ἀρετὴ τζ᾽ ἁ καρδία σ᾽ ἐρραγίε.
«Ἐνιάτζερε, Κωστάτζι μι, τσ᾽ ἶν᾽ ἀοῦντα τὰ πουλάντζα;
Ἄλει μι, κιᾶ ἶν᾽ οἱ τζίχε ντι τζαὶ τὸ σζουφτὲ μουστάτζι;
—Ἀτσζὰ ἀρρωστζία μ᾽ ἐρέτζε, τὸ θάνατε μὶ ἐνέντζε,
ὅπ᾽ ἐτσιτᾶν οἱ τσζίχε μι τζαὶ τὸ σζουφτὲ μουστάτζι.»
Τὰν τζέα ῥέκαϊ ἀμπαρουτά, ἀμπαρουτὰ τελεία,
τζ᾽ ὅα τὰ πανεθοῦρζα σι, π᾽ ἤγκιαϊ ἀραχνιαστά.
«Ἄνοιτσε, μάτη μ᾽, ἄνοιτσε τζαὶ ἄρε τὰν Ἀρετή ντι!
—Ἂν ἔσσι ὁ Χάρο, νὰ φύτσερε, τζ᾽ ἄβα καμπζία ὤνι ἔχα,
ἁ χλιφτὰ ἁ Ἀρετούα μι ἐν᾽ λείπα μακρία τὰ ξένα.
—Ἄνοιτσε, μάτη μι ἄνοιτσε, τζ᾽ ἐζοὺ ἔνι ὁ Κωσταγκῆ ντι.
Ντσζουκὴ ντ᾽ ἐβαλῆκα τὸ θεὸ τζαὶ τοὺρ ἁγίου μαρτύροι,
ἂν τύχη κίκρα ἢ χαρά, νὰ ζάου νά ντι νι φέρου.»

Τὸ θέρος τοῦ 1875 ὁ τότε ἤδη γέρων Νικόλαος Ζωγράφος, συμβολαιογράφος ἐν Λεωνιδίῳ, μοῦ ὑπαγόρευσεν ἐκ μνήμης τὸ τραγούδι τοῦ Βουρκόλακα μὲ λόγια Τσακώνικα.

Ἁ σάτη π᾽ ἔν᾽ ὁροῦα τὸ Χάρο.

(Τὸ κορίτσι ποῦ βλέπει τὸ χάρο).

Τὸ 1875 ἔμεινα 3½ μῆνας οἰκογενειακῶς εἰς τὴν Τσακωνιάν. Ἐξερράγη τότε εἰς τὸ Λεωνίδι ἐπιδημία κόκκιτου καὶ μεταξὺ πολλῶν παιδιῶν προσεβλήθη καὶ τὸ δευτερότοκον θυγάτριόν μου *Φρίδα*. Καίτοι μετεκάλεσα ἰατρὸν ἐκ Ναυπλίου καὶ ἕτερον ἐκ Σπάρτης, ἐστάθη ἀδύνατον νά το σώσω. Τὴν πρωΐαν τῆς 15 Σεπτ. ἀπέθανεν. Ἀμέσως ἦλθαν αἱ γειτόνισσαι, ἐζέσταναν νερό, ἔπλυναν τὸ μικρὸν λείψανον, ἐστούππωσαν μὲ βαμβάκι ὅλας τὰς ὀπὰς τοῦ σώματος, τὸ ἔνδυσαν, ἔστρωσαν εἰς τὸ μέσον τῆς αἰθούσης τάπητα, ἐγέμισαν μὲ φύλλα ἐλαίας [1] ἕνα μεγάλο μαξιλλάρι καὶ ἔβαλαν τὸ λείψανον ἐπάνω. Κατόπιν ὅλαι ἐκάθισαν σταυροπόδι τριγύρω του, μερικαὶ ἔλυσαν τὰ μαλλιά των καὶ ἀμέσως ἤρχισαν τὰ μοιρολόγια. Μεταξὺ αὐτῶν ἦτο καὶ μία γειτόνισσα, ἡ ὁποία κάθε πρωΐ, μεσημέρι καὶ βράδυ, ἀκριβῶς τὴν ὥραν ὅπου ἐκαθίζαμεν εἰς τὸ τραπέζι, ἐμοιρολογοῦσε

(1) Πρβλ. Πλουτάρχου Λυκοῦργ. 27: Ἔπειτα (ὁ Λυκοῦργος) συνθάπτειν οὐδὲν ἴασεν, ἀλλ᾽ ἐν φοινικίδι καὶ *φύλλοις ἐλαίας* τὸ σῶμα περιέστελλον. (Μὲ τὸ μαξιλλάρι ἔθαψαν τὴν κόρην μου).

τὸν ἀποθανόντα ἄνδρα της. Ὅταν αἱ γυναῖκες ἤρχισαν τὰ μοιρολόγια, ἡ σύζυγός μου, ἀποκαμωμένη πλέον ἀπὸ τὰς ἀγρυπνίας καὶ τὴν θλῖψιν, ἀπεσύρθη κλαίουσα εἰς τὴν κρεββατοκάμαραν, ἐγὼ ἔμεινα κοντὰ εἰς τὸ λείψανον. Ἐπὶ ὥρας διήρκουν τὰ μοιρολόγια. Ἕνα ἐξ αὐτῶν ἐδημοσίευσα ἐν σελίδι 153 τοῦ Ἀρχείου τῆς μεσαιωνικῆς καὶ νεοελληνικῆς φιλολογίας, τὸ ὁποῖον ἐξέδωκα ἐν ἔτει 1881.

Σπαρακτικὸν ἦτο τὸ κάτωθι μοιρολόγι, λόγῳ τοῦ τρόπου, καθ' ὅν το ἐτραγουδοῦσαν. Μία μοιρολογίστρια ὑπεδύετο τὴν θνήσκουσαν κόρην μου, μία ἄλλη τὴν μητέρα της καὶ αἱ λοιπαὶ γυναῖκες ἀπετέλουν τὸν χορόν. Ἡ κόρη, βλέπουσα ἔμπροσθέν της τὸν Χάρον, παρακαλεῖ τὴν μητέρα νά την κρύψῃ, νά την βάλῃ εἰς κλουβί, νά την κλείσῃ εἰς σεντοῦκι, νὰ τὴν κρύψῃ ἀνάμεσα εἰς βασιλικοὺς καὶ βαρσάμους· ἀλλ' εἰς τὰς παρακλήσεις τῆς κόρης ἀπαντᾷ ἡ μητέρα: Δέν σε κρύβω, τοῦ Χάρου σε δίνω συντροφιά!

Ἡ κόρη. *Κροζοῦψέ μι, μάτη, κροζοῦψέ μι, νὰ μή με* *ἅρζῃ ὁ Χάροοο!*
Ὁ Χορός. *Ὀνώβω σι! ὀνώβω σι!* (¹)
Ἡ κόρη. *Φκιάσε κουΐδὶ τζαὶ βάλε μι!*
Ὁ Χορός. *Ἐναίβαι σι! ἐναίβαι σι!*
Ἡ κόρη. *Σεντοῦτζι τζαὶ κλείδουσέ μι!*
Ὁ Χορός. *Οὐνούβου σι! οὐνούβου σι!*
Ἡ κόρη. *Βάλε μι τοὺ βασιλικοὺ!*
Ὁ Χορός. *Ὀνώβω σι! ὀνώβω σι!*
Ἡ κόρη. *Βάλε μι τοὺ βαρσάμου!*
Ὁ Χορός. *Ἐναίβαι σι! ἐναίβαι σι!*
Ἡ κόρη. *Βάλε μι, μάτη, κροζοῦψέ μι!*
Ὁ Χορός. *Οὐνούβου σι! οὐνούβου σι!*
Ἡ μητέρα: *Ὦνι βάνα ντι, τοῦ Χάρου ντ' ἔν' συνοϊδάζα!*
Ὁ Χορός. *Ἐναίβαι σι! οἰμαὶ ἁ κακομοίρα! οὔ! οὔ!*

Ἤρχισαν ἔπειτα αἱ γυναῖκες νὰ κλαίουν καὶ νὰ ὀδύρωνται, νὰ τραβοῦν τὰ μαλλιά των, νὰ κτυποῦν τὰ στήθη των. — Τραγικὴ σκηνὴ διὰ πενθοῦντα πατέρα, ἔχουσα ὅμως πολὺ τὸ ἀρχαιοπρεπές!

(¹) *Ἰδὲ δυστυχία της.*

GOETHES «FINNISCHES LIED»

VON

PROF. DR. KAARLE KROHN

Unter den Gedichten Goethes finden wir ein «Finnisches Lied», welches er nach der französischen Prosaübersetzung in Voyage pittoresque au Cap-Nord von *A. F. Skiöldebrand* (1 Aufl. 1801, 2 Aufl. 1805) ins Deutsche übertragen hat. Dieser schwedische Kapitän folgte dem italienischen Forscher *G. Acerbi* auf seiner Reise durch Finnland; das erwähnte Lied hatten sie im März 1779 von dem Dichter *F. M. Franzén* in Abo erhalten. Auch Acerbi hat das Lied in seiner Reisebeschreibung «Travels through Sweden, Finland and Lapland to the Nord Cap» (1802) mit sowohl prosaischer wie poetischer englischer Übersetzung mitgeteilt. Franzén hatte ihm erklärt, die Verfasserin wäre eine Bauerntochter aus Österbotten (Nord-Finnland), welche bei dem Pfarrer ihres Heimatsdorfes angestellt gewesen; sie hätte es aus Sehnsucht während der Abwesenheit ihres Geliebten gedichtet. Franzén selbst hat das Lied poetisch zwei verschiedene Male ins Schwedische übertragen. Einen Teil desselben hatte bereits sein Lehrer, Professor *H. G. Porthan* in seiner Abhandlung, De poësi fennica 1778, mit lateinischer Erläuterung versehen veröffentlicht.

Die etwas freie Übersetzung Goethes lautet:

Käm' der liebe Wohlbekannte,
Völlig so wie er geschieden;
Kuss erkläng auf seinen Lippen,
Hätt' auch Wolfsblut sie gerötet;
Ihm den Handschlag gäb' ich, wären
Seine Fingerspitzen Schlangen.

Wind! o hättest Du Verständnis,
Wort' um Worte trügst Du wechselnd,
Sollt' auch einiges verhallen
Zwischen zwei entfernten Liebchen.

Gern entbehr' ich gute Bissen,
Priesters Tafelfleisch vergäss' ich,
Eher als dem Freund entsagen,
Den ich Sommers rasch bezwungen,
Winters langer Weis' bezähmte.

Eine eingehende Untersuchung dieses Liedes unternahm der finnische Litteraturhistoriker *V. Tarkiainen* 1911 (Publikationen des finnischen folkloristischen Seminars III 1 = Suomi IV 11). Er zeigte, dass das Original aus drei ursprünglich gesonderten Gedichten zusammengesetzt ist und dass die beiden ersten, welche in mehreren Varianten anzutreffen sind, unmöglich am Ende des 18. Jahrhunderts verfasst sein können. Bloss die fünf letzten Zeilen, in denen vom Braten im Pfarrhause die Rede ist, wolle er der erwähnten Pfarrersmagd zuerkennen.

Es ist jedoch auch von diesem Liede weit von Österbotten in Nord-Ingermanland (nördlich von Petrograd) eine Variante gefunden worden (Saxbäck nr. 186), in welcher anstatt des Vergessens des priesterlichen Bratens das Verschmähen eines guten Lebens im Allgemeinen dem Entbehren des leckeren Essens parallel zur Seite gestellt wird. Zwar wird hier in einer weiteren Parallelzeile noch das Unterlassen des Kaffeetrinkens erwähnt, aber dieses kann ebenfalls als eine spätere Interpolation betrachtet werden. Ursprünglich dagegen mag eine Parallelzeile vom Nichtverlassen des Freundes («des Herzlieben») sein. Die zwei letzten Zeilen fehlen in dieser Aufzeichnung, welche mit einer vorausgehenden Klage, dass kein Bräutigam vorhanden sei, lose verbunden ist. Das dritte Lied der angeblich österbottnischen Zusammensetzung mit Hilfe der ingerman-

ländischen Variante rekonstruirt, lautet somit in deutscher Übersetzung:

Gern entbehr' ich Leckerbissen
Und verschmäh' ein gutes Leben,
Eher als den Freund verlassen,
Als den guten Schatz verschmähen,
Den im Sommer ich bezähmte,
Ganzen Winter lang erweichte.

Das zweite Lied ist wiederum bloss in der öftererwähnten Zusammensetzung mit der ersten verbunden worden. In anderen Verbindungen ist es in Finnisch-Karelien und Nord-Ingermanland angetroffen worden. Eine genauere Übersetzung der vier konstanten Zeilen des Liedes würde lauten:

Wenn der Wind Verständnis hätte,
Frügliugshauch hätt' eine Sprache,
Brächt' ein Wort er hin und wieder
Zwischen zweien, die sich lieben.

Die allergrösste Verbreitung hat aber das erste Lied derselben Zusammensetzung gehabt. Von diesem sind mehr als ein halbes hundert Varianten in Sawolax (mittlerem Finnland), im finnischen und archangelschen Karelien, in Nord-, Mittel- und West-Ingermanland aufgezeichnet worden. Der von Goethe übersetzten Variante fehlen die zwei letzten Zeilen, in welchen die Sängerin erklärt, sie würde ihrem Geliebten um den Hals fallen oder genauer «klettern», wäre auch *Kalma* (Leiche, Leichengestank, Leicheninfektion, Leichengeist, Tod) oder *karhu* (Bär) auf seinem Halse. Letzteres Untier kommt in 16 und jenes in 14 von Tarkiainen aufgezählten Varianten vor. Dieser kleinen Mehrheit kann ich keine Bedeutung geben. Die Bärenvarianten sind sämtlich aus den s. g. südlicheren (südkarelischen und ingermanländischen) Gesanggebieten, mit Ausnahme einer einzigen Aufzeichnung aus dem zunächstliegenden Finnisch-Ost-Karelien. Die nödlicheren Leichenvarianten dagegen sind auch in drei Aufzeichnungen aus drei

südlicheren Gebieten» (Finnisch-Süd-Karelien, Nord- und Mittel-Ingermanland) vertreten. Die Verwandlung des mythischen *kalma*, welches hier den Gedanken ausdrückt, dass der Geliebte als Sterbender oder Verstorbener zurückkehren könnte, zum gewöhnlicheren Bären (*karhu*) ist augenscheinlich im Anschluss zum Wolfe des vorausgehenden Zeilenpaares geschehen. Ebenso ist in einer nördlichen finnischkarelischen und einer nordingermanländischen Variante durch den Einfluss des folgenden *kalma* der Wolf (*susi*) zum *surma* (Tod) geändert worden: «auf den Mund ihn würde ich küssen, wäre gleich der Tod vor seinem Munde». Für die Ursprünglichkeit der Leichenfassung spricht auch die poetisch wirksame Steigerung von Schlange, Wolf, Leichengeist oder -gestank, wärend das Bild vom Bären auf dem Halse einen etwas burlesken Eindruck macht. Folgende Übersetzung gibt die rechte Vorstellung vom Inhalte des Liedes, obgleich sie den besonderen musikalischen Reiz der Alliteration des Originales nicht wiedergeben kann.

Möchte mein Bekannter kommen,
Mein Vorhergesener scheinen;
Ihm den Handschlag gäb' ich, wäre
Eine Schlang' auf der Handfläche;
Auf den Mund ihn würd' ich küssen,
Wäre gleich sein mund im Wolfsblut;
Würd' um seinen Hals mich schlingen,
Wär' auch Leichgestank am Halse.

Die drei erwähnten Lieder behandeln alle das Thema der Liebe, welches in der altfinnischen Poesie höchst sparsam vertreten ist, während es in neueren Volksliedern, welche aus Vierzeilern mit zwei Endreimen bestehen, völlig dominiert. Unter den letzteren finden wir jedoch kein einziges, welches an Schönheit und Kraft mit dem ersten Liede der von Goethe übersetzten Dichtung gleichgestellt werden könnte.

ΙΣΤΟΡΙΚΑΙ ΠΑΡΟΙΜΙΑΙ ΤΩΝ ΚΥΠΡΙΩΝ

ΥΠΟ

ΣΙΜΟΥ ΜΕΝΑΡΔΟΥ

Προσοχῆς ἰδιαιτέρας ἄξιαι εἶναι παροιμίαι τινὲς ἢ παροιμιώδεις φράσεις, λαβοῦσαι τὴν ἀρχὴν ἀπὸ τῶν ἱστορικῶν ἑκάστης χώρας περιπετειῶν, ἐξακολουθοῦσαι δὲ νὰ λέγωνται κατὰ παράδοσιν ὑπὸ τῶν μεταγενεστέρων χωρὶς καὶ νὰ κατανοῆται ἡ πρώτη σημασία τῶν ἀκριβῶς ἢ καὶ διόλου, διότι ἡ μὲν ἀνάμνησις τῶν γεγονότων ἐξηλείφθη, ἀπομένουσι δὲ κατὰ συνήθειαν αἱ λέξεις, καθὼς αἱ περίφημοι *Hannibal ante portas*.

Τοιαύτας παροιμίας συλλέξαντες ἐν Κύπρῳ, καταλέγομεν ἐφεξῆς ὡς παράδειγμα τῶν ἀνωτέρω καὶ ὡς ἀφιέρωμα μικρὸν εἰς τὴν ἀγήρατον μνήμην τοῦ μεγίστου τῶν Ἑλλήνων, ἂν μὴ καὶ τῶν λοιπῶν παροιμιολόγων.

I

Ἐκ τῶν ποικίλων λαῶν, οὓς ἐγνώρισαν οἱ Κύπριοι κατὰ τὴν μακρὰν καὶ περιπετειώδη τῆς νήσου ἱστορίαν, ἀπέμειναν παρομοιώσεις τινές, ὧν ἀκατάληπτος εἰς τοὺς πολλοὺς εἶναι σήμερον ἡ ἀφορμή. Περιεργοτάτη τούτων εἶναι βεβαίως ἡ σχετιζομένη πρὸς τὸ ἐθνικὸν ὄνομα τῶν Ἑλλήνων.

1. *Κάθεται σὰν τὸν Ἕλληναν* ἐν Λεμεσῷ σημαίνει κατοικεῖ κατάμονος, ἔξω τοῦ κοινοῦ συνοικισμοῦ, μακρὰν τῶν λοιπῶν ἀνθρώπων· ἐν Πραστειῷ τῆς Μεσαρεᾶς παρομοιάζονται πρὸς *Ἕλληνες* οἱ λευκοὶ *κοῦκοι*, δηλαδὴ τὰ ὁροθέσια, τὰ ἱστάμενα ἔξω τοῦ χωρίου. (Παρὰ κ. Πασχαλίδου φοιτητοῦ). Καθ' ὅλην δὲ τὴν Μεσαρεὰν σύνηθες εἶναι τὸ παρωνύμιον *Ἕλληνας*, ἀποδιδόμενον εἰς στιβαροὺς ἀνθρώπους. Οὕτως *Ἕλληνες* ὀνομάζονται εἰς τὴν Ἀθηένου καὶ Γαδουρᾶν γνωστὰ *παλληκάρκα*, ὁ δὲ γέρων *Ἕλληνας* τοῦ Πραστειοῦ ἀπέκτησε τὸ ἐπώνυμον, διότι ἐσήκωνεν *δικίμια* (μεγάλα βάρη). Ἡ περὶ ἀπο-

μονώσεως τοῦ Ἕλληνος ἰδέα ἄλλοτε ἐπιστεύετο ὅτι προῆλθεν ἐκ τοῦ νεανικοῦ ποιήματος τοῦ Ἀλεξάνδρου Ῥαγκαβῆ.

> Μαύρη εἶν' ἡ νύκτα στὰ βουνὰ...
> *στὰ ἔρημα*, στὰ σκοτεινά,
> στὲς τραχειὲς πέτρες, στὰ στενά,
> ὁ *Ἕλλην* ξεσπαθώνει.

Ἀλλὰ πρῶτον μὲν τὸ ᾆσμα λέγει «ὁ *κλέφτης* ξεσπαθώνει», ἔπειτα δὲ ἡ παροιμία φαίνεται πολὺ παλαιοτέρα. Εἶναι δηλαδὴ λείψανον τῶν χρόνων, ὅτε τὸ Ἕλλην ἐσήμαινεν ἐθνικός. Ὁ χρονογράφος τῆς φραγκοκρατίας Μαχαιρᾶς (1) νομίζει ὅτι μετὰ τὴν ἅλωσιν τῆς Παλαιστίνης ὑπὸ τῶν Σαρακηνῶν οἱ ἐκεῖ χριστιανοὶ «*ἦρταν καὶ εἰς τὴν περίφημον Κύπρον... τ' ὀνομάτοι καὶ γροικῶντα ὅτι Ἕλληνες ἐφεντεῦγαν τὸν τόπον,.. ἐσκάψαν τὴν γῆν καὶ ἐμπῆκαν μέσα.*» Οὕτω δ' ἐννοῶν τὴν ὑπὸ τοῦ Σουλτάνου Σαλαδδίνου ἅλωσιν τῆς Ἱερουσαλὴμ (1187) συγχέει αὐτὴν πρὸς τοὺς εἰδωλολατρικοὺς χρόνους, ὅπως καὶ ὁ Νεόφυτος ὁ Ἔγκλειστος, ἐγκωμιάζων Διομήδη τὸν νέον, ἀκμάσαντα ἐπὶ τοῦ Μ. Κωνστανίνου, λέγει ὅτι κατὰ τὴν ἐπιδρομὴν τῶν «*ἀπογόνων Ἄγαρ*» «*ἄντρον ὑπόγαιον εὑρὼν πρὸς ἕω*», ἡγίασεν ἐκεῖ μέσα. (2) Κατὰ τὰ συναξάρια δηλαδὴ οἱ Ἕλληνες καὶ οἱ χριστιανοὶ παρεδίδοντο κατοικοῦντες μακρὰν ἀλλήλων, μέχρι σήμερον δὲ ἀρχαῖοι τάφοι λαξευτοὶ ἢ σπήλαια λέγονται *Ἑλληνικά*, ὡς ἔξω τῆς Λάνιας, καὶ ἔξω τῆς Κορόβιας ἢ *Σπήλιοι τοὺς Ἕλληνες* παρὰ τὸ Παραλίμνι ἢ *Ἑλληνόσπηλιοι* ἔξω τοῦ Κτήματος. (3) Ἐξ αὐτῶν ἦτο φυσικὸν ὁ *Ἕλληνας*, ὁ κατὰ τὴν παράδοσιν ἰσχυρὸς καὶ ἀνυπότακτος, νὰ θεωρηθῇ ὡς ζῶν μονήρης, «*μὲς στὰ κάκκαφα*», μακρὰν τῶν λοιπῶν ἀνθρώπων.

2. *Μὲ (= μηδὲ) Τοῦρκος, μὲ Σαρακηνός*, θὰ ἔκαμνε τόσην καταστροφὴν ἢ ἀναστάτωσιν, ἤτοι οὐδὲ οἱ ἀγριώτατοι τῶν ἀνθρώπων (ἐν Λεμεσῷ, Λευκοσίᾳ καὶ Μεσαρεᾷ). Ἐπίσης λέγουσιν οἱ Κύπριοι ἀπευχόμενοι «*τὰ βάσανά μου νὰ μέν τα δώσῃ ὁ θεὸς μὲ Ὀβραίου,*

(1) *Σάθα*, Μεσαιωνικὴ Βιβλιοθήκη τόμ. Β' σ. 68

(2) *Delehaye*, Saints de Chypre, σ. 213, 30

(3) Πρβ. *Ν. Γ. Πολίτου*, Νεοελληνικὴ Μυθολογία 1874 σ. 511.

μὲ Τοῦρκον μὲ Σαρακηνοῦ», δηλαδὴ μηδὲ εἰς τοὺς ἐχθίστους, ἐνῷ ἐλησμόνησαν, ἐννοεῖται, οἱ πλεῖστοι νησιῶται, τί διέπραξαν κατὰ τῶν Κυπρίων οἱ Ἑβραῖοι, ἀγνοοῦσι δὲ καὶ τίνες ἦσαν οἱ Σαρακηνοί. Καὶ περὶ μὲν τῶν Ἑβραίων, τῆς ἐπὶ Τραϊανοῦ μιαιφονίας αὐτῶν καὶ τῶν κατόπιν περὶ αὐτῶν προλήψεων ἐγράψαμεν ἄλλοτε ἐκδώσαντες καὶ σπουδαίαν ἐξ Ἀθηένου ἐπιγραφήν, ἐν Ἀθηνᾶς τομ. ΚΓ′ (1910) 417-25. Περὶ δὲ τῶν Σαρακηνῶν λέγομεν ὅτι οὕτως ἐκάλουν οἱ Κύπριοι πάντας τοὺς ἀραβιστὶ λαλοῦντας Μωαμεθανοὺς ἀπὸ τῶν ἐπὶ Κώνσταντος ἐπιδραμόντων εἰς τὴν νῆσον ὑπὸ τὸν Μαυΐαν (Θεοφάνους 525, 19 Bonnae) μέχρι τῶν Μαμελούκων τῆς Αἰγύπτου τῷ 1460 κατὰ Βουστρώνιον (1). Προσθετέον δὲ ὅτι πολλοὶ Σαρακηνοὶ ἦσαν καὶ ἐγκατεστημένοι ἐν τῇ νήσῳ, ὡς μαρτυροῦσιν οὐ μόνον αἱ Ἀσίζαι (2), ἀλλὰ καὶ τοπωνύμια πολλά, σῳζόμενα μέχρι τοῦδε (3).

3. *Σὰν τὸν Ἀτσουπᾶν*, λέγεται περὶ βαθύτατα μελαγχροινοῦ ἀνθρώπου ἐν Λεμεσῷ, (4) ἐν Λευκοσίᾳ δὲ περὶ δυσμόρφου, ἐν Μεσαρεᾷ περὶ μικροσώμου καὶ προπετοῦς *(ἀνακατώννεται καὶ τοῦτος σὰν τὸν Ἀτσουπᾶν)* κατὰ Σακελλάριον δὲ (Β′ 196) καὶ περὶ δυστρόπου, καθόλου δέ, ὡς ἐπίθετον, κατήντησεν ἐν Πάφῳ συνώνυμον τοῦ *ὀχτροῦ*, ἤτοι ἐχθροῦ, δηλαδὴ τοῦ διαβόλου. Οὐχὶ διάφορος εἶναι ἡ ἐν Κρήτῃ ὀνομασία τῶν δαιμονίων *Ἀτσουπάδων*. Ἀλλ' ἡ ἐν Λεμεσῷ σημασία εἶναι ἡ ἀρχαιοτέρα. Ὡς γνωστὸν μεταξὺ τῶν δολοφόνων τοῦ Νικηφόρου τοῦ Φωκᾶ ἦτο, κατὰ Ζωνάρᾶν (5) καὶ «ὁ μελάγχρους Θεόδωρος, ὃν διὰ τὸ τοῦ εἴδους μελάντερον ἐκάλουν *Ἀτζυποθεόδωρον*.» (6) Ὁ Δουκάγγιος (7) πλὴν τῶν ἀνωτέρω μνημονεύει καὶ δύο χωρία ἀνωνύμου εἰς Κωνσταντῖνον τὸν Πορφυρογέννητον «*Στρατηγὸς*

(1) *Σάθα*, Μ. Β. τόμ. Β′ σ. 446 *οἱ Σαρακηνοὶ ἐνέβησαν εἰς τὴν Λευκουσίαν.*

(2) *Σάθα*, Μ. Β. τόμ. Ϛ′ σ. 233, 18. 235, 12. «*ὁ Σαρακηνὸς πρέπει νὰ ὀμόσῃ εἰς τὸ κοράνιν*» 237, 1.

(3) Βλ. Τοπωνυμικὸν τῆς Κύπρου ἐν Ἀθηνᾶς τόμ. ΙΗ′. (1906) σ. 377.

(4) Πρβ. καὶ Μ. Λ. Φραγκούδην εἰς τὸν Πρωτοχρονιάτικον Κήρυκα (Λεμεσοῦ) 1922.

(5) ΙΙΙ, 518, 1 Bonnae.

(6) Πρβ. Σκυλίτζην — Κεδρηνὸν ΙΙ 375, 21 Bonnae.

(7) Glossarium ... graecitatis, Lugduni B. τόμ. Ι σ. 150

λογχευθεὶς παρὰ Ἀτζυπάδων τοῦ Μαλαλέ(ν)ου, κακὸν θάνατον ἔδωκε» καὶ *«τὸ δὲ τζυκανιστήριν ἦν πεπληρωμένον πυρός, συνεδαβελίζετο δὲ ὑπὸ Ἀτζυπάδων πολλῶν».* Ἐπιλέγει δὲ «Ex his igitur videtur posse colligi *Atzypades* fuisse famulos ex Mauritania vel Aethiopia». Ὁ σεβαστὸς καθηγητὴς κ. Π. Καρολίδης ἀνεκοίνωσεν εἰς τὸν ἀείμνηστον Πολίτην ὅτι «τὸ ὄνομα ἔχει ἀρχὴν τὸ ἀραβικὸν *χατζίπ* (πληθυντ. *χατζούπ-ουν*)» σημαῖνον «.. speciatim janitor». (1) Ἀλλὰ δυσεξήγητος ἀπομένει φωνητικῶς μὲν ἡ ἀποβολὴ τοῦ ἀρκτικοῦ δασέως, σημασιολογικῶς δὲ ἡ γραπτῶς καὶ προφορικῶς μαρτυρουμένη ἔννοια τοῦ μελαψοῦ.

4. *Σὰν τὸν Βούρκαριν* ἢ *ἐν τέλεια Βούρκαρις*, σημαίνει εἶναι σκαιός, ἄγροικος καὶ πρὸ πάντων ἀφιλόξενος, ἐν Πάφῳ δὲ καὶ Μεσαρεᾷ ἡ προσφώνησις *Βούρκαρε*, δηλαδὴ Βούλγαρε, θεωρεῖται ὑβριστική. Τοὺς Βουλγάρους ἐγνώρισαν οἱ Κύπριοι ὡς μισθοφόρους τῶν Φράγκων ῥηγῶν, ἴσως δὲ καὶ προτοῦ, τῶν Ἑλλήνων δουκῶν, οἵτινες καὶ αὐτοὶ μετεκάλουν ἔξωθεν ἀλλοφύλους στρατιώτας, καθὼς κατόπιν οἱ πασᾶδες Τουρκαλβανούς. Ὁ Μαχαιρᾶς (σ. 270) ἀναφέρει *«τοὺς Βουργάρους ὅπου ἐφύγασιν ἀπὸ τοὺς Γενουβίσους»* σ. 287 *«οἱ Βούργαροι ἐπῆγαν νὰ τοὺς σκοτώσουν μὲ τὰ κονταρία καὶ τὰ σπαθία»* σ. 289 *«ἀπήδησαν οἱ Βουργάροι μὲ τὰ δοξάρια»* καὶ σ. 297 διηγεῖται περὶ ἑνὸς παπᾶ, *«τὸ νὰ τὸν δοῦν οἱ Βουργάροι ἐκατακόψαν τον»*. Ἀλλ' οἱ ἄπιστοι οὗτοι μισθοφόροι πολλάκις ἐξανίσταντο καὶ κατὰ τῶν Φράγκων καβαλλάριδων, ὡς ἀγερώχων (βλ. σ. 200) (1). Μαρτύρια δὲ τῆς ἄλλοτ' ἐγκαταστάσεως αὐτῶν ἐν Κύπρῳ εἶναι ἡ τοποθεσία τοῦ Πεδουλᾶ *Βούρκαρις*, τῆς Κυρᾶς *Βουρκάρριδες*, μνημονεύεται δὲ καὶ τοποθεσία τῆς Σανίδας στὸν *Βούρκαριν*. (2)

5. *Σὰν τὴν Ἀλαμάναν*, λέγεται περὶ ὑψηλῆς καὶ μεγαλοσώμου γυναικός, ἐν Μεσαρεᾷ δ' *ἐγίνην Ἀλαμάνα* (ἡ κόρη) σημαίνει ἐπάχυνε καὶ ἀνεπτύχθη. Καὶ τοὺς Ἀλαμάνους ἐγνώρισαν οἱ Κύπριοι ὡς *«λὰς τῶν ἀρμάτων»*, ἤτοι μισθοφόρους. Κατὰ τὸν Μαχαιρᾶν (σ. 345) ὁ σὶρ Τιπὰτ μεταβὰς εἰς Βενετίαν, ἐστρατολόγησε καὶ ἔφερεν εἰς Κύπρον, ὅπως πολεμήσωσι κατὰ τῶν Γενουατῶν 800 ἀνθρώπους τῶν ἀρμά-

---

(1) Λεξικογραφικοῦ ἀρχείου τῆς μέσης καὶ νέας Ἑλληνικῆς τόμ. Ε' (1920) σ. 31.

(2) Εἰς τὸν Κώδικα τῆς Μονῆς Μαχαιρᾶ σ. 91.

των «καὶ ἦτον ὅλοι Λουμπάρδοι, Ἀλαμάνοι, Σαβογιάνοι (δηλ. ἐκ Σαβοΐας) καὶ Ἐνκλέζηδες ἐκλεκτοί.» Τῷ 1426, ὅτε οἱ Σαρακηνοὶ συνέλαβον τὸν ῥῆγα Τζένιον, ἐσκότωσαν (σ. 402) καὶ ὀκτὼ καβαλλάριδες Ἀλαμάνους ἐκ τῶν περὶ αὐτόν. Οἱ ξένοι οὗτοι ἐξελέγοντο ὑψηλοί. Πάντες δὲ οἱ σταυροφόροι ἐξέπληξαν, ὡς γνωστόν, τοὺς ἡμετέρους διὰ τοῦ ἀναστήματός των, τὸ δὲ *Ποίημα εἰς τὴν ἅλωσιν καὶ ἀνάκτησιν τῆς Κωνσταντινουπόλεως*, ὅπερ ἐξέδωκε τελευταῖος ὁ E. Miller (¹) ἀρχίζει.

Οἱ τὴν Κωνσταντινούπολιν κρατήσαντες Λατῖνοι,
ἄνδρες γενναῖοι, *γίγαντες* ὑπῆρχον οὗτοι πάντες

Ἀλλὰ φαίνεται ὅτι μεταξὺ τῶν ξένων διεκρίνοντο κατὰ τὸ ὕψος οἱ Γερμανοί, ἄνδρες καὶ γυναῖκες.

6. *Σὰν τὴν Τσιεγκίναν* λέγεται περὶ ἀσέμνου γυναικός, περιφερομένης εἰς τοὺς δρόμους, ἐπλάσθη δὲ καὶ ῥῆμα προσβλητικώτατον *τσιεγκινέβκεται μὲς τὲς στράτες*, δηλαδὴ περιέρχεται ζητοῦσα ἄνδρας. Ἡ λέξις προῆλθεν ἐκ τοῦ τουρκικοῦ *τσιγκενέ*, Ἀτσίγγανος, ὅπερ ἔχει καὶ τὰς σημασίας «ἀναιδής, ἀναίσχυντος, λίαν γλίσχρος» (²). Ὅπως δ᾽ ἐν Ἑλλάδι παρέμεινε τὸ *τσιγκούνης* ὡς γλίσχρος, ἐνῷ ὁ Ἀτσίγγανος λέγεται *Γύφτος*, ἤτοι Αἰγύπτιος (³), οὕτως ἐν Κύπρῳ τὸ *τσιεγκίνα* παρέμεινεν ὡς ἀναιδής, ἐνῷ ὁ Ἀτσίγγανος λέγεται *Κκιλίγγιρος* καὶ τὸ θηλυκὸν *Κκιλιγγίρισσα*. Σημειωτέον δὲ ὅτι καὶ τοῦτο εἶναι τουρκικὸν ἐπίθετον *τσίλιγκιρ* σημαῖνον, καθὼς καὶ τὸ *γύφτος*, «κλειθροποιός, σιδηρουργός» (⁴).

7. *Σὰν τὸν Τάταριν πάω 'κ' ἔρκομαι*, χωρὶς νὰ σταματῶ δηλαδή. *Τάταρις* εἶναι τὸ τουρκικὸν *ταταρ*, ὅπερ σημαίνει Τάταρος τὴν φυλήν, ἔπειτα δὲ ταχυδρόμος. (⁵) Τοιοῦτοι ταχυδρόμοι ἐστέλλοντο μέχρι τῶν μέσων τοῦ ΙΘ´ αἰῶνος ἐκ Κωνσταντινουπόλεως διὰ τῆς Μικρᾶς Ἀσίας περῶντες εἰς τὴν Κερύνειαν. Ἡ λέξις ἦτο γνωστὴ καὶ ἐν Ἑλλάδι. (⁶)

(¹) Historiens Grecs des croisades I (1875) 2.
(²) Βλ. *Ἰ. Χλωροῦ*, Τουρκοελληνικὸν λεξικὸν ἐν Κωνστ. 1899 τόμ. Α´ σ. 663).
(³) Πρβ. *Κοραῇ*, Ἄτακτα τόμ. Α´ (1832) σ. 37.
(⁴) *Χλωροῦ*, Λεξικὸν Α´ σ. 662.
(⁵) *Χλωροῦ*, Λεξικὸν σ. 447.
(⁶) Πρβ. *Γιάννη Βλαχογιάννη*, Τὰ πρῶτα ταχυδρομεῖα. Προπυλαίων τόμ. Β´

II

Φράσεις δὲ παροιμιώδεις, ἀξιοσημείωτοι, διότι συνδέονται πρὸς λησμονημένα περιστατικὰ καὶ πράγματα, λέγονται καὶ σήμερον ὑπὸ τῶν πρεσβυτέρων αἱ ἀκόλουθοι.

1. *Σὰν νἄρκετουν κουρσάριν,* περὶ καταστρεπτικῆς καὶ αἰφνιδίας ἀναστατώσεως. Ἡ φράσις ἐσώθη προφανῶς ἀπὸ τῶν χρόνων, ὅτε συνέβαινον *κουρσάρια* ἤτοι *κοῦρσα,* ἐχθρικαὶ ἐπιδρομαί. Ἀλλ' ἐπειδὴ δυστυχῶς ἡ Κύπρος ἔπασχε τοιαύτας δῃώσεις ἀπὸ τῶν μέσων τοῦ Ζ΄ αἰῶνος ὑπὸ τῶν πρώτων Μωαμεθανῶν μέχρι τέλους τοῦ ΙΗ΄ αἰῶνος ὑπὸ τῶν Ἀλγερίνων πειρατῶν, δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ καθορισθῇ ἡ πρώτη ἐμφάνισις τῆς παροιμίας. Ὁ Μαχαιρᾶς τὸ *κοῦρσον* τοῦ Θεοφάνους (496, 13 Bonnae 582, 12 καὶ ἀλχ.) μεταπλάσσει *κοῦρσος* (σ. 151), ἀναφέρει δὲ κοῦρσα Καταλάνων (σ. 99) Καραμάνων (σ. 111) Γενοβίσων (σ. 277, 278, 285 κλ.) « *τὰ κούρση τοὺς Σαρακηνοὺς*» (σ. 378), ἐνῷ σήμερον εὐτυχῶς ἡ φράσις μόλις κατανοεῖται.

2. *Ἐκατέβην ποὺ τὸj γάδαρον ἀξινάστροφα* σημαίνει ἔγινε περίγελως τῶν ἀνθρώπων· εἶναι δὲ δεινὴ προσβολὴ ἡ ἀπειλὴ *ἐννὰ σὲ κάμω νὰ κατεβῇς ποῦ τὸj γάδαρον ἀξινάστροφα,* καὶ περὶ ἀφιλοτίμου ἀνθρώπου λέγεται *κατεβάζεις τον ποὺ τὸj γάδαρον καὶ κεῖνος γυρέβκει τὴν πόρταν τοῦ γάμου,* δηλαδὴ καὶ ἀμέσως ἀφοῦ γελωτοποιηθῇ, δὲν ἐντρέπεται τὸν κόσμον. Ἡ προσβολὴ θὰ ἦτο ἀκατάληπτος, ἂν μὴ καὶ τὸ ἐπίρρημα καὶ ἡ τοιαύτη διαπόμπευσις ἦσαν μεσαιωνικά. Παρὰ τοῦ Θεοφάνους μανθάνομεν ὅτι ὁ εἰκονομάχος βασιλεὺς Κωνσταντῖνος ὁ Ε΄ ἐφήρμοσε τὴν ποινὴν ταύτην ἐπὶ δύο πατριαρχῶν. Συλλαβὼν δηλαδὴ καὶ περιάγων τὸν σφετεριστὴν τῆς τῆς βασιλείας Ἀρτάβασθον, καὶ τὸν πατριάρχην Ἀναστάσιον (σ. 628, 8 Bonnae) «*γυμνὸν μὲν ἐπ' ὄνου καθήμενον ἐξανάστροφα ἐπόμπευσε*» (τῷ 743). Καὶ μετά τινα ἔτη τὸν πατριάρχην Κωνσταντῖνον (σ. 682, 11) «*ἐνδύσαντες αὐτὸν σηρικὸν καὶ ἀμανίκωτον κοντόν, ἐκάθισαν αὐτὸν ἐπὶ ὄνου σαγματωμένου ἐξανάστροφα, κρατοῦντα τὴν οὐρὰν αὐτοῦ*».(1)

φυλλ. α΄ «Γενικὰ ὁ ταχυδρόμος λεγότανε τάταρις» καὶ ἐν ὑποσημειώσει «τὸ τάταρης (βρίσκεται) καὶ σὲ τραγούδια πρὶν ἀπὸ τὸ 1821 καὶ κατόπιν».

(1) Περὶ τούτων βλ. καὶ *Πολίτου,* Ὑβριστικὰ σχήματα ἐν Λαογρ. Δ΄ 626 κέ

3. *Ἐπῆραν μας οἱ Βράγκοι* λέγεται περὶ μεγάλης ταραχῆς καὶ θορύβου. (1) Ἀλλὰ ποίαν φραγκικὴν ἅλωσιν ἀπηχεῖ ἡ παροιμία, δὲν εἶναι εὐδιάγνωστον. Ἡ ἀποβίβασις τοῦ Ῥιχάρδου τοῦ Λεοντοθύμου (τῷ 1191) κατὰ τοὺς Φράγκους χρονογράφους ἦτο μᾶλλον εἰρηνική, (2) καίτοι Νεόφυτος ὁ ἔγκλειστος (3) λέγει περὶ τοῦ Ἄγγλου ῥηγὸς « *καὶ τὴν χώραν σκυλεύσας δεινῶς, ἀποπλεῖ πρὸς Ἱερουσαλήμ, πλοῖα καταλείψας τοῦ σχιδεύειν* (γρ· σκυλεύειν) *τὴν χώραν* ». Καὶ ὁ Γουΐδος Λουζινιὰν ἀπεβιβάσθη προσποιούμενος τὸν φίλον. Πιθανώτερον λοιπὸν εἶναι ὅτι ἡ φράσις ἀπέμεινεν ἐκ τῆς κοινῆς ἐντυπώσεως, ἣν ἐφύλαξαν οἱ ἀπόλεμοι Χριστιανοὶ τῆς Ἀνατολῆς περὶ τῶν ληστρικῶν ἐμφανίσεων τῶν ἐκ τῆς Δύσεως σταυροφόρων.

4. *Ἴντα, ἐμέναν τὰ ῥηάλια μου ἒν ἔχου σταυρόν;* τὰ χρήματά μου εἶναι κίβδηλα; λέγεται πρὸς ἀρνούμενον νὰ πωλήσῃ κάτι ζητούμενον. Ἡ φράσις κατέβη βεβαίως ἀπὸ τῆς φραγκοκρατίας, ὅτε τὰ δηνάρια καὶ γρόσσα καὶ ἡμίγροσσα τῶν ῥηγῶν, ἀπὸ τοῦ πρώτου, τοῦ Γουΐδου μέχρι τοῦ τελευταίου, τοῦ Τζάκου τοῦ Β´ καὶ τῆς συζύγου του Αἰκατερίνης Κορνάρου, ἔφερον σταυρόν, εἴτε ἁπλοῦν, εἴτε τὸν τῆς Ἱερουσαλήμ (4).

5. *Παρπατεῖ σὰν τὸ περκαντὶν* ἢ *τὸ περκαντούιν*, λέγεται περὶ εὐπετοῦς βαδίσματος, ἰδίως μικροῦ παιδιοῦ, τρέχει δηλαδὴ πλέον. *Περκαντὶν* εἶναι τὸ πλοῖον brigantin, μνημονευόμενον ὑπὸ τοῦ χρονογράφου Γ. Βουστρωνίου (σ. 478 543, Σάθα) « *ἦρταν καὶ φούσταις τούρκικαις καὶ ἕναν περγαντίν* ». Ἦτο δὲ τόσον εὔδρομον καὶ εὔμορφον, ὥστ᾽ ἔδωκεν ἀφορμὴν καὶ εἰς γυναικεῖον ὄνομα *Περκαντοῦ* (5) πιθανῶς δὲ καὶ εἰς τὸ κρητικὸν ἐπώνυμον τῶν Μπεργαδιῶν ἢ Μπεργαήδων (6). Ὁμοίως λέγεται *πάει σὰν τὴν βριάδαν* ἤτοι τὴν φρεγάδα, περὶ μεγαλοπρεποῦς γυναικείου βαδίσματος, φαίνεται δὲ ὅτι καὶ αἱ δύο παρομοιώσεις παρέμειναν ἐκ στίχων (7).

(1) Βλ. Ἀθηνᾶς Ϛ´ (1884) σ. 160

(2) Βλ. Mas Latrie, Histoire de l'ile de Chypre I Paris 1861 σ. 5-6

(3) *Σάθα*, Μεσ. Βιβλ. τόμ. Β´ σ. 3.

(4) Βλ. *Παύλου Λάμπρου*, Ἀνέκδοτα νομίσματα τοῦ μεσαιωνικοῦ βασιλείου τῆς Κύπρου ἐν Ἀθ. 1876 σ. 19 καὶ πρβ. τοὺς προσηρτημένους πίνακας.

(5) Βλ. Ἀθηνᾶς ΙϚ (1904) σ. 268.

(6) Βλ. Ἐπετηρίδα Παρνασσοῦ τόμ. ΙΑ (1918)

(7) Κατὰ παρομοίαν μεταφορὰν καὶ τὸ ἀρχαῖον ῥῆμα *οὐρίζω*, ἤτοι οὐριο-

6. 7. *Ἀξίζει μιὰβ Βενεδκιάν*, σημαίνει εἶναι πανάκριβον, καθὼς ἐν Κύθνῳ λέγεται κατὰ Βάλληνδαν *«Ἔχει μισὴ Βενετιά»*. (¹) Ἔτι συνηθεστέρα εἶναι ἡ εἰρωνικὴ φράσις *«Ἔχασεν ἡ Βενεδκιὰ βελόνιν»* σημαίνουσα ἐλαχίστη εἶναι ἡ ζημία. Ἀμφότεραι εἶναι ἀπηχήσεις τῶν μυρίων ἄλλοτε θρύλων διὰ *«τὴν πολλοθαύμαστην χώραν, τὴν Βενετίαν»*, ὡς καλεῖ αὐτὴν ὁ Μαχαιρᾶς (σ. 362)

8. *Ποῦ νὰ σὲ πάρῃ ἡ πουμπάρτα τῆς Ἀμμοχούστου*, λέγεται κωμικῶς σήμερον ὡς κατάρα, ἀλλ' ὀλίγοι γινώσκουσιν ὅτι ἐκομίζοντο ἄλλοτε εἰς τὴν Ἀμμόχωστον τοιαῦτα μεγάλα τηλεβόλα. Ὁ Μαχαιρᾶς (σ. 378) λέγει ὅτι τῷ 1408 *«ἐσύραν ἀπὸ τὴν Ἀμμόχουστον μίαν πουμπάρδαν ταὶς ποίαις πομπάρδαις ἐφέραν ταις κρυφὰ ἀπὸ τὴν Βενετίαν»* καὶ κατωτέρω *«καὶ ἐβγῆκαν ἀπὸ τὴν Ἀμμόχουστον οἱ Γενοβίσοι καὶ ἐφέρασιν μίαν μεγάλην πουμπάρδαν καὶ ἤρτασιν εἰς τὴν Λεμεσόν»*.

9. *Ξέρει ἂν ἔχει Πακηαγᾶν ἡ Χώρα;* σημαίνει τελείως ἀδιαφορεῖ περὶ τῆς τιμωρίας καὶ λέγεται ἰδίως περὶ τῶν ἀσελγῶν. Προφανῶς ὁ Χατζῆ Μπακηαγᾶς ὑπῆρξε φόβητρον τῶν νησιωτῶν, τὰς δὲ βιαιοπραγίας αὐτοῦ σαφέστατα διέσωσεν ἐνθύμησις κώδικος τῆς Μονῆς τοῦ Μαχαιρᾶ (ἀρ. 3). *«1761 ὗλθεν ο ακειμα/λαας και εκα/ψεν τον κοσμο μὲ το χατζη πακι οπου επιραν απο την κυπρον σακουλια χιλια κερεμέν»* (²) Ἡ τοιαύτη καταπίεσις ἐπελθοῦσα μετὰ τὸν λοιμὸν τοῦ 1758 καὶ τὴν πανώλη τοῦ 1760 κατέλιπε φρικτὴν ἐντύπωσιν. Ἀλλ' ὅμως σήμερον ἡ φράσις λέγεται καὶ κωμικῶς. Τόσον εὔκολα λησμονοῦσιν οἱ λαοὶ τὰ γεγονότα.

δρομῶ, ὅπερ μετεχειρίσθησαν μεταφορικῶς περὶ ἀνθρώπων ἤδη ὁ Αἰσχύλος (Χοηφόρ. 317) καὶ ὁ Σοφοκλῆς (Οἰδ. Τύρ. 695), παρέμεινεν ἐν Κύπρῳ ἐκ τοῦ ἀορίστου *ἐούρισα-βουρῶ*, (περὶ τοῦ β πρβ. τὸ ἡ urna ἡ βοῦρνα) σημαῖνον ἁπλῶς *τρέχω* (περὶ ἀνθρώπων καὶ ζώων) ἐνῷ τὸ *τρέχω* λέγεται μόνον περὶ ὑγρῶν.

(¹) *Πολίτου*, Παροιμίαι τόμ. Γ' σ. 96.

(²) Ἐπετηρὶς Παρνασσοῦ τόμ. Ι' σ. 166.

ΔΥΟ ΑΤΤΙΚΑ ΨΗΦΙΣΜΑΤΑ

ΥΠΟ

ΦΡΙΔΕΡΕΙΚΟΥ ΧΙΛΛΕΡ

Α΄.

Προκειμένου περὶ στεφάνου, καὶ τούτου οὔτε θαλλοῦ οὔτε δάφνης, οἵους ἐκ τῶν Ὑπερβορέων οὐ ῥάδιον οὔτ' ἔγκαιρον ἂν εἴη στεῖλαι πρὸς τοὺς φίλους Ἀθηναίους, ἀλλ' ὡς πρέπον ἀνδράσι τοῖς φιλολογίας ἐρῶσι, λαμβάνω τὸ δεύτερον ἤδη τὸ ὑπὸ τοῦ λογίου νομισματικοῦ Ἰωάννου Ν. Σβορώνου ἐν τῇ ἰδίᾳ Διεθνεῖ Ἐφημερίδι τῆς Νομισματικῆς Ἀρχαιολογίας (XIII 1911, 301) μετὰ φωτογραφικῆς εἰκόνος καὶ σχολίων σοφῶν ἐκδοθὲν ψήφισμα. Ἐπειδὴ γὰρ περὶ τοῦ καταλλήλου τρόπου τῆς τε ἀναγνώσεως καὶ συμπληρώσεως διαφερούσας τινὰς εἶχον ἰδέας, καὶ περί τινων ζητημάτων ἐδιδάχθην ὑπό τε τοῦ Ἀδόλφου Wilhelm καὶ τοῦ Ἰω. Kirchner καὶ ἄλλων συναδέλφων, πρῶτον ἐσκέφθην μικράν τινα περὶ τούτου μελέτην τῷ ζῶντι ἔτι καὶ θάλλοντι ἀφιερῶσαι Πολίτῃ· οὗ συντελεσθέντος δὲ τοῦ τότε καὶ παρ' ἄλλοις τοῦ ἐξόχου ἀνδρὸς ζηλωταῖς ὑπάρχοντος σκοποῦ, μετὰ δευτέρας ἤδη φροντίδας ἐξέδωκα ἐν τῷ δελτίῳ (Sitzungsberichte) τῆς ἐν Βερολίνῳ Πρωσσικῆς Ἀκαδημείας (1919, 669). Ὕστερον δὲ παρὰ πᾶσαν ἐλπίδα πάλιν ἰδὼν τάς τε κλεινὰς Ἀθήνας καὶ τὸν ἐπιγραφικὸν θησαυρόν, ἐντυχὼν δὲ καὶ τῷ νοσοῦντι μὲν τὸ σῶμα, τὴν δὲ ψυχὴν ῥωμαλέως ἔτι ἔχοντι πατρὶ τῆς Λαογραφίας, τὸ τρίτον ἤδη ἐπαναλαμβάνω τὸ ἔργον, αὐτοψίᾳ χρώμενος τοῦ κατὰ τὴν εἴσοδον τοῦ Ἐπιγραφικοῦ Μουσείου φυλασσομένου λίθου. Σχολίων δ' οὐ δεῖ πλέον· αὐτὰ γὰρ τὰ τοῦ κειμένου μετὰ τῶν συμπληρώσεων ἱκανὰ ἔσται τοῖς ἐμπείροις.

. . : . . *ις ἐπρυτάνευε*

[ἔδοχσεν τε̃ι β]ολε̃ι καὶ τõι δέμοι, Ἀντικρατίδες ἐγ[ρα]-

[μμάτευε, ...]ος ἐπεστάτε, Φιλόχσενος εἶπε· τõι [Ἀπό]-

|λλονι θῦσαι, ἐπ|ειδὲ ἀνεῖλεν ἑαυτὸν ἐχσεγετὲ|ν γενό|-
|μενον Ἀθεναίο|ις, θρόνον τε ἐχσελε͂ν ἐν τõι πρ[υτανείο]-
[ι στρώματα παρ|έ|χο|ντας hος κάλλιστα. καὶ κα|λλιερέσ]-
[αντες βõν διανε|μόντον οἱ ἐπιστάται πᾶσ|ι τοῖς πολί|-
|ταις τὰ κρέα αὐ|τοὶ ἀναλίσκοντες μέχ|χρι μνᾶς· ποιόντ|-
|ον δὲ τὰς δαπάν|ας ὅθεμπερ ἐς τὰ γέ|ρα· τõι δὲ πολίτει h|-
[εκάστοι μὲ ὀλέ|ζονος ἢ δραχμε͂|ς - -

Καὶ ταῦτα μὲν περὶ τὴν τοῦ Νικίου εἰρήνην ἐψηφίσθαι οἰόμεθα. Ἄλλο δὲ τῆς δημοσίας κρεανομίας ἢ διανομῆς ἢ κατὰ νεωτέραν λέξιν δημοθοινίας μαρτύριον τετταράκοντα ἢ πλείοσιν ἔτεσιν ἀρχαιότερον παρέχει τὸ γνωστὸν περὶ τῶν Ἐρυθραίων ψήφισμα (Kirchner ἐν τῇ τοῦ Dittenberger Συλλογῇ I[3] 41). Δυστυχῶς ὅμως ἡ στήλη αὐτὴ ἀπόλωλεν, βασιζόμεθα δὲ μόνον τῷ τοῦ Fauvel ἀντιγράφῳ, τοῦ φιλομούσου ἐκείνου τῆς Γαλλίας προξένου, ὅστις καὶ περὶ τῶν ἀνασκαφῶν αὐτοῦ ὑπομνήματα κατέλιπεν ἐπιμελῶς συγγεγραμμένα, τότε δ' εὑρὼν ἐπιγραφήν, καθὼς φαίνεται, δυσδιάκριτον καὶ ἐφθαρμένην, ἐν πολλοῖς ἥμαρτε τῆς πιθανότητος.

Β΄.

1) Ἀντίγραφον τοῦ Fauvel 1819 (τὸ ; σημαίνει τὰς ἀμφιβόλους ἀναγνώσεις, κατ' αὐτὸν τὸν Fauvel).

. . ΕΠΕ⟨ΤΑΤΕL . . . I - · -
. . Ο⟨ΑΠΑΝΕΜ⟨ ; . ΤΟ ; . ⟨ . ΠΑΝΑΘΕΝΑΙΑΤΑΜΙΔΑΗΧ⟨ : . . .
. . Ο⟨ΕΤRΙΟΝΜΝΟΝΚΑΙΝΟΜΟΝ ; ΕRΥΘΡΑΙΟΝ . Ο⟨ΠΑRΟ⟨Η.
. . . ΟΙ⟨ΗΙΕΤΟΠΟ.Ο⟨ΑΠΗΔΙΝΟΝΜΙΘΑΝΟΙΠΑΝΔΙΑΓ;Α;Λ;ΕΜΙ...
. . . ΝΑΧ⟨ΙΑ.ΕΤΙ;ΠΟ;⟨;ΜΝΕ;Ο; ΚΑΙΑΤΑ⟨;Ε..ΕΝΗΑΠΡΙ⟨ΘΑ;Ι;ΒΙ:.
. . . ⟨ΗΒ;LΚΕΑΤΟΝ...ΜΟΝΗΟ.ΟΥΧΙΟΨΟΝ;Ο⟨⟨ΤΙΝΑΧΑΝRΛΧ
. . RΕΟΝΟ⟨.ΟΑ⟨ . . . . LΟΝΤΟΠRΟLΟΜΕΝΟΙΕRΥΘRΑΙΟΝΗΠ

2) Ἀνάγνωσις τοῦ *Kirchner* Syll.[3] 41 (μετὰ τοὺς Boeckh CIG 73[b], Kirchhoff IG I 9, Hicks-Hill. 32; Michel 1428; Dittenberger Syll.[2] 8):

- - ἐπεστάτε. Α|- - εἶπε.|
[Ἐρυθραί|ος ἀπάγεν σ.το..ἐς Παναθέναια τὰ μεγάλα ἄχσ[ια μὲ]
[ἐλάττον]ος ἒ τριõν μνõν καὶ νέμεν Ἐρυθραίον [τ]οῖς παρõσι
[τõν κρεõν τ]ὸ(ι)ς hιεροποιὸς δραχμὲν hεκάστοι· ἐὰν δὲ ἀπάγεται μὲν ...]

[..μ]ὲ ἄχσια [δ]ὲ τριῶν μνῶν κατὰ τὰ⟨ς⟩ ἐ[ρημ]έν⟨η⟩α, πρίασθαι [τὸς hιε]-
[ροποιὸ]ς hιερεῖα, τὸν [δὲ δε]μον τὸ[ν] Ἐρυθραίον ὀφέλεν ἀναγράφ[εσθαι].
[τῶν δὲ κ]ρεῶν οσ.οασ....λον τῶι βολομένοι.

Τὰς στιγμὰς τὰς ὑπὸ τοῦ Kirchner τοῖς ἄλλως ἢ ὁμοίως πως γεγραμμένοις γράμμασι ὑποτεθείσας παρέλιπον ἐδῶ τοῖς κ. κ. τυποθέταις χαριζόμενος.

3) Ἡ ἡμετέρα πρότασις.

[ἔδοχσεν τε̃ι βολε̃ι καὶ τῶι δέμοι. - - ἐπρυ]-
[τάνευε, - - ἐγραμμάτευε, - - -]
[- - ἐπιστάτε, Α[- - - εἶπε· τὰ hιερεῖα]
[Ἐρυθραί]ος ἀπάγεν [πάν]τ[α ἐ]ς [τὰ] Παναθέναια τὰ μεγά(λα) [ἄ]χσ[ια μὲ]
[ὀλέζον]ος ἒ τριῶν μνῶν, καὶ ν[έ]μ[ε]ν Ἐρυθραίον [τ]ο[ῖ]ς παρο̃σι[ν]
[τῶν κρεῶν τ]ὸς hιεροποιὸς δρ[αχ]μὲν hε[κ]ά[σ]τοι· ἐὰν δὲ ἀπάγε[τα]ι [μὲν]
[τὰ hιερεῖα, μ]ὲ ἄχσια [δ]ὲ τριῶ[ν] μν[ο̃ν] κατὰ τὰ [ἐρεμ]έν[α], πρί(α)σθαι τ[ὸς]
[hιεροποιὸ]ς hιερε(ῖ)α, τὸν [δὲ δε̃]μον τὸ[ν Ἐρ]υ[θραί]ον ὀ[φέ]λεν [X]X[X (1) δραχ]-
[μάς· τῶν δὲ κ]ρεῶν [ἔ]σ[τ]ο ἀ[ποφέρε]σθαι τῶι βολομένοι.

Περὶ τῶν ἀρχαίων συγγραφέων παραπέμπω εἰς τὰ τῆς Realenzyklopedie ἄρθρα τοῦ Βαλεριανοῦ v. Schoeffer (δημοθοινία) καὶ τοῦ Thalheim (ἑστίασις, VIII 1315). Ἐνῷ δ' ἐν ταῖς ἄνω ἐπιγραφαῖς ἡ διανομὴ ὑπαλλήλων δημοσίων, ἐπιστατῶν ἢ hιεροποιῶν καθῆκόν ἐστιν, ὕστερον ἐγένετο λητουργία (Δημοσθ. XX 21 μετὰ τῶν σχολίων), ἔτι δ' ἀργότερον ἐπετρέπετο ὑπὸ τῆς Τύχης μόνον ὀλίγοις καὶ πλουσιωτάτοις πολίταις. Τὸ δ' ἔθος ἑλληνικώτατον νομίζοιτ' ἄν· οἱ δὲ σημερινοὶ Ἀβέρωφ ἴσως ἀνώτεροι εἶναι τῶν ἀρχαίων λητουργούντων καὶ ἑστιατόρων καὶ δημοθοινησάντων, διότι μὴ βιαζόμενοι ὑπὸ τῶν νόμων ἀλλ' ὑπὸ τῆς ἰδίας προθυμίας καὶ φιλοτιμίας προτρεπόμενοι οὐκ εἰς δεῖπνα καλοῦσι τὸν δῆμον, ἀλλὰ κτίζουσι Μουσεῖα, Σχολεῖα, Ἀκαδημείας, Βιβλιοθήκας.

---

(1) (Ἢ χιλίας).

ΕΛΛΗΝΟΡΡΩΜΑΪΚΑ ΠΛΟΙΑ

ΥΠΟ

ΦΡΙΔΕΡΕΙΚΟΥ ΧΙΛΛΕΡ καὶ ΜΙΧΑΗΛ ΚΡΙΣΠΗ

1. Κατὰ τὴν ἐκ Ῥόδου πόλεως ἐπιγραφὴν τὴν ὑπὸ μόνου τοῦ Λουδοβίκου Ross (Hellenika 98,23) ἐξ αὐτοψίας ἐκδοθεῖσαν (¹) (= IG XII 1, 58. v. Gelder SGDI 3785) ἡ *Δρακώνει[α Ἑ]ρμαγόρα Κλασία*, δηλαδὴ ἐκ Λινδίων δήμου, *ἀνέστησε τὴν βάσιν τοῦ ἰδίου πατρός Ἑρμαγόρα τοῦ Φαινίππου Κλασίου*, ὃν λέγεται, εἰ δεχόμεθα τὴν τοῦ Ἀδόλφου Wilhelm (Oesterr. Jahreshefte III 1900, 50, 11) ἀναπλήρωσιν, πάλιν εὑρεθεῖσαν ὑπὸ τοῦ Μ. Χάβιαρᾶ (Ἐφ. 1913, 9), *στρατευσάμενον ἐν τριημιολίᾳ ᾇ ὄνομα Εὐα[νδρία Σεβασ]|τά, καὶ στεφανωθέντα ὑπὸ ἀμφοτέρων* (²) *[τ]ῶ[ν δάμων] πλεονάκις καὶ ὑπὸ Λινδίων καὶ Ἰαλυσίων καὶ Καμει[ρέων [καὶ ὑπὸ τοῦ δ]άμ[ου τ]οῦ Ἀμίων*, δηλονότι πρῶτον μὲν τῶν τε Ῥωμαίων καὶ Ῥοδίων, δεύτερον δὲ τῶν τριῶν τῆς Ῥόδου ἀρχαιοτέρων πόλεων, τρίτον δὲ τοῦ ἐκ τῶν Αἰσχίνου ἐπιστολῶν γνωστοῦ τῆς Ῥοδίας Περαίας δήμου τῶν Ἀμίων, περὶ οὗτινος ἄλλοῦ ἀρκετὰ γέγραπται. Ἡ ἐπιγραφὴ εἶναι νεωτέρα τῆς τῶν Ῥοδίων ὑπὸ Τίτου ἀπελευθερώσεως (*v. Arnim*, Dio v. Prusa 217, Dittenberger [-Hiller] Syll.³ 819 nota).

2. Ἡ ἐκ Νισύρου βάσις (IG XII 3, 104) ἀναφέρει τὸν «*Γνωμαγόραν* (³) *Δωροθέου, Νεισύριον στρατευσάμενον ἐν τριημιολίᾳ ᾇ ὄνομα Εὐανδρία Σεβαστά - - καὶ ἱερατεύσαντα ἐν Νισύρῳ τῶν Σεβαστῶν*».

(¹) Ἀλλ᾽ εἶδε καὶ ὁ ἐκ Σουηδίας ἰατρὸς Hedenborg, οὗτινος ἀντεγράψαμεν ἐν Βενετίᾳ τὸ πολύτιμον χειρόγραφον τὸ νῦν ἀνῆκον τῷ κόμητι Sommi Piccinardi· ἔχει δὲ οὕτως· στ. 20 ΕΥ ἀντὶ ΕΥΔ, στ. 21 Ἰαλυσίων καὶ Καμει[ρέων].

(²) Ἡ γενικὴ *ἀμφοτέρων* εἶναι ἀρσενική, ἐπειδὴ στ. 13, 14 ἔχομεν «τὰν βουλάν». Δὲν ἐπιτρέπεται λοιπὸν οὔτε [π]ο[λίων] οὔτε [β]ο[υλᾶν]. Περὶ θρησκευτικῶν *κοινῶν* δὲν γίνεται λόγος ἐν ταύτῃ τῇ βάσει.

(³) Ὁ εὑρὼν αὐτὴν ἀρχαιόφιλος Λογοθέτης ὑπ᾽ ἐπιγραφικῆς χαρᾶς ἐβάπτισε τότε τὸν υἱὸν αὐτοῦ Γνωμαγόραν.

Καὶ τὸ σχῆμα τῶν γραμμάτων καὶ οἱ σολοικισμοὶ τῆς διαλέκτου ἐπιτρέπουσιν, ὅπως θεωρῶμεν τὴν ἐποχὴν ταύτης τε καὶ τῆς πρώτης ἐπιγραφῆς, καὶ τὸ πλοῖον, ὡς ἀνήκοντα εἰς τὴν ἀρχὴν τῶν Φλαβίων· Ὁ Wilamowitz ἐνόμισεν ὅτι ἐπρόκειτο περὶ τοῦ στόλου τοῦ Αἰγαίου, ὅστις ἐν Κορίνθῳ ἐκ τῶν συμμάχων συνηθροίσθη· ἄλλως δὲ τὸν Συριακὸν στόλον γνωρίζομεν (Fiebiger, Realenc.[2] III 2642), οὗτινος μετεῖχεν ὁ «*Λοῦκις Κάσιο[ς] Λογγῖνος στρατιώτης στόλου Συριακοῦ*» ἀποθανὼν ἐν Τήνῳ (IG XII 5, 988). Ἡ γὰρ Τῆνος εἶχε τότε τὸ ἔνδοξον ἱερὸν τοῦ Ποσειδῶνος καὶ τῆς Ἀμφιτρίτης, ὃ ἀνέσκαψαν οἱ Βέλγοι Demoulin καὶ Graindor· ἐκεῖ δ' εὕρηται καὶ ἡ τοῦ Ποπλίου Κοιγκτιλίου Οὐάρου, ταμίου τοῦ αὐτοκράτορος Αὐγούστου βάσις (IG XII 5, 940) καὶ πίναξ ἴσως ἀναθηματικὸς τοῦ Γαΐου Ἰουλίου Νάσωνος τοῦ ἐπὶ τῶν τεσσαραρίων ἐν Ἀσίᾳ πλοίων (IG XII 5, 941), ὃν ὁ O. Hirschfeld (Oesterr. Jahresh. V 1902, 149) διεφώτισε· ἔξεστι δὲ καὶ ἀμφοτέρους ἀνενεγκεῖν εἰς τὰ ἔτη 21/0 καὶ 20/19 π. Χ., ὅτε ὁ Αὔγουστος διεχείμασεν ἐν Σάμῳ.

3. Μεταξὺ Ῥόδου πόλεως καὶ Ἰαλυσοῦ, παρὰ τὴν θέσιν Σανδρουλῆ, ὁ φίλος ἡμῶν καὶ σύνεργος μακαρίτης ἰατρὸς Στυλιανὸς Σαριδάκης ἀνεκάλυψε τὴν βάσιν (Oesterr. Jahresh. IV 1901, 159), ἥτις τιμᾷ τὸν *Ἱε[ρ]οκλῆ Σ[π]ευσ[ίππου], στεφανωθέντα ἐπ' ἱερέων Ξενοτείμου, Μενεσθέως καὶ Ἀστυμήδευς καὶ ὑπὸ Παναθηναϊσ[τᾶν τῶν συνστρατευομένων ἐ]ν τριημιολίᾳ ᾇ ὄνομα Εὐανδρία κοινοῦ [καὶ ὑπὸ - - τῶν συνστ]ρατευομένων ἐν τριημιολίᾳ ᾇ ὄνομ[α - - κοινοῦ - -]*. Ὅτι ἡ ἐπιγραφὴ ἀνήκει εἰς τοὺς χρόνους τῶν Ῥωμαϊκῶν αὐτοκρατόρων, ἀποδεικνύει ἡ ὀρθογραφία στ. 9 *χιμερινᾶν* καὶ τὰ ὀνόματα τῶν ἐπωνύμων, ὧν δύο δὲν εὑρίσκονται ἐν τοῖς ἀμφορεῦσιν, ὅ τε Ἀστυμήδης ὁ δεύτερος καὶ ὁ Ξενότειμος, ὁ δὲ Μενεσθεύς, εἴ γε ὁ ἴδιος ὑπάρχει, σπανιώτατα (*Bleckmann*, Klio XII 1912, 249. 254, 87. 256, 183. 257, 196).

4. Ἐν Λίνδῳ ὅ τε Blinkenberg καὶ ὁ νεωστὶ μεταλλάξας ἀείμνηστος Kinch εὗρον ἀναθηματικὴν βάσιν ἢ πίνακα (Bull. Ac. de Danemark 1905, 52) *ἄρχων τριημιολίας ᾇ ὄνομα Εὐανδρία Σεβαστὰ Θαρσύλος Ἰάσονος, τριήραρχος Κλαύδιος Μνασαγόρας καὶ οἱ ἐνπλέοντες Ἀθάνᾳ Λινδίᾳ χαριστήριον, ἐπὶ ἱερέως τᾶς Ἀθάνας*

Φλ. Νικοστράτου β'.» Τὴν ἡλικίαν ἐκ τοῦ ὀνόματος *Φλαουΐου* εὔκολον εἶναι διορίσαι.

5. Καὶ περὶ τῶν προειρημένων συντόμως καὶ σοφῶς πεπραγμάτευται ὁ Μ. Χαβιαρᾶς, ὁ δόκιμος ἐκ Σύμης ἀρχαιοδίφης, καὶ νέαν ἐκ Νισύρου ἐδημοσίευσεν ἐπιγραφὴν (Ἐφ. 1913,9 μετ' ἐξαιρέτου φωτογραφικῆς εἰκόνος). «*Εὐθραπτίδαν Σειμία τοῦ Σειμία, στρατευσάμενον ἐν τοῖς ἀφράκτοις καὶ στεφανωθέντα χρυσέοις στεφάνοις δυσὶ ὑπὸ Παναθηναϊστᾶν στρατευομένων τῶν πλεόντων ἐν τριημιολίᾳ, ᾇ ὄνομα Εὐανδρία, καὶ ὑπὸ Παναθηναϊστᾶν στρατευομένων τῶν πλεόντων ἐν τριημιολίᾳ ᾇ ὄνομα Πολιάς, Ὀνασιφῶν Σιμία καθ' ὑοθεσίαν δὲ Εὐθρεπτίδα τὸν ἀδελφὸν εὐνοίας ἕνεκα τᾶς εἰς αὐτὸν θεοῖς.*»

6. Ἐν τῇ Ἰωνικῇ Πάρῳ νεωστὶ εὑρέθη Δωρικὴ ἐπιγραφὴ ἐπὶ λίθου πανταχόθεν κολοβοῦ. Τὰ γράμματα εἶναι παχέα καὶ εὐδιάκριτα, τὰ τοῦ πρώτου στίχου ὀλίγῳ ὑψηλότερα τῶν ἄλλων. Τὸ δὲ κείμενον ἔχει ὡς ἑξῆς:

ἐπὶ Ἑρμοδίκου
[το]ῦ Ἁγήμονος, τριηρά[ρχου]
Ἀντιπάτρου, δεκατάρχ[ου Δι]-
οκλεῦς τοίδε ἔπλευσαν [ἐν τᾷ(;) Εἰ]-
ρήνᾳ Σεβαστᾷ (κενὸν)
[ὁ δεῖνα -]νου. Χρυσάωρ καὶ Τιμοκρά[της τοῦ δεῖνος]
- - ας Στράτωνος, Εὐφρόσυ[νος τοῦ δεῖνος].

Δὲν δυνάμεθα νὰ ὁρίσωμεν ἀναμφισβητήτως πόσα γράμματα πρὸς δεξιάν, πόσα πρὸς ἀριστερὰν λείπουσιν. Τὸ πλήρωμα τοῦ πλοίου, οὗ τὴν κατηγορίαν οὐ μανθάνομεν, ἦτο Δωρικόν. Εὑρίσκεται καὶ ἐν Ῥόδῳ πλεονάκις καὶ ἐν Κῷ τὸ ὄνομα Χρυσάωρ. Ἑρμόδικος δέ τις γνωστὸς ἐκ τῶν Σαμιακῶν νομισμάτων (*Bechtel*, Hist. Personennamen 136), ἐνῷ ἐν Ῥόδῳ τὸ Ἑρμόδικος κοινὸν ὑπάρχει. Τὰ δ' ἄλλα *παντοῦ ἀπαντᾷ καὶ εἶναι χαρακτηριστικά*. Ἐγράψαμεν *[Δι]οκλεῦς*, διότι ἀντὶ *[Θεο* ἢ *Νεο]κλεῦς* πιθανώτερον θὰ ἦτο τὸ *[Θευ-]* ἢ *[Νευ]κλεῦς*. Ἡ δὲ ἐξήγησις παρέχει δυσκολίας τινάς. Τίνα θέσιν ἔχει ὁ Ἑρμόδικος; Ἆρα γε τοῦ ἐπωνύμου; Ἀλλὰ τίνων ἐπωνύμου; Τῶν Ῥοδίων τοῦ Ἡλίου ἱερέων δὲν παρεδόθη οὐδεὶς

Ἑρμόδικος, οὐδὲ τῶν Κῴων μονάρχων· οὐ σύνηθες δὲ καὶ τὸ πατρόθεν ἀναγραφῆναι. Πιθανώτερον δὲ φαίνεται, ὅτι *ἄρχων* ἦν πλειόνων τριήρεων ἢ ἄλλων πλοίων διαφόρων εἰδῶν, ἐὰν λάβωμεν ὑπ' ὄψιν τὰ ὑπὸ τοῦ v. Gelder, Gesch. Rhod. 252 παρατεθέντα, οἷον τὸ «*ἄρξας ἀφράκτων*» ἢ «*ἄρχοντες τοὶ ἀποστελλόμενοι ἐπὶ τᾶν ναυτικᾶν δυναμίων*» ἢ «*ἄρχοντος τᾶν ἡμιολιᾶν Π., τριηραρχούντων Ξ. καὶ Σ.*» Ἄλλως δὲ φρονεῖ ὁ Gelder, τὰ δὲ τεκμήρια ἱκανῶς σαφῆ δοκοῦσιν.

Μόνον δὲν θέλομεν νὰ φροντίζωμεν περὶ τόσον ὑψηλῶν προσώπων, οἷα ἀναφέρει τὸ τῶν Κῴων (ἐκ Σαμοθράκης;) ἀνάθημα (IG IX 8, 260).

«*Κώιων. ἀγ[ουμ]έ[ν]ου τοῦ στόλου παντὸς Αὔλου Τερε[ν]τίου Αὔ[λ]ου υἱοῦ Οὐάρρωνος προσβευτ[ᾶ], να[υαρχοῦντος Εὐδάμου τ[οῦ . . . . .], τριηραρχοῦντος Κλ[εο]νίκου [τοῦ] Εὐκάρπ[ου] τετρήρεως, ἇι ἐπ[ι]γ[ραφ]ὰ . . . ., ἔργον(;) Πε[ισιστράτου τ[οῦ] Ἀλ]ι[οδ]ώρ[ου]*»

Ἕπονται ὁ πρωρεύς, ὁ κελευστής, ὁ πεντηκόνταρχος, ὁ ἰατρὸς καὶ εἴκοσι ἐπιβάται.

Οὔτε ἀγούμενον Ῥωμαῖον ὑπολαμβάνομεν ἀναφέρεσθαι οὔτε ναύαρχον· ἀντὶ δὲ τοῦ πεντηκοντάρχου μόνον *δεκάταρχον* ἔχομεν. Περὶ τῆς ὀρθῆς ἀναγνώσεως τὸ ἔκτυπον οὐδεμίαν ἐπιτρέπει ἀμφιβολίαν· ὅμως δὲ περίεργον εἶναι, ὅτι *δεκάτην* εὑρίσκομεν ἀντὶ τῆς *δεκάδος*. Πβ. *Stephanus-Dindorf*, Thesaurus II 974 *δεκάτη*, *Herwerden*, Lex. suppl.[2] *δεκάταρχος* = δεκάδαρχος. Ἡ λέξις *δεκαταρχία* εὑρίσκεται ἤδη ἐν Πτολεμαϊκῇ παπύρῳ (*Grenfell-Hunt*, Archiv Papyrusf. II 1903,81)· ὕστερον δ' ὁ *δεκάταρχος* καὶ ὁ *δεκαδάρχης* τὸ ἴσον σημαίνουσι τῷ Ῥωμαϊκῷ decurioni. Στ. 4· Ὅτι μὲν τριήρης ἦν τὸ πλοῖον, ἀποδεικνύεται ἐκ τοῦ τριηραρχοῦντος· ἀλλὰ ἡ συμπλήρωσις [*ἐν τριήρει ἇ ὄνομα Εἰ*] *ρήνα* δὲν ἐπιτρέπεται ὑπὸ τῆς συμμετρίας.

Ὡς συμπέρασμα ἀρκεῖ τὸ ἑξῆς· ἔχομεν ἐπιγραφὰς δωρικὰς ἕξ, ἐκ Ῥόδου δύο, ἐκ Λίνδου μίαν, ἐκ Νισύρου δύο, ἐκ Πάρου μίαν. Ὧν ἀναμφισβητήτως τῆς Φλαβιανῆς ἐποχῆς δύο, ὅλας δὲ μὴ νεωτέρας ἢ καὶ ὑστέρας τοῦ Αὐγούστου.

Τὰ ὀνόματα τῶν πλοίων·

Εὐανδρία Σεβαστὰ τριημιολία 1. 2. 4.
Εὐανδρία τριημιολία 3. 5.
Εἰρήνα Σεβαστὰ (τριήρης) 6.
Πολιὰς τριημιολία 5.
ἄδηλον ὄνομα, τριημιολία· 3.

Ἴσως ἡ Εὐανδρία καὶ ἡ Εὐανδρία Σεβαστὰ μίαν ἀποτελοῦσι ναῦν. Τὰ πλοῖα καὶ οἱ πλέοντες ἀνήκουσι πάντες εἰς τὸν σύμπαντα δᾶμον τῶν Ῥοδίων, ὃς συμπεριεῖχε καὶ τοὺς Νισυρίους (πβ. *v. Gelder* Gesch. Rhod. 184). Παρεῖχε δὲ τὰ πλοῖα ἡ Ῥόδος ὡς ἐλευθέρα καὶ σύμμαχος τῶν Ῥωμαίων πόλις. Ὅτι δὲ καὶ ἐν Πάρῳ ἀνάθημα' ἀνέθεσαν, οὐ θαυμάσιον· εὑρέθησαν γὰρ καὶ ἐν Τήνῳ τοιαῦτα, ἀνήκοντα εἰς τὴν ἐποχὴν ὅτε τῶν Νησιωτῶν ἐκράτουν τὴν ἡγεμονίαν (*Dittenberger*, Syll.[3] 615[11]. 620). Καὶ ἄλλο δ' ἴσμεν ἀνάθημα τῶν Ῥοδίων δημόσιον, τὸν ἐν τῇ Ἡφαιστειακῇ τῶν Θηραίων νήσῳ κατὰ τὸ 197 π. Χ. ἱδρυθέντα τοῦ Ἀσφαλείου (οὕτω γὰρ γραπτέον ἀντὶ τοῦ παραδοθέντος Ἀσφαλίου) Ποσειδῶνος βωμόν (Στράβ. I 59). Ἀλλὰ χρὴ ὁμολογεῖν, ὅτι ἡ ἐπιγραφὴ οὐδὲν ἔχει σαφὲς τεκμήριον τῆς ἐν Πάρῳ ἀναθέσεως, καὶ ὅτι πλείονες ἐνεπίγραφοι λίθοι ὡς σαβοῦρα εἰς Πάρον μετηνέχθησαν ἐκ Δήλου. Ἐὰν οὖν τις λέγῃ, ὅτι τὸ ἀπόθραυσμα ἐκ Ῥόδου νεωστὶ ἐκομίσθη εἰς τὴν Πάρον, δὲν ἔχομεν δικαιολογίαν ἀποφασιστικῆς ἐναντιώσεως. Ἡμεῖς ὅμως ὡς Παρίαν δόσιν προσφέρομεν ταῦτα τῇ τοῦ ἀρίστου ἀνδρὸς μνήμῃ, οὗτινος multa pars vitabit Libitinam (1).

Ἐν Πάρῳ καὶ Ἐπιζεφυρίῳ ἔτους 1921.

ΜΙΧΑΗΛ ΚΡΙΣΠΗΣ Πάριος εὗρε καὶ ἀντέγραψε
ΦΡΙΔΕΡΕΙΚΟΣ ΧΙΛΛΕΡ Θηραῖος συνέταξεν.

(1) Οὐ παραλειπτέον δ' ἦν, ὅτι καὶ αἱ ἐκ Δήλου ἐπιγραφαί, ὧν πλήρης ἔκδοσις ἐλπίζεται νὰ γίνῃ ὑπὸ τοῦ κ. Roussel, ἀναφέρουσι τοιαῦτα πλοῖα ἐξ ἐκείνων τῶν χρόνων, ὅταν οἱ πειραταὶ ἔτι κατέτρεχον τὰς Κυκλάδας. Παράβαλε *Dittenberger*, Orient. 447: *Γαΐωι Οὐαλερίωι Γαΐου υἱῶι Τριαρίωι πρεσβευτῆι, οἱ συστρατευσάμενοι Μιλήσιοι ἐν νηὶ δικρότωι, ἧι ἐπιγραφὴ* ***Παρθένος,*** *ἐποίησαν* (πβ. *Haussoullier*, Milet et le Didymeion 248/5, Κικέρων Verrin. II 1,89 decem enim naves iussu L. Murenae populus Milesius ex pecunia vectigali populo Romano fecerat) καὶ *Avezou et Picard*, Mélanges Holleaux 14 *Γαΐωι Οὐαλερίωι Γαΐου υἱῶι Τριαρίωι πρεσβευτῆι οἱ συστρατευσάμενοι Μιλήσιοι ἐν νηὶ δικρότωι ἧι ἐπιγραφὴ* ***Ἀθη[ν]ᾶ,*** *ἐπιπλέον[τ]ος καὶ ἐπιστατοῦν[τ]ος Ποπλίου Ἰουνίου Ποπλίου υἱοῦ τὸ τῖχος.*

ΠΕΡΙ ΤΩΝ ΛΕΞΕΩΝ ΚΑΛΙΚΑΝΤΖΑΡΟΣ ΚΑΙ ΑΡΙΜΑ

ΥΠΟ

ΑΘΑΝΑΣΙΟΥ ΜΠΟΥΤΟΥΡΑ

I.

Περὶ καλικαντζάρων διέλαβεν ἐκτενέστατα ὁ ἀοίδιμος Ν. Πολίτης ([1]), ὅστις ἀνέφερε λεπτομερῶς πάντα τὰ ἀφορῶντα καὶ τὰς περὶ αὐτῶν λαογραφικὰς παραδόσεις καὶ τὴν ἑρμηνείαν τῆς λέξεως. Ἐκ τῶν τριῶν δὲ περὶ τῆς προελεύσεως τῆς λέξεως ὑπαρχουσῶν γνωμῶν ἀπορρίπτει μὲν δικαίως τὴν γνώμην τῶν φρονούντων ὅτι αὕτη εἶναι ξενική, χαρακτηρίζει δὲ ὡς ἐξ ἴσου πιθανὰς τὰς δύο ἑρμηνείας ἐκ τοῦ *καλὸς-κάνθαρος* ἢ ἐκ τοῦ *καλὸς (ἢ καλίκι)-τσαγγί*. Ἐξ ἀμφοτέρων τούτων τῶν ἑρμηνειῶν ἐξηγοῦνται ἐξ ἴσου καλῶς πᾶσαι αἱ ἄλλαι παραλλαγαὶ τῆς λέξεως. Νῦν φρονῶ ὅτι διὰ τοὺς κατωτέρω ἀναφερομένους λόγους πρέπει ἐκ τῶν δύο τούτων ἑρμηνειῶν νὰ προτιμηθῇ ὁριστικῶς ἡ ὑπὸ τοῦ Κοραῆ ([2]) τὸ πρῶτον προταθεῖσα ἑρμηνεία ἐκ τοῦ *καλὸς-κάνθαρος*, ὁ δὲ τύπος *καλιτσάγγαρος* νὰ νομισθῇ ὡς παραλλαγὴ προελθοῦσα κατὰ παρετυμολογίαν ἐκ τοῦ τύπου *καλικάντζαρος*.

Πρῶτος λόγος τῆς προτιμήσεως ταύτης εἶναι ὅτι τὰ συστατικὰ τῆς λέξεως κατὰ τὴν ἐτυμολογίαν ταύτην ἐκφράζουσι κάλλιον πάσης ἄλλης ὑποθέσεως τὴν ἔννοιαν τοῦ δι' αὐτῆς ὑποδηλουμένου δαιμονίου. Καὶ τὸ μὲν *καλὸς* ἐκφράζει τὸν συνήθη εὐφημισμόν, οὗτινος παράλληλοι εἶναι αἱ ὀνομασίαι τῶν αὐτῶν δαιμονίων *ἀς ἐμᾶς καλοὶ* ἐν Οἰνόῃ καὶ *ἀπ' ἐμᾶς καλοὶ* ἐν Σινώπῃ, ὡς καὶ αἱ ὀνομασίαι τῶν ἀντιστοίχων θηλέων δαιμονίων *καλὲς κυράδες* ἢ *καλὲς ἀρχόντισσες*, ἀντίθετος δὲ ἡ ὀνομασία *κακανθρωπίσματα* ἐν Σάμῳ. Τὸ δὲ *κάνθαρος* ἐκφράζει μὲν καὶ καθ' ἑαυτὸ τὴν ἔννοιαν τοῦ δαιμονίου, ὡς *λέγεται* ἐν ταῖς Παραδόσεσι, ἀποτελεῖ ὅμως καὶ ἐπιτυχεστάτην παρομοίωσιν ἀπορρεύσασαν *καὶ* ἐκ τοῦ πιστευομένου ἐνδιαιτήματος

([1]) Παραδόσεις τοῦ Ἑλληνικοῦ λαοῦ, τόμ. Β', σελ. 1240-1345.

([2]) Ἄτακτα 4, 221

τῶν δαιμονίων τούτων ὑπὸ τὴν γῆν καθ' ἅπαν τὸ ἔτος πλὴν τοῦ Δωδεκαημέρου καὶ ἐκ τοῦ τρόπου τῆς ἐνεργείας αὐτῶν, τῆς ἀναρριχήσεως δηλαδὴ διὰ τῶν τοίχων ἐπὶ τῆς στέγης καὶ τῆς καθ' ὅμοιον τρόπον καθόδου αὐτῶν διὰ τῆς καπνοδόχου. Ἐνισχύεται δὲ ἡ ἐκδοχὴ αὕτη καὶ ἐκ τῆς ὑπάρξεως τύπων, ὅπου τὰ δαιμόνια ταῦτα ὀνομάζονται ἁπλῶς διὰ τῆς λέξεως *κάνθαρος*, οἷον ὁ τύπος *κάντζιος* ἐν Μπάλτζῃ τῆς Μακεδονίας καὶ ὁ τύπος *καντζὸς* ἐν Μελενίκῳ.

Δεύτερος λόγος τῆς προτιμήσεως τῆς ἐτυμολογίας ταύτης εἶναι ὅτι ὁ μὲν τύπος *καλικάντζαρος* ἐκφράζει αὐτὴν ταύτην τὴν ἔννοιαν τοῦ δαιμονίου, ἤτοι ὁ καλὸς κάνθαρος, ἐνῷ ὁ τύπος *καλιτσάγγαρος* ἐκφράζει μόνον ἰδιότητα, ἤτοι ὁ ἔχων καλὰ *τσαγγία* ἢ ὁ ἔχων τσαγγία ὡς καλίκια. Τύπος δὲ ἐκφράζων ἰδιότητα πιθανώτερον εἶναι νὰ ἐκληφθῇ ὅτι προῆλθεν ἐξ ἄλλου ἢ ὅτι ἐσχηματίσθη εὐθὺς ἐξ ἀρχῆς πρὸς ὑποδήλωσιν ἐννοίας.

Ὑπάρχουσιν ὅμως φωνητικαί τινες δυσκολίαι ὅσον ἀφορᾷ τὴν ἐτυμολογίαν ταύτην, αἵτινες ἴσως συνετέλεσαν εἰς ἀναζήτησιν ὑπ' ἄλλων καὶ ἄλλων ἑρμηνειῶν καὶ ἔχουσιν ἀνάγκην διευκρινήσεως. Πρώτη τοιαύτη δυσκολία εἶναι ἡ τροπὴ τοῦ *θ* εἰς *τσ* ἢ *τζ*, ἥτις εἶναι ἰδιωματικὴ καὶ οὐχὶ κοινή, ἐνῷ ἐνταῦθα πρόκειται περὶ κοινῆς λέξεως. Ἡ δυσκολία αὕτη αἴρεται ἐκ τοῦ γεγονότος ὅτι πλεῖστα στοιχεῖα τῆς Κοινῆς παρουσιάζουσι φαινόμενα φωνητικὰ ἰδιωματικὰ καὶ ἐξηγοῦνται ἐκ τῆς μεταδόσεως αὐτῶν ἐκ τῶν ἰδιωμάτων εἰς τὴν Κοινήν, ὡς διέλαβον ἐν σχετικῇ τινι πραγματείᾳ μου (1). Ἄλλα παραδείγματα λέξεων τῆς Κοινῆς ἐχουσῶν τὴν ἰδιωματικὴν ταύτην τροπὴν εἶναι π. χ. τὰ *ἀτσίγγανος = ἀθίγγανος, σκαντζόχοιρος = ἀκανθόχοιρος, κατσαρίδα = κανθαρίς, κατσαρὸς = ἀκανθηρός, ἄτσαλος = ἀτάσθαλος*. Πλεῖσται ἐπίσης λέξεις τῆς Κοινῆς παρουσιάζουσι τὸν φθόγγον *τσ* ἀντὶ ἄλλου ὀδοντικοῦ, οὐρανικοῦ ἢ συριστικοῦ, μολονότι αἱ τροπαὶ αὗται εἶναι μόνον ἰδιωματικὰ καὶ οὐχὶ κοινὰ φαινόμενα.

Δευτέρα φωνητικὴ δυσκολία εἶναι τὸ πρῶτον συστατικὸν *καλι-* ἀντὶ *καλο-* τοῦ συνθέτου. Διότι εἶναι ἀπίθανος ἡ ὑπόθεσις ὅτι ἡ λέξις πρέπει νὰ γραφῇ διὰ διπλοῦ *λ*, ὡς ἔχουσα δῆθεν τὸ εἰς τὰ

(1) Στοιχεῖα μεταδοθέντα ἐκ τῶν Νεοελληνικῶν ἰδιωμάτων καὶ τὴν Νεοελληνικὴν Κοινήν. Ἀγωγή, τόμος Α' σ. 225.

ἀρχαιότερα ἐκ τοῦ *καλὸς* σύνθετα *καλλι-*. Ὡς λέγεται ἐν ταῖς Παραδόσεσι, πρόκειται ἐνταῦθα περὶ ἐννοίας λαογραφικῆς ὁπωσδήποτε νέας καὶ ἄρα καὶ περὶ λέξεως νεωτέρου σχηματισμοῦ, ὅστις βεβαίως προῆλθε κατὰ τοὺς νόμους τῆς Νεολληνικῆς. Κατὰ ταῦτα βάσις τῆς λέξεως δέον νὰ νομισθῇ ὁ τύπος **καλοκάνθαρος* — ** καλοκάντζαρος*, ἐξ οὗ ὁ τύπος *καλικάντζαρος* δύναται νὰ ἐξηγηθῇ διὰ τῶν ἑξῆς ὑποθέσεων. Ὡς ἀνέπτυξα ἄλλοτε ἔν τινι πραγματείᾳ μου (1), εἰς τὰ μέτρια βόρεια ἰδιώματα καὶ κατὰ μετάδοσιν ἐξ αὐτῶν καὶ εἰς πολλὰς λέξεις τῶν νοτίων ἰδιωμάτων καὶ τῆς Κοινῆς ὑπάρχουσι τὰ ἀποτελέσματα ἐξασθενήσεώς τινος τῶν φωνηέντων καὶ δὴ τοῦ *ο* διὰ τοῦ *ου* εἰς *ι* κατ' ἀρχὰς κλειστὸν καὶ ἔπειτα ἀνοικτόν. Γενικώτερον δὲ παρατηρεῖται ἐν τῇ Ἑλληνικῇ γλώσσῃ ἡ παρὰ τὰ ὑγρὰ τροπὴ τοῦ *ο* εἰς *ε*, ὅπερ, ὡς γνωστόν, ἐν τοῖς βορείοις ἰδιώμασι τρέπεται ἐπίσης εἰς *ι*. Κατὰ ταῦτα ἐκ τοῦ **καλοκάντζαρος* διὰ τοῦ **καλουκάντζαρος* ἢ **καλεκάντζαρος* προῆλθε *καλῖκάντζαρος* μὲν μετὰ κλειστοῦ *ι* καὶ ἄνευ ἐπιδράσεως αὐτοῦ ἐπὶ τοῦ *λ* ἐκεῖ ὅπου διατηροῦνται ἀκόμη τὰ κλειστὰ φωνήεντα, *καλικάντζαρος* δὲ μετὰ ἀνοικτοῦ *ι* καὶ ἐπιδράσεως ἐπὶ τοῦ προηγουμένου *λ* ἐκεῖ ὅπου ἡ ἐξέλιξις προυχώρησε περαιτέρω. Ὅτι αἱ ὑποθέσεις αὗται εἶναι πιθαναί, ἀποδεικνύει ἡ ἐν τῇ ἰδιαιτέρᾳ μου πατρίδι Μπάλτζῃ ἐχούσῃ τὸ μέτριον βόρειον ἰδίωμα προφορὰ τῆς λέξεως ὡς *καλῖκάντζαρος*, ἤτοι μετὰ κλειστοῦ *ι* καὶ ἄνευ ἐπιδράσεως τούτου ἐπὶ τοῦ *λ*. Τοῦτο προφέρεται ὡς τὸ *λ* τῆς τῆς λέξεως *λόγος* καὶ οὐχὶ ὡς τὸ *λ* τῶν λέξεων *λίγος, λύκος* κλπ., ὅπερ ἀποδεικνύει ὅτι τὸ ἑπόμενον *ι* προῆλθεν ἐκ τροπῆς τοῦ *ου* ἢ *ε*, διότι κατὰ γενικὸν κανόνα τὰ ἐκ τροπῆς προερχόμενα φωνήεντα τῶν βορείων ἰδιωμάτων δὲν ἐπιδρῶσιν ἐπὶ τοῦ προηγουμένου συμφώνου. Ἐννοεῖται ὅτι εἰς τὰ ἄκρατα βόρεια ἰδιώματα τὸ ἐκ τοῦ *ο* προκῦψαν *ου* ἀπεβλήθη καὶ προέκυψεν οὕτω ὁ τύπος *καλκάντζαρος* ἢ *καρκάντζαλος*, ἐξ οὗ ἐξηγοῦνται αἱ πλεῖσται παραλλαγαὶ τῆς λέξεως ἐν ταῖς ξέναις γλώσσαις.

II

Δρίμες καλοῦνται ἡμέραι τινὲς τοῦ Ἰουλίου πρὸς τὸν Αὔγουστον, αἵτινες θεωροῦνται ἀποφράδες διὰ σπουδαίας ἐργασίας. Τὰ κατ' αὐ-

---

(1) Φωνητικὰ καὶ ὀρθογραφικὰ τῆς Νεολληνικῆς. Ἐν Ἀθήναις 1911.

τὰς π. χ. πλυνόμενα ἐνδύματα καταστρέφονται, αἱ καλλιεργούμεναι ἄμπελοι ξηραίνονται, ἡ κοπτομένη ξυλεία σήπεται κλπ. Τοιαῦται νομίζονται εἰς πολλὰ μέρη αἱ ἓξ πρῶται ἡμέραι τοῦ Αὐγούστου αἱ λεγόμεναι καὶ *(ἡ)μερομήνια,* ἐνιαχοῦ δὲ καὶ αἱ τρεῖς μόνον πρῶται ἡμέραι τοῦ μηνὸς τούτου. Ὁ ἀρχικὸς ὅμως ἀριθμὸς τῶν ἡμερῶν τούτων φαίνεται ὅτι γενικῶς ἦτο δώδεκα, ὡς συμβαίνει νῦν ἐν Κύμῃ, καὶ ἡ περὶ αὐτῶν δοξασία ἀπετέλει τὸ θερινὸν ἀντίρροπον τῶν δώδεκα ὁμοίων ἡμερῶν τοῦ χειμῶνος, τοῦ *Δωδεκαημέρου*, οὗτινος αἱ ἡμέραι ἐπίσης ἐνιαχοῦ καλοῦνται *δρίμες*. Τοῦτο ἀποδεικνύουσι καὶ αἱ χαρακτηριστικαὶ ἀναλογίαι τῶν δοξασιῶν τοῦ λαοῦ κατὰ τὰς δύο ἐποχάς. Ὅπως κατὰ τὸν χειμῶνα αἱ ἡμέραι αὗται περιλαμβάνονται μεταξὺ τῆς 25ης Δεκεμβρίου καὶ τῆς 6ης Ἰανουαρίου, οὕτω καὶ κατὰ τὸ θέρος περιλαμβάνονται μεταξὺ τῆς 25ης Ἰουλίου καὶ τῆς 6ης Αὐγούστου. Καὶ ὅπως κατὰ τὸν χειμῶνα ἔχομεν τοὺς βλάπτοντας τοὺς ἀνθρώπους καλικαντζάρους, ἀφ᾽ ὧν πιστεύεται ὅτι ἀπαλλάσσοναι οὗτοι διὰ τοῦ ἁγιασμοῦ τῶν ὑδάτων κατὰ τὰ Θεοφάνεια, οὕτω κατὰ τὸ θέρος ἔχομεν τὰς βλαπτούσας τοὺς ἀνθρώπους νύμφας, ἀφ᾽ ὧν πιστεύεται ὅτι ἀπαλλάσσονται οὗτοι διὰ τοῦ ἁγιασμοῦ τῶν ὑδάτων κατὰ τὴν ἑορτὴν τῆς Μεταμορφώσεως τοῦ Σωτῆρος.

Πρὸς ἑρμηνείαν τῆς λέξεως ταύτης ἐγένοντο ἐσφαλμέναι τινὲς εἰκασίαι, οἷον ὅτι ἔχει σχέσιν πρὸς τὸ *Δρυὰς* ἕνεκα τῶν κατ᾽ αὐτὰς κυρίως ἐνεργουσῶν νυμφῶν ἢ ὅτι ἔχει σχέσιν πρὸς τὸ *δρυμός,* ὅπου διαιτῶνται αὗται, ἢ ὅτι ἔχει σχέσιν πρὸς τὸ Λατινικὸν *dirimo* διὰ τὰς κατ᾽ αὐτὰς καταστροφάς. Ἀναμφισβητήτως ὅμως πᾶσαι αὗται αἱ ἑρμηνεῖαι εἶναι ἐσφαλμέναι καὶ πρέπει ἡ λέξις νὰ σχετισθῇ πρὸς τὸ ἐπίθετον *δριμὸς=δριμύς*, ὡς ἀποδεικνύει καὶ ἡ δικαιολογία τῆς ἀποχῆς ἀπὸ τῶν ἐργασιῶν κατὰ τὰς ἡμέρας ταύτας ἐν Κύμῃ, ἔνθα λέγεται ὅτι γίνεται τοῦτο, διότι *«ὁ ἥλιος εἶναι δριμὸς καὶ δριμώνονται»* (τὰ πράγματα). Ὁ αὐτὸς λόγος συνετέλεσεν ὥστε νὰ ὀνομασθῶσιν ἕνεκα τῆς δριμύτητος τοῦ ψύχους οὕτω καὶ ἀνάλογοι ἡμέραι τοῦ χειμῶνος. Ἐκ τοῦ ἐπιθέτου τούτου κατὰ τοὺς νόμους τῆς Νεοελληνικῆς ἐσχηματίσθη τὸ οὐσιαστικὸν *δρίμα*=ἡ δριμύτης τῆς ἡμέρας καὶ ἔπειτα καὶ ἡ ἡμέρα καθ᾽ ἣν ἐπικρατεῖ ἡ δριμύτης.

SUR LES RECONSTRUCTIONS DE L'ARTÉMISION D'ÉPHÈSE

PAR

CH. PICARD

L'année 1921, qui a été funeste à la science hellénique en lui enlevant Nicolas Politis, ancien président de la Société archéologique, a du moins apporté une compensation à tant de regrets. Elle a permis, pour la première fois, à l'Hellade la reprise des travaux historiques en Asie-Mineure, sur cette terre d'Ionie, qui évoque tant de souvenirs. Un des principaux chantiers vient d'être ouvert à Éphèse par la Société archéologique elle-même. M. G. Sotiriou, le distingué éphore des antiquités byzantines, a eu le mérite d'amorcer, sur le tertre d'Ayasolouk, l'exploration d'un édifice sacré, dont l'importance apparaît déjà considérable: l'église de St. Jean, sans doute bâtie, d'après Procope, sur l'ordre de Justinien. Les premiers résultats des travaux si heureusement entrepris ont tout l'intérêt qu'on pouvait escompter, au double point de vue de l'architecture chrétienne et de l'histoire religieuse médiévale. En outre, dès la première année, ils apportent,-ce qui n'était point inattendu-, des documents nouveaux à l'étude d'un autre temple, païen, celui-là, l'Artémision d'Éphèse, si important lui-même pour la Grèce, non seulement parce qu'il fut classé parmi les sept merveilles du monde, mais parce qu'il a été, si l'on peut dire, l'un des terrains où s'affrontèrent, tout au cours de l'histoire antique, deux civilisations rivales: l'une asiatique, chargée d'un passé millénaire, l'autre, hellénique, plus récente, mais toute soulevée par la vigueur d'un génie qu'elle devait léguer au monde occidental.

Des ruines de l'Artémision à celles de l' Église de St. Jean, la distance est courte: 400 m. à peine. (¹) Dans un cas de péril urgent, lorsqu'en 559, Croesus descendit en armes vers la plaine d' Éphèse pour chasser de la cité son neveu Pindare, n'avait-on pas attaché, du temple à la muraille de la forteresse, une chaîne, qui faisait profiter la citadelle de l'inviolabilité du sanctuaire? (²) Or, M. Sotiriou a trouvé le mur du Kastro byzantin d'Ayasolouk,-établi sans doute sur le rempart primitif de l' «αἰπὺ πτολίεθρον»-presque au contact du ἱερὸν βῆμα de l'église qu'il dégageait. L'on sait fort bien, d'autre part, que le dernier Artémision d'Éphèse, celui qui fut reconstruit après l'incendie d'Hérostrate, a été exploité jadis, comme carrière, dans la période comprise entre l'Invasion des Goths (263 apr. J. C.) et la consttuction d'une petite chapelle chrétienne, retrouvée par J. T. Wood sur l'aire du temple même (³). C'est bien en cette période que fut élevée, sur l'Acropole d'Ayasolouk, à la demande de Justinien, peut-on croire, l'église de St. Jean Théologos; il était à présumer que, dans ses ruines imposantes, on trouverait nombre de marbres de l'Artémision, trop lourds pour être remployés dans la construction de maisons privées; voire même des blocs de calcaire, enlevés jusque dans la masse des fondations. Or, ce qui était une prévision est désormais une certitude. Parmi les trouvailles que M. G. Sotiriou a désignées à mon attention (⁴), beaucoup déjà intéressent le temple païen; de telles découvertes, multipliées, pourraient permettre de reprendre peu à peu l'étude architecturale d'un édifice, pour lequel manquent encore tant de données essentielles: tuiles de

(¹) Cf. la carte d'*A. Schindler*, Umgebung v. Ephesos, Forsch. in Ephesos, I. 1906.

(²) *Ch. Picard*, Éphèse et Claros, recherches sur les sanctuaires et les cultes de l'Ionie du Nord, 1922, p. 21.

(³) Discoveries at Ephesus, p. 262 sqq.; cf. *Ch. Picard, l. l.*, p. 45.

(⁴) Je lui présente à ce sujet mes remerciements.

marbre, fragments d'épistyles ioniques à décor architectonique, blocs des murs ou des soubassements, pour s'en tenir aux marbres non inscrits, tels sont les premiers documents livrés à l' étude, à la suite des recherches commencées en 1921.

Le prix de ces trouvailles est d'autant plus estimable qu'il y a encore, malheureusement, beaucoup d'éclaircissements à apporter à l'étude architecturale de l'Artémision. En 1869-1871, les recherches de J. T. Wood (1) n'avaient pas été conduites avec cette minutieuse méthode archéologique, dont les lois, si nécessaires, s'imposent seulement aujourd'hui. Plus préoccupé de la récolte des inscriptions, des sculptures, que de l'établissement de plans précis, l'archéologue anglais a laissé échapper bien des observations stratigraphiques indispensables; il a gêné, plus qu'aidé, les enquêtes de ses successeurs. En 1894, l'Institut archéologique autrichien trouvait déjà, à l'Artémision, un terrain bouleversé par la végétation et les eaux; jusqu'en 1904, W. Wilberg y put faire seulement, - d'autant qu'il opérait en terrain réservé, - quelques prospections, d'ailleurs utiles (2).

Lorsque les travaux furent repris, en 1904, par une nouvelle mision anglaise (D. G. Hogarth et A. E. Henderson), il ne devait plus être possible de réparer l'irréparable destruction. Certes, l'histoire religieuse et l'histoire de l'art ont profité largement du travail de cette dernière mission anglaise, qui nous a rendu la succession des temples antérieurs à Croesus; pour la première fois, elle a permis aussi d'accorder les documents de l'archéologie avec les textes. Toutefois, la besogne faite alors, en des conditions exceptionnellement difficiles, ne devait point supprimer tous les embarras, ni résoudre toutes les énigmes; aussi ne faut-il

(1) Discoveries at E., 1877. Sur l'histoire des fouilles à Éphèse, cf. en dernier lieu, *Ch. Picard*, Éphèse et Claros, p. XXVIII sqq; p. 11 sqq.

(2) Forsch. in E., I, 1906, p. 205 sqq.

point s'étonner trop que les solutions proposées dans la publication du British Museum, *The archaïc Artemisia* [1], n'aient pas obtenu un assentiment unanime. C'est en Angleterre, d'ailleurs, qu'elles ont été attaquées le plus vivement. Un rapport de W. R. Lethaby qualifie comme «too visionary», la restitution proposée par A. E. Henderson, pour le temple même dit de Croesus [2].

Je n'ai point l'intention, en cette note, d'aborder tant de questions auxquelles j'ai consacré, d'ailleurs, une autre étude [3]. Je voudrais seulement ici, en reprenant certains documents, dont quelques-uns ne nous sont connus que depuis peu, préciser, pour divers détails, l'histoire des reconstructions de l'Artémision [4]. Je m'intéresserai, ci-après, surtout aux deux temples principaux, celui de l'époque de Croesus, et celui contemporain d'Alexandre; ils sont désignés dans la publication anglaise sous les noms d'Artemisia D et E.

On sait qu'en fait, sur l'emplacement connu de l'Artémision, près du marais où les Amazones passaient pour avoir trouvé le premier *xoanon* d'une Terre-Mère, on peut distinguer cinq temples successifs, implantés dans la même aire, peu à peu agrandie et exhaussée. Pline avait parlé de sept recontructions [5]. Mais en deux cas, au moins, il s' agissait de restaurations, dont l'une, la plus célèbre, est celle qui suivit, en 395, un incendie bénin, prélude, moins funeste, de celui d'Hérostrate; l'édifice D avait été alors remis en état par deux architectes du pays, Démétrios, *hiéros* d'Artémis, et Paeonios d'Éphèse.

Au total, on connait aujourd'hui les édifices suivants:

(1) Excavat. at E., 1908. Cette étude ne concerne que les temples antérieurs à Croesus, et le temple dit de Croesus lui-même; la suite, attendue, n'a pas encore paru.

(2) Journ. hell. Studies, XXXVII, 1917, p. 8.

(3) Éphèse et Claros, p. 11 sqq.

(4) Cf. *R. C. Kukula*, Brände d. ephesischen Artemisions, Jahresh. d. öst. Inst., VIII, 1905; Beiblatt, col. 23-32.

(5) Nat. hist., XVI, 216, éd. Sillig.

A: Sanctuaire hypèthre, succédant à un *téménos* de type égéen, à cour ouverte (sanctuaire dit de l' Arbre), le premier localisé près de la lagune [1]. A ce temple appartient la base primitive dégagée par G. Hogarth et ses collaborateurs; sa construction est à dater, d'après le dépôt d'offrandes qu'on y a trouvé, de 700 environ av. J. C. La destruction du sancttaire A paraît attribuable à l'invasion des Trères (Cimmériens), vers 652.

B: Édifice de même type, de même orientation, légèrement surhaussé et agrandi; ses fondations étaient l'oeuvre d'un certain Théodoros de Samos, ancêtre du Théodoros, frère de Téléclès, qui travailla plus tard pour Croesus et Darius; elles avaient été établies vers le temps où Rhoecos de Samos édifiait lui-même le premier Héraeon de Samos [2]. La date de disparition du temple B n'est pas encore nettement établie, non plus que la cause du remplacement de l'édifice.

C: Temple de Chersiphron de Cnossos et de Métagénès, son fils; le premier édifice de type ionique, considéré par les Grecs comme le premier véritable Artémision d'Éphèse. Elevé sans doute à partir de la fin du VIIe. siècle par les deux Crétois, il était à peu près achevé en 559, lors de l'expédition de Croesus contre Éphèse. C'est à l'une de ses colonnes qu'on relia alors la citadelle. Il ne dut pas être détruit par la violence, mais sans doute fut-il jugé alors insuffisant, par la cité elle-même.

[1] Le culte était précédemment installé à Ortygie (Arvalia), où le ἱερὸς λόγος éphésien plaçait la naissance d'Artémis.

[2] L'activité de ce personnage est justement placée par Pline dans la période antérieure à l'expulsion des Bacchiades de Corinthe, soit avant 660. Mais les données, fort claires, de cette chronologie n'ont point été toujours respectées; cf. *M. Collignon*, Hist. de la sculpt. gr., I. p. 155. Il faut éviter de confondre ce groupe d'artistes du VIIe. siècle, avec les descendants du VIe., le Samien Rhoecos, père de Téléclès et de Théodoros: Diodore, I, 98. Le Rhoecos du VIe. siècle est peut-être celui qui a consacré une offrande dans l'Aphrodision de Naucratis; cf. *Fl. Petrie*, Naucratis, II, p. 65 (P. Gardner).

D E: Les temples D,E sont ceux dont il sera surtout question ici. Le temple D a été construit après l'expédition de Croesus (559); le dynaste lydien, philhellène, l'avait doté de la plupart de ses colonnes; on a d'ailleurs retouvé son nom et la mention de cette offrande sur quelques-unes d'entre elles. Bien à tort, Hiller v. Gaertringen ([1]) attribue l'édifice D à Chersiphron de Cnossos. Le nouvel architecte est inconnu ([2]). Le temple E a été bâti après l'incendie d'Hérostrate (356 av. J. C.); le souvenir de l'architecte macédonien Deinocratès est attaché à sa reconstruction; mais nous verrons bientôt dans quelle mesure il y a lieu d'utiliser le renseignement donné par les textes, sur cette participation.

Les reconstructions des temples D, E, se présentent, à deux siècles environ de distance, dans des conditions, que l'on peut, d'un point de vue tout au moins, rapprocher. Dans les deux cas, un puissant prince, un étranger vainqueur, a offert son concours à la cité d'Éphèse. En 559 ([3]), Croesus avait réussi à chasser de la citadelle d'Ayasolouk, Pindare son neveu; Alexandre, en 334, venait de remporter la victoire du Granique, sur les Perses, soutenus récemment encore, dans la ville même d'Artémis, par Memnon le Rhodien et les oligarques ([4]). La situation pouvait être, on le voit, assez difficile pour les Éphésiens; il n'est pas sans intérêt de constater, que dans les deux cas, les pouvoirs municipaux ont tenu, malgré tout, à garder la haute main sur la conduite des travaux de l'Artémision; que, dans les deux cas aussi, les princes étrangers donateurs se sont empressés de faire des avances, et ont même dû accepter certaines limitations qu'on imposait à leur générosité.

([1]) Syll. 3, no. 6. Même erreur dans *P. Ducati*, L'arte classica, p. 207.

([2]) Comme il a été dit ci-dessus, Démétrios et Poeonios ne firent, en 395, qu' une restauration de la construction, après un incendie partiel.

([3]) Ci-dessus, p. 66, n. 2.

([4]) *P. Foucart*, Rev. philol., XLII, 1918, p. 60-62.

Artémision D.— Le rôle de la ville est prouvé, après 559, par la curieuse plaque d'argent opisthographe découverte dans les fondations du temple même (1), et qui porte une double inscription ionienne archaïque, *à dater de 550 environ.* Comme l'a bien vu G. Hogarth (2), il s'agit là d'un véritable compte de construction; les sommes mentionnées, inscrites au trésor d'Artémis, et réalisées à la fois par le temple *et par la ville*, devaient servir à l'édification du nouveau sanctuaire. Dans les documents de la face A, on trouve sucessivement mention de l'appoint fourni ἐκ τῶν δώρων, ἐκ πόλεως, ἐκ τοῦ δόρατος, ἐκ τοῦ ναυτικοῦ, ἐκ τοῦ ἅλος. Les mêmes mentions reparaissent sur le face B, avec une autre, hypothétique: ἐκ τοῦ κήπου (?) Le temple et la ville avaient donc mis en commun toutes leurs ressources: les δῶρα offerts, de longue date, à une déesse qui passait pour avoir reçu déjà certains présents d'Héraclès (3); divers revenus municipaux; les produits, sans doute, de la dîme du butin de guerre (δόρυ) (4), de la taxe sur la navigation maritime (5), de la vente du sel

(1) *G. Hogarth,* The arch. Artem., p. 120 sqq.

(2) *L. l.*, p. 139 sqq.

(3) Héraclide du Pont, fragm. 34; *FHG*, II,p. 222. Il semble que, dès cette époque, les administrateurs de l'Artémision aient eu l'habitude de compter par φιάλαι les richesses divines; face B, l. 5; *G. Hogarth,* l.l.p. 135.

(4) Nous savons qu'il était consacré souvent à l'Artémis d'Éphèse; *cf. Xénophon,* Anabas, V. 3. Il se pourrait que l'osselet didyméen retrouvé à Suse *(B. Haussoullier,* Mém. Délégat. en Perse, Rech. archéol., t. VII, p. 155 sqq.), offrande de deux Milésiens à Apollon, fût aussi le produit d'une dîme sur le butin de guerre; B. Haussoullier a hésité sur cette interpétation; mais l'explication qu'il donne (dîme des moissons) n'est guère en rapport avec l'objet de l'offrande. Cet osselet, dans un μαντεῖον d'Asie où l'on devait pratiquer l'astragalomancie, serait plutôt l'ex-voto de gens de guerre, ayant conssulté Apollon au départ. Cf. un oracle archaïque de Mopsos au roi des Lyciens, sur l'issue d'une campagne engagée; *Conon,* Narrat., 6.

(5) Artémis d'Éphèse, déesse de la mer, avait alors un port sacré; elle percevait sans doute le tribut des pêcheurs.

des lagunes de Sélinousia [1]. La mention ἐκ τοῦ κήπου s'expliquerait de même: par analogie avec l'Artémision de Scillonte, au Péloponnèse, créé par Xénophon au début du IVe siècle, à l'imitation exacte de celui d'Éphèse,—on sait que *l'hiéron* de l'Éphésia du Caystre avait ses vergers et ses pâturages. [2].

Il est intéressant de constater cet effort combiné, venu à la fois du clergé et des pouvoirs locaux. Éphèse marquait ainsi son intention de garder bien à elle le sanctuaire de sa patronne, déesse dont elle devait plus tard se proclamer «nourrice». Elle était plus à l'aise, dès lors, pour accepter les subventions d' autres grandes cités d'Ionie [3], et, surtout, le concours étranger de Crœsus [4]. La construction de l'Artémision D a été un acte de solidarité politique, comparable à celui qui se produisit à Delphes, vers le milieu du VIe. siècle, pareillement, quand le grand temple d'Apollon fut édifié par les peuples amphictyoniques, avec l'aide des Alcméonides [5]. Éphèse avait inauguré une tradition. Nous savons par certains textes que le roi romain Servius Tullius, tué, disent les annales latines, en 534 (?) av. J.C., aurait, pour le temple de la Diane de l'Aventin, imité aussi le système de l'organisation contributive réalisée à Éphèse: trente villes voisines, alors alliées à Rome, participèrent aux frais de la fondation [6].

Artémision E. La situation a-t-elle changé au IVe. siè-

[1] Ces lagunes appartenaient au temple; *Strabon*, XIV, I, 26. Dès l'époque des Attalides, elles furent souvent disputées à la déesse; leur revenu fut même temporairement confisqué, d'abord par les rois de Pergame, puis par les publicains romains. La ville les administrait encore sous l'empereur Antonin; *E. L. Hicks*, Inscr. Brit. Mus., III, 503.

[2] Anabas., V, 3.

[3] *Pline*, Nat. hist., XVI, 79; XXXVI, 14; Vitruve. VI, I; X, 6.

[4] *Hérodote*, I, 92.

[5] *F. Courby*, Fouilles de Delphes, t. II: La terrasse du temple. I, p. 109 sqq. La participation des Alcméonides n'a commencé qu'en 513; le temple était déjà en chantier depuis 548 ou 547.

[6] *Tite-Live*, I, 45: *Denys d'Halicarnasse*, IV, 25.

cle ? Il est bien sûr aujourd'hui que non. Ce fut encore la ville qui prit en mains, cette fois là, la reconstruction de l'édifice détruit par la folie sacrilège d'Hérostrate. On trouve à peu près, en dehors de la cité, les mêmes donations offertes ; à la place des grandes cités d'Ionie, ce furent des rois, qui, d'après Pline, (2) offrirent en commun, les 127 colonnes. (3) Or, ces «rois» étaient, sans doute, les maîtres des cités oligarchiques dont l'expédition de Parménion, après 339, devait ébranler le pouvoir. On sait la persistance du titre honorifique de βασιλεύς, à la fois dans le κοινόν ionien et dans la plupart des cités grecques d'Asie-Mineure (4); c'est le nom que portaient précisement à Éphèse, et jusqu'à l'époque de Strabon, les Androclides (5). Il est possible, d'ailleurs, que la ligue ionienne, dont l'existence n'avait pas cessé (6), se fût à nouveau intéressée, au IVe. siècle, à la reconstruction d'un temple dont la renommée dépassait de beaucoup les limites du territoire éphésien.

Près d'elle (1), et près de la ville, Alexandre, bailleur de fonds et fournisseur d'avis officiels, par l'entremise de

---

(1) Nat. hist., XXXVI, 95. Il n'y a aucun doute que ce renseignement se rapporte bien au temple E, et non au temple D, pour lequel, selon Hérodote (I, 92), *la plupart* des colonnes étaient l'offrande de Croesus.

(2) Ce chiffre impair doit être maintenu; l'Héraeon de Samos avait aussi un chiffre impair de colonnes; on sait qu' à Éphèse, le temple D couvre presque exactement l'aire du temple archaïque E, et que, de l'un à l'autre édifice, le nombre des colonnes avait dû rester le même; les hypothèses de *F. Préchac* (Rev. archéol., 1920, I, p. 241-242), basées sur l'interprétation d'un passage du Liber Memorialis d'*Ampelius*, VIII, 13, soulèvent de nombreuses objections.

(3) P. ex., *Th. Homolle*, Rev. archéol., 1920, I, p. 20 et p. 21, n. 3. Sur le Βασιλεύς Ἰώνων, cf. *BCH*, XVII, 1893, p. 34-37.

(4) *Strabon*, XIV, I, 3. *Hiller v. Gaertringen*, Syll. 3, n° 352, n. 1 confond à tort, avec les Androclides, les ἐσσῆνες de l'Artémision.

(5) *O. B. Caspari*, Journ. hell. Studies, XXXV, 1915, p. 173 sqq.

(6) Alexandre avait consolidé la ligue ionienne; cf. *Strabon*, XIV, 641, c; *Ch. Michel*, Recueil, I, 486, l. 24.

Deinocratès, son architecte ([1]), reprenait à peu près le rôle de Croesus vis à vis des cités ioniennes, lors de l'édification du temple D, ou celui des Alcméonides à Delphes, vers la fin du VIe. siècle. Les Éphésiens furent, en fait, plus défiants vis-à-vis du vainqueur du Granique, qu'ils ne l'avaient été vis-à-vis de Croesus. On sait qu'ils acceptèrent qu'il leur remît le tribut précédemment payé aux Perses ; mais ils refusèrent son offre, lorsqu'il voulut payer tous les frais de la reconstruction commencée,....à condition d'inscrire comme donateur, son nom sur l'architrave du nouveau temple. Le Macédonien devait réussir mieux à Priène : mais il ne garda point rancune à la cité d'Artémis ([2]).

Si Éphèse éludait en partie l'avance d'un bienfaiteur aussi empressé que redoutable, c'est, d'ailleurs, qu'encore une fois, elle avait fait commencer elle-même, et pris sur son entière surveillance, les travaux du temple. Les informations que l'on possède aujourd'hui sur cette contribution de la cité à la réédification de l'Artémision E apportent aussi quelques précisions pour les dates, et même certains éclaircissements sur l'histoire architecturale de l'Artémision.

C'est *par une loi* que la contribution de la cité avait été réglée. Nous en sommes assurés aujourd'hui, ainsi que je le montrerai, par un texte épigraphique. Dès lors, il deviendrait tentant de penser qu'un passage mis dès l'antiquité sous l'autorité d'Aristote nous a peut-être gardé quelque souvenir de cette décision. Aristote connaissait bien la législation des cités de l'Ionie, celle de Cymé, par

([1]) *Strabon*, XIV, I, 20. Ni *Pline* (Nat. hist. XXXVI, 4), ni *Vitruve* (III. p. 170), ne nomment cet architecte.

([2]) *Ch. Picard*, Éphèse et Claros, p. 36 sqq.

([3]) Oeconom. B. 2, 1349 a: Ἐφέσιοι, δεηθέντες χρημάτων, νόμον ἔθεντο μὴ φορεῖν χρυσὸν τὰς γυναῖκας, ὅσον δὲ νῦν ἔχουσι δανεῖσαι τῇ πόλει· τῶν τε κιόνων [τισὶ] τῶν ἐν τῷ νεῷ τάξαντες ἀργύριον ὃ δεῖ καταβαλεῖν εἴων ἐπιγράφεσθαι τὸ ὄνομα τοῦ δόντος τὸ ἀργύριον ὡς ἀνατεθεικότος.

exemple (1), et sans doute aussi celle d'Éphèse (2); le traité de l' *Économique* (3), placé sous son nom, ne dit pas à quelle occasion la cité d'Éphèse, en quête d'argent, avait interdit aux femmes libres de porter des bijoux d' or, obligeant même les plus riches d'entre elles à faire, au trésor municipal, le prêt de leurs parures précieuses ; mais on ne peut guère penser que l'auteur anonyme eût retenu là un fait contemporain ; il écrivait sans doute entre 260 et 200, à une époque où la détresse des cités grecques était déjà assez générale, où l'on n'eût guère songé à la noter. (4) On vendait aussi, régulièrement, en ce temps, le droit de cité à de multiples étrangers, et c'était là le moyen ordinaire des villes pour se procurer des ressources hors budget. Dans la loi d'Éphèse, au contraire, ce sont encore les citoyens qui s'imposaient eux-mêmes ; cette loi devait avoir été notée par Aristote : elle est vraisemblablement du temps du philosophe de Stagire.

On n'a pas retrouvé jusqu'ici les listes de donateurs volontaires, dont les noms furent, paraît-il, inscrits sur les colonnes du temple ; mais peut-être sortiront-elles quelque jour, grâce aux fouilles de M. G. Sotiriou, des ruines de l'église de St. Jean Théologos. Si l'interprétation du passage de l' *Économique* reste encore incertaine, si la date même de la loi éphésienne, citée par ce texte, demeure

(1) *A. Plassart, Ch. Picard,* BCH, XXXVII, 1913, p. 159-160, n. 9 de la p. 159.

(2) La cité avait donné la πολιτεία à son fils adoptif, Νικάνωρ; Forsch in E. II, Inschr. nº 11.

(3) Il est partout considéré comme apocryphe (*E. Zeller,* Philos. d. Griechen, II, 2, p. 156, 3e. édit.); cf. *F. Susemihl,* Aristotelis quae feruntur Oeconomica, Introduct. p. XII.

(4) *P. Roussel,* Rev. philol., XXXVII, 1913, p. 332-334. L'inscription en question (Forsch. II., Inschr., nº I) est de la période de 286 av. J. C., comme l'a bien établi *Holleaux,* REG, XXIX, 1916, p. 29 sqq. *Hiller v. Gaertringen,* Syll. 3, nº , 363, faute d'avoir connu ce travail, donne encore un commentaire et une date inexactes; sur un autre exemple de la vente du droit de cité à Éphèse, cf. *Ch. Michel,* Recueil, I, nº 495.

assez mal précisée, nous avons, au moins, aujourd'hui, la preuve épigraphique attestant que *c'est bien une loi municipale* qui avait réglé, à Éphèse, l'adjudication des travaux sacrés, lors de la reconstruction faite au IVe. siècle.

C'est ce qui résulte de l'inscription ci-après:

Κίττωι καὶ Βακχίωι παισὶ Βακχίο Ἀθηναίοις, ἐπειδὴ ἐπαγγέλονται [τῆι πόλει τὸγ κέραμ[ον]
τὸμ μέλανα ἐργάσεσθαι καὶ τῆι θεῶι τὴν ὑδρίαν, λαμβάνοντες τὸ [τεταγμέν[ον]
ἐν τῶι νόμωι, ἔδοξε τῆι βουλῆι καὶ τῶι δήμωι, Πλάτων εἶπεν, [εἶναι αὐτοὺς πολίτας, etc.

Ce texte a été trouvé à Éphèse avec d'autres, gravés sur trois blocs, dans la ville hellénistique ; il provient des ruines de la Double-Église, qui fut au Ve. siècle de notre ère, l'église de la Vierge Marie (1) Il a été récemment publié par J. Keil (2); le commentaire du savant autrichien a établi la date, de peu antérieure à l'année 321 av. J. C. (3).

E. Preuner, A. Wilhelm ont, depuis lors (4), montré l'intérêt de l'inscription, au point de vue des deux céramistes, Kittios et Bacchios; leur famille peut être retrouvée à Athènes. Éphèse les avait récompensés du titre de citoyens, pour avoir accepté l'adjudication légale de fournitures, demandées tant pour la ville que pour le sanctuaire.

(1) Jahresh. d. öst. Inst., XV, 1912; Beiblatt, p. 196 sqq.

(2) Jahresh. d. öst. Inst., XVI, 1913, p. 231 sqq. Cf. p. 232, e. et, pour le commentaire, p. 239. Les trois blocs trouvés dans les murs de la Double-Église portent des décrets de proxénie, ou d'autres accordant la πολιτεία. Ce sont les plus anciens qu'on connaisse actuellement pour Éphèse. Il est probable qu'ils venaient du sanctuaire même, et de l'*hestiatérion* des Essènes, où l'on gravait ce genre de textes. L'édifice avait été reconstruit vers la fin du IIe. siècle de notre ère aux frais du sophiste Damianos. Ses pierres furent dispersées, tant dans les nouvelles constructions du théâtre, qu'en d'autres édifices (*stoa* de Vérulanus, basilique sur l'emplacement du Mouseion, etc.)

(3) *L. l.*, p. 238-239.

(4) Arch. Jahrb. Inst., XXXV, 1920, p. 69 sqq. *A. Wilhelm*, Neue Beiträge z. griech. Inschriftenkunde, 1921, p. 39 sqq.

Au *hiéron* d'Artémis, les deux frères avaient à fournir l'«hydrie» du culte. Il s'agit évidemment d'une commande générale et durable, passée par concours; on ne comprendrait point, autrement, qu'elle eût été réglée par une *loi*, ainsi qu'il est indiqué à la troisième ligne.

Ce n'est point ici le lieu de parler du service de l'hydrophorie, que l'on connait notamment, à Éphèse, au Didymeion de Milet, à Claros, et dans d'autres sanctuaires artémisiaques de la région. (1) On voit, du moins, puisqu'il s'agissait déjà de doter le temple d'Éphèse des vases destinés au service sacré, que la bâtisse était, vers 321 au plus tard, fort proche de son achèvement. Le gros oeuvre était manifestement terminé; c'est là, pour l'histoire architecturale, un *terminus ante quem* précieux. Nous pourrions aussi savoir vers quelle date les travaux avaient commencé. L'incendie provoqué par Hérostrate eut lieu en 356. Or, quand Philippe, après Chéronée (339), préparant déjà la guerre contre les Perses, envoya Parménion en Asie-Mineure (2), les cités grecques renversèrent un peu partout les oligarques, partisans du Grand-Roi. A Éphèse même, un certain Héropythos proclama la liberté de la ville; il fit consacrer par le peuple une statue de Philippe, *dans le temple d'Artémis* (3).

Ce temple était donc alors en parti restauré; il faut croire qu'il possédait même déjà quelques richesses; lorsque, peu après la tentative d'Héropythos, l'arrivée de Memnon le Rhodien permit aux oligarques de réagir, on renversa la la statue de Philippe, *et le temple fut pillé* (4).

(1) E. Preuner a cité le temple de Patmos, et, sous réserves, celui de l'Artémis Kyndias à Bargylia; *l. l*, p. 71, n. 1. Une des plus anciennes figurines du trésor d' Éphèse, trouvée dans les couches A, B, The arch. Artem., pl. XXII, nous montre une porteuse d'oenochoé, très vraisemblablement une hydrophore.

(2) *Diodore*, XVI, 91, 2.

(3) *Arrien*, Bell. civ. I, 17, *P. Foucart*, Rev. Philol., XLII, 1918, p. 60-62.

(4) *Arrien, l. l.*

Nous pouvons placer, de la sorte, entre 339 au moins et 321, la grande période des travaux de reconstruction de l'Artémision E. Scopas et Praxitèle y avaient exercé leur art, comme l'on sait aujourd'hui. Je n'ai pas dessein d'étudier ici leur participation. Notons, du moins, que celle de Scopas intéressait surtout les *columnae caelatae;* or, celles-ci, pour être décorées par Scopas, avaient dû être mises en place au moins vers 353, date après laquelle le maître parien alla édifier le Mausolée d'Halicarnasse. Les travaux avaient commencé, on le voit, presque à la suite de l'incendie d'Hérostrate, puisque, moins de trois ans après, on décorait déjà les colonnes [1]. Alexandre, en 344, trouvait l'oeuvre de restauration déjà bien avancée; la vie religieuse avait aussi repris dans l'Artémision avec éclat. On comprend que la ville ait pu imposer une mesure à la liberalité du Macédonien vainqueur, décliner certaines largesses qui l'eûssent dépouillée elle-même, pour une part, du bénéfice de sa piété envers Artémis. Alexandre se dédommagea à Priène, en commanditant l'entreprise de l'Athénaeon. La cité d'Éphèse continua d'assurer, jusqu'en 321, les principes posés pour la réédification du sanctuaire d'Artémis.

En somme, les deux principaux temples d'Éphèse, l'Artémision du VIe. siècle et celui du IVe., ont été essentiellement des créations de la ville; ils ne devraient donc être appelés que sous diverses réserves, «temple de Croesus» [2], «temple d' Alexandre». On voit, en raccourci, que leur histoire pourrait être présentée aujourd'hui avec quelques nouvelles précisions. Encore doit-on espérer de l'exploration entreprise à Ayasolouk, bien des compléments utiles à notre information actuelle.

---

(1) Les sculptures des tambours inférieurs des colonnes et de leurs bases n'avaient dû être exécutées qu'après l'achèvement de la bâtisse; à l' Artémision de Sardes, deux piédestaux de colonnes du *pronaos* n'ont jamais reçu la décoration sculpturale qui avait été, sans nul doute, prévue pour eux, dès la mise en place.

(2) The arch. Artem., p. 247 sqq.

ΛΑΟΣ Ο ΠΟΙΗΤΗΣ

ΥΠΟ

ΓΙΑΝΝΗ ΒΛΑΧΟΓΙΑΝΝΗ

> *— Μὴ μὲ μαλλώνεις, Κίσσαβε, κονιαροπατημένε·*
> *ἐγώ 'μαι ὁ γερο-Ὄλυμπος στὸν κόσμο ξακου-*
> *σμένος....*

Στὸ περίφημο Κλέφτικο τραγοῦδι, ποῦ μαλλώνει ὁ Ὄλυμπος μὲ τὸν Κίσσαβο, καὶ καυχιέται ὁ γερο-Ὄλυμπος, *«στὸν κόσμο ξακουσμένος»*, ὄχι γιὰ τὴν παλιὰ κλασσικὴ δόξα του, ποῦ δὲν τὴν ξέρει, ἀλλὰ γιὰ τὴς καινούργιες δόξες του τὴς Κλέφτικες· σ' αὐτὸ τὸ μάλλωμα τῶν δυὸ βουνῶν, καταλαβαίνουμε γιατὶ παινιέται ὁ Ὄλυμπος, καὶ γιατὶ καταφρονεῖ τὸν Κίσσαβο, τὸν κονιαροπατημένο, δὲ βλέπουμε ὅμως στὸ τραγοῦδι καὶ γιατὶ ὁ Κίσσαβος μαλλώνει τὸν ἐχθρό του. Ἂν δὲν ἔχει αὐτὸς παρὰ νὰ δείξῃ τῶν Κονιάρων τὴ ντροπή, ποῦ τὸν πατᾶνε, τί ἔχει τότε μὲ τὸν Ὄλυμπο, καὶ ποιὲς ἔχει ν' ἀντιτάξῃ χάρες δικές του στὴς χάρες ἐκεινοῦ, καὶ στὴς δόξες του δικές του δόξες; Τὸ τραγοῦδι δὲ μᾶς παραδίνει τοῦ Κίσσαβου τὴν κατηγορία, καὶ μοναχὰ τοῦ Ὀλύμπου τὴν ἀπολογία μᾶς παραδίνει.

Δὲν ἔχουμε λοιπὸν ἕνα συνέρισμα, μὲ ἴσα τὰ ὅπλα, γιὰ τὸ ποιὸ ἔχει ἀπὸ τὰ δυὸ βουνὰ τὴν πιὸ μεγάλη δόξα γιὰ τὴς Κλεφτουριὲς καὶ τέτοιες ὀμορφιές. Ὁ καυγᾶς δὲν εἶναι μοναχὰ καυγᾶς ἀνθρωπινὸς γι' ἀνθρωπινὰ χαρίσματα, ποῦ ὁ ποιητὴς θέλει νὰ περιγράψῃ· εἶναι μαζί, νομίζω, καὶ καυγᾶς παραστατικὸς ἑνὸς φυσικοῦ φαινομένου, μιὰ μυθοπλαστικὴ προσωποποιΐα σὰν τὴς ἀνάλογες τὴς ἀρχαῖες ἑλληνικές. Ὁ ποιητὴς ξηγάει τῆς φύσης τὸ φαινόμενο μὲ νοῦ ποιητικό. Τέτοια τραγούδια ἔχει πολλὰ ἡ δημοτική μας ποίηση. *«Τ' ἔχουν τῆς Πάτρας τὰ βουνὰ καὶ στέκουν βουρκωμένα....»*.

Ὅταν πρόπερσι πέρασα τὴ λαγκάδα τῶν Τεμπῶν, κ' εἶδα τὸν Κίσσαβο σκουντούφλη ν' ἀστράφτῃ, νὰ βροντάῃ, κ' εἶδα ἀντίκρυ γαλήνιο τὸν Ὄλυμπο μὲ καταγάλανο ἀπὸ πάνω του τὸν οὐρανὸ νὰ χαμο-

γελάη—αὐτὸ γίνεται συχνά, μοῦ εἶπαν —τότε κατάλαβα καὶ ξήγησα τοῦ τραγουδιοῦ τὸ νόημα, ποῦ στὴν ἀρχὴ βγαλμένο ἀπὸ μιὰ παρατήρηση ἀντικειμενική, τοῦ Κίσσαβου τὴ μαύρην ὄψη, γίνεται ποιητικὸ καὶ μεταφυσικὸ μὲ τοῦ Ὄλυμπου τὴν ἀπόκριση, ποῦ στοῦ ἐχθροῦ του τ' ἀστραπόβροντα ἀντιθέτει τῶν Κλεφτῶν τὴ δόξα.

Ἔχουμε λοιπὸν ἕνα φυσικὸ φαινόμενο, μυθοπλασμένο ἀπὸ τὸν πλάστη ποιητή, ποῦ βλέπει τοῦ Κίσσαβου τὰ σκουντουφλιάσματα καὶ τοῦ Ὄλυμπου ἀντίκρυ τὰ γαλήνια ἀναγαλλιάσματα. Βαρύς, θυμοὺς γιομᾶτος ὁ Κίσσαβος ὁ ταπεινός· ἥμερος, γαληνόμορφος ὁ Ὄλυμπος ὁ θεοτικός. Μὲ τὴ φυσικὴ τὴν ἰδιότητα πλέκει ὁ ποιητὴς στενὰ τὴν ἠθική, τοῦ Ὄλυμπου τὶς δόξες καὶ τοῦ Κίσσαβου τὶς ἀστραπές.

Θαυμαστά, ἀπὸ τὰ θαμπωμένα μάτια μας ὁλάκερη δημιουργία ποιητικὴ περνάει. Καινούργια μυθολογία ἑλληνικὴ πλάθεται, καὶ δείχνει τὸ πῶς πλάστηκε ἔτσι κ' ἡ ἀρχαία ἀπὸ τοῦ λαοῦ τὴν ἴδια τὴ ματιὰ τὴ δημιουργική, ποῦ ἁρπάζει τὸ ἐξωτερικὸ περιστατικὸ καὶ ξέρει νὰ τὸ δέση μὲ τὸ σύμβολο τὸ ὑπονοητικό.

*
* *

Ἡ Κλέφτική μας ποίηση ἔχει διπλὸ χαρακτῆρα, ψηλὸ καὶ λυπητερὸ μαζί. Ψηλό, ἐννοῶ πῶς ἔχει φτέρωμα κι' ἀέρα παρμένον ἀπὸ τὰ βουνὰ ποῦ τὴ γεννήσανε. Διαβάζοντας ἢ ἀκούοντας τὸ Κλέφτικο τραγοῦδι, καταλαβαίνεις πῶς ὁ ποιητὴς ζοῦσε στὸ ξέθωρο τὴ στιγμὴ ποῦ ποίησε· ἀγνάντευε μακρυά, μακρυὰ ἀπὸ τὴν κορφὴ τῆς ράχης ποῦ στεκότανε, κι' ἀγκάλιαζε ἀπὸ 'κεῖ βουνὰ καὶ κάμπους. Ὁ ποιητὴς ἦτανε βοσκὸς ἐρημικός, ξαγναντευτὴς ἀϊτός, ποῦ ζοῦσε μὲς τῆς πλάσης τὴν ἐρημικὴ γαλήνη.

Εἶχε ὁρίζοντα πλατὺν τριγύρω του. Ὅ,τι ἦτανε σιμά του, τὸ καθετὶ ποῦ γινότανε στὸ χωριό, ἦτανε πεζό, γιατὶ ἦτανε πολὺ κοντινό του. Εἶχε ἀνάγκη ν' ἀγναντέψη μακρινά, νὰ τρέξη μὲ τὴ φαντασιά του, καὶ νὰ μάθη τὸ τὶ στάθηκε στὸ *πέρα* τὸ βουνό, στ' *ἀντίκρυ* τὸ χωριό, στὸν κάμπο *κάτου*, καὶ νὰ τραγουδήσῃ τὸν πόλεμο, τὸ θάνατο, τοῦ γάμου τὴ χαρά, ποῦ δὲ ζωγραφηθήκανε μπρὸς στὴ ματιά του, μὰ στείλανε μονάχα τὸν ἀχό τους ὥς ἐκεῖ.

Κάθε τέχνη ἔχει ἀνάγκη· ὄχι ἀπὸ μιὰν ὠμὴ σκηνή, μὰ ἀπὸ τὸ

θρῦλο της γιὰ νὰ δημιουργήση. Ἔτσι κ' ἡ τέχνη τοῦ Κλέφτη ποιητῆ, αὐτὴ μάλιστα. «*Κάτου στὸν Ἀσπροπόταμο, ποὖν' τὰ πολλὰ τὰ χιόνια — χιόνια μου, νὰ μὴ λυώσετε*». Ὁ ποιητὴς ἀπ' ἄλλο βουνὸ ἀγναντεύει τὰ βουνὰ τοῦ Ἀσπροπόταμου, κ' ἐνῷ τοιμάζεται νὰ τραγουδήση τὴν ἀρρώστεια καὶ τὸ θάνατο τοῦ Τσέλιου, τραβιέται ἀπ' τῶν χιονιῶν τὸ θᾶμα, καὶ μὲ μιὰν ἐξαίσια στροφή, γυρίζει καὶ παρακαλεῖ τὰ χιόνια νὰ μὴ λυώσουνε «*γιατ' εἶναι ὁ Τσέλιος ἄρρωστος*». Χαρίζει πάθος ἀνθρωπινὸ στὴν ἄψυχη τὴ φύση. Ὁ ποιητὴς δὲν εἶναι Ἀσπροποταμίτης, ὅπως ὁ ποιητής, ποῦ ἀγναντεύει τοῦ Ὄλυμπου καὶ τοῦ Κίσσαβου τὸ μάλλωμα, δὲν εἶναι Κισσαβίτης, μήτε Ὀλυμπίτης ποιητής.

«*Νἆμουν μιὰ πετροπέρδικα στὰ πλάγια τοῦ Πετρίλου, | ν' ἀκούρμαινα τὸν πόλεμο. . .*». Τῶν Κλεφτῶν ὁ πόλεμος δὲ φτάνει μήτε σὰν ἀχὸς στοῦ ποιητῆ τὴν ἀκοή. Μονάχα μὲ τὴ φαντασιά του θέλει νὰ πετάξη ἐκεῖ κοντὰ ν' ἀκουρμαστῆ τὸν πόλεμο. Τοῦ Κίτσου ἡ μάννα, μὲ τὸν πόθο τοῦ ποιητῆ μαζί, παρακαλεῖ νὰ περάση ἀντίπερα ἀπὸ τὸ ποτάμι, ἐκεῖ ποὔχουν οἱ Κλέφτες μάζωξη. «*Θέλτε ν' ἀκοῦστε κλάματα, δάκρυα καὶ μοιρολόγια, | περάστε ἀπὸ τὸ Κάρελι, τὸ δόλιο Μεσολόγγι, | κ' ἐκεῖ θ' ἀκοῦστε κλάματα. . . .*». Ὁ ποιητὴς κ' ἐδῶ δὲν εἶναι Μεσολογγίτης. «*Κάτου στοῦ Βάλτου τὰ χωριά . . .*», καὶ τόσα ἄλλα ὅμοια τραγούδια.

Λοιπόν, ἡ ποίηση τῶν Κλέφτικων τραγουδιῶν, σὰν ποίηση ἀντικειμενικὴ ποῦ εἶναι, ἔχει ἀνάγκη ἀπὸ ἀπόσταση τοπικὴ εἴτε χρονική. Κανόνας: Ὁ ποιητὴς δὲν ποιεῖ ἐπὶ τόπου· θἆταν ἔτσι ποιητὴς πεζός. Θέλει ἡ ἀπόσταση νὰ τοῦ ὀμορφήνη τὸ θέμα του, ἡ ματιά του ν' ἀγναντέψη μακρυά, κ' ἡ φαντασιά του νὰ πετάξη ἀπ' τὸ ψηλὸ κ' ἔρημο λημέρι της, νὰ φτάση ἔτσι στὸν πόλεμο, στὸ γάμο, στὸ πανηγῦρι τοῦ θανάτου, καὶ ν' ἁρπάξη πεταχτὰ λίγα σημάδια, ἀφίνοντας τὰ μερικά, ποὖναι ἄσκημα ὅταν τὰ θωρῇς ἀπὸ κοντά.

Ἔτσι ξηγᾶμε τὴ γαλήνη τὴ θεϊκή, ποῦ πνέει τὸ Κλέφτικο τραγοῦδι, ἐνῷ ἔχει θέμα του συχνὸ τὸν πόλεμο καὶ τὸ αἷμα. Ὁ ποιητὴς εἶναι ἀπαθής, γιατὶ εἶναι μακρινὸς ξαγναντευτής. Κι' ὅ,τι ἡ ματιά του ἀγναντεύει, τ' ὀμορφαίνει κιόλα. Κρίνει μὲ τὴν ἴδια φυσικὴ γαλήνη τ' ἄψυχα φαινόμενα, ὅπως καὶ τ' ἀνθρωπινά. Δὲν εἶναι βέβαια φραγκόθρεφτος αἰσθητιστής, ποῦ ἀγναντεύει ἀπὸ τὸ Ζάππειο

τὸν Ὑμητὸ καὶ κρίνει τεχνικὰ τὰ ρόδα καὶ τὰ γιούλια μιᾶς στιγμῆς ποῦ ὁ ἥλιος βασιλεύει, ξέρει ὅμως αὐτὸς καὶ τοῦ βουνοῦ τὴν ἁπαλόχυτη γραμμὴ νὰ τὴν τιμήσῃ μὲ τὸ θαυμασμό του, καὶ στὸ ἡλιοβασίλεμα μαγεμένος νὰ σταθῇ, καὶ τὴν ἀνατολὴ νὰ προσκυνήσῃ. *Βελοῦχι μου περίμορφο κ᾽ Ὀξυὰ ζωγραφισμένη....».* Τὰ βουνὰ γίνονται πλάσματα ὁλοζώντανα καὶ τοῦ μιλᾶνε. Πότε εἶναι θυμωμένα καὶ μαλλώνουνε, πότε εἶναι γαληνὰ κι᾽ ἀλλάζουνε κουβέντες μακρινές, σὰ στὴν καλὴ τὴν ὥρα. «*Ποιὸς εἶδε τέτοιο θάμασμα, παραξενιὰ μεγάλη | νὰ κουβεντιάζουν τὰ βουνά ... | Ἡ Λιάκουρα τῆς Λειβαδιᾶς κ᾽ ἡ Γκιώνα τοῦ Σαλώνου | καὶ τὰ Βαρδούσια τὰ ψηλά....*». Καὶ τί λένε τάχα τὰ βουνὰ μὲ τὴν ἀνθρώπινή τους τὴ λαλιά; Μιλᾶνε γιὰ τοὺς Κλέφτες.... Ὅποιος ἀξιώθηκε νὰ δῇ τὰ θεϊκὰ τοῦτα βουνὰ τῆς Ρούμελης τὴν ὥρα ποὔχουν τὴν κουβέντα τους, κατάλαβε γιατί δὲ μαλλώνουν, ὅπως δὰ μαλλώνει ὁ Ὄλυμπος κι᾽ ὁ Κίσσαβος, τὰ δυὸ βουνά. Τόση εἶναι ἡ ἀχάλαστη γαλήνη ποῦ τὰ περιζώνει.

Εἶπα πῶς τὸ Κλέφτικο τραγοῦδι εἶναι καὶ λυτητερό, καλύτερα μονότονο στὴ μουσική του, καθὼς εἶναι καὶ τὰ περισσότερα τραγούδια τοῦ στεριανοῦ λαοῦ, ὄχι βέβαια τ᾽ ἀλαφρὰ τοῦ χοροῦ, τὰ δίστιχα. Τὸ φαινόμενο οἱ δάσκαλοι τ᾽ ἀποδίνουνε στὰ χρόνια τῆς σκλαβιᾶς, ὅπως μοχθηροὶ πάλι, βρίζοντας τὸ ἔθνος τους, φωνάζουν πῶς ἡ γλῶσσα του εἶναι κι᾽ αὐτὴ σκλαβιᾶς γέννημα.

Τὰ τραγούδια τῆς Ρούμελης καὶ τοῦ Μωριᾶ, σὰν τραγούδια βουνίσια, πλάσματα τῆς μοναξιᾶς, τοῦ ποιητῆ βοσκοῦ γεννήματα, τοῦ ρεμβασμοῦ του ξεχειλίσματα, σὰν ἔργα τέλος ποῦ τὰ πνέει τῆς ἀλήθειας ἡ πνοή, τοῦ πάθους ἡ λαχτάρα, σὰν ξεχύματα ἀπ᾽ αὐτόχυτη πηγὴ βγαλμένα, ὄχι μὲ σκοπὸ νὰ χαροκοπήσουνε τὸν ξένο ποῦ τ᾽ ἀκούει, μὰ νὰ ξαλαφρώσουνε τὸν ἴδιον ποῦ τὰ λέει στὴν ἐρημιά, καὶ τὰ ξεμολογιέται στὸν ἀχὸ τοῦ βράχου καὶ στὸ μούρμουρο τῆς ρεματιᾶς, δὲ μποροῦνε παρὰ νἆναι τραγούδια μονότονα, λυπητερά. «*Καὶ τὰ τραγούδια λόγια εἶναι, τὰ λὲν οἱ πικραμμένοι...*». Ὁ χωριάτης ἅμα πονῇ, κι᾽ ἅμα μελαγχολῇ, ἀκουμπάει στὸ χέρι τὸ κεφάλι, καὶ τὸ παίρνει σιγαλά, καὶ ταπεινά, καὶ πιάνει ὕστερα καὶ τὴ φλογέρα. *Τὸ λέει* γιὰ τὸν ἑαυτό του. Ὕστερα ἔρχεται τοῦ χωριοῦ ἡ ζωή, ὁ γάμος, ἡ χαρά, καὶ τὸ τραπέζι, μὰ τοῦ τραγουδιοῦ ἡ ψυχὴ ἡ λυπητερὴ καὶ τότε δὲν ἀλλάζει, ὁ ἦχος δὲν παίρνει ἄλλα, πιὸ

ἀλαφρὰ φτερά, παρὰ πετάει μὲ τὰ δικά του, ποὖναι μοναχικοῦ πουλιοῦ φτερὰ ὅταν ἀργολάμνη στὸν οὐρανὸ ψηλά.

Καὶ τί ἄλλο θέλετε; Ἂν στήσετε τ' ἀφτί, κι' *ἀκουρμαστῆτε* τῆς μοναξιᾶς τὸ μυστικό, θὰ δῆτε πῶς αὐτὸ δὲν εἶναι ἄλλο, παρὰ ἡ θλίψη. Θλίψη χύνει ὁ ἥλιος ἅμα βασιλεύει, καὶ τ' ἀγέρι ἅμα βογγᾷ στὰ πεῦκα, καὶ τὸ νεράκι ἅμα κυλάει σιγαλινὸ ἀπὸ τὴν ἀνάβρα του. Κι' ὁ ποιητής, ἂν εἶναι ἀληθινός, θλίψη θὰ χύνῃ ἀπ' τὴν καρδιά του. «Τὰ πιὸ γλυκὰ τραγούδια μας εἶναι κεῖνα ποῦ μιλᾶνε γιὰ τοὺς πιὸ πικρούς μας τοὺς διαλογισμούς» εἶπε ὁ Σέλλεϋ, μὰ τὄπαν κι' ἄλλοι πολλοί.

Τὰ Κλέφτικα τραγούδια, τῆς μοναξιᾶς πλάσματα, εἶναι τραγούδια ποὖχουν τῆς μπαλλάντας τὴ μορφή, τραγούδια ἱστορικά, κ' ἕνας λαὸς ὁλάκερος τὰ παίρνει, καὶ τὰ τραγουδάει καὶ τὰ ὀμορφαίνει. Καὶ στὸ τέλος, ὄχι ἕνας ἄνθρωπος, μὰ ὁ ἴδιος ὁ λαὸς εἶν' ὁ δημιουργός τους. Κι' ὅμως εἶναι λυπητερά, γιατὶ καὶ τοῦ λαοῦ ἡ ψυχὴ εἶναι λυπητερή, σὰν ψυχὴ ποιητικὴ ποῦ εἶναι κι' αὐτή.

Μιὰ παρατήρηση ἔχω νὰ κάμω τελευταῖα γιὰ τὰ λεγόμενα *τσακίσματα* τῶν Κλέφτικων τραγουδιῶν. Στ' ἄλλα τραγούδια, ὄχι τὰ Κλέφτικα, τὸ συνειθισμένο *τσάκισμα* εἶναι μιὰ γοργὴ ἀποστροφὴ στ' ὄνομα μιᾶς γυναῖκας, μάλιστα στὰ τραγούδια τοῦ χοροῦ. Στὰ τραγούδια ὅμως τὰ Κλέφτικα, τὸ *τσάκισμα* δένεται μὲ τὸ νόημα τοῦ τραγουδιοῦ, καὶ τὸ συμπληρώνει.

Τὸ περίφημο τραγοῦδι τοῦ Τσέλιου τσάκισμα ἔχει τὸ «*Τσέλιο περήφανε*», καθὼς στὸ τραγοῦδι τῆς Λέσπως τοῦ Λιακατᾶ τσάκισμα εἶναι τ' ὄνομα τῆς Λέσπως. Στὸ τραγοῦδι ποῦ μᾶς διηγιέται τὸ θάνατο τοῦ Κατσαντώνη, τσάκισμα εἶναι ἕνα «*ὠϊμὲ*» σπαραχτικό. Στοῦ Διάκου τὸ τραγοῦδι ἐπαναλαβαίνεται τὸ «*Διάκο λεβέντη μου*». Νὰ ὅμως ἕνα Κλέφτικο τραγοῦδι θαυμαστό, ποῦ ἔβαλα πιὸ πάνου τοὺς πρώτους στίχους του: «*Ποιὸς εἶδε τέτοιο θάμασμα, παραξενιὰ μεγάλη* | *νὰ κουβεντιάζουν τὰ βουνὰ μὲ τὴς ψηλὲς ραχοῦλες — ἄει, Δροσούλα μ', ἄει...*». Αὐτὸ εἶναι τὸ τσάκισμά του. «*Ἄει Δροσούλα μ', ἄει*». Ὁ ποιητής, θαμπωμένος ἀπ' τ' ἀγνάντεμα τῶν γύρωθε βουνῶν, ποῦ κουβεντιάζουνε μπροστά του, κράζει, μὲ τὸ νοῦ, τὴ Δροσούλα του σιμά του ἀπ' τὸ χωριό, ἀπ' τὸ γειτονικὸ κοπάδι, ἴσως γιὰ νὰ δῇ κι' αὐτὴ καὶ νὰ θαυμάσῃ. Τὸ τσάκισμα μοναδικό,

χαριτωμένο. Μέσα σὲ τόσο ψηλήν, ὀλύμπια σύλληψη ποιητική, σὲ τέτοιο θάμασμα παράξενο, περνάει γιὰ μιὰ στιγμὴ τῆς ἀγαπημένης ἡ μορφὴ σὰν ἀστραπὴ σὲ καλωσύνης ὥρα.

Γενικὰ ὅμως ὁ Κλέφτης ποιητής, ἅμα πονῇ, δὲ συλλογιέται ἀγάπη. Τὸ τραγοῦδι γιὰ τὸ Κλεφτόπουλο, ποῦ χόρευε καὶ κόπη τὸ κουμπί του, καὶ φάνη ἡ ρόγα τοῦ βυζιοῦ τοῦ κοριτσιοῦ, εἶναι κι' αὐτὸ ἕνα ἱστορικὸ περιστατικὸ τῆς Κλέφτικης ζωῆς καὶ τίποτ' ἄλλο. Εἶναι κι' ἄλλα τέτοια τραγούδια. Μὰ εἶπα, ὁ Κλέφτης ποιητὴς δὲν ἔχει μοῦσα τὴ γυναῖκα ποῦ νὰ τὸν ἐμπνέῃ σὰν ἀγαπητική. Σὰ μάννα, μάλιστα! Ἔχω ἕνα τραγοῦδι ἀνέκδοτο, μοναδικὸ γιὰ τὸ σκοπό μου. Μὰ τὰ γνωστὰ παραδείγματα εἶναι πρόχειρα. Σ' αὐτὰ ἡ μάννα κ' ἡ γυναῖκα ἡ παντρεμένη παίζουνε πρόσωπο συχνό. Στὰ μεταγενέστερα, τὰ ληστρικά, βρίσκεται κ' ἡ ἐρωμένη.

Μὰ νά το τὸ διαμάντι, ποῦ σᾶς εἶπα. Σᾶς τὸ χαρίζω ἐσᾶς, δασκάλοι καὶ παιδιὰ τοῦ σκολειοῦ Ἑλληνόπουλα, νὰ τὸ λέτε, μὰ νὰ μάθετε καὶ τὸν ἠχό του. Ὁ νειὸς λεβέντης προσκαλεῖ τὴ μάννα του νὰ βγῇ καὶ νὰ τὸν καμαρώσῃ ἐκεῖ ποῦ πολεμάει τοὺς Τούρκους. Μὰ ἡ μάννα δὲ θὰ βγῇ, κι' ἀντὶ νὰ χαρῇ, ἔχῃ ἴσα θαυμαστὴν ἀπόκρίση νὰ δώσῃ στὸν υἱγιό της καὶ στὰ νειᾶτα του, ποῦ θέλουνε νὰ τὰ καμαρώσῃ ἡ μάννα. Ξέρει κι' αὐτὴ τὶ ἀξίζουνε τὰ νειᾶτα:

«Ἔβγα, μαννούλα μ', νὰ μὲ ἰδῇς, ἔβγα νὰ μ' ἀγναντέψῃς,
τὸ πῶς τρομάζω τὴν Τουρκιὰ καὶ τοὺς Δερβεναγάδες,
τὸ πῶς γυαλίζει ἡ πάλα μου καὶ λάμπουν τ' ἄρματά μου».
Κ' ἡ μάννα του τοῦ μίλησε, πικρὰ τὸν κουβεντιάζει·
«Μὲ τί ποδάρια νὰ σταθῶ, νὰ βγῶ νὰ σ' ἀγναντέψω,
γέρασα ἡ μαύρη, γέρασα . . .».

ΓΛΩΣΣΙΚΑ ΚΑΙ ΛΑΟΓΡΑΦΙΚΑ

ΥΠΟ
ΓΕΩΡΓΙΟΥ Ν. ΧΑΤΖΙΔΑΚΙ

Ἐξετάζοντες ἐπιστημονικῶς τὴν γλῶσσαν σκοπὸν ἔχομεν πρῶτον νὰ ἀνεύρωμεν τοὺς νόμους, τοὺς κρατοῦντας ἐν τοῖς στοιχείοις αὐτῆς, ἤτοι ἐν τοῖς φθόγγοις, ἐν τῇ κλίσει, ἐν τῇ παραγωγῇ, τῇ συνθέσει, τῇ συντάξει κλπ., ἔπειτα ὑπάγοντες τὰ ποικίλα γλωσσικὰ φαινόμενα ὑπὸ τοὺς εὑρεθέντας τούτους νόμους ἑρμηνεύωμεν καὶ νοῶμεν αὐτὰ ἐπιστημονικῶς. Ἀλλὰ πλὴν τοῦ κυρίου τούτου σκοποῦ ἐπιτυγχάνομεν πολλάκις καὶ ἄλλον, ἱστορικόν, λαογραφικόν. Διότι ἀφοῦ ἡ γλῶσσα εἶναι, ὅπως ἤδη παλαιοὶ φιλόσοφοι ἐδίδαξαν, εἰκὼν τοῦ ἐνδιαθέτου λόγου, τῶν αἰσθημάτων καὶ διανοημάτων, τοῦ πνευματικοῦ καὶ ψυχικοῦ διακόσμου τοῦ λαλοῦντος αὐτὴν λαοῦ, φυσικὸν εἶναι νὰ ἀντικατοπτρίζηται ἐν αὐτῇ ὅ,τι ἐν τῇ ψυχῇ αὐτοῦ περιέχεται. Ἡ ἐμφάνισις ἄρα ἐν αὐτῇ χρήσεων τοιούτων ἢ τοιούτων εἶναι πολλάκις ἀναπλήρωσις τῶν ὑπὸ τῆς ἱστορίας καταλειπομένων κενῶν καὶ συνήθως ὁδηγὸς λόγου ἄξιος εἰς κατανόησιν τοῦ ψυχικοῦ βίου τῶν λαῶν, ὅπως καὶ τἀνάπαλιν ἡ γλῶσσα εἰς κατανόησιν τοῦ βίου.

Οὕτω παρετηρήθη πρὸ πολλοῦ ὅτι πολλῶν λέξεων ἡ σημασία δὲν ἀνειλίχθη κατὰ λογικὴν ὡς εἰπεῖν πορείαν, ἀλλ᾽ ὅτι ἕνεκα ἱστορικῆς τινος αἰτίας σφόδρα διαφόρως, ἢ ὅτι χρήσεις τινὲς ταύτης ἢ ἐκείνης τῆς λέξεως φαίνονται λίαν διάφοροι τῶν ἄλλων· ταῦτα νοοῦμεν παρατηρήσαντες ὅτι γεγονότα τινά, συνήθειαί τινες τοῦ λαοῦ ἐπέδρασαν ἐπὶ τὰς τύχας καὶ τὸν βίον αὐτοῦ, καὶ μετέβαλον παραστάσεις αὐτοῦ τινας καὶ δὴ καὶ χρήσεις λέξεων δηλωτικῶν τῶν περὶ ὧν ὁ λόγος παραστάσεων. Τὸ λεγόμενον γίνεται σαφὲς μάλιστα ἐν τῇ ἐξετάσει τῆς νεωτέρας Ἑλληνικῆς, καθ᾽ ὅσον ἔχομεν πλούσια γραπτὰ μνημεῖα σχεδὸν τριῶν χιλιάδων ἐτῶν τῆς Ἑλληνικῆς γλώσσης καὶ

δυνάμεθα πληρέστερον ἢ ἐν πάσῃ ἄλλῃ νὰ παρακολουθήσωμεν τὴν ἐν τῇ ἱστορίᾳ ἀνέλιξιν τῶν ποικίλων χρήσεων τούτων. Ἀλλὰ καὶ ἐν αὐτῇ τῇ ἀρχαίᾳ Ἑλληνικῇ δύνανται πολλὰ τοιαῦτα λαογραφικὰ διδάγματα νὰ ἀνευρεθῶσι καὶ ἀνευρέθησαν ἤδη (¹). Οὕτω παρετηρήθη πρὸ πολλοῦ ὅτι ἐν τῇ Ἀττικῇ διαλέκτῳ αἱ λέξεις, αἱ δηλωτικαὶ τῆς σωματικῆς ἐργασίας κατήντησαν εἰς εὐτελῆ, καταφρονητικὴν σημασίαν· πρβλ. *ἆθλος*, *ἀθλεύω* καὶ ἔπειτα *ἄθλιος*· *ἀμφιπένομαι*, *πόνος*, *πονέω*, *πονηρός*· *φέρω*, *φόρτος*, *φορτικός*· *μόχθος*, *μοχθῶ* καὶ *μοχθηρὸς* κλπ· Ἐντεῦθεν συνήχθη τὸ συμπέρασμα ὅτι αἱ δι᾿ αὐτῶν ἐκφραζόμεναι ἔννοιαι, αἱ δι᾿ αὐτῶν παριστώμεναι ἐργασίαι δὲν ἦσαν προσφιλεῖς εἰς τοὺς Ἀθηναίους πολίτας. Ὁ Θέογνις χαρακτηρίζει τοὺς εὐγενεῖς ὡς *ἐσθλούς*, τοὺς δὲ ἄλλους ὡς *κακούς*, οἱ Ἀθηναῖοι ἔλεγον *πολιτείαν* (κατ᾿ ἐξοχὴν) τὸ δημοκρατικὸν πολίτευμα, οἱ Σπαρτιᾶται (ὅρα Ἀμομφάρατον ἐν Πλαταιαῖς) ἐκάλουν *ξένους* τοὺς Πέρσας κλπ., πάντα ὁμοίως ἐνδεικτικὰ τῆς ψυχολογίας αὐτῶν. Πρβλ. ἔτι *ἀγορὰ* καὶ *ἀγοράομαι*, *ἀγορεύω*, *ἀγορητής*, *δημαγωγὸς* κτλ., δυνάμενα νὰ ἀναπτυχθῶσιν, ὅπως ὄντως καὶ ἀνεπτύχθησαν, μόνον ἐν ἐλευθέραις πολιτείαις καὶ ἐνδεικτικὰ τούτων.

Βραδύτερον ἡ ἐπικράτησις τοῦ Χριστιανισμοῦ ἐν Ἑλλάδι, ἡ κυριαρχία τῶν Ῥωμαίων, τῶν Φράγκων, τῶν Τούρκων, ἡ ἀνάκτησις τῆς ἐλευθερίας ἐπ᾿ ἐσχάτων ὑπῆρξαν μεγάλα ἱστορικὰ γεγονότα καὶ ἐπέδρασαν σφόδρα ἐπὶ τὰς τύχας, ἐπὶ τὰς ψυχὰς ἡμῶν, παρήγαγον νέον κόσμον ἰδεῶν, αἰσθημάτων, ἰδανικῶν κλπ. καὶ δὴ καὶ γλωσσικὰς χρήσεις πολὺ διαφόρους τῶν προτέρων. Τοῦτο παρετήρησεν ὁ ἀοίδιμος Κοραῆς περὶ τῆς ἐπὶ τὴν γλῶσσαν ἐπιδράσεως τοῦ Χριστιανισμοῦ εἰπὼν τὰ ἀξιοσημείωτα τάδε: «*Ἡ συνεχὴς ἀνάγνωσις εἰς τὰς ἐκκλησίας τῶν ἐκκλησιαστικῶν βιβλίων ἔβαψε τρόπον τινὰ τὴν κοινὴν λαλουμένην γλῶσσαν*».

Οὕτως ἀναγινώσκομεν ἐν τῇ Συλλογῇ ᾀσμάτων κλπ. Κριάρη σ. 262:

Μωρὴ σκύλλα, μωρὴ ἄνομη, σκύλλα, μαγαρισμένη,
π α ι δ ὶ δ ὲ ν ε ὐ α γ γ έ λ ι σ ε ς, τὰ κάλλη ἀποῦ᾿χες ποῦ᾿ν᾿τα;

ἑρμηνεύει δὲ ὁ ἐκδότης τὸ *παιδὶ δὲν εὐαγγέλισες* διὰ τοῦ *δὲν ἔτεκες*,

(¹) Macnagthan, Class. Rev. ΚΑ′ σ. 12 κέξ.

δὲν ἔφερες εἰς φῶς, δὲν ἐγέννησες. Ἀλλ᾽ ἵνα νοηθῇ πῶς τὸ *εὐαγγέλισες* ἦλθεν εἰς τὴν σημασίαν ταύτην, ἀνάγκη νὰ ἐνθυμηθῶμεν ὅτι κατὰ τὴν ἡμέραν τοῦ Εὐαγγελισμοῦ διδασκόμεθα ὅτι συνέλαβεν ἡ παρθένος, ὅτι τότε *εὐηγγελίσατο·* ἐντεῦθεν τὸ *εὐαγγελίζομαι* εἰς τὴν ἀντίληψιν τοῦ λαοῦ κατέστη ἰσοδύναμον πρὸς τὸ *συνέλαβεν*, καὶ περαιτέρω *ἐγέννησεν*. Ἐπειδὴ δὲ δηλοῦται ἐνέργειά τις, ἐξηνέχθη κατόπιν καὶ κατ᾽ ἐνεργητικὴν φωνὴν *εὐαγγελίζω*, ὁμοίως τῷ *γεννῶ*.

Ὁμοίως ἐκ τοῦ θρησκευτικοῦ βίου ἐλήφθη καὶ ἄλλη ἔκφρασις δηλωτικὴ τῆς συλλήψεως ταύτης, περὶ ἧς ὁ λόγος. Ἐπειδὴ οἱ Χριστιανοὶ πρὸ τῆς ἐνάρξεως οἱουδήποτε ἔργου κάμνουσι τὸ σημεῖον τοῦ σταυροῦ, τὸ *κάμετε σταυρὸν* σημαίνει *ἀρχίσατε*. Οὕτω λ. χ. ὁ φιλοξενῶν λέγει πρὸς τοὺς φιλοξενουμένους *κάμετε σταυρόν*, τ. ἔ. *ἀρχίσατε* (νὰ τρώγετε). Ἐντεῦθεν καὶ γυνὴ ἔγκυος ἢ καὶ τεκοῦσα λέγει *ἀφοῦ ἐσταυρώθη παιδὶ ἀπάνω μου*, ἤτοι ἀφοῦ συνέλαβον, ἀφοῦ τὸ βρέφος ἔδωκε σημεῖον ὑπάρξεως.

Ἄλλο τεκμήριον τῆς ἐπιδράσεως τοῦ θρησκευτικοῦ βίου ἐπὶ τὴν γλῶσσαν ἡμῶν εἶναι χρῆσίς τις τοῦ ῥήματος *κουρεύω* καί τινων αὐτοῦ παραγώγων. Τοῦτο κυριολεκτεῖται ἀκόμη ἐπὶ τῶν προβάτων καὶ αἰγῶν καὶ ἐπὶ τῶν ἀνθρώπων κειρομένων. Ἀλλὰ τὸ μέσον *κουρεύεσθαι*, ἡ μετοχὴ *κουρεμένος* καὶ τὸ οὐσ. *κουρέματα* ἔχει προσλάβει ἄλλην, ἠθικὴν σημασίαν, *ἄς τον νὰ κουρεύεται, ἂς πάῃ νὰ κουρεύεται, ἡ κουρεμένη* (= ἡ δυστυχής), *κουρέματα νά ᾽χῃ* κτλ. Εἶναι δὲ ἄξιον σημειώσεως ὅτι ἡ σημασία αὕτη τοῦ δυστυχοῦς, τοῦ ἀθλίου, τοῦ ἐξευτελισμένου κτε. εἶναι, ὡς φαίνεται, γενικὴ ἀνὰ πᾶσαν τὴν ἑλληνόγλωσσον χώραν, φαινόμενον, μαρτυροῦν ὅτι ἡ χρῆσις αὕτη εἶναι ἱκανῶς παλαιά, μεσαιωνική. Περὶ τῆς ἀρχῆς ταύτης ἐδιδάχθησαν μέχρι τοῦδε πολλά, ἀλλ᾽ ὡς φαίνεται, οὐχὶ κατὰ πάντα ὀρθά. Οὕτως ἀναγινώσκομεν παρὰ Κοραῆ Ἀτ. Β΄ σ. 206 ὅτι *ἐπειδὴ ἡ κουρὰ προξενεῖ ζημίαν, ἐλάττωσιν ἢ ὄλεθρον, τὸ κουρεύου ἰσοδυναμεῖ* μὲ τὸ *πήγαινε νὰ χαθῇς*. Ἀλλ᾽ εἶναι γνωστὸν ὅτι οὐχὶ πᾶσα κουρὰ φέρει ζημίαν, ἐλάττωσιν κτε., ἀλλὰ μόνον κουρά τις, καὶ καὶ ἐρωτᾶται τίς αὕτη; Ἄλλος εἴκασεν ὅτι, ἐπειδὴ κατὰ τὰς προγαμιαίας θυσίας ἡ νύμφη ἔθυεν εἰς τὰς θεὰς τὰς ἀπαρχὰς τῆς κόμης αὐτῆς, τὸ *κουρεύομαι* ἀπέβη ἴσον τῷ *νυμφεύομαι* καὶ περαιτέρω ἴσον τῷ *δυστυχῶ, ἐξευτελίζομαι* κτε. Ἀλλ᾽ οὐδὲ ταῦτα πείθουσιν·

πρῶτον ὅτι ἀγνοεῖται, ἂν ἡ παλαιὰ τῶν ἐθνικῶν προγόνων ἡμῶν συνήθεια ἐκείνη ἐπέπλευσε καὶ διασῴζεται μέχρι σήμερον. Ὁ Χριστιανισμὸς μετέβαλε πολλὰ συνήθη τὸ πάλαι, ἆρά γε διέφυγε καὶ μάλιστα πανταχοῦ τῆς Ἑλληνογλώσσου γῆς τὸ ἔθος τοῦτο; Ἔπειτα τὸ νυμφεύεσθαι δὲν ὑπολαμβάνεται εὐτυχῶς κατὰ κανόνα ὑπὸ τοῦ Ἑλληνικοῦ λαοῦ ταὐτόσημον τῷ δυστυχεῖν, ὥστε ἡ κλῖμαξ θύειν τὰς ἀπαρχὰς τῆς κόμης εἰς τὰς θεὰς καὶ δὴ νυμφεύεσθαι καὶ περαιτέρω δυστυχεῖν δὲν φαίνεται πιθανή.

Ἡ αἰτία ἄρα τῆς τοιαύτης παραδόξου χρήσεως τοῦ ῥήματος ἀνάγκη νὰ εἶναι ἄλλη τις καὶ νὰ κεῖται ἐν συνηθείαις λαϊκαῖς παλαιοτέρων χρόνων, ὅτε τὸ μὲν κομᾶν ὑπελαμβάνετο κόσμος, μεγαληγορία, ὑπερηφανία· πρβλ. Ἀριστοτ., Ρητορ. 803 *ἐν Λακεδαίμονι κομᾶν καλόν, ἐλευθερίας γὰρ σημεῖον.* Φιλοστρ., Ἐπιστολ. 25 *ὡς γὰρ χρυσὸς ἀνάθημα καὶ ἄργυρος, οὕτω καὶ τρίχες κομῶσαι.* Ἀριστοφ., Σφ. *ἐπὶ τῷ κομᾷς καὶ κομψὸς εἶναι προσποιεῖ;* Λουκ., Νιγρ. 1 *τί δὲ τὸ μέγα ἐστὶν ἐφ᾽ ὅτῳ καὶ κομᾷς*; Πλουτάρχ., Ἠθ. 1038 *ὑψαυχεῖν καὶ κομᾶν καὶ μεγαληγορεῖν* κλπ. Ἀπὸ τούτου ἀποτρέπων ὁ Παῦλος Ι Κορινθ. 11, 14 ἔγραφεν «*ἀνὴρ ἐὰν κομᾷ, ἀτιμία, γυνὴ δὲ ἐὰν κομᾷ, δόξα· ἡ κόμη ἀντὶ περιβολαίου δέδοται αὐτῇ*» κλπ.

Ἀλλὰ παρὰ τὴν ἀπαγόρευσιν ἀπὸ τῆς ματαιότητος ταύτης ἐκόμων οἱ νέοι, διὸ καὶ ὅτε τις ἀπεφάσιζε νὰ ἐγκαταλίπῃ, ὡς ἐλέγετο, τὰ τοῦ κόσμου, νὰ παύσῃ ὢν *κοσμικός*, καὶ ν᾽ ἀφοσιωθῇ εἰς τὴν ὑπηρεσίαν τοῦ Θεοῦ, νὰ καταταχθῇ εἰς τὸν ἱερὸν κλῆρον, ἀπέβαλε τὸ σημεῖον τῆς ματαιότητος ταύτης, τὴν κόμην, *ἐκούρευεν* αὐτὴν καὶ ἐτελεῖτο τοῦτο ἐπισήμως κατὰ τὴν χειροτονίαν ἐνώπιον τῶν πιστῶν, πιστευομένου τοιουτοτρόπως τοῦ ὅρκου τοῦ κειρομένου περὶ τοῦ ἐφεξῆς βίου καὶ σχήματος αὐτοῦ. Ἐκ τούτου *ἡ μοναχική, ἡ ἱερατικὴ κουρά, τὸ κουρὰν δέχεσθαι, κείρεσθαι εἰς κληρικοῦ σχῆμα, κείρεσθαι σταυροειδῶς, ἡ ἐν τῇ κεφαλῇ τοῦ ἱερέως στρογγύλη κουρά, ὁ νεοκουρίτης, ὁ ξενοκουρίτης, κτλ.* Οὕτω κατήντησεν ὥστε τὸ ἐκάρη μοναχὸς κατέστη ἰσοδύναμον πρὸς τὸ *ἐγένετο μοναχός*, ταπεινός, ἀπηρνήθη τὰς ματαιότητας κτλ.

Ἀλλ᾽ ἡ χρῆσις αὕτη προέβη σὺν τῷ χρόνῳ ἀκόμη περαιτέρω· ὅπως δηλ. καὶ ἄλλα τοῦ πολιτικοῦ καὶ μοναχικοῦ βίου οὕτω καὶ ἡ χρῆσις αὕτη τοῦ *κομᾶν* καὶ *κείρειν* παρεξετράπη εἰς κατάχρησιν, ἡ

δὲ γλῶσσα ἐδήλωσε καὶ ταύτην. Οὕτω προκειμένου νὰ τιμωρηθῇ τις, νὰ ἐξευτελισθῇ καὶ πομπευθῇ, πρᾶξις κατὰ τοὺς μεσαιωνικοὺς χρόνους ἀτυχῶς οὐχὶ σπανία, πρὸς τοῖς ἄλλοις δεινοῖς, ἃ ἔπασχεν, ἐκείρετο καὶ τὴν κόμην κλπ. Θεοφάν., Ἱστορ. *τοὺς δὲ ἄλλους τύψας καὶ κ ο υ ρ ε ύ σ α ς, τινὰς δὲ καὶ ξυλοκοπήσας ἐξώρισεν*, καὶ *τύψας καὶ κ ο υ ρ ε ύ σ α ς εἰς φυλακὰς ἀπέθετο·* καὶ *τοὺς νεωτερίζοντας δείρας τε καὶ κ ο υ ρ ε ύ σ α ς.... τοὺς πάντας τύψας καὶ κ ο υ ρ ε ύ σ α ς..· κουρεύσας καὶ πομπεύσας... δαρμοῖς τε καὶ κ ο υ ρ ᾷ καὶ ἐξορίαις τοὺς πλείστους τιμωρησάμενος...καὶ τὴν δαρμοῦ καὶ κ ο υ ρ ᾶ ς ἐπεξῆλθε τιμωρίαν... διὰ δαρμοῦ καὶ κ ο υ ρ ᾶ ς σωφρονιζέσθωσαν* κτλ. Τοιουτοτρόπως ὅπως οἱ δαρμοὶ οὕτω καὶ ἡ κουρὰ εἶχε *καταστῆ* γνωστὴ καὶ συνήθης τιμωρία καὶ ὡς εἰκὸς οἱ ταύτην ὑφιστάμενοι ἐθεωροῦντο δυστυχεῖς καὶ δὴ τὸ *κουρεύεται* ἴσον τῷ *ἀποβάλλεται, καταδικάζεται, τιμωρεῖται, δυστυχεῖ.*

Ὁμοίως ἐπεκουρήθη ἡ ἀνάπτυξις τῆς νέας ταύτης σημασίας καὶ ἐκ τῆς ἐν τῷ πολιτικῷ βίῳ γενομένης καταχρήσεως τοῦ κείρειν βίᾳ εἰς μοναχοὺς πρὸς τιμωρίαν. Πολλάκις δηλ., ἰδίως ἀπὸ τοῦ δωδεκάτου αἰῶνος καὶ ἑξῆς, ἡ κουρὰ καὶ ἡ τοιουτοτρόπως ἐπιτυγχανομένη κατάταξις εἰς τὸν κλῆρον ἐπεβάλλετο ὡς *ποινὴ* εἰς πρόσωπα, ἅτινα οἱ κρατοῦντες ἤθελον ν' ἀπομακρύνωσιν ἐκ τῆς πολιτικῆς σκηνῆς. Ἐντεῦθεν καὶ γόνοι βασιλικῶν οἴκων ἠναγκάζοντο νὰ ὑποστῶσι τὴν μοναχικὴν σταυροειδῆ κουρὰν καὶ κλεισθῶσιν εἰς μονήν. *Ἂς κουρευθῇ καὶ ἡ δέσποινα καὶ ἂς ἀπέλθῃ εἰς μοναστήριον.* Ἐκ τούτου ἄλλη πηγὴ τοῦ *κουρεύομαι* ἐπὶ τοῦ δυστυχῶ, ἐξ οὗ τὸ νεώτερον *κουρέματα* (=αἱ δυστυχίαι, τὰ πάθη), *κούρης* (=ὁ δυστυχὴς ἐν Καρύστῳ), *κουρέψιμον, κουρέμης* (Κύθνῳ), κλπ.

Ὁμοίως τῷ *κουρεύομαι* ἔχει καὶ τὸ πασίγνωστον *κουράζω*, ἀπαντῶν ἤδη παρὰ τῷ Θεοφάνει τοῦ Ζ΄ αἰῶνος. Σχηματισθὲν δηλ. ἀπὸ τοῦ *κουρά*, ὅπως ὁ κ. Kretschmer ἐν Byz. Zeit. Ζ΄ 403 ἐδίδαξεν, ἐδήλου κατ' ἀρχὰς ὑποβάλλω εἰς τὴν ποινὴν τῆς κουρᾶς, ἔπειτα περαιτέρω εἰς ἄλλας καταναγκαστικὰς ἐργασίας, ἀγγαρείας, καταβάλλω, καταπονῶ, κουράζω, ὅθεν ἔπειτα τὸ μέσον κουράζομαι.

* * *

Τὰ ἀκόλουθα δύο παραδείγματα εἶναι εἰλημμένα ἐκ τοῦ βίου τῶν δικαστηρίων. Πρόκειται περὶ τῶν ῥημάτων *κατηγορῶ* καὶ *κρίνω*,

ἅτινα πρὸς τῇ γνωστῇ καὶ συνήθει σημασίᾳ, ἣν πάντες οἱ Ἕλληνες μεταχειριζόμεθα ἐκφράζουσιν ἐν Κρήτῃ, Κύπρῳ, ἐπὶ τῶν Κυκλάδων καὶ ἄλλας σημασίας ἀναπτυχθείσας, ὡς φαίνεται, ἐκ τῆς ἀθλιότητος τῶν κατὰ τοὺς χρόνους τῆς Φραγκοκρατίας δικαστηρίων. Οὕτω λ. χ. τὸ *κρίνω* κατήντησεν εἰς τὴν σημασίαν τοῦ *βασανίζω* ἐντεῦθεν λέγεται

Εἶδά τα πάλι σήμερα τὰ μάτια ποῦ με κ ρ ί ν ο υ ν,
κι᾽ ἀποῦ μου παίρνουνε τὸν νοῦ καὶ δὲ(ν) μοῦ τὸν ἀφίνουν·

Ἐμάθες το πῶς σ᾽ ἀγαπῶ καὶ κ ρ ί ν ο μ α ι γιὰ σένα,
γιατὶ ἔν γυρίζεις νὰ ἰδῇς τὰ μοῦ ᾽χεις καμωμένα;

(Κύπρος)

ὥς με κ ρ ί ν ε ι ς, ἀπὸ τὸ Θεὸ νὰ μὴ τὸ χάσῃς (Σύρῳ), *μετάστρεψε τὸ(ν) λογισμὸν αὐτὸν ὁποῦ σε κ ρ ί ν ε ι* (Ἐρωτόκρ.), *ζ ω ν τ ο κ ρ ί ν ο μ α ι* (Θήρα), *ζωὴ κρινάμενη* (Νάξῳ),—*κ᾽ ἐκείνη θὰ σ᾽ ἀποκριθῇ μὲ μιὰ ζωὴ κ ρ ι μ έ ν η, | ς᾽ τὴν κάμαρά του κείτεται καὶ λὲν πῶς ἀποθαίνει* (Κρήτη), *ἔχει μεγάλη κ ρ ί σ ι* (=κίνδυνον, νόσον, Κρήτη) κλπ. Βεβαίως ἡ εἴσοδος εἰς τὰ τῶν ξένων ἐπιδρομέων ἐκείνων δικαστήρια καὶ ἡ κρίσις ἰσοδυνάμει πρὸς κίνδυνον καὶ ὁ κρινόμενος ἐκινδύνευεν, ἔπασχεν.

Ἀνάλογοι θὰ ἦσαν καὶ αἱ διὰ τοῦ μέσου ῥήματος *κατηγοροῦμαι* δηλούμεναι ἔννοιαι, διότι τὸ *κατηγοροῦμαι* σημαίνει σήμερον ἐν Κρήτῃ *γίνομαι ἰσχνός, ταλαίπωρος, καχεκτικός*, ὥστε λέγεται καὶ ἐπὶ ἀλόγων ζῴων, λ. χ. *ἐκατηγορήθηκεν τὸ μουλάρι τὸ χειμῶνα καὶ φοβοῦμαι πῶς θὰ ψοφήσῃ*. Ἀπὸ τοῦ μέσου *κατηγοροῦμαι* ἐσχηματίσθη, ὡς φαίνεται, ἐπ᾽ ἐσχάτων ἐνεργητικὸν *κατηγορῶ*, πρβλ. *Κριάρη*, Συλλογῆς σ. 270 *ἔλεγα, οἱ πρίκες δὲν γερνοῦν, τὰ δάκρυα δὲν τυφλώνουν, | ἤλεγα, οἱ ἀναστεναγμοὶ πῶς δὲν κατηγοροῦνε* (=καταβάλλουσι, ἐξασθενοῦσι, κτλ.).

Ἐκ τοῦ ὁμοίου κύκλου μοὶ φαίνεται ὅτι ἀνεπτύχθη καὶ ἡ νέα ἔννοια τοῦ *κλιτὸς* ἐπὶ τοῦ κατηφοῦς, τοῦ ταπεινοῦ, τοῦ πάσχοντος ἡ πολλαχοῦ τῶν ἀνωτέρω φραγκοκρατουμένων ἄλλοτε νήσων συνήθης· πρβλ. *Κριάρη*, ἔνθα ἀνωτ., σ. 335 *νὰ περπατῇ κ λ ι τ ὰ κ λ ι τ ά, νά ᾽ρχετ᾽ ἀγάλια ἀγάλια*, καὶ 377 *νά ᾽ρθουν οἱ σκύλλοι σὰν κ λ ι τ ο ί, κ λ ι τ ο ὶ καὶ χολιασμένοι, κ λ ι τ ὸ ς καὶ παραπονεμένος* (Κρήτη), *κ λ ι τ ὰ καὶ μαραμμένα* (Θήρα), *κλιντὰ καὶ παραπονεμένα* (Καρπάθῳ), *τὴν κέ-*

φαλὴν κλινὴν (Νισύρῳ) [1], κτλ. *κλιτοτραχηλισμένος* (ποιημ. Εὐτυχ. Δυστυχ. 602), *κλιτότη* καὶ *κλιτότητα* καὶ ἡ *κλιτάδα*. Ἐπειδὴ καθ' Ὅμηρον *οὔποτε δούλη κεφαλὴ ἰθυῖα πέφυκεν*, φυσικὸν ἦτο οἱ δυστυχεῖς ἐκεῖνοι βαδίζοντες, μάλιστα προσαγόμενοι βίᾳ εἰς τὰ δικαστήρια ἢ ἐν γένει ἐνώπιον τῶν τυράννων νὰ κύπτωσι, κλίνωσι τὴν κεφαλήν, νὰ προσέρχωνται *κλιτοὶ* καὶ *παραπονεμένοι*.

*
* *

Ἐκ τοῦ κυνηγετικοῦ βίου τῶν παλαιοτέρων γενεῶν νοεῖται, διατί λέγεται *μάτια γερακὰ* ἢ *γερακιανά*, *γερακᾶτος* κττ.,

Γιὰ μαῦρα μάτια χάνομαι, γιὰ γαλανὰ πεθαίνω,
κι' ἂν πῆς γιὰ τὰ γερακιανά, σκίζω τὴ γῆς καὶ μπαίνω.

Ὁ *ἱέραξ* δὲν εἶναι τῶν κατοικιδίων πτηνῶν σήμερον, ὥστε νὰ εἶναι δυνατὸν καὶ εὔκολον νὰ γνωρίζηται τὸ χρῶμα αὐτοῦ. Οὐδεὶς ἄρα τῶν νῦν, ἀγνοῶν τὰ παλαιότερα, δύναται νὰ εἰκάσῃ πόθεν ἡ ὀνομασία αὕτη. Ἀλλ' ὁ ἐπιστάμενος ὅτι ἐν παλαιοτέροις χρόνοις τὰς πέρδικας ἐκυνήγουν διὰ τῶν ἱεράκων, ὅτι πρὸς τοῦτο ἔτρεφον ἱέρακας, ὅτι εἶχον *ἱερακοτρόφια* καὶ *ἱερακοσόφια*, ἐν οἷς ἐξετίθετο πῶς ἔδει νὰ τρέφωνται καὶ θεραπεύωνται κλπ., νοεῖ εὐκόλως καὶ τὰ ὀνόματα *ὁ Γερακάρις, ὁ Γεράκις, τὸ Γεράκι*, καὶ δὴ καὶ τὰ *γερακὰ μάτια*, τὰ ἔχοντα τὸ χρῶμα τοῦ πτηνοῦ, τοῦ ἱέρακος. Ὁμοίως τὰ ἔχοντα τὸ χρῶμα τῶν ὀφθαλμῶν τῆς γαλῆς, τοῦ *κατσουλιοῦ* λέγονται *κατσουλὰ* καὶ *κατσουλομμάτης* ἐν Κρήτῃ. Ὁ δὲ σχηματισμὸς τοῦ ἐπιθέτου *γερακὰ* καὶ *κατσουλὰ* εἶναι ὅμοιος πρὸς τὸ *κανναβὸς* (Θεσσαλ.) ἐκ τοῦ *κάνναβος, καννελλὸς* (Θράκη) ἐκ τοῦ *καννέλλα, λιβανός, καστανός, μελισσὸς* κλπ. περὶ ὧν ἴδε ΜΝΕ Α' 148.

*
* *

Ἄξιον ἰδιαιτέρας σημειώσεως φαίνεται τὸ ἐν συλλογῇ Κριάρη σ. 318 ἀναγινωσκόμενον

Χαίρετ' ὁ Τοῦρκος 'ς τἄλογο κι' ὁ Φράγκος 'ς τὸ καράβι,
κι ὁ Χριστιανὸς 'ς τὴν ἐκκλησιὰ κι' Ὁβραιὸς εἰς τὸ λογάδι (γρ. λογάρι).

Ὡς ἕκαστος βλέπει, τὰ ἀγαθὰ τοῦ κόσμου εἶχον ἄλλοι, εἰς δὲ τὸν

---

[1] Ἀξιοσημείωτον τὸ *κλιντος* τῶν Καρπαθίων καὶ τὸ ἐπίθετον *κλινὸς* τῶν Νισυρίων.

δυστυχῆ Ἕλληνα, τὸν Χριστιανόν, κατὰ τὴν γνώμην τοῦ ποιητοῦ, οὐδὲν ἄλλο ὑπελείπετο ἀποκλειστικῶς ἴδιον αὐτοῦ εἰ μὴ ἡ ἐκκλησία, ἡ θρησκεία αὐτοῦ, καὶ ἐπομένως μόνον ἐν τῇ λατρείᾳ τοῦ Θεοῦ τῶν πατέρων των εὕρισκον εὐχαρίστησιν, χαράν!

* * *

Ἐνδεικτικὸν τοῦ παιδαγωγικοῦ συστήματος τῶν παλαιοτέρων χρόνων φαίνεται τὸ ῥῆμα *παιδεύω* καὶ τὸ οὐσ. *ἡ παίδευσις*, καταστάντα ἰσοδύναμα πρὸς τὸ *τιμωρῶ, τιμωρία, ὁ Θεὸς νὰ τόνε παιδέψῃ, ἐγὼ θὰ σὲ παιδέψω, ἔγνοια σου, τοῦ 'κάμανε μεγάλη παίδεψι παιδεμένος εἶναι ἀρκετά,* καὶ σύνθετον *τὸν πιάσανε καὶ τὸν τουρκοπαιδεύουν.* Πότε ἀνεπτύχθη ἡ σημασία αὕτη, διδασκόμεθα ἐκ τῆς Παλαιᾶς καὶ Νέας Διαθήκης, ἔνθα ἀπαντᾷ ἐπὶ τῆς ἐννοίας ταύτης· πρβλ. Λευιτ. 26,10 *καὶ ἐὰν ἕως τούτου μὴ ὑπακούσητέ μου, καὶ προσθήσω τοῦ παιδεῦσαι ὑμᾶς ἑπτάκις ἐπὶ ταῖς ἁμαρτίαις ὑμῶν καὶ συντρίψω*...Δευτερον. 22, 18 *καὶ λήψεται ἡ γερουσία τῆς πόλεως ἐκείνης τὸν ἄνθρωπον ἐκεῖνον καὶ παιδεύσουσιν αὐτὸν καὶ ζημιώσουσιν αὐτὸν ἑκατὸν σίκλους.* Σοφ. 3, 5 *ὀλίγα παιδευθέντες μεγάλα εὐεργετηθήσονται.* Λουκ. 23, 16 *οὐδὲν ἄξιον θανάτου ἐστὶ πεπραγμένον αὐτῷ· παιδεύσας οὖν αὐτὸν ἀπολύσω.* Ἑβρ. 12 *εἰ παιδείαν ὑπομένετε, ὡς υἱοῖς ἡμῖν προσφέρεται ὁ Θεὸς κλπ.* Σημειωτέον δὲ ὅτι τὸ *διδάσκω* καὶ *διδάσκαλος* δὲν προσέλαβον τὴν κακὴν ταύτην σημασίαν. Πρβλ. ἔτι *Ἡρῴδης* = σκληρός, *Πιλᾶτος* = βασανιστής, *Ἰούδας* = προδότης, *Θωμᾶς* = δύσπιστος κλπ., καταστάντα ἀπὸ κυρίων ἐπίθετα δηλωτικά τινων ἰδιοτήτων διὰ τὴν ἱστορίαν.

AN UNPUBLISHED TRANSLATION BY JEREMIAS CACAVELAS OF AN ITALIAN WORK DESCRIBING THE SIEGE OF VIENNA IN 1683.

BY

F. H. MARSHALL

The British Museum possesses a Greek Manuscript (Add. MS. 38890) acquired in 1914, which is a translation by Jeremias Cacavelas (for whom see *Sathas,* Νεοελληνική Φιλολογία, p. 383 f.; *Xénopol,* Hist. des Roumains, II., pp. 162, 173; *Gröber,* Grundriss der romanischen Philologie, II 3, pp. 278, 283, 315, 393) of an Italian original. In a MS note bound up with the translation and written in Roumanian in Cyrillic script, Cacavelas is described as Abbot and Teacher of the monastery of Plavicenii, and it is further stated that the scribe who copied the MS was the Priest Nicholas. Attached to this note is the date Nov. 1687. At the end of the MS itself is a statement in Greek: «Finished at Bucharest December 1686».

On enquiry at the Biblioteca Nazionale di San Marco at Venice, I was kindly informed by the authorities that the original work from which Cacavelas made his translation is in that Library and is the following: «*Raggualio historico della Guerra tra l'Armi Cesaree e Ottomane dal principio della Ribellione degl'Ungari fino l'anno corrente 1683*........ All' Illustriss. & Eccell. Sig. Giulio Giustiniano cavaliere. Venetia, MDCLXXXIII Presso Gio. Giacomo Hertz». This book is not included by H. Kàbdebo in his Bibliography of the two sieges, though his No 339,

p. 130 would seem to be a second edition of the work.

As will be seen from the attached copy of the Preface to the MS, the translation was made at the order of Constantine Brancovano, subsequently Voivode of Wallachia (1688-1714) and is dedicated to Scherban Cantacuzenos (Voivode 1679-1688). The Greek text, besides showin gwords and phrases indicative of the Cretan origin of Cacavelas, contains numerous Turkish, Slavonic and other foreign words.

Another MS. by Jeremias Cacavelas is mentional by *E. Legrand* in his Épistolaire grecque (Bibliothèque grecque vulgaire, IV (1888), p. XIII (c)) as being in the Bibliothèque du Métoque du Saint-Sépulcre at Constantinople. His description of it is as follows: Εἴδησις ἱστορικὴ ὑπὸ Ἱερεμίου Κακαβέλα ἱεροκήρυκος ἀφιεροῦντος αὐτὴν εἰς τὸν ἡγεμόνα Οὐγγροβλαχίας Στέφανον Καντακουζηνόν, ἥτις διαλαμβάνει ἱστορίαν πολέμων μεταξὺ Οὔγγρων καὶ Τούρκων· ἄρχεται ἀπὸ τοῦ 1660 ἔτους (manuscrit no. 252). Stephanos Cantacuzenos was Voivoda of Wallachia (1714-6). Legrand states that he was unable to obtain access to the above MS.

p. 2

Γαληνότατε, εὐσεβέστατε, καὶ κράτιστε ἡγεμὼν, πάσης οὐγγροβλαχίας, κύριε, κύριε, ἰωάννη, σερβάνε βοηβόνδα, καντακουζηνέ, ἔντεινε καὶ κατ᾽ εὐοδοῦ, ἕνεκεν τῆς τῶν χνῶν πίστεως.

Ἐκ προτροπῆς τοῦ μεγαλοπρεπεστάτου σας ἀνεψιοῦ, καὶ πρωτοσπαθαρίου, κυρίου κωνσταντίνου μπρακοβάνου, τὸ παρὸν βιβλιάριον ἀπὸ τὴν ἰταλικήν, εἰς τὴν ἡμετέραν τῶν γραικῶν ἁπλὴν διάλεκτον πιστὰ ἐμεταγλώττησα, τὸ ὁποῖον ἄλλον δὲν περιέχει, παρὰ μίαν ἂν καὶ σύντομον, ἀλλὰ ἀληθεστάτην καὶ καθαρὰν ἱστορίαν τοῦ ἀποκλεισμοῦ τῆς περιφήμου πόλεως βιένας, ἀπὸ τοὺς κατὰ πάντα ἀπίστους καὶ ἀθέους μουσουλμάνους, συλλογιζόμενος τὸ λοιπόν, τίνος νὰ ἀφιερώσω τοῦτον μου τὸν κόπον, διὰ νὰ ἔχει περισσοτέραν τιμὴν, σιμὰ εἰς τοὺς ἀναγινώσκοντας, ἄλλο δὲν ἐδιάλεξα παρὰ τὸ σεβαστὸν σας ὄνομα, τὸ ὁποῖον ἡ χριστιανικὴ καὶ βασιλική σας διαγωγή, τόσον λαμπρὸν καὶ χαριτωμένον τὸ ἐκήρυξεν εἰς τὸν κόσμον, ὁποῦ ὅλοι σχεδὸν τὸ εὐφημίζουν, καὶ σέβονται.

p. 3

Πολλὰ παραδείγματα ἄξια στοχασμοῦ, καὶ μυμήσεως διαλαμβάνει ἡ ἱστορία, καὶ ἀφήνωντας τὴν ἀήττητον ἀνδρείαν τῶν στρατάρχων ἰωάννου ῥηγὸς τῆς λεχίας, καὶ τοῦ δουκὸς λορένας τοῦ θαυμαστοῦ καὶ ἀξιοπρεπεστάτου λοταρύγκου, στοχάσου ἡ γαλυνότης σου, καὶ θαῦμασε τὴν δεδοξασμένην πρόνοιαν τοῦ θυ΄, ἡ ὁποῖα μὴν ὑποφέρωντας πλέον τὴν σκληροτάτην, καὶ διαβολικὴν τυραννοίαν, ὅπου κατὰ τῶν εὐσεβῶν τόσους χρόνους ἔδειξεν, ἡ ἀπανια΄ τῶν ἀγαρηνῶν, ἔξαφνα, καὶ παρελπίδα ἐξύπνησε εἰς ταῖς καρδίαις ὁλονῶν τῶν χνων βασιλέων, πνα΄ ὀργῆς, διὰ νὰ συκωθοῦν ὅλοι συμφώνως μὲ τὴν δύναμιν στρού, νὰ συντρίψουν τὴν φαρμακερὴν κεφαλὴν τῶν τυραννοῦντων ἀγαρηνῶν, καὶ ἰδοῦ ὁποῦ βοηθεία, καὶ νεύσει τῆς αὐτῆς θείας προνοίας, κείτεται θέαμα ἐλεηνόν, ὁ ὑπερίφανος, ἀπὸ κάτω ἀπὸ τὰ ὀνύχια τῶν εὐσεβῶν, καὶ κινδυνεύει νὰ ψωφήσῃ παντάπασι· ἀλλά, παρακαλῶ, δὲν εἶναι καὶ ὁ σερβάνος βοηβόνδας, καὶ υἱὸς βασιλέων, καὶ ἂν εἰς παρὰ μικρὰν ἐπαρχείαν αὐθέντης, καὶ βασιλεύς; ναὶ βέβαια μὲ τὸ ἔλεος τοῦ θυ΄. ἂς μυμηθῇ τὸ λοιπόν, καὶ ἂς λάβῃ τὸν ζῆλον τῶν προγόνων της, διὰ νὰ διαφεντεύσῃ ὅταν καλέσῃ ὁ καιρός, τὴν χριστιανωσύνην, ἂς μὴν δειλιάσῃ, ἂς μὴν φοβηθῇ, διατί, τοῦ θυ΄ εἶναι ἡ νεῦσις, καὶ ἡ προτροπή, ὁποῦ μὲ φανερὰ σημεῖα φωνάζει, καθὼς ἑνὰν καιρὸν τοῦ μοϋσέως, τοῦ ἰησοῦ τοῦ ναυΐ, τοῦ γεδεῶν, τοῦ δαβίδ, καὶ τῶν ἄλλων, ἐγείρεσθε καὶ ἰδοῦ γὰρ δέδωκα τοὺς ἐχθροὺς ἡμῶν, εἰς τὰς χεῖρας ὑμῶν, μὴ φείσεσθε αὐτῶν, οὕτως ἐλπίζω καὶ ἐγώ, καὶ ὅλον τὸ ταλαίπωρον καὶ κατασκλαβωμένον, γένος τῶν ρωμαίων, νὰ ἰσχύσῃ ὁ θς΄ ἕως τέλους τὴν γαλυνότητά σου, καὶ ὅλην τὴν χριστιανωσύνην, διὰ νὰ προσκυνῆται ἐν μιᾷ θεότητι, ὁ πηρ΄, ὁ υἱός, καὶ τὸ ἅγιον πνα΄, ἡ ἁγία καὶ προσκυνητὴ τριάς, εἰς τὴν ὁποῖαν δεόμενος ἐγώ, τῆς γαληνοτητός σου, εὐτυχείαν, μακροημμέρευσιν, καὶ νίκην κατὰ τῶν ὁρατῶν καὶ ἀοράτων ἐχθρῶν, ἀσπάζομαι τὴν ἄκρην τῆς σεβαστῆς σας πορφύρας καὶ ὑπογράφομαι

δοῦλος εὐτελεῖς καὶ εὐχέτης θερμότατος

Ἱερεμίας κακαβέλας ὁ ιεροκήρυξ.

ΠΕΡΙ ΤΟΥ ΙΤΑΛΙΚΟΥ à la, alla.

ΥΠΟ

Π. ΛΟΡΕΝΤΖΑΤΟΥ

Κατὰ τὸν δανεισμὸν γλωσσικῶν στοιχείων ἀπὸ γλώσσης εἰς γλῶσσαν, ὅστις γίνεται ὅταν ὑπάρχῃ ἐπιμειξία οἱαδήποτε εἴτε ἄμεσος εἴτε ἔμμεσος μεταξὺ δύο λαῶν, παραλαμβάνονται συνηθέστερον μὲν λέξεις μεμονωμέναι, σπανιώτερον δὲ ὅλαι ἐκφοραί, συμπλέγματα δῆλον ὅτι συνεκφερομένων λέξεων. Τὰ δάνεια ταῦτα γλωσσικὰ στοιχεῖα, εἰσαγόμενα ἐκ τῆς ξένης γλώσσης, προσαρμόζονται μὲν συνήθως πρὸς τὴν φωνητικὴν καὶ τὸ τυπικὸν τῆς γλώσσης τοῦ παραλαμβάνοντος λαοῦ καὶ ὑπόκεινται εἰς ἰδίαν τῶν σημασιῶν ἐξέλιξιν, ἀλλὰ πολλάκις ἐλάχιστα μεταβάλλονται. Θὰ ἐξετάσω ἐνταῦθα τὴν εἰσαγωγὴν τοῦ ἰταλικοῦ à la, alla εἰς τὴν νεωτέραν ἡμῶν γλῶσσαν καὶ θὰ ἐκθέσω τὰς μορφάς, τὰς ὁποίας ἔλαβε καὶ τὰς μεταβολάς, τὰς ὁποίας ὑπέστη.

Ὁρμηθεῖσα ἡ ἐκφορὰ ἀπὸ τῆς ἰταλικῆς καὶ τῶν διαλέκτων της πβ. alla Francese (vivere, ballare), alla Spagnuola κ.τ.τ. ὅπως ἐν τῇ ἰταλικῇ καὶ ἐν τῇ ἡμετέρᾳ γλώσσῃ συνάπτεται πάντοτε μὲ ἄλλην λέξιν, ἀποτελοῦσα ἓν ὅλον μετ᾽ αὐτῆς σύμπλεγμα, καὶ οὐδέποτε εὑρίσκεται καθ᾽ ἑαυτήν. Τῶν τοιούτων ἐκφορῶν ἄλλαι μὲν ἔχουσι τὴν ἀρχήν των εἰς τὴν ἰταλικήν, αὗται δ᾽ ἐχρησίμευσαν ὡς πρότυπα πρὸς δημιουργίαν νέων ἐν τῇ καθ᾽ ἡμᾶς γλώσσῃ, οἷον *ἀλανόβα, ἀλαμιλανέζα* (ἴ. κατωτέρω), ἄλλαι δ᾽ ἐπλάσθησαν ἀναλογικῶς κατὰ ἰταλικὰ πρότυπα *ἀλαβλάχα, ἀλαγαλλικά*, ἄλλαι δὲ φαίνονται παραφθοραὶ ἰταλικῶν ἐκφορῶν, τῶν ὁποίων παραμένει δυσδιάγνωστος ἡ γένεσις καὶ ἡ ἀρχικὴ μορφή, οἷον *ἀλασκάγια*. Εἰς τὰς τρεῖς ταύτας τάξεις περιλαμβάνονται ἐκφοραὶ ἐπιρρηματικαὶ σταθεροῦ τύπου, ἀφ᾽ οὗ τὰ στοιχεῖα αὐτῶν εἶναι λέξεις ὡρισμέναι· ἀλλὰ καὶ ἄλλο εἶδος ἐκφορῶν ὑπάρχει καθ᾽ ὃ τὸ *ἀλὰ* συνάπτετεται μεθ᾽

οἱουδήποτε ὀνόματος βαπτιστικοῦ ἢ οἰκογενειακοῦ ἢ ὀνόματος πόλεως ἢ χώρας κατ᾿ αἰτιατικήν, οἷον *ἀλαΓιάννη, ἀλαΠέτρο, ἀλαΓεωργιάδη, ἀλαΜπραΐλα, ἀλαΡωσία* κ.λ.π. = κατὰ τὸν τρόπον, κατ᾿ ἀπομίμησιν τοῦ Γιάννη, τοῦ Πέτρου, τοῦ Γεωργιάδη, ἢ ὅπως κάμνει ὁ Γιάννης, ὁ Πέτρος, ὁ Γεωργιάδης, ὅπως γίνεται ἢ ἐγίνετο, ὅπως συνέβαινε ἢ ἐκάναμε ᾽ς τὴν Μπραΐλα, ᾽ς τὴ Ρωσία κ. λ. π. Πόση εἶναι ἡ διάδοσις τῶν ἐκφορῶν τούτων εἰς τὰ καθ᾿ ἕκαστον ἰδιώματα δὲν δύναμαι νὰ ὁρίσω, φαίνεται ὅμως ἱκανὴ ὥστε νὰ ἐπιτρέπεται νὰ χαρακτηρισθῶσι συνήθεις. Ἀλλ᾿ ἂς ἐπανέλθωμεν εἰς τὰς τρεῖς πρώτας τάξεις.

Εἰς τὴν πρώτην τάξιν ὑπάγεται τὸ *ἀλαγκρέκα, ἀλαϊγγλέζα, ἀλαμιλανέζα, ἀλαμπάντα, ἀλανόβα, ἀλαροῦσα, ἀλατοῦρκα* καὶ τὸ *ἀλαπαλλικάρ* (¹). Τῆς δευτέρας τάξεως εἶναι τὸ *ἀλαβλάχα, ἀλαγαλλικά, ἀλαμανιάτα, ἀλαμπάχτα (ἀλαπάχτα), ἀλαπολίτα (ἀλαπουλίτα), ἀλαφράγκα,* εἰς τὴν τρίτην τέλος τάξιν ἀνήκουν τὸ *ἀλακάπα, ἀλαμπρατσέτα (ἀλαπρατσέντε, ἀλαμπρατσάντε, ἀλαμπράτσα, ἀλαμπράτσο), ἀλασκάγια, ἀλαφάτσα.*

Τάξις πρώτη.

Ἀλαγκρέκα· εἶναι λόγιον σύνηθες, λεγόμενον περὶ χρονολογίας, ἀντιτιθέμενον δὲ πρὸς τὸ *ἀλαφράγκα* ἢ *ἀλανόβα* καὶ σημαίνει *κατὰ τὸ ἰουλιανὸν ἡμερολόγιον. Σήμερα ἔχουμε τρεῖς ἀλαγκρέκα.*

Ἀλαϊγγλέζα· τοῦτο δὲν ἔχει ἀπόχρωσιν λογίου ὅπως τὸ προηγούμενον καὶ εἶναι ὀλιγώτερον σύνηθες, σημαίνει δὲ κατὰ τὸν τρόπον, κατ᾿ ἀπομίμησιν τῶν Ἄγγλων, οἷον *πληρώνει μπροστὰ ἀλαϊγγλέζα*=πληρώνων προκαταβάλλει τὸ τίμημα ὅπως οἱ Ἄγγλοι συνηθίζουν. Ἡ σημασία ἀπὸ τῆς παρατηρήσεως ὅτι ἐν ποτοπωλείοις κττ. Ἄγγλοι, ἰδίᾳ ναῦται, καταβάλλουσι συνήθως τὸ ἀντίτιμον συγχρόνως μὲ τὴν προσαγωγὴν τοῦ ποτοῦ ἢ τοῦ ἐδέσματος.

Ἀλαμιλανέζα· λόγιον σύνηθες, λεγόμενον ἀπὸ τῆς μαγειρικῆς περὶ σκευασίας μάλιστα ὀρύζης, οἷον *ἐφάγαμε πιλάφι ἀλαμιλανέζα.*

Ἀλαμπάντα· ἰταλ. *alla banda*, ἐπίρρημα σύνηθες. Κατὰ δὲ τὸν τύπον *ἀλαπάντα* λέγεται ἐν Θήρᾳ, Κύπρῳ, Λέσβῳ καὶ Λιβησίῳ

(¹) Τοῦτο λεγόμενον περὶ τοῦ ὀβελίου ἀμνοῦ, ὅστις εἰς τὴν γαλλίζουσαν μαγειρικὴν χαρακτηρίζεται ὡς *ἀρνὶ ἀλαπαλλικάρ*, ὠπτημένον δηλ. κατὰ τρόπον τῶν κλεφτῶν, φαίνεται ὅτι ὡρμήθη ἐκ τῆς γαλλικῆς.

καὶ γίνεται αὐτοῦ χρῆσις ἐν τῇ πρὸς τοὺς ναύτας κατὰ τὴν ἀναστροφὴν πλοίου ἐπιφωνήσει *ὄρτσα (ἀ) λαμπάντα*· ἀλλ᾽ ἀπαντᾷ καὶ ὡς οὐσιαστικὸν ἐν Δρόβιανη, Θήρᾳ, Λέσβῳ καὶ Λιβησίῳ· καὶ ἐν Θήρᾳ μὲν καὶ Λέσβῳ σημαίνει τὸ ἀφοδευτήριον, ἐν δὲ τοῖς λοιποῖς τόποις ἄλλα, περὶ ὧν τὰ δελτία τοῦ ἀρχείου τοῦ Λεξικοῦ εἶνε πολὺ συγκεχυμένα καὶ ἀσαφῆ.

Ἀλανόβα· εἶναι λόγιον σύνηθες, συνώνυμον πρὸς τὸ *ἀλαφράγκα* καὶ σημαίνει κατὰ τὸ γρηγοριανὸν ἡμερολόγιον, οἷον *ἐφύγαμε ἀπ᾽ τὴ Νάπολι τοῖς 12 τοῦ μηνὸς ἀλανόβα. Σήμερα ἔχουμε 13 — 26 ἀλανόβα*·

Ἀλαροῦσα· σύνηθες καὶ σημαίνει κατὰ τὸν τρόπον τῶν Ρώσων: *Αὐτοὶ τρῶν ἀλαροῦσα, πρῶτα τὸ βραστὸ κι᾽ ὕστερα τὴ σοῦπα.*

Ἀλατοῦρκα· εἶναι σύνηθες καὶ σημαίνει κατὰ τὰ ἤθη ἢ τὰ ἔθιμα, κατὰ τὸν τρόπον τῶν Τούρκων, οἷον *αὐτὸς ζῇ μὲ δυὸ γυναῖκες, ἀλατοῦρκα. Κάθεται, τρώγει ἀλατοῦρκα* (=ὀκλαδόν), δεύτερον δὲ λέγεται περὶ ὥρας τοῦ ἡμερονυκτίου καὶ ἀντίθετον ἔχει τὸ *ἀλαφράγκα*, οἷον *εἶναι τρεῖς ἡ ὥρα ἀλατοῦρκα.*

Τάξις δευτέρα.

Ἀλαβλάχα· σύνηθες καὶ σημαίνει κατὰ τὸν τρόπον τῶν Βλάχων, οἷον *τὰ φαγεϊά τους τὰ μαγειρεύουν ἀλαβλάχα.*

Ἀλαγαλλικά· εἶναι λόγιον σύνηθες, ἐσήμαινε δ᾽ ἀρχικῶς κατὰ τὸν γαλλικὸν τρόπον, εἶτα δ᾽ ἐπεκράτησε μόνον ἐν ταῖς φράσεσι: *ἔφυγε-, τό στριψε-, τό κοψε ἀλαγαλλικὰ*=ἀπῆλθε κρυφίως, ἀπαρατήρητος.

Ἀλαμανιάτα· σύνηθες καὶ σημαίνει κατὰ τὸν τρόπον τῶν Μανιατῶν (κυρίως ἐπὶ ἐκδικήσεως).

Ἀλαμπάχτα ἐν Σάμῳ, *ἀλαπάχτα* δ᾽ ἐν Μεγίστῃ μὲ β´ συνθετικὸν τὸ τουρκικὸν *μπάχτι=τύχη*· σημαίνει δὲ τὸ ἐπίρρ. εἰκῇ καὶ ὡς ἔτυχε, οἷον *ἀλαμπάχτα θὰ πάω.*

Ἀλαπολίτα *(ἀλαπουλίτα)*· σύνηθες καὶ σημαίνει κατὰ τὸν ἐν Κωνσταντινουπόλει συνήθη τρόπον προκειμένου περὶ φαγητοῦ, γλυκίσματος καὶ καθόλου σκευασίας: *Σαρμάδες ἀλὰ Πολίτα.*

Ἀλαφράγκα· εἶναι λόγιον, σύνηθες καὶ λέγεται α) περὶ τῆς ὥρας, οἷον *᾽ς τοῖς πέντε ἡ ὥρα ἀλαφράγκα*, ἀντιτίθεται δὲ πρὸς τὸ *ἀλατοῦρκα*· β) ἐπὶ χρονολογίας συνωνυμεῖ πρὸς τὸ *ἀλανόβα* καὶ σημαίνει κατὰ τὸ γρηγοριανὸν ἡμερολόγιον. *Τέσσαρες Ἰουλίου ἀλαφράγκα*

Τάξις τρίτη.

Ἀλακάπα· μαρτυρεῖται ἐν Ἄνδρῳ, Κεφαλληνίᾳ, Σάμῳ, ἀλλ' ἴσως λέγεται καὶ ἀλλαχοῦ, δεύτερον δὲ συνθετικὸν πιθανῶς ὑπόκειται τὸ ἰταλ. *cappa*, καὶ σημαίνει 1) ἐπὶ κεφαλῆς, κατὰ κεφαλῆς ἐν Ἄνδρῳ· λέγεται δὲ μόνον ἐν τῇ φράσει: *τὴν πῆρε ἀλακάπα*, οἷον *ἀναποδογυρίσενε ἡ βάρκα, τὴν πῆρε ἀλακάπα*=ἀνετράπη ἡ λέμβος καὶ ἐκάλυψε τὸν ἐπιβάτην· ἐντεῦθεν περὶ πλοίου, ἀνακόπτοντος ἢ ἐπιβραδύνοντος τὸν δρόμον του, εὐχρηστεῖ ὡς ὅρος ναυτικὸς=εἰς ἀνακωχήν. Ἐν Σάμῳ δὲ σημαίνει *ἀντιθέτως, ἀντιστρόφως*, οἷον *τὸ πῆρε ἀλακάπα*=ἐξέλαβε τὸ πρᾶγμα ἀντιστρόφως, 2) ἀδιαφόρως, μὲ ἀδιαφορίαν, μόνον δ' ἐν τῇ φράσει: *τὰ παίρνει ὅλα ἢ παίρνει τὴ δουλειά ἢ παίρνει τὴν κουβέντα ἀλακάπα*=ὑποδέχεται τὰ πάντα, τὸ πρᾶγμα, τοὺς λόγους, μὲ ἀδιαφορίαν.

Ἀλαμπρατσέτα· ἐπίρρ. σύνηθες, ἀπαντᾷ δ' *ἀλλαχοῦ ἄλλως*· οὕτως ἐν Κεφαλληνίᾳ *ἀλαμπρατσέντε*, κατ' ἄλλα ἐπιρρήματα εἰς —έντε, οἷον *βεραμέντε*; ἐν Παξοῖς *ἀλαμπρατσάντε*, ἐν Θήρᾳ *ἀλαμπράτσα* καὶ σημαίνει ἀπὸ τοῦ βραχίονος, μόνον ἐπὶ ἀνθρώπων ἀπὸ τοῦ βραχίονος κρατουμένων, οἷον *πηγαίνουν-, περπατοῦν ἀλαμπρατσέτα* (γαλλ. bras dessus—dessous). Σημειωτέον δ' ὅτι παραλλήλως πρὸς τὸ *ἀμπράτσο* λέγεται ἐνιαχοῦ *ἀλαμπράτσο*.

Ἀλασκάγια· μαρτυρεῖται μόνον ἐκ Κεφαλληνίας, ἴσως δὲ *λέγεται καὶ ἀλλαχοῦ*. Τὸ δεύτερον συνθετικὸν εἶναί πως σκοτεινόν, ἀλλ' εἶναι γνωστὴ ἡ βενετικὴ λέξις scagio=μασχάλη. Ἴσως δὲ τοῦτο ἐνταῦθα ὑπόκειται. Σημαίνει δὲ μὲ ἐπενδύτην ἐρριμμένον ἐπὶ τῶν ὤμων, χωρὶς νὰ φορεθοῦν αἱ χειρίδες. *Προβατεῖ 'μὲ τὴ γιακέτα του ἀλασκάγια.*

Ἀλαφάτσα· καὶ τοῦτο κεφαλληνιακὸν μὲ δεύτερον συνθετικὸν τὸ fazza. Λέγεται δὲ περὶ πίλου ἢ καλύμματος τῆς κεφαλῆς καὶ σημαίνει πλαγίως πρὸς τὸ μέτωπον, πρὸς τὸν ἕτερον τῶν κροτάφων καὶ συνώνυμον ἔχει τὸ *στραβά*. *Φορεῖ τὴ σκούφια του ἀλαφάτσα. Ἔβαλε τὸ φέσι του ἀλαφάτσα*.

DAS GLÜCK DES LEBENS UND DIE GEBOTE DER SITTLICHKEIT IN ALTER SPRUCHDICHTUNG

VON

Dr. WOLFGANG SCHULTZ

In den schönen und reichhaltigen Ἐκλογαὶ ἀπὸ τὰ τραγούδια τοῦ Ἑλληνικοῦ λαοῦ, die uns vor acht Jahren (1914) der Altmeister der hellenischen Volkskunde aus dem Schatze seiner Sammlungen bescheert hat, lese ich eben, als die ehrende Einladung an mich ergeht, mich an der Festschrift zur Feier seiner beiden Jubiläen zu beteiligen, (s. 235) das reizvolle Liedchen:

ἤθελα νὰ ἤμουν ὄμορφος, νὰ ἤμουν καὶ παλληκάρι
νὰ ἤμουνα καὶ τραγουδιστής, δὲν ἤθελα ἄλλη χάρη.

Wir wollen das Liedchen zum Anlasse nehmen, einen Gang durch die Meinungen der Völker vom Glücke des Lebens zu tun und aus ihnen die Überlieferung sittlicher Grundsätze in alter gnomischer Dichtung zu beleuchten.

1.

Ähnlich gehaltene Sprüche aus jüngerer Zeit liessen sich reichlich häufen; man denke bloss etwa an das Bekannte:

Wer nicht liebt Wein, Weib, Gesang,
der bleibt ein Narr sein Leben lang.

Und man wird geneigt sein, das Fahnden nach näheren Zusammenhängen zwischen den Ausdrücken solch

alltäglicher, einer fröhlichen Stimmung selbstverständlicher Weisheit für recht müssig zu halten. Aber gerade die Stimmung, die in ihnen liegt, die Weltauffassung, die aus ihnen hervor leuchtet, ist es, was uns fesselt. Genauere Betrachtung zeigt, dass gewisse Völker und Zeiten hierin ihre Eigenart haben, und mitunter scheinen auch literarische Zusammenhänge oder solche der mündlichen Überlieferung nicht ausgeschlossen. Diesen Erscheinungen nachzugehen, ist reizvoll und führt zu Einblicken in Seelenleben und Gesinnung der Völker, die sonst nicht zu gewinnen sind; es heben sich wohl auch schliesslich Schichten sittlicher Weltanschauung von einander ab. Wir versuchen, ein Beispiel solcher Art zu entwickeln.

Auf dem Grabe des Sardanapal in Anchiale war dieser König ein Schnippchen schlagend dargestellt und daneben stand auf assyrisch: ἔσθιε, πίνε, παῖζε, ὡς τἆλλα οὐκ ἄξια, was Cicero (Tusc. disp. V 35) eher eines Ochsen würdig hielt denn eines Königs. Nun haben die Hellenen zwar das noch nicht wieder aufgefundene Bildwerk sicherlich falsch verstanden; allein der Spruch zeigt doch zu mindest, welche Auffassung vom Leben gerade damals als echt «babylonisch» galt. Sie hat ihren Nachhall in einem vereinzelten, sonstiger talmudischer Lebensweisheit ziemlich ferne stehenden Spruche des babylonischen Talmud (ʿErubin 54a): *Greif zu und iss, greif zu und trink; denn die Welt, aus der wir einst scheiden müssen, gleicht einem Hochzeitsschmause* — so kurz währt die Freude. Zuerst tritt sie uns im Gilgameš-Epos (Meissnersches Fragment Kol. III) entgegen:

Gilgameš, warum rennst du herum?
Das Leben, das du suchst, wirst du doch nicht finden.
Als die Götter die Menschen schufen,
haben sie den Tod den Menschen auferlegt
und das Leben in ihren Händen behalten.
Du, Gilgameš, fülle deinen Bauch,

Tag und Nacht freue du dich,
täglich mache ein Freudenfest;
Tag und Nacht sei ausgelassen und vergnügt.
Sauber mögen deine Kleider sein;
rein sei dein Kopf, wasch dich mit Wasser.
Schau auf den Kleinen, der deine Hand ergreift;
dein Weib freue sich in deinem Schoosse.

Auf das Gilgameš-Epos scheint mir das Buch Qohelet (IX 7) zurück zu greifen: *Wohlan denn, iss mit Freuden dein Brot und trink mit frohem Herzen deinen Wein; denn vorlängst hat Gott dein Tun gut geheissen. Zu jeder Zeit seien deine Kleider weiss und deinem Haupte mangle es nicht an Öle. Geniess das Leben mit dem Weibe, das du lieb hast, alle die Tage deines eitlen Lebens hindurch, die er dir gegeben hat unter der Sonne, alle deine eitlen Tage; denn das ist dein Teil am Leben und für deine Mühe, womit du dich mühst unter der Sonne. Alles, was deine Hand zu tun vermag mit deiner Kraft, das tu; denn weder Tun noch Berechnung, noch Erkentnis, noch Weisheit gibts in der Unterwelt, wohin du gehen wirst* In Ägypten gibt auf einer Grabschrift die verstorbene Frau ihrem Gatten ähnlichen Rat: *O mein Genosse; mein Gemahl! Höre nicht auf, zu trinken und zu essen, trunken zu sein, der Liebe der Frauen zu geniessen, Feste zu feiern. Folge deinen Wünschen bei Nacht und bei Tage. Gönne den Sorgen keinen Raum in deinem Herzen. Denn das Totenreich ist ein Land des Schlafes und der Finsternis* (*A. Wiedemann,* Alter Orient II 2 S. 15). Einsicht in die Kürze des Lebens, das mit dem Tode seinen Abschluss habe, daneben Vorstellungen vom Zustande nach dem Tode, die bloss den Eindruck vom starren Körper des Toten und seiner Verwesung verarbeiten und keinen tröstenden Hinweis auf ein besseres Jenseits enthalten — das sind die Grundlagen dieser Weisheit, welche dem Leben auch keinen

sittlichen Inhalt gibt, der über das Diesseits hinaus weisen könnte. Es ist eine Weisheit der Lebensfreude aus bleicher Todesfurcht. Das ganze Gilgameš-Epos kann man seinem literarischen Grundgedanken nach als das hohe Lied der Todesangst bezeichnen. Gilgameš erlebt an seinem Freunde Engidu plötzlich den Tod; er wagt weite Reisen nach dem Wasser des Lebens, kann es aber nicht finden, schliesslich erscheint ihm der Geist des Freundes und meldet ihm herzzerbrechende Kunde: Die Toten wandeln einen Pfad, dessen Hinweg nicht zurück führt, und betreten ein Haus, dessen Betreten nicht wieder hinaus führt; sie weilen an einem finsteren Orte, dem Grabe, wo Staub ihre Nahrung, ihre Speise Lehm ist. Wie hier der Tod erlebt, beklagt, geschildert und verarbeitet wird — das erinnert, als Ganzes betrachtet, auffallend an die Myrologien des neugriechischen Volkes. Sie sind völlig heidnisch und ihrer Grundstimmung und Grundgesinnung nach wohl auch durchaus vorhellenisch. Keine Spur des Gedankens an eine Belohnung der Guten, an eine Bestrafung der Bösen im Jenseits enthalten sie; der Tod ist ausschliesslich der Störer der irdischen Freuden, sein Reich freudlos, grausig und finster. Der Tote tritt eine Reise an, von der es keine Rückkehr gibt. Zur Decke dient ihm die Erde, der Schutt zum Bettzeuge, seine Speise ist Staub, sein Trunk Wasser, das vom Grabsteine träuft. Charos verzehrt die Toten, beraubt die Jünglinge ihrer Waffen und die Mädchen ihres Schmuckes; die seinem Reiche verfallenen, sind alle nackt. Da aber die Toten auch heute in Hellas durchaus nicht nackt bestattet werden und sonst diese Vorstellungen vom Totenreiche aus der Anschauung des geöffneten Grabes schöpfen, liegt hier vielleicht ein Rest mythisches Einschlages vor: man mag an Ištar denken, die in der Unterwelt ihres Schmuckes Hülle um Hülle entkleidet und von den Dämonen, welche Ereškigal=Charontissa auf ihren Leib hetzt, zerfressen wird.

2.

Schon in seinen Ἐκλογαί hat N. G. Polites zu dem neugriechischen Liedchen auf das Skolion des Simonides verwiesen:

> Ὑγιαίνειν μὲν ἄριστον ἀνδρὶ θνατῷ,
> δεύτερον δὲ φυὰν καλὸν γενέσθαι,
> τὸ τρίτον δὲ πλουτεῖν ἀδόλως,
> καὶ τὸ τέταρτον ἡβᾶν μετὰ τῶν φίλων.

Strengerer Lebensauffassung gibt der Spruch Ausdruck:

> Ἄριστον τὸ δικαιότατον, λῷστον δ' ὑγιαίνειν,
> πάντων δ' ἥδιστον, οὗ τις ἐρᾷ τὸ τυχεῖν.

Namentlich in dem letzteren Spruche bricht doch eine völlig andere Gesinnung durch als in den vorhin betrachteten «babylonisch-ägyptischen». Sittliche Lebensführung ist hier die Hauptsache, Gesundheit bloss unerlässliche Voraussetzung, die Freude am Erfolge ein hinzu tretendes Glücksgut.

Eine ähnliche Reihe höchster Wünsche finden wir auch im Awesta Jasna IX 19-21; die Stelle ist durch Einschübe verderbt. Fünf (sechs) Bitten an Homa den Gott des Rauschtrankes, werden eine jede durch die zwei Zeilen.

> Um diese Gabe bitt' ich dich
> zum Ersten (... Sechsten) Homa, Todwehrer (¹)

eingeleitet, und als Bitten folgen:

I. 1 ums Leben, Frommer höchstes Gut,
glanzvolles, aller Wonnen Quell.
2 um die Gesundheit dieses Leibs.
3 um langwährende Lebenskraft.

(¹) Die Übersetzung dieses Wortes ist zweifelhaft.

II. 4 u. 5 dass ich auf Erden wandeln mag
besiegend Feindschaft Lügenspuck. (1)
III. 6 den Dieb möcht' ich, den Räuber auch,
den Wolf erblicken, eh er mich. (2)

Dem immeren Baue nach gehören I (1), II (4, 5), III zusammen; denn jeder dieser Wünsche umfasst zwei Verszeilen und ergänzt die Einleitung der Bitte zu dem üblichen Vierzeiler. Dagegen fallen 2 und 3 aus diesem Rahmen als einzelne Verszeilen heraus; es wurden also verschiedene Reihen zusammen gebaut. In der Bitte um *glanzvolles Leben* liegt die Sehnsucht nach dem Ruhme (κλέος ἀένναον βροτῶν). Der Gegner ist «verlogen» gedacht (II), der Kampf gegen ihn ist ein solcher für Wahrheit und Recht. Über die Reihe: Dieb, Räuber, Wolf (III) werden wir noch später zu sprechen haben.

Eigenartige Verwandtschaft zeigt ein Spruch der Edda (Hāvamāl 68):

Feuer ist das Beste dem Volke der Menschen
und die Gabe, die Sonne zu sehen;
dazu, wenn es sein kann, Gesundheit des Leibes
und ein Leben von Lastern frei.

Auch die Fortsetzung gehört noch zu unserem Gegenstande:

Ganz elend ist keiner trotz übles Siechtums:
den einen beseeligt ein Sohn,
den zweiten Verwandtschaft, sein Wohlstand den dritten,
den vierten ein würdiges Werk.

Der zweite Spruch klingt, indem er Verwandtschaft und Wohlstand betont, mehr an den des Simonides (Reich-

(1) Der vierte und fünfte Wunsch stimmen in diesem Bestande überein und weichen bloss in unwesentlichen, unmetrischen, je etwa eine Verszeile umfassenden Zusätzen von einander ab.

(2) Im Texte folgen noch zwei Verszeilen: *Keiner von uns möge ihn zuerst erblicken, wir alle mögen ihn zuerst erblicken.*

tum, Freunde) an, mit dem aber auch der erste durch die Erwähnung der Gesundheit sich berührt. Das *Leben, von Lastern frei* und das *würdige Werk* erinnern uns an die Gerechtigkeit (δικαιότατον) und das *glanzvolle Leben,* das Überwinden der bösartigen Gegner, das der Iranier sich ersehnt. Mit der *Gabe, die Sonne zu sehen,* ist offenbar das Gut des Lebens selbst gemeint, und recht auffällig ist es da, dass das *Feuer* als das Beste ihm voran gestellt ist.

Diese Verbindung von Feuer und Leben, die über die volkstümlichen Vorstellungen vom Lebenslichte (Scheite des Meleagros usw.) doch weit hinaus reicht, weiss ich sonst nur noch aus den Werken und Tagen des Hesiodos zu belegen:

> 42 κρύψαντες γὰρ ἔχουσι θεοὶ βίον ἀνθρώποισιν·
> 47 ἀλλὰ Ζεὺς ἔκρυψε χολωσάμενος φρεσὶ ᾗσιν,
> ὅττι μιν ἐξαπάτησε Προμηθεὺς ἀγκυλομήτης·
> τοὔνεκ᾽ ἄρ᾽ ἀνθρώποισιν ἐμήσατο κήδεα λυγρά.
> κρύψε δὲ πῦρ.

Der Zusammenhang der Stelle ist durch den Einschub der sehr abseitsliegenden vv. 43—46 durchbrochen; wie v. 42 ehdem lautete, wissen wir daher nicht; bloss die Schlagworte: κρύπτειν-βίον/θεοὶ-ἄνθρωποι sind festzuhalten, und der Zusammenhang ist doch offenbar, wie sich aus dem Folgenden ergibt: Zeus ist erzürnt, dass ihn Prometheus getäuscht hat, und verbirgt daher das Feuer; Prometheus stiehlt es für die Menschen und Zeus, neuerlich erzürnt, sendet die Pandora. Womit also hat Prometheus ihn das erste Mal in Zorn gebracht? Der v. 42 kann in solchem Zusammenhange nur als letzter Rest einer Sage verstanden werden, dass die Götter oder Zeus das «Leben» verborgen und für sich behalten, den Menschen aber den Tod zuerkannt haben (vgl. Gilgameš), und die

Täuschung des Zeus durch Prometheus in Mekone, die vom Lebensunterhalte der Menschen und der Opferspeise der Götter handelt, wird dazu eine Spielformge wesen sein. In Platons Protagoras p. 321D stiehlt Prometheus Ἡφαίστου καὶ Ἀθηνᾶς τὴν ἔντεχνον σοφίαν σὺν π υ ρ ί .... τὴν μὲν οὖν περὶ τὸν β ί ο ν σοφίαν ἄνθρωπος ταύτῃ ἔσχε, τὴν δὲ πολιτικὴν οὐκ εἶχεν· ἦν γὰρ παρὰ τῷ Διί in der ἀκρόπολις, der Behausung des Zeus, von furchtbaren Wächtern geschützt und auch dem Prometheus unzugänglich. Ohne Staatskunst aber tun die Menschen, sobald sie einander zu nahe kommen, «Unrecht», d.h. sie fressen einander, wie dies Hesiodos ἐκῆ für die Tiere der 3 Reiche (ἰχθύες, θῆρες, οἰωνοὶ) v. 275ff. ausführt. Also schickt Zeus ihnen die Δίκη, oder nach der Schilderung Platons (Protagoras p. 322C) Δίκη und Αἰδώς, u. z. δείσας περὶ τῷ γένει ἡμῶν, μὴ ἀπόλοιτο πᾶν. Die Entsendung der Δίκη zu den Menschen, die sie die Erkenntnis von Gut und Böse lehrt, ist also das genaue Gegenstück zur Entsendung der Pandora, die ihnen das Fass mit den Gütern und Übeln bringt. Ihnen entsprechen in einer sinnbildlichen Erzählung vom Fasse der Eva in den Abot di R. Natan (vgl. MB VI 2 S. 87) Feigen und Nüsse, und wenn wir auch nicht nachweisen können, aus welchen Quellen hier die jüdische Überlieferung schöpft, so verdeutlicht sie uns doch schliesslich, dass die Antwort, welche in der Dichtung der Praxilla Adonis in der Unterwelt den Toten auf die Frage gab, was das Schönste gewesen sei, das er habe verlassen müssen (vgl. K. Ohlert, Rätsel² 114), in älteren Fassungen schwerlich wohl ganz so «kindisch» war, wie sie uns bei Praxilla vorliegt; er antwortet nämlich: Sonne und Mond, Feigen und Äpfel.

3

Das Lehrgedicht des Hesiodos klärt uns über eine Stelle der Edda auf; das ist nicht weiter wunderbar,

wenn sich eben in beiden ältere arische Anschauungen erhalten haben. Allein, hat man ein Mal die «Sprüche des Har» neben die «Werke und Tage» gelegt und in beiden Sammlungen von Weisheitsregeln abwechselnd geblättert, so taucht doch der Eindruck, dass hier bestimmtere Zusammenhänge vorliegen, immer deutlicher vor uns auf, je länger und eingehender wir beide Dichtwerke mit einander vergleichen.

Wir wollen es als äusserlich betrachten, dass sie beide durch zahlreiche Auffüllungen erweitert sind, die selbst wieder ganze Sammlungen darstellen. Auch hat man selbstverständlich hier wie dort Sprüche gleicher äusserer Gestaltung möglichst zu einander gestellt. Die Spruchmengen sind zum Teile recht ungleichartig; str. 142-144 deutet in Hars Sprüchen darauf, dass auch die Runenkunde, wie sie etwa die Sigrdrifumál 5-19 behandeln, hieher gehört. Bei Hesiodos treten die Kalenderstücke v. 383-694, 765-828 als eigenartige, vom Übrigen stark abweichende Masse hervor. Warnungen sind in Hars Sprüchen str. 80, 83-89, in den Werken und Tagen 707-764. Die Ratschläge zur sittlichen oder klugen Lebensführung sind bei Hesiodos ausführlicher durchdacht aber spärlicher; beim Skalden bündiger und reichhaltiger. Sehr wesentlich jedoch ist, dass beide Dichtungen Stücke aus dem Mythos zwischen durch erzählen. In Hars Sprüchen wird in solcher Art berichtet Odins Abenteuer mit Billings Tochter (str. 95-101), mit Gunlod (str. 103-109), sein Hängen am Baume und der Ursprung seiner Runenkunde (str. 138-141); bei Hesiodos finden wir die Geschichte von Pandora (42-105), zu der aus der Theogonie das ganz untheogonische Stück v. 535-569 über das Urteil in Mekone zu beziehen ist, und den Bericht von den 5 Geschlechtern (109-201). Noch näher rücken die beiden Sammlungen einander dadurch, dass sie auch im Wesentlichen dem nämlichen Rahmen eingefügt sind; was Har dem

Loddfafnir sagt, berührt sich in auffallender Weise mit den Ansprachen des Hesiodos an seinen missratenen Bruder Perses. Das verdeutliche folgende Gegenüberstellung

aus den Werken und Tagen:

274 ὦ Πέρση, σὺ δὲ ταῦτα μετὰ φρεσὶ βάλλεο σῇσι
καί νυ δίκης ἐπάκουε, βίης δ' ἐπιλήθεο πάμπαν.
286 σοὶ δ' ἐγὼ ἐσθλὰ νοέων ἐρέω, μέγα νήπιε Πέρση.
212 ὦ Πέρση, σὺ δ' ἄκουε δίκης, μήδ' ὕβριν ὄφελλε.
27 ὦ Πέρση, σὺ δὲ ταῦτα τεῷ ἐνικάτθεο θυμῷ.

und aus Hars Sprüchen:

111ff. Ich rate dir, Loddfafnir, den Rat befolge!
Du hast Vorteil, wenn du ihm folgst,
du hast Nutzen, nimmst du ihn an.
162 Dieser Sprüche wirst du Loddfafnir
allzeit unwissend sein;
doch hättest du Vorteil, sie zu erfahren,
Nutzen, nähmst du sie auf,
Heil, behieltest du sie.

Der lehrende Weise, der umbelehrbare Tor — das ist solch nahe liegender Gegensatz, dass mit ihm die Übereinstimmung völlig erklärt scheinen mag. Doch geht über ihn hinaus, dass Perses der Bruder des Hesiodos ist, der mit ihm im Streite ums Vatererbe liegt, dass also dem hesiodischen Gedichte eine Art Rahmenerzählung zugehört; und ganz dasselbe gilt offenbar auch für die Sprüche des Har. Str. 162 schliesst eine Sammlung von 17 (18) Sprüchen an Loddfafnir ab, die verschieden ist von der durch str. 110 eingeleiteten, und diese Einleitung passt nicht zu jenem Abschlusse. Sie will, dass Loddfafnir in Hars Hause am kühlen Borne der Urd, also an der Thingstätte der Götter, die Sprüche vernommen und dann

vom Rednerstuhle aus der lauschenden Versammlung verkündet habe; allein die Sammlung, welche str. 162 abschliesst, stammt nicht aus Loddfafniss sondern sichtlich aus Hars Munde, und die formelhafte Wendung der str. 111ff. setzt nichts Anderes voraus. Str. 110 ist also späteres Machwerk und es liegen lediglich Sprüche des Har an Loddfafnir vor; wie sie zur Kenntnis der Menschen gelangten, mochte erst späteren Skalden Kopfzerbrechen machen. Aber in welchem Verhältnisse steht dann Har zu Loddfafnir, was veranlasst ihn, diesen mit seiner Weisheit zu überhäufen?

Deutlich genug weist der Name Loddfafnir auch in germanischer Überlieferung auf einen Streit zweier Brüder ums Vatererbe hin; Har müsste also Regin sein, was vorzüglich stimmt, da dieser Name den Ratgeber bezeichnet, als welcher Har ja tatsächlich in seinen Sprüchen auftritt. Dass er in ihnen gleich Odin, dieser selber aber mit Hönir und Loki Hreidmars, Fafnis und Regins Gast ist, wäre kein ernsthafter Einwand. Es ist in nordischer Überlieferung nichts Ungewöhnliches, dass die Verwirrung so weit gedeiht, dass einer bei sich selber als Gast einkehrt. Man denke nur zum Beispiele an Loki, der von Thor und Thialfi begleitet zu Utgardloki, also zu sich selber, zu Besuche kömmt. Andrerseits ist in den Reginsmāl uns noch die Stelle erhalten, welche für die Skalden förmlich eine Aufforderung bedeutete, das Lehrgedicht an Loddfafnir in Regins, bezw. Hars Namen abzufassen. Nachdem sich nämlich Fafnir des Vatererbes bemächtigt hat, fragt dort Regin seine Schwester Lyngheid um Rat, wie er wieder dazu kommen könne. Sie sprach:

12. Freundlich sollst du fordern vom Bruder
    das Erbe und edleren Sinn;
nicht schicklich ist's, mit scharfem Stahle
    von Fafnir zu fordern das Gut.

Also muss Regin eben zur Moralpauke greifen, was

ja auch Hesiodos reichlich tut; er weist auf βίη und ὕβρις hin, warnt vor Streitsucht und Meineid. Der Streit soll eben nicht *mit scharfem Stahle* sondern mit rechtlicher Einsicht (δίκη) ausgetragen werden.

4.

Von einer Schwester des boiotischen Dichters erfahren wir nichts, aber die boiotische Sage hat uns, auf völlig anderer Stufe ihrer Entwicklung freilich, doch auch diese Gestalt erhalten. Das Verdienst des Nachweises von Lyngheid=Antigone, Lofnheid = Ismene, Kadmos = Odin bezw. Sigfrid, Fafnir und Regin = Polyneikes und Eteokles gebührt dem tiefblickenden J. G. v. Hahn (Sagwissenschaftliche Studien 219). Wir stützen uns auf diesen Nachweis, der an der betreffenden Stelle nachzulesen ist, und fahren, indem wir im Kopfe des Lesers ein lebendiges Bild der von Hahn angedeuteten Beziehungen voraus setzen, fort: also ist Brünhild von Waberlohe, Krimhild vom Drachen umgeben gleich Harmonia; und Kadmos, der als Erfinder der Buchstabenschrift gepriesen wird, steht dann Sigfrid gleich, der von Brünhild die Runenkunde lernt (Sigrdrifumāl 5-19), oder Odin, der sie in Gestalt des Odrerir bei Gunlod erbeutet. Woher aber besitzt sie das Weib? Der Mythos gibt uns bloss eine Antwort an die Hand: vom Drachen, mit dem sie nach zahlreichen Überlieferungen ein all zu nahes Verhältnis verbindet. Er lehrt sie die Rätsel, die sie ihrem Freier aufgeben soll, um sich ihm zu verweigern; ihm auch naht sich der Held selbst mit der letzten, entscheidenden Rätselfrage: man denke bloss an Wainömöinen bei Wipunen (Kalewala) und an Sigurds Rätselgespräch mit Fafnir (Fāfnismāl 12-15). Auch in Iran ist die Schrift eine Erfindung der Dēwas, und der Vertrag, der über das Verhältnis der Lebendigen zu den Toten entscheidet (der Leichnam Jamas), muss aus dem Körper des

Bösen geholt werden, aus dem Drachenleibe, in den der Drachenkämpfer nach alter Auffassung, um das «Wissen», das «Weib», den «Hort» zu erlangen, hinab steigen muss.

Wir schicken diesen vergleichenden Ausblick voran, um zu zeigen, dass Runenkunde und Weisheitslehre, die Sigurd von Brünhild empfängt, mythologisch an der rechten Stelle stehen. Er bittet sie, *ihn Weisheit zu lehren, da sie in allen neun Welten Bescheid wisse* und sie teilt ihm elf Lebensregeln mit. Es sind die folgenden:

1. Kein Unrecht an Verwandten üben.
2. Eide halten.
3. nicht rechthaberisch sein beim Thing.
4. beim «Zauberweibe» als Gast nicht weilen.
5. sich nicht von Mädchen verführen lassen.
6. nicht sich berauschen.
7. besser im Kampfe als im Hause sterben.
8. nicht buhlen.
9. den toten Feind bestatten.
10. dem «Erben des Wolfs» nicht vertrauen.
11. Freunde nicht kränken.

Die Lehren 4, 5 und 8 berühren einander so nahe, dass es sich wohl ursprünglich im Ganzen bloss um 9 Sprüche (den 9 Welten entsprechend) handelte, die zugleich eine Art Sittenlehre sind, wie etwa die 9 Gebote der Bibel, mit denen sie sich auch dem Inhalte nach zum Teile berühren. Dass der biblischen Gebote nur 9 (und nicht 10) sind, habe ich in meiner «Sittenlehre des Zarathuštra im Rahmen der Geschichte der Sittlichkeit» (Jahrb. der philos. Ges. an der Univ. Wien 1913 bei J. A. Barth in Leipzig) S. 19 ff. eingehend nachgewiesen und dort auch neben die 9 biblischen Gebote die ihnen nach W. B. Leists Grund legenden Forschungen entsprechenden 9 Grundsätze des altarischen Rechtes gestellt. Die 9 Lehren der

Brünhild sind eine ähnliche Reihe: 1 entspricht dem 2. Rechtssatze (Ehrung der Eltern), 2 dem 9. (Gebot der Wahrhaftigkeit), 3 wohl dem 1. (Ehrung der Götter-Gottesfrieden), 4, 5, 8, dem 6. (Schändung); die beiden anderen Rache heischenden Untaten (Mord, Diebstahl) vermissen wir freilich, was uns nicht Wunder nimmt angesichts der Zeit und Kulturstufe, der diese Sprüche in der nordischen Dichtung angepasst sind.

Die auffallende Übereinstimmung der arischen Rechtssätze mit den 9 Geboten der Bibel ist um so eigenartiger, als wir uns in diesem Sammelwerke eher semitische Überlieferungen erwarten würden. Aber auch die biblischen mythenhaltigen Erzählungen haben sich als meist recht verderbte Nebenformen zu den vollständigeren, in sich sinnvoller erhaltenen arischen erwiesen, was wir hier freilich nicht unter der Hand nachweisen können, aber dem vergleichenden Mythenforscher hinreichend bekannt ist. Da dürfte es also doch wohl wieder als einer dieser Nachklänge in Betracht kommen, dass Moses seine 9 Gebote, bezw. die Gesetzestafeln, von dem brennenden Berge holt, er der allein furchtlose Held unter all dem furchtsamen Volke. Sollte die Lohe um den Berg, aus deren Innerem das Gesetz stammt, nicht der Waberlohe entsprechen, aus welcher Sigfrid sich von Brünhild die Drachenweisheit holt? Nimmt man das an, dann stünden auch in der Bibel noch die 9 Gebote einigermassen im richtigen mythologischen Zusammenhange.

Die Weisheit aus dem Munde des Drachen kann aber auch als Weisheit im Leibe des Drachen uns begegnen, zu welcher der Held durch den Mund des Untieres hinab steigen muss. Bekanntlich ist das Innere des Drachenleibes zugleich «Geographie» der Aussenwelt, die bald als Oberwelt, bald als Unterwelt aufgefasst werden kann, und sofern sie Totenreich ist, wieder ihren sittlichen Gehalt hat durch die in ihr verteilten, den menschlichen Lastern zugeordneten Strafeinrichtungen. Wir kennen solcher Hades-

strafen aus dem hellenischen Altertume eine ganze Anzahl und wollen uns hier die Aufzählung ersparen. Sie waren auch in zusammenhängenden Schilderungen der Dinge im Hades vereint, die selber eine religiös-lehrhafte Literatur ausmachen, welche bei zahlreichen Völkern verbreitet ist und noch heute in mündlichen Überlieferungen reichlich nachklingt. Zugleich sind die Hadesstrafen sinnbildlich und Rätsel, welche derjenige lösen muss, der aus dem Reiche des Todes wieder frei kommen will; Spruchdichtung, Rätseldichtung und kosmisches Bild berühren sich hier auf's Innigste. Die Einrichtung zahlreicher alter Weihen beim Eintritte der Mannbarkeit und bei der Aufnahme ins volle bürgerliche Recht sammt dem Inhalte der dabei überlieferten Satzungen muss ebenfalls mit diesem Stoffe in innigem Zusammenhange stehen.

Die hier aufgegriffenen Fäden lassen sich im Rahmen dieser kurzen Untersuchung nicht zu Ende verfolgen: unsere Absicht war auch bloss, anzuregen, nicht etwa auch nur einen Teil des Gegenstandes zu erschöpfen. Spruchdichtung und Volksweisheit haben ihre Überlieferung: in dieser drückt sich die eigenartige Gesinnung der Völker aus, doch ist solcher Ausdruck nicht ganz so frei, wie wir es uns meist vorstellen; in älterer Zeit waren solche Sprüche mehr als jetzt, wo die überlieferten Zusammenhänge verloren sind, in Spruchreihen zusammengefasst, diese wieder in Rahmenerzählungen, deren Inhalt mit dem der Reihen in inniger Beziehung stand, ganz ähnlich wie wir es von den oft nahe verwandten Rätseln her gewohnt sind. Die Untersuchung solcher Reihen und der zu ihnen gehörenden Erzählungen bietet dann oft Hülfen für die Vergleichung, die zu tieferem Verständnisse führen. Meine Überzeugung ist, dass wir auf diesem Wege zur ältesten Geschichte des Werdens und Wachsens der sittlichen Begriffe vordringen können. Nur muss dazu ein hinreichend umfassender Stoff verarbeitet werden; seine Reichhaltigkeit ist ja wohl jetzt schon einiger Maassen deutlich.

ΟΙ ΠΟΙΗΤΑΡΙΔΕΣ ΤΗΣ ΚΥΠΡΟΥ

ΥΠΟ

ΧΡ. Γ. ΠΑΝΤΕΛΙΔΟΥ

Συντάκτου τοῦ Ἱστορικοῦ Λεξικοῦ.

Ἡ ἔννοια τῆς λέξεως *ποιητάρις* [1] ἢ καὶ *ποιητὴς* ἐν Κύπρῳ εἶναι λίαν εὐρεῖα· ὑπὸ ταύτην περιλαμβάνονται πάντες ἐν γένει οἱ ᾄδοντες εἴτε δημοτικά, εἴτε ἰδικά των ᾄσματα, καὶ ἔχοντες ἀκόμη τὴν εὐχέρειαν νὰ αὐτοσχεδιάζωσι στίχους καὶ εἰδικώτερον :

Α') Οἱ ᾄδοντες καθ' ὡρισμένον μέλος εἰς διαφόρους συγκεντρώσεις δημοτικὰ ᾄσματα διαφόρων ἐποχῶν, ἀκριτικά, τῆς φραγκοκρατίας, τουρκοκρατίας καὶ ἀγγλοκρατίας.

Οἱ τοῦ εἴδους τούτου ποιητάριδες εἶναι καὶ οἱ ἀρχαιότεροι· τοὺς συναντᾷ κανεὶς περισσότερον εἰς τὰ ὀρεινὰ μέρη τῆς νήσου καὶ μάλιστα εἰς τὰ χωρία τοῦ Καρπασιοῦ, τοῦ ὁποίου οἱ κάτοικοι ἕνεκα τῆς γεωγραφικῆς θέσεως τοῦ διαμερίσματος τούτου τῆς νήσου, κειμένου εἰς τὸ ἄκρον τῆς νήσου, τὸ ἀπολῆγον εἰς τὸ ἀκρωτήριον τοῦ Ἀποστόλου Ἀνδρέου, μέχρι πρὸ ὀλίγων ἀκόμη ἐτῶν εἰς ἐλαχίστην συνάφειαν καὶ ἐπικοινωνίαν ἐρχόμενοι πρὸς τοὺς κατοίκους τῶν ἄλλων διαμερισμάτων, διετήρησαν καὶ τὴν γλῶσσαν καὶ τὰ ἤθη των ἀρχαιοπρεπέστερα τῶν ἄλλων νησιωτῶν. Ἐνταῦθα διασώζονται τὰ ἀκραιφνέστερα κατὰ τὴν γλωσσικὴν αὐτῶν μορφὴν καὶ τὸν ἐν γένει ἀρχικὸν τύπον ἀκριτικὰ ᾄσματα. Γνωρίζουν πλῆθος δημοτικῶν τραγουδιῶν ὅλων τῶν ἐποχῶν, ἀκριτικά, τῆς φραγκοκρατίας, τουρκοκρατίας καὶ ἀγγλοκρατίας, τὰ ὁποῖα, ὑπερβαίνοντα ἐνίοτε τοὺς 200 στίχους ᾄδουν μὲ καταπληκτικὴν εὐχέρειαν καὶ μνήμην. Δὲν ὑπάρχει δὲ οὐδὲ ἡ ἐλαχίστη ἀμφιβολία, ὡς καὶ ἄλλοτε ὑπεστήριξα ἐν Λαογραφίᾳ Β' σ. 60, ὅτι ἡ λαμπρὰ διατήρησις τόσων ᾀσμάτων τοῦ ἀκριτι-

[1] Πβ. Λαογραφία τ. Ε' σ. 504-6 καὶ 650.

κοῦ κύκλου, ἀναφερομένων εἰς πλεῖστα ἐπεισόδια αὐτοῦ, ὀφείλεται εἰς τοὺς ποιητάριδες τοῦ εἴδους τούτου.

Ἔχουν πλήρη συναίσθησιν, ὅτι τὰ ᾄσματα ταῦτα ἀνήκουν εἰς παλαιοὺς ποιητάς, τοὺς ὁποίους δὲν παραλείπουν κατὰ τὸ τέλος τῆς ἀπαγγελίας νὰ μακαρίσουν καταλλήλως:

Τσ̒αὶ τσ̒εῖνος ποῦ μοῦ τό 'μαθεν σὰν ποιητὴς λοᾶται
τσ̒αὶ τσ̒είνου πρέπει μακάρισι τσ̒αὶ μέναν τά 'ς πολλάτε

καὶ κατ' ἄλλας παραλλαγὰς

τσ̒αὶ τσ̒είνου πρέπει συγχώρησι τσ̒αὶ μέναν τά 'ς πολλάτε.

Γνωρίζουν ἐπίσης ὅτι τὰ ἀκριτικὰ ᾄσματα ἐποιήθησαν εἰς παλαιοτέρας ἐποχὰς καὶ τὰ χαρακτηρίζουσι διὰ τῆς λέξεως *παλαιά*. Δὲν παύουν ὅμως παρ' ὅλην ταύτην τὴν ἀναγνώρισιν νὰ τὰ θεωροῦν καὶ ὡς ἴδιον κτῆμα. Δὲν περιέρχονται ἐπίτηδες τὰς πανηγύρεις, ὡς πράττουν οἱ τοῦ ἑπομένου εἴδους ποιητάριδες, διὰ νὰ τὰ ἀπαγγείλωσιν, ἀλλὰ παρακαλούμενοι ὑπὸ τῶν συγχωριτῶν των κατὰ τὰς ἐπισήμους ἑορτὰς εἰς τὰ καφενεῖα ἢ εἰς ἄλλας συγκεντρώσεις. Ἀρκοῦνται δὲ μετὰ τὸ πέρας τῆς ἀπαγγελίας εἰς τὰ κεράσματα τῶν παρισταμένων, σπανίως δέ, ὅταν εἶναι πολὺ πτωχοί, δέχονται καὶ χρήματα. Ἐνίοτε ὅμως, ὅταν τὸ ᾆσμα εἶναι ἐκτεταμένον, τὰ κεράσματα προσφέρονται κατὰ τὴν διάρκειαν τοῦ ᾄσματος. Εἰς μίαν τοιαύτην περίπτωσιν κατὰ τὸ θέρος τοῦ 1916 ἔγινα μάρτυς ἑνὸς ὡραίου ἐπεισοδίου. Ὁ γνωστὸς εἰς τὴν Γιαλοῦσαν (Καρπασιοῦ) ποιητάρις Χαράλαμπος Παπαϊκώβου, παρὰ τοῦ ὁποίου κατέγραψα ἀρκετὰ ᾄσματα τοῦ ἀκριτικοῦ κύκλου, δημοσιευθέντα εἰς διαφόρους τόμους τῆς Λαογραφίας, παρακληθεὶς ἤρχισε νὰ ᾄδῃ τὸν *Κωσταντᾶν*. Ἐπειδὴ ὅμως τὸ ᾆσμα ἦτο ἐκτενές, παρέστη ἀνάγκη τὰ κεράσματα, τὰ ὁποῖα συνήθως εἶναι οἰνοπνευματώδη ποτά, νὰ προσφερθῶσι κατὰ τὴν διάρκειαν τῆς ἀπαγγελίας. Τὴν ἔναρξιν τῆς προσφορᾶς ἔκαμεν ὁ παπᾶς τοῦ χωρίου καὶ ἠκολουθήσαμεν οἱ ἄλλοι παριστάμενοι, σχηματίζοντες εὐρὺν κύκλον περὶ τὸν ποιητάριν. Μετά τινα ὅμως λεπτὰ ὁ ποιητάρις μας ἐκ τῶν πολλῶν κερασμάτων ἤρχισε νὰ ζαλίζεται καὶ διέκοψε τὸ ᾆσμα εἰς τὸ μέσον.

Παρὰ τῶν ποιητάριδων τούτων φιλοτιμοῦνται νὰ τὰ ἀποστηθίζωσιν οἱ νέοι τῶν χωρίων, ὅσοι δὲ ἐξ αὐτῶν γνωρίζουν γράμματα

τὰ καταγράφουν καὶ κατόπιν τὰ ἀποστηθίζουν. Ἐὰν δέ τις ἐξ αὐτῶν κατορθώσῃ νὰ μάθῃ ὅσον τὸ δυνατὸν περισσότερα, ἔχῃ δὲ καλὴν φωνὴν διὰ νὰ τὰ ψάλλῃ δημοσίᾳ, δύναται ν᾿ ἀποκτήσῃ τὸν τίτλον τοῦ ποιητάρι. Οἱ πλεῖστοι ὅμως μένουν μὲ τὴν γνῶσιν ἑνὸς ἢ δύο τὸ πολὺ ᾀσμάτων καὶ τούτων κολοβῶν καὶ συντετμημένων.

Ἡ γλῶσσα τῶν δημωδῶν ᾀσμάτων καὶ δὴ τῶν ἀκριτικῶν διατηρεῖ τὸν ἀκραιφνῆ τύπον τῆς Κυπριακῆς διαλέκτου καὶ ὡς πρὸς τὰς λέξεις καὶ ὡς πρὸς τὸ τυπικόν, δὲν ἐμπεριέχονται δὲ λέξεις τῆς λογίας παραδόσεως, ἐλάχισται δὲ ξενικαὶ ἀπαντῶσι. Τοὐναντίον ἀπαντᾷ τις λέξεις ἀρχαιοπινεῖς, πολλαὶ τῶν ὁποίων ἔπαυσαν πλέον νὰ ὑπάρχωσιν ἐν κοινῇ χρήσει καὶ διὰ τοῦτο ἀγνοοῦνται παρὰ τοῦ λαοῦ. Πολλαὶ παρεφθάρησαν ἐπὶ τοσοῦτον, ὥστε δυσδιάκριτος ἀποβαίνει ἐνίοτε ἡ ἀρχικὴ αὐτῶν μορφή· διατείνονται δὲ οἱ ποιητάριδες ὅτι ἔτσι τὸ ἤκουσαν παρὰ τῶν παλαιοτέρων ποιητάριδων. Τῶν λέξεων τούτων ὁμολογοῦσιν οἱ ποιητάριδες ὅτι ἀγνοοῦσι τὴν σημασίαν, ἐνίοτε δὲ προσπαθοῦσι νὰ δώσωσιν ἑρμηνείαν, ἀλλ᾿ ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον ἀνεπιτυχῆ. Καὶ στίχος δὲ ὁλόκληρος ἀποβαίνει ἐνίοτε ἀκατανόητος, ἕνεκα τῆς τοιαύτης παραφθορᾶς τῶν λέξεων.

Ἀλλὰ καὶ συμφυρμοὶ δύο καὶ περισσοτέρων ᾀσμάτων παρατηροῦνται καὶ χάσματα ἀφήνονται, ὥστε ἐνίοτε νὰ μὴ δύναται νὰ παρακολουθήσῃ σαφῶς τὴν ἐξέλιξιν τοῦ ἐπεισοδίου. Συχναὶ εἶναι αἱ ἐπαναλήψεις στίχων ἢ καὶ ὁλοκλήρου ἀποσπάσματος προηγουμένης διηγήσεως τοῦ αὐτοῦ ᾄσματος, ὅταν ἡ κατωτέρω διήγησις ἀπαιτῇ τὴν εἰς τὰ προηγούμενα παραπομπήν, κατὰ τὸ Ὁμηρικὸν σύστημα· Πολλάκις δὲ ἀνευρίσκει τις στίχους ἐντελῶς ξένους πρὸς τὴν διήγησιν, τοὺς ὁποίους παρεμβάλλουν οἱ ἴδιοι οἱ ποιητάριδες χάριν τῆς ὁμοιοκαταληξίας πρὸς ἑπόμενον στίχον τῆς διηγήσεως, ὁμολογοῦσι δὲ ὅτι *αὐτὰ ἐν δικά μας, γιὰ νὰ ταιρκάσῃ τὸ τραούιν.*

Οἱ ποιητάριδες τοῦ εἴδους τούτου εἶναι ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον ἀγράμματοι, ὀλιγάριθμοι δὲ ἐν ἀντιθέσει πρὸς τοὺς ποιητάριδες τῶν δύο ἑπομένων εἰδῶν, σπανίως δὲ ποιοῦσιν ἰδικά των ᾄσματα. Τὰ πλεῖστα τῶν ἀκριτικῶν καὶ ἄλλων δημοτικῶν ᾀσμάτων, τῶν δημοσιευθέντων ὑπ᾿ ἐμοῦ εἰς διαφόρους τόμους τῆς Λαογραφίας, κατέγραψα ἀπὸ στόματος ποιητάριδων τοῦ εἴδους τούτου. Κατέγραψα δὲ ταῦτα ᾀδόμενα, διότι παρετήρησα ὅτι κατὰ τὴν προφορικὴν ἀπαγ-

γελίαν ἀφήνοντο χάσματα πολλάκις, τὰ ὁποῖα συνεπληροῦντο κατόπιν κατὰ τὸ ᾆσμα (πβ. Λαογρ. Β΄ σ. 60).

Β΄) Οἱ ᾄδοντες μὲ τὸ ἴδιον μέλος τῶν δημοτικῶν ᾀσμάτων ἰδικά των μόνον στιχουργήματα ποικιλωτάτου περιεχομένου, θρησκευτικά, ἱστορικά, πατριωτικά, ἐρωτικὰ κτλ.

Οὗτοι ἐν γένει ἐκλέγουσι τὰς ὑποθέσεις ἐκείνας, αἱ ὁποῖαι κινοῦν τὴν περιέργειαν καὶ τὸ ἐνδιαφέρον τῶν χωρικῶν, ὡς εἶναι φόνοι ἐξ ἐρωτικῶν λόγων καὶ τὰ παρόμοια. Εἶναι ἀγαπητοὶ παρὰ τῷ λαῷ, μεταχειρίζονται δὲ οἱ πλεῖστοι ἐξ αὐτῶν τὴν ποίησιν ὡς βιοποριστικὸν ἐπάγγελμα. Τυπώνουν τὰ στιχουργήματά των εἰς φυλλάδια καὶ περιέρχονται ὡς ἄλλοι ραψῳδοὶ τὰς πανηγύρεις καὶ ᾄδουν μὲ τὸ μέλος τῶν δημοτικῶν ᾀσμάτων ἀπὸ στήθους τὰ στιχουργήματά των ταῦτα, τὰ ὁποῖα οἱ χωρικοί, ἀποτελοῦντες πυκνὸν κύκλον περὶ τὸν ποιητάριν, ἀκούουν μετὰ μεγάλου ἐνδιαφέροντος. Μετὰ τὸ πέρας τῆς ἀπαγγελίας προσφέρουσι πρὸς πώλησιν τὰ φυλλάδιά των, τὰ ὁποῖα εὐχαρίστως ἀγοράζουσιν οἱ χωρικοὶ καὶ μεταφέρουσιν εἰς τὰ χωρία των. Ἐκεῖ δὲ οἱ ἐγγράμματοι τοῦ χωρίου ἀναγινώσκουσι ταῦτα ἐν τοῖς καφενείοις εἰς ἐπήκοον καὶ τῶν ἄλλων παρισταμένων. Ἐνίοτε δέ, ὅταν ἡ ὑπόθεσις τοῦ στιχουργήματος ἐκτυλίσσεται εἰς τὴν περιοχήν, εἰς ἣν ὑπάγεται τὸ χωρίον των, καὶ προκαλεῖ ζωηρὸν τὸ ἐνδιαφέρον αὐτῶν, ἀποστηθίζουσι τοῦτο καὶ ᾄδουσι κατὰ τὸν θερισμὸν ἢ τὴν συλλογὴν τῶν χαρουπιῶν καὶ τῶν ἐλαιῶν. Τοιοῦτον στιχούργημα, *«τὸ τραούϊν τῆς Μαρικκοῦς»*, τοῦ ὁποίου ἡ ὑπόθεσις ἐξειλίχθη πρὸ 50 περίπου ἐτῶν ἐν Εὐτακώμῃ, ἤκουσα πολλάκις ᾀδόμενον ἐν Κώμῃ-Κκεπίρ, χωρίῳ ἀπέχοντι μίαν ὥραν τῆς Εὐτακώμης, κατὰ τὴν συλλογὴν τῶν χαρουπιῶν.

Οἱ ποιητάριδες τοῦ εἴδους τούτου ηὐξήθησαν πολὺ κατὰ τὰ τελευταῖα ἔτη, καὶ περισσότερον εἰς τὰ κοκκινοχώρια τῆς ἐπαρχίας Ἀμμοχώστου. Δυστυχῶς ὅμως τὰ στιχουργήματά των ὁσάκις ἐκδίδονται, παραμορφοῦνται ἐντελῶς, εἴτε ὑπὸ τῶν ἐγγραμμάτων τοῦ χωρίου των, εἰς τοὺς ὁποίους ἀπαγγέλλονται πρὸς καταγραφήν, εἴτε καὶ ὑπὸ τῶν διορθωτῶν τῶν ἐφημερίδων, εἰς τὰ τυπογραφεῖα τῶν ὁποίων ἐκτυποῦνται συνήθως. Εἰσάγονται ἐν αὐτοῖς λέξεις καὶ τύποι τῆς κοινῆς λαλουμένης ἢ καὶ τῆς λογίας παραδόσεως πολλάκις, οἱ ὁποῖοι ἀφαιροῦσιν ἀπ' αὐτὰ ὅλην τὴν γλωσσικὴν καὶ ποιητικήν των ἀκόμη ἀξίαν.

Τὸ κακὸν τοῦτο προέρχεται κυρίως ἐκ τῆς καταγραφῆς καὶ ἐκτυπώσεως καὶ οὐχὶ ἐκ τῶν ποιητάριδων, οἱ πλεῖστοι τῶν ὁποίων εἶναι ἀγράμματοι, ἐλάχιστοι δὲ εἶναι μεταξὺ αὐτῶν οἱ νομίζοντες ὡς πρόοδον νὰ *ἑλληνικουρίζουν*. Ἐνῷ τοὐναντίον, ὅταν ᾄδωσι ταῦτα κατὰ τὰς πανηγύρεις ἐνώπιον τῶν χωρικῶν, ὅλοι μεταχειρίζονται τὴν γνησίαν Κυπριακὴν διάλεκτον.

Συνέστησα πολλάκις εἰς ὅσους διευθυντὰς ἐφημερίδων ἐγνώρισα νὰ μὴ ἐπιτρέπωσιν εἰς τοὺς διορθωτάς των τοιαύτας παραμορφώσεις· Καὶ εἰς τοὺς διδασκάλους μας δὲ θὰ συνίστων νὰ ἀναλαμβάνωσιν αὐτοὶ τὴν καταγραφὴν τῶν στιχουργημάτων τούτων, προσπαθοῦντες ν' ἀποδίδωσι πιστῶς τὰ ἀπαγγελλόμενα ὑπὸ τοῦ ποιητάρι. Πιστῶς καταγραφόμενα καὶ ἐκδιδόμενα θὰ εἶναι ὄχι μόνον ἄριστα γλωσσικὰ μνημεῖα, ἀλλὰ καὶ χρονολογικῶς μελετώμενα θὰ μᾶς διδάξωσιν ὁποίας προόδους ἐπετέλεσε τὸ μεγάλης προσοχῆς ἄξιον εἶδος τοῦτο τῶν ποιητάριδων, ἀφ' ἧς ἐποχῆς ἔχομεν γραπτὰ ἢ ἐκδεδομένα τὰ στιχουργήματά των.

Ἴσως δὲ ἡ μελέτη αὕτη μᾶς δώσῃ τὴν ἐλπίδα, ὅτι εἰς προσεχὲς μέλλον θὰ ἀναφανῶσι μεταξὺ αὐτῶν καὶ ἀληθινοὶ δημοτικοὶ ποιηταί. Διότι καὶ σήμερον ἀκόμη εἴς τινα τῶν στιχουργημάτων τούτων, παρὰ τὸ μέτριον τοῦ ὅλου καὶ κουραστικὸν πολλάκις, δύναται νὰ συναντήσῃ τις στίχους τινὰς καλούς.

Γ΄) Οἱ ἔχοντες τὴν εὐχέρειαν νὰ αὐτοσχεδιάζωσι δίστιχα καὶ νὰ ᾄδωσι ταῦτα κατὰ τὴν διάρκειαν τοῦ χοροῦ, ὁ ὁποῖος στήνεται εἰς τὰς πανηγύρεις, γάμους καὶ ἄλλας συναθροίσεις. Χορεύουν ἀνὰ δύο, ὁ εἷς ἀντικρὺ τοῦ ἄλλου τὸν παραλιμνίτικον ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον χορὸν καὶ κατὰ διαλείμματα ἕκαστος τῶν δύο χορευόντων τραγουδεῖ ἀπὸ ἓν δίστιχον, σπανιώτατα δὲ τετράστιχον, εἰς παραλιμνίτικον μέλος ὑπὸ συνοδείαν βιολιοῦ καὶ λαούτου.

Συνηθέστατοι κατὰ τὰς μεγάλας πανηγύρεις εἶναι οἱ στιχουργικοὶ ἀγῶνες συνήθως μεταξὺ τῶν δύο χορευόντων, σπανιώτερον δὲ μεταξὺ τοῦ ἑνὸς ἐκ τῶν χορευόντων καὶ ἑνὸς ἐκ τῶν παρακαθημένων καὶ παρακολουθούντων τὸν χορόν. Τοὺς ἀγῶνας παρακολουθεῖ πλῆθος λαοῦ· καὶ γυναῖκες δὲ καὶ νεάνιδες παρακολουθοῦσι τὸν χορὸν εἴτε ἀναμὶξ μετὰ τῶν ἀνδρῶν, ἢ συνήθως εἰς μικρὰν ἀπόστασιν ἀπ' αὐτῶν.

Ὁ ἀγὼν διεξάγεται δι' αὐτοσχεδίων διστίχων ἐπὶ ὡρισμένου

θέματος, καθοριζομένου ἐκ τῶν προτέρων, συνήθως ὅμως ἐπὶ ἐρωτικοῦ θέματος, μέχρι τελείας ἐξαντλήσεως τοῦ ἑτέρου τῶν διαγωνιζόμενων, ὁπότε ἀνακηρύττεται νικητὴς ὁ ἐξακολουθῶν, ἀνευφημούμενος ὑπὸ τῶν παρισταμένων. Ἀπολαμβάνει δὲ τῆς τιμῆς ταύτης ὄχι μόνον ὁ νικῶν ποιητάρις *ἀλλὰ* καὶ τὸ χωρίον, ἐκ τοῦ ὁποίου κατάγεται ὁ νικητής. Πολλάκις ὅμως οἱ διαγωνιζόμενοι καταλήγουσιν εἰς πειράγματα περὶ τῆς μετριότητος τῶν στίχων τοῦ ἀντιπάλου, ἐνίοτε δὲ καὶ εἰς ὕβρεις εἴτε προσωπικάς, εἴτε ἀφορώσας τὰ χωρία, ἐξ ὧν κατάγονται. Παλαιοὶ χωρικοὶ μοὶ διηγήθησαν καὶ συγκρούσεις μεταξὺ τῶν παρόντων συγχωριτῶν τῶν δύο διαγωνιζομένων ποιητάριδων. Εἶναι δὲ πραγματικῶς θαυμαστὴ ἡ εὐχέρεια, μὲ τὴν ὁποίαν ἀπαντῶσι πρὸς ἀλλήλους καὶ ἡ ταχύτης, μὲ τὴν ὁποίαν αὐτοσχεδιάζουσι τὰ δίστιχά των. Διαρκοῦν δὲ οἱ ἀγῶνες οὗτοι ὥρας ὁλοκλήρους· καὶ ἄλλοι μὲν μοὶ διηγήθησαν ἀγῶνας, διαρκέσαντας μετὰ μικρῶν διαλειμμάτων 6-7 ὥρας, ὑπερβολικοὶ πιθανῶς ὡς πρὸς τὸν χρόνον, ἐγὼ δὲ ὁ ἴδιος παρηκολούθησα τοιούτους δύο ἢ τριῶν ὡρῶν τὸ πολύ.

Ἐν Λάρνακι κατὰ τὴν μεγάλην πανήγυριν τοῦ *κατακλυσμοῦ* καθιερώθη ἀπό τινων ἐτῶν ὑπὸ τῆς Κοινότητος ἐπίσημος διαγωνισμός, *τὰ τσιαττίσματα* λεγόμενα, κατὰ τὸν ὁποῖον διαγωνίζονται οἱ καλύτεροι ποιητάριδες τῆς Κύπρου. Ἀξία συγχαρητηρίων ἡ κοινότης Λάρνακος διὰ τὴν ἐνέργειαν της ταύτην, ἡ ὁποία θὰ συμβάλῃ πολὺ εἰς τὴν πρόοδον τοῦ εἴδους τούτου τῶν ποιητάριδων.

Οἱ ποιητάριδες τοῦ εἴδους τούτου πρέπει νὰ εἶναι καὶ καλοὶ χορευταί· κατὰ διαλείμματα *«πλουμίζουν τοὺς βιολάριδες»*, προσφέρουν δηλ. εἰς τοὺς βιολιστὰς ἀργυρᾶ ἢ χαλκᾶ νομίσματα, τὰ ὁποῖα κολλοῦν ἐπὶ τοῦ μετώπου τοῦ βιολιστοῦ, ἢ ῥίπτουν εἰς παρακείμενον δίσκον.

Τοιαῦτα ἐν συντόμῳ τὰ διάφορα εἴδη τῶν ποιητάριδων τῆς Κύπρου· ἐννοεῖται ὅτι ὁ ποιητάρις τοῦ ἑνὸς εἴδους, δύναται νὰ εὐδοκιμῇ καὶ εἰς ἄλλο εἶδος, τοῦτο δὲ συμβαίνει συνήθως εἰς τὰ δύο τελευταῖα εἴδη Β´ καὶ Γ´. Σημειωτέον πρὸς τούτοις, ὅτι ἐνίοτε συναντᾷ τις οἰκογενείας ποιητάριδων, μεταβιβαζομένης τῆς στιχουργικῆς τέχνης ἀπὸ τοῦ πατρὸς εἰς τὸν υἱόν.

ΠΕΡΙ ΤΩΝ ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΩΝ ΑΝΔΡΩΝΥΜΙΚΩΝ

ΥΠΟ

ΓΕΩΡΓΙΟΥ ΑΝΑΓΝΩΣΤΟΠΟΥΛΟΥ

Συντάκτου τοῦ Ἱστορικοῦ Λεξικοῦ.

Περὶ τῶν μεσαιωνικῶν καὶ νέων ἑλληνικῶν βαπτιστικῶν ὀνομάτων καὶ ἐπωνυμίων ἔχουν ἤδη δημοσιευθῆ ὑπὸ ἡμετέρων καὶ ξένων λογίων ἱκαναὶ συλλογαὶ καὶ ἐπιστημονικαὶ ἐργασίαι. Ἀρκοῦμαι εἰς εἰς τὴν ὑπὸ τοῦ κ. *Στ. Κυριακίδου* ἐν Λαογρ. Ε' 336 συμπλήρωσιν τῆς βιβλιογραφίας τοῦ κ. *Μπούτουρα,* Τὰ νεοελλ. κύρια ὀνόματα κ.τ.λ. Ἀθῆναι 1912 σ. 18 κἑξ. νὰ προσθέσω διὰ μὲν τὰ παρὰ Βυζαντίνοις ἐπωνύμια τὰς δύο πραγματείας τοῦ *H. Moritz,* Die Zunamen bei den Byz. Historikern und Chronisten (Programm des K. human. Gymnasiums in Landshut) I-II Teil, 1896/7, 1897/8, διὰ δὲ τὰ νεοελληνικὰ κύρια ὀνόματα τὴν ἐν Ἐπιστημ. Ἐπετηρ. ΙΑ' 2-18 μελέτην τοῦ σεβαστοῦ μοι διδασκάλου κ. *Χατζιδάκι,* Περὶ τῶν ἀναλογικῶν μεταβολῶν ἐν τοῖς κυρίοις ὀνόμασι, τὴν τοῦ κ. *Π. Λορεντζάτου,* Κεφαλλήνων ὀνόματα (κυρ. ἐπωνύμια) ἐν Λαογρ. Β' 27-34, καὶ τὴν τοῦ κ. *Α. Σιγάλα,* Συρίων βαπτιστικὰ κ.τ.λ. Ἐν λεξικογρ. Ἀρχ. Ϛ' 160 κἑξ.

Τὰ ἀνδρωνυμικὰ δὲν ἔγιναν ἀκόμη ὑποκείμενον ἐπιμελοῦς κατὰ τόπους καὶ εἰδικῆς μελέτης. Ἡ ἀνάγκη ταύτης εἶναι αἰσθητὴ οὐ μόνον πρὸς συμπλήρωσιν τῶν περὶ κυρίων καθόλου ὀνομάτων ἐρευνηθέντων, ἀλλά, ὡς θέλει δειχθῆ κατωτέρω, καὶ πρὸς καθαρῶς λαογραφικοὺς σκοπούς, ἤτοι πρὸς μελέτην καὶ τῶν ἠθῶν καὶ ἐθίμων τοῦ λαοῦ, ὧν ἡ ἐξέλιξις καὶ αἱ βαθμιαῖαι ἀλλοιώσεις ἀντανακλῶνται, περισσότερον παντὸς ἄλλου γλωσσικοῦ στοιχείου, εἰς τὰ κύρια ὀνόματα καθόλου (1) καὶ δὴ καὶ εἰς τὰ ἀνδρωνυμικά.

---

(1) ΜΝΕ, Β' 522-3. Οὕτω σημειοῦμεν *Γ. Χατζιδάκι,* Μεσαιωνικὰ καὶ Νέα Ἑλληνικά.

Κατωτέρω θὰ διαλάβω κυρίως περὶ τῶν ἀνδρωνυμικῶν τῆς ἰδιαιτέρας πατρίδος μου, περὶ δὲ τῶν ἀπαντώντων εἰς ἄλλας ἑλληνικὰς χώρας ἀκροθιγῶς μόνον, διὰ τὸ ἀνεπαρκὲς ὑλικόν, τὸ ὁποῖον ἔχω πρὸ ὀφθαλμῶν εἴτε ἐξ ἐντύπων πηγῶν εἴτε ἐκ προφορικῶν ἀνακοινώσεων.

* * *

Ἐν Παπίγκῳ τοῦ Ζαγορίου τὰ ἀνδρωνυμικὰ σχηματίζονται ὡς ἑξῆς.

1) Προσθήκη τῆς πανελληνίου ἀνδρωνυμικῆς καταλήξεως —*αινα*(1) (ἥτις παρ' ἡμῖν διὰ τὴν κώφωσιν τοῦ ἀτόνου ε ἐτράπη εἰς —*ινα*) (2), προσκολλωμένης εἰς ὀνόματα τονιζόμενα ἐπὶ τῆς παραληγούσης. Οὕτως ἐκ τῶν βαπτιστικῶν ὀνομάτων: *Ἀποστόλ(η)ς, Βαγγέλ(η)ς, Βασίλ(ει)ς, Γιουργάκ(ι)ς, Γληγόρ(ι)ς, Θανάἰς* ἢ *Νάσιους, Κώστας, Μχάλ'ς, Μιχαλάκ(ι)ς, Νκόλας, Πουλυχρόν(η)ς* ἢ *Χρόν'ς, Χρῖστους* κ.τ.λ. γίνονται τὰ ἀνδρωρυμικά: *Ἀπουστόλινα, Βαγγέλινα, Βασίλινα, Κώστινα, Μ'χάλινα* ἢ *Μιχαλάκινα, Νκόλινα, Πουλυχρόνινα* ἢ *Χρόνινα, Χρίστινα* κ.τ.τ., ἐκ δὲ τῶν ἐπωνυμίων *Δρουσέας, Μασιούλας, Σκούρτ(η)ς* κ.τ.λ. γίνονται ὡσαύτως τὰ ἀνδρωνυμικὰ *Δρουσέϊνα, Μασιούλινα, Σκούρτινα* κ.τ.λ. Ἐκ τῶν νεωτέρων ἐπωνυμίων εἰς —*ίδης* καὶ —*πουλος* τὰ δεύτερα ἀνθίστανται εἰσέτι ἐντελῶς εἰς παραγωγὴν ἀνδρωνυμικῶν. Δι' ὃ λέγεται *Τσιωτίδης-Τσιουτίδινα, Κωνσταντινίδης-Κουσταντινίδινα* κ.τ.τ., ἀλλ' οὐχὶ καὶ *Μυλωνόπουλος-Μυλωνοπουλῖνα* (3).

Ὅταν κύριόν τι ὄνομα ἀνήκῃ εἰς ἕνα μόνον, ἡ σύζυγός του ὀνομάζεται διὰ μόνου τοῦ ἐξ αὐτοῦ σχηματιζομένου ἀνδρωνυμικοῦ. Οὕτω λέγεται ἁπλῶς: *Μιχαλάκινα, Πιρικλῖνα, Ἀριστείδινα* κ.τ.τ., διότι εἷς μόνον ἐπὶ τοῦ παρόντος ἐν Παπίγκῳ καλεῖται *Μιχαλάκις, Περικλῆς, Ἀριστείδης*. Ἀλλ' ἐπειδὴ περισσότεροι τοῦ ἑνὸς οἱ *Βασίλειοι*, οἱ *Γεώργιοι*, οἱ *Δημήτριοι* κ.τ.λ., πρὸς διάκρισιν τῶν συζύγων των

(1) Περὶ τῶν ἀνδρωνυμικῶν καταλήξεων —αινα, —οῦ, —ῖνα, —ισσα, —ε(ι)ά, —ά ἰδ. ΜΝΕ, Β' 78 κἑξ.

(2) Ἐν προικοσυμβολαίοις τοῦ 18ου αἰ. ἀπαντᾷ ἔτι *αινα*: *Ἀγγέλω ἢ Ἀναστάσαινα, Δρόσαινα, Πασκάλαινα*, Λαογρ. Ε' 14. 17, πάντως κατ' ἐπίδρασιν τῆς γραπτῆς παραδόσεως, καθ' ὅσον εἶναι γνωστὸν ὅτι οἱ κύριοι χαρκτῆρες τῶν βορείων ἰδιωμάτων εἶχον ἤδη συντελεσθῆ πρότερον· πρβλ. Ἀθηνᾶς ΚΕ' 301 καὶ *Χατζιδάκι*, Ἀκαδημικὰ Ἀναγνώσματα Γ' 49.

(3) Ἀλλαχοῦ ὅμως καὶ *Ἀδαμοπουλῖνα* ΜΝΕ, Β' 80. *Σταυροπουλῖνα* κ. ἄ. ἐν Καλαβρύτοις.

ἀπ' ἀλλήλων ἀνάγκη εἰς τὰ ἐξ αὐτῶν ἀνδρωνυμικὰ νὰ προστίθεται καὶ τὸ ἐπωνύμιον κατὰ γενικήν. Οὕτω λέγονται: *ἡ Βασίλινα τ(οῦ) Λόκ(ου), ἡ Βασίλινα τ' Μασιούλα, ἡ Κώστινα τ' Νταλιαντώρα, ἡ Κώστινα τ' Κουνόμ', ἡ Κώστινα τ' Κουτσιουρίδ(η)* κ. τ. τ.

Ἀνδρωνυμικὰ εἰς *—αινα*, ὅσον προχείρως δύναμαι ν' ἀναφέρω, ἀπαντοῦν καὶ ἐν Ἀθήναις (1), Πελοποννήσῳ (2), Κεφαλληνίᾳ, Εὐβοίᾳ (3), Σύρῳ, Μυτιλήνη (4), Μακεδονίᾳ (5), Θράκῃ (6), Κρήνῃ (7), ἀλλὰ μόνον ἐξ ἐπωνυμίων (8), ἐν Μεγίστῃ, Λιβισίῳ (9), κ. ἀ. Παρὰ Βυζαντίνοις τὰ εἰς *—αινα* (καὶ *—ῖνα*) εἶναι γενικώτερον οἰκογενειακὰ ὀνόματα: *Μαρία Ἀγγελῖνα Δούκαινα Παλαιολογῖνα*, ἡ σύζυγος τοῦ δεσπότου Ἰωαννίνων Θωμᾶ Preliumbovic, 1367-1385 μ. χ., *Σκλήραινα, Βατάτζαινα, Ῥώσαινα* (10), ὥσπερ καὶ σήμερον ἐν Χίῳ, ἐν ᾗ λ. χ. *Κοντογιάνναινα* = ἀδελφή, κόρη, ἡ σύζυγος τοῦ Κοντογιάννη (11), πιθανῶς δὲ καὶ ἀλλαχοῦ.

2) Προσθήκη τῆς καταλήξεως *—ῖνα*, ἂν τὰ ὀνόματα, εἰς ἃ προστίθεται, τονίζωνται ἐπὶ τῆς ληγούσης ἢ τῆς προπαραληγούσης λ. χ. *Θοδωρῆς-Θουδουρῖνα, Περικλῆς-Πιρικλῖνα, Χ'στόδουλος* ἢ *Τσιόδουλος Χστουδουλῖνα* ἢ *Τσιουδουλῖνα* ἢ *Τσιουλῖνα*. Τὸ ἀνδρων. *Θώμινα*, ἅτε παρὰ τὸ *Θῶμος* (ὄχι τὸ Θωμᾶς!) γενόμενον, δὲν ἀθετεῖ τὸν ἀνωτέρω κανόνα. Ὡσαύτως ἐκ τῶν ἐπωνυμίων *Μπαμπᾶς, Χατζῆς, Μπι-*

(1) *Ἀλεξάνδραινα* ἢ *Μπενιζέλαινα* ἰδ. *Δ. Καμπούρογλου*, Μνημεῖα τῆς ἱστορίας τῶν Ἀθηναίων Γ 138. *Λογοθέταινα* σ. 140., *Ἀργύραινα* Δίπυλον σ. 50.

(2) Ἐν δήμῳ Οἰνοῦντος Λακωνικῆς ἔκ τε βαπτιστικῶν: *Γεώργαινα, Βαγγέλαινα* κ. τ. λ. καὶ ἐξ ἐπωνυμίων: *Σκλήραινα, Καραγιάνναινα*· πρβλ. *Φ. Κουκουλέ*, Οἰνουντιακὰ σ. 246· ἐν Αἰγίῳ, ἐπαρχίᾳ Καλαβρύτων: *Ἀντρέγαινα, Θοδωράκαινα, Μήτσαινα, Σακελλάριαινα* κ. τ. τ. ἐκ τοῦ ὑπ' ἀριθ. 133 Χ/φου τοῦ ἀρχείου τοῦ Ἱστορικοῦ λεξικοῦ.

(3) *Β. Φάβη*, Γλωσσικαὶ ἐπισκέψεις κ.τ.λ. Ἀθῆναι 1911 σ. 72.

(4) *Ἀλέξαινα. Kretschmer*, Der heutige Lesbische Dialekt σ. 378.

(5) Σέρραις ἰδ. Ν. Ἑλληνομν. Β' 286.

(6) Γκιουμουλτζίνη κ. ἀ.

(7) Τσεσμέ.

(8) *Ζύμαρης-Ζυμάραινα* ἢ *—δαινα, Σαμαρας — Σαμαραδαινα, Ντεληκωνσταντῖς-τίδαινα.*

(9) Ν. Ἑλληνομν. Α' 165 κέξ.

(10) *Στ. Ψάλτου*, Grammatik d. Byz. Chroniken, σ. 269.

(11) Κατ' ἀνακοίνωσιν τοῦ φίλου κ. Κ. Ἀμάντου.

λιμικῆς, Πίκκουλος ([1]) — Μπαμπῖνα, Χατζῖνα, Μπιλιμικῖνα, Πικκουλῖνα. Τὸ Κατσῖνα, παρὰ τὸ Κατσίν(η)ς, δὲν ἀντίκειται εἰς τὰ ἀνωτέρω, διότι ἔγεινεν ἐκ τοῦ Κατσίνινα κατ' ἀνομοιωτικὴν ἁπλολογίαν. Ἀνδρωνυμικὰ εἰς — ῖνα πρβλ. καὶ ἐν Θράκῃ ([2]), Εὐβοίᾳ ([3]), Πελοποννήσῳ ([4]), Σύμῃ ([5]), Μεγίστῃ ([6]), Κρήνῃ ([7]), Πόντῳ ([8]), κ.ἄ. Πρβλ. καὶ τὰ παρὰ Βυζαντίνοις: Εὐδοκία Ἰγγηρῖνα, Ζωὴ Καρβωνοψῖνα ([9]).

3) Προσθήκη τῶν καταλήξεων — οῦ εἰς ὀνόματα εἴτε ἐπὶ τῆς ληγούσης εἴτε ἐπὶ τῆς προπαραληγούσης τονιζόμενα, καὶ τῆς — ὸυ (δηλ. — ὼ, κωφωθέντος τοῦ ἀτόνου ω) εἰς ὀνόματα παροξύτονα. Π. χ. Πανταζῆς — Πανταζοῦ, Κουλουκ(υ)θᾶς — Κουλουκθοῦ, Ντιβανὲς — νοῦ, Κάκαβος — βοῦ, Λόκος — Λόκου, Φ(υ)σέκας — Φσέκου, Κουσκέας — Κόσκου κ.ἄ. Ὡσαύτως καὶ ἐν Οἰνοῦντι τῆς Λακωνικῆς εἴτε ἐκ βαπτιστικῶν ὀνομάτων Παυλοῦ, Γιαννοῦ εἴτε ἐξ ἐπωνυμίων: Κακαβοῦ, Κακριδοῦ ([10]), ἐν Καλαβρύτοις Θοδωροῦ κ.ἄ., ἐν Κύπρῳ Νεοφυτοῦ, Λαιτοῦ ([11]).

4) Ἄλλος τρόπος σχηματισμοῦ ἀνδρωνυμικῶν εἶναι καὶ ὁ διὰ τῆς συνθέσεως τοῦ ἐπωνυμίου μετὰ τῆς λέξεως νύ(μ)φη λ. χ. Τσιουτιδόνφ', Προυτονσυγκιλλόνφ' κ. τ. τ. = ἡ νύφη τοῦ Χ. Τσιωτίδη ἤτοι ἡ σύζυγος τοῦ υἱοῦ του κ. τ. λ. Οὕτω καὶ ἐν Αἰγίῳ Παπασπυρόννυφη, Χρυσικόννυφη κ. τ. τ. Πρβλ. καὶ τὸ ἐν ἐπιγραφῇ τῆς παρὰ τὴν Καρδίτσαν μονῆς Ῥεντίνης (Δελτ. Χριστ. Ἑταιρ. 8, 71) τοῦ ἔτους 1814 «ἐκοιμήθη ἡ Ἀγορίτσα Μπλαθρόννυφη (= νύφη τοῦ Μπλάθρα) ἀπὸ τὸ μόλεμα τῆς πανούκλας». Ἐν Μάνῃ: Μαυρομιχαλόννυφη κ. ἄ.

Εἰς τὸ Μακρύνι καὶ Δραγάρι, χωρία ὡσαύτως τοῦ Ζαγορίου, ἐν οἷς εἶναι ἐν πολλῇ χρήσει τὰ μητρωνυμικὰ καὶ διὰ τοὺς ἄρρε-

---

([1]) Ἐκ τοῦ ἰταλ. piccolo, ἐκλήθη δ' οὕτω διὰ τὸ βραχύσωμόν του ὑπὸ φίλων του Ἰταλῶν.

([2]) Ἐν Σ. Ἐκκλησίαις, ἀλλὰ μόνον εἰς ἐπώνυμα εἰς — όγλου: Ἀραμπατζιογλῖνα κ. τ. τ. ἰδ. Ψάλτου, Θρακικὰ σ. 112.

([3]) Νικολὸς — λῖνα, Κωστῖνα κ. ἄ. Φάβη, Γλωσσ. Επισκέψεις, σ. 72.

([4]) Καλαβρύτοις: Παναγῖνα, Γουργαρῖνα, Ματσιακῖνα.

([5]) Τσαγγαρῖνα Ν. Ἑλληνομν. Γ' 254.

([6]) Γερολυμῖνα ἔνθ. ἀν. Α' 165 κέξ.

([7]) Ἀνάμισυς, σκωπτικὸν παρωνύμιον ἀποδοθὲν εἴς τινα ἔχοντα ὕψος 1 ½ μ. Αναμισῖνα κ. ἄ.

([8]) Κωνσταντῖνα, Γιαννῖνα ἢ περιφραστικῶς: τι Δημήτρι, τί Γιώργη ἡ γυναῖκα.

([9]) Ψάλτου, Grammatik κ. τ. λ. 269.

([10]) Κουκουλὲς ἔνθ. ἀν. σ. 246.

([11]) Πρβλ. Ἐπιστημ. Ἐπετ. Θ' 139.

νας, ἡ ἔγγαμος γυνὴ ὀνομάζεται διὰ τοῦ ἀνδρωνυμικοῦ τῆς πενθερᾶς της κατὰ γενικήν: *ἡ νύφ' τ's Ἀλέξαινας, τ's Λούσαινας* (Ν. Ἑλληνομν. Β' 384), ὥσπερ καὶ ὁ *Γιάννης τ's Ἀλέξαινας* κ. τ. λ.

Ἐν Παπίγκῳ ἐσχάτως ἐπλάσθη κἄτι ἀνάλογον καὶ διὰ τοὺς ἄρρενας λ. χ. *Χαρισόγαμπρος* ἤτοι ὁ γαμπρὸς τοῦ Χαρίση, δι' οὗ ἀντικαθίσταται ἐν τῇ συνήθει ὁμιλίᾳ τὸ βαπτιστικὸν ὄνομα ἢ τὸ ἐπώνυμον τοῦ ἐν λόγῳ προσώπου, ἐσωγάμπρου ἐκ παρακειμένης πτωχικῆς κώμης.

5) Αἱ σύζυγοι τῶν ἐπαγγελομένων τι ἐν τῷ χωρίῳ, τοῦ παππᾶ, τοῦ δασκάλου, τοῦ γιατροῦ, τοῦ μάστορα, τοῦ γύφτου κ. τ. λ. καλοῦνται συνήθως οὐχὶ διά τινος τῶν ἀνωτέρω ἀνδρωνυμικῶν, ἀλλὰ διὰ τῶν σχηματιζομένων ἐκ τῶν ἐπαγγελματικῶν των ὀνομάτων λ.χ. *παππαδιά* (1) καὶ ἐνίοτε ἀκριβέστερον: ἡ *Παππαγιάννινα*, ἡ *Παππαθανάσινα* κ. λ., διότι περισσότεροι τοῦ ἑνὸς οἱ ἐν τῷ χωρίῳ ἱερεῖς, *δασκάλῖνα, γιατρέσια* (2), *μαστόρ'σσα* ἢ σκωπτικώτερον: ἡ *τσουκανάρου* ἐκ τοῦ *τσουκανάρ's* (= ὁ κτυπῶν μὲ τὸ τσιοκάνι, μὲ τὸ σφυρί, ὁ τέκτων), ἡ *γύφτ'σσα* ἢ ὀνομαστί: ἡ *Νκόλινα τ' γύφτ'* = ἡ γυναῖκα τοῦ Νικόλα γύφτου, οὕτω καὶ ἡ *Χαρίσινα τ' γιλαδάρ'* = γυναῖκα τοῦ Χαρίση τοῦ ἀγελαδάρι.

Πολλαχοῦ ἐλλείπουν κυρίως εἰπεῖν τὰ ἀνδρωνυμικά, ὡς λ. χ. ἐν Χίῳ, ἐν ᾗ ἡ *αινα* προστίθεται ἢ εἰς ἐθνικά: *Πυργούσαινα* = ἡ κάτοικος τοῦ χωρίου Πυργί, *Δαφνούσαινα* = ἡ κάτοικος τοῦ χωρίου Δαφνῶνας, ἢ εἰς οἰκογενειακά, ὡς ἐλέχθη ἀνωτέρω, ἐν Ἄνδρῳ, ἐν Κύπρῳ (3). Ἐν δὲ τῇ Χειμάρρᾳ τῆς Ἠπείρου ἐπικρατεῖ τὸ ἔθος

(1) Ἀλλαχοῦ ἀπαντοῦν καὶ ἐκ τῶν κυρίων ὀνομάτων ἀνδρωνυμικὰ εἰς — *ιά*: *Κωνσταντιά, Γιαννιὰ* ἐν Καλαβρύτοις. *Παππαντωνιά, Μαλαξονδιὰ* Ν. Ἑλληνομν. Α 165 κἑξ. Πρβλ. καὶ ΜΝΕ, Β' 77.

(2) Ἀλλαχοῦ: *γιάτρισσα, ἰάτραινα* (*Χατζιδάκι*, Einl. σ. 26). Κατὰ τὸν φίλον συνάδελφον κ. Π. Φουρίκην ἡ ἀνωτ. κατάληξις εἶναι δάνειον ἐκ τῆς Ἀλβανικῆς. οἷον *πριφτρέσια* = παππαδιά, *γιατρέσια* κ. τ. τ., καὶ ἐξ ὀνομάτων (ὄχι ἐπωνύμων!) ἀνδρῶν: *Δημητρέσια, Γιαννέσια* κ.τ.λ. Πρβλ. καὶ *G. Meyer*, Neugr. St. II. 66 λ *κάλισσον*. Πλὴν ταύτης ξενικαὶ ἀνδρωνυμικαὶ καταλήξεις εἶναι καὶ ἡ — *άβα* ἐν Πόντῳ: *Κοσμᾶς — Κοσμάβα, Ἀνδρέας — Ἀνδρεάβα, Μωϋσῆς — Μωϋσάβα* κ.τ.λ. κατ' ἀνακοίνωσιν τοῦ κ. Δ. Οἰκονομίδου, ἡ — *οβα* ἐν Ἰωαννίνοις: *Χατζηαλέξης Χατζηαλέξοβα* καὶ πιθανῶς καὶ ἡ — *οσσα* ἐν Κεφαλληνίᾳ *Περικλῆς — Περικλιόσσα. Νικολῆς — Νικολιόσσα, Κωνσταντῆς — Κωνσταντιόσσα, Παναγῆς — Παναγιόσσα* κ. τ. τ. ἐξ ὀνομάτων περισπωμένων, κατ' ἀνακοίνωσιν τοῦ κ. Π. Λορεντζάτου.

(3) Πλὴν τῶν πόλεων, ἐν αἷς ἀπαντοῦν ἐπείσακτα ἀνδρωνύμια. Κατ' ἀνακοίνωσιν τοῦ κ. Γ. Παντελίδου.

νὰ πατρωνυμῶνται αἱ γυναῖκες καὶ μετὰ τὸν γάμον των διὰ τὸ ζωηρὸν αἴσθημα τῆς καταγωγῆς: *Φωτεινὴ Παύλου*, ἤτοι κόρη τοῦ Παύλου καὶ ὄχι λ. χ. *Κώσταινα* ἢ ἄλλο τι, ἔστω καὶ ἂν ὁ σύζυγός της εἶναι ἐκ τῶν προκρίτων τῆς κοινότητος. Ἐν ταῖς λοιπαῖς ἐπαρχίαις τῆς Ἠπείρου, Ζαγορίῳ, Πωγωνίῳ κ. ἄ. εἶναι ἐν χρήσει τὰ ἀνδρωνυμικά (¹).

Ἐν τέλει ὀφείλω νὰ προσθέσω ὀλίγας λέξεις διὰ τὴν χρῆσιν τῶν ἐν Παπίγκῳ ἀνδρωνυμικῶν. Πρὸ 40-50 ἐτῶν ταῦτα ἦσαν ἔτι εὐχρηστότατα. Πολὺ σπανίως ἔγγαμος γυνὴ ἤκουεν εἰς τὸ βαπτιστικόν της ὄνομα, καὶ δὴ ἂν τοῦτο ἦτο μοναδικὸν καὶ ἀσύνηθες *Ἀρετή, Χρυσίκω* ἢ *Χσίκου*. Κατόπιν ὀλίγον κατ' ὀλίγον ἤρχισε νὰ γίνηται ἀρκετὴ χρῆσις καὶ τῶν κυρίων ὀνομάτων παραλλήλως πρὸς τὰ ἐν πολλῇ ἔτι χρήσει ἀνδρωνυμικά. Σήμερον τέλος ταῦτα τείνουν εἰς πλήρη σχεδὸν ἐξαφάνισιν. Αἱ νεώτεραι τῶν γυναικῶν ὀνομάζονται ἤδη διὰ τῶν βαπτιστικῶν των ὀνομάτων. Τὸ αἴτιον τούτου ὀφείλει νὰ ζητηθῇ εἰς τὴν μεταβολὴν τῶν ἠθῶν καὶ ἐθίμων. Πρὸ τεσσαρακονταετίας αἱ νεάνιδες ὑπανδρεύοντο ἐν πολὺ μικρᾷ ἡλικίᾳ, μόλις 12-15 ἐτῶν. Τὸ ἔθος τοῦτο ἤρχισε βαθμηδὸν διὰ ποικίλους λόγους (²) νὰ ἐκλίπῃ. Οὕτω δὲ πρὸ ἱκανοῦ χρόνου αἱ ἐπίγαμοι εἶναι συνήθως εἴκοσι καὶ ἄνω, ἔστιν ὅτε δὲ καὶ τριάκοντα ἐτῶν. Εἶναι φυσικὸν οὕτω τὸ βαπτιστικὸν ὄνομα νεάνιδός τινος νὰ συνδέηται ὑπὸ τοῦ χρόνου περισσότερον καὶ δὴ καὶ ἀναποσπάστως μετ' αὐτῆς καὶ νὰ παραμένῃ καὶ μετὰ τὸν γάμον της, ὁπότε προστίθεται μόνον τὸ ἐπώνυμον τοῦ συζύγου της κατὰ γενικήν: ἡ *Λέν' τ' Μζᾶ*, ἡ *Οὐρανία τ' Ζηκοστάθ'* κ. τ. λ., πρὸς διάκρισιν ἀπ' ἄλλων ὁμωνύμων. Ἂν εἰς ταῦτα προστεθῇ ὅτι ἤδη πρὸ ἱκανῶν ἐτῶν πολλαὶ οἰκογένειαι συνηθίζουν ν' ἀποδημοῦν καὶ νὰ διαμένουν πολὺν ἢ ὀλίγον χρόνον καὶ ἐν τῇ ξένῃ, ἔτι δ' ὅτι ἤρχισαν ἤδη καὶ αἱ νεάνιδες νὰ ἐκπαιδεύωνται καὶ οὕτω νὰ λαμβάνουν σαφεστέραν συνείδησιν τῆς ἀτομικότητός των, ἐνῷ πρότερον ἐστεροῦντο πάσης καὶ στοιχειώδους ἔτι μορφώσεως, δὲν θὰ φανῇ, νομίζω, δυσεξήγητον ὅτι τὸ ἔθος τῆς δι' ἀνδρωνυμικῶν κλήσεως τῶν γυναικῶν ἤρχισε βαθμηδὸν νὰ ὑποχωρῇ καὶ ἤδη νὰ τείνῃ εἰς πλήρη ἀχρηστίαν.

(¹) Πρβλ. Ζωγράφ. Ἀγὼν 204.
(²) Λαογρ. Ε' 10-11.

DER LEUKAS—SPRUNG UND ANDERE RITUELLE SPRÜNGE

VON

Prof. Dr. S. EITREM

Märchen und Volksüberlieferungen, Rechtsgeschichte und Kultus berichten von Menschen, welche von Felsen freiwillig springen oder von Felsen unfreiwillig gestossen werden. Besonders in gebirgigen Ländern, zumal im alten und neuen Griechenland, gibt es viele Erzählungen, welche von der fast überall einmal vorhandenen Sitte berichten [1]. Ganz neulich hat die schöne Entdeckung bei Porta Maggiore in Rom, wo der ganz weisse Kultusraum einer religiösen Sekte mit seinen tiefsinnigen Bildern uns heute frisch entgegenstrahlt, wiederum die Frage nach dem Ursprung und dem Sinne der religiösen Srpünge brennend gemacht [2].

Das Gefühl der Angst und Unheimlichkeit, das den schwindeligen Menschen ergreift, wenn er sich über solchen Abgründen befindet, hat von selbst die Phantasie in Bewegung gesetzt. Man hat manchmal das Gefühl, dass eine Macht den Wanderer unwiderstehlich in den Abgrund stösst oder zieht. In Mythus und Kultus spiegelt sich dann dieser psychische Zug wider. Bei Phokaia (Leukai) hat sich der personifizierte Schrecken, Φόβος, vom «weissen Felsen» gestürzt.

Die Sache hat natürlich auch eine praktische Seite. Man wird

---

(1) Die *survivals* in neugriechischer Volksüberlieferung gibt *N. G. Politis*, Μελέται etc., Παραδόσεις I nr. 54ff. S. 697ff. (mit Literaturangaben S. 698, 3).

(2) *Gatti und Fornari*, Notizie degli Scavi 1918, 30. *Curtis* in American Journal of Archaeology XXV (1920) 146ff. *Cumont* in Rassegna d'Arte, Februar-heft 1921.

den zum Tode Bestimmten sehr leicht los, wenn man ihn vom Felsen stürzt — ebenso leicht wie wenn man ihn ins Meer versenkt. Um seine Reste hat man sich dann weiter nicht zu kümmern. Das haben sowohl die alten Spartaner, welche die Verbrecher in den καιάδας, die Athener, welche dieselben ins βάραθρον, die Römer, welche die Vaterlandsverräter vom tarpeischen Felsen hinabstürzten, gewusst. Ganz besonders hören wir, dass man in Delphoi, in dessen Nähe der Γεροντόβραχος (Politis Nr. 55) noch an die alte keische Sitte erinnert, die Tempelschänder und andere Verbrecher vom parnassischen Gipfel Hyampeia niederstürzten (¹) — der Abgesandte des Kroisos, Aisopos, der eine goldene Schale des Apollon zu stehlen suchte, hat auf die Weise sein Ende gefunden. Auch Pherekydes von Syros soll sich ἀπὸ τοῦ Κωρυκείου ὄρους geworfen haben (Diog. Laert. I 118), was ebenso legendarisch ist wie die Erzählung vom tapferen Eurybatos, der den Anthos liebte und, um diesen zu retten, die männerverschlingende Sybaris (Lamia) vom Kirphisgebirge bei Krisa hinabstürzte (Ant. Lib. 8). So hat sich auch bei Theben die Sphinx selbst das Leben genommen. Weiter hören wir von Thersites, der sich feige der Jagd auf den kalydonischen Eber entzogen hat und deshalb von Meleagros mit derselben Todesart bestraft wird (FHG I 91). In geschichtlicher Zeit hören wir, dass König Attalos von Pergamon seinen Verläumder von einem Felsen hinabwerfen liess (Val. Max. I 8, 8), und Sulla lässt auf dieselbe Weise den Sklaven, der seinen proskribierten Herrn verraten hat, vom tarpeischen Felsen hinabstürzen (Val. Max. VI 5, 7). Diese Sitte hat noch bis in späte Zeiten hinab in Persien gelebt: Verbrecher wurden ehemals vom

(¹) *Herod.* VIII 39. *Plut.* de sera etc. 12, p. 557. Schol. *Lukian* Phal. 1, 6. *Ailian* v. h. 11, 5. Manchmal mit Steinigung verbunden nach *R. Hirzel*, Die Strafe der Steinigung 227,6; Hirzel verweist auf *Eurip.* Ion 1233 ff., 1251, 1266 ff. Dazu noch *Paus.* V. 6, 7 (elische Frauen vom Typaion gestürzt). — Als Selbstmord vollzogen *Soph* Philokt. 1002.

sermasen an die Erzählung, die wir bei Herodot III 75 lesen, vom Perser Prexaspes: er soll für den falschen Mager sprechen, rät aber wider alles Erwarten den Persern dazu, der Mederherrschaft ein Ende zu machen—damit stürzt er sich auf den Kopf vom Turme herab. Dazu vgl. noch Ail. h. a. XII 21 von Gilgamos in Babylon.

Hier wäre auch, der Vollständigkeit willen, an die Erechtheiden, die durch ihr Hinabstürzen vom athenischen Burgfelsen ihr Vaterland retten, und ähnliche Schwesternpaare zu verweisen, ja man könnte auch an Troilos und an Astyanax, der bei der Eroberung Ilions (auf den Rat des Odysseus hin—dieser war ja auch gewissermassen ein Nachbar des Leukasfelsens) von der Mauer geschleudert wurde, verweisen. Den letzteren Fall mag man ja als den Ausschlag einer wilden Grausamkeit ansehen, aber sonst macht diese Todesweise den Eindruck einer altertümlichen, ganz besonders feierlichen Weihe (vgl. Gilgamos ob.).

Als solche lebt sie noch in den Volksüberlieferungen der europäischen Völker. Auch in *nordischen* Märchen findet sich der Zug wieder als eine grausame Strafe [1]. In unseren norwegischen Märchen ist es ein nicht seltener Schluss, dass man zuletzt zur Strafe in eine Tonne eingeschlossen wird und bergab gerollt (geworfen) *oder* ins Meer hinausgesetzt wird. So heisst es im Märchen vom «Goldenen Vogel» (wo der Aschenbrödel durch den guten Rat des schlauen Fuchses zum Ziele gelangt), dass zuerst der Aschenbrödel von seinen beiden neidischen Brüdern in einer Tonne ins Meer geworfen wird, dass er aber später zur Strafe diese beiden Brüder je in eine Tonne einschliesst und bergab hinunterwirft. Die Tonne wird in vielen Märchen im Inneren mit scharfen Nägeln beschlagen, um so die Strafe noch grausamer zu machen.

---

(1) Vgl. *Bolte und Polivka,* Anmerkungen zu Grimm Nr. 61 «Das Bürle», Bd. II 10 ff.; dazu *Aarne,* Märchentypen Nr 1535 (in einem Sack ertränkt, das ist der *culleus* des römischen *parricida*) und *R. Christiansen,* Norske eventyr (Kristiania 1921) Nr. 550, 1535. 1542.

Schon hier können wir die Alternative konstatieren: Hinabwerfen vom Felsen oder Hinauswerfen ins Meer—ein Felsensturz ins Meer hinab vereinigt beides. Das hängt manchmal einfach von den Lokalitäten ab. Übrigens dürfte von nordischen Volkssagen die «Geschlechtsklippe», von welcher sich die alten Eltern—von ihren Kindern da hinaufgeführt —freiwillig stürzen und «zu Odin» (oder «zum Walhall») fahren, am meisten bekannt sein (¹). Das entspricht ja der Überlieferung vom delphischen Γεροντόϐραχος, dem Γεροῦσι auf Syra, dem Ζαστᾶς auf Hydra. Weniger bekannt dürfte es sein, dass man noch in Norwegen sichere Traditionen von einer «Rossklippe» hat, von welcher man Pferde hinabstürzte (²). «Rossberge» gibt es viele im westlichen Norwegen, sie scheinen gewöhnlich bei Seen (beim Meere) belegen zu sein, oft bis 30 Meter hoch—an einer Stelle heisst es besonders (Voss, nicht so weit von *Bergen)*, dass man «in früheren Zeiten die Pferde niemals mit Axt o. dgl. tötete, sondern sie auf den Rossberg führte und von dannen hinabstürzte». An einem anderen Orte erzählt man, dass man «den Pferden die Augen zuband und sie rücklings in den Abgrund trieb», sie fielen direkt in den See hinunter. Zweifelsohne folgen die Pferde demselben Wege, welchen die alten Greise und Greisinnen einmal gewandert sind (ich meine natürlich nicht, dass die Greise sich eben von einem «Rossberge» hinabgestürzt haben). Man wird sehr früh einen religiösen Zug in dieser Todesweise empfunden haben, darauf mag eben der erwähnte norwegische Gebrauch des Pferdetötens (vielleicht

---

(¹) In der Gautreksaga; die Märchenmotive hebt *W. Ranisch* in seiner Ausgabe (Berlin 1900) Einl. 75 ff. treffend hervor (den Hinweis verdanke ich Herrn *K. Liestöl)*. Über die einmal (in Norwegen und auf Island) bestehende Sitte kann kein Zweifel sein (*Grimm*, R A⁴ I 670 ff) vgl. auch *Ranisch* Einl. 78.

(²) Meine zuverlässige Quelle, *Nils Lid*, wird bald in dem 1 Bande seiner «Norwegische Schlachtbräuche» hierüber Genaueres mitteilen; er findet hier altgermanischen Totenkultus wieder.

dürfen wir, wenigstens für spätere Zeiten, geradezu «des Pferdeopfers» sagen) deuten.

Wir wenden uns jetzt zum *Sprunge ins Meer* hinunter. Hier gilt es aber Verschiedenes auseinander zu halten (1).— Viele Meere, Seen, Flüsse, Quellen haben davon ihren Namen bekommen, dass jemand in sie hineinstürzt oder hineingeworfen wird. So lesen wir z. B. in Appian bell. civ. II 39 von Herakles, dass er den Sohn des Königs Dyrrhachos, dem er im Kampfe hilft, unversehens tötet und darauf ins «Jonische» Meer wirft: τὸ σῶμα θάψαντα ἐμβαλεῖν ἐς τὸ πέλαγος, ἵνα ἐπώνυμον αὐτοῦ γένοιτο. Hier ist das αἴτιον offenbar. Ebenso wenn wir hören, dass der Fluss Τάρταρος in Phthia davon seinen Namen trägt, dass die Einwohner von Melite ihren König, den grausamen Wollüsting Τάρταρος, getötet und in den Strom geworfen haben (Ant. Lib. 13, 6). Das ist nicht anders zu beurteilen als das «ikarische» «aigeiische» u.s.w. Meer und die damit zusammenhängenden Eponyme. Sagen wie diejenige von Κύκνος, «dem Schwane», und seiner Mutter Thyrie (2) bei Kalydon (Ant. Lib. 12) reihen sich hier an. Etwas anders ist es, wenn Aeneas nach der siegreichen Schlacht über die Etrusker am Flusse Numicius sich im den Fluss stürzt und da verschwindet, um später als *Jupiter Indiges* verehrt zu werden. Hier ist der Sturz einfach ein *rite de passage*.

Dann wiederum versenkt oder treibt man alles Unheimliche, religiös Unreine u. dgl. ins Meer. Der böse Geist von Temesa wird vom Athleten Euthymos besiegt und ins Meer getrieben (Paus. VI 6, 7). Ein Apollonbild, das nach dem Tode des Scipio Africanus min. drei Tage lang weint, wird auf den Rat der Wahrsager hin zerhauen und im

---

(1) *S. Wide*, Theseus und der Meersprung bei Bakchyl. 17, in Festschrift Benndorf (Wien 1898) 13 ff. *O. Gruppe*, Der thorikische Stein in Archiv für Rel. wiss. XV (1912) 304 ff. Vgl. *G. Glotz*, Ordalie etc. 54.

(2) Θυρεύς ist auch der Name eines Bruders des Meleager—auch in kalydonischer Gegend.

Meere versenkt (Dio Cass. fr. 84,[2] κατακόψαι τε τὸ βρέτας καὶ καταποντῶσαι) u. dgl. m. Das Salzwasser ist ja bekanntlich eins der kräftigsten *lustramina*. Desgleichen werden verführte Frauen (die von Thyestes verführte Aerope) oder tückische Weiber (die hinterlistige Stheneboia, die Bellerophon verführen will) ins Meer gestürzt (¹). Das Meer wird auch ihre Seelen festhalten, so dass sie nicht mehr schaden können (²).

Dann haben wir die *Opfer*. Dazu gehört z. B. die Enaloslegende von Lesbos und die bei der Klippe Μεσόγειον ins Meer versenkte Jungfrau (Plut. sept. conv. 163b, Athen XI 466c — ein Stier für Poseidon, ein Mädchen für Amphitrite und die Nereiden, etwas Aehnliches wird auf dem Festlande der athenische Ort Παρ' ἵππον καὶ κόρην voraussetzen, d. h. ein kombiniertes Tier — und Menschenopfer). Ebenfalls gehören hierher die Pferde, die auf Rhodos für den Helios ins Meer gestürzt werden, die aus Eur. Hek. 1259 ff. zu schliessenden Hundsopfer für Hekabe u. a. Aber «rituelle Sprünge» kann man dies nicht nennen.

Dann haben wir die eigentlichen Sprünge, welche *rituelle* oder *religiöse* Bedeutung haben. Es ist hier nicht meine Absicht, alle einschlägigen Fälle zusammenzustellen, aber gewiss lässt sich manches zu dem von Wide a. O, und Anderen Verzeichneten hinzufinden: ausser Theseus. Aigeus, Lykomedes auf Skyros, Leukothea u. s. w. auch die Töchter des Staphylos (die Parthenos in Bubastos, die Molpadia in Kastabos, Diod. V 62 f.), die von Zeus geliebte Asteria (³) u. a. Hinter der Athena αἴθυια wird eine Leukothea αἴθυια stehen; die Skiron-sage aber setzt voraus,

(¹) Schol. Eur., Or. 800. Schol. Ar. pac. 141.

(²) Vgl. Cic. de leg. II 22, 57: *itaque in eo, qui in nave necatus, deinde in mari proiectus esset, decrevit P. Mucius familiam puram, quod os supra terram non extaret.*

(³) *Preller-Robert* I 298. Die Sage von Εὐλιμένη (Parthen. 35) wird ursprünglich anders gelautet haben, der Name mag sie in diesen Zusammenhang stellen - eine Εὐλιμένη kann von einer Leukothea-Ἐλλιμενία nicht sehr verschieden sein.

dass man schon in urältester Zeit von den skironischen Felsen hinabgesprungen oder hinabgestürzt worden ist, ehe man bei grösserer Zivilisation den grausamen Skiron zur Erklärung erfand, der endlich selbst von Theseus in die Wellen geschleudert wurde. Die Sage von Diktynna—Britomartis (Netze benutzte man auch zum Auffangen der Hinabstürzenden beim Leukasfelsen) führt uns direkt in die kretisch-minoische Zeit hinauf. Nichts hindert uns folglich auch im «Leukas-sprunge» einen Rest der kretisch-minoischen Kultur zu sehen, den Apollon übernommen hat.(1)

Jedenfalls muss der «Sprung vom weissen Felsen» ursprünglich eine kultische oder rituelle Handlung sein, die auch ausserhalb des Apollonkultus geübt wurde, obgleich in geschichticher Zeit Apollon sie sich offenbar zugeeignet hat. Bei Magnesia a. M. (wo eben seine Schwester, die Artemis Λευκοφρυηνή, zu Hause ist) lag beim Ληθαῖος-flusse Hylai mit der heiligen Apollongrotte, wo die «heiligen Männer» von jähen Felsen hinabspringen (Paus. X 32, 6; *O. Kern*, Inschriften aus M. S. VIII). Damit stimmt bekanntlich Phot. s. Λευκάτης: vom leukadischen Felsen springen die ἱερεῖς. Wenn die Männer, welche der Gottheit geweiht sind, selbst den Sprung tun, dann wird der Sprung selbst ein *Weiheritus* sein. Eine Selbstopferung war es jedenfalls hier nicht. Nun bedenke man, dass sowohl die weisse Farbe des Felsens wie die schnelle Bewegung durch die Luft (vgl. den Tanz) wie endlich das Meerwasser—alles zusammen kräftig lustriert (2). Selbst das Feuer kann einen Menschen nicht besser lustrieren.

(1) Nach. Ail. n. a. XII 22 (vgl. XIV 20!.) stürzen sich die tollen Hunde im Tempel der Artemis Rhokkaia auf Kreta vom Felsen ins Meer hinab. Vielleicht liegt auch hier ein heilkräftiger Ritus gu Grunde.

(2) Serv. Aen. VI 741: *triplex est omnino purgatio: aut enim terra purgantur... aut in aqua i. e. transeunt in corpora marina... aut certe in aëre i. e. transeunda in corpora aeria si satis bene vixerint (!)...Unde etiam in sacris tres sunt istae purgationes: nam aut taeda purgant et sulphure aut aqua abluunt aut aere ventilant, quod est in sacris Liberi (oscilla sc.).*

Kennen wir nicht auch heutzutage den Sprung als eine Weihe, als einen *rite de passage?* Gewiss. Nach Wuttke[3] 657 springt an Fastnacht oder Lichtmess die Hausfrau (oder die älteste Jungfrau des Hauses) auf den Tisch und rückwärts vom Tisch hinunter — vor Sonnenaufgang und nackt («so hoch soll nämlich im Sommer der Flachs wachsen»), und anderswo springt man in der Neujahrsnacht «ins neue Jahr hinein» von Bänken und Stühlen, beim Glockengeläute (¹). Nach Cato de agr. 127 springt man zehnmal auf einem Mörser gegen Dyspepsie, dann steigt man wieder hinunter.

Aber solche rituellen Sprünge mögen verschiedentlich gedeutet und verwendet werden. Der Verbrecher springt vom weissen Felsen, damit sein Verbrechen «vergessen werde» (vgl. den Fluss Ληθαῖος bei Magnesia). Unter den an unglücklicher Liebe Leidenden, welche vom Leukasfelsen springen, heben sich diejenigen aus, welche ihre Geliebten getötet oder geschädigt haben (Hippomedon von Epidamnos, mythisch Aphrodite, dann Artemisia, nach Phot. bibl. p. 152 B.) (²) Hier tritt Apollon als Gott der Sühne von selbst ein, obgleich die spätere sagenhafte Ausschmückung nur die vergebens Liebenden oder vergebens Geliebten einseitig hervorhebt (Sappho u. s. w.). Ja der Liebessprung hat diese rituellen Sprünge des Apollondienstes dermassen geprägt, dass in der neu aufgefundenen Basilica bei Porta Maggiore der Sprung der Sappho offenbar vorbildlich die rituelle Weihe der Sektenmitglieder wiedergibt — der rituelle Sprung wird in diesem weissen Kultlokal (vgl. den «weissen Felsen») die höchste Weihe gewesen sein (wenn er auch

(¹) *Sartori,* Sitte und Brauch III 54.

(²) *Wilamowitz,* Sappho und Simonides S. 25 ff. geht die Überlieferung vom Sprunge Sapphos kritisch durch — er trifft S. 29 gewiss nicht das Richtige, wenn er «den Sprung vom weissen Felsen» ursprünglich nur als eine Redensart vom Übermasse der Liebe gelten lassen will. Dass die Redensart im *Ritus* ihren Ursprung hat, dürfte sicher sein.

vielleicht nur als rituelle Metapher den Einzuweihenden nahe gelegt wurde).

Auch Leukothea—Ino hat ein Verbrechen begangen als sie sich «wahnsinnig» vom molurischen Felsen stürzt—diesen Sturz wenigstens hat der spätere Apollon nicht in seinen Bereich ziehen können. Aber dieser Sturz lehrt uns vielleicht auch eine andere Seite kennen, welche die grosse Wichtigkeit der rituellen Sprünge zeigt. Leukothea gehört mit Melikertes (Μελικέρτης, «Honigschneider» nach Maass) zusammen, und sie hat nach Apollodor einmal die Aussaat in Boiotien gründlich verdorben (sie lehrte die Weiber das Saatkorn zu rösten, was eigentlich nur eine primitive Brotbereitung ist). Nun fällt der Monat Λευκαθιών in Chios und Lampsakos (also Phokaia) mit den athenischen Σκιροφοριών zusammen, und wir dürfen annehmen, dass die Hauptfeste beider Monate, die Leukotheia und die Skirophoria, einen ähnlichen Charakter hatten. Ein Sprung vom weissen Felsen hat folglich der guten Ernte, auch der guten Honigernte (Μελικέρτης) geholfen und Dürre oder allzu grosse Hitze abgewehrt. Die Thargeliengebräuche des vorhergehenden Monats, in Athen wie in Massilia (der Kolonie Phokaias) deuten auf eine ähniche religiöse Bedeutung der Menschenopfer, worauf hier nicht näher eingegangen werden kann. Man bemerke übrigens, dass der Sprung des Φόβος vom Leukasfelsen (Plut. mul. virt. 255 a) ursprünglich sicherlich in der Nähe Phokaia's vom jonischen Λεῦκαι stattgefunden hat.

Zu guter letzt noch ein wort über den Sprung, zu welchem der Teufel in Matth. 4 und Luk. 4 den Heiland verleiten will (1). Die ganze Erzählung soll offenbar Christus als Überwinder und Verachter aller magischen Künste, auch in seiner höchsen Not, darstellen. Die *drei* Versuchungen und die *dritte* als die schwerste geht auf volkstümliche

(1) Darüber werde ich eingehender an anderem Orte haldeln.

Erzählungskunst mit wohl berechneter Steigerung zurück (Matth. 4 gibt hier offenbar die ursprünglichere Reihenfolge wieder). Und wenn der Teufel Psalm 91,11 f. zitiert, dann wird auch hier eben auf magische Künste angespielt: «auf Löwen und Ottern zu gehen» fällt mit dem Krokodillreiten der Zauberpapyri zusammen. In Matth. 4, wo auch eine Fastenzeit als rituelle Vorbereitung vorhergeht, wird man direkt an die «Leukas-sprünge» erinnert — die Priester wenigstens kamen mit dem Leben davon. Ja selbst das Motiv, dass der Heiland auf die Zinne des Tempels geführt wird, hat eine Parallele in der Erzählung bei Plut. am. narr. 2, wo Melissos, dessen Sohn vom erfolglosen Liebhaber ermordet worden ist, zum isthmischen Poseidontempel hinaufgeht: ἀναβὰς ἐπὶ τὸν τοῦ Ποσειδῶνος νεὼν κατεβόα τῶν Βακχιαδῶν... τούς τε θεοὺς ἐπικαλεσάμενος ῥίπτει ἑαυτὸν κατὰ τῶν πετρῶν (damit übergibt er sich selbst und seine Rache dem Meeresgotte).

Diesen heidnischen Ritus, den die beiden Evangelien als Teufelswerk darstellen, erkennen wir noch in der Basilica bei Porta Maggiore — verfeinert und vertieft. Es ist nicht der literarische Sapphosprung, sondern der gefährliche rituelle Leukassprung — in einer Sappho als Symbol der Liebe und Sehnsucht, die besiegt werden soll, verkörpert — den wir sehen. Die weiteren Beziehungen auf das Geschick der Seele im Jenseits bleiben, auch nach Cumont's Ausführungen, vorläufig dunkel.

Kristiania, Febr. 1922

Η ΣΚΙΛΛΑ
Ο ΣΧΙΝΟΚΕΦΑΛΟΣ ΠΕΡΙΚΛΗΣ ΚΑΙ Η ΣΤΕΓΗ ΤΟΥ ΩΔΕΙΟΥ ΑΥΤΟΥ

ΥΠΟ

ΙΩΑΝ. Ν. ΣΒΟΡΩΝΟΥ

Θέμα ἁρμόζον εἰς μελέτην, γραφομένην πρὸς τιμὴν τῆς μνήμης τοῦ σοφοῦ καὶ ἀκαμάτου ἱδρυτοῦ τῆς παρ' ἡμῖν ἐπιστημονικῆς Λαογραφίας, τῆς στενῶς καὶ ἀμέσως συνδεούσης τὸν ἀρχαῖον πρὸς τὸν νῦν ἑλληνικὸν λαόν, ἐφάνη μοι τὸ προκείμενον, ἐν ᾧ ἀνευρίσκομεν ὡς τὸν συνεχῶς ἀπὸ τῶν τρισγερόντων χρόνων μέχρι τοῦ νῦν αἰώνιον ἀποτρόπαιον *πάσης δηλήσεως* φύλακα τῶν τάφων, ναῶν, οἰκιῶν καὶ περιβόλων τοῦ λαοῦ ἡμῶν, τὸ πανταχοῦ τῶν χέρσων ἑλληνικῶν ἀγρῶν αὐτοφυὲς μέγα κρόμμυον τῆς κεφαλορρίζου κοινῆς *σκίλλης* τῶν ἀρχαίων, τῆς καὶ νῦν ὁμοίως *σκιλλοκρομμύδας*, *ἀσκίλλης*, *ἀγροσκίλλης*, *ἀσκιλλοκάρας* κτλ. καλουμένης.

Ἔστω δ' ἡ μελέτη μου αὕτη ἐπιτύμβιον σῆμα τῆς βαθυτάτης ἐκτιμήσεως, ἣν ἀπὸ παιδικῆς ἡλικίας αἰσθάνομαι πρὸς τό, ὑπὲρ πᾶσαν ἄλλην καθαρῶς ἀρχαιολογικὴν ἢ ἱστορικὴν ἐργασίαν, σπουδαῖον ἐπιστημονικῶς καὶ ἐθνικῶς, τὰ μάλιστα δὲ δι' ἐμὲ καὶ θελκτικόν, λαογραφικὸν ἔργον τοῦ τόσον προώρως θανόντος ἀνδρός. Τὴν ἐκ τοῦ θανάτου τοῦ Ν. Γ. Πολίτου μεγάλην λύπην μου μετριάζει μόνον ἡ σκέψις ὅτι πρὶν ἢ ἀπέλθῃ τοῦ κόσμου τούτου κατώρθωσε τὸν ζηλευτὸν ἆθλον τοῦ νὰ προπαρασκευάσῃ ἀξίους αὐτοῦ διαδόχους μαθητάς, καὶ νὰ ῥυθμίσῃ καὶ συντονίσῃ σοφῶς καὶ τελεσφόρως τὴν ἀκάματον καρποφόρον αὐτῶν ἐργασίαν διὰ τῆς ἱδρύσεως τοῦ πλείστης διὰ τὴν Ἑλλάδα σημασίας *Λαογραφικοῦ ἀρχείου* τοῦ Κράτους.

Ἀπὸ μακροῦ ἀρχαιολογῶν αἰσθάνομαι ὅτι μόνη ἡ ἑλληνικὴ λαογραφία, ἡ τὴν ἀπ' αἰώνων ἀμετάβλητον ψυχὴν τοῦ ζῶντος νῦν ἑλληνικοῦ λαοῦ ὡς κλασσικόν τι πολύτιμον ἐρείπιον μελετῶσα, εἶναι

ἱκανὴ ν' ἀγάγῃ ποτὲ ἡμᾶς πρὸς πλήρη κατανόησιν τῶν ἐν τοῖς κλασσικοῖς ἀριστουργήμασι τῆς ἑλληνικῆς τέχνης *καταμεμειγμένων ἀειθαλοῦς πνεύματος καὶ ψυχῆς ἀγείρω*, ὧν πρὸς ἀνακάλυψιν οὐδόλως ἐπαρκεῖ ἡ νῦν ἀσκουμένη καὶ κυρίως ἐξασκουμένη ξηρὰ ὑπὸ τῶν ἀρχαιολόγων μελέτη τῆς τέχνης αὐτῶν, ἡ νεκρὰ καὶ ἄψυχα ἀφίνουσα τὰ ἐν λόγῳ μνημεῖα; ὡς μὴ δι' αὐτῆς κατανοουμένης τῆς ἐν ἑκάστῳ σχήματι ἀπὸ τρισγερόντων ἤδη χρόνων ἐνυπαρχούσης ἱερᾶς ἐννοίας καὶ πρωτογόνου δεισιδαίμονος ἑλληνικῆς ψυχῆς, τῆς τὴν γένεσιν καὶ ἀνάπτυξιν αὐτῶν προκαλεσάσης.

Ἐπὶ παραδείγματι ἄλλη εἶναι ἡ ἐκ τῆς καλλιτεχνικῆς τελειότητος τῶν ἐπὶ τῆς Ἀκροπόλεως τῶν Ἀθηνῶν κιόνων ἢ Καρυατίδων τῶν περιστυλίων τῶν ναῶν τῆς Μεγάλης Παρθένου θεᾶς τῶν Ἐρεχθειδῶν ἐντύπωσις, καὶ ἄλλη, πολὺ βαθυτέρα καὶ ὑψηλοτέρα, θὰ ἦτο, ἂν εἴχομεν ἐν ταῖς ψυχαῖς ἡμῶν τὴν γνῶσιν καὶ συναίσθησιν τῶν ἀρχαίων ὅτι οἱ κίονες οὗτοι, οἱ ἀρχικῶς ξύλινοι, ἐνίοτε δὲ καὶ καρύϊνοι (ἐξ οὗ αἱ *Καρυάτιδες* τῆς ἀρχιτεκτονικῆς) οὐδὲν ἄλλο εἶναι προκειμένου περὶ τῶν ναῶν τῆς Παρθένου τῶν Ἐρεχθειδῶν, ἢ αὐτὰ τὰ πρωτόγονα κιονολατρικὰ ἀγάλματα τοῦ περὶ τὴν θεὰν ὑπηρετικοῦ ὡς *Ἁβρῶν* κύκλου τῶν *Καρυατίδων* φορέων τῆς στέγης τοῦ οἴκου αὐτῆς καὶ χοροῦ τῶν *Πανδρόσων* ἀλεξικάκων δαιμόνων ἀνέμων *Αὐρῶν χρυσοτάρσων*, τῶν λατρευομένων καὶ προσωποποιουμένων ὑπὸ τῶν «*τὸ παλαιὸν ὀλβίων καὶ θεῶν παίδων Ἐρεχθειδῶν ἱερᾶς χώρας ἀπορθήτου τ' ἀποφερβομένων, ἀεὶ δὲ διὰ λαμπροτάτου βαινόντων ἁβρῶς αἰθέρος*, ἔνθα

τὰν Κύπριν κλῄζουσιν ἀφυσσαμέναν
χώραν καταπνεῦσαι μετρίας ἀνέμου αὔρας·

Εὐριπ. Μήδ. 824 κέξ.

Α΄.

Τῶν ἐπὶ τοῦ Περικλέους σχεδιασθέντων καὶ τοῦ Φειδίου ἐπισκοποῦντος ὑπὸ μεγάλων ἀρχιτεκτόνων ἀνεγερθέντων λαμπρῶν, «*ὑπερηφάνων μὲν μεγέθει, μορφῇ δ' ἀμιμήτων καὶ χάριτι, ὥσπερ ἀειθαλὲς πνεῦμα καὶ ψυχὴν ἀγήρω καταμεμειγμένην ἐχόντων*», οἰκοδομημάτων τῶν Ἀθηνῶν τὸ μόνον φερώνυμον τοῦ Περικλέους μεγαλοπρεπὲς Ὠδεῖον, οὗ μόλις αὐτὰς τὰς ἡμέρας καθωρίσθη ἡ θέσις καὶ ἤρχισαν ἀποκαλυπτόμενα τὸ σχέδιον καὶ τὰ λείψανα κάτω τῆς ΝΑ γωνίας

τοῦ βράχου τῆς Ἀκροπόλεως (¹), δι' οὐδὲν ἄλλο ἦτο μέχρι τοῦ νῦν τόσον γνωστόν, ὅσον διὰ τὴν ὑπὸ τῶν ἀρχαίων κωμικῶν παρομοίωσιν τοῦ σχήματος τῆς θολωτῆς στέγης αὐτοῦ πρὸς τὸ «*πρόμηκες*» καὶ «*ἀσύμμετρον*» σχῆμα τῆς κεφαλῆς τοῦ ἐπιστατήσαντος εἰς τὴν περὶ τὸ 445 π. χ. ἀνέγερσιν αὐτοῦ Περικλέους. Ὡμοίαζε δ' αὕτη πρὸς τὸν βολβὸν τοῦ ὑπὸ τῶν ἀρχαίων κοινῶς μὲν *σκίλλης* ἢ *σκιλλοκρομμύου* (²), ὑπὸ δὲ τῶν Ἀττικῶν *σχίνου* (³) καλουμένου κεφαλορρίζου, κοινοτάτου δ' ἐν Ἑλλάδι ἀγρίου φυτοῦ, περὶ οὗ ὁ σοφώτερος τῶν νεωτέρων Ἑλλήνων γεωπόνων (⁴) γράφει τὰ ἑξῆς: «*Σκίλλα* (Scilla, γαλλ. Squille, ἀγγλ. Squill ἢ Wild Hyacinth, τάξις Λειριωδῶν)· γένος περιλαμβάνον περὶ τὰ 80 εἴδη, ἀπαντῶντα πολλαχοῦ· φυτὰ ποώδη πολυετῆ, βολβόρριζα, πολλὰ κοσμητικά. Τῆς ἑλληνικῆς χλωρίδος ἀναφέρονται 5 γένη ἀπαντῶντα καὶ ἀλλαχοῦ. Τὸ κοινότερον εἶναι ***Σκίλλα ἡ παράλιος*** (Scilla ἢ Urginea maritima γαλλ. oignon de mer, ἀγγλ. Sea Onion ἢ Squill, τουρκ. Ἀτὰ σογιανί), ἡ κοινῶς ὀνομαζομένη κατὰ τόπους *Κρομμυδόσκιλλα, Σκιλλοκρομμύδα, Κουτσοῦπα, Κουτοῦπα, Ἀσκινοκάρα, Ἀσκίλλα, Ἀσκιλλοκάρα, Μπότσικας*, καὶ *Ἀβρόσκιλλα* ἢ *Ἀρκόσκιλλα* (ἐν Κύπρῳ) (⁵),

(¹) *Π. Καστριώτου*, Τὸ Ὠδεῖον τοῦ Περικλέους ἐν *Παραρτ. Ἀρχαιολ. Δελτ.* τόμ. Ε' (1919) σ. 1-14. *Ἰ. Σβορῶνος*, Τὸ Ὠδεῖον τοῦ Περικλέους ἐν τῇ ἐφημ. *Ἑστίᾳ* τῆς 17 καὶ 19 7βρ. 1921 (ἀρ. 9114 καὶ 9116).

(²) Σχολ. Θεοκρ. 5, 121.

(³) *Κόντου*, Γλωσσικαὶ παρατηρήσεις σ. 376-377.

(⁴) *Π. Γ. Γενναδίου*, Λεξικὸν φυτολογικόν, Ἀθῆναι, 1914 σ. 900 καὶ 783 σημ. β'.

(⁵) Ἐπίσης οἱ δύο ἐπισημότεροι τῶν βοτανικῶν μας (*Τὰ δημώδη ὀνόματα τῶν φυτῶν προσδιοριζόμενα ἐπιστημονικῶς ὑπὸ Χ. Χελδράϊχ, ἐκδιδόμενα δὲ ὑπὸ Σ. Μηλιαράκη*. Ἐν Ἀθήναις 1910. Ἀνατύπωσις ἐκ τῆς ἐπετηρίδος τοῦ Ἐθν. Πανεπιστημίου, σελ. 93) σημειοῦσι τὰ ἑξῆς δημώδη ὀνόματα «*Urginea (Scilla) maritima L. σκίλλα* (ἁπανταχοῦ), *ἀσκέλλα* (Αἴγινα, Λακωνία, Πάρος), *ἀσκιλλητοῦρα* (Κρήτη), *κρομμυδοσκύλλα* (Σῦρος), *σκυλλοκρομμύδα* (ἁπανταχοῦ), *ἀσκυνοκάρα* (Κεφαλληνία), *ἀσκιλοκάρα* (Κεφαλληνία), *βότσικας, μπότσικας* (Πελοπόννησος, Ἀκαρνανία), *μποτσίκι* (Ἦλις, Κυνουρία), *βόλβικος (Sibth.), βολβικὸς* (Fr.), *κουτσοῦνα* (Κεφαλληνία), *τσικουρνίδα* (Τσακωνιά), *σοῦνα* (Maire), *γεωργός* (Αἴγινα), *ἁγιοβασιλίτσα, βασιλίτσα* (Κεφαλληνία).» Ἐκ δὲ τοῦ Ἀρχείου τοῦ Ἱστορικοῦ Λεξικοῦ λαβὼν προσθέτω ἐνταῦθα καὶ τὰς ἑξῆς τοῦ ὀνόματος τῆς σκίλλης παραλλαγάς. *Ἀσκιέλλα, ἀσκιλλία, ἀσκυλλέσ ἀσκληδιά, ἀσκελετοῦρα, ἀσκελαρούδι, σκελαρούδα, σκελαρούδι, σκελλετοῦρα, σκελλαριά, ἀγριακρομμύδα*, οἷς πρόσθες καὶ τὸ *βασιλοκουσούνα* (Κεφαλόβρυσο Αἰτωλίας).

εἶδος κοινότατον πολλαχοῦ τῆς Ἑλλάδος, ἡ τῶν ἀρχαίων *Σκίλλα* ἡ καὶ *Σχῖνος* καλουμένη» (¹).

Αἱ περὶ τοῦ σχινομόρφου κρανίου τοῦ Περικλέους ἀρχαῖαι μαρτυρίαι εἶναι αἱ ἑξῆς.

Πλουτάρχ. Περικλῆς κεφ. 3. «*Αὕτη* (Ἀγαρίστη ἡ μήτηρ τοῦ Περικλέους) *κατὰ τοὺς ὕπνους ἔδοξε τεκεῖν λέοντα, καὶ μεθ' ἡμέρας ὀλίγας ἔτεκε Περικλέα, τὰ μὲν ἄλλα τὴν ἰδέαν τοῦ σώματος ἄμεμπτον,* ***προμήκη δὲ τὴν κεφαλὴν καὶ ἀσύμμετρον.*** *Ὅθεν αἱ μὲν εἰκόνες αὐτοῦ* (²) *σχεδὸν ἅπασαι κράνεσι περιέχονται, μὴ βουλομένων, ὡς ἔοικε, τῶν τεχνητῶν ἐξονειδίζειν. Οἱ δὲ Ἀττικοὶ ποιηταὶ* ***σχινοκέφαλον*** *αὐτὸν ἐκάλουν· τὴν γὰρ* ***σκίλλαν*** *ἔστιν ὅτε καὶ* ***σχῖνον*** *ὀνομάζουσι. Τῶν δὲ κωμικῶν ὁ μὲν Κρατῖνος ἐν Χείρωσι. Στάσις δὲ* (φησὶ) *καὶ πρεσβυγενὴς Κρόνος ἀλλήλοισι μιγέντε μέγιστον τίκτετον τύραννον, ὃν δὴ κεφαληγερέτην θεοὶ καλέουσι· καὶ πάλιν ἐν Νεμέσει· Μόλ' ὦ Ζεῦ, ξένιε καὶ καραιέ. Τηλεκλείδης δὲ ποτὲ μὲν ὑπὸ τῶν πραγμάτων ἠπορημένον καθῆσθαί φησιν αὐτὸν ἐν τῇ πόλει καρηβαροῦντα, ποτὲ δὲ μόνον ἐκ κεφαλῆς ἑνδεκακλίνου θόρυβον πολὺν ἐξανατέλλειν· ὁ δ' Εὔπολις ἐν τοῖς Δήμοις πυνθανόμενος περὶ ἑκάστου τῶν ἀναβεβηκότων ἐξ ᾅδου δημαγωγῶν, ὡς ὁ Περικλῆς ὠνομάσθη τελευταῖος.*

Ὅ τι περ κεφάλαιον τῶν κάτωθεν ἤγαγες.

Πλουτάρχου, αὐτόθι κεφ. 13. *Τὸ δὲ Ὠδεῖον, τῇ μὲν ἐντὸς διαθέσει πολύεδρον καὶ πολύστυλον,* ***τῇ δὲ ἐρέψει περικλινὲς καὶ κάταντες ἐκ μιᾶς κορυφῆς πεποιημένον, εἰκόνα λέγουσι γενέσθαι καὶ μίμημα τῆς βασιλέως σκηνῆς,*** *ἐπιστατοῦντος καὶ τούτῳ Περικλέους. Διὸ καὶ πάλιν Κρατῖνος ἐν Θρᾴτταις παίζει πρὸς αὐτὸν*

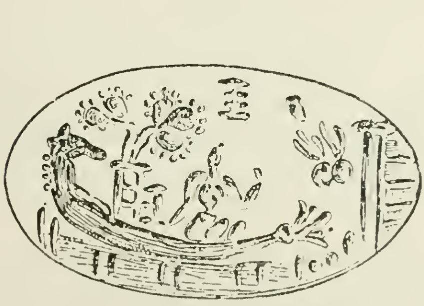
Ὁ ***σχινοκέφαλος*** *Ζεὺς ὅδε προσέρχεται*
Περικλέης ***τῳδεῖον ἐπὶ τοῦ κρανίου***
ἔχων, *ἐπειδὴ τοὔστρακον παροίχεται*

(¹) Κρατῖνος ἐν *Χείρωσι*, ἀπόσπ. 232 (Kock I, 83).— Ἀριστοφ. Πλοῦτ. 730, ἀπόσπ. 255.— Γαληνός: *Σχῖνος οὐ μόνον τὸ θαμνῶδες φυτόν, ἀλλὰ καὶ εἶδός τι σκίλλης, εἰ μὴ ἄρα πάσης σκίλλης ὁ βολβός.*— Ἡρόδ. . . *ὁ δὲ τοῦ λωτοῦ καρπὸς ἔστε μέγεθος ὅσον τε σχίνου.*— Φωτ. Λεξ. καὶ Μέγα Ἐτυμ.: *Σχῖνον τὴν σκίλλαν.*— Ἡσυχ. *Σχῖνος καὶ ἡ σκίλλα εἶδος φυτοῦ.*— Ἀριστοφ. Σχολ. . . . *Σχῖνον νῦν φασι τὴν σκίλλαν.*

(²) *Bernouilli,* Griech. Iconographie τόμ. I σελ. 106.



1. Κρόμμυον σκίλλης.



2. Δακτύλιος χρυσοῦς Μοχλοῦ.

Πολυδ. Ὀνομ. 2, 42: *Σχινοκέφαλον δὲ Κρατῖνος τὸν Περικλέα εἶπεν.*

Πρὸς ἀκριβεστέραν κατανόησιν τοῦ σχήματος τῆς θόλου τοῦ Ὠδείου τούτου, τοῦ ὑπὸ τοῦ Ἡρακλείδου ὡς τοῦ *«καλλίστου τῶν ἐν τῇ οἰκουμένῃ»* χαρακτηριζομένου, παραθέτω ἐνταῦθα (*Πίν. Α΄ ἀρ. 1*) εἰς φυσικὸν μέγεθος φωτογραφικὴν εἰκόνα βολβοῦ νεαρᾶς σκίλλης ἐκ τῶν προπόδων τοῦ Ὑμηττοῦ, ληφθεῖσαν ἅμα τῇ πρώτῃ ἀναδόσει τῶν πρώτων φυλλαρίων αὐτῆς. Σημειῶ δ' ὅτι τὸ μέγεθος αὐτῆς γηρασκούσης αὐξάνει μέχρι τοῦ τριπλασίου, ἐξισούμενον πρὸς τὸ μέγεθος κρανίου δεκαετοῦς παιδίου.

Ἐπὶ πολὺ ἐνομίσθη ὑπό τινων νομισματολόγων [1] ὅτι εἰκόνα τοῦ ἐν λόγῳ Ὠδείου διέσωσεν ἡμῖν θολωτὸν περιφερὲς καὶ ὑπὸ κιόνων περιβαλλόμενον οἰκοδόμημα, ἀπεικονιζόμενον ἐπὶ δύο μικρῶν τοῦ Ε΄ αἰῶνος π. χ. χαλκῶν ἀθηναϊκῶν νομισμάτων, τῶν ὑπὸ τῶν ἀττικῶν *κολλύβων* καλουμένων. Τὴν πλάνην ταύτην συνεμερίσθην ἐπὶ πολὺν χρόνον [2], μετέδωκα δὲ καὶ τῷ φίλῳ συναδέλφῳ κ. Π. Καστριώτῃ, ἡ παρ' οὗ δημοσιευθεῖσα εἰκὼν ἐν μεγεθύνσει (ἔ. ἀ. σ. 12 εἰκ. 13) τοῦ ἐν λόγῳ κέρματος παρέστησεν ἐκ πλάνης τοῦ ἰχνογράφου τετράπλευρον τὸ κάτω μέρος τοῦ οἰκοδομήματος, ἐν ᾧ ἀσφαλῶς, ὡς τὰ πρωτότυπα δεικνύουσι, πρόκειται περὶ περιφεροῦς.

Ἀλλ' ἡ νῦν διὰ τῶν ἀνασκαφῶν τοῦ κ. Καστριώτου κατάδειξις ὅτι τὸ Περίκλειον Ὠδεῖον ἦτο τετράγωνον καὶ ἄνευ κιόνων περὶ αὐτό, μόνον δέ, ὡς καὶ ἐκ τῆς περιγραφῆς τοῦ Πλουτάρχου σαφῶς ἐξάγεται, τὴν στέγην θολωτόν (*τῇ δ' ἐρέψει περικλινὲς καὶ κάταντες ἐκ μιᾶς κορυφῆς πεποιημένον*), ἐδίδαξέ με ὅτι τὸ τῶν κολλύβων τούτων θολωτὸν ὡς διὰ σκιάδος οἰκοδόμημα εἰκονίζει ἀσφαλῶς τὴν περίφημον *Θόλον* ἢ *Σκιάδα* τῶν Ἀθηνῶν [3].

Τὸ μόνον γνωστόν μοι μεταγενέστερον τοῦ Ὠδείου τοῦ Περικλέους ἀρχαῖον ἑλληνικὸν οἰκοδόμημα, ὅπερ ἐφάνη μοι ἀντιγράφον τὸν σχινόμορφον θόλον τοῦ Ὠδείου τούτου εὗρον ἐπί τινων σπανίων

[1] *Ἀθ. Ρουσόπουλος*, Ἐγχειριδ. Ἑλλην. Ἀρχαιολ. ἔκδ. τρίτη Ἀθῆναι. 1895 σ. 271 σημ. 219.— *Ἀχ. Ποστολάκκας* ἐν τῷ Ἀθηναίῳ τόμ. Θ΄ σελ. 20 ἀρ. 25.

[2] Διεθν. Ἐφημ. Νομ. Ἀρχαιολ. τομ. ΙΔ΄ (1912) σ. 143. ἀρ. 618 καὶ 619.

[3] Ἰδὲ τὴν περὶ τοῦ οἰκοδομήματος τούτου ἐκτενῆ μελέτην μου, τυπουμένην νῦν εἰς τὴν Num. Zeitschrift τῆς Βιέννης.

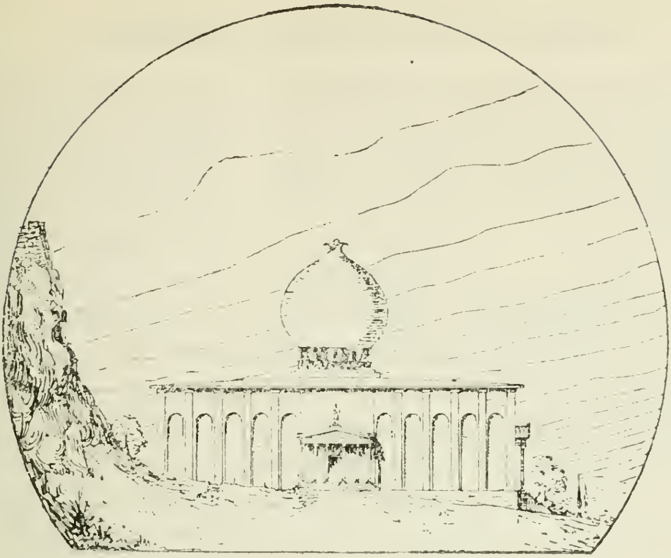
Κορινθιακῶν νομισμάτων κοπέντων, τῶν μὲν ἐπὶ Δομιτιανοῦ (81-96 μ.Χ.), τῶν δὲ ἐπὶ Ἀδριανοῦ (117-138 μ.Χ.) (¹). Τὸ ἐπ' αὐτῶν οἰκοδόμημα, ἂν καὶ ἐκ πρώτης ὄψεως φαινόμενον ὡς ἓν καὶ τὸ αὐτό, παρουσιάζει οὐσιώδεις διαφορὰς ἐν ταῖς λεπτομερείαις, ὡς βλέπει τις σαφῶς ἐκ τῶν ἐνταῦθα παρατιθεμένων δύο ἰχνογραφικῶν μεγεθύνσεων (Πίναξ Γ', 6-7).

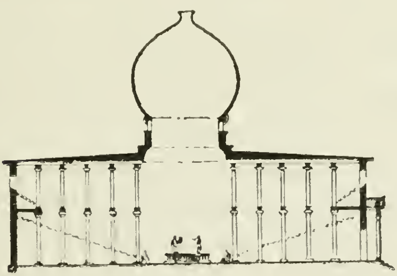
Δηλαδὴ τὰ μὲν ἐπὶ τῶν νομισμάτων τοῦ Δομιτιανοῦ (εἰκ. 6) παρουσιάζουσι περιφερὲς οἰκοδόμημα, οὗ ἐπίκειται ὀξυτάτου κρομμύου μορφὴν ἔχων θόλος, ἐφ' οὗ ἐν μέσῳ δύο φυλλαρίων ἐπικάθηται γλαὺξ ὡς ἀκρωτήριον. Τὸ θολωτὸν τοῦτο περιφερὲς οἰκοδόμημα περιβάλλεται ὑπὸ ἑτέρου εὐρυτέρου κυκλοτεροῦς οἰκοδομήματος, ἀστεγάστου ἄνω φαινομένου, ἔχοντος δὲ κατὰ τὰ δύο ἄκρα τοῦ ἄνω μέρους αὐτοῦ προεχούσας λίαν δύο ὑδρορρόας (garguille) πρὸς κεφαλὰς κύκνων μετὰ τοῦ τραχήλου ὁμοιαζούσας. Τὴν δ' ὁρατὴν πλευρὰν τοῦ δευτέρου τούτου ἐξωτερικοῦ ἀμφιθεατρικοῦ οἰκοδομήματος πληροῖ μέγας πυλὼν ἐκ τριῶν καμαρωτῶν πανυψήλων πυλῶν ἀποτελούμενος, ἐν αἷς κολοσσιαῖα ἀγάλματα, Ἀπόλλωνος ἴσως τὸ ἕν, ἐνθυμίζον τὸν «θέας ἄξιον» Ἀπόλλωνα τοῦ Ὠδείου τῶν Πατρῶν, τὸ δὲ Μούσης, στηριζούσης τὸν πόδα ἐπὶ λίθου, καθ' ἃ ἡ τῶν Ῥωμαϊκῶν χρόνων Μοῦσα τῆς Κωμῳδίας. (²) Προφανῶς δὲ τὰ ἀγάλματα ταῦτα δέον νὰ θεωρήσωμεν ὡς οὐχὶ ἐν αὐτῷ τῷ οἰκοδομήματι ἀνιδρύματα, ἀλλὰ πρὸ καὶ ἐκτὸς τῶν πυλῶν αὐτῶν, καθ' ἃ καὶ τοῦ Ὠδείου ἐκείνου τῶν Ἀθηνῶν, περὶ οὗ γράφει ὁ Παυσανίας (Ι, 8, 6) *«τοῦ θεάτρου δ' ὃ καλοῦσιν Ὠδεῖον, ἀνδριάντες πρὸ τῆς εἰσόδου βασιλέων εἰσὶν Αἰγύπτου.»*

Τὸ δ' ἐπὶ τῶν νομισμάτων τῶν χρόνων τοῦ Ἀδριανοῦ ὅμοιον τὸ σχῆμα ἐν ταῖς γενικαῖς αὐτοῦ γραμμαῖς οἰκοδόμημα (εἰκ. 7) παρουσιάζει τὰς σπουδαίας διαφοράς, ὅτι ἡ μὲν θόλος αὐτοῦ ἔχει ἀκριβῶς τὸ σχῆμα σκίλλης, ἐχούσης ὡς ἀκρωτήριον ἐπὶ τῆς κορυφῆς αὐτῆς τὰ πρῶτα μετὰ τοῦ ἄνθους φύλλα αὐτῆς (πβλ. Θεοφρ. VII, 13: *«τῆς δὲ*

(¹) *Imhoof-Blummer and Percy Gardner,* Numism. Commentary on Pausanias σελ. 15 Πιν. C ἀρ. XCVI (Δομιτιανός. Μουσεῖον Βερολίνου ± Mus. Arig. I. 67.43) καὶ ἀρ. XCVII (Ἀδριανός. Συλλογὴ Imhoof. Ὅμοιον, ἀρίστης διατηρήσεως, κέκτηται καὶ ἡ Πανεπιστημιακὴ ἡμῶν Νομισματικὴ Συλλογή).

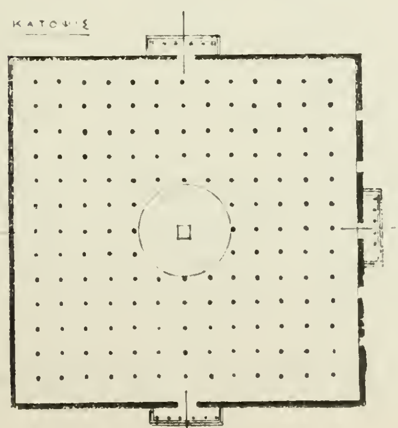
(²) *Reinach.* Rep. Stat I 267,5.-268,6.—*Roscher,* Myth. Lex I 3279.11.





ΤΟΜΗ

ΚΑΤΟΨΙΣ



3-5. Ἀναπαράστασις Ὠδείου Περικλέους.

σκίλλης (ὁ καυλὸς) κατ᾿ αὐτὸν (ἀνατέλλει) εἰς ὕστερον ἐπὶ τούτῳ τὸ ἄνθος ἀνέχον προσκαθήμενον»), τὴν δ᾿ ἐπιφάνειαν τῶν πλευρῶν τοῦ ἐξωτερικοῦ ἀμφιθεάτρου, στερουμένου τῶν προεχουσῶν ὑδρορρόων, κατέχουσι καθ᾿ ὅλον αὐτῆς τὸ ὕψος καὶ πλάτος τυφλὰ καμαρώματα (arcatures aveugles).

Αἱ σπουδαῖαι αὗται διαφοραὶ δύνανται νὰ ἐξηγηθῶσι μόνον διὰ τῆς ὑποθέσεως, ὅτι πρόκειται περὶ δύο διαφόρων οἰκοδομημάτων ἢ καὶ περὶ τοῦ αὐτοῦ μέν, ἀλλ᾿ οἰκοδομηθέντος τὸ πρῶτον ἐπὶ Δομιτιανοῦ, καταστραφέντος δὲ καὶ ἐκ νέου, μετὰ σπουδαίων διαφορῶν, ἐπὶ Ἀδριανοῦ ἀνοικοδομηθέντος, ὅπως δηλ. ἐγένετο καὶ διὰ τὸ Ὠδεῖον τοῦ Περικλέους, ὅπερ πυρποληθὲν ὑπὸ τοῦ Ἀριστίωνος κατὰ τὴν πολιορκίαν τῶν Ἀθηνῶν ὑπὸ τοῦ Σύλλα ἐν ἔτει 87 π. χ. ἀνῳκοδομήθη ἐκ νέου ὑπὸ τοῦ βασιλέως τῆς Καππαδοκίας Ἀριοβαρζάνου Β´ τοῦ Φιλοπάτορος τὸ 63—62 π. Χ.

Πρὸς τὴν δευτέραν ταύτην ὑπόθεσιν φαίνεται συμφωνοῦσα ἡ ἱστορία τῆς Κορίνθου, ἧς τὰ νομίσματα τοῦ Δομιτιανοῦ καὶ Ἀδριανοῦ κοσμοῦσι τὰ ἐν λόγῳ δύο παρόμοια οἰκοδομήματα. Οἱ τὰς καλλίστας αὐτῶν φωτοτυπικὰς εἰκόνας δημοσιεύσαντες νομισματολόγοι Imhoof-Blumer καὶ Percy Gardner (ἔ. ἀ.), ὁρμηθέντες ἐξ ἀτόπου συγχύσεως τῶν ἐν λόγῳ δύο παρομοίων οἰκοδομημάτων πρὸς τρίτον πολὺ διάφορον αὐτῶν, εὑρισκόμενον ὁμοίως ἐπὶ Κορινθιακῶν αὐτοκρατορικῶν νομισμάτων τῶν ἀπὸ Μάρκου Αὐρηλίου (161-180 μ. Χ.) μέχρι Καρακάλλα (211-217 μ. Χ.) χρόνων καὶ παρουσιάζον ἐπὶ παμμεγίστου βάθρου, μετὰ δύο ἀγαλμάτων ἱππέων (Διοσκούρων), ὀβελίσκου μορφὴν ἔχουσαν πανύψηλον βάσιν μετ᾿ ἀγάλματος Ποσειδῶνος ἐπ᾿ αὐτῆς (ἔ. ἀ. Πίν. C. ἀρ. XCVIII), ἐξέλαβον τὰ δύο θολωτὰ οἰκοδομήματα ἡμῶν ταῦτα ὡς *κρήνην* ἢ *στάδιον* μετὰ ὀβελίσκου ἐν τῷ κέντρῳ (perhaps a spring; pessibly an obelisc within a stadium). Προφανῶς ταῦτα ὑποθέσαντες ἐπλανήθησαν ἐξ ἀναμνήσεως τοῦ ἔξω τοῦ Κολοσσαίου τῆς Ρώμης ἐπὶ τῶν μεγάλων πρώτου μεγέθους χαλκῶν νομισμάτων τῆς Ρώμης τῶν χρόνων τοῦ Οὐεσπασιανοῦ εἰκονιζομένου μεγάλου κυπαρισσομόρφου ὀβελίσκου *Meta sudans* [1], ὅστις ὅμως οὐδέποτε πληροῖ ὁλόκληρον σχεδὸν

(1) Monnaies Romaines Imperiales de la coll. P. Vautier et Prof. Max. Collignon. Genève, Naville 1922 σ. 17, 517. Πίν. XVII.

τὸ περὶ αὐτὸν ἀμφιθέατρον ὡς οἱ θόλοι τῶν ἐν λόγῳ Κορινθιακῶν οἰκοδομημάτων.

Κατ᾽ ἐμὲ τὰ δύο οἰκοδομήματα ταῦτα τῶν Κορινθιακῶν νομισμάτων εἰκονίζουσι τὸ ἐν Κορίνθῳ Ὠδεῖον, ὅπερ ὁ μὲν Παυσανίας (II, 3, 6), περὶ τὰ τέλη τοῦ Β´ μ. Χ. αἰῶνος ἀκμάσας, μνημονεύει ἁπλῶς ὡς ὑπὲρ τὴν κρήνην Γλαύκην κείμενον (ἔνθα πράγματι εὑρέθη ᾠδεῖον περιφεροῦς σχήματος), ὁ δὲ Φιλόστρατος (*Βίοι σοφιστῶν* II, 1, 5) «*ὡς ὑπωρόφιον θέατρον, ὃ ἐδείματο Κορινθίοις παρὰ πολὺ μὲν τοῦ Ἀθήνησιν, ἐν ὀλίγοις δὲ τῶν παρ᾽ ἄλλοις ἐπαινουμένων*», Ἡρώδης ὁ Ἀθηναῖος, ὁ καὶ τὸ ἐν Πάτραις ἐπίσης καὶ ὑπὸ τοῦ Παυσανίου ἐξυμνούμενον περιφερὲς *λαμπρὸν* Ὠδεῖον οἰκοδομήσας, ὡς καὶ τὸ ἐν Ἀθήναις, *ἐπὶ Ῥηγίλλῃ θέατρον* καλούμενον, γνωστὸν ἐστεγασμένον Ὠδεῖον, τὸ καὶ τοῦ ἐν Πάτραις λαμπρότερον (²).

Πρὸς τὴν ὑπόθεσιν ἡμῶν ταύτην συμφωνεῖ μὲν τὸ γεγονός, ὅτι τὸ δεύτερον τῶν ἐπὶ τῶν νομισμάτων τῶν Κορινθίων ἐν λόγῳ οἰκοδομημάτων ἀπαντᾷ ἐπὶ νομισμάτων τῶν χρόνων τοῦ Ἀδριανοῦ, ἐφ᾽ οὗ κυρίως ἤκμασεν Ἡρώδης ὁ Ἀθηναῖος, ἀντιτίθεται ὅμως τὸ ἕτερον γεγονός, ὅτι τὸ παρόμοιον πρῶτον οἰκοδόμημα εὕρηται ἐπὶ νομισμάτων τῶν χρόνων τοῦ Δομιτιανοῦ († 16 μ. Χ.), ὅτε δὲν ὑπῆρχεν ἀκόμη ὁ περὶ τὸ 101 ἢ 102 μ. Χ. γεννηθεὶς Ἡρώδης οὗτος. Ἀλλ᾽ ἂν λάβωμεν ὑπ᾽ ὄψιν τὰς μεγάλας διαφοράς, ἃς παρουσιάζει τὸ ἐπὶ τῶν νομισμάτων τοῦ Δομιτιανοῦ θολωτὸν περιφερὲς οἰκοδόμημα ἀπὸ τοῦ ἐπὶ τῶν νομισμάτων τοῦ Ἀδριανοῦ παρομοίου οἰκοδομήματος, πρὸς δὲ τὸ γεγονός, ὅτι ὁ Δομιτιανὸς φημίζεται ὡς ὁ πρῶτος τῶν Ῥωμαίων αὐτοκρατόρων οἰκοδομήσας Ὠδεῖον ἐν Ῥώμῃ (³) καὶ τῶν μουσικῶν ἀγώνων ἰδιαιτέρως ἐπιμεληθεὶς (*prosa oratione, graece et latine, citharoedi, chorocitha-*

(²) VII, 20, 3: *Ἔχεται δὲ τῆς ἀγορᾶς τὸ Ὠδεῖον, καὶ Ἀπόλλων ἐνταῦθα ἀνακειται θέας ἄξιος· ἐποιήθη δὲ ἀπὸ λαφύρων ἡνίκα ἐπὶ τὸν στρατὸν τῶν Γαλατῶν οἱ Πατρεῖς ἤμυναν Αἰτωλοῖς Ἀχαιῶν μόνοι. Κεκόσμηται δὲ καὶ εἰς ἄλλο τὸ Ὠδεῖον ἀξιολογώτατα τῶν ἐν Ἕλλησι, πλὴν δὴ τοῦ Ἀθήνησι· τοῦτο γὰρ μεγέθει τε καὶ ἐς τὴν πᾶσαν ὑπερῆρε κατασκευήν, ἀνὴρ δὲ Ἀθηναῖος ἐποίησεν Ἡρώδης ἐς μνήμην ἀποθανούσης γυναικός. Ἐμοὶ δὲ ἐν τῇ Ἀτθίδι συγγραφῇ τὸ ἐς τοῦτο παρείθη τὸ Ὠδεῖον ὅτι πρότερον ἐξείργαστό μοι τὰ ἐς Ἀθηναίους ἢ ὑπῆρκτο Ἡρώδης τοῦ οἰκοδομήματος.*

(³) *Sueton.* Domit. 5, Hist. Rom. VII, 15 (27). Gzell, Domitien σελ. 112

ristae, psilocitharistae), ἀγαπῶν δ' ἰδιαιτέρως τὴν ποίησιν καὶ ἐπὶ πᾶσι καλῶς μετ' ἐνεργείας ἐμπείρου καὶ δικαιοσύνης διοικῶν τὰς ἐπαρχίας τοῦ κράτους ([1]), δυνάμεθα εὐλόγως νὰ ὑποθέσωμεν ὅτι ἐν Κορίνθῳ, ἥτις ἐπὶ Δομιτιανοῦ ἔκοψε πλῆθος νομισμάτων, αὐτός, ἤ τις τῶν ἐν Ἑλλάδι πλουσίων κολάκων αὐτοῦ, ᾠκοδόμησε τὸ πρῶτον Ὠδεῖον, ἤτοι τὸ μετὰ τῶν ἀγαλμάτων πέριξ αὐτοῦ (Πίν. Γ', 6). Τοιοῦτος δ' ἐν τοῖς χρόνοις ἐκείνοις ἦτο ὁ πλουσιώτατος Ἡρώδου τοῦ Ἀθηναίου πατὴρ Π. Κλαύδιος Ἀττικὸς Ἡρώδης ὁ Μαραθώνιος, ὁ καὶ ὁλόκληρον τὸν περίφημον θησαυρὸν αὐτοῦ θέσας εἰς τὴν διάθεσιν τοῦ διαδεχθέντος τὸν Δομιτιανὸν αὐτοκράτορος Νερούα (66—98. μ. Χ.), λαβὼν δὲ τὴν ἐντολὴν ἀμέσως νὰ διαθέσῃ αὐτὸν ὡς βούλεται καὶ *δισύπατος λαμπρότατος ὑπατικὸς καὶ ἀρχιερεὺς* ἀναγορευθείς. Τὸν πλοῦτον δ' αὐτοῦ τοῦτον μετεχειρίσθη, ὡς γνωστόν, ὁ Ἡρώδης οὗτος πρὸς ὑψηλοὺς πνευματικοὺς καὶ πρακτικοὺς σκοπούς, πληρώσας εὐεργεσιῶν ὄχι μόνον τὴν πατρίδα αὐτοῦ Ἀθήνας, ἀλλὰ καὶ πλείστας ἄλλας ἑλληνικὰς πόλεις, ἐξ ὧν ἀναφέρονται ἡ Τρωάς, ἡ Σπάρτη, τὸ Γύθειον, τὰ Μέγαρα κ. ἄλλ. ([2]). Ἡ ἐπὶ τῆς κορυφῆς τοῦ πρώτου ᾠδείου τῶν ἐπὶ Δομιτιανοῦ νομισμάτων τῶν Κορινθίων γλαῦξ, σύμβολον κατ' ἐξοχὴν Ἀθηναϊκόν, εἶναι ἤδη σπουδαία ἔνδειξις ὑπὲρ τοῦ ὀρθοῦ τῆς ὑποθέσεώς μου, ὅτι τὸ πρῶτον μὲν Ὠδεῖον τῆς πόλεως ταύτης θ' ἀνηγέρθη δαπάνῃ Ἡρώδου τοῦ Ἀθηναίου, τούτου δὲ φθαρέντος ἐν τῷ μεταξύ, θὰ ἀνήγειρεν ἐκ νέου ἐνταῦθα ἢ θὰ ἐβελτίωσεν αὐτὸ ὁ υἱός αὐτοῦ ἐπὶ Ἀδριανοῦ, ἔργον Ἀριοβαρζάνου καὶ οὐχὶ Περικλέους ἐκτελέσας ἐν τῇ περιστάσει ταύτῃ.

Ἐννοεῖται ὅτι ἀμφότεροι οἱ Ἀθηναῖοι οὗτοι θὰ ἔλαβον ὡς πρότυπον τῆς οἰκοδομῆς τοῦ ᾠδείου τῆς Κορίνθου τὸ περίφημον θολωτὸν Περίκλειον ᾠδεῖον, μετατρέψαντες μόνον συμφώνως πρὸς τὰς ἀρχιτεκτονικὰς ἀντιλήψεις τῶν χρόνων αὐτῶν τὸ κλειστὸν τετράγωνον σχῆμα τοῦ θεάτρου αὐτοῦ εἰς περιφερὲς ἀμφιθέατρον, διατηρῆσαν ἐν τῷ κέντρῳ αὐτοῦ τὴν θολωτὴν σκέπην. Τοιαύτης τινὸς συνθέσεως μεγαλοπρεποῦς οἰκοδομήματος παραλλαγὴν ἐν Ῥώμῃ εὑρίσκομεν ἤδη εἰκονιζομένην ἐπὶ τῶν νομισμάτων τοῦ Νέρωνος

([1]) *Pauly-Wissowa*, R. Enc. VIII ἐν λ. Flavius σ. 2589, 2592, 2593 κέ.
([2]) *Pauly-Wissowa*, R. Enc. ἐν λ. Claudius σ. 2677,71.

(54—68 μ. χ.) (¹) (Πίν. Γ', εἰκ. 8). Τὴν ὑπὸ τοῦ σκιλλομόρφου θόλου τοῦ Κορινθιακοῦ ᾠδείου Ἡρώδου τοῦ Ἀθηναίου ὑποδεικνυομένην συγγένειαν πρὸς τὸ Περίκλειον ᾠδεῖον τῶν Ἀθηνῶν ἐπιρρωνύει ἡ μελέτη τῆς μέχρι τοῦδε λίαν παραμεληθείσης, ἐφ' ὅσον γνωρίζω, σπουδαιοτάτης μαρτυρίας τοῦ Πλουτάρχου (²), ὅτι τὸ ᾠδεῖον τοῦ Περικλέους *«εἰκόνα λέγουσι γενέσθαι καὶ μίμημα τῆς βασιλέως σκηνῆς»*, ἧς ἀπότοκος φαίνεταί μοι ὁ θρύλος, ὁ μόνον ὑπὸ τοῦ Βιτρουβίου (V, 21) ἀναφερόμενος, καθ' ὅν τὸ Περίκλειον ᾠδεῖον τῶν Ἀθηνῶν ἀνηγέρθη ὑπὸ τοῦ *Θεμιστοκλέους*, οἱ δὲ λίθινοι κίονες αὐτοῦ ἀνεῖχον στέγην κατεσκευασμένην ἢ καὶ φερομένην ὑπὸ τῶν ἱστῶν καὶ κεραιῶν (ἀντενῶν) τῶν περσικῶν πλοίων, λαφύρων τῶν Ἀθηναίων ἐκ τῶν Μηδικῶν πολέμων. Ὁ θρύλος οὗτος γεννηθεὶς βεβαίως ἐκ τοῦ πλήθους τῶν ἐπὶ τῶν λιθίνων κάτω κιόνων φερομένων ξυλίνων τοιούτων τοῦ δευτέρου πατώματος τοῦ Ὠδείου καὶ τῶν ἐπ' αὐτῶν κεκλιμένων ξύλων τῆς ἐπιπέδου παμμεγίστης στέγης αὐτοῦ, εἶναι βεβαίως ἐσφαλμένος, διότι, ἂν ἀπὸ τοῦ 480 π. Χ. εἶχον διαφυλαχθῆ οἱ ἱστοὶ οὗτοι μέχρι τῶν χρόνων τῆς περὶ τὸ 445 π. Χ. οἰκοδομίας τοῦ Ὠδείου ὑπὸ τοῦ Περικλέους, θὰ εἶχον ἤδη σαπῆ.

Διὰ τῶν λέξεων *«εἰκὼν καὶ μίμημα τῆς βασιλέως σκηνῆς»* δυνατὸν πρῶτον νὰ ἐννοῆται ἡ στρατιωτικὴ κινητὴ σκηνὴ τοῦ Μεγάλου βασιλέως τῶν Περσῶν, ἧς ὅμως ἀγνοοῦμεν τὸ σχῆμα καὶ δι' ἣν κρομμυόμορφος θόλος εἶναι ὅλως ἀπίθανος. Ἡ τοιαύτη στρατιωτικὴ σκηνὴ τῶν βασιλέων τῆς Ἀσσυρίας, ἣν καλῶς γνωρίζομεν (³) καὶ πρὸς ἣν δυνατὸν νὰ ὡμοίαζεν ἡ σκηνὴ τοῦ βασιλέως τῆς Περσίας, οὐδεμίαν ὁμοιότητα παρουσιάζει πρὸς σκιλλόμορφον θόλον. Πιθανώτερον ὅμως ἐκ τῶν προτέρων φαίνεταί μοι ὅτι ἐν τῇ περιπτώσει ταύτῃ ἡ λέξις *σκηνὴ* σημαίνει τὸν τῷ Μεγάλῳ Βασιλεῖ χρησιμεύοντα ὡς πατροπαράδοτον ἰδιόσχημον πρὸς λατρείαν ἱερὸν ἐστεγασμένον χῶρον. Ἐκ τῶν λεξικῶν γνωρίζομεν ἐν γένει ὅτι ἡ λέξις *σκηνὴ* σημαίνει πᾶσαν σκιάδα ἢ καλύβην ἐστεγασμένην, καθόλου δὲ πᾶσαν

(¹) *Naville,* Monnaies Romaines imperiales, coll. Vautier et M. Collignon σ. 332 Πίν. XI.

(²) Περικλῆς ἔνθ. ἀ.

(³) *Perrot et Chipiez,* Hist. de l'art II σ. 180 εἰκ. 56 καὶ 57 καὶ σ. 343 εἰκ. 156.

κατοικίαν, οἰκίαν ἢ ναὸν ἢ ἱερὸν σκῆνος (tabernacle), εἰδικευθεῖσα κατόπιν εἰς τὸ ἐστεγασμένον *παράπηγμα*, τὸ χρησιμεῦον τοῖς ὑποκριταῖς τῶν θεάτρων. Δέον ἄρα νὰ ζητήσωμεν τὴν ἔννοιαν τῶν λέξεων τοῦ Πλουτάρχου ἐν τῇ πατρίῳ τῶν Περσῶν ἀρχιτεκτονικῇ, τῇ ἀναφερομένῃ εἰς τὰς πατροπαραδότους οἰκίας ἢ οἰκοδομήματα τῆς ἰδιαιτέρας λατρείας τῶν βασιλέων αὐτῶν. Πράγματι δ' ἐν αὐτῇ νομίζω ὅτι εὗρον τὸ οἰκοδόμημα, ἐξ οὗ ὁ Περικλῆς ἢ οἱ τόσον συχνὰ τὴν Περσίαν ἐπισκεπτόμενοι Ἕλληνες ἀρχιτέκτονες αὐτοῦ, ἐνεπνεύσθησαν τὸ σχῆμα τοῦ Ὠδείου τῶν Ἀθηνῶν.

Ὡς γνωστὸν (1) τὰ ἐν Περσεπόλει καὶ Σούσοις μεγαλοπρεπῆ ἀνάκτορα τῶν Ἀχαιμενιδῶν βασιλέων ἀνήκουσι πάντα εἰς σύστημα ἀρχιτεκτονικόν, δυνάμενον νὰ ὀνομασθῇ *σύστημα τοῦ ἐπιστυλίου*, ἐν ᾧ οἱ σταθμοὶ τῶν κενῶν ὑποστηρίζουσιν ὑπέρθυρον καὶ ἐν ᾧ στέγαι ἐπίπεδοι στηρίζονται ἐπὶ φορέων λιθίνων ὡς καὶ ἐπὶ τῆς κορυφῆς τῶν τοίχων. Τὸ σύστημα τοῦτο φαίνεται, κατὰ τὸν εἰδικὸν γνώστην τῶν ἀρχαίων περσικῶν οἰκοδομημάτων Dieulafoy, ἀνῆκον εἰς ξένην ἐν Περσίᾳ καὶ ἐπείσακτον ἀρχιτεκτονικήν, ἥν θὰ εἰσήγαγε μόνη ἡ ὄρεξις τῶν Ἀχαιμενιδῶν βασιλέων αὐτῆς, ὑπηρετουμένη ὑπὸ Ἑλλήνων καὶ Αἰγυπτίων ἀρχιτεκτόνων, χωρὶς καὶ νὰ κατορθώσῃ νὰ ἐγκλιματίσῃ μονίμως αὐτὴν ἐν τῇ Περσίᾳ. Παρὰ τὰ ἀνάκτορα ὅμως ταῦτα ὑπάρχουσι, καὶ δὴ ἐν μόνῃ τῇ ἀρχικῇ Περσίδι (Pars), εἰς Σαρβιστάν, Φιροὺζ-Ἀβὰδ καὶ Φεράχ-Ἀβάδ, τρία ἄλλα μυστηριώδη μέχρι τοῦ νῦν οἰκοδομήματα, ὡς *ἀνάκτορα* ὑπὸ πάντων θεωρούμενα, παρουσιάζοντα τὰ αὐτὰ κύρια χαρακτηριστικά, ἅτινα καὶ τὸ Ὠδεῖον τοῦ Περικλέους, τὸ *μίμημα* τοῦτο καὶ *εἰκὼν τῆς σκηνῆς* τοῦ Μεγάλου Βασιλέως, ἤτοι τετράγωνον εὐρὺ οἰκοδόμημα, ὑπὸ θόλου καλυπτόμενον, πρὸς δὲ καὶ τὰς αὐτὰς πανυψήλους καμαρωτὰς πύλας τῆς προσόψεως, ὡς καὶ τὰς τὴν μονοτονίαν τῶν μεγάλων γυμνῶν ἐπιφανειῶν τῶν ἄλλων ὄψεων τοῦ οἰκοδομήματος διακοπτούσας τυφλὰς καμαρώσεις (arcatures aveugles), ἃς ἀνευρίσκομεν εἰς τὸ περιφερὲς ἤδη καὶ οὐχί, ὡς ἐπὶ Περικλέους, τετράγωνον οἰκοδόμημα τῶν ἐπὶ Δομιτιανοῦ καὶ Ἀδριανοῦ κοπέντων Κορινθιακῶν νομισμάτων, τὸ ἀνέχον ἢ περιβάλλον τὴν *σκιλλόμορφον* θόλον τοῦ ἐν Κορίνθῳ

(1) *Perrot et Chipiez*, ἔνθ. ἀν. V σ. 561-588.

ᾠδείου ἢ ᾠδείων Ἡρώδου τοῦ Ἀττικοῦ καὶ Ἡρώδου τοῦ Ἀθηναίου, ἢ καὶ τὴν εὐθεῖαν πρόσοψιν τοῦ ἐπὶ Ρηγίλλῃ ᾠδείου τοῦ αὐτοῦ ἀνδρός.

Τὰ περσικὰ ταῦτα *ἀνάκτορα* εἶναι κατ' ἐμὲ κυρίως τόποι λατρείας παρόμοιοι πρὸς τὸ ἐπίσης τετράγωνον, πολύστυλον καὶ ἐστεγασμένον (*κορυφωμένον*, ἴσως διὰ θόλου Περικλείων ἐπίσης χρόνων) *Ἀνάκτορον* ἢ *Τελεστήριον* τῆς ἐν Ἐλευσῖνι μυστικῆς λατρείας, τὸ πρὸς οὐδὲν ἄλλο τόσον ὁμοιάζον, ὅσον πρὸς τὸ Ὠδεῖον τοῦ Περικλέους. Τὸ μέγιστον πάντων τῶν ἐν λόγῳ ἰδιορρύθμων περσικῶν ἀνακτόρων τούτων εἶναι τὸ τοῦ Φιροὺζ-Ἀβάδ (Πίναξ Γ', 10), μήκους 103, 46 μ. καὶ πλάτους 55, 50, ἔχον τρεῖς ἰσομεγέθεις θόλους, ἐπικειμένους τριῶν περὶ τὸ κέντρον τοῦ οἰκοδομήματος τετραγώνων παραπλεύρων ἰσομεγέθων αἰθουσῶν (¹). Τὸ τούτου μικρότερον ἀνάκτορον τοῦ Σαρβιστάν, μήκους 40, 35, πλάτους δὲ 33, 80 μ., φέρει δύο θόλους (²) (Πίναξ Γ', 12), ὧν ὁ μὲν ἐπίκειται τῆς ἀμέσως μετὰ τὸν μεγαλοπρεπῆ πελώριον πυλῶνα μεγάλης τετραγώνου αἰθούσης, ὁ δὲ μικρότερος τετραγώνου αἰθούσης, εἰς τὸ βάθος τῆς δεξιᾶς πτέρυγος εὑρισκομένης (Πίν. Γ', 11). Τέλος τὸ μικρότερον πάντων ἐν Φεραχ-Ἀβὰδ (³) ἀποτελεῖται νῦν ἐκ μιᾶς μόνον τετραγώνου αἰθούσης, ὑπὸ πελωρίου ἰσομεγέθους θόλου σκεπομένης, φερομένου δὲ διὰ τόξων συνδεομένων στηλωμάτων (piliers).

Κατὰ τὸν ἐπὶ τόπου μελετήσαντα τὰ τρία ταῦτα ἰδιόρρυθμα θολωτὰ περσικὰ *ἀνάκτορα* ἢ *σκηνὰς* βασιλέων Dieulafoy πρόκειται περὶ *ἀνακτόρων* συγχρόνων πρὸς τὰ ξένης, ἑλληνοαιγυπτιακῆς προελεύσεως, βασιλικὰ ἀνάκτορα τῆς Περσεπόλεως καὶ τῶν Σούσων, ἀνηκόντων δ' ὅμως εἰς τὴν ἀληθῶς ἐγχώριον ἀρχιτεκτονικὴν τῆς ἀρχαίας Περσίδος, συνδεομένην ἐν τῇ γενήσει αὐτῆς πρὸς τοὺς θολωτοὺς ναούς (⁴), ἀνάκτορα καὶ οἰκίας (Πίν. Γ', 9) τῶν Χαλδαίων καὶ Ἀσσυ-

(¹) *Perrot et Chipiez*, ἔνθ. ἀν. τομ. II, σ. 174-175 εἰκ. 52-54. τομ. V εἰκ. 356 πρόσοψις, εἰκ. 357 τομὴ πλάτους, εἰκ. 373 πλαγία ὄψις.

(²) Αὐτ. II. σ. 157 εἰκ. 53 καὶ 54 καὶ V σ. 260 εἰκ. 103 εἰκ. 359 (κυρία πρόσοψις συμπληρωμένη) καὶ εἰκ. 360 (τομὴ κατὰ μῆκος τῆς δεξιᾶς πτέρυγος).

(³) *Dieulafoy*, L'art antique de Perse τομ. IV εἰκ. 56.

(⁴) *Perrot*, ἔνθ. ἀν. τομ. II σ. 146 εἰκ. 43. σ. 187 εἰκ. 59 καὶ σ. 228 (Πίναξ), σ. 231 καὶ ἑξῆς: La voute.

ρίων. Μεταφυτευθεῖσα δ' αὕτη εἰς τὸ ἔδαφος τοῦ Ἰρὰν θὰ ἐτελειοποιήθη κατὰ τὴν περίοδον τῶν Ἀχαιμενιδῶν, ἵνα φθάσῃ τέλος ἐπὶ τῶν Σασσανιδῶν εἰς πλήρη κατοχὴν τῶν μέσων αὐτῆς καὶ παραγάγῃ, ὀλίγον βραδύτερον, τὰ ὡραῖα ἐκεῖνα μουσουλμανικὰ θολωτὰ τεμένη τῶν πρώτων αἰώνων τῆς Ἐγείρας, ἅτινα προκαλοῦσι νῦν τὸν θαυμασμὸν τῶν περιηγητῶν (Πίναξ Γ', 13). Οὕτω κατὰ τὸν Dieulafoy θὰ ὑπῆρξεν ἐν τῇ Περσίδι μεταβίβασις ἀδιάκοπος καὶ ἀνάπτυξις προοδευτικὴ τοῦ συστήματος τοῦ τόξου καὶ τοῦ ἐπὶ τετραγώνου σχεδίου ᾠκοδομημένου θόλου. Ἡ ἐργασία δ' αὕτη, ἀρξαμένη ἤδη ἀπ' αὐτῆς τῆς βασιλείας τοῦ Κύρου († 529 π. Χ.) καὶ συνεχισθεῖσα ὑπὸ τῶν διαδόχων αὐτοῦ, θὰ ἐπρομήθευσεν εἰς τοὺς βυζαντινοὺς ἀρχιτέκτονας τὰ πρῶτα στοιχεῖα, ἅτινα χαρακτηρίζουσι τὰ περιφημότερα τῶν ἔργων αὐτῶν, ἐκεῖνα, ἅτινα βραδύτερον, ὡς ἡ Ἁγία Σοφία, ἐχρησίμευσαν ὡς ὑπόδειγμα εἰς τὴν τέχνην τῆς Δύσεως.

Λεπτομερέστερον δὲ κατὰ τὸν αὐτὸν Dieulafoy τὸ μὲν ἀνάκτορον τοῦ Φιροὺζ-Ἀβὰδ θὰ ἀνῆκεν εἰς τοὺς χρόνους αὐτοῦ τοῦ Ξέρξου (485—465 π. χ.) ἢ τοῦ πρώτου Ἀρταξέρξου (464—425 π. χ.), εἰς ὧν τὴν «σκηνὴν» ἀναφέρεται ἡ παραβολὴ τοῦ Ὠδείου τοῦ Περικλέους ὑπὸ τοῦ Πλουτάρχου, ἐνῷ τὸ τοῦ Σαρβιστάν, ὃν κατὰ 150 ἔτη νεώτερον, θὰ εἶναι σύγχρονον τῶν τελευταίων Ἀχαιμενιδῶν ἢ Σελευκιδῶν. Ὑποπτεύει μάλιστα ὁ ἄνω Γάλλος ἀρχαιολόγος ὅτι τὸ ἀνάκτορον τοῦ Φιροὺζ-Ἀβὰδ δυνατὸν νὰ ᾠκοδομήθη τὸ πρῶτον εἰς τοὺς χρόνους τοῦ Κύρου ἴσως δὲ μᾶλλον εἰς ἐκείνους τοῦ Ἀριαμένους, πάππου τοῦ Κύρου καὶ τελευταίου βασιλέως τῆς παλαιᾶς Περσίδος.

Αἱ γνῶμαι αὗται τοῦ Dieulafoy ἐπολεμήθησαν ἤδη, ὡς πρὸς τὸ χρονολογικὸν αὐτῶν μέρος, ὑπὸ ἄλλων σοφῶν, (¹) θεωρούντων τὰ ἐν λόγῳ θολωτὰ οἰκοδομήματα ὡς πολὺ νεώτερα καὶ δὴ ἀνήκοντα εἰς τοὺς πρώτους χριστιανικοὺς χρόνους ἢ ἐκείνους τῶν ἀπὸ τοῦ 228 μ. Χ. Σασσανιδῶν βασιλέων τῆς Περσίας, οὓς διεδέχθη ἐν ἔτει 651 μ. Χ. ἡ ἀραβικὴ κατάκτησις. Ἀλλὰ τὸ νῦν διὰ τῆς ἐπιβεβαιώσεως τῆς μαρτυρίας τοῦ Πλουτάρχου πιστούμενον γεγονός, ὅτι τὸ Ὠδεῖον τοῦ Περικλέους, ὡς καὶ τὰ κατὰ τροποποίησιν αὐτοῦ

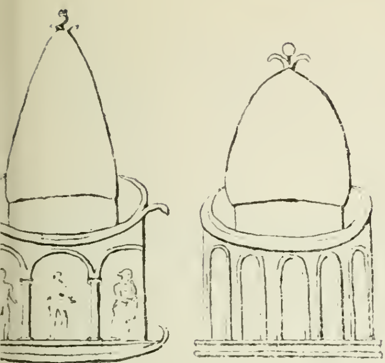
(¹) *Perrot*, τόμ. V ἔνθ. ἀ.

ἀπὸ τετραγώνων εἰς περιφερῆ θολωτὰ οἰκοδομήματα ἀντίγραφα αὐτοῦ ἐν Κορίνθῳ, ἀντιγράφουσι πράγματι τὰς γενικὰς τοὐλάχιστον γραμμὰς τῶν ἐγχωρίων τῆς Περσίδος βασιλικῶν *ἀνακτόρων*, *σκηνῶν* ἢ *τελεστηρίων* ἔρχεται εἰς ἐπικούρημα τῆς γνώμης τοῦ Dieulafoy ὡς πρὸς τὴν χρονολογικὴν αὐτῶν κατάταξιν, γνώμης πολεμηθείσης ἄλλως τε δι' ἐπιχειρημάτων, λίαν ἀσθενῶν καὶ ἀνεπαρκῶν φαινομένων μοι, ἐφ' ὅσον τοὐλάχιστον δύναμαι κρίνω.

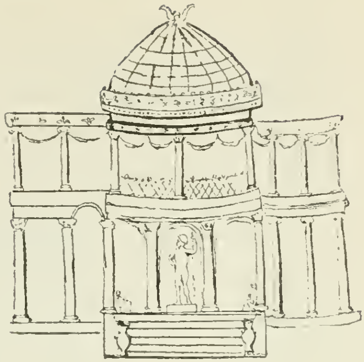
Ἐν πάσῃ περιπτώσει δέον νὰ ἐξαρθῇ ἐνταῦθα τὸ γεγονὸς ὅτι οἱ θόλοι τῶν ἐν λόγῳ ἰδιορρύθμων ἀνακτόρων ἢ τελεστηρίων τῆς Περσίδος καίπερ *προμήκεις* ὡς ἡ σκίλλα κατὰ τὸ ἐσωτερικὸν αὐτῶν, δὲν παρουσιάζουσιν, ἐκ τῶν ἔξωθεν ὁρώμενοι, οὔτε τὸ ὡς σκίλλης ὀξὺ τῆς κορυφῆς, ὅπερ ἔχουσί τινα τῶν ἀσσυριακῶν οἰκοδομημάτων (Πίν. Γ', εἰκ. 8), ὡς καὶ ὁ θόλος τῶν ἐπὶ τῶν νομισμάτων Ὠδείων τῆς Κορίνθου, οὔτε τὰ φύλλα τῆς σκίλλης ὡς ἀκρωτήριον τῆς κορυφῆς τοῦ δευτέρου τούτων, οὔτε τέλος τὴν περὶ τὴν βάσιν τοῦ θόλου στένωσιν, δι' ἧς ἐπιτυγχάνεται ἡ πλήρης ὁμοιότης τοῦ θόλου πρὸς τὴν σκίλλαν, ἥν ἀνευρίσκομεν κατόπιν διαδεδομένην πανταχοῦ τῆς Περσίας καὶ πάσης ἄλλης πρωτοχριστιανικῆς ἢ πρωτομωαμεθανικῆς χώρας, καὶ ἧς παράδειγμα ἔστω ἡ ἐνταῦθα παρατιθεμένη εἰκὼν τοῦ ἐν Schiras ἐπιτυμβίου τεμένους τοῦ Σεΐδ-Μὶρ-Ἀχμὲτ (Πίν. Δ', εἰκ. 13) (¹).

Ἡ παρατήρησις αὕτη φέρει ἡμᾶς εἰς τὴν ὑπόθεσιν, ὅτι ὁ πρῶτος ἐπὶ εὐρυτάτου τετραγώνου οἰκοδομήματος θρησκευτικοῦ τελεστηρίου, οἷον ἦτο καὶ τὸ Διονυσιακὸν Ὠδεῖον τοῦ Περικλέους καὶ τὸ ἐν Ἐλευσῖνι *Τελεστήριον* τοῦ Ἰκτίνου, οἰκοδομήσας θόλον τελείως καὶ ἀπὸ σκοποῦ πρὸς τὸν βολβὸν τῆς σκίλλης ὁμοιάζοντα, εἶναι ὁ οἰκοδομήσας τὸ Περίκλειον Ὠδεῖον μέγας, ἂν καὶ ἄγνωστος ἡμῖν, Ἕλλην ἀρχιτέκτων τῶν περὶ τὸν Περικλέα, ὅστις εἶναι ἴσως ὁ καὶ τὸ ἐν Ἐλευσῖνι σχεδιάσας *Ἀνάκτορον* ἢ *Τελεστήριον* τῆς μυστικῆς λατρείας, τὸ τόσον ὁμοιάζον πρὸς τὸ ὅλον σχῆμα τοῦ Περικλείου Ὠδείου Ἰκτῖνος, ἢ εἷς τῶν διὰ τοὺς βασιλεῖς τῆς Περσίας κατὰ τοὺς χρόνους τοῦ Περικλέους ἐργασθέντων ἐν Περσίᾳ, ἧς ἐκ τῶν ἰθαγενῶν θρησκευτικῶν ἀνακτόρων ἢ τελεστηρίων πιθανὸν νὰ ἐδανείσθη τὰ

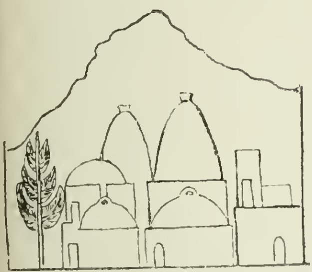
(¹) *Thiersch,* Pharos σ. 164 εἰκ. 245 (ἐκ τοῦ *Dieulafoy,* La Perse, la Chaldée et la Susiane).



7. Ὠδεῖον Κορίνθου ἐπὶ νομισμάτων.



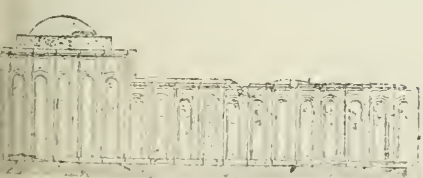
8. Ρωμαϊκὸν οἰκοδόμημα ἐπὶ νομισμάτων.



9 Ἀσσυριακὰ οἰκοδομήματα.



10 Ἀνάκτορον Φερούζ-Ἀβάδ Περσίδος.



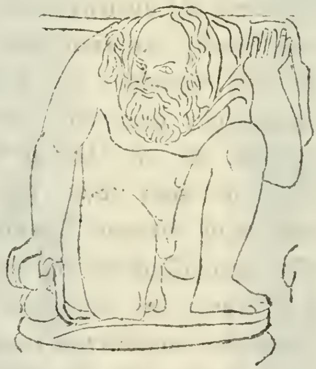
11 Ἀνάκτορον Σαρβιστὰν Περσίδος.



12 Ἀνάκτορον Σαρβιστὰν Περσίδος.

πρῶτα στοιχεῖα τοῦ κολοσσιαίου ὑπωροφίου Διονυσιακοῦ τελεστηρίου, τοῦ φέροντος τὸ ὄνομα Ὠδεῖον τοῦ Περικλέους, τοῦ διὰ τοῦτο λεγομένου *μιμήματος καὶ εἰκόνος τῆς σκηνῆς* τοῦ Μεγάλου Βασιλέως.

Πρὸς τὴν ὑπόθεσιν ταύτην λαμπρῶς συντρέχει τὸ γεγονός, ὅτι τὸ κρόμμυον τῆς κεφαλορρίζου σκίλλης ἔχαιρεν ἐν Ἑλλάδι καὶ πρωτίστως ἐν Ἀθήναις καὶ Ἀττικῇ ἀπὸ παναρχαίων ἤδη χρόνων, ὡς ἐκ τοῦ δευτέρου μέρους τῆς παρούσης μελέτης θὰ εἴδομεν εὐθὺς κατωτέρω, φήμην *ἀλεξικάκου*, προστατεύοντος κατὰ πάσης ἐπιφερομένης *δηλήσεως* ἢ συμφορᾶς τὴν πόλιν, τείχη, οἰκοδομήματα καὶ κατοίκους αὐτῆς, μάλιστα ἂν ἡ σκίλλα—θόλος αὕτη ἐφαίνετο ὡς ἐν κενῷ αἰωρουμένη, καθὰ καὶ ὁ θόλος τοῦ Περικλείου Ὠδείου, οὗ τὴν σφαῖραν φαίνεται ὅτι ἀνεῖχεν ἐπὶ τῶν ὤμων σειρὰ Διονυσιακῶν ἐν γόνασι Σειληνῶν, ὧν δύο καλῶν χρόνων ἀντίγραφα φαίνεται ὅτι εἶναι οἱ κατόπιν ἐντειχισθέντες εἰς τὸ βῆμα τοῦ Φαίδρου ἐν τῷ Διονυσιακῷ θεάτρῳ δύο τοιοῦτοι ([1])· Ὑποθέτω δηλαδὴ ὅτι τόσον τοῦ Περικλείου ὅσον καὶ τοῦ ἐπὶ Ἀριοβαρζάνους ἐκ νέου ἐγερθέντος Ὠδείου τῶν Ἀθηνῶν τὸν σφαιροειδῆ μέγαν θόλον ἔφερον Σειληνοὶ ὡς Ἄτλαντες, καθ᾿ ἃ καὶ τὴν ἐπὶ ἀναγλύφου ἑλληνιστικῶν χρόνων οὐρανίαν παμμεγέθη σφαῖραν φέρουσιν οἱ ὁμοίως ἐν γόνασι τοιοῦτοι *Ἄτλαντες* ([2]), ὧν μεταξὺ θὰ ἠνοίγοντο παράθυρα φωτισμοῦ τοῦ ἐσωτερικοῦ τοῦ Ὠδείου (Πίν. Β', εἰκ. 3-4). Θὰ εἴδομεν δ᾿ ὅτι καὶ ἡ βακχικὴ φύσις τῶν ὦτα χοίρων ἐχόντων Σειληνῶν *ἰάκχων* τούτων τοῦ βήματος τοῦ Φαίδρου ἁρμόζει εἰς τοὺς περὶ τῆς ἀλεξικάκου φύσεως τῆς ἀπὸ δένδρων ἢ ὀροφῶν ἀνηρτημένης σκίλλης παναρχαίους ἀττικοὺς μύθους, ὡς καὶ τοὺς περὶ τῆς ἀρχῆς τῆς λατρείας τοῦ Διονυσίου ἐν τῇ Ἀττικῇ, λατρείας ἀσκουμένης κυρίως ἐν τῷ μεγάλῳ Διονυσιακῷ τεμένει, οὗ μέρη ἀπο-



([1]) Arch. Jahrbuch. XXIV (1909) σ. 218—219 Εἰκ. 29-30. *Weller*, Athens and his mon. σελ. 199 εἰκ. 112.

([2]) Arch. Zeitung 1862 πίν. CLXVI. Svoronos ἐν Zeit. f. Num. Wien 1922, καὶ ἐν Wiener Num. Zeit. 1922.

τελοῦσιν τὸ Λυκούργειον λεγόμενον ὑπαίθριον Διονυσιακὸν θέατρον καὶ τὸ συναφὲς αὐτῷ θολωτὸν Ὠδεῖον τοῦ Περικλέους (¹). Ἐξ Ἀθηνῶν ὁ μορφὴν σκίλλης ἔχων περίκλειος θόλος τοῦ Ὠδείου θὰ διεδόθη εἰς Κόρινθον καὶ Ρώμην πρὸς δυσμὰς καὶ μέχρις αὐτῆς τῆς Περσίας πρὸς ἀνατολάς, ἐξ ἧς θὰ παρέλαβεν αὐτὸν ἡ ἀρχιτεκτονικὴ τῶν πρώτων χριστιανικῶν καὶ μωαμεθανικῶν ναῶν καὶ τεμενῶν, ὧν αὐτῶν τῶν μιναρέδων τὰς κορυφὰς κοσμεῖ ἔκτοτε ὡς ἀκρωτήριον θολίσκος, τελείαν μορφὴν παρουσιάζων ἀλεξικάκου ἐν τῷ κενῷ ὑψουμένης σκίλλης (Πίν. Δ΄, εἰκ. 14) (²).

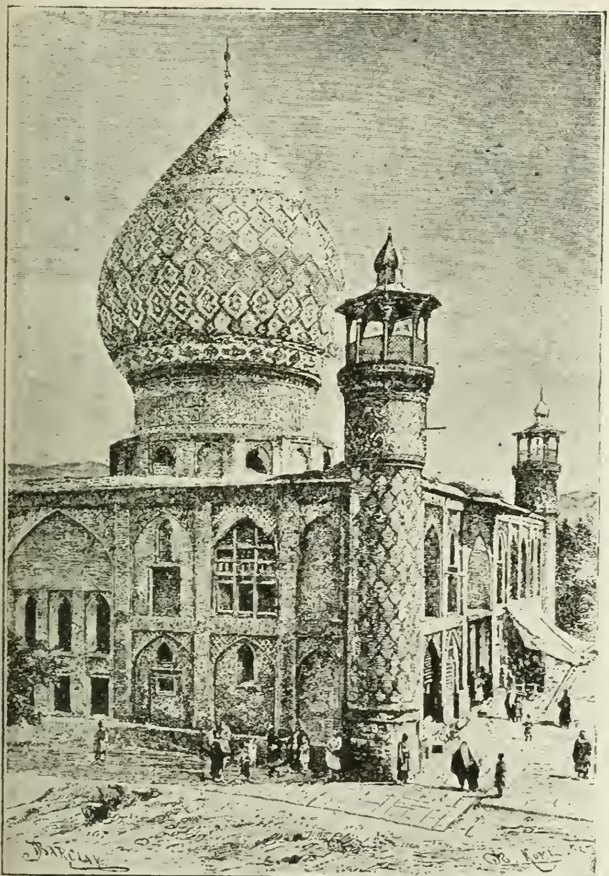
Β΄.

Προκειμένου περὶ τῶν ἀρχιτεκτονικῶν θόλων γνωρίζομεν ὅτι ἀρχικὸς λόγος τῆς πρώτης αὐτῶν ἐμφανίσεως καὶ ἐφαρμογῆς εἰς τὰς χώρας τῶν θερμῶν κλιμάτων εἶναι ἡ παροχὴ σκιᾶς καὶ ἡ κάλυψις ὅσον τὸ δυνατὸν εὐρυτέρου καὶ ὑψηλοτέρου δροσεροῦ κλειστοῦ χώρου πρὸς ἀκοπωτέραν ἀναπνοὴν κατὰ τὰς μακρὰς πνιγηρὰς ὥρας τῶν θερινῶν ἡμερῶν. Ἐν τῇ Ἀττικῇ ἡ εἰσαγωγὴ τῆς θόλου ταύτης συνεδέθη πρὸς τὸν ἱερὸν λόγον τῆς ἡλιακῆς ἑορτῆς τῶν *Σκίρων* ἢ *Σκιερῶν*, καθ' ἣν οἱ κάτοικοι ἐξερχόμενοι τὸ θέρος ἐκ τῶν πνιγηρῶν, ὑπὸ τειχῶν περιοριζομένων, στενῶν πελασγικῶν ἀκροπόλεων αὐτῶν, ἔζων ἐν ταῖς ἐξοχαῖς ὑπὸ προχείρους θολίας καὶ σκιάδας, ὧν μάλιστα τὸ ἀρχιτεκτονικὸν παράδειγμα (modèle) ἐπόμπευον φέροντες ἐπὶ τῶν ὤμων, ὡς οἱ Λευίται τὴν *Σκηνὴν τοῦ μαρτυρίου*, οἱ Βουτάδαι ἱερεῖς κατὰ τὴν παναρχαίαν ταύτην ἑορτὴν τῶν σκιερῶν *Σκίρων* (³) Ὁ θόλος εἶναι γνωστὸς ἀρχιτεκτονικῶς ἐν Ἑλλάδι ἤδη ἀπὸ τῶν προϊστορικῶν χρόνων καὶ δὴ διὰ μνημείων, ὧν ἐκ μὲν τῶν ὑπογείων τὸ θαυμαστότερον εἶναι ὁ λεγόμενος θησαυρὸς τοῦ Ἀτρέως, ἐκ δὲ τῶν ἐπιγείων ἡ ὑπὸ τῆς Ὀδυσσείας ἐν τῇ αὐλῇ τοῦ ἀνακτόρου τοῦ Ὀδυσσέως μνημονευομένη *θόλος*. Τότε καὶ ἔκτοτε ἡ χρῆσις αὐτοῦ ὑπῆρξε ποικίλη.

(¹) Ἴδε Ἀρχ. Δελτίον τ. 5 (1919) σ. 13 εἰκ. 15.

(²) *H. Thiesch*, Pharos, Antike Islam und Occident σ. 114 εἰκ. 113-135 155, καὶ 190.

(³) Περὶ τούτων ἐν λεπτομερείᾳ ἴδε τὴν ἀνωτέρω σελ. 141,3 μνημονευθεῖσαν περὶ τῆς Θόλου τῶν Ἀθηνῶν μελέτην μου ἐν τῷ προσεχεῖ τόμῳ τῆς, Zeitschr. für Numismatik τῆς Βιέννης.



13 Ἐπιτύμβιον τέμενος Σεΐδ-Μίρ-Ἀχμὲτ ἐν Schiras.



14 Μιναρὲς τοῦ τεμένους Bordeini ἐν Καΐρῳ·

Πρὸς παραδοχὴν δὲ τῆς θόλου εἰς τὰ *ὑπωρόφια θέατρα* τῶν Ὠδείων, ἐν οἷς ἐτελοῦντο αἱ ᾠδικαὶ *Διονυσιακαὶ* τῶν ἀρχαίων ἱεροτελεστεῖαι, συντρέχων λόγος βεβαίως ὑπῆρξεν ὁ ἠχητικός, καθὼς καὶ ὁ Βιτρούβιος (V, 9) μαρτυρεῖ. Ἀλλ' εἰς τὸ νὰ δοθῇ τὸ πρῶτον ἐπὶ Περικλέους εἰς τὴν θόλον τοῦ Ὠδείου τῶν Ἀθηνῶν ἐξωτερικῶς τὸ σχῆμα τοῦ βολβοῦ τῆς σκίλλης (Πίν. Β'), ὅπερ δὲν ἔχουσιν οἱ ἀρχαιότεροι θόλοι τῶν βασιλικῶν *Σκηνῶν-Ἀνακτόρων* τῶν Ἀσσυρίων ἢ Περσῶν, ὧν τελευταίων κατ' ἀπομίμησιν τῶν γενικῶν γραμμῶν ἐποιήθη, ὡς εἴδομεν, ἡ θόλος αὕτη, βεβαίως θὰ συνετέλεσεν ἕτερός τις *ἱερὸς λόγος* ἀττικὸς τῶν ἀπὸ τρισγερόντων ἤδη δεισιδαιμόνων χρόνων αἰτιολογούντων τὰ σχήματα τῆς πρωτογόνου ἑλληνικῆς ἀρχιτεκτονικῆς. Περὶ τοῦ ζητήματος τούτου γενικώτερον καὶ εὐρύτερον λόγον ποιοῦμαι ἐν τῷ νῦν τυπουμένῳ ἐν Παρισίοις νέῳ βιβλίῳ μου Protogonia, — Religion et Civilisation Protohelléniques, ἔνθα δεικνύω ὅτι εἰς τοιούτους ἱεροὺς ἐκ δεισιδαιμονίας λόγους ἀναφέρεται, καὶ δι' αὐτῶν αἰτιολογεῖται ἡ γένεσις πλείστων, ἐκ πρακτικῶν μόνον λόγων γεννηθέντων τὸ πρῶτον, ἀρχιτεκτονικῶν σχημάτων, ὡς καὶ τῶν ὀνομάτων αὐτῶν, π. χ. τῶν ὀνομάτων τῶν δύο *ἀετῶν* τῆς στέγης τοῦ Ἑλληνικοῦ ναοῦ, τῶν κατ' ἐμὲ οὕτω κληθέντων ἐκ τῶν δύο ἀετῶν τοῦ Διός, τῶν διὰ τῶν πτερύγων αὐτῶν πρώτων σκιασάντων ἐν Κρήτῃ, ὡς ζῶσά τις θεία ὀροφή, τὸν ἔκθετον ἀρτιγέννητον παῖδα Δία. Ἐπίσης τὰ ὀνόματα *κρανίον, ὀφθαλμός, τράχηλος, σπόνδυλοι, ῥαβδώσεις* (πτυχαὶ), *πόδες* κτλ. τῶν τὰς πρώτας κιονομόρφους τῆς πρωτογόνου ἑλληνικῆς κιονολατρικῆς λατρείας εἰκόνας τῶν θεοὺς καὶ δαίμονας δηλούντων κιόνων· ὁμοίως τὸ πρῶτον ὄνομα *λάρναξ* (= πρωτόγονον πλοῖον) τῶν σαρκοφάγων, λογιζομένων ὡς τῶν πλοίων τοῦ φανταστικοῦ χαρωνείου πλοῦ τῶν νεκρῶν πρὸς τὴν νῆσον *τῶν μακάρων κλπ.* Ἐνταῦθα θέλω ἐκθέσει μόνον τοὺς λόγους, ὧν ἕνεκα φρονῶ ὅτι εἰς τὴν θόλον τοῦ Ὠδείου τοῦ Περικλέους ἐδόθη ἐξωτερικῶς τὸ σχῆμα τῆς σκίλλης ἕνεκα παναρχαίας, εἰδικῶς ἀττικῆς προλήψεως, ἀποδιδούσης εἰς τὸ ἄγριον μέγα κρόμμυον τοῦτο τῆς σκίλλης *ἀλεξίκακον* δύναμιν κατὰ τῶν ἀπειλουσῶν τὰς πόλεις, τείχη, πύλας, οἰκοδομήματα καὶ κατοίκους αὐτῶν παντὸς εἴδους καταστροφῶν. Εἰδικώτερον δὲ θέλω ὑποστηρίξει ὅτι ἡ ὡς ἐν τῷ κενῷ αἰωρουμένη φαινομένη πε-

λωρία σκίλλα—θόλος τοῦ Περικλείου Ὠδείου ἐπεῖχε θέσιν ἐν τῇ ἀθηναϊκῇ δεισιδαιμονίᾳ *ἀποτροπαίου*, προστατεύοντος κατὰ τῶν ἐχθρῶν τὸ πλησιέστατα ὑψούμενον τεῖχος τῆς Ἀκροπόλεως, τὸ τόσον πράγματι εὐπρόσβλητον κατὰ τὸ μέρος τοῦτο ἐκ τῆς στέγης τοῦ παρ' αὐτὸν τὸν βράχον καὶ πλησιέστατα τῶν τειχῶν πυργωθέντος Ὠδείου τούτου τοῦ Περικλέους, ὥστε ὅτε ποτὲ ὁ πολιορκῶν τὰς Ἀθήνας στρατὸς τοῦ Σύλλα, ὑπερπηδήσας ἐξ ἐφόδου τὸ παρὰ τὸν Κεραμεικὸν τεῖχος τοῦ περιβόλου, ἐνέπεσε μετὰ βοῆς φοβερᾶς εἰς τὴν πόλιν καὶ «*εὐθὺς σφαγὴ πολλὴ ἦν καὶ ἀνηλεής, ὡς τοῦ Σύλλα τὸν ἐν ποσὶν ἀναιρεῖν κελεύοντος ὑπ' ὀργῆς, ὀλίγων δ' ἦν ἀσθενὴς πρὸς τὴν ἀκρόπολιν δρόμος*», ὁ τότε τύραννος τῶν Ἀθηνῶν Ἀριστίων, φεύγων σὺν αὐτοῖς πρὸς τὴν Ἀκρόπολιν «*ἐνέπρησε τὸ Ὠδεῖον, ἵνα μὴ ἑτοίμοις ξύλοις αὐτίκα ὁ Σύλλας ἔχοι τὴν ἀκρόπολιν ἐνοχλεῖν*». (1) Ἐλησμόνησε δηλαδὴ ὁ ἀσεβὴς τύραννος ἐν τῇ ταραχῇ του τὴν πιστευομένην ἀλεξίκακον ὑπερφυσικὴν δύναμιν τῆς σχινομόρφου στέγης τοῦ Ὠδείου καὶ μόνον τὸν τῆς ἀμέσου γειτονίας αὐτῆς πρὸς τὸ ΝΑ τεῖχος κίνδυνον λογισθεὶς—τεῖχος ἐκεῖθεν ὡς ἐκ πολιορκητικοῦ τινος πύργου ἑλεπόλεως δυνάμενον νὰ προσβληθῇ ὑπὸ τῶν τοξοτῶν καὶ τῶν καταπελτῶν τοῦ Σύλλα — ἐνέπρησε τὸ οἰκοδόμημα τοῦτο, τὸ πράγματι ἐν τῷ συνόλῳ αὐτοῦ ἀποτελοῦν παμμέγιστον, ἕτοιμον ὡς κλίμακα, ἰκρίωμα (*ξύλα* ὡς γνωστὸν ἐκαλοῦντο τὰ *ἰκρία* τῶν βαθμίδων τῶν θεάτρων τῆς πόλεως, ὧν ἓν ἦτο καὶ τὸ Ὠδεῖον) πρὸς ἄμεσον ἐπίθεσιν κατὰ τῶν ἐπάλξεων τῆς Ἀκροπόλεως.

Εἶναι πασίγνωστον ὅτι οἱ ἀρχαῖοι, ὀχυροῦντες κατ' ἀνθρώπων διὰ τῶν πελωρίων πελασγικῶν τειχῶν τὰς ἀκροπόλεις αὐτῶν, ἐφρόντιζον συγχρόνως νὰ προασπίζωσι κατὰ πάσης εἰσελάσεως ἀσθενείας καὶ παντὸς ἄλλου δαιμονίου κακοῦ τὰς πύλας καὶ τὰ ἄλλα εὐπρόσβλητα μέρη αὐτῶν, διὰ τῶν ὑπερφυσικῶν δυνάμεων τοῦ θείου. Τοιαύτην π. χ. ἀλεξιτήριον δύναμιν κατὰ πάσης *δηλήσεως* ἔχει ἡ κιονόμορφος ὑπὸ δύο λεόντων συνοδευομένη πρωτόγονος μορφὴ τῆς προστάτιδος τῶν τειχῶν τῶν πόλεων Μεγάλης Θεᾶς Κυβέλης (2), ἡ

(1) Ἀππιαν. Μιθριδ. 38.

(2) Δύο ἔγγλυφοι Μυκηναϊκοὶ λίθοι, ἐσχάτως ἐν Μυκήναις ὑπὸ τῆς Ἀγγλικῆς Σχολῆς ἀνακαλυφθέντες, εἰκονίζουσι τὴν ἐν λόγῳ Μεγάλην Θεὰν τῶν δύο λεόντων, ἔχουσαν ὑπὲρ τὴν κεφαλὴν διπλοῦν πέλεκυν, τὸν *κύβηλιν* καλούμενον,

ὑπὲρ τὴν κυρίαν πύλην τῶν Μυκηνῶν ἱδρυμένη, ὡς καὶ οἱ μεταγενέστεροι εἰς τὰ τέσσαρα σημεῖα τοῦ ὁρίζοντος πρὸ τῶν πυλῶν τῶν πόλεων ἱδρυόμενοι ἀλεξίκακοι τῶν ἀσθενειῶν κίονες τοῦ λαοῦ ἡμῶν μάλιστα ἐν Ἀθήναις (¹), ἔνθα φαίνεται ὅτι τὴν αὐτὴν κατὰ τῆς εἰσελάσεως τῶν ἀσθενειῶν εἰς τὴν πελασγικὴν ἀκρόπολιν δύναμιν εἶχε κίων τῆς τότε πύλης αὐτῆς, ὃν διεδέχθη ἡ πρὸς κίονα τῶν Προπυλαίων τῶν κλασσικῶν χρόνων ἐρειδομένη Ἀθηνᾶ Ὑγίεια. Τοιαύτην δύναμιν εἶχε τὸ πάλαι καὶ ὁ ἀπόρθητον καθιστῶν τὴν πόλιν τῶν Ἀθηνῶν πρὸ τῶν τειχῶν αὐτῆς κεχωσμένος, μαλάχῃ δὲ καὶ ἀσφοδέλῳ σκίλλης κεκαλυμμένος τάφος τοῦ Οἰδίποδος, ὁ ἀπόρθητον καθιστῶν πρῶτον μὲν τὸν ἐπικίνδυνον διὰ τὰ τείχη τῆς πόλεως Ἄρειον πάγον, κατόπιν δὲ τὸν Ἵππιον Κολωνὸν, εἰς ὃν ἐκ τοῦ Ἀρείου Πάγου μετετέθη ὁ τάφος οὗτος, ὅτε τὸ Πεισιστράτιον τεῖχος κατήργησε τὴν στρατηγικὴν σπουδαιότητα τούτου καὶ ἀνέδειξε τὴν τοῦ Ἱππίου Κολωνοῦ (²). Τοιαύτην ἐπίσης μαγικὴν ἀλεξίκακον δύναμιν πάντως εἶχε καὶ ἡ τὸ νότιον τεῖχος τῆς Ἀκροπόλεως τῶν Ἀθηνῶν κατὰ τὸ μᾶλλον εὐπρόσβλητον ὑπὲρ τὸ Διονυσιακὸν Θέατρον καὶ τὸ Ὠδεῖον τοῦ Περικλέους μέρος αὐτοῦ κοσμοῦσα «*Μεδούσης τῆς Γοργόνος ἐπίχρυσος κεφαλὴ καὶ περὶ ταύτην αἰγίς*», ἡ ἀνάθημα λεγομένη Ἀντιόχου Δ´ Ἐπιφανοῦς (176-164 π. Χ.) (³).

Πολὺ πρὸ τούτου γνωρίζομεν ὅτι ὁ Πεισίστρατος ἀνήρτησεν ἀπὸ τῶν τειχῶν τῆς Ἀκροπόλεως *προβεβλημένην*, ὡς ἀποτρόπαιον κατὰ πάσης βασκανίας, τὴν *Καταχήνην* καλουμένην. Ὡμοίαζε δὲ αὕτη πρὸς τὴν ἀκρίδα, τὴν *καλαμαίαν* καλουμένην, ὡς ἐν τῇ *καλάμῃ* ἤτοι τῷ στελέχει τοῦ σίτου γινομένην. (⁴) Ταύτην δὲ τὴν ἀκρίδα ἐκάλουν οἱ

ἐξ οὗ τὸ *κυβελίσαι* = πελεκίσαι (Ἡσύχιος, Φώτιος, Μέγα Ἐτυμ. ἐν λ.) Ἴδε τὴν ἐμὴν ἐν Ἀρχαιολ. Δελτίῳ 1922 μελέτην· Τὸ λάβαρον τῶν Ἀθηναίων σελ. 47.

(¹) *Σβορῶνος*, Λείψανα κιονολατρείας ἐν Ἀθήναις Ἀρχ. Ἐφημ. 1917 σ. 94-104.

(²) *Σβορῶνος*, Τὸ ἐν Ἀθήναις Ἐθνικὸν Μουσεῖον σελ. 386-388.

(³) Παυσ. I, 21, 3 καὶ V, 12, 4. Περὶ τῆς κεφαλῆς τῆς Μεδούσης *ὡς ἀποτροπαίου* τῶν τειχῶν τῶν πόλεων ἴδε τὴν βιβλιογραφίαν παρὰ Hitzig-Blümner, Pausanias I, 335.

(⁴) Ἡσύχ. λ. *καταχήνη*. Πρβλ. *Lobeck*, Aglaopham. σ. 970. *O. Jahn*, Arch. Beiträge σ. 145 καὶ Berichte der Sächs. ges. Wiss. 1855 σ. 36, ἔνθα εὑρίσκει τις συγκεντρωμένας πάσας τὰς ἐνταῦθα μνημονευομένας πηγάς. *E. Curtius*. Arch. Zeit. 1860 σ. 40. *Wachsmuth*, Stadt. Ath. I σ. 497,3.

ἀρχαῖοι καὶ *μάντιν* ἢ *ἀρουραίαν μάντιν* διότι «*ταύτης ταῖς κινήσεσιν οἱ ἀγροῖκοι μαντεύονται*» (¹). Τὴν αὐτὴν ἀκρίδα ἐκάλουν καὶ *γραῦν σέριφον* ἢ *σεριφίαν* (νῦν *στέρφαν*) ὡς *ἐν παρθενίᾳ γεγηρακυῖαν*, πρὸς δὲ ἐκάλουν καὶ *βασκανίαν*, πιστεύοντες ὅτι *εἴ τινι ἐμβλέψειε ζώῳ, κακόν τι ἐκείνῳ γίνεται.* Ὁμοίως «*ὁ Ἀρίσταρχος ἐν ὑπομνήματι Λυκούργου Αἰσχύλου τὴν ἀκρίδα φησὶ ταύτην εἰ προσβλέψειε τινὶ τῶν ζῴων καὶ ἐκείνῳ κακὸν γίνεσθαι*». (²) Τοιαύτην δ' ὀλεθρίαν ἀποτρόπαιον τοῦ κακοῦ δύναμιν εἶχε διὰ τὰ ρυπαίνοντα τὰ ἐναέτια ἀγάλματα τοῦ Παρθενῶνος ἡ ἐκ μαρμάρου κολοσσιαία μαγικὴ γλαῦξ τοῦ Ἰκτίνου, ἡ εἰς τὴν ἐσωτερικὴν κορυφὴν τοῦ ἑνὸς τοὐλάχιστον τῶν ἀετωμάτων γλαῦξ, ἧς ἡ ἀρχικὴ ἔννοια βεβαίως θὰ ἦτο φυλακτήριος τῆς ὑψηλῆς κορυφῆς τῆς Ἀκροπόλεως ὡς καὶ τῆς ὅλης πόλεως (³).

Ἡ *καταχήνη* δ' αὕτη ὡς ἀποτρόπαιον προβεβλημένη ἢ ἀνηρτημένη ἀκρὶς τῆς Ἀκροπόλεως τῶν χρόνων τοῦ Πεισιστράτου, ἣν δέον νὰ φαντασθῶμεν προβεβλημένην τοῦ τείχους αὐτῆς ὡς τὰς τερατομόρφους gargouilles τῶν μεσαιωνικῶν ναῶν τῆς Δύσεως, εἶναι ἴσως ἡ δώσασα νῦν ἐν Ρόδῳ εἰς φάσμα, νυκτερίδος ἔχον σχῆμα, τὸ ὄνομα *καταχανᾶς* (⁴), δι' οὗ καὶ ἐν Κρήτῃ καλοῦνται τὰ φάσματα τῶν ἐκ τῶν τάφων αὐτῶν τὴν νύκτα ἐξερχομένων καὶ τοὺς ζῶντας βασανιζόντων παντοιοτρόπως νεκρῶν κακῶς ταφέντων (⁵). Παρ' ἄλλοις δὲ λαοῖς διὰ τοῦ ὀνόματος τῆς τὸ αἷμα τῶν ζῴων καὶ κοιμωμένων ἀνθρώπων τὴν νύκτα ἐκμυζώσης τεραστίας ὡς φάσματος νυκτερίδος Vampire καλοῦνται, ὡς γνωστόν, οἱ ἐκ τῶν τάφων αὐτῶν τὴν νύκτα ἐξερχόμενοι νεκροὶ καὶ διὰ τοῦ αἵματος τῶν ζώντων τρεφόμενοι.

Διὰ τοῦ αὐτοῦ ὀνόματος τῆς Πεισιστρατείου ἀλεξικάκου ἀκρίδος *καλαμαίας, καλαμίδα καλαμαίαν* ἐκάλουν τὸ καὶ *κερκώπη* καλούμενον *τεττίγιον* «*κοσμάριον τι περὶ τοὺς πλοκάμους*» (⁶) τῆς κόμης, εἰς

(¹) Θεόκρ. X 18 καὶ Σχολ.—Ἡσύχ. ἐν λ. *καλαμαία* καὶ *μάντις*. Prov. app. I,40 *ἀρουραία μάντις*. Σουΐδας ἐν λ. *ἀρουραία μάντις*.

(²) Σχολ. Θεοκρ. ἔ. ἀ. Ζηνόβιος II, 94 *γραῦς σέριφος*—Ἡσύχ. ἐν λ. *κραυγή*.

(³) *Σβορῶνος*, Φῶς ἐπὶ τοῦ Παρθενῶνος ΔΕΝΑ τ. ΙΔ (1912) σ. 200—226.

(⁴) *Newton* παρὰ *Α. Κωνσταντινίδῃ*, Μέγα λεξ. τῆς Ἑλλ. γλώσσης ἐν λ. *καταχήνη*.

(⁵) *Ν.Πολίτου*, Παραδόσεις Α΄ σ.574 ἀρ. 936, σ. 578 ἀρ. 945, σ. 592 ἀρ. 960.

(⁶) *O. Jahn*, Berichte d. Sächs. G. ἔ. ἀ.

οὗ τὴν μαγικὴν ἀποτρόπαιον τῶν κακῶν δύναμιν ὀφείλεται ἴσως καὶ ἡ πατροπαράδοτος τῶν Ἀθηναίων συνήθεια, νὰ φέρωσιν ἐν τῇ κόμῃ τοὺς περιφήμους *τέττιγας*, σύμβολα τῆς αὐτοχθονίας αὐτῶν, πάντως δὲ καὶ *φυλακτήρια* τῆς ὑγείας τοῦ ὅλου σώματος αὐτῶν. *Κέρκωπες* τέλος καλοῦνται, ὡς γνωστόν, οἱ κακοποιοὶ δαίμονες ἐκεῖνοι, οὓς συλλαβὼν ὁ Ἡρακλῆς *ἀνήρτησε* ἐκ τῶν ποδῶν καὶ ἔφερεν ἐπὶ πασσάλου αἰωρουμένους (¹). Τὸ δὲ χλευαστικὸν τοῦ χαρακτῆρος τούτων συμφωνεῖ πρὸς τὴν πρώτην ἔννοιαν τῆς λέξεως *καταχήνη*, σημαινούσης τὸν *περίγελων*.

Πασίγνωστον ἐπίσης εἶναι ὅτι οἱ ἀρχαῖοι μαγικὴν ἀλεξίκακον ὑπερφυσικὴν φυλακτήριον δύναμιν ἀπέδιδον ἀπὸ παναρχαίων χρόνων, δύναμιν κατὰ τὸ πλεῖστον μέχρι τοῦ νῦν πιστευομένην, καὶ εἰς διάφορα δένδρα, φυτά, βολβοὺς καὶ καρποὺς ἢ ἄλλα μέρη αὐτῶν, καὶ μάλιστα τὰ ἰσχυράν, καλὴν ἢ κακήν, ὀσμὴν ἀποπνέοντα ἢ ἰσχυρὰς θεραπευτικὰς ἢ βλαπτικὰς ἰδιοτήτας ἐκ φύσεως ἔχοντα. Π.χ. ἡ ἱερὰ ἀττικὴ *μορία* ἐλαία ἐπιστεύετο ὄχι μόνον ὑπὸ τῶν Ἀθηναίων ὡς *«ἐγχέων φόβημα δαΐων»* (²) ἀλλὰ καὶ ὑπὸ τῶν Μυκηναίων. Διὰ τοῦτο εὑρίσκομεν αὐτὴν θάλλουσαν πρὸ τῶν τειχῶν, τῶν ἐν κινδύνῳ πολιορκίας εὑρισκομένων πόλεων αὐτῶν, οἵα π.χ. ἡ ἐπὶ τοῦ πασιγνώστου ἀργυροῦ ἐκ Μυκηνῶν ρυτοῦ (³). Ἐπίσης τῶν φυτῶν ἡ δάφνη, ἡ μύρρα, ἡ πίτυς, ὁ ὕσωπος, ὁ ἐλέβορος καὶ ἐκ τῶν καρπῶν οἱ μήκωνες, αἱ ροιαί, τὰ μῆλα, τῶν δὲ βολβῶν τὰ σκόροδα, τὰ κοινὰ κρόμμυα καὶ μάλιστα ὁ ἐνταῦθα κυρίως ἐνδιαφέρον ἡμᾶς βολβὸς τῆς *σκίλλης*, ἐθεωροῦντο ὡς μαγικὴν ἀλεξίκακον δύναμιν ἔχοντα.

Τὰς *φυσικὰς ἰατρικὰς ἰδιοτήτας*, ἃς ἀπέδιδον οἱ ἀρχαῖοι τῷ βολβῷ τῆς σκίλλης, καὶ ἐξ ὧν πιθανῶς σὺν τῷ χρόνῳ ἐγεννήθη καὶ ἐπιστεύθη ἡ θεία ἀλεξίκακος δύναμις αὐτῆς, ἀπαριθμεῖ κυρίως ὁ Διοσκουρίδης ἐν τῷ *Περὶ ὕλης ἰατρικῆς* (2,202), ἐξυμνῶν αὐτὴν ὡς ἔχουσαν δύναμιν δριμεῖαν καὶ ναρκωτικήν, πολύχρηστον κατὰ ἐχιοδήκτων, ὕδρωπος, βηχός, ἄσθματος, δυσπεψίας, δυσεντερίας, χιμέτλων κτλ. Τὰς αὐτὰς μαγικὰς θεραπευτικὰς δυνάμεις καὶ μάλιστα κατὰ τῆς φθίσεως ἀποδίδει νῦν τῇ αὐτῇ σκίλλῃ ὄχι μόνον ἡ πατροπαράδοτος

(¹) *Roscher*, Myth. Lex. ἐν λ. Kerkopen.
(²) Σοφ. Οἰδ. Κολ. 699.
(³) *R. Dussaud*, Les civilisations préhelléniques σ. 12 εἰκ. 6.

λαϊκὴ ἡμῶν ἰατρική, ἀλλὰ καὶ ἡ ἐπιστημονική. Οὕτω ὁ Π. Γ. Γεννάδιος (ἔνθ. ἀν.) ἀναφέρει ὅτι «οἱ ἐσωτερικοὶ λοποὶ τοῦ βολβοῦ τῆς σκίλλης χρησιμοποιοῦνται ἐνίοτε ὡς φάρμακον (φρμ. Σκίλλης βολβός, Bulbus Scillae) ἐν μορφῇ κόνεως, βάμματος ἢ ἐκχυλίσματος ἐν οἴνῳ ἢ ὄξει. Ἐν μεγάλῃ ὅμως δόσει λαμβανόμενοι ἐνεργοῦσιν ὡς ναρκωτικὸν ἕνεκα τῆς ἣν ἐνέχουσι *σκιλλίνης*, οὐσίας εὐδιαλύτου ἐν ὕδατι, οἰνοπνεύματι ἢ ὄξει, διὸ καὶ πολλάκις χρησιμοποιοῦνται ὡς δηλητηριῶδες δόλωμα κατὰ τῶν μυῶν καὶ τῶν ποντικῶν ζυμούμενοι μετὰ τυροῦ ἢ ἄλλης τοιαύτης οὐσίας». Καὶ τῶν ἀρχαίων δὲ ἔνιοι μὲν καλοῦσι τὴν σκίλλαν *μυηφόνον* (1), ἄλλοι δὲ *λύκων φθαρτικήν* (2), ἤτοι *ἀλεξιφάρμακον* κατὰ τῶν δύο μεγαλυτέρων ἐχθρῶν τῶν ἀγροτῶν. Διὰ τοῦτο δὲ ἡ σκίλλα ἐχρησίμευεν εἰς τοὺς κατὰ τῶν *λυκομόρφων δαιμόνων* ἐξορκισμούς, ὡς καὶ κατὰ τοῦ δαίμονος *Λοιμοῦ* (3) καὶ τοὺς κατὰ τῶν *φαρμακῶν* ἢ *καθαρμάτων* *ἀποτροπιασμοὺς* κατὰ τὰς *περικαθάρσεις* τῶν πόλεων (4).

Ἄλλη σπουδαία δύναμις τῆς σκίλλης ἐθεωρεῖτο ὑπὸ τῶν ἀρχαίων ἡ *μαντική*. Οὕτως ὁ Θεόφραστος (Περὶ φυτῶν ἱστορίας VII, 13, 6) γράφει περὶ τῆς σκίλλης: «*Ποιεῖται δὲ τὰς ἀνθήσεις τρεῖς, ὧν ἡ μὲν πρώτη δοκεῖ σημαίνειν τὸν πρῶτον ἄροτον, ἡ δὲ δευτέρα τὸν μέσον, ἡ δὲ τρίτη τὸν ἔσχατον· ὡς γὰρ ἂν αὗται γένωνται καὶ οἱ ἄροτοι σχεδὸν οὕτως ἐκβαίνουσιν· ὅταν δὲ οὗτος ἀπογηράσῃ, τότε ἡ τῶν φύλλων βλάστησις πολλαῖς ἡμέραις ὕστερον.*

Ἐκεῖνο ὅμως, ὅπερ πρὸ παντὸς ἐξέπληττε τοὺς ἀρχαίους ὡς καὶ τοὺς νῦν Ἕλληνας εἶναι τὸ φύσει *εὔζωον* καὶ *βλαστικὸν* τῆς σκίλλης (Θεοφρ. Περὶ φυτῶν αἰτίων V, 4, 4), κυρίως δὲ ἡ ἔκτακτος μεγάλη ζωτικότης τοῦ βολβοῦ *αὐτῆς*, δυναμένου ἐπὶ μακρὸν νὰ ζῇ καὶ ἀνθῇ καὶ *αὐτοῦ* τοῦ ἐδάφους ἐκτός, ζωτικότης, ἣν μάλιστα ἔχει τὴν δύναμιν νὰ μεταδίδῃ καὶ εἰς ἄλλα φυτά, ἐμφυτευόμενα ἐν αὐτῷ. Τοῦτο μαρτυροῦσι τὰ ἑξῆς χωρία: Θεοφρ. Περὶ φυτῶν ἱστ. VII, 13, 4 «*Ἅπαντα μὲν οὖν φιλόζωα τὰ κεφαλόρριζα, μάλιστα δ' ἡ σκίλλα. Καὶ γὰρ κρεμαννυμένη ζῇ καὶ πλεῖστον χρόνον διαμένει. Δύναται δὲ καὶ*

(1) Ἀθήν. IX, 371 d

(2) Ἀρτεμίδ. Ὀνειροκρ. 3,50. Γεωπον. 15,1,6 μετὰ τῶν σημειώσεων τοῦ Niclas·

(3) *Rhode*, ἔνθ. ἀν. σ. 406.

(4) *Rhode*, ἔνθ. ἀν. σ. 407.

τὰ θησαυριζόμενα σώζειν, ὥσπερ τὴν ῥόαν ἐμπηγνυμένου τοῦ μίσχου, καὶ τῶν φυτευομένων δ' ἔνια βλαστάνει θᾶττον ἐν αὐτῇ». Αὐτ. II, 5, 5. *«Ἡ συκῆ δέ, ἐὰν ἐν σκίλλῃ φυτευθῇ, θᾶττον παραγίνεται καὶ ἧττον ὑπὸ σκωλήκων κατεσθίεται. Ὅλως δὲ πᾶν ἐν σκίλλῃ φυτευόμενον εὐβλαστὲς καὶ θᾶττον αὐξάνεται»*. Αὐτ. I, 7, 4. *«Ἔχουσι δὲ τὰς ζωτικὰς ἀρχὰς ὥσπερ ἐλέχθη καὶ ῥίζαι καὶ ἀκρέμονες καὶ ξύλα καὶ καυλοὶ χωριζόμενοι τῶν φυτῶν ὥστε κινεῖσθαι μέχρι τοῦ οἷον βλαστάνειν, αἵ τε σκίλλαι καὶ ὅσα σκιλλώδη»*. Αὐτ. V, 6, 10. *«Ὅσα δ' ἐν σχίνῳ φυτεύουσιν ἢ σκίλλῃ πάντα τῆς εὐβλαστίας ἕνεκα καὶ εὐτροφίας φυτεύουσιν· ἔχει γάρ τινα ἄμφω θερμότητα καὶ ὑγρότητα καὶ γίνεται καθάπερ ἐμφυτεία τις»*.

Εἰς τὴν ἔκτακτον ζωτικότητα ταύτην τοῦ φυτοῦ, προφανῶς δὲ καὶ τὸ γεγονός, ὅτι συχνότατα ἐν μεγάλῃ ἀφθονίᾳ φύεται καὶ γηράσκει ἐπὶ τοῦ ἐς ἀεὶ ἀγεωργήτου παραμένοντος ἐδάφους τοῦ χώρου τῶν νεκροταφείων (Θεοκρ. V, 121 *«σκίλλας ἰὼν γραίας ἀπὸ σήματος αὐτίκα τίλλειν»*, ἔνθα ὁ Σχολιαστὴς *«ἀπελθὼν τάχιστα σκίλλας παλαιὰς ἀπὸ μνήματος ἀνάσπα»*), τάφων, ὧν, ὡς ὁ συγγενὴς καὶ πολλάκις πρὸς τὴν σκίλλαν ταυτιζόμενος (¹) ἀσφόδελος, ἐθεωρεῖτο μετὰ τῆς μαλάχης ὡς ὁ *χθονίου* χαρακτῆρος προστάτης φύλαξ (ἰδὲ τὰ ἐπιγράμματα τῶν διὰ τῆς ἀφανείας προστατευομένων τάφων τοῦ Οἰδίποδος (²), Ἱπποθόου καὶ Λιλαίου) ὀφείλεται ἴσως ἡ κυρίως ἐνδιαφέρουσα ἡμᾶς ἐνταῦθα δεισιδαίμων πρόληψις τῶν ἀρχαίων ὡς καὶ τῶν νῦν Ἑλλήνων περὶ τοῦ *χθονίου* χαρακτῆρος καὶ τῆς μεγάλης *ἀλεξικάκου* δυνάμεως τῆς σκίλλης, ἐμφυτευομένης ἢ ἀναρτωμένης πρὸ τῶν πυλῶν τῶν οἰκιῶν καὶ παντὸς ἄλλου ἱερᾶς προστασίας δεομένου περιβόλου ἢ φράγματος. Τὴν πρόληψιν ταύτην ἀναφέρουσιν οἱ ἑξῆς τῶν ἀρχαίων: Θεοφρ. Περὶ φυτ. ἱστ. VII, 13, 4 *«λέγεται δὲ καὶ πρὸ τῶν θυρῶν τῆς εἰσόδου φυτευθεῖσαν (τὴν σκίλλαν) ἀλεξιτήριον εἶναι τῆς ἐπιφερομένης δηλήσεως.»* Σουΐδας ἐν λ. *αὔλειος*. *«Ἡ*

(¹) Ἰδὲ τὸ κατωτέρω ἐν σελ. 160 χωρίον τοῦ κ. Τσιτσέλη. Καὶ ἐν Θήρᾳ νῦν καλεῖται *ἀσκίλλα* τὸ τοῦ *ἀσφοδέλου* λεπτὸν καλάμιον. ἐξ οὗ οἱ παῖδες κατασκευάζουσιν ἀθύρματα, οἷον μύλους, κλωβοὺς (Ἀρχεῖον Ἱστ. Λεξικοῦ). Περὶ τῆς εἰς τοὺς χθονίους θεοὺς ἀφιερώσεως τῆς *σκίλλης* ἴδε *Bekker*. Anecd. 457,5: Ἀσφόδελος: σκιλλῶδες φυτόν... Περσεφόνης καὶ χθονίων ἱερόν. Καὶ Ῥόδιοι τὴν Κόρην καὶ τὴν Ἄρτεμιν ἀσφοδέλῳ στέφουσι. *Rhode*, Psyche² σ. 96,3.

(²) *C. Robert*, Oedipus I σ. 6 κέ.

ἀπὸ τῆς ὁδοῦ πρώτη θύρα τῆς οἰκίας. Καὶ αὐλείους θύρας. Καὶ ἐνικὸν αὔλειον λέγουσιν ὡς ἡμεῖς. Ἀριστοφάνης Δαναΐσιν. Πρὸς τὸν στροφέα τῆς αὐλείας σχίνου (cod. *ἐχίνου) κεφαλὴν κατορύττειν*. Διοσκουρ. II 22 «*Ἔστι δὲ καὶ ἀλεξιφάρμακον ὅλη (ἡ σκίλλα) πρὸ τῶν πυλῶν κρεμαμένη*». Τὴν πρόληψιν ταύτην, ἣν ἀναφέρεται ὅτι εἶχεν αὐτὸς ὁ Πυθαγόρας (¹), διατηρεῖ μέχρι τοῦδε πανταχοῦ τῆς Ἑλλάδος καὶ Ἀνατολῆς ὁ Ἑλληνικὸς λαός. Οὕτως ὁ Π. Γ. Γεννάδιος (ἔνθ. ἀν.) σημειοῖ τὴν «ἐν Ἑλλάδι καὶ πολλαχοῦ τῆς Ἀνατολῆς κρατοῦσαν συνήθειαν τῆς ἀπὸ τοῦ ἀνωφλίου τῆς θύρας τῆς οἰκίας ἢ ἀπὸ τῆς ὀροφῆς τῶν ἐργαστηρίων ἀναρτήσεως θάλλοντος βολβοῦ τοῦ φυτοῦ τούτου ὡς προφυλακτικοῦ κατὰ τοῦ βασκάνου ὀφθαλμοῦ». Τὰ τῶν λαϊκῶν συνοικιῶν τῶν νῦν Ἀθηνῶν καὶ αὐτῆς τῆς κεντρικῆς ἀγορᾶς παντοπωλεῖα, ἰχθυοπωλεῖα καὶ μάλιστα δὲ τὰ ὀπωροπωλεῖα ἀναρτῶσι καὶ νῦν ἀπὸ τῶν ὑπερθύρων ἢ τῆς ὀροφῆς, ἅμα τῇ πρώτῃ βλαστήσει των σκίλλας, ἐπὶ πολλοὺς μῆνας θαλλούσας ὡς ἀλεξιτήρια παντὸς κακοῦ. Κατ᾽ ἀνακοίνωσιν δὲ πρός με προφορικὴν καὶ ἔγγραφον (¹) τοῦ συναδέλφου μου κ. Κ. Ρωμαίου ἐφόρου τῶν ἀρχαιοτήτων τῆς Αἰτωλοακαρνανίας οἱ ποιμένες τῆς Αἰτωλίας ἐπὶ τῶν τοίχων καὶ τῶν πυλῶν τῶν ποιμνιοστασίων αὐτῶν θέτουσι σκίλλαν δὶς τοῦ ἔτους, ἤτοι τὴν πρώτην Ἰανουαρίου, ἡμέραν τοῦ Ἁγ. Βασιλείου, ὅτε τὸ πρῶτον ἐκπέμπει τὰ πρῶτα φύλλα, ἐξ οὗ καὶ *βασιλοκουτσούναν* καλοῦσιν αὐτήν, καὶ τὴν 1ην Μαΐου, καθ᾽ ἣν εὑρίσκεται ἐν πλήρει ἀκμῇ, φρονοῦντες ὅτι αὕτη προστατεύει αὐτοὺς καὶ τὰ ποίμνια αὐτῶν κατὰ πάσης βασκανίας, ἀσθενείας ἢ συμφορᾶς. Ἐπίσης ὁ Ἠλίας Λ. Τσιτσέλης (²) γράφει «*Ἁγιοβασιλίτσα*. Λέγεται καὶ *ἀσκιλλοκάρα, σκιλλοκάρα* καὶ σπανιωτέρον *σκινοκάρα*. Scilla καὶ παρ᾽

(¹) *Plin*. N. H. 20, 101. Pythagoras scillam in limine quoque januae suspensam malorum medicamentum introitum pellere tradit.

(²) «Ἀπὸ τὸ βράδυ τῆς παραμονῆς τοῦ Μάρτη βάνουμε μποτσίκια ἀπάνου στὸ σπίτι, στὸν τσάρκο (ποῦ τρῶν τὰ βόϊδια) στὰ μπέλια, στὰ πράματα, καὶ βάνουν νιὰ φλώρα καὶ νιὰ κόκκινη κλωνὰ στὸ ζερβί». (Ἅγιος Ταξιάρχης, χωριδάκι παρὰ τὸν Θέρμον). «Σιδερώνομε τὸ μαντρὶ τὴν παραμονὴ τοῦ Μάρτη, βάνουμε μποτσίκια» (Ταξιάρχης). Βασιλοκουτσοῦνα, ἡ = μπότσικας. «Μποῦμε ξύλα καὶ τὰ κρεμᾶμε στὸ μαντρί, τὴν πρώτη τοῦ χρόνου» (Μύτικας Ἀκαρνανίας).

(²) *Συλλογὴ* ὀνομάτων φυτῶν ἐν Κεφαλληνίᾳ *παρὰ Θ. Χελδράϊχ-Σπ. Μηλιαράκη*, Τὰ δημώδη ὀνόματα τῶν φυτῶν ἔ. ἀ. σ. 217.

ἀρχ. *σκίλλα*. Τὸ ἄνθος αὐτῆς εἶναι ὁ *σφέρδουκλας, σφερδοῦγκλι* καὶ *ἀσφερδοῦγκλι* (ἀσφόδελος;). Καλεῖται δὲ *ἁγιοβασιλίτσα* καὶ *βασιλίτσα*, *διότι συνήθεια ὑπάρχει ν' ἀναρτᾶται εἰς ἐξώστας καὶ παράθυρα ἢ ὑπέρθυρα κατὰ τὴν προτεραίαν τῆς πρώτης τοῦ ἔτους, ἑορτῆς τοῦ Ἁγίου Βασιλείου. Κατόπιν τοποθετεῖται ἐπὶ τῆς ὀροφῆς τῶν οἰκιῶν, ἐπειδὴ δὲ καὶ ἐκεῖ, εἰ καὶ ἄνευ περιποιήσεως καὶ μὴ κεχωσμένης τῆς ῥίζης αὐτῆς, φύει νέα φύλλα καὶ ἄνθη, θεωρεῖται σύμβολον καὶ ἔμβλημα ἀναγεννήσεως τοῦ χρόνου, προοιωνιζόμενη καὶ τὴν τοῦ οἴκου συνέχειαν καὶ ἀναβίωσιν*».

Πόσον δ' ἀρχαία εἶναι ἐν ταῖς ἑλληνικαῖς χώραις ἡ πρόληψις αὕτη περὶ τῆς ἀλεξικάκου δυνάμεως τῆς πρὸ τῶν πυλῶν φυτευομένης καὶ ἀνηρτημένης σκίλλης δύναταί τις νὰ ἐννοήσῃ ἐκ τῆς, ἣν ἀνεῦρον ἐπὶ μυκηναϊκῶν χρόνων μνημείου, ἀπεικονίσεως αὐτῆς ὡς πρὸ πύλης ἱεροῦ ἐμφυτευομένης ἢ αἰωρουμένης. Εἶναι δὲ τὸ καὶ ἐνταῦθα ἀπεικονιζόμενον μνημεῖον τοῦτο (Πίν. Α', εἰκ. 2) ὁ ἐν Μοχλῷ τῆς Κρήτης ὑπὸ τοῦ Seager *ἀνακαλυφθεὶς* περίφημος μυκηναϊκὸς χρυσοῦς δακτύλιος (¹), ὃν ἐν τῇ ὑπὸ τύπωσιν *Πρωτογονίᾳ* μου ἑρμηνεύω τῇ βοηθείᾳ ἀρχαίων μαρτυριῶν ὡς εἰκονίζοντα τὴν *Μεγάλην Θεὰν* τῶν Αἰγαιοπελαγιτῶν, κομίζουσαν εἰς Δῆλον ἐπὶ πλοίου καὶ ἐν θρόνῳ, ὡς *ἱερόν* τι ἱδρυμένον, τὸ πρῶτον φυτὸν τῆς εἰς τὴν Ἑλλάδα εἰσαχθείσης ἐκ τῆς χώρας τῶν Ὑπερβορείων ἱερᾶς μορίας ἐλαίας, ἣν πρῶτος εἶδεν ἐκεῖ ὁ Κρὴς Ἡρακλῆς, οὗ ἐκριζοῦντος αὐτὴν ἔχομεν ἐπὶ χρυσῶν μυκηναϊκῶν δακτυλίων πλείστας στερεοτύπους, ἀνερμηνεύτους μέχρι τοῦδε, παραστάσεις. Τοῦ πρὸ τῆς ἀποβάθρας ἱδρυμένου παναρχαίου τεμένους (Ἀρτεμισίου) τὴν αὔλειον θύραν προστατεύουσι δύο εἰς τὸ κενὸν αἰωρούμεναι, ἢ πρὸ αὐτῆς ἐκτεθειμέναι, θάλλουσαι σκίλλαι.

Χίλια ἔτη κατόπιν εὑρίσκομεν ἐπὶ δύο ἀναγλύφων (²) (Πίν. Ε', εἰκ. 16-17), ἀντιγραφόντων τὴν αὐτὴν ἑλληνιστικῶν χρόνων πρωτότυπον εἰκόνα ἐν τῷ αὐτῷ λιμένι τῆς ἱερᾶς Δήλου, τὴν αὐτὴν σκίλλαν αἰω-

(¹) *Seager*, Mochlos. *G. Karo*, Ath. Mitth. XXXV (1910) σ. 344. καὶ ἐν Arch. Anzeiger 1909, 101, *H. R. Hall*, Aegean Archaeology. London 1915 σ. 52 εἰκ. 2. *A. Ewans*. Transactions of the Congres for the history of Religion. Oxford. 1909, 196. *A. I. Reinach*, Rev. Arch. XVI 1910, 32. *Dussaud*, Civ. prehell. σ. 418 εἰκ. 308.

(²) Arch. Zeitung 1880 Πίναξ 13, 1-2

ρουμένην, ὡς oscillum ἀποτρόπαιον, ἀπὸ τοῦ ἀφλάστου τῆς πρύμνης τῆς *ἀρχεκάκου* ἐκείνης νεώς, ἐφ' ἧς ἔφυγον νύκτωρ ἐκ τῆς Λακωνικῆς πρὸς τὴν Φοινίκην οἱ ἐρασταὶ Πάρις καὶ Ἑλένη, προσορμισθέντες κατὰ τὸν διάπλουν εἰς τὸν λιμένα τῆς *κραναῆς* νήσου Δήλου, ἔνθα καὶ τὸ πρῶτον ἐμίγησαν ἐν τῷ ἐπὶ τοῦ Κύθνου παρὰ τὴν ἱερὰν ἐλαίαν σπηλαίῳ, ὑπὲρ τὸν Ἰνωπὸν ποταμόν, ὃν προσωποποιεῖ ὁ πρὸς τὸ ζεῦγος τῶν ἐραστῶν ἀναβλέπων πρὸ αὐτῶν κατακείμενος ἀνὴρ τοῦ ἀναγλύφου τοῦ Palazzo Spada (1). Ἡ τῶν δύο τούτων ἀναγλύφων σκίλλα ἡρμηνεύετο μέχρι τοῦδε ἐσφαλμένως ὑπὸ πάντων καὶ ἐμοῦ (2) ὡς βακχικὸν τύμπανον, ἕνεκα τοῦ ἐπιπέδου ὡς τυμπάνου φαινομένου σχήματος αὐτοῦ καὶ τῆς ἐπὶ τοῦ ἀφλάστου τῆς αὐτῆς πρύμνης ἱδρυμένης Διονυσιακῆς θυρσομόρφου στυλίδος. Ἀλλὰ πρὸς τὴν ἑρμηνείαν ταύτην δὲν συμφωνεῖ οὔτε τὸ ᾠοειδὲς κρομμυόμορφον σχῆμα ἐπὶ τοῦ ἀρχαιοτέρου τῶν ἐν λόγῳ ἀναγλύφων (εἰκ. 16), οὔτε τὰ πρὸς τ' ἄνω ἐκφυόμενα ὡς κρομμύου σκίλλης δύο φυλλάρια τοῦ δευτέρου αὐτῶν (εἰκ. 17). Ἀκριβῶς δὲ καθ' ἃς ἡμέρας ἐτυποῦτο τὸ μέρος τοῦτο τῆς μελέτης μου ἔλαβον παρὰ τοῦ ἐν Μασσαλίᾳ ὁμογενοῦς νομισματοσυλλέκτου κ. Μιχ. Βλαστοῦ ἐκ τῆς ἐν Λονδίνῳ πλουσίας νομισματικῆς συλλογῆς τοῦ κ. Robert Allatini, τὸ ἐκμαγεῖον ἀρχαϊκοῦ ἀνεκδότου σπουδαιοτάτου ἀργυροῦ στατῆρος (Πίν. Ε΄, εἰκ. 15), κοπέντος κατὰ τὰ δύο πρῶτα ἔτη τῆς Ἰωνικῆς κατὰ τοῦ Μεγάλου Βασιλέως ἐπαναστάσεως (500-499 π. Χ.) ὑπὸ τῆς ἐπὶ τοῦ Ἑλλησπόντου ἑλληνικῆς πόλεως Κίου (3), τῆς καὶ *Προυσιάδος πρὸς τῇ θαλάσσῃ* καλουμένης ἀπὸ τῆς ἐπὶ τοῦ Βιθυνικοῦ Ὀλύμπου μεσογείου πόλεως Προύσης, ἧς ἀρχικῶς ἦτο ἐπίνειον. Ὁ στατὴρ δ' οὗτος ἐπιρρωνύει μὲν τὴν νῦν γνώμην μου, ὅτι τὸ ἀπὸ τοῦ ἀφλάστου τῆς πρύμνης αἰωρούμενον μικρόν, ἀσφαλῶς *σφαιρικὸν* ἀντικείμενον εἶναι *σκίλλα* καὶ οὐχὶ τύμπανον, ἐπιβεβαιοῖ δὲ συγχρόνως καὶ τὴν κατ' αὐτὰς διὰ μακρῶν ἐν τῷ νῦν

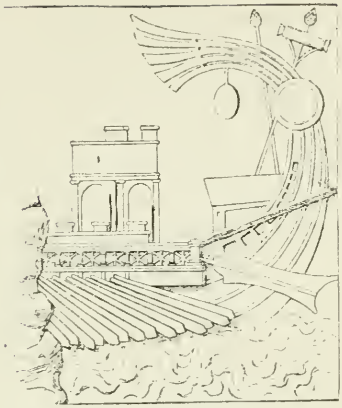
(1) Τὴν νέαν ταύτην τῶν δύο ἐν λόγῳ ἀναγλύφων ἑρμηνείαν μου ἰδὲ λεπτομερῶς ἐκτιθεμένην ἐν τῇ ἐμῇ Protogonia τ. Ι σ. 40 κέ. ἔνθα καὶ πλήρεις αἱ εἰκόνες.

(2) ΔΕΝΑ 1914 σ. 123. Τὸ τύμπανον εἶναι βραδύτερον γνωστὸν ὡς oscillum (*Bötticher,* Baumkultus εἰκ. 7).

(3) *P. Gardner,* A history of ancient coinage. Oxford 1918 σ. 91 κέ.



Εἰκ. 15 Νόμισμα Κίου Βιθυνίας.



Εἰκ. 16 Τμῆμα τοῦ ἀναγλύφου Pallazzo Spada.



Εἰκ. 17 Ἀνάγλυφον Ludovisi. Πάρις καὶ Ἑλένη ἐν Δήλῳ.

μόλις ἐκδοθέντι 20ῷ τόμῳ (1920) τῆν ἐμῆς *Διεθνοῦς ἐφημερίδος τῆς Νομισματικῆς Ἀρχαιολογίας* διὰ μακρῶν ἐκτιθεμένην γνώμην μου, ὅτι τὰ τὴν αὐτὴν ἐπιγραφὴν Κ-Ι-Ο-Ν ἢ ΚΙΟ-Σ καὶ οὐχὶ Σ-ΚΙΟ φέροντα γνωστὰ πολυάριθμα τῶν αὐτῶν χρόνων καὶ τῆς αὐτῆς τεχνοτροπίας μικρότερα ἀργυρᾶ κέρματα, τὰ φέροντα τὴν αὐτὴν ἐπιγραφὴν Κ-Ι-Ο-Ν (=Κίων [νόμισμα]) ἢ Κ-Ι-Ο-Σ (Κίος [ἔκοψεν]) πρὸς δὲ κεφαλὴν τοῦ νεαροῦ ἥρωος Κίου καὶ τὸν ὀφθαλμὸν τῆς κομισάσης εἰς Κίον τὸν ἐπώνυμον τοῦτον ἥρωα νεὼς Ἀργοῦς, ἐκόπησαν ὑπὸ Κίου τῆς Προυσιάδος πόλεως ταύτης, οὐχὶ δ᾽ ὑπὸ τῆς ἐν Μακεδονίᾳ Σκιώνης, εἰς ἣν ἐσφαλμένως μέχρι τοῦδε ἀπεδίδοντο καὶ ἥτινι ἀληθῶς ἀνήκουσι μόνον τὰ φέροντα τύπον κράνους καὶ τὴν ἐπιγραφὴν Σ-Κ-Ι-Ο. Ὁ ἐν λόγῳ πολύτιμος στατὴρ οὗτος δύναται νὰ περιγραφῇ καὶ σχολιασθῇ ὡς ἑξῆς:

Ⓡ διαμ. 20 χιλιοστῶν. γραμμαρίων 16,848.—Κεφαλὴ νεαροῦ ἥρωος ἀγενείου πρὸς δ. μετὰ κράνους, οὗ ἐπὶ τῆς βάσεως τοῦ λοφίου γέγραπται ƧAIƧVOЯΠ

ἤτοι ƧAIƧVOЯΠ = Προυσίας.

ὅστις ἀκριβῶς εἶναι γνωστὸς ἡμῖν ὡς ὁ ἐπώνυμος κτίστης τῆς ἐπὶ τοῦ Βιθυνικοῦ Ὀλύμπου μεσογείου πόλεως Προύσης, ἥτινι ἀρχικῶς φαίνεται ὅτι ἐχρησίμευεν ὡς ἐπίνειον ἡ Κίος, ἡ βραδύτερον ἐξ αὐτῆς τὸ πρῶτον καὶ οὐχὶ ἐκ μεταγενεστέρου τινὸς Προυσίου «*Προυσιὰς*» κληθεῖσα. Ὁ πρῶτος Προυσίας οὗτος ἐγένετο περίφημος κυρίως διότι ἐλέγετο ὅτι «*ἐπολέμησε πρὸς Κροῖσον*» (560-546 π. Χ.) (¹) ἢ «*πρὸς Κῦρον*» (²) (+529 π. Χ.). Ἦτο ἐπομένως ἀρκετὰ ἀρχαιότερος τῶν χρόνων τῆς ἰωνικῆς ἐπαναστάσεως καὶ ἀρκετὰ ἔνδοξος ἥρως, ὥστε νὰ ἀπεικονισθῇ ἐπὶ τῶν νομισμάτων *Κίου τῆς Προυσιάδος* ἐν οἷς χρόνοις αὕτη ἐπολέμει καὶ πάλιν μετὰ τῶν Ἰώνων κατὰ τοῦ νέου Μεγάλου Βασιλέως τῆς Περσίας Δαρείου.

Ὄπισθεν $\begin{matrix} \text{N} - \text{K} \\ \text{O} - \text{I} \end{matrix}$ = ΚΙΟΝ (=Κίων [νόμισμα]) εἰς τὰς τέσσαρας γωνίας τετραγώνου ἐγκοίλου πεδίου, ἐν ᾧ εἰκονίζεται ἡ περίφημος, κατόπιν καταστερισθεῖσα (Ἀρατ. στ. 442. Ἐρατοσθ. 35).

(¹) Στράβων ΙΒ', 564.
(²) Στέφαν. Βυζάντ. ἐν λ. Προῦσα.

πρύμνη τῆς Ἀργοῦς, τῆς τὸν ἥρωα Κίον μετὰ τοῦ Ἡρακλέους καὶ τῶν Ἀργοναυτῶν κομισάσης εἰς τὸν λιμένα τῆς κατόπιν Κίου. Ἀπὸ τοῦ χηνίσκου τοῦ ἀφλάστου αὐτῆς αἰωρεῖται, ὡς μικρὸν oscillum, βεβαίως σφαιρικοῦ σχήματος ἀντικείμενον, προφανῶς βολβὸς *σκίλλης*, ἐνῷ ἐπὶ τοῦ καταστρώματος ὑπ' αὐτὴν ἵδρυται *στυλὶς ἱερὰ* (tutela navium), τὸ ἱερὸν κιονολατρικὸν *αὔδασον ξύλον* τῆς *φωνηέσσης λάλον* Ἀργοῦς, ἰδιορρύθμου σχήματος, ἤτοι περατούμενον ἄνω ὡς κῶνος πίτυος, ὑφ' ὃ ἀκριβῶς σχῆμα ἐπανευρίσκομεν τὴν στυλίδα ταύτην μόνον ἐπὶ τῶν ρωμαϊκῶν χρόνων νομισμάτων *τῶν αὐτῶν Κίων* καὶ δὴ ὡς διπλῆν στυλίδα, ἱδρυμένην ἐπὶ αὐτοῦ τοῦ ἀφλάστου τῆς τὸν Κίον μετὰ τοῦ Ἡρακλέους κομιζούσης εἰς τὸν λιμένα τῶν Κίων μυθικῆς νεὼς Ἀργοῦς ([1]). Ἐπὶ τῆς ἀρχεκάκου νεὼς τοῦ Πάριδος καὶ τῆς Ἑλένης (Πίν. Ε', εἰκ. 16-17) ἡ στυλίς, ἐπὶ τοῦ ἀφλάστου κεκλιμένη, ἔχει σχῆμα συνήθους θύρσου, ἐπίσης εἰς κῶνον πίτυος περατούμενον, προφανῶς ἐν σχέσει πρὸς τὸν Διόνυσον, τὸν γνωστὸν προστάτην τῆς ναυσιπλοΐας κατὰ τῶν πειρατῶν. Περὶ πάντων τούτων λεπτομερέστερον δημοσιεύων καὶ σχολιάζων τὸν ἐν λόγῳ πολύτιμον στατῆρα θὰ γράψω ἐν τῷ προσεχεῖ 21ῳ τόμῳ τῆς ἐμῆς Διεθν. Ἐφημ. τῆς Νομισματικῆς Ἀρχαιολογίας.

Εἶχε δ' ἡ *σκίλλα* αὕτη καὶ ἔξοχον *ἁγνιστικὴν καθαρτικὴν δύναμιν* ἐν τῇ ἀρχαίᾳ θρησκευτικῇ γοητείᾳ ([2]), ὡς διδασκόμεθα ἐκ τῶν ἑξῆς χωρίων. Σοφ. Οἰδ. Κολ. στ. 477 «*χοὰς χέασθαι στάντα πρὸς πρὸς πρώτην ἕω*», ἔνθα ὁ σχολιαστὴς σημειοῖ «*καὶ οἱ τοὺς καθαρμοὺς τελοῦντες πρὸς τὴν ἕω ἵστανται. Κρατῖνος ἐν Χείρωσι: ἄγε δὴ πρὸς ἕω πρῶτον ἁπάντων ἵστω καὶ λάμβανε χερσὶν σχῖνον μεγάλην*». Κλήμ. Ἀλεξ. Στρωμ. VII 843-844 «*Οἱ αὐτοὶ δ' οὗτοι* (δεισιδαίμονες) *πᾶν ξύλον καὶ πάντα λίθον, τὸ δὴ λεγόμενον, λιπαρὸν προσκυνοῦντες ἔρια πυρρὰ καὶ ἁλῶν χόνδρους καὶ δᾷδας, σκίλλαν τε καὶ θεῖον δεδίασι πρὸς τῶν γοήτων καταγοητευθέντες κατά τινας ἀκαθάρτους καθαρμούς. Χαριέντως γοῦν καὶ ὁ κωμικὸς Δίφιλος κωμῳδεῖ τοὺς γόητας*

([1]) *Waddington-Babelon-Th. Reinach,* Recueil général des monnaies grecques d'Asie Mineure τόμ. I, Πίναξ 50, ἀρ. 12.

([2]) *Rhode,* Psyche^3 σ. 406—407.

Προιτίδας ἁγνίζων κούρας καὶ τὸν πατέρα αὐτῶν,
Προῖτον 'Αβαντιάδην, καὶ γραῦν πέμπτην ἐπὶ τοῖςδε
δαδὶ μιᾷ σκίλλῃ τε μιᾷ, πόσα σώματα φώτων
θείῳ τ' ἀσφάλτῳ τε πολυφλοίσβοιο θαλάσσης».

Θεοφρ. Χαρ. 16. «*Δεισιδαιμονίας.... κἂν ποτε ἐπίδῃ σκορόδῳ ἐστεμμένον τῶν ἐπὶ τὰς τριόδους ἐπελθόντων, κατὰ κεφαλῆς λούσασθαι, καὶ ἱερείας καλέσας σκίλλῃ ἢ σκύλακι κελεῦσαι αὐτὸν περικαθᾶραι*». Λουκ. Νεκυομ. 7. «*περὶ μέσας νύκτας ἐπὶ τὸν Τίγρητα ποταμὸν ἀγαγὼν ἐκάθηρέ με καὶ ἀπέμαξε καὶ περιήγνισε δαδίοις καὶ σκίλλῃ καὶ ἄλλοις πλείοσιν ἅμα καὶ τὴν ἐπῳδὸν ἐκείνην ὑποτονθορύσας*». Δίων Χρυσ. 48 σ. 536 Μ. «*ἀλλά μοι δοκεῖ περικαθήραντας τὴν πόλιν μὴ σκίλλῃ μηδὲ δαδί, πολὺ δὲ καθαρωτέρῳ χρήματι τῷ λόγῳ*».

'Αλεξίκακος μάλιστα δ' ἦτο ἡ διὰ σκιλλῶν βολὴ καὶ ῥαπισμὸς καὶ αὐτοῦ τοῦ δυστροποῦντος θεοῦ. 'Ιππῶναξ, ἀποσπ. 5 «*πόλιν καθαίρειν καὶ κράδησι βάλλεσθαι*». 'Απόσπ. 6. «*Βάλλοντες ἐν λειμῶνι καὶ ῥαπίζοντες κράδησι καὶ σκίλλῃσιν ὥσπερ φαρμακόν*» (1). Θεοκρ. VII, 106:

«Κεῖ μὲν ταῦτ' ἔρδεις, ὦ Πᾶν φίλε, μήτι τυ παῖδες
'Αρκαδικοὶ σκίλλαισιν ὑπὸ πλευράς τε καὶ ὤμως
τανίκα μαστίσδοιεν, ὅτε κρέα τυτθὰ παρείη».

ἔνθα ὁ σχολιαστὴς σημειοῖ τὰ ἑξῆς σπουδαῖα· «*'Εορτή φασιν ἐτελεῖτο ἐν 'Αρκαδίᾳ, ἐν ᾗ οἱ παῖδες τὸν Πᾶνα σκίλλαις ἔτυπτον, ὅτε οἱ χορηγοὶ λεπτὸν ἱερεῖον ἔθυον, καὶ μὴ ἱκανὸν τοῖς ἐσθίουσιν.* Ἄλλως. *Οἱ 'Αρκάδες ἐπὶ θήραν ἐξιόντες, εἰ μὲν εὐθηρίας ἔτυχον ἐτίμων τὸν Πᾶνα· εἰ τοὐναντίον, σκίλλαις εἰς αὐτὸν παρῴνουν, παρόσον ὡρίων τῆς θήρας ἐπιστατεῖ. Μούνατος δέ φησιν ἑορτὴν 'Αρκαδικὴν εἶναι, ἐν ᾗ οἱ παῖδες τὸν Πᾶνα σκίλλαις βάλλουσι...... Τῶν ἐφήβων ἐν Σικελίᾳ γίνεται ἀγὼν ἐν σκίλλαις· καὶ οἱ νικήσαντες, ταῦρον ὑπὸ τῶν γυμνασιαρχῶν τιθέμενον λαμβάνουσιν ἔπαθλα*».

Τέλος παρατηροῦμεν ὅτι ἡ ἀνάρτησις καὶ μεταιώρισις ἐν τῷ κενῷ τῆς σκίλλης ἐπιτείνει τὴν μαγικὴν αὐτῆς ἀλεξίκακον ἢ ἀποτρόπαιον

(1) *Φαρμακὸς* ἤτοι γόης μάγος, δηλητηριαστής, καλεῖται μεταφορικῶς τὸ *περίψημα* ἢ *περικάθαρμα*. Παῦλος πρὸς Κορινθ. Ι. 4, 13.

δύναμιν ὡς καὶ μέχρι τοῦ νῦν πιστεύεται. Οὕτω νῦν πανταχοῦ σχεδὸν τοῦ ἑλληνικοῦ κόσμου ἡ ἀπὸ τῆς ὀροφῆς ἢ τοῦ ὑπερθύρου τῆς οἰκίας ἀνάρτησις ἢ καὶ ἡ ἐπὶ ὀροφῆς ἢ τοίχου περιβόλου οἰκίας ὡς καὶ ἡ ἐπὶ τῆς κορυφῆς ἱστοῦ πλοίου ἵδρυσις τῆς σκίλλης πιστεύεται ὅτι ἔχουσι τοιαύτην ἀποτρεπτικὴν τῶν κακῶν τῆς βασκανίας δύναμιν ὡς καὶ ἡ ἀπὸ τοῦ λαιμοῦ ζῴων ἢ ἀνθρώπων ἀνάρτησις τῶν συγγενῶν τῆς σκίλλης βολβῶν τοῦ σκορόδου ἢ κοινοῦ κρομμύου. Τοιοῦτοι τὴν δύναμιν ἦσαν τὸ πάλαι καὶ οἱ ὁρμαθοὶ τῶν ἐπίσης ὡς ἀρίστων ἀλεξιφαρμάκων θεωρουμένων καρπῶν τῆς ὡς ἀλεξικεραυνίου (1) πιστευομένης συκῆς, ὁρμαθοί, οὓς κατὰ τὰ Θαργήλια τῶν Ἀθηνῶν ἔφερον περὶ τὸν λαιμὸν οἱ ὡς *προστρόπαια* θεωρούμενοι *φαρμακοί* (2). Ἐπίσης αἱ ἐπιθυμοῦσαι νὰ ὑπανδρευθῶσι κόραι τοῦ λαοῦ μας κατὰ τὰς γοητείας τῶν πρὸς τοῦτο ἐγκοιμήσεων ἀναρτῶσιν ἐνίοτε καὶ αἰωροῦσιν ἑαυτὰς ἀπὸ κλίματος ἀμπέλου ἐπᾴδουσαι μαγικὰ ᾄσματα (3). Καὶ ἐκτὸς δὲ τῆς Ἑλλάδος αἱ Ἀθιγγανίδες τῆς Δερβένας αἰωροῦσιν ἑαυτὰς ἀπὸ ἰκριωμάτων πρὸς τὸν αὐτὸν σκοπόν (4).

Ἡ μαγικὴ αὕτη αἰώρησις φαίνεται παναρχαία ἐν Ἑλλάδι καὶ δὴ στενῶς συνδεομένη πρὸς τὴν ἀττικὴν ἑορτὴν *Αἰώραν*, τὴν ἀγομένην πρὸς τιμὴν τῆς Ἠριγόνης, κόρης τοῦ γεωργοῦ καὶ ἀγρονόμου ἥρωος Ἰκαρίου. Φρονῶ μάλιστα ὅτι ἡ γεωργοῦ αὕτη ἀττικὴ κόρη, τόσον τῆς καθαρῶς ἀττικῆς, ὅσον καὶ τῆς παραλλήλου ἀττικοαργείας παραδόσεως, οὐδὲν ἄλλο εἶναι ἢ *ἡ προσωποποίησις* τῆς ἀπὸ παναρχαίων χρόνων ἁγνιστικῆς ἀλεξικάκου καὶ προστροπαίου φύλακος τῶν τάφων θεωρουμένης σκίλλης, τῆς καὶ νῦν *γεωργὸς* καλουμένης (σελ. 139 σημ. 5), προσωποποιηθείσης καθ' ἃ καὶ ἡ ἁγνιστικὴ δάφνη, ἡ μύρρα, ἡ μορία ἐλαία καὶ τόσα ἄλλα φυτά. Κατ' ἀκολουθίαν φρονῶ ὅτι τὸ σύνηθες, ἐκ τοῦ *ἦρ* (ἔαρ) καὶ *γονὴ* συνήθως ἐτυμολογούμενον ὄνομα αὐτῆς ὡς τῆς *ἅμα τῷ ἦρι* γεννηθείσης (die Lenzgeborene) ἢ ἐκ τοῦ *ἦρι* ἐνωρίς, γεννηθεῖσα (ἠριγένεια), δέον μᾶλλον νὰ ἐτυμολογηθῇ ἐκ τοῦ

---

(1) Πλουτάρχ. Συμποσ. V, 9. Γεωπον. II, 2, 7. Θεοφ. Νόννος 260 καὶ 288 Ἰωαν. Λυδ. Μῆν. 140. 152, 26.

(2) Ἑλλάδιος παρὰ Φωτ. Βιβλ. p. 534a. *Rhode*, ἔνθ. ἀν. II 78 καὶ 107.

(3) *Ν. Γ. Πολίτης* ἐν Λαογραφίᾳ. Γ'. σ. 41 καὶ 48.

(4) *S. Krauss*, Slavische Volksforschungen. Leipzig 1908 σ. 168, 9. *Ν. Γ. Πολίτης*, ἔνθ. ἀν. σ. 41. *Svoronos*, Le lit de la Héra (ΔΕΝΑ XX 1922).

ἤριον (τάφος) καὶ *γονή*, σημαῖνον οὕτω τὴν ἐπὶ τῶν τάφων, ὡς ἡ σκίλλα, ἐν ἀφθονίᾳ καὶ ἀσφαλῶς βλαστάνουσαν (ἴδε σελ. 159). Ἀληθῶς ἀμφότεροι οἱ περὶ τῆς Ἠριγόνης γνωστοὶ μῦθοι εἰκονίζουσιν αὐτὴν ὡς πιστὸν *φύλακα* καὶ *προστρόπαιον* τῶν τάφων, ἐφ᾽ ὧν ὡς εἴδομεν συνήθως φύεται αὐτομάτως ἡ σκίλλα. Ὁ ἀττικὸς μῦθος ἔχει ὡς ἑξῆς. Ὁ τοῦ ὁμωνύμου δήμου τῆς Ἀττικῆς ἀγροδίαιτος γεωργὸς ἥρως Ἰκάριος, «*ὃς πέλεν ἄλλων φέρτερος ἀγρονόμων ἑτερότροπα δένδρα φυτεύειν*» (1), φιλοξενεῖ πρῶτος τὸν Διόνυσον, κατελθόντα εἰς τὴν ἀττικὴν *χώραν*, καὶ εἰς ἀμοιβὴν λαμβάνει παρὰ τοῦ θεοῦ τὸ πρῶτον κλῆμα τῆς ἀμπέλου καὶ τοὺς ἐξ αὐτῆς βότρυς καὶ οἶνον, ὃν μεταδίδει ἀμέσως τοῖς συνδημόταις αὐτοῦ. Οὗτοι ὅμως μεθυσθέντες ὑπὸ τοῦ οἴνου καὶ νομίσαντες ἑαυτοὺς ὡς ὑπὸ φαρμάκου τινὸς δηλητηριασθέντας, φονεύουσι τὸν Ἰκάριον, ῥίψαντες αὐτὸν ἄταφον εἰς φρέαρ ἢ ὑπὸ δένδρον τοῦ Ὑμηττοῦ. Ἡ θυγάτηρ αὐτοῦ Ἠριγόνη, βοηθουμένη ὑπὸ τῆς κυνὸς τοῦ Ἰκαρίου Μαίρας *πλανᾶται* ἐπὶ μακρὸν — ἐξ οὗ καὶ *Ἀλῆτις* τὸ πρὸς τιμὴν αὐτῆς ἱερὸν ᾆσμα καλεῖται — ἀναζητοῦσα τὸν πατέρα, ἀνακαλύψασα δὲ τὸ ὑπὸ δένδρον κείμενον πτῶμα θάπτει αὐτό, μεθ᾽ ὃ ἀναρτᾷ ἐκ τῆς *λύπης* καὶ ὀργῆς ἑαυτὴν ἀπὸ τοῦ ὑπερκειμένου τοῦ τάφου δένδρου, ἵνα *προστρόπαιος* τοῦ ἄγους τῶν ἀγροτῶν Ἀθηναίων παραμείνῃ. Τὸ θεῖον τότε ἐμβάλλει εἰς τὰς θυγατέρας τῶν φονέων τοῦ Ἰκαρίου τὴν μανίαν ν᾽ ἀναρτῶσιν ἑαυτάς, πρὸς δὲ καὶ λοιμὸν ἐξαπολύει κατ᾽ αὐτῶν. Τὸ μαντεῖον δ᾽ ἐρωτηθὲν ὑπὸ τῶν πασχόντων ἔχρησεν αὐτοῖς ὅτι θ᾽ ἀπαλλαγῶσι τῶν κακῶν, ἂν ἀνεύρωσι καὶ θάψωσι τὸ πτῶμα τῆς Ἠριγόνης. Τούτου δ᾽ ὅμως μὴ ἐπιτευχθέντος, ἵδρυσαν ἔκτοτε οἱ Ἀθηναῖοι ὡς *ἀλεξίκακον* καὶ *προστρόπαιον* τὴν *Αἰώραν* κληθεῖσαν ἑορτήν, ἧς κύριον χαρακτηριστικὸν ἦτο ἡ τῶν θυγατέρων αὐτῶν ἀπὸ τῶν δένδρων αἰώρισις *(ἄλησις)*, κυρίως δὲ τὰ ἀντὶ αὐτῶν ἀναρτώμενα ἀπὸ τῶν δένδρων καὶ λικνιζόμενα *(ἀλητεύοντα)* ὡς *σκίλλα* διάφορα, ἀλεξίκακα θεωρούμενα, εἰδώλια, προσωπίδες καὶ ἄλλα ἀποτρόπαια, τὰ ὑπὸ τῶν λατίνων ξενοφώνως oscilla καλούμενα (2).

(1) Νόνν. Διον. XLVII 36

(2) Τὸν μῦθον τοῦ Ἰκαρίου καὶ Ἠριγόνης καὶ τὰς περὶ τούτου πηγὰς ἴδε ἐν ***Rocshers***, Lex. καὶ *Pauly — Wissowa*, R. Enc. ἐν λλ. Erigone, Ikarios Dionysos. Πβλ. *Boetticher*, Baumkultus der Hellenen σελ. 80 κἑξ.

Ἓν τῶν νῦν εἰς τὸ βῆμα τοῦ Φαίδρου ἐν τῷ Διονυσιακῷ θεάτρῳ μετὰ τῶν ἤδη μνημονευθέντων Ἀτλάντων—Σειληνῶν (σ. 151) ἐντετοιχισμένων μεγάλων ἀναγλύφων [1], τῶν πιθανῶς ἐκ τοῦ βήματος τῆς ἑλληνιστικῶν χρόνων θυμέλης τοῦ Περικλείου Ὠδείου προερχομένων, ἀναφέρεται ἀκριβῶς εἰς τὸν μῦθον τοῦτον τῆς ὑπὸ τοῦ Ἰκαρίου φιλοξενείας τοῦ Διονύσου, εἰκονίζον τὸν Ἰκάριον καὶ τὴν θυγατέρα αὐτοῦ Ἠριγόνην, ὑπὸ τῆς κυνὸς Μαίρας συνοδευομένους, θύοντας πρὸ βωμοῦ, ἱδρυμένου πρὸ τοῦ Διονύσου, συνοδευομένου ὑπὸ Σατύρου καὶ ἱσταμένου ὑπὸ μέγα κλῆμα ἀμπέλου, ἀφ' οὗ κρέμανται αἰωρούμενοι βότρυες. Ὁ Ἰκάριος ἄρτι λαβὼν παρὰ τοῦ θεοῦ τόν, ὃν εἰς τὴν ἀριστερὰν κρατεῖ, θεῖον βότρυν ἄγει τῇ δεξιᾷ πρὸς θυσίαν τῷ θεῷ νεαρὸν τράγον. Ἕπεται δ' αὐτῷ ἡ Ἠριγόνη ἀνέχουσα ἐν τῇ ἀριστερᾷ ἀβαθὲς κάνιστρον, περιέχον τὰ ἁπλᾶ ἀγροτικὰ ἐκεῖνα ἐδέσματα, ἅτινα ἀπετέλουν τὸ δεῖπνον τῶν γεωργῶν καὶ ὧν ἕνεκα φέρει αὕτη, ὡς καὶ ἡ ἑορτὴ τῆς *αἰώρας*, καὶ τὸ ὄνομα *Εὔδειπνος*. Ὁ Νόννος (Διον. XLVII, 39 κἑ.) μνημονεύει τὸ ὑπὸ τοῦ Ἰκαρίου, διακονούσης τῆς Ἠριγόνης, προσφερθὲν δεῖπνον τῷ Διονύσῳ διὰ τῶν λέξεων *ὀλίγῃ ξείνισσε τραπέζῃ*. Πράγματι δὲ τὸ κάνιστρον τῆς Ἠριγόνης περιέχει σῦκά τινα, δύο πλακούντια τῶν ἐκ τοῦ σχήματος αὐτῶν φερόντων τὸ ὄνομα *πυραμὶς* ἢ *πυραμοῦς*, παρασκευαζομένων δὲ ἐκ πεφρυγμένων πυρῶν, σίτου, σησάμου καὶ μέλιτος, καὶ χρησιμοποιουμένων καὶ ἐν τοῖς λεγομένοις *νεκροδείπνοις*. Ἐπὶ πᾶσι τὸ κάνιστρον τῆς *Εὐδείπνου* Ἠριγόνης περιέχει ἐξέχοντα ἐν τῷ κέντρῳ εἴτε μέγαν βολβὸν τῆς *Ἐπιμενιδείου* καλουμένης ἐδωδίμου σκίλλης τῶν καθαρσίων καὶ καθαρμῶν, εἴτε μᾶλλον τὸν ἰσομεγέθη ὁμοιόσχημον καὶ τὴν αὐτὴν τῇ σκίλλῃ ἀποτρεπτικὴν ἀλεξίκακον ἔννοιαν ἔχοντα διονυσιακὸν κῶνον πίτυος. Ὁ Θεόφραστος γράφει περὶ τοῦ πρώτου (Ἱστ Φυτ. VII, 12,1) «*ἐδώδιμοι μὲν γὰρ καὶ ἡ ἀσφοδέλου ῥίζα καὶ ἡ τῆς σκίλλης, πλὴν οὐ πάσης, ἀλλὰ τῆς ἐπιμενιδείου καλουμένης, ἣ ἀπὸ τῆς χρήσεως ἔχει τὴν προσηγορίαν*». Αὕτη δέ, ἀπὸ τῶν χρόνων τοὐλάχιστον τοῦ μεγίστου τῶν γοήτων καθαρτῶν Κρητὸς Ἐπιμενίδου, ἐχρησίμευε μετὰ τῶν ἐπίσης ἐπιτυμβίων καὶ χθονίου χαρακτῆρος φυτῶν τοῦ

[1] *Σβορώνου*, Τὸ ἐν Ἀθήναις Ἐθν. Μουσεῖον Πίν. XLII.

σκιλλώδους ἀσφοδέλου καὶ τῆς *μαλάχης*, (¹) ὡς εὐπόριστον ἑκατήσιον λιτὸν *(εὔδειπνον)* καὶ τὸν λιμὸν ἀποδιῶκον *(ἄλιμον)* γεῦμα τῶν, ὡς ὁ Ἐπιμενίδης, δι' ἀκροδρύων τρεφομένων γοήτων ἀσκητῶν ὡς καὶ τῶν γεωργῶν καὶ ἄλλων πτωχῶν ἀνθρώπων ἐν γένει. Ὁ δὲ ὡς oscillum ἀπὸ τῶν κλάδων τοῦ δένδρου αἰωρούμενος κῶνος τῆς πίτυος, (Boetticher ἔ. ἀ. εἰκ. 5, 115) ἀπὸ τῶν σπερμάτων τοῦ ὁποίου ἐσιτοῦντο, ὡς οἱ *βαλανοφάγοι* Ἀρκάδες, οἱ δι' ἀκροδρύων πρὸ τῆς ἀνακαλύψεως τοῦ σίτου τρεφόμενοι πρῶτοι ἀπολίτιστοι ἄνδρες τῶν χωρῶν ἡμῶν, ἀποβαίνει ἀπὸ τῶν χρόνων τοῦ Εὐριπίδου (²) καὶ τοῦ ἐν ἔτει 334 π. Χ. ἐγερθέντος μνημείου τοῦ Λυσικράτους, τὸ σταθερὸν κόσμημα τοῦ *θύρσου* καλουμένου σκήπρου τοῦ Διονύσου, τοῦ δυναμένου ἴσως νὰ ἐτυμολογηθῇ ἐκ τοῦ *θυρεὸς (θύρασος)*, τοῦ σημαίνοντος ἀρχικῶς τὸν πρὸ τῶν θυρῶν τιθέμενον ὡς ἀλεξίκακον καὶ κιονολατρικοῦ ὀβελίσκου ἢ βαλάνου σχῆμα ἔχοντα *στῦλον*, ἐξ οὗ κατόπιν καὶ ἡ προστάτις ἀλεξίκακος ἀσπὶς *θυρεὸς* ἐκλήθη. Ὁ στῦλος οὗτος τῶν θυρῶν, κισσῷ μάλιστα περιβεβλημένος; «*κωμῶν κισσῷ στῦλος θεοῦ*» (Εὐριπ. Ἀντιόπ. ἀποσπ. 202.) δύναται κάλλιστα νὰ ἐσήμαινε αὐτὸν τὸν Διόνυσον, ὃν χρησμός τις ἀρχαῖος καλεῖ «*στῦλον Θηβαίοισιν Διώνυσον πολυγηθήν*» (Κλημ. Ἀλεξ. 418 P.). Διὰ τοῦτο δὲ καὶ πράγματι εὑρίσκομεν αὐτὸν ὡς βαλανόμορφον σκῆπτρον καὶ σύμβολον τοῦ Διονύσου (³). Τίς δὲ ὁ λόγος τῆς ἐκλογῆς τοῦ κώνου τούτου τῆς πίτυος ὡς κεφαλῆς τοῦ ἱεροῦ διονυσιακοῦ θύρσου παραμένει μέχρι τοῦδε ἄγνωστον. Ἡ ὑπό τινων σοφῶν προταθεῖσα ἑρμηνεία ἐκ τοῦ γεγονότος, ὅτι καὶ οἱ πάλαι Ἕλληνες ἐριτίνουν ἐνίοτε τὸν οἶνον διὰ τοῦ κόμεως τῶν δακρύων τῆς πίτυος, εὐφυὴς καθ' ἑαυτήν, εἶναι ἀμαρτύρητος μὲν παρὰ τοῖς ἀρχαίοις, ἀπίθανος δ' ἕνεκα τοῦ σπανίου παρ' αὐτοῖς τῆς ῥιτινώσεως τοῦ οἴνου, τῆς μόνον διὰ τὴν Εὔβοιαν ἀναφερομένης. Ἀρχικῶς ὡς σκῆπτρον φέρει ὁ Διόνυσος πλὴν τοῦ κλάδου τῆς ἀμπέλου καυλὸν τοῦ *νάρθηκος* καλουμένου φυτοῦ (⁴), τοῦ ἀνήκοντος εἰς γένος τοῦ σιλφίου (⁵) καὶ παρουσιάζοντος κοῖλον καυλόν, δυνάμενον νὰ

(¹) *Rhode*, Psycre II³ σ. 96 σημ. 3. Ἡσιόδου, Ἔργα 41: ἐν *μαλάχῃ καὶ ἀσφοδέλῳ μέγ' ὄνειαρ*. *Bekker*, Anecd. 457,5. Ἡσύχ. ἐν λ. *ἀσφόδελος*.

(²) Βάκχαι, 80. *Roscher*, Myth. Lex. τόμ. I σ. 1061.

(³) Ἰδὲ ἀγγειογραφίαν παρὰ *Roscher*, Lex. I, 1098 εἰκ. 3.

(⁴) *Π. Γενναδίου*, Φυτολ. Λεξ. σ. 695.

(⁵) *Müller—Wieseler*, Antik. Denkm. ἀρ. 11, II, ἀρ. 442.

χρησιμεύσῃ ὡς θήκη, ἐξ οὗ καὶ ὁ *νάρθηξ*, ἐν ᾧ ὁ Ἀλέξανδρος ἔφερε μεθ' ἑαυτοῦ τὸ ὑπὸ τοῦ Ἀριστοτέλους διορθωθὲν πολύτιμον χειρόγραφον τῶν Ὁμηρικῶν ἐπῶν, ὡς καὶ ὁ πρόναος τῶν πρώτων θολωτῶν χριστιανικῶν ναῶν.

Ἐπὶ τῶν στοιχείων τούτων βασιζόμενοι δυνάμεθα νὰ εἰκάσωμεν ὅτι ἀρχικῶς ἡ λέξις *νάρθηξ* ἐσήμαινε θο**λίαν** λατρευτικὴν φερομένην ὑπὸ τεσσάρων κιόνων ἐκ στελεχῶν νάρθηκος, οἵτινες «ἐν τῇ φύσει ὑπερβαίνουσιν ἐνίοτε τὰ δύο μέτρα» (Γεννάδιος), διὰ τοῦτο δὲ τὸ *Βακχεῖον*, ἤτοι ὁ ναὸς τοῦ Διονύσου, ταὐτίζεται ὑπὸ τοῦ Ἡσυχίου (ἐν λ.) πρὸς τὸν *νάρθηκα*, *βάκχη* δὲ καλεῖται καὶ *γένος ἀπίου* (1), ἤτοι τοῦ ἀκριβῶς τὸ σχῆμα τοῦ βολβοῦ τῆς σκίλλης καὶ τοῦ κώνου τῆς πίτυος ἔχοντος καρποῦ. Μελέτη, ἧς θὰ ἦτο μακρὸν νὰ ἐκθέσω ἐνταῦθα τὰς λεπτομερείας, ἐδίδαξέ με ὅτι ἐν τοῖς παναρχαίοις λαοῖς τῆς Ἀνατολῆς, ἐξ ἧς ἦλθεν εἰς τὴν Ἑλλάδα ἡ λατρεία τοῦ Διονύσου, τὰς ἀγροτικὰς θολίας ὑπὸ τὰς ὁποίας ἐλατρεύετο τὸ θεῖον, ὡς βραδύτερον παρ' Ἕλλησι ὁ ἀγρότης θυρσοφόρος Διόνυσος (2), ἔφερον καὶ ἐπροστάτευον θύρσοι τέσσαρες τεταινιωμένοι καὶ ἔχοντες ὡς ἐπίθημα τὸν ἀπιόμορφον βολβὸν τῆς σκίλλης. Ὡς παράδειγμα παραθέτω ἐνταῦθα ἐκ τῶν περιφήμων χαλκῶν ἀσσυριακῶν ἀναγλύφων τῶν θυρῶν τοῦ Babawat ἐπὶ Σαλμανάσαρος τοῦ Β΄ (859-825 π.χ.) εἰκόνα (3) τοιούτου ἀγροτικοῦ ἱεροῦ θολωτοῦ σκήνους τῆς λατρείας τῶν Ἀσσυρίων, οὗ τοὺς ὡς θύρσους τεταινιωμένους τέσσαρας κιονίσκους *(στυλίδας)* ἐπιστρέφουσιν ὡς ἀλεξίκακα, καθ' ἃ καὶ τοὺς πρώτους προπυλαίους μιναρέδες τῶν Ὀθωμανῶν (Πίναξ Λ΄ εἰκ. 14) ἢ τὰς ἱερὰς κιβωτοὺς αὐτῶν ἢ τὰς νῦν κλίνας ἡμῶν (4), ἀπιόμορφοι βολβοί, προφανῶς σκίλλης ἀρχικῶς ἢ κῶνοι πίτυος κατόπιν. Οἱ βολβοὶ δ' οὗτοι



(1) Νικάνδρου. Ἀλεξ. 354.
(2) Arch. Zeit. τ. 13 σ. 263.
(3) *Perrot-Chipiez*, ἔνθ. ἀ. II. 202 εἰκ. 68.
(4) Ἴδε τὴν ὑπὸ τύπωσιν συνέχειαν τῆς μελέτης μου, *Ἡ κλίνη τῆς Ἥρας* ἐν ΔΕΝΑ τόμ. XX καὶ XXI.

τῆς σκίλλης, τῆς ὡς εἴδομεν καὶ νῦν *γεωργοῦ* καλουμένης, φαίνεταί μοι ὅτι πράγματι ἦσαν καὶ ἐν Ἑλλάδι τὰ πρῶτα ἀλεξίκακα ἱερὰ σύμβολα τῆς ἐξ Ἀνατολῆς ἐλθούσης ὀργιαστικῆς Βακχικῆς λατρείας τοῦ ἀγρονόμου προστάτου τῆς γεωργίας Διονύσου, ὅτι δὲ μόνον λόγος πρακτικὸς διαρκεστέρας διατηρήσεως τοῦ συμβόλου τούτου συνετέλεσεν ὅπως ἐν Ἑλλάδι ἀντικατασταθῶσι διὰ τῶν, ἐν ἀντιθέσει πρὸς τοὺς εὐφθάρτους σαρκώδεις βολβοὺς τῆς σκίλλης, ἐπ' ἄπειρον δυναμένων νὰ διατηρηθῶσι ξυλωδῶν σκιλλομόρφων κώνων τῆς πίτυος, ἀκροδρύου ἐπίσης παλαιόθεν ἱεροῦ τοῖς γεωργοῖς καὶ πρὸς λατρείαν τοῦ Διονύσου σχετιζομένου, ὡς γνωρίζομεν ἐκ τῆς Κορινθιακῆς λατρείας τοῦ Ἰσθμοῦ, ἔνθα ἡ πίτυς ἐλογίζετο ὡς ἱερὸν δένδρον τοῦ Διονύσου ὅπερ ἡ Πυθία ἐκέλευσέν ποτε *ἴσα τῷ θεῷ σέβειν* (¹).

Κατὰ ταῦτα τὸ *Βακχεῖον = νάρθηξ*, τὸ πρὸς τὸ σκιλλόμορφον *«εἶδος ἀπίου»* τοῦ *βάκχη* καλουμένου σχετιζόμενον, σημαίνει καὶ τοὺς εὐήχους θολωτοὺς ναοὺς τῆς Βακχικῆς λατρείας τοῦ Διονύσου, τοὺς ὑπὸ τῆς βοῆς καὶ *ἰαχῆς* τῶν ὀργιαστικῶν ᾀσμάτων ἀντηχοῦντας *(ἰαχεῖα)*. Ἀληθῶς εἶναι γνωστὸν ὅτι τὸ σχετικῶς νέον ὄνομα *Βάκχος* τοῦ Διονύσου, ὡς καὶ τὸ μυστικὸν αὐτοῦ ὄνομα *Ἴακχος*, τὰ ἐκ τῆς ῥίζης *Fάχ*, εἶναι κυρίως *Fάκχος* καὶ *FίFακχος* καὶ σχετίζονται πρὸς τὰ *ἠχεῖν* καὶ *ἰαχὰ* δηλ. *FιFαχά* (²), ἥτις ἦτο τὸ κύριον χαρακτηριστικὸν τῆς ὑπὸ τὰ θολωτὰ Ὠδεῖα καὶ τοὺς χριστιανικοὺς *νάρθηκας* ἀντηχούσης, ὡς ἐν ταῖς *Χάβραις* τῶν Ἰουδαίων, κραυγῆς καὶ βοῆς τῶν *«Ἰάκχων ᾠδῶν»* καὶ ψαλμῶν. Ἄξιον δὲ σημειώσεως ἐνταῦθα θεωρῶ ὅτι οἱ πιθανῶς τὸν θόλον τοῦ Ὠδείου ἡμῶν ἀρχικῶς ὑποβαστάζοντες Βακχικοὶ Ἄτλαντες τοῦ Διονυσιακοῦ θεάτρου ἔχουσι μὲν ὦτα χοίρου, ὑπενθυμίζοντος ἡμῖν ὅτι *ἴακχος* ἐκαλεῖτο, ὡς ὁ Βάκχος, ὁ *μυστικὸς χοῖρος* (Ἀθην. 98), στηρίζουσι δὲ τὴν δεξιὰν ἐπὶ τῶν τὴν στέγην τοῦ Ὠδείου φερόντων δύο ἐπαλλήλων κορμῶν ναρθήκων, ἐφ' ὧν ἁπλοῦται χειρόγραφον εἴλημα ὕμνων (Πβλ. Εἰκ. σελίδος 151).

*
* *

Ὡς ἐμνημόνευσα ἤδη τὰ κατὰ τὴν ἀττικὴν ἑορτὴν τῆς *αἰώρας*

(¹) Παυσαν. II, 2, 5.

(²) Ἴδε τὸ ὁμ. *ἀνΐαχος*=ἀFίαχος, τὸ παρ' Ἡσυχ. *βα-βακτας = κραυγασος*. πρβλ. καὶ τὸ γερμ. jauchzen. — *ἰακχεῖν*;

ἀπὸ τῶν δένδρων ἀναρτώμενα καὶ αἰωρούμενα ὡς *προστρόπαια* ἀντικείμενα οἱ παρὰ τῶν Ἑλλήνων παραλαβόντες τὴν ἑορτὴν ταύτην Λατῖνοι καλοῦσιν oscilla. Τῆς λέξεως ταύτης, οὐχὶ ἀρχαιοτέρας τοῦ 130 π. Χ., προφανῶς δ' οὔσης ξενικῆς προελεύσεως καὶ γνωστῆς ἐξ ἑνὸς μόνον φιλολογικοῦ κειμένου, τοῦ περιφήμου χωρίου τῶν Γεωργικῶν τοῦ Βιργιλίου (II, 389), ἡ ἐτυμολογία ἐβασάνιζεν ἤδη τοὺς ἀρχαιοτέρους τῶν λατίνων γραμματικῶν καὶ μυθολόγων λεγόντων ὅτι «oscillorum variae sunt opiniones»(1). Κατὰ τούτους τὸ oscillum θὰ ἐτυμολογῆται ἐκ τοῦ os = πρόσωπον, καὶ ἀρχαϊκοῦ τινος ῥήματος cillere = movere, ἢ ἐκ τοῦ ὀνόματος τῶν Ὄσκων τῆς Νοτίου Ἰταλίας, παρ' οἷς θὰ ἐγεννήθη τὸ πρῶτον ἡ χρῆσις τῶν oscilla ἐν τῇ λατρείᾳ. Ἀλλ' ὡς ὁ J. A. Hild ἐσημείωσεν ἤδη (2) «aucune de ces interprétations n'a de valeur scientifique; ce n'est pas par le mot, mais par les faits archéologiques que l'on doit expliquer l' *oscillum* et marquer sa place dans le culte». Κατ' ἐμὲ ἡ λέξις *αὕτη* δέον νὰ ἐτυμολογηθῇ ἐκ τῶν *ὡς σκίλλαι* λικνιζομένων ἀποτροπαίων εἰδωλίων, ἢ νὰ θεωρηθῇ ὡς hybrida, ἤτοι ἐκ δύο διαφόρων γλωσσῶν συντεθεῖσα καὶ δὴ τοῦ λατινικοῦ os = κεφαλή, caput καὶ τοῦ ἑλληνικοῦ *σκίλλα* (scilla), σημαίνουσα δὲ τὸν κεφαλῆς παιδὸς ἢ καὶ ἀνδρὸς μέγεθος καὶ σχῆμα ἔχοντα βολβὸν τοῦ ὑπὸ τοῦ Θεοφράστου (Περὶ φυτ. αἰτ. VII, 13,4) ὡς *κεφαλορρίζου* χαρακτηριζομένου φυτοῦ, παρ' ἡμῖν δὲ νῦν ἐνιαχοῦ *ἀσκιλλοκάρα* καὶ *σκινοκάρα* καλουμένου (σ. 139,5 καὶ 160), οὗ αἱ ἐπὶ τῶν τάφων συνήθως φυόμεναι *κάραι,* χθόνιον λαβοῦσαι ἐν τῇ λατρείᾳ χαρακτῆρα, ἐθεωροῦντο ὡς *φύλακες* ἀποτρόπαιοι αὐτῶν, αὐτοὺς τοὺς νεκροὺς ἀντιπροσωπεύουσαι, καὶ δὴ καὶ ὡς *προστρόπαια* τῶν ἀδίκως θανόντων. Αὐτὴ ἡ περίεργος συμμετοχὴ τῆς κυνὸς Μαίρας ἐν τῷ μύθῳ τῆς Ἠριγόνης καὶ τοῦ Ἰκαρίου δὲν εἶναι ἄσχετος πρὸς τοὺς *καθαρμοὺς* τῶν φονέων κτλ., τούς, ὡς εἴδομεν (σ. 165), «*σκίλλῃ ἢ σκύλακι*» ὑπὸ τῶν γοήτων ἐνεργουμένους. Καὶ τὰ ὀνόματα δὲ τοῦ *Ἰκαρίου* ἢ *Ἰκάρου* καὶ τῆς *Ἰκαριωνείης* Ἠριγόνης, ὧν πάντως κύριον στοιχεῖον εἶναι ἡ *κάρα* καὶ ὧν τὸ *Ἴκαρος* σημαίνει καὶ τὸν πε-

(1) Servius. Georg. 387. Probus αὐτόθι, Festus σ. 194.

(2) Dict.-des Antiq. ἐ. λ. Oscillum σ. 257.

τόμενον καὶ ἐν τῷ κενῷ μετεωριζόμενον καὶ *ἀλητεύοντα* ἀεροπόρον, δὲν εἶναι βεβαίως ἄσχετα πρὸς τὴν ἑορτὴν τῆς *αἰώρας* ἢ λικνίσεως, *(ἀλήσεως)*—ἐξ ἧς καὶ τὸ ὄνομα *Ἀλῆτις* τοῦ ᾄσματος τῆς Ἠριγόνης καθ' ἣν αἱ σκίλλαι καὶ λοιπὰ ἀποτρόπαια ἐκρεμῶντο ἀπὸ τῶν δένδρων καὶ ἐλικνίζοντο ὑπὸ τοῦ ἀνέμου ὡς προστρόπαια τῶν τάφων (Bötticher, Baumkultus εἰκ. 8—15). Παρὰ τοῖς ἀρχαίοις, μάλιστα δὲ νῦν, τὰς *σκίλλας* ἀντικαθιστῶσι συχνότατα ἀπὸ δένδρων ὑπὸ τῶν γεωργῶν ἀναρτώμενα ὡς *ἀποτρόπαια* τὰ *κρανία* διαφόρων ζῴων, κριῶν, κυνῶν βοῶν κτλ. Παρὰ Σουΐδᾳ ἡ λέξις *ἠριγένειος* εὕρηται καὶ ἀντὶ τοῦ *τάφος*, εἰκόνα δὲ τῆς Ἠριγόνης ὡς Ἠλέκτρας τινὸς ὁμοίως ἐκδικητοῦ καὶ φύλακος τοῦ τάφου τοῦ ἀδίκως φονευθέντος πατρὸς παρέχει ἡμῖν πλὴν *ἄλλων* ὁ Νόννος γράφων περὶ αὐτῆς ἐν τοῖς Διονυσιακοῖς (XLVII, 214 κ.ἑ.).

Παρθενικὴ δ' ἀίουσα σαόφρονι μαίνετο λύσσῃ·
καὶ πλοκάμους τίλλουσα φίλῳ παρακάτθετο τύμβῳ
παρθένος ἀκρήδεμνος, ἀσάμβαλος, αὐτοχύτοις δὲ
δάκρυσιν ἀενάοισι λελουμένον εἶχε χιτῶνα·
χείλεσι δ' ἀφθόγγοισιν ἐπεσφρηγίσσατο σιγὴν
εἰς χρόνον . . . .

Ἡ δὲ πρὸς τὴν φύσιν τῆς ὁμοίως τῇ σκίλλῃ-Ἠριγόνῃ μακρὰν τῶν πόλεων βιούσης καὶ τὸ ὡς ἤλεκτρον χρῶμα τοῦ κρομμύου τῆς σκίλλης ἐχούσης Ἀργείας ἡρωΐδος *Ἠλέκτρας* ὁμοιότης τῆς φύλακος τοῦ τάφου τοῦ πατρὸς καὶ ἐκδικητοῦ ἀττικῆς Ἠριγόνης εἶναι καταφανὴς καὶ ἐκ τοῦ *παραλλήλου* ἀττικοαργείου μύθου, καθ' ὃν ἡ Ἠριγόνη ἡμῶν εἶναι θυγάτηρ τοῦ Αἰγίσθου καὶ τῆς Κλυταιμήστρας, ἐλθοῦσα ἐξ Ἄργους εἰς Ἀθήνας μετὰ τοῦ *πάππου* Τινδάρεω, ἵνα ὡς Ἐριννύς τις διώξῃ πρὸ τοῦ Ἀρείου Πάγου τὸν φονέα τῶν γονέων αὐτῆς Ὀρέστην. Ἰδοῦσα δ' αὐτὸν ἀθωούμενον αὐτοκτονεῖ ἐκ λύπης καὶ ὀργῆς *ἀναρτήσασα ἑαυτὴν* ἀπὸ δένδρου, ἵνα, ὡς ἡ αἰωρουμένη *σκίλλα* τῶν ἠρίων, παραμείνῃ ὡς *προστρόπαιον* τοῦ ἐγκλήματος, ὅπερ δὲν ἐξήγνισαν ὡς ὤφειλον οἱ Ἀθηναῖοι διὰ τῆς εἰς θάνατον καταδίκης τοῦ φονέως. (Hyg. Fab. 122 καὶ 124. *Σοφοκλ.* F.T.G. σ. 152 ἀρ. 2. Welcker, Griech. Trag. I, 215).

Τὴν αὐτὴν ἔννοιαν ἔχουσι καὶ αἱ *παρ'* ἄλλοις μυθογράφοις πα-

ραλλαγαὶ τοῦ αὐτοῦ ἀργείου μύθου, καθ' ἃς ὁ Ὀρέστης ἐπιστρέψας εἰς Ἄργος φονεύει τὸν *Ἀλήτην* (πβλ. τὸ ὄνομα *Ἀλῆτις* τοῦ ᾄσματος τῆς Ἠριγόνης), υἱὸν τοῦ Αἰγίσθου καὶ τῆς Κλυταιμήστρας, θέλει δὲ νὰ φονεύσῃ καὶ τὴν ἀδελφὴν αὐτοῦ Ἠριγόνην, ἣν ὅμως σώζει ἁρπάσασα ἡ Ἄρτεμις καὶ ποιεῖ αὐτὴν ἱέρειαν αὐτῆς ἐν τῇ Ἀττικῇ. Ἐπίσης καὶ τὸ ὄνομα *Πένθιλος* υἱοῦ τῆς Ἠριγόνης καὶ τοῦ Ὀρέστου, κατ' ἄλλον μῦθον, ἀναφέρεται εἰς τὴν εἰς ὅλους τοὺς μύθους τῆς Ἠριγόνης κρατοῦσαν *λατρείαν τῶν τάφων*, ὧν φύλαξ ἡ *σκίλλα* Ἠριγόνη.

Ἑτέραν σημαντικὴν ἔνδειξιν τοῦ ὀρθοῦ τῆς ὑπ' ἐμοῦ ἀναγνωρίσεως τῆς ἀπαγχονισθείσης Ἠριγόνης ὡς *προσωποποιήσεως* ἐν τῇ λατρείᾳ τῆς ἀπὸ δένδρου ὡς oscillum ἀναρτωμένης καὶ ἔνθεν κακεῖθεν *ἀλητευούσης σκίλλης*, εὑρίσκω εἰς τὸ ὄνομα *Ἀλῆτις* (σ. 172) τοῦ ᾄσματος τῆς *αἰώρας* τῆς Ἠριγόνης.

Ἀληθῶς ὄχι μόνον υἱὸς τοῦ Ἰκαρίου, ὁμωνύμου τοῦ πατρὸς τῆς Ἠριγόνης *Ἰκάρου*, *καλῆται Ἀλήτης* (¹), ὡς καὶ ὁ πρὸς τὸν μῦθον τῆς ἐριννύος τοῦ πατρὸς Ἠριγόνης ἐνυφασμένος καὶ αὐτὴν ὑποκαθιστῶν *Ἀλήτης*, ὁ υἱὸς τοῦ Αἰγίσθου καὶ τῆς Κλυταιμήστρας, τοῦ παραλλήλου ἀττικοαργείου μύθου τῆς Ἠριγόνης (σελ. 173), ἀλλὰ καὶ ὁ ἐν τῷ ἀττικοηλείῳ μύθῳ ἥρως *Ἀλήσιος*, ἐπώνυμος τοῦ ἐν Ἤλιδι *Ἀλησίου* (²) λέγεται ὢν υἱὸς τοῦ ΣΚΙΛΛΟΥΝΤΟΣ (³), τοῦ ἀσφαλῶς τὸ ὄνομα αὐτοῦ ἔχοντος ἀπὸ τῆς *σκίλλης* ἡμῶν (⁴), ἐπωνύμου δ' ἥρωος τῆς ὁμοίως ἐν Ἤλιδι πόλεως Σκιλλοῦντος. Τοῦ τῆς Ἤλιδος δ' *Ἀλησίου* ἥρωος τούτου καὶ υἱοῦ τοῦ *Σκιλλοῦντος* τὴν ἐκ τῆς Ἀττικῆς καταγωγὴν καὶ πρὸς τὴν *σκίλλαν*—Ἠριγόνην, τὴν *Ἀλῆτιν* τοῦ ἱεροῦ ᾄσματος τῆς αἰώρας καὶ ἀδελφὴν τοῦ *Ἀλήτου*, συγγένειαν μαρτυρεῖ ἕτερος παράλληλος μῦθος, καθ' ὃν ὁ Ἀλήτης οὗτος ἦτο υἱὸς τοῦ ὀπαδοῦ τοῦ Πέλοπος ἢ μνηστῆρος τῆς Ἱπποδαμείας *Γαργηττοῦ*, ἥρωος ἐπωνύμου τοῦ παρὰ τὴν Ἰκαρίαν τοῦ μύθου τῆς

(¹) *Ἀπολλόδ.* 3,10,6—Σχόλ. Ὀμ. Ὀδ. XV, 16.—Εὐστάθ. Ὀδ. 1773,21.

(²) Ὁμ. Ἰλιάδ. II, 617; XI, 757 καὶ Εὐστάθ. ἐ ἀ.

(³) Στέφ. Βυζάντ. ἐν λ. Ἀλήσιον. Εὐστάθ. Ἰλιάδ, II, 617

(⁴) Ἡ παρὰ Pape-Benseler, Wörterb. grich. Eigenn. ἐν λ. Σκιλλοῦς ἐτυμολογία ἐκ τοῦ *σίλλα-ἰκτῖνος* ὀφείλεται εἰς ἐσφαλμένην ἀνάγνωσιν τῆς γλώσσης τοῦ Ἡσυχίου *σκίλλος-ἰκτῖνος* ἀντὶ τοῦ ὀρθοῦ *σκίλλα ἢ σχῖνος*. Ἴδε ἀνωτέρω σελ. 160.

Ἠριγόνης γνωστοῦ μεγάλου παναρχαίου ἀττικοῦ δήμου τῆς Αἰγηΐδος φυλῆς, (1) πρὸς δὲ καὶ παράδοσις καθ' ἣν *Ἴων* ὁ υἱὸς τοῦ Γαργηττοῦ τούτου μετῴκησεν ἐξ Ἀθηνῶν εἰς Ἤλιδα (2) καλέσας τότε *Ἰωνίδων νυμφῶν* ἱερὸν τῆς Ἤλιδος κείμενον ἐπὶ τοῦ *Κυθήρου* καλουμένου ποταμοῦ, τοῦ προφανῶς ἐπίσης τὸ ὄνομα αὐτοῦ ὁμοίως ἔχοντος ἀπὸ τοῦ ὁμωνύμου ἀττικοῦ δήμου Κυθήρου τῆς Πανδιονίδος φυλῆς, ἄλλοτε μιᾶς τῶν 12 ἀρχικῶν ἀττικῶν πόλεων (3).

Οὐδόλως δὲ παράδοξον ἡ μυθικὴ αὕτη ἐκ τῆς Ἀττικῆς ἀποίκισις τοῦ Σκιλλοῦντος τῆς Ἤλιδος νὰ ἐγίνετο *ἱερός τις λόγος*, ἐφ' οὗ οἱ Σπαρτιᾶται νὰ ἐστήριξαν τὴν βραδύτερον καὶ ὑπὸ τῶν Ἠλείων ἐγκριθεῖσαν πρᾶξιν αὐτῶν, δι' ἧς ἀποταμόντες τῆς Ἤλιδος τὸν 12 στάδια πρὸς νότον τῆς ἱερᾶς Ὀλυμπίας κείμενον Σκιλλοῦντα, ἔνθα καὶ ἱερὸν τῆς ἀττικῆς θεᾶς *Ἀθηνᾶς Σκιλλουντίας*, ἐδωρήσαντο αὐτὸν πρὸς κατοικίαν τῷ φιλολάκωνι Ἀθηναίῳ ἱστορικῷ Ξενοφῶντι (4).

Τέλος ὁ ὄψιμος ἀρχαῖος παράδοξος καὶ ἀκατανόητος μῦθος ἐκεῖνος, καθ' ὃν ἡ Ἠριγόνη—σκίλλα μεθύσκεται κατ' ὄναρ ὑπὸ τοῦ *ἀεξιφύτου* Διονύσου διὰ φανταστικῆς σταφυλῆς καὶ γεννᾷ ἐξ αὐτοῦ τὸν Στάφυλον (=βότρυν) χωρὶς κἂν ν' ἀπολέσῃ τὴν παρθενίαν αὐτῆς, οὐδὲν ἄλλο φαίνεταί μοι ἢ ἀλληγορία τις τῆς ὑπὸ τῶν πάλαι ἀγρονόμων τῆς Ἀττικῆς ἐθιζομένης ἐμφυτεύσεως σπερμάτων ἢ κλημάτων ἀμπέλου ἐν τῷ βολβῷ τῆς σκίλλης, τῆς ἐχούσης τὴν ὡς μαγικὴν φαινομένην δύναμιν, ἵνα «*πᾶν ἐν αὐτῇ φυτευόμενον εὐβλαστὲς καὶ θᾶττον αὐξάνηται*» (σελ. 159). Τὸν Ἰκάριον, «*ὃς πέλεν ἄλλων φέρτερος ἀγρονόμων ἑτερότροπα δένδρα φυτεύειν*» (5), ἐδίδαξεν αὐτὸς ὁ Διόνυσος «*ἀεξιφύτῳ τινὶ τέχνῃ κλάσσαι, βοθριάσαι τε βαλεῖν τ' ἐνὶ κλήματα γύροις*» (6), δι' ἧς τελευταίας λέξεως δυνατὸν ὁ ποιητὴς νὰ ἐννοῇ τοὺς ἀεξιφύτους χθονίου χαρακτῆρος στρογγύλους βολβοὺς τῆς σκίλλης, ἐν οἷς ἐγίνοντο αἱ ὡς ὑπερφυσικῆς τινος δυνάμεως μετέχου-

(1) Στέφ. Βυζαν. ἐν λλ. Ἀλήσιον καὶ Γαργηττός.

(2) Παυσαν. VI, 22,7.

(3) Στέφ. Βυζ. ἐν λ. Κύθηρος. ἐν Töppfer *Pauly-Wissowa* R.E. ἐν Alesios.

(4) Παυσαν. V, 6,3-7. Στράβ. VIII. 343. Ξενοφ. Ἀνάβ. V. 3,78 Διογ. Λαέρτ. 2,6. 8.

(5) Νόνν. Διον. XLVII στ. 35.

(6) Νόνν. Διον. ἔ. ἀ. στ. 68.

σαι θεωρούμεναι *καταβολάδες* αὗται τῶν ἀρχαίων ἀγρονόμων

φυταλιὴ δ' ἀνέτελλεν, ἀπὸ χθονίου δὲ κόλπου
αὐτοφυὴς γλυκεροῖο πεπαινομένου τοκετοῖο
βότρυς ἐλαιήεντος ἐφοινίχθη Μαραθῶνος (¹)

ἐν ᾧ καὶ ὁ δῆμος Ἰκαρία. *Στάφυλος* δ' ἤτοι *βότρυς* ἐκλήθη ὁ διὰ τῆς παραδόξου ταύτης μίξεως γεννηθεὶς ὑπὸ τοῦ Διονύσου-ἀμπέλου καὶ τῆς σκίλλης-Ἠριγόνης.

(¹) Νόνν. ξ ά. στ. 16.

INSCRIPTIONS DE THESPIES

PAR

A. PLASSART

Les inscriptions recueillies à Thespies dans les fouilles de l'École Française d'Athènes n'ont pas été toutes éditées par M. P. Jamot: en vue d'une prochaine publication, désirée par celui-ci, j'ai récemment revu au Musée de Thèbes ceux de ces textes qui sont restés inédits. A cette occasion, je m'intéressai à diverses autres inscriptions thespiennes églement inédites et conservées au même endroit. Ce sont celles qu'on trouvera ci-après; elles ne proviennent pas, à ma connaissance, de fouilles, mais de trouvailles. Je me plais à remercier M.M. A. D. Kéramopoullos et N. G. Pappadakis, qui m'ont gracieusement autorisé à les publier; ils témoignent ainsi de ce libéralisme scientifique coutumier aux savants hellènes, que N. Politis aussi associait à tant d'autres éminentes qualités.

I) Catalogue de vainqueurs aux Mouseia.

Les catalogues de vainqueurs aux Mouseia de l'Hélicon ont tous été réédités ou édités dans le BCH, XIX, 1895, par P. Jamot, qui les a classés chronologiquement [1]. Le début d'une nouvelle liste, publié par G. Colin (BCH, XXI, p. 568 sqq.), prend place à côté du No 12 de Jamot, à la fin du IIe ou au début du Ier s. av. J. C. (Thèbes, inv. 1116).

Le No 16 de Jamot, placé par lui au même temps que

(1) Ses conclusions ont été adoptées par *O'Connor*, Chapters in the history of actors in ancient Greece (1908), p. 70 sq.

les Nos 15 (IG,VII, 1773) et 17, c'est-à-dire dans les dernières années d'Antonin (avant 161) ou dans les années qui suivirent la mort de L. Verus (169), comportait 28 lignes, début du texte, la stèle étant brisée en bas. J'ai trouvé à Thèbes cette stèle (inv. 321) complétée, grâce aux soins de M. Kéramopoullos, par le fragment inférieur (inv. 469), dont je donne le texte ci-après.

La hauteur de la stèle, dont le tenon d'encastrement est fiché en terre, est de plus de 1m,75 : larg. en haut, 0m, 348; en bas. 0m, 405; ép. en bas, 0m, 26. Vac. en bas, plus de 0m, 68. Il n'y a pas de corniche à la face postérieure. La face supérieure porte une cavité carrée (côté, 0m, 10), profonde de 0m, 07, avec deux canaux de coulée.

Lettres de gravure soignée, plus ou moins serrées (haut. 0m, 013; interligne, 0m, 002). ΑΕΘΗΜΠΡΩ.

[Ῥαψῳδὸ]ς
. . . . ιου · Ὑπαταῖος,
[Πυθαύ]λης
. . . . οχιανός,
Κιθαριστὴς
. Κ]αστριανὸς > Χεῖος,
[Κ]ωμῳδὸς παλαιᾶς κωμῳδίας
Κλ. Ἀπολλώνιος Μειλήσιος,
Τραγῳδὸς παλαιᾶς τραγωδίας
Μητρόβιος > ὁ καὶ Φιλήμων Ἀθηναῖος,
Ποιητὴς καινῆς κωμῳδίας
Λ Μάριος Ἀντίοχος Κορίνθιος,
Ὑποκριτὴς καινῆς κωμῳδίας
Φλ Ἔννυχος Θεσσπιεύς,
Καινῆς τραγῳδίας ποιητὴς
Ἀπολλώνιος > Ἀσπένδιος,
Ὑποκριτὴς καινῆς τραγωδίας
Λ Μάριος Ἀντίοχος Κορίνθιος,
Κιθαρῳδὸς

Μέμμιος Λέων Λαρισαῖος,
Χοραύλης
Μ Ἄντιος Ἀρτεμίδωρος Ἀλε-
ξανδρεύς, Σατυρογράφος
Λ Μάριος Ἀντίοχος Κορίνθιος,
Διὰ πάντων
Κλ Ἀπολλώνιος Μειλήσιος.

Les restitutions des ll. 29 et 31 sont assurées par le catalogue 15, où l'ordre des épreuves est le même.

Le sigle qu'on rencontre aux ll. 34,38,44, indique, comme on le sait, que le nom du père est le même que celui du fils.

Deux vainqueurs sont connus par ailleurs. Le poète tragique Apollonios Apolloniou d'Aspendos (l. 43 sq.), de même que trois autres des concurrents (¹), est inscrit aussi au catalogue 15, mais comme acteur jouant dans une tragédie ancienne (²).

Le citharode Memmios Léon de Larisa (l. 47 sq.) est sans doute le personnage de qui la statue de bronze, dédiée par ses concitoyens, s'élevait dans sa ville natale, non pas Larisa de Pélasgiotis, mais Larisa de l'Ossa (probablement l'actuel Pournari). On a retrouvé la base avec l'inscription :

Ἡ πόλις ἡ Λα[ρισ]αίων Πόπλιον Μέμμιον
Λέοντα ἀγορανομήσαντα ἐπιμελῶς (³).

Le rang où est ici mentionné le citharode assure que dans le catalogue 15, l. 28, il faut corriger en κιθαρῳδοὺς le mot νεαρῳδούς, donné par Cyriaque d'Ancône et Muratori, aux copies de qui l'on est réduit pour cette partie du document. «Νεαρῳδοί quid sit non liquet» avait dit Boeckh, *CIG*,

---

(¹) Voy. *Jamot*, p. 358.

(²) *O'Connor*, op. cit., prosopographie, n° 49.

(³) Rev. de Philologie, 1911, p. 131 sq., n° 35 (Arvanitopoullos). La base a été découverte près de Mégalo-Késerli, non loin de Pournari.

p. 768; ni Dittenberger ni Jamot n'ont expliqué l'étrange vocable.

Dans la première partie du catalogue que nous complétons, la pierre porte, à la l. 7, γραΝματεύ|οντος; à la 23, ποητής sans ι; à la l. 27, [Ζώ]σιμος et non....τιμος.

2, 3) Catalogues de vainqueurs aux Érotideia.

Avec Jamot [1], il y a tout lieu de croire que les Érotideia de Thespies étaient exclusivement consacrés aux exercices gymniques, les Mouseia de l'Hélicon étant des concours musicaux. Nous rapportons donc les inscriptions suivantes aux jeux en l'honneur d'Éros.

2) Musée de Thèbes, inv. 468. Stèle de calcaire blanc, brisée à droite et, horizontalement, en haut. En bas, vac. de 0m, 37 et listel à peine saillant, haut de 0m, 035. Face postérieure polie. Haut. max., 0m, 90; larg. max. 0m, 46; ép., 0m, 092. D'après le registre d'inventaire, elle provient soit des ruines de l'église Agios Andréas à Leuctres, soit de Thespies. Cette dernière provenance est certainement la vraie. Lettres de gravure soignée, un peu lourde (haut. 0m, 009 à 0m, 012 selon les lignes: interligne, 0m, 002 à 3) ΑΕΖΘΜΣΦΨΩ.

M̄ Ἀντώνιος ⏑ – ⏑ . ∠
Δόλιχο[ν πυθικῶν
Προκλῆς Ἀριστοκράτο[υ
Δόλιχον ἰ[σθμικῶν
Σεραπίων Μουσαίου
Ἀνδρῶν δόλιχον Λ̄ Οὐιψάνιος
Πυθικῶν στάδιον M̄ Ἀντών[ιος
Ἰσθμικῶν στάδιον Τ̄ιϐ Κλαύδ[ιος
Ἀγενείων στάδιον Λ̄ Βάϐϐιος Ορ[
Ἀνδρῶν στάδιον Γ Ἤι̣ος Μάγν[ος

---

(1) BCH, XIX, p. 367 sqq.

Πυθικῶν δίαυλον Προκλῆς Ἀρι[στοκράτου]
Ἰσθμικῶν δίαυλον Τι̅β Κλαύδιος
Ἀνδρῶν δίαυλον Γ̅ Ἥιος Μάγνος
Ἀγενείων πένταθλον Λ̅ Βάββιος [Ορ
Ἀνδρῶν πένταθλον Π̅ Ἀλβείνιος
Ψυχικὸς Ἡρακλέωνος Θηβαῖος συν[εστεφανώθη
Πάλην πυθικῶν Λ̅ Δεκούμιος Φαυστεῖνο[ς
Πυγμὴν πυθικῶν Εὐφρόσυνος Ἀντιόχ[ου
Ἰσθ(μ)ικῶν πένταθλον Λ̅ Οὐείβιος Πρόκλ[ος
Πανκράτι(ο)ν πυθικῶν Ὀνασίων Εὐημ[έρου
Πανκράτιον ἰσθμικῶν Ροῦφος > ὁ καὶ Δη/
Πυγμὴν ἰσθμικῶν Τ̅ Φλάβιος Πυθέρω[ς
Ἀγενείων πάλην Λ̅ Οὐειβύλλιος Σατορ[νῖνος
Πάλην ἰσθμικῶν Καρνεάδης Μηνοφάντου [
Πυγμὴν ἀγενείων Εὔφραστος Σωσίχου
Παράμονος > Θεσπιεὺς συνεστεφανώθ[η
Πανκράτιον ἀγενείων Εἰσίδωρος Διδύμο[υ
Πάλην ἀνδρῶν Γέλως > Ἀθηναῖος
Πυγμὴν ἀνδρῶν Ἀπολώνιος > Ἀλε[ξανδρεὺς
Πανκράτι(ο)ν ἀνδρῶν Ἀστικὸς Ζωπάτ[ρου
Ὅπλον Π̅ Ἀλκείνιος Μεθοδικὸς Κορίν[θιος
Κέλητι πωλικῷ Τ̅ Φλάβιος Ἀνφικλ[ῆς
Κέλητι τελείῳ Τ̅ Φλάβιος Μαρ

Trois vainqueurs portent le nom de Φλάβιος (ll. 22, 32, 33). Ce catalogue est donc postérieur à l'avènement des empereurs Flaviens. Il est antérieur, d'autre part, au règne de Caracalla (212-218), car la moitié des personnages n'ont pas de nom romain. C'est pour les mêmes raisons que Dittenberger a attribué au IIe s. ap. J-C. le fragment de catalogue IG, 1772, où nous retrouvons précisément (l. 13) T. Φλάουιος Ἀμφικλῆς (ici, l. 32), vainqueur cette fois-là συνωρίδι τελείᾳ.

Les séries et les épreuves sont nombreuses. On sait que les Mouseia aussi ont été des plus florissants dans la seconde moitié du IIe siècle. Cependant, il n'y a eu cette

fois aux Érotideia qu' une épreuve hippique, les chevaux étant, il est vrai, divisés en deux classes d'âge : κέλητι πωλικῷ et κέλητι τελείῳ. Sur les deux autres catalogues où elle est mentionnée, la partie hippique du concours comporte en outre, pour les deux mêmes classes de chevaux, les épreuves συνωρίδι et ἅρματι (¹).

L'hoplitodrome figure, à la même place qu'ici (l. 31), sur ces deux catalogues. Pour le reste de la partie gymnique, la division des concurrents en quatre classes est assurée pour deux au moins des autres catalogues, malgré leur mutilation (²).

L'ordre des épreuves est ici exactement le même que dans le catalogue 1765 (classe des παῖδες πρεσβύτεροι): δόλιχον, στάδιον, δίαυλον, πένταθλον, πάλην, πυγμήν; παγκράτιον. Les quatre classes de concurrents sont représentées pour la deuxième et les deux dernières épreuves,; les ἀγένειοι n'ont pas de vainqueurs pour la première (³), la troisième ni la cinquième, non plus que les πυθικοὶ pour le pentathle.

3) Musée de Thèbes, inv. 1229 (au musée d'Érimokastro avant 1901). Fragment, complet à gauche pour les ll. 5-12, d'une plaque de marbre blanc épaisse de 0m, 05, épannelée à l'arrière. Haut. max., 0m, 335; larg. max., 0m, 31. Lettres assez serrées, de gravure peu ferme (haut., 0m, 015; interligne, 0m, 006 à 9) ΑϵΘΚΜΞΠϹѠ.

δ

Ναρκισσ[ο.

Πυθικοὺς] πυκτὰς Ἰσαυ

(¹) *IG*, 1772; BCH, XIX, p. 369 sq.

(²) *IG*, 1765: [παῖδες νεώτεροι], π. πρεσβύτεροι. ἀγένειοι (la suite manque); 1769: ἰσθμικοί, πυθικοί, ἀγένειοι (même remarque). Brisé en haut, 1772 commence à la série ἄνδρες.

(³) La restitution de la l. 2 est assurée par le nom du vainqueur (cf. l. 11); celle de la l. 4, par la haste droite initiale du second mot. Toutefois les ἀγένειοι peuvent avoir été mentionnés plus haut.

. . . ιαῖος ὁ καὶ Ταναγρ[αῖος ☾ Πυθικοὺς
παγκρατιαστὰς M̅ Ἀντώ[νιος
Ἰσθμικοὺς δολιχαδρόμο[υς
ος Βενύστος ☾ Ἰσθμικοὺς [σταδιαδρόμους
T. Αἴλιος Ποτάμων ☾ Ἰσθμι[κοὺς διαυλοδρό-
μους Πτολεμαῖος Ἀρείου A
Ἰσθμικοὺς παλαιστὰς Αὐρήλ[ιος
Ἰσθμικοὺς πυκτὰς Μύρων Διομ[ήδους Ἀλε-
ξανδρεὺς ☾ Ἰσθμικοὺς πένταθ[λον
.οιος Θησεὺς ☾ Ἰσθμικοὺς παν[κρατιαστὰς
Ἀπολ]λώνιος Εὐθυ
—

Il est très probable, d'après la disposition du texte, que ce fragment est de la même inscription que le catalogue IG, 1772, mentionné ci-dessus, qui semble avoir disparu depuis la première copie. Il est donc à peu près du même temps que le texte précédent.

4) Fragment du monument d'un vainqueur.

Musée de Thèbes, inv. 1435 (au musée d'Érimokastro avant 1901). Marbre bleu brisé de toutes parts. Haut. max., 0m, 30. Ép. max., 0m, 23. En lettres de 0m, 01, dans une couronne de 0m, 09 de diamètre :

ΙΣΘΜ	Ἰσθμ(ικῶν)
ΠΑΙΔΩ	παίδω[ν]
ΣΤΑΔ	στάδ[ιον].

IG, VII, 1859 est un autre fragment du même bloc.

5) Liste de noms.

Musée de Thèbes, inv. 1051 (au musée d'Érimokastro avant 1901). Dalle de calcaire thespien, parée à joint à droite et à gauche et décorée en bas d'un listel en léger retrait, haut de 0m, 04. Face supérieure lisse. Le bloc est

fait de huit morceaux, collés par les soins de l'éphorie. Larg., 1m,19; haut, 0m,25; ép. max., 0m,48. Les noms ont été gravés par des mains différentes. Lettres hautes de 0m,01 à 0m,025· A,E,Σ (aussi ЄC).,

νου   Α   ΟΥΛ◠   Φιλο... ος
οΣΙΜ
μάχου   ΓΟΓΓ/// ΤΟΣ
ΗΣ   Σερ Παράμονος
νος τοῦ   /// ΙΣΓΟΣΤ   Υ Νικω   Εὐφροσύνου
Ἡρακλείδου   Λεωνίδης   Σώσανδρος Ξ   Τρόφιμος
Ἐπαφρόδιτος Ἡρακλείδου
[Ἐ]πάγαθος Ἑρμαΐας Ἱεροκλῆς Εὐ...ρο   Κλεαίνετος
Παράμονος Παραμό(νου) Ἀνθεμίων Ἀνθεμίωνος Ἅβρων Ι...νο[ς] Δασέου   Ἐπικτᾶ

6) *Base de statue*

Musée de Thèbes, inv. 1011 (au musée d'Érimokastro avant 1901). Corps de base quadrangulaire, de calcaire thespien, décoré seulement d'un petit listel de 0m,025, en haut et en bas. La face gauche est parée à joint. Haut., 0m,95; larg, 0m,62; ép. 0m,425. Lettres profondément gravées (haut. 0m,022 à 0m,025) On a martelé incomplètement le dernier mot à la l. 1; de même à la l. 2 et, pour les 3 lettres finales, à la l. 3. Α Ε Σ Ϻ.

Ψηφίσματι βουλῆς καὶ δήμου
οἱ ἐνκωμιασταὶ Τ. Φλ. Μόνδωνα
Φιλείνου ὑὸν ἔφηβον ❧

Ce texte permet de restituer d'une façon sûre l'inscription copiée par P. Jamot sur le «fragment, incomplet à gauche, d'une base quadrangulaire ornée d'une petite corniche plate»(1). On lira: [Ψηφίσμ]ατι βουλῆς καὶ| [δήμου] ο

(1) BCH, XXVI, 1902, p. 303, n° 26.

ἐνκωμιασταὶ| [Τ. Φλ. Μόνδωνα τ]ὸν Φιλείνου ὑὸν| ἔ[φηβο]ν (1).

P. Jamot déjà avait indiqué (p. 317, note) qu'on pouvait aussi songer à restituer le nom d'un T. Flavius Mondon, fils de Phileinos III (époque des Antonins). Il a conjecturé que les ἐνκωμιασταί étaient une société formée des artistes qui s'exerçaient dans les divers genres de panégyriques.

---

(1) Éd.: l. 1 --ΛΗ βουλῆς, etc...; 3, [Τ. Φλαούϊ]ον Φ.ὑ. [Φιλεῖνον τὸν] ε[ὐεργέτη]ν.

A NOTE ON TRIPOLITZA

BY

A. J. B. WACE

The explanation of the name Tripolitza or Tripolis that is usually given today, for instance by Beadeker ([1]), is that the modern town is the result of a συνοικισμὸς of three famous ancient cities. So far all is well: but when one enquires which were the three cities, the answer readily mentions Tegea and Mantineia and after some hesitation completes the trio with Pallantion, a most insignificant Arcadian town. It would appear then that we should look for some other derivation of the name.

Dr Bees in a useful paper in Ἀθηνᾶ has collected ([2]) the references to Tripolitza in mediaeval times. It occurs in Italian annals and maps of the fifteenth and sixteenth centuries as Droboliza or Drobogliza, and Brue ([3]) in 1715 calls it Dropoliza. This name seems to have been hellenized as Ὑδροπολιτζά, perhaps, as Dr Bees suggests, by combining the article ἡ with the name Ντροπολιτζά. Two other versions, Ὕδωρ Μολιτζὰ and Ὑδροπιλιτζὰ are also met with and the first edition of Meletios Geography has Ὑδροπολιτζά, but the second edition Τροπολιτζά. This last spelling, of which Τρομπολιτζὰ is a variant, finally prevailed as Tripolitza, which is first met with in a reference of the six-

---

([1]) Greece (Fourth Edition 1909) p. 349; cf. *Leake*, Morea II p. 336 and *Pouqueville,* Voyage V p. 276.

([2]) Vol. XVIII (1906) p. 608 ff.

([3]) Journal de la Campagne en 1715, p. 38.

teenth century. This form, Tripolitza, is used by Leake, Pouqueville and all later travellers and is also given by Constantin Diichiti [1]. Dr Romaios kindly informs me that today the Arcadian peasants still call the town Ντρομπο-λ(ι)τσά. It thus seems that the name Tripolis is just as much an attempt to hellenize some non-hellenic name, as the earlier Ὑδροπολιτζὰ and its variants.

There are several other Greek place names ending in -πολις which give no satisfactory Greek etymology. One such is Μοσχόπολις which, as shewn by an Albanian version Muskopoi, is a hellenization of Muskopol'e, the Plain of Musk. The name was hellenized (for it is well known that the Vlach inhabitants of the town were the most arden apostles of Hellenism in Macedonia and Albania) as Μοσχόπολις, Calf-town. Then the natives seeing no sense in the name altered it to Βοσκόπολις, Shepherd-town, as a more reasonable name seeing that the Vlachs are all supposed to be shepherds [2].

Thus Tripolitza is probably, like the earlier Hydropolitza, a hellenization of some Slavonic name ending in *pol'e*. The Italian form Drobogliza may show that the *l* should be *l'*. It is possible that it is a corruption of Dobropol'e with the addition of the diminutive termination *itsa* [3]. Dobropol'e is a common Slavonic place name; there is one for instance in the Macedonian hills north of Vodena. The name Dropolis in Epirus, which, be it noted, is applied to a district and not to a town, is most likely another variant. Mr N. B. Jopson, however, has kindly informed me that he believes the first part of both names, Dropoliza and Dropolis, to be derived from the Slavonic *dąbr*

---

(1) Cronica Expeditiei in Moreea 1715 (ed. Iorga.) p. 185.

(2) *Weigand*, Aromunen I p. 98: *Leake*, N. Greece I p. 343 reverses the order incorrectly.

(3) The adjective ντόμβρος occurs in Modern Greek; *Meyer*, Neugr. Studien II p.48

with the meaning of wood or oak. This suggestion receives confirmation from Pausanias (1), who states that the plain between Mantineia and Tegea, where the modern Tripolis now stands, was in his day covered with a thick oakwood, which has long since vanished.

Another name of the same type is Konispolis, which occurs, so far as I know, twice in Greece, in Epirus and on the slopes of Olympus. This is probably a hellenization, Dr Minns tells me, of the Slavonic Kon'epol'e, Plain of Horses.

Yet another name is Nevropolis, which also occurs twice, as the name of a district in the Thessalian hills south of Karditsa, and as a village just south of Thermopylae (2). «Fawn-town» or «Nervetown» both seem odd for a Greek name, and the fact that in Thessaly it is the name of a district suggests at once it is again a hellenization of some Slavonic name ending in -pol'e. The first part is probably the same as that of Nevrokop (3), now in Bulgaria, but its meaning is still obscure.

When one reflects how natural it would be to hellenize the Slavonic-pol'e ending as -πολις, it seem highly probable that Tripolitza is derived from the Slavonic dąbr pol'e, the Plain of Oaks, and not from a hypothetical συνοικισμὸς of three ancient cities. Further research will doubtless increase the number of place names of this type and throw further light on the derivations suggested above.

---

(1) VIII. XI. 1.

(2) *Γεωργιάδης*, Θεσσαλία² p. 208; *Leake*, N. Greece II p. 31.

(3) *Brue*, op. cit. p. 53 mentions another Nevrokop in Laconia.

ΟΙ ΛΥΚΙΟΙ
ΤΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΑΤΩΝ ΕΛΛΗΝΙΚΩΝ ΜΥΘΩΝ

ΥΠΟ

ΧΡ. ΤΣΟΥΝΤΑ

Περὶ τῶν μυκηναϊκῶν ἀκροπόλεων τῆς Ἀργολίδος ὑπάρχουν, ὡς γνωστόν, ἀρχαῖαι παραδόσεις, ἀναφέρουσαι, ὅτι οἰκοδομήθησαν ὑπὸ τῶν Κυκλώπων, οἵτινες κατὰ τὸν Ἀπολλόδωρον καὶ τὸν Στράβωνα εἶχον ἔλθει ἐκ Λυκίας, κατὰ δὲ τὸν Φερεκύδη ἔφερεν αὐτοὺς ἐκ τῆς Σερίφου ὁ Περσεὺς καὶ κατὰ τὰ ἀρχαῖα σχόλια εἰς τὸν Ὀρέστην τοῦ Εὐριπίδου ἦσαν Θρᾷκες ἐκ τῆς Κουρήτιδος (Εὐβοίας) προερχόμενοι ([1]). Τὴν πιθανότητα, ὅτι αἱ παραδόσεις αὗται στηρίζονται ἐπὶ ἱστορικῶν γεγονότων, ὅτι δηλαδὴ ξένοι τεχνῖται εἰργάσθησαν εἰς τὰ τείχη τῆς Τίρυνθος καὶ ἄλλων ἀργολικῶν ἀκροπόλεων, παραδέχονται πολλοὶ ([2]), νομίζω δὲ ὅτι αἱ μαρτυρίαι τοῦ Φερεκύδους καὶ τῶν σχολίων συμφωνοῦν καὶ μὲ μίαν ἀξιοσημείωτον ἀρχαιολογικὴν ἔνδειξιν.

Τὸ περιεργότερον χαρακτηριστικὸν τῶν τειχῶν τῆς Τίρυνθος, τὰ ὁποῖα ἀνήκουν εἰς τοὺς ὑστερωτέρους χρόνους τῆς τρίτης μυκηναϊκῆς περιόδου ([3]), εἶναι αἱ σύριγγες, ὁμοιάζουν δ' αὗται γενικῶς τόσον πολὺ μὲ τοὺς διαδρόμους καὶ τὰς παρ' αὐτοὺς ἀποθήκας τῶν ἀνακτόρων τῆς Κνωσοῦ καὶ τῆς Φαιστοῦ, ὥστε ἀναμφίβολον φαίνεται ὅτι ἐκτίσθησαν κατὰ τὸ ὑπόδειγμα ἐκείνων. Ἀλλὰ τὴν ἰδέαν τῆς ἐξαιρέσεως κενῶν χώρων ἐντὸς τοῦ πάχους τοῦ τείχους καὶ τῆς χρησιμοποιήσεως αὐτῶν ὡς ταμείων δὲν ἦτο δυνατὸν νὰ ἐμπνευσθῇ ὁ ἀρχι-

---

([1]) Τὰ οἰκεῖα χωρία ἀντιγράφει ὁ *Overbeck,* Schriftqu. z. Gesch. der Künste ἀρ. 1 ἑξῆς. Πρβ. καὶ *Roscher,* Lex. Myth. II 1668.

([2]) Ἴδε. πλὴν ἄλλων, *Roscher,* ἔ. ἀ. 1687. καὶ *W. Leaf,* Homer and History σ. 63.

([3]) *Karo,* Führer durch die Ruinen von Tiryns σ. 11.

τέκτων τῆς Τίρυνθος ἐκ τῆς Κρήτης, τῆς ὁποίας αἱ πόλεις ἦσαν τότε ἀτείχιστοι (¹). Ἡ ἰδέα κατάγεται πιθανώτατα ἐκ τῶν Κυκλάδων καὶ εἰδικώτερον ἐκ τῆς Μήλου, ὅπου πραγματικῶς εὑρίσκομεν τὰς πρώτας ἀρχὰς τῶν συρίγγων. Διότι ἐκεῖ ὁ ἐσώτερος ἐκ τῶν δύο περιβόλων τῆς Φυλακωπῆς, ὅστις οἰκοδομήθη τὸ πρῶτον εἰς τὴν καμαραϊκὴν ἐποχήν, ἐπεσκευάσθη δὲ καὶ ἐνισχύθη εἰς τὴν μυκηναϊκήν, εἶχε πάχος 6μ. καὶ συνέκειτο ἐκ δύο λεπτοτέρων τειχῶν, συνδεομένων κατὰ διαστήματα δι' ἐγκαρσίων τοίχων, οὕτω δ' ἐσχηματίζοντο μεταξὺ αὐτῶν χῶροι, ἐκ τῶν ὁποίων ἄλλοι μὲν εἶχον πληρωθῆ μὲ λίθους ἀτάκτως ἐρριμμένους, ἄλλοι ὅμως ἔμειναν κενοὶ καὶ — στεγασθέντες βεβαίως — ἐχρησίμευον ὡς οἰκήματα τῶν φυλάκων ἢ ὡς ἀποθῆκαι (²).

Ἐκ τοῦ τρόπου τούτου τῆς οἰκοδομῆς τοῦ περιβόλου τῆς Φυλακωπῆς, ὅστις ἐξηγεῖ τὴν γένεσιν τῶν συρίγγων, συνάγεται συγχρόνως, ὅτι ἡ ἐξαίρεσις τῶν κενῶν χώρων ἐντὸς τῶν τειχῶν εἶναι συναφὴς μὲ τὸ πανάρχαιον ὀχυρωτικὸν σύστημα τῶν πολλαπλῶν περιβόλων, τὸ ὁποῖον ἀπαντᾷ εἰς τὴν Θεσσαλίαν ἤδη εἰς τὴν νεολιθικὴν ἐποχήν, ἀπὸ ἐκεῖ δ', ὡς φαίνεται, ἐξηπλώθη διὰ τῆς Εὐβοίας καὶ εἰς τὴν Σῦρον, τὴν Σίφνον καὶ τὴν Μῆλον, ἐκ τῶν ὁποίων ἡ νοτιωτέρα τῶν ἄλλων Μῆλος ἐμφανίζει εἰς τὰ τείχη τῆς Φυλακωπῆς τὴν μᾶλλον προηγμένην μορφὴν αὐτοῦ. Οἱ τὸ σύστημα τοῦτο μεταχειριζόμενοι φυσικὸν ἦτο νὰ ἀντιληφθοῦν σὺν τῷ χρόνῳ, ὅτι ἐὰν δύο ἀσθενεῖς περίβολοι παραλλήλως καὶ εἰς μικρὰν ἀπόστασιν ἀπ' ἀλλήλων βαίνοντες ἑνωθοῦν μεταξύ των δι' ἄλλων τοίχων καὶ τὰ ἐκ τούτου προκύπτοντα χωρίσματα πάντα ἤ τινα μόνον στεγασθοῦν, τότε ὄχι μόνον ἀποτελεῖται ἓν ἰσχυρὸν καὶ ἀρκετὰ παχὺ τεῖχος, ὥστε νὰ δύνανται νὰ στέκωνται ἐπ' αὐτοῦ οἱ ἀμυνόμενοι, ἀλλ' ἐξοικονομοῦνται καὶ ἀσφαλῆ δωμάτια χρήσιμα πρὸς διαφόρους σκοπούς. Οὕτω καὶ οἱ Πελοποννήσιοι, ὅταν πολιορκοῦντες τὰς Πλαταιὰς ἠναγκάσθησαν νὰ κτίσουν περὶ τὴν πόλιν δύο περιβόλους, «πρός τε Πλαταιῶν καὶ εἴ τις ἔξωθεν ἀπ' Ἀθηνῶν ἐπίοι», δὲν ἀφῆκαν ἀσυνδέτους τοὺς περιβόλους τούτους, οἵτινες ἀπεῖχον ἀπ' ἀλλήλων 16 πόδας, ἀλλὰ «τὸ μεταξὺ

(¹) Λείψανα ὀχυρώσεως τῶν παλαιοτέρων ἀνακτόρων τῆς Κνωσοῦ ἀναφέρει ὁ Evans (The Palace of Minos I σ. 141), ἀλλὰ τὰ τῆς ὑστερομινωικῆς ἐποχῆς ἀνάκτορα καὶ τῆς Κνωσοῦ καὶ τῆς Φαιστοῦ ἦσαν ἀνοχύρωτα.

(²) Excav. at Phylakopi σ. 31.

τοῦτο, οἱ ἑκκαίδεκα πόδες, τοῖς φύλαξιν οἰκήματα διανενεμημένα ᾠκοδόμητο, καὶ ἦν ξυνεχῆ, ὥστε ἓν φαίνεσθαι τεῖχος παχὺ ἐπάλξεις ἔχον ἑκατέρωθεν (¹)».

Περὶ τῶν σχέσεων τῆς Μήλου μὲ τὴν Ἀργολίδα εἰς τὴν μυκηναϊκὴν ἐποχὴν θὰ γίνῃ λόγος κατωτέρω. Ἐδῶ σημειώνω μόνον, ὅτι ἡ πρόσκλησις ἢ ἡ αὐτόβουλος προσέλευσις τεχνιτῶν ἐκ μικρῶν καὶ σχετικῶς ἀσημοτέρων νήσων εἰς τὴν πλουσίαν καὶ ἀκμάζουσαν τότε Ἀργολίδα δὲν δύναται βεβαίως νὰ θεωρηθῇ καθ' ἑαυτὴν ἀπίθανος. Εἰς τοὺς παλαιοτέρους βυζαντινοὺς χρόνους ἡ ὀρεινὴ καὶ τραχεῖα Ἰσαυρία παρεῖχε τοὺς δεξιωτέρους οἰκοδόμους τῆς Ἀντιοχείας καὶ τῆς Κωνσταντινουπόλεως, τὸ ἐθνικὸν δ' ὄνομα τῶν κατοίκων αὐτῆς κατήντησε νὰ σημαίνῃ τοὺς κτίστας καθόλου· οὕτω τοὐλάχιστον φαίνεται ὅτι τὸ μεταχειρίζεται ὁ Θεοφάνης, ὅστις ἀναφέρων τὴν πτῶσιν τῆς θόλου τῆς Ἁγ. Σοφίας τὸ 551 γράφει, ὅτι «φιλοκαλουμένου τοῦ τρούλλου τῆς μεγάλης ἐκκλησίας (ἦν γὰρ διερρηγμένος ἐκ τῶν μεγάλων σεισμῶν) *ἐργαζομένων τῶν Ἰσαύρων*, ἔπεσε τὸ ἀνατολικὸν μέρος» κ.λ. (²), ἐνῷ πρότερον δὲν εἶχε μνημονεύσει Ἰσαύρους ἐργάτας.

*
* *

Ἀλλ' ὅσον εὐεξήγητος φαίνεται κατὰ ταῦτα ἡ γένεσις τῶν θρύλων περὶ προελεύσεως τῶν τειχοδόμων τῆς Ἀργολίδος ἐκ τῶν Κυκλάδων ἢ καὶ τῆς Εὐβοίας, τόσον ἀπομακρύνει ἡμᾶς ἀπὸ τοὺς τόπους τούτους ἡ περὶ τῆς λυκιακῆς καταγωγῆς αὐτῶν παράδοσις, ἥτις καὶ ἐπισημοτέρα δύναται νὰ θεωρηθῇ· διότι συνάπτεται προφανῶς μὲ ἄλλους παλαιοὺς μύθους, τοὺς ὁποίους ἤδη ὁ Ὅμηρος ἀναφέρει, συμπληρώνουν δ' οἱ μεταγενέστεροι. Κατὰ τούτους ὁ Προῖτος ἐρίσας πρὸς τὸν ἀδελφόν του Ἀκρίσιον περὶ τῆς βασιλείας τοῦ Ἄργους καὶ ἡττηθεὶς ἔφυγεν εἰς τὴν Λυκίαν, λαβὼν δ' ἐκεῖ γυναῖκα τὴν θυγατέρα τοῦ βασιλέως Ἰοβάτου Ἄντειαν ἢ Σθενέβοιαν ἐπέστρεψεν εἰς τὴν Ἀργολίδα μετὰ στρατοῦ Λυκίων, ἔγινε

(¹) Θουκ. 3,21.

(²) Θεοφ. Χρον. σ. 232, 27 ἑξξ. de Boor. Πρβ. καὶ Holl ἐν Hermes 1908 σ. 242 ἑξξ., ὅστις καὶ εἰς ἄλλας σχετικὰς πηγὰς παραπέμπει.

βασιλεὺς τῆς Τίρυνθος καὶ ἐτείχισεν αὐτὴν διὰ τῶν Κυκλώπων, τοὺς ὁποίους ἐκάλεσεν ἐκ τῆς χώρας τοῦ πενθεροῦ του. Βραδύτερον πεισθεὶς εἰς τὰς διαβολὰς τῆς γυναικός του ἔπεμψε τὸν Βελλεροφόντην εἰς τὴν Λυκίαν φέροντα ἐπιστολὴν πρὸς τὸν Ἰοβάτην, εἰς τὴν ὁποίαν παρήγγελλεν αὐτὸν ὁ Προῖτος νὰ ἐξαφανίσῃ τὸν ἥρωα. Ἡ περίφημος ἐπιστολὴ μνημονεύεται διὰ στίχων (1), οἵτινες δεικνύουν ὅτι ὁ πρῶτος ποιήσας αὐτοὺς δὲν εἶχε σαφῆ ἔννοιαν τῆς γραφῆς· ὀρθῶς δὲ βεβαίως πιστεύεται, ὅτι τὰ «λυγρὰ σήματα» ὑπονοοῦν τὴν ὑπὸ τοῦ Evans ἀνακαλυφθεῖσαν κρητικὴν γραφήν (2). Τοῦτο μαρτυρεῖ, ὅτι ἡ παράδοσις εἶναι πολὺ ἀρχαιοτέρα τῶν ὁμηρικῶν ἐπῶν καὶ ἀνάγεται εἰς τὴν μυκηναϊκὴν ἐποχήν.

Περιέχει ὅμως ὅλος ὁ μῦθος πολλὰ τὰ ἀπίθανα διὰ τοὺς χρόνους ἐκείνους. Ὁ Προῖτος φεύγων ἐκ τοῦ Ἄργους δὲν εὗρεν ἄλλου τόπον νὰ σταθῇ, εἰμὴ εἰς τὴν μακρυνὴν καὶ ἀλλόφυλον χώραν τῆς νοτιοδυτικῆς Μικρασίας, ὁ βασιλεὺς δ᾽ αὐτῆς ὄχι μόνον τὴν θυγατέρα του ἔδωκεν εἰς αὐτόν, ἀλλὰ καὶ στρατὸν διὰ νὰ τὸν ἐπαναφέρῃ καὶ ἐγκαταστήσῃ εἰς τὴν Τίρυνθα. Ὅταν πάλιν κατόπιν ὁ Προῖτος ἠθέλησε νὰ ἐξολοθρεύσῃ τὸν Βελλεροφόντην, ἔστειλεν αὐτὸν εἰς τὴν Λυκίαν, ὡς νὰ ἦτο παρόμοιον ταξείδιον συνηθισμένον πρᾶγμα. Τοιαῦται σχέσεις προϋποθέτουν γνωριμίαν μεταξὺ τῶν δύο χωρῶν καὶ εὐκολίαν τῆς ἐπιμιξίας πολὺ μεγαλυτέρας, παρ᾽ ὅσον ἦτο τότε δυνατὸν νὰ ὑπάρχουν μεταξὺ τῆς Ἀργολίδος καὶ τῆς νοτιοδυτικῆς ἄκρας τῆς Μικρασίας (3).

Ὄχι ὀλιγώτερον ἀπίθανον εἶναι βεβαίως, ὅτι τὰς μυκηναϊκὰς ἀκροπόλεις τῆς Ἀργολίδος ἐτείχισαν τεχνῖται ἐκ τῆς Λυκίας προερ-

(1) Z 168 ἑξξ.

— — — πόρεν δ᾽ ὅ γε σήματα λυγρά,
γράψας ἐν πίνακι πτυκτῷ θυμοφθόρα πολλά,
δεῖξαι δ᾽ ἠνώγει ᾧ πενθερῷ, ὄφρ᾽ ἀπόλοιτο.

(2) *Robert,* Studien zur Ilias σ. 404.

(3) Κατὰ τὴν διάρκειαν τῆς τρίτης μυκηναϊκῆς περιόδου ἡ Ῥόδος ἐδέχθη, ὡς φαίνεται, ἀποίκους ἐκ τῶν ἑλληνικῶν χωρῶν, ἀλλὰ δὲν ἀκολουθεῖ ἐκ τούτου, ὅτι καὶ μὲ τοὺς Λυκίους συνῆψαν οἱ Ἕλληνες ἀπὸ τότε στενωτέρας σχέσεις· ἐξ ἐναντίας δὲ τὸ ἐπεισόδιον τοῦ Σαρπηδόνος καὶ τοῦ Τληπολέμου εἰς τὴν Ἰλιάδα (E 628 ἑξξ.) φανερώνει, ὅτι ἡ ἐπακολουθήσασα ἐγκατάστασις τῶν Δωριέων εἰς τὴν Ῥόδον προεκάλεσεν, ὡς ἦτο φυσικόν, ἔχθραν μεταξὺ αὐτῶν καὶ τῶν κατεχόντων τὴν ἀπέναντι στερεάν.

χόμενοι οὐδὲ γίνεται πιθανωτέρα ἡ παράδοσις αὐτὴ διὰ τῆς ὑποθέσεως, ὅτι οἱ ἐκ Λυκίας κτίσται ἦσαν κυρίως Φοίνικες. Οὔτε τὰ σωζόμενα μνημεῖα τῆς Λυκίας οὔτε ἡ ἱστορία τῆς χώρας ἐκείνης, ὅσον εἶναι γνωστή, δικαιολογοῦν τὴν παραδοχὴν ἀμέσου ἢ ἐμμέσου ἐπιδράσεως αὐτῆς ἐπὶ τὴν ἀρχιτεκτονικὴν τῆς ἠπειρωτικῆς Ἑλλάδος κατὰ τὴν μυκηναϊκὴν ἐποχήν (1).

Ἀλλὰ καὶ ἡ ἐντόπισις τῆς Χιμαίρας εἰς τὴν Λυκίαν εἶναι πολὺ παράδοξος. Διότι θεωρῶ ὅλως ἀπίθανον, ὅτι τὸν περὶ αὐτῆς μῦθον παρέλαβον οἱ Ἕλληνες ἐκ τῆς Ἀσίας (2), εἴτε δὲ τῆς σκοτεινῆς νεφέλης, εἴτε τοῦ θανάτου δαίμων ἦτο κατ' αὐτοὺς ἀρχικῶς ἡ Χίμαιρα, δυσκόλως δύναται νὰ ἐννοηθῇ, διατὶ ἐνετοπίσθη ἐνωρίτατα τόσον μακρὰν τῆς Ἑλλάδος καὶ ἀκριβῶς εἰς τὴν Λυκίαν, τῆς ὁποίας τὸ ὄνομα σημαίνει «χώρα τοῦ φωτός». Ἀκόμη δὲ ὀλιγώτερον εὐεξήγητος εἶναι ἡ ἐντόπισις τοῦ μύθου εἰς τὰ μέρη ἐκεῖνα, ἐὰν ἡ γένεσις αὐτοῦ ὀφείλεται εἰς ἡφαιστειακὰ φαινόμενα, ὅπως γενικώτερον πιστεύεται ἢ τοὐλάχιστον ἐπιστεύετο οὐχὶ πρὸ πολλοῦ (3). Διότι τὸ ὄρος τῆς δυτικῆς Λυκίας Κράγος, ἐπὶ τοῦ ὁποίου ἔθετον οἱ ἀρχαῖοι εἰς τοὺς παλαιοτέρους χρόνους τὴν Χίμαιραν (4), δὲν παρουσιάζει τίποτε τὸ δυνάμενον νὰ δώσῃ ἀφορμὴν εἰς τοιοῦτον μῦθον, ἡ μετάθεσις δὲ τῆς ἕδρας τοῦ τέρατος εἰς τὸ Γιαναρτὰς τοῦ Ὀλύμπου, ὅπου πραγματικῶς ἐξέρχεται ἐκ ῥωγμῶν τοῦ βράχου πῦρ (5), ἔγινε πολὺ βραδύτερον. Ἀναμφιβόλως οἱ Ἕλληνες κατ' ἀρχὰς ἐφαντάζοντο τὴν Χίμαιραν φωλεύουσαν ὄχι τόσον μακρὰν τῆς χώρας των, ἂν καὶ δὲν εἶναι ἀνάγκη νὰ δεχθῶμεν, ὅτι ἔθετον αὐτὴν ἀκριβῶς εἰς τοὺς τόπους, ὅπου ἐμορ-

(1) Περὶ τοῦ περιφήμου πηλίνου δίσκου τῆς Φαιστοῦ πιστεύεται ὅτι μαρτυρεῖ πολὺ πρώϊμον συνάφειαν μεταξὺ τῆς Κρήτης καὶ τῆς νοτιοδυτικῆς Μικρασίας (*Evans*, Palace of Minos I σ. 663 ἑξξ.), ἀλλὰ καὶ ἂν ἀληθῶς ἐποιήθη εἰς τὴν Ἀσίαν, πάλιν δὲν μοὶ φαίνεται ὅτι ἀρκεῖ αὐτός, διὰ νὰ καταστήσῃ πιθανοὺς καὶ τοὺς εἰς τὴν Λυκίαν ἀναφερομένους ἑλληνικοὺς μύθους.

(2) Τοῦτο ἰσχυρίζεται ἐσχάτως ὁ Wilamowitz, Ilias und Homer 1916 σ. 304.

(3) *Roscher,* Lex. Myth. I σ. 894 (Engelmann): dass vulkanische Vorgänge darin (εἰς τὸν μῦθον τῆς Χιμαίρας) angedeutet sind, wird fast allgemein angenommen und galt schon im Altertum vielfach für sicher.

(4) *Bendorf-Niemann,* Reisen in Lykien I σ. 82 ἑξ.

(5) *Malten* ἐν Jahrb. d. arch. Inst. 1912 σ. 234 ἑξ. Παρόμοιον φαινόμενον παρετηρεῖτο καὶ εἰς τὴν Ἀρκαδίαν καὶ διὰ τοῦτο ἐμύθευον οἱ Ἀρκάδες ὅτι ἐκεῖ εἶχε γίνει ἡ μάχη τῶν θεῶν κατὰ τῶν Γιγάντων (Παυσ. 8, 29, 1).

φώθη ὁ μῦθος τοῦ Βελλεροφόντου, ὅπως πιστεύουν ὁ Bethe (¹) καὶ ὁ Robert (²).

Αἱ ἀπορίαι αὗται ἐπιβάλλουν τὴν ἐξέτασιν, μὴ τυχὸν οἱ πλάσαντες ὅλους αὐτοὺς τοὺς μύθους Λυκίαν λέγοντες ἐννοοῦσαν ὄχι τὴν κειμένην εἰς τὰ νοτιοδυτικὰ τῆς Μικρασίας, ἀλλ' ἄλλην πλησιεστέραν εἰς τὴν Ἀργολίδα καὶ ἑπομένως μᾶλλον προσιτὴν καὶ μᾶλλον γνώριμον εἰς τοὺς κατοίκους αὐτῆς.

Ἀληθῶς, τὸ ὄνομα Λυκία, ἤτοι, ὡς εἴπομεν ἤδη, «χώρα τοῦ φωτός», δὲν φαίνεται νὰ εἶχεν ἐξ ἀρχῆς ἀκριβῶς ὡρισμένην γεωγραφικὴν ἔννοιαν. Οἱ τραγικοὶ ποιηταὶ συνέχεον τοὺς Λυκίους μὲ τοὺς Κᾶρας, ὅπως παρετήρησεν ἤδη ὁ Στράβων (Δ 665), καὶ ὁμοία σύγχυσις ὑπῆρχεν πιθανῶς εἰς τὸν Ὅμηρον (³), ὁ δὲ Παυσανίας (7,3,7) ἀναφέρει Λυκίους μεταξὺ τῶν παλαιοτέρων κατοίκων τῶν Ἐρυθρῶν καὶ ὁ Ἡρόδοτος (1,147) βεβαιώνει, ὅτι πολλὰ βασιλικὰ γένη τῶν ἰωνικῶν ἀποικιῶν ἐκαυχῶντο, ὅτι κατήγοντο ἀπὸ τὸν βασιλέα τῆς Λυκίας Γλαῦκον. Ἀκόμη βορειότερον ὑπῆρχον Λύκιοι εἰς τὰ ἀνατολικὰ τῆς Τρωάδος, ὅπως μαρτυρεῖ σαφῶς ἡ Ἰλιὰς (⁴) καὶ ὅπως πάντες οἱ ἀρχαῖοι παρεδέχοντο. Ἐκ τῶν νεωτέρων πολλοὶ ὑποθέτουν, ὅτι οἱ βόρειοι Λύκιοι ἐπλάσθησαν ὑπὸ τοῦ ποιητοῦ ἐκ παρανοήσεως ἢ ἐξ ἄλλης αἰτίας καὶ ὅτι εἰσήχθησαν εἰς τὴν Ἰλιάδα μετὰ τοὺς νοτίους, μὲ αὐτοὺς δὲ μετεφέρθη, λέγουν, εἰς τὴν Τρωάδα ἐκ τῆς μεσημβρινῆς Λυκίας καὶ τὸ ὄνομα τοῦ ποταμοῦ Ξάνθου. Ἀλλ' ἡ γνώμη αὐτὴ δὲν δύναται νὰ ὑποστηριχθῇ χωρὶς πολλὰς μεταβολὰς τοῦ κειμένου τῆς Ἰλιάδος ἢ βιαίας ἑρμηνείας αὐτοῦ, ὅπως ἀποδεικνύει ἡ ἀπόπειρα τοῦ Robert (⁵) νὰ ἐξαλείψῃ τοὺς βορείους Λυκίους καὶ τὸν Ξάνθον ἀπὸ τὰ κατ' αὐτὸν ἀρχαιότερα μέρη τοῦ ποιήματος. Ἐκ τῆς τυπικῆς δὲ προσφωνήσεως τοῦ Ἕκτορος πρὸς τὸν στρατόν του «Τρῶες καὶ Λύκιοι καὶ Δάρδανοι ἀγχιμαχηταὶ» (⁶) καὶ τῆς τοῦ Ἑλένου πρὸς τὸν Ἕκτορα καὶ τὸν Αἰνείαν «Αἰνεία τε

(¹) *Pauly-Wiss.*, ἄρ. Bellerophon σ. 243.
(²) *Preller-Robert,* Gr. Myth. II⁴ σ. 180.
(³) Ἴδε Π 328 ἑξ. καὶ τὰ ἀρχαῖα σχόλια εἰς τὸ χωρίον τοῦτο.
(⁴) Πρβ. μεταξύ των τὰ χωρία Β 824 ἑξ., Δ 85 ἑξ., Ε 166 ἑξ.
(⁵) Studien zur Ilias σ. 186, 404 κ. ἀ.
(⁶) Θ 173. Λ 286. Ν 150. Ο 425, 486. Ρ 184.

καὶ Ἕκτορ, ἐπεὶ πόνος ὔμμι μάλιστα Τρώων καὶ Λυκίων ἐγκέκλιται» (Ζ 77 ἑξ.) συνάγεται, ὅτι οἱ Λύκιοι ἀπετέλουν, ὅπως καὶ οἱ Δάρδανοι, τμῆμα τοῦ τρωικοῦ λαοῦ καὶ μετεῖχον ἄρα ἐξ ἀρχῆς τοῦ περὶ τὸ Ἴλιον πολέμου. Οἱ Ἕλληνες ὠνόμαζον πιθανῶς κατ᾿ ἀρχὰς ὅλην τὴν Τρωάδα Λυκίαν, ἑπομένως καὶ τὴν πεδιάδα, τὴν ὁποίαν διαρρέει ὁ Σκάμανδρος· αὐτὸν δὲ τὸν ποταμὸν ἐβάπτισαν ἐκ τοῦ χρώματος τῶν ὑδάτων του Ξάνθον. Κατόπιν, ὅταν τὰ ἐγχώρια ὀνόματα ἔγιναν γνωριμώτερα καὶ οἰκειότερα εἰς αὐτούς, περιώρισαν τὸ πρῶτον εἰς τὰ ἀνατολικὰ μέρη τῆς Τρωάδος, τὰ περὶ τὸν Αἴσηπον καὶ τὴν Ζέλειαν, ἀλλ᾿ ὁ Σκάμανδρος διετήρησεν—εἰς τὴν ποίησιν τοὐλάχιστον—καὶ τὸ ἑλληνικὸν ὄνομα ὡς ὄνομα τῆς γλώσσης τῶν θεῶν, δηλαδὴ τῆς Μούσης. Οἱ βόρειοι Λύκιοι λοιπὸν ὄχι μόνον δὲν χρεωστοῦν τὴν ὕπαρξίν των εἰς τοὺς μεσημβρινούς, ἀλλ᾿ ἐξεναντίας ἡ ὁμωνυμία μὲ ἐκείνους συνετέλεσε βεβαίως πολύ, ὥστε νὰ εἰσαχθοῦν καὶ οἱ μεσημβρινοὶ Λύκιοι εἰς τὸ ποίημα, εἰς τὸ ὁποῖον κατέλαβον ἔπειτα ἕνεκα ἄλλων λόγων ὑπέροχον θέσιν μεταξὺ τῶν συμμάχων τοῦ Πριάμου. Ἐξ αἰτίας δὲ τῆς ὁμωνυμίας ταύτης καὶ τῆς συγχύσεως μεταξὺ τῶν δύο Λυκιῶν ὠνομάσθη ὑπὸ τῶν ποιητῶν Ξάνθος καὶ ὁ ποταμὸς τῆς μεσημβρινῆς Λυκίας Σίβρος· ἡ κοιλὰς αὐτοῦ, ἥτις ἔχει πλάτος 3 ἕως 5 χιλιομ. (1), ὁμοῦ μὲ τὰ περικλείοντα αὐτὴν δεξιὰ καὶ ἀριστερὰ ὄρη ἀπετέλουν τὸ κράτος τοῦ Σαρπηδόνος καὶ τοῦ Γλαύκου (2) καὶ αὐτὴ εἶναι ἡ *εὐρεῖα* Λυκία τοῦ ποιητοῦ (3). Τὸ ἐπίθετον ἁρμόζει ἀναμφιβόλως πολὺ περισσότερον εἰς τὴν Τρωάδα, εἰς τὴν ὁποίαν ἄλλως ἐπίσης ἀπονέμεται (4).

Εἰς τὴν ἐξάπλωσιν αὐτὴν τοῦ ὀνόματος τῆς Λυκίας καὶ τῶν Λυκίων καθ᾿ ὅλην σχεδὸν τὴν παραλίαν τῆς Μικρασίας ἐδόθησαν μέχρι σήμερον πολλαὶ ἑρμηνεῖαι, ἡ ἁπλουστέρα ὅμως καὶ πιθανωτέρα εἶναι, νομίζω, ὅτι Λυκίαν ἔλεγον εἰς τὰς ἀρχὰς οἱ Ἕλληνες τὴν Ἀνατολὴν καθόλου, πάσας δηλαδὴ τὰς χώρας, ἀπὸ τὰς ὁποίας ἔβλεπον νὰ ἔρχεται εἰς αὐτοὺς τὸ φῶς τῆς ἡμέρας. Φυσικὰ δὲ οἱ

(1) *Perrot*, Hist. de l'art V σ. 340.
(2) *Treuber*, Gesch. der Lykier σ. 19.
(3) Ζ 173, 188, 210. Π 455, 673, 683.
(4) Ν 433. Ξ. 145. α 62. δ 99.

κάτοικοι τῆς ἠπειρωτικῆς Ἑλλάδος θὰ ἔδωκαν τὸ ὄνομα τοῦτο πρῶτον εἰς τὴν πλησιεστέραν Ἀνατολήν, εἰς τὰς νήσους τοῦ Αἰγαίου, καὶ κατόπιν τὸ μετέφεραν εἰς τὰ παράλια τῆς Μικρασίας, ὅπου ἐκόλλησε σταθερώτερον εἰς τὰ δύο ἄκρα αὐτῆς, τὸ νοτιώτατον καὶ τὸ βορειότατον· τοῦτο συνέβη πιθανώτατα, διότι ἡ ἀρχαιοτάτη γνωριμία τῶν Ἑλλήνων μὲ τὴν Μικρασίαν ἔγινε διὰ δύο ὁδῶν, αἵτινες ἔφερον πρὸς τὰ ἄκρα ἐκεῖνα—ἡ μία πρὸς τὴν Τρωάδα καὶ ἡ ἄλλη διὰ τῆς Κρήτης πρὸς τὴν Ῥόδον καὶ τὴν ἀπέναντι ἀκτήν.

Τῶν Κυκλάδων τοὺς προελληνικοὺς κατοίκους ὠνόμαζον οἱ ἀρχαῖοι Κᾶρας καὶ Λέλεγας (1), οἱ τῆς Μήλου δὲ ὡμίλουν εἰς τὴν μυκηναϊκὴν ἐποχήν, ὡς φαίνεται, τὴν ἰδίαν γλῶσσαν μὲ τοὺς κατοίκους τῆς ἀνατολικῆς Κρήτης (2). Καὶ ἐκ τῆς καταγωγῆς των λοιπὸν οἱ κάτοικοι τῶν Κυκλάδων—ἢ τοὐλάχιστον τὸ μέγιστον μέρος αὐτῶν—ἦσαν Ἀνατολῖται, ἀνῆκον δηλαδὴ εἰς τοὺς Λυκίους, καὶ ἡ χώρα των ἠδύνατο νὰ ὀνομασθῇ Λυκία. Σχετικῶς δὲ πρὸς ταῦτα ἄξιον μνείας εἶναι, ὅτι οἱ ἀρχαιότατοι ὕμνοι, οἵτινες ἐψάλλοντο εἰς τὴν Δῆλον πρὸς τιμὴν τοῦ Ἀπόλλωνος, ἀπεδίδοντο εἰς τὸν Λύκιον Ὠλῆνα (3). Ἡ λατρεία τοῦ θεοῦ εἰς τὴν νῆσον ταύτην ἀνήρχετο εἰς προελληνικοὺς χρόνους, ἡ Λητὼ δέ, ἥτις ἐγέννησεν αὐτὸν εἰς τὴν Δῆλον, ἐτιμᾶτο ὑστερώτερα κατ' ἐξοχὴν εἰς τὴν Λυκίαν τῆς νοτιοδυτικῆς Μικρασίας, ὑπῆρχεν ὅμως καὶ εἰς τὴν Κρήτην παλαιὰ πόλις ἐπώνυμος αὐτῆς, ἡ Λατώς (4).

Δὲν γνωρίζω, ἐὰν ἔχουν δίκαιον οἱ πιστεύοντες (5) ὅτι τὸ ὄνομα τῶν Luku, οἵτινες τὸν 14ον αἰῶνα μνημονεύονται εἰς τὰς ἐπιστολὰς τῆς Ἀμάρνας καὶ τὸν 13ον εἰς αἰγυπτιακὰς ἐπιγραφάς, τοποθετοῦνται δὲ γενικῶς εἰς τὰ νοτιοδυτικὰ τῆς Μικρασίας, εἶναι αὐτὸ τὸ ἑλλη-

---

(1) Ἡροδ. 1, 171. Θουκ. 1, 8. Πρβ. καὶ Aly ἐν Philologus 68 (1909) σ. 428 ἑξ.

(2) *Evans*, Scripta Minoa I σ. 35 καὶ ἐν Excav. at Phyl. σ. 184.

(3) Ἡροδ. 4. 35. Παυσ. 1,18,5. 8,21,3. 9,27,2. «Wahrlich kein Grieche» λέγει περὶ αὐτοῦ ὁ Wilamowitz (Hermes 1903 σ. 578), ὅστις καὶ τὸ «θαῦμα» τοῦ ὁμηρικοῦ ὕμνου εἰς Ἀπόλλωνα Δήλιον (στ. 156 ἑξ.) ἡρμήνευσε φωτεινότατα (Die Ilias und Homer σ. 450 ἑξ.) ὡς ἀπηρχαιωμένον καὶ ἀκατανόητον λείψανον τῆς ἀρχικῆς λειτουργίας τοῦ θεοῦ τῆς Δήλου εἰς βάρβαρον γλῶσσαν.

(4) Wilamowitz ἐν Hermes 1903 σ. 583. Πρβ. καὶ Aly ἔ. ἀ. σ. 437.

(5) *Treuber*, Gesch. d. Lykier σ. 6 ἑξ. *Kretschmer*, Einleitung in d. Gesch. d. gr. Spr. σ. 370 ἑξ. *Farnell*, Cults of the Gr. States IV σ. 122 κ. ἄ.

νικὸν Λύκιοι, τὸ ὁποῖον κατὰ τὴν ὑπόθεσιν ταύτην πρέπει νὰ παρεδέχθησαν ἐνωρὶς καὶ οἱ τῶν μερῶν ἐκείνων ξένοι λαοί, εἰς τοὺς ὁποίους τὸ ἔδιδον οἱ Ἕλληνες. Ἀλλὰ καὶ ἂν εἶναι τυχαία ἡ ὁμοιότης αὐτῶν, πάλιν ἡ ὁμοηχία των δύναται νὰ ἐξηγήσῃ, πῶς τὸ ὄνομα Λυκία κατεστάλαξεν ὁριστικῶς καὶ ἀποκλειστικῶς εἰς τὸ μεσημβρινὸν ἄκρον τῆς μικρασιατικῆς χερσονήσου. Πλὴν ταύτης συνέβαλε πιθανῶς εἰς τὸ ἀποτέλεσμα τοῦτο καὶ τὸ γεγονός, ὅτι οἱ κάτοικοι τῆς Λυκίας τῶν ἱστορικῶν χρόνων, οἱ Τερμίλαι, κατήγοντο κατὰ τὴν παράδοσιν ἐκ τῆς Κρήτης, ἤτοι ἐκ τμήματος τῆς ἀρχαιοτάτης Λυκίας τῶν Ἑλλήνων, μετενάστευσαν δ᾽ εἰς τὴν Μικρασίαν, ὡς φαίνεται, πρὸς τὸ τέλος τῆς μυκηναϊκῆς ἐποχῆς (1).

Ὁμοίας τύχας μὲ τὸ ὄνομα τῆς Λυκίας εἶχε τὸ τῆς Φοινίκης. Εἰς τὰς ἀρχὰς ἐδήλωνε τὴν ἐρυθρὰν χώραν, ὅπου ἀνατέλλει ὁ ἥλιος, ἢ ἴσως τὴν χώραν τῶν ἐρυθροδέρμων προελληνικῶν κατοίκων τοῦ Αἰγαίου (2), κατόπιν δὲ μετεφέρθη εἰς τὰ παράλια τῆς Μικρασίας (3) καὶ τελευταῖον ἐνετοπίσθη σταθερῶς εἰς τὴν Συρίαν. Ἀνάλογον εἶναι καὶ τὸ παράδειγμα τοῦ ὀνόματος τῆς Θρᾴκης. Οἱ Ἕλληνες ἔδιδον τὸ πρῶτον αὐτὸ εἰς τὰς χώρας τὰς κειμένας ἀμέσως βορείως καὶ βορειανατολικῶς τῆς ἰδικῆς των, καθόσον ὅμως ηὔξανον αἱ γεωγραφικαί των γνώσεις, ἐξηπλώνετο καὶ τὸ ὄνομα τῆς Θρᾴκης, ὥστε κατήντησε νὰ περιλαμβάνῃ ὁλόκληρον τὴν εὐρυτάτην ἔκτασιν ἀπὸ τὸν Θερμαϊκὸν κόλπον μέχρι τῶν ἀκτῶν τοῦ Εὐξείνου Πόντου καὶ μέχρι τοῦ Ἴστρου. Βραδύτερον δὲ ἐπεκράτησεν ἡ μὲν ἀρχικὴ Θρᾴκη νὰ ὀνομάζεται Μακεδονία, παρέμεινε δὲ τὸ ὄνομα τῆς Θρᾴκης εἰς τὰς πέραν τοῦ Νέστου χώρας, αἵτινες εἰς τοὺς παλαιοτέρους Ἕλληνας ἦσαν βεβαίως κατὰ τὸ πλεῖστον τοὐλάχιστον ἄγνωστοι.

* * *

Ἐκ τῶν ἀνωτέρω ἔγινε, νομίζω, φανερόν, ὅτι οἱ Λύκιοι τεχνῖται, οἵτινες ἐτείχισαν τὴν Τίρυνθα, δύνανται νὰ ἦσαν νησιῶται ὄχι διάφοροι τῶν τοῦ Φερεκύδους καὶ τῶν σχολίων τοῦ Εὐριπίδου. Μὲ

(1) Ἡροδ. 4, 173. 7, 92. *Ed. Meyer*, Gesch d. Alt. II² 2, 701.

(2) ***Fick***, Vorgr. Ortsnamen σ. 113. ***Evans***, Scripta Minoa I σ. 80.

(3) Ἀκόμη ἡ Κόριννα καὶ ὁ Βακχυλίδης ὠνόμαζον τὴν Καρίαν Φοινίκην (Ἀθην. 4, 174 F).

τὸ παράδοξον ὄνομα Κύκλωπες, τὸ ὁποῖον δίδουν εἰς αὐτοὺς αἱ παραδόσεις, ἴσως ἀσχοληθῶμεν ἄλλοτε. Τώρα ὑπολείπεται μόνον νὰ ἐξετάσωμεν, ἐὰν εἰς τὰς Κυκλάδας ὑπῆρχον κατὰ τὴν μυκηναϊκὴν ἐποχὴν πραγματικῶς οἱ κατάλληλοι ὅροι, ὥστε νὰ πλασθοῦν καὶ οἱ ἄλλοι μὲ τὴν Λυκίαν σχετιζόμενοι μῦθοι, μεταξὺ τῶν ὁποίων εἶναι καὶ ὁ τῆς Χιμαίρας.

Ἡ σπουδαιοτάτη ἐκ τῶν προϊστορικῶν πόλεων τῶν Κυκλάδων ἦτο ἡ τῆς Φυλακωπῆς, εἰς τὰ τείχη τῆς ὁποίας εὕρομεν τὴν ἀρχὴν τῶν συρίγγων. Τὴν πρώτην ἀκμήν της ὤφειλεν αὐτὴ ἀναμφιβόλως εἰς τὸν περιζήτητον τότε ὀψιανὸν λίθον, οἱ κάτοικοι δ' ὡμίλουν, ὡς εἴπομεν, τὴν ἰδίαν γλῶσσαν μὲ τοὺς τῆς ἀνατολικῆς Κρήτης, καὶ μεταξὺ τῶν δύο νήσων ὑπῆρχεν εἰς τὴν μεσομινωϊκὴν ἐποχὴν συχνὴ ἐπιμιξία, ὅπως ἀποδεικνύουν ἀγγεῖα εὑρεθέντα εἰς τὴν Φυλακωπὴν καὶ τὴν Κνωσόν, ἐνῷ βορειότερον τῆς Μήλου σχεδὸν δὲν ἐξετάθη ἡ ἐπίδρασις τοῦ μεσομινωϊκοῦ πολιτισμοῦ. Ἐπίσης καὶ μὲ τὴν ἠπειρωτικὴν Ἑλλάδα ἐπεκοινώνει ἀπὸ τότε ἡ Μῆλος καὶ τὰ μινυακὰ λεγόμενα ἀγγεῖα, τὰ ὁποῖα κατεσκευάζοντο πιθανῶς εἰς τὴν μέσην καὶ τὴν βορειοτέραν Ἑλλάδα, ἀπαντοῦν εἰς τὴν Φυλακωπὴν ἤδη ὁμοῦ μὲ τὰ μεσομινωϊκά (1). Εἰς τὴν τρίτην δὲ μυκηναϊκὴν περίοδον παρατηρεῖται τὸ ἀξιοσημείωτον φαινόμενον, ὅτι οἱ δεσμοὶ τῆς Μήλου μὲ τὴν Κρήτην διεκόπησαν ἢ ἐχαλαρώθησαν πολὺ καὶ ἔπαυσαν πλέον νὰ ἔρχωνται εἰς τὴν Φυλακωπὴν ἀγγεῖα κρητικά, ἀντιθέτως δὲ αἱ σχέσεις αὐτῆς μὲ τὴν ἠπειρωτικὴν Ἑλλάδα ἔγιναν στενώτεραι (2), καὶ ὄχι μόνον ἀγγεῖα ἐπρομηθεύοντο οἱ κάτοικοι τῆς Μήλου ἐξ αὐτῆς, ἀλλὰ καὶ ἓν βασιλικὸν μέγαρον τύπου καθαρῶς ἠπειρωτικοῦ ἐκτίσθη τότε εἰς τὴν Φυλακωπήν. Ἡ οἰκοδομὴ τοῦ μεγάρου τούτου καὶ ἡ αὔξησις ἐν γένει τῆς ἠπειρωτικῆς ἐπιδράσεως, αἵτινες συμπίπτουν περίπου μὲ τὴν οἰκοδομὴν τῶν μεγάλων τειχῶν τῆς Τίρυνθος, κάμνουν πιθανόν, ὅτι ἡ Μῆλος ὑπετάχθη κατὰ τοὺς χρόνους ἐκείνους ὑπὸ γένους ἐκ τῆς ἠπειρωτικῆς Ἑλλάδος καταγομένου· τὸ πολὺ ὅμως πλῆθος τῶν παλαιῶν κατοίκων ἔμεινεν ἀναμφιβόλως εἰς τὴν νῆσον καὶ ὑπὸ τοὺς νέους κυρίους αὐτῆς (3).

(1) Br. School Ann. XVII σ. 17 ἑξ.
(2) Br. School An. ἔ. ἀ. σ. 15.
(3) Excav. at Phyl. σ. 270.

Μεταξὺ τῶν χωρῶν τῆς ἠπειρωτικῆς Ἑλλάδος προεῖχε τότε ἡ Ἀργολίς, ἥτις πρωϊμώτατα εἶχε δεχθῆ τὸν κρητικὸν πολιτισμόν, ἡ Μῆλος δὲ κεῖται ἀκριβῶς εἰς τὴν προέκτασιν τοῦ ἀργολικοῦ κόλπου καὶ ἐπὶ τῆς θαλασσίας ὁδοῦ, ἥτις ἔφερεν ἀπὸ αὐτὸν πρὸς τὴν ἀνατολικὴν Κρήτην, ὅπου ἔκειντο τὰ σπουδαιότερα σήμερον γνωστὰ κέντρα τοῦ πολιτισμοῦ ἐκείνου. Εἶναι λοιπὸν πιθανώτατον, ὅτι αἱ ἠπειρωτικαὶ ἐπιδράσεις ἐπὶ τὴν Μῆλον κατὰ τὴν τρίτην μυκηναϊκὴν περίοδον προήρχοντο ἰδίως ἐκ τῆς Ἀργολίδος καὶ ὅτι ἡ νῆσος μὲ αὐτὴν κυρίως συνεδέετο.

Ἀλλ᾽ αἱ φιλικαὶ σχέσεις μεταξὺ δύο λαῶν προϋποθέτουν—διὰ τοὺς χρόνους ἐκείνους μάλιστα—παρομοίας σχέσεις καὶ μεταξὺ τῶν βασιλέων αὐτῶν, ἡ ἀπόστασις δὲ τῆς Μήλου ἀπὸ τὸ Ἄργος καὶ τὴν Τίρυνθα εἶναι τοιαύτη, ὥστε καὶ ἡ καταφυγὴ ἑνὸς φυγάδος Ἀργείου βασιλόπαιδος εἰς τὴν Μῆλον καὶ ἡ παροχὴ εἰς αὐτὸν ὑπὸ τοῦ δυνάστου τῆς νήσου στρατιωτικῆς ἐπικουρίας πρὸς ἀνάκτησιν τῆς πατρικῆς ἀρχῆς νὰ εἶναι τόσον πιθανά, ὅσον πιθανὰ εἶναι τὰ ἴδια πράγματα εἰς τοὺς μύθους τοῦ Ἀδράστου καὶ τοῦ Πολυνείκους, μὲ τοὺς ὁποίους τόσην ὁμοιότητα ἔχει ὁ τοῦ Προίτου. Ὅ,τι λοιπὸν φαίνεται ἀδύνατον ἢ τοὐλάχιστον πολὺ ἀπίθανον κατὰ τὴν ὑστερωτέραν ἐντόπισιν τοῦ ὀνόματος τῆς Λυκίας εἰς τὴν νοτιοδυτικὴν ἄκραν τῆς Μικρασίας, γίνεται εὐνόητον, ἐὰν ἀναφέρεται εἰς τὴν Λυκίαν τοῦ Αἰγαίου καὶ μάλιστα εἰς τὴν πρωτεύουσαν τῶν Κυκλάδων νῆσον, τὴν Μῆλον.

Ἀλλὰ καὶ ἡ ἀλληλογραφία τοῦ Προίτου μὲ τὸν πενθερόν του καὶ ὁ τρόπος, μὲ τὸν ὁποῖον μνημονεύεται αὐτὴ ὑπὸ τοῦ Ὁμήρου, γίνονται τώρα περισσότερον καταληπτοί. Διότι ἡ γραμμικὴ γραφὴ τῆς Κρήτης εἶχε γίνει ἐνωρὶς γνωστὴ εἰς τὴν Μῆλον, διεδόθη δὲ καὶ εἰς τὴν Τίρυνθα, τὰς Μυκήνας καὶ τὴν Βοιωτίαν. Ἐκ τῆς σπανιότητος ὅμως τῶν σχετικῶν εὑρημάτων εἰς τὴν ἠπειρωτικὴν Ἑλλάδα ἐπιτρέπεται νὰ συμπεράνωμεν, ὅτι ἡ χρῆσις αὐτῆς ἐδῶ ἦτο καθόλου πολὺ περιωρισμένη καὶ ὀλίγιστοι βεβαίως εἶχον ἀκριβεστέραν ἔννοιαν τῆς μυστηριώδους ἐπιστήμης. Ἐὰν λοιπὸν ὁ ἄναξ τῆς Τίρυνθος ἀντήλλασσεν, ὅπως πιθανώτατα συνέβαινεν, ἐπιστολὰς μὲ τὸν κύριον τοῦ ἠπειρωτικοῦ μεγάρου τῆς Φυλακωπῆς, οἱ λαοὶ τῆς Ἀργολίδος ἀναμφιβόλως μὲ πολὺν θαυμασμὸν θὰ ἤκουον, ὅτι οἱ

βασιλεῖς ἠδύναντο νὰ συνεννοοῦνται ἀπὸ μακρὰν μὲ τὴν βοήθειαν ἀλλοκότων σημείων. Εἰς τοὺς στίχους τοῦ Ὁμήρου, τοὺς ὁποίους παραθέσαμεν ἀνωτέρω (σ. 192 σημ. 1), διαφαίνεται σαφῶς ἡ ἀντίληψις αὐτὴ περὶ τῆς μαγικῆς δυνάμεως τῶν σημείων (¹).

Περίεργον εἶναι, ὅτι καὶ εἰς τὴν Σθενέβοιαν τοῦ Εὐριπίδου ἡ τύχη τῆς γυναικὸς τοῦ Προίτου συνήπτετο μὲ τὴν Μῆλον, ἂν καὶ τὸ βασίλειον τοῦ πατρὸς αὐτῆς ἔθετεν ὁ ποιητὴς εἰς τὴν Λυκίαν τῶν ἱστορικῶν χρόνων ἢ μᾶλλον τὴν Καρίαν. Διότι παρὰ τὴν Μῆλον ἐκρημνίζετο ἡ ἡρωῒς ἀπὸ τὸν Πήγασον εἰς τὴν θάλασσαν καὶ ἐπνίγετο, ἐνῷ ἡ οἰκονομία τοῦ δράματος ἀπῄτει νὰ τεθῇ ὁ θάνατος αὐτῆς πολὺ πλησιέστερον τῆς ἀργολικῆς παραλίας (²). Μήπως ἠκολούθησεν ὁ ποιητὴς παλαιοτέραν παράδοσιν, κατὰ τὴν ὁποίαν τὸ τέλος τῆς ἐνόχου γυναικὸς ἐπήρχετο πραγματικῶς εἰς τὴν ἀρχικὴν αὐτῆς πατρίδα, τὴν Μῆλον, ἢ παρ᾽ αὐτήν;

*
* *

Νοτιανατολικῶς τῆς Μήλου καὶ παρὰ τὴν ὁδὸν πάλιν, ἥτις ἀπὸ τὴν Ἀργολίδα φέρει εἰς τὴν ἀνατολικὴν Κρήτην, κεῖται ἡ Θήρα. Κατὰ τὰς ἀρχὰς τῆς μυκηναϊκῆς ἐποχῆς αὐτὴ συνεδέετο, φαίνεται, στενώτερον μὲ τὴν Μῆλον καὶ αἱ δύο νῆσοι, ὁμοῦ μὲ ἄλλας μικροτέρας, ἀπετέλουν ἴσως ἴδιον κράτος· αἱ εἰδήσεις τῶν ἀρχαίων, ὅτι ἡ Μῆλος ὠνομάζετο πρότερον Μεμβλίς (³), ἡ δ' Ἀνάφη Μεμβλίαρος ἢ Βλίαρος (⁴), καὶ ὅτι Μεμβλίαρος ἐλέγετο ὁ πρῶτος οἰκιστὴς τῆς Θήρας (⁵), ἐνισχύουν τὴν εἰκασίαν ταύτην. Ὅπως δὲ ἡ Μῆλος, εἶχε καὶ ἡ Θήρα σχέσεις καὶ μὲ ἄλλους τόπους, ἀλλὰ πρὸ πάντων μὲ τὴν Κρήτην. Κατὰ τὴν διάρκειαν ὅμως τῆς πρώτης μυκηναϊκῆς περιόδου συνέβη εἰς τὴν Θήραν μεγάλη καταστροφή, ἥτις διὰ πολὺν χρόνον ἔσβησε πᾶσαν ζωὴν ἐπ᾽ αὐτῆς, ὠφείλετο δ᾽ ἡ καταστροφὴ εἰς τὴν ἔκρηξιν ἡφαιστείου ὄρους, τὸ ὁποῖον ὑψώνετο εἰς τὸ κέντρον περί-

(¹) Πρβ. *Cauer*, Grundfragen der Homerkritik² σ. 259, 3. *Evans*, Scr. Min. I σ. 64. *Beloch*, Gr. Gesch. I², 1 σ. 22.

(²) Ἴδε Eurip. Frag. Nauck² σ. 176 ἑξ.

(³) *Plinius*, Hist. nat. 4, 12, 23.

(⁴) Στέφ. Βυζ. λ. Μεμβλίαρος.

(⁵) Ἡροδ. 4, 147.

που τῆς νήσου. Εἰς τὰς ἀρχὰς τὸ ἡφαίστειον ἐξήμεσε τεράστιον ποσὸν κισσηροκόνεως, ἔπειτα δ' ἐβυθίσθη ὁλόκληρον τὸ ὄρος καὶ εἰς τὴν θέσιν του ἐσχηματίσθη μέγιστον καὶ βαθύτατον χάσμα, τὸ ὁποῖον ἐπλήρωσαν τὰ ὕδατα τῆς θαλάσσης· διότι ἐκ τῆς ἐκρήξεως διερράγη καὶ ἡ περιφέρεια τῆς νήσου, ἠνοίχθησαν δὲ τρία στόμια, ἓν εἰς τὴν βορείαν πλευρὰν αὐτῆς καὶ δύο εἰς τὴν δυτικήν, διὰ τῶν ὁποίων εἰσώρμησεν ἡ θάλασσα εἰς τὸ χάσμα. Τὰ δυτικὰ στόμια ἦσαν τότε πιθανώτατα πολὺ στενώτερα, ἀλλ' ἐπλατύνθησαν κατόπιν ὑπὸ τῶν κυμάτων, τὰ ὁποῖα διέβρωσαν μέγα μέρος τοῦ μεταξὺ αὐτῶν κειμένου Ἀσπρονησίου.

Πόσον χρόνον ὑπῆρξεν ἐνεργὸν τὸ ἡφαίστειον, δὲν γνωρίζομεν· ἀναμφιβόλως ὅμως δὲν ἡσύχασεν ἀμέσως μετὰ τὰ πρῶτα ἐκεῖνα φοβερὰ ἀποτελέσματα τῆς ἐνεργείας του. Κατὰ τὴν ἔκρηξιν τοῦ 1866, ἥτις ἦτο ἀσυγκρίτως ἀσθενεστέρα, αἱ μερικαὶ ἐκρήξεις καὶ ἀνατινάξεις κισσηροκόνεως ἐξηκολούθησαν νὰ παράγωνται μέχρι τοῦ 1870, ἡ ἐσωτερικὴ θάλασσα πρὸς τὸ μέσον ἦτο θερμή, εὔφλεκτα δ' ἀέρια ἀνερχόμενα ἐκ τοῦ βάθους ἀνεφλέγοντο κατὰ τὴν ἐπαφήν των μὲ τοὺς πυρακτωμένους βράχους καὶ μετέδιδον τὸ πῦρ εἰς εὐρεῖαν ἔκτασιν· μέχρι τοῦ 1875 ἡ ἐκπομπὴ τῶν ἀερίων ἦτο ἀρκετὰ ζωηρά, ἀκόμη δὲ καὶ μέχρι τοῦ 1896 δὲν εἶχε παύσει ἐντελῶς (1).

Ἡ καταστροφὴ αὐτὴ τῆς Θήρας ἔγινε βεβαίως μὲ κατάπληξιν γνωστὴ εἰς ὅλας τὰς νήσους καὶ τὰς ἀκτὰς τοῦ Αἰγαίου, ἀφοῦ μάλιστα εἰς πολλὰ μέρη οἱ ἄνεμοι ἔφερον καὶ ἁπτὰ μαρτύρια τῆς ἐκρήξεως (2). Ἰδίως ὅμως πρέπει νὰ ἐπροξένησε βαθυτάτην ἐντύπωσιν εἰς τὰς χώρας, αἵτινες εἶχον συχνοτέραν ἐπικοινωνίαν μὲ τὴν Θήραν καὶ τὰς λοιπὰς μεσημβρινὰς Κυκλάδας καὶ μὲ τὴν ἀνατολικὴν Κρήτην. Ἐπειδὴ δὲ ἡ ἐνέργεια τοῦ ἡφαιστείου ἐξηκολούθησεν, ὡς εἴπομεν,

---

(1) Philippson παρὰ Hiller v. Gärtringen, Thera I σ. 69 ἑξ.

(2) Κατὰ τὴν ἔκρηξιν τοῦ ἰδίου ἡφαιστείου τὸ 726 μ. Χ. τὰ ἐπιπλέοντα τεμάχια τῆς κισσήρεως ἐκάλυψαν μεγίστας ἐκτάσεις τῆς θαλάσσης, ἔφθασαν δ' ὠθούμενα ὑπὸ τῶν ἀνέμων μέχρι τῶν παραλίων τῆς Μικρασίας καὶ τῆς Μακεδονίας καὶ μέχρι τῆς Ἀβύδου. Τὸ φαινόμενον ἀπεδόθη τότε εἰς τὴν ὀργὴν τοῦ θεοῦ κατὰ τῶν εἰκονομάχων καὶ συνετέλεσεν εἰς τὴν ἀποστασίαν τῶν Κυκλάδων καὶ τῆς ἄλλης Ἑλλάδος καὶ τὴν ἐκστρατείαν τῶν κατοίκων αὐτῶν κατὰ τῆς Κωνσταντινουπόλεως (Θεοφ. Χρον. 404, 18 ἑξ. de Boor. Παπαρρηγοπούλου Ἱστ. τοῦ ἑλλ. ἔθνους III 435 ἑξ.).

ἀρκετὸν χρόνον, δὲν ὑπάρχει ἀμφιβολία, ὅτι πολλοὶ παραπλέοντες ἤκουσαν τοὺς τρομεροὺς κρότους τῶν ἐκρήξεων, θὰ εὑρέθησαν δὲ καὶ ἄλλοι θαρραλεώτεροι, οἵτινες ἐτόλμησαν νὰ πλησιάσουν πρὸς τὴν ἐσωτερικὴν λεκάνην δι' ἑνὸς ἐκ τῶν τριῶν στομίων αὐτῆς καὶ νὰ ἴδουν τὴν καιομένην ἐπιφάνειαν τῆς θαλάσσης.

Ὁ Κ. Ο. Müller (1), ὅστις δὲν εἶχε γνῶσιν τῆς προϊστορικῆς ἐκρήξεως τοῦ ἡφαιστείου τῆς Θήρας, ἀναφέρων ἄλλας ὑστερωτέρας καὶ ὄχι τόσον φοβεράς, ἐρωτᾷ, πόσους μύθους ἆρά γε θὰ εἶχον πλάσει οἱ Ἕλληνες, ἐὰν τὰ γεγονότα αὐτὰ συνέβαινον εἰς τὴν πρώϊμον ἀρχαιότητα. Ἐξ ἐναντίας δὲ ὁ Perrot (2) ἀποδίδει τὴν τελείαν, ὡς ὑποθέτει, λήθην ἐκείνης ἀκριβῶς εἰς τοῦτο, ὅτι συνέβη εἰς πολὺ πρωΐμους χρόνους, ἤτοι περὶ τὸ ἔτος 2000 π. Χ. ὅπως ὑπελόγιζεν ὁ Fouqué (3). Ἄλλως, λέγει, θὰ διεσώζετο ἡ ἀνάμνησις αὐτῆς ὑπὸ μορφὴν μύθων ὁμοίων μὲ τὸν τῆς Χιμαίρας ἢ τὸν τοῦ Ἐγκελάδου, ὅστις κεῖται ὑπὸ τὴν Αἴτναν. Ὁ Hiller v. Gärtringen (4) φρονεῖ ἐπίσης, ὅτι ἡ καταστροφὴ τῆς Θήρας δὲν ἀφῆκεν ἴχνη εἰς τὴν ἑλληνικὴν γραμματείαν. Ἀλλ' ἀπὸ τὸν ὑπολογισμὸν τοῦ Fouqué πρέπει ν' ἀφαιρέσωμεν 500 περίπου ἔτη, ἐὰν δὲ κατόπιν λάβωμεν ὑπ' ὄψιν ὅσα ἐξεθέσαμεν ἤδη περὶ τῶν σχέσεων τῆς Θήρας, καθὼς καὶ τῆς Μήλου καὶ τῆς ἀνατολικῆς Κρήτης μὲ τὴν ἠπειρωτικὴν Ἑλλάδα καὶ μάλιστα μὲ τὴν Ἀργολίδα, προσέτι τὴν μακρὰν διάρκειαν τῶν ἡφαιστειακῶν φαινομένων καὶ τελευταῖον, ὅτι μῦθοι, πλασθέντες τυχὸν πρὸς ἐξήγησιν αὐτῶν κατὰ τὴν μυκηναϊκὴν ἐποχήν, ἦτο δυνατὸν νὰ μεταβιβασθοῦν εἰς τοὺς μεταγενεστέρους διὰ τῆς ποιήσεως, ἡ παντελὴς ἐξάλειψις ἐκ τῆς μνήμης τῶν ἀνθρώπων τοῦ φοβεροῦ δράματος θὰ φανῇ δυσεξήγητος. Ἀληθῶς δὲ πιστεύω, ὅτι ἀκριβῶς ὁ μῦθος τῆς Χιμαίρας, τὸν ὁποῖον ὁ Perrot μνημονεύει ὡς παράδειγμα, ὅπως μᾶς παρεδόθη, εἰς ἐκεῖνο ἀναφέρεται.

Μοὶ φαίνεται δηλαδή, ὅτι ἐν ὅσῳ ἐξηκολούθουν εἰς τὴν Θήραν αἱ φοβεραὶ ἐκρήξεις καὶ τὰ ἄλλα ἐκπληκτικὰ φαινόμενα, εὐκόλως

(1) Orchom.2 σ. 318.
(2) Hist. de l'art VI σ. 140.
(3) Santorin σ. 129 ἑξ.
(4) Thera III σ. 46.

ἠδύνατο νὰ γεννηθῇ εἰς τὴν φαντασίαν τῶν πλησιαζόντων τὸν τόπον —ἀνθρώπων συνηθισμένων νὰ βλέπουν παντοῦ τὴν ἐνέργειαν ἐμψύχων ὄντων— ἡ παράστασις θηρίου ἔχοντος μορφὴν καὶ ἰδιότητας, ὁποίας περίπου ἀποδίδουν οἱ ποιηταὶ εἰς τὴν Χίμαιραν. Ἡ ἐσωτερικὴ θάλασσα τῆς νήσου, μήκους 12 χιλιομ. καὶ πλάτους 7 χιλιομ. περίπου, βάθους δὲ ἀμετρήτου διὰ τοὺς χρόνους ἐκείνους (1), ὡμοίαζε μὲ πελωρίαν φωλεάν, ἐντὸς τῆς ὁποίας ἔκειτο ἀνάλογον κατὰ τὸ μέγεθος ἄγριον τέρας ἀποπνέον φλόγας καὶ ὀλέθρια διὰ πᾶσαν ζωὴν δηλητήρια· βράχοι ὑψηλοί, σχεδὸν κάθετοι, καὶ στυγνοὶ τὴν ὄψιν περιέβαλλον αὐτήν, ἐκ τοῦ βάθους δὲ τῆς λεκάνης ἀνήρχοντο ἀποπνικτικοὶ θειοῦχοι ἀτμοὶ καὶ εἰς τὴν ἐπιφάνειαν τοῦ ὕδατος ἐπήδων καὶ ἔτρεχον αἱ φλόγες τῶν πυρπολουμένων ἀερίων, αἱ ὁποῖαι πότε ἔσβηνον καὶ πότε ἤναπτον πάλιν. Πρὸς τὴν ἔξω θάλασσαν ἤνοιγεν ἡ λεκάνη, ὡς εἴδομεν, τρία στόμια, ἐκ τούτων δὲ τὸ βόρειον ἠδύνατο νὰ θεωρηθῇ ὡς τὸ πρόσθιον στόμα τοῦ θηρίου, διότι εἰς αὐτὸ προσήγγιζον κατὰ πρῶτον οἱ ἐκ τῶν Κυκλάδων καὶ τῆς ἠπείρου πλέοντες καὶ ἐξ αὐτοῦ ἐνόμιζον ὅτι ἐξήρχοντο οἱ βαρεῖς κρότοι τῶν ἐκρήξεων, τοὺς ὁποίους ἤκουον ἀπὸ μακρὰν ὡς βρυχηθμοὺς ὑπερφυσικοῦ λέοντος. Ἐκ τῶν δυτικῶν στομίων τὸ νοτιώτερον χωρίζει τὸ Ἀσπρονήσι ἀπὸ τὸ στενόμακρον Ἀκρωτήρι τῆς Θήρας, τὸ ὁποῖον δύναται νὰ παραβληθῇ μὲ ὄφιν (2), τὸ δὲ τρίτον στόμιον, τὸ μεταξὺ Ἀσπρονησίου καὶ Θηρασίας, φέρει εἰς τὸ μέσον τῆς λεκάνης, ὅπου κεῖται ὁ κεντρικὸς πόρος τοῦ ἡφαιστείου καὶ ὅπου ἑπομένως ὑπῆρχεν ἡ κυρία ἑστία τοῦ πυρός.

Τρεῖς κεφαλὰς καὶ ἄρα τρία στόματα εἶχε κατὰ τὴν γενικὴν δοξασίαν τῶν ἀρχαίων καὶ ἡ Χίμαιρα. Πρῶτος λέγει τοῦτο σαφῶς ὁ Ἡσίοδος (Θεογ. 321 ἑξ.), ἀλλὰ καὶ οἱ γνωστοὶ στίχοι τῆς Ἰλιάδος (Ζ 180 ἑξ.), κατὰ τοὺς ὁποίους ἡ Χίμαιρα ἦτο

(1) Καὶ σήμερον τὰ ὕδατα αὐτῆς θεωροῦνται ὑπὸ τοῦ λαοῦ *ἄπατα*.

(2) Τὸ ἀκρωτήριον *Ὀφίδιν* τῆς Κερασοῦντος *λέγεται* ὅτι ἦτο ποτὲ ἀληθινὸς ὄφις, ὅστις ἠθέλησε νὰ ῥοφήσῃ τὴν θάλασσαν τῆς Κερασοῦντος, ἀλλ' ὁ θεὸς κατηράσθη αὐτὸν καὶ τὸν μετέβαλεν εἰς ἀκρωτήριον. Ἄλλο ἀκρωτήριον *Ὄφις* ὀνομαζόμενον ὑπάρχει πρὸς ἀνατολὰς τῆς Τραπεζοῦντος (*Πολίτου*, Παραδ. σ. 864).

θεῖον γένος, οὐδ᾽ ἀνθρώπων,
πρόσθε λέων, ὄπιθεν δὲ δράκων, μέση δὲ χίμαιρα,
δεινὸν ἀποπνείουσα πυρὸς μένος αἰθομένοιο,

οὕτω πρέπει κατὰ πᾶσαν πιθανότητα νὰ ἑρμηνευθοῦν, ἂν καὶ ἀντιλέγουν εἰς τοῦτο τὰ ἀρχαῖα ὁμηρικὰ σχόλια (1). Ἐκ τῶν τριῶν δὲ κεφαλῶν ἡ μεσαία, ἡ τῆς αἰγός, ἦτο ἡ χαρακτηριστικωτέρα καὶ ὀλεθριωτέρα, ἡ τὸ πῦρ ἀποπνέουσα, καὶ διὰ τοῦτο ἐξ αὐτῆς ὠνομάσθη τὸ θηρίον Χίμαιρα· τὸ ὄνομα —ἐὰν δὲν εἶναι παλαιότερον (2) — δύναται νὰ εἶχε σχέσιν ἢ πρὸς τὰς ὑπὸ ἀστραπῶν συνοδευομένας καταιγίδας, αἵτινες ἐξερρηγνύοντο ὑπεράνω τοῦ κεντρικοῦ κρατῆρος τοῦ ἡφαιστείου (3) ἢ πρὸς τὰ φλογερὰ κύματα, τὰ σχηματιζόμενα εἰς τὸ μέρος τοῦτο. Χαρακτηριστικὸν εἶναι ἐπίσης, ὅτι καὶ ὁ Ὅμηρος καὶ ὁ Ἡσίοδος ἐξαίρουν τὸ μέγεθος τῆς Χιμαίρας, τὴν ὁποίαν ὁ πρῶτος ὀνομάζει (Π 329), «ἀμαιμακέτην» (4) ὁ δ᾽ Ἡσίοδος (ἔ. ἀ.) «δεινήν τε μεγάλην τε».

Τρικέφαλον παριστάνει καὶ ἡ τέχνη κατὰ κανόνα τὴν Χίμαιραν, αἱ ἀρχαιότεραι δὲ εἰκόνες τοῦ τέρατος ἀπαντοῦν ἐπὶ τῶν νεωτέρων «νησιωτικῶν» λεγομένων λίθων, οἵτινες εὑρίσκονται πρὸ πάντων εἰς τὴν *Μῆλον* καὶ προφανῶς κατάγονται ἐκ τῶν ὁμοίων μυκηναϊκῶν λίθων, τῶν ὁποίων διατηροῦν τὰ σχήματα· ἐπέδρασε δ᾽ ἡ μυκηναϊκὴ τέχνη καὶ εἰς τὴν διαμόρφωσιν τοῦ καλλιτεχνικοῦ τύπου τῆς Χιμαίρας (5).

(1) Ἴδε τὴν κατωτέρω σημείωσιν 5.

(2) Ὁ Πλούταρχος, Ἑλλ. Κεφ. καταγραφὴ 12 (ΙΙΙ τόμ. σ. 325 ἐκδ. Βερναρδάκη), μνημονεύει ἕνα υἱὸν τοῦ δράκοντος Πύθωνος συνώνυμον τῆς Χιμαίρας, τὸν Αἶγα, τὸ ὄνομα δὲ τοῦτο εἶναι ἀξιοσημείωτον, διότι ἐκ τοῦ ὁμηρικοῦ ὕμνου εἰς Ἀπόλλωνα Πύθιον (στ. 194 ἑξξ.) φαίνεται ὅτι ὑπῆρχε μῦθος ἐνωρὶς λησμονηθείς, ὅστις συνῆπτεν ἀμεσώτερον τὴν δυσώνυμον Χίμαιραν μὲ τὸν δράκοντα ἢ τὴν δράκαιναν τῶν Δελφῶν.

(3) *Fouqué,* Santorin σ. 93.

(4) Περὶ τῆς σημασίας τῆς λέξεως ταύτης πρβ. *Bechtel,* Lexilogus zu Homer σ. 34.

(5) *Ross,* Inselreisen III σ. 21. *Milchhöffer,* Auf. der Kunst σ. 81 ἑξ. *Furtwängler,* Gemmen III σ. 72. Κατὰ τὰ σχόλια Τ Β εἰς τὸ χωρίον τῆς Ἰλιάδος Ζ 180 ἑξξ. ὁ Ἡσίοδος ἠπατήθη εἰπὼν τὴν Χίμαιραν τρικέφαλον, διότι εἶχε μίαν μόνην κεφαλήν, τὴν τοῦ λέοντος, σῶμα δὲ αἰγὸς καὶ οὐρὰν ὄφεως· ἄλλως λέγουν, «εἰ τὸ πλεῖον καὶ ἔμπροσθεν μέρος εἶχε λέοντος, ἔδει αὐτὸ χίμαιραν μὴ καλεῖσθαι, ἀλλὰ λέοντα.» Ἡ ἀπάντησις εἰς τὴν παρατήρησιν ταύτην ἐδόθη εἰς

Οἱ θρῦλοι περὶ τῶν γιγάντων, τοὺς ὁποίους οἱ θεοὶ ἐκάλυψαν ὑπὸ νήσους ἢ ὄρη, ἀπηχοῦσι ἐπίσης ἐνεργείας ἡφαιστείων καὶ δονήσεις τοῦ ἐδάφους ὑπὸ σεισμῶν, εἰς παρόμοιον δὲ συμβάν, ἤτοι καταστροφὴν προελθοῦσαν ἐκ καταπτώσεως βράχων, ὀφείλει τὴν ἀρχήν του καὶ ὁ μῦθος περὶ τοῦ Ταντάλου, τὸν ὁποῖον ἀπειλεῖ ἐπικρεμάμενος μέγας λίθος (¹). Ἀλλὰ πολὺ ἀκριβέστερον ἀντίστοιχον τῆς Χιμαίρας ἀποτελεῖ ἡ κατὰ τὸν Ἡσίοδον ἀδελφὴ αὐτῆς Λερναία Ὕδρα· καὶ αἱ δύο εἶναι τερατώδη δαιμονικὰ θηρία, εἰς τὴν παράστασιν τῆς μορφῆς καὶ τῶν ἰδιοτήτων τῶν ὁποίων συνετέλεσαν κυριώτατα φύσις καὶ φαινόμενα ὡρισμένων τόπων, ἂν καὶ ἡ πρώτη περὶ αὐτῶν μυθοπλαστία εἶναι ἴσως παλαιοτέρα· διότι ὅπως ἐκ τοῦ σχηματισμοῦ τῆς Θήρας καὶ τῶν ἐντὸς τῆς λεκάνης αὐτῆς συμβαινόντων κατὰ τὴν ἔκρηξιν ἐγεννήθη ἡ ἰδέα τοῦ τρικεφάλου τέρατος, τὸ ὁποῖον ἀποπνέει πῦρ, βρυχᾶται ὡς λέων καὶ ἔχει οὐρὰν δράκοντος, οὕτω αἱ πολλαὶ πηγαί, αἵτινες τροφοδοτοῦν τὸ νοσογόνον ἕλος τῆς Λέρνης, ἐθεωρήθησαν ὡς τόσαι κεφαλαὶ — ἐννέα ἢ πεντήκοντα ἢ ἑκατὸν — τῆς θανατηφόρα μιάσματα ἀποπνεούσης Ὕδρας (²).

Τὸν φόνον τῆς Χιμαίρας, ἤτοι τὴν κατάπαυσιν τῶν ἡφαιστειακῶν φαινομένων τῆς Θήρας, ἀπέδωκαν οἱ ἐκ τῶν λιμένων τῆς Ἀργολίδος πρὸς τὴν ἀνατολικὴν Κρήτην πλέοντες, ὅπως ἦτο εὔλογον, εἰς ἕνα θεὸν τῆς θαλάσσης, τὸν Βελλεροφόντην, ὅστις ἐλατρεύετο εἰς τὰ

τὸ κείμενον. Ὁ δὲ Robert, Arch. Miszelen σ. 9 ἑξξ. (Sitzungsber. Bayer. Ak. 1916) συνάγει ἐκ τοῦ στίχου Z 180, ὅτι ὁ ποιητὴς αὐτοῦ εἶχεν εἰς τὸν νοῦν του παράστασιν τῆς χιμαίρας περιέχουσαν καὶ ἀνθρώπινόν τι στοιχεῖον, ἕνεκα τούτου δ' ἀθετεῖ ὡς ὑστερωτέραν παρεμβολὴν τοὺς στίχ. 181. 182 καὶ εἰκάζει, ὅτι ἀρχικῶς ἐφαντάζοντο τὴν χίμαιραν ὡς γυναῖκα ἔχουσαν κεφαλὴν αἰγός, ἤτοι ὁμοίαν πρὸς γνωστοὺς ζωοκεφάλους δαίμονας τῆς κρητομυκηναϊκῆς τέχνης. Ἀλλὰ νομίζω, ὅτι οἱ στ. 181, 182 δὲν δύνανται νὰ λείψουν ἐκ τοῦ κειμένου, διότι ἀποτελοῦν ἀναγκαίαν ἐπεξήγησιν τῶν προηγουμένων, τὴν ὁποίαν περιμένει ὁ ἀκροατής. Ἔπειτα δέ μοι φαίνεται πολὺ ἀπίθανον, ὅτι εἰς ἕνα δαίμονα, τὸν ὁποῖον πρότερον ἐφαντάζοντο κατὰ τὸ πλεῖστον ὡς γυναῖκα, ἔδωσαν κατόπιν, χωρὶς φανερὸν λόγον, μορφὴν τόσον ἀπέχουσαν ἀπὸ τὴν ἀνθρωπίνην καὶ συγκειμένην ἐκ μερῶν τριῶν διαφόρων ζῴων.

(¹) *Preller-Robert,* Gr. Myth. I⁴ σ. 822, II⁴ 186. *Roscher's,* Lex. Myth. ἄρ. Tantalos σ. 81 (Scheuer).

(²) *Preller-Robert,* II⁴ σ. 446. Sittig. *Pauly-Wiss.,* Real-Enz. ἄρ. Hydra σ 48.

βορειοανατολικὰ τῆς Πελοποννήσου καὶ ἐλέγετο υἱὸς τοῦ Ποσειδῶνος ἢ τοῦ Γλαύκου (1). Βραδύτερον ὁ θεὸς οὗτος ἐξέπεσεν εἰς ἥρωα, ὅπως συνέβη καὶ εἰς ἄλλον θαλάσσιον δαίμονα, τὸν Αἰγέα, καὶ τόσους ἀκόμη θεούς, τότε δὲ ὁ μῦθος τοῦ Βελλεροφόντου καὶ τῆς Χιμαίρας συνυφάνθη μὲ τὸν τοῦ Προίτου καὶ τῆς γυναικός του. Ὁ συμφυρμὸς ἦτο εὔκολος, διότι εἰς τὸν ἴδιον λαὸν ἀνῆκε καὶ ὁ Προῖτος καὶ ὁ Βελλεροφόντης, καὶ εἰς τοὺς ἰδίους τόπους, τὴν Ἀργολίδα καὶ τὸ Αἰγαῖον — τὴν ἀρχικὴν Λυκίαν — ἐξειλίσσοντο αἱ περιπέτειαί των.

(1) *Sam Wide,* Lak. Kulte σ. 40. Rapp ἐν *Roscker's*, Lex. Myth. I 758. *Preller-Robert*, Gr. Myth. II⁴ σ. 179.

KLEINE BEITRÄGE ZUR RELIGIONSWISSENSCHAFT UND VOLKSKUNDE

von

W. H. ROSCHER.

I

Omphalos.

1) Literatur: neueste Hauptschrift: *Roscher, W. H.*, Omphalos, eine philologisch-archäologisch-volkskundliche Abhandlung über die Vorstellungen d. Griechen u. and. Völker v. «Nabel d. Erde» Leipz. 1913 (=Abhandl. d. philol.-hist. Klasse d. K. Sächs. Ges. d. Wiss. Bd. 29 nr. 9) (1), wo auch die frühere Literatur über den Gegenstand zitiert ist. Aus dieser seien hier genannt: *Bötticher*, Omphalos, 19. Berliner Winckelmannsprogramm 1859. *Bouché-Leclercq*, Histoire de la divination, Paris 1879 III S. 78 ff. Anm. 1. *Rohde, Erw.*, Psyche² I. S. 132 Anm. 1 f. (R. hat zuerst

(1) Hierzu kommen noch folgende Ergänzungen und Fortsetzungen: 1) Neue Omphalosstudien, e. archäol. Beitrag zu vergleich. Religionswissenschaft von *W. H. Roscher*, Leipzig 1915 und 2) Der Omphalosgedanke bei verschiedenen Völkern, besonders den semitischen, e. Beitrag z. vergl. Religionswissensch., Volkskunde und Archäologie Leipz. 1918 von *W. H. R.*, wo auch die Ergebnisse *Wensincks* (The ideas of the Western Semites concerning the navel of the earth. Leiden 1916). *Klameths* (Neutestamentl. Lokaltraditionen Palästinas in der Zeit vor den Kreuzzügen 1914), *Loths* (L'omphalos chez les Celtes = Revue des Études anciennes Bd. XVII Paris 1915) u. s. w. berücksichtigt worden sind.

in neuerer Zeit nach dem Vorgang Varros [l. l. 7,17] die Ansicht ausgesprochen, dass der delphische O. eigentlich und ursprünglich der das Grab des Python deckende Stein gewesen sei, ebenso nach ihm *Stengel, D.* griech. Kultusaltertümer[2] S. 65; *Jane Harrison*, Journ. of Hell. Stud. XIX (1899) S. 225 ff. und Bull. de Corresp. Hellen. XXIV (1900) S. 254 ff; *G. Karo*, Artikel «Omphalos» im Daremberg-Saglioschen Dictionn. d. antiq. VI, 1 p. 197 ff.). Vgl. auch *Middleton*, The temple of Apollo at Delphi = Journ. of Hellen. Stud. (9) 1888 S. 294 ff.

2) Um zum richtigen Verständnis des «Omphalos» von Delphi, Branchidai, Paphos u. s. w. zu gelangen, ist es vor allem notwendig, uns über die Etymologie von ὀμφαλὸς (=*umbilicus*) und die Bedeutung des «Nabels» bei den Griechen und anderen Völkern klar zu werden (vgl. *Roscher* a. a. O. Kap. I S. 6. 19). Nun bedeutet ὀμφαλός, verwandt mit lat. *umbilicus*, sanskr. *nabhis* (Nabel, Nabe), *nabhilam* (Nabelvertiefung), althochd. *nabulo* (Nabel), *naba* (Nabe) u. s. w., zunächst nicht bloss die *rundliche Vertiefung* in der *Mittellinie* des Leibes, sondern auch die *Nabelschnur*: die öfters mit der Wurzel (ῥίζα) einer Pflanze verglichen wird (vgl. *Plat.* Symp. 190 E. *Aristot.* de an. hist. 1, 13. *Philolaos* in Theol. arithm. 4 p. 22 etc. Mehr b. *Roscher* a. a. O. S. 6ff. Anm. 6-8). Bisweilen wird auch der die *Mittellinie* (Achse) der Frucht fortsetzende Stiel (Stengel) der Baumfrüchte, besonders der Feigen, sowie der sich aus der *Mitte* des Sammenkerns entwickelnde Pflanzenkeim ὀ. genannt (*Roscher* S. 8 Anm. 9 ff.) Dem entsprechend dient ferner der Ausdruck ὀ. sehr oft in übertragener Bedeutung zur Bezeichnung des *Zentrums* irgend eines Raumes, Gegenstandes, oder auch einer Masse von Einzelindividuen (a. a. O. S. 9, Anm. 12). Odyssee 1,50 wird Ogygia, die Insel der Kalypso ὀμφ. θαλάσσης genannt, welche (altionische) Vorstellung höchstwahrscheinlich auch einen ὀμφ. γῆς voraussetzt; vgl. *Epimenides* frgm. 6 Kinkel. Sehr bekannt ist auch der

Gebrauch von ὀμφ. als Bezeichnung des Buckels in der Mitte der antiken Rundschilder, sowie des Knaufes in der Mitte des Wagenjoches, der Bücherrollen u. s. w. Aus allen diesen Gebrauchsweisen ergibt sich als Hauptmerkmal des Begriffes ὀ. 1) das der *zentralen* Lage (vgl. *Vitruv.* de archit. 3, 3: corporis centrum medium est umbilicus etc.), 2) das der *rundlichen* Form.

3) Hinzu kommt noch als drittes Merkmal das einer gewissen *Heiligkeit* und *religiösen* Bedeutung, die vor allem aus der eigentümlichen Rolle erhellt, die der Nabel und die Nabelschnur in den *Geburtsriten* der verschiedensten Völker (Polynesier, Afrikaner, Indonesier, Grönländer, Germanen, Alt- und Neugriechen) spielt. Insbesondere ist die Vorstellung, dass die getrocknete und wohlverwahrte Nabelschmur ein höchst wirksames Amulet sei und zu der Seele, d. h. zur Lebenskraft und Fruchtbarkeit des Menschen in innigster Beziehung stehe, weit verbreitet (vgl. *Roscher* a. a. O. S. 12 ff. u. 131 f.).—

4) Der Begriff des «*Erdnabels*» (ὀμφαλὸς γῆς) beruht auf der Vorstellung von der Erde als einer horizontalen, meist kreisrunden Fläche (Scheibe), die als solche einen Mittelpunkt haben muss. Mehrfach tritt auch die Anschauung hervor, dass die Erde wie das Weltall ein lebendiger, göttlicher Makrokosmos sei, dessen Zentrum mit dem Nabel (d. i. Zentrum) des menschlichen Leibes (=Mikrokosmos) verglichen wurde. Solche Vorstellungen lassen sich ebenfalls bei den verschiedensten Völkern seit ältester Zeit nachweisen, z. B. den Chinesen, Japanern, Malayen, Indern, Israeliten (denen Jerusalem als Nabel ihrer Länder und der Erde gilt), den Arabern, Persern, Phöniziern (in deren Gebiete Paphos als ὀ. γῆς [*Hesych.* s. v.] galt), Ägyptern(¹), Assyrern, Griechen, Kelten, Peruanern (s. *Roscher* a. a. O.

(¹) S. *Roscher*, D. Omphalosgedanke S. 79 ff., wo auch der kürzlich von Reisner ausgegrabene Omphalos von Napata abgebildet ist.

S. 20-36 u. Der Omphalosgedanke S. 9 ff. 12 ff. 79 ff. 90ff.).

5) *Branchidai und Milet als ὀμφαλὸς γῆς.* Zwar haben die neueren Ausgrabungen im Apollontempel von Branchidai (Didyma), wo bekanntlich ein berühmtes, uraltes, bis zur Zerstörung Milets durch die Perser (494) mit Delphi erfolgreich rivalisierendes Orakel (¹) bestand, bisjetzt noch keinen Omphalos am dortigen χάσμα γῆς zu Tage gefördert, aber doch lässt sich die einstige Geltung des Orakeltempels von Branchidai als Erdnabel zu höchster Wahrscheinlichkeit erheben. Dafür sprechen folgende Tatsachen:

a) Die Bezeichnung Ioniens als des «*Zwerchfells* (φρένες) *der Erde*» in der Beschreibung der altmilesischen siebenteiligen Weltkarte, welche uns in der die hippokratische Schrift von der Siebenzahl einleitenden heptadischen Kosmologie glücklich erhalten geblieben ist (s. *Roscher* a. a. OO. S. 38 f. S. 28 u. 38 ff.). Ausserdem bedenke man, dass Ionien genau in der Mitte zwischen dem kalten Norden (Skythien) und dem heissen Süden (Ägypten, Libyen) gelegen und durch das gemässigtste Klima sowie bis zu seiner Verheerung durch die Perser durch die höchste Kultur und Intelligenz (φρένες!) ausgezeichnet war (*Herod.* 1,142 *Hippocr.* π. ἀέρ. I p. 548 K. etc.).

b) Nach Jamblichos de mysteriis 3,11 p. 127 P. sitzt die orakelnde Priesterin von Branchidai ἐπὶ ἄξονος, ein Ausdruck der nur dann einen vernünftigen Sinn gibt, wenn man ihn auf die Erde und Weltachse (ἄξων, πόλος, axis) bezieht, in die sich der Begriff des Erdnabels (wie auch in Delphi!) verwandeln musste, sobald man erkannt hatte, dass die Erde keine Scheibe, sondern eine Kugel sei (s. d. Belege b. *Roscher* a. a. O. S. 40 ff. und die daselbst S. 43 von *A. Ludwich* angeführten Zitate aus Nonnos Dionysiaka).

c) Weitere Zeugnisse für die einstige Existenz eines

(¹) Vgl. *Roscher* a. a. O. S. 43 f. u. denselben in «D. neuentdeckte Schrift e. altmiles. Naturphilosophen etc.» Stuttgart 1912 S. 25 ff.

Omphalos im Tempel von Branchidai liefern uns die Bildwerke, vor allen die Münzen von Milet und seiner Kolonie Kyzikos, welche den Apollon von Branchidai bald auf einem Felsen sitjend und sich mit dem l. Arm auf einem bienenkorbartigen, schlangenumwundenen, ziemlich hohen Omphalos stützend, bald auf diesem selbst sitzend darstellen. Auch das als «Apotheose Homers» bekannte schöne Relief des Archelaos von *Priene*, dem Milet benachbarten Städtchen, stellt in seinem zweiten Streifen von unten höchst wahrscheinlich das apollinische Adyton von Branchidai mit dem O. in der Mitte dar, l. von ihm steht Apollon, r. davor die Priesterin, eine Schale zum Munde führend, wie es der kleinasiatischen Orakelsitte entsprach (s. *Roscher* a. a. O. S. 47. ff.). Besonders interessant ist eine Elektronmünze von Kyzikos (5. Jahrh.), welche wahrscheinlich den netzbedeckten O. von Branchidai (nicht Delphi!) mit zwei Zeusadlern *darauf* (nicht *daneben* wie in Delphi!) darstellt, welche ihre Köpfe einander *zu*- nicht wie in Delphi von einander *ab*wenden.

6) *Delphi.*

a) *Litterarische Zeugnisse*: Die sämmtlichen älteren Zeugnisse betrachten den ὀ. von D. als das von Zeus gesetzte Wahrzeichen der Erdmitte, worauf auch die rechts und links von ihm angebrachten goldenen Adler hinweisen, die von Zeus vom äussersten Osten und Westen ausgesandt, in Delphi zusammengetroffen sein sollten (vgl. *Pind.* Pyth. 6,1 ff.; ib. 4,6 ff. u. Schol.; ib. 4,73 ff.; Nem. 7,33 ff.; Pyth. 8,62 f.; 11,9 f. fr. 27 Boeckh; *Bakchyl.* 4,4; *Aesch.* Sept. 745 ff.; Choeph. 1034 ff.; Eumenid. 39 ff.; 166 ff.; *Soph.* Oed. R. 476 ff. u. Schol.; *Eurip.* Ion 5; 224 (wo wahrscheinlich γνώμονες statt des unsinnigen Γοργόνες zu lesen ist: *Roscher* a. a. O. S. 61); 461 ff.; Med. 667; Orest. 327 ff. 591; Iph. Taur. 1251 ff.; Phœn. 232 ff. *Plat.* de republ. 4,5 p. 427ᵉ; röm. Tragiker d. 3—2 Jahrh. b. *Cic.* de div. 2,56 115 u. *Varro* l. l. 7,17; *Strab* 9 p. 419; *Liv.* 38,48 u. 41,23; *Ov.* Met. 10, 167 u. 15, 630; *Lucan*, Phars. 5,71 ff.; *Stat.*

Theb. 1,118; *Paus.* 10,16,3; *Agathem.* 1,2; *Claudian.* 16,11 ff., der wie Nonnos vom Pythius *axis* redet (vgl. *Nonn.* D. 2,697; 4,290; 7,72; 27,252). Übrigens hatte schon Epimenides (b. *Plut.* de def. or. 1) die Bedeutung Delphis und seines Omphalos als Zentrum der Erde in Zweifel gezogen, wahrscheinlich im Hinblick auf andere ihm bekannte Orte wie Branchidai, Paphos u. s. w., die ebenfalls beanspruchten den ὀ. γῆς zu besitzen. Ob der durch die Inschrift Bull. de Corr. Hellén. 1904 S. 270 ff. bezeugte ὀ. γᾶς im Tempel des Apollon Deiradiotes oder Pythæus zu *Argos* selbständige, d. h. von Delphi unabhängige, Bedeutung hatte oder nicht, muss einstweilen dahingestellt bleiben. Aus *Euripides* Ion 222 f. und *Strabon* a. a. O. geht hervor, dass der delphische ὀ. ständig mit στέμματα oder ταινίαι bekleidet war; nach Pausanias a a. O. kann er kaum ein Meteorstein (Baityl) gewesen sein, da er selbst oder seine vor den Tempel aufgestellte Kopie von *weissem* Marmor war. Wahrscheinlich stand der eigentliche ὀ. nach obigen Zeugnissen im Adyton des Tempels ganz in der Nähe des στόμα γῆς, sowie des Dreifusses, den die Pythia bestieg.

b) *Monumentale Zeugnisse*; diese bestehen teils aus den in Delphi selbst oder an den von Delphi abhängigen Kultorten ausgegrabenen plastischen Nabelsteinen, Reliefs, Statuen etc., teils aus den Abbildungen in Wandgemälden, auf Spiegeln etc., teils auf den Münzen von Delphi u. s. w. teils in Vasengemälden (vgl. darüber *Roscher* a. a. O. S. 80—105 u. S. 126 f. sowie die Abbildungen daselbst auf Taf. I—IX). Die zuverlässigsten dieser Monumente zeigen einen nicht besonders hohen bienenkorbförmigen, netzbedeckten Stein, auf dessen Basis rechts und links je ein den Kopf zurückwendender Zeusadler steht (vgl. a. a. O. die schönen Reliefs des 5/4. Jahrh. Taf. VII Fig. 4, Taf. VIII Fig. 2, Taf. IX Fig. 5). (1).

(1) Der von Courby kürzlich an der Stelle des alten apollinischen

7) Aber nicht bloss in Branchidai, Delphi und Paphos, sondern auch noch an andern Orten, insbesondere in apollinischen Orakeltempeln, sowie in Tempeln des Asklepios und in Eleusis ([1]) hat es ὀμφαλοὶ gegeben, wie namentlich aus Vasenbildern, Münzen, Inschriften und plastischen Bildwerken hervorzugehen scheint. Vgl. z. B. das hocharchaische, das Innere des Apollontempels zu Thymbra darstellende Vasenbild in München (a. a. O. S. 106 f. u. Taf. IV, 2), die Münzen von Myrina (Gryneion) in Aiolis (a. a. O. S. 110), den von Rhomaios entdeckten Nabelstein des Apollontempels von Thermos in Aitolien (abgebildet bei *Roscher*, Neue Omphalosstudien Taf. 1 Fig. 3; vgl. S. 49 ff.), endlich gewisse Statuen des Asklepios mit dem netzbedeckten Omphalos von *Epidauros*, dem Zentrum fast aller übrigen Asklepioskulte der antiken Welt, das wahrscheinlich auch beanspruchte als ὀ. γῆς zu gelten (vgl. a. a. O. S. 110 f. u. Taf. IX Fig. 2).

8) Zu einem merkwürdigen Irrtum hinsichtlich der wahren Bedeutung des Omphalos von Delphi u. s. w. hat in Verbindung mit den *späten* Zeugnissen des Varro (de l. l. 7, 17) und Hesychius (s. v Τοξίου βουνός), die beide den delphischen O. als Grabstein des Python auffassen, der Umstand Anlass gegeben, dass es ziemlich zahlreiche Grabsteine gibt, die deutliche «Omphalos»form zeigen (s. *Roscher* a. a. O. S. 115 ff. u. Taf. IV Fig 1, 3, 5, 6; Taf. V Fig. 1—4; Taf. VI Fig. 5 u. 7). Daraus haben neuerdings (nach

---

Adytons von Delphi entdeckte grosse omphalosförmige Porosstein mit der altertümlichen Inschrift Γᾶ (?) stellt wahrscheinlich den alten echten Omphalos des delphischen Adytons dar (s. die Abbildungen in den Comptes Rendus de l' Acad. d. Inscript. et B.—L. 1914 p. 268 Fig. 3 und bei *Roscher*, Neue Omphalosstudien Taf. 1 Fig. 1).

([1]) Vgl. *Roscher*, Der Omphalosgedanke S. 61 ff. mit 5 Abbildungen die deutlich einen bei der Feier der eleusinischen Mysterien geheiligten Nabelstein darstellen. Über die damit in Verbindung stehende Geltung Athens als ὀμφαλὸς γῆς s. *Xenoph.* de vectigal. 1,6 u. *Aristides* Panathen. 99 (s. *Roscher* a. a. S. 62).

dem Vorgange E. Rohdes (Psyche² I.S. 132) Miss J. Harrison (Journ. of Hell. Stud. XIX (1899) S. 225 ff. Bull. Corr. Hell. XXIV S. 254 ff.) und G. Karo (Art. Omphalos im Dict. d. antiq. VI, 1 p. 197 ff.) den Schluss gezogen, dass auch der delphische Nabel ursprünglich nicht das die Mitte der Erdscheibe bezeichnende Mal, sondern vielmehr der Grabstein des Drachen Python gewesen sei. S. die Widerlegung dieser sicher unrichtigen, alle älteren Zeugnisse ignorierenden Ansicht b. *Roscher*, Omphalos S. 120 ff., der auch darauf hinweist, dass nicht bloss Grabmonumente, sondern auch gewisse *Altäre* (s. a. a. O. Taf. IV, 2, Taf. VIII, 1) und *Baitylien* (vgl. a. a. O. Taf. I Fig. 18-20; 22 ff. sowie die Münzen von Chalkis auf Euboia b. *Imhoof-Blumer*, Antike griech. Münzen, Genf 1913 Taf. I Fig. 2 u. 3, wo aber vielleicht auch der ὀμφαλὸς γῆς gemeint ist), endlich gewisse *Grenzsteine* od. *Termini* (s. a. a. O. S. 123 u. Taf. IX Fig. 6), sowie die fast immer konisch oder omphalosartig gestalteten babylonischen Kudurrus (*Jeremias*, Altor. Geisteskultur S. 108 Fig. 82 u.s.w.) deutliche Omphalosform haben, ohne dass an innere Verwandtschaft mit dem ὀ. γῆς zu denken ist.

II

Das Lykaion ein ὀμφαλὸς γῆς (?) und seine Schattenlosigkeit.

In den «Neuen Omphalosstudien» Leipz. 1915 S. 19 f. habe ich die Vermutung ausgesprochen, dass zu den im Bereiche von Althellas gelegenen Orten, die sich rühmten, der ὀμφαλὸς γῆς zu sein, in ältester Zeit wohl auch das hochberühmte Lykaion Arkadiens gehört haben könnte. Die Gründe, die mich, trotz dem Fehlen eines direkten Zeugnisses, veranlassten, an die Wahrscheinlichkeit dieser Vermutung zu glauben, waren kurz folgende.

1) Das Lykaiongebirge liegt so ziemlich in der *Mitte* der Peloponnes, des «Hauptes der *Welt*» oder der «Akro-

polis» der *Erde* (*Ps.-Hippokr.* π. ἑβδ. 11 u. Phlegon, De olympiadibus *F.H.G.* III 603: ὦ *γῆς ἀκρόπολιν πάσης* Πελοπηΐδα κλεινὴν || ναίοντες, πρέσβεις τε *βροτῶν πάντων* καὶ ἄριστοι) und bietet bei seiner nach allen Seiten hin freien Lage, ähnlich wie der ebenfalls durch seine *zentrale* Lage ausgezeichnete *Parnass* bei Delphi, eine umfassende Aussicht über einen sehr grossen Teil der Halbinsel und des westlichen Meeres (*Paus.* 8, 38, 7: καὶ ἡ Πελοπόννησος τὰ πολλα ἐστιν ἀπ' αὐτοῦ σύνοπτος. *Baedeker*, Griechenl.[4] S. 384).

2) Das Lykaion war ferner Mittel- und Ausgangspunkt zahlreicher uralter und bedeutungsvoller arkadischer Kulte und Mythen. Unter diesen sind besonders hervorzuheben des Kult des lykäischen *Zeus*, der nach der Quelle des Kallimachos sogar dort oben *geboren* sein sollte (*Immerwahr*, D. Kulte u Mythen Arkadiens I S. 1 ff. 15 ff. 213 ff.), des Pan (ebenda S. 193 ff. u. 204; vgl. Vibius Sequest p. 156 *Riese*: Lycaeus Arcadiae, ubi Pan praecipue colitur) und des Apollon Pytios oder Parrhasios (*Immerwahr* S. 128.137). Hier waren ferner die uralten Sagen von den Urmenschen Lycaon, Pelasgos, Kallisto und Arkas, dem Zwillingsbruder des Pan, lokalisiert. In diesen Sagen spielt also das Lykaion eine ganz ähnliche Rolle wie *Jerusalem* in der Legende von *Adam*, wie *Athen* in dem Mythos vom Urmenschen *Kekrops*, wie der *Parnass* und *Delphi* in der Sage von *Deukalion*. Alle diese Orte aber galten von jeher als ὀμφαλοὶ γῆς.

3) Was aber vor allem für die Geltung des Lykaion als Erdnabel spricht, das ist folgende Beschreibung des Pausanias (8,38,7): "Ἔστι δὲ ἐπὶ τῇ ἄκρᾳ τῇ ἀνωτάτω τοῦ ὄρους γῆς χῶμα, Διὸς τοῦ Λυκαίου βωμός, καὶ ἡ Πελοπόννησος τὰ πολλά ἐστιν ἀπ' αὐτοῦ σύνοπτος πρὸ δὲ τοῦ βωμοῦ κίονες δύο ὡς ἐπὶ ἀνίσχοντα ⟨καὶ δύνοντα⟩ (¹) ἑστήκασιν ἥλιον, *ἀετοὶ* δὲ ἐπ' αὐτοῖς *ἐπίχρυσοι* τά γε ἔτι παλαιότερα ἐπεποίηντο. Diese beiden goldenen Adler bilden

(¹) Vgl. dazu *Roscher*, a. a. O. S. 20 Anm. 44[a].

eine deutliche Parallele zu den beiden ebenfalls goldenen dem Zeus geheiligten Adlern am Omphalos zu Delphi, und es liegt nahe anzunehmen, dass sie ebenso wie diese den Erdnabel in der Mitte des Sonnenauf- und -untergangs bezeichnen sollten. (vgl. *Pind.* Pyth. 4, 6f. u. *Schol.* *Strab.* 9 p. 419, *Plut.* de def. or. 1 u. dazu *Roscher*, Omphalos S. 55 f. 69. 123). Ja es ist sehr wohl denkbar, dass die Legende von der Feststellung des Erdnabels durch die beiden Zeusadler ursprünglich am Lykaion (wo es ja auch einen alten *Orakel*kult des Apollon Πύτιος [sic!] gab) heimisch war und erst von dort nach Delphi (dessen Apollokult nach dem Zeugnis des homerischen Hymnus verhältnismässig *jung* war und wie die lykäische Sage von der Geburt des Zeus aus Kreta stammte) übertragen wurde. Dass uns die direkten Zeugnisse für die einstige Geltung des Lykaions als Erdnabel fehlen, erklärt sich leicht aus dem seit Beginn des 5. Jahrhunderts übermächtig gewordenen Einflusse Delphis, dessen Priesterschaft mit grösstem Erfolge bemüht war, den delphischen Omphalos gegen alle unliebsamen Konkurrenten (Branchidai, Paphos etc.) zu schützen (vgl. *Roscher*, Omphalos S. 44. Anm. 86 und *Bouché-Leclercq* Hist. de la divination III p. 240).

4) Die höchste Spitze des Lykaion bildete das berühmte ἄβατον des lykäischen Zeus, dessen Betreten [jedem Unberufenen] bei Todesstrafe untersagt war. Man behauptete von ihm, dass alle den heiligen Raum betretenden Menschen und Tiere ihres *Schattens* verlustig gingen. Vgl. *Paus.* 8,38,6: τὰ ἐντὸς τοῦ τεμένους γενόμενα πάντα καὶ θηρία καὶ ἀνθρώπους *οὐ παρέχεσθαι σκιάν*. *Theopomp.* b. *Polyb.* 16, 12, 7: τοὺς εἰς τὸ ἄβατον ἐμβάντας κατ' Ἀρκαδίαν *ἀσκίους* γίγνεσθαι. Aus diesem sicher übertreibenden aber doch irgendwie tatsächlich begründeten Volksglauben hat schon *Mannhardt*, Antike Wald- u. Feldkulte (1877) S. 338 geschlossen, dass das Opfer, welches einzig und allein den Priester in den sonst nie betretenen geweihten Raum führte, in einme

Momente statt hatte, wo die Sonne möglichst senkrecht über den Köpfen stand, also in der Mittagstunde des *längsten Tages* (der Sonnenwende). Für die Richtigkeit dieser Annahme lassen sich mehrere treffende Parallelen aus dem Orient anführen. So heisst es von der hohen in der *Mitte Jerusalems*, des *Erdnabels* in den Augen der Israeliten, stehenden hohen Säule, die offenbar Jerusalem als den ὀμφαλὸς γῆς bezeichnete, nach *Adamnanus* (=*Arculfus*) De locis sanctis l. III bei *Geyer*, Itinera Hierosolymitana=Corp. Script. Eccles. lat. Vol. XXXVIII p. 239: De aliqua valde summa columna, quae a locis sanctis ad septentrionem in *medio* civitatis stans pergentibus obvia habetur, breviter dicendum est. Haec eadem columna, in eo statuta loco, ubi mortuus iuvenis cruce Domini superposita revixit [1], mirum in modum in *aestivo solstitio meridiano tempore* ad centrum caeli sole perveniente *umbram non facit*, solstitio autem transmisso, quod est VIII Kal. Iul., ternis diebus interjectis paulatim decrescente die umbram primum facit brevem, deinde processu dierum longiorem. Haec itaque columna, quam *solis claritas in aestivo solstitio meridianis horis stantis in centro caeli* e regione desuper circumfulgens ex omni parte circumfusa perlustrat, *Hierosolymam orbis in medio terrae sitam esse protestatur*. Unde et psalmographus propter sancta passionis et resurectionis loca, quae intra ipsam Heliam continentur, vaticinans canit: «Deus autem rex noster ante saeculum operatus est salutem *in medio terrae*», hoc est Hierusalem, quae *mediterranea et umbilicus terrae* dicitur» (vgl. *Hieron.* in Ezech. 5,5). Ähnlich auch Baeda im liber de sanctis locis (=*Geyer* a. a. O. S. 307): «In *medio* autem *Hierusalem*, ubi cruce Domini superposita mortuus revixit, *columna celsa* stat, quæ *aestivo*

---

(1) Vgl. über diese «Kreuzprobewunderlegende» *E. Nestle*, «De sancta cruce» Berl. 1889 S. 49 u. *Klameth* in den von Meinertz herausgegebenen «Neutestamentl. Abhandlungen» V, 1 (1914) S. 91 A. 2. *Roscher*, D. Omphalosgedanke S. 18 f.

solstitio umbram non facit. Unde putant ibi *mediam* esse *terram* et historice dictum: «Deus autem, rex noster, ante saecula operatus est salutem *in medio terrae*». Qua ductus opinione et Victorinus Pictabionensis antistes ecclesiae de Golgotha scribens ita inchoat:

> Est locus, ex omni *medium* quem credimus *orbe*
> Golgotha Judaei patrio cognomine dicunt.»

Vgl. *Migne* P. L. V p. 294 und Nicol. filius Soemundi, abbas thingorum (1154): «Ibi (zu Jerusalem) est *medium orbis*; ibique *sol festo s. Joannis stat in centro caeli*» (mehr b. *Roscher*, D. Omphalosgedanke S. 19 Anm. 26). Genau dasselbe gilt auch von dem *Jacobsbrunnen bei Sichem,* das lange Zeit mit Jerusalem um die Ehre stritt der Erdnabel zu sein, nach dem Zeugnis des Petrus Comestor (saec. 12) in seiner Historia scholastica in Evangelia 58 (=*Migne,* P. L. ser. II 198 p. 198 p. 1567 D): «Civitas ergo nomen antiquum amiserat et dicebatur Sebaste, sed regio nomen illud [Samaria] retinuerat... Sunt qui dicunt locum illum esse *umbilicum terrae nostrae habitabilis,* quia singulis annis *quadam die aestatis meridiana hora sol descendit in aquam putei, nusquam faciens umbram,* quod philosophi apud Sienem [=Syene in Oberägypten] fieri tradiderunt». Vgl. auch *Gervasius v. Tilbury* Otia imperial. ed. Liebrecht p. 1: «Majores nostri civitatem sanctam *Jerusalem* in *medio nostrae habitabilis* [οἰκουμένης] sitam scripserunt secundum illud: «Operatus est salutem in *medio terrae.*» Hoc autem circumferentiae *centrum* arbitrantur quidam [=Samaritani] in illo loco esse, ubi Dominus locutus est ad Samaritanam ad puteum; illic enim in *solstitio aestivo meridiana hora sol recto tramite descendit in aquam putei, umbram nullam aliqua parte monstrans,* quod apud Syenem fieri tradunt philosophi» [1].

[1] Dieselbe naive Methode, den Mittelpunkt der Erde durch den Sonnenstand am längsten Tage des Jahres zu bestimmen scheint auch

Zwar das grosse Zeusfest der Lykaia kann in diesem Falle nicht, wie Mannhardt a. a. O annimmt, in Betracht kommen, weil es nach dem Zeugnis Xenophons (Anab. I, 2, *10*) nicht um die Zeit der Sonnenwende, sondern schon im Frühling (April — Mai) gefeiert wurde, wohl aber müssen wir im Hinblick auf den Zeitpunkt der *Schattenlosigkeit* annehmen, dass am Tage des Solstizes der Priester des Zeus Lykaios entweder allein oder mit nur wenigen Auserwählten das Abaton zum Zwecke eines feierlichen Opfers betrat und bei dieser Gelegenheit die Schattenlosigkeit des Ortes feststellte. Später hat sich daraus, wie Mannhardt a. a. O. S. 338 Anm. 1 mit Recht anninnmt, aus Missverstand die vergröberte und, wie es scheint, selbst von den Umwohnern geglaubte Mähr gebildet, auf dem heiligen Platze bleibe zu jeder Zeit alles Lebende, was dahinkomme, *schattenlos*. Hierzu kommt noch die Tatsache, dass die dem Olympier κατ' ἐξοχήν, also dem Zeus, geheiligte Spitze des Lykaion auch geradezu Ὄλυμπος (=ὁλολαμπής) oder ἱερὰ κορυφή (*Paus.* 8,38,2) hiess und dass auf dem Olymp nach Odyss. ζ 42 ff. infolge des auf ihm stetig herrschenden Lichtfülle (αἴγλη, εἰς) keine Beschattung stattfinden kann (*Roscher*, Neue Jahrbücher f. Philol. 1892 S. 701 ff.)

Es wäre gewiss wünschenswert und erfreulich, wenn vorstehende Darlegungen teils durch neue Ausgrabungen auf dem Lykaion teils durch etwaige noch in der dortigen Bevölkerung etwa vorhandene Traditionen bestätigt werden könnten. Das würde gewiss auch der Wunsch meines verewigten um die Laographie von Hellas hochverdienten Freundes N. G. Politis, wenn er noch lebte, sein.

bei den *Chinesen* üblich gewesen zu sein. Nach dem Tcheou Li ou Rites des Tcheou, trad. par Ed. Biot, Paris 1851 Bd I p. 200 versuchte man den *Erdmittelpunkt* durch Messungen mit der *Sonnenuhr* zu bestimmen, eine Angabe, die mir nur dann verständlich erscheint, wenn man von der Schattenlosigkeit des Solstizes ausgeht.

III

Alptraum

Literatur. *W. H. Roscher*, Ephialtes, eine pathologisch-mythologische Abhandlung über die Alpträume und Alpdämonen des klass. Altertums (=Abh. d. Ges. d. Wiss. Leipzig phil.-hist. Cl. XX Nr. II), wo auch die gesamte frühere (antike und moderne) Literatur über den Gegenstand verzeichnet und berücksichtigt ist.

Ferner sind zu erwähnen aus dem Altertum: Soranos b. *Caelius Aurelianus*, Morb. chron. I, 3 ed. Amman, Amstelod. 1722 p. 288 f. (verbessert von Roscher a. a. O. S. 108 f.) und Themison daselbst, sowie die aus Soranos schöpfenden späteren Ärzte *Oreibasios* Synops. 8, 2 ed. Bussemaker et Daremberg, Paris 1873 vol. V p. 402; *Aëtius Amid.* lib. medic. I Venet. 1534 p. 104b; *Paulus Aegin.* ed. Venet. 1528 p. 30b; *Rose*, Anecd. Graeca et Graecolat. II p. 231; *Psellus*, carm. de re med. v. 822 ff. b. *Ideler*, Medic. et phys. gr. min. I p. 226; *Psellus* de Babutzicariis b. *Du Cange*, Glossar. med. et infim. Graecit. p. 179 (vgl. auch Roscher a. a. O. S. 110 ff.) — Der neueren Zeit gehören an: *Börner, J.*, Über das Alpdrücken, seine Begründung u. Verhütung, Diss. Würzburg. 1855 (grundlegend in pathologischer und physiologischer Beziehung, da es B., der selbst viel an Alpdruck zu leiden hatte, gelang, bei sich selbst und bei andern experimentell unter gewissen Bedingungen Alpträume hervorzurufen und genau zu beschreiben) und zahlreiche weitere fast durchweg aus B. schöpfende Arbeiten, verzeichnet bei Roscher a. a. O. S. 5 ff., wo noch nachzutragen ist: *Jones, E.*, D. Alptraum in s. Beziehung zu gewissen Formen des mittelalt. Aberglaubens. Deutsch von Sachs. Ausserdem kommt noch in Betracht das grosse geistvolle aber unmethodische Buch *L. Laistners*, Das Rätsel d. Sphinx, Grundzüge einer Mythengeschichte, Berlin 1889 (2 Bde), worin dem Traume und besonders dem Alptraume eine allzu grosse, fast

unbeschränkte Bedeutung für die Entstehung der Mythen und Mythengestalten zugeschrieben wird (s. *Roscher* a. a. O. S. 3 f.).—

1. Wesen, Entstehung und Inhalt der Alpträume nach den antiken Ärzten. — Die eingehendste Untersuchung des Wesens und der Entstehung (sowie der Therapie) des Alptraums verdanken wir dem Soranos, dessen Ansichten uns Caelius Aurelianus erhalten hat, und von dem alle späteren Mediziner des Altertums (s. ob.) mehr oder weniger abhängig sind. Die Hauptmerkmale des Alptraums sind Atemnot (πνίξ, *πνιγαλίων*, *praefocatio*), Bewegungslosigkeit (ἀκινησία, torpor) und Sprachlosigkeit (ἀφωνία), verbunden mit der Vorstellung, dass ein Alpwesen auf der Brust sitze und dieselbe furchtbar schwer belaste. Bisweilen haben die antiken Ärzte auch erotische Alpträume (ὀνειρωγμοί), die mit Samenergüssen verbunden zu sein pflegen, und sogar förmliche Alpdruckepidemien beobachtet (*Roscher* a. a. O. 20 f.). Ist eine chronische Neigung zu Alpträumen vorhanden so kann daraus eine lebensgefährliche, ja tödliche Krankheit entstehen. Auch nimmt Soranos wohl mit Recht eine innere Verwandtschaft der Alpträume mit epileptischen Zuständen an. Als strenge Rationalisten suchen die antiken Ärzte den Volksaberglauben von einem bösen Dämon als Erreger des Alptraums energisch zu bekämpfen, vielmehr nehmen sie an, dass der Alpdruck eine natürliche (pathologische) Folge von Verdauungsstörungen und Krankheiten, namentlich von Fieberdelirien sei, gegen die verschiedene diätetische Massregeln, ferner Aderlass und mancherlei Medikamente zu verordnen seien. Hierher gehört wohl auch das strenge Verbot des Bohnenessens, weil die Bohnen Blähungen und dadurch Alpdruck hervorrufen, auf welcher Erfahrung der Glaube (der Pythagoreer etc.) an bösartige, in den Bohnen wohnende Totengeister beruht. Oft wird die Lebhaftigkeit der Alptraumvisionen noch dadurch gesteigert, dass sie im halbwachen Zustande eintreten.—

2. Von besonderem Interesse ist in diesem Zusammenhange der Inhalt der literarisch überlieferten Alpträume antiker Menschen, die *Roscher* a. a. O. S. 29 ff. zusammengestellt und analysiert hat. Wie im Mittelalter und in der neueren Zeit bis auf die Gegenwart (s. *Roscher* a. a. O. 6 ff.) trug auch im klassischen Altertum der Alp bald einen furchtbaren, bald einen erotischen, bald einen aus beiden Eigenschaften zusammengesetzten Charakter und offenbarte sich entweder in tierischer oder menschlicher (männlicher oder weiblicher) oder auch in einer aus Tier und Mensch zusammengesetzten Gestalt. Die verbreitetste Anschauung von seinem innern Wesen war die, dass er ein böser Dämon, insbesondere ein bösartiger Totengeist sei, der darauf ausgehe, den Menschen im Schlafe zu quälen; doch haben nach antikem Volksglauben bisweilen auch bösartige Menschen, z. B. Zauberinnen, Hexen u. s. w., die Fähigkeit als Alpe aufzutreten. Endlich kommt hie und da die Vorstellung von einem gütigen und wohlwollenden Alpdämon vor, der dem Menschen sogar nützliche Dienste leistet, indem er ihn gesund macht, ihm die Zukunft offenbart und sogar Schätze verleiht. Zum Beweise dessen diene folgende kleine Sammlung antiker Alpträume, die *Roscher* a. a. O. 29 ff. mitgeteilt hat. a) Iamblichos b. *Photios* bibl. p. 74[a] (die Heldin des Romans hat einen erotischen Alptraum, in dem sie von einem τράγου φάσμα, also von einem Dämon in Bocksgestalt verfolgt wird). — b) *Philostr.* v. Apollon Tyan. 6, 27 (in einem Dorfe Æthiopiens werden die Weiber 10 Monate lang von einem brünstigen Alpdämon in Satyrgestalt heimgesucht, der von Apollonios schliesslich (durch Wein) berauscht gemacht und in eine Nymphengrotte gebannt wird). — c) *Horat.* epod. 5,91 ff. (der Alpdämon tritt als ein bösartiger Totengeist auf). — d) *Apuleius* Metam. 1,11 ff. (thessalische Hexen bewirken schauerliche Alpträume). — e) *Hdt.* 6,65 ff. (ein Verstorbener [ἥρως] erscheint einer Spartanerin im Alptraum als φάσμα und zeugt mit

irh einen Sohn). — f) *Kaibel*, Epigr. gr. nr. 802 (Pan-Epihaltes erscheint einem erkrankten Schläfer während der Mittagsruhe und macht ihn gesund). — g) Hierher gehört wohl auch *Genesis* 32, 23 ff. (Elohim erscheint dem (schlafenden) Jakob im Traume und ringt mit ihm. Jakob bleibt zwar in diesem Ringkampfe Sieger und wird reich gesegnet, trägt aber eine Verrenkung der Hüftpfanne davon). — h) Ein erotischer Alptraum ist höchst wahrscheinlich auch geschildert in dem interessanten hellenistischen Relief bei *Schreiber*, Reliefbilder Tf. LXI nach *Crusius* *Philolog* L. 93 ff. (eine Sirene von schöner üppiger Gestalt, mit halb. ausgebreiteten Fittichen und Menschenbeinen, die aber in spitze, raubtierartige Klauen auslaufen, lässt sich rittlings, offenbar in erotischer Absicht, auf einen im Freien schlafenden Hirten oder Landmann nieder). —

3. Die griechischen Benennungen des Alps.

a) Die beiden verbreitetsten Ausdrücke für den Alp sind Ἐπιάλτης und Ἐφιάλτης, die schon im Altertum bald von ἰάλλω bald von ἅλλομαι abgeleitet werden (Phryn. b. *Schol. Ar. vesp.* 1348. *Et. m.* p. 403, 33. *Eust.* z. Il. 561,6. — *Hesych.* s. v. Ἐφιάλτης. *Et. Gud.* s. v. ἐφιάλτην. *Paul. Aeg.* 3, 15, etc.). Die letztere Ableitung ist deshalb vorzuziehen weil von dem Eintreten des Alpdrucks ganz gewöhnlich Verba wie ἐπιπίπτειν, ἐπιπηδᾶν, *irruere*, *invadere* u. s. w. gebraucht werden (*Roscher* 49). — b) Ebenfalls von ἅλλεσθαι sind abzuleiten die selteneren Formen Ἐπι-άλ-ης, Gen.-ητος (Hesych. *Bekk.* An. p. 1189; vgl. *Sophron* fr. 72 Ahrens), Ἐπίαλος (*Alc.* fr. 130 Bergk, Ἰφίαλος (*Hesych.* u. *Suid.* s. v.), Ἐπίαλτος (*Eust.* z. Il. p. 561, 6). — c) Ἠπιάλης (vgl. *Sophron* fr. 99b Ahrens: Ἡρακλῆς Ἠπιάλητα πνίγων, woraus auf einen Mythus zu schliessen ist, der besagte, dass Herakles auch von dem Dämon des Alpdrucks heimgesucht wurde, aber Gleiches mit Gleichem vergalt und jenen Unhold ebenso würgte, wie dieser ihn zu würgen versucht hatte. Daneben kommen auch die Formen Ἠπίαλος und ἠπιόλης vor; vgl. *Et.*

m. p. 434,5 Ἠπίαλος καὶ Ἠπιάλης καὶ ἠπιόλης σημαίνει τὸν ῥιγοπύρετον καὶ δαίμονα τοῖς κοιμωμένοις ⟨ἐπ⟩ερχόμενον... εἴρηται κατὰ ἀντίφρασιν ἤπιος· ἐπαχθὴς γάρ ἐστιν.... Ἀπολλώνιος (-όδωρος Reitzenstein b. *Kaibel*, Com. gr. fr. I. p. 166) δέ φησι τὸν ἐπιάλτην ἠπιάλην καλεῖσθαι καὶ τροπῇ τοῦ α εἰς ο ἠπιόλην. Mehr darüber bei *Roscher* a. a. O. 51 f., wo auch die Vermutung ausgesprochen ist, dass der Übergang von ἐπιάλης in ἠπιόλης und ἠπίαλος einerseits durch die Beobachtung, dass Fieberdelirien (ἠπίαλοι) oft mit Alpdruck verbunden sind, anderseits durch eine euphemistische Tendenz (ἤπιος) veranlasst wurde. —d) Τῖφυς (Didymos b. *Schol. Arist. vesp.* 1038. Moeris p. 372. *Hesych.* u. *Phot.* s. v.) Dieser Name hängt wahrscheinlich mit Τῦφος=Qualm, Rauch und Bezeichnung einer fieberhaften mit Alpdruck verbundenen Krankheit (=Typhus) zusammen, die in ihren Symptomen an die Erscheinungen bei «Rauchvergiftung» erinnerte. — e) Ἐφέλης (vgl. *Hesych.* s. v. ἐφέλης· ἐπίαλτος. —s. v. Ἐπιάλης· ὁ ἐφιάλτης, ὃν Αἰολεῖς ἐφέλην... καλοῦσιν. — f) Πνιγαλίων (vgl. Themison b. *Cael. Aurel.* 1,3). — g) Ἐπωφέλης (vgl. *Hesych.* s. v. Ἐπωφέλης· ὁ καλούμενος Ἐφιάλτης. —s. v. Ἐπιάλης· ὁ Ἐφιάλτης, ὃν... καὶ ἐπωφέλην καλοῦσιν. Soran 1,3: Vocaverunt [ἐφιάλτην] alii ἐπωφέλην [edd. epibolen!], *quod utilis patientibus perhibeatur.* Vgl. zum Verständnis *Roscher* a. a. O. S. 44. — h) Ὠφέλης (*Hesych.* s. v. Ὠφ.· ὁ Ἐφιάλτης; vgl. *Artemid.* On. 2,37 p. 139 Herch.: ἐὰν δέ τι διδῷ καὶ συνουσιάζῃ, *μεγάλας ὠφελείας* προαγορεύει, μάλιστα δὲ ὅταν μὴ βαρῇ. Wie *Roscher* a. a. O. S. 93 ff. darlegt, ist wahrscheinlich der Name Mephistopheles, den der höchst nützliche «*spiritus familiaris*» der alten Faustsage führt, aus Μεγιστωφέλης absichtlich korrumpiert worden, um durch Nennung des richtigen Namens nicht unnötiger Weise den Zorn des mächtigen Dämons zu erregen. — i) βαρυχνᾶς (βαρυπνᾶς, βραφνᾶς, γαρυπνᾶς, βραχνᾶς, σβραχνᾶς), mittel- und neugriechische Bezeichnung des Alps (vgl. *Politis*, Μελέτη ἐπὶ τοῦ βίου τ. νεωτ. Ἑλλ. I, 2 p. 439; mehr b. *Roscher* a. a. O. 56 f. Anm. 164 ff.) Der Name ist entweder von βαρὺς und πνέω

(=βαρύπνους) oder von βαρὺς und ὕπνος (*Politis* a. a. O. u. Παναθήναια I (1901) S. 123 f.) abzuleiten. —k) Βαβουτζίας (Βαβουτζικάριος). Diese beiden Bezeichnungen kommen erst in der byzantinischen Literatur vor. Hinsichtlich der schwierigen Etymologie ist zu verweisen auf *Roscher* a. a. O. S. 58 und *Politis* in der Παναθήναια a. a. O. —l) Μόρα, der im heutigen Hellas verbreiteste Name für den Alp, ist höchst wahrscheinlich slavischen Ursprungs (*Roscher* S. 59).

4. Die lateinischen Benennungen des Alps.

a) *Inuus*, von den Alten abgeleitet von *inire*, jetzt wohl besser von der Praeposition *in* mit dem Suffix—*uus* (vgl. *ingen-uus*). Der Name bedeutet wohl den Alp als «*Aufhocker*» (*Roscher* S. 60). — b) *Incubo, -us*, bedeutet den« Aufleger». — c) *Faunus (Fatuus) ficarius;* vgl. Cornel. Cels. b. *Pelagonius*, ars vet. 31 p. 41 Ihm: *frequenter equi per noctem Fatuo ficario vexantur, unde et dolore turpissimo afflicti et frequenter inquietati adtennantur. Hieron.* in Esai. 5, 13, 21: *Vel Incubones vel Satyros vel silvestres quosdam homines, quos nonnulli Faunos ficarios vocant.* Hinsichtlich der Etymologie von *ficarius* s. *Roscher* a. a. O. S. 62.—d) *Pilosus*; vgl. die lat. Übersetzung (Vulgata) des Jesaias 13, 21. *Mythogr. Vat.* 2, 49. *Isidor* orig. 8, 11, 103. Der Name bezeichnet den Alp als rauhhaarigen, bocksartigen Dämon.—e) *Dusii*: *Aug.* Civ. Dei 15, 23. *Hinkmar v. Rheims*, de Universo b. Kaufmann in *Jahrb. f. cl. Altert.* 1901, p. 294, 2. *Holder*, Altcelt. Sprachschatz I 1387 f. Diese Bezeichnung ist sicher keltischen Ursprungs.

5. Die wichtigsten Alpdämonen der Griechen und Römer.

a) Pan: s. *Roscher* a. a. O. S. 67 und *RL.* III Sp. 1397 ff. b) Satyros: s. *Roscher* a. a. O. S. 82 ff. — c) Faunus: s. *Roscher* a. a. O. S. 84 ff. u. *Wissowa* im *Lex. d. Myth.* I Sp. 1456.—d) Silvanus: s. *Roscher* a. a. O. S. 89 ff.

6. Hinsichtlich der *mittelalterlichen Incubi* und *Succubi*, sowie der Anschauungen und Beobachtungen der modernen Ärzte und Psychologen in Bezug auf Wesen, Entstehung

und Inhalt der Alpträume, die mit den oben dargelegten Vorstellungen der antiken Ärzte im Ganzen merkwürdig übereinstimmen, s. *Roscher* a. a. O. S. 5—17.

IV

Βοῦς ἕβδομος.

Βοῦς ἕβδομος, Bezeichnung eines *Opferkuchens* von der Gestalt eines gehörnten Ochsen, der zusammen *a)* entweder mit 6 verschiedenen lebenden Opfertieren (ἔμψυχα) oder *b)* mit 6 Rundkuchen (σελῆναι) in Athen von solchen Leuten an letzter, also an *siebenter* Stelle dargebracht wurde, welche πένητες, d. h. nicht bemittelt genug waren, um einen lebendigen Ochsen opfern zu können. Vgl. darüber Roscher im *Archiv. f. Relig.-Wiss.* VI (1903) S. 64 ff. u. VII (1904) S. 419 ff., wo zugleich die unrichtige Erklärung *Stengels* (a. a. O. VII S. 437 ff. und im *Hermes* XXXVIII (1903) S. 567 ff.; s. unt.) widerlegt ist.

a) Der β. ἑβδ. zusammen mit 6 ἔμψυχα an 7. Stelle geopfert. Die dafür in Betracht kommenden 8 Zeugnisse (1. *Suid* s. v. β. ἑβδ., 2. s v. θῦσον, 3. Cod. *S. Macarii* 2,89. 4. *Diogen.* 3,50. 5. *Apostol.* 5, 8. 6. Cod. K *Macarii* 2,89. 7. Zenob. b. *Miller*, Mélanges S. 357. 8. *Miller* a. a. O. S. 377) sind von *Roscher* a. a. O. S. 422 ff. kritisch behandelt worden. Sie zerfallen in zwei Hauptklassen, je nachdem in der Reihe der 6 ἔμψυχα (nr. 4, 5, 6: πρόβατον, ὗς, αἴξ, ὄρνις, *πετεινόν*, χήν, βοῦς ἑβδ.) ein «πετεινὸν» erscheint oder dafür fälschlich βοῦς eingesetzt wird (nr. 1, 2, 3: πρόβατον, ὗς, αἴξ, *βοῦς*, ὄρνις, χὴν), wobei zu beachten ist, dass βοῦς hier bald an 3. bald an 4. bald an 5. Stelle erscheint und das 6. ἔμψυχον *fehlt.* In nr. 8. endlich wird als 6. Opfertier hinter der Gans die Ente (νῆσσα) genannt. Dass es sich aber in allen Überlieferungen um 6 ἔμψυχα handelt, geht nicht bloss aus der Benennung des an 7. Stelle geopferten β. ἑβδ. sondern auch aus dem Wortlaut sämtlicher Zeugnisse hervor; vgl. z. B. nr. 1: β.

ἕβδ. ἐπὶ τῶν ἀναισθήτων. οἱ γὰρ πένητες ἔμψυχον μὴ ἔχοντες θῦσαι ἔπλαττον ἐξ ἀλεύρου, θυομένων δὲ τῶν ἐξ ἐμψύχων, προβάτου, ὑός, αἰγός, βοὸς [?], ὄρνιθος, χηνός, ἐθύετο ἕβδομον ὁ ⟨βοῦς ὁ⟩ ἐξ ἀλεύρου, καὶ διὰ τὸ εἶναι αὐτὸν ἄψυχον ἐξεδόθη εἰς παροιμίαν. Wie schon das eigentümliche Schwanken der Überlieferung und der unklare Ausdruck πετεινὸν neben ὄρνις (=Huhn) und χὴν erkennen lässt, muss in der Reihe der 6 vor dem β. ἕβδ. geopferten ἔμψυχα entweder eine Lücke oder ein Fehler sein, der wohl am einfachsten durch die Lesung περιστέριον statt πετεινὸν verbessert wird, worunter die während der Perserkriege aus dem Orient eingeführte und in der ersten Zeit noch ziemlich seltene und teure weisse Tempel- und Haustaube zu verstehen ist (vgl. über Taubenopfer *Ov.* Fast. 1, 451. *Prop.* 5, 5, 65. *Inscr. Graec.* IV nr. 1511. *Ael.* π. ζῴων 10, 33). Ursprünglich lautete also wohl die Reihe der nur von Wohlhabenden geopferten 7 ἔμψυχα: βοῦς, πρόβατον, ὗς, αἴξ, ὄρνις, περιστέριον, χήν, d. h. die Tiere wurden in der ihrem *Werte* entsprechenden Folge aufgeführt. So erklärt sich auch leicht, warum der Ochse, der als das bei weitem wertvollste Opfertier ursprünglich an erster Stelle stand, naturgemäss an die letzte (7.) Stelle rücken musste, sobald er durch einen ziemlich wertlosen Kuchen ersetzt wurde (vgl. *Roscher* a. a. O. S. 434. *Corp. Inscr. Semit.* I nr. 165. 167. 170, wo die Opfertiere in der Folge ihres Wertes aufgezählt werden). Anders *Stengel* a. a. O., der annimmt, die Reihenfolge der Tiere sei durch eine statistische Erwägung, d. h. durch die Häufigkeit der Opfer, und die Zahl 7 durch die Tatsache (?) veranlasst worden, dass es in Attika gerade nur 7 Arten opferbarer Tiere gegeben habe.

b) *Der β. ἕβδ. Zusammen mit 6 Rundkuchen (σελῆναι) an 7. Stelle geopfert.* Das Hauptzeugniss dafür ist ein Zitat aus der Ἀττικῶν ὀνομάτων συναγωγὴ des Pausanias b. *Eustath.* z. Il. Σ v. 575 S. 1165, 6 ff. (vgl. *Schol. Thuc.* 6, 27.) das lautet: βοῦς παρὰ τοῖς παλαιοῖς ἐλέγετο καί τι πέμματος εἶδος, ἀφ' οὗ παροιμία τὸ βοῦς ἕβδ., ἔχουσα λόγον τοιόνδε· σελῆναι πέμματα ἦσαν πλατέα

κυκλοτερῆ [ähnlich *Suid.* s. v. βοῦς ἕβδ. *Apostol.* V, 8 p. 332. *Poll.* 6, 76. *Hesych.* s. v. σελῆναι. *Phot.* s. v. σελήνη] ἐπὶ δὲ ἓξ σελήναις τοιαύταις βοῦν, φασίν, ἕβδομον ἔπεττον κέρατα ἔχοντα κατὰ μίμησιν πρωτοφυοῦς [v. l.—φαοῦς] σελήνης. ἔθυον μὲν οὖν καὶ ἐπὶ *τέσσαρσι* ποπάνοις τοῦτον τὸν βοῦν καὶ ἐκάλουν αὐτὸν *πέμπτον* βοῦν, μᾶλλον μέντοι ἐπὶ ταῖς ἓξ ἔθυον αὐτόν, ὃς καὶ ἐκαλεῖτο διὰ τοῦτο ἕβδ. βοῦς. (vgl. *Ael. Dion.* et *Paus.* Attic. fr. coll. Schwabe p. 10 u. 163 fr. 181). Wahrscheinlich schöpfte Paus. zunächst aus Didymos, und dieser wieder aus dem alten Atthidographen Kleitodemos (vgl. *Hesych.* s. v. β. ἕβδ.)

c) Fragen wir nach den *Kulten*, in denen beide Opfer üblich waren, so bezeugt *Poll.* 6, 76: ὁ βοῦς πέμμα . . ἐστὶ κέρατα ἔχον πεπηγμένα, προσφερόμενον *Ἀπόλλωνι* καὶ *Ἀρτέμιδι* ⟨τῇ⟩ καὶ *Ἑκάτῃ* καὶ *Σελήνῃ*; vgl. auch *Hesych.* s. v. β. ἕβδ. . . . . ὅτι δὲ πέμμα ἐστὶ καὶ τῆς *Σελήνης* ἱερόν, Κλειτόδημος ἐν Ἀτθίδι φησίν. So erklärt sich nicht bloss die *Siebenzahl* der Opfergaben, denn diese war sowohl im Kult des Apollon als auch der Artemis üblich (*Roscher*, D. 7- und 9 Zahl im Kult. u. Myth. d. Griech. Leipz. 1904 S. 4 ff., 13 u. 21. *Alkmans* Parthenion v. 93 ff. und dazu *Kukula* Philologus 66 (1907) p. 209 u. 214 f. *Paus.* 2, 7, 8), sondern auch die Bezeichnung der Kuchen als σελῆναι und die an die πρωτοφαὴς σελήνη erinnernde Form der Hörner des βοῦς ἕβδ. Vgl. auch *Hesych.* s. v. βοῦς, nach dem das Opfer des β. ἕβδ. ἐν ταῖς ἁγιωτάταις Ἀθήνησι θυσίαις üblich war, was *Stengel* a. a. O. S. 569 auf die Diasien (s. d.) beziehen will. Vgl. endlich die Altarinschrift aus Athen *C. I. Att.* 2, 1666: θύειν τ]ρεῖς βοῦς ἑβδόμους und ib. III 77 = *Prott,* Leges sacrae S. 7: Κρόνῳ. . . . ἐπι[θύ]σεις βοῦν χοινικιαῖον (= ἕβδομον ?).

Η ΙΔΕΑ ΤΟΥ ΣΠΟΡΟΥ ΣΤΗ ΜΥΘΟΛΟΓΙΑ ΤΩΝ ΖΟΥΝΩΝ

ΥΠΟ

ΑΡΙΣΤΕΙΔΟΥ ΕΥ. ΦΟΥΤΡΙΔΟΥ

Ἀπὸ καιρὸ λογάριαζα νὰ στείλω στὸ μακαρίτη πατέρα τῆς Νεοελληνικῆς Λαογραφίας μιὰ μετάφραση τοῦ μύθου «τῶν Παρθένων τοῦ Σπόρου» ὅπως τὸν ἔσωσε γιὰ τὴν ἐπιστήμη ὁ Frank Hamilton Cushing (1). Δυστυχῶς ὁ θάνατος στέρησε τὸν Ἑλληνικὸ λαὸ ἀπὸ ἕνα ἀπὸ τοὺς βαθύτερους μύστες του καὶ ἐμένα ἀπὸ τὴν εὐχαρίστηση νὰ τοῦ μεταδώσω μιὰ ὄμορφη ἀναλαμπὴ τοῦ μεγάλου ἀνθρώπινου ὀνείρου ποῦ γεννᾷ τὸ λούλουδο τῆς ἄνοιξης καὶ ὁ καρπὸς τοῦ καλοκαιριοῦ. Ἡ τιμὴ ὅμως που μου κάνει ἡ Λαογραφικὴ Ἑταιρεία μὲ τὴν εὐγενικιά της παράκληση νὰ στείλω τὴ συμβολή μου στὸν ἕβδομο τόμο που πρόκειται ν᾽ ἀφιερωθῇ στὴ μνήμη τοῦ μεγάλου διδασκάλου μας μου δίνει τὸ θάρρος νὰ στείλω σὰν ἐπιτάφια λιτὴ ὅ,τι δὲν μπόρεσα νὰ στείλω σὰν δῶρο στὴ ζωὴ τοῦ μακαρίτη. Ἴσως ἡ ἐκλογὴ νὰ μὴ εἶναι τόσο ἄσχημη ἴσα ἴσα γιατί ὁ μῦθος καθὼς σχετίζεται μὲ τὸ πνεῦμα τῆς βλάστησης ποῦ φυσῶντας ἀπὸ τὴ Χώρα τῶν Καλοκαιριῶν σκεπάζει μὲ πρασινάδα καὶ λούλουδα καὶ καρποὺς κάθε χρόνο τὴ μαύρη γῆ ἔτσι σχετίζεται καὶ μὲ τὴν ἰδέα τῆς ἀθανασίας που ζεσταίνει τὴν ἀνθρώπινη ψυχὴ μὲ τὴν πίστη πῶς ὁ θάνατος εἶναι περαστικὸς σὰν τὸ χειμῶνα καὶ πῶς ἡ φωτεινὴ ζωὴ μὲ ὅλους τοὺς ἴσκιους της βασιλεύει γιὰ πάντα. Ἔτσι καθὼς

(1) United States Bureau of Ethnology, 13th Annual Report, 1891-1892. Γραφεῖον ἐθνολογίας Ἡνωμένων Πολιτειῶν, 13η ἐτησία ἔκθεσις 1891-1892. «Outline of Zuñi Creation Myth» σελ. 321-447. (Σημείωμα γιὰ τους Δημιουργικοὺς Μύθους τῶν Ζούνων).

γράφω τὶς γραμμὲς αὐτὲς σὰν νὰ αἰσθάνομαι πῶς εἶμαι πιὸ κοντὰ στὸ πνεῦμα τοῦ Πολίτη καὶ πως μαζί μὲ τὸ ἔργο του ζῇ καὶ κεῖνος ἀνάμεσά μας σὰν ἥρωας τοῦ νοῦ καὶ φίλος τῆς μεγάλης καὶ ἀθάνατης λαϊκῆς ψυχῆς.

Ἡ μετάφραση τοῦ μύθου πιάνει τόσο χῶρο ὥστε δὲ μπορῶ νὰ πῶ πολλὰ γιὰ εἰσαγωγή. Μόλις πρωτοδιάβασα τὴν παράδοση αὐτὴ μοῦ ἔκανε καταπληχτικὴ ἐντύπωση ἡ ὁμοιότητά της μὲ τὸν ἀρχαῖο μῦθο τοῦ Διονύσου καὶ ἀκόμα περισσότερο μὲ τὸ μῦθο τῆς Δήμητρας καὶ Κόρης. Φυσικὰ τέτοιες ὁμοιότητες εἶναι πολλὲς σὲ χίλιους δυὸ μύθους πολλῶν λαῶν συγγενῶν καὶ μὴ ἀρχαίων καὶ νέων. Κάθε σπουδαστὴς τῆς Λαογραφίας ξέρει τὴν τρίτη ἔκδοση τοῦ «Χρυσοῦ Κλαδιοῦ» τοῦ διασήμου Ἄγγλου λαογράφου J. G. Frazer ὅπου δυὸ ὁλόκληροι τόμοι εἶναι ἀφιερωμένοι «Στὰ Πνεύματα τοῦ Σπόρου (¹), καὶ ὅπου μαζὶ μὲ μιὰ βαθειὰ ἀνάλυση τῶν ἀρχαίων μύθων τῆς βλάστησης εἶναι πολυάριθμοι παραλληλισμοὶ ἀπὸ τὴ λαογραφία ὅλων τῶν ἠπείρων. Δὲν ξέρω ὅμως πῶς ὁ μῦθος τῶν «Παρθένων τοῦ Σπόρου» τῶν Ζούνων ξέφυγε τὴν προσοχὴ τοῦ πολυβίβλου Frazer στὸν παραλλησμὸ αὐτὸ μὲ ὅλο τὸ ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρο που κατὰ τὴ γνώμη μου προσθέτει στὴ λαογραφική μας γνώση.

Οἱ Ζοῦνοι (Zuñi) εἶναι ἀμερικανοϊνδικὴ φυλὴ μὲ γλῶσσα πού ἀποτελεῖ ἕνα ἀπὸ τοὺς 55 ἀνεξάρτητους κλάδους τῶν ἰνδικῶν γλωσσῶν τῆς Βόρειας Ἀμερικῆς. Τὴν ἐποχὴ τῆς ἀκμῆς τους ἦσαν ἐφτὰ ἔθνη ποῦ ζοῦσαν σὲ ἐφτὰ πολιτεῖες ἑνωμένες σὲ μιὰ θεοκρατικὴ ὁμοσπονδία. Τώρα μόλις χίλιοι πεντακόσοι ἔχουν μείνῃ μὰ ζοῦν ἀκόμα στὰ παλιά τους λημέρια στὸ Βορειοδυτικὸ μέρος τῆς Πολιτείας τοῦ Νέου Μεξικοῦ καὶ εἶναι πιστοὶ στὴν εἰδωλολατρική τους παράδοση μὲ ὅλες τὶς προσπάθειες γιὰ νά τους χριστιανέψουν.

Τὰ σημεῖα τῆς ὁμοιότητας μὲ τοὺς ἀρχαίους ἑλληνικοὺς μύθους φαίνονται νὰ εἶναι πολλά. Ὁ Παΐγιατούμας θυμίζει τὸ Διόνυσο στὴ σοβαρὴ καὶ τὴν κωμική του ὄψη. Σὰν τὸ Διόνυσο καὶ ὁ θεὸς αὐτῶν τῶν Ζούνων γελᾷ, τραγουδᾷ, χορεύει, φοβερίζει, τιμωρεῖ, καὶ φέρνει εὐτυχία καὶ εὐφορία, ἢ ξηρασία καὶ καταστροφή. Οἱ Παρθέ-

---

(¹) *J. G. Frazer,* The Golden Bough, III Edition, Macmillan Co., London, 1915. Part V, Spirits of the Corn and of the Wild, 1912.

νες τοῦ σπόρου—ποῦ φυσικὰ γιὰ τοὺς Ἰνδοὺς τῆς Ἀμερικῆς σημαίνει τὸ καλαμπόκι—εἶναι ἡ Θεὰ καὶ Κόρη τῆς Ἐλευσῖνος καμωμένες ἐφτὰ νέες παρθένες. Ὁ ἀριθμὸς ἐφτὰ συμβολίζει τὰ ἐφτὰ ἔθνη καὶ τὶς ἐφτὰ πολιτεῖες τῶν Ζούνων ὅπως καὶ τὰ ἐφτὰ σημεῖα που στὶς ἱεροτελεστεῖες τους παίζουν τόσο μεγάλο ῥόλο—βοριᾶ, ἀνατολή, δύση, νοτιᾶ, ναδίρ, ζενίθ, καὶ κέντρο. Προπαντὸς ὅμως φαίνεται νὰ ἔχει σχέση μὲ τὰ ἐφτὰ ἄστρα τῆς Πούλιας ἀστερισμοῦ ποῦ ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τοῦ Ἡσίοδου (Ἔργα 383, 615) ἴσα με σήμερα σχετίζεται πολὺ μὲ τὴ λαϊκὴ γεωργία. (1) Εἰς τὸ μῦθο τῶν Ζούνων βία χωρίζει τὶς Παρθένες τοῦ Σπόρου ἀπὸ τὴν ἀνθρώπινη ζωή, μὰ ἀντὶ ἡ βία νὰ προέρχεται ἀπὸ σκοτεινὸ θεὸ ὅπως γίνεται μὲ τὴν Περσεφόνη εἶναι ἀποτέλεσμα ἀνθρώπινης ἀδυναμίας. Ὁ χωρισμὸς τῶν Παρθένων ἀπὸ τὴ ζωὴ φέρνει δυστυχία στοὺς ἀνθρώπους. Ἔτσι ἀρχίζει ἡ ἀναζήτηση γιὰ τὶς χαμένες Παρθένες που τελειώνει μὲ τὸν πρόσκαιρο γυρισμό τους. Ὅπως καὶ ἡ Περσεφόνη ἔτσι καὶ αὐτὲς φαίνονται στὸ βασίλειο τῆς γῆς μέρος τοῦ χρόνου. Οἱ τελετὲς οἱ σχετικὲς μὲ τὸ γυρισμό τους τὴν ἄνοιξη καὶ τὸν ἀφανισμό τους τὸ χινόπωρο θυμίζουν σὲ πολλὰ τὶς ἀρχαῖες τελετὲς μὲ τὰ ἱερὰ ῥαβδιά, τὶς λιτανεῖες μὲ μουσικὴ ἀπὸ φλογέρες καὶ τούμπανα, τοὺς χορούς, τὶς προσφορὲς καρποῦ, καὶ τὶς παράστασες ἱερῶν δραμάτων. Ἀκόμα καὶ οἱ ἱεροὶ λόγοι καὶ οἱ καθαρμοὶ τῶν ἀρχαίων μυστηρίων φαίνονται νὰ ἔχουν ἀντίστοιχα στὶς ἱεροτελεστίες τῶν Ζούνων. Μαζὶ μὲ ὅλα βλέπει κανεὶς κάτι τι ἰδιαίτερα Ἑλληνικὸ στὴ γενικὴ ἀτμόσφαιρα ποῦ ἀντιπροσωπεύει καὶ ζωγραφίζει ὁ Ἀμερικανοϊνδικὸς μῦθος; φωτόλουστα βουνά, ἄσπρες αὐγές, καὶ κόκκινες δύσες, κάμποι λουλουδόσπαρτοι, λαγκαδιές, πεταλοῦδες, καὶ δροσοσταλίδες μὲ ἕνα λαὸ ποῦ συγκοινωνεῖ μὲ τὴ φύση μὲ τόσο παιδικὴ ἀφέλεια καὶ τόσο ὄμορφη ὅσο καὶ συμμετρικὴ φαντασία — ὅλα αὐτὰ δείχνουν σὰν ἑλληνικὲς πινελιὲς στοὺς γκρεμοὺς τῶν Νοτίων Βραχωδῶν Βουνῶν. Καὶ ὅμως πόσο μακρυὰ δὲν εἶναι οἱ Ζοῦνοι ἀπὸ τὴν Ἑλληνικὴ χώρα καὶ φυλή! Ὁ μῦθος τῶν «Παρθένων τοῦ Σπόρου» εἶναι μιὰ ἀπόδειξη τοῦ ὁμοιόπλαστου τῆς ἀνθρώπινης ψυχῆς. Ὅσο καὶ ἂν μας χωρίζει

(1) *Frazer*, Golden Bough, Spirits of the Corn and of the Wild, τόμ. Α' σελ. 210.

ἡ ἀπόσταση καὶ ὁ χρόνος καὶ οἱ συνθῆκες τῆς ἱστορίας κάτι φαίνεται νάχομε μέσα μας ὅλοι μας που μας κάνει νὰ συγγενεύουμε σὰ σκορπισμένα μέλη μιᾶς μεγάλης φαμελιᾶς.

*
* *

ΟΙ ΠΑΡΘΕΝΕΣ ΤΟΥ ΣΠΟΡΟΥ

Ὕστερ᾽ ἀπὸ χρόνους πολλοὺς καὶ ταξείδια μακρυνὰ οἱ χρυσόσποροι ἔφτασαν στὰ Μισοχώρια τῶν Ζούνων καὶ οἱ ἄνθρωποι ἄρχισαν νὰ λατρεύουν τὸν καρπὸ τὶς γῆς καὶ τὶς Κόρες τοῦ Σπόρου κ᾽ ἔπαψαν νὰ πολεμοῦν μὲ ξένα ἔθνη...

Μὰ ὡς τόσο ἀκούγονταν καὶ παράπονα τοῦ κόσμου γιὰ τὶς νέες συνήθειες. Ἄλλοι ἔλεγαν πως ἡ μουσικὴ δὲν ἦταν σὰν τὴ μουσικὴ τῶν περασμένων χρόνων. Πολὺ πιὸ ὄμορφες ἦταν οἱ μελωδίες ποῦ ἄκουγαν τότες σὰν περνοῦσαν τὴ νύχτα ἀπὸ τὶς ποταμιές. Ἐκείνη ἦταν μουσικὴ ἔξοχη σὰν τὶς γλυκειὲς φωνὲς τῶν σπηλιῶν καὶ σὰν τὰ γέλια γυναικῶν που ῥίχνει πίσω ὁ ἀντίλαλος ἀπὸ μέσ᾽ ἀπὸ τὰ νερόσταμνα. Θυμοῦνταν πῶς τότες ἕνα τούμπανο ἀπὸ τὸ Βουνὸ τῆς Βροντῆς χτυποῦσε βαθύτονα τῆς μουσικῆς τὸ χρόνο. Ἄλλοι ἔλεγαν πῶς κιὰν ἡ παλιὰ ἐκείνη μουσικὴ ἐρχόνταν ἀπὸ τὰ φαντάσματα τῶν πεθαμμένων ἀρχαίων ὅμως ἦταν πιὸ ὄμορφη ἀπὸ τὸ σκοπὸ που χόρευαν οἱ Παρθένες τοῦ Σπόρου. Ἄλλοι πάλι ἔλεγαν πῶς στὰ παλιὰ χρόνια ἀνάβρυζαν φωτοσύννεφα ἀπὸ τὴ Σπηλιὰ τοῦ Βουνοῦ τῆς Βροντῆς σὰν τοὺς ἀχνοὺς που ἀφήνουν πίσω τους τὴ δροσιά· καὶ καθὼς σβύνανε ἀχνὰ ἀχνὰ μποροῦσες νὰ δῇς τὶς φορεσιὲς τῶν Γυναικῶν τῆς Δόξας ν᾽ ἀνεμίζουν, καὶ τὰ κεντήματα καὶ οἱ ζωγραφιές τους δείχναν πιὸ ὄμορφα ἀπὸ τὶς φορεσιὲς τῶν Παρθένων τοῦ Σπόρου...

Τότες οἱ παπάδες τοῦ λαοῦ εἶπαν· «Ἴσως νάναι ὁ Παΐγιατούμας μὲ τὶς γλυκειὲς φωνὲς που ἡ φλογέρα του καὶ οἱ φλογέρες τῶν φίλων του χύνουν.»...

Μὰ σὰν ἦρθε ὁ καιρὸς που ὡριμάζει ὁ καρπός, οἱ πατέρες διάταξαν νὰ γίνῃ ἑτοιμασία γιὰ τὸ Χορὸ τῶν Παρθένων τοῦ Σπόρου. Καὶ ἔστειλαν τοὺς δυὸ Πρωτοπαπάδες τοῦ Δοξαριοῦ στὴ Σπηλιὰ τοῦ Βουνοῦ τῆς Βροντῆς νὰ δοῦν ἂν ὁ Παΐγιατούμας καὶ οἱ Παρ-

θένες του θελήσουν νὰ τιμήσουν τὴ γιορτὴ μὲ τὰ συνήθια τους...

Καθὼς τραβοῦσαν κατὰ τὴν πανωποταμία οἱ δυὸ πρωτοπαπάδες ἄκουσαν τούμπανο νὰ κτυπᾷ καὶ ἤχους τραγουδιοῦ. Ἦταν ὁ Παϊγιατούμας καὶ οἱ ἑφτὰ κοπέλλες του, οἱ κόρες τοῦ Παλατιοῦ τῶν ἄστρων καὶ ἀδερφὲς τῶν Παρθένων τοῦ Σπόρου...

Ὁ θεὸς τῆς Αὐγῆς καὶ τῆς Μουσικῆς πῆρε τὴ φλογέρα του καὶ μπῆκε στὸ χορό. Τὸ τούμπανο χτυποῦσε ὥς που ἡ σπηλιὰ τίναξε σὰν ἀπὸ βροντή. Οἱ φλογέρες παίζαν καὶ βογγοῦσαν σὰν τὸν ἄνεμο που βογγᾶ στὸ λόγκο τῆς μεγάλης λαγκαδιᾶς πρὶν ἀκόμα πλακώση ἀπὸ μακριὰ ἡ μπόρα. Ἄσπροι ἀχνοὶ ἀνάβρυζαν ἀπὸ τὰ ῥαβδιὰ τῶν Παρθένων καὶ ἀπὸ πάνω πετοῦσαν οἱ πεταλοῦδες τῆς Χώρας τῶν Καλοκαιριῶν τριγύρω στὶς φορεσιὲς τῆς Δόξας (¹) στὸ παράξενο γαλάζιο φῶς τῆς νύχτας...

Ὁ Παϊγιατούμας χαμογέλασε καὶ εἶπε: «Τραβᾶτε μπροστὰ νὰ πῆτε στοὺς πατέρες σας τὰ συνήθια μας καὶ μεῖς ἐρχόμαστε κατόπι».

Σὲ λίγο ἄκουσαν μουσικὴ ἀπὸ τὴν πανωποταμιὰ καὶ εἶδαν τὸ ἔθνος τῆς Φλογέρας, τραγουδιστάδες καὶ κόρες τοῦ χοροῦ. Πετάχτηκαν ἀπάνω οἱ πατέρες καὶ ὅλος ὁ λαὸς μὲ προσεχτικὰ μάτια καὶ δέχτηκαν τὸ Θεὸ τῆς Αὐγῆς μὲ ἀνοιχτὰ χέρια κάνοντας θυσία μὲ τὸ σπόρο τῆς προσευχῆς (²). Ὕστερα οἱ τραγουδιστάδες στάθηκαν τριγύρω στὶς θέσες τους καὶ ἄρχισαν νὰ χτυποῦν τὸ τούμπανο, νὰ παίζουν τὶς φλογέρες καὶ νὰ τραγουδοῦν τὸ τραγοῦδι τῶν καθάριων νερῶν.

Καὶ οἱ κόρες τῆς Δροσιᾶς χόρευαν τὸν χορὸ τῆς φλογέρας, καὶ ὁ λαὸς θαύμαζε βλέποντας ἄσπρα σύννεφα ν᾽ ἀναβρύζουν καὶ δροσεροὺς ἀχνοὺς νὰ τρέχουν ἀπὸ τὰ ραβδιά τους.

Ὕστερα σὰν τέλειωσε ὁ χορὸς καὶ παραμέρισαν οἱ Κόρες τῆς Δροσιᾶς μπῆκαν μπροστὰ οἱ ὄμορφες Παρθένες τοῦ Σπόρου (³). Ἅμα ὅμως τις εἶδαν ἐκεῖνοι που παίζαν τὶς φλογέρες ἐρωτοχτυπήθηκαν ἀπὸ τὴν ὀμορφιά τους καὶ μὲ τὶς λάγνες ματιές τους ἔκαμαν

(¹) Φορεσιὲς που εἶχαν ὅλα τὰ χρώματα τοῦ Οὐράνιου Τόξου.

(²) Σπόρο διαβασμένο καὶ φυλαγμένο ἀπὸ τὴν τελευταία σοδειὰ γιὰ τέτοιες ἱεροτελεστίες.

(³) Ἀδερφὲς τῶν Παρθένων τῆς Δροσιᾶς καὶ τοῦ Δοξαριοῦ. Ἀντιπροσωπεύουν τὴ θερινὴ καὶ ἀνοιξιάτικη ζέστα τοῦ ἥλιου ὅπως οἱ Παρθένες τῆς Δροσιᾶς ἀντιπροσωπεύουν τὴ γονιμότητα τοῦ νεροῦ.

τὶς Παρθένες νὰ κατεβάσουν τὰ μαλλιά τους καὶ νὰ χαμηλώσουν τὰ μάτια τους. Μὰ οἱ θνητοὶ νέοι γίνηκαν ἀκόμα πιὸ ἀδιάντροποι καὶ οἱ χορευτάδες πάράβγαιναν ποιὸς νὰ πλησιάσῃ πιὸ ἐλεύτερα τὶς Παρθένες τοῦ Σπόρου ξεχνῶντας τὸν περασμένο σεβασμό τους γιαυτές. Ὡς τόσο οἱ κυράδες τῶν ἀνθρώπων δὲν ἔδιναν προσοχὴ γιατὶ ἦσαν ὁλότελα ἀφοσιωμένες στὸ χορό...

Ἄξαφνα ὅμως οἱ ἀχνοὶ πλήθυναν πολὺ καὶ ἀγκάλιασαν μονομιᾶς κάθε χορευτὴ καὶ θεατὴ ὡς που οἱ Παρθένες τοῦ Σπόρου μὲ τὶς ἄσπρες φορεσιές τους ἔγιναν ἄφαντες στὴν καταχνιά. Θλιβερὰ καὶ σιγαλὰ γλύστρισαν ἀνάμεσα ἀπὸ τοὺς ἀνθρώπους κ' ἔβαλαν τὰ ῥαβδιά τους κάτω ἀνάμεσα στοὺς δίσκους... καὶ ἔρριξαν τὶς κεντητές τους φορεσιὲς ἀπὸ πάνω ὅπως οἱ μητέρες ῥίχνουν μαλακὰ σκεπάσματα πάνω στὰ παιδιά τους... Ἔτσι ἔγιναν σὰν τοὺς ἀχνούς καὶ περνῶντας μαζὶ μὲ τοὺς ἀχνοὺς ἔφυγαν μακρυὰ στὴ νότια Χώρα τῶν Καλοκαιριῶν...

Δυστύχησε ὁ κόσμος καὶ στὸ πένθος τους φώναξαν τοὺς δυὸ πρωτοπαπάδες καὶ τους εἶπαν:

«Πέτε μας τώρα, ποιὸς πρέπει νὰ γυρέψῃ τὶς χρυσές μας Παρθένες; Σκεφθῆτε καὶ πέτε μας ποιὸ ζωντανὸ ἔχει σὰν καὶ σᾶς δυνατὴ θέληση καὶ καλὰ μάτια.»...

«Νὰ ὁ ἀετός, ὁ μεγάλος ἀδερφὸς καὶ πατέρας μας, μὲ τὰ μαλακά του πούπουλα καὶ τὶς σκαλωτὲς φτεροῦγες του. Αὐτὸς βέβαια ἔχει σιδερένια θέληση καὶ ἄφταστη ματιά.»

«Ἀλήθεια λέτε» εἶπαν οἱ πατέρες τοῦ λαοῦ. «Πηγαίνετε νά τον παρακαλέσετε»...

Οἱ δυὸ πρωτοπαπάδες τρέξαν στὸ Δίδυμο Βουνό. Ἐκεῖ σὲ μιὰ σπηλιὰ πάνω ἀνάμεσα στοὺς γκρεμοὺς κατοικοῦσε ὁ ἀετὸς τῆς Ἄσπρης Σκούφιας μὲ τὸ ταῖρί του καὶ τὰ μικρά του.

Ἀνέβηκαν στὸ βουνὸ μὰ βρῆκαν μονάχα τὰ μικρὰ ποὺ ἄρχισαν νὰ φωνάζουν δυνατὰ γυρεύοντας νὰ κρυφτοῦν στὶς σκοτεινὲς σχισμές:

«Μὴ τραβᾶτε τὰ φτερά μας ἄνθρωποι μὲ τὸ βλαβερό σας ἄγγιγμα. Κάμετε ὑπομονὴ καὶ σὰ μεγαλώσωμε σας τὰ ῥίχνομε ἐμεῖς τὰ ἴδια ἀπὸ τὰ σύννεφα» [1].

---

(1) Οἱ Ἰνδοὶ γέμιζαν τὶς στολές τους μὲ μεγάλα σπάνια φτερά. Φτερὰ ἀετῶν ἦσαν πάντα πολύτιμα γιαὐτούς.

«Πᾶφτε», εἶπαν οἱ πολεμιστές, «ἡσυχᾶστε. Τὸν πατέρα σας γυρεύομε, ὄχι σᾶς.»

Στὴ στιγμὴ ἦρθεν ὁ γέρω Ἀετὸς ἀγριοκοιτάζοντας ἀπὸ μακριά. «Τί πειράζετε τὰ μικρά μου;» φώναξε.

«Ἄκουσε, πατέρα μας καὶ μεγαλήτερέ μας ἀδερφέ, ὁ σκοπός μας εἶναι νὰ ζητήσωμε φῶς ἀπὸ τὴν καλωσύνη σου». Καὶ τοῦ εἶπαν πῶς ἔχασαν τὶς Παρθένες τοῦ Σπόρου καὶ τὸν παρακάλεσαν νὰ κοιτάξῃ νὰ τις βρῇ γιὰ τὸ χατῆρι τους.

«Ἂς γίνῃ τὸ θέλημά σας» εἶπε ὁ Ἀετός. «Πηγαίνετε πίσω εὐχαριστημένοι.»

Ἔτσι οἱ πολεμιστάδες γύρισαν στὸ συμβούλιό τους. Μὰ ὁ Ἀετὸς πέταξε ψηλὰ στὸν οὐρανό, ψηλά, ψηλά, ὡς ποῦ ἔφτασε ἀπὸ κύκλο σὲ κύκλο ὡς τὰ σύννεφα καὶ φαινόνταν ἕνα μικρὸ πρᾶμα καὶ γρήγορα σὰν χνοῦδι στὴν ἀνεμοζάλη. Ἀνέβηκε κάθε ὕψος ἀπὸ τὸ βοριὰ ὡς τὴ δύση ὡς τὸ νοτιᾶ ὡς τὴν ἀνατολὴ πήγαινε πετῶντας καὶ τριγυρίζοντας παντοῦ. Μὰ πουθενὰ δὲ μπόρεσε νὰ δῇ τὶς Παρθένες τοῦ Σπόρου. Στὸ τέλος γύρισε πίσω καὶ πρὶν ἀκόμα ἀναπαυθοῦν οἱ πρωτοπαπάδες ἄκουσαν τὸ σάλαγο τῶν φτερῶν του. Σὰν χαμήλωσε οἱ πατέρες εἶπαν:

«Ἔλα μέσα καὶ κάτσε, ἀδερφέ, καὶ πέ μας ὅ,τι ἔχεις νὰ μᾶς πῇς.» Καὶ τοῦ πρόσφεραν τὸ σιγάρο τῶν συγγενῶν τοῦ τόπου.

Ἀφοῦ φύσηξαν τὸν καπνὸ πρὸς τὰ τέσσαρα σημεῖα τοῦ ὁρίζοντα καὶ ἀφοῦ ὁ Ἀετὸς καθάρισε τὴν ἀναπνοή του μὲ τὸν καπνὸ καὶ φύσηξε καπνὸ ἀπάνω σὲ κάθε ἱερὸ πρᾶμα, εἶπε:

«Μακριὰ ταξείδεψα ψάχνοντας σὲ κάθε τόπο. Οὔτε τὸ γαλάζιο πουλὶ οὔτε ὁ ποντικὸς τοῦ δάσους μποροῦν νὰ ξεφύγουν τὸ μάτι μου» εἶπε καὶ ἔτριξε τὸ ῥάμφος του. «Οὔτε τὸ ἕνα οὔτε ὁ ἄλλος παρὰ μονάχα σὰν κρύβονται στὰ χαμόκλαδα. Καὶ ὅμως δὲ μπόρεσα νὰ δῶ σημάδι ἀπὸ τις Παρθένες τοῦ Σπόρου που γυρεύετε. Ζητήσετε τὸ μικρότερον ἀδερφό μου, τὸ γεράκι. Εἶναι δυνατὸς στὸ πέταγμα κι᾿ ἂς εἶναι κατώτερός μου καὶ πρὶν νὰ βγῇ ὁ ἥλιος πετᾶ πιὸ χαμηλὰ ἀπὸ μένα.»

Μὲ τὰ λόγια αὐτὰ ἅπλωσε ὁ Ἀετὸς τὰ φτερά του καὶ πέταξε πίσω στὸ Δίδυμο βουνό. Οἱ πολεμιστὲς παπάδες τοῦ Δοξαριοῦ τράβηξαν πάλι κατὰ τὰ ἡλιοβασιλέματα γυρεύοντας τὸ Γεράκι, τὸ μικρότερο ἀδερφό του, πέρ᾿ ἀπὸ τὸ μεγάλο κάμπο...

Κάθονταν πάνω σὲ μιὰ μερμηγκιὰ σὰν τὸ βρῆκαν οἱ πολεμιστές, Σὰν πλησίασαν κοίταξε διστακτικὰ καὶ φώναξε: «Ἂν ἔχετε μαζί σας δίχτυα θὰ φύγω σὰν τὴ σαΐττα ποῦ πετᾶ γρήγορα σὰν εἶναι καλὰ πλουμισμένη μὲ τὰ φτερά μας.»

«Ὄχι», εἶπαν οἱ Παπάδες: «ἐρχόμαστε σταλμένοι ἀπὸ τὸ μεγαλήτερό σου ἀδερφό.»...

Ἔτσι εἶπαν τοῦ Γερακιοῦ τὴν ἱστορία πῶς ὁ Ἀετὸς δὲ μπόρεσε νὰ βρῇ τὶς Παρθένες τοῦ Σπόρου, τὶς ἄσπρες καὶ τὶς ὡραῖες.

«Δὲ μπόρεσε!» εἶπε τὸ Γεράκι, «καὶ βέβαια δὲ μπόρεσε! Ἀνεβαίνει πάνω στὰ σύννεφα καὶ νομίζει πῶς ἔτσι μπορεῖ νὰ δῇ κάτω ἀπὸ κάθε χαμόκλαδο καὶ μέσα σὲ κάθε ἴσκιο σὰν τὸν Πατέρα τὸν Ἥλιο που βλέπει χωρὶς μάτια. Τραβᾶτε μπροστά.»

Πρὶν ἀκόμα οἱ πολεμιστὲς παπάδες γυρίσουν κατὰ τὴν πολιτεία, τὸ Γεράκι ἅπλωσε τὰ μυτερὰ φτερά του καὶ ἄρχισε τὸ ἀλαφρό του πέταμα πάνω ἀπὸ δεντροκορφὲς καὶ πάνω ἀπὸ χαμόκλαδα σὰν νὰ κοίταζε γιὰ ποντίκια τοῦ χωραφιοῦ ἢ γιὰ φωλιὲς πουλιῶν. Οἱ πολεμιστὲς γύρισαν στοὺς πατέρες τους περιμένοντας τὸν ἐρχομό του.

Τὸ Γεράκι ἀφοῦ γύρισε ψάχνοντας ὅλο τὸν κόσμο κατὰ τὸ βοριᾶ καὶ κατὰ τὴν δύση καὶ κατὰ τὴν ἀνατολὴ καὶ κατὰ τὸ νοτιᾶ ἦρθε πίσω στὴν πολιτεία καὶ τὸν δέχτηκαν σὰν τὸν ἀετό. Κάθισε στὴν ἄκρη ἑνὸς πανεριοῦ ποὔταν μπροστὰ στὸ βωμὸ ὅπως τὸν βλέπετε νὰ κάθεται σήμερα πάνω στὸ σωρὸ μιᾶς μερμηγκιᾶς. Ἀφοῦ κάπνισε αὐτὸς καὶ ἡ συντροφιὰ ὅπως εἶχαν κάμῃ μὲ τὸν Ἀετὸ εἶπε στοὺς λυπημένους πατέρες καὶ μητέρες πως εἶχε κοιτάξῃ πίσω ἀπὸ κάθε λαγκαδιὰ καὶ σὲ κάθε ἴσκιο γκρεμοῦ μὰ πουθενὰ δὲ βρῆκε τὶς Παρθένες.

«Εἶναι κρυμμένες πιὸ βαθειὰ ἀπὸ κάθε σπουργίτη» εἶπε καὶ πέταξε κατὰ τὸ βουνὸ τῆς δύσης.

Καὶ οἱ κυράδες τῆς πολιτείας ἄρχισαν νὰ κλαῖνε: «Πᾶνε οἱ ὄμορφές μας Παρθενο-μητέρες», ἔλεγαν, «σὰν τοὺς νεκροὺς εἶναι χαμένες κι αὐτὲς γιὰ πάντα».

«Ἄχ, ναί!» φώναξαν ἄλλες. «Ποῦ νά τις ζητήσουμε τώρα; Τὰ μακρυνὰ μάτια τοῦ Ἀετοῦ καὶ τὰ χαμηλὰ πετάματα τοῦ Γερακιοῦ βρέθηκαν ἄτυχα στὸ κυνῆγί τους.»...

«Ὡς τόσο» εἶπαν οἱ πατέρες, «στεριῶστε τὰ πόδια σας μὲ ὑπο-

μονή.» Μερικοὶ εἶχαν ἀκούση τὸ Κοράκι που ἔψαχνε γιὰ φαΐ πρωΐ πρωΐ στὰ ἀπορρίμματα καὶ τὰ σκουπίδια τὰ σωριασμένα στὴν ἄκρη τῆς πολιτείας.

«Ἀκοῦστε», εἶπαν: «Ἔχομε ἀκόμα τὸ Μυταρᾶ ποῦ ἡ μύτη του πάντα βρίσκει καὶ τὸ μικρότερο κομματάκι σπόρου ὅσο καὶ νάναι κρυμμένο. Ἐκεῖνος θὰ ξέρῃ ποῦ εἶναι οἱ Παρθένες τοῦ Σπόρου. Πᾶμε νὰ τον φωνάξωμε.»...

Ἀμέσως οἱ πολεμιστὲς τράβηξαν κατὰ τὸν ὄχτο τοῦ ποταμοῦ, καὶ σὰ βρῆκαν τὸ Κοράκι σήκωσαν τὰ χέρια τους πάνω γιὰ νὰ δείξουν πῶς ἦσαν ξαρμάτωτοι.

«Δὲν ἔχομε σαΐττες» φώναξαν. «Πατέρα μὲ τὶς μαῦρες φτεροῦγες, ἐρχόμαστε νὰ ζητήσουμε τὴ βοήθεια σου. Βλέπεις, οἱ ἀειπάρθενες μητέρες τοῦ σπόρου που ἔχουν τὴν οὐσία που τρέφει τὸ δικό μας ἔθνος καὶ τὸ δικό σου χάθηκαν ἀπὸ μπροστά μας· καὶ οὔτε ὁ παπποῦς μας ὁ Ἀετὸς οὔτε τ' ἀδερφάκι του τὸ Γεράκι δὲ μπόρεσαν νά τις βροῦν. Γι' αὐτὸ σὲ παρακαλοῦμε νὰ μας δώσῃς τὴ βοήθεια καὶ τὴ συμβουλή σου.»

«Κά! Κά!» ἔκραξε τὸ Κοράκι. «Ἡ πεῖνα δὲ μ' ἀφήνει νὰ πάω σὲ ταξείδια γιὰ χατῆρί σας. Εἶστε τσιγγούνηδες. Ἀπὸ τὸ πρῶτο πρωϊνό μου πέταμα κοιτάζω νὰ βρῶ καμιὰ μπουκιά, μὰ ποῦ! Μοῦ ῥουκανίζετε κάθε κόκκαλο καὶ μου γλύφετε κάθε τσουκάλι τόσο που οὔτε μιὰ μπουκιὰ γιὰ μένα δὲ μένει. Σᾶς ξέρω.»

«Ἔλα στὸ φτωχικό μας, κακομοίρη παπποῦ, κ' ἐκεῖ θὰ σου δώσουμε φαΐ καὶ σιγάρο νὰ καπνίσῃς μὲ κάθε εὐγένεια.»

«Ἀλήθεια;» εἶπε τὸ Κοράκι, καὶ σήκωσε τὸ κολλάρο του καὶ ἄνοιξε τὸ στόμα του τόσο πλατιὰ καθὼς ἔσκουξε μὲ ὅλα του τὴ δύναμη «Κῶ! λα—κά!» θαρροῦσες πῶς θὰ κατάπινε τὸ ἴδιο τὸ κεφάλι του. «Τραβᾶτε μπρὸς ἐσεῖς» εἶπε καὶ πέταξε ἀκολουθῶντας μέσα στὴν αὐλὴ τῶν χορευτάδων.

Δὲν ἦταν ἄσχημος. Πάνω στοὺς ὤμους του εἶχε γραμμὲς ἀπὸ ἄσπρο μπαμπάκι καὶ ἡ πλάτη του ἦταν μαυρογάλαζη καὶ λαμποκοποῦσε σὰν τὰ μαλλιὰ τῆς κόρης που χορεύει στὸν ἥλιο. Ὁ πρωτόπαπας χαιρέτισε τὸ Κοράκι καί το κάλεσε νὰ καθήσῃ καὶ νὰ καπνίσῃ.

«Ὤ!» εἶπε τὸ Κοράκι πέρνοντας τὸ καλαμένιο σιγάρο μακρὺ μακρὺ καὶ κοιτάζοντας τοὺς κόμπους του. «Πάνω στὸ κοτσάνι τοῦτο

κάπου θάχῃ καὶ σπειρί.» Καὶ ἔκανε ὅ,τι ἔκανε καὶ ὁ πρωτόπαπας μόνο που ρούφηξε πιὸ λιμάρικα. Ρούφηξε τόσο πολὺ καπνὸ καὶ φωτιὰ μονομιᾶς που μόνοπως δὲν πνίγηκε. Τὸν ἔπιασε ἕνας βῆχας καὶ μιὰ ζαλάδα ποῦ ὁ καπνὸς πέρασε ζεστὸς καὶ δυνατὸς σὲ κάθε μέρος του ὡς που γέμισε τὰ φτερά του κ' ἔκαμε τὰ μαῦρά του μάτια νὰ γυαλίζουν σὰν κύκλοι πιὸ μαυρογάλαζοι ἀπὸ πρίν. Γιαὐτὸ δὲν πρέπει ν' ἀπορῇ κανεὶς σήμερα πῶς ἡ σάρκα τοῦ Κορακιοῦ εἶναι τόσο μπλὲ καὶ τὰ φτερά του τόσο μαῦρα καὶ ἡ σάρκα του τόσο ξεραγκιανὴ καὶ τὰ μάτια του τόσο δακρυσμένα. Ὅσο γιὰ σπόρο εἶναι καὶ σήμερα τόσο λιμάρης ὅσο ἦταν πάντα. Μόλις συνέφερε ἔρριξε τὸ μάτι του στὴν ξεσκέπαστη ἄκρη ἑνὸς ἀσταχυοῦ ποῦ ἔδειχνε κάτω ἀπὸ τὰ σκεπάσματα τῶν πανεριῶν. Μονομιᾶς τ' ἅρπαξε καὶ πέταξε μ' αὐτὸ πάνω ἀπὸ τὰ κεφάλια τῶν ἀνθρώπων καὶ πάνω ἀπὸ τὶς στέγες τῶν σπιτιῶν φωνάζοντας:

«Χα, χά! Ἔτσι μονάχα θὰ βρῆτε τὶς Παρθένες τοῦ Σπόρου.»...

Ὕστερα ἀπὸ καιρὸ γύρισε πίσω λέγοντας: «Τὰ μάτια μου εἶναι ὀρθάνοιχτα μὲ ὄρεξη γιὰ τὴ σάρκα τῶν Παρθένων. Μὰ ποιὸς μπορεῖ νὰ δῇ τὶς ἀέρινες κόρες, κουτάβια μου, ἐξὸν ἀπὸ τὸν ἴδιο τὸν πατέρα τῆς ἀχνῆς Αὐγῆς ποῦ ἡ πνοή του κάνει κάθε πνοὴ σὰν τὴ δική του.» Καὶ πέταξε μακρυὰ σκούζοντας...

Τότες οἱ γερόντοι εἶπαν μεταξύ τους. «Δικό μας λάθος ἤτανε· μὲ τί θάρρος νὰ παρακαλέσωμε τὸν πατέρα μας τὸν Παϊγιατούμα νὰ μας βοηθήσῃ; μήπως δέ μας εἶχε νουθετήσῃ ἀπὸ πρίν;»...

Ἄξαφνα καθὼς ἔβγαινε ὁ ἥλιος ἄκουσαν τὸν Παϊγιατούμα νὰ φωνάζῃ μεταμορφωμένος μὲ τὸ κέφι που δείχνει ὅσο εἶναι μέρα. Ἄσκοπα καὶ δυνατὰ μὲ παράξενα λόγια πήγαινε περπατῶντας στὴν ἄκρη τοῦ χωριοῦ. Ἄφοβα ἀστειευόνταν ἀκόμα γιὰ φοβερὰ πράματα γιατὶ κάθε λέξη του καὶ κάθε του ἔργο ἦταν τὸ ἀντίθετο ἀπὸ τὴν ἱερή του ὑπόσταση. Κάθισε πάνω στὸ σωρὸ βρωμερῶν σκουπιδιῶν κ' ἔλεγε πῶς ἐκεῖ θὰ εἶχε τὸ συμπόσιό του...

«Φτωχά μου μικρά μου παιδάκια» φώναζε σὰν νὰ μὴν ἤξερε πῶς εἶχε μπροστά του ἡλικιωμένους παπάδες καὶ κυράδες μ' ἄσπρα μαλλιά...

«Καληνύχτα σ' ὅλους σας» σὰν νὰ μὴν ἦταν αὐγὴ ἀκόμα. Ἔτσι ἔκανε ὅλους ν' ἀποροῦν μὲ τὸν παράξενό του τρόπο...

«Τὴ χάρη σου καὶ τὴ βοήθειά σου ζητοῦμε, ὦ πατέρα, γιὰ νὰ βροῦμε τὶς ὄμορφές μας Παρθένες.» εἶπαν οἱ παπάδες λυπητερά.

«Ὤ! Τίποτ' ἄλλο, ἔ; Καὶ γιατὶ ζητᾶτε ὅ,τι δὲν εἶναι χαμένο καὶ προσκαλᾶτε ὅ,τι δὲ θέλει νὰ ρθῇ;»...

Καὶ καθὼς τοὺς μάλλωνε γιατὶ τάχα δὲν εἶχαν ἑτοιμασμένα γι αὐτὸν τὰ ἱερὰ φτερὰ ἔσκυψε ὁ ἴδιος καὶ μάζεψε τὰ ἴδια τὰ φτερὰ που ἔλεε πῶς δὲν ἔβλεπε...

Τότε ὁ σοφὸς Πεκουίννας, ποῦ μπορεῖ νὰ μιλᾷ τοῦ Ἥλιου, πῆρε δυὸ φτερὰ καὶ τὶς πλουμισμένες φτεροῦγες τοῦ ἰνδιάνου (γάλλοπουλιοῦ) καὶ πλησιάζοντας τὸν Παΐγιατούμα τὸν χάϊδεψε μὲ τὶς ἄκρες τῶν φτερῶν καὶ ἔβαλε τὰ φτερὰ ἀπάνω στὰ χείλια του....

Ὁ Παΐγιατούμας ἀμέσως ἔγινε ἡλικιωμένος ψηλὸς καὶ μακρὺς μὲ τὴ μεγαλοπρέπεια ἑνὸς δέντρου που ἔχει κάψῃ τὰ φύλλα του ἀστροπελέκι. Καὶ εἶπε στὸν πατέρα:

«Σοφὸς εἶναι ὁ νοῦς σου καὶ ἡ καρδιά σου καλή. Γιαυτὸ θὰ καλέσω ἀπὸ τὴ Χώρα τοῦ Καλοκαιριοῦ τὶς ὄμορφες Παρθένες γιὰ νά τις ἀγναντέψετε ἀκόμα μιὰ φορὰ καὶ γιὰ νὰ θυσιάσετε φτερὰ μπροστά τους. Μὰ ποτὲ πιὰ δὲ θὰ κατοικήσουν μαζί σας»...

Καί τους εἶπε τοὺς στίχους τοῦ τραγουδιοῦ καὶ τὰ ἱερὰ λόγια καὶ πῶς νὰ προσφέρουν τὰ ἱερὰ ῥαβδιὰ καμωμέν' ἀπὸ φτερά, καὶ ὕστερα γύρισε καὶ πέταξε μακριὰ τόσο γρήγορα που κανένας δὲν πρόφτασε νὰ τὸν δῇ...

Πέρ' ἀπὸ τὴν πρώτη λαγκαδιά, πέρ' ἀπὸ τὸν ψηλὸ κάμπο κατὰ τὸ νοτιὰ ὁ Παΐγιατούμας ἔστησε τὰ τέσσαρα φτερένια ραβδιά. Πρῶτα ἔστησε τὸ κίτρινο [1] καὶ σκύφτοντας ἀπὸ πάνω του το κοίταξε προσεχτικά. Ἅμα σταμάτισε τὸ τίναγμά του τὸ μαλακό του χνοῦδι ἔγυρε κατὰ τὸ βοριᾶ κ' ἔμεινε ἀκίνητο. Τότες ἔστησε τὸ γαλάζιο ραβδὶ καὶ πρόσεξε. Ὕστερα τὸ ἄσπρο. Τὸ χνοῦδι τῶν φτερῶν τοῦ ἀετοῦ που ἦταν πάνω τους ἔγυραν δεξιὰ καὶ ἀριστερὰ καὶ σταμάτησαν κατὰ τὸ βοριᾶ. Ὕστερα πάρα πέρα ἔστησε τὸ κόκκινο ῥαβδὶ καὶ

---

[1] *Κίτρινο* συμβολίζει τὸ βοριᾶ ἀπὸ τὰ χρώματα ἀνατολῆς καὶ δύσης τοῦ χειμῶνα. *Γαλάζιο* εἶναι ἡ δύση ἀπὸ τοὺς ἀχνοὺς τῆς ἄνοιξης καὶ τὸν Εἰρηνικὸ Ὠκεανό. *Ἄσπρο* ἡ ἀνατολὴ ἀπὸ τὸ φῶς τῆς μέρας. *Κόκκινο* ὁ νοτιᾶς ἀπὸ τὴν πύρα τοῦ θερινοῦ ἥλιου.

κρατῶντας τὴν ἀναπνοή του ἔσκυψε καὶ κοίταξε. Τὸ μαλακὸ χνοῦδι ἄρχισε ν᾽ ἀνεμίζει σὰν νὰ το φυσοῦσε ἡ πνοὴ κάποιου μικροῦ ζωντανοῦ. Μπρὸς καὶ πίσω κατὰ τὸ βοριᾶ καὶ κατὰ τὸ νοτιᾶ γύριζε ῥυθμικὰ σὰν νά τα φυσοῦσε ἡ πνοὴ καποιανοῦ πλαγιασμένου κοντὰ ἀναπαυτικά.

«Αὐτὴ εἶναι ἡ πνοὴ τῶν Παρθένων ἀπὸ τὴ Χώρα τοῦ Καλοκαιριοῦ γιατὶ τὰ φτερὰ τῆς Χώρας τοῦ Νοτιᾶ ἀνεμίζον ἁπαλὰ μὲ τὴν ἁπαλὴ ἀναπνοή τους. Ἔτσι θὰ εἶναι πάντα. Ἅμα βάλω τὸ χνοῦδι τῆς καταχνιᾶς μου στοὺς κάμπους καὶ σκορπίσω τὶς λαμπερές μου χάντρες τῆς δροσιᾶς στὴ χώρα τοῦ βοριᾶ, καλοκαῖρι θάρχεται πάντα ἐκεῖ ἀπὸ μακριὰ φερμένο μὲ τὴν πνοὴ τῶν Παρθένων τοῦ σπόρου. Ὅπου φτάση ἡ ἀναπνοή τους ἐκεῖ θάρχονται καὶ ἡ ζέστη καὶ οἱ βροχὲς καὶ ἡ βλάστηση μὲ τὰ πουλιὰ τῆς Χώρας τοῦ Καλοκαιριοῦ καὶ τὶς πεταλοῦδες πετῶντας σὲ κάθε χώρα κατὰ τὸ Βοριᾶ.»...

Σηκώθηκε ὁ Παϊγιατούμας καὶ μὲ τὴ μαγικὴ τῆς γνώσης του πέταξε σὰν τὴν πνοὴ που γύρευε στὴ χώρα τοῦ Καλοκαιριοῦ γρήγορα καὶ σιγαλὰ *μὲ τὴ χρωματιστὴ φλογέρα μπροστά.* Ὅπου σταματοῦσε γιὰ ν᾽ ἀναπαυτῆ ἔπαιζε μὲ τὴ χρωματιστή του φλογέρα καὶ τὰ πουλιὰ καὶ οἱ πεταλοῦδες πέταγαν κατόπι του. Ἔτσι ἔστελνε τὰ πουλιὰ καὶ τὶς πεταλοῦδες νὰ βροῦν τὶς Παρθένες καὶ αὐτὸς πήγαινε κατόπι τους γρήγορα. Πολὺ πρὶν τις βρῆ ἡ μουσικὴ τοῦ τραγουδιοῦ του ἔφτασε σὰ χαιρετισμὸς στ᾽ αὐτιά των, *ὅπως σήμερα τὸ Ἔθνος τοῦ Σπόρου τις χαιρετοῦν μὲ τὸ τραγοῦδι τῶν χορευτῶν των.*

Ἅμα οἱ Παρθένες ἤκουσαν τὴ μουσική του καὶ εἶδαν τὸ ἀψηλό του ἀνάστημα στὰ μεγάλα χωράφια τους ἔκοψαν στάχυα κάθε μιὰ τὸ εἶδός της καὶ μ᾽ αὐτὰ γέμισαν τὰ χρωματιστά τους πανέρια καὶ καὶ ἀπὸ πάνω ἅπλωσαν σκεπάσματα κεντημένα μὲ κάθε λαμπρὸ χρῶμα καὶ μὲ ὅλα τὰ πουλιὰ ποῦ κελαδοῦν στὴ Χώρα τοῦ Καλοκαιριοῦ. Ἔτσι βγῆκαν νὰ τον προϋπαντήσουν. Ὁ Παϊγιατούμας τις χαιρέτισε κάθε μιὰ μὲ χειραψία καὶ τραγοῦδι τῆς φλογέρας του καὶ τις διέταξε νὰ τον ἀκολουθήσουν ὡς τὴ βορεινὴ πατρίδα τῶν ἔρημων παιδιῶν των.

Μὲ τὴ μαγικὴ τῆς γνώσης τους πέταξαν πίσω, ὅπως πετοῦν πάνω ἀπὸ τὸν κόσμο τἄστρα τὴ νύχτα, καὶ τράβηξαν κατὰ τὴ χώρα τῶν προγόνων μας. Ταξείδευαν μόνο νύχτα καὶ αὐγὴ ὅπως ταξει-

δεύουν καὶ οἱ νεκροὶ καὶ τἄστρα. Ἔτσι ἕνα βράδυ ἐκεῖ που τὸ τελευταῖο φεγγάρι ἔλαμπε πανσέληνο ἔφτασαν στὸν Τόπο τῆς Μέσης φέρνοντας μαζί τους τὰ πανέρια τοῦ σπόρου.

Μὲ ὅλη του τὴ δόξα ὁ Παϊγιατούμας μπῆκε στὶς αὐλὲς τοῦ χοροῦ τὸ βράδυ κατὰ τὸ σουρούπωμα καὶ στάθηκε μὲ σταυρωμένα χέρια μπρὸς τὴ σκάλα τοῦ συμβούλιου τῶν παπάδων μὲ σκαλοπάτια καμπύλα σὰν δοξάρια, καὶ κοντά του ὁ σύντροφός του ὁ Σουτσουκύας. Ψηλὸς ἦταν καὶ ὄμορφος πλουμισμένος μὲ τὶς καταχνιές του καὶ μὲ τὶς ἀραδωτὲς φτεροῦγες τῶν ἰνδιάνων που τὸν ἔφεραν ἀπὸ τὸ μακρινὸ πέταγμά του καθὼς ὡδηγοῦσε τὶς Παρθένες μὲ τὸ μαῦρο στοιχειὸ τῆς καψαλιᾶς τοῦ σπόρου, τὸ Σουτσουκύα, ἀκολουθῶντας κατόπι του σὰν ἴσκιο. Αὐτὸς ὁ Σουτσουκύας εἶναι που κράζει μὲ τὴ φωνὴ τοῦ ἀνέμου τῆς παγονιᾶς ὅταν ὁ σπόρος ξεραθῇ ἀπὸ ἡλικία καὶ ἡ ἐσοδειὰ εἶναι ἀποθηκευμένη...

Πανώριες ἦσαν καὶ οἱ Παρθένες ντυμένες μ' ἄσπρο μπαμπάκι καὶ μὲ τὶς κεντημένες φορεσιὲς τῆς χώρας τοῦ Καλοκαιριοῦ...

Τότες ὕστερα ἀπὸ πολλὲς προσευχὲς καὶ ψαλμῳδίες τῶν παπάδων, τῶν πατέρων τοῦ λαοῦ, καὶ τῶν πατέρων τοῦ Σπόρου καὶ τοῦ Νεροῦ, καὶ τῶν φυλάκων τῶν ἱερῶν πραγμάτων, ἡ παρθένα-μητέρα τοῦ βοριᾶ πλησίασε στὴ σκάλα. Σήκωσε ἀπὸ τὸ κεφάλι της τὸ ὄμορφο πανέρι μὲ κίτρινο σπόρο καὶ τὸ ἔδωκε στὸν Παϊγιατούμα. Ἐκεῖνος τὸ ἔδειξε σὲ ὅλες τὶς διεύθυνσες καὶ ὁ παπᾶς τοῦ Βοριὰ ἦρθε καὶ πῆρε τὸ πανέρι μὲ τὸν ἱερὸ σπόρο.

Ὕστερα ἡ Παρθένα τῆς Δύσης πλησίασε καὶ παρέδωκε τὸ πανέρι της μὲ τὸ γαλάζιο σπόρο. Ἔτσι κάθε παρθένα μὲ τὴ σειρά της ἔδωκε τὸ πανέρι της μὲ τὸν πολύτιμο σπόρο. Ἡ Παρθένα τοῦ Νοτιᾶ, τὸν κόκκινο σπόρο· ἡ Παρθένα τῆς Ἀνατολῆς, τὸν ἄσπρο σπόρο. ὕστερα ἡ Παρθένα μὲ τὸ μαῦρο σπόρο, καὶ τέλος τὸ πανέρι τοῦ σπόρου ὅλων τῶν χρωμάτων που παράλαβε ἡ ἴδια ἡ Παπαδιὰ τοῦ Σπόρου τῶν ὅλων.

Ξάφνου οἱ Παρθένες στάθηκαν ὅπως πρῶτα. Ἡ Παρθένα τοῦ Βοριᾶ στὴ βορεινὴ γωνιὰ μὲ τὸ πρόσωπο γυρισμένο μὲ μακρυνὴ ματιὰ πρὸς τὸ Νοτιά· ἡ Παρθένα τῆς Δύσης ἔπειτα ἴσα μὲ τὴν ἑβδόμη ποῦ ἦταν καὶ ἡ τελευταία, βλέποντας πρὸς τὸ Νοτιά. Καὶ καθὼς στέκονταν ἔτσι τῆς νύχτας τὸ σκοτάδι ἔπεσε τριγύρω τους·

Ὅπως οἱ ἴσκιοι τὴ νύχτα εἶναι ἀόρατοι, ἔτσι καὶ οἱ Παρθένες τοῦ Σπόρου, οἱ ἀγαπημένες καὶ οἱ ὄμορφες, δὲ φανερώθηκαν πιὰ στοὺς ἀνθρώπους. Ὁ Παϊγιατούμας τώρα ἔμεινε μονάχος γιατί ὁ Σουτσουκύας ἀκολούθησε τὶς Παρθένες σφυρίζοντας οὐρλιαστὰ ὅπως ὁ παγερὸς ἄνεμος σφυρίζει, ἀφοῦ ἡ σοδειὰ τοῦ σπόρου ἀποθηκευτῇ, ἀνάμεσα στὰ ἔρημα καλάμια καὶ ξερὰ φύλλα ἀποθερισμένου χωραφιοῦ.

Πανεπιστήμιον Harvard, Ἰαν. 1922.

ΤΑ «ΝΤΟΡΤΙΚΑ» ΤΗΣ ΕΥΡΥΤΑΝΙΑΣ

ΣΥΜΒΟΛΗ ΣΤΑ ΕΛΛΗΝΙΚΑ «ΜΑΣΤΟΡΙΚΑ»

ΥΠΟ

ΜΑΝΟΛΗ ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΙΔΗ

Καὶ νὰ καὶ οἱ γύφτοι, στερνολείψανα
μιᾶς ἀρχοντιᾶς πόχει πεθάνει.
Παλαμᾶς, στὸ Δωδεκάλογο.

1. Εἰσαγωγικά.

Στὶς ἄλλες γλῶσσες ἔχομε ἀπὸ καιρὸ ἄφθονες συλλογὲς καὶ γό-
ιμες μελέτες γιὰ τὰ συνθηματικὰ ἰδιώματα ποὺ γεννήθηκαν στὰ
πλάχνα τους καὶ ποὺ εἶναι σήμερα ἕνα διδαχτικὸ κεφάλαιο τῆς
στορίας τους, ἐνδιαφέρον καὶ ἀπὸ λαογραφικὴ ἀκόμη ἄποψη. Τὰ
υνθηματικὰ αὐτὰ ἰδιώματα ἔχουν κατὰ τοὺς διάφορους λαοὺς διά-
ρορετικὲς ὀνομασίες (argot στὴ Γαλλία, Rotwelsch στὴ Γερμανία,
ant στὴν Ἀγγλία, germania στὴν Ἰσπανία, gergo στὴν Ἰταλία,
bargoens στὴν Ὀλλανδία, hantyrka στὴ Βοημία, fantersprog
τὴ Σκανδιναβία), καὶ μποροῦμε νὰ τὰ χαρακτηρίσωμε ἔτσι: εἶναι
διώματα ποὺ τὰ μεταχειρίζονται ἄνθρωποι μὲ κοινὰ ἐνδιαφέροντα
ἢ μὲ τὴν ἴδια ἀπασχόληση, ὁμότεχνοι, κάποτε γιὰ ἀστεῖο, συνήθως
ὅμως μὲ τὸ σκοπὸ νὰ συνεννοοῦνται μεταξύ τους μυστικά, ἔτσι
τοὺ νὰ μὴν τοὺς καταλαβαίνουν οἱ ἄλλοι, συχνὰ μάλιστα καὶ γιὰ
νὰ πολεμήσουν τὴν κοινωνία, πρὸς τὴν ὁποία βρίσκονται μὲ τὰ
διαίτερά τους συμφέροντα σὲ ἀντίθεση καὶ ἐχθρότητα.

Γιὰ τὴ δική μας γλῶσσα δὲν ἔγινε, μποροῦμε νὰ ποῦμε, ὡς
σήμερα καμιὰ εἰδικὴ συστηματικὴ ἐργασία. Ἂν ἀφήσωμε κατὰ μέρος
μερικὲς τυχαῖες συνήθως πληροφορίες καὶ μικροσυλλογὲς παραδειγμάτων,
συγκεντρωμένες τὶς περισσότερές τους ἀπὸ τὸν Πολίτη σ' ἕνα του
σημείωμα γιὰ τὰ κορακίστικα στὸν 1. τόμο τῆς Λαογραφίας (σ.

683) (¹), δὲν ἔχομε μεγαλύτερες συλλογὲς γιὰ ἑλληνικὲς συνθηματικὲς γλῶσσες, καὶ ἀκόμη περισσότερο μᾶς λείπει ἡ συνολικὴ ἐργασία ποὺ θὰ τὶς συστηματοποιῇ καὶ θὰ τὶς μελετᾶ. Μία μονάχα συλλογὴ ὑπάρχει ποὺ ν' ἀξίζῃ τ' ὄνομα αὐτό, φιλοξενημένη στὸν πλουσιοσέλιδο τόμο τοῦ Michel, μὲ τὸ ἰδιαίτερο λεξιλόγιο τῶν ψωμάδων ἀπὸ τὸ Ζαγόρι, μαζὶ μὲ τὰ δείγματα τῆς γλώσσας τῶν γιατρῶν στὰ Γιάννενα, καθὼς μνημονεύονται ἤδη ἀπὸ τὸν Pouqueville στὸ γνωστό του Ταξίδι. Μὰ ἡ μοναδικὴ ἐκείνη συλλογὴ ἔμεινε ἄγνωστη στὸν Πολίτη, ἄγνωστη καὶ στὸ φίλο Βογιατζίδη. Ἔτσι τὴν ξαναδημοσίεψε ὁ τελευταῖος σὰν ἀνέκδοτη καὶ πρωτότυπη στὸν τελευταῖο ἀριθμὸ τῆς Λαογραφίας (8 [1921] 153-158), ἀπὸ χειρόγραφο σημείωμα μὲ ἰδιόγραφη ἐπιγραφὴ τοῦ Legrand μέσα σὲ κόδικα τῆς Ἱστορικῆς καὶ Ἐθνολογικῆς Ἑταιρείας· αὐτὸ θὰ εἶχε ὁ Francisque Michel ὑπόψει του ὅταν μᾶς ἔδινε τὶς λησμονημένες πιὰ σήμερα ἀπ' ὅλους πληροφορίες του γιὰ ἕνα ἑλληνικὸ argot (²).

Μὰ *ὁ ἀναμάρτητος τὸν λίθον βαλέτω*. Καὶ γιὰ νὰ πῶ καὶ ἐγὼ τὴν ἁμαρτία μου, τὸν καιρὸ ποὺ πρωτοενδιαφέρθηκα γιὰ τὸ παραγνωρισμένο καὶ ἀμελέτητο αὐτὸ κεφάλαιο τῆς μητρικῆς μας γλώσσας, δὲν ἤξερα σχεδὸν τίποτε γιὰ τὰ μυστικὰ αὐτὰ ἰδιώματα τῆς πατρίδας μας, ἔτσι ποὺ τὰ φαντάστηκα σχεδὸν ἀνακάλυψη δική μου. Ἡ πρώτη ἀφορμὴ μοῦ δόθηκε ὅταν ταξίδευα πρώτη φορὰ στὰ βουνὰ τοῦ Καρπενισιοῦ μαζὶ μὲ δυὸ φίλους, φιλοξενημένος στὸ ἀρχοντικὸ σπίτι τοῦ Κώστα Τριανταφυλλόπουλου. Ζητοῦσα τότε νὰ γνωριστῶ καλύτερα μὲ τὴν ἑλληνικὴ φύση καὶ τὸ λαό μας, καὶ δὲ μὲ ἀπόλειψε τὸ ἐνδιαφέρον γιὰ τὴ γλῶσσα του, καὶ κοντὰ στ' ἄλλα

(¹) Βλ. ἀκόμη γιὰ τὸ ἴδιο ζήτημα ἀπὸ τὰ δημοσιεύματα τῶν τελευταίων χρόνων *Heisenberg,* Dialekte und Umgangssprache im Neugriechischen Μόναχο 1918, σ. 8, 32-33, 62.

(²) Βλ. *Francisque-Michel,* Dictionnaire d'argot ou études de philologie comparée sur l'argot et sur les idiomes analogues parlés en Europe et en Asie. Développement d'un mémoire couronné par l'Institut de France. Παρίσι 1856, 516 σελ. Στὶς σελίδες 481-485, στὸ κεφάλαιο Argot des médecins charlatans et des boulangers de Zagori en Albanie, παίρνοντας ἀφορμὴ ἀπὸ τὰ λόγια καὶ τὰ παραδείγματα τοῦ Pouqueville, Voyage de la Grèce, 1826² I 204, συμπληρώνει τὶς πληροφορίες ἐκείνου μὲ τὸ νέο ὑλικὸ ποὺ ἔχει νὰ προσφέρῃ.

πού ἄφηνα νὰ μὲ διδάσκῃ ὁ ἀγωγιάτης μου μιὰ βραδιὰ ποὺ ἀνεβαίναμε στὸ Βελούχι, ἦταν πὼς στὸ Καρπενίσι ἔχουν οἱ χαλκιάδες μιὰ γλῶσσα δική τους γιὰ νὰ συνεννοοῦνται μεταξύ τους μυστικά. Ὅταν τὴν ἄλλη μέρα ξανακατεβήκαμε ἀπὸ τὸν Τυμφρηστὸ προσπάθησα νὰ ἐξακριβώσω καὶ νὰ διευκρινήσω τὴ γλῶσσα αὐτή. Ἀπὸ τότε, ὅπου ἔτυχε νὰ ταξιδεύω, φρόντιζα νὰ ρωτῶ καὶ νὰ συνάζω ὑλικὸ καὶ ἀπὸ τὶς ἄλλες συνθηματικὲς γλῶσσες, ποὺ ἔμπαινα κάθε φορὰ στὰ ἴχνη τους.

Τὸ ὑλικὸ ὅλο αὐτὸ τὸ ἐρευνῶ σὲ ἰδιαίτερη μελέτη, ποὺ ἐλπίζω γλήγορα νὰ δῆ τὸ φῶς. Σὲ χωριστὴ διατριβὴ θὰ ἐρευνηθῆ συστηματικὰ καὶ ἡ ἰδιαίτερη γλῶσσα τοῦ Καρπενισιοῦ. Μὲ βάση ὅμως τὸ ὑλικό της αὐτὸ καὶ ἀποφεύγοντας ὅσο γίνεται ν᾿ ἁπλωθῶ σὲ ὅσα θέματα θὰ ἐξετάσω ἐκεῖ, θὰ δώσω στὶς σελίδες αὐτὲς μιὰ περιεχτικὴ εἰκόνα ἀπὸ τὰ *ντόρτικα*, καθὼς ὀνομάζουν τὴ γλῶσσα αὐτὴ καὶ ὅσοι τὴ μιλοῦν, οἱ *ντόρτηδες*, καὶ ὅσοι καρπενισιῶτες ξέρουν μονάχα πὼς αὐτὰ ὑπάρχουν—σὰ μικρὴ συμβολὴ καὶ προεργασία στὰ *μαστόρικα* τῆς γλώσσας μας. Ἂν ὁ τελευταῖος αὐτὸς ὅρος κριθῆ ἀκατάλληλος νὰ χρησιμοποιηθῆ γιὰ κάθε εἶδος συνθηματικὴ γλῶσσα, μπορεῖ τουλάχιστο γενικεύοντας τὴ χρήση ποὺ ἔχει ἤδη, νὰ ὀνομάσωμε ἔτσι τὶς μυστικὲς συνθηματικὲς γλῶσσες, ποὺ μιλοῦν οἱ ὁμότεχνοι ὡρισμένων ἐπαγγελμάτων (οἱ Krämersprachen, οἱ Kundensprachen, οἱ γλῶσσες τῶν Handwerksburschen τῆς Γερμανίας). Γιὰ τὸ ζήτημα ὅμως αὐτό, καθὼς καὶ γι᾿ ἄλλα γενικώτερα δὲν εἶναι δυνατὸ νὰ κάμω λόγο ἐδῶ.

2. Οἱ πηγές μου.

Δὲν ἦταν εὔκολο νὰ ἐξιχνιάσω ὅ,τι ζητοῦσα, τουλάχιστο στὴν ἀρχή. Ἕνας γέρος ἑβδομηντάρης ποὺ πετύχαμε κοντὰ στὴ βρύση—ἤμουν μαζί μὲ τὸν κ. Στέφ. Καραγιῶργο, δημοδιδάσκαλο, ποὺ καὶ ἀργότερα πρόθυμα μοῦ παραστάθηκε στὴν ἔρευνά μου—ὅσο καὶ ἂν ἐπιμέναμε νὰ μάθωμε κάτι γιὰ τὰ «δικά» τους, τὴν ἰδιαίτερή τους γλῶσσα, δὲν τὸ ἀποφάσιζε νὰ θυμηθῆ τίποτε. Ἐξακολουθοῦσε νὰ καρφώνῃ ἀπάνω μας τὰ μισόσβηστα ἐκφραστικά του μάτια, χωρὶς νὰ κάνουν εὐνοϊκώτερη τὴ διάθεση του καὶ νὰ τοῦ λύσουν τὴ γλῶσσα μερι-

κὲς δεκάρες ποὺ τοῦ ἔδωσα. Μεγαλύτερη ἀπογοήτευση μᾶς περίμενε ὅταν χωρὶς ν᾿ἀπελπιστοῦμε ἀπὸ τὴν πρώτη αὐτὴ ἀποτυχία πήγαμε ἀργότερα στὰ «γυφτοκάλυβα», στὸ σπίτι τοῦ Θεμιστοκλῆ, καθὼς ὀνομάζεται ἕνας λεβεντόκορμος γέρος μουσικός, γνωστὸς σὲ ὁλόκληρη σχεδὸν τὴ Ρούμελη, ποὺ ὁ ἴδιος μᾶς εἶχε μηνύσει πὼς θὰ μᾶς πληροφοροῦσε γιὰ ὅσα θέλαμε. Μαζεύτηκαν ἀμέσως γύρω ἀπὸ τὸ σπίτι του ὅλη ἡ γυφτουριὰ τοῦ μαχαλᾶ καὶ φόβισαν οἱ φωνές τους τὸ γέρο, ποὺ θὰ πρόδινε στὸν ξένο τὰ μυστικὰ τῆς γλώσσας τους. Ἔτσι μᾶς διηγήθηκε ὁ Θεμιστοκλῆς πολλὰ γιὰ περασμένα γλέντια καὶ γιὰ τὰ χρόνια τοῦ Ὄθωνα, ἀλλὰ γιὰ τὴν ἰδιαίτερή τους γλῶσσα δὲ μᾶς εἶπε τίποτε.

Ὡστόσο ἡ ἐπιμονή μου στὸ τέλος ἀνταμείφτηκε. Ἀπὸ δῶ καὶ ἀπὸ κεῖ κατώρθωσα νὰ συνάξω διάφορες πληροφορίες. Τὸ περισσότερο ὅμως ὑλικὸ τὸ χρωστῶ σ᾿ ἕνα νέο βιολιντζή, ἔγγονο τοῦ Θεμιστοκλῆ, ἀπόφοιτο τοῦ δημοτικοῦ σχολείου. Αὐτὸς μοῦ ἔδωσε γραπτὲς διάφορες φράσεις, καθὼς τοῦ τὶς ὑπαγόρεψε ὁ ἴδιος ὁ Θεμιστοκλῆς. Τὸ σημείωμα αὐτὸ μὲ τὴ φωνητική του συχνὰ ὀρθογραφία καὶ ἀνορθογραφία δὲν πολυσυσταίνει βέβαια τὴ γλωσσικὴ διδασκαλία τοῦ δημοτικοῦ μας σχολείου, ἦταν ὅμως ἀξιόλογη συμβολὴ στὴ συλλογή μου, ποὺ θὰ περιωρίζονταν ἀλλιῶς σχεδὸν μόνο σὲ μονωμένες λέξεις.

Ἡ πρώτη αὐτὴ συλλογὴ καταρτίστηκε τὴν ἄνοιξη τοῦ 1915. Μικροσυμπληρώσεις ἔκαμα ὅταν ξαναπέρασα ἀπὸ τὸ Καρπενίσι λίγους μῆνες ἀργότερα στὴν πρώτη μου γλωσσικὴ περιοδεία. Τότε βρῆκα καὶ λίγο νέο ὑλικὸ στὸ Κεράσοβο, πάνω στ᾿ Ἄγραφα. Τὸ πῆρα ἀπὸ τὸν Ἀντρέα Χαλκιά, γύφτο, 79 χρονῶν, ποὺ κατοικοῦσε ἐκεῖ μὲ τὴν οἰκογένειά του, καὶ τὴν κόρη του Χαρίκλεια. Ἦταν, μοῦ εἶπε, οἱ μόνοι ποὺ τὰ ἤξεραν ἐκεῖ· ἕνας του γιὸς εἶχε πάρει γυναῖκα μιὰ γυφτοπούλα ἀπὸ τὰ Τσουμέρκα.

3. Τὰ ντόρτικα.

Τὰ ντόρτικα δὲν εἶναι γλῶσσα σωστὴ καὶ ὁλόκληρη, μὲ τὴν ἔννοια ποὺ συνηθίζομε στὴ λέξη αὐτή. Εἶναι — καθὼς δὰ γίνεται μὲ τὶς περισσότερες συνθηματικὲς γλῶσσες — ἕνα περιωρισμένο σύνολο ἀπὸ λέξεις, ποὺ συναποτελοῦν μιὰ συμβατικὴ φρασεολογία καὶ

ἀνακατώνονται, ὅσο αὐτὸ χρειάζεται, στὴν ὁμιλία ἀπάνω μὲ ἑλληνικές. Καθὼς μοῦ ἐξηγοῦσε ὁ νέος βιολιντζής, «δὲ βάζομε πολλὲς λέξεις. Μιά. Καὶ ἅμα βάλωμε εἴμαστε συνεννοημένοι». Στὴ συλλογή μου ἔχω καμιὰ ἑκατοστὴ ρίζες, μὲ τὰ παραγωγά τους, καὶ δὲ νομίζω πὼς ἐπιμονώτερη συναγωγὴ θὰ ἔφερνε στὸ φῶς σημαντικὰ μεγαλύτερο ἀριθμό, ἔτσι ποὺ ν' ἄλλαζε ὁ χαρακτῆρας τῆς γλώσσας αὐτῆς.

Οἱ ντόρτικες λέξεις εἶναι ὡς πρὸς τὴ γ ρ α μ μ α τ ι κ ή τους κατηγ ο ρ ί α οἱ περισσότερές τους οὐσιαστικὰ καὶ ἀρκετὰ ρήματα· καὶ ἀκόμη, λίγα ἐπίθετα καὶ ἐλάχιστα ἀριθμητικὰ καὶ ἐπιρρήματα. Οἱ ἔ ν ν ο ι ε ς ποὺ ἐκφράζουν ἀναφέρονται στ' ἀντικείμενα τῆς καθημερινῆς ζωῆς καὶ ὅσα περισσότερο φαίνεται πὼς ἐνδιαφέρουν ἐκείνους ποὺ μιλοῦν τὰ ντόρτικα — ὅταν τοὺς παρουσιάζεται ἡ ἀνάγκη νὰ τὸ κάνουν. Τ' ἀντικείμενα αὐτὰ εἶναι τὸ χρῆμα, τὸ γλέντι, τὸ φαγί, ἡ ἀγάπη, ἡ ἀστυνομία. Ὡς πρὸς τὴ μ ο ρ φ ή τους, τὴ φωνητική, τὸ παραγωγικό, τὴ σύνταξη (ὅσο μποροῦμε νὰ μιλήσωμε καὶ γι' αὐτὴ) ἀκολουθοῦν τοὺς νόμους τῆς ἑλληνικῆς γλώσσας· στὴ φωνητικὴ μάλιστα καθρεφτίζουν τὴ ρουμελιώτικη προφορά, ὅπως τουλάχιστο τὴ βρίσκομε στὰ μεγαλύτερα κέντρα, καθὼς τὸ Καρπενίσι. Κάποια ἐξαίρεση κάνει τὸ τ υ π ι κ ό. Ἔχομε καὶ ἐδῶ πολλὲς λέξεις ποὺ σχηματίζονται σὰν τὶς ἑλληνικές, κοντά τους ὅμως καὶ ἄφθονες ἄκλιτες: οὐσιαστικὰ οὐδέτερα σὲ σύμφωνο καὶ ρήματα (ὅλα τους) ἀπολιθωμένα, μὲ κάτι ξενόηχες καταλήξεις. Στὰ οὐσιαστικὰ διατηρήθηκε καὶ ἕνας ἀνελλήνιστος σχηματιστικὸς τύπος *-ε* γιὰ τὴν ὀνομαστικὴ πληθυντικὴ τῶν ἀρσενικῶν σὲ *-ος* καὶ τῶν οὐδετέρων σὲ *-ο*.

Αὐτὰ γιὰ τὸ ἰδιαίτερο ὑλικὸ τῆς μυστικῆς γλώσσας. Τὸ λεξιλόγιό της συμπληρώνεται μὲ λέξεις ἑλληνικές· συνήθως ὅμως μονάχα τὶς ἀπαραίτητες. Κάποτε παραλείπουν τὸ συνδετικό, τὸ ἄρθρο, ἄλλες ὑπονοούμενες λέξεις, ἴσως γιατὶ ἂν τὶς ἔλεγαν καὶ αὐτές, θὰ πρόδιναν στοὺς τρίτους τὴ σημασία τῶν ἀκατανόητων σ' αὐτοὺς ντόρτικων. Ἔτσι μὲ τὸ κάπως συνοπτικὸ τηλεγραφικὸ αὐτὸ ὕφος δυναμώνει ὁ συνθηματικός τους χαρακτῆρας. Γιὰ νὰ πάρῃ ὁ ἀναγνώστης μιὰ ἰδέα τῆς μυστικῆς αὐτῆς γλώσσας ἀναγράφω ἐδῶ γιὰ δεῖγμα μιὰ σειρὰ λέξεις ἀπὸ τὴ συλλογή μου (ὅσες ἀρχίζουν ἀπὸ Μ), καθὼς καὶ μερικὲς φράσεις.

I. Λεξιλόγιο.

μαντὸ	ψωμὶ	*μπακρὸ*	ἀρνὶ
μανχπὴ	μούντζα	*μπαλαμίνα*	γυναῖκα
μὰρς	ρακὶ	*μπαλαμὸς*	ἄνθρωπος, ἄντρας
μὰς	κρέας	*μπαρὸ*	μαγαζὶ
ματὸ	μεθυσμένος	*μπαρὸς*	μεγάλος
μάτσε	ψάρια	*μπὲγκ, μπέγκας*	διάβολος, κακοῦργος, μόρτης
μέκο	σιωπή, σώπα		
μὸλ	κρασὶ	*μποὺτ*	πολύ, πολὺς

II. Φράσεις.

σύρε νὰ *λάβα* λίγο *μαντό*· γιατὶ ὕστερα θὰ *βέλα* οἱ *μπαλαμέ*. Καὶ νὰ *λάβα* καὶ λίγο *μὰς* γιὰ νὰ *χαλιόν*.

πήγαινε νὰ πάρης λίγο ψωμί· γιατὶ ὕστερα θὰ ἔρθουν οἱ ἄνθρωποι. Καὶ νὰ πάρης καὶ λίγο κρέας γιὰ νὰ φᾶμε.

νὰ μὴ σὲ *χαλιὸν* τὸ *ἀσκέλ*.

νὰ μὴ σὲ φάη τὸ σκυλί.

πχιενέλα τοῦ *μπαλαμοῦ* πόσα *σταλὲ* θὰ *ντέλα*.

πὲς τοῦ ἀνθρώπου πόσα χρήματα θὰ σοῦ δώση.

Ὅ,τι μᾶς χτυπᾶ ἀμέσως εἶναι ὁ ἀπόλυτος ξ ε ν ι σ μ ὸ ς τῆς γλώσσας αὐτῆς στὸ συνθηματικό της μέρος. Ὅλα τὰ ἑλληνικὰ μαστόρικα ποὺ ξέρω ἔχουν λίγο πολὺ καὶ ἑλληνικὰ λεξιλογικὰ στοιχεῖα, δηλαδὴ μεταφορὲς καὶ νεολογισμοὺς (ἔτσι λ. χ. *πελεκούδα* ἡ κοπέλα, *νεροπούλι* τὸ ψάρι, *φωτερὸς* ἢ *κοντυλιάρης* ὁ δάσκαλος, *γέροντας* τὸ ἑκατοστάρικο, *ἀρχόντισσα* ὁ ἀχερῶνας, *κουρεύομαι* παντρεύομαι, *δόντια* ἢ *φουσκοκοίλια* ἢ *πρησκοκοίληδες* τὰ φασόλια), ἀναγραμματισμοὺς (*σπόκε* κόψε,) ἢ καὶ διαστροφὲς ἴσως κάποτε τῶν ντόπιων λέξεων. Ἐδῶ ὅμως στὰ ντόρτικα ἔχομε πάντα σχεδόν, ἴσως καὶ πάντοτε, λέξεις μὲ ξένη καταγωγή, ποὺ καθὼς μάλιστα εἴδαμε οὔτε κλίνονται πάντοτε ἢ καὶ διατήρησαν κάποτε καὶ ξένη σχηματιστικὴ κατάληξη. Ἀκόμη καὶ στὶς ἐλάχιστες λέξεις ποὺ φαίνεται ἀναγκαία ἢ δικαιολογημένη ἡ συσχέτισή τους μὲ τὶς ταυτόσημες ἑλληνικές, ὅσο δὲ βρίσκεται ἱκανοποιητικώτερη ἐξήγηση (γιατὶ τὸ ζήτημα πρέπει νὰ μελετηθῆ γενικώτερα), ἔχομε νὰ κάμωμε μὲ παρετυμολογίες,

μὲ ἀρχικὴ πάντα ἀφετηρία τὴν ξένη γλῶσσα. (Λ. χ. *τυράλ* τυρί, τσιγκαν. kerál, *ἀσκέλ* σκυλί, τσιγκ. chúkel, *κρυμέλους* κρύβω).

Γενικὰ παρατηρῶ πὼς τὰ ντόρτικα ἀπαρτίζονται ἀπὸ τσιγκάνικες λέξεις (καὶ τύπους). Βέβαια εἶναι τὰ $^7/_{10}$ περίπου ἀπὸ τὰ λήμματα τῆς συλλογῆς μου. Ἔτσι ἀπ' ὅσες λέξεις ἀναφέρω παραπάνω εἶναι τσιγκάνικες οἱ ἀκόλουθες, μὲ τὴν ἴδια συνήθως σημασία καὶ στὰ τσιγκάνικα (ἀκόμη καὶ ὅταν πῆραν στὰ ντόρτικα καὶ νεώτερη σημασία: *μαντὸ* mandó, *μὰς* mas, *ματὸ* mattó, *μάτσε* matchó (πληθ. matché), *μὸλ* mol, *μπακρὸ* bakró, *μπαλαμὸς* balamó, *μπὲγκ* beng, *μποὺτ* but, μανχπή, μαγκπὴ mangepén (Βλ. πρόχειρα στοῦ Πασπάτη, Études sur les Tchinghianés ou Bohémiens de l'empire ottoman. Πόλη 1870 σ. 350, 355, 357, 359, 366, 156, 158, 159, 191). Πιθανώτατα εἶναι τσιγκάνικης καταγωγῆς τὸ *μέκο* σιωπή, σώπα (πβ. mek-, muk-, lassen, Finck, Lehrbuch des Dialekts der deutschen Zigeuner Μαρβοῦργο 1903, σ. 74).

Ὅσες λέξεις ἀπομένουν στὸ Μ δὲ φαίνεται νὰ εἶναι τσιγκάνικες οὔτε ἐξακρίβωσα ἀπὸ ποῦ μπῆκαν στὰ ντόρτικα. Καλύτερα ὅμως νὰ παραθέσω ἐδῶ ὁλόκληρο τὸν κατάλογο ἀπὸ τὶς μὴ τσιγκάνικες ἢ καὶ μὴ ἀναμφισβήτητα τσιγκάνικες λέξεις τῆς συλλογῆς μου· γιὰ μερικές τους δὲν εἶναι δύσκολο νὰ δειχτῇ πὼς ἔρχονται ἀπὸ ἄλλες βαλκανικὲς γλῶσσες, οἱ περισσότερές τους ὅμως εἶναι σκοτεινές, καὶ ἴσως θὰ δοθῇ ἔτσι σὲ κανένα συνάδελφο ἀφορμὴ νὰ μὲ διαφωτίσῃ, δημόσια ἢ ἰδιωτικὰ γιὰ καμιὰ ἀπ' αὐτές. (Καθρεφτίζουν, καθὼς εἶπα ρουμελιώτικη φωνητική, ὥστε γιὰ νὰ τὶς ἐτυμολογήσωμε θὰ πρέπῃ ν' ἀνατρέξωμε σὲ τύπους μὲ διαφορετικὸ φωνηεντισμό):

ἀνασὶ	ἄσκημος, κακὸς	*πὶς*	μπαρούτι
ἀτιὲ	ρακὶ	*πχλὸ*	νταούλι
γιάι	κρέας	*πχοὺτ*	γάλα
κιὰς̔	ρακὶ	*σουμνὰλ*	ὅμορφος
μὰρς̔	ρακὶ	*τσιμπιαλὸ*	σιτάρι
ντόρτης	χαλκιὰς	*τσιντεροὺλ*	λίγο
ξ̔ινιάσκος	κοιμοῦμαι	*τφοὺτ*	καπνὸς (ταμπάκο)

Πὼς τὰ τσιγκάνικα εἶναι ἡ βάση τῶν ντόρτικων, πὼς

αὐτὰ ἀπὸ κεῖνα γεννήθηκαν, δὲ μένει ἡ παραμικρὴ ἀμφιβολία. Εἶναι μάλιστα περίεργο — ὅσο καὶ ἱστορικὰ δικαιολογημένο — πὼς ἐνῶ τὰ τσιγκάνικα ἔδωσαν στοιχεῖα τους ἄφθονα στῶν περισσοτέρων εὐρωπαϊκῶν γλωσσῶν τὰ συνθηματικὰ ἰδιώματα (ἰδίως στὶς Ganuersprachen, κι ἀπὸ κεῖ, σὲ ἄλλες μυστικὲς γλῶσσες τῆς Γερμανίας) τόσο λίγο ἔχουν τροφοδοτήσει τὰ δικά μας τὰ μαστόρικα. Δύο μόνο λέξεις μὲ τσιγκάνικη καταγωγὴ ἔχω διαπιστώσει ὥς τώρα στὴ συλλογή μου τῶν μαστόρικων, τὸ *μπαρὸς* ἀφέντης (σὲ νέα σημασία, ἀπὸ τὸ τσιγκ. baró μεγάλος, βλ. παραπ.) καὶ τὸ *κοτόρ, κοτόρηδες* χρήματα (ἀπὸ τὸ τσιγκ. cotór κομμάτι, λίγο). Καὶ τὰ δύο ὅμως αὐτὰ λείπουν (τὸ πρῶτο στὴ νέα του τουλάχιστο σημασία) ἀπὸ τὰ καρπενισιώτικα ντόρτικα. Εἶναι ἄλλωστε εὔκολο νὰ δειχτῆ πὼς ἡ συγγένεια ποὺ ἀγκαλιάζει, πότε στενώτερη καὶ πότε πιὸ χαλαρή, τὰ διάφορα μαστόρικα τῆς πατρίδας μας, ἄφησε ἔξω ἀπὸ τὸν κύκλο της τὴν ἰδιαίτερη γλῶσσα τῶν χαλκιάδων τῆς Εὐρυτανίας μὲ τὴν ξεχωριστή της ἐξέλιξη.

Δὲ θὰ σταματήσω γιὰ νὰ ἐρευνήσω διεξοδικώτερα τὰ γλωσσικὰ φαινόμενα τῶν ντόρτικων. Συμπληρώνοντας μόνο ὅσα παραδείγματα παράθεσα παραπάνω θέλω νὰ προλάβω μερικὲς ἀπορίες ποὺ θ' ἄφησαν στὸν ἀναγνώστη.

Οἱ ξενότροποι ρηματικοὶ τύποι στὰ παραδείγματα τῶν φράσεων ποὺ ἔδωσα εἶναι σχηματιστικοὶ τύποι τοῦ τσιγκάνικου ρήματος, διατηρημένοι ἄκλιτοι στὰ ντόρτικα, στὴ μορφὴ ἀκριβῶς ποὺ ἀκούονταν, φαίνεται, συχνότερα στὰ τσιγκάνικα. Ἔτσι τὸ ντόρτικο *βέλα* ἔρχομαι, ἔρχεσαι, ἔρχεται κτλ., θὰ ἔρθω, θὰ ἔρθης, θὰ ἔρθη κτλ., εἶναι τὸ γ' ἑνικὸ τῆς ἐνεστωτικῆς ὁριστικῆς καὶ ὑποτακτικῆς τοῦ τσιγκάνικου avάva ἔρχομαι, avésa ἔρχεσαι, avéla ἔρχεται κτλ. Τὸ *ντέλα* δίνω, εἶναι τὸ γ' ἑνικὸ τοῦ τσιγκ. dáva δίνω, déla. Στὴν ἐπιμονή μου νὰ ἐξακριβώσω μήπως οἱ κρυσταλλωμένοι αὐτοὶ τύποι, παρουσιάζουν ὡστόσο μέσα στὸ ἑλληνικὸ ἔδαφος τίποτε σχηματιστικὲς καταλήξεις, μοῦ ἀπάντησε ὁ νέος βιολιντζής, χρησιμοποιώντας τὶς σχολικές του γνώσεις: «Δὲν ἔχομε ρήματα [δηλαδὴ ρηματικοὺς τύπους ποὺ κλίνονται, καθὼς μαθαίνομε στὸ σχολεῖο τὸ *λύω, λύεις, λύει*]. Εἶναι μέρη μέρη ποὺ λέμε μὲ τὴ δική μας γλῶσσα»· «ὅλα τὰ συμπεριλαβαίνομε».

Ὅσο γιὰ τὸ δρόμο ποὺ πῆραν μέσα στὰ ντόρτικα οἱ τσιγκά-

νικες καταλήξεις (γιατὶ νομίζω ἀπίθανο νὰ παρουσιάστηκαν τὰ παρακάτω φαινόμενα στοὺς μονόγλωσσους ἀκόμη ἢ καὶ δίγλωσσους ὕστερα ἑλληνόφωνους ἀτσίγκανους) ἔχομε: ὡς πρὸς τὸν τύπο, κοντὰ σὲ ἀσυμμόρφωτες λέξεις καθὼς *μάς, μόλ, ματό,* ἄλλες κανονισμένες: *μπέγκας -μπέγκηδες* (μὰ καὶ *μπέγκ*), *μπαλαμὸς* (ἀντὶ *μπαλαμό·* μὰ καὶ *ματό*), *ματοὶ* (πληθ. τοῦ ἀσυμμόρφωτου *ματό,* μεθυσμένος, λ. χ. *οἱ μπαλαμὲ εἶναι ματοί*). Σημασιολογικὰ ἐνδιαφέρει ἡ μετακίνηση τῆς σημασίας ποὺ δείχνει τὸ *μπαρὸς* μεγάλος→ *μπαρὸ* μαγαζί, ἴσως καὶ τὸ *μέκο,* ἂν ἀληθεύη ἡ παραπάνω ἐτυμολογία του. Στὸ balamo ρωμιὸς→ *μπαλαμὸς* ἄνθρωπος, χρωστοῦμε τὴ σημασιολογικὴ μετακίνηση σὲ ἐξωτερικοὺς λόγους, ἀφοῦ στὸν κύκλο ποὺ βρέθηκαν οἱ ντόρτηδες, ὅλοι οἱ γύρω τους ἄνθρωποι ἦταν ρωμιοί.

4. Οἱ ντόρτηδες.

Οἱ ντόρτηδες, ποὺ μιλοῦν τὰ ντόρτικα, εἶναι χαλκιάδες. Πολλοί τους παίζουν καὶ κανένα ὄργανο — σουραύλι, βιολί, ντέλφι κτλ., μερικοὶ μάλιστα τὸ ἔχουν κύρια ἢ ἀποκλειστική τους δουλειά. Κτήματα δὲν ἔχουν, καὶ ὅ,τι κερδίσουν, τὸ γλεντοῦν. Μιλῶ πάντα γιὰ τοὺς χαλκιάδες ἢ τοὺς *ρόμηδες* (τσιγκ. rom, ἀτσίγκανος, πβ. γαλλ. romani) τοῦ Καρπενισιοῦ. Καθὼς μὲ βεβαίωσαν κατοικοῦν ἄλλοι τέτοιοι γύφτοι στὸν κάμπο τῆς Φθιώτιδας, στὸ Ἀγά, Ἀμούρ, Βαριμπόμπι, Λαμία. Φαίνεται πὼς ἀποικίστηκαν τὸν περασμένο αἰῶνα ἀπὸ δυὸ καρπενισιώτικες οἰκογένειες.

Εἶναι ἐντελῶς ἐξελληνισμένοι καί, ἂν δὲ λογαριάσωμε γιὰ γλῶσσα τὰ ντόρτικά τους, μονόγλωσσοι, μιλώντας τὰ ρουμελιώτικα τῆς Εὐρυτανίας. Εἶναι ὅλοι τους χριστιανοί, κι ἔχουν τὸν ἑαυτό τους τὸ ἴδιο μὲ τοὺς ἄλλους Ἕλληνες, ὄχι ξεχωριστὴ ράτσα. Αὐτὸ τουλάχιστο μὲ βεβαίωσαν οἱ ἴδιοι. Οὔτε ἡ γλῶσσα τους ἡ ἰδιαίτερη ἔχει, λένε, καμιὰ ὁμοιότητα μὲ τὰ τσιγκάνικα τῶν τουρκόγυφτων, οὔτε τοὺς καταλαβαίνουν. «Τὴν καταγωγή μας» μοῦ ἔλεγε ὁ μαθητὴς ποὺ ρωτοῦσα, «τὴν ἔχομε καθαυτὸ ἑλληνική». Καὶ ὁ Γεροθεμιστοκλῆς μὲ βεβαίωνε πὼς ἡ γλῶσσα τους εἶναι κάτι ἐντελῶς ξεχωριστό. Ἐνῶ ὁ Χαλκιὰς στὸ Κεράσοβο, πιὸ κοντὰ στὴν ἀλήθεια καὶ μὲ λιγώτερη φροντίδα ν' ἀποκρύψη τὴ σχέση τῶν ντόρτηδων μὲ τοὺς ἀτσίγκανους, μοῦ

ὡμολόγησε πὼς οἱ τουρκόγυφτοι καταλαβαίνουν τὰ ντόρτικα, ἐνῶ ἀντίθετα αὐτὸς δὲν καταλάβαινε τίποτε ἀπὸ τὴ δική τους γλῶσσα. Πολὺ φυσικὰ βέβαια, ἀφοῦ τὸ δικό του φτωχοπεριωρισμένο λεξιλόγιο δὲ φτάνει γιὰ νὰ παρακολουθήση κανεὶς μιὰ συνομιλία στὰ τσιγκάνικα, ὅπου μάλιστα κι οἱ γνωστὲς ἀπὸ τὰ ντόρτικα ἀκόμη λέξεις παρουσιάζουν μεγάλο πλοῦτο τσιγκάνικων σχηματιστικῶν τύπων.

Αὐτὰ λὲν οἱ γύφτοι γιὰ τὸν ἑαυτό τους. Γιὰ τοὺς ἄλλους ὅμως καρπενισιῶτες εἶναι «Γύφτοι», κάτι ξεχωριστὸ κι ἰδιαίτερο, ὅσο κιὰν ἔχη σήμερα προχωρήσει ἡ ἀφομοίωση τους. Κάθονται ὅλοι μαζί, σὲ ξεχωριστὴ συνοικία, στὸ πιὸ χαμηλὸ μέρος τῆς πολίχνης, στὴν ἄκρη τοῦ ποταμοῦ, στὰ «γυφτοκάλυβα», καὶ τὶς περισσότερες φορὲς τοὺς καταλαβαίνεις ἀμέσως ἀπὸ τὴν ὄψη τους, μὲ τὸ γνωστὸ ἀτσιγκάνικο τύπο

Ἐγκαταστάθηκαν, φαίνεται, στὸ Καρπενίσι ἀρκετὰ παλιά. Τὴν ἐποχὴ ποὺ πῆγε ὁ Ἀλήπασας διηγοῦνται πὼς παραβγῆκαν στὸ παίξιμο οἱ Γύφτοι μουσικοὶ ποὺ εἶχε φέρει μαζί του ὁ Ἀλῆς ἀπὸ τὰ Γιάννενα μὲ τοὺς γύφτους τοὺς καρπενησιῶτες. Καὶ νίκησαν οἱ τελευταῖοι.

Ἐπιγαμίες μεταξὺ τῶν γύφτων καὶ τῶν ἄλλων καρπενισιωτῶν γίνονται τὸν τελευταῖο καιρό, χωρὶς νὰ εἶναι ὅμως συχνές. Καὶ πάλι, πιὸ συνηθισμένο εἶναι νὰ πάρη ρωμιὸς γύφτισσα παρὰ τὸ ἀνάποδο. Οἱ γεροντότεροι στὸ Καρπενίσι διηγοῦνται πὼς ἄλλοτε δὲν ἄφηναν τοὺς γύφτους νὰ ἔρθουν στὸ παζάρι, πὼς στὴν ἐκκλησία εἶχαν ἄλλοτε οἱ γύφτισσες ξεχωριστὴ θέση στὸ γυναικωνίτη, καὶ πὼς δὲ δέχονταν τὸ πρόσφορο τῶν γύφτων. Καὶ σήμερα ἀκόμη πίστευε ὁ ἀγωγιάτης μου, ὁ ἴδιος ποὺ μ᾿ ἔβαλε στὰ ἴχνη τους, πὼς «ἡ λειτουργιά τους δὲν πιάνεται».

Τοὺς γύφτους τοῦ Καρπενισιοῦ τοὺς ξέρει βέβαια κάθε καρπενισιώτης, πολὺ λίγοι ὅμως ξέρουν γιὰ τὴν ἰδιαίτερη γλῶσσα τους. Κάποτε ξέρουν καὶ μερικές της λέξεις, καὶ τὶς μεταχειρίζονται ὅταν τύχη νὰ χωρατεύουν, ἢ καὶ μιλώντας μὲ τοὺς γύφτους, τοὺς ντόρτηδες ἢ τοὺς *μουσμπέτηδες*, καθὼς τοὺς λένε, ποὺ μιλοῦν *μουσμπέτικα*, ντόρτικα. Πλατύτερη σχετικὰ διάδοση ἔχει τὸ ντόρτικο *τζάλα* φεύγα, στὴν παροιμιώδικη πιὰ φράση «*τζάλα* στὸ Πλατανόρεμα», ποὺ πολλοὶ τὴ μεταχειρίζονται ἀκόμη χωρὶς πιὰ νὰ ξέρουν τὴν ἀρχική της σημασία (¹).

(¹) Ὁ δημοδιδάσκαλος κ. Στέφ. Καραγιῶργος εἶχε τὴν καλοσύνη νὰ μοῦ στείλη τὴν ἀκόλουθη ἑρμηνεία της, καθὼς τοῦ τὴ διηγήθηκε ὁ κ. Τάκης Ἰατρίδης: Τὸν καιρὸ τῶν Τούρκων, ἅμα παρουσιαζόταν καμιὰ ἀγγαρειὰ δὲν τὴν ἔκανε

5. *Πῶς καὶ γιατί γεννήθηκαν.*

Μερικὰ λόγια ἀκόμη σχετικὰ μὲ τὴν αἰτία καὶ τὸν τρόπο ποὺ γεννήθηκαν τὰ ντόρτικα. Ἴσως νὰ μὴν μποροῦμε νὰ ποῦμε πὼς κανονικὰ οἱ μυστικὲς γλῶσσες μὲ ἄφθονα ξένα στοιχεῖα γεννιοῦνται στὰ χείλη ξενόφωνων (μὰ καὶ δίγλωσσων καθὼς ἐξηγῶ παρακάτω) κοινωνικῶν ὁμάδων, γιατὶ στὰ γνωστά μου παραδείγματα ἀπὸ τὰ συνθηματικὰ ἰδιώματα ποὺ διαμορφώθηκαν σὲ ἄλλους εὐρωπαϊκοὺς λαοὺς μπορεῖ νὰ πιστοποιηθῆ ἡ συμμετοχὴ μονάχα τῶν ξενόφωνων στὴ γένεσή τους — ἔτσι ἡ συμμετοχὴ τῶν ἑβραίων καὶ ἔπειτα καὶ τῶν ἀτσιγκάνων στὶς γερμανικὲς Gaunersprachen ἢ τῶν ἀτσίγκανων στ' ἀγγλικὰ cant, γιὰ νὰ περιοριστῶ στὰ χαρακτηριστικώτερα ἀπὸ τὰ γνωστότερα καὶ γνωστά μου παραδείγματα. Ὅπως καὶ νὰ εἶναι ὅμως, τὰ ντόρτικα μᾶς παρουσιάζουν τὸ καθαρώτερο καὶ τυπικώτερο παράδειγμα μυστικῆς γλώσσας ποὺ διαμορφώθηκε ἀπὸ ξενογλώσσους ἀποκλειστικὰ μὲ ξένα στοιχεῖα. Γιατὶ οἱ μουσμπέτηδες ἢ ντόρτηδες ἔχουν ἀναμφισβήτητα τσιγκάνικη τὴ καταγωγή τους καὶ ἡ κρυφή τους γλῶσσα εἶναι καὶ αὐτὴ τσιγκάνικη.

Ὡς πρὸς τὸ δεύτερο αὐτό, δὲ μένει καμιὰ ἀμφιβολία ὕστερα ἀπ' ὅσα ἔδειξα παραπάνω. Οἱ λίγες λέξεις ποὺ μπορεῖ νὰ παρετυμολογήθηκαν κατὰ τὰ ἑλληνικὰ δυναμώνουν τὸν τσιγκάνικο ἀρχικὸ

ἄλλος ἀπὸ τοὺς γύφτους. Ἰδίως τοὺς ἔστελναν ταχυδρόμους στὰ Γιάννενα, στὴ Λάρισα κτλ. Εἶχαν ἀποκάμει λοιπὸν καὶ γι' αὐτὸ ἔφυγαν ἀπὸ τὰ ντόρτικα, τὰ γυφτοκάλυβα, καὶ πῆγαν στὸ ρέμα πίσω ἀπὸ τὴν Τσούκα, τὸ Πλατανόρεμα. Ἐκεῖ δούλευαν μὲ τ' ἀμόνια τους, κι ἅμα πήγαινε ὁ κλητῆρας τοῦ κοτζάμπαση, σκοπὸς γύφτος τοποθετημένος σὲ κατάλληλο μέρος φώναζε: «Τζάλα στὸ Πλατανόρεμα». Ὅλοι ἔτρεχαν τότε νὰ κρυφτοῦν στὰ πλατάνια, κι ἔτσι δὲν ἔβρισκε ὁ κλητῆρας κανένα.

Ἔτυχε κάποτε νὰ εἶναι κοτζάμπασης ὁ Γερολιθαράς. Πῆγε ὁ κλητῆρας ποὺ χρειαζόταν δυὸ τρεῖς γύφτους, καὶ ἀκολουθώντας τὴ συμβουλὴ δὲν ξέρω καὶ ἐγὼ ποιοῦ, φόρεσε τὴν μπέρτα καὶ τὸ φέσι τοῦ Γερολιθαρᾶ, καβαλίκεψε τὸ ἄλογο τοῦ ἴδιου καὶ πῆγε. Ὁ σκοπὸς νόμισε πὼς ἦταν ὁ Γερολιθαράς ποὺ πήγαινε στὸ λιβάδι του — εἶχε ἕνα λιβάδι κεῖ κοντά — καὶ δὲ φώναξε στοὺς γύφτους τὸ *τζάλα*. Φαντάζεσαι πιὰ πόσο σάστισαν οἱ γύφτοι ὅταν ὕστερ' ἀπὸ λίγο εἶδαν ἀντὶς τὸ Λιθαρὰ ἐκεῖνον ποὺ φοβοῦνταν περισσότερο ἀπὸ κάθε ἄλλο.

Ἀπὸ τότε ἔφυγαν οἱ γύφτοι ἀπὸ Πλατανόρεμα καὶ ξαναγύρισαν στὰ γύφτικα. Ἡ φράση ὅμως «τζάλα στὸ Πλατανόρεμα» ἔμεινε καὶ πολλοὶ τὴ λένε χωρὶς πιὰ νὰ ξέρουν τί σημαίνει.

χαρακτῆρα τῆς μυστικῆς γλώσσας, ἐνῷ ὅσες ἀπομένουν, καὶ ἂν ἀκόμη τὶς ὑποθέταμε ὅλες τους ξένες καὶ μὴ τσιγγάνικες, δὲν μποροῦν νὰ τὸν ἀλλάξουν.

Ὅσο γιὰ τὸ πρῶτο, τὴν καταγωγὴ τῶν ντόρτηδων ἀπὸ τοὺς ἀτσίγκανους, κιὰν ἀκόμη δὲν εἴχαμε τὴν ἰδιαίτερή τους γλῶσσα, ἀνεξήγητη ἀλλιῶς, ἔχομε κοντὰ σὲ ὅσα παρατήρησα παραπάνω πολλαπλὲς ἀποδείξεις. Καὶ ἂν περιοριστοῦμε στὸ βιβλίο τοῦ θείου μου Ἀλ. Πασπάτη, ποὺ ἀνάφερα παραπάνω, γιὰ τοὺς Ἀτσίγκανους τῆς Τουρκίας καὶ τῆς Βαλκανικῆς, βρίσκομε διάφορες ἀναλογίες μὲ τοὺς ντόρτηδές μας στὶς ἀσχολίες τους, στὴ θέση τῶν χριστιανῶν ἀπέναντί τους κ. ἄ. Ἀξίζει μάλιστα νὰ σημειώσω ἐδῶ πὼς οἱ ἀτσίγκανοι ποὺ τραγουδοῦν σὰν πλανόδιοι μουσικοὶ στὰ πανηγύρια τῶν χριστιανῶν καὶ τῶν μουσουλμάνων, ἔκαναν, καθὼς μᾶς πληροφορεῖ ὁ Πασπάτης (ὅ.π., σ. 277) μερικὲς δικές τους λέξεις γιὰ νὰ μὴν τοὺς καταλαβαίνουν οἱ ξένοι. Ἀξιοσημείωτο εἶναι ἀκόμη, χωρὶς βέβαια ἄλλη ἀποδειχτικότητα, γιὰ τὴν ἀναλογία του μὲ ὅσες δυσκολίες δοκίμασα ἐγὼ στὴν πρώτη μου προσπάθεια νὰ γνωρίσω τὰ ντόρτικα, ὅ,τι διηγεῖται ὁ Baudrincourt πὼς ἔπαθε, ὅταν καὶ αὐτὸς θέλησε νὰ μελετήση τὰ τσιγκάνικα τῶν Πυρηναίων. Καθὼς διηγεῖται στὸ βιβλίο του (Vocabulaire de la langue des Bohémiens habitant les pays basques Français, Βορδὼ 1862, 40 σελ., σ. 10) μόνο μία συνομιλία κατάφερε νὰ ἔχη μὲ δυὸ γύφτισσες. Τὶς ἐμπόδισαν ὕστερα οἱ δικοί τους, ποὺ φοβήθηκαν πὼς ἦταν ἀντιπρόσωπος τάχα τοῦ κράτους, σταλμένος νὰ μάθη τὴ γλῶσσα τους καὶ νὰ προδώση τὰ μυστικὰ τῆς φυλῆς τους.

Πῶς θὰ φανταστοῦμε τώρα πὼς γεννήθηκαν τὰ ντόρτικα;

Στὰ χρόνια ποὺ προχωροῦσε ἡ γλωσσικὴ τουλάχιστον ἀφομοίωση τῶν ἀτσίγκανων ἔχομε νὰ ὑποθέσωμε μιὰ ἐποχὴ διγλωσσίας, ποὺ ἕνα τους μέρος τουλάχιστο, ἀπὸ τοὺς ἄντρες ἰδίως, μιλοῦσαν κοντὰ στὴ μητρική τους γλῶσσα καὶ τὰ ἑλληνικά. Ἡ διγλωσσία αὐτή, μεταφέρνοντας σιγὰ σιγὰ τὸ κέντρο τοῦ βάρους στὴν ἐπίκτητη νεομάθητη γλῶσσα, καταλήγει σ' αὐτῆς τὴν ἀποκλειστικὴ χρήση στὶς περιστάσεις ποὺ αὐτὴ κατισχύει ὁλοκληρωτικά — γιατὶ ἔχομε βέβαια καὶ τὶς περιπτώσεις ποὺ ἡ τελειωτικὴ καθυπερτέρηση ἀπομένει στὴν πρώτη γλῶσσα, καθὼς λ. χ. ἔγινε μὲ τοὺς ἕλληνες ρωμαίους, ποὺ ἂν καὶ *ρωμιοὶ* ὅμως δὲν ἐκλατινίστηκαν.

Στοὺς χαλκιάδες τοῦ Καρπενισιοῦ νίκησε ἡ ἑλληνικὴ γλῶσσα. Ἐγκαταστημένοι στὴν Εὐρυτανία ἀπὸ καιρὸ ἀπομονώθηκαν ἀπὸ τοὺς παλιούς των ὁμογλώσσους, ποὺ βρίσκονται ἀκόμη σὲ πολλὰ μέρη τῆς Ἑλλάδας, ἔτσι — γιὰ τὴν Αἰτωλία — στὸ Μεσσολόγγι, στὸ Αἰτωλικό, τοὺς Ληξάτες, τὸ Ἀγρίνιο, τὴ Λουδοβίτσα, ἔπειτα στὴν Πάτρα καὶ σὲ ἄλλα μέρη. Ἕνας μάλιστα γύφτος ἀπὸ τὸ Κεφαλόβρυσο (τῆς Τριχωνίας) ποὺ τὸν βρῆκα κληρωτὸ στὸ Μεσολόγγι καὶ τοῦ γύρευα πληροφορίες γιὰ τὰ τσιγκάνικα, τὴ μητρική του γλῶσσα, σχετικὰ μὲ τὰ ντόρτικα, μοῦ ἀποκήρυξε τοὺς γύφτους τοῦ Καρπενισιοῦ: «Δὲν ἔχομε συγγένεια μὲ δαύτους» μοῦ εἶπε· «ἐκεῖνοι εἶναι τουρκόγυφτοι». — Ὡστόσο μὲ πληροφόρησαν στὸ Καρπενίσι πὼς τὰ ντόρτικα τὰ ἔχουν καὶ οἱ γύφτοι τοῦ φθιωτικοῦ κάμπου.

Ὅποιο καὶ νὰ εἶναι ὅμως τὸ τελικὸ ἀποτέλεσμα ἀπὸ τὴ σύγκρουση αὐτὴ μεταξὺ τῶν δύο γλωσσῶν, ἡ νίκη δὲν εἶναι συνήθως ἀπόλυτη γιὰ τὴ νικήτρια, ἢ τουλάχιστον ἕνας ἀπὸ τοὺς σταθμοὺς στὸ δρόμο πρὸς τὴν τελικὴ ἐποχὴ τῆς καθαρῆς μονογλωσσίας δείχνει σημαντικὴ ἀνάμιξη. Γιατὶ στὴν ψυχὴ τῶν δίγλωσσων ἀνθρώπων τῆς μεταβατικῆς ἐποχῆς ἀρχίζουν ν᾽ ἀνακατώνωνται — ὅποια κι ἀπὸ τὶς δυὸ γλῶσσες καὶ ἂν μιλοῦν, — ἑτερόγλωσσα λεξιλογικὰ καὶ μορφολογικὰ ἀκόμη στοιχεῖα, καὶ ἐνῶ ἡ ἀνάμιξή τους δὲν μπορεῖ νὰ ἔχη γιὰ ἀποτέλεσμα τὴ δημιουργία τρίτης γλώσσας μὲ ἴσα στοιχεῖα ἀπὸ τὶς δύο παλιές, κατορθώνεται ὥστε ἐκείνη ἀπὸ τὶς δύο τους ποὺ ἀπομένει νικήτρια νὰ παρασύρη ἀπὸ τὴν ἄλλη στὸν ὀργανισμό της καὶ νὰ διατηρήση, γιὰ καιρὸ τουλάχιστο, δάνεια στοιχεῖα ἀπὸ τὴ νικημένη.

Ἔτσι καὶ γιὰ τὴ μεταβατικὴ ἐποχὴ τοῦ ἐξελληνισμοῦ τῶν ἀτσίγκανων, ἔχομε νὰ ὑποθέσωμε πὼς ἡ μητρική τους γλῶσσα, ἀνακατωμένη ἤδη ἀπὸ πρωτύτερα μὲ ἀρκετὰ ἑλληνικὰ στοιχεῖα, πῆρε μέσα της ἀκόμη περισσότερα, ἐνῶ συγχρόνως οἱ γύφτοι ποὺ ἄρχισαν νὰ μιλοῦν καὶ ἑλληνικὰ ἀνακάτωναν σ᾽ αὐτὰ ἄφθονα τὰ τσιγκάνικά τους — τόσο περισσότερα ὅσο λιγώτερο ἦταν ἀποτελειωμένος ὁ ἐξελληνισμός τους. Ἂν εἶχαν κατορθώσει ν᾽ ἀντισταθοῦν ἀποτελεσματικώτερα στὸν τελειωτικό τους ἐξελληνισμό — ἂν ἰδίως δὲν τοὺς ἔπεφτε τόσο ἀκαταγώνιστη ἡ δύναμη τοῦ ἑλληνικοῦ κόσμου ποὺ ἁπλώνονταν ἀπέραντος καὶ χωρὶς χρονικὸ τέλος γύρω

στὸ μικρό τους κύκλο—θὰ ἦταν δυνατὸ νὰ εἴχαμε στὸ τέλος γιὰ γλῶσσα τους, ἐξελληνισμένο πάντα, ἰδίωμα ἑλληνικὸ μὲ ἀρκετὰ τσιγκάνικα στοιχεῖα, λεξιλογικά, φωνητικά, τυπικά, συνταχτικά. Οἱ κοινωνικοὶ ὅμως καὶ γλωσσοκοινωνικοὶ ὅροι δείχτηκαν λιγώτερο εὐνοϊκοὶ σὲ μιὰ τέτοια ἐξέλιξη κι ἔτσι ὁ ἐξελληνισμός τους προχώρησε σὲ τέλεια ἴσως ἀφομοίωση.

Καὶ ὅμως ὁ ἐξελληνισμὸς τῶν γύφτων αὐτῶν δὲν ἦταν τόσο ἀπόλυτος γιὰ ὅλες τὶς διευθύνσεις, οὔτε ἔλειψαν οἱ κοινωνικοὶ λόγοι ποὺ ἀπαιτοῦσαν νὰ διατηρηθοῦν ἂς εἶναι καὶ λίγα μόνο στοιχεῖα τῆς προγονικῆς τους γλώσσας· καὶ τὴν ἀπόδειξη μᾶς τὴ δίνουν ἴσια ἴσια τὰ ντόρτικα. Διατηρήθηκαν αὐτὰ ἀπὸ τὴ μεταβατικὴ ἐκείνη ἐποχή, ἀπὸ τὴν ἀνάγκη νὰ μὴν τοὺς καταλαβαίνουν οἱ γύρω τους ἄνθρωποι. Ἂν εἴδαμε παραπάνω νὰ αἰσθάνωνται οἱ ἀτσίγκανοι τὴν ἀνάγκη αὐτὴ ὅταν ἀκόμη ἡ μητρικὴ γλῶσσα τοὺς κατωχύρωνε μὲ ἀρκετὴ ἀσφάλεια ἀπέναντι τῶν κοινωνικῶν ὁμάδων ποὺ εἶχαν ἀντίθετα μ' αὐτὲς συμφέροντα εἶναι αὐτονόητο πὼς θὰ τὴν ἔνιωθαν πολὺ ἐντονώτερα τώρα ποὺ ἀπώτεροι κοινωνικοὶ λόγοι προκαλοῦσαν τὸν ἐξελληνισμό τους, ἀναγκάζοντάς τους ν' ἀποδεχτοῦν τὴ γλῶσσα τῆς χώρας, ποὺ μ' αὐτὴν πιὰ ἔνωναν τὴν τύχη τους. Καταλαβαίνομε τὴν ἀνάγκη αὐτὴ ἅμα συλλογιστοῦμε τὴν ἰδιαίτερη ψυχολογία τῶν ἀτσίγκανων, ποὺ δυσκολεύονταν ν' ἀναγνωρίσουν ἀνεπιφύλαχτα στὴ γῆ αὐτὴ τὴν κοινὴ πατρίδα, ποὺ τοὺς ἔτρεφε μὲ ὅλους τοὺς νέους ὁμογλώσσους, τὴ νιώθομε ὅταν βλέπωμε καὶ σήμερα ἀκόμη τὴν ἐχθρικὴ κάπως ἐπιφύλαξη ποὺ διατηροῦν ἀπέναντί τους οἱ ἑλληνόγλωσσοι σύνοικοί τους, τὴ μαντεύομε καὶ ἀπὸ τὸ περιστατικὸ ἀκόμη ποὺ μεταχειρίζονται μιὰ κρυφὴ γλῶσσα· τέλος μᾶς τὴν πιστοποιοῦν μόνοι τους, ὅταν τύχη καὶ τοὺς ρωτήσωμε τί τὴ χρειάζονται καὶ γιὰ ποιὸ σκοπὸ τὴν ἔχουν.

«Τὴν καταγωγή μας» μοῦ ἔλεγε ὁ νέος βιολιντζής, «τὴν ἔχομε καθαυτὸ ἑλληνική. Μὰ τὴν ἔχομε μπαστάρδικη γλῶσσα γιὰ νὰ μὴ μᾶς καταλαβαίνη ὁ κόσμος».—«Τί τὴ θέλετε τὴ γλῶσσα αὐτή;» ρωτοῦσα ἕνα χρυσικό. «Κυρίως γιὰ τὰ συμφέροντά μας» ἦταν ἡ ἀπάντηση.—«Στὸ γλέντι» μοῦ ἔλεγε ὁ βιολιντζής, ὁ δάσκαλός μου τῶν ντόρτικων. «Μᾶς χρησιμεύουν στὰ βαρέματα, στοὺς γάμους, στὰ πανηγύρια». Καὶ εἶναι τὰ γλέντια κυριώτατη βιοποριστικὴ πηγὴ γιὰ

τοὺς γύφτους. Ὄχι βέβαια ἡ μόνη. Μὰ μήπως δὲν ἔχει καὶ ἀλλοῦ τὰ «συμφέροντά» του; Καὶ δὲν εἶχε ἄδικο ὁ νεαρός μου δάσκαλος, ὅταν στὴν ἐρώτησή μου: «ποῦ τὴ βρήκατε τὴ γλῶσσα αὐτή;... ἀπὸ ποῦ τὴν πῆραν οἱ πρόγονοί σας;» μοῦ ἀπάντησε, ἂν καὶ ἀρνήθηκε κάθε σχέση τῶν ντόρτηδων μὲ τοὺς τσιγκάνους: «Τὴν ἔβγαλαν μοναχοί τους, ἀπὸ τὸν προσπαππούλη μας ἀκόμη».

Κι ἔτσι ἔρχομαι σ' ἕνα τελευταῖο ζήτημα, πῶς τὴν ἔβγαλαν τὴ γλῶσσα αὐτὴ οἱ γύφτοι, δηλαδὴ πῶς ἄρχισαν νὰ μιλιοῦνται τὰ ντόρτικα — γιατὶ νομίζω πὼς τὴ συνειδητὴ συμμετοχὴ τῶν ντόρτηδων στὴ γένεσή τους, πρέπει νὰ τὴ φανταστοῦμε περιωρισμένη στὸ ἐλάχιστο δυνατὸ ὅριο (τουλάχιστο σχετικὰ μὲ τὰ τσιγκάνικα στοιχεῖα τῶν ντόρτικων).

Τὴν ἀνάγκη τῆς μυστικῆς γλώσσας, ἂν παραδεχτοῦμε τοὺς ἄλλους κοινωνικοὺς καὶ ψυχολογικοὺς ὅρους μόνιμους καὶ ἰσοδύναμους σὲ ὅλες τὶς ἐποχές, πρέπει νὰ τὴν ὑποθέσωμε ὅλο καὶ μεγαλύτερη ὅσο προχωροῦσε ὁ ἐξελληνισμὸς τῶν ντόρτηδων καὶ ἀπειλοῦσε νὰ τοὺς ἀφομοιώση πέρα πέρα στὸ ἑλληνικὸ περιβάλλον. Πρὶν ὅμως σβήσουν μέσα στὰ ἐπίκτητα ἑλληνικὰ τῶν γύφτων τὰ τελευταῖα στοιχεῖα τῆς μητρικῆς τους γλώσσας καὶ χαθῆ ἔτσι ὁ γλωσσικὸς φραγμὸς ποὺ χώριζε ἀκόμη τοὺς ντόρτηδες ἀπὸ τοὺς νέους των ὁμογλώσσους, μὰ καὶ ποὺ τοὺς δυνάμωνε στὴ μειονεκτική τους ἀδυναμία ἀπέναντί τους, κρυσταλλώθηκαν σὲ μιὰ στοιχειώδη μυστικὴ γλῶσσα μὲ περιωρισμένη χρήση κι ἔκταση, ὅσα ἀπὸ τὰ στερνὰ ἐκεῖνα λείψανα χρειάζονταν γιὰ νὰ ἐκφράσουν ἀκριβῶς ὅσα ἀνταποκρίνονταν στὶς σύγχρονές τους ἀνάγκες.

Ἡ διατήρηση καὶ καθιέρωση αὐτὴ τῶν ντόρτικων ἦταν τὸ φυσικώτερο πρᾶμα ποὺ μποροῦσε νὰ γίνη. Γιατί νὰ καταφύγουν οἱ ἐξελληνισμένοι ντόρτηδες, γιὰ τὴν κρυφὴ τους συνεννόηση, στὴ νεομάθητή τους γλῶσσα, τὰ ἑλληνικά, δίνοντας λ. χ. νέες σημασίες στοὺς τύπους της ἢ μετατρέποντας στὶς λέξεις της τὴ φωνητική τους μορφή, ἢ γιατί νὰ πᾶνε νὰ δανειστοῦν συστηματικὰ ἀπὸ τίποτε ἄλλες ξένες γλῶσσες ποὺ θὰ τύχαινε ν' ἀκούωνται γύρω τους, ἀφοῦ ὅσα χρειάζονταν γιὰ νὰ μὴν τοὺς καταλαβαίνουν ὑπῆρχαν ἕτοιμα σὲ μιὰ γλῶσσα δική τους, ποὺ ἀκόμη καὶ μέσα στὴ νέα τους γλῶσσα δὲν μποροῦσαν νὰ τὴν ἀποξεχάσουν, τὴ γλῶσσα τῆς μητέρας τους ἴσως

ἀκόμη, τῆς γυναίκας ποὺ μὲ τὴ συντηρητική της προσαρμογὴ στὰ περασμένα ἔμεινε συχνὰ μὲ τὴ γλῶσσα της ὁ τελευταῖος ἀντιπρόσωπος καὶ μάρτυρας μιᾶς ἱστορίας ποὺ θάσβηνε στὴ θύμηση τῆς νέας γενεᾶς; Καὶ γιὰ νὰ φανῆ καλύτερα τὸ πρᾶμα σ' ἕνα παράδειγμα: Ἔλεγαν οἱ ἀτσίγκανοι στὴ μητρική τους γλῶσσα o dui raklé *τὰ δυὸ ἀγόρια*, penéla e rakléske *λέει στὸ ἀγόρι*, djálas ko drom *πήγαινε στὸ δρόμο σου* κτλ. Οἱ ἐξελληνισμένοι ἀργότερα γύφτοι, ἔλεγαν πρὶν ἀκόμη ἀφομοιωθοῦν τελειωτικά, ἀνακατώνοντας ἀκόμη τὰ ἑλληνικά τους, τὶς ἀντίστοιχες φράσεις ἔτσι: *τὰ ντούι τὰ ρακλέ* (ἀνάλογα παραδείγματα παρουσιάζουν ὅσοι φραγκοελληνίζουν σήμερα) *πχιενέλα στὸ ρακλό* (τὸ *ρακλό* κλίνεται πιὰ σὰν ἑλληνικὴ λέξη, ἐνῶ τὸ *πχιενέλα*, «λέει» στὰ τσιγκάνικα, μένει ἄκλιτο, χωρὶς νὰ συμμορφωθῆ μὲ τοὺς ἑλληνικοὺς σχηματισμούς), *τζάλα τὸ δρόμο σου* πήγαινε τὸ δρόμο σου. Οἱ φράσεις ἀκριβῶς αὐτὲς διατηρήθηκαν γιὰ τὴ μυστικὴ συνεννόηση ὡς σήμερα, ὅταν ὁ πιὸ προχωρημένος ἐξελληνισμὸς τὶς ἐξαφάνισε πιὰ ἀπὸ τὴ καθημερινὴ συνομιλία.

*
* *

Λίγες φράσεις συνθηματικὲς σὲ μιὰ γωνιὰ τῆς ἑλληνικῆς γῆς πόσα προβλήματα δὲν κρύβουν καὶ πόσα ζητήματα δὲ θὰ μποροῦσαν νὰ διαφωτίσουν. Περισσότερα πρέπει νὰ προσδοκοῦμε ἀπὸ τὴ συστηματικὴ καὶ συνολικὴ συλλογὴ τῶν συνθηματικῶν γλωσσῶν τῆς πατρίδας μας, τόσο γιὰ τὴν ἱστορία τῶν ξένων φυλῶν ποὺ ἐποίκησαν στὴν ἑλληνικὴ γῆ, ὅσο γιὰ τὴν ἑλληνικὴ λαογραφία καὶ γλῶσσα, καθὼς καὶ γιὰ γενικώτερα ζητήματα σχετικὰ μὲ τὴ γλωσσικὴ ἀνάμιξη καὶ τὶς ψυχολογικὲς προϋποθέσεις τῶν συνθηματικῶν γλωσσῶν.

Μόναχο, Φεβρουάριος 1922.

ΟΝΕΙΡΟΠΟΜΠΟΙ

ΥΠΟ

ΜΙΧΑΗΛ Κ. ΣΤΕΦΑΝΙΔΟΥ

Ἡ ἐξακολούθησις τῶν ἔργων καὶ τῶν ἡμερῶν μας καὶ ὑπὸ τὸ κράτος τοῦ Μορφέως, τὸ «*θέαμα*» τῶν ὀνείρων, φυσικὸν ἦτο νὰ θεωρηθῇ ὥς τι προσχεδίασμα τῶν πραγματικῶς «*ἐσομένων*», οὐχὶ δ᾿ ἀτόπως ἴσως ὁ Δημόκριτος (1) ἐθεώρησε τὰ ὄνειρα ὡς «*εἴδωλα*» σχηματιζόμενα ἐκ τῶν ἀπορροῶν (αἰσθητοτέρων τὴν νύκτα) τῶν φαινομένων καὶ τῶν πραγμάτων. Καὶ θὰ ὑπέθετέ τις πράγματι ὅτι βλέπει τὸ ὄνειρον ἐντὸς κατόπτρου μαγικοῦ, τοῦ φωνήεντος καθρέπτου τῶν παραμυθιῶν, ὅπου ὁ βασιλιᾶς ἐμάντευε τὰ μέλλοντα. Ἐκ τῆς ζωηρότητος δὲ τῆς ὀνειρικῆς φαντασίας προῆλθεν ἡ πρὸς ὄνειρα παραβολὴ βιωτικῶν περιπετειῶν καὶ φυσικῶν φαινομένων, γαλήνης δὲ καὶ ὡραιότητος καὶ εὐτυχίας: «*Ἐπειδὰν παύσῃ ὀνειρώττων καὶ ἀποψήσῃ ἀπὸ τῶν βλεφάρων τὸ μέλι*» (2).

Μάγεμα ἡ φύσις κι᾿ ὄνειρο
στὴν ὀμορφιὰ καὶ χάρι (3).

Διότι τὸ μὲν κακὸν καὶ ἡ τρικυμία ἀφυπνίζουσι καὶ κοιμωμένους καὶ ἐξύπνους, ἐπαινοῦμεν δ᾿ ἀφ᾿ ἑτέρου τὰ «*ψεύτικα*» παρομοιάζοντες αὐτὰ πρὸς φυσικά, καὶ τὰ πραγματικὰ πρὸς ψευδῆ καὶ ὀνειρώδη.

Ἀδιάκοπος πίστις αἰώνων παρακολουθεῖ τὴν ὀνειρομαντείαν. Οὐδὲ θὰ ἠδύνατό τις ν᾿ ἀρνηθῇ βεβαίως συμπτώσεις πράξεων καὶ ὀνείρων — ὥς τινα σχέσιν αἰτίας πρὸς ἀποτέλεσμα. Μεθ᾿ ὅλην δὲ τὴν δυ-

(1) Ἀριστοτ., Καθ᾿ ὕπν. μαντ. ΙΙ.
(2) Λουκιαν., Ὄνειρ. ἢ ἀλεκτρ. (ἔκδ. Dindorf.) ΙΙ. 324.
(3) Σολωμός (ἔκδ. Πολυμᾶ), σ. 177.

σπιστίαν τῆς ἐπισήμου ἐπιστήμης, ἰσχύει ἀναμφιβόλως ὁ τοῦ Ἀριστοτέλους ἀφορισμός: «*Οὔτε καταφρονῆσαι (τὴν τῶν ὀνείρων μαντικὴν) οὔτε πεισθῆναι*» (¹). Ἐπειδὴ δέ, πάντοτε μέν, ἰδίᾳ δ' εἰς ζητήματα τῆς ἐπιστήμης σκοτεινά, ἀνάγκη καὶ ἡ ἐπίταξις τῆς λαϊκῆς ἐμπειρίας, ἔχει βεβαίως καὶ ἡ τῆς δημώδους ὀνειρομαντείας ἔρευνα ὄχι μόνον καθαρῶς λαογραφικήν, ἀλλὰ καὶ ἐπιστημονικὴν τὴν σημασίαν Τοῦτο δ' ἀκριβῶς ἐγὼ νομίζω τῆς Λαογραφίας πρόσθετον προτέρημα, ὅτι μετὰ τῶν μοτίβων, ἅτινα παρέχεται εἰς τὴν ποίησιν καὶ τὴν λογοτεχνίαν, ἀποτελεῖ συνάμα καὶ *πρώτην* τινὰ πηγὴν εἰς τὴν ἐπιστημονικὴν ἔρευναν (²). Μήπως δ' ὀλίγα διδάγματα ἐν τῇ φιλοσοφίᾳ καὶ τῇ Ἐπιστήμῃ εἶναι ἐκφιλοσόφησις λαϊκῶν μεταφορῶν καὶ προλήψεων καὶ παραδόσεων;

* * *

Τὰ ὄνειρα διακρίνονται εἰς ἀληθῆ καὶ εἰς ψευδῆ:

Δοιαὶ γάρ τε πύλαι ἀμενηνῶν εἰσὶν ὀνείρων. . . .
τῶν οἱ μὲν κ' ἔλθωσι διὰ πριστοῦ ἐλέφαντος,
οἵ ῥ' ἐλεφαίρονται, ἔπε' ἀκράαντα φέροντες,
οἳ δὲ διὰ ξεστῶν κεράων ἔλθωσι θύραζε,
οἵ ῥ' ἔτυμα κραίνουσι. . . . (³)

Τὰ ψευδῆ ὄνειρα λέγει συνήθως ὁ λαὸς φαντάσματα ἐντυπώσεων καθημερινῶν, τὰ δὲ ἀληθινὰ ὥς τινα κυρίως συμβολικὴν ἀναπαράστασιν μελλούσης περιπετείας. Ὁ θεὸς ἐν ταῖς ἀποκαλύψεσιν αὐτοῦ πρὸς τὸν ἄνθρωπον, δὲν ἠθέλησε νὰ ταράττῃ τὴν ἡσυχίαν τοῦ παρόντος διὰ τῆς σαφοῦς γνώσεως τοῦ μέλλοντος. Ὁ δὲ συμβολισμὸς διατηρεῖ πάντοτε (μάλιστα διὰ τὸ κακὸν) ἀμφιβολίαν σῴζουσαν. Καὶ καλύπτονται ὀξυμόρως δι' ἀλληγοριῶν καὶ εἰκονικῶν παραστάσεων αἱ τῶν μυστηρίων φανερώσεις. Γίνεται δ' ἡ τοῦ ὀνείρου ἐπαλήθευσις καὶ μετὰ χρόνον πολύν, ἀλλὰ καὶ αὐθημερὸν πολ-

(¹) Ἀριστ. ἔνθ. ἀνωτ. I. 1.

(²) Ἴδε τὴν πραγματείαν μου: Περὶ τῆς ἀρχῆς καὶ τῆς χρησιμότητος τῆς Ἱστορίας τῶν Φυσικῶν Ἐπιστημῶν, σελ. 20-21.

(³) Ὀδύσ. Τ. 562.

λάκις, καὶ εἶναι ταχυτέρα ἡ ἔκβασις τοῦ πρωϊνοῦ ὀνείρου τῆς Κυριακῆς. «*Βλέπομεν*» τὸ ὄνειρον: *Ὄνειρος ὁ θεὸς καὶ τὸ δι' αὐτοῦ θέαμα*» ([1]), καὶ τὸ ὄνειρον «*βγαίνει*» καὶ «*ξεδιαλύνει*», δηλαδὴ συμβαίνει ἐπεισόδιον, ὑπενθυμίζον τὰς πράξεις τοῦ ὀνείρου, καὶ ἐξηγεῖ τὰ ὄνειρα ὁ «*ξεδιαλεχτής*», τ. ἔ. ὁ ὀνειροκρίτης. Αἱ τῶν διαφόρων δ' ὀνείρων ἑρμηνεῖαι γίνονται ἐπὶ τῇ βάσει τῶν ὀνειροκριτικῶν παραδόσεων τοῦ Ἀρτεμιδώρου καὶ τοῦ Ἀστραμψύχου, καὶ συνήθως ἐκ τοῦ ἀντιθέτου — ὡς ἐὰν ὁ βίος τῶν ὀνείρων ἔκειτο ἐπὶ ἑτέρου ἐπιπέδου μαθηματικοῦ, ἀσυμμέτρως πρὸς τὸν βίον τῶν πραγμάτων. Ἐὰν δὲ παραδεχθῶμεν δύναμιν τῶν ὀνείρων μαντικήν, αἱ καθ' ὕπνους συμβολικαὶ τῶν γεγονότων παραστάσεις ἔχουσι κυρίως *ὑποβληθῇ* ἐκ τῶν ὀνειροκριτικῶν ἐκείνων παραδόσεων.

Ἀνάλογος πρὸς τὰ ὄνειρα εἶναι ἡ ὀπτασία ἐκείνου, ὅστις «*κατανέφτηκε*», ὅστις ὑπέστη ὕπνωσιν βαθεῖαν ὑπερφυσικὴν — κατῆλθεν εἰς τὸν κάτω - κόσμον ζωντανὸς καὶ εἶδε θαύματα καὶ εἶδε μάγια, ὡς ἐπὶ παραδ. εἰς τὸν *Ἀπόκοπον* τοῦ Μπεργαδῆ ([2]):

Πῶς ἐκαταίβης σύψυχος, συζώντανος πῶς ἦλθες,
καὶ πάλιν στὴν πατρίδα σου πῶς νὰ στραφῇς ἐκεῖθες;
ὅπου στὸν ᾅδην καταβῇ οὐ δύναται διαγύρειν.

Τοῦτο δὲ κυρίως παθαίνουσιν αἱ γραῖαι. Ὑποθέτω δὲ τὴν λέξιν «*κατανέβγουμαι*» προελθοῦσαν ἐκ τοῦ γνωστοῦ τροπαρίου τῆς Μ. Ἑβδομάδος: «*Βλέπε οὖν, ψυχή μου, μὴ τῷ ὕπνῳ κατενεχθῇς*, κτλ.» διόπερ καὶ θεωρεῖται τὸ πάθημα δηλωτικὸν ἁμαρτίας καὶ θεϊκῆς ἐπιτιμήσεως.

* * *

Ἀφ' οὗ τὰ ὄνειρα εἶναι θεόπεμπτα καὶ χρησμοὶ τῶν ἐσομένων, θὰ ἠδυνάμεθα βεβαίως νὰ προκαλέσωμεν διά τινος φαρμάκου ἢ δι' ὡρισμένης ἐπικλήσεως ὄνειρόν τι μαντικόν, πρὸς ὁδηγίαν τῆς πράξεώς μας. *Ἔτιλεν* ὁ Νεκταναβὼ *βοτάνας* πρὸς ὀνειροπόμπια καὶ *ἐμάγευεν ἱέρακας* πελαγίους ὀνειροπομπούς ([3]). Ἀλλ' εἰδικὰς «*αἰτήσεις*

([1]) Ἡσύχιος ἐν λ.
([2]) Bibl. grecq. vulg. ἐκδ. Legrand, II. σ. 97, στ. 77.
([3]) Pseudo-Callisth. ἔκδ. Meusel, σ. 709, 710. Πρβλ. Γαληνοῦ (ἔκδ. Kühn) τ. 12, σ. 251.

ὀνείρων,» «ὀνειραιτητὰ» καὶ «ὀνειροπομποὺς» ἢ «ὀνειροπομπά, ἀναγράφουσιν οἱ πάπυροι τοῦ Λουγδούνου, οἱ ὑπὸ Leemans τὸ πρῶτον ἐκδοθέντες (¹), ἰδίως δ' ὁ Pap. V τῆς Γ' μ. Χ. ἑκατοντ. — συνταγὰς προκλήσεων ὀνείρων, καθ' ἃς ἀναγράφεται ἐπὶ πινακιδίου ὁ τοῦ ὀνείρου σκοπός, «*ἀφιεροῦται*» δ' ἔπειτα τὸ πινακίδιον δι' ἐπῳδῶν καὶ τίθεται ὑπὸ τὸ προσκεφάλαιον τοῦ αἰτουμένου. Δηλοῖ δ' ἡ λέξις: *ἀφιέρωσις* τὸ κοινῶς λεγόμενον *μάγεμμα* καὶ τὸ *βλόγημα*, τ. ἔ. τὸ *καθαγίασμα* ἀντικειμένου τινός, οἷον φυλακτηρίου, κτλ.

Ἐν ἀρχῇ τοῦ παπύρου V, ἡ ἰδιότης νὰ «*πέμπῃ ὀνείρους*» ἀποδίδεται καὶ εἰς τὸν «*πάρεδρον ἔρωτά*», ἤτοι τὸ πρὸς ἐρωτικὰ φίλτρα ὁμοίωμα τοῦ Ἔρωτος, κατασκευαζόμενον ὡς ἑξῆς: *Λαβὼν — ἀρρενικὸν μεῖξον αὐτῷ πᾶν γένος ἀρωμάτων καὶ ποίησον ἔρωτα... ἐκ δεξιῶν κρατείτω τόξον καὶ βέλεα καὶ ψυχὴν.. ἀποτελέσας, ἀφιερώσεις ἡμέρας τρεῖς, παραθήσεις δὲ αὐτῷ παντοῖα γένη καρπῶν.. μικρὰ δίπα(λ)τα, πινακίδας, τόξα, μῆλα φοινίκια, κτλ.*» Ἡ ἀφιέρωσις γίνεται δι' «*ἀποπνίξεως*» πρὸ τοῦ εἰδώλου ἑπτὰ ζῴων, ἐκ τῶν ὁποίων ὀνομάζονται ἡ περιστερὰ καὶ ἡ τρυγὼν καὶ ὄρτυξ καὶ ἀλέκτωρ καὶ «*βασίλεισσα*», ἣν ὁ ἐκδότης ὑποπτεύει: *βασιλίσκον*, ἤτοι τὸ πτηνὸν *βασιλέα* ἢ τροχίλον (troglodytes europaeus), νομίζω δ' ὅμως πιθανώτερον ὅτι *βασίλισσα* δηλοῖ τὴν ἀλκυόνα, ἤτοι τὸ νῦν *βασιλοπούλι*, καθόσον ἡ ἐκλογὴ τῶν ἀνωτέρω πτηνῶν γίνεται μεταξὺ τῶν ἐρωτικωτέρων, ἡ δ' ἀλκυὼν καὶ ἰδιαιτέραν χαίρει τὴν εὔνοιαν τοῦ θεοῦ πρὸς κτίσιν τῆς φωλεᾶς της καὶ «*διὰ βίου λοχεύεται*» — ὡς λέγει ὁ Ἀριστοτέλης. Τὸ δὲ κενὸν πρὸ τῆς λέξεως *ἀρρενικὸν* πρέπει, νομίζω, νὰ συμπληρωθῇ διὰ τῆς λ. *κηρὸν*, διότι καὶ ἐκ κηροῦ κατεσκευάζοντο συνήθως τὰ τοιαῦτα ὁμοιώματα καὶ ῥητῶς ἐν τῷ Pap. W, pag. 7,45 ἀναφέρεται ποίησις ἱπποποτάμου ἐκ *κηροῦ πυρροῦ*». Τοῦτον δὲ τὸν *πυρρὸν κηρὸν* (τὸ κίτρινο κερί) δηλοῖ ἐνταῦθα ἡ λ. *ἀρρενικὸς (κηρός)*. Ὡς γνωστόν, καὶ πάλαι καὶ σήμερον, καὶ λίθοι καὶ ἄλλαι οὐσίαι διακρίνονται κοινῶς εἰς *ἄρρενας* (σκοτεινοτέρου χρώματος) καὶ *θήλεις* (χρώματος ἀνοικτοτέρου) (¹). Αἱ δὲ λέξεις: «*μικρὰ δίπαλτα, πινακίδας, τόξα*», τὰς ὁποίας ὁ ἐκδότης (σ. 46)

(¹) *Pap* (pyri graeci musei ant. publ.) *Lugd* (uni-Batav.), ed. C. Leemans, t. II. CIƆIƆCCCLXXXV.

(¹) Ἴδε ἐμὴν Ὀρυκτολογίαν τοῦ Θεοφράστου, σελ. 53.

ὑποπτεύει συνηρτημένας ὡς ἑξῆς: *δίπαλτα πινακίδος τόξα*, ἐξηγῶν tela quae utrimque vibrari possunt, οὐδεμίαν, νομίζω, ἔχουσι πρὸς ἀλλήλας σχέσεις, πρέπει δ' ἀναμφιβόλως νὰ ἐξηγήσωμεν τὸ «*μικρὰ δίπαλτα*»: ξιφίδια ἢ πελέκεις μικροὺς ἀμφιστόμους.

Μετὰ τὸν «*πάρεδρον*» ἀναγράφονται τέσσαρες εἰδικαὶ συνταγαὶ ὀνειροπομποί: α) *Ὀνειροπομπὸς Ἀγαθοκλέους* (V-4. 1), μάγου ἄλλοθεν ἀγνώστου: «*Λαβὼν αἴλουρον ὁλομέλανα.. ποιήσας πιττάκιον καὶ ἐγγράψας τὰ ὑποκείμενα καὶ ὃν θέλεις (ὄνειρον πέμψαι) καὶ ἔνθες εἰς τὸ στόμα τοῦ αἰλούρου*». Ἕπονται αἱ μαγικαὶ ἐπικλήσεις καὶ ἀφιερώσεις τοῦ πιττακίου. Προτιμᾶται δὲ αἴλουρος ὁλομέλας ὡς φορεὺς βεβαίως εὐτυχίας. Καὶ σήμερον δ' ὡς γνωστόν, ὁλόμαυροι γαλαὶ θεωροῦνται ἀγαθοδαίμονες τοῦ οἴκου.

β) *Ὀνειροπομπὸς Ζμεινίου Τεντυρείτου* (V. 4), ὀνόματος καὶ τούτου ἄλλοθεν ἀγνώστου: «*Λαβὼν ὀθόνιον καθαρόν.. γράψον εἰς αὐτὸ ἀνθρωποειδὲς ζώδιον.. εἶτα λαβὼν ἀμίλτωτον λύχνον, ἄγραφον, ἐνλυχνιάσας πλῆσον κερδίᾳ (κεδρελαίῳ), ἅψας τε ἐπίλεγε τὰ ὑποκείμενα.. Χαλαμανδριωφ, Ιδεαρωωθ.. τὰ ἅγια τοῦ θεοῦ ὀνόματα, ἐπακούσατέ μου, καὶ σύ, ἀγαθὲ δαίμων, οὗ τὸ κράτος μέγιστόν ἐστιν ἐν θεοῖς, ἐπάκουσόν μου, πορευθεὶς πρὸς τὸν (δεῖνα) εἰς τὸν οἶκον αὐτοῦ, ὅπου κοιμᾶται, εἰς τὸν κοιτῶνα αὐτοῦ καὶ παραστάθητι αὐτῷ.. ἐὰν μὴ πορευθῇς.. ἐρῶ τῷ μεγάλῳ θεῷ καὶ δήσας σε κατακόψει μελεϊστὶ καὶ τὰ κράτεά σου δώσει φαγεῖν τῷ ψωριῶντι κυνί, κτλ.*». Τὴν φράσιν: *κράτεά σου* μεταφράζει ὁ ἐκδότης: vires tuas (i. e. semina, σ. 56), ἀλλ' εἶναι βεβαίως ἡ λ. ἀναγραμματισμὸς (πιθανῶς ἀλληγορῶν τὴν δύναμιν) τοῦ: *κρέατά σου*.

γ) *Ὀνείρου αἴτησις* (*V. 5. 5.*) *ἀκριβὴς εἰς πάντα· γράψον εἰς βύσσινον ῥάκος αἵματι ὀρτυγίου θεὸν.. ὀρθὸν βιοπρόσωπον, ἐπίγραφον καὶ τὸ ὄνομα καὶ ἐπίλεγε τὸν λόγον: ἔρχου μοι οδτεφα, ὁ ἔχιον τὴν ἐξουσίαν, ἐπικαλοῦμαί σε, τὸν ἐπὶ τῶν πνευμάτων τεταγμένον θεὸν θεῶν, δεῖξαί μοι καθ' ὕπνους τόδε, ἐξορκίζω σε κατὰ τοῦ πατρός, τοῦ Ὀσίριδος καὶ Ἴσιδος τῆς μητρός σου, δεῖξαι μοι τὴν μορφήν σου καὶ περὶ ὧν θέλω χρημάτισον· ὄνομά σου Πιπυαθιψ, Ρηπνο, κτλ.*».

δ) *Ὀνειραιτητὸν* (V. 6. 15.) *Ἐπὶ τῆς ἀριστερᾶς χειρὸς ἔλαιον λαβών, ἐπίλεγε τὰ ὀνόματα.. καὶ κοιμῶ πρὸς ἀνατολὰς ἔχων τὴν τὴν κεφαλήν*».

Ἡ πρὸς τὴν γραφὴν τῶν αἰτήσεων τούτων εἰδικὴ μελάνη ἦτο πιθανῶς ἡ «*Τυφωνίου μέλανος γραφή*» (V. 3. 25), παρασκευαζομένη ἐξ ἀνεμώνης φλογίτιδος, χυλοῦ κυνάρας, σπέρματος ἀκάνθου αἰγυπτίας, μίλτου Τυφῶνος, ἀσβέστου, κονίας ἀρτεμισίας μονοκλώνου καὶ κόμεος Ὀμβρίου. Ἀνεμώνη φλογῖτις εἶναι ἡ anemone flammea, ἄκανθος αἰγυπτία ἡ Mimosa Nilotica καὶ κόμμι ὄμβριον πιθ. τῆς χώρας τῶν Ὄμβρων (Umbri) τῆς Ἰταλίας. Τὸ δὲ φυτὸν ἀρτεμισία ἀποκαλεῖται ἐν V. 12. 13: *πασιθέα* ὅπερ ὁ ἐκδότης (σ. 73) ὑποπτεύει *παρθένιον*. Ἀλλ' εἶναι βεβαίως *πασιθέα*, ἀναγραμματισμός τις τοῦ *ἀψιθέα* (τοῦ ἀψινθίου, ὡς ἄλλως ἀποκαλεῖται ἡ ἀρτεμισία).

Ἀλλὰ καὶ ὁ Pap. W, ἀναγράφει ἐν μὲν τῇ pag. 7, 45: *Ὀνειροπομπόν: Ποίησον ἱπποπόταμον ἐκ κηροῦ πυρροῦ, κοῖλον, καὶ ἔνθες εἰς τὴν κοιλίαν αὐτοῦ βιεβετνεησι καὶ χρυσὸν καὶ ἄργυρον καὶ τὸ καλούμενον βαλλαθα, τὸ τῶν Ἰουδαίων*». Τὸ *βιεβετνεησι* ὑποπτεύει ὁ ἐκδότης (σ. 180) ὄνομα μετάλλου, τὸ δὲ *βαλλαθα*, λέξιν ἑβραϊκήν, ἐξηγεῖ: perfudit, τοῦ perfundo=χέειν ἢ τήκειν. Ἐντεῦθεν δ' ὑποθέτω ὅτι πρόκειται καὶ πάλιν περὶ μετάλλου καὶ πιθανώτατα τοῦ λατινικοῦ stagnum (ἀργυρομολύβδου ἢ κασιτέρου), τῆς ἑλληνικῆς (ὡς ἀλλαχοῦ ὑπέδειξα) *σταγόνος*, δηλούσης, νομίζω, κυρίως τὸν ψευδάργυρον ([1]). Ἐν δὲ τῇ pag. 8, 23 τοῦ αὐτοῦ παπύρου ἀναφέρεται ὁ «*λόγος*», τ. ἔ. ἡ ἐπῳδὸς πρὸς τὸν ἥλιον, διὰ τὴν ἀφιέρωσιν ὀνειροπομποῦ: «*ἐγώ εἰμὶ ὁ ἐπὶ τῶν δύο βερουβει ἀνὰ μέσον τοῦ κόσμου καὶ γῆς, φωτὸς καὶ σκότους, νυκτὸς καὶ ἡμέρας, ποταμῶν καὶ θαλάσσης, φάνητέ μοι, Ἀρχάγγελε τοῦ Θεοῦ, ὁ ὑπὸ τὸν ἕνα καὶ μόνον τεταγμένος*».

Ἄξιαι ἰδιαιτέρας προσοχῆς εἶναι αἱ τῶν ἐπῳδῶν καὶ τῶν ἐπιγραμμάτων συμβολικαὶ λέξεις, αἰγυπτιακαὶ συνήθως ἢ ἑβραϊκαί, ἀναφερόμεναι εἰς παραδόσεις παλαιάς, ἢ συνήθεις Γνωστικαὶ ἀλληγορίαι, ἢ συγκοπαὶ λέξεων καὶ *ἀναγραμματισμοί*: *Γλύψον τὸ μέγα ὄνομα, αἰγυπτιακῷ σχήματι, ἀνεγραμματισμένον*» — «*Καὶ ἧς τὸ ὄνομα ἀναγραμματιζόμενον μέγα ἐστί*» — λέγει ὁ πάπυρος W, (5. 12—17). Οὕτω δ' ἐπὶ παραδ. τὸ ἀνωτέρω *οδτιψα* εἶναι βεβαίως ἀναγραμματισμὸς τοῦ *δέσποτα* — τὸ δ' ἐν τῷ Ἰατροσοφίῳ τοῦ Σταιρίδα ([2]):

([1]) Ἴδε τὰ ἄρθρα μου ἐν Λεξικογραφικῷ Ἀρχείῳ, Ε. σ. 82 καὶ ἐν Revue des Étydes grecques, XXXI, nº 142, σ. 204.

([2]) Biblioth. gr. vulg. par Legrand, II. σ. 11, 312.

στμμιτφϐ = στῶμεν μετὰ φόβου κτλ. Ἐθεωρεῖτο δ' ἐν ταῖς Ἀποκρύφοις ἐπιστήμαις ὁ *ἀναγραμματισμὸς* ὄχι μόνον ὡς παράγων σπουδαιότατος τῆς μαγικῆς ἐπιρροῆς, ἀλλὰ καὶ μέσον ἀποκρύψεως τῶν μυστικῶν μεθόδων ἀπὸ τῶν ἀμυήτων. Ὑπέδειξα δ' ἀλλαχοῦ (1) τὸν ἀναγραμματισμὸν καὶ ὡς σημαίνοντα συντελεστὴν εἰς τὴν ἐξέλιξιν τῶν λέξεων. Αἱ δὲ μυστικαὶ ἐπικλήσεις καὶ ἐξορκισμοί, ὑπενθυμίζοντες πολλὰς προσευχὰς τῆς ἐκκλησίας ῥητορικότητος ποιητικῆς — ὡς τὸ λογοτεχνικὸν ὕφος τῶν χυμευτῶν ἀνακαλεῖ τὴν μνήμην τῶν *προφητειῶν* — καταλήγουσι πολλάκις εἰς τὴν συμβουλήν, αὐστηρῶς νὰ τηρηθῇ ἡ μυστικότης τῆς πράξεως: «Κρύβε, κρύβε τὸ ἀληθινὸν ουφαρ τὸ περιέχον τὴν ἀλήθειαν!» *«Ἔχε ἐν ἀποκρύφῳ, ὡς μεγάλον μυστήριον»!* — ἡ συνήθης μυστικότης τῶν Ἀποκρύφων Ἐπιστημῶν, ἡ προαχθεῖσα ὑπὸ τοῦ ἀλχυμιστοῦ *Τζαφὰρ* εἰς πολύτιμον βιονομικὸν ἀφορισμόν (2): *«Ἐὰν ἐννοήσητε τὴν μέθοδον καὶ ταύτης γίνητε κύριοι, μὴ γνώτω ἡ ἀριστερὰ ὑμῶν τί ποιεῖ ἡ δεξιά. Πρὸς θεοῦ! Ἐὰν μὴ τὴν συμβουλὴν ταύτην δεχθῆτε καὶ ἀνακοινώσητε τὸ πρᾶγμα τοῖς σοφοῖς καὶ τοῖς φίλοις ὑμῶν καὶ τοὺς οἰκείους μυήσητε εἰς τὴν μέθοδον, θὰ ὑποστῆτε ἀδικίαν ἀνεπανόρθωτον!»*

*
* *

Αἱ μαγικαὶ αὗται πράξεις, προϊόντα πίστεως καὶ δεισιδαιμονίας, συμβολικαὶ διατυπώσεις ἐμμόνων ἰδεῶν καὶ ἀσφαλιστικαὶ δικλεῖδες ψυχώσεων, ἔχουσι σήμερον βεβαίως μόνον ἱστορικὴν τὴν σημασίαν, πρὸς τὴν ἔρευναν ἰδίως τῆς ὁμαδικῆς ψυχολογίας τῶν καιρῶν ἐκείνων.

Ἀλλ' ὅταν ποτὲ ἐπανέλθωσι παλαιῶν θεῶν λατρεῖαι — οὐδὲν δὲ τούτου πιθανώτερον ἐν τῇ διηνεκεῖ ἀνακυκλώσει τῶν κόσμων — θὰ εἶναι τότε χρήσιμον, χάριν συντομεύσεως τῆς πρὸς τὴν ἀλήθειαν ὁδοῦ, νὰ ἐρευνηθῶσι καὶ τῶν παλαιῶν τούτων μαγικῶν μυστηρίων οἱ ἀμέτρητοι βυθοί. Ἀμβλεῖα ἡ τῶν ἀνθρώπων ἄγνοια, ὁ δὲ χρόνος ὀξύς.

---

(1) Ἴδε τὸ ἄρθρον μου ἐν Λεξικογραφικῷ Ἀρχείῳ Γ' 213.

(2) Ἴδε ἐμὰς Συμβολὰς εἰς τὴν Ἱστορίαν τῶν Φυσ. Ἐπιστημ. σ. 52.

Η ΛΟΙΔΟΡΙΑ

ΛΑΪΚΗ ΠΑΡΑΔΟΣΙΣ ΠΕΡΙ ΤΟΥ ΞΥΛΟΥ ΤΟΥ ΣΤΑΥΡΟΥ

ΥΠΟ

ΣΤΙΛΠΩΝΟΣ Π. ΚΥΡΙΑΚΙΔΟΥ

Διευθυντοῦ τοῦ Λαογραφικοῦ Ἀρχείου.

Τῶν μεγάλων ἐπιστημονικῶν ἔργων, τῶν ὁποίων τὴν θεμελιώδη διὰ τὴν ἐπιστήμην σημασίαν δὲν ἐλαττώνει ὁ παρερχόμενος χρόνος, ἀλλ' ἐπὶ μᾶλλον καὶ μᾶλλον βεβαιοῖ, ἴδιον δὲν εἶναι ἡ λύσις πάντων τῶν ζητημάτων, ὅσα ἐντὸς τοῦ εὐρέος αὐτῶν σχεδίου περιλαμβάνουν —τοῦτο θὰ ἦτο ἀνθρωπίνως ἀδύνατον—, ἀλλὰ πολὺ μᾶλλον ἡ διὰ τῆς συγκεντρώσεως τοῦ ὑλικοῦ καὶ τῆς συστηματοποιήσεως τῶν ἐγνωσμένων θέσις καὶ ὑπόδειξις τῶν προβλημάτων καὶ ἡ προπαρασκευὴ τῶν λύσεων. Οὕτω δημιουργοῦνται πάντοτε νέα ἐλατήρια καὶ ἀνοίγονται νέαι ὁδοὶ διὰ τὴν περαιτέρω ἐπιστημονικὴν ἔρευναν.

Τοιαῦτα ἔργα διὰ τὴν ἑλληνικὴν λαογραφίαν εἶναι τὰ μεγάλα ἔργα τοῦ ἀειμνήστου διδασκάλου Ν. Γ. Πολίτου, αἱ *Παροιμίαι* καὶ αἱ *Παραδόσεις,* διὰ τῶν ὁποίων ἐτέθησαν εὐρέα τὰ θεμέλια τῆς ἐπιστήμης τῶν δύο τούτων σπουδαιοτάτων ἐκδηλώσεων τοῦ βίου τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ, καὶ ἠνοίχθη ὁ δρόμος εἰς τοὺς ἐρευνητάς, ὅπως προαγάγουν τὴν ἔρευναν, ζητοῦντες τὰς λύσεις τῶν τεθειμένων προβλημάτων καὶ συμπληροῦντες καὶ τελειοῦντες οὕτω τὸ ὅλον ἐπιστημονικὸν οἰκοδόμημα.

Τοιαύτην τινὰ περαιτέρω ἔρευναν, στηριζόμενοι εἰς ὅσα μᾶς παρέχει ὁ Πολίτης εἰς τὰς Παραδόσεις του, θέλομεν ἐπιχειρήσει εἰς τὰ κατωτέρω ὡς πρὸς τὴν λαϊκὴν παράδοσιν, τὴν ἀναφερομένην εἰς τὸ ξύλον τοῦ Σταυροῦ. Ἡ παράδοσις ἔχει ὡς ἑξῆς· (1).

---

(1) *Πολίτου,* Παραδόσεις Α' σ. 101 ἀρ. 179.

Όταν ἐμαθητεύθη πῶς οἱ Ἑβραῖοι καταδίκασαν τὸ Χριστὸ νὰ τὸν σταυρώσουν, μαζεύτηκαν τὴ νύχτα ὅλα τὰ φυτὰ καὶ ἀποφάσισαν νὰ μὴ δώσουν τὸ ξύλο τους γιὰ νὰ φτειασθῇ ὁ Σταυρός. Ἀλλ᾽ ὅπως μέσ᾽ ᾽ς τοὺς δώδεκα Ἀποστόλους βρέθη κ᾽ ἕνας Ἰούδας, ἔτσι μέσα ᾽ς τ᾽ ἄλλα δέντρα βρέθη κ᾽ ἡ λοιδοριά, κι αὐτὴ μονάχη εἶπε πῶς δὲν τὸ παραδέχεται αὐτό. Ὅλα τ᾽ ἄλλα φυτὰ τὴν ἀναθεμάτισαν τότε, κ᾽ εἶπαν νὰ εἶναι πάντα ἀφωρεσμένη γιὰ τὴ φοβερὴ προδοσιά της.

Τὴν ὥρα, ποὺ οἱ Ἑβραῖοι οἱ τεχνῖτες δοκίμασαν νὰ φτειάσουν τὸ Σταυρό, εἶδαν μ᾽ ἀπορία τους, πῶς ὅ,τι ξύλο ἔπιαναν δὲν ἄφηνε νὰ τὸ πελεκοῦν καὶ νὰ τὸ κάνουν ὅπως θέλουν, μόνο ἐστριφογύριζε κ᾽ ἔσπαζε κ᾽ ἐχαλοῦσε, καὶ πῶς ὅλοι οἱ κόποι τους πήγαιναν χαμένοι. Ἀφοῦ τὰ ἐδοκίμασαν ὅλα τὰ ξύλα καὶ δὲν μπόρεσαν νὰ κατορθώσουν τὸ θέλημά τους, ἔπιασαν καὶ ξύλο λοιδοριᾶς, καὶ μόνο αὐτὸ δὲν τοὺς ἔκανε ἀντίστασι· καὶ ἔτσι ἔφτειασαν τὸ Σταυρό.

Γι᾽ αὐτὸ ἡ λοιδοριὰ εἶναι καταραμένο δέντρο, καὶ γι᾽ αὐτὸ οἱ ξυλοκόποι ᾽ς τὰ βουνὰ τὸ ἀποφεύγουν, γιὰ νὰ μὴ λερώσουν τὸ τσεκούρι τους καὶ νὰ μὴ μαγαρίσουν μ᾽ αὐτὸ τὴν καθάρια φλόγα τῆς φωτιᾶς.

Ὁ Πολίτης εἰς τὰς σημειώσεις του (1) ἀναφέρει πάσας τὰς γνωστὰς εἰς αὐτὸν παραπλησίας παραδόσεις ἄλλων λαῶν περὶ τοῦ αὐτοῦ θέματος, χωρὶς νὰ ἐξετάζῃ περαιτέρω τὴν γένεσιν τῆς παραδόσεως. Μετὰ τὸν Πολίτην ὁ Dähnhardt (2) συγκεντρώνει πάσας τὰς σχετικὰς πρὸς τὸ ξύλον τοῦ Σταυροῦ παραδόσεις, προκειμένου δὲ περὶ τῆς ἑλληνικῆς, ἣν παραλαμβάνει παρὰ τοῦ Πολίτου, νομίζει ὅτι τὸ πρότυπον αὐτῆς εὑρίσκεται εἰς ταλμουδικὴν διήγησιν, τὴν ὁποίαν ἀναφέρει καὶ ὁ Πολίτης, καὶ κατὰ τὴν ὁποίαν ὁ Χριστὸς ὥρκισε τὰ φυτὰ νὰ μὴ δεχθοῦν νὰ ἀπαγχονισθῇ ἐξ αὐτῶν, ἀφῆκε δὲ μόνον στέλεχος λαχάνου, ἐκ τοῦ ὁποίου καὶ ἐκρεμάσθη.

Ἀλλὰ μοῦ φαίνεται ὅτι ἀλλαχοῦ καὶ ἄλλως πρέπει νὰ ἀναζητηθῇ ἡ γένεσις καὶ διαμόρφωσις τῆς παραδόσεως. Καὶ πρῶτον μοῦ φαίνεται ὅτι πρέπει νὰ ἀναζητηθῇ τὸ ἐλατήριον, τὸ ὁποῖον ὤθησε τὸν λαὸν εἰς τὴν μυθοπλαστίαν, ἡ ἀφορμή, ἐξ ἧς ὡρμήθη ὁ λαὸς εἰς τὸν σχηματισμὸν τῆς παραδόσεως, δεύτερον δὲ νὰ ἐξετασθῇ ὁ τρόπος, καθ᾽ ὃν διεπλάσθη ἡ παράδοσις.

(1) *Πολίτου,* Παραδόσεις Β′ σ. 784 κ.ἑ.

(2) Natursagen II 207 κ.ἑ. καὶ 292.

*
* *

Ὡς πρὸς τὸ πρῶτον φρονῶ ὅτι τὸ ἐρώτημα, *ὁποῖόν τι ἦτο τὸ ξύλον τοῦ Σταυροῦ,* μετεδόθη εἰς τὸν λαὸν ἐκ τοῦ κύκλου τῶν κληρικῶν. Τὸ ἐρώτημα τοῦτο ἀπησχόλησεν ἀρκετὰ τοὺς θεολογοῦντας καὶ μάλιστα τοὺς καθολικοὺς τῶν νεωτέρων χρόνων. Ἀλλὰ καὶ ἐκ τῶν μεγάλων πατέρων τῆς ἐκκλησίας τινὲς δὲν ἀπηξίωσαν νὰ τὸ θίξουν. Ἐζητήθη δὲ ἡ λύσις αὐτοῦ κατὰ δύο διαφόρους μεθόδους, τὴν θεολογικήν, ἂς τὴν ὀνομάσωμεν οὕτω, καὶ τὴν λογικήν (¹). Ἄλλοι μὲν δηλ. ἀναχωροῦντες ἐκ τῶν παραδεδεγμένων ἰδεῶν, ὅτι οἱ προφῆται προεσήμαναν ὅλας τὰς λεπτομερείας τοῦ βίου τοῦ Χριστοῦ, ἐζήτησαν εἰς τὰς ἀλληγορίας αὐτῶν νὰ εὕρουν εἰδήσεις περὶ τοῦ ζητήματος, ἄλλοι δὲ ἀφήνοντες κατὰ μέρος τὰς ἀλληγορίας ἐζήτησαν νὰ εὕρουν τὴν ἀπάντησιν εἰς τὴν φύσιν, εἰς τὸν φυτικὸν κόσμον τῆς Παλαιστίνης, ὅπου ἐσταυρώθη ὁ Σωτήρ, ὡς καὶ εἰς διάφορα τεκμήρια, τὰ ὁποῖα παρέχει ἡ διήγησις τῶν εὐαγγελιστῶν περὶ τοῦ Πάθους.

Κατὰ τὴν πρώτην ἐπικρατεστέρα εἶναι ἡ γνώμη, ἡ ὁρμωμένη ἐκ τῶν λόγων τοῦ Ἡσαίου: *Ἐν κυπαρίσσῳ καὶ πεύκῃ καὶ κέδρῳ ἅμα δοξάσαι τὸν τόπον τὸν ἅγιόν μου.* Ταύτην φαίνεται παραδεχόμενος καὶ ὁ Χρυσόστομος, ὅταν ἐν τῷ περὶ προσκυνήσεως τοῦ Σταυροῦ λόγῳ αὐτοῦ, ἐὰν εἶναι γνήσιος, λέγῃ (¹). «*Καὶ Ἡσαΐας πόθεν ἦν, καὶ ποῖα τὰ ξύλα τοῦ Σταυροῦ λέγει. Ἐν κυπαρίσσῳ καὶ κέδρῳ ἅμα δοξάσαι τὸν τόπον τὸν ἅγιόν μου*». Κατὰ τὴν δευτέραν ἐπικρατεστέρα εἶναι ἡ γνώμη, ὅτι ξύλον δρυὸς ἐχρησίμευσε διὰ τὴν κατασκευὴν τοῦ Σταυροῦ, διότι τὸ δένδρον τοῦτο εἶναι συνηθέστερον εἰς τὴν Παλαιστίνην, εἶναι δὲ καὶ στερεὸν καὶ βαρύ, ὥστε νὰ δικαιολογοῦνται τὰ σχετικὰ περιστατικὰ τοῦ εὐαγγελίου. Ὑπάρχουν τέλος καὶ οἱ σκεπτικοί, οἱ ἀποκρούοντες τὸ δυνατὸν τῆς εὑρέσεως πάσης λύσεως.

Πλὴν ὅμως τῶν σοβαρωτέρων τούτων ἀποπειρῶν, τὸ ζήτημα ταχέως εἰσῆλθε καὶ εἰς τὴν θρησκευτικὴν παράδοσιν. Ἐσχηματίσθησαν δὲ διάφοροι καὶ ποικίλαι διηγήσεις, τῶν ὁποίων βάσις εἶναι ἡ ἰδέα περὶ τῆς ἀντιστοιχίας τῶν γεγονότων τῆς πτώσεως τῶν πρωτοπλάστων

(¹) Περὶ τοῦ Σταυροῦ ἐν γένει βλ. τὸ μέγα ἔργον τοῦ Gretser, De sancta cruce. Ἰδιαιτέρως περὶ τοῦ ξύλου τοῦ Σταυροῦ σ. 26 κέξ.

(¹) Migne, PG. 52, στ. 839.

καὶ τῆς σωτηρίας αὐτῶν διὰ τῆς ἐνανθρωπήσεως τοῦ Σωτῆρος, τὴν ὁποίαν οἱ πατέρες συχνότατα ἐτόνισαν, οἷον ὁ Χρυσόστομος (1)· «*Ὁ Ἀδὰμ διὰ τοῦ ξύλου τῆς βρώσεως κατεκρίθη, καὶ ὁ νέος Ἀδὰμ Χριστὸς ὁ Θεὸς ἡμῶν διὰ τοῦ ξύλου τοῦ Σταυροῦ ἡμᾶς ἐνίσχυσε*». Οὕτως ἐπλάσθη ὅτι τὸ ξύλον τοῦ Σταυροῦ προήρχετο ἐκ τοῦ Παραδείσου, ἐκ τοῦ αὐτοῦ δένδρου, ἐκ τοῦ ὁποίου ἔφαγεν ὁ Ἀδάμ· ἡ δὲ διήγησις αὕτη διαφοροτρόπως ποικιλλομένη διεσπάσθη εἰς πληθὺν συναξαριακῶν ἀφηγήσεων, αἱ ὁποῖαι κατὰ τοὺς μέσους χρόνους ἐν τῇ Δύσει καὶ ποιητικῶς εἰς διαφόρους γλώσσας διεσκευάσθησαν (2).

Ἐντεῦθεν λοιπόν, ἐκ τοῦ κλήρου, νομίζω ὅτι παρέλαβε τὸ ἐρώτημα καὶ ὁ λαός, εἰς τὸ λεπτομερειακὸν πνεῦμα τοῦ ὁποίου φαίνεται ὅτι πολὺ καλὰ προσηρμόζετο. Διότι φυσικὰ καὶ εἰς τοῦ λαοῦ τὴν ἀντίληψιν, ὅπως καὶ εἰς τοὺς ἡμιμαθεῖς κληρικούς, τὸ μὲν μέγεθος καὶ ἡ φιλοσοφικὴ ἔννοια τῆς ἀπολυτρώσεως ἦτο ἀπρόσιτος, μόνον δὲ προσιταὶ ἦσαν αἱ λεπτομέρειαι.

Ἀλλ᾽ ἡ ἀπάντησις, τὴν ὁποίαν ἔδωκεν ὁ λαὸς εἰς τὸ τεθὲν αὐτῷ ἐρώτημα, ἦτο ἐντελῶς ἰδική του, ἐντελῶς διάφορος ἀπὸ τὴν θεολογικήν. Ὁ λαὸς εἰς τὰς τοιαύτας περιστάσεις, ἐκεῖ ὅπου οἱ μᾶλλον εὐπαίδευτοι ζητοῦν αἴτια καὶ πλάττουν θεωρίας, ἀπαντᾷ συνήθως ποιητικώτατα μὲ μίαν πραγματικότητα, μὲ ἕνα μῦθον, μὲ μίαν παράδοσιν. Καὶ εἰς τὴν περίπτωσιν ταύτην ἔδωκεν ὡς ἀπάντησιν τὴν ἀνωτέρω παρατεθεῖσαν παράδοσιν.

* * *

Ἐρχόμεθα εἰς τὸ δεύτερον ζήτημα, τὸν τρόπον, καθ᾽ ὃν διεπλάσθη ἡ παράδοσις. Εἰς τὴν λύσιν τούτου μᾶς ὁδηγεῖ αὐτὴ ἡ παράδοσις. Διότι συνήθως τὰ προϊόντα τοῦ λαϊκοῦ πνεύματος, ὅταν διατηροῦνται ἀνόθευτα, εἶναι τόσον διαυγῆ καὶ τόσον, δύναται κανεὶς νὰ εἴπῃ, διαφανῆ, ὥστε ὄπισθεν αὐτῶν νὰ διακρίνωνται εὐκόλως αἱ ψυχικαὶ πηγαί, ἐκ τῶν ὁποίων ἀπέρρευσαν.

Καὶ πρῶτον διατί ἆρά γε ὁ λαὸς ὡς δένδρον προδοτικὸν ἐξέλεξε τὴ λοιδοριά; Τὸν μῖτον εἰς τὴν λύσιν τοῦ ἀπορήματος μᾶς πα-

(1) Migne, PG. 62 στ. 748.

(2) Περὶ τῶν διηγήσεων τούτων βλ. Encyclopädie der Kathol. Theol. ἐν λ. Kreuz (VII στ. 1083 κέ.), ἔνθα καὶ πλήρης βιβλιογραφία.

ρέχει πάλιν αὐτὴ ἡ παράδοσις, δι᾽ ὅσων ἐν τέλει λέγει. «*Γι᾽ αὐτὸ οἱ ξυλοκόποι 'ς τὰ βουνὰ τὴν ἀποφεύγουν, γιὰ νὰ μὴ λερώσουν τὸ τσεκούρι τους καὶ νὰ μὴ μαγαρίσουν τὴν καθάρια φλόγα τῆς φωτιᾶς*». Διὰ τούτων βεβαιοῦται πρωτίστως τοῦτο, ὅτι *οἱ ξυλοκόποι ἀποφεύγουν τὴ λοιδοριά*. Καὶ εἰς μὲν τὴν παράδοσιν ἡ δεισιδαιμονία αὕτη ἔρχεται ὡς τὸ ἐπακολούθημα, ὡς ἡ κατακλεὶς τῆς ὅλης μυθοπλαστίας, ἀλλ᾽ ἆρά γε καὶ πράγματι οὕτως ἔχει ἢ ὅπως συνήθως συμβαίνει, ἡ δεισιδαιμονία ὑφίστατο πολὺ πρότερον, εἰς δὲ τὴν παράδοσιν ταύτην εὗρῆκε νέον στήριγμα, νέαν αἰτιολογίαν; Τὸ δεύτερον τοῦτο νομίζω καὶ τὸ πιθανώτερον διὰ τὰ ἑξῆς.

Ἡ κοπὴ δένδρων ἐν γένει θεωρεῖται καὶ εἰς τὸν ἑλληνικόν, ἀλλὰ καὶ εἰς ἄλλους λαούς, ὄχι ἐστερημένη κινδύνων. Τὸ δένδρον κατὰ τὴν λαϊκὴν ἀντίληψιν ἔχει ψυχήν, ἡ δὲ ψυχὴ αὐτὴ τὴν ὥραν, κατὰ τὴν ὁποίαν ἐξέρχεται ἐξωργισμένη, δύναται νὰ *λαβώσῃ* τοὺς ξυλοκόπους καὶ διὰ τοῦτο ἀκριβῶς μεταχειρίζονται διάφορα μέσα διὰ νὰ ἀποφύγουν τὸ λάβωμα. Οὕτως ἐν Γορτυνίᾳ «*ἅμα οἱ περιωνάδες κόψουν κανὰ δέντρο, ἀμέσως, ἀφ᾽ οὗ πέσῃ κάτω τὸ δέντρο, πρώτη τους δουλειὰ ἔναι νὰ βάλλουν ἀπάνω ς᾽ τὸ κομμένο δέντρο μιὰ πέτρα, γιατί τὸ στοιχειὸ θυμώνει πὸ κόψανε τὸ κλαρί, καὶ ὅποιον πρωτοεύρῃ μπροστά του θὰν τὸν φάῃ, ἢ ἂν δὲν εὕρῃ κανέναν, θὰ φάῃ ἐκεῖνον, που τό κοβε, καὶ ἅμα βρίσκει λιθάρι ἀπάνω, τότε τρώει τὸ λιθάρι, ἀφ᾽οὗ πεταχτῇ ἀπὸ τὸν κομμένον κορμὸ τὴν οὐλοπρώτη βολά*» (1).

Ὁ Πολίτης (2) ἀναφέρει ἀνάλογον ἐκ Κοζάνης τῆς Μακεδονίας, παράδοσιν, καθ᾽ ἣν «*ὅταν κόβουν κανένα ἀπ᾽ αὐτὰ* (τὰ μεγάλα δένδρα) *οἱ ξυλοκόποι καὶ τὸ ἰδοῦν πῶς γέρνει νὰ πέσῃ, πέφτουν προύμυτα καταγῆς καὶ δὲ βγάνουν μιλιά, γιὰ νὰ μὴν τοὺς ἐννοήσῃ ἡ ψυχὴ τοῦ δέντρου, ὅταν θὰ βγαίνῃ, πῶς εἶναι ἐκεῖ, καὶ καθὼς εἶναι ἀγαναχτισμένη τοὺς λαβώσῃ. Καὶ 'ς τὸν κορμὸ 'ς τὴ μέση, ὅταν τὸν κόβουν, βάνουν μιὰ πέτρα, γιὰ νὰ ἐμποδιστῇ νὰ μὴν ἔβγῃ μὲ ὁρμὴ ἡ ψυχὴ τοῦ δέντρου, τὶ ἀλλιῶς θὰ τοὺς κάμῃ κακὸ καὶ θὰ τοὺς κοψομεσιάσῃ καὶ θὰ ἔχουν πόνους δυνατοὺς 'ς τὴ μέσῃ*». Εἰς ἄλλην παράδοσιν (3) ἰτέα κοπτομένη *λαβώνει* τὸν κόπτοντα, ὅστις εἰς τρεῖς ἡμέ-

(1) *Λάσκαρη*, Λάστα σ. 280.

(2) Παραδόσεις, Α' 177 *ἀρ.* 324.

(3) Ἔνθ. *ἀν.* 178 *ἀρ.* 326

ρας ἀποθνήσκει. Ἀνάλογοι δοξασίαι καὶ δεισιδαίμονες συνήθειαι ὑπάρχουν καὶ παρ' ἄλλοις λαοῖς. Λ.χ. παρὰ τοῖς Γερμανοῖς οἱ ξυλοκόποι πρὶν ἀρχίσουν τὸ ἔργον των ζητοῦν συγχώρησιν ἀπὸ τὸ δένδρον, ἀφ' οὗ δὲ πέσῃ χαράσσουν ἐπὶ τοῦ κορμοῦ τρεῖς σταυρούς (1). Ὑπάρχουν δὲ καὶ δένδρα μεγάλα συνήθως καὶ αἰωνόβια, τῶν ὁποίων κατ' ἐξοχὴν ἐπικίνδυνος θεωρεῖται ἡ κοπή. Χαρακτηριστικώτατα ἀναπαριστᾷ τὸν κίνδυνον τοῦτον καὶ τὴν φοβερὰν ἀμυντικὴν τοῦ δένδρου δύναμιν ἡ παρατιθεμένη παράστασις ἐπὶ γνωστοῦ τύπου νομίσματος ἐκ Μύρων τῆς Λυκίας. Δύο τολμηταὶ διὰ πελέκεων ἐπιτίθενται καὶ προσπαθοῦν νὰ κόψουν δένδρον ἱερόν, τοῦ ὁποίου τὴν ἱερότητα δεικνύει ἡ ἐπ' αὐτοῦ εἰκονιζομένη γυναικεία μορφή, εἴτε εἴδωλον θεᾶς εἶναι, ὅπως νομίζουν οἱ νομισματικοί, εἴτε ὡς θεωρῶ πιθανώτερον, αὐτὴ ἡ θεότης εἰκονίζεται, ἡ ἐνοικοῦσα ἐν τῷ δένδρῳ (2). Ἀλλὰ τὸ ἱερὸν δένδρον ἀμύνεται. Ἐκ τοῦ στελέχους του ἐξορμοῦν δύο φοβεροὶ δράκοντες, οἱ ὁποῖοι τρέπουν εἰς φυγὴν τοὺς ἱεροσύλους.



Μεταξὺ ὅμως πάντων τῶν δένδρων ὑπάρχουν καί τινα εἴδη, τῶν ὁποίων ἐξαιρετικῶς ἐπικίνδυνος θεωρεῖται ἡ κοπή μερικῶν δὲ μεμονωμένων καὶ ἐντελῶς ἀπαγορεύεται. Τοιοῦτον εἶδος καὶ παρ' ἄλλοις ἀρχαίοις λαοῖς, Κελτοῖς, Γερμανοῖς, κλπ. καὶ δὴ παρὰ τοῖς Ἕλλησι (3) ἦτο ἡ δρῦς, ἧς εἶδος εἶναι ἡ *λοιδοριά* (4). Αὕτη ἦτο τὸ

(1) *Sartori,* Sitte und Brauch II σ. 165. Ἄλλας παραπομπὰς βλ. παρὰ Πολίτῃ ἔνθ. ἀν. Β' σ. 918.

(2) Ἐνισχυτικὸν τῆς γνώμης μου θεωρῶ καὶ τὸ περίγραμμα, ἐντὸς τοῦ ὁποίου ἐν εἴδει ἀνθρωπομόρφου σαρκοφάγου περικλείεται ἡ γυναικεία μορφή. Δὲν νομίζω ὅτι πρόκειται περὶ κόγχης, ἐντὸς τῆς ὁποίας εἶναι τεθειμένον τὸ εἴδωλον. Ἐὰν ἐπρόκειτο περὶ τοιούτου θὰ ἔπρεπεν ἡ γραμμὴ νὰ κλείῃ καὶ ἐκ τῶν κάτω. Οὔτε μοῦ φαίνεται πιθανὸν ὅτι εἰκονίζεται πέπλος ἢ ἄλλο τι περίβλημα. Ὡς ἔχει ἡ εἰκών, ἡ μορφὴ φαίνεται ὡς ἐκ τοῦ στελέχους τοῦ δένδρου ἀνακύπτουσα, διὰ δὲ τῆς ἐν εἴδει *φλοιοῦ* περικλειούσης τὴν μορφὴν γραμμῆς πιθανῶς ὁ τεχνίτης ἠθέλησε νὰ δηλώσῃ ὅτι πρόκειται περὶ τῆς ἐντὸς τοῦ δένδρου *περικεκλεισμένης* θεότητος.

(3) Βλ. *Wagler,* Die Eiche in alter und neuer Zeit καὶ *Pauly-Wissowa,* Realenc., 3, 158. 162

(4) Δρῦς ἡ δρία (quercus ilex) *Πολίτης,* ἔνθ. ἀν. Β' 784.

κατ᾿ ἐξοχὴν ἱερὸν δένδρον τοῦ Διός, ἡ μήτηρ τῶν ἀνθρώπων καὶ τὸ ἐνδιαίτημα τῶν δρυάδων νυμφῶν. Αἱ ἱεραὶ δρῦς καὶ τὰ ἐκ δρυῶν ἱερὰ ἄλση ἦσαν συνηθέστατα, ταῦτα δὲ δὲν ἠδύνατό τις ἄνευ κινδύνου νὰ θίξῃ. Οὕτως εἰς τὸν Ὁμηρικὸν ὕμνον πρὸς τὴν Ἀφροδίτην ἀναφέρονται τοιαῦτα ἄτμητα ἄλση

τῇσι δ᾿ ἅμ᾿ ἢ ἐλάται ἠὲ δρύες ὑψικάρηνοι
γεινομένῃσιν ἔφυσαν ἐπὶ χθονὶ βωτιανείρῃ,
καλαί, τηλεθάουσαι, ἐν οὔρεσιν ὑψηλοῖσιν.
[ἑστᾶσ᾿ ἠλίβατοι τεμένη δὲ ἑ κικλήσκουσιν
ἀθανάτων, τὰς δ᾿ οὔτε βροτοὶ κείρουσι σιδήρῳ] (¹).

Εἰς δὲ τοὺς μύθους μνημονεύονται ἥρωες, ὡς ὁ Ἐρυσίχθων (²) καὶ ὁ Παραίβιος (³) σκληρῶς διὰ τὴν τόλμην των τιμωρηθέντες.

Ἀλλὰ καὶ ἐν γένει ἡ κοπὴ τῆς δρυὸς ἔπρεπε νὰ ἀποφεύγεται, ὡς ἀκριβῶς συμβουλεύει καὶ τὸ ἑξῆς ἐπίγραμμα τῆς Ἀνθολογίας (Θ΄ 312)·

ὦνερ, τᾶν βαλάνων τὰν ματέρα φείδεο κόπτειν,
φείδεο· γηραλέαν δ᾿ ἐκκεράϊζε πίτυν,
ἢ πεύκαν, ἢ τάνδε πολυστέλεχον παλίουρον,
ἢ πρῖνον, ἢ τὰν αὐαλέαν κόμαρον·
τηλόθι δ᾿ ἴσχε δρυὸς πέλεκυν· κοκύαι γὰρ ἔλεξαν
ἁμῖν ὡς πρότεραι ματέρες ἐντὶ δρύες.

Καὶ ἡ παροιμία δέ, ἡ τόσον γνωστὴ καὶ διαδεδομένη, *δρυὸς πεσούσης πᾶς ἀνὴρ ξυλεύεται*, πιθανῶς εἰς τὸν φόβον τοῦτον ἔχει τὴν ἀρχήν της καὶ ὄχι εἰς τὴν δυσκολίαν τῆς κοπῆς. Τὴν δρῦν, ὡς καὶ τὸν ἰσχυρὸν ἄνθρωπον, ἐφ᾿ ὅσον ἵσταται ἀκμαία καὶ ἐν ὅλῃ αὐτῆς τῇ δυνάμει, φοβεῖται ὁ καθεὶς νὰ ἐγγίσῃ, ἀλλ᾿ ὅταν ἅπαξ πέσῃ μόνη ἢ ἄλλοι τολμηρότεροι τὴν καταρρίψουν, τότε πλέον ἄφοβα ὁ καθένας τρέχει διὰ νὰ πάρῃ ξύλα. Χαρακτηριστικώτατα περιγράφει τὸν φόβον τοῦτον ὁ Lucanus (Phars. 3, 429) διηγούμενος τὴν κατὰ διαταγὴν τοῦ Καίσαρος δενδροτομὴν τοῦ ἱεροῦ ἐκ δρυῶν ἄλσους τῆς Μασσαλίας.

(¹) Πρβλ. *Mannhardt,* Antike Wald- und Feldkulte σ. 5.
(³) *Ὀβιδίου,* Μεταμορφώσεις 8, 741.
(²) Ἀπολλώνιος Ρόδιος 2, 475 κέ.

Sed fortes tremuere manus, motique verenda
majestate luci, si robora sacra ferirent,
in sua credebant redituras membra secures.

Ἐχρειάσθη δὲ αὐτὸς ὁ Καῖσαρ νὰ λάβῃ τὸν πέλεκυν εἰς τὰς χεῖρας, διὰ νὰ ἀποδείξῃ εἰς τοὺς κατεπτοημένους στρατιώτας του τὸ ἀνόητον τοῦ φόβου των.

Ἐννοεῖται ὅτι ὁ φόβος αὐτὸς οὐδόλως ἠμπόδιζεν, ἐξαιρέσει μεμονωμένων τινῶν μεγάλων κατ᾽ ἐξοχὴν ἱερῶν δένδρων, τὴν ὑλοτομίαν τῆς δρυός, ὅπως καὶ σήμερον δὲν ἐμποδίζει τὴν ὑλοτομίαν διαφόρων ἄλλων δένδρων. Ὁ ἄνθρωπος ἐσοφίζετο πάντοτε διάφορα μέτρα, ὅπως ματαιώνῃ τὸν κίνδυνον, οἷα τὰ ἀναφερόμενα εἰς τὰς ἀνωτέρω παρατεθείσας παραδόσεις. Διετηρεῖτο ὅμως πάντοτε ἰσχυρὸς ὁ δεισιδαίμων φόβος καὶ διετηρήθη καὶ μέχρι σήμερον, ὡς τοῦτο δεικνύει ἡ περὶ ἧς ὁ λόγος παράδοσις. Ὡς ὅμως συνήθως παρὰ τῷ λαῷ συμβαίνει, ἐλησμονήθη ἡ αἰτία τῆς δεισιδαιμονίας καὶ διὰ τοῦτο, μετέωρος ὅπως ἦτο καὶ ἐστερημένη δικαιολογίας, εὐκόλως συνεδυάσθη πρὸς τὸ περὶ τοῦ ξύλου τοῦ Σταυροῦ ἐρώτημα, ὅπου καὶ εὗρε νέαν αἰτιολογίαν (1).

Πλὴν τούτου καὶ μίαν ἄλλην ὑπέστη μεταβολήν. Ἕνεκα τοῦ συνδυασμοῦ αὐτῆς πρὸς τὸ ἀνοσιούργημα τῆς σταυρώσεως, ἀπὸ δένδρου ἐπιφόβου μέν, ἀλλ᾽ ἱεροῦ, κατήντησε κατηραμένον, πρᾶγμα τὸ ὁποῖον ἄλλως τε ὑπεβοήθει καὶ ἡ συγγένεια, ἥτις ὑπάρχει μεταξὺ τοῦ ἐκ τῆς ἱερότητος καὶ τοῦ μιαροῦ φόβου καὶ ἡ ὁποία πολλάκις εἰς τὴν μετάβασιν ἐκ τῆς μιᾶς ἰδιότητος εἰς τὴν ἄλλην συνετέλεσεν, ἐκ τοῦ ἱεροῦ εἰς τὸ κατηραμένον, ὅταν μάλιστα προχωρήσουν οἱ χρόνοι καὶ μεταβληθοῦν αἱ θρησκευτικαὶ ἀντιλήψεις. Ἔγινε λοιπὸν καὶ ἡ γεραρὰ ἱερὰ δρῦς δένδρον *μαγαρισμένο* καὶ δι᾽ αὐτὸ τὸ ξύλον της δὲν καίεται διὰ νὰ μὴ *μαγαρίσῃ τὴν καθάρια φλόγα τῆς φωτιᾶς* (2).

---

(1) Παρόμοιόν τι συνέβη καὶ μὲ τοὺς γύφτους, οἱ ὁποῖοι καὶ πρότερον ἀκόμη μιαροὶ καὶ ἀποτρόπαιοι θεωρούμενοι εὑρῆκαν κατόπιν τὴν αἰτιολογίαν τῆς μιαρότητος αὐτῶν εἰς τὴν παράδοσιν, ὅτι αὐτοὶ κατασκεύασαν τοὺς ἥλους, διὰ τῶν ὁποίων προσηλώθη ὁ Χριστός.

(2) Περὶ τῆς μολύνσεως τοῦ πυρὸς καὶ τῶν σχετικῶν δεισιδαιμονιῶν καὶ πράξεων βλέπε ἐν γένει *Frazer, Golden Bough* κυρίως τ. IX καὶ X.

***

Ἀφ' οὗ ἅπαξ εὗρεν ὁ λαὸς τὸ δένδρον, τὸ μιαρὸν καὶ κατηραμένον, τὸ ὁποῖον ἔδωκε τὸ ξύλον του διὰ τὸν Σταυρόν, διέπλασε καὶ τὴν λοιπὴν παράδοσιν συμφώνως πρὸς τὴν συνήθη εἰς αὐτὸν μυθολογικὴν τοῦ κόσμου ἀντίληψιν.

Διὰ τὸν λαὸν ἡ φύσις ὅλη, καὶ μάλιστα ἡ ὀργανική, τὰ ζῷα καὶ τὰ φυτά, ζῇ τὸν ψυχικὸν βίον τὸν ἀνθρώπινον, αἰσθάνεται καὶ σκέπτεται καὶ κρίνει ὡς ὁ ἄνθρωπος, καὶ μάλιστα συνήθως καὶ καλύτερα. Δὲν ἦτο λοιπὸν δυνατὸν καὶ εἰς τὴν τραγικὴν καὶ τὴν μοναδικὴν αὐτὴν περίστασιν, κατὰ τὴν ὁποίαν ἐπρόκειτο περὶ αὐτοῦ τοῦ θεοῦ, νὰ μείνῃ ἀσυγκίνητος, νὰ μὴ αἰσθανθῇ τὸ ἴδιον, τὸ ὁποῖον αἰσθάνεται καὶ ὁ σημερινὸς χριστιανός, τὸν αὐτὸν ἀποτροπιασμὸν πρὸς τὸ ἀνοσιούργημα. Τὴν ἀδικίαν δὲν ἀνέχονται τὰ δένδρα καὶ ἀρνοῦνται νὰ χρησιμεύσουν ὡς ὄργανα τῆς ἀνθρωπίνης κακίας. «*Μαζεύτηκαν τὴ νύχτα τὰ φυτὰ καὶ ἀποφάσισαν νὰ μὴ δώσουν τὸ ξύλο τους γιὰ νὰ φτειασθῇ ὁ Σταυρὸς*» λέγει ἡ παράδοσις.

Ἀλλ' ἡ παράδοσις ὡς τόσο δὲν δύναται ν' ἀγνοῇ ὅτι μόλα ταῦτα ὁ Χριστὸς ἐσταυρώθη. Καὶ ἐξηγεῖ τὸ πρᾶγμα κατὰ τὸν τόσον συνήθη εἰς τὴν λαϊκὴν μυθολογικὴν σκέψιν τρόπον *πάντα θὰ βρεθῇ ἕνας* (¹), διὰ τοῦ ὁποίου συνήθως διευκολύνεται ἡ λύσις τῶν πιστευομένων ἀδυνάτων. Ὁ Ἀχιλλεὺς εἶναι ἄτρωτος καθ' ὅλον τὸ σῶμα πλὴν τῆς πτέρνας, ἡ Τροία δὲν κυριεύεται εἰμὴ μόνον διὰ τῶν βελῶν τοῦ Ἡρακλέους, οἱ σαράντα δράκοι σκοτώνονται ἐκτὸς ἑνὸς καὶ ἄλλα τοιαῦτα συνηθέστατα εἰς τοὺς μύθους, τὰς παραδόσεις καὶ τὰ παραμύθια, παραδείγματα. Καὶ εἰς τὴν προκειμένην περίστασιν «*ὅπως μέσ 'ς τοὺς δώδεκα ἀποστόλους βρέθη ἕνας Ἰούδας, ἔτσι μέσα 'ς τ' ἄλλα δέντρα βρέθη κ' ἡ λοιδοριά*». Τὰ ὑπόλοιπα τῆς παραδόσεως εἶναι αἱ φυσικαὶ ἀκολουθίαι τῶν δύο τούτων ἀποφάσεων.

(¹) Πρβλ. *Richard M. Meyer,* Mythologische Fragen ἐν Arch. f. Religionsw. I (1907) σ. 93 κέ.

ΤΟ ΕΤΥΜΟΝ ΤΩΝ ΛΕΞΕΩΝ ΒΡΙΚΟΛΑΚΑΣ ΚΑΙ ΒΟΡΔΟΝΑΣ

ΥΠΟ

ΣΤΥΛΙΑΝΟΥ ΔΕΙΝΑΚΙ

Συντάκτου τοῦ Ἱστορικοῦ Λεξικοῦ.

I

Βρικόλακας.

Περὶ τοῦ ἐτύμου τῆς λέξεως *βρικόλακας* πολλοὶ μέχρι τοῦδε ἔχουσιν ἐκφέρει γνώμην. Τούτους δύναταί τις νὰ κατατάξῃ εἰς δύο κατηγορίας, εἰς τοὺς δεχομένους τὴν ἑλληνικὴν τῆς λέξεως καταγωγὴν καὶ τοὺς ἰσχυριζομένους ὅτι τὸ ἔτυμον τῆς λέξεως ταύτης εἶναι σλαυϊκὴ λέξις. Τὰ ὀνόματα τῶν ἀνηκόντων εἰς τὴν δευτέραν κατηγορίαν βλέπει τις ἐν τῷ Γ′ τόμῳ ἐν λ. *βρικόλακας* τῶν παροιμιῶν τοῦ Ν. Πολίτου, ἔνθα εὑρίσκει καὶ ἐπιτυχῆ τῆς γνώμης τούτων ἀνασκευὴν ὑπὸ τοῦ ἀειμνήστου καθηγητοῦ, τὰ δὲ τῶν τῆς πρώτης κατηγορίας, τὰ ὁποῖα εἶναι πολὺ περισσότερα τῶν ἄλλων, θὰ ἦτο ἴσως ἄσκοπον νὰ καταλέξῃ τις ἐνταῦθα, πολλῷ δὲ μᾶλλον νὰ ἐπιχειρήσῃ ν᾽ ἀναγράψῃ καὶ ἀνασκευάσῃ τὰς περὶ τοῦ ζητήματος τούτου γνώμας αὐτῶν, ἀρχόμενος ἀπὸ τοῦ Ἀλλατίου, ὅστις καθ᾽ ὅσον γινώσκομεν εἶναι ὁ πρῶτος προενεγκὼν ἐπὶ τοῦ θέματος τούτου γνώμην. Διὰ τοῦτο θὰ περιορισθῶμεν εἰς τὴν ἐξέτασιν μιᾶς καὶ μόνης, τῆς ὑπὸ τοῦ ἀοιδίμου Κοραῆ ἐξενεχθείσης, τῆς καὶ σοβαρωτάτης καθ᾽ ἡμᾶς πασῶν τῶν ἄλλων περὶ τοῦ θέματος τούτου γνωμῶν.

Ὁ Κοραῆς φαίνεται ὅτι ἐγίνωσκε μόνον τοὺς τύπους τῆς λέξεως *βορβόλακας* καὶ *βρικόλακας*, εἴκασε δὲ ὅτι παρήχθησαν ὁ μὲν πρῶτος ἐκ τῆς λέξεως *μορμολύκη*, ὁ δὲ δεύτερος ἐκ τῆς λέξεως *βρίκελοι* τῆς σημαι-

νούσης τὰ μορμολύκεια, ἤτοι τὰ προσωπεῖα (¹). Ἡ ἐτυμολογικὴ αὕτη ἑρμηνεία προσκρούει κατὰ τὴν γνώμην ἡμῶν εἰς τὰς ἑξῆς δυσχερείας.

1) Ἵνα δύναται νὰ ὑποστηριχθῇ ὁ ἐκ τῆς λέξεως *μορμολύκη* σχηματισμὸς τοῦ τύπου *βορβόλακας*, εἶναι ἀνάγκη νὰ βεβαιωθῇ ὅτι ἡ λέξις *μορμολύκη* ἐσῴζετο μέχρι τῶν χρόνων, καθ᾽ οὓς τὰ μετὰ τῆς καταλήξεως *-ακας* σχηματιζόμενα ὀνόματα (*μεθύστακας, ἀνδρούκλακας, Μανώλακας κλ.*) ἐμφανίζονται ἐν τῇ γλώσσῃ.

2) Ἡ λέξις *βρίκελοι*, ἐξ ἧς ὑποτίθεται ἡ παραγωγὴ τοῦ τύπου *βρικόλακας*, εἶναι κατὰ τὸν θησαυρὸν τοῦ Ἑρρίκου Στεφάνου «vocabulum incertae significationis»· ὥστε θὰ ἦτο ἐπισφαλὲς νὰ χρησιμεύσῃ ἡ λέξις αὕτη ὡς βάσις, ἐφ᾽ ἧς νὰ στηριχθῇ οἱαδήποτε ἐτυμολογία.

3) Ὁ πολλαχοῦ εὐχρηστῶν τύπος *βουρδούλακας* δὲν δύναται νὰ ἑρμηνευθῇ, ὡς νομίζομεν, ἀβιάστως ἐκ τοῦ ὑποτιθεμένου ἀρχικοῦ τύπου *βουρβούλακας*.

Διὰ τοὺς λόγους τούτους πρέπει νὰ ζητηθῇ ἄλλη τις ἑρμηνεία, ἀπηλλαγμένη τῶν δυσχερειῶν τούτων, τοιαύτη δὲ εἶναι ἡ ἑξῆς.

Ἐν Κρήτῃ εὐχρηστεῖ ἡ λέξις *βουρβούλα* (²), συνήθως ἐν τῷ πληθυντικῷ λεγομένη, ἐπὶ τῶν φυσαλίδων τῆς κορύζης τῆς ῥινός, τῶν σχηματιζομένων εἰς τὸ στόμιον τῶν ῥωθώνων διὰ τῆς ἀναπνοῆς τοῦ ἀέρος: *βγάλε τσὶ βουρβοῦλες σου* λέγεται πρὸς τὰ παιδία καὶ *βουρβούλης* καλεῖται ὁ ἔχων *βουρβοῦλες* παῖς. Ἡ λέξις φαίνεται ὅτι εἶναι πεποιημένη ἐκ τοῦ ἤχου *βουρ-βουλ* καὶ εἶναι φυσικὸν νὰ ἔχῃ εὐρυτέραν τὴν χρῆσιν, νὰ λέγηται δηλονότι ἐπὶ τῶν φυσαλίδων παντὸς ὑγροῦ, τῶν ἐκ τῆς βιαίας κινήσεως αὐτοῦ σχηματιζομένων, καὶ θὰ ἠδύνατο ν᾽ ἀποδοθῇ σημασιολογικῶς διὰ τοῦ *πομφόλυξ*· πβ. Ἡσυχ. *πομφόλυξ, ὕδατος κάχλασμα καὶ πομφόλυγες, αἱ ἐν τῷ ὕδατι γινόμεναι οἰδήσεις καὶ φυσήματα ὕδατος*· ἢ ἀκριβέστερον διὰ τῶν λέξεων *βομβόλυξ, βομβυλίς*, τῶν σημαινουσῶν ὅ,τι καὶ τὸ *πομφόλυξ* καὶ ἴσως πεποιημένων ἐξ ὁμοίου ἤχου. Ὑπὲρ τοῦ κατ᾽ ὀνοματοποιΐαν σχηματισμοῦ τῆς λέξεως *βουρβούλα* συνηγοροῦσι, νομίζομεν, καὶ αἱ παρὰ τὴν λέξιν ταύτην λεγόμεναι λέξεις *βουρβουλύζω* ἐπὶ τοῦ ἤχου τοῦ ῥέοντος ὕδατος ἢ τοῦ πατουμένου πηλοῦ, *βουρβουλακῶ* ἢ *βουρβουλακιάζω* ἐπὶ τῶν

(¹) *Πολίτου*, Παροιμ. τόμ. Γ′ σ. 261 σημ.

(²) Τὴν πληροφορίαν ἔλαβον παρὰ τοῦ φίλου κ. Στ. Ξανθουδίδου.

ταραττομένων ὑδάτων καὶ ψοφούντων καὶ ἐπὶ τῶν λιμναζόντων βορβορωδῶν ὑδάτων, αἱ λέξεις *μπουρμπούλα* καὶ *μπουρμπουλήθρα*, σημαίνουσαι τὴν *πομφόλυγα*, τὸ *φουρφουλύζω* σημαῖνον *ἀφρίζω* (ἐπὶ τοῦ ὕδατος) καὶ εἴτι ἄλλο. Ὡς δὲ ἐκ τῆς ἀρχαίας λέξεως *φύσκης*, τῆς σημαινούσης τὴν φλύκταιναν τοῦ δέρματος καὶ πιθανῶς καὶ τὴν πομφόλυγα τοῦ ὕδατος, ἐσχηματίσθη μετὰ τῆς καταλήξεως *-ων* τὸ μεγεθυντικὸν ὄνομα *φύσκων* = γάστρων, ὁ ἐξῳδηκυῖαν ἔχων τὴν γαστέρα, ὅπως ἐν τοῖς νεωτέροις χρόνοις ἐκ τῆς λέξεως *φούσκας*, ἥτις εἶναι αὐτὴ αὕτη ἡ ἀρχαία λέξις *φύσκα*, ἐσχηματίσθησαν τὰ ὀνόματα *φούσκης, φουσκίτης, φουσκιάρις*, σημαίνοντα τὸν *φύσκωνα*, γάστρωνα καὶ καθόλου τὸν ἐξῳδηκότα τὸ σῶμα, οὕτω καὶ ἐκ τῆς λέξεως *βουρβούλας* μετὰ τῆς καταλήξεως *-ακας*, τῆς ἀναλόγου πρὸς τὴν ἀρχαίαν κατάληξιν *-ων*, τῆς σχηματιζούσης ἐν τῇ νεωτέρᾳ ἑλληνικῇ γλώσσῃ ὀνόματα μεγεθυντικὰ καὶ πάθους δηλωτικὰ (πβ. *ἀνδρούκλακας* = μέγας ἄνδρας, *μεθύστακας* = ὑπερβαλλόντως μέθυσος, *στραβούλιακας* = τυφλός, *κουφούλιακας* = κωφὸς κλ.) ἠδύνατο νὰ σχηματισθῇ τὸ ὄνομα *βουρβούλακας*, τὸ ὁποῖον θὰ σημαίνῃ ὅ,τι τὸ ἀρχαῖον *φύσκων*, ἤτοι τὸν γάστρωνα, τὸν ἐξῳδηκότα τὴν γαστέρα καὶ καθόλου τὸ σῶμα, καὶ τὸ ὁποῖον δὲν ἐδόθη μέν, καθ᾽ ὅσον γινώσκομεν, εἰς ζῶντας, ἀλλ᾽ εἰς μίαν κατηγορίαν νεκρῶν, τῶν κοινῶς *βρικολάκων* καλουμένων (1).

Ἀλλὰ ποίαν σχέσιν ἔχουσιν οἱ ἐκ τοῦ τάφου ἐγειρόμενοι νεκροὶ καὶ τοὺς ζῶντας βλάπτοντες πρὸς τὴν ἐξοίδησιν τῆς κοιλίας καὶ καθόλου τοῦ σώματος, τοῦτο θὰ ἐξετάσωμεν ἐν τοῖς ἑξῆς.

Ὁ *βρικόλακας* κατὰ τὰς παραδόσεις τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ δὲν εἶναι σκιὰ ἐμφανιζομένη εἰς τοὺς ζῶντας, ὡς εἶναι συνήθως τὰ φάσματα, ἀλλ᾽ αὐτὸς ὁ νεκρὸς ἄλειωτος ἢ ὡς λέγεται ἐν τῷ Νομοκάνονι «*ὁ ἀπεθαμένος ὅταν εὑρεθῇ ἀκέραιος*», τὸ δὲ σῶμα τοῦ τοιούτου νεκροῦ δὲν εἶναι ὡς τὰ τῶν ζώντων σώματα, ἀλλ᾽ ἐξῳδηκὸς μάλιστα κατὰ τὴν κοιλίαν· εἶναι φουσκωμένο, *τουμπανιασμένο*· «*ἄνοιξαν τὸν τάφο*

---

(1) Πρὸς τὸ *βουρβούλακας* παραβλητέα τὰ *μπούρμπουλας* (ἐπὶ ἀνθρώπου βραχυσώμου καὶ παχυσάρκου ἐκ τοῦ *μπουρμπούλα* = πομφόλυξ), *μπουμπούλα* (ἐπὶ γυναικὸς παχυσάρκου καὶ βραχυσώμου· κυρίως ἡ λέξις θὰ σημαίνῃ *φούσκα*), *μπουμπούλικος* (συνώνυμον τοῦ *μπούρμπουλας*), *βοβόλα* καὶ σύνθετον *χοντροβοβόλα* (πβ. *βομβόλυξ, βομβυλὶς* = πομφόλυξ), *μπουμπουλιάζω* (= ἐξοιδαίνομαι τὸ σῶμα ὑπ᾽ ἀσθενείας) καὶ εἴτι ἄλλο.

καὶ τὸν εὑρῆκαν τουμπανιασμένο» λέγουσιν ἐν Κεφαλληνίᾳ περὶ τοῦ ἀδιαλύτου νεκροῦ· διὰ τοῦτο καὶ παλαιότερον οἱ τοιοῦτοι νεκροὶ ἐλέγοντο *τυμπανῖται* ἢ *τυμπανιαῖοι*, ὡς μαρτυρεῖ ὁ Δουκάγγιος, ὅστις μνημονεύει καὶ τοῦ Πορτίου ὁρισμὸν τῆς λέξεως *τυμπανίτης* ἔχοντα ὧδε: *Tympanites ὅταν ἡ κοιλία εἶναι ἔτσι φουσκωμένη καὶ κορδισμένη ὅπου σημαίνει σὰν ἕνα τουμπί.*

Καὶ ἐκ τοῦ ὁρισμοῦ τῆς λέξεως *βουλκόλακας*, τοῦ διδομένου ὑπὸ τοῦ Δουκαγγίου, διδασκόμεθα σαφῶς ὅτι ἡ κυρία σημασία τῆς λέξεως ταύτης εἶναι ἡ τοῦ ἀδιαλύτου καὶ ἐξῳδηκότος τὸ σῶμα νεκροῦ. Τὸ ἀδιάλυτον καὶ ἐξῳδηκὸς τοῦ σώματος τοῦ νεκροῦ προτάσσει ὁ Δουκάγγιος ὡς κύρια γνωρίσματα τοῦ *βουλκόλακα*, εἶτα δ᾽ ἐπάγεται ὅτι εἰς τὸ σῶμα τὸ οὕτω διαμεμορφωμένον εἰσέρχεται ὁ δαίμων καὶ ἐγείρεται τοῦ τάφου κλπ. Ὁ μνείας ἄξιος ὁρισμὸς οὗτος ἔχει ὧδε: «*βουλκόλακας*... (est) cadaver quod non ut reliqua demortuorum corpora defossa dissolvuntur atque in pulverem abeunt, sed quasi ex firmissima pelle constaret, per omnes sui partes intumescit atque distenditur ut vix flecti aliqua sui parte possit, sed cutis tanquam tympanum extensa, eundem ac tympanum, si pulsatur, sonum edit: quare et τυμπανιαῖος dicitur. Corpus sic deformatum daemon ingreditur...»

Καὶ ἐκ τῶν περὶ βρικολάκων παραδόσεων τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ, ἃς ὁ ἀείμνηστος καθηγητὴς Ν. Πολίτης ἐθησαύρισεν ἐν τῷ γνωστῷ βιβλίῳ αὐτοῦ, μανθάνομεν ὅτι τῶν κυρίων γνωρισμάτων τοῦ βρικόλακα εἶναι ὁ ὄγκος τοῦ σώματος καὶ μάλιστα τῆς κοιλίας καὶ τὸ σφαιροειδὲς αὐτοῦ: «*ἐξέχωσαν τὸν βουρδούλακα· ἦτο μεγάλος καὶ παχύς*» (¹)· ἄλλοι βρικόλακες εἶχον τὴν κοιλίαν τόσον ἐξωγκωμένην, ὡς κάδον δυνάμενον νὰ περιλάβῃ «*εἴκοσι φουρτώματα σταφυλιῶν*» (²), οἱ βρικόλακες τῆς Αἰτωλίας πηγαίνουν εἰς τὸ μύλο «*σὰν διρμάτια κυλιῶντα*», ὡς ἀσκοὶ κυλιόμενοι (³). Κατ᾽ ἄλλην παράδοσιν βρικόλακάς τις «*ἐγινότανε ἀσκὶ κ᾽ ἐκύλαε ᾽ς τὸ δρόμο*» (⁴), ὁ δὲ βουρδούλακας

(¹) Παραδ. Α΄ 588.
(²) Αὐτ. σ. 582.
(³) Αὐτ. σ. 577.
(⁴) Λαογρ. Δ΄ 473.

«ποῦ ἔβγαινε 'ς τὸ βαθὺ ρέμα τοῦ Καρέα ἦτον ἕνα πρᾶμα σὰν τουλούμι, ποῦ στεκότανε ὀρθὸ καὶ φουσούραγε» (1).

Ὅτι τὸ κύριον χαρακτηριστικὸν τῶν βρικολάκων εἶναι ἡ ἐξοίδησις τῆς κοιλίας, *«τὸ τουμπάνισμα»*, συνάγομεν ἔκ τινος ἐθίμου, τὸ ὁποῖον παλαιότερον ἦτο ἐν χρήσει εἰς τὴν περιφέρειαν τῆς Ἀδριανουπόλεως, ἐτρύπουν δῆλα δὴ μὲ βελόνην ἢ σακκορράφαν ἢ ἄλλως πως τὸν νεκρὸν εἰς τὴν κοιλίαν διὰ νὰ μὴ βρικολακιάσῃ, τοῦ ὁποίου ἐθίμου ἡ ἔννοια ἦτο, ὅτι ἐπεζητεῖτο νὰ ἀποτραπῇ *«τὸ τουμπάνισμα»* τοῦ νεκροῦ, ἐξερχομένων ἐκ τῆς διανοιγομένης ὀπῆς τῶν ὑγρῶν καὶ μὴ ἀναπτυσσομένων ἐντὸς τῆς κοιλίας ἀερίων, δῆλα δὴ αὐτὸ *«τὸ βρικολάκιασμα»*. Καὶ ἡ μετὰ τὴν ἐκταφὴν τοῦ βρικόλακα διάτρησις τῆς κοιλίας αὐτοῦ, ἡ γινομένη ὡς μέτρον ἀποτρεπτικὸν τῆς δαιμονικῆς ἐνεργείας, ὑποδεικνύει ὅτι εἰς *«τὸ τουμπάνισμα»* τοῦ νεκροῦ ἀπέδιδον κυρίως τὴν δαιμονικὴν τοῦ βρικόλακα δύναμιν: *«ἄνοιξαν μὲ μιὰ ἀξίνα τὴν κοιλιά του»* ἀναγινώσκομεν ἐν Παραδόσεων Α' 592, *«οἱ καλογέροι τ'ς βάρ'γαν* (τοὺς βρικόλακας) *μι' ἕνα λουστὸ γιὰ νὰ σκάσ'νι»* (2), *«ὁ Παππαγιάννης τοὺς χτύπισι ἀπὸ μίνια μὶ τὴν πατιρίτσα του 'ς τὴν κοιλιά τους· ἡ πατιρίτσα του εἶχι 'ς τοὺν πάτου οὗς μίνια πιθαμὴ σίδηρου σουφλιρὸ καὶ τοὺς ἔσπασε τὴ κοιλιά»* (3).

Ἐν δὲ τῇ πραγματείᾳ τοῦ Μάρκου μοναχοῦ Σερρῶν τῇ ἐπιγραφομένῃ *«Ζήτησις περὶ βουλκολάκων»* (4) ἀναγινώσκομεν· *«καὶ μετὰ τὸ ἐξορῦξαι αὐτοὺς ἐκ τῶν τάφων κεντῶσι τὰς κοιλίας αὐτῶν μετὰ ξίφους ἢ μετὰ πάλου ξύλου καὶ ἐξέρχεται ἐκ τῶν κοιλιῶν αὐτῶν αἷμα βορβορῶδες ἐξ ἑκάστου σώματος δίκην ἀσκοῦ μεγίστου τὸ πλῆθος καὶ πολλάκις καὶ πλέον τούτου»*. Ἐνίοτε δὲ διαρρηγνύεται ἡ κοιλία τοῦ βρικόλακα καὶ ξεβρικολακιάζει καὶ μόνον διὰ τῆς ἐπηρείας τῶν ἱερῶν· *«ὅταν βγῆκαν τὰ ἅγια φώναξε κάηκα κάηκα! καὶ ἔσκασε καὶ δὲν 'ματαφάνη»* (5).

Ὅτι ἡ λέξις *βουρβούλακας* εἶναι λέξις πεποιημένη ἐξάγεται καὶ ἐκ τῆς σημασίας, τὴν ὁποίαν ἔχει ἐν τῷ αἰνίγματι τῆς Ἴου: *«ἀνά-*

(1) Παράδ. Α' 575.
(2) Αὐτ. σ. 577.
(3) Αὐτ. σ. 582.
(4) Νέον Ἑλληνομνήμ. Α' 339 κ. ἑ.
(5) Παραδ. Α' 59,1.

μεσα 'ςὲ δυὸ βουνὰ βουρβούλακας κατρακυλᾷ», ἔνθα τὸ *βουρβούλακας* ὑπαινίττεται τὴν πορδήν. Τὴν δὲ σημασιολογικὴν σχέσιν τῆς λέξεως ταύτης πρὸς τὴν ὁμόηχον λέξιν, τὴν σημαίνουσαν τὸν *βρικόλακα*, δεικνύει τὸ ῥῆμα *κατρακυλῶ*, προσιδιάζον εἰς τὸν βρικόλακα. Καὶ τὸ ῥῆμα δὲ *βουρβουλακιάζω*, σημαῖνον πλὴν τοῦ γίνομαι *βουρβούλακας* (βρικόλακας) καὶ *βουρβουλύζω* (βορβορύζω ⟨ἐπὶ τῆς κοιλίας⟩), ὑπεμφαίνει τὸν κατ' ὀνοματοποιΐαν σχηματισμὸν αὐτοῦ.

Ὅπως παρὰ τὸ ῥῆμα *βουρβουλύζω*, τὸ πεποιημένον καὶ λεγόμενον ἐπὶ τοῦ ἤχου τοῦ ῥέοντος ὕδατος, ὑπάρχει ῥῆμα *βουρδουλύζω*, πεποιημένον, σημαῖνον ἀναβρύω (ἐπὶ τοῦ ὕδατος), ὅπως παρὰ τὸ *βουρβουλακῶ* ἢ *βουρβουλακιάζω* ἔχομεν *βουρδουλακῶ* ἢ *βουρδουλακιάζω*, παρὰ τὸ *βαρβάρι* τὸ *βαρδάρι* (¹), οὕτω παρὰ τὴν λέξιν *βουρβούλα* ἔχομεν καὶ *βουρδούλα*, πεποιημένην ὁμοίως ἐκ τοῦ ἤχου *βουρδουλ*, ὡς καὶ τὸ ῥῆμα *βουρδουλύζω*. Τὴν λέξιν ταύτην μνημονεύει ὁ Αἰνιὰν καὶ ἐτυμολογεῖ ἐκ τοῦ *βούρδουλας*, ἑρμηνεύει δὲ 1) οἴδημα, τὸ ὁποῖον προξενεῖ ὁ βούρδουλας, 2) φλύκταινα τοῦ δέρματος. Ἀλλ' ἡμεῖς νομίζομεν ὅτι ἡ λέξις εἶναι πεποιημένη καὶ ὅτι ἡ πρώτη αὐτῆς σημασία θὰ εἶναι ἡ τῆς πομφόλυγος τοῦ ὕδατος, ὅθεν ἡ σημασία τῆς φλυκταίνης τοῦ δέρματος, τὴν δὲ εἰκασίαν ἡμῶν στηρίζομεν ἐπὶ τῆς παρατηρήσεως, ὅτι καὶ ἡ ἀρχαία λέξις *πομφός*, ἥτις ἴσως εἶναι ἐπίσης πεποιημένη, παρεδόθη ὡς σημαίνουσα μόνον τὴν *φλύκταιναν* τοῦ δέρματος (eminentiam cutis ἴ. Θησ.), ἐν ᾧ ἀναμφιβόλως θὰ εἶχε καὶ τὴν σημασίαν τοῦ *φυσαλὶς τοῦ ὕδατος*, ἀφ' οὗ τὴν σημασίαν ταύτην καὶ μόνον ταύτην οὐχὶ δὲ καὶ τὴν τοῦ *φλύκταινα τοῦ δέρματος* ἔχει ἡ ἐξ αὐτῆς παραχθεῖσα λέξις πομφόλυξ. Ὁμοίως ἡ γαλλικὴ λέξις *bourbouil*, ἣν ὑπολαμβάνομεν ἐπ' ἴσης πεποιημένην ὡς τὰς λέξεις *βορβούλα, μπουρμπούλα, μπουρμπουλήθρα*, σημαίνει τὴν φλύκταιναν, τὴν γενομένην ἐκ δήγματος κώνωπος, ἐν ᾧ ἡ πρώτη αὐτῆς σημασία θὰ ἦτο ἡ τῆς πομφόλυγος τοῦ ὕδατος, τῆς βομβυλίδος. Τὸ αὐτὸ ῥητέον ἴσως καὶ περὶ τῆς ἀρχαίας ἑλληνικῆς λέξεως *φύσκης*, ἥτις παραδίδεται ἐν τοῖς λεξικοῖς ὡς σημαίνουσα μόνον τὴν φλύκταιναν τοῦ δέρματος, οὐχὶ δὲ καὶ τὴν πομφόλυγα τοῦ ὕδατος, ἐν ᾧ ἡ μεταγενεστέρα μορφὴ τῆς λέξεως

(¹) Ἴδε Ἀφιέρωμα εἰς Γ. Χατζιδάκιν σ. 38.

ταύτης *φούσκα* ἔχει ἀμφοτέρας τὰς σημασίας. Τοῦ αὐτοῦ θέματος πρὸς τὴν λέξιν *βουρδούλα* ὑπολαμβάνομεν τὴν λέξιν *σβούρδουκλος* τοῦ Σομαβέρα, σημαίνουσαν *φούσκα* καθόλου, τὴν λέξιν *σβουρδίν* ἐν Κύπρῳ, λεγομένην ἐπὶ παντὸς πράγματος, ὑπὲρ τὸ δέον παχέος, καὶ τὸ α΄ συνθετικὸν τῶν λέξεων *βορδοκοίλης*=ὁ γάστρων (πβ. καὶ *φουσκοκοίλης*) καὶ *βορδόχειλας*=χείλων.

Ἐκ τῆς λέξεως λοιπὸν *βουρδούλα* ἐσχηματίσθη ὁ τύπος *βουρδούλακας*, ὅστις θὰ ἔχῃ ἣν καὶ τὸ *βουρβούλακας* σημασίαν, δῆλα δὴ τὴν τοῦ φύσκωνος, γάστρωνος, τοῦ ἐξῳδηκότος καθόλου τὸ σῶμα ([1]).

Οἱ λοιποὶ τύποι τῆς λέξεως *βουρκούλακας, βροκόλακας, βρικόλακας*, δύνανται νὰ ἑρμηνευθῶσι κατὰ δύο τρόπους· ἢ νὰ δεχθῶμεν ὅτι καὶ οὗτοι ἐκ λέξεων πεποιημένων **βουρκούλα, *βροκόλα, *βρικόλα* παρήχθησαν, ὅπερ δὲν δύναται, νομίζομεν, νὰ ἀμφισβητήσῃ ὁ γινώσκων ὁποίαν ποικιλίαν μορφῶν λαμβάνουσιν αἱ πεποιημέναι λέξεις ([2]) (πβ. *βαρβάρι, βαρδάρι, περδάρι, χαρβάλι*, λέξεις λεγομένας ἐπὶ ἑνὸς καὶ τοῦ αὐτοῦ πράγματος, τοῦ ξύλου τοῦ κινοῦντος τὴν σκάφην τοῦ μύλου, τοῦ *μυλοκροτάλου* ὑπὸ τοῦ Περίδου λεγομένου), ἢ νὰ δεχθῶμεν ὅτι μόνος ὁ τύπος *βουρκούλακας* παρήχθη ἐκ τοιαύτης πεποιημένης λέξεως **βουρκούλα*· οἱ δὲ λοιποὶ τύποι *βρουκούλακας, βροκόλακας, βρικόλακας* ἐξειλίχθησαν ἐξ αὐτοῦ, καθ᾿ ὃν τρόπον ἐκ τῆς λέξεως *βουκόλος* οἱ τύποι *βοκόλος, βικόλος* καὶ ἐκ τοῦ *βουρκόλος* (ὃ ἐκ τοῦ βουκόλος) οἱ τύποι *βρουκόλος, βροκόλος, βρικόλος* ([3]). Τὴν ὑποτιθεμένην ταύτην λέξιν *βουρκούλα* ὑπολαμβάνομεν συγγενῆ πρὸς τὸ ῥῆμα *βουρκώνω*, τὸ ὁποῖον ἐκτὸς τῆς θεματικῆς ὁμοιότητος πρὸς τὴν λέξιν ταύτην ἔχει καὶ σημασιολογικήν, διότι τὸ ῥῆμα σημαίνει ὀγκοῦμαι, φουσκώνω, ὡς ἐξάγεται ἔνθεν μὲν ἐκ τοῦ στίχου «*ὅταν βουρκώσῃ μὲ χολὴν καὶ κύματα μεγάλα*» (ἐννοεῖται ἡ θάλασσα, ἴδ. Δουκαγγ. ἐν λέξει *βουρκώνω*), ἔνθεν δὲ καὶ ἐκ τῆς φράσεως

([1]) Ἡ λέξις *βουρδούλακας* σημαίνει ἐν Σαλαμῖνι καὶ τὴν φλύκταιναν τοῦ δέρματος, τὴν ἐκ δήγματος κώνωπος γινομένην, ὡς καὶ ἡ γαλλικὴ λέξις *bourbouil*, ὡς ὁ φίλος συνάδελφος κ. Πέτρος Φουρίκης μὲ ἐβεβαίωσε.

([2]) Ἴδε *Γ. Χατζιδάκι*, Γενικὴ Γλωσσικὴ σ. 493.

([3]) Πβ. καὶ *βρόκα* ἐκ τοῦ *βροῦκα* (βοῦρκα) καὶ *βροτσιάζου* ἐκ τοῦ *βρουτσιάζω*. Διὰ δὲ τὸν φθόγγον ι πβ. *ἐβίλιαξα* ἀορ. τοῦ *βουλιάζω* (Ἤπ.), *βιλιαγμάρα* (*βουλιαγμάρα*, Ἤπ.), *στιλίζομαι* (στολίζομαι) καὶ εἴτι ἄλλο.

ἐβούρκωσαν τὰ μάτια, ἥτις σημαίνει ἐπληρώθησαν δακρύων, ἐφρυύσκωσαν ἀπὸ δάκρυα.

Ἐκ τοῦ τύπου *βουρκούλακας* προῆλθεν, ὡς νομίζομεν, ὁ ὑπὸ τοῦ Ἀλλατίου, Μάρκου Σερρῶν καὶ εἴ τινος ἄλλου μνημονευόμενος τύπος *βουλκόλακας* (πβ. *βοῦλκο* ἐκ τοῦ *βοῦρκο* ἐπίσης *φούλκα* καὶ *φουλκίζω* ἐκ τοῦ *φοῦρκα, φουρκίζω*).

*
* *

Ἐπὶ τῇ βάσει τῆς ἐτυμολογικῆς ἑρμηνείας, τὴν ὁποίαν ἀνεπτύξαμεν ἐν τοῖς προηγουμένοις, προβαίνομεν νῦν εἰς τὴν ἐπεξήγησιν σημείων τινῶν τῶν περὶ βρικολάκων παραδόσεων, τῶν ὑπὸ τοῦ ἀειμνήστου καθηγητοῦ Ν. Πολίτου τεθησαυρισμένων ἐν τῷ πολλάκις προμνημονευθέντι βιβλίῳ αὐτοῦ.

Ἡ ἀδηφαγία τῶν βρικολάκων (πβ. Παραδ. Α΄ 577, 581, 584, 587, 596, 597) ἑρμηνευτέα ἐκ τοῦ ὄγκου τῆς κοιλίας αὐτῶν. Ὑπενθυμίζομεν ὅτι ἡ κοιλία δύο βρικολάκων ἦτο τόσον *φουσκωμένη ὅσον κάδος δυνάμενος τὰ περιλάβῃ εἴκοσι φορτώματα σταφυλῶν* (Α΄ 582). Εἰς τὸν αὐτὸν ἴσως λόγον ὀφείλεται ὅτι οἱ βρικόλακες ποιοῦσιν ἐγκύους τὰς γυναῖκας (γκαστρώνουσι) (πβ. Α΄ 589, 592).

Οἱ βρικόλακες ἐνίοτε *φυσῶσι,* π. χ. ὁ βουρδούλακας ποῦ ἔβγαινε 'ς τὸ βαθὺ ῥέμα τοῦ Καρέα (Α΄ 575), ὁ βαρβάλακας τῆς Νανοῦς (Α΄ 605). Τοῦτο ἀποδοτέον εἰς τὰ ἐντὸς τῆς κοιλίας αὐτῶν ἀέρια, ἐξ ὧν προέρχεται καὶ τὸ φύσημα τῆς κοιλίας αὐτῶν. Ἐπειδὴ δὲ ἡ κοιλία αὐτῶν εἶναι πεφυσημένη καὶ πέρδονται οἱ βρικόλακες (πβ. Α΄ 602) καὶ ἀποπατοῦσι κατὰ παράδοσιν ἐξ Ἄνδρου, ἀνακοινωθεῖσαν ἡμῖν ὑπὸ τοῦ συναδέλφου κ. Ἰ. Βογιατζίδου. Εἰς τὸ ὅτι ἡ κοιλία αὐτῶν εἶναι πλήρης ὑγροῦ βορβορώδους (ἴδε χωρίον Μάρκου Σερρῶν ἐν τοῖς προηγουμένοις) ὀφείλονται ἴσως αἱ δοξασίαι, καθ' ἃς οἱ βρικόλακες φιλοῦσι τὰ ὑγρὰ καὶ βορβορώδη μέρη (πβ. βουρδούλακας τις *«ἔβγαινε 'ς τὸ βαθὺ ῥέμα τοῦ Καρέα»* (575), ὁ βαρβάλακας τῆς Νανοῦς διητᾶτο ἐντὸς τῆς θαλάσσης (604), *«συργιανοῦνε οἱ βρικολάκοι ἐκεῖ που εἶνι οἱ πλύστις* (= νεροχύτες), κατὰ παράδοσιν ἐκ Καρπενησίου, πρὸς τούτοις ὅτι βρέχονται καὶ γίνονται *«σοῦπα μέσ τσὶ λάσπες κ' εἰς τὰ νερὰ»* (599), ὀργώνουν τὴν γῆν καὶ *«ἔχουν τὰ*

χέρια τους λάσπη καὶ χώματα» (592), ἀρέσκονται νὰ πίνωσιν ὑγρά, πβ. *«ἀδειάζουν τὶς στάμνις»* (504), *«πίνουν τὸ λάδι τῶν πεθαμένων* 577), *«βυζαίνουν τὶς γίδες»* (577). Τὴν πρὸς τὰ ὑγρὰ καὶ τὸν βόρβορον σχέσιν τῶν βρικολάκων ἐμφαίνει ἴσως καὶ τοῦτο ὅτι ἐνίοτε ἐμφανίζονται ὡς βάτραχοι (577) (1).

Ἓν τῶν χαρακτηριστικῶν τοῦ βρικολακείου σώματος εἶναι καὶ τὸ δέρμα, τὸ ἀπεσκληρυμμένον καὶ ἠχοῦν ὡς τύμπανον (ἴδε ὁρισμὸν τῆς λέξεως *βουλκόλακας* ὑπὸ Δουκαγγίου ἀνωτέρω), διὰ τοῦτο ὁ βουρδούλακας *«ποῦ ἔβγαινε 'ς τὸ βαθὺ ρέμα τοῦ Καρέα ἦταν σὰν ἕνα τουλούμι»*, οἱ βρουκολάκοι τῆς Αἰτωλίας πηγαίνουν εἰς τὸν μύλον *«σὰ δερμάτια κυλιῶντα»*, οἱ βρικόλακες τῆς Σάμου, τῆς Θήρας, τῆς Μάνης ἦσαν *«παπουτσῆδες»* (589), ὁ βρικόλακας τοῦ Δικάλου ἐθεάθη *«εἰς ἕνα τομαράδικο καὶ ἀγόραζε τομάρια»* (596), ὁ βρικόλακας Μαμαλιᾶς *«καθόταν* (εἰς τὸν τάφο) *κ' ἐμπάλλωνε τὰ τσαρούχια του»* (591).

II

Βόρδονας-βορδονιάζω.

Ἡ λέξις *βόρδονας* ἐν Βιθυνίᾳ σημαίνει τὸν ἄγρυπνον, τὸν μὴ κοιμώμενον καὶ τὸ ρῆμα *βορδονιάζω* τὸ ἀγρυπνῶ, καταλαμβάνομαι ὑπὸ ἀϋπνίας· οὕτω λέγεται ὑβριστικῶς ἡ φράσις *«ἀπόψε ὡς τὸ πουρνὸ βουρδόνιασε»*. Ἀλλ' αἱ αὐταὶ σημασίαι δηλοῦνται καὶ ὑπὸ τῶν λέξεων *βρικόλακας* καὶ *βρικολακιάζω,* διότι εἶναι γνωστὸν ὅτι ὁ βρικόλακας ἀγρυπνεῖ δι' ὅλης τῆς νυκτός, ὅτε καὶ ἐξέρχεται τοῦ τάφου, ὅπως βλάπτῃ τοὺς ζῶντας, ὅθεν *βρικόλακας* καλεῖται ὑβριστικῶς καὶ ὁ νυκτοπλανὴς ἄνθρωπος. Ἐν Βιθυνίᾳ δὲ παρὰ τὴν ἀνωτέρω ἀναγραφεῖσαν φράσιν λέγεται παραλλήλως καὶ ἡ φράσις: *ἀπόψε βρικολάκιασε* (ἐπὶ τῶν μὴ κοιμωμένων βρεφῶν καὶ ἄλλων ἀϋπνίαν πασχόντων). Ἐπειδὴ δὲ τὸ θέμα *βορδον* ὁμοιάζει πρὸς τὸ θέμα *βουρδουλ* καὶ *βορδολ* τῶν τύπων *βουρδούλακας* καὶ *βορδόλακας,* νομίζομεν ὅτι καὶ ἡ λέξις *βόρδονας* πρέπει νὰ ὑποληφθῇ ὡς

(1) Ἴσως ἡ τοιαύτη ἐμφάνισις τῶν βρικολάκων νὰ ἔχῃ σχέσιν καὶ πρὸς τὸ σφαιροειδὲς τοῦ σώματος αὐτῶν.

τοῦ αὐτοῦ ἐτύμου λέξις καὶ ν᾽ ἀποδοθῇ αὐτῇ ὡς πρώτη καὶ κυρία σημασία ἡ τοῦ φύσκωνος, τοῦ γάστρωνος καὶ καθόλου τοῦ ἐξῳδηκότος τὸ σῶμα, ἐν ἄλλαις λέξεσι ἡ σημασία τοῦ βρικόλακα. Πρὸς τὴν λέξιν ταύτην συγγενῆ νομίζομεν τὴν λέξιν *βορδόνι* (ἐν Καρπάθῳ), λεγομένην ἐπὶ τῶν ὑπερωρίμων γεννημάτων, καὶ τὸ ρῆμ. *βορδονίζω*=παχύνομαι (Κυπρ.). Ἡ κατάληξις -*ας* εἶναι μεγέθους δηλωτικὴ ὡς ἐν τῇ λέξει *μπούρμπουλας* (= ὁ βραχύσωμος καὶ παχὺς ἄνθρωπος), ἀνάλογος δὲ πρὸς τὴν -*ακας*, τὴν ἐν τῷ *βουρδούλακας*.

THE TWELVE MONTHS
A FOLK-TALE FROM PONTOS

BY

R. M. DAWKINS

The folk-tale, of which I give the original text and an English translation was recorded by me in August 1914 at the Monastery of the Forerunner at Imera in Pontos. It is one of a long series which I took down from the mouth of a native of Imera, a youth of about eighteen years, Χαράλαμπος 'Ι. Φωτιάδης. All his stories were tales current in the village; some were clearly old traditional folk-tales, others were quite modern anecdotes. The numerous parallels shew that this story of the Twelve Months is one of the former class. I noticed that he told the stories in his own words, and that it was only the thread of the tale that was traditional; in the case of the present tale the names of the months were put in with special care as being likely to interest a stranger. My experience in Asia Minor has been that it is only the children who tell tales word for word; with the disadvantage that when their verbal memory fails they naturally get the thread of the story confused. Grown up people, on the other hand, having the mind more developed than the merely verbal memory which is so strong in children, will keep the thread of the story, but tell it in their own words. It would appear therefore that it is from children, and especially in places where tales are learned by heart by one

child from another, that old and half understood incidents in the stories are to be expected. Where on the other hand their elders amuse themselves with storytelling, the old and unintelligible will tend to disappear, and variants and developments will arise with much greater facility. Of old people I have no experience: possibly, like children, they are prone to make use of set words, but from habit and use rather than from simple memory.

Although the teller of this story had had a good education, he knew the dialect very well, and the text may therefore, I believe, be accepted as a fair specimen of the language of Imera. It hardly differs from the idiom of Kromni; the two places are hardly more than an hour apart. With regard to the dialect it should be said that it is easier in Pontos and indeed in Asia Minor generally to get pure specimens than is generally the case in Greece itself. This is not only because the dialect is the general medium of conversation, but also because it differs so widely from the common Greek that the two stand apart as different languages, which do not admit the innumerable intermediate stages of more or less dialectic speech which are heard so commonly elsewhere.

Dialect Text. (1)

Ἔσαν δύο συννυφάδ^εα· εἶνας ἔτον ζ^εαγκίναινα (2) ἄμαν κακέσσα, καὶ ἄλε ἔτον ἐφτωσ῾έσσα ἄμαν καλέσσα. ῾Εφτωσ῾έσσα ἀποβραδὺς ἐπαίγνεν σὸ σπίτ τῆ ζ^εαγκίναινας καὶ ἔκαμνεν τὸ μαλλίν ἀτς. Ἔναν δύο ἡμέρας καὶ ὕστερον ἡ ζ^εαγκίναινα ἐδίεξεν ἀτέν, καὶ ἡ μάρσα (3) ἐφτωσ῾έσσα, ἀσοῦ κ᾽εἶσ῾εν ν^εάφτ, ἐπαίγνεν ἐκαθόσουν ὀξ῾ωκά ἄσο σπίτ

(1) In the transcription I have used it should be noted that $^{\varepsilon}\alpha$ is the modified sound ä, that τ, π, κ, after a nasal are pronounced, not as *d*, *b*, *g*, but as unvoiced mediae, and that χ before *e* and *i* becomes *s*῾ (the French *ch*)

(2) Turkish zengin *rich*.

(3) = μαύρεσσα.

τῆ ζ^εαγκίναινας καὶ γαρσ^ί σὴν φωτίαν (1) τῆ παραθυρὶ ἔκαμνεν τὸ μαλλίν ἄτς. Ἐγροίξεν ἄτο ἡ ζ^εαγκίναινα, καὶ γι̯ὰ νὰ διέσ^ε ἄτεν ἐσέγκεν περτ^εάδας σὰ παραθύρ^εα. Τ' ἄλο τὴν ἡμέραν ἐφτωσ^έσσα ἀσοῦ κ' ἐπορεῖ τιδὲν ἄλλο ν' ἐφτάϊγι̯, ἐκάτσεν ἀπὰν σὸ κατωθύρν ἄτς καὶ νουνίζ.

Ἀναχάπαρα ἐλέπ (4) γαρσ^ὶ σὸ ρασ^ὶν ἕναν φωτίαν. «Ἂς πάγω», εἶπεν, «κάθουμαι μετ' ἐκεινούς, καὶ κάμνω τὸ μαλλί μ». Ἐπῆγεν ἐκει̯εκά, καὶ ὄντες τερεῖ, ἐλέπ δώδεκα ἀριφ άντας (5) νὰ κάθουνταν ὀλόερα σ' ἄψιμιο. «Ἔλα, μάνα,» εἶπαν ἄτεν, «κὰθ κὰ μετ' ἐμᾶς.» Ἐκάτσεν καὶ ἐκείνε καὶ ἔκαμνεν. Καὶ ἐπεκεῖ ἕνας ἂς ἐκεινοὺς ἐρωτᾷ τεν, «Θεία, πῶς ἔρχουνταν ἐσε τὰ μῆνας;» Ἐκείνε πὰ εἶπεν, «Ὁ Μάρτς, Ἀπρίλτς καὶ ὁ Καλομηνὰς φέρνε τὴν ἄνοιξιν, φυτρώννε τὰ τσ^ιτσ^εάκ^εα, και ἔρχουνταν ἐμε τσ^ὶπ ἔμορφοι. Ὁ Κερασινόν, ὁ Χορτοθέρτς καὶ Αὔγουστον φέρνε τὸ θέρος καὶ θερίζομε, καὶ ἀτοὶν πὰ ἔρχουνταν ἐμε τσ^ὶπ ἔμορφοι. Ὁ Σταυρίτες, ὁ Τρυγομηνὰς καὶ Ἀεργίτες φέρνε τὰ μῆλα καὶ τ' ἀπίδ^εα, καὶ ἀγαπῶ ἀτουνοὺς τσ^ὶπ πολλά. Ὁ Χριστιενάρτς, ὁ Καλαντάρτς καὶ ὁ Κούντουρον πὰ φέρνε σάγκας, καὶ χουλίμες· γι̯ὰ τ' ἀτὸ ἀγαπῶ καὶ ἀτουνοὺς πὰ πολλᾶ». Οἱ δώδεκα ἀριφ^εάντ ἐχάραν, καὶ ὁλονυστέρ, ὄντας θὰ ἐπαίγνεν ἡ γυναῖκα, εἶπαν ἄτεν, «Θεία, ἄνοιξον τὴν φοτά ς, καὶ ἂς γομώνωμ ἄτο τσιλίδ^εα». «Γι̯ὰμ κάουμαι», εἶπεν ἡ γραῖα. «Μὴ φοᾶσαι», εἶπαν ἄτεν οἱ δώδεκα ἀριφ^εάντ. Ἐγόμωσαν τὴν φοτὰν ἄτς τσιλίδ^εα καὶ δέβασαν ἄτεν πλάν. Ἀτέ, ὄνταν ἔρθεν σὸ σπίτν ἄτς, ἀνοί καὶ τερεῖ ντὸ ἐγένταν τὰ τσιλίδ^εα. Καὶ ὄντες τερεῖ, ἐλέπ τὴν φοτάν ἄτς γομάτο λίρας. Ἔγκεν ἄτα ἀπές, καὶ τ' ἄλο τὴν ἡμέραν ἐγόρασεν ἂς ὅλ^εα τὰ καλά.

Ἐγροίξεν ἄτο ἡ συννύφσα τς, καὶ ἐρώτεσεν ἄτεν, πῶς εὗρεν ἀτόσα λίρας. Ἀτὲ πὰ εἶπεν ἄτεν, ἀὲτς καὶ ἀὲτς ἐέντον. Τ' ἄλο τὴν βραδὺν ἐπῆγεν καὶ ἡ ζ^εαγκίναινα, καὶ ἐποῖκεν ἄμον τὴ συννύφσαν ἄτς. Ὄντες ἐρώτεσεν ἄτεν, πῶς ἔρχουνταν ἄτεν τὰ μῆνας, ἀτέ εἶπεν, «Ἄνοιξι ἔρται μὲ τσ^ὶπ κακόν, γι̯ατὶ ἔς' τὰ σκουτούρας ἄθες· τὸ θέρος πὰ ἔρται μὲ κακόν, γι̯ατὶ φὲρ τὴ ζέσταν, καὶ πόδαν κ' ἐπορῶ ν' ἐφτάγω. ὁ μοθοπώρτς πὰ φέρ τὰ μῆλα, ἄμαν ἐγὼ παχτσ^ὰν ἀσοῦ

(1) Φωτία is *light* not *fire,* which is ἄψιμο.
(4) =βλέπει.
(5) =Acc. pl. from Turkish *herif.*

κ᾽ ἔχω, νὰ μὴ προφτάν᾽ ὁ κομμενόχρονον· ὁ σ̔ειμωγκὸν (1) πὰ φὲρ τὰ κρυάδας καὶ τὰ σ̔όνᵉα (2), καὶ ἀνάθεμά τον ἄσην πόρταν κἔξ». Ὅνταν θὰ ἐπαίγνεν καὶ ἀτέ, ἐγόμωσαν καὶ τ᾽ ἀτεινὲς τὴν φοτὰν τσιλίδᵉα. Ἀτὲ ἐθάρεσεν θὰ γίνταν λίρας, ἄμαν ὄντες ἔρθεν στὸ σπίτν ἀτς καὶ ἔξ̔εν ἀτα κά, ἐξέβαν ἀπεκειαπὲς σκορπούδᵉα καὶ ὀφίδᵉα, καὶ ἐτυλίγαν σὴν γούλαν ἀτς, καὶ ἐφούρξαν ἀτεν. Ἀὲτς παθάννε οἱ κακοὶ ποῦ κὶ θέλνε τὸ καλὸν τ᾽ ἀλλονίων.

Translation.

There were two sisters-in-law; one was rich but wicked, and the other was poor but good. The poor woman in the evening used to go to the rich woman's house and spin her wool. After one or two days the rich woman drove her away, and the wretched poor woman, because she had no oil, used to go and sit outside the rich woman's house, and opposite the light of the window used to spin her wool. The rich woman found this out, and to drive her away she put curtains in the windows. The next day the poor woman, because she could do nothing else, sat upon her threshold and ponders. All at once she sees on the mountain opposite a light. «Let me go», she said, «and sit with them and spin my wool». She went there, and when she looks, she sees twelve men sitting round the fire. «Come, mother,» they said to her, «sit down with us». And she too sat there and was spinning. And then one of them asks her, «Aunt, what do you think of the months?» And she said. «March, April and the Fair Month of May bring the spring, the flowers bloom, and I think them very beautiful. The Month of Cherries, the Month of Hay Harvest and August bring the harvest, and we reap it, and these also I think very beautiful. The Month of the Cross, the Month of Vintage and the Month of St

(1) = χειμῶνας.
(2) = χιόνια.

George bring the apples and pears, and these too I love very much. The Month of the Birth of Christ, the Month of the New Year and the Clipped Month of February bring stoves and we warm ourselves; for this I love them also very much.» The twelve men were pleased, and finally, when the woman would go away, said to her, «Aunt, spread out your apron, and let us fill it with coals.» «But I shall be burned», said the old woman. «Do not be afraid», the twelve men said to her. They filled her apron with coals and sent her away. She, when she came to her house, opens it and looks to see what had become of the coals. And when she looks, she sees her apron full of gold pieces. She brought them in, and next day she bought all manner of fine things.

Her sister-in-law found this out, and asked her, how she got so many gold pieces. And she said to her that thus and thus it happened. The next evening the rich woman also went, and did as her sister-in-law. When he asked her what she thinks of the months, she said, «The Season of opening, the spring, comes with much evil, because there are its gloomy days. The Season of Harvest, the summer, comes with evil, because it brings the heat, and I cannot take a step. The Season of Fruit, the autumn, brings the apples, but, because I have no orchard, sad and short be his years! The Season of Storms, the winter, brings the cold and the snow, and a curse upon him when he comes out of his door!» When she also would go away, they filled her apron also with coals. She looked for them to become gold pieces, but when she came to her house and poured them out on the ground, there came out from the midst scorpions and snakes and twined round her neck and strangled her.

This is the fate of the wicked, who do not desire the good of others.

A general account of this type of story has been given by Mr W. R. Halliday (¹), and the idea of the reward of the good and the punishment of the wicked woman is the theme of a large class of Greek folk-tales. But the dispensers of justice are not usually the twelve months: the closest parallel in this respect to the Pontic tale is a version from Melos (²). But this has not the same detailed account of the months. The good woman only says that all are good, and that but for the bad weather of January there would be no flowers in May, and the bad woman only gives a general malediction, curses January by name and calls February κουτσοφλέβαρος and March πεντάγνωμος and πασσουλοκαύτης.

For the names of the months the book of Búturas should of course be consulted (³). He gives all the names used in our folk-tale as in use in Pontos.

In conclusion I may give some popular names of the months which I recorded in 1906 in Astypalaia. These are derived from the appearance of the ripening grapes. The first of them is Γυαλτιστής (⁴), *the month in which the grapes begin to appear bright and shining,* the second is Μουντιστής, *the month when they become dark in colour'* from μουντός, *dark-coloured.* The former of these is well known under the forms Γυαλιστής, Γυαλινὸς and is recorded

(¹) In *Dawkins,* Modern Greek in Asia Minor, p. 255.

(²) In Νεοελληνικὰ Ἀνάλεκτα, I, p. 12.

(³) Τὰ ὀνόματα τῶν μηνῶν ἐν τῇ νεοελληνικῇ. The name for June, ὁ Κερασινόν, is omitted from his index, but is to be found on p. 25. The name of πασσουλοκαύτης in Melos has escaped him; he gives this name only from other places.

(⁴) The λτ of Γυαλτιστὴς is the Astypalaia pronunciation of λλ; *cf.* ἄλτος for ἄλλος, ἔλ τὲς for δὲν λέγεις. *Cf.* also for the Astypalaia sound *Dieterich,* Sprache und Volksüberlieferungen der südlichen Sporaden, p. 81. Similar pronunciations are found in parts of Karpathos (v. Annual of the British School at Athens, X, p. 85) and of Rhodes.

by Búturas for Kythnos, Chios and Corsica, but the latter I have not found elsewhere mentioned. My notes are not very clear on the point, but as Γυαλιστὴς is recorded elsewhere as the name of July, there is not much doubt that these two names from Astypalaia belong to July and August respectively. As in many other of the islands June and July are also known as Πρωτόλης and Δευτερόλης.

REMARQUES
SUR QUELQUES FORMES INVARIABLES DANS LE DIALECTE DE CHIO

PAR

HUBERT PERNOT

ἀνά = τώρα

La forme la plus ancienne sous laquelle se présente cet adverbe à Chio est ἐδά (Germano, s. v. *adesso*), qu'on trouve aussi dans les Ἐρωτοπαίγνια, 26, 519, 549 (à côté de τώρα 46, 432), dans le *Sacrifice d' Abraham* (v. 413-414):

Θωρεῖς τὸ τέκνον τὸ γλυκύ, τὸ τέκνον τὸ καημένον,
ὅτι ἐδὰ παρὰ ποτὲ εἶν' ἀποχλωμνιασμένον;

de même que dans l' *Érotocritos* (éd. Xanthoudidis, p. 545), dans le crétois moderne, à Théra *(Pétalas*, Théra, p. 55), et certainement ailleurs encore. M. Hatzidakis rapproche cette forme de δὰ et y voit δὴ ou ἤδη (Μνημεῖα, II, 231, 55).

Cet ἐδὰ se trouve avec le sens de ἐδῶ dans le Pont (ἐδά, *Sarantidis*, Sinasos, 235, ἀδά, *Valavanis*, Pont, 27), ainsi qu' à Chypre *(Mondry Beaudouin*, 32, *Sakellarios*, II, 537). Sakellarios signale aussi dans le même pays ἐδὰ = ἰδέ, mais sans donner aucun exemple.

Qu' il s' agisse de l' adverbe de temps ou de lieu, nous avons sans doute affaire à un mot unique, qui me paraît provenir de la forme médiévale ἔδε. Ἔδε θανάτου χεῖρον (Poèmes prodromiques, II, 100), ἔδε τεχνίτης στιχιστὴς

ἐκεῖνος ὁ τσαγγάρης (ibid., 74), ἔδε καὶ σκότος ἀφεγγὲς καὶ τάρταρος καὶ σκώληξ (ibid., 150, mss *CSA* ἰδού).

Il y a lieu de croire que cet ἔδε n'est autre chose que ἴδε: ἴδε ὁ παπᾶς ὅπου ἔφαγεν τὸ ἀκρόπαστον ἀπάκιν (ibid., IV, 198). Mais comment expliquer le changement de ἴ- en ἔ- ? J' admettrais volontiers, après M. Hatzidakis (Μεσαιωνικά, II, 132), l' adjonction à ἴδε d' une interjection ἔ, où je ne verrais cependant pas l'ancien ἦ: ἔ ἴδε το = ἔδε το!

Pour passer de ἔδε à ἐδά, on peut songer à ἔδε + δά. On connaît les formes ἔτσι δά, τοῦτο δά, ἐδῶ δά, ἐκεῖ δά, etc., qui ont, suivant les lieux, soit une valeur renforcée, soit la valeur des simples ἔτσι, τοῦτο, ἐδῶ, ἐκεῖ, etc. Ἔδε δὰ peut aboutir à ἐδὰ par un phénomène de dissimilation bien connu (*Pernot*, Études, 442 sqq.).

Dès 1622, ἐδὰ était, à Chio, renforcé de νά, suffixe interjectif qui a la même valeur que δά: ἐδανά, Germano, s.v. *adesso*.

Dans le village de Nénita, cette forme a perdu son δ intervocalique, pour aboutir à *ἐανά, puis à γιανά, par un changement de *e* en *yod* (Études, 127) : ποῦ ἀ πὰς γιανά; = ποῦ θὰ πὰς τώρα; τσαὶ δεκοχτὼ γιανὰ = καὶ δεκοχτὼ τώρα.

Dans celui de Pyrghi, ἐδανὰ est devenu ἀδανά, dont je n'ai recueilli à Chio que les aboutissants, mais qu'on entend par exemple à Livision (*Mouséos*, Livision, 21). Le premier de ces aboutissants est ἀανὰ (aussi à Livision) : ξέρεις εἶντα ἀ κάωμεν ἀανά; = ξέρεις τί θὰ κάμωμε τώρα; Puis, toujours dans cette même localité, les deux α se fondent en α long, et souvent cette longue entraîne un déplacement de l' accent : ἔν' ἄνα (δ)ώ(δ)εκα χρόνια ποῦ λείπει = εἶναι τώρα δώδεκα χρόνια ποῦ λείπει· τὸ παι(δ)ὶ ποὔφητσες ἄνα ἕντεκα χρόνια = τὸ παιδὶ ποῦ ἄφησες τώρα ἕντεκα χρόνια.

J'ai trouvé dans le bourg de Kalamoti le terme attendu de toute cette série : ἀνά, avec α initial bref.

En résumé, les principales étapes de l'évolution ont, je crois, été celles-ci : ἴδε, ἔδε, ἔδε δά, ἐδά, ἐδανά, ἀδανά, ἀνά.

ἄμοντι=λοιπὸν

Germano, 186: Giache, ἄματα, ἐπειδὴ καί, ἀφόντις καί, ἔστοντας καί, ὄντας καί.

Somavera: Già che, ἐπειδὴ καί, ἔστοντας καί, ὄντας καί, ἀφόντις καί, ἄματα, σάν. Le même auteur, dans la partie grecque-italienne de son ouvrage, donne: ἄματα, ἄματις, ἐπειδή, giache, poiche. ἄματα, ἄματις, λοιπόν, τὸ λοιπόν, adunque, dunque.

Paspatis, s. v. «Ἄμαντις καὶ ἄματις... Ἡ λέξις αὕτη σημαίνει *λοιπόν*, καὶ κυρίως προφέρεται ἄματις. Ἡ ἐτυμολογία εἶναι ἀσαφής.

Ἄματις σ' ὅρκον μὲ βάνεις νὰ σοῦ τὸ μολογήσω,
τῆς Μαρουδιᾶς εἶν' τὸ μνημεῖο, ὁποῦ καλὰ σ' ἠγάπα.»

En réalité, le sens de ἄματις, dans le vers que cite Paspatis en ponctuant mal, n'est pas «donc», mais «puisque».

J'ai moi-même noté à Pyrghi ἄμοντι=λοιπόν: ἄμοντι σὰν τὴν ἐξέρεις, πέ μου τὰ σημάδια της, et à Nénita γιάντα (pour γιὰ εἶντα) ἄμοντις=γιατὶ λοιπόν;

Dans les diverses formes qui viennent d' être citées, j'aperçois:

1° ἄμα + τά. Cf. ἀποτά, γιατά, fréquents; πριτὰ à Céphalonie, *Schmidt*, Griech. Märch., p. 158, n° 15, l. 16 et 17; εἴμητα, *Pétalas*, Théra, 56; ἀνίσωστα *Chaviaras*, Symi, 246, 1, 3, ἀνίσουστα, *Bountonas*, Velvendo, 54; ἀντίστα, *Valavanis*, Pont, 103; ἀφοῦτα, ibid., 189.

2° Un changement de désinence, bien connu dans les adverbes: ἄματα, ἄματι, ἄματις; cf. τίποτε, τίποτα, τίποτι, τίποτις.

3ον Une modification de α en ο, sous l' influence des nasales μ et ν: ἄμαντι, ἄμοντι.

Je suis arrêté par le passage de ἄματα conjonction à ἄματα adverbe et aussi par le groupe ντ au lieu de τ, qu' à la rigueur on pourrait peut-être expliquer par quelque contamination; comparer ἀφόντας, ἀφόντις, provenant de ἀφότου probablement sous l'influence des multiples formes de ὅταν: ὄνταν, ὄντας, ὄντες, etc.

ἀπὲ = ὕστερα

La forme première est ἀπέκει, composée de ἀπὸ et de ἐκεῖ. On la trouve dans les *Poèmes prodromiques* avec son sens étymologique «par là» «de là» :

τὰ ἐσώτυπα, τὰ ἐξώτυπα, τὰ ἀπέδω καὶ τὰ ἀπέκει (II, 65),

ῥαβδέας καλάς, ἂν μὲ ἀγαπᾷς, καὶ διῶξε τον ἀπέκει (III, 398).

Encore l'un des manuscrits, *H*, ne la connaît-il pas. Dans le sens de «ensuite», l' existence de ἀπέκει est certaine pour le manuscrit *g* (XVe-XVIe siècle), par exemple III, 158, probable dans *CSA* (année 1364 au plus tard), voir III, 211 et 400q; *H* (XIVe siècle) continue à l'ignorer. Il n'est donc pas sûr que ἀπέκει appartienne au texte primitif.

Le κ de cette forme, situé à la posttonique finale, disparaît à Chio, où l' on a παιδάϊ pour παιδάκι, σεντούϊ pour σεντούκι, Θετόης pour Θεοτόκης (*Études*, 443-445). Il en résulte une forme ἀπέει, avec ει réduit, qu' on entend encore dans le village de Pyrghi. Ἀπέει aboutit par contraction à ἀπὲ (qu' il ne faut pas confondre avec ἀπέ, préposition, provenant de ἀπό), puis à ἀπί, per un changement de ε en ι dû au peu de consistance de ce mot.

Ἀπὲ provenant de ἀπέκει n'est pas particulier à Chio. Cette forme est attestée en Épire, à Paros, Naxos, Lesbos, Livision. Le crétois ἀπόϊ, qui existe à côte de ἀπόκει(ς), *Érotokritos*, éd. Xanthoudidis, p. 503, paraît susceptible de la même explication, ce qui écarterait l' italien *a poi*.

ἀπωροῦ = νωρὶς

Ἀπωροῦ ἄρτη γιὰ βρα(δ)ύ; = νωρὶς θἄρθῃ ἢ ἀργά; (Pyrghi). Attesté aussi à Théra (*Pétalas*, Théra, 31), cet ἀπωροῦ, qu' étymologiquement il faudrait écrire ἀπ' ὡροῦ, remonte à ἀπ' ὥρας.

La préposition ἀπό, aujourd' hui couramment suivie de l'accusatif, a gardé le génitif dans des expressions qui varient suivant les lieux.

Dans les Ἐρωτοπαίγνια on trouve, v. 341, πῶς ἀποχωριζόμεθεν ἀπό τινων ἀνθρώπων, puis ἀπὸ καρδιᾶς ἐφώναξε, v. 75 (cf. Vilaras, éd. de 1871, p. 220, l. 24), χαιρετισμὸν ἀπὸ ψυχῆς, v. 133, ἀπ' ἀρχῆς, v. 692, ἀπὸ λουτροῦ λουμένη, v. 696; partout ailleurs ἀπὸ est construit avec l'accusatif.

Protodikos, dans un passage dont il importe de reproduire l'essentiel (Ἰδιωτικά, pp. 11-12 et 85) cite à Paros: Ἀπὸ χαραγῆς, φρ. «ἀπὸ χαραγῆς τοῦ μύλου»—«ὁ μύλος εἶναι ἀπὸ χαραγῆς»—«τὸ ἀλεύρι εἶναι ἀπὸ χαραγῆς», ἐπειδὴ ἐχαράχθη νεωστὶ ὁ μύλος, τὸ ἀλεύρι ἔχει πέτρας. Ἀπὸ κοφτικοῦ=ἐξ ἐκτιμήσεως· «ἔδωκε τὸ ἀμπέλι του νὰ τὸ σκάψουν ἀπὸ κοφτικοῦ καὶ ὄχι μὲ ἡμεροκάματα». Ἀπὸ καιροῦ=τὸ ἐρχόμενον ἔτος. Ἀπὸ χρόνου, λέγεται μάλιστα εἰς τὴν εὐχὴν «καὶ ἀπὸ χρόνου νὰ ζήσῃς». Ἀπὸ καινουργῆς, «ἔχτισαν πάλι τὸ σπίτι ἀπὸ καινουργῆς». Ἀπὸ θεμελιοῦ, «ἔχτισαν τὸν τοῖχον ἀπὸ θεμελιοῦ». Ἀπὸ πελά(γ)ου καὶ ἀπὸ στεριᾶς, «τὸ ἀεράκι φυσᾷ ἀπὸ πελάου καὶ ὄχι ἀπὸ στεριᾶς.» Ἀπὸ Θεοῦ, «ἦτο ἀπὸ Θεοῦ νὰ γίνῃ». Ἀπὸ διαβόλου, «αὐτὸ ἔγινεν ἀπὸ διαβόλου». Ἀπὸ ξύλου, «τὲς ἐλιὲς θὰ τοῦ τὰς δώσῃ ἀπὸ ξύλου», ὅ ἐστι μετὰ τὴν συγκομιδὴν τοῦ καρποῦ, ὅτε τὰ δένδρα μένουσι τρόπον τινα ἁπλᾶ ξύλα. Ἀπὸ Μαρτιοῦ, εὔχρηστος φράσις ἐν τῷ «Ἀπὸ Μαρτιοῦ καλοῦ καιροῦ, κι ἀπ' Αὔγουστον χειμῶνος» ὅ ἐστι ἀπὸ Μαρτίου ἄρχονται ἡμέραι καλοῦ καιροῦ (καλοκαιριοῦ) καὶ ἀπὸ Αὐγούστου ἡμέραι χειμῶνος». Dans ce qui précède l'expression ἀπὸ καινουργῆς est une création analogique. Toutes les autres apparaissent comme des persistances anciennes.

On cite à Théra (*Pétalas*, Théra, 27): ἀπὸ δευτέρας «à partir de lundi», ἀπὸ χρόνου, dans le même sens qu'à Paros, ἀπὸ Θεοῦ, ἀπὸ Μαρτιοῦ καὶ Σετεμπριοῦ.

Comme formes chiotes je puis mentionner: Germano: Andare à fil di spada, ὑπάγω ἀπὸ σπαθιοῦ. A caso, per sorte, ἀπὸ ῥιζικοῦ (s. v. *caso*). Dalli fondamenti, ἀπὸ θεμελιοῦ, comme à Paros. A poco, ἀπὸ λίγου (s. v. *poco*). Ἀπὸ τσαιροῦ=ἀπὸ καιροῦ «depuis longtemps» dans une chanson de Kalamoti. Ἀπ' ἀρκῆς=ἀπ' ἀρχῆς, que j'ai entendu fréquemment, notamment à Volisso (cf *Gloss. Laod.*, 58).

᾿Απ᾿ ὥρας rentre bien dans la catégorie des formes qui viennent d' être citées. C' est une expression figée.

La désinence -οῦ, au lieu de -ας est la même que dans ἡμεροῦ, μηνοῦ, χρονοῦ. Elle a une origine pronominale, dont l'examen serait ici hors de propos.

On peut rapprocher de ἀπωροῦ : «Dalla sera... ἀποσπεροῦ (Germano, s. v. *sera*). D'un autre ordre est l'expression ἀπὸ λιγοῦ, accentuée sur la finale: δῶσε τως ἀπὸ λιγοῦ (village de Kini; Germano, supra, ἀπὸ λίγου). Une influence de ἀπὸ πολλοῦ est ici vraisemblable.

ἐδῶ, ἐδωνά.

La forme ἐδῶ paraît assez ancienne en grec. On la trouve dans les *Poèmes prodromiques* (tous les manuscrits) et dans *Glykas* (v. 154). Cette dernière référence nous reporte à la première moitié du XIIIe siècle au plus tard, date du manuscrit, probablement même au XIIe siècle, date du poème,

On tire quelquefois ἐδῶ de ὧδε, par une métathèse de voyelles, phénomène des moins vraisemblables, dans un cas comme celui-ci. Mais, s'il y a lieu de renoncer à cette explication, il ne s'ensuit pas qu'il faille entièrement écarter ὧδε. On peut en tirer ἐδῶ par un autre moyen.

᾿Εδῶ me paraît être un composé de ὧδε et de ἔδε dont il a été question plus haut. On connaît les formes ἐδέτσι (ἔδε + ἔτσι) et surtout ἐδέκει ou ἐδεκεῖ (ἔδε + ἐκεῖ), pour ne citer que celles-là. Puisque sur ἐκεῖ on a fait ἐδέκει, il est à croire que sur ὧδε on a fait à un moment donné *ἐδῶδε. Mais, à la différence de ἐδέκει, ἐδῶδε avec ses deux δ prêtait à dissimilation. Une voyelle accentuée séparant ces deux δ, c' était, suivant la règle (*Études*, 443), le second qui devait disparaître: ἐδῶδε → ἐδῶε, cf. ἐτότες → ἐτόες, ἐτοῦτος → ἐτοῦος, πούπετι → πούετι, etc. (ibid., 435, 453). Quant au changement de *ἐδῶε en ἐδῶ, c'est un fait banal de contraction.

L'évolution ci-dessus (ὧδε, ἐδ' ὧδε, ἐδῶ) rappelle, comme on voit, celle de l'adverbe correspondant latin: *hic*, *ecce hic*, *ici*. C' est le sort des formes de ce genre d'être renforcées de temps à autre par quelque particule. Ἐδῶδε s' étant affaibli en ἐδῶ, on a créé dans certaines régions ἐδωδὰ (*Pétalas*, Théra, 56) et, à Chio, ἐδωνά, composés de ἐδῶ et des interjection δὰ et νά. A Chio, cet ἐδωνὰ devient phonétiquement, entre autres choses, ἐγωνὰ ou ὠνά.

εἶ, ναί, εἰνναί, ναίσκε, ναίσκετε

Parmi les formes assez variées que peut prendre l' indicatif présent du verbe *être* à la troisième personne, on trouve à Chio, et du reste ailleurs, surtout au pluriel, εἶ pour εἶναι· πόσα χρόνια εἶ; ἄνοστες εἶ. De même que, dans la langue commune, à la demande ἔχει κρασὶ ἐδῶ; on peut répondre: ἔχει, de même à Chio, on dira: σιδερένια εἶ; réponse: εἶ. Par suite de son emploi fréquent dans des phrases de ce genre, la forme verbale εἶ est devenue synonyme de ναί, si bien qu'à une demande telle que ἐπῆγες; «y es-tu allé?», la réponse peut être: εἶ «oui».

Cet εἶ, renforcé de l'adverbe ναὶ ou ννaί, dont le ν est redoublé sous l'accent, donne à Chio εἰνναί, comme aussi à Chypre (*Sakellarios*, II, 560) et à Symi (*Chaviaras*, Symi, 231, 2, 47; 234, 1, 42).

A une époque que je ne saurais préciser, mais en tout cas antérieure à la première moitié du XVIe siècle (Sophianos), ναὶ s'est allongé en ναίσκε, qui, se présente aujourd' hui dans la grécité avec différents sens. Dans certains villages, ναίσκε, gardant son acception sans doute primitive, est considéré comme une forme plus polie que ναί; dans le grec courant, il correspond à peu près au français «oui-da» et s'emploie surtout ironiquement; l'expression τοῦ λόγου του offre un phénomène sémantique analogue. C' est avec cette nuance ancienne de politesse

que Germano (p. 280) cite ναίσκε, qu'il traduit par «signor si»; on l'emploie encore aujourd'hui dans ce sens à Chio, aux environs de la ville.

L'étymologie de ναίσκε est obscure. On a proposé ναίχι (*Coray*, Ἄτακτα, IV, 603) et ναὶ + σκέ = σχέ(ς) impératif aoriste de ἔχω (*W. Meyer*, S. Portius, p. 226), deux hypothèses également invraisemblables. Mais du passage où Coray parle de ναίσκε quelque chose cependant paraît devoir être retenu; c'est la phrase: Τίκαι; Σ [= Somavera] λέγομεν ἀποκρινόμενοι εἰς ἐρωτῶντα, προστάσσοντα ἢ καλοῦντα, ἤγουν *Τί θέλεις; Τὶ ζητεῖς;* (que vous plait-il ?)».

Sans croire, avec Coray, que τίκαι remonte à *τίχι, il me semble, comme à lui, qu'on peut rapprocher ce τίκαι à la fois de l'affirmation ναίσκε et de la négation ὄγεσκε. Les formes suivantes préciseront le problème. Elles remontent à deux sources: Sophianos (1ère moitié du XVIe siècle, Corfou; ce sont les formes suivies d'un S), Germano (1622, Chio; formes suivies de G).

ναί (S), ναίσκε (SG).

ὄχι (SG), ὄϊσκε (G), ὄχεσκε (S), ὄγεσκε (SG), ὄχικα (S).

τίκε (S), également dans Somavera: «τίκαι, ὅρισε, ὅρσε. Piace, commandate».

Pour «oui» et pour «non» Somavera donne en plus de Germano ναίσκε δά, ὄγεσκεδά, qu'il suffit de mentionner, et ὄσκε, contraction de ὄϊσκε.

Je verrais volontiers dans ναίσκε, ναί + ς adverbial (cf. τίποτες, τίποτις) + un κε identique à celui de τίκε; dans ὄϊσκε, le même phénomène, à savoir ὄχι + ς + κε (pour la disparition du χ, cf. le chypriote ὄϊ et voir mes *Études*, p. 503-504). Le changement de ι en ε dans ὄχεσκε, de χ en γ (=yod) dans ὄγεσκε n'a rien de bien surprenant.

Restent ὄχίκα et τίκε. Comme Sophianos donne parmi les adverbes de négation οὐδεκὰν et parmi ceux de prohibition μηδεκάν, on peut croire que ὄχικα n'est autre chose que ὄχι κἂ(ν). Et dès lors n'est-il pas possible que dans le

κε de ναίσκε, ὄγεσκε, τίκε, nous ayons affaire à ce même -κα, dont l'α final aurait subi une de ces modifications adverbiales si fréquentes: τίποτε, τίποτα, τίποτι — σήμερα, σήμερι — τώρα, τώρι — πάλι, πάλε, etc.?

Ναίσκε a pris à Chio une forme plus polie encore, en passant à ναίσκετε, que je n'ai pas entendu moi-même, mais qui m'a été donné par Kanellakis comme usité dans le voisinage de la ville. Le -τε en question n'a rien d'obscur. C'est celui de la deuxième personne du pluriel des verbes, le même que dans ἄμετε (ἄγωμεν + τε), πάμετε (ὑπάγωμεν + τε.) L'exemple le plus typique que je connaisse dans cet ordre d'idées — et qui montre, mieux encore que ναίσκετε, combien, dans la réalité du langage, les catégories linguistiques sont moins tranchées que dans nos grammaires — est σύτε pour ἐσεῖς, au village d'Élata (Chio).

θκιώς = τοὐλάχιστο

On entend à Chio des phrases comme Δὲν ἔρκεσαι θκιὼς νὰ πιοῦμε ἕναν καφέ; Cet adverbe, qui a le sens de «du moins», τοὐλάχιστο a été signalé par Germano, 99: «Almeno, τειῶς» et reproduit dans Portius, Du Cange et Somavera. Ce dernier écrit (I, 404): «Τειῶς, κ᾽ ἂν, κανέ, τὸ λιγώτερον, ἀλουμάγκου. Almanco, almeno. Τειῶς, τειωσανάλλο, κανέ. Manco male». La graphie τειῶς, avec ει, laisse croire que Somavera, comme Germano, a pensè à τέως, et Ducange donne-lui-même: «Τείως, saltem, τέως».

Coray, Ἄτακτα, II, 154-155, y voit au contraire le mot θεός, ou plutôt θείως, et s' étonne que ni Du Cange, ni Somavera ne signalent la prononciation courante θιῶς.

C' est que θιὼς est plus récent que τιώς. A l'inverse de ce que pense Coray, il ne s'agit pas ici d'un changement de θιὼς en τιώς, mais bien de τιὼς en θιώς. Le phénomène τι̯ → θι̯ est courant dans l'Archipel et son aboutissant actuel à Chio esl θκι̯: σπίτια → σπίθκι̯α, κρεββάτια → κρεββάθκι̯α,

etc. (Études, 276.) D' où la forme θκιὼς mentionnée ci-dessus.

Par là ne sont pas levées toutes les difficultés que soulève l' étymologie en question, il reste notamment quelques obstacles sémantiques ; mais en tous cas on peut dire que présentement τέως reste l'ancêtre le plus vraisemblable de la forme θκιώς.

ἀς = ἀπὸ

Ἀς synonyme de ἀπό, n'est pas localisé à Chio. On l'emploie aussi en Asie Mineure (*Politis*, Proverbes, III, 367, Δελτίον, I, 489, *Valavanis*, Pont, 169, *Sarantidis*, Sinasos, 154) et il serait surprenant qu' il n'existât pas dans d'autres îles de l'Archipel. Si je le mentionne ici, c'est afin d'indiquer quelles sont en gros, ses conditions d'existence dans les patois de Chio.

On y trouve pour ἀπὸ les aspects que voici : ἀπό, ἀό, ἀπ', ἀπέ, ἀφ' et ἀς.

Ἀπὸ est employé dans des expressions comme ἀπὸ ποῦ, ἀπὸ πάνω, ἀπὸ κάτω. Un phénomène de dissimilation change ἀπὸ en ἀὸ dans certaines de ces expressions (*Études*, 452).

L'ancienne forme ἀπ' s'est conservée devant voyelle: ἀπ' εὐτὸ=ἀπ' αὐτό.

Ἀπέ, issu de combinaisons telles que ἀπ' ἐμέ, ἀπ' ἐκεῖνον, ἀπ' ἐδῶ, est généralement placé devant les mots à initiale consonantique autres que l'article : ἀπὲ φαΐ, ἀπὲ δέντρο, etc.

Devant le τ de l'article, les patois de Chio ont, avec le grec commun, changé phonétiquement ἀπὸ en ἀπ' : ἀπ' τό, ἀπ' τή, ἀπ' τά, etc. Mais ils n'en sont pas restés là ; ἀφ' τό, ἀφ' τή, ἀφ' τά, etc., résultant du changement phonétique bien connu πτ → φτ, se sont substitués aux formes précédentes et sont maintenant chose courante dans l'île.

Dans le village de Pyrghi cependant, la seule forme usitée en pareil contexte est ἀς : ἀς τὴν ἀρκὴ=ἀπ' τὴν ἀρχή, ἀς τὴν ὀργκιὰ=ἀπ' τὴν ὀυρά, ἀς τὸ ποάρι=ἀπ' τὸ ποδάρι, πκιότ-

τερ(α) ἀς τὸ βασίλειό μου = περισσότερα ἀπ' τὸ βασίλειό μου. Je l'ai également entendue chez un homme de Niochori, très avancé en âge: ἀς τὸ Νιοχώρι, ἀς τὸ βουνό, et on m'a affirmé plusieurs fois à Charkyos que quelques rares villageois disaient encore ἀς τὴ au lieu de ἀφ' τή.

'Ας se présente donc à Chio avec toutes les apparences d'un archaïsme. Les points sur lesquels on le trouve encore constituent des îlots, restes de territoires autrefois plus étendus. Je suis enclin à croire que ἀς a été autrefois la vraie forme indigène et que ἀφ' n'est qu'une importation récente.

Quant à l'origine de ἀς, elle ne fait guère de doute: ἀπ' τὸ est devenu ἀς τὸ sous l'influence de son contraire εἰς τό. Les conditions mêmes dans lesquelles ἀς se présente maintenant à Chio indiquent suffisamment, à mon sens, que cette forme ne provient pas de ἀφ' et que par conséquent c'est à ἀπ' qu'il y a lieu de la rattacher directement.

ἀμμέ, μὰ

L'origine du grec moderne μὰ «mais» est encore incertaine. On y a vu l'ancien ἅμα (*Psichari,* Essais, II, LXIII, cf. *Tsitsélis,* Céphalonie, 155), mais l'opinion la plus courante est qu'on a affaire à l'italien *ma* (*G. Meyer,* Neugr. Stud., IV, p. 46; *Jannaris,* Gramm., 1982b, *Xanthoudidis,* Érotokritos, 601). Les données des textes et dialectes permettent, ce me semble, d'envisager une troisième hypothèse.

Nos textes offrent, dans le sens de «mais», d'abord ἀλλὰ et ἀμμὴ (*Poèmes prodromiques,* et même Sophianos, p. 83). Au XVe siècle apparaît ἀμμὲ à côté de ἀμμὴ (*Prise de Const.,* 455, cf. 11, 19, 42; 'Ερωτοπαίγνια, 230, 276, 511, cf. 56). Puis, au XVIe siècle, vient μά (*Abraham,* 10, 60, etc., *Érotokritos*). Germano, en 1662, donne (p. 123): «*ma,* ἀμέ, ἀμή, μά, *ἀλλά*». A l'heure actuelle, dans le grec commun,

ἀμμὲ s'est conservé avec le sens de «comment donc»; pour dire «mais», on s'y sert soit de μὰ soit de *ἀλλά*.

Dans les parlers de Chio j'ai relevé: ἀμμέ, employé comme en grec commun, et aussi dans le sens de μά, tantôt avec μ simple et tantôt avec μ double, suivant une habitude connue de ces dialectes (*Études*, 381-409); puis μμὲ et μέ: λέει· μμὲ θεῖ σε; = λέει· μὰ σὲ θέλει (Pyrghi); μ' ἒν ἐξέρω = μὰ δὲν ἐξεύρω (Lithi), μ' ἔθ θέλει = μὰ δὲν θέλει (Pyrghi), μὲ γιάντα = μὰ γιατί (Pyrghi), etc.; enfin μά: μὰ νὰ πάρῃς, μὰ (δ)ὲν ἐφώναξα (Pyrghi), etc. Il me semble que μὰ est une importation, comme ἀφ' dont il a été question tout à l'heure, et que les vraies formes chiotes sont ἀμμέ, μμὲ et μέ.

Si l'on ajoute à ces diverses formes ἀμμὰ (*Sakellarios*, II, 442), ἀμὰ (*Sakeltaridis*, Sinasos, 202, l. 1 et 5; cf. *Tsitsélis*, Céphalonie, 155), on a sous la main tous les intermédiaires nécessaires pour tirer μὰ de ἀμμή: ἀμμή, ἀμμέ, (cf. πάλι, πάλε, ὄνταν, ὄντεν, μόνο, μόνε, etc.), ἀμμὰ (influence de ἀλλὰ ou de παρά), et enfin μά, par une aphérèse phonétiqne que nous constatons également dans le chiote μὲ et que justifie l'emploi de ce mot au commencement des phrases.

Paris le 25 Novembre 1915.

EINIGE NEUGRIECHISCHE SCHWÄNKE

VON

HUGO HEPDING

Einen kurzen Nachruf habe ich dem heimgegangenen Meister der wissenschaftlichen Volkskunde in unseren «Hessischen Blättern für Volkskunde» xx 45 gewidmet. Ich bin dem Herausgeber der Λαογραφία dankbar, dass er mir durch die Aufforderung zur Mitarbeit an diesem dem Gedächtnis N. G. Politis' geweihten Bande Gelegenheit gegeben hat, meine Verehrung für ihn auch an dieser Stelle zum Ausdruck zu bringen. Durch Albrecht Dieterich in die vergleichende Volkskunde eingeführt, brachte ich, als ich als Stipendiat des Deutschen Archaeologischen Instituts und als Mitarbeiter bei den Ausgrabungen in Pergamon Hellas und die Griechenstädte Kleinasiens schauen durfte, auch ein offenes Auge und ein offenes Ohr für das neugriechische Volksleben mit und bemühte mich, das alte Griechentum auch im neuen wiederzufinden. Wo sich die Gelegenheit dazu bot, beobachtete ich die Sitten und Bräuche des Volkes, sammelte Sagen, Sprichwörter und Volkslieder. Im Frühjahr 1905 habe ich in Athen Politis kennen gelernt. Ich war gerade von einer kleinen Ausgrabung in Tiryns zurückgekehrt, die mir durch den Verkehr mit unseren Arbeitern und den Aufenthalt in dem unvergesslich schönen Nauplion auch reiche volkskundliche Anregungen gebracht hatte, u.a. hatte ich mir abends von den Kellnern eines kleinen ἑστιατόριον an der πλατεῖα τοῦ Συντάγματος Volkslieder singen

und aufschreiben lassen. Diese kleine Liedersammlung habe ich damals Politis geschenkt, den einer der Texte besonders interessierte, da er ihm bis dahin noch unbekannt war. So begannen meine Beziehungen zu ihm; ich habe ihn dann nur noch ein paar Mal getroffen, aber seitdem haben wir noch manchmal Briefe und Grüsse gewechselt und Schriften getauscht. Mein Aufsatz über «hessische Hausinschriften und byzantinische Rätsel» (Hess. Blätter f. Volksk. XII 161 ff.) hat ihm besondere Freude gemacht, und er beabsichtigte etwas darüber in der Λαογραφία zu schreiben: er kannte ja alle diese Dinge viel genauer als ich, für den die Beschäftigung mit volkskundlichen Stoffen immer nur ein πάρεργον sein kann, und hätte gewiss noch manches zur Auffindung der von mir nur teilweise festgestellten Zwischenglieder beibringen können.

Bescheidene πάρεργα sind es auch jetzt, die ich zu dieser Erinnerungsschrift beitrage, ein paar Schwänke, die ich teils 1913 auf einem Ritt zwischen Sokia und Milet gehört, teils mir 1917, als ich während des Krieges auf vier Wochen zu dem griechischen Armeecorps nach Görlitz kommandiert war, von griechischen Soldaten hatte erzählen lassen. Ich dachte damals schon daran, sie gelegentlich an Politis für die Λαογραφία zu schicken, Arbeitsüberhäufung liess mich leider nicht dazu kommen.

Die Rolle der Abderiten ist in der Neuzeit, jedenfalls für die Griechen an der Westküste Kleinasiens und auf den Inseln des ägäischen Meeres, den Chioten zugefallen (¹). Seit wann sie die griechischen Schildbürgern geworden sind, ist nicht bekannt. Im Altertum findet sich noch keine Spur davon (²). Sind einmal die Bewohner eines Ortes in den Ruf der Dummheit gekommen, dann werden die Dümmlingsschwänke aus dem ganzen Land, ja aus aller Welt auf

(¹) Vgl. *Στ. Γ. Βίος*, Λαογραφία IV 1912-13, 476 ff.; VI 1917, 616 ff.

(²) *W. Goebel*, Ethnica I: De Graecarum civitatum proprietatibus proverbio notatis. (Diss. Breslau 1915.) 88 ff.

sie übertagen. Bei den Chioten sind die Nachbarn sogar so herzlos, die furchtbare Chiotenniedermetzelung von 1822 zum Anlass zu nehmen, um die auch für Kreta und den Peloponnes bezeugte Redensart Κόψε μ', ἀγᾶ μου, γιὰ ν' ἁγιάσω (¹) auch einem der Opfer jener Katastrophe in den Mund zu legen (²).

Die von *Βίος* in Βόλος gehörte Geschichte Λαογρ. VI 632 ἀρ. 52 erzählte mir der Gefreite Κοντογεώργης aus Lemnos in folgender Form:

Μιὰ φορὰ ἤτανε δύο, ἕνας Χιώτης καὶ ἕνας Συριανός, καὶ ἐκεῖ ποῦ πηγαίνανε, βρήκανε γραμμένα ἀπάνω σὲ μιὰ πέτρα τρία Χεῖ. Λέγει ὁ Συριανὸς τοῦ Χιώτη· «Δὲν μοῦ λές, τί γράφει αὐτὴ ἡ πέτρα;» Λέγει ὁ Χιώτης· «Χαῖρε, Χίος χαριτωμένη» (³). — «Δὲν θὰ πῆ αὐτό», λέει ὁ σύντροφός του. — «Παρὰ τί θὰ πῆ;» — «Χέζω χίλιους Χιώτες.»

Von dem Sergeanten Ξανθάκης aus Syra stammt der folgende Schwank:

Μία φορὰ ἐναυάγησε ἕνα καράβι Χιώτικο σὲ μιὰ ἐρημιά. Οἱ Χιῶτες ποῦ ἤτανε μέσα, σκορπίσανε στὰ βουνὰ ἀπάνω, γιὰ νὰ μάθουνε, σὲ ποιὸ τόπο βρίσκουνται. Ἐκεῖ ποῦ βαδίζανε, τοὺς ἀντάμωσε ἕνας κάτοικος τοῦ τόπου ἐκείνου καὶ τοὺς ἠρώτησε, πῶς εὑρέθηκαν ἐκεῖ καὶ τί ἄνθρωποι εἶναι. Αὐτοὶ ἅμα ἀκούσανε «τί ἄνθρωποι εἴσασθε;» τοῦ εἶπαν· «Δὲν εἴμεσθεν ἄνθρωποι, Χιῶτες εἴμεσθενε».

Ein auf Chios einem Bewohner von Κάστρο in den Mund gelegter Ausspruch (Λαογρ. IV 478 ἀρ. 4) wurde von dem Lemnier Κοντογεώργης natürlich ganz allgemein einem Chier zugeschrieben; er erzählte die Geschichte folgendermassen:

Μιὰ φορὰ ἤταν ἕνα καΐκι Χιώτικο, καὶ ἐκεῖ ποῦ ταξιδεύανε, τοὺς ἔπιασε φουρτοῦνα καὶ πρόκειταν νὰ βουλιάξῃ. Καὶ λέγει ὁ ἕνας· «Δὲν εἶναι, βρὲ ἀδερφέ, ποῦ θὰ χάθοῦμε μὰ μ' εἶντα μοῦτρα ποῦ θὰ πᾶμε στὴ Χιό»!

(¹) *Πολίτης*, Παροιμίαι I 201 ἀρ. 5.

(²) Λαογραφία IV 498 ἀρ. 97. Die Anwendung auf Chios bezeugten mir mehrere griechische Soldaten des Görlitzer Lagers.

(³) Nach dem Engelsgruss Luc. I 28.

Viele dieser Schwänke werden schon recht alt sein, aber es gibt auch Neuschöpfungen wie der folgende, der erst nach der Erfindung der Telegraphie entstanden sein kann ([1]), (erzählt von dem Sergeanten Ξανθάκης aus Syra):

Μία φορὰ ἤτανε τρεῖς Χιῶτες, ποῦ θέλανε νὰ πᾶνε 'ς τὴν Πόλι, ἀλλὰ ἐπειδὴ φοβούντανε νὰ ταξιδεύσουνε μὲ βαπόρι ἀπὸ τὴ μιά, γιατί ζαλιζούντανε, καὶ ἀπὸ τὴν ἄλλη, γιατί φοβούντανε τὴ θάλασσα, ἐσκεπτόντανε μὲ τί τρόπο μποροῦνε νὰ πᾶνε καλλίτερο καὶ μὲ πιὸ ἀσφάλεια 'ς τὴν Πόλι. Τὴν κουβέντα τους τὴν ἄκουσε ἕνας τηλεγραφητής, ποῦ ἔπινε καφὲ 'ς τὸ παραπέρα τραπέζι, καὶ γιὰ νὰ γελάσῃ τοὺς λέει, ὅτι αὐτὸς 'μπορεῖ νὰ τοὺς στείλῃ ἐκεῖ ποῦ θένε νὰ πᾶνε τηλεγραφικῶς, μὰ μὲ τὴ διαφορά, νὰ τοῦ πλερώσῃ ὁ καθένας ἀπὸ ἕνα μετζίτι. Αὐτοὶ χαρούμενοι γιὰ τὴ φθήνια τοῦ ταξιδιοῦ καὶ γιατί δὲ θὰ ὑποφέρανε οὔτε ἀπὸ τὴ θάλασσα οὔτε ἀπὸ τὴ ζαλάδα ἐβγάλανε τὸ πουγγί τους καὶ τοῦ δώκανε ἀπὸ ἕνα τάλαρο. Αὐτὸς χωρὶς νὰ χάσῃ καιρό, τοὺς παίρνει καὶ τοὺς τρεῖς καὶ τοὺς κλείνει σὲ μιὰ κάμαρα τοῦ τηλεγραφείου, καὶ κάθισε 'ς τὴ μηχανή του καὶ τηλεγραφοῦσε, ἀφ' οὗ πρῶτα τοὺς εἶπε, ὅτι μετὰ μισὴ ὥρα θὰ φθάσουνε 'ς τὴμ Πόλι. Λοιπὸν μὲ θρησκευτικὴ προσοχὴ δὲν ἔβγαζε κανεὶς 'μιλία, παρὰ μόνο ἐθαυμάζανε τὰ κατορθώματα τῆς ἐπιστήμης, ποῦ μπορεῖ νὰ στέρνῃ καὶ ἀνθρώποι τηλεγραφικῶς. Ἅμα πέρασε μισὴ ὥρα ἐσηκώθηκε ὁ ὑπάλληλος καὶ ἄνοιξε τὴ πίσω πόρτα καὶ τοὺς εἶπε νὰ βγοῦνε, γιατί ἐφθάσανε πιὰ 'ς τὴμ Πόλι. Αὐτοὶ βγήκανε ὄξω καὶ θαυμάζανε, πόσο ὡραῖος τόπος ἤτανε ἡ Πόλι. Σὲ μιὰ στιγμὴ ὁ ἕνας ἀπ' αὐτοὺς σταύρωσε τὰ χέρια του καὶ σάνπως νὰ ἔκανε καμμία καινούργια ἀνακάλυψι, εἶπε βλέποντας τὰ σπίτια· «Εἶντα Πόλι, εἶντα Χιό· νὰ καὶ τοῦ Μισὲ Τζανῆ ([2]) ὁ καφενές». Καὶ ἐξακολουθήσανε τὸ δρόμο τους εὐχαριστημένοι καὶ κουβεντιάζοντας. Ich vermag nicht festzustellen, ob diese Geschichte bereits wirklich im Volksmund umläuft oder eine ganz junge literarische Quelle hat. Sie wurde mir jedenfalls als genau so volkstümlich erzählt wie andere, die uralte, z. T. sogar weit

---

(1) Vgl. das ἀερόστατον in dem Schwank Λαογρ. VI 624 ἀρ. 25.

(2) Vgl. Λαογρ. IV 477 ἀρ. 1. 2. 6.

über Europas Grenzen hinaus verbreitete Schildbürgerstreiche sind.

Dahin gehört z. B. der Schwank von dem «Eselsei», den mir ein griechischer Agogiat aus Sokia 1913 erzählt hat (¹), und den auch *Βίος*, Λαογρ. IV 486 ἀρ. 41 von einem Bewohner von Καλαμωτή berichtet. (In Kleinasien heisst 's natürlich einfach, ein Χιώτης habe dies Stückchen geliefert). Zu den zahlreichen von *Bolte* und *Polívka*, Anmerkungen zu den Kinder- und Hausmärchen der Brüder Grimm I 317 ff., *Wesselski*, Der Hodscha Nasreddin I 249 zu Nr 163 und von mir (s. Anm. 1) angeführten Parallelen trage ich hier noch nach «Niedersachsen» XX 1914-15, 381; XXI 1915-16, 36; *A. Dirr*, Kaukasische Märchen 278. Zu der symbolischen Handlung des Ausgiessens der Ölkrüge (Νὰ ἔτσι νὰ χυθῇ τὸ αἷμα μου) vergleiche man das molossische Eidritual (Paroemiogr. Gr. I 225): τοὺς δὲ κώθωνας ἐκχέοντες οὕτως ἐκχυθῆναι τὸ αἷμα τῶν παραβησομένων (²).

Auch den anderen Streich der Καλαμωτοῦσοι (*Βίος* a. a. O. 487 ἀρ. 44) von der Rettung des in den Brunnen gefallenen Monds erzählte mir mein Agogiat als Chiotenschwank. Zahlreiche Parallelen bei *Wesselski* a. a. O. I 241 zu Nr 124; vgl. ferner *Opitz* a. a. O. 18; Rogasener Familienblatt

---

(¹) Von mir mit einer hessischen Parallele bereits veröffentlicht in Hess. Blätter f. Volksk. XVIII 1919, 107 f., vgl. auch XX 1921, 42.

(²) Verwandt sind diesem Schwank vom Ausbrüten eines καρποῦζι die Burlesken von dem Dummling, der in anderen Umständen zu sein glaubt und ein aufspringendes Tier für sein Kindlein hält, vgl. *Bolte* und *Polívka* a. a. O. I 317 Anm. 1; *Strackerjan*, Aberglaube u. Sagen aus d. Herzogt. Oldenburg II², 431; *R. Opitz*, Volkskundliches zur antiken Dichtung (1909), 10. Eine obscöne Variante dieses Motivs erzählte mir der Gefreite Κοντογεώργης aus Lemnos:

„Μιὰ φορὰ ἕνας ἀράπης ἔκανε τὴ δουλειὰ ἑνοῦς ἄσπρου. Στὸ δρόμο ποῦ πήγαινε αὐτός, ἄρχιζεν νὰ γουργουλίζῃ ἡ κοιλιά του· βρίσκει μιὰν 'γγαστρωμένη καὶ τὴν ἐρωτάει, ἂν γουργουλίζῃ καὶ αὐτηνῆς ἡ κοιλιά της. Καὶ αὐτὴ τὸν εἶπεν· «Ναί.» Αὐτὸς ἔλεγε μὲ τὸ νοῦ του· «Μέσα τὸν ἔχω τὸν παλιάραπο.» Ἐπῆγεν μέσα εἰς κάτι βουρλά, νὰ κάνῃ τὸ νερό του. Καὶ ἐκεῖ ἦτανε ἕνας λαγός. Λοιπὸν ἔκλασεν αὐτὸς και ἔφυγεν ὁ λαγός. Ὅταν τὸν εἶδε ὁ ἄνθρωπος, σηκώνεται καὶ φωνάζει· «Ἔλα 'δῶ, μωρέ, καὶ παιδί μου εἶσαι.»

II 1898, 7; Zeitschr. des Ver. f. rhein. u. westf. Volksk. III 1906, 199; Zeitschr. f. österr. Volksk. XIV 1908, 186; Schweiz. Archiv f. Volksk. XXIII 1920, 37.

Zu *Βίος* a. a. O. 498 Nr 96 teile ich eine mir von dem Sergeanten Ξανθάκης aus Syros erzählte Fassung mit:

Μιὰ μέρα καθώτανε πέντε Χιῶτες 'ς τὴν ἄκρια ἑνοῦς ποταμοῦ καὶ πλύνανε τὰ ποδάρια τους. Λοιπόν, ἐθόλωσαν τὰ νερὰ καὶ χάσανε τὰ ποδάρια (δὲν τὰ ἔβλεπαν πιά). Βλέποντας ὅτι ἔχασαν τὰ ποδάρια τους, ἄρχισαν νὰ κλαῖνε, μὴ ξέροντες πῶς θὰ μπορέσουν νὰ τὰ ξαναβροῦνε. Ἄξαφνα περνοῦσε ἕνας (λίγο πιὸ ἔξυπνος ἀπὸ τοὺς ἄλλους πέντε) καὶ βλέποντάς τους νὰ κλαῖνε τοὺς ῥώτησε, τί ἔχουνε. Αὐτοὶ τοῦ ἀπαντήσανε, ὅτι ἔχασαν τὰ ποδάρια τους. Τότε αὐτὸς τοὺς παρηγόρησε καὶ τοὺς εἶπε, πῶς αὐτὸς μπορεῖ νὰ τοὺς τὰ βρῇ, ἀλλὰ μὲ τὴ συμφωνία, νὰ τοῦ δώσουν ἕνα μετζὶτ ὁ καθένας. Ἀμέσως αὐτοὶ μὲ μεγάλη τους χαρά, ὅτι θὰ βροῦνε πάλι τὰ χαμένα τους ποδάρια, τοῦ ἔδωσαν τὰ τάλαρα. Αὐτὸς χωρὶς νὰ χάσῃ καιρόν, βγάζει τὸ σουγιά του καὶ κόβει ἕνα κομμάτι ξύλο καὶ τοὺς ἀρχίζει 'ς τὶς ξυλιὲς 'ς τὰ πλευρά. Μόλις εἶδαν οἱ Χιῶτες αὐτοί, ὅτι τρῶνε ξύλο, καὶ πονοῦν, ἐσηκώθηκαν ὅλοι νὰ φύγουν καὶ τότε, ἀφ' οὗ εὑρεθῆκαν ὄρθιοι, εὑρεθήκανε καὶ τὰ ποδάρια τους 'ς τὴν θέσι των. Κατευχαριστημένοι τότε τὸν εὐχαρίστησαν γιὰ τὸ καλό, ποῦ τοὺς ἔκαμε, καὶ ἐτραύηξαν 'ς τὸ σπίτι τους. Vgl. hierzu die reichen Literaturnachweise von *Wesselski* a. a. O. I 269; ferner *Bolte* bei *R. Koehler,* Kleinere Schriften I 135; 226; Rogasener Familienblatt II 1898, 62 f.; Zeitschr. d. Ver. f. rhein. u. westf. Volksk. III 1906, 199; XV 1918, 128; *Wossidlo,* Aus dem Lande Fritz Reuters 183; *A. Dirr,* Kaukasische Märchen 279 Nr. 84.

Von demselben Ξανθάκης habe ich auch eine andere hübsche Fassung des Schwanks *Βίος* a. a. O. IV 447 ἀρ. 2:

Μιὰ φορὰ ἦτανε ἕνας ἔμπορος· αὐτὸς εἶχε πάγη 'ς τὴ Χιό. Ἔμεινε ὁ ἔμπορος ἐκεῖ καὶ οἱ χωρικοὶ ἐθαύμαζαν ποῦ ηὕρισκε τὰ χρήματα καὶ τὰ ξόδευε. Ἀποφάσισαν νὰ τὸν ἐρωτήσουν καὶ τοῦ λένε· «Δὲν μᾶς λές, πατριώτη, ποῦ τὰ βγάζεις τὰ χρήματα ποῦ ἐξοδεύεις;» Καὶ αὐτὸς τοὺς εἶπε· «Ἐγὼ εἶμαι ἕνας ἔμπορος ἀπὸ τὴν Εὐρώπη καὶ

πωλῶ γνῶσι.» Καὶ αὐτοὶ τὸν εἶπαν· «Μᾶς χρειάζεται καὶ μᾶς.» — «Ἀλλὰ κοστίζει ἀκριβά.» — «Πόσα νὰ ἔχῃ;» — «Ἕως δεκαπέντε λίρες τὸ δράμι.» Ὁ ἕνας ἐπῆρε ἕνα δράμι, ἄλλος τρία, ἄλλος τέσσαρα, πέντε. Καὶ αὐτὸς ὁ ἔμπορος τοὺς εἶπε, ὅτι θὰ φύγω καὶ θὰ σᾶς τὸ στείλω μὲ τὴ πόστα, καὶ ἔφυγεν. Λοιπὸν αὐτὸς ἐσκέφθηκε, ὅτι αὐτοὶ ἤτανε κουτοί, πηγαίνει καὶ βρίσκει ἕνα μελίσσι, καὶ τοὺς τὸ στέρνει. Τοὺς γράφει μαζύ, ὅτι πρὶν ἀνοίξετε τὸ κοφίνι, νὰ τὸ βάλουν ʼς τὸν ἥλιω καὶ ὕστερα μέσα σὲ μιὰ κάμαρα, καὶ νὰ κλείσουν πόρτες καὶ παράθυρα καὶ νὰ τʼ ἀνοίξουν. Αὐτοὶ ἔπραξαν, καθὼς τοὺς ἔγραφε, ἄνοιξαν τὸ κοφίνι καὶ οἱ μέλισσες τοὺς ἐδάγκασαν. Ἅμα βγῆκαν αὐτοὶ ἔξω, εἶδεν ὁ ἕνας τʼ ἀλλονοῦ τὰ μοῦτρα, ποῦ ἤτανε πιὰ πρησμένα, καὶ εἶπεν· «Μᾶς ἐγέλασεν ὁ κερατᾶς, ἐγὼ ἀγόρασα τρία δράμια, καὶ ἐσὺ ποῦ ἐπλήρωσες ὀλιγώτερα, ἐπῆρες περισσότερη γνῶσι.

In den verwandten deutschen Schildbürgerstreichen wollen sie sich nicht γνῶσι kaufen, sondern Heuwetter oder ein Gewitter oder den Frühling, statt deren sie einen Hummelschwarm in einem Sack oder eine einzelne Hummel oder auch einen Schmetterling in einem Kästchen erhalten. Vgl. *Merkens*, Was sich das Volk erzählt I 36 Nr. 46; 52 Nr 68; *R. Köhler* a. a. O. I 324 f.; *Wossidlo* a. a. O. 185 f.; *Kleeberger*, Volkskundliches aus Fischbach 93; *Schambach* u. *Müller*, Niedersächs. Sagen u. Märchen 243 Nr 258, 2; Heimatbuch f. Nordhausen u. die Grafschaft Hohenstein hrsg. v. *H. Heine* 173; Zeitschr. des Ver. f. rhein. u. westf. Volksk. I 1904, 287; Alemannia IX 106; Hess. Bl. f. Volksk. VII 1908, 194; *Reiser*, Sagen, Gebräuche u. Sprichw. d. Allgäus I 510 f.; Das Bayerland XXXII 1920, 101. *R. Kubitschek*, Hirschauerstücklein 25. Die Hostruper erschrecken vor dem «Burm, bum» eine Hummel in einer leeren Biertonne, denn sie meinen, das sei der Krieg: *P. Orlamünder*, Volksmund und Volkshumor 311. Vgl. *Jegerlehner*, Sagen und Märchen aus dem Oberwallis 150 Nr. 10.

Ebenfalls eine in Deutschland sehr häufige Schildbürgergeschichte finden wir in einem weiteren mir von Ξανθάκης berichteten Chiotenschwank wieder:

"Αλλη μία φορὰ ἕνας Χιώτης πῆγε 'ς ἕνα μπακάλικο, νὰ ἀγοράση σαρδέλλες. Ὁ μπακάλης γιὰ νὰ φημίση τὶς σαρδέλλες του, εἶπε 'ς τὸ Χιώτη, πῶς εἶναι τόσο καλὲς πρῦ κελαδοῦνε κιόλας. Ὁ Χιώτης ἀγόρασε μία σαρδέλλα καί, δίχως νὰ χάση καιρό, πάει 'ς τὸ σπίτι του καὶ βάζει τὴ σαρδέλλα μέσα 'ς ἕνα κλουβὶ καὶ τὸ κρεμνᾷ 'ς τὸ παράθυρο καὶ κάθε 'μέρα ἐπερίμενε νὰ ἀκούση νὰ κελαδίση (=Der Hecht oder Karpfen im Vogelbauer, vgl. z. B. *Merkens* a. a. O. I 17 Nr. 22; 35 Nr 45; *Reiser* a. a. O. I 520 f.; Das Bayerland XXXII 1920, 16.).

Was ich sonst an neugriechischen Schwänken mir aufgezeichnet habe, hat keine Beziehung zu Chios. Wie von den Χιακὰ manches den Schwänken des *Nasreddin Hodscha*, die ja auch als griechisches Volksbuch weit verbreitet sind ([1]), entlehnt sein mag, so ist auch unter meinem übrigen Material noch einiges darauf zurückzuführen. So hörte ich z. B. die Geschichte, wie der Hodscha den Ast, auf der er sich gesetzt hatte, absägt (*Wesselski* a.a. O. I 24 Nr 49 u. S. 216; vgl. *Jegerlehner* a. a. O. 293 zu I 5 Nr 2; *A. Dirr*, Kaukasische Märchen 285 Nr 13). Aus derselben Quelle stammt jedenfalls auch die folgende Geschichte, ohne dass der Erzähler Κοντογεώργης aus Lemnos sie mit dem ihm wohlbekannten Hodscha in Verbindung brachte:

Μιὰ φορὰ ἤτανε ἕνα ἀντρόγυνο. Τὴ νύχτα ποῦ κοιμοῦνταν, ἄκουσαν καυγᾶ 'ς τὸ μαχαλᾶ, σηκώθηκε ὁ ἄνδρας νὰ πάγη νὰ ἰδῆ. Ἐπειδὴς ἦταν κρύο, ἐσκεπάσθηκε μὲ τὸ πάπλωμα, καὶ ὅταν βγῆκε ὄξω, τὸν ἅρπαξαν τὸ πάπλωμα. Καὶ γύρισε πίσω 'ς τὸ σπίτι. Καὶ τὸν ἐρώτηξε ἡ γυναῖκά του. «Τί καυγᾶς ἦταν αὐτός;» —«"Ας τα (ἄφησε αὐτά), μωρὲ γυναῖκα, ὁ καυγᾶς ἦταν ὅλος γιὰ τὸ πάπλωμα». (= *Wesselski* a.a. O. I 44 Nr. 77 u. S 230.).

Demselben Lemnier verdanke ich auch noch die beiden folgenden Schwänke, die, wie mir *St. Kyriakidis* freundlichst nachweist, jedenfalls auch den Schwänke vom *Nasreddin Hodscha* entstammen:

([1]) *Στ. Π. Κυριακίδης*, Πολιτεία 1. Μαρτ. 1922 S. 3.

Μία φορὰ λοιπὸν ἦτανε ἕνας γεωργὸς καὶ ἐπῆγε ᾽ς τὸ χωράφι του. Ἐπειδὴς εἶχε πολὺ καιρὸ νὰ βρέξῃ, παρακαλοῦσε τὸ Θεὸ νὰ βρέξῃ ᾽ς τὸ χωράφι του. Ἐκείνη τὴ βραδειὰ ἔκανε μία βροχὴ καὶ κατέβασε ἕνα ῥυάκι καὶ ἐπῆρε τὸ χωράφι καὶ τὸ τράφο μαζύ. Λοιπὸν τὴ δεύτερη ᾽μέρα ἐπῆγε ᾽ς τὸ χωράφι καὶ δὲν ἐμποροῦσε νὰ εὕρῃ τὸ τράφο. Ἐγύρισε καὶ εἶπε ᾽ς τὸ Θεό· «Δὲ φταίεις ἐσύ, φταίω ἐγώ, ποῦ σοῦ ἔδειξα τὸ χωράφι». (= *Wesselski* a. a. O. II 167 Nr 500).

Μία φορὰ καὶ ἕνα καιρὸ ἕνας κλέφτης ἐπήγαινε νὰ κλέψῃ κρομμύδια καὶ ἀνέβηκε ἐπάνω ᾽ς τὴ σκέπα. Ἐκεῖ ποῦ περιπατοῦσε, δὲν εἶδε καὶ ἔπεσε ἀπὸ τὴ φωγοῦ μέσ᾽ ᾽ς τὸ σπίτι. Τότε ἐξύπνησαν οἱ νοικοκυραῖοι καὶ λέγει ὁ ἄνδρας· «Ἄναψε, γυναῖκα, φωτιά, νὰ πιάσωμε τὸ κλέφτη.» Καὶ εἶπε ὁ κλέφτης· «Μὴ βιάζεσθε, κατὰ τὸ πέσιμο, ποῦ ἔπεσα, καὶ σήμερα ἐδῶ θὰ εἶμαι καὶ αὔριο.» Διότι αὐτὸς εἶχε σπάσει τὸ πόδι του καὶ δὲ μποροῦσε νὰ φύγῃ. (= *Wesselski* a. a. O. II 172 Nr 510).

Einen derben Schwank vom geprellten Teufel gebe ich ebenfalls nach der Erzählung von Κοντογεώργης wieder:

Μιὰ φορὰ καὶ ἕναν καιρὸ ἦτανε ἕνα παιδὶ καὶ παρακαλοῦσε τὸ Θεὸ καθημερινῶς, νὰ τοῦ δώσῃ μία γυναῖκα. Τὸ παιδὶ—πέρασε πολὺς καιρὸς καὶ ὁ Θεὸς δὲν τοῦ ἐπῆγε γυναῖκα—καὶ εἶπε μὲ τὸ νοῦ του· «Ἄς παρακαλέσω τὸ διάβολο, ἴσως καὶ τὴ φέρ᾽ αὐτός». Παρουσιάσθηκε ὁ διάβολος ᾽ς τὸ παιδὶ καὶ τοῦ λέει· «Ἐγὼ θὰ σοῦ φέρω γυναῖκα, ἀλλὰ πρέπει νὰ μὲ δίνῃς καθημερινῶς δουλειά, εἰδεμή, θὰ σοῦ πάρω τὴ γυναῖκα». «Καλά», τοῦ λέγει τὸ παιδί. Μὲ ὀλίγες ἡμέρες ἐπανδρεύθηκε τὸ παιδί. Ἐπῆγε ὁ διάβολος καὶ τοῦ λέγει· «Αἴ, τί κάνεις; δουλειὰ θέλω». Τοῦ λέγει· «Τὸν βλέπεις αὐτὸν τὸν κάμπο; θέλω νὰ τὸν σκάψῃς». Δὲν πέρασαν δέκα λεπτά, καὶ ὁ διάβολος πῆγε πίσω καὶ τοῦ λέει. «Ἡ δουλειά μου ἐτελείωσε».—«Τὸ βλέπεις αὐτὸ τὸ ῥουμάνι; θέλω νὰ τὸ βγάλῃς, διότι θὰ τὸ σπείρουμε». Δὲν πέρασαν δέκα λεπτά, καὶ πάλιν αὐτὸς πίσω δουλειὰ ζητοῦσε. Ἡ γυναῖκά του τὸν ἐρώτηξεν. «Μπά, τί διάβολο θέλει αὐτὸς καθὲ λεπτὸ καὶ ἔρχεται;» Καὶ ὁ ἄνδρας τῆς εἶπε, τί συνέβαινε. Τοῦ λέγει ἡ γυναῖκα του· «Πές τον, ἂν θέλῃ, νὰ τὸν δώσω ἐγὼ δουλειά». Καὶ ὁ ἄνδρας της τὸ εἶπε ᾽ς τὸ διάβολο.

«Καλά», εἶπεν αὐτός. Πιάνει ἡ γυναῖκα καὶ βγάζει μία τρίχα κατσαρὴ (δηλ. ἀπὸ τὸν ἀχινό της) καὶ τὴ δίνει 'ς τὸ διάβολο καὶ τοῦ λέγει· «Πᾶρε αὐτὴ τὴ τρίχα καὶ θέλω νὰ μοῦ τὴ φέρῃς, νὰ εἶναι ἴσια». Τὴ παίρνει ὁ φίλος καὶ πηγαίνει καὶ ἀρχίζει νὰ τὴ σάξῃ. Πέρασαν πέντε, δέκα ἡμέρες, καὶ ὁ διάβολος δὲν ἐφάνηκε. Λέγει ὁ ἄνδρας τὴ γυναῖκα· «Πᾶμε περίπατο». Λοιπὸν 'ς τὸ δρόμο ποῦ πήγαιναν βρήκανε ἕνα γεφύρι, καὶ ἡ γυναῖκα πῆγε νὰ κάνῃ τὸ νερό της, καὶ ἐκεῖ, ποῦ ἐκάθισε, βλέπει τὸ διάβολο νὰ πολεμᾷ νὰ σάξῃ τὴ τρίχα. «Τί κάνεις αὐτοῦ πέρα; ἀκόμη δὲν τὴν ἔσαξες τὴ τρίχα; Γρήγορα!» τοῦ λέει, «γιατί βλέπεις ἐδῶ πέρα, ὅλες αὐτὲς θέλεις νὰ τὶς σάξῃς.» Τότε ὁ διάβολος εἶπε 'ς τὸν ἄνδρα της· «Χάρισμά σου, βρὲ ἀδερφέ, ἡ γυναῖκα σου καὶ τὰ καλά σου!» καὶ ἔφυγεν. Den Teufel schafft man sich durch unmögliche Aufgaben vom Hals, vgl. *A. Wünsche,* Der Sagenkreis vom geprellten Teufel (1905) 112 f. (z. B. *J. W. Wolf,* Hessische Sagen 88 Nr 130); die Aufgabe, ein krauses Haar gerade zu machen, ist in diesen Erzählungen sehr häufig, s. *Bolte* u. *Polívka* a. a. O. III 16 Anm. 1; *Jegerlehner* a. a. O. 329 zu S. 278 Nr. 45; *Lesczyński,* Hikayat (1918) Nr. 49.

Inschliesslich von Syra stammen noch die beiden folgenden Schwänke, deren ersten mein Gewährsmann Ξανθάκης selbst in der heimischen Mundart niedergeschrieben hat.

Μία φορὰ ἕνας πατέρας χωριανὸς ἔσκαφτε μὲ τὸ γυιό του 'στὸ χωράφι του. Ἀφ' οὗ ἦρθε τὸ μεσημέρι καὶ ἐτέλειωσε ἡ δουλειά τους, λέει ὁ γυιὸς 'ς τὸν πατέρα· «Καλὲ μπαμπά, δέ μου δίνεις ἕνα τάλαρο νὰ πᾶ νὰ γαμέψω;» — «Ὦ! εἶντα λές, μπρὲ τσερατᾶ, μ' ἔντα μούρη μοῦ τὸ λὲς τσαὶ δὲ 'ντρέπεσαι; ἂμ πάρω τὸ στελιάρι, θὰ σοῦ κάμω τὰ πλευρά σου μαλακὰ σὰν τὴ τσοιλιά σου! γκρεμίσου, φύε ἀπὸ 'δῶ!» Μὲ τὶς πολλὲς ὅμως παρακλήσεις τοῦ γυιοῦ του ἐπὶ τέλους τοὔδωκε ἕνα τάλαρο, καὶ ἔτσι ὁ γυιός του ἔφυγε, γιὰ νὰ πάῃ γιὰ τὸ σκοπό του. 'Σ τὸ δρόμο ποῦ ἐπήγαινε, ἐντάμωσε τὴ γιαγιά του, ἡ ὁποία τὸν ἐρώτησε, ποῦ πήγαινε τόσο βιαστικός. Ἐκεῖνος τῆς ἀπάντησε, ὅτι πάει νὰ δώτσῃ ἕνα τάλαρο νὰ γαμέψῃ. Ἐκείνη τότε ἅμα ἄκουσε τὸ σκοπό του αὐτό, τοῦ λέει· «Ὦ μπρὲ Μᾶρκο, δὲ μοῦ δίνεις ἐμένα τὸν τάλαρο τσαὶ νὰ μὲ γαμέψῃς, νὰ μὴ κάνῃς

τσαὶ κόπο, νὰ πᾶς κάτω 'ς τὴ πόλι;» Ἄρεσε ἡ συμβουλὴ αὐτὴ 'ς τὸ Μᾶρκο, καὶ χωρὶς νὰ χάσῃ καθόλου καιρό, ἔκαμε ἐκεῖνο ποῦ ἔπρεπε καὶ ὕστερα ἐσηκώθηκε καὶ ἐτραύηξε γιὰ τὸ χωριό του πάλι. Ἅμα τὸν εἶδε ὁ πατέρας του, ποῦ ἐγύρισε τόσο γλήγορα, τὸν ἀρώτησε: «Μπρὲ Μᾶρκο, ἠστράφητσες τσόλας;» — «Ναί, καλὲ μπαμπά,» τοῦ ἀπαντᾷ, «ἠστράφηκα, γιατί δὲν ἤπῆα 'ς τὴν πόλι· ηὗρα 'ς τὸ δρόμο τὴ γιαγιὰ τσαὶ ἠγάμεψα ἐτσείνη, τσαὶ ἤδωκα ἐτσεινῆς τὸν τάλαρο.» Ἅμα ἄκουσε ἕνα τέτοιο συμβὰν ὁ πατέρας του, ἔγινε κατακόκκινος ἀπὸ θυμὸ καὶ τοῦ λέει. «Μπρὲ τσερατᾶ, τὴ μάννα μου ἠγάμειψες;» — «Ναί, μπρέ,» τοῦ λέει ὁ γυιός, «ἐσὺ γαμεύεις τὴ διτσά μου τόσα χρόνια, τσαὶ ἂν ἠγάμεψα τσ' ἐγὼ τὴ διτσά σου μιὰ φορά, εἶναι τίποτας;» Diese Geschichte findet sich bereits in Hierokles' und Philagrios' Philogelos ιέ p. 276 Boisson.

Sehr beliebt ist in derartigen Schnurren auch das falsche Ausdeuten von Worten einer fremden Sprache. Dafür zum Schluss noch diese hübsche Geschichte aus Syra:

Μιὰ φορὰ ἤτανε ἕνας Ἰταλός, ὁ ὁποῖος ξέπεσε σὲ κάποιο χωριὸ τῆς Σύρας, ποῦ ὠνομαζότανε Φοίνικας. Εἶδε μιὰ συκιὰ γεμάτη σῦκα καὶ ἀνέβηκε ἀπάνω, γιὰ νὰ κόψῃ κανένα σῦκο νὰ φάγῃ. Τὴν ὥρα ποῦ ἔκοβε τὰ σῦκα, ἄκουσε μιὰ φωνὴ ἀπὸ μακρυά· «Μπρὲ τσερατᾶ, κατέβα κάτω!» Ὁ Ἰταλὸς μὴ καταλαβαίνοντας τί τοῦ λέει, παρὰ μόνον ἀπὸ τὸν τόνο τῆς φωνῆς του ἐπειδὴ κατάλαβε, ὅτι δὲ πρόκειται διὰ τίποτε φιλικὸ ζήτημα, τοῦ ἀπήντησε 'ς τὴ γλῶσσα του· «Dio mio!» Ὁ χωριάτης τοῦ ἀπαντάει πάλιν· «Μπρὲ τσερατᾶ, εἶντα *ἕνα* τσαὶ *δύο;* κατέβα κάτω, σοῦ λέω.» Ὁ Ἰταλὸς ἅμαν εἶδε πῶς ἐπιμένει καὶ φωνάζει, τοῦ λέει πάλι· «Pagare, pagare!» Ὁ χωριάτης καὶ πάλιν δὲ κατάλαβε καὶ κάνοντας μόνος του συλλογισμό, λέει· «Μπρὲ τὸ τσερατᾶ, ποῦ θέλει νὰ γεμώσῃ τσαὶ τὸ *ταγάρι* του· στάσου, νὰ τοῦ δείξ' ἐγώ!» Τρέχει καὶ γεμίζει τὸ τουφέκι του μὲ κριθάρι καὶ τραυᾷ μιὰ τουφεκιὰ τοῦ Ἰταλοῦ 'ς τὸ κῶλο. Ὁ Ἰταλὸς ἔπεσε κάτω ἀπὸ τὴ συκιὰ καὶ ἀπὸ τοὺς πόνους ἐζητοῦσε νερό· «Acqua, acqua!» Ὁ χωριάτης πῆγε κοντά του καὶ ὅταν ἄκουσε νὰ φωνάζῃ «Acqua, acqua!», τοῦ λέει· «Μπρὲ τσερατᾶ, σὰν *ἠάκουες*, γιατί δὲν ἠκατέβαινες;»

ΚΑΛΛΙΚΑΝΤΖΑΡΟΙ

ΥΠΟ

ΦΑΙΔΩΝΟΣ ΚΟΥΚΟΥΛΕ

Περὶ τῶν καλλικαντζάρων, τῶν ζωηρῶν καὶ ἐνοχλητικῶν δαιμονίων, τῶν κατὰ τὰς λαϊκὰς παραδόσεις ἐπιφοιτώντων κατὰ τὸ δωδεκαήμερον, ἤτοι τὸ ἀπὸ τῆς παραμονῆς τῆς τοῦ Χριστοῦ γεννήσεως μέχρι τῆς παραμονῆς τῶν Θεοφανείων χρονικὸν διάστημα, γνωστοτάτων δ' ὑπὸ τὸ ὄνομα τοῦτο πολλαχοῦ τοῦ Ἑλληνικοῦ, πολλοὶ μέχρι τοῦδε ἔγραψαν, τὴν ἐτυμολογίαν τοῦ ὀνόματος αὐτῶν ζητοῦντες καὶ τὰς περὶ αὐτῶν δοξασίας πραγματευόμενοι.

Ὁ θέλων νὰ λάβῃ γνῶσιν τῶν ἐργασιῶν τούτων μέχρι τοῦ 1904 δὲν ἔχει ἢ νὰ ἐπεξέλθῃ τὸν δεύτερον τόμον τῶν παραδόσεων τοῦ ἀοιδίμου Ν. Πολίτου (1), ὅστις οὐ μόνον συνέλεξε τὸ μέχρι τῆς ἐποχῆς ἐκείνης γνωστὸν ὑλικόν, ἀλλὰ καὶ διεξοδικῶς αὐτὸ ἐπραγματεύθη (2), ἰδίαν γνώμην περὶ τῆς ἐτυμολογίας τοῦ ὀνόματος καὶ τῆς προελεύσεως τῶν δαιμονίων ἐξενεγκών. Μετὰ τὴν ἐργασίαν ταύτην, ἐδημοσιεύθησαν μέν τινα περὶ καλλικαντζάρων (3), τρεῖς ὅμως δύναταί τις νὰ εἴπῃ ὅτι ἐπραγματεύθησαν περὶ αὐτῶν· πρῶτον ὁ Fr. Boll (4), δεύτερον ὁ J. Lawson (5) καὶ τρίτον ὁ Ἰ. Σβορῶνος (6).

(1) *Ν. Πολίτου,* Μελέται περὶ τοῦ βίου καὶ τῆς γλώσσης τοῦ Ἑλληνικοῦ λαοῦ, Παραδόσεις Β' 1240-42.

(2) Ἐν ταῖς σελίσι 1242-1345, ἐν αἷς εὕρηνται σημειούμενα τὰ πλεῖστα τῶν ἔργων, εἰς ἃ καὶ ἡμεῖς παραπέμπομεν.

(3) Ὅρα τοὺς τόμους τοῦ περιοδικοῦ Λαογραφίας καὶ δὴ Α' 347-50, 407 καὶ Ϛ' 262-64.

(4) *Fr. Boll,* Griechische Gespenster ἐν τῷ Archiv für Religionswissenschaft 12, 150-51.

(5) *J. Lawson,* Modern Greek folklor and ancien Greek religion σ. 190-255

(6) *Ἰ. Σβορώνου,* Φῶς ἐκ τοῦ Παρθενῶνος, ἐν τῇ Διεθνεῖ Ἐφημερίδι τῆς Νομισματικῆς ἀρχαιολογίας, τ. 14. 244-255.

Αἱ γνῶμαι τῶν ἐρευνητῶν ὡς πρὸς τὴν λέξιν *καλλικάντζαρος* διΐστανται· ἄλλοι μὲν δῆλα δὴ δέχονται αὐτὴν ξενικὴν καὶ δὴ Τουρκικὴν (¹) ἢ Ἀλβανικήν (²), ἄλλοι δὲ Ἑλληνικήν, προελθοῦσαν ἐκ τοῦ *καλὸς × κάνθαρος* (³), ἢ *λύκος × κάνθαρος* (⁴), ἢ *λύκος × ἄντζαρος* (⁵), ἢ *καλὸς × τσαγγίον*, ἢ *καλίκι × τσαγγίον* (⁶), ἢ *καλὸς × γάντζος* (⁷), ἢ *καλὸς × κένταυρος* (⁸), ἢ *κᾶλον × κάνθαρος* (⁹), ἢ ἐκ τοῦ *καλιγᾶτος* (¹⁰) ἢ τέλος ἐκ τοῦ *καρκάντζικαρος* (¹¹). Καὶ τὴν μὲν γνώμην τῆς ἐκ τῆς

(¹) Ὡς λ. χ. ὁ *B. Schmidt*, ὅστις ἐν τῷ ἔργῳ του Das Volksleben der Neugriechen σ. 144, 145 παράγει ἐκ τοῦ Τουρκικοῦ καρακόντζολος.

(²) Ἐκ τοῦ *καλλικάτσ'*, δηλοῦντος τὸ ἱππαστί· *C. Wachsmuth*, Götting. gelehrte Anzeigen 1872 σ. 246.

(³) Ὡς ὁ *Ἀ. Κοραῆς*, Ἄτακτα Δ' 211, ᾧ ἠκολούθησαν πολλοὶ ἄλλοι καὶ καὶ ᾧ συνεφώνησεν ἐπ' ἐσχάτων καὶ ὁ *Fr. Boll*, ἄλλοθεν ὁρμώμενος. Ὁ *Σ. Βυζάντιος*, Ἡ Κωνσταντινούπολις Γ' 582, οἱονεὶ κατὰ παράθεσιν ἐσχηματισμένην ὑπολαμβάνων τὴν λέξιν, γράφει *καλοικάντζαροι*.

(⁴) Τὴν γνώμην ταύτην ὑπεστήριξεν ἄλλοτε ὁ *Ν. Πολίτης* ἐν Πανδώρας τόμ. ΙϚ' 453.

(⁵) *Γ. Λουκᾶ*, Φιλολογικαὶ ἐπισκέψεις σ. 15. *Ἄντζαροι*, κατὰ Λουκᾶν, λέγονται παρὰ Παφίοις οἱ ἄνδρες.

(⁶) *Ν. Πολίτου*, Μελέται Β' 1252. *Καλλικάντζαρος*, κατὰ τὴν ἐτυμολογίαν ταύτην, εἶναι ὁ ἔχων *καλὰ τσαγγία* ἢ *καλίκια* ἀντὶ *τσαγγίων*.

(⁷) Ὅρα *Ἰ. Σβορῶνον*, Ἔνθ. ἀν. 248. Ὁ Ἰ. Σβορῶνος, φρονῶν ὅτι αἱ περὶ καλλικαντζάρων πανελλήνιοι σχεδὸν παραδόσεις προῆλθον ἐκ τῶν παραστάσεων τοῦ Δ. ἀετώματος τοῦ Παρθενῶνος (σ. 255) ὑπεστήριξεν ὅτι *καλλικάντζαρος*, κατ' ἐξοχήν, εἶναι ὁ *καλλιγάντζαρος Ποσειδῶν*, ὁ *γάντζον*, ἤτοι τρίαιναν κρατῶν, τὴν αὐτὴν δὲ γνώμην ἐπανέλαβε βραδύτερον καὶ ἐν σχετικῇ ἀνακοινώσει του, γενομένῃ ἐνώπιον τῶν ἑταίρων τῆς ἐν Ἀθήναις Ἐπιστημονικῆς Ἑταιρείας τῇ 30 Νοεβρίου 1919 (πβ. Ἀθηνᾶς τόμ. 32 σ .202). Ὁ *Δ. Καμπούρογλους* γράφων ἐν τῇ Ἑστίᾳ τῆς 24 Δεκεμβρίου 1894 σ. 2 καὶ ἐν τῷ Ἔθνει τῆς 24 Δεκεμβρίου 1917 σ. 1 παρήγαγε τὸ *καλλικάντζαρος* ἐκ τοῦ *κωλογάντζαρος*. Κατὰ τὴν ἐκδοχὴν ταύτην *καλλικάντζαρος* εἶναι ὁ ἔχων κατὰ τὸν κῶλον οὐρὰν ἐν εἴδει γάντζου.

(⁸) Ὡς ὁ *J. Lawson*, Ἔνθ. ἀν. 233, ὅστις ἐν τῇ ἐργασίᾳ του δέχεται ὅτι οἱ καλλικάντζαροι ὑποδεικνύουσιν ἴχνη μεταμορφώσεως ἀνθρώπων εἰς ζῷα (σ. 241) καὶ προέρχονται ἐκ τῶν κενταύρων, δι' ὃ καὶ τὸ περὶ καλλικαντζάρων κεφάλαιον ἐπιγράφει *The Centaurs*.

(⁹) Παρὰ *Ἀ. Βάλληνδᾳ*, Κυθνιακὰ σ. 124,

(¹⁰) *Κ. Οἰκονόμου*, Περὶ προφορᾶς τῆς Ἑλληνικῆς γλώσσης σ. 386.

(¹¹) Τὴν γνώμην ταύτην ὑπεστήριξεν ὁ κ. *Στυλιανὸς Δεινάκις* ἐνώπιον τῶν ἑταίρων τῆς ἐν Ἀθήναις Ἐπιστημονικῆς Ἑταιρείας (Ἀθηνᾶς τόμ. 32. 201). Οὗτος, δεχόμενος ὡς ἀρχικὸν τὸν Μακεδονικὸν τύπον *καρκάντζαρος*, φρονεῖ ὅτι οὗτος παράγεται ἐκ τοῦ *καρκάντζι*, λέξεως σημαινούσης τὸ κεκαυμένον καὶ τὸ

Τουρκικῆς προελεύσεως τοῦ καλλικάντζαρος ἀνῄρεσεν ὁ Ν. Πολίτης, ἀποδείξας ὅτι μᾶλλον οἱ Τοῦρκοι ἐκ τῶν Ἑλλήνων παρέλαβον τὴν λέξιν, πιθανὸν δ᾽ ὁ αὐτὸς κατέστησεν ὅτι δὲν ἦτο δυνατὸν καὶ ἐκ τῆς Ἀλβανικῆς νὰ ληφθῇ τὸ ὄνομα τοῦ δαιμονίου (1).

Ὡς πρὸς τὰς ἄλλας γνώμας παρατηροῦμεν ὅτι ἡ ἐκ τοῦ *καλίκι* ×*τσαγγὶ* ἢ *καλὸν* ×*τσαγγὶ* παραγωγὴ προσκρούει εἰς τοῦτο ὅτι προϋποθέτει ὡς ἀρχικὸν τὸν τύπον *καλιτσάγγαρος*, ἐξ οὗ δὲν δύνανται νὰ παραχθῶσι πάντες οἱ ἄλλοι ἄνευ ἰσχυρῶν φωνητικῶν μεταβολῶν (2). Οὐδ᾽ εἶναι πιθανὴ ἡ ἐκ τοῦ *γάντζος* ἐτυμολογία, ἀφ᾽ οὗ, πλὴν ἄλλων, οὔτε ὁ *γάντζος* γίνεται *κάντζος*, οὔτε ὁ τύπος *καλιγάντζαρος* φέρεται ἐν τῇ Ἑλληνικῇ, οὔτε ἐκ τούτου δύνανται νὰ ἐξελιχθῶσι πάντες οἱ ἄλλοι.

Τὴν ἐκ τοῦ *καλὸς* × *κένταυρος* παραγωγὴν ἀποκρούει τό, παρὰ πάσας τὰς προσπαθείας τοῦ Lawson (3), ἀδύνατον τῆς κατὰ νόμους φωνητικοὺς μεταβολῆς τοῦ *κένταυρος* εἰς *κάνθαρος*. Τὸ *καρκάντζαρος*, ἀνῆκον εἰς βόρειον ἰδίωμα, προέρχεται ἐκ τοῦ *καλλκάντζαρος* καὶ τοῦτο, ὡς ἐκ τοῦ κατωτέρω παρατιθεμένου πίνακος φαίνεται, ἐκ τοῦ *καλλικάντζαρος*. Τέλος αἱ ἐκ τοῦ *κᾶλον* × *κάνθαρος* καὶ ἐκ τοῦ *καλιγᾶτος* παραγωγαὶ εἶναι ἀπίθανοι.

Ὑπολείπεται νῦν νὰ συζητηθῶσιν αἱ ἐκ τοῦ *καλὸς* × *κάνθαρος* ἢ *λύκος* × *κάνθαρος* τοιαῦται.

Ἐκ τῶν τὴν πρώτην ἐξ αὐτῶν ὑποστηριζόντων ὁ μὲν Α. Κοραῆς δέχεται ὅτι κατ᾽ εὐφημισμὸν κεῖται ἐν τῇ λέξει ὡς πρῶτον συνθετικὸν τὸ *καλός*, χωρὶς νὰ πολυπραγμονῇ περὶ τῆς σημασίας τῆς λέξεως *κάνθαρος* (4), ὁ δὲ Boll, ἐκλαμβάνων τὸ *καλὸς* ἐπὶ τῆς ἀρχαίας σημασίας τοῦ ὡραῖος κείμενον καὶ ὑποδεικνύων ἀφ᾽ ἑνὸς μὲν ὅτι ἐν Αἰγύπτῳ τὸ ἐπίθετον τοῦτο εὕρηται συχνὰ ὡς προσφώνησις θεοτήτων, ἀφ' ἑτέρου δ᾽ ὅτι *κάνθαροι* μνημονεύονται ἐν μαγικοῖς παπύροις, δέχεται ὅτι ὁ *καλλικάντζαρος* ἔχει σχέσιν μὲ τὴν Αἴγυπτον (5).

ξηρόν, καὶ τῆς καταλήξεως -*αρος*. Καρκάντζαρος ἑπομένως, κατ᾽ αὐτόν, εἶναι «ὁ κεκαυμένος, ὁ ξηρός, ἀλλὰ καὶ ὁ ἰσχνός, διότι εἰς τὴν ἔννοιαν τοῦ ξηροῦ ἀκολουθεῖ ἡ τοῦ ἰσχνοῦ».

(1) *Ν. Πολίτου*, Ἔνθ. ἀν. 1248-9.

(2) Τὸ *καλλιτσάγγαρος* προῆλθεν ἁπλῶς ἐκ τοῦ *καλλικάτζαρος* κατὰ μετάθεσιν

(3) *J. Lawson*, Ἔνθ. ἀν. σ. 233-4.

(4) *Α. Κοραῆ*, Ἄτακτα Δ´ 211.

(5) *Fr. Boll*, Ἔνθ. ἀν. σ. 151.

Οἱ τὴν δευτέραν δ' ἀναφέροντες, ἐξαίρουσι τὴν δυσκολίαν τῆς ἑρμηνείας τῆς λέξεως *κάνθαρος* (1). Ἡ λέξις *κάνθαρος*, ὡς ἐκ τῶν κειμένων καὶ τῆς σημερινῆς γλώσσης συμπεραίνομεν, ἐλέγετο κατὰ τὸν μεσαίωνα δημωδῶς, ἀφ' ἑνὸς μὲν *σκάνθαρος* (2), *ἀσκάνθαρος* (3), *(ἀ)σκάθαρος* (4) καὶ *σκαθάριν* (5), (τοῦ σ καὶ α ἐκ τῆς ἐν τῇ προτάσει συνεκφορᾶς τῶν λέξεων ληφθέντος), ἀφ' ἑτέρου δὲ *κάντσαρος* (6) καὶ *κάτσαρος* (7) καὶ *κάντζαρος*. Διὰ τοῦ ὀνόματος δὲ τούτου θὰ ἐδηλοῦτο, πλὴν τοῦ κανθάρου τῶν ἀγρῶν καὶ ἀμπέλων (cantharus vulgaris καὶ otiorrynchus Hellenicus) καὶ ἡ ἀράχνη (8), ἥτις

(1) *B. Schmidt,* Das Volksleben der Neugriechen σ. 143—4.

(2) Ἐν τῷ Εὐχολογίῳ τοῦ Fr. Goar. (σ. 555) ὑπάρχει ἐξορκισμὸς τοῦ ἁγίου Τρύφωνος, ἐν ᾧ, πλὴν ἄλλων λυμαντικῶν τῶν ἀγρῶν καὶ τῶν ἀμπέλων ζωϋφίων, ἐξορκίζεται καὶ ὁ *σκάνθαρος*.

(3) Ἀμπέλι τοῦ *Ἀσκανθαρέως* ἀναφέρεται ἐν Κεφαλληνιακῷ ἐγγράφῳ τοῦ 1262· *Miklosich et Müller,* Acta et Diplomata 5. 50.

(4) *Ἁρμάκι τῶν ἀσκαθάρων· Miklosich et Müller,* Ἔνθ' ἀν. 5. 39. Ὁ κάνθαρος λέγεται νῦν *σκάθαρος* ἐν Ἁγίᾳ Ἄννῃ τῆς Εὐβοίας, *σκάθθαρος* ἐν Κύπρῳ καὶ *ἀσκάθαρος* ἐν Μάνῃ καὶ ἀλλαχοῦ.

(5) Ἡ λέξις *σκαθάρι* εἶναι συνήθης πρὸς δήλωσιν τοῦ otiorrynchus Hellenicus.

(6) Ἐν Τσακωνικῇ ὁ κάνθαρος λέγεται *κάντσαρε*, *κάντσαρος* δ' ἡ ἀράχνη ἐν Χαλδίᾳ τοῦ Πόντου. Τὸν τύπον *κάθαρος* παρέχει ὁ Ἰ. Πρωτόδικος ἐν χειρογράφῳ του, ἀποκειμένῳ ἐν τῷ ἀρχείῳ τοῦ Ἱστορικοῦ Λεξικοῦ τῆς Ἑλληνικῆς γλώσσης.

(7) Πβ. τὸ τὴν σίλφην δηλοῦν κοινὸν νῦν *κατσαρίδα* καὶ ὅρα ὅτι *κανθαρίδες* κατὰ τοὺς μεσαιωνικοὺς χρόνους ἐλέγοντο ἢ οἱ τῶν ἀμπέλων καὶ κήπων καὶ τοῦ σίτου βλαπτικοὶ κάνθαροι, ὡς φαίνεται ἐκ τῶν γεωπονικῶν βιβλίων (13.6.3) καὶ τοῦ Ἡσυχίου λέγοντος· *κανθαρίς*· χρυσοειδὴς ἰχθὺς ἢ ζωΰφιον λυμαντικὸν σίτου καὶ ἀμπέλου καὶ κήπων ἢ οἱ κοπροκάνθαροι, νῦν ἐν Μάνῃ *σκατασκάθαροι*, ὡς φαίνεται ἐκ τοῦ ἰατροσοφίου τοῦ Ἰωάννου Σταφιδᾶ (E. Legrand, Bibl. Gr. Vulg. 2. 7) ἔνθα κεῖται· κανθαρίδες λέγονται μαμούδια ὥσπερ σφῆκες καὶ κάθηνται εἰς τὰς κοπρίας καὶ τυλίσσουν τὴν κόπρον ἀλλήλων καὶ ποιοῦσιν αὐτὴν στρογγύλην.

(8) Ἡ διὰ τοῦ αὐτοῦ ὀνόματος παράστασις διαφόρων ζωϋφίων δὲν εἶναι ἀσυνήθης. Οὕτω *μαμούδι* ἐν Αἴνῳ καλεῖται τὸ ἔντομον, ἐν Ἀγχιάλῳ ὅμως ἡ τῆς οἰκίας ἀράχνη. Ἡ ἀράχνη εἶναι πολλαχοῦ γνωστὴ ὡς *σφαλάγγι*, διὰ τῆς λέξεως ὅμως *σφαλάντζιν* ἐν Κύπρῳ δηλοῦται ἔντομον σχῆμα μύρμηκος ἔχον, ἐν ᾧ *φάλαγγας* ἐν Ἀραβανίῳ τῆς Καππαδοκίας καλεῖται σκώληξ ἀκριδοειδής, καταστρέφων τὸν σπαρέντα σπόρον· καὶ πάλιν ἐν ᾧ *καλλίγερος* ἐν Αἴνῳ καὶ *καλλίγιρας* ἐν Λέσβῳ λέγεται ὁ κάνθαρος, *καλλίγαρος* ἐν Δαρδανελλίοις ὀνομάζεται ἡ σίλφη· τέλος ἐν ᾧ *καλογραΐα* ἐν Ἄνω Ἀμισῷ τοῦ Πόντου καὶ *καλογραιὰ* ἐν Μαδύτῳ λέγεται ἡ σίλφη, κοινῶς κατσαρίδα, *καλογρῆα* ἐν Σινώπῃ καλεῖται ἡ ἀρά-

νῦν ἐν Χαλδίᾳ τοῦ Πόντου καλεῖται *κάντσαρος, τσάντσαρος* ἐν Κερασοῦντι (1), *κάγκαρος* ἐν Ἀμισῷ καὶ *τζάντζαρος* ἐν Κοτυώροις.

Ὅτι νῦν οἱ ἡμέτεροι καλλικάντζαροι μὲ τοὺς κανθάρους τούτους σχετίζονται, ἐπαρκῶς δεικνύουσι τὰ ἑξῆς· α΄) ὅτι ἐν Βουρβούροις τῆς Κυνουρίας ὁ καλλικάντζαρος λέγεται *σκατζάρι* (2), *κάντζαρος* δ᾽ ἐν Καλαβρύτοις, χαρακτηρίζεται δῆλα δὴ δι᾽ ἧς καὶ ὁ κάνθαρος λέξεως, β΄) ὅτι ἐν Θεσσαλίᾳ *καλλικάντζαρος* καὶ ἐν Αἰτωλίᾳ *τσάγκαρος* καλεῖται εἶδος πτερωτοῦ μεγάλου κερασφόρου κανθάρου (3) καὶ ἐν Καστέλλῳ Ρόδου εἶδος κανθαρίδος καὶ γ΄) ὅτι *καλλκατζαρεὰ* ἐν Λέσβῳ ὀνομάζεται ὁ καλλικάντζαρος, καὶ *καλλατσαγκαρεὰ* ἐν Μεγίστῃ ἡ ὑπνοβάτις, ἐν ᾧ *καλλιτσάγκαρος* ἐν Ἐπιβάταις (4) καὶ *καλλκάτζαρους* ἐν Μαροθοκάμπῳ τῆς Σάμου λέγεται ἡ ἀράχνη, ὁ ἱστὸς τῆς ὁποίας ἐν Καλύμνῳ μὲν *καλλικαζαρζά*, ἐν Σάμῳ δὲ *καλλικατζαρεὰ* (5) καλεῖται.

Οἱ κάνθαροι, ταχέως πολλαπλασιαζόμενοι, εἶναι, ὡς γνωστόν, ἐπιβλαβέστατοι εἰς τὰς ἀμπέλους, ἅτε καταστρέφοντες τοὺς ὀφθαλμοὺς ἢ καὶ τοὺς τρυφεροὺς βλαστοὺς αὐτῶν πρὸ τῆς ἐκβλαστήσεως· τούτου ἕνεκα οἱ γεωργοὶ λαμβάνουσι διάφορα μέτρα ἐναντίον αὐτῶν, ὧν τὰ κυριώτατα εἶναι τρία, πρῶτον ἡ περισυλλογή, καὶ δὴ κατὰ τὴν νύκτα, ὑπὸ τὸ φῶς δᾴδων, διότι τὰ κολεόπτερα ταῦτα, ἀποτυφλούμενα ὑπὸ τοῦ φωτός, μένουσιν ἀκίνητα (6), δεύτερον ἡ κατάφλεξις διὰ τῆς φλογὸς τῶν δᾴδων καὶ τρίτον ἡ ἐπάλειψις τοῦ πρέμνου τῆς ἀμπέλου διὰ τέφρας.

Περὶ τοῦ τελευταίου μέσου σαφῶς διδάσκουσι καὶ τὰ γεωπονικὰ βιβλία, ἅτινα συνιστῶσι νὰ καταχρίῃ τις τὴν νοσοῦσαν ἄμπελον «διὰ

χνη. Ὡς βλέπει ὁ ἀναγνώστης, καὶ πάλιν ὁ κάνθαρος καὶ ἡ ἀράχνη διὰ τοῦ αὐτοῦ ὀνόματος χαρακτηρίζονται.

(1) *Ἰ. Βαλαβάνη,* Ζῶντα μνημεῖα τῆς ἀνὰ τὸν Πόντον ἰδιωτικῆς· Ἀρχεῖα Κοραῆ Α β΄ 155.

(2) *Κ. Ρωμαίου,* Τὸ νυχτέρι, ἐν Ἐθνικῆς Ἀγωγῆς τόμ. Β΄. φ. 1. 13.

(3) *Ν. Πολίτου,* ΝΕΜ σ. κη΄.

(4) *Μ. Ἰωάννου,* Θερμαΐς σ. 55.

(5) *Ε. Σταματιάδου,* Σαμιακὰ Ε΄ 98.

(6) Καὶ ἡ σημερινὴ γεωπονικὴ ἐπιστήμη κατὰ τοῦ σκαθαρίου, πλὴν τῶν ψεκασμῶν δι᾽ ἀρσενικούχου διαλύσεως, συνιστᾷ καὶ τὴν συλλογήν, καὶ δὴ πρὸ τῆς ἀνατολῆς τοῦ ἡλίου· *Π. Γενναδίου,* Λεξικὸν φυτολογικὸν σ. 81 καὶ τοῦ αὐτοῦ Ἑλληνικὴ γεωργία, τόμ. 1. (1885) σ. 325. 326.

τέφρας ἐκ κλημμάτων ἢ δρυΐνης (1). Θὰ ἦτο δὲ ὁ τρόπος οὗτος τῆς θεραπείας εὐρύτατα διαδεδομένος κατὰ τὸν μεσαίωνα, ἀφ᾽ οὗ καὶ νῦν ἔτι πολλαχοῦ χρησιμοποιεῖται. Οὕτως εἰς τὸ χωρίον Σπάτα τῆς Ἀττικῆς οἱ χωρικοὶ ἐπιπάσσουσιν ἐπὶ τῶν κλημάτων στάκτην *«γιὰ νὰ φαρμακώσουν τὸ σκαθαράκι»*, κατὰ τοῦ *καλάβρου* δὲ ἢ *καλαβροῦ* ἢ *κολάβρου*, ἐντόμου κολεοπτέρου ὁμοίως ὡς καὶ τὸ σκαθάρι εἰς τὸ γένος τῶν ρυγχιτῶν ὑπαγομένου (otiorrynchus Hellenicus), οἱ κάτοικοι τῆς περιφερείας Λιδωρικίου μεταχειρίζονται ἐπίσης κονίαν στακτὴν μεθ᾽ ὕδατος ἀναμιχθεῖσαν, δι᾽ ἧς ἐπαλείφουσι τῆς ἀμπέλου *«τὰ ματάκια, ὅταν παίρνουν νὰ φουσκώσουν»* (2). Ἀπήχησιν τοῦ τρόπου τούτου τῆς ἀμύνης τῶν γεωργῶν δέον νὰ διΐδωμεν εἰς δοξασίας καὶ ἔθιμα σχετιζόμενα μὲ τοὺς καλλικαντζάρους, εἰς τὰ ὁποῖα δὲν προσέσχον ἰδιαιτέρως μέχρι τοῦδε οἱ περὶ τῶν δαιμονίων τούτων διαλαβόντες.

Δοξάζεται δῆλα δὴ κοινῶς ὅτι οἱ καλλικάντζαροι φοβοῦνται τὴ φωτιά, διὰ τοῦτο οἱ νύκτωρ κατὰ τὸ δωδεκαήμερον ἐξερχόμενοι πρέπει νὰ φέρωσι μεθ᾽ ἑαυτῶν δᾷδα, *«γιὰ νὰ σκιάζωνται τὰ σκατζάρια»* (3), τὰ ὁποῖα, μόλις ἀκούσουν *«ξύλα, κούτσουρα, δαυλιὰ καμένα»* (4) ἢ *«ἐβγᾶτε μὲ μία δαύλα φωτία»* (5) ἢ *«ἐβγᾶτε μὲ δένδρινα δαυλιά»* (6), τρέπονται εἰς φυγήν.

---

(1) Γεωπον. 5. 24. 1. καὶ 37. 1. Οἱ γεωργοὶ μετεχειρίζοντο κονίαν στακτὴν κατὰ τῶν καμπῶν (Γεωπον. 12. 8. 2), τέφραν δὲ μεταχειρίζονται νῦν ἐν Ἀττικῇ κατὰ τῶν μελιγγουνίων (εἴδους μυρμήκων), ἐξ ὧν προέρχεται ἡ νόσος μελίγγρα. Ἐν Πηλίῳ νομίζουσιν ὅτι ἡ τέφρα ὠφελεῖ κατὰ τῶν μυρμήκων, ἐν Κρήτῃ δὲ κατὰ τοῦ ψυλλιάσματος τῶν κήπων. Περὶ τῆς χρήσεως τῆς τέφρας ὡς θεραπευτικοῦ μέσου ἐν τῇ γεωργίᾳ ὅρα *Π. Γενναδίου*, Ἑλληνικὴ γεωργία Ε′ 491. Ἔπιθι καὶ *Ν. Πολίτην*, Ἔνθ᾽ ἀν. 1334.

(2) Καὶ ἡ γεωπονικὴ ἐπιστήμη δέχεται ὅτι ἡ στάκτη καὶ ἡ ἄσβεστος ἐπισπεύδουσι τὸν θάνατον τοῦ σκαθαρίου· *Π. Γενναδίου*, Ἔνθ᾽ ἀν. 326.

(3) Ἐν Κυνουρίᾳ· *Κ. Ρωμαίου*, Ἔνθ᾽ ἀν. φ. 1. σ. 13, ὁμοίως ἐν Χίῳ, Ἴμβρῳ, Ἄργει, Δημητσάνῃ, Ναυπάκτῳ, Κύμῃ, Ζακύνθῳ καὶ Τριφυλίᾳ· *Ν. Πολίτου*, Ἔνθ᾽ ἀν. 340, 347, 348, 355, 359.

(4) Ἐν Καλάμαις· *Ν. Πολίτου*, Ἔνθ᾽ ἀν. 365.

(5) Ἐν Μάνῃ.

(6) Ἐν Τριφυλίᾳ· ἔπιθι *Ν. Πολίτην*, Ἔνθ᾽ ἀν. 359. Ἐν Ἀρκαδίᾳ, κατὰ τὰς δημώδεις δοξασίας, εἰς τὸν οἶκον, ἔνθα καίονται δρύϊνα ξύλα, δὲν πλησιάζουσι καλλικάντζαροι.

Τί ἄλλο εἶναι τὸ φῶς τοῦτο ἢ τὸ τῶν δᾳδων, δι' ὧν οἱ χωρικοὶ νύκτωρ καταδιώκουσι τοὺς κανθάρους; Ἢ μὴ δὲν ὑπεμφαίνει τὴν κατάφλεξιν τῶν καλλικαντζάρων τὸ ἐνιαχοῦ τῆς Μακεδονίας κατὰ τὴν παραμονὴν τῶν Θεοφανείων ἢ τῶν Χριστουγέννων ἔθιμον, καθ' ὃ οἱ χωρικοὶ καίουσι παρὰ τὴν ἑστίαν ἢ καὶ ρίπτουσιν εἰς τὰς ὁδοὺς ἀνημμένα ξύλα, ἵνα καύσωσι τοὺς *καρκαντζάρους* (1) ἢ τὸ ἐν Μάνῃ, καθ' ὅ, πρὸς ἀποτροπὴν τῶν ἐπερχομένων καλλικαντζάρων, ρίπτονται ἐκτὸς τῆς οἰκίας δαυλοὶ ἀνημμένοι;

Οἱ καλλικάντζαροι ἐπ' ἴσης φοβοῦνται καὶ τὴν στάκτην, δι' ὃ οἱ ἀναφωνοῦντες *ἐβγᾶτε μὲ μία δαύλα φωτία* προσθέτουσιν ἐνίοτε καὶ *μὲ μία χερέα στάχτη* (2).

Τούτου ἕνεκα ἐν Κύμῃ, Λεβαδείᾳ, Λάστᾳ καὶ Μαδύτῳ (3) τὴν πρωΐαν τῆς παραμονῆς τῶν Φώτων, θέτουσι τὴν δωδεκαμερίτικη στάκτη περὶ τὰ θεμέλια τῆς οἰκίας πρὸς ἀποτροπὴν τῶν καλλικαντζάρων, ἢ ἐν Μάνῃ τῶν ψύλλων, κωνώπων καὶ κόρεων, ἐν Γκιουμουλτζίνῃ τῆς Θρᾴκης τὴν ρίπτουσιν εἰς τὰς ἀμπέλους «*γιὰ γιατρικό* (4), ἐν Σπάτᾳ τῆς Ἀττικῆς, Κύμῃ καὶ Βουρβούροις τῆς Κυνουρίας εἰς τὰ δένδρα καὶ τοὺς κήπους κατὰ τῶν βλαπτικῶν ἐντόμων (5) καὶ ἐν Κρήτῃ εἰς τοὺς ἀγρούς, κατὰ τῆς ἐρισύβης.

Δὲν εἶναι ἡ στάκτη αὕτη ἡ ἀρχικῶς κατὰ τῶν κανθάρων χρησιμοποιουμένη;

Οἱ χωρικοὶ βλέποντες ὅτι οἱ κάνθαροι ἐπροξένουν μεγάλην βλάβην εἰς τὰς ἀμπέλους των, ἐφαντάσθησαν ὅτι οὗτοι δὲν ἦσαν ἁπλῶς ἔντομα, ἀλλὰ δαιμονικὰ ὄντα ὑπὸ μορφὴν κανθάρου ἐμφανιζόμενα. Εἰς τὸν κόσμον τῶν δαιμονίων εἰσελθόντας βλέπομεν τοὺς κανθά-

---

(1) *G. Abbott,* Macedonian Folklore σ. 75 Ἄλλως περὶ τούτου ὁ *Ν. Πολίτης,* Ἐνθ' ἀν. 1317.

(2) Ὅπως ἐν Μάνῃ.

(3) *Ν. Πολίτου,* Ἐνθ' ἀν. 350, 353, 1133.

(4) *Στ. Κυριακίδου,* Δεισιδαιμονίαι καὶ δεισιδαίμονες συνήθειαι ἐν Λαογραφίας Τόμ. Β' 421.

(5) Ἐν Βουρβούροις ὡρισμένως καὶ τῶν κανθάρων καὶ δὴ κατὰ τὴν πρώτην τοῦ ἔτους· *Κ. Ρωμαίου,* Ἐνθ' ἀν. σ. 13. Ἔπιθι καὶ *Κ. Πασσαγιάννη,* Τὰ πρῶτα παραμύθια σ. 78. Ἐν Πηλίῳ, λαμβάνοντες κατὰ τὴν παραμονὴν τῶν Φώτων στάμνον καὶ πληροῦντες αὐτὴν τέφρας ἐκ τῆς ἑστίας, τὴν καταθάπτουσιν ἐν ἀγρῷ ἢ ἀμπέλῳ. Διὰ τῆς τέφρας ταύτης νομίζουσιν ὅτι ἀποδιώκονται οἱ μύρμηκες. Ὅρα Ἑβδομάδα τοῦ (1892) φύλλ. 26 σελ. 7.

ρους ἐν τοῖς μαγικοῖς παπύροις, ἐν οἷς συχνὰ ἀναφέρονται (1), κ ἐν οἷς φέρεται καὶ *ἅγιος κάνθαρος* τῶν ὅλων δεσπότης (2). Βραδ τέρον μάλιστα ἐν τῷ βίῳ τοῦ ὁσίου Λουκᾶ ἐν εἴδει κανθάρου ἐξ χεται ἐκ τοῦ στόματος τοῦ πάσχοντος τὸ βασανίζον αὐτὸν δαιμ νιον (3). Ἐννοεῖται δ' ὅτι ἡ ἐμφάνισις δαιμονίων ὑπὸ μορφὴν ἐντ μων ἢ ζωϋφίων δὲν εἶναι καθόλου παράδοξος. Νίκων ὁ Μετανοεῖ προκειμένου νὰ ἱδρυθῇ ἐν Λακωνικῇ ναός, ἐξορύσσει κατὰ τὰ μέλια λίθον, ἐξ οὗ ἐξεπήδησαν ἐν εἴδει σφηκῶν δαίμονες (4), μυῖα εἰσέρχεται ἡ Γελλοῦ εἰς τὰς οἰκίας καὶ μυῖα εἶναι ἓν τῶν π λῶν αὐτῆς ὀνομάτων (5)· κατὰ τὸν βίον τοῦ ὁσίου πατρὸς ἡμ Ἀθανασίου τοῦ ἐν Ἄθῳ, ὁ φθονερὸς δαίμων ἐξέρχεται τοῦ π σχοντος, κατόπιν ἐμέτου «*ὥσπερ τινὰ ζωΰφια*» (6) καὶ ἐν κώδικι, πε έχοντι τὴν λεκανομαντείαν, ὡς παρετήρησεν ὁ Fr. Boll, ὡς δαίμ τριόδων χαρακτηρίζεται τὸ *καρκινάρι* (7) καὶ ἡ γυνὴ αὐτοῦ *ὀνοσκε*

Ὅτι δὲ δαιμονικὸν ὂν ἐθεωρήθη ὄντως ὁ κάνθαρος, φαίνεται ἐκ τοῦ ὅτι ὑπάρχουσιν ἐξόρκια αὐτοῦ (8), ὡς καὶ τοῦ εἰς τὸ α

(1) *C. Wessely,* Griechische Zauberpap. von Paris und London 65, 751, 2456. Νῦν αἱ κεραῖαι τοῦ κανθάρου, τιθέμεναι ἐντὸς φυλακτηρίου, χ σιμεύουσι, κατὰ τὰς δημώδεις δοξασίας τῶν Ἀρκάδων, πρὸς ἀποτροπὴν τῆς σκανίας.

(2) Τοῦ ἁγίου κανθάρου συνέχειαν ὑπολαμβάνει τὸν καλλικάντζαρον ὁ *Boll,* Ἔνθ' ἀν. 150, ὅστις προσθέτως φρονεῖ ὅτι, ἐπειδὴ ὁ κάνθαρος ε ὁ οἶκος τῆς σελήνης, ἁρμόζει εἰς τὸν κόσμον τῶν φαντασμάτων. Καὶ ὁ *Ν. λίτης* δὲ (Ἔνθ' ἀν. 1249) ἔγραψε· «τὸ δεύτερον δὲ συνθετικὸν τῆς λέξεως (κ λικάντζαρος) δὲν πρέπει νὰ θεωρηθῇ ὡς οὐδὲν ἔχον τὸ κοινὸν πρὸς τὸν (ταστικὸν κόσμον τῶν δαιμονικῶν ὄντων», πβ. καὶ σ. 1250.

(3) *Γ. Κρέμου,* Φωκικὰ 1. 176.

(4) *Σ. Λάμπρου,* Ὁ βίος Νίκωνος τοῦ Μετανοεῖτε ἐν Ν. Ἑλλην. τόμ. 3,

(5) Ἀποστροφὴ τῆς μιαρᾶς καὶ ἀκαθάρτου Γυλλοῦς· *Κ. Σάθα,* Μεσ. Ε 5, 575-6.

(6) *L. Petit,* Βίος καὶ πολιτεία τοῦ ὁσίου πατρὸς ἡμῶν Ἀθανασίου το Ἄθῳ ἐν Anal. Boll. 25, 79, 25.

(7) *Fr. Boll,* Ἔνθ' ἀν. 150. Κατὰ τὰ Γεωπονικὰ (10, 87, 2) ἡ καρύα ἀποβάλλει τὸν καρπὸν «ἐὰν καρκίνος, τουτέστι πάγουρος, αὐτῇ περιαφθῇ». ἐν Ἀρκαδίᾳ κατὰ τῆς βασκανίας μεταχειρίζονται, θέτοντες ἐντὸς ἐγκολπίου, δεξιὸν ὀφθαλμὸν καρκίνου ζῶντος συλληφθέντος καὶ ζῶντος μετὰ τὴν ἐξό ἀπολυθέντος. Ὡς γνωστὸν δέ, πολλαχοῦ τῆς Ἑλλάδος ἡ χηλὴ τοῦ καρκ ἐξαρτωμένη ἀπὸ τοῦ λαιμοῦ τῶν νηπίων, χρησιμοποιεῖται ὡς προβασκάνιο

(8) Σήμερον ἐν Ἀχαΐᾳ, Ἄργει καὶ Γορτυνίᾳ φέρονται ἐξορκισμοί, ἐν ἀναφέρεται ἡ κάμπια, τὸ σκαθάρι καὶ τὸ κακὸ συναπάντημα. *Π. Ροδοπο*

γένος ὑπαγομένου *καλιγάρι* (¹), ὡς ἓν δὲ τῶν μέσων τῆς καταπολεμήσεώς του εἶναι ὁ ραντισμὸς δι' ἁγιασμοῦ (²), ὃν ἀκριβῶς φοβοῦνται οἱ τοὺς κανθάρους ἀντιπροσωπεύοντες καλλικάντζαροι, φεύγοντες πρὸ τοῦ παππᾶ τοῦ κρατοῦντος τὴν ἁγιαστοῦρα ἢ ἄλλα θρησκευτικὰ μέσα, ἡ χάραξις λ.χ. σταυροῦ, ἡ θυμίασις κ.τ.λ. (³). Μία τέλος τῶν σαφεστάτων ἀποδείξεων ἔστω ὅτι νῦν ἐν Καταφυγίῳ τῆς Μακεδονίας τὸ ὄνομα *σκάθαρης* (= κάνθαρος) ἀποδίδεται εἰς τὸν διάβολον (⁴).

Ἀφ' οὗ ἅπαξ οἱ *κάνθαροι* ἐθεωρήθησαν δαιμόνια βλαπτικά, οὐδόλως ἄπορον ἂν καὶ διὰ τοῦ εὐφημιστικοῦ ἐπιθέτου *καλὸς* προσηγορεύθησαν. Παραδείγματα τούτου ἔχομεν ἤδη. Οὕτως ἐν Λέσβῳ *καλοὶ τῶν ὀριῶν* (ὀρέων) καλοῦνται δαιμόνια τὰ χαρακτηριστικὰ τῶν καλλικαντζάρων ἔχοντα (⁵), *καλαφάνταρος*, ἤτοι καλὸς ὑφαντάρις (⁶),

---

Ἀχαϊκὴ ἐπῳδὴ τῶν καμπῶν καὶ τῶν ἐντόμων Λαογραφ. Α' 700 καὶ *Ν. Λάσκαρη,* Ἡ Λάστα καὶ τὰ μνημεῖά της σ. 173. Ἐν ἐπῳδῇ κατὰ τῶν λειχήνων μνημονευομένῃ παρὰ Πλινίῳ Ν. Η. 27 11 § 75 φέρεται· φεύγετε, κανθαρίδες, λύκος ἄγριος ὔμμε διώκει. *Ν. Πολίτου,* Αἱ ἀσθένειαι κατὰ τοὺς μύθους τοῦ Ἑλληνικοῦ λαοῦ· Δ. Ι. Ε. Ε. τ. Α' 2. Ἐν τῷ ἐξορκισμῷ τοῦ ἁγίου Τρύφωνος ἀναγινώσκομεν· «ὁρκίζω ὑμᾶς, κάκιστα θηρία, κάμπη, σκώληξ, σκωληκοκάμπη, σκάνθαρος, βροῦχος, ἀκρίδα, ἐπίμαχος, καλιγάρις· βλ. *Goar,* Εὐχολόγιον σ. 555. Ἔπιθι καὶ *Στίλ. Κυριακίδου,* Κυπριακαὶ ἐπῳδαὶ ἐν Λαογραφ. Ϛ' 614-15. Ὡς ἐξόρκια κατὰ τῶν καλλικαντζάρων χρησιμεύουσιν ἐκκλησιαστικὰ ῥητὰ (*Ν. Πολίτου,* Παραδ. 343, 370). Οἱ καλλικάντζαροι, πηγαίνοντες εἰς τὴν ἐκκλησίαν, ἐξαφανίζονται ἢ ὅταν βγαίνουν τὰ ἅγια ἢ ὅταν ἀκούσουν τὸ Πάτερ ἡμῶν (*Ν. Πολίτου,* Ἔνθ' ἀν. 335, 380).

(¹) Ὁ *καλιγάρις* ἐν τῇ περιοχῇ τοῦ Λιδωρικίου γνωστὸς ὡς *πάπουτσας,* ἤτοι *παπουτσᾶς,* τουτέστιν ὑποδηματοποιός, κυρίως εἶναι ὁ κάνθαρος lucanus cervus, ὁ ἔχων χηλὰς παρομοίας πρὸς τὰς τοῦ καρκίνου. Νῦν *καλίγερος* ἐν Αἴνῳ καὶ *καλίγιρας* ἐν Λέσβῳ λέγεται ὁ κοπροκάνθαρος.

(²) Ἐν Μαδύτῳ πιστεύουσιν ὅτι, ἅμα ἁγιασθοῦν τὰ ὕδατα, οἱ καλλικάντζαροι φεύγουν «'ς τὰ ὄρη, 'ς τὰ βουνὰ καὶ 'ς τἄκαρπα τὰ δένδρα».

(³) *Ν. Πολίτου,* Ἔνθ' ἀν. 334, 335, 343, 370, 380.

(⁴) Σημείωσον ὅτι ἐν Πόντῳ ἡ *καλογερίτσα* (σίλφη) θεωρεῖται εὐοίωνος μέν, ἂν ἔχῃ μελανὸν πτέρωμα, δυσοιώνιστος δ' ἂν ἐρυθρόν, ἐν Καλλιπόλει δὲ καὶ τοῖς πέριξ ἡ ἀράχνη πρὸ μεσημβρίας μὲν ὁρωμένη προμηνύει κακόν, ἀγαθὸν δὲ μετὰ μεσημβρίαν.

(⁵) Ὅρα Λαογραφίας τόμ. Α' 349. *Γ. Λουκᾶ,* Φιλολογικαὶ ἐπισκέψεις σ. 20. Περὶ τῆς *καλῆς* ἢ τῶν *καλῶν τῶν ὀρέων* κατὰ τοὺς Βυζαντινοὺς χρόνους ὅρα *L. Allatium,* De Graecorum hodie quorundam opinationibus σ. 160 καὶ *Vassiliev,* Anecdota Graeco-Byzantina σ. 326.

(⁶) *Ὑφαντής, ἀνυφαντής, ὑφαντάρις* καὶ *ὑφαντᾶκος* λέγεται πολλαχοῦ νῦν ἡ ἀράχνη.

λέγεται ἐν Νισύρῳ ἡ ἀλλαχοῦ *καλλικαντζαρεά*, ἡ ἀράχνη δῆλα δή ([1]), καὶ τέλος *καλοὶ* ἢ *ἄς ἐμᾶς καλοὶ* καλοῦνται ἐν Οἰνόῃ καὶ Σινώπῃ τοῦ Πόντου οἱ καλλικάντζαροι ([2]).

Μετὰ τὰ εἰρημένα, πιστεύω ὅτι πείθεται ὁ ἀναγνώστης ὅτι ἐν τῷ καλλικάντζαρος ὡς πρῶτον μὲν συνθετικὸν ἔχομεν τὸ καλός, ὡς δεύτερον δὲ τὸ κάνθαρος.

Νῦν ἄς μᾶς ἐπιτραπῇ νὰ παραθέσωμεν καὶ πίνακα τῆς ἐξελίξεως τῶν διαφόρων παραλλαγῶν τῆς λέξεως καλλικάντζαρος ([3]), ἐξ οὗ θὰ καταστῇ σαφὲς ὅτι αὗται ἐξ ἑνὸς ἀρχικοῦ τύπου **καλλικάνθαρος* προέκυψαν ([4]).

Καὶ ἡ μὲν ἀρχὴ καὶ σημασία τῶν καλλικαντζάρων εἶναι αὕτη.

Ἀλλὰ πῶς προέκυψαν αἱ σημεριναὶ περὶ καλλικαντζάρων δοξασίαι; Κατὰ τὰς ἐκ τῶν Ρωμαίων κληροδοτηθείσας καὶ παρ' ἡμῖν κατὰ τὸν μεσαίωνα ἀγομένας ἑορτὰς τῶν Βρουμαλίων, Καλανδῶν καὶ Βότων, αἵτινες συνέπιπτον ἐν μέρει κατὰ τὸ ἀπὸ τῶν Χριστουγέννων μέχρι τῶν Θεοφανείων χρονικὸν διάστημα, ἐγίνοντο μεταμφιά-

---

([1]) *Γ. Παπαδοπούλου,* Γενικὴ γεωγραφικὴ καὶ ἱστορικὴ περιγραφὴ ἀρχαία καὶ νεωτέρα τῆς Νισύρου σ. 88. Εὐφημισμοῦ χάριν *καλομαμουνιὰ* καλεῖται ἐν Κρήτῃ εἶδος ἐντόμου, τοῦ ὁποίου ὁ νυγμὸς προκαλεῖ κατὰ τὰ κυνικὰ καύματα ὀχληρὸν κνησμόν.

([2]) Αἱ Νηρηΐδες εὐφημιστικῶς προσαγορεύονται *«καλὲς κυράδες»* καὶ ἐν Χίῳ *καλουΰναῖκες*, αὐτόθι δὲ καὶ *καλαπόδης* ὁ Σατανᾶς. Καὶ τὰ ὀνόματα τῶν καλλικαντζάρων *καλλισπούδηδες* (Κύπρος, Σάμος) καὶ *καλλιβρούσηδες* (Ἄνδρος) εἰς εὐφημισμὸν ὁμοίως ἀποδοτέα.

([3]) Περὶ τοῦ τύπου *λυκοκάντζαρος* καὶ τῶν παραλλαγῶν του θὰ γίνῃ λόγος κατωτέρω.

([4]) Περὶ τῶν φωνητικῶν μεταβολῶν τῆς λέξεως ὡμίλησε γενικῶς ὁ *Ν. Πολίτης* (Ἔνθ' ἀν. 1242-45), πίνακα δὲ τῆς ἐξελίξεως αὐτῆς, οὐχὶ πλήρη, οὐδὲ κατὰ τὴν ἡμετέραν σειράν, παρέθηκεν ὁ *J. Lawson* (Ἔνθ' ἀν. 214). Ὀφείλω δὲ νὰ προσθέσω ἐνταῦθα ὅτι γράφεται μὲν συνήθως *καλλικάντζαρος* ὑπὸ τῶν συλλογέων καὶ τῶν πραγματευομένων περὶ τῆς λέξεως, τοῦτο ὅμως πολλάκις δὲν εἶναι πιστὴ φωνητικὴ ἀπόδοσις. Τὸ *καλλικάτζαρος,* ὅπερ ἐξ ὀλιγίστων τόπων πιστοποιεῖται ἐν τῷ πίνακι, λέγεται πολλαχοῦ, ἀντὶ τοῦ σημειουμένου *καλλικάντζαρος.* Τὴν φωνητικὴν ταύτην διαφορὰν ἐλπίζω ὅτι θὰ ἐξακριβώσῃ ὁ μέλλων νὰ συντάξῃ τὸ οἰκεῖον ἄρθρον τοῦ ἱστορικοῦ λεξικοῦ τῆς Ἑλληνικῆς γλώσσης, ὅστις θὰ ὁρίσῃ ἀκριβῶς καὶ τοὺς τόπους, ἔνθα λέγεται *καλλικά(ν)τσαρος* καὶ οὐχὶ *καλλικά(ν)τζαρος.*

σεις τῶν πολιτῶν([1]), αἵτινες καὶ μέχρι τοῦ νῦν ἐνιαχοῦ συνηθίζονται ([2]). Οἱ διασκεδάζοντες μετεσχηματίζοντο οὐ μόνον εἰς μοναχούς, ἀλλὰ καὶ εἰς τετράποδα ζῷα ([3]) καὶ δὴ αἶγας, ἀγελάδας, ἐλάφους ([4]), τράγους, ὄνους, κύνας, καμήλους κ.τ.λ. ([5]), ὡς δεικνύουσι καὶ τὰ κείμενα καὶ αἱ σημεριναὶ περὶ καλλικαντζάρων παραδόσεις. Ὅτι δὲ καὶ λύκους θὰ ὑπεδύοντο εἶναι λίαν πιθανόν. Οἱ μεταμφιεννύμενοι ὅμως ἠν-

---

([1]) *Ν. Πολίτου*, Ἐνθ' ἀν. 1264, 1269, 1275, 1276. Ὁ *Ἰωάννης Χρυσόστομος* (Λόγος ἐν ταῖς καλάνδαις Migne PG. 48, 954) περὶ τοῦ ἑορτασμοῦ τῶν καλανδῶν λόγον ποιούμενος, λέγει· «Αἱ γὰρ διαβολικαὶ παννυχίδες, αἱ γινόμεναι τήμερον, καὶ τὰ σκώμματα καὶ αἱ λοιδορίαι καὶ αἱ χορεῖαι αἱ νυκτεριναὶ καὶ ἡ καταγέλαστος αὕτη κωμῳδία παντὸς πολεμίου χαλεπώτερον τὴν πόλιν ἡμῶν ἐξηχμαλώτισαν»

([2]) Περὶ τῶν κατὰ τὸ δωδεκαήμερον μεταμφιάσεων ὅρα *Ν. Πολίτην*, Ἐνθ. ἀν. 1273-5. *M. Nillson*, Studien zur Vorgeschichte des Weihnachtsfestes ἐν Archiv für Religionswissenschaft 19, σ. 89 καὶ 90. *L. Radermacher*, Beiträge zur Volkskunde aus dem Gebiet der Antike σ. 87, 89, 94, 98, 108, 112, 118 τοῦ ἰδιαιτ. ἀποσπάσματος. Εἰς ταῦτα πρόσθες ὅτι κατὰ τὴν πρώτην τοῦ ἔτους μεταμφιάσεις γίνονται ἐν Σιατίστη, Καλοχίῳ καὶ Γριντάδες τῆς Μακεδονίας· *Δ. Λουκοπούλου*, Σύμμεικτα λαογραφικὰ Μακεδονίας, ἐν Λαογραφίας τόμ. ϛ' 128, 134. Ἐν Παλαιοκάστρῳ τῆς Καρδίτσης γίνονται ἀπὸ 4—6 Ἰανουαρίου (Πρακτικὰ Ἀρχαιολ. Ἑταιρείας 1902 σ. 342) ἐν Ἁλμυρῷ δὲ τῆς Θεσσαλίας καὶ ἐν τῇ περιφερείᾳ Ρουμλουκίου, μεταξὺ τῶν ἐκβολῶν Ἀξιοῦ καὶ Ἁλιάκμονος καὶ τῆς λίμνης τῶν Γενιτσῶν, κατὰ τὰ Θεοφάνεια· *Χρ. Πριάκου*, Τὰ κάλανδα τῶν Θεοφανείων ἐν τῇ περιφερείᾳ Ἁλμυροῦ, Λαογραφίας Ε' 255, *Γ. Καψάλη*, Λαογραφικὰ ἐκ Μακεδονίας Λαογρ. ϛ' 468.

([3]) Ἐκ τοῦ *Βαλσαμῶνος*, Εἰς τὸν ΞΒ' κανόνα τῆς ἐν Τρούλλῳ ΣΤ' οἰκουμ. συνόδου (*Ράλλη—Ποτλῆ*, Σύνταγμα Β' 451.) μανθάνομεν ὅτι οἱ μεταμφιεννύμενοι οὐ μόνον ὡς μοναχοὶ προώδευον, ἀλλ' ὅτι τινὲς τῶν κληρικῶν, κατά τινας ἑορτάς, μετεσχηματίζοντο εἰς τετράποδα.

([4]) Κατὰ τὸν Ι' κανόνα τῆς ἐν Auxerre συνόδου (578 μ. Χ.) ἀπηγορεύετο νὰ μεταμφιέννυνται οἱ Χριστιανοὶ κατὰ τὴν 1ην Ἰανουαρίου εἰς ἀγελάδας ἢ ἐλάφους *F. Ortoli*. Les Consiles et synodes σ. 90. Πβ. καὶ τὰς γνωστὰς ἐν τῇ Δύσει φράσεις κατὰ τὴν ἑορτὴν τῶν Καλανδῶν cervulum et vetulam facere ἢ in cervulo et vetula vadere *M. Nilsson*, Ἔνθ' ἀν. σ. 73. 76.

([5]) Ἐκ τῶν παραδόσεων (*Ν. Πολίτου*, Ἔνθ' ἀν. 335. 342) γνωρίζομεν ὅτι οἱ καλλικάντζαροι λαμβάνουσι τὴν μορφὴν οὐ μόνον μυθολογικῶν ὄντων, ἀλλὰ καὶ τράγου, κυνός, ὄνου καὶ καμήλου. Πβ. τὸ ῥῆμα *καμηλώνομαι* τὸ ἀντὶ τοῦ μεταμφιέννυμαι ἐν Σίφνῳ λεγόμενον καὶ πρόσθες ὅτι ἐν Μαρασίοις τῆς Ἀδριανουπόλεως κατὰ τὴν παραμονὴν τοῦ Χριστουγέννων οἱ νέοι ἀγείροντες περιφέρουσι κάμηλον. Τέλος *καρατζαμάλα* ἐν Πλατάνῳ καὶ Μυριοφύτῳ τῆς Ἀν. Θράκης καὶ *τζαμάλα* ἐν Ἐπιβάταις τῆς αὐτῆς περιφερείας λέγεται ἡ εἰς κάμηλον μεταμφίασις κατὰ τὴν παραμονὴν τοῦ ἁγίου Δημητρίου.

ώχλουν, καὶ δὴ καὶ νύκτωρ, καθ' ἣν ἐποχὴν οἱ ἄνθρωποι διετέλουν ὑπὸ τὸ κράτος τοῦ φόβου ἄλλων ἐθνικῶν, *παγανῶν* (¹) δαιμονίων, τῶν καλλικαντζάρων, περὶ ὧν ὡμίλησα ἀνωτέρω. Ἐντεῦθεν, συνεπικουρουσῶν καὶ τῶν περὶ λυκανθρωπίας ἰδεῶν, συνέβη τὰ δύο ταῦτα νὰ συγχυθῶσι μικρὸν κατὰ μικρὸν ἐν τῇ ἀντιλήψει τοῦ λαοῦ καὶ οἱ μὲν καλλικάντζαροι νὰ ὀνομασθῶσι *λύκοι* (²) καὶ *λυκοτσαρδά*, ἢ *λυκοτσαρδοὶ* ἢ *κολυτσαρδοὶ* ἤτοι λυκιδεῖς (³), οἱ δὲ μετημφιεσμένοι *ρουκατζ̌άρια* (⁴) ἢ *λουκατσάρια* (⁵) ἢ *ρογκάτσια* (⁶), λυκοκατζάρια δῆλα δή. Ἐκ συμφυρμοῦ δὲ τοῦ λύκος καὶ κάνθαρος ἐσχηματίσθη (⁷) καὶ τὸ τοὺς σημερινοὺς καλλικαντζάρους δηλοῦν λυκοκάνθαρος, οὗ ἡ περαιτέρω ἐξέλιξις ἔχει ὧδε·

*λυκοκάνθαρος

λυκοκάντζαρος (Μεσσηνία, Οἰνοῦς)
- κολυκάντζαρος (Γορτυνία, Κύθνος, Οἰνοῦς, κατὰ μετάθ.)

λυκοκάτζαρος (Βούρβουρα Κυνουρίας, Οἰνοῦς)
- λυκοτσάτζαρος (Μάνη)
- κολυκάτζαρος (Βούρβουρα Κυνουρίας, κατὰ μετάθ.)

(¹) *Παγανά*, ἤτοι ἐθνικά, ἐθνικῆς προελεύσεως, καλοῦνται νῦν πολλαχοῦ οἱ καλλικάντζαροι.

(²) Κατὰ τὸν *Ἰ. Μιχαήλ*, Μακεδονικὰ σ. 39 ἐνιαχοῦ τῆς Μακεδονίας ἀδιαφόρως γίνεται χρῆσις τῶν λέξεων *λύκος* καὶ *καλλικάντζαρος*. Πρόσθες δ' ὅτι ἐν Κῴ λύκοι Σαββατιανοὶ καλοῦνται οἱ Ἰουδαῖοι καλλικάντζαροι, ἐν Ἀδριανουπόλει δὲ πιστεύεται ὅτι ὁ σύζυγος ἐκείνης, ἥτις δὲν ἐτήρησε τὸν ἀπαιτούμενον σεβασμὸν ἀπέναντι τῶν καλλικαντζάρων, κατασπαράσσεται ὑπὸ λύκων.

(³) *Λυκοτσαρδὰ* ἐν Μάνῃ λέγονται καὶ οἱ λυκιδεῖς καὶ τὰ καλλικαντζάρια, *κολυτσαρδοὶ* δ' ἐν Ἀναβρυτῇ Λακεδαίμονος μόνον οἱ καλλικάντζαροι.

(⁴) Ἐν Παλιγράτσανη Μακεδονίας· *Ε. Μπουντώνα*, Μελέτη περὶ τοῦ γλωσσικοῦ ἰδιώματος Βελβεντοῦ καὶ τῶν περιχώρων αὐτοῦ· Ἀρχεῖα Κοραῆ 1, 102.

(⁵) Εἰς Γριντάδες Μακεδονίας· *Δ. Λουκοπούλου*, Σύμμεικτα λαογραφικὰ Μακεδονίας Λαογραφ. Ϛ′ 134.

(⁶) Ἐν Παλαιοκάστρῳ τοῦ δήμου Καρδίτσης. Πρακτικὰ Ἀρχαιολ. Ἑταιρείας 1902 σ. 342.

(⁷) Ἐνιαχοῦ τῆς Μακεδονίας *λύκος* λέγεται καὶ ὁ ἄσχημος ἄνθρωπος. Ἴσως λοιπὸν ἐνταῦθα νὰ ἐπέδρασε καὶ ἡ τοιαύτη σημασία τῆς λέξεως, ἀφ' οὗ οἱ μετημφιεσμένοι, παραμορφοῦντες ἑαυτούς, δὲν διακρίνονται, φυσικά, ἐπὶ κάλλει.

Κατόπιν τῶν εἰρημένων, ἡ γνώμη τοῦ ἀοιδίμου Ν. Πολίτου, αἱ περὶ καλλικαντζάρων παραδόσεις εἶναι ἀπήχησις τοῦ φόβου, προὐκάλουν οἱ μεταμφιεννύμενοι κατὰ τὰς ἑορτὰς τῶν Βρουμα-ν, Καλανδῶν καὶ Βότων (¹), εἶναι ἐν μέρει ὀρθή, ἀφ' οὗ μάλιστα αὐταῖς ὑποδηλοῦνται πράξεις εἰς μετημφιεσμένους ἁρμόζουσαι (²). Εἶπον ἐν μέρει, διότι, ἂν πρὸς ἑρμηνείαν τῶν περὶ τοὺς καλλι-τζάρους ὡρμώμεθα μόνον ἐκ τῶν μετημφιεσμένων, θὰ προσ-ούομεν εἰς αὐτὸ τὸ ὄνομα *καλλικάντζαρος* ἢ *σκατζάρι*, ὅπερ θὰ νεν ἀνεξήγητον, ἀφ' οὗ οὔτε μαρτυρίας ἔχομεν, οὔτε καὶ πιθανὸν ι ὅτι κανθάρων σχῆμα ἐλάμβανον οἱ διασκεδάζοντες.

Ἂν ὄντως οἱ σημερινοὶ καλλικάντζαροι ἀρχικῶς ἐκ τῶν μετημφιε-νων ὠνομάσθησαν, διατὶ νὰ μὴ φέρωσι τὸ ὄνομα μιᾶς τῶν ἑορτῶν οῦ χρόνου, καθ' ὃν ἐγίνοντο αἱ μεταμφιάσεις (³), ἢ τοὐλάχιστον τί νὰ μὴ κληθῶσιν *εἴδωλα*, ὡς ἄλλοτε ἐν Ἀθήναις, ἢ, ὡς ἀλλαχοῦ, να ἢ *σιγνοφόροι*, ὡς καὶ κατὰ τὸν μεσαίωνα, ἢ καὶ *καλόγεροι*, ἀλλὰ χαρακτηρισθῶσι δι' ὀνόματος ἐντελῶς ξένου πρὸς τὴν φύσιν αὐτῶν;

(¹) *Ν. Πολίτου*, Ἔνθ' ἀν. σ. 1264, 1269, 1275, 1276. Καὶ περὶ τοῦ Βαβου-ταρίου, δαιμονίου κατὰ τὸ δωδεκαήμερον ἐπιφοιτῶντος, τὰ ἑξῆς παρατηρεῖ *Μιχαὴλ Ψελλὸς* (*Κ. Σάθα*, Μεσ. Βιβλ. Ε' 571-2) Τηνικαῦτα γὰρ διὰ τὰς ἀναγ-ις πανηγύρεις νυκτὸς παρ' ἀλλήλους οἱ ἄνθρωποι ἀφικνούμενοι, τό τε πάθος στανται καὶ ἡ τοῦ δαίμονος χώραν ἔσχεν ὑπόληψις.

(²) Ὅρα *Ν. Πολίτου*, Ἔνθ' ἀν. 1273. 1276. Ἐν Θεσσαλίᾳ τοὺς καλλικαν-ρους φαντάζονται «ὡς δεσποτάδες», τοῦθ' ὅπερ ἄγει πάλιν εἰς τὰς μεταμφιά-κατὰ τὰς Καλάνδας. Ὅρα καὶ Ἑλληνικὴν Ζωήν, Α' ἀριθ. 3 σ 4. Ἐν τῇ σημειώσει ταύτῃ ἐπιθυμῶ νὰ κάμω μνείαν ἐθίμου, ὅπερ ἀμεσώτατα σχετίζε-μὲ τὴν παράδοσιν ὅτι ἐκ τῆς καπνοδόχης ἢ στέγης εἰσέρχονται εἰς τὴν οἰ-ν οἱ καλλικάντζαροι (*Ν. Πολίτου*, Ἔνθ' ἀν. 336, 338. 342, 345, 363.) Ἐν Ἀρα-ίῳ δῆλα δὴ τῆς Καππαδοκίας, μέχρι πρὸ ὀλίγων ἐτῶν, κατὰ τὴν παραμονὴν πρώτης τοῦ ἔτους οἱ παῖδες περιήρχοντο τὰ δώματα, κρατοῦντες καλάθιον, ο ἐκρέμαζον ἐκ τῆς κάπνης διὰ σχοινίου. ἐν αὐτῷ δ' ἔθετον οἱ ἔνοικοι διά-α βρώσιμα. Ἐν Κέᾳ τοὺς καλλικαντζάρους φαντάζονται οὐχὶ ὡς δαιμόνια, ' ὡς ἄνδρας μελάγχρους, σκωπτικοὺς καὶ διασκεδαστικούς, πράττοντας πάντα οἱ καλλικάντζαροι· *Ἰ. Ψύλλα*, Ἱστορία τῆς νήσου Κέας σ. 216. Καὶ νῦν οἱ ημφιεσμένοι, εἰσερχόμενοι εἰς τὰς οἰκίας, πράττουσιν ὅ,τι ἀκριβῶς διηγοῦν-περὶ τῶν καλλικαντζάρων.

(³) Ἐν Λέρῳ οἱ καλλικάντζαροι καλοῦνται *στρῆνες*, ἐκ τοῦ Ρωμαϊκοῦ ὀνόμα-τῶν Καλανδῶν strenae· *Δ. Οἰκονομοπούλου*, Λεριακὰ σ. 97. Ἐν τῇ Θεσσα-ῇ Μαγνησίᾳ οἱ κατὰ τὴν πρώτην Μαΐου μεταμφιεννύμενοι καλοῦνται *Μάηδες*. *Πολίτου*, Μελέται σελ. 1273.

Ἵνα δ' ἐν συντόμῳ τὰ προειρημένα ἐπαναλάβωμεν, λέγομεν ὅτι οἱ καλλικάντζαροι, ἐκ τῶν κανθάρων προελθόντες, καὶ *κάνθαροι* ἤ, κατ' εὐφημισμόν, *καλλικάνθαροι* ἀρχικῶς καλούμενοι (1), ἐδήλουν βλαπτικὰ τῶν ἀγρῶν καὶ ἀμπέλων κολεόπετρα, εἶτα δὲ δαιμόνια ὑπὸ μορφὴν κανθάρων ἐμφανιζόμενα, καὶ τέλος, κατὰ τοὺς μεσαιωνικοὺς χρόνους, τοὺς μετημφιεσμένους, ἐξ ὧν διὰ τῆς προσλήψεως καὶ ἄλλων ἄλλοθεν στοιχείων καὶ δὴ καὶ παλαιῶν μετεπλάσθησαν εἰς τὰ τῶν σημερινῶν παραδόσεων δαιμόνια.

---

(1) Ἡ ὀνομασία *καλλικάντζαρος* ἀναφέρεται τὸ πρῶτον ὑπὸ Λέοντος Ἀλλατίου (De Graecor. hodie quorundam opinat. 140-42), ὡς ὅμως ἐκ τῆς ἀνωτέρω ἐρεύνης ἐδείχθη, καὶ ὡς ἡ προσωνυμία *παγανὰ* δεικνύει, φαίνεται ὅτι εἶναι κατὰ πολλοὺς αἰῶνας παλαιοτέρα.

καλλικάτζαρος
(Αἶνος, ·υβέσνα Μακεδονίας, Κρήτη, ϱμούπολις καὶ ἀλλαχοῦ)

καλλιτσάγκαρος
Αγχίαλος, Βάρνα, Μεσημβρία, Ἐπιβάται, Στέρνα (Θρᾴκ.) Τῆνος, κατὰ μετάθ. καὶ ἀνάπτυξιν ἐρρίνου)

καλλκάτζαρους
(Λέσβος, Μαραθόκαμπος Σάμου)

καλλικάζζαρος
(Μεστὰ Χίου)

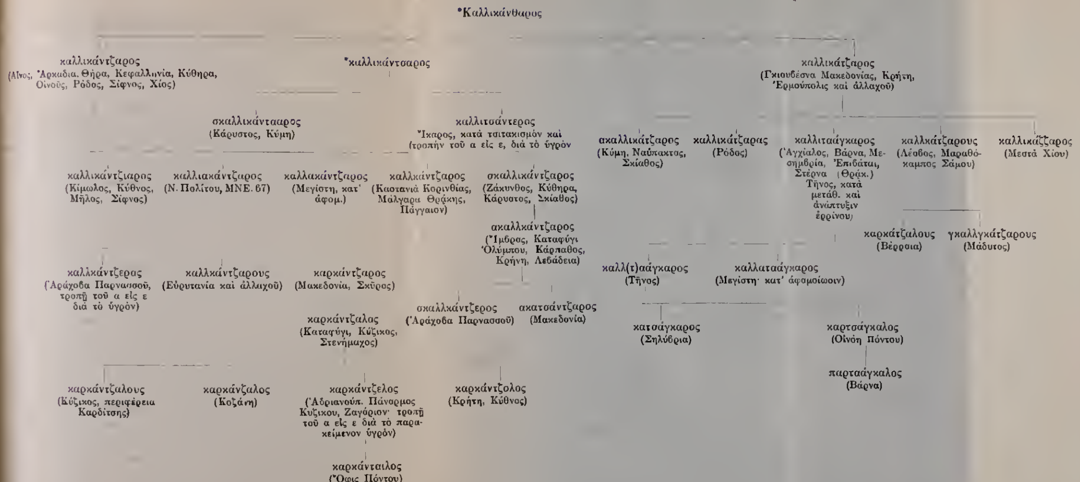
καρκάτζαλους
(Βέρροια)

γκαλλγκάτζαρους
(Μάδυτος)

'καρος
ἀφομοίωσιν)

καρτσάγκαλος
(Οἰνόη Πόντου)

παρτσάγκαλος
(Βάρνα)


*Καλλικάνθαρος
καλλικάντζαρος
(Αἶνος, Ἀρκαδία. Θήρα, Κεφαλληνία, Κύθηρα, Οἰνοῦς, Ρόδος, Σίφνος, Χίος)
*καλλικάντσαρος
σκαλλικάντσαρος
(Κάρυστος, Κύμη)
καλλιτσάντερος
Ἴκαρος, κατὰ τσιτακισμὸν καὶ (τροπὴν τοῦ α εἰς ε, διὰ τὸ ὑγρὸν
καλλικάντζιαρος
(Κίμωλος, Κύθνος, Μῆλος, Σίφνος)
καλλιακάντζαρος
(Ν. Πολίτου, ΜΝΕ. 67)
καλλακάντζαρος
(Μεγίστη, κατ' ἀφομ.)
καλλκάντζαρος
(Καστανιὰ Κορινθίας, Μάλγαρα Θράκης, Πάγγαιον)
σκαλλικάντζαρος
(Ζάκυνθος, Κύθηρα, Κάρυστος, Σκίαθος)
ακαλλκάντζαρος
(Ἴμβρας, Καταφύγι Ὀλύμπου, Κάρπαθος, Κρήνη, Λεβάδεια)
καλλκάντζερας
(Ἀράχοβα Παρνασσοῦ, τροπῇ τοῦ α εἰς ε διὰ τὸ ὑγρὸν)
καλλκάντζαρους
(Εὐρυτανία καὶ ἀλλαχοῦ)
καρκάντζαρος
(Μακεδονία, Σκῦρος)
καρκάντζαλας
(Καταφύγι, Κύζικος, Στενήμαχος)
σκαλλκάντζερος
(Ἀράχοβα Παρνασσοῦ)
ακατσάντζαρος
(Μακεδονία)
καρκάντζαλους
(Κύζικος, περιφέρεια Καρδίτσης)
καρκάνζαλος
(Κοζάνη)
καρκάντζελος
(Ἀδριανούπ. Πάναρμος Κυζικου, Ζαγάριον· τροπῇ τοῦ α εἰς ε διὰ τὸ παρακείμενον ὑγρὸν)
καρκάνταιλος
(Ὄφις Πόντου)
καρκάντζολος
(Κρήτη, Κύθνος)
καλλικάτζαρος
(Γκιουβέσνα Μακεδονίας, Κρήτη, Ἑρμούπολις καὶ ἀλλαχοῦ)
ακαλλικάτζαρος
(Κύμη, Ναύπακτας, Σκίαθος)
καλλικάτζαρας
(Ρόδος)
καλλιταάγκαρος
(Ἀγχίαλος, Βάρνα, Μεσημβρία, Ἐπιβάται, Στέρνα (Θράκ.) Τῆνος, κατὰ μετάθ. καὶ ἀνάπτυξιν ἐρρίνου)
καλλκάτζαρους
(Λέσβος, Μαραθόκαμπος Σάμου)
καλλικάζζαρος
(Μεστὰ Χίου)
καρκάτζαλους
(Βέρραια)
γκαλλγκάτζαρους
(Μάδυτος)
καλλ(τ)αάγκαρος
(Τῆνος)
καλλαταάγκαρος
(Μεγίστη· κατ' ἀφαμοίωσιν)
κατσάγκαρος
(Σηλύβρια)
καρτσάγκαλος
(Οἰνόη Πόντου)
παρταάγκαλος
(Βάρνα)

ΑΘΗΝΑΙΟΣ ΜΟΥΣΙΚΟΣ ΕΝ ΤΑΝΑΓΡᾼ

ΥΠΟ

ΑΝΤ. Δ. ΚΕΡΑΜΟΠΟΥΛΛΟΥ

Τῇ 12 Μαΐου τοῦ 1905 εὗρον ἐντὸς κόπρου ἔν τινι οἰκίᾳ τῶν Ἁγίων Θεοδώρων, τοῦ ἀνατολικοῦ δηλ. προαστίου τῶν Θηβῶν, δύο ἐνεπιγράφους λίθους λευκοῦ μαρμάρου, κρυφθέντας ἐκεῖ τῷ 1897, ἵνα μὴ ἀπαχθῶσιν εἰς τὴν ἀρχαιολογικὴν ἀποθήκην Θηβῶν ἐν ᾧ χρόνῳ ἔμελλον μετὰ πλειόνων ἄλλων νὰ τειχισθῶσιν εἰς τὴν ἐκκλησίαν τοῦ προαστίου, καταστραφεῖσαν ὑπὸ τῶν σεισμῶν τοῦ 1893 καὶ ἀνοικοδομουμένην τότε. Ἀμφότεροι μετηνέχθησαν εἰς τὸ Μουσεῖον Θηβῶν ὑπ' ἐμοῦ. Ὁ ἕτερος τῶν λίθων περιέχει καταλόγους νεοσυλλέκτων στρατιωτικῶν.

Ὁ λίθος, περὶ οὗ πρόκειται, εἶνε ἐπιμήκης πλάξ, ἧς τὸ ὕψος εἶναι μ. 0.98, τὸ πλ. 0.57 καὶ τὸ πάχ. 0.21, ἀνῆκε δέ ποτε εἰς βάθρον ἢ εὐθεῖαν ἐξέδραν καὶ εἶχεν εἰς τὸ ἄνω μέρος τῆς ἐνεπιγράφου προσόψεως παρὰ τὴν ἀκμὴν κυμάτιον καὶ εἶτα ταινίαν· τούτων τὸ κυμάτιον (πλ. 0.12) ἀπεξέσθη, μένει δ' ἡ ταινία (πλ. 0.08). Κάτω ἀποκεκρουσμένον κυμάτιον. Ἡ ἀπόκρουσις ἐγένετο ἐπίτηδες, ἵνα χρησιμοποιηθῇ ὁ λίθος ὡς βυζαντιακὸν κιονόκρανον καὶ διὰ τοῦτο ἡ βλάβη τῶν ἄλλων πλευρῶν εἶναι μείζων· ἐπελεκήθησαν δηλ. αἱ πλάγιαι πλευραὶ πᾶσαι πρῶτον μὲν ἐπὶ μέρους τοῦ πάχους εἰς ἐπιφάνειαν (πλ. 0.05) κάθετον πρὸς τὴν ἐνεπίγραφον πρόσοψιν, εἶτα δὲ λοξῶς, ὥστε νὰ ἀποτελῆται οὕτως ἄβαξ καὶ ἐχῖνος τετραπλεύρου βυζαντιακοῦ κιονοκράνου, ὅπερ εἰς μὲν τὰς στενὰς πλευρὰς τοῦ ἐχίνου ἔχει ἀνάγλυπτα αὐτόλιθα βυζαντιακὰ κοσμήματα, εἰς δὲ τὰς μακρὰς πλευρὰς αὐτοῦ ὀφιοειδῆ γραμμὴν δι' ἀσβεστοκονίας, ἀνάγλυπτον ἐπίσης. Εἶνε πιθανόν, ὅτι τὸ κιονόκρανον τοῦτο ἦτο ἐν τῇ αὐτῇ ἐκκλησίᾳ πρὸ τῆς σεισμικῆς καταστροφῆς, ἀλλ' ἄλλοτε ὁ λίθος ἀνῆκεν εἰς ἀρχαῖον κατασκεύασμα ἐν τῇ ἀγορᾷ τῆς ἀρχαίας Τανάγρας, ὡς αὐτὸς οὗτος μαρτυρεῖ διὰ τῆς ἐπιγραφῆς, ἥτις εἶνε εἰς τὴν ἐπάνω ὄψιν τοῦ ὕστερον κιονοκράνου.

	ἀριθ. γραμμάτων
ΑΝΤΙΝΙΚΟΥΑΡΧΟΝΤΟΣ	17
ΜΗΝΟΣΕΡΜΑΙΟΥΠΡΟΞΕΝΙΑΚΕΚΥΡΩΜΕΝΗΕΔΟΞΕΤΟΙΣ/ [ἄρ-	41
ΧΟΥΣΙΚΑΙΤΟΙΣΣΥΝΕΔΡΟΙΣΤΑΝΑΓΡΑΙΩΝΕΠΕΙΔΗΗΓΗΣΙΙ [μα-	44
ΧΟΣΗΓΗΣΙΜΑΧΟΥΑΘΗΝΑΙΟΣΠΑΡΑΓΕΝΟΜΕΝΟΣΕΙΣΤΗΝΙ [πό-	42
ΛΙΝΗΜΩΝΕΧΩΝΜΕΘΑΥΤΟΥΚΑΙΤΟΝΥΟΝΗΓΗΣΙΜΑΧΟΝΜΟΥ [σι-	43
ΚΟΣΥΠΑΡΧΩΝΕΠΟΕΙΤΟΑΚΡΟΑΣΕΙΣΛΟΓΙΚΑΣΤΕΚΑΙΟΡΓΑΝΙΚΑΣΕΙ [πὶ	50
ΠΛΕΙΟΥΣΗΜΕΡΑΣΕΝΑΙΣΕΥΔΟΚΙΜΗΣΕΝΠΟΙΩΝΤΑΕΝΤΗΤΕΧΝΗΔΙ [έοντ-	51
ΑΕΠΟΙΗΣΑΝΤΟΔΕΚΑΙΤΗΝΕΠΙΔΗΜΙΑΝΚΑΙΑΝΑΣΤΡΟΦΗΝΚΑΛΩΣΚΑΙΕ[ὐ-	51
ΣΧΗΜΟΝΩΣΚΑΙΩΣΠΡΕΠΟΝΗΝΤΟΙΣΑΠΟΠΑΙΔΕΙΑΣΟΡΜΩΜΕΝΟΙΣΟΠΙ [ως	50
ΟΥΝΚΑΙΗΠΟΛΙΣΦΑΙΝΗΤΑΙΠΡΟΤΙΜΩΣΑΤΟΥΣΑΠΟΠΑΙΔΕΙΑΣΟΡΜΩΜΕ[νους	54
ΚΑΙΑΠΑΡΧΟΜΕΝΟΥΣΕΝΤΗΠΟΛΕΙΗΜΩΝΔΕΔΟΓΜΕΝΟΝΞΙΝΑΙΤΩΤ[ε συν-	51
ΕΔΡΙΩΙΚΑΙΤΩΙΔΗΜΩΙΕΠΑΙΝΕΣΑΙΗΓΗΣΙΜΑΧΟΝΗΓΗΣΙΜΑΧΟΥΑΘ[ηναῖον	54
ΚΑΙΤΟΝΥΟΝΑΥΤΟΥΗΓΗΣΙΜΑΧΟΝΕΠΙΤΗΑΝΑΣΤΡΟΦΗΗΙΠΕΠΟΙ[ηνται	50
ΚΑΙΤΗΕΥΝΟΙΑΙΤΗΙΠΡΟΣΤΗΝΠΟΛΙΝΗΜΩΝΚΑΙΕΠΙΜΕΛΕΙΑΙΤΗΠΕΡΙ[ὶ τὸ μά- sic	55
ΘΗΜΑΕΙΝΑΙΔΑΥΤΟΥΣΚΑΙΠΡΟΞΕΝΟΥΣΚΑΙΕΥΕΡΓΕΤΑΣΤΗΣΠΟΛΕΣ [ως ⟨ἡμῶν⟩	49 ἢ 53
ΚΑΙΑΥΤΟΥΣΚΑΙΤΟΥΣΕΓΓΟΝΟΥΣΑΥΤΩΝΚΑΙΕΙΝΑΙΑΥΤΟΙΣΑΣΥΛΙΑΝΚ[αὶ ἀσ-	55
ΦΑΛΕΙΑΝΚΑΙΚΑΤΑΓΗΝΚΑΙΚΑΤΑΘΑΛΑΤΤΑΝΚΑΙΠΟΛΕΜΟΥΚΑΙΕΙΡΗΝ[ης οὔ-	54
ΣΗΣΚΑΙΤΑΛΛΑΤΙΜΙΑΠΑΝΤΑΚΑΘΑΠΕΡΚΑΙΤΟΙΣΑΛΛΟΙΣΠΡΟΞΕΝΟΙΣ [καὶ	53
ΕΥΕΡΓΕΤΑΙΣΤΗΣΠΟΛΕΩΣΓΕΓΡΑΠΤΑΙΚΑΛΕΣΑΙΔΑΥΤΟΥΣΚ/ [αὶ ἐπὶ	47
ΞΕΝΙΑΕΙΣΤΟΠΡΥΤΑΝΕΙΟΝΕΠΙΤΗΝΚΟΙΝΗΝΕΣΤΙΑΝΑΝΑΓΡΑΨΑΙ (δὲ ⟨καὶ⟩ τό)-	47 ἢ 51⟨ἢ 54⟩
ΔΕΤΟΨΗΦΙΣΜΑΕΙΣΤΟΝΕΠΙΦΑΝΕΣΤΑΤΟΝΤΟΠΟΝΤΗΣΑΓΟΡΑΣ	44

Ἀντινίκου ἄρχοντος·

Μηνὸς Ἑρμαίου· προξενία κεκυρωμένη· ἔδοξε τοῖς [ἄρχουσι καὶ τοῖς συνέδροις Ταναγραίων· Ἐπειδὴ Ἡγησί[μαχος Ἡγησιμάχου Ἀθηναῖος, παραγενόμενος εἰς τὴν [πόλιν ἡμῶν ἔχων μεθ' αὐτοῦ καὶ τὸν υ(ἱ)ὸν Ἡγησίμαχον, μου[σικὸς ὑπάρχων, ἐποεῖτο ἀκροάσεις λογικάς τε καὶ ὀργανικὰς ἐ[πὶ πλείους ἡμέρας, ἐν αἷς εὐδοκίμησεν ποιῶν τὰ ἐν τῇ τέχνῃ δ[έοντ- ἢ *δίκαια*, ἐποιήσαντο δέ, καὶ τὴν ἐπιδημίαν κσὶ ἀναστροφὴν καλῶς καὶ ε[ὐσχημόνως καὶ ὡς πρέπον ἦν τοῖς ἀπὸ παιδείας ὁρμωμένοις, ὅπω[ς οὖν καὶ ἡ πόλις ἡμῶν φαίνηται προτιμῶσα τοὺς ἀπὸ παιδείας ὁρμωμέ[νους καὶ ἀπαρχομένους ἐν τῇ πόλει ἡμῶν, δεδογμένον εἶναι τῷ τ[ε συνεδρίῳ καὶ τῷ δήμῳ ἐπαινέσαι Ἡγησίμαχον Ἡγησιμάχου Ἀθ[ηναῖον καὶ τὸν υ(ἱ)ὸν αὐτοῦ Ἡγησίμαχον ἐπὶ τῇ ἀναστροφῇ ᾗ πεποί[ηνται καὶ τῇ εὐνοίᾳ τῇ πρὸς τὴν πόλιν ἡμῶν καὶ ἐπιμελείᾳ τῇ περ[ὶ τὸ μάθημα, εἶναι δ' αὐτοὺς καὶ προξένους καὶ εὐεργέτας τῆς πόλ[εως (ἡμῶν) καὶ αὐτοὺς καὶ τοὺς ἐγγόνους αὐτῶν καὶ εἶναι αὐτοῖς ἀσυλίαν κ[αὶ ἀσφάλειαν καὶ κατὰ γῆν καὶ κατὰ θάλατταν καὶ πολέμου καὶ εἰρήν[ης οὔσης καὶ τἆλλα τίμια πάντα καθάπερ καὶ τοῖς ἄλλοις προξένοις [καὶ εὐεργέταις τῆς πόλεως γέγραπται· καλέσαι δ' αὐτοὺς κ[αὶ ἐπὶ ξένια εἰς τὸ πρυτανεῖον ἐπὶ τὴν κοινὴν ἑστίαν, ἀναγράψαι (δὲ ⟨καὶ⟩ τό-) δε τὸ ψήφισμα εἰς τὸν ἐπιφανέστατον τόπον τῆς ἀγορᾶς.

Ἀριστερὰ τῆς ἐπιγραφῆς ἡ πρόσοψις ἔχει κενὸν λῶμα πλ. 0.05, δεξιὰ δὲ ἀπετμήθη χάριν τοῦ κιονοκράνου μέρος καὶ οὕτω συναπώλοντο καὶ τὰ τελικὰ γράμματα (1—6) τῶν ἀνίσων κατὰ τὸ τέρμα στίχων. Τὰ γράμματα ἔχουσι διαπεπλατυσμένας τὰς ἄκρας τῶν γραμμῶν καὶ οἱονεὶ ἐν μορφῇ μικρῶν κεραιῶν. Χρόνος ὁ δεύτερος π. Χ. αἰών, νομίζω, καθ' ὃν αἱ βοιωτικαὶ πόλεις (171—146 π. Χ.) ἦσαν ἐλεύθεραι καὶ αἱ μετὰ τῶν Ἀθηνῶν σχέσεις τῆς Τανάγρας ὁμαλαί.

Ἡ γλῶσσα τοῦ ψηφίσματος εἶνε ἡ κοινή, ὡς ὁ τύπος αὐτοῦ εἶνε ὁ κοινὸς μετὰ τοὺς Μακεδονικοὺς χρόνους παρὰ τοῖς πλείστοις τῶν Ἑλλήνων (πρβλ. *Buttenwieser,* Indogerm. Forsch 1911 σ. 17 ἑξ. 90 ἑξ.), ἀλλ' ἴσως ἐποιήσαντο χρῆσιν αὐτῆς, ἐπειδὴ οἱ τιμώμενοι ἦσαν Ἀθηναῖοι. Ἐντεῦθεν ἐξηγεῖται ἴσως καὶ ὁ ἀρχαϊσμὸς (στ. 6) *ἐποεῖτο* ἀντὶ ἐποιεῖτο, ἐν ᾧ στ. 8 κεῖται *ἐποιήσαντο.* Ἀντὶ τῆς λέξεως (στ. 6) *ἀκροάσεις* (ἣν ὅρα καὶ ἐν Griech. Dialektinschr. 5150 περὶ ποιητοῦ, ὅθεν καὶ περὶ ἱστοριογράφου αὐτόθι 2724) πολλάκις τίθεται ἐπὶ τοιούτων περιστάσεων ἡ λέξις *ἐπιδείξεις* (ἔ. ἄ. ἀριθ. 2726 καὶ 2800 περὶ μουσικῶν. Fouilles de Delphes III_1, σ. 127), ὡς ἀντὶ τῆς λέξεως (στ. 6) *λογικὸς* τίθεται ἡ *ᾠδικὸς* (*Grasberger,* Erz. und Unterricht III, 322 ἑξ.) εἰς δήλωσιν τῆς φωνητικῆς μουσικῆς, ὡς λέγομεν σήμερον καὶ κατ' ἀντίθεσιν πρὸς τὴν *ὀργανικήν.* Οἱ δύο οὗτοι κλάδοι ἀπετέλουν τὸ *μάθημα* (στ. 15) τοῦ τιμωμένου, ἐκεῖνο δηλ. ὃ εἶχε διδαχθῆ καὶ μάθει οὗτος, ἤτοι τὸ *ἐπιτήδευμα* αὐτοῦ· «ἐπιτάδουμα» δὲ κεῖται ἐν τῇ ὑπ' ἀριθ. 5150 μνημονευθείσῃ ἀνωτέρω ἐπιγραφῇ (ὅρα καὶ *Grasbeger,* ἔ. ἄ. 315, Böckh εἰς *C. I. G.* ἀριθ. $3060_{,10}$ καὶ Fouilles κλ. ἔ. ἄ). Ἡ ἐπίτηδες ἐκλεκτὴ ἔκφρασις (στ. 11) *«ἀπαρχομένους»*, ὡς καὶ ἡ (στ. 9) *«τοῖς ἀπὸ παιδείας ὁρμωμένοις»*, ἠδύναντο νὰ προσαρμόζωνται καὶ εἰς ποιητὰς καὶ εἰς μουσικοὺς καὶ εἰς φιλοσόφους καὶ εἰς ἄλλους πεπαιδευμένους ἄνδρας (1). Περὶ τῆς γραφῆς *ὑὸς* ἀντὶ *υἱὸς* (στ. 5, 13) ὅρα *Brug-*

---

(1) Τινὰ ψηφίσματα τιμητικὰ τοιούτων ἀνδρῶν, πλὴν τῶν μνημονευθέντων ὅρα Griechische Dialektinschriften ἀριθ. 2721—3, 2725, 2729—30, 2732, 2742, 2749. Fouilles de Delphes III, II, ἀριθ. 158. BCH 1885, 425. 1894 σ. 70 ἑξ. *Wilhelm,* Archäol.—epigr. Mitt. aus Oesterr. XX, 87. *Pomtow,* Die alte Tholos (Sonderabdruck aus Zeitschrif tf. Gesch. d. Architektnr Band III, (1910) σ. 142.

mann, Griech. Grammatik I σ. 41. Ἐν στ. 10 εἶχε χαραχθῆ ΚΑΛΕΛΕΣΑΙ καὶ ἀπεξέσθη εἶτα τὸ ἕτερον ΛΕ.

Τὸ *συνέδριον* (στ. 11—12) καὶ οἱ *σύνεδροι* (στ. 3) καὶ τὸ *πρυτανεῖον* καὶ ἡ *κοινὴ ἑστία* καὶ ἡ *ἀγορὰ* τῶν Ταναγραίων δὲν μνημονεύονται ἐν ἄλλῃ ταναγραϊκῇ ἐπιγραφῇ.

Ὁ ἄρχων Ἀντίνικος εἶνε ἴσως ὁ αὐτὸς τῷ ἐν Ὠρωπῷ ἐπιψηφίζοντι Ἀντινίκῳ κατὰ τὸ ψήφισμα IG, VII 376, ὅπερ ὁ Dittenberger ἀνάγει εἰς τὰς ἀρχὰς τοῦ Β′ αἰ. π. Χ., ἀλλ' ὅπερ ἀκριβέστερον πρέπει, ἂν ὁ Ἀντίνικος εἶνε ὁ αὐτός, νὰ μὴ εἶνε νεώτερον τοῦ ἔτους 171, μέχρι οὗ ὁ Ὠρωπὸς ἀνῆκεν εἰς τὸ κοινὸν τῶν Βοιωτῶν.

Ὁ Ἡγησίμαχος εἶνε ἄγνωστος ἐκ τῆς ἀττικῆς προσωπογραφίας. Ὑποθέτω ὅμως, ὅτι κάπου κρύπτεται παραγνωρισθείς. Δηλ. ἐν τοῖς Fouilles de Delphes III,ıı 136 ἑξ. δημοσιεύει ὁ Colin ἐλλιπῆ ἐπιγραφὴν τῆς μεσημβρινῆς πλευρᾶς τοῦ ἐν Δελφοῖς θησαυροῦ τῶν Ἀθηναίων, περιέχουσαν τιμὰς ἀπονεμηθείσας Ἀθηναίῳ τινί, οὗ τὸ ὄνομα, κολοβὸν ὄν, συνεπληρώθη Ἡ[γήσανδρος Ἡ]γησ[άνδρο]υ. Οὐδὲν κωλύει νὰ συμπληρώσωμεν τὸ ἰσόμηκες *Ἡγησίμαχος*, οὗ γινώσκομεν καὶ τὸν πατέρα ὁμώνυμον, ὡς ἀπαιτεῖται ἐνταῦθα. Ὁμοίαν ἐπιγραφὴν γινώσκομεν τὴν τοῦ ἐκ Τροίας Ἀλεξανδρέως Κασσάνδρου (*Pomtow*, Hermes 1906, σ. 356 ἑξ.), ἧς ἔχομεν δύο ἀντίγραφα, ὧν τὸ ἕτερον ἐκ Δελφῶν. Ἀλλ' ἐν ᾧ ἡ τοῦ Κασσάνδρου ἐπιγραφὴ περιέχει καὶ δάφνης καὶ χρυσοῦ στεφάνους καὶ εἰκόνα χαλκῆν καὶ προξενίαν ἅμα τε καὶ πολιτείαν, ἀπονεμηθείσας αὐτῷ ὑπὸ διαφόρων πόλεων, ἡ τοῦ Ἀθηναίου πανταχοῦ, ὅπου καλῶς σῴζεται, λέγει εἰκόνα χαλκῆν, οἵαν δὲν ἀπένειμαν τῷ Ἡγησιμάχῳ οἱ Ταναγραῖοι. Ὑπάρχουσιν ὅμως τόποι κατεστραμμένοι, ἐν οἷς καὶ τὸ ὄνομα τῶν Ταναγραίων καὶ ἡ δοθεῖσα ὑπ' αὐτῶν τιμὴ ἠδύναντο νὰ κεῖνται, ἐκτὸς ἂν αἱ κατώτεραι αὗται ἢ ἄλλου εἴδους τιμαὶ παρελείφθησαν ἐν τῷ δελφικῷ κειμένῳ.

Αἱ τιμαί, αἱ περιλαμβανόμεναι ἐν τῇ δελφικῇ ἐπιγραφῇ, ἀπενεμήθησαν ὑπό τινων ξένων πόλεων καὶ κοινῶν τινες, αἱ δὲ πλεῖσται ὑπὸ Ἀθηναίων, τῶν ἐν Ἴμβρῳ, τῶν ἐν Σαλαμῖνι, τῶν ἐπιλέκτων, τῶν ἐν ἄστει τεταγμένων, τῶν ἐν Πειραιεῖ τεταγμένων, τῶν ἐν τῷ ναυτικῷ τεταγμένων, τῶν ἐν τοῖς φρουρίοις τεταγμένων. Ἐπειδὴ

ἐν τούτοις πολλοί, εἰ μὴ πάντες, εἶνε στρατιωτικοί, ἐπίστευσεν ὁ ἐκδότης τῆς δελφικῆς ἐπιγραφῆς, ὅτι ὁ τιμώμενος εἶνε ἀνώτερός τι στρατιωτικὸς ὑπάλληλος, στρατηγός τις, ὅστις καὶ ὡς διπλωματικὸ ἀνώτατος ὑπάλληλος τοῦ κράτους εἶχεν ἔλθει εἰς σχέσεις καὶ πρὸς ξένας πόλεις, παρ' ὧν ἔτυχε τιμῆς. 'Αλλ' εἶνε, νομίζω, ἁπλούστερο τὸ πρᾶγμα καὶ οὐχ ἧττον πιθανὸν νὰ δεχθῶμεν, ὅτι ἐν τῇ δελφικῇ ἐπιγραφῇ πρόκειται ἀληθῶς περὶ τοῦ 'Αθηναίου μουσικοῦ 'Ηγησιμάχου, ὅστις ἔχει καὶ πατέρα καὶ υἱὸν ὁμώνυμον, καὶ ὅστις πλὴ τῶν ξένων πόλεων, ἃς ἐτίμησε διὰ τῶν ἀπαρχῶν τῆς μουσικῆς αὐτοῦ τέχνης καὶ τῆς εὐγενοῦς συμπεριφορᾶς, μετὰ πολλῆς στοργῆς κα φιλοπατρίας ἐθεράπευε τοὺς ἐστρατευμένους 'Αθηναίους, καθ' ὃ τρόπον ἐν ταῖς ἡμέραις ἡμῶν γίνεται πρός τε τοὺς τραυματίας κα τοὺς ὑπὲρ τῆς ἐλευθερίας καὶ τοῦ μεγαλείου τῆς πατρίδος ἀγωνιζομένους. 'Ο χρόνος, εἰς ὃν τάσσει τὴν δελφικὴν ἐπιγραφὴν ὁ Colin (166—146 π. Χ.), οὐδαμῶς ἀντιστρατεύεται πρὸς τὴν ταύτισιν τοῦ ἐν Τανάγρᾳ καὶ τοῦ ἐν Δελφοῖς ἀναγραφομένου προσώπου.

ΓΛΩΣΣΙΚΑ ΕΚ ΧΙΟΥ

ΥΠΟ

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ Ι. ΑΜΑΝΤΟΥ

Ὁμιλοῦμεν κατωτέρω περὶ ἐγκαταστάσεως Μικρασιατῶν ἐν Χίῳ κατὰ τὸν 13ον-14ον αἰῶνα μ. Χ., ἀλλὰ καὶ περὶ συνεχείας τοῦ παλαιοῦ Χιακοῦ πληθυσμοῦ, ἀποδεικνυομένης πρὸ πάντων διὰ τῶν τοπωνυμίων, ἐκ τῶν ὁποίων τινὰ ἑρμηνεύομεν. Τοῦ ὅλου προτάσσονται ὀλίγαι παρατηρήσεις περὶ ὑποχωρήσεως τοῦ Ἑλληνισμοῦ κατὰ τὴν τουρκικὴν κατάκτησιν τῆς Μικρᾶς Ἀσίας.

Εἶναι γνωστὸν ὅτι ἡ εἰσβολὴ καὶ ἐγκατάστασις τῶν Τούρκων εἰς τὴν Μικρὰν Ἀσίαν εἶχεν ὡς ἀποτέλεσμα τὴν ὑποχώρησιν καὶ μεγάλην ἀραίωσιν τοῦ αὐτόθι Ἑλληνισμοῦ. Ὁ φοβερὸς ἀγὼν μεταξὺ Ἑλλήνων καὶ Τούρκων, ὅστις ἐπὶ χίλια περίπου ἔτη ἐξακολουθεῖ, ἤρχισε νὰ πιέζῃ εἰς ὑποχώρησιν τοὺς Ἕλληνας τῆς Μικρᾶς Ἀσίας ἀμέσως μετὰ τὴν ἧτταν τοῦ Ρωμανοῦ Διογένους εἰς τὸ Μαντζικὲρτ τῆς Ἀρμενίας τὸν Αὔγουστον τοῦ 1071 μ. Χ. Σελδτσοῦκοι, Τουρκομάνοι καὶ Ὀθωμανοὶ Τοῦρκοι μέρος μὲν τοῦ Μικρασιατικοῦ Ἑλληνισμοῦ ἐξωλόθρευσαν διὰ τῶν σφαγῶν, ἄλλο δ' ἠνάγκασαν νὰ ἐξισλαμισθῇ ἢ νὰ φύγῃ, οὕτω δὲ μικρὸς σχετικῶς ἀριθμὸς Ἑλλήνων τοῦ Μεσαίωνος διεσώθη. Οἱ διασωθέντες ἀπώλεσαν τὴν γλῶσσάν των πλὴν τοῦ Πόντου, τῆς Καππαδοκίας καὶ ἐν μέρει τῆς Βιθυνίας, ὅπου παρέμειναν ἑλληνόγλωσσοι κοινότητες μεσαιωνικαί. Εἰς τὴν δυτικὴν Μικρὰν Ἀσίαν ἤρχισε νέα κίνησις τοῦ Ἑλληνισμοῦ ἀπὸ τριῶν αἰώνων, ἡ ὁποία ἐνίσχυσε καὶ ἐπανέφερε τὴν ἑλληνικὴν γλῶσσαν εἰς τὰ παράλια καὶ εἰς τὰς πόλεις, ἀλλ' ἡ μεσαιωνικὴ γλῶσσα τῶν ἰθαγενῶν Ἑλλήνων ἐλησμονήθη κατὰ τὸ πλεῖστον καὶ εἰς τὴν δυτικὴν Μικρὰν Ἀσίαν, τὸ Gyölde δὲ τῆς Λυδίας, (πλὴν τοῦ Λιβυσσίου) βορείως τῆς

Φιλαδελφείας, φαίνεται ὅτι ἦτο ἡ τελευταία κοινότης, ἥτις πρὸ ἑκατὸν ἐτῶν ὡμίλει ἀκόμη διάλεκτον γνησίαν μικρασιατικήν ([1]).

Οἱ φεύγοντες τοὺς Τούρκους Ἕλληνες ἦλθον εἰς τὴν Θρᾴκην καὶ κατὰ τὸ πλεῖστον εἰς τας νήσους τοῦ Αἰγαίου ([2]), τὸ ὁποῖον ἐφραγκοκρατεῖτο μέχρι τοῦ δεκάτου ἕκτου καὶ δεκάτου ἑβδόμου αἰῶνος καὶ ἐπυκνώθη κατὰ τὸν πληθυσμὸν διὰ τῶν ἐκ Μικρᾶς Ἀσίας προσφύγων. Νομίζω διὰ τοῦτο ὅτι εἰς τὰ γλωσσικὰ ἰδιώματα τῶν νήσων, πρὸ πάντων τῶν Σποράδων πρέπει νὰ ἀναζητήσωμεν τὰ ἴχνη τῆς ἑλληνικῆς γλώσσης, ἡ ὁποία ὡμιλεῖτο εἰς τὴν δυτικὴν Μικρὰν Ἀσίαν ἀπὸ τοῦ ἑνδεκάτου μέχρι τοῦ δεκάτου τετάρτου αἰῶνος. Διὰ τοῦτον ἀκριβῶς τὸν λόγον τὰ ἰδιώματα τῶν νήσων, πρὸ πάντων τῶν Σποράδων καὶ τῆς Κύπρου, διαφέρουν ἐν πολλοῖς ἀπὸ τὰ τῶν ἄλλων ἑλληνικῶν χωρῶν. Ὡς λείψανον τῆς Μικρασιατικῆς γλώσσης τοῦ μεσαίωνος νομίζω ὅτι πρέπει νὰ θεωρηθῇ καὶ τὸ σημερινὸν γλωσσικὸν ἰδίωμα τοῦ *Λιβυσσίου,* τὸ ὁποῖον πιθανῶς ἐκτίσθη ὑπὸ φυγάδων τῆς Βιθυνίας, ἐκ τῆς περιφερείας τῆς πόλεως *Λιβύσσης.* Τὸ *Λιβύσσι* μᾶς παραπέμπει εἰς τὴν πόλιν *Λίβυσσαν* ([3]), ἂν καὶ τὸ ὄνομα τοῦτο δὲν ἐσῴζετο, ὅταν ἔγινεν ἡ φυγὴ εἰς τὰ παράλια τῆς Λυκίας κατά τινα τουρκικὴν ἐπιδρομήν, πιθανῶς κατὰ τὸν δωδέκατον αἰῶνα ἢ ὀλίγον πρότερον, διότι εἰς ἔγγραφον τοῦ 1316 μνημονεύεται ἤδη ἡ ἐπισκοπὴ «Μάκρης καὶ *Λιβυσσίου*», δὲν θὰ εἶναι δὲ πολὺ παλαιοτέρα καὶ ἡ μνεία τῆς ἐπισκοπῆς «*Λιβυσσοῦ*» εἰς τάξεις ἐπισκοπικάς ([4]). Ἀλλ' ἂν καὶ τὸ ὄνομα *Λίβυσσα* δὲν ἐσῴζετο τότε, εὔκολον βεβαίως ἦτο οἱ φεύγοντες νὰ δώσουν εἰς τὴν νέαν πατρίδα των τὸ γνωστὸν εἰς αὐτοὺς ὄνομα τῆς παλαιᾶς Λιβύσσης. Ἂν

([1]) *Dawkins,* Modern Greek in Asia Minor. 1916 σελ. 38.

([2]) Πβ. Νικηφ. Γρηγορᾶ τ. 1 σ. 214. Περὶ τῆς ὑποχωρήσεως τῶν Ἑλλήνων πρὸ τῶν Ὀθωμανῶν Τούρκων ἔγραψε, ὡς γνωστόν, ὁ *A. Wächter,* Der Verfall des Griechentums in Kleinasien im XIV Jahrhundert. Leipzig, 1903. Προηγουμένως ὁ Ἑλληνισμὸς ἐν Μικρᾷ Ἀσίᾳ εἶχεν ὑποχωρήσει κατὰ μέγα μέρος εἰς τὰς αὐτοκρατορίας τῆς Νικαίας καὶ τῆς Τραπεζοῦντος, μόνον δὲ διὰ τῶν *Ὀθωμανῶν* Τούρκων ἐπῆλθεν ἡ καταστροφὴ καὶ τοῦ Ἑλληνισμοῦ τούτου.

([3]) Περὶ τῆς Λιβύσσης ἴδ. ὅσα ἔγραψεν ὁ κ. Ξ. Σιδερίδης ἐν τῷ περιοδικῷ τοῦ ἑλληνικοῦ Φιλολογικοῦ Συλλόγου Κωνσταντινουπόλεως, τ. 27 σ. 264 κἑξ.

([4]) Βλ. *Miklosich-Müller,* Acta et Diplomata 1,58 καὶ *Parthey,* Hierocles, Notit. 10, 390 καὶ Notit. 13, 242.

οὕτως ἔχῃ τὸ πρᾶγμα, ὡς ἐγὼ πιστεύω, ἂν τὸ *Λιβύσσι* τὸ σημερινὸν εἶναι ἀποικία ἐκ τῆς περιφερείας τῆς *Λιβύσσης* τῆς Βιθυνίας, ἔχομεν πολύτιμα συμπεράσματα γλωσσικὰ νὰ ἐξαγάγωμεν ὡς πρὸς τὴν χρονολογικὴν κώφωσιν τοῦ *ω-ο* φθόγγου, τοῦ ἀπαντῶντος εἰς τὸ Λιβύσσι (*ἔργουν* = ἔργον, *μάλαρτουν* = μάραθρον), ἐννοοῦμεν δὲ τότε διὰ τί λέξεις καὶ γραμματικὰ φαινόμενα (ῥήματα εἰς -ννου ἀντὶ ζω: *νηλιάννου* = ἡλιάζω, *φαράννου* = φωνάζω) τοῦ Λιβυσσικοῦ ἰδιώματος δὲν εἶναι γνωστὰ ἀλλαχόθεν (ἦσαν μικρασιατικὰ καὶ ἐλησμονήθησαν) ἢ ἀπαντῶσιν ἐπίσης εἰς τὴν Μικρὰν Ἀσίαν σήμερον, εἰς τὴν Καππαδοκίαν (ὅπως π.χ. ἡ λ. *ἀνοιχτήριν* τοῦ Λιβυσσίου, *ἀνοιχτήρ'* ἐν Καππαδοκίᾳ) (¹).

Θὰ ἠδυνάμεθα νὰ ἀναφέρωμεν πλῆθος παραδειγμάτων, μαρτυρούντων βιαίαν ἢ ἑκουσίαν φυγὴν Ἑλλήνων μετὰ τὴν τουρκικὴν κατάκτησιν ἑλληνικῶν περιφερειῶν τῆς Μ. Ἀσίας. Ἐνταῦθα ὅμως μόνον περὶ τῆς νήσου Χίου θὰ ὁμιλήσωμεν.

Ὅτι εἰς Χίον ἦλθον Μικρασιᾶται πρέπει νὰ δεχθῶμεν ὡς βέβαιον, ἂν καὶ δύσκολον εἶναι σήμερον νὰ ἀποδείξωμεν αὐτὸ καὶ διὰ τῆς γλώσσης. Παρετηρήθη ὅμως ἤδη ὑπὸ τοῦ μακαρίτου Ζολώτα (²), ὅτι πλῆθος ὀνομάτων οἰκογενειακῶν τῆς Μικρᾶς Ἀσίας, γνωστῶν ἐκ τῶν Acta et Diplomata Graeca τοῦ Miklosich-Müller, ὅπως π. χ. Γορδᾶτος, Πετρίτσης, Καλόθετος, Κορέσιος κλπ., ἀπαντῶσι καὶ ἐν Χίῳ ἐνωρίς, ἀπὸ τοῦ δεκάτου πέμπτου αἰῶνος καὶ ἑξῆς, καὶ τοῦτο βεβαιώνει τὴν φυγὴν Μικρασιατῶν εἰς Χίον. Τινὰ χιακὰ ἐπώνυμα, ὅπως *Χωματιανός, Συνοδηνὸς* καὶ *Διασορηνός*, ἀπαντῶσι συχνότατα καὶ ἀλλαχοῦ τοῦ Ἑλληνισμοῦ, διότι ἀρχικῶς ἦσαν ἐθνικά, ἐδήλουν τοὺς κατοίκους τοῦ *Χώματος*, τῶν *Συνάδων* τῆς Φρυγίας, καὶ τοῦ *Διὸς Ἱεροῦ* (³) τῆς Λυδίας, τοὺς φυγόντας ἐκεῖθεν κατά τινα τουρκικὴν ἐπιδρομήν.

(¹) Πβ. *Dawkins,* Cyprus and the Asia Minor Dialekts of Asia Minor, Ἀφιέρωμα εἰς Χατζιδάκιν σ. 45.

(²) Ἐν Ἀθηνᾶ, τ. 22 σ. 152. Πβ. καὶ Χιακὰ Χρονικά, τ. 4 σ. 83.

(³) Οὕτω νομίζω ὅτι πρέπει νὰ ἑρμηνευθῇ τὸ *Διασορηνός,* ὡς ἐθνικὸν τοῦ *Διὸς Ἱεροῦ* ὄχι τοῦ ἀνυπάρκτου *Διασορίου,* ὅπως ὑπέθεσεν ὁ Grégoire (Bull. Corresp. Hell. 1909 σ. 120). Πράγματι εἰς τὰ Acta et Diplomata graeca

Ἀλλ' ἐνῷ διάφορα οἰκογενειακὰ ὀνόματα εἶναι μικρασιατικῆς προελεύσεως, δύσκολον εἶναι νὰ ἀποδειχθῇ ἐπὶ τοῦ παρόντος καὶ γλωσσικῶς ἡ ἐπίδρασις τῶν Μικρασιατῶν Ἑλλήνων εἰς τὸ χιακὸν ἰδίωμα. Δύο ὑποθέσεις μου ἐν τούτοις δὲν δύναμαι νὰ παρασιωπήσω ἐνταῦθα. Τὸ χωρίον *Μεστὰ* τῆς Χίου ὁμιλεῖ ἰδίωμα διάφορον τῶν λοιπῶν Χίων[1], χαρακτηριζόμενον πρὸ πάντων διὰ τοῦ *ti⟩ki* (τυρὶ-κυρί, ἀντὶ-ἀγκὶ κλπ.) καὶ τοῦ *ο⟩ου* (σπορὰ-σπουρὰ κλπ.), ἕνεκα τούτου δ' ὑπετέθη ὑπὸ τοῦ Kretschmer[2] ὅτι οἱ κάτοικοι τῶν Μεστῶν προῆλθον ἐκ τῆς Λέσβου, ὅπου ἀπαντῶσι τὰ αὐτὰ φαινόμενα, εἰς τὴν περιφέρειαν Πλωμαρίου καὶ ἀλλαχοῦ τῆς νήσου. Τὴν γνώμην τοῦ Kretschmer ἐδέχθη καὶ ὁ Pernot[3] μετὰ τὴν παρατήρησιν ὅτι ἡ ἀντωνυμία *εἴφτους* (ἕδευτος) τῶν Μεστῶν τῆς Χίου ἔχει ἀντίστοιχον εἰς

τοῦ Miklosich-Müller ἀπαντᾷ καὶ ὁ τύπος *Διοσορηνὸς* (τ. 4 σ. 104 καὶ 4, 129) καὶ *Διοσιερηνὸς* (τ. 1 σ. 53). Ὁ τύπος *Διασορηνος* ἐπλάσθη κατὰ παρετυμολογίαν πρὸς τὴν πρόθεσιν *διά*. Ἐθνικὸν τοῦ Διὸς-Ἱεροῦ εἶναι καὶ ὁ τύπος *Διασορίτης* (Actes d'Athos τ. 5 σ. 17) καὶ *Διοσιερίτης* (αὐτ. σ. 296). Ἐκ τοῦ Παχυμέρους φαίνεται (τ. 2 σ. 260) ὅτι εἰς τὸ Διὸς Ἱερὸν ὑπῆρχε μονὴ τοῦ Ἁγίου Γεωργίου, εἶναι δὲ ἐνδιαφέρον νὰ γνωσθῇ ὅτι ἡ λατρεία τοῦ Ἁγίου Γεωργίου *Διασορίτου* διὰ τῶν εἰκόνων αὐτοῦ ἢ κατ' ἄλλον τρόπον διεδόθη εὐρύτατα, εὑρίσκω δὲ προχείρως Ἅγιον Γεώργιον Διασορίτην ἐν Ἀμοργῷ (*Ἰ. Βογιατζίδου*, Ἡ Ἀμοργός, 1918 σ. 91), ἐν Ἀττικῇ (*Ζησίου*, Χριστιανικαὶ Ἐπιγραφαὶ σ. 24), ἐν Καππαδοκίᾳ (*Grégoire*, Bull. Corresp. hellénique τ. 33, 1909 σ. 120), ἐν Λακωνικῇ (Byz. Zeitschr. 1, 129), ἐν Νάξῳ, ἐν Κῷ καὶ ἀλλαχοῦ ἴσως. Ὁ Schlumberger (Sigillographie σ. 21) ἀνέγνωσεν ἐπὶ σφραγῖδος ἅγιος Γεώργιος ὁ *ἁγιοορίτης*, κακῶς ἀντὶ *Διασορίτης!* *Διὸς Ἱερὸν* εἶναι γνωστὸν ἐκ τῆς Λυδίας καὶ ἐκ τῆς παραλίου περιφερείας τῆς Ἐφέσου, τὸ δὲ ἐθνικὸν *Διοσιερίτης* εἶναι ἤδη παλαιὸν (βλ. *W. Ramsay*, The historical geographie of Asia Minor, 1890 σ. 114 καὶ 430, *Pape-Benseler*, Wörterbuch der griechischen Eigennamen ἐν λ.). Εἰς τὰ Acta et Diplomata Graeca τοῦ Miklosich-Müller γράφεται (τ. 2 σ. 104): «τὸ Πυργίον, ὅπερ ἐν τοῖς τακτικοῖς Διὸς Ἱερὸν ὀνομάζεται» (πβ. αὐτ. τ. 1 σ. 230: *Διοσιεροῦ*). Ἐκ τοῦ Παχυμέρους φαίνεται ὅτι ὁ Ἅγιος Γεώργιος Διασορίτης προέρχεται ἐκ τοῦ Διὸς Ἱεροῦ, τοῦ ἔπειτα Πυργίου ὀνομασθέντος, (βλ. καὶ χάρτην τοῦ *Philippson*, Westliches Kleinasien). Ἂν ὁ τύπος *Διασσρηνὸς* προέρχεται ἐκ τοῦ παλαιοτέρου Διὸς Ἱεροῦ τῆς Ἰωνίας δὲν δύναμαι νὰ εἴπω, πιθανώτερον ὅμως φαίνεταί μοι ὅτι ἐκ τοῦ αὐτοῦ Διὸς Ἱεροῦ προῆλθε καὶ τὸ *Διασορίτης* καὶ τὸ *Διασορηνός*.

(1) *Στ. Βίου*, Χιακὰ Γλωσσικὰ 1920 σ. 4.

(2) Der heutige lesbische Dialekt σ. 587.

(3) Migrations et Linguistique: *Ἀφιέρωμα* εἰς Χατζιδάκιν, 1921 σ. 120 καὶ 127.

πολλὰ χωρία τῆς Λέσβου τὸ *εὔτους* (ἔδευτος). Ἐν τούτοις νομίζω ὅτι τὸ ζήτημα δὲν ἐλύθη ἀκόμη ὁριστικῶς. Διῆλθον τοὺς ἐκλογικοὺς καταλόγους Μεστῶν Χίου καὶ Πλωμαρίου Λέσβου (ὅπου ἐπίσης ἀπαντᾷ *ti⟩ki*) καὶ παρετήρησα ὅτι ἐνῷ εἰς τὸ Πλωμάριον ὑπάρχουν πάμπολλα οἰκογενειακὰ ὀνόματα εἰς-*έλλης* (Βαμβουρέλλης, Ἀλεπουδέλλης κλπ.), εἰς τὰ Μεστὰ οὐδὲν τοιοῦτον ἀπαντᾷ, οὔτε καθόλου ἡ ὑποκοριστικὴ κατάληξις -*έλλι* (μωρέλλι κλπ.). Ἀντιθέτως ἐνῷ τὰ εἰς-*δης* ὀνόματα (Μιχαλιὸς-Μιχαλιόδης, Παννᾶς-Παννάδης, Σαραντινὸς-Σαραντινούδης) εἶναι συνηθέστατα εἰς τὰ Μεστά, εἰς τὸ Πλωμάρι ἓν μόνον ὄνομα εἰς-*δης* ἀπήντησα, νεώτερον πιθανῶς, τὸ Στεφανίδης. Μόνον εἰς-*κας* ὀνόματα ἀπαντοῦν καὶ εἰς Μεστὰ (Μαντάλακας π. χ.) καὶ εἰς Πλωμάριον (Ἀντωνάκας, Ἀρμενάκας), διάφορα ὅμως κατὰ τὸν τόνον καὶ ἑπομένως διάφορα ἀλλήλων. Τὰ οἰκογενειακὰ λοιπὸν ὀνόματα καὶ αἱ σχετικαὶ καταλήξεις δὲν δεικνύουν ἐξάρτησιν καταγωγῆς τῶν κατοίκων Μεστῶν καὶ Πλωμαρίου, ἑπομένως πρέπει νὰ ὑποθέσωμεν ἢ ὅτι τὰ οἰκογενειακὰ ὀνόματα τοῦ Πλωμαρίου καὶ τῆς Νοτίου Λέσβου ἀνεπτύχθησαν μετὰ τὴν ἀποίκησιν Λεσβίων εἰς Μεστὰ ἢ ὅτι κοινὴ εἶναι ἡ ἀρχὴ τῶν κατοίκων Πλωμαρίου καὶ Μεστῶν καὶ δὴ μεσαιωνικὴ μικρασιατική. Τὸ δεύτερον εἶναι κατ' ἐμὲ πιθανώτερον, ἀλλ' ἡ ἀπόδειξις αὐτοῦ ἡ ὁριστικὴ θὰ ἀφεθῇ εἰς τὸ μέλλον.

Ἄλλη γλωσσικὴ ἔνδειξις τῆς μικρασιατικῆς γλωσσικῆς ἐπιδράσεως εἶναι καὶ ἡ χιακὴ λέξις *ὀχονοὺς* (= ἀμέσως), ἡ ὁποία κατ' ἐμὲ ἀπαντᾷ καὶ εἰς τὸ μεσαιωνικὸν στιχούργημα τοῦ Μιχαὴλ Γραμματικοῦ, τὸ ἐκδοθὲν ὑπὸ τοῦ Σπυρίδωνος Λάμπρου (1) ἐκ τοῦ κώδικος Palatinus Vaticanus 367 φ. 141^β:

ἐμὴ πατρίς, βέλτιστε, τραχὺ χωρίον
ὅπου περ ἀνδρῶν καὶ βοῶν ἴσαι φρένες,
οἳ τὸ κρύον λέγουσιν ἀφρόνως κρίον
καὶ τὸ ξύλον λέγουσιν ἀγροίκως ξίλον,
ἔχων νὲ δ' αὖθις ἀντί τοῦ παραυτίκα.

Τὸ ἀκατανόητον τοῦτο *ἔχων νέ* ὀρθῶς ἀντεγράφη ὑπὸ τοῦ Λάμ-

---

(1) Ἐν Νέῳ Ἑλληνομνήμονι τ. 14 σ. 8

πρου, ὡς ἠδυνήθην νὰ ἐξακριβώσω διὰ τῆς φιλόφρονος μεσολαβήσεως τοῦ σεβασμιωτάτου ἀρχιεπισκόπου Louis Petit. Βεβαίως ὁ στιχουργὸς δὲν ἔγραψεν *ἔχων νέ* μὲ τὴν σημασίαν τοῦ *παραντίκα*, ἀλλὰ λέξιν τινὰ διαλεκτικήν, τὴν ὁποίαν οἱ ἀντιγραφεῖς μὴ ἐννοήσαντες ἐστρέβλωσαν. Νομίζω λοιπὸν ὅτι ὁ στιχουργὸς ἔγραψεν *ἐχονὸς* ἢ *ὀχονός*, ἐκ τοῦ ὁποίου προῆλθε τὸ σημερινὸν χιακὸν *ὀχονοὺς* κα[ὶ] σπανιώτερον *ἀχονούς* (¹), τὸ ὁποῖον ὁ Thumb (²) ἠτυμολόγησε μετ[ὰ] τινος πιθανότητος ἐκ τοῦ *ἐχ ἑνὸς* ἢ *ὀχ ἑνὸς* (=ἐξ ἑνὸς), διότι ἡ ἐ[κ] ἐλέγετο καὶ *ἐκ*, *ὀχ*, πβ. τὸ *ἀπομίας* (=ἀπὸ μιᾶς, φωνῆς δηλ. =παρ[ὰ] πολύ), καὶ τὸ σημερινὸν *διαμιᾶς* (=ἀμέσως).

Ἀλλὰ ποῖον εἶναι τὸ *«τραχὺ χωρίον»*, ὅπου ἐλέγετο τὸ *ὀχενὸ* ἢ *ὀχονός;* ἀσφαλὲς φαίνεται μόνον ἐκ τοῦ ὅλου ποιήματος το[ῦ] Μιχαὴλ Γραμματικοῦ ὅτι τοῦτο ἔκειτο ἐν Μικρᾷ Ἀσίᾳ, ἄγνω[στον] ὅμως ποῦ. Τοῦτο ἐπὶ τοῦ παρόντος ἀρκεῖ εἰς ἐμέ. Ἡ λέξ[ις] *ὀχονὸς* φαίνεται κατὰ τοῦτο μικρασιατική. Εἶναι ἀληθὲς ὅτι μᾶλλο[ν] τὰ μορφολογικὰ φαινόμενα τῆς γλώσσης εἶναι ἀσφαλέστερος ὁδη[γὸς] δι' ἱστορικὰ συμπεράσματα περὶ κινήσεων τῶν πληθυσμῶν (³) ἀλλὰ δὲν πρέπει νὰ ἀποκλεισθοῦν τελείως ἐκ τῶν σχετικῶν συζητήσεων καὶ αἱ ἁπλαῖ λέξεις. Σαφῆ ἀπόδειξιν τούτου παρέχει τὸ σημερινὸν ἰδίωμα τῆς Ἑρμουπόλεως Σύρου, ὅπου πλῆθος λέξεων ἐπ[ε]βλήθη ὑπὸ τῶν Χίων, τῶν μεταναστευσάντων εἰς Σῦρον μετὰ [τὸ] 1822, ὡς φαίνεται ἐξ εἰδικῆς μελέτης τοῦ κ. Βογιατζίδου, προσεχ[ῶς] ἐκδιδομένης.

Ὅταν καθορισθοῦν τὰ ἰδιάζοντα γνωρίσματα τῶν γλωσσικ[ῶν] ἰδιωμάτων τοῦ Αἰγαίου καὶ σαφηνισθῇ ἡ Μικρασιατικὴ αὐτῶν πρ[οέ]λευσις, θὰ φανῇ κατὰ πόσον ὑπέστη τὴν ἐπίδρασιν αὐτὴν καὶ [τὸ] ἰδίωμα τῆς Χίου. Ἐν τῷ μεταξὺ δύναται νὰ θεωρηθῇ βέβαιον, καὶ γλωσσικῶς μόνον ἐκ τῶν οἰκογενειακῶν ὀνομάτων πιστοῦται το[ῦ]το μέχρι σήμερον, ὅτι πολλοὶ Μικρασιᾶται φεύγοντες τοὺς Τούρκ[ους] ἐγκατεστάθησαν ἐν Χίῳ τὸν δέκατον τρίτον καὶ δέκατον τέταρτον αἰῶ[να].

(¹) Κακῶς γράφεται *ὠχονοὺς* παρὰ Πασπάτη, Χιακ. Γλωσσ. σ. 398, δ[ιότι] ἠτυμολογήθη ἐκ τοῦ *ὡς ὁ νοῦς!*

(²) Grammatik der neugriechischen Volksprache, 1910 σ. 101.

(³) Πβ. *Pernot,* Migrations et Linguistique, ἔνθ. ἀνωτ.

Εὐκολώτερον δύναται ν' ἀποδειχθῇ ὅτι ἡ συνέχεια τοῦ πληθυσμοῦ τῆς Χίου οὐδέποτε διεκόπη, διότι ἄλλως δὲν θὰ ἐσῴζοντο τοπωνύμια διαφόρων ἐποχῶν, ἀρχαῖα καὶ μεσαιωνικά.

Οὕτω π. χ. τοπωνύμια ὅπως Βασιλεώνοικος (βασιλέων οἶκος!), Ἀτσική (Ἀττική!), Δώτια, Ἐρεῖθαι, Λευκωνιὰ (1) κλπ., μαρτυρούμενα καὶ ὑπὸ ἀρχαίων συγγραφέων ἢ ἐπιγραφῶν, δεικνύουν ὅτι καθ' ὅλους τοὺς αἰῶνας διετηρεῖτο ὁ ἑλληνικὸς πληθυσμὸς ἐν τῇ νήσῳ, διότι ἄλλως θὰ ἐλησμονοῦντο ταῦτα. Εἰς τὰ μέχρι τοῦδε γνωστὰ ἀρχαῖα τοπωνύμια προσθέτω καὶ τὰ ἑξῆς, μήπω δεόντως ἑρμηνευθέντα. Παράλιον τμῆμα τῆς περιφερείας τοῦ χωρίου Πυργίου ὀνομάζεται *Λαλλοῦντες*, τὸ ὁποῖον συνήθως γράφεται *Λαλοῦντες* καὶ σχετίζεται κακῶς πρὸς τὸ *λαλῶ*. Νομίζω ὅτι μόνον πρὸς τὸ *λάλλη* πρέπει νὰ σχετισθῇ καὶ ἑπομένως *Λαλλοῦς* = τόπος ἔχων πολλὰ λαλλάρια, ἤτοι κάχληκας, λίθους ὑπὸ τῆς τριβῆς καὶ τοῦ ὕδατος λειανθέντας. Κατὰ τὸν Ἡσύχιον «*λάλλας λέγουσι τὰς παραποταμίους καὶ παραθαλασσίους ψήφους*». Ἡ *λάλλη* λέγεται σήμερον ἐν Χίῳ *λιλλάδι*, ἀλλαχοῦ δὲ τοῦ Ἑλληνισμοῦ *λαλλάρι, λαλλάκι* ἢ *λαλλάδι*. Τὴν ὀρθότητα τῆς ἐμῆς γνώμης δεικνύει καὶ τὸ ἐν Σύρῳ ὄνομα ποταμοῦ *Λαλλακιᾶς*, τὸ ὁποῖον ἐπίσης προῆλθεν ἀπὸ τὸ *λάλλη-λαλλάκι*. Καὶ τὸ μὲν *Λαλλακιᾶς* εἶναι νεώτερον, ἀλλ' εἰς τὸ *Λαλλοῦς* διετηρήθη τὸ ἀρχαῖον καὶ σπάνιον *λάλλη* καὶ διὰ τοῦτο τὸ τοπωνύμιον τοῦτο δεικνύει συνέχειαν τοῦ πληθυσμοῦ τῆς Χίου. Ἔχει δὲ τὸ *Λαλλοῦς* τὴν περιεκτικὴν κατάληξιν *—οῦς*, ἡ ὁποία ἄλλοτε φαίνεται ἦτο τόσον συνήθης ἐν Χίῳ, ὥστε τὸ ἐκ ταύτης ἐθνικὸν *—ούσιος* καὶ *ούσης* (Δαφνοῦς - Δαφνούσιος) νὰ εἶναι σήμερον κοινότατον αὐτόθι καὶ μετὰ τὸν περιορισμὸν τῆς δημιουργικότητος τῆς καταλήξεως *-ους*. Οὕτω σήμερον τὰ πλεῖστα τῶν ἐθνικῶν τῶν χωρίων τῆς Χίου ἔχουσι τὴν κατάληξιν *-ούσης*, Νένητα - Νενητούσης, Ἀνάβατος - Ἀναβατούσης κλπ. (2).

Τὸ χιακὸν τοπωνύμιον *Βαρβάσι*, τὸ μὴ ἑρμηνευθὲν πειστικῶς μέχρι τοῦδε, νομίζω ὅτι πρέπει νὰ σχετισθῇ πρὸς τὸ *βολβὸς* καὶ ἀνέρχεται πάντως εἰς ἀρχαίους χρόνους. *Βολβὸς* ὡς ὄνομα τόπου εἶναι γνωστὸν εἰς ἐμὲ ἐκ τοῦ Καμενιάτου πλησίον τῆς Θεσσαλονίκης

(1) Βλ. Ἀθηνᾶν, τ. 26. Λεξ. Ἀρχ. 1 σ. 15 κέξ.

(2) Πβ. Ἀθηνᾶν, τ. 23 σ. 485 Χατζιδάκι, ΜΝΕ 2, 72.

(σ. 579,10), χωράφια τῶν *Βορβῶν* ἐκ Κεφαλληνίας παρὰ Miklosich-Müller (5, 39). Ἡ ἀρχαία ὑποκοριστικὴ κατάληξις *-άσιον* (κοράσιον, Κορυφάσιον, Λευκάσιον κλπ.) ἐσώθη μέχρι σήμερον εἰς τοπωνύμια νησιωτικά, ἐξ ὧν προχείρως εὑρίσκω τὰ ἑξῆς: *Ἀκράσι* ἐν Λέσβῳ· *Κράσι* (= ἀκράσιον) ἐν Κρήτῃ, *Κορφάσι* (κορυφάσιον!) ἐν Καρπάθῳ· *Βραχάσι* ἐν Κρήτῃ, *Λαφάσια* (λόφος;) ἐν Καλύμνῳ, *Λαππάσι* ἐν Τήλῳ (λάππη = πλευρά, ῥάχις βουνοῦ), *Φριάσι* (Θριάσιον) ἐν Σύρῳ κλπ. Φαίνεται ὅτι ἐσώθη καὶ ὑποκοριστικὴ κατάληξις *-άσιον* καὶ ἡ ἐθνικὴ *-άσιος* (πβ. Θριάσιον δηλ. πεδίον) εἰς τὰ σημερινὰ τοπωνύμια εἰς *-άσι*. Πιθανῶς εἰς τὴν δευτέραν κατηγορίαν ἀνήκει τὸ χιακὸν *Βαρβάσι*. Ἡ ἀφομοίωσις τοῦ *ο* πρὸς τὸ ἑπόμενον *α* (Βαρβάσι ἀντὶ Βορβάσι) δὲν εἶναι δυσεξήγητος, ἀπαντᾷ δὲ καὶ εἰς τὰ *Λαφάσια* τῆς Καλύμνου ἀντὶ *Λοφάσια*. Παράβαλε προσέτι καὶ ὁ *Στρόβολος* ἐν Κύπρῳ ἀντὶ *Στρόβιλος*, ὁ *Λαγκαδᾶς* ἐν Μακεδονίᾳ ἀντὶ *Λαγκιδᾶς* (¹).

Τὸ χιακὸν τοπωνύμιον *Λεφτόποδα* ἡρμηνεύθη ἤδη ὀρθῶς (²) ἐκ τοῦ *λεπτὸς-πεδίον* (Λεφτόποδα ἀντὶ Λεφτόπεδα). Εἰς τὴν αὐτὴν ἑρμηνείαν εἶχον καταλήξει καὶ ἐγὼ ὁρμηθεὶς ἐκ τῶν ἑπομένων παραδειγμάτων: *Βατοπέδι* (ὄχι *Βατοπαίδι*!) εἰς τὸ Ἅγιον Ὄρος = πεδίον πλῆρες βάτων· *Μηλοπέδι* ἐν Ῥόδῳ, *Λακκοπέδι* ἐν Λέσβῳ, *Μεσοπέδιν* καὶ *Γαντοπέδιν* ἐν Πόντῳ. Τὸ ἁπλοῦν *Πέδι* λέγεται ἐν Ῥόδῳ καὶ ἀλλαχοῦ ἴσως, ἐν δὲ τῇ Χίῳ ἀπαντᾷ καὶ τὸ ὄνομα *Ἀντιπέδια*.

Δὶς ἢ τρὶς ἀπαντᾷ ἐν Χίῳ τὸ τοπωνύμιον *Κάνδηλας* περὶ εὐύδρων εὐφόρων τόπων καὶ νομίζω ὅτι πρέπει νὰ σχετισθῇ πρὸς τὸ παρ' Ἡσυχίῳ «*Κάνδαλος κοιλώματα . . .*», ὅπως συνεσχέτισεν ἤδη πρὸς τοῦτο τὰ πελοποννησιακὰ τοπωνύμια *Καντήλα* καὶ *Κάνδαλος* (³) ὁ κ. Στέφανος Δραγούμης. Παρετυμολογία πρὸς τὸ *καντήλι* εὐκόλως ἠδύνατο νὰ μεταβάλῃ τὸ *Κάνδαλος* εἰς *Κάνδηλας*.

(¹) *Λαγκιδᾶς* οἰκογεν. ὄνομα ἀπαντᾷ εἰς τὰ Acta et Diplomata τῶν Miklosich-Müller, (τ. 2, 115, τ. 4, 63 κ. ἀ.), ἐκ τούτου δὲ πάντως τὸ ὄνομα τοῦ παρὰ τὴν Θεσσαλονίκην χωρίου Λαγκαδᾶς. Λαγκιδᾶς = ὁ κατασκευάζων ἢ πωλῶν λαγκίδια, lanceas.

(²) *Γεωργίου Ζολώτα*, Ἱστορία τῆς Χίου, ἐκδ. ὑπὸ Α. Σάρρου τ. 1 (1921) σ. 87.

(³) Βλ. Ἀθηνᾶν, τ. 31 σ. 81

Ἤδη κατὰ τοὺς ἀρχαίους χρόνους, συνηθέστερον ὅμως κατὰ τοὺς μεταγενεστέρους, ἀπαντῶσι τὰ μετὰ τῆς *ἀντὶ* σύνθετα τοπωνύμια: *Ἀντίκυρρα* (Ἡρόδ.), *Ἀντίκραγος* παρὰ τὸ Κράγος, *Ἀντιλίβανος* παρὰ τὸ Λίβανος, *Ἀντίρριον* παρὰ τὸ Ρίον, *Ἀντίταυρος* παρὰ τὸ Ταῦρος, *Ἀντίφελλος* κλπ. Ἐκ τῆς ἐννοίας τοῦ ἀπέναντι, τὴν ὁποίαν εἶχεν ἡ *ἀντὶ* ἀρχικῶς, ἀνεπτύχθη εὐκόλως ἡ ἔννοια τῆς τοπικῆς σχέσεως καθόλου, διότι τὸ ἀπέναντι κείμενον ἠδύνατο νὰ εἶναι καὶ πλησίον καὶ ἔμπροσθεν καὶ ὄπισθεν (¹). Τοπικὴν λοιπὸν σχέσιν καθόλου δηλοῖ ἡ *ἀντὶ* εἰς τὰ μετ' αὐτῆς σύνθετα τοπωνύμια, τὰ ὁποῖα καὶ σήμερον λέγονται πολλαχοῦ καὶ εἶναι πράγματι διαφόρων ἐποχῶν, ἄλλα μὲν παλαιότερα, ἄλλα δὲ νεώτερα: *Ἀντάθως*, μία κορυφὴ τοῦ Ἄθω (²), *Ἀντίπαρος* παρὰ τὴν Πάρον, *Ἀντίψαρα* παρὰ τὰ Ψαρά, *Ἀντίτηλος* παρὰ τὴν Τῆλον, *Ἀντίσαμος*, ὄνομα δάσους ἐν Σάμῃ τῆς Κεφαλληνίας, *Ἀντιπέρατος* ἐν Κάσῳ, *Ἀντίμηλος* κλπ. Τὸ *Ἀντιρόβιθος* τῆς Προποντίδος προῆλθε παρετυμολογικῶς ἀπὸ τὸ *Τερέβινθος* (τὴν Τερέβινθον, ἡ Ντερέβινθος, ἡ Ἀντιρόβιθος!), ὅπως ἐλέγετο κατὰ τὸν μεσαίωνα ἡ νῆσος αὐτη (³), δὲν εἶναι σύνθετον μὲ τὴν *ἀντί*! Ἐν

(¹) Ἡ σημασία τῆς τοπικῆς σχέσεως ὑπάρχει καὶ εἰς προσηγορικὰ σύνθετα μετὰ τῆς *ἀντί*, ἴσως κατ' ἐπίδρασιν τῶν τοπωνυμίων. Οὕτω π. χ. *ἀντικνήμιον* κατὰ τὸν Ἀριστοτέλη εἶναι τὸ πρόσθιον μέρος τῆς κνήμης, *ἀντικάρδιον* μέρος παρὰ τὴν καρδίαν, *ἀντιλόβιον* μέρος τοῦ λοβοῦ τοῦ ὠτός, *ἀντίστερνον* μέρος τῆς ράχεως ἀντικρὺ καὶ ὄπισθεν τοῦ στέρνου κλπ. Ἡ σημασία τῆς τοπικῆς σχέσεως ἐπέδωκε διὰ τοῦ χρόνου, οὕτω δ' ἡ νέα ἑλληνικὴ ἐπλουτίσθη διὰ πλείστων ὡραίων καὶ χαρακτηριστικῶν συνθέτων, ἐξ ὧν ἀναγράφομεν τὰ ἑξῆς: *ἀντιγώνι*, πέτρα τοποθετημένη παρὰ τὸν ἀκρογωνιαῖον λίθον (καὶ παροιμ. ἐν Σάμῳ: ἡ καλὴ πέτρα ἂν δὲν μπῇ καντούνι, θὰ τὴν βάλουν ἀντιγώνι)· *ἀντιθέριδο*, κοιλότης παρὰ τὴν θύραν, *ἀντιγούμαρο*, τὸ προσκεφάλαιον τοῦ ἀχθοφόρου, *ἀντίκλαρο*, παράσιτος κλάδος, *ἀντικέφαλο*, τὸ ὄπισθεν τῆς κεφαλῆς, ἡ ἰνιακὴ χώρα, *ἀντικόρακο*, τὸ ἔξω μέρος τοῦ κορακίου, ἤτοι τοῦ κυρτοῦ ξύλου τῆς πρῴρας τῶν πλοίων, *ἀντίφορτο*, πρόσθετον φορτίον, πανωφόρτι, *ἀντιπροίκι*, προσθήκη προικὸς κλπ. Βαθμηδὸν ἀνεπτύχθη καὶ χρονικὴ σχέσις: *Ἀντίπασχα*, ἡ ὀγδόη μετὰ τὸ Πάσχα ἡμέρα, (κυρίως ἡ πλησίον τοῦ Πάσχα ἡμέρα, ἡ ἀπόδοσις τοῦ Πάσχα!), *ἀντίγαμος*, ἡ ἀπόδοσις τοῦ γάμου, ἡ γινομένη συνήθως μετὰ ὀκτὼ ἡμέρας, *ἀντίφωτα*, ἡ ἀπόδοσις τῶν Φώτων, ἡ 14 Ἰανουαρίου. Ἡ χρῆσις ἐπέδωκε περαιτέρω καὶ ἐπλούτισε τὴν γλῶσσαν διὰ πολυτίμων συνθέτων: *ἀντίχρονου*, *ἀντιμεθαύριον*, *ἀντιπρόπερσι* κλπ.

(²) *Ὀρφανίδου*, Γεωπονικά, τ. 2 σ. 120

(³) Ἰδ. *Pargoire*, Izvestija τοῦ Ρωσσικοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Ἰνστιτούτου Κ)πόλεως τ. 7 σ. 64.

Χίῳ ἀπαντῶσι τοπωνύμια μετὰ τῆς *ἀντὶ* τὰ *Ἀντιπέδια*, ὁ *Ἀντιστρόβιλας*, νησὶς παρὰ τὸ Στροβίλι, καὶ ἡ *Ἀντάριος!*

Ἐνῷ δὲ πολλὰ τοπωνύμια ἀνάγονται οὕτως εἰς ἀρχαίους χρόνους, ἄλλα εἶναι καθαρῶς μεσαιωνικά. Ἐν Λεξικογραφικῷ Ἀρχείῳ (1) ἔδειξα ὅτι κατὰ τὰ μεσαιωνικά, *τὰ Τοξαρᾶ, τὰ Γαλάτου κλπ.* ἐλέγετο ἄλλοτε καὶ *τὰ Φιλουμένου*, ἐκ τούτου δὲ προῆλθε τὸ σημερινὸν χιακὸν τοπωνύμιον *τὰ Φιλούμενα*, ἐκ κυρίου ὀνόματος Φιλουμένου (τὰ Φιλουμένου, ἔπειτα τὰ Φιλούμενα!). Ὁμοίως νομίζω ὅτι πρέπει νὰ ἑρμηνευθῇ τὸ χιακὸν ὄνομα τοῦ χωρίου *Μεστὰ* ἐκ κυρίου ὀνόματος *Μεστοῦ* (τὰ Μεστοῦ, τὰ Μεστά!), ὁποῖον ἀπαντᾷ πράγματι κατὰ τὸν μεσαίωνα: Κωνσταντῖνος *Μεστὸς* ἀναφέρεται ἐπὶ βυζαντινῆς σφραγῖδος (2).

Καθαρῶς μεσαιωνικὸν εἶναι καὶ τὸ τοπωνύμιον *Πηρωλύγια* παρὰ τὸ χωρίον Διδύμες τῆς Χίου. Κακῶς γράφεται συνήθως *Πυρολίγια* ἀντὶ *Πηρωλύγια*, τὸ ὁποῖον προῆλθε κατὰ μετάθεσιν ἐκ τοῦ *Πηλωρύγια*, διότι εἰς τὸ μέρος τοῦτο ἐξάγεται πηλὸς ἤτοι σαπουνόχωμα. Ὅτι οὕτως ἔχει τὸ πρᾶγμα δεικνύει καὶ τὸ μεσαιωνικὸν μακεδονικὸν τοπωνύμιον *Πηλωρύγιον* (3) καὶ τὸ ἐν Ρόδῳ σημερινὸν *Πηλωρύκι*. Καὶ τὸ προσηγορικὸν *πηλωρύχι* (τόπος ὅπου ἐξάγεται πηλός) ἀπαντᾷ σήμερον πολλαχοῦ!

Τὸ χιακὸν τοπωνύμιον *Βόθριγκας* προῆλθε ἀπὸ τὸ *βοθρίκι*, σχηματισθὲν ὅτε κατὰ τὸν μεσαίωνα ἡ ὑποκοριστικὴ κατάληξις *-ίκι* ἦτο συνηθεστέρα (πβ. κάρυον-καρύκι, ξύλον-ξυλίκι κλπ.) «Βοθρύγκι καὶ βόθρυγκας (λέγεται) ὁ ἐντὸς τῶν δεξαμενῶν λάκκος ὁ χρησιμεύων πρὸς καθαρισμὸν τούτου» (4). Ἀπὸ τὸ *βοθρὶ — βοθρίκι — βοθρίγκι* ἐσχηματίσθη μεγεθυντικὸν τοπωνύμιον *Βόθριγκας*, κυρίως = μέγας βόθρος ἢ λάκκος. Ἐκ τοῦ *βόθρος* ἐσχηματίσθη καὶ τὸ ἐν Ρόδῳ τοπωνύμιον *Βόθρακας* (5).

---

(1) τ. 5 σ. 58.

(2) Izvestija, τ. 13 σ. 111.

(3) *Σάθα*, Μεσ. Βιβλ. τ. 1 σ. 240

(4) *Ζολώτα-Σάρρου*, Ἱστορία τῆς Χίου, τ. 1 σ. 155.

(5) Ἐξ ἀφορμῆς τοῦ *Βόθρακας* σημειώνω καὶ τὰ ἑξῆς εἰς *— κας* τοπωνύμια: ὁ *Μύτακας* ἐν Χίῳ καὶ ἐν Ρόδῳ, ὁ *Μάζακας* (μᾶζα) ἐν Καρπάθῳ, ὁ *Μαύρακας* ἐν Κεφαλληνίᾳ, ὁ *Χόνδρακας* ἐν Κερκύρᾳ, ὁ *Χλώρακας* ἐν Κύπρῳ, ὁ *Μάρ-*

Εἰς μεσαιωνικοὺς χρόνους ἀνέρχονται καὶ τὰ χιακὰ τοπωνύμια *Βρυσάλι* καὶ *Βουνάλι* (σήμερον θὰ ἐσχηματίζοντο Βρυσάκι καὶ Βουνάκι), ὅτε ἡ ὑποκοριστικὴ κατάληξις — *αλι*, — *αλο*, ἦτο δημιουργικὴ ἀκόμη. Πβ. προσέτι τὰ *Δρυάλια* (δρῦς) ἐν Καλύμνῳ, τὸ *Πυργάλι* ἐν Καρπάθῳ, τὰ *Τρυπάλια* ἐν Κρήτῃ, *Τοιχάλι* (1) ἐν Κῷ κλπ.

Εἰς τοὺς πρώτους μεσαιωνικοὺς χρόνους ἀνήκει καὶ τὸ τοπωνύμιον *Παντουκειὸ* ἢ *Παντουκειός*, ἤτοι πανδοχεῖον παρὰ τὸ ἐπίνειον τοῦ χωρίου Συκιάδας. Τὸ ὄνομα ὀφείλεται πάντως εἰς φιλανθρωπικὸν ἵδρυμα, εἰς *ξενῶνα* προσηρτημένον εἰς μονήν τινα ἢ καὶ αὐτοτελῆ πρὸς περίθαλψιν πρὸ πάντων τῶν ναυτικῶν τῶν πλησιαζόντων ἐκεῖ!

Τὰ τοπωνύμια λοιπὸν τῆς Χίου ἀνήκουν εἰς διαφόρους ἱστορικὰς ἐποχάς, εἶναι ἀρχαῖα, μεσαιωνικὰ καὶ νεώτερα καὶ δεικνύουν ὅτι οὐδέποτε διεκόπη ἡ συνέχεια τοῦ πληθυσμοῦ τῆς νήσου, οὐδέποτε ἠρημώθη αὕτη τελείως, ὅσον καὶ ἂν κατὰ τὸν μεσαίωνα κατῳκεῖτο ἀραιῶς εἰς τὰ εὐφορώτερα καὶ ὀχυρώτερα συγχρόνως σημεῖα.

μακας ἐν Ἰθάκῃ, ὁ *Τροχάλακας* ἐν Μεσσηνίᾳ, ὁ *Χάρακας* πολλαχοῦ, ὁ *Στένακας* καὶ *Στέναγκας* ἐν Χίῳ, ὁ *Φλέτρακας* ἐν Ρόδῳ, κλπ.

(1) Ἡ κατάληξις *-αλιον-αλον* ἀποσπασθεῖσα ἐξ ὀνομάτων, εἰς τὰ ὁποῖα τὸ *-αλ* ἀνῆκεν εἰς τὸ θέμα (κεφαλὴ-κεφάλιον), ἔγινε συνήθης κατὰ τὸν μεσαίωνα, παρέμειναν δ' ἔκτοτε πολλὰ οὐδέτερα εἰς τὴν σημερινὴν ἑλληνικήν: καύκη-καύκαλον, κύμβη-κύμβαλον, καὶ ἔπειτα ψίχα-ψίχαλο καὶ ψιχάλι, zucca-τσουκάλι κλπ. (περὶ τῆς καταλήξεως *αλον-αλι-αλη* βλ. Χατζιδάκιν, ἐν 'Αθηνᾷ, τ. 29 Λεξ. 'Αρχ. σ. 8 κέξ., *Πεζοπούλου*, Παπυρολογικὰ σ. 16, *Πεζοπούλου*, Ζητήματα Φιλολογικὰ σ. 32). Κατὰ τὸν μεσαίωνα ὠνομάσθη καὶ ἡ Τρίκκη τῆς Θεσσαλίας διὰ τοῦ ὑποκοριστικοῦ τύπου *Τρίκκαλα*! 'Απὸ τὰ συνήθη ἄλλοτε *συκάλι, ποντικάλι, ρουχάλι, βουνάλι, τρυπάλι* κλπ. ἔγιναν τὰ σημερινὰ *συκαλάκι, ποντικαλάκι, ρουχαλάκι, βουναλάκι, τρυπαλάκι* κλπ., ὅταν ἡ κατάληξις *-αλι* ἔπαυσε νὰ εἶναι δημιουργική, ἔχασε τὴν ὑποκοριστικήν της σαφήνειαν καὶ εἶχεν ἀνάγκην ἐνισχύσεως διὰ νέας ὑποκοριστικῆς καταλήξεως. Παρέμειναν ὅμως ἐκ τῶν μεσαιωνικῶν χρόνων κατὰ διαλέκτους πολλὰ ὀνόματα εἰς *-αλι*, τὰ ὁποῖα δὲν ἔχουν ὅλα ὑποκοριστικὴν σημασίαν σήμερον: *βεργάλι* ἐν Κρήτῃ = μικρὰ βέργα· *κουνάλι* = ὥριμος καρπὸς τῆς ἀχράδος ἐν Κρήτῃ (ἐν Χίῳ *κουνέλι* = τὸ πολὺ ὥριμον σῦκον), ἐκ τοῦ κῶνος· *μεστάλι* ἐν Ἄνδρῳ = πολὺ ὥριμον σῦκον· *ἁρμάλι* ἐν Ρόδῳ = ὁ ἁρμός, ὁ κρίκος, ὁ συνδέων ρυμὸν καὶ ζυγὸν τοῦ ἀρότρου· *κορμάλι* ἐν Ρόδῳ, κάθισμα ἐκ κορμοῦ δένδρου κλπ. κλπ.

ΤΟ ΥΝΙ ΚΑΤΑ ΤΟΝ ΓΑΜΟΝ

ΥΠΟ

Κ. Α. ΡΩΜΑΙΟΥ

Εἶναι γνωστὸν εἰς πολλοὺς τὸ ἔθιμον, τὸ σχετικὸν μὲ τὸ ὑνὶ κατὰ τὸν γάμον. Κατὰ τὴν πομπικὴν δηλ. εἴσοδον εἰς τὴν οἰκίαν τοῦ γαμβροῦ ἡ νύμφη ἐκτὸς ἄλλων διατυπώσεων ὀφείλει νὰ πατήσῃ ἐπὶ ὑνίου, τοποθετουμένου ἐπὶ τοῦ κατωφλίου τῆς θύρας.

Ὡς ἦτο ἐνδεχόμενον τὸ πρᾶγμα δὲν διέφυγε τὸν στοργικὸν ἐρευνητὴν τοῦ βίου καὶ τῆς ψυχῆς τοῦ νεωτέρου ἑλληνικοῦ λαοῦ. Τοὐναντίον, ὡς πλῆθος ὅλον ζητημάτων, ὁ ἀείμνηστος Πολίτης ὑπῆρξεν ἐκ τῶν ἀλλοεθνῶν καὶ τῶν ἡμετέρων λογίων ὁ μόνος, ὅστις πρῶτος καὶ ἐπανειλημμένως ἐξήτασε καὶ ἡρμήνευσε τὸ γαμήλιον ἔθιμον. Καὶ παλαιότερον (¹) μὲν ἠρκεῖτο εἰς τὴν πολὺ γενικὴν ἑρμηνείαν, ὅτι «σίδηρος πατούμενος ἐν ἐπισήμῳ στιγμῇ προσδίδει ῥώμην τῷ πατοῦντι», ἀλλ᾽ ὅμως βραδύτερον ἀνεῦρε τὴν ἰδιάζουσαν σημασίαν τοῦ ὑνίου. Ἐξετάζων τὴν παροιμίαν (²): *βρῆκε ἡ νύφη μας τὸ ὑνὶ στὴν πόρτα*, συνῆψε καὶ τὴν ἀκόλουθον σημαντικὴν παρατήρησιν. «Ἀλλ᾽ ἔκπαλαι τὸ ἄροτρον ἦτο πιθανῶς τὸ σύμβολον τοῦ γάμου· τοῦτο ὑπεμφαίνει ὁ ἀνομολογούμενος σκοπὸς τοῦ γάμου ὑπὸ τῶν Ἀθηναίων «ἐπ᾽ ἀρότῳ παίδων γνησίων» καὶ ἡ μεταφορικὴ σημασία τῶν λ. ἀροῦν, σπείρειν, ἀροτριᾶν, φυτεύειν, ἄρουρα.»

Ἦτο φυσικόν, ὅτι ἐπεφυλάχθη διὰ τοῦ *πιθανῶς* ὁ Πολίτης, ὡς ἐκφέρων πρώτην φορὰν τὴν νέαν ἑρμηνείαν. Ἄλλως τὸ ὑλικὸν τότε δὲν ἦτο ἀρκετὰ πλούσιον, διὰ τοῦτο καὶ ἐσημείωσεν, ὅτι ἐνιαχοῦ

(¹) Νεοελλ. Ἀνάλεκτα τ. Α΄ σ. 380, τ. Β΄ σ. 389. Ἑστία τ. Δ΄ σ. 701.
(²) Παροιμ. Γ΄ σ. 280—1.

μόνον ἐπικρατεῖ τὸ ἔθιμον. Σήμερον μὲ *ἀφθονωτέρας* εἰδήσεις εἶναι δυνατὸν νὰ βεβαιωθῇ ἡ εἰκασία τοῦ διδασκάλου καὶ σαφεστέραν ἀντίληψιν νὰ ἐπιτύχωμεν περὶ τῶν συναφῶν ἐθίμων τοῦ γάμου.

Εἰς τοὺς γνωστοὺς εἰς τὸν Πολίτην τόπους, ὅπως ἦτο ἡ Πελοπόννησος, ἡ Λευκὰς καὶ ἡ Κρήτη, προσετέθη ἔκτοτε ἡ Μακεδονία (1) καὶ τὰ βλαχόφωνα χωρία τῆς Πίνδου (2). Τὸ ἔθιμον τοῦ ὑνίου γνωρίζω ἐξ ἰδίας ἀντιλήψεως καὶ πληροφοριῶν βεβαίων, ὅτι ἐπιχωριάζει εἰς τὴν βορείαν Κυνουρίαν, τὰ χωρία τῆς Λακεδαίμονος καὶ τῆς Τεγέας, εἰς Κεφαλόβρυσον καὶ Ταξιάρχην τῆς Αἰτωλίας, εἰς Ἀρτοτίναν τῆς Δωρίδος, εἰς Ζαβέρδαν καὶ Ἅγιον Βασίλειον τῆς Ἀκαρνανίας, εἰς Γρεμενίτσαν καὶ Πράμανταν τῆς Ἄρτης καὶ εἰς τοὺς Μπαουσιοὺς παρὰ τὴν Δωδώνην. Εἶναι ἀνάγκη μετὰ ταῦτα νὰ ἀναγνωρίσωμεν, ὅτι τὸ ἔθιμον δὲν εἶναι γνωστὸν ἐνιαχοῦ μόνον, ἀλλὰ πολλαχοῦ καὶ ὅτι κατὰ πᾶσαν πιθανότητα εἶναι πανελλήνιον. Δὲν σημαίνει, ἂν διὰ διαφόρους λόγους ἐδῶ καὶ ἐκεῖ ἐλησμονήθη.

Ἡ ἐπέκτασις τοῦ ἐθίμου δύναται νὰ δειχθῇ καὶ ἐκ τῆς γενέσεως τῆς παροιμίας καὶ τῆς εἰς πολλοὺς τόπους διαδόσεως αὐτῆς. Ἐκτὸς τῶν ὑπὸ τοῦ Πολίτου σημειωθέντων τόπων, ἐν οἷς εἶναι γνωστή, προσθέτω τὴν Κυνουρίαν, Λακεδαίμονα, πολλοὺς τόπους τῆς Αἰτωλίας καὶ Ἀκαρνανίας, τὴν Καμαρίναν τοῦ Σουλίου καὶ τὸ Δέλβινον. Εἰς τὴν Αἰτωλίαν καὶ Ἤπειρον ἡ παροιμία ἐκφέρεται: *βρῆκε ἡ νύφη μας τὸ ὑνὶ πίσ' ἀπὸ τὴν πόρτα.* Ἡ παραλλαγὴ αὕτη θὰ ἔλεγέ τις, ὅτι ἀναιρεῖ τὴν ἑρμηνείαν τοῦ Πολίτου. Διότι τὸ ὑνὶ κατὰ τὴν πομπικὴν εἴσοδον τῆς νύμφης δὲν τοποθετεῖται ὄπισθεν τῆς θύρας, ἀλλ' ἐπὶ τοῦ κατωφλίου. Ἐν τούτοις ἡ ἔκφρασις *πισ' ἀπὸ τὴν πόρτα* ἀντὶ τοῦ συμφώνου πρὸς τὸ γαμήλιον ἔθιμον *στὴν πόρτα* εἶναι ὑστερογενὴς καὶ προῆλθεν ἐκ τῆς παρατηρήσεως, ὅτι τὰ εὐκολώτερον εὑρισκόμενα πράγματα εἶναι τὰ ὄπισθεν τῆς θύρας τοποθετούμενα. Οὕτως ἡ αὐτὴ παρατήρησις μόνη ἔδωκεν ἀφορμὴν εἰς τὴν γένεσιν τῆς καλαβρυτινῆς παροιμίας (3): *βρῆκε ἡ νύφη μας τὸ σάρωμα πίσω ἀπὸ τὴν πόρτα.* Ἐδῶ δὲν ἐπέδρασε κανένα γαμήλιον

(1) *Abbot,* Macedonian Folklore σ. 176.
(2) Λαογραφία Δ΄ 555.
(3) *Πολίτης,* Παροιμ. Γ΄ 281.

ἔθιμον, διότι ἡ κανονικὴ θέσις τοῦ σαρώματος εἰς τὰ σπίτια τῶν χωρικῶν μας εἶναι ὄπισθεν τῆς θύρας, ἐνῷ τὸ αὐτὸ δὲν δύναται νὰ λεχθῇ περὶ τοῦ ὑνίου. Πραγματικῶς εὐκολώτερον καὶ μηδαμινώτερον ἔργον δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ ἐπιτελέσῃ ἡ νύμφη, ἡ διαρκῶς ἐν τῷ οἴκῳ τῆς πενθερᾶς κακιζομένη, παρὰ νὰ εὕρῃ τὸ ὑνί, τὸ χάριν αὐτῆς τοποθετηθὲν ἐπὶ τοῦ κατωφλίου ἢ νὰ ἀνακαλύψῃ τὸ σάρωμα ὄπισθεν τῆς θύρας, πρᾶγμα δηλ. παγκοίνως γνωστόν.

Πρὸς τούτοις ἡ παροιμία μαρτυρεῖ καὶ ὑπὲρ τῆς ἀρχαιότητος τοῦ ἐθίμου. Περὶ τοῦ αὐτοῦ εἴμεθα βέβαιοι καὶ ἐκ τοῦ γενικοῦ λόγου, ὅτι τοιαῦτα ἀρχεγόνου βίου ἔθιμα τοῦ γάμου πρέπει νὰ ἀνήκουν εἰς τὴν ἀπωτάτην ἀρχαιότητα. Ἀλλὰ καὶ εἰδικοὶ λόγοι συντρέχουν εἰς τὸ αὐτό. Εἰς τὸν Ταξιάρχην, χωρίον παρὰ τὸ ἀρχαῖον Θέρμον «*τυλίγουν τὸ ὑνὶ καὶ τὸ στατέρι σέ 'να μπάλωμα μαῦρο, τὰ βάνουν στὴν πόρτα καὶ θὰ τὰ δρασκελίσῃ ἡ νύφη.*» Ἡ χρῆσις τοῦ μαύρου περιβλήματος σημαίνει, ὅτι τὰ περιτυλισσόμενα ἐθεωροῦντο ἀποτρεπτικὰ τῶν κακῶν, ὅπως κατὰ τὴν συγκρότησιν περιάπτου μεταχειρίζονται κανονικῶς μελανὸν ὕφασμα. Τὸ χρῶμα εἶναι οἰκεῖον εἰς τοὺς βλαπτικοὺς χθονίους δαίμονας καὶ κατήντησε κατὰ διάφορον σειρὰν σκέψεων νὰ ἀποβῇ προφυλακτικὸν ἢ ἀποτρεπτικὸν μέσον, ὡς ἔχομεν ἀπὸ τῆς ἀρχαιότητος μέχρι σήμερον παρ' ἡμῖν πλείστας ἐνδείξεις. Εὔλογον εἶναι ἄρα νὰ δεχθῶμεν, ὅτι, ἵνα ἀποβῇ προφυλακτικὸν μέσον τὸ ὑνίον, ἡ ἀρχὴ τῆς οἱασδήποτε χρήσεως αὐτοῦ κατὰ τὸν γάμον πρέπει νὰ ἀναχθῇ εἰς πολὺ μακρυνοὺς χρόνους. Εἰς τὸ αὐτὸ συμπέρασμα ὁδηγεῖ τὸ ἔθιμον τῆς Καρπάθου (¹). «Κατὰ τὴν εἴσοδον τοῦ γαμβροῦ εἰς τῆς νύφης.... ἡ πεθερὰ τῷ προσφέρει τὸ ἐμβατίκι μετὰ θυμιάματος ἐπὶ ὑνίου...» Ἀλλὰ τὸ βαρὺ γεωργικὸν ἐργαλεῖον δὲν εἶναι πολὺ κατάλληλον ὡς θυμιατήριον. Πρέπει λοιπὸν ἡ χρῆσις τοῦ ὑνίου κατὰ τὸν γάμον νὰ ἦτο γνωστὴ εἰς τοὺς μεθαρμόσαντας τὸ σκεῦος. Κατὰ τοὺς αὐτοὺς τὸ ὑνίον θὰ εἶχε προφυλακτικὴν δύναμιν, ἀκριβῶς ὅπως εἴδομεν εἰς τὸν αἰτωλικὸν Ταξιάρχην, διὰ τοῦτο καὶ ἐσχετίσθη μὲ τὸ θυμίαμα κατὰ τὴν γνωστὴν συνήθειαν τῆς συσσωρεύσεως πολλῶν ἀποτρεπτικῶν μέσων.

Ὁ λαὸς συνήθως οὐδεμίαν παρέχει ἑρμηνείαν τοῦ ἐθίμου. Τὰ

(¹) *Μανωλακάκη*, Καρπαθιακὰ σ. 119.

«ἔτσι τὸ βρήκαμε» καὶ «εἶναι γιὰ τὸ καλὸ» ἀκούονται πολλάκις. Κάποτε εἰς τὸν Θέρμον ἁπλοϊκὸς ἐργάτης μοῦ ἀνέπτυξεν, ὅτι «τὸ ἀτσάλι δίνει δύναμη στὴ νύφη καὶ στὸ γαμπρό». Διὰ τοῦτο νομίζω, ὅτι τὸ ὑπὸ τοῦ Βλαστοῦ ἀναφερόμενον (Ὁ γάμος ἐν Κρήτῃ σ. 92) ὅτι ἡ νύμφη οὕτω θέλει λάβει δύναμιν πρὸς τὰ οἰκιακὰ βάρη, δὲν εἶναι τοῦ συγγραφέως γνώμη ἀλλὰ λαϊκὴ ἑρμηνεία. Ἄλλην ἐπίσης λαϊκὴν ἑρμηνείαν ἤκουσα, ὅταν ἠρώτησα εἰς τὸν Ταξιάρχην, διατί βάζουν ὑνὶ καὶ στατέρι. «*Γιὰ νὰ σπείρῃ καὶ νὰ θερίσῃ*» ἦτο ἡ ἀπάντησις. Ἀλλὰ τοιαῦται προχειρολογίαι δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ ἔχουν τὸ κῦρος τῆς ἀληθοῦς ἑρμηνείας. Διαφέρει τὸ πρᾶγμα, ἐὰν ἔχωμεν νὰ ἀναφέρωμεν ἔθιμον ἄλλο διαφωτιστικὸν καὶ τοιοῦτον εὐτυχῶς εὑρίσκομεν τὸ ἀπό τινων ἐτῶν γνωσθὲν ἔθιμον τῶν θαυματουργῶν μικρῶν ὑνίων τῆς Λευκάδος.

Τὸ 1906 ὁ Dörpfeld ἐνήργησε μικρὰν ἀνασκαφὴν κατὰ τὸ μονύδριον τοῦ Ἁγίου Ἰωάννου στὸ Ῥοδάκι παρὰ τὸ χωρίον Βουρνικᾶν, 3 ὥρας ἀπέχον δυτικῶς τοῦ γνωστοῦ Νιδρίου. Ὑπὸ τὴν ἐκκλησίαν καὶ παρ᾽ αὐτὴν ἀνεῦρε τὰ θεμέλια ἀρχαίου ναοῦ καὶ περιέγραψε (1) ἐκτὸς τῶν ἀρχαίων λίθων καὶ δύο μικρὰ σιδηρᾶ ὑνία (Pflugspitzen), φυλασσόμενα εἰς τὴν ἐκκλησίαν, περὶ τῶν ὁποίων ὑποθέτει, ὅτι ἦσαν ἀρχαῖα ἀναθήματα. Καθὼς ἤκουσε παρὰ τῶν ἐντοπίων, αἱ γυναῖκες ἐπιτυγχάνουν νὰ γεννήσουν ἄρρενα τέκνα, ἐὰν πατήσουν ἀνυπόδητοι ἐπὶ τῶν μικρῶν ὑνίων καὶ ὁ ἱερεὺς ἀναγνώσῃ κάποιαν εὐχήν. Τὸ αὐτὸ ἐπαναλαμβάνει καὶ ὁ Pfister (2) δημοσιεύων φωτογραφίαν καὶ συνάπτων τὸ ὑνίον πρὸς τὸν φαλλὸν εἰς τὰς ὀλίγας γραμμὰς τῆς ἀνακοινώσεώς του. Τὴν αὐτὴν φωτογραφίαν, ἣν ὀφείλω ἐπίσης εἰς τὸν Dörpfeld, βλέπει τις ὄπισθεν. Χάριν λεπτομερεστέρας ἐξετάσεως τοῦ περιέργου ἐθίμου μετέβην (3) καὶ ἐγὼ εἰς Ἅγ. Ἰωάννην τοῦ Βουρνικᾶ τὸ 1915, ἀλλ᾽ ἀτυχῶς τὰ ὑνία δὲν εὗρον εἰς τὴν θέσιν των. Φανατικὸς ἱεροκήρυξ τῆς περιφερείας τὰ ἀπεμάκρυνε πρὸς μεγάλην λύπην τῶν περιοίκων μηδ᾽ αὐτοῦ τοῦ παπᾶ τοῦ χωρίου ἐξαιρουμένου. « *Καὶ ἄλλοτε τὰ πῆραν, μὰ γύρισαν*

---

(1) 3ter Brief über Leukas Ithaka, σ. 10.

(2) Archiv. f. Religionswissenschaft 1906 σ. 541 Taf. III.

(3) Πρβλ. Ἀρχαιολογικὸν Δελτ. 1916, Παράρτ. σ. 54-55.

μοναχά τους πίσω» μοῦ εἶπαν παρηγορούμενοι οἱ χωρικοί. *«Ἤτανε καλὸ πρᾶμα γιὰ μᾶς. Πολλὲς ἔκαμαν ἀρσενικὰ μὲ τὰ ὑνάκια. Νά! Ἀμὰ καμία γεννάει οὖλο κορίτσια, πάει στοὺς 40 ἡμέρες ἀπὸ τὴ γέννα σεὸν Ἀηγιάννη γιὰ νὰ πάρῃ τοὺς εὐκές. Ἐκεῖ ξυπόλυτη πατάει στὰ δυὸ ὑνάκια στὴν πόρτα τῆς ἐκκλησιᾶς, γιατὶ δὲν κάνει ἡ λεχώνα ἀδιάβαστη νά 'μπῇ μέσα, καὶ κεῖ τῆς διαβάζει ὁ παπᾶς τὴν εὐκή. Αὐτῆνο εἶν' ἀδιάλεχτο* (=ἀλάθητον). *Τὸ παιδί, ποῦ θά 'ρθῃ; θά 'ν' ἀρσενικό. Ἄλλες πάλε, στέρφες, ἐκάμαν παιδιὰ μὲ τὰ ὑνάκια. Ὁ Ἀηγιάννης εἶναι θαματουργός. Στὴ μνήμη τόν ἔρχουντ' ἀπ' οὖλο τὸ νησὶ κι' ἀπὸ τὴ Στεριὰ ἀκόμα».*



Αὐτὰ πιστεύουν εἰς τὸν Βουρνικᾶν καὶ τὰ πέριξ χωρία περὶ τῶν ὑνίων. Ὡς αἱ θαυματουργοὶ εἰκόνες, ἐπανέρχονται μετατοπιζόμενα εἰς τὴν θέσιν των, εἶναι κατ' ἐξοχὴν μέσα ἀρρενογονίας, ἀλλὰ καὶ χρησιμεύουν εἰς θεραπείαν τῆς στειρώσεως. Πρὸς τούτοις ἔμαθον, ὅτι καὶ μαντεύονται δι' αὐτῶν αἱ ἔγκυοι. Τοποθετοῦσαι, ὡς ἀλλαχοῦ συμβαίνει ἐπὶ θαυματουργῶν εἰκόνων (1), δεκάραν ἐπὶ τοῦ ὀρθίου ὑνίου εὑρίσκουν, ὅτι τὸ τεχθησόμενον θὰ εἶναι ἄρρεν, ἂν σταθῇ τὸ νόμισμα. Περὶ τῆς προελεύσεώς των οὐδεὶς γνωρίζει τίποτε. Ὁ Pfister διὰ τὴν μικρότητά των — τὸ μεγαλύτερον πρὸς ἀριστερὰ ἔχει ὕψος μόλις 0,15 — ὑποθέτει, ὅτι καὶ τὰ δύο κατεσκευάσθησαν εἰς νεωτέρους χρόνους ὡς παραδείγματα (Modelle), χρήσιμα διὰ τὸ ἔθι-

(1) Λαογραφία Α' σ. 677 κέ.

μον. Ἡ γνώμη αὕτη εἶναι ἐντελῶς βεβαία διὰ τὸ πρὸς τὰ δεξιά, ὅπερ ἀποδίδει πιστῶς τὸ σχῆμα τοῦ σήμερον ἐν χρήσει ὑνίου. Τὸ μεγαλύτερον διὰ τὸ διάφορον, καμπύλον περίγραμμα τῆς αἰχμῆς, μὴ ἀπαντῶν, καθόσον γνωρίζω, σήμερον, εἶναι δυνατὸν νὰ εὑρέθη παρὰ τὴν μονὴν ὡς ἀρχαῖον ἀνάθημα τοῦ μνημονευθέντος ναοῦ, ὅστις διὰ τοῦτο ἀκριβῶς, εἰκάζει ὁ Dörpfeld, ἀπεδόθη ὑπὸ τῶν ἐντοπίων εἰς τὴν Δήμητρα. Ἐπίσης εἶναι πιθανὸν ὅτι ἀρχικῶς εὑρέθησαν δύο παρόμοια ἀναθήματα, ἀπολεσθέντος δὲ τοῦ ἑτέρου κατεσκευάσθη εἰς ἀντικάστασιν τὸ μετὰ τοῦ νεωτερικοῦ σχήματος. Κατὰ ταῦτα, ὡς φαίνεται, τὸ ζεῦγος τῶν ὑνίων, ἀντιστοιχοῦν εἰς τοὺς δύο πόδας τῆς πατούσης, ἐθεωρήθη συντελεστικώτερον εἰς τὴν θαυματουργίαν. Ἀλλ' ὅπως καὶ ἂν ἔχουν τὰ κατὰ τὴν προέλευσιν, ἡ σημασία των εἶναι προφανής. Ἐπιφέρουν τὴν ἀρρενογονίαν, ἐπειδὴ ἔχουν τὴν φύσιν τοῦ φαλλοῦ διὰ τὸ σχῆμα των καὶ τὴν ἀνάλογον χρῆσιν κατὰ τὴν ἀροτρίωσιν.

Ὁ Pfister ἀγνοῶν φυσικὰ τὴν νεοελληνικὴν λαογραφίαν ἐστήριξε τὴν αὐτὴν ἑρμηνείαν ἀναφερθεὶς εἰς τὸ λαμπρὸν βιβλίον τοῦ Al. Dieterich, Mutter Erde, ὅπου εὐρέως καὶ φωτεινῶς ἀναπτύσσονται αἱ ἐκ τῆς ἀρχαιότητος εἰδήσεις σχετικῶς πρὸς τὸν παγκόσμιον παραλληλισμὸν τῆς γεωργήσεως καὶ τῆς τεκνογονίας. Εἰς τὸ αὐτὸ βιβλίον δημοσιεύεται [1] ὡς καλλίστη ἀπεικόνισις τῶν ἀναπτυσσομένων ἀγγειογραφία ἐκ μελανογράφου κύλικος, τοῦ Μουσείου τῆς Φλωρεντίας, ὅπου δαίμονες ἰθυφαλλικοὶ σύρουν ἄροτρον μὲ φαλλοειδὲς ὑνίον. Ἀλλ' ἡμεῖς δυνάμεθα νὰ δείξωμεν τὸ αὐτὸ στηριζόμενοι μόνον ἐπὶ τῶν ἀντιλήψεων τοῦ συγχρόνου ἑλληνικοῦ λαοῦ. Ὡς οἱ παλαιοὶ μετεχειρίζοντο τὰς λέξεις *ἄρουρα, σπείρειν* κ.τ.λ. σπουδαίως ἐπὶ τῶν σχέσεων τῶν δύο φύλων, οὕτω καὶ ἡμεῖς σήμερον *τὸ χωράφι, τὸ σπάρσιμο,* ἂν καὶ συχνάκις μέ τινα δόσιν χυδαίας ἀστειολογίας. Εἰς τὸν Θέρμον ἐργάτης τῶν ἀνασκαφῶν αὐθορμήτως προῆλθεν εἰς τὴν ἀνάπτυξιν τῆς γνώμης, ὅτι τὸ *ὑνί* = φαλλός. Ἀλλὰ καὶ ἐντονώτερον εἰκονίζουν τὰς ὑπαρχούσας ἀντιλήψεις οἱ κατωτέρω πολλαχοῦ γνωστοὶ στίχοι, σημαίνοντες τὴν ἀπάντησιν, ἣν ἔδωκεν ἄτεκνος γυνὴ εἰς τὸν παραπονούμενον ἄνδρα της.

---

[1] Mutter Erde σ. 107, 108. Ἰδὲ καὶ σ. 109, 1, 2.

Ἐγὼ χωράφι σοὔδωκα νὰ σπείρῃς νὰ θερίσῃς,
μ' ἂν εἶν' τὰ βόϊδια σ' ἀχαμνὰ τ' ἀλέτρια σου σπασμένα
καὶ τὸ ὑνί σ' ἀβούλλωτο (1), *τί θέλεις ἀπὸ μένα;*

Βεβαίως αἱ αὐταὶ ἀντιλήψεις ἐχρησίμευσαν εἰς τοὺς Λευκαδίους ὡς βάσις, ὥστε κατὰ τὴν εὕρεσιν τῶν παραδόξων μικρῶν ὑνίων παρὰ τὴν ἐκκλησίαν τοῦ θαυματουργοῦ ἄλλως Ἁηγιάννη νὰ ἀποδώσουν εἰς αὐτὰ τὴν ἀρρενογόνον ἢ τὴν ἐν γένει γονιμοποιὸν δύναμιν. Ἂν καὶ τώρα, βέβαιοι περὶ τῆς σπουδαιότητος καὶ ἱερότητός των, θὰ ἠρνοῦντο ἐντόνως πᾶσαν φαλλικὴν ἑρμηνείαν. Ἀλλ' ὁ τρόπος τῆς χρήσεως καθιστᾷ ταύτην φανεράν.

Ὅπως πολλαχοῦ (2) αἱ ἐπιθυμοῦσαι τὴν ἀρρενοτοκίαν γυναῖκες ὀφείλουν νὰ διασκελίσουν στρώματα λεχοῦς ἐξ ἄρρενος παιδίου ἤ, ὅπερ δραστικώτερον, τὸ ὕστερον αὐτῆς, ἢ ὅπως ἡ γεννήσασα θῆλυ παρακαλεῖ ἄλλην γεννῶσαν συνεχῶς ἀρσενικὰ *νὰ περάσῃ ἀπὸ τὰ λεχωνοσκούτια της*, οὕτω καὶ αἱ γυναῖκες τῆς Λευκάδος πατοῦσαι ἀνυπόδητοι ἐπὶ τῶν ὑνίων καὶ εἰς κρίσιμον ὥραν εἶναι φανερόν, ὅτι προσμένουν νὰ μεταβιβασθῇ ἐπὶ τῶν πλησίον σχετικῶν αὐτῶν μελῶν ἡ ἀσφαλῶς ἐπὶ τῶν ὑνίων εὑρισκομένη ἀρρενοποιὸς οὐσία (3).

Διὰ τῆς ἀποδεικτικῆς δυνάμεως τοῦ ἐθίμου τῆς Λευκάδος στηρίζεται, νομίζομεν, ἡ εἰκασία τοῦ ἀειμνήστου Πολίτου μέχρι βεβαιό-

(1) *Βούλλωμα* λέγεται ἡ διὰ χάλυβος (ἀτσάλι, τσιλίκι) ἐπένδυσις τοῦ ἐφθαρμένου ὑνίου. Τοὺς στίχους ἤκουσα παρὰ τοῦ σχολάρχου τοῦ Καρβασαρᾶ κ. Γ. Οἰκονόμου. Εἶναι γνωστοὶ καὶ ἀλλαχοῦ καὶ εἰς τὴν Μεσσηνίαν, ὡς μὲ βεβαιώνει ὁ φίλος κ. Σ. Κουγέας.

(2) Ἐξ ἰδίων πληροφοριῶν ἐκ Κεφαλοβρύσου καὶ Βούρβουρα τῆς Κυνουρίας. Ὁμοιότροπον εἶναι τὸ ἔθιμον τοῦ κυλίσματος ἐπὶ θαυματουργῶν βράχων ἢ ἄλλων σημαντικῶν λίθων, περὶ οὗ ἰδὲ *Πολίτου*, Λαογρ. Σύμμεικτα Β' 284 κέ. Ἐδῶ πρέπει νὰ προστεθῇ καὶ ἡ εἴδησις ἐκ τοῦ Πλουτάρχου (π. Ἴσιδ. 69): *καὶ γὰρ Ἀθήνησι νηστεύουσιν αἱ γυναῖκες ἐν Θεσμοφορίοις χαμαὶ καθήμεναι* (zur Aufnahme der dämonischen Substanz ὡς λέγει ὁ Gruppe ἐν Gr. Religionsg. σ. 1176).

(3) Συνήθως ὁ λαὸς δὲν δυσκολεύεται καθόλου εἰς τὸ νὰ εὑρίσκῃ τὴν ὁμοιότητα. Καταγράφω τὰς ἀσαλεύτους σχετικὰς γνώμας τοῦ ἀρχαιοφύλακος Θέρμου Λάμπρου Κυριακοπούλου «Τὴ λεχῶνα τὴν ταΐζουν κόκοττο, ὄχι κόττα. Τῆς δίνουν πράσα, κρεμμυδοζούμι, ρεβίθια. Φακῆ ὄχι, γιατί 'ναι θηλυκὴ ἡ φακῆ. Τὴν ἀσαράντηγη γίδα τὴν ταΐζουν φακῆ γιὰ θηλυκά.» κ.τ.λ. Τὸ λεγόμενον καὶ νομιζόμενον *ἀρσενικοβότανο* εἶναι ἐκ τῆς τάξεως τῶν ὀρχεοειδῶν.

τητος. Ἐννοεῖται, ὅτι κατὰ τὸν γάμον, περίπτωσιν γενικωτέραν, ὁ ἐπιδιωκόμενος σκοπὸς τῆς εὐτεκνίας εἶναι εὐρύτερος, δὲν ἔχομεν δὲ κατ' αὐτὸν τὰ ὡρισμένα θαυματουργὰ ὑνία τοῦ ἁγίου, ἀλλὰ τὸ πρόχειρον ὑνίον τῆς χρήσεως. Αἱ διαφοραὶ εἶναι εὐεξήγητοι. Τὸ ἀρρενογόνον ὑνίον εἶναι συγχρόνως καὶ τὸ οὐσιῶδες μέσον τῆς γονιμοποιήσεως, τὸ δὲ κοινὸν ὑνίον τῆς χρήσεως προσλαμβάνει τὴν θαυμασίαν δύναμιν λόγῳ τῆς ἐξαιρέτου στιγμῆς, καθ' ἣν πατεῖται. Ἡ ἐπαφὴ ὑνίου καὶ νύμφης σημαίνει ἐναργῶς τὴν ἄροσιν αὐτῆς καὶ ἐγγυᾶται τὴν εὐτεκνίαν. Τὴν γνώμην ἐπιβεβαιώνει τὸ ἀκόλουθον ἀρκαδικὸν ἔθιμον. «Ἔπειτα πρὶν εἰσέλθῃ εἰς τὴν οἰκίαν ἡ νύμφη ἐξαρτῶσιν ἀπὸ τῶν ὤμων αὐτῆς τὰ λωρία, διὰ τῶν ὁποίων δένονται οἱ βόες τοῦ γαμβροῦ, πρὸς τούτοις ἓν ἄροτρον δίδουσιν εἰς χεῖρας αὐτῆς (1)». Ἐννοοῦμεν τώρα, διατί εἰς τὸν Ταξιάρχην τῆς Αἰτωλίας συμπαρατίθεται τὸ ὑνὶ μὲ τὸ στατέρι ἐπὶ τοῦ κατωφλίου. Τὸ στατέρι, ὁ ζυγὸς δηλ., δι' οὗ ζυγίζουν τὸν ἕτοιμον σῖτον εἰς τὸ ἁλώνι, σημαίνει τὸ τέλος τοῦ ἔργου (2), οὗ τὴν ἀρχὴν ἔχομεν εἰς τὸ ὑνί. Ἐκ τῶν δύο τούτων ἐκφραστικῶν διὰ τὴν λαϊκὴν ἀντίληψιν συμβόλων μεταχειρίζονται, ὡς ἐσημείωσα, μόνον τὸ δεύτερον εἰς τὸν Ἅγ. Βασίλειον τῆς Ἀκαρνανίας. Μετὰ τοῦτο ἀγόμεθα εἰς τὴν σκέψιν ὅτι καὶ ἄλλα δηλωτικὰ τῆς γεωργήσεως μέσα δύνανται νὰ τεθοῦν ἢ παραλειφθοῦν. Καὶ πράγματι ἐκ Λευκάδος εἶναι γνωστόν, ὅτι «παρὰ τῇ θύρᾳ ἐκτίθενται διάφορα γεωργικῆς ἐργαλεῖα, ἐν οἷς διαπρέπει τὸ ὑνί (3)». Εἰς τοὺς Μπαουσιοὺς τῆς Ἠπείρου, παρὰ τὴν Δωδώνην, ἔμαθον, ὅτι *«γυνὶ εἶχαν οἱ παλαιϊκοὶ ἢ τσάπα»*. Εἰς Ἀλμαλὶ τῶν Μαλγάρων τῆς Ἀν. Θρᾴκης τὴν ἀξίνην, τοποθετουμένην ἐπὶ προσκεφαλαίου, πατοῦσι καὶ οἱ δύο (4). Εἰς τὴν Μάνην «ἔσωθεν τοῦ κα-

---

(1) Κατ' ἀνακοίνωσιν τοῦ Ἀ. Τσιρίμπα, ἐκ τοῦ Λαογραφικοῦ Ἀρχείου (δελτία γάμου), οὗ τὴν χρῆσιν εὐγενῶς μοῦ ἐπέτρεψεν ὁ κ. Κυριακίδης. Κατὰ τὴν ἀνάγνωσιν τῆς εἰδήσεως ταύτης ἐνεθυμήθην, ὅτι καὶ εἰς Βούρβουρα τῆς Κυνουρίας, ὡς πρὸ ἐτῶν μοῦ εἶπαν, *«ὄνταν ἔμπαινε ἡ νύφη τῆς ἔβαζαν παλαιϊκὰ καὶ τὰ ζυγόλουρα στὸ νῶμο»*.

(2) Εἰς διαφορετικὴν περίστασιν, ἀλλὰ μὲ τὴν αὐτὴν σημασίαν τοῦ τέλους *«βάνουν τὸ στατέρι κοντὰ γιὰ νὰ ξεψυχήσῃ εὔκολα ὁ ἄρρωστος»*, ὡς ἐσημείωσα εἰς τὴν Καμαρίναν τοῦ Σουλίου.

(3) Ἐφημ. τ. Φιλομαθῶν τ. ΙϚ' σ. 1687.

(4) Ἐκ τοῦ Λαογραφικοῦ Ἀρχείου.

τωφλίου θέτουσιν ἀξίνην καὶ πτυάριον καὶ ἐπιχέουσιν ἔλαιον ὡς σύμβολα τῆς ἀχωρίστου καὶ ὡρίμου συμβιώσεως (1)». Ἐνταῦθα ἔχομεν σύμφυρσιν τοῦ ἐθίμου τοῦ δι' ἐλαίου μειλιγμοῦ πρὸς τὸ γεωργικόν. Καὶ τέλος εἰς τὴν Καλαμωτὴν τῆς Χίου «ὁ γαμβρὸς διασκελίζει τὴν ἀξίνην, ἣν πρὸ τῆς κατωτάτης βαθμίδος τῆς κλίμακος ἔχουσι χαμαί, εἰς ἔνδειξιν ὅτι τὴν τιμᾷ καὶ δὲν τὴν πατεῖ» (2).

Εἴπομεν καὶ ἐν ἀρχῇ τοῦ λόγου, ὅτι ἡ σημασία τῶν διαφόρων ἐθίμων μεταβάλλεται πάντοτε, διότι ὁ λαὸς ἂν καὶ βιαστικὰ ὅμως ἀπαύστως ζητεῖ νὰ ἑρμηνεύῃ, δὲν θὰ εἴχομεν δὲ οὐδεμίαν ἐλπίδα νὰ εὕρωμεν τὴν ἀρχικὴν καὶ κυρίαν ἰδέαν, ἂν ἔλειπε τὸ σχετικῶς μόνιμον καὶ συντηρητικὸν στοιχεῖον τῆς πράξεως. Μέχρι τοῦδε ἐξητάσαμεν κατὰ τὴν μέθοδον ταύτην τὸ γαμήλιον ἔθιμον τοῦ ὑνίου καθ' ἑαυτό. Ἀλλὰ πρὸς πληρεστέραν κατανόησιν τούτου εἶναι ἀνάγκη νὰ τὸ ἐξετάσωμεν ἐν σχέσει πρὸς τὰ λοιπὰ ἔθιμα καὶ τὸν ὅλον γάμον.

Ὁ Πολίτης, ὡς γνωστόν, ἐπραγματεύθη εἰς μακρὰν διατριβήν (3) του περὶ τῶν γαμηλίων ἐθίμων ἡμῶν, τῶν παραληφθέντων ὑπὸ τῆς ἐκκλησίας. Εἰς τὰ ἔθιμα ταῦτα, ἂν καὶ εἶναι μορφαὶ νεώτεραι, περιλαμβάνεται οὐχ ἧττον μέγα μέρος τῶν ἁπλῶν καὶ παναρχαίων ἰδεῶν περὶ τοῦ γάμου. Ἀλλ' ἀκραιφνέστερον εὑρίσκομεν τὸν χαρακτῆρα τοῦ ἀρχικοῦ καὶ παγκοσμίου γάμου εἰς τὰ λαϊκὰ ἔθιμα, τὰ τελούμενα ἐκτὸς τῆς ἐκκλησίας καὶ κυρίως εἰς τὴν νέαν κατοικίαν τῆς νύμφης. Πολὺ ἠσχολήθη εἰς τὰ τοῦ γάμου τῶν Ἑλλήνων καὶ Ῥωμαίων, ἔπειτα καὶ τῶν ἄλλων λαῶν, κατὰ τὰ τελευταῖα ἔτη ὁ Samter (4) καὶ πολλὰ ζητήματα κατώρθωσε νὰ λύσῃ. Ἀλλὰ προκειμένου περὶ τῶν γαμηλίων ἐθίμων δὲν ἠδυνήθη νὰ τὰ συγκεντρώσῃ περὶ μίαν ἰθύνουσαν ἁπλῆν ἰδέαν. Τοῦτο ἐπέτυχε παρὰ τὴν βραχύτητα τῆς διατριβῆς του περὶ τῆς ἀρχῆς τοῦ γάμου ὁ S. Reinach (5). Ἐνῷ

(1) Ἐκ τοῦ Λαογραφικοῦ Ἀρχείου (Νεστορίδης).

(2) *Κανελλάκη*, Χιακὰ Ἀνάλεκτα σ. 140, 3.

(3) *Ν. Γ. Πολίτου*, Γαμήλια σύμβολα, ἐν Ἐπετ. τοῦ Πανεπιστημίου Γ' 1906, σ. 111—187 καὶ μετὰ νέων σημειώσεων εἰς Λαογρ. Σύμμεικτα Β' 218—267.

(4) ***Ernst Samter,*** Familienfeste der Griechen und Römer. 1901. Geburt, Hochzeit und Tod. 1911.

(5) ***S. Reinach,*** L'origine du mariage (Cultes, Mythes et Religions I, 111 κἑ.).

ὁ Γερμανὸς λόγιος δὲν εὗρε γενικωτέραν ἄλλην ἑρμηνείαν, εἰ μὴ ὅτι πάντα τὰ τελούμενα ἐν τῇ οἰκίᾳ τοῦ γαμβροῦ σημαίνουν τὴν ἀφιέρωσιν τῆς νύμφης εἰς τὰς θεότητας τῆς νέας αὐτῆς κατοικίας, ὁ Reinach ἀνάγει πάντα εἰς τὴν ἄρσιν τοῦ *tabou* τῆς πρώτης συνουσίας. Ἀληθῶς δὲν πρόκειται κατὰ τὸν γάμον περὶ εἰσαγωγῆς νέου μέλους εἰς τὴν οἰκίαν τοῦ γαμβροῦ, ὡς εἰσήγετο κατὰ τὴν ἀρχαιότητα ὁ νεώνητος δοῦλος. Τὴν οὐσίαν τοῦ γάμου ἀποτελεῖ ἡ προσπάθεια πρὸς ἐπιτέλεσιν τοῦ θαυμασίου ἔργου τῆς τεκνογονίας. Ἀλλὰ πῶς εἶναι δυνατὸν νὰ ἐπιτύχῃ τοῦτο, ὅταν δαίμονες, ἢ κακοποιαὶ δυνάμεις κατ' ἄλλην ἔκφρασιν, ἀπειλοῦν τὴν νύμφην καὶ καθιστοῦν αὐτὴν ἀπηγορευμένην (= tabou) εἰς τὸν γαμβρὸν ἢ τοῦτον πρὸς ἐκείνην; Πρόδηλον εἶναι, ὅτι πρέπει νὰ ἀπομακρυνθοῦν οἱ κακοποιοὶ δαίμονες ἢ νὰ μειλιχθοῦν καὶ ἐν τέλει νὰ χρησιμοποιηθοῦν. Ἡ ἄποψις αὐτὴ τοῦ σοφοῦ Γάλλου, κατὰ πολὺ ὀρθοτέρα καὶ γενικωτέρα, θὰ μᾶς χρησιμεύσῃ ὡς κατεύθυνσις εἰς τὴν σύντομον ἐξέτασιν τῶν ἡμετέρων λαϊκῶν ἐθίμων τοῦ γάμου.

Ὁ λαὸς βεβαίως σήμερον ἀγνοεῖ τοὺς δαίμονας τοῦ γάμου. Τὸ πολὺ τοὺς ὑποπτεύεται, ὅταν οἱ οἰκεῖοι τοῦ γαμβροῦ λαμβάνουν προφυλάξεις κατὰ τοῦ *ἀμποδέματος* ἢ οἱ τῆς νύμφης ἀγρυπνοῦν, μήπως «*μὲ μάγια τῆς ρίξουν θηλυκά*». Ὅτι ὅμως ὑπῆρχον κατὰ τὴν ἀρχαίαν λαϊκὴν πίστιν, περὶ τῆς ἀναπαραστάσεως τῆς ὁποίας πρόκειται, εἶναι ἀναμφισβήτητον. Οἱ τόποι, ὅπου τελοῦνται τὰ γαμήλια ἔθιμα, ἡ θύρα ἐν γένει, ἡ ἑστία, ἡ στέγη καὶ ἐκτὸς τῆς οἰκίας τὰ σταυροδρόμια, εἶναι αἱ γνωστόταται προσφιλεῖς ἕδραι τῶν δαιμόνων [1]. Καὶ οἱ οὐσιώδεις χαρακτῆρες τῶν ἐθίμων, ἡ ἀποτροπή, ἡ προφύλαξις, ἡ ἀπόκρυψις, ὁ ἐξευμενισμὸς διὰ προσφορῶν ἄνευ τῆς παρουσίας προσωπικῶν φοβερῶν ὄντων εἶναι ἀκατανόητος. Οἱ δαίμονες οὗτοι εἶναι οἱ αὐτοὶ πρὸς τοὺς καὶ κατ' ἄλλας περιστάσεις ἀναφαινομένους, οἵτινες ἐμφωλεύουν εἰς τοὺς μνημονευθέντας τόπους. Ἀλλ' εἶναι ὀρθὸν νὰ ἀποδίδωνται εἰς τὸν γάμον, διότι ἀκριβῶς ἡ σχετικὴ εὐκαιρία τοὺς ἐξεγείρει εἰς δρᾶσιν. Ἂν ἰδιαιτέρως ἡ νύμφη

---

(1) Περιοριζόμεθα ἐνταῦθα νὰ ἀναφέρωμεν ὅτι ἡ Ἑκάτη, *ἡ νερτέρων πρύτανις καὶ νυκτιπόλων ἐφόδων ἀνάσσουσα*, ἑδρεύει ἐπὶ τῆς ἑστίας, τῶν θυρῶν καὶ κατὰ τὰς τριόδους. Πρβλ. Rohde, Psyche II, 80 κέ.

ἐπιτελεῖ τὰς ἀποτροπὰς ἢ προσφορὰς καὶ τὰ ἄλλα ἔθιμα ἐν τῇ οἰκίᾳ τοῦ γαμβροῦ, τοῦτο δὲν σημαίνει τὴν εἰσαγωγὴν αὐτῆς καὶ καθιέρωσιν ὡς νέου μέλους τῆς οἰκογενείας, ἀλλὰ συμβαίνει, τὸ μὲν διότι γενικῶς ἀπειλεῖται περισσότερον ὑπὸ τῶν δαιμόνων, τὸ δὲ διότι ἕως τώρα οὐδέποτε ἄλλοτε εἶχε μειλίξει τοὺς δαίμονας τῆς νέας οἰκίας, πρὸς οὓς εἶναι ξένη. Διὰ τὸν αὐτὸν λόγον βλέπομεν καὶ τὸν γαμβρὸν κατὰ τὴν εἴσοδον αὐτοῦ εἰς τὴν οἰκίαν τῆς νύμφης νὰ ἐπιτελῇ παρόμοια.

Χωρίζονται εὐκόλως τὰ διάφορα ἔθιμα εἰς τάξεις ἀναλόγως τοῦ σκοποῦ, ὃν ἐπιδιώκουν. Διότι τὰ μὲν εἶναι προφυλακτικά, τὰ δὲ σημαίνουν ἀποτροπὴν τῶν δαιμόνων, ἄλλα ἐξαπάτησιν αὐτῶν, ἄλλα τὴν ἐξευμένισιν καὶ τέλος ἐκεῖνα, δι᾿ ὧν σκοπεῖται καὶ ἐπιτυγχάνεται ἡ εὐεργετικὴ δρᾶσις τῶν δαιμόνων.

Α΄. Μέσα προφυλάξεως. Πανταχοῦ γνωστὸν εἶναι, ὅτι ἡ νύμφη ἀπερχομένη τῆς πατρικῆς οἰκίας ὀφείλει νὰ ἀποφύγῃ τὴν πρὸς τὰ ὀπίσω στροφὴν τῆς κεφαλῆς της. Κἄτι ἀκολουθεῖ, ὅπερ εἶναι ἐπικίνδυνον νὰ ἴδῃ. Εἰς Πάπιγκον τῆς Ἠπείρου «ἡ νύμφη ὑπερπηδᾷ τὴν φλιὰν τῆς θύρας» (1). Οἱ βλαχόφωνοι τῆς Πίνδου «ἐπὶ τοῦ οὐδοῦ ἔχουσιν ἐναποθέσει σταυροειδῶς πέλεκυν μὲ ὑνίον» (2). Εἰς τὴν Εὐρυτανίαν «ἡ νύφ' θὰ πατήσῃ σὲ σίδερο» (3). Εἰς Ἀρτσίσταν τῆς Ἠπείρου τοποθετοῦν ἐπὶ τοῦ κατωφλίου «φλουκκουτά, ἀσημικά, τσ'απράκια», ἃ ὑπερπηδᾷ ἡ νύμφη (4). Εἰς τὸ Ζαγόρι, ὡς ἔμαθον, «στρώνουν σκουτὶ ἀμεταχείριστο γιὰ νὰ πατήσῃ ὁ γαμπρὸς καὶ ἡ νύφη». Εἰς τοὺς Δελφοὺς «βάζουν λοστό». Εἰς τὴν Καμαρίναν τοῦ Σουλίου «ἀσημένιο χαρμπὶ γιὰ νὰ δρασκελίσῃ ἡ νύφη». Εἰς τὸν Μύτικαν παρὰ τὴν Πρέβεζαν «ἀσήμια βάνουνε νὰ πατήσῃ ἡ νύφη». Εἰς τοὺς Λάκωνες τῆς Κερκύρας «ἡ νύφη θὰ πατήσῃ στὸ κατώφλιο σὲ βρακὶ ἀντρός». Εἰς τὴν Κρήτην «δέρμα ἀμνοῦ» (5). Εἰς τὸ Δέλ-

(1) Λαογραφία Ε΄ 30.

(2) Λαογραφία Δ΄ 555.

(3) Ἐκ τοῦ Λαογραφικοῦ Ἀρχείου (Βίος).

(4) Λαογραφία Ε΄ 44.

(5) *Βλαστοῦ*, Ὁ γάμος ἐν Κρήτῃ σ. 92. Τὸ δέρμα τοῦ ἀμνοῦ εἶναι ὡς τὸ κῴδιον τῶν παλαιῶν προφυλακτικόν. Πρβλ. ὅτι οἱ Ῥωμαῖοι κατὰ Πλούτ. Ζητ. Ρωμ. 31 «τὴν νύμφην εἰσάγοντες νάκος ὑποστρωννύουσιν». *Samter*, Familienfeste σ. 101, 4.

βινον «ἡ πεθερὰ στρώνει τοῦ γαμπροῦ τὴ φλοκκάτα της». Καὶ εἰς τὴν Κάρπαθον «κατὰ τὴν εἴσοδον τοῦ γαμβροῦ εἰς τῆς νύμφης πάπλωμα εἰς τὴν εἴσοδον» (1).

Β΄. Μέσα ἀποτροπῆς. Κατὰ ταῦτα ἡ νύμφη, ὁ γαμβρὸς ἢ ἡ ἀκολουθία λαμβάνουν ἐπιθετικὴν στάσιν. Εἰς Λάκωνες τῆς Κερκύρας «ἡ νύφη βαρεῖ νι̯ὰ μαχαιρι̯ὰ στὸ ἀνώφλιο μὲ μαυρομάνικο μαχαίρι». Εἰς τὴν Κρήτην «πολλοὶ τῶν ἀκολούθων χαράττουσι διὰ μαχαιρῶν ἐπὶ τοῦ ἀνωφλίου τῆς θύρας τὸ σημεῖον τοῦ σταυροῦ, ἵνα ἐκδιώξωσιν οὕτω πᾶσαν δυστυχίαν» (2). Εἰς τὴν Λευκάδα «ἡ ἴδι̯α ἡ νύφη μὲ τσεκούρι χτυπάει τρεῖς φορὲς στοὺς τέσσερες μερι̯ὲς τῆς πόρτας. Μὲ τὸ τσεκούρι κόβει τὴ στέρα (3) ἡ νύφη γι̯ὰ νὰ εὐκολογεννάῃ». Ἀλλαχοῦ (Κεφαλόβρυσον, Ἀκαρνανία, Μύτικας Πρεβέζης) τὸ αὐτὸ ἔθιμον τελεῖται ὑπὸ δύο γυναικῶν. Ἡ μία μὲ τὸν πέλεκυν ἀνὰ χεῖρας κτυπᾷ ἐπὶ τοῦ κατωφλίου ἀπαντῶσα εἰς τὴν ἑτέραν: «Κόβω, κόβω. — Τί κόβεις; — Κόβω τὴν ἀστέρα τῆς νύφης». Τοῦτο ἐπαναλαμβάνεται τρίς. Εἰς τὸν Μύτικαν πρὸς τούτοις «βάν'ν ἄχι̯ερο καὶ τὸ κόβ'ν». Εἰς τὴν Καμαρίναν τοῦ Σουλίου «κόβουν ἕνα ἄχιερο στὸ ἀνώφλι μ' ἕνα τσεκούρι». Εἰς τὴν Ἀρτοτίναν κατ' ἀνακοίνωσιν τοῦ Λουκοπούλου «ἡ νύφη θὰ πετάξῃ καρφὶ στὰ κεραμίδια». Καὶ εἰς Βούρβουρα τῆς Κυνουρίας «ὁ γαμπρὸς ἀναποδογυρίζει τὰ κεραμίδι̯α (τῆς νύφης) καὶ τσακίζει μερικά» (4). Ἂς προστεθῇ ἡ ἀκόλουθος παρατήρησις, ἣν ἤκουσα ἐν Ἀρκαδίᾳ: «στὸ γάμο τὰ ῥίνουν ἀπάνου τὰ ντουφέκι̯α, στὸ θάνατο παιδι̯ῶν κάτου» (5).

(1) *Μανωλακάκη*, Καρπαθιακὰ σ. 119. Ὅτι τὸ κατώφλιον ὡς ἕδρα πνευμάτων εἶναι ἐπικίνδυνον εἰς τὴν τὸ πρῶτον εἰσερχομένην νύμφην, ἰδὲ διεξοδικῶς *Samter*, Geburt, Hochzeit, Tod σ. 136 κἑ.

(2) *Βλαστός*, σ. 93.

(3) *Στέρα* ἢ *ἀστέρα* εἶναι ἡ ὑστερία τῶν γυναικῶν, θεωρουμένη ὡς κύριον ἐμπόδιον κατὰ τὸν τοκετόν.

(4) Λαογραφία Β΄ 402.

(5) Ἡ διάκρισις σημαίνει, ὅτι κατὰ τὸν γάμον τὰ ἀπειλητικὰ πνεύματα εἶναι εἰς τὸν ἀέρα. Περὶ τῶν πυροβολισμῶν ὡς ἀπελατικῶν τῶν δαιμόνων ἰδὲ *Samter*, Geburt κτλ. σ. 39 κἑ., περὶ τοῦ πελέκεως καὶ ἄλλων ὅπλων ἐκ μετάλλου ἔ. ἀ. σ. 51 κἑ., 55, 6. Ὅτι ἐπὶ τῆς στέγης ὑπάρχουν δαίμονες διδασκόμεθα καὶ ἄλλοθεν καὶ ἐκ χωρίου τοῦ Πλινίου ΗΝ, 28, 33 (*Samter*, ἔ. ἀ. 54 κἑ.). Τὸ ἀνωτέρω μνημονευόμενον ἄχυρον, ὅπερ κόπτεται διὰ τοῦ πελέκεως, πιθανῶς σημαί-

Γ΄. Μέσα ἐξαπατήσεως τῶν δαιμόνων. Εἰς τὸ Τσεπέλοβο τῆς Ἠπείρου «ἡ νύφη κατὰ τὰς συγχαρητηρίους εὐχὰς μετὰ τὸν ἀρραβῶνα κάθεται ᾽ςγ κόχ᾽ μὲ γυναῖκες μισόκαιρες γιὰ νὰ κρύβ᾽ν ᾽ν οὐμουρφιά τς» (1). Εἰς τὴν Λευκάδα «κατὰ τὸ στεφάνωμα ἡ νύφη θὰ φορῇ ἀνδρικὰ ὑποδήματα ἑνὸς θείου της πρὸς πατρὸς ἢ μητρός» (2). Ἐξ Ἠπείρου, ἀλλὰ καὶ πολλαχόθεν, εἶναι γνωστόν, ὅτι ἡ νύφη «καβαλλάει ἀντρασκελωτὰ μόνον κατὰ τὸν γάμον» (3). Πολλαχοῦ ἐπίσης συνηθίζεται ἡ νύφη νὰ ἱππεύῃ τὸ ἄλογον τοῦ γαμβροῦ κατὰ τὴν πρὸς τὸ χωριό του πορείαν. Εἰς τὸ Ὀρδεμήσι τῆς Μ. Ἀσίας μετὰ τὴν εἴσοδον εἰς τὴν οἰκίαν τοῦ γαμβροῦ τὸ ζεῦγος κάθηται σὲ δύο καρέκλες, ἀλλ᾽ ἀμέσως ἀλλάζουν θέσεις» (4). Εἰς Πάπιγκον τῆς Ἠπείρου «οἱ φυλάχτρες κοιμῶνται μαζὺ μὲ τὴ νύφη τὴ νύχτα τῆς Κυριακῆς καὶ τῆς Δευτέρας» (5) καὶ ἐμποδίζουν ὡστόσον τὴν συνάντησιν μετὰ τοῦ γαμβροῦ.

Διὰ τῶν ἐθίμων τούτων, ὧν ἡ ἀρχικὴ ἀληθὴς σημασία σήμερον δὲν εἶναι γνωστή, σκοπεῖται ἡ ἀπόκρυψις τῆς νύμφης, διὰ μεταμφιέσεως ἢ ἄλλων τρόπων συγχύσεως, ἀπὸ τῶν ἀπειλούντων δαιμόνων τῆς πρώτης συνουσίας. Σαφεῖς ἐνδείξεις ἔχομεν ἐκ τῆς ἑλληνικῆς ἀρχαιότητος (6). Ὀρθῶς δὲ ὁ S. Reinach νομίζει (7), ὅτι τὸ ταξείδιον τοῦ γάμου τῶν χρόνων ἡμῶν εἶναι ἡ τελευταία μορφὴ τῶν τοιούτων συνηθειῶν.

Δ΄. Μέσα ἐξευμενισμοῦ. (Διάφοροι προσφοραί). Εἰς τὸν Βουρνικᾶν τῆς Λευκάδος «ἡ νύφη ἅμα φτάσῃ στὴμ πόρτα σκροπάει κατὰ τὰ κεραμίδια καὶ πίσω της στὴν αὐλὴ δυὸ σακκούλια μὲ μύγδαλα,

νει τὴν ἀσθένειαν. Ἴσως ἔχει τὴν αὐτὴν σημασίαν τὸ ἔθιμον τοῦ Ἀννοβέρου (*Samter*, ἔ. ἀ. 43), καθ᾽ ὃ ἐπὶ τοῦ κατωφλίου τοποθετεῖται πέλεκυς σκεπασμένος δι᾽ ἀχύρου.

(1) Λαογραφία Ε΄ 35.

(2) Λαογραφία Α΄ 308.

(3) Ἐκ τοῦ Λαογραφικοῦ Ἀρχείου. Καὶ πολλαχοῦ ἡ νύφη θὰ καβαλλήσῃ ἀντρίκια

(4) Ἐκ τοῦ Λαογραφικοῦ Ἀρχείου.

(5) Λαογραφία Ε΄ 31.

(6) *Nilsson,* Griechische Feste σ. 369 κέ. 372, 3. *Gruppe,* Griech. Myth. u. Religionsg. 904.

(7) L'origine du mariage σ. 117.

παξιμάδια, κουφέτα. Ὕστερα τῆς δίνουν ἕνα ψωμί, κάνει τὸ σταυρό της μὲ ταῦτο καὶ τὸ πετάει ἢ μπρὸς ἢ πίσω. Κιαπὲ χύνει ἕνα μαστραπᾶ νερὸ πίσω της καὶ νιὰ χοῦφτα ἀλεύρι. Τὸ ῥόϊδο τὸ χτυπάει στοὺς πάντες τῆς πόρτας καὶ τὸ πετάει μέσα». «Τὸ ῥόϊδο τὸ χτύπησα 'γώ, σὰν ἔγινα νύφη, στὴ μιὰ πάντα, στὴν ἄλλη, καὶ τὸ πέταξα μέσα» (Μύτικας Πρεβέζης). «Ἡ νύφη ἀλείφει τὴν πόρτα μὲ μέλι, κιαπὲ βάνουν ἕνα καρβέλι στὸ κεφάλι της χαρακωμένο. Πέφτουν τὰ κομμάτια. Παίρνει δύο κομμάτια στὴν ἀμασκάλη της καὶ δύο ποτήρια νερὸ καὶ τὰ βάνει στὴ γωνίστρα» (Δέλβινον Ἠπείρου). «Τῆς δίνουν ἕνα ποτήρι μέλι ἢ κρασὶ καὶ θὰ τὸ πετάξη στὰ κεραμίδια. Ἅμα σπάση εἶναι καλό». (Μπαουσιοὶ Ἠπείρου). «Ἡ νύφη βάνει μπόλια στὸ κεφάλι της. Τῆς δίνουν ἕνα κανάτι νερὸ καὶ τὸ χύνει πίσω της. Ἕνα παιδὶ ἀπὸ τὰ κεραμίδια μὲ κόσκινο γεμᾶτο καρύδια, σῦκα, στραγάλια, ἀσημένια λούζει τὸ συμπεθεριό. Πετάει τὸ ῥόϊδο, πετάει καὶ τὸ καρβέλι. Ἂν πέση τῆς καλῆς, εὐτυχισμένος ὁ γάμος, ἂν ἀνάποδα, ἀνάποδος» (Βούρβουρα τῆς Κυνουρίας. Λαογρ. Β' 402). «Ἕνα παιδὶ μὲ σῆττα στὰ κεραμίδια ῥίνει τὰ γλυκὰ στ' ἀντρόενο καὶ ἄδεια τὴ ῥίνει πίσω του» (Ζαβέρδα καὶ Μύτικας τῆς Ἀκαρνανίας). «Τὸ μῆλο μὲ λεφτὰ τὸ πρῶτο τὸ ῥίνει στὰ κεραμίδια ἡ νύφη» (Κεφαλόβρυσον Αἰτωλίας). «Ἕνα μαξιλάρι ἀπὸ τὰ προικιὰ τῆς νύφης τ' ἀφήνουν 15 ἡμέρες στὰ κεραμίδια» (Βερβίτσα Γορτυνίας). «Ὅταν ἀφιππεύση πρὸ τῆς θύρας τοῦ γαμβροῦ ἡ νύμφη (ἐν Κρήτῃ) ἡ μήτηρ τούτου τὴν ἀσπάζεται καὶ προτείνει εἰς αὐτὴν ἀγγεῖον πλῆρες μέλιτος, σησάμων καὶ καρύων. Ἡ νύμφη ἐμβάπτουσα τὸ ἄκρον τοῦ μικροῦ δακτύλου τῆς δεξιᾶς σχηματίζει ἐπὶ τοῦ ἀνωφλίου καὶ τῶν πλευρῶν τὸ σημεῖον τοῦ σταυροῦ. Μετὰ τοῦτο προσφέρεται τῇ νύμφῃ ὑπὸ τῆς πενθερᾶς τὸ μελοκάρυον δι' ἀργυροῦ κοχλιαρίου, ἀφοῦ δὲ γευθῇ προσφέρει καὶ αὕτη εἰς τὴν πενθεράν» (*Πολίτου,* Λαογρ. Σύμμεικτα Β' 240,3). Εἰς τὴν Εὐρυτανίαν «ἡ νύφ' θὰ πατήση σὲ σίδιρου ἢ σὲ σιδερουστιὰ» (Ἐκ τοῦ Λαογρ. Ἀρχείου). Τὸ νὰ πατήση ἡ νύφη ἐπὶ τοῦ σιδηροῦ τρίποδος τῆς ἑστίας, τῆς σιδεροστιᾶς ἢ πυροστιᾶς, τοποθετουμένης ἐπὶ τοῦ κατωφλίου, ἐβεβαιώθην ὑπὸ τοῦ κ. Ψαροῦ, ὅτι γίνεται εἰς τὴν Κορινθίαν καὶ ἀλλαχοῦ τῆς Πελοποννήσου ὑπὸ τοῦ κ. Κουγέα. Τέλος ἡ νύφη πατεῖ ἐνιαχοῦ καὶ ἐπὶ τοῦ σιδηροῦ συνδαυλίστρου τῆς ἑστίας, τῆς μασιᾶς λεγομένης

Φαίνονται ἄσχετα πρὸς τὰ προηγούμενα τὰ δύο τελευταῖα ἔθιμα. Ἀλλ᾿ ὅμως ἡ σιδεροστιὰ εἶναι τὸ σημαντικώτατον σκεῦος τῆς ἑστίας, ἔχει τινὰ ἱερότητα (1), ὅταν δὲ τοποθετουμένη ἐπὶ τοῦ κατωφλίου πατῆται ὑπὸ τῆς νύμφης, νομίζομεν, ὅτι τοῦτο σημαίνει προσέγγισιν καὶ καθιέρωσιν τρόπον τινὰ τῆς νύμφης εἰς τὴν ἑστίαν. Αὕτη τιμᾶται ὄχι μόνον, ὅπως ἀνωτέρω εἰς τὸ Δέλβινον, κατατιθεμένων τῶν τεμαχίων τοῦ ἄρτου (κοπέντος ἐν τούτοις ἐπὶ τῆς κεφαλῆς τῆς νύμφης ἱσταμένης ἐπὶ τοῦ κατωφλίου) εἰς τὴν γωνίστραν, τὴν ἑκατέρωθεν τῆς ἑστίας θέσιν, ἀλλὰ καὶ ὅταν ὡς εἰς Βούρβουρα τῆς Κυνουρίας ἡ νύφη προσφέρῃ τὸν ἄρτον ἀπὸ τοῦ κατωφλίου ῥίπτουσα αὐτὸν εἰς τὸ ἐσωτερικὸν τῆς οἰκίας (2). Ὁ ἀρχαῖος πλήρης τύπος τῆς λατρείας τῆς ἑστίας καὶ κατὰ τὸν γάμον (3) ἦτο ἡ ἀμφιδρομία συνοδευομένη μετὰ προσφορῶν, ἀλλὰ τῆς ὅλης τελετῆς διετηρήθησαν παρ᾿ ἡμῖν μόνον μέρη (4). Τὴν αὐτήν, ὡς ἡ σιδεροστιά, σημασίαν ἔχει καὶ ἡ μασιά, ἂν καὶ δὲν ἀποκλείεται νὰ ἔχῃ ὡς σιδηρᾶ ῥάβδος καὶ ἀπελατικὴν δύναμιν.

Αἱ προσφοραὶ κατὰ τὸν γάμον, εἴτε τοῦ ζεύγους καὶ κυρίως τῆς νύμφης εἶναι αὗται, εἴτε τῆς ἀκολουθίας, ἔχουν τοῦτο τὸ σπουδαῖον κοινὸν χαρακτηριστικόν, ὅτι πᾶσαι καταχύνονται. Δὲν διαφέρει τὸ κτύπημα τοῦ ῥοΐδου ἐπὶ τῶν παραστάδων ἢ ἡ ἐπάλειψις αὐτῶν διὰ

(1) Πολλαχοῦ εἶναι γνωστόν, ὅτι ἡ σιδεροστιὰ δὲν πρέπει νὰ ἀφήνεται ἐπὶ τοῦ πυρὸς ἀνεστραμμένη, «γιατὶ μουτζώνει τὸ Θεό». Ἐπίσης ἄτοπον θεωρεῖται τὸ νὰ ἀφεθῇ μόνη ἐπὶ τῆς πυρᾶς ἄνευ οἱασδήποτε χύτρας. Θὰ ἦτο ὡσὰν νὰ ἀνῆπτον οἱ παλαιοὶ βωμὸν ἢ ἐσχάραν ἄνευ προσφορᾶς. Κατὰ τὸν Σχολ. τοῦ Ἀριστ. Ὄρν. ὁ χαλκοῦς χυτρόπους ἐκαλεῖτο ἐπιστάτης, ὄνομα δι᾿ οὗ προσηγορεύετο αὐτὸς ὁ Ἥφαιστος (πρβλ. *Gruppe,* Religionsg. 1307,1). Ἡ μεγάλη σημασία τῆς σιδεροστιᾶς φαίνεται καὶ ἐκ τῆς χρήσεως αὐτῆς ἀνατετραμμένης εἰς ἀποτροπὴν τῆς χαλάζης καὶ εἰς τὴν θεραπείαν τῆς στειρώσεως (Λαογρ. Ε' 408-9).

(2) Ἰδὲ παρὰ *Πολίτῃ,* Λαογρ. Σύμμεικτα Β' 251 ἀντικατάστασιν τῆς ἑστίας διὰ τοῦ φούρνου, ὅπως καὶ ἀλλαχοῦ τῆς Εὐρώπης *Samter,* Familienfeste, σ. 20 κέ.

(3) Ὡς πρὸς τοὺς ἀρχαίους Ἕλληνας ἐπέτυχε νὰ βεβαιώσῃ τὴν ἀμφιδρομίαν ὁ *A. Brückner* ἐν Athen. Mitteilungen, XXXII, 80, 81, 2, εἰκ. 1.

(4) Εἰς τὸ ὑπὸ τοῦ *Πολίτου,* Λαογρ. Σύμμ. Β' 251, 5, ὡς πιθανὸν μόνον θεωρούμενον παράδειγμα ἀμφιδρομίας, δύναμαι νὰ προσθέσω δύο ἄλλα. Εἰς τοὺς Δελφοὺς «παλαιὰ ὁ γαμπρὸς καὶ ἡ νύφη γύριζαν μιὰ φορὰ γύρω ἀπὸ τὸ σπίτι». Εἰς τὴν Ἀρτοτίναν, κατὰ τὸν κ. Λουκόπουλον, ὁ ἀδελφὸς τοῦ γαμβροῦ περιέφερεν ἅπαξ ἐπὶ τόπου τὴν νύμφην, μόλις ἀφίππευεν.

μέλιτος ἢ λίπους, εἰμὴ ὅσον εἶναι ἀνάγκη. Ὁ αὐτὸς τρόπος τῶν καταχυσμάτων διακρίνεται παντοῦ. Χαρακτηριστικὰ εἶναι καὶ τὰ σήμερον ἐν χρήσει ὀνόματα εἴς τινας τόπους. *Λαντουρίδ̱ια,* παρὰ τὸ λαντουρῶ = ῥαντίζω, λέγονται εἴς τινα χωρία τῆς Κρήτης (Βλαστὸς σ. 89, 1), *περρίμματα* εἰς τὸν Πόντον (ἐκ τοῦ Λαογραφικοῦ Ἀρχείου), *κουρκουλόγια* εἰς τὴν Θράκην (= κοκκολόγια, Λαογρ. Β′ 50). Ἂν ἐνίοτε κατὰ τὴν θύραν παραλείπεται τὸ ἔθιμον τῆς ἐπαλείψεως τῶν παραστάδων, τοῦτο οὐδαμῶς σημαίνει, ὅτι τὰ εἰδικὰ γλυκίσματα, ἐκ μέλιτος, καρύων, σησάμου κ.τ.λ., καὶ τὸ λεγόμενον *τάϊσμα* τοῦ ζεύγους δὲν εἶναι ἢ δὲν ἦσαν ἀρχικῶς προσφοραί, ἐξ ὧν μετεῖχον διὰ τὴν ἀποτελεσματικότητά των καὶ οἱ γευόμενοι ([1]). Ἀξιοσημείωτον εἶναι προσέτι, ὅτι ἡ νύφη ῥίπτει πρὸς τὰ ὀπίσω χωρὶς νὰ μεταστραφῇ, ἀλεύρι, νερὸ καὶ γλυκίσματα, ὁ δ᾽ ἐπὶ τῆς στέγης ἀμφιθαλὴς ῥίπτει ἐπίσης πρὸς τὰ ὀπίσω τὸ κενωθὲν κόσκινον, ὅπερ ἀλλαχοῦ, ὡς ἐν Μάνῃ, πυροβολεῖται. Εἶναι φανερόν, ὅτι ὄπισθεν ἀναμένουν τὰς προσφορὰς οἱ φοβερώτεροι τῶν δαιμόνων.

Ε′. Μέσα ἀποτελεσματικά. Ἐνταῦθα πλὴν τῶν εὐχῶν, πολλαπλασιαζομένων κατὰ τὴν πομπικὴν εἴσοδον, καταλέγονται καὶ μερικὰ ἔθιμα, προκαλοῦντα τὴν ποθουμένην ἀρρενογονίαν. Καθ᾽ ἕνα οἱονδήποτε τρόπον θέτουν πανταχοῦ εἰς συνάφειαν τὴν νύμφην ἢ καὶ τὸν γαμβρὸν πρὸς μικρὸν ἀρσενικὸν παιδίον ἀμφιθαλές. Εἰς τὸν Ταξιάρχην τῆς Αἰτωλίας «ἕνα ἀρσενικὸ παιδὶ πρωτόγεννο τὸ γυρίζουν τρεῖς βολὲς ἀπὸ τὴν κοιλ̱ιὰ τ᾽ ἀλόγου τοῦ γαμπροῦ καὶ ὕστερα στῆς νύφης». Εἰς τὴν Καμαρίναν τοῦ Σουλίου «βάνουν ἕνα παιδὶ ἀρσενικὸ καὶ τὸ σιργ̱ιανᾶν λίγου ἀπάνου στὸ ἄλογο τῆς νύφης». Ἅμα κάθεται ἡ νύφη τῆς βάνουν στὰ γόνατα τρία παιδ̱ιὰ καὶ τὰ κερνάει» (Δέλβινον). Ἀλλαχοῦ κυλίουν τὸν ἀμφιθαλῆ ἐπὶ τῆς κλίνης. Εἰς τὸ Ἀλεύκι τῆς Κερκύρας, ὡς λέγεται σήμερον ἡ περὶ τὴν Λευ-

---

([1]) Εἶναι παράδοξον, πῶς διέφυγε τὴν ὀξυδέρκειαν τοῦ Πολίτου ὁ χαρακτὴρ οὗτος τῶν προσφορῶν, ὥστε νὰ γραφῇ (Λαογρ. Σύμμ. Β′ 236 κἑ. 261 κἑ.) μόνον περὶ κοινοῦ ἐδέσματος τῶν νεονύμφων. Καὶ τὸ ἐν τῇ ἐκκλησίᾳ κοινὸν ποτήριον εἶναι φανερὰ προσφορά, ἀφοῦ παρατίθεται τράπεζα καὶ εὐλογεῖται ὑπὸ τοῦ ἱερέως, τὸ δὲ κενωθὲν ποτήριον ῥίπτεται ὀπίσω, καὶ πάντα τὰ κατὰ τὴν θύραν ἐσθιόμενα δὲν εἶναι ἄσχετα πρὸς τὰς παραστάδας καὶ τὴν ἑστίαν.

κίμμην χώρα, ἀπὸ τοῦ ἀνωφλίου ἐξάρτοῦν στέφανον ἐκ λεμονιᾶς μὲ τρία ἐπίτηδες ἐκλεγόμενα λεμόνια, ὥστε νὰ ἀποτελοῦν ἐμφαντικῶς τὸ σχῆμα τῶν ἀνδρικῶν αἰδοίων. Εἰς τοὺς Μακρᾶδες, χωρίον τῆς αὐτῆς νήσου, «δίνουν τὸ βράδυ στὴ νύφη νὰ φάῃ τὰ ἀρχίδια τοῦ σφαχτοῦ» (1). Ἀλλ᾽ ὑπάρχουν καὶ ποιητικώτεραι ἐκφράσεις τῆς αὐτῆς ἰδέας. Εἰς τοῦ Φουρνᾶ κατ᾽ ἀνακοίνωσιν τοῦ κ. Γ. Οἰκονόμου, σχολάρχου εἰς Καρβασαρᾶν, «Ὅταν θὰ φτάσῃ ἡ νύφη δὲν κατεβαίνει. | *Πέζα νύφη! — Δέν πεζεύω | καὶ τὸ τάμα μου γυρεύω. | Θέλω μῆλο, θέλω ῥόϊδο | θέλω ἄγουρο σταφύλι.* | Τῆς δίνουν μῆλο κόκκινο, σκροπᾶν τὸ ῥόϊδο καὶ τῆς δίνουν ἕνα μικρὸ παιδάκι ὡραῖα ντυμένο». Εἰς δὲ τὴν Ζελίσταν τῆς Δωρίδος κατὰ τὸν ἐκεῖθεν καταγόμενον δημοδιδάσκαλον κ. Ν. Σταυρόπουλον εἶναι ἀκόμη σαφέστεροι. Ὅταν θὰ ξεκινήσῃ ἡ νύφη τραγουδᾶν:

Στοῦ γαμπροῦ τὴ βρακοζώνα
τρία ῥόϊδα κρεμασμένα
τό 'να ῥόϊδο τ' ἄλλο μῆλο
τ' ἄλλο δροσερὸ σταφύλι».

Τέλος εἰς τὰ ἀποτελεσματικὰ ἔθιμα καταλέγομεν καὶ τὴν τοποθέτησιν τοῦ κλειδιοῦ ἐπὶ τοῦ κατωφλίου (εἰς τὸ Πήλιον Λαογρ. Ε′ 645 καὶ εἰς τὴν Εὔβοιαν κατ᾽ ἀνακοίνωσιν τοῦ κ. Φάβη). Τὸ κλειδὶ πατούμενον ὑπὸ τῆς νύμφης προπαρασκευάζει αὐτὴν εἰς εὐτοκίαν (2).

Φαίνεται μακροτέρα τοῦ δέοντος ἡ παρέκβασις εἰς τὸν ὅλον γάμον. Ἀλλ᾽ ὅμως τώρα θὰ δικαιολογηθῇ. Δὲν μένει οὐδὲ τὸ ἐλάχιστον ἴχνος ἀμφιβολίας, ὅτι τὸ ὑνὶ καὶ τὰ ἄλλα γεωργικὰ ἐργαλεῖα (ἀλέτρι, στατέρι, ἀξίνη) προξενοῦν τὴν τεκνογονίαν καὶ οὐδέποτε τὸν κυρίως γεωργικὸν πλοῦτον. Διότι οὐδὲν ἔθιμον τοῦ γάμου ἀποβλέπει εἰς τὴν ἐπίτευξιν οἱουδήποτε ἄλλου ὑλικοῦ ἀγαθοῦ. Ἔπειτα ἐβεβαιώθημεν, ὅτι τὸ ὑνί, ὅπως καὶ τὰ ἄλλα σιδηρᾶ ἐργαλεῖα, τσεκούρι, σιδεροστιά, μασιά, κλειδί, δὲν τοποθετοῦνται ἐπὶ τοῦ κατω-

(1) Ἐδῶ ἀνήκει ὁ κόκορας τῆς πεθερᾶς λεγόμενος (*Πολίτου*, Λαογρ. Σύμμεικτα Β′ 265) καὶ τὰ αὐγὰ τοῦ Βούρβουρα (Λαογρ. Β′ 404).

(2) Ἰδὲ περὶ τῆς χρήσεως τοῦ κλειδίου κατὰ τὰς γεννήσεις *Πολίτην*, Λαογρ. Σύμμ. Β′ 300, 8.

φλίου ὡς πρόχειρα τεμάχια σιδήρου, ἀλλ' ἔχουν ἰδιάζουσαν σημασίαν. Διότι πραγματικῶς εἰς ταῦτα ὁ λαὸς δὲν βλέπει τὴν οὐσίαν τοῦ μετάλλου, ἀλλ' ὡρισμένα ἐργαλεῖα μὲ ὡρισμένην γνωστὴν χρῆσιν. Ἂν τὸ ὑνὶ καὶ τὰ ἄλλα γεωργικὰ ἐργαλεῖα, τὰ ἀρχικῶς καὶ κυρίως ἀποτελεσματικὰ μέσα, προσέλαβον καὶ ἄλλην σημασίαν, ὡς τὴν τῆς προφυλάξεως, τοῦτο δὲν εἶναι ἀνεξήγητον. Ἤδη κατὰ τὴν ἀρχαιότητα ἡ ἄροσις προσέλαβε καὶ δύναμιν ἀποκρουστικὴν τῶν κακῶν καὶ τῶν ἀσθενειῶν. Ἀντὶ πολλῶν μαρτυριῶν ἐνθυμίζομεν τὸν στίχον τοῦ Ἡσιόδου: *νειὸς ἀλεξιάρη παίδων εὐκηλήτειρα* (ἔκἡ., 463). Ἀλλὰ καὶ μέχρι σήμερον εἰς διαφόρους ἑλληνικὰς χώρας διατηρεῖται τὸ ἔθιμον τῶν ἱερῶν ἀρότων πρὸς ἀποτροπὴν τῶν ἀσθενειῶν (¹). Ἡ ἐπίτευξις τῶν ἀγαθῶν καὶ ἡ ἀποτροπὴ τῶν κακῶν συνυπάρχουν. Δὲν εἶναι λοιπὸν παράδοξος ἡ χρῆσις τοῦ ὑνίου ὡς μέσου ἀποτρεπτικοῦ, ὅπως εὐνόητον εἶναι, ὅτι ὁ πέλεκυς, ἐνῷ εἶναι κυρίως ἐπιθετικὸν ὅπλον, ἀποβαίνει καὶ προφυλακτικός. Ἀλλὰ ποῦ εἶναι οἱ δαίμονες κατὰ τὰ ὀνομασθέντα ἀποτελεσματικὰ ἔθιμα τοῦ γάμου;

Πραγματικῶς οὐδεμίαν σχέσιν πρὸς τοὺς δαίμονας δύναται νὰ ἔχῃ τὸ παιδάκι, τὸ συναπτόμενον μὲ τὴν νύμφην. Εἶναι τοῦτο προφανῶς ἐκ τῶν μέσων τῆς λεγομένης συμπαθητικῆς μαγείας. Ἀλλὰ συμβαίνει τὸ αὐτὸ καὶ μὲ τὰ ἄλλα μέσα, ὡς εἶναι τὸ ὑνί; Ἐπιτρέπεται νὰ ἀμφιβάλωμεν. Διότι ἐνῷ τὰ ἄλλα ἐπὶ τοῦ κατωφλίου τοποθετούμενα πράγματα ἔχουν ἀποτρεπτικὴν ἢ προφυλακτικὴν δύναμιν καὶ τὰ πολυειδῆ καταχύσματα ἐξευμενιστικὴν καὶ οὕτω ἐξαγγέλλουν σαφῶς τοὺς λησμονηθέντας προσωπικοὺς δαίμονας, εἶναι δύσκολον τὸ ὑνὶ καὶ τὰ παρόμοια νὰ στεροῦνται τοῦ σπουδαίου τούτου δαιμονικοῦ περιεχομένου. Εἰς τὰ καταχύσματα βλέπομεν καθαρά, ὅτι σύντροφος καὶ ἀμέσως ἀκόλουθος τῆς ἰδέας τοῦ μειλιγμοῦ εἶναι ἡ ἰδέα τῆς ποθητῆς τεκνογονίας. Εἶναι ἄρα οἱ μειλισσόμενοι δαίμονες οἱ αὐτοί, οἵτινες ἐπιφέρουν τὴν τέλεσιν τῆς μοναδικῆς εὐχῆς (²). Ὑπὲρ παίδων καὶ γαμηλίου τέλους (Αἰσχ. Εὐμ. 834) ἐθυσίαζον ἐν Ἀθήναις εἰς τὰς Εὐμενίδας! Ἡ αὐτὴ φοβερὰ Ἑκάτη εἶναι καὶ Κου-

---

(¹) Λαογρ. Γ' 157, 1. 504-6.

(²) Ὁ *Samter* (Familienf. 1 κέ.) ἔδειξε κατὰ τοῦ Mannhardt, ὅτι ἡ ἀρχικὴ σημασία τῶν καταχυσμάτων ἦτο ἐξευμενιστική.

ροτρόφος καὶ Γενετυλλὶς καὶ Εἰλείθυια. Οἱ δαίμονες καὶ αἱ ἐξ αὐτῶν ἀναπτυχθεῖσαι θεότητες διετήρησαν πάντοτε τὰς δύο ἀντιθέτους καὶ ἐναλλασσομένας ὄψεις (¹). Δυνάμεθα οὕτω νὰ παρακολουθήσωμεν κατὰ τὴν ἀρχαιότητα τοὐλάχιστον, πῶς οἱ ἀρχικῶς ἐπίφοβοι δαίμονες τῆς πρώτης συνουσίας ἀποβαίνουν εὐμενεῖς καὶ ὀνομάζονται Ὑμέναιος, Πρίαπος, Λεύκιππος, Διόνυσος, Mutunus, Tutunus ἢ ὅπως ἄλλως (²). Ὁ τυπικὸς ἱερὸς γάμος μετὰ τῶν φαλλικῶν δαιμόνων ἐξησφάλιζεν ἀπὸ τῶν κινδύνων καὶ ἐπέφερεν τὴν ἄρσιν τοῦ tabou, ὡς λέγεται σήμερον. Αἱ μορφαὶ αὗται τοῦ ἱεροῦ γάμου διετηρήθησαν μέχρις ἡμῶν πολὺ ὀλίγον, καὶ μάλιστα αἱ τελειότεραι. Ἓν τοιοῦτον ἴχνος νομίζω τὴν πολὺ διαδεδομένην συνήθειαν νὰ κατασκευάζουν τὰ στέφανα ἐκ κλήματος (³), ἀνήκοντος εἰς τὸν Διόνυσον, τὸν νυμφίον τῶν μυστηρίων καὶ θεὸν τοῦ γάμου. Ἡ ἰδανικωτέρα μορφή, ὁ ἱερὸς γάμος τοῦ Διὸς καὶ τῆς Ἥρας, ὁ τελούμενος ὑπὸ τῶν μελλογάμων (⁴), ἔχει σήμερον ὡς ἀντίστοιχον τὴν εὐλογίαν τῆς ἐκκλησίας (⁵). Ἀλλ' ἦτο φυσικὸν νὰ διατηρηθοῦν αἱ πρωτόγονοι στοιχειώδεις μορφαὶ τοῦ ἱεροῦ γάμου. Μήπως δὲν εἴδομεν ἤδη, ὅτι τὸ ὑνὶ σημαίνει τὸν φαλλόν;

Εἰς τὰς ὑπὸ τοῦ Dieterich (Mutter Erde σ. 47, 1) καταλεγομένας μαρτυρίας περὶ τοῦ ἀρότου κτλ. ἐν σχέσει πρὸς τὴν γένεσιν τῶν ἀνθρώπων παρελείφθη μία, ἥτις δι' ἡμᾶς ἐνταῦθα εἶναι σπουδαιοτάτη. Κατὰ τὸν Ἀρτεμίδωρον (Ὀνειροκρ. II, 24): *ὕνις δὲ καὶ ὁ λεγόμενος μίσγος καὶ θρίναξ καὶ πτύον βλάβην καὶ ἀποβολὴν σημαίνουσιν· ἰδίως δὲ ἡ ὕνις, ὡς πολλάκις ἐτήρησα, τὸ αἰδοῖον τοῦ ἰδόντος σημαίνει, ὅθεν οὔτε ἀπολλυμένη ἐστὶν ἀγαθὴ οὔτε κατασσομένη.* Πρὸς ταῦτα δὲν εἶναι ἄσχετον τὸ ὀνειροκριτικὸν τῆς Ἑλένης Φουρλάναινας, ὅπως τὸ κατέγραψα εἰς Βουρνικᾶν τῆς Λευκάδος: «Ὅταν ἰδῇ ὁ

(¹) *Ἔφυγον κακόν, εὗρον ἄμεινον,* ἦτο τὸ σπουδαῖον ἐπιφώνημα τῶν γάμων καὶ τῶν παραπλησίων μυστικῶν τελετῶν. Ἰδὲ *Harrison,* Prolegomena σ. 532,3 κέ.

(²) *Nilsson,* Griech. Feste σ. 369 κέ. *Ἀδαμαντίου,* ἐν Λαογρ. Γ' 87 κέ., 104 κέ.

(³) *Πολίτης,* Λαογρ. Σύμμ. Β' σ. 257 κέ.

(⁴) Ἱερὸς γάμος· οἱ γαμοῦντες ποιοῦσι τῷ Διῒ καὶ τῇ Ἥρᾳ ἱεροὺς γάμους. Lex. rhet. p. 670, 28.

(⁵) Πρβλ. τὴν γνωστὴν εὐχήν: Εὐλογητὸς εἶ, Κύριε ὁ Θεός, ὁ τοῦ μυστικοῦ καὶ ἀχράντου γάμου ἱερουργὸς κ. τ. λ.

γεωργός, ὅτι χάνει τ' ἀλέτρι ἢ τοῦ τσακιστῇ, δὲν εἶναι καλό· θὰ πεθάνῃ». Ἓν ἄλλο φαινομενικῶς ἄσημον περιστατικὸν δηλώνει τὴν ἱερὰν σπουδαιότητα τοῦ ὑνίου ὡς μέσου καλλιεργείας. Εἰς τὸ Λιγουριὸ παρὰ τὸ ἱερὸν τῆς Ἐπιδαύρου κατὰ τὴν ἡμέραν τῆς πρώτης σπορᾶς «ζεύουν τὰ βόϊδια καὶ πρὶν ἀρχινήσουν τὸ σπόρο παίρνουν τὸ ῥόϊδο καὶ τὸ βαρᾶν ἀπάνω στὸ ἑνὶ τ' ἀλετριοῦ, ἀνακατεύουν κάμποσα σπειριὰ ῥόϊδο μὲ τὸ σπόρο στὴν ποδιά τους καὶ τὸν πετᾶνε λέγοντα καλὰ μπερκέτια» (Λαογρ. Ε΄ σ. 675 Δ. Εὐαγγελίδης). Κατὰ τὸν αὐτὸν καιρὸν τῆς πρώτης σπορᾶς εἰς τὸ Κεφαλόβρυσον «βάζουν μῆλο, σουτζούκια, ῥόϊδο, κοκκόσιες, καρύδια, τοὺς σπάζουν ἀπάνου στὸ ὑνὶ καὶ τρῶνε». Ἕκαστος ἐννοεῖ, ὅτι τὸ σπάσιμο τοῦ ῥόϊδου ἢ τῶν καρυδιῶν ἐπὶ τοῦ ὑνίου κατὰ τὴν κρίσιμον ἡμέραν, ὅτε γίνονται προσφοραὶ πρὸς ἐπιτυχίαν τῆς σπορᾶς, εἶναι σημαντικόν. Ὡς αἱ παραστάδες τῆς θύρας ἢ τὸ κατώφλιον κατὰ τὸν γάμον εἶναι καὶ τὸ ὑνὶ κατὰ τὴν ἄροσιν ἕδρα δαιμονικῆς δυνάμεως, πρὸς ἣν ἀπευθύνονται τὰ σημαντικὰ μειλίγματα.

Οὕτω βλέπομεν, ὅτι ἐπὶ τοῦ ὑνίου συνυπάρχουν δύο θαυμάσιαι, δηλ. δαιμονικαί, δυνάμεις, ἡ τῆς τεκνογονίας καὶ ἡ τῆς βλαστήσεως τῶν καρπῶν τῆς γῆς. Ὁ λόγος τῆς συνενώσεως εἶναι, ὡς ἤδη ἐν ἀρχῇ εἴπομεν, ἡ παγκόσμιος λαϊκὴ ἀντίληψις, ἥτις καὶ μέχρι σήμερον δὲν ἔχει ἐντελῶς σβεσθῆ, ὅτι αἱ δύο αὗται ἐνέργειαι εἶναι ἐντελῶς ὅμοιαι ἢ ἓν καὶ τὸ αὐτό.

Ἡ ταύτισις ἔσχεν ἀποτελέσματα καὶ εἰς τὴν γλῶσσαν, ὥστε τὸ *λίκνον* νὰ εἶναι ὄχι μόνον τὸ πλεκτὸν γεωργικὸν σκεῦος, δι' οὗ ἐκκαθαρίζεται καὶ συγκομίζεται ὁ καρπός, ἀλλὰ νὰ σημαίνῃ καὶ τὴν μικρὰν κλίνην τοῦ ἀρτιγεννήτου. Προσέτι κατὰ τὴν αὐτὴν λαϊκὴν ἀντίληψιν δὲν ἀρκεῖ ἡ συνένωσις τῶν δύο ἐνεργειῶν, ὥστε νὰ ἐπιφέρῃ τὴν ἐπίτευξιν τοῦ ἑνὸς ἢ τοῦ ἑτέρου σκοποῦ. Εἶναι ἀνάγκη ἑκάστη ἐκ τῶν ἐπιχειρήσεων νὰ ἐνεργῆται κατὰ τὴν ἀρχὴν τοὐλάχιστον κατά τινα ὑπερφυσικὸν τρόπον. Ὑπενθυμίζομεν τὴν μελανόγραφον κύλικα τῆς Φλωρεντίας, ὅπου ἰθυφαλλικοὶ δαίμονες σύρουν πελώριον φαλλόμορφον ἄροτρον. Ἐπὶ ἄλλων ἱκανῶν ἀγγειογραφιῶν βλέπομεν, πῶς οἱ ἐνίοτε ἀξίνας χειριζόμενοι Σάτυροι ἢ ἄλλοι δαίμονες παρίστανται ἔκπληκτοι εἰς τὴν θαυμασίαν ἀνάδυσιν τῆς Κόρης, τῆς Πανδώρας, ἢ Ἀνησιδώρας καὶ τοῦ Διονύσου, θεοτήτων σημαν-

τικῶν τῆς καρποφόρου παμμήτορος Γῆς (¹). Σημειώνομεν, ὅτι αἱ πελεκοειδεῖς ἀξῖναι εἶναι πρόδρομοι τοῦ ἀρότρου καὶ ὁμόσημοι. Ἀλλὰ πλὴν τῶν εἰκόνων ἔχομεν πλείστας εἰδήσεις περὶ τῆς λατρείας τῆς Δήμητρος καὶ τῶν ἄλλων μητρικῶν θεοτήτων, τῶν ἐκπροσωπήσεων τῆς πολὺ ὀλίγον προσωπικῆς Γῆς, ἔνθα πρόκειται καὶ περὶ τῶν δύο ὁμοίων σκοπῶν καὶ ὅπου οἱ δαίμονες καὶ οἱ θεοὶ οὐδέποτε ἀπουσιάζουν. *Ἐκ σέο* (τῆς Γῆς δηλ.) *τ' εὔπαιδές τε καὶ εὔκαρποι τηλέθουσι* κατὰ τὸν Ὁμηρ. Ὕμνον 30, 5. Κατὰ τὸ διδακτικώτατον περίφημον σχόλιον τοῦ Λουκιανοῦ (Ἑταιρ. διαλ. II, 1): *θεσμοφόρια ἑορτὴ Ἑλλήνων μυστήρια περιέχουσα. . . . τὰ δὲ αὐτὰ καὶ ἀρρητοφόρια καλεῖται καὶ ἄγεται τὸν αὐτὸν λόγον ἔχοντα περὶ τῆς τῶν καρπῶν γενέσεως καὶ τῆς τῶν ἀνθρώπων σπορᾶς.* Παρ' ὅλην ὅμως τὴν σπουδαιότητα καὶ ἀφθονίαν τῶν ἐκ τῆς ἀρχαιότητος εἰδήσεων δι' ἡμᾶς προέχουν τὰ καὶ σήμερον ἔτι διατηρούμενα σχετικὰ ἔθιμα, ἐξ ὧν τὴν πρώτην θέσιν κατέχει ἡ τελετὴ τῆς Τυρινῆς δευτέρας εἰς τὴν Βιζύην τῆς Θράκης (²). Οἱ μετημφιεσμένοι Καλόγεροι μὲ δορὰς αἰγείας, ἐξ ὧν ὁ εἷς κρατεῖ φαλλοειδῆ ῥάβδον, ὁ ἄλλος τόξον, οἱ Κατσίβελοι, ἡ Βάβω, τὰ κορίτσια, παίζουν φανερῶς τὸν ῥόλον δαιμόνων. Τελεῖται ἄροτος ἱερὸς εἰς ἐπίτευξιν εὐετηρίας. Κατασκευάζεται τυπικῶς τὸ ἀναγκαῖον ὑνὶ εἰς τὸ μέσον τοῦ χωρίου. Εἰς τὸν ζυγὸν τοῦ ἀρότρου ζεύγνυνται τὰ κορίτσια (³), ὁ Καλόγερος κρατεῖ ὄπισθεν τὸ ἄροτρον. Τὸ μωρὸ εἰς τὸ καλάθι τῆς Βάβως μεγαλώνει ἔξαφνα καὶ θέλει γυναῖκα. Ἀκολουθεῖ γάμος, φόνος τοῦ γαμβροῦ καὶ ἀνάστασις. Οὕτω τὸ ὅλον ἀποβαίνει στοιχειώδης μὲν ἀλλὰ σαφὴς ἀρκετὰ δραματικὴ παράστασις, δι' ἧς ἐπιτυγχάνεται κατὰ τρόπον ὑπερφυσικὸν ὄχι μόνον ἡ εὐετηρία ἀλλὰ καὶ ἡ ἀναπόσπαστος εὐτυχία τοῦ ἀνθρώπου διὰ τῆς εὐεξίας, τοῦ γάμου καὶ τῆς νέας ζωῆς.

Διὰ νὰ τελειώνωμεν τώρα δὲν ἀπομένει εἰμὴ νὰ ζητήσωμεν, ἂν τὸ ἑρμηνευθὲν ὡς ἀνωτέρω γαμήλιον νεοελληνικὸν ἔθιμον τοῦ ὑνίου ἢ τοῦ ἀρότου ἀπαντᾷ καὶ εἰς ἄλλους λαοὺς καὶ εἰς τὴν ἑλληνικὴν

(¹) *Harrison,* Prolegomena σ. 276 κέ. εἰκ. 67-71. Themis, εἰκ. 124-6, σ. 423.

(²) *Dawkins,* Journal Hell. St. 1906, σ. 191 κέ., The modern carnival in Thrace and the cult of Dionysos.

(³) Παρέλειψεν ὁ κ. *Dawkins* νὰ ὑπομνηματίσῃ τὸ σημαντικὸν τοῦτο χαρακτηριστικὸν τοῦ ἱεροῦ ἀρότου (ἑ. ἀ. σ. 203) εἰς τὴν ἄλλως λαμπρὰν μελέτην του.

ἀρχαιότητα. Ἡ ζήτησις αὕτη εἶναι ἀναγκαία διὰ τὴν ἐξακριβωθεῖσαν ἀρχέγονον μορφὴν τοῦ ἐθίμου. Ὡς πρὸς τοὺς ἄλλους λαοὺς λοιπὸν δὲν κατώρθωσα νὰ εὕρω παρὰ μίαν μόνον μνείαν τοῦ ὑνίου εἰς γάμον ἐν Σερβίᾳ (¹). «Ὅταν ὁ γαμβρὸς φθάσῃ εἰς τὴν οἰκίαν τῆς κόρης, ἀνταλλάσσει φίλημα μὲ τὴν πενθεράν, ἥτις κατὰ τὴν ἀφίππευσιν ὑποβάλλει εἰς αὐτὸν ὑνὶ διὰ νὰ πατήσῃ». Εἶναι κατὰ ταῦτα πιθανόν, ὅτι τοῦ ἐθίμου θὰ διετηρήθησαν μικρὰ καὶ ἀφανῆ λείψανα, ὥστε νὰ διαφύγουν τοὺς λαογράφους. Ἐκ τῆς ἀρχαιότητος καὶ πρὸ πάντων τῆς ἑλληνικῆς αἱ εἰδήσεις περὶ τοῦ γάμου εἶναι πολὺ πενιχραί. Ὅμως αἱ ἐκ τῆς γλώσσης ἐνδείξεις, ἐξ ὧν ὑποβλητικὴ κυρίως εἶναι ἡ τυπικὴ φράσις τῶν ἀττικῶν συμβολαίων γάμου *ἐπὶ παίδων γνησίων ἀρότῳ* καὶ ἡ γνωστὴ ἰδιότης τῶν ἀρχαίων, ὅτι δὲν ἐνησμένιζον εἰς ἀφῃρημένας ἐκφράσεις, ἐπιβάλλουν νὰ δεχθῶμεν γενικῶς, ὅτι κατὰ τοὺς γάμους θὰ ἐτέλουν τινὰ τυπικὸν ἱερὸν ἄροτον. Ὁ Πλούταρχος εἰς Γαμ. παραγγ. 42 γράφει: *Ἀθηναῖοι τρεῖς ἀρότους ἱεροὺς ἄγουσι, πρῶτον ἐπὶ Σκίρῳ τοῦ παλαιοτάτου τῶν σπόρων ὑπόμνημα, δεύτερον ἐν τῇ Ῥαρίᾳ, τρίτον ὑπὸ πόλιν τὸν καλούμενον Βουζύγιον, τούτων δὲ πάντων ἱερώτατός ἐστιν ὁ γαμήλιος σπόρος καὶ ἄροτος ἐπὶ παίδων τεκνώσει.* Ἐντεῦθεν ἐξάγει ὁ Dieterich (Mutter Erde σ. 47, 1) τὴν ὕπαρξιν ἀρότου πραγματικοῦ κατὰ τὸν γάμον. Ἀλλὰ κατὰ τὴν συνήθειαν τοῦ φιλοσοφοῦντος φίλου τῶν νεογάμων αἱ πραγματικαὶ εἰδήσεις περὶ τῶν ἱερῶν ἀρότων προτάσσονται, ἵνα στηριχθῇ καλύτερον ἡ περὶ τῆς ἠθικῆς ἀξίας τοῦ νομίμου γάμου γνώμη καὶ τίποτε ἄλλο. Τοὐναντίον εἰς τὴν ἀρχὴν τοῦ αὐτοῦ βιβλίου ἀναφέρεται ὁ ἐπίσημος πάτριος θεσμὸς *(Μετὰ τὸν πάτριον θεσμόν, ὃν ὑμῖν ἡ τῆς Δήμητρος ἱέρεια συνειργνυμένοις ἐφήρμοσεν)*, καθ' ὅν, ἀντιστοιχοῦντα πρὸς τὸ ἰδικόν μας στεφάνωμα, δὲν εἶναι ἀπίθανον νὰ ἐτελεῖτο ὁ μυστικὸς γάμος διὰ τυπικῆς παραστάσεως ἱεροῦ ἀρότου. Μίαν ἄλλην ὑπόδειξιν ὑποπτεύω εἰς τὸ Βουκόλιον. Ἐντὸς τούτου γνωρίζομεν, ὅτι κατὰ τὴν β´ ἡμέραν τῶν Ἀνθεστηρίων ἐγίνετο ὁ ἱερὸς γάμος τοῦ Διονύσου καὶ τῆς βασιλίννης (Ἀριστ. Ἀθην. Πολ. III, 5). Ἡ θέσις καὶ ἡ σημασία τοῦ Βουκολίου ἀμφισβητοῦνται. Μὴ ἐκλήθη οὕτω ἐκ τῆς ἐκεῖ συντηρήσεως ἱερῶν βοῶν, (ὡς π. χ. τῶν

(¹) *Fr. Krauss,* Sitte und Brauch der Südslaven σ. 436.

Βουζυγῶν) οἵτινες ἐχρησιμοποιοῦντο εἰς παράστασιν ἀρότου κατὰ τὸν σπουδαιότατον ἱερὸν γάμον;

Δὲν θὰ ἐπιμείνωμεν περισσότερον εἰς τὴν ἐξέτασιν τοῦ γάμου τῶν ἀρχαίων. Ἀρκεῖ ἐπὶ τοῦ παρόντος νὰ τονίσωμεν, ὅτι καθόλου ἄσχετον δὲν εἶναι τὸ ἐξετασθὲν νεοελληνικὸν ἔθιμον πρὸς τὴν ἀρχαιότητα. Ἡ μεγάλη ἐπέκτασις αὐτοῦ ὄχι μόνον εἰς τὴν ἠπειρωτικὴν Ἑλλάδα, ἀλλὰ καὶ εἰς τὰς νήσους, καὶ ἡ σπουδαιότης τοῦ περιεχομένου ἀποκλείουν ὁριστικῶς κάθε ἰδέαν περὶ ξένης ἐξ ἄλλων λαῶν ἐπιδράσεως. Βεβαιώνεται οὕτω σημαντικὸν ἀρχαιοπρεπὲς στοιχεῖον τοῦ σημερινοῦ γάμου, τοῦ ὁποίου ἄλλως ἡ συντηρητικότης καὶ γνησία ἑλληνικότης εἶναι πρὸ πολλοῦ γνωστή.

ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑΚΑ ΤΙΝΑ ΕΠΩΝΥΜΑ ΕΚ ΚΡΗΤΗΣ

ΥΠΟ

ΣΤΕΦ. ΞΑΝΘΟΥΔΙΔΟΥ

Ἐξετάζων ἄλλοτε τὴν ἀρχὴν τοῦ συχνοῦ ἐν Κρήτῃ οἰκογενειακοῦ ἐπωνύμου *Μιλιαρᾶς* (1), προελθόντος ἐξ ἀχρήστου σήμερον ἐπαγγελματικοῦ ἐπιθέτου *μιλιαρᾶς* (=λεβητοποιός), παρετήρησα ὅτι καὶ ἄλλα ὅμοια οἰκογενειακὰ ἐπώνυμα κυκλοῦνται σήμερον ἐν Κρήτῃ καὶ ἐν τῇ ἄλλῃ Ἑλλάδι, ὧν ἢ ἐντελῶς ἐλησμονήθησαν αἱ ἐξ ὧν παρήχθησαν λέξεις ἢ ἀμυδρῶς μόνον ἐνιαχοῦ ὑποφαίνονται.

Καταχωρίζω κατωτέρω τινὰ τούτων, τὰ χαρακτηριστικώτερα ἐξ ὅσων ἔχω ἀπαντήσει κατὰ τὰ τελευταῖα ἔτη, ἀφ' οὗ δηλ. μοῦ ἐδόθη ἀφορμὴ νὰ προσέξω εἰς τὴν τάξιν ταύτην τῶν ἐπωνύμων, εὑρὼν τὰ πολλὰ ἐξ αὐτῶν εἰς τοὺς δημοτικοὺς καταλόγους τῆς Κρήτης ἢ ἀκούσας αὐτὰ ὁ ἴδιος.

I. ***Ἀμιρᾶς***, ***Ἀμιραδάκις***. Ὡς οἰκογενειακὸν ἐπώνυμον ἀκούεται εἰς τὰ Σφακιά, τὰ Χανιά, τὸ Ἡράκλειον καὶ εἰς τὴν ἄλλην Ἑλλάδα. Ὑπάρχει καὶ χωρίον τ' *Ἀμιρᾶ* εἰς τὴν ἐπαρχίαν Βιάννου (2). Εἶναι ἡ Ἀραβικὴ λέξις amir, ἣν παρέλαβον καὶ μετεχειρίσθησαν οἱ Βυζαντηνοὶ μάλιστα εἰς δήλωσιν Ἀράβων ἢ ἄλλων Μουσουλμάνων Σουλτάνων, Βασιλέων, Ἡγεμόνων. Ἄλλος τύπος τῆς λέξεως εἶναι τὸ Ἐμίρης καὶ Ἀμίρης (3). Ἐξ αὐτῶν παρέμεινε καὶ παρ' ἡμῖν εἴτε ἐπὶ

(1) Λεξικογραφικὸν Ἀρχεῖον τῆς μέσης καὶ νέας ἑλληνικῆς. Ἐν Ἀθήναις, 1920 τομ. Ε΄. σελ. 92 κέξ.

(2) Στατιστικὴ Κρήτης ὑπὸ *Ν. Σταυράκη*. Ἀθην. 1890, σ. 1 ἀριθ. 985.

(3) Πρβλ. Ἐρωτόκριτον ἐκδ. Ξανθουδ. σελ. 488.

τῆς αὐτῆς σημασίας εἴτε καὶ ἐπὶ τροπικῆς, ὡς εὑρίσκεται παρ' Ἐρωτοκρίτῳ καὶ Ἐρωφίλῃ. Ἐνιαχοῦ τῆς Ἑλλάδος τὸ *Ἀμιρᾶς* καὶ θηλ. *Ἀμίρισσα* ἀκούονται καὶ ὡς βαπτιστικὰ ὀνόματα (1). Ὡς οἰκογενειακὸν ἐπώνυμον τὸ *Ἀμιρᾶς* ἦτο ἐν χρήσει ἀπὸ τῆς Βυζαντ. ἐποχῆς (2), ἐντεῦθεν δ' ἐξηγεῖται καὶ τὸ ὄνομα τοῦ χωρίου *τ' Ἀμιρᾶ,* εἶναι δὲ γνωστὸς καὶ ὁ *Ἀμιρούτζης* ὁ Τραπεζούντιος στιχουργός (3).

Οὕτω παρέμεινεν ὡς ἐπώνυμον καὶ ὡς κύριον ὄνομα τὸ Ἀμιρᾶς μέχρι σήμερον.

II. ***Ἀρχαύλης.*** Τὸ ἐπώνυμον τοῦτο εὗρον εἰς τὰ χωρία Ἁγ. Κωνσταντῖνον καὶ Φαρσάρω Λασιθίου, εἰς Βαρβάρους Πεδιάδος, εἰς Κριτσὰν Μεραμπέλλου, καὶ Χουμέρι Μονοφατσίου κλπ. Τὸ ἀπήντησα καὶ εἰς τὰ ἐκ τῆς ἑνετοκρατίας συμβόλαια τῆς μονῆς Ἀρετίου (4). Ἦτο ἄρα ἀπὸ αἰώνων εὔχρηστον ἐν Κρήτῃ ὡς ἐπώνυμον. Πόθεν ὅμως προῆλθεν; Ἐν Κρήτῃ σήμερον οὔτε ὡς ἐπαγγελματικὸν οὔτε ἄλλως σῴζεται εἰ μὴ ὡς οἰκογενειακὸν ἐπώνυμον. Ἐσώθη ὅμως ἀλλαχοῦ. Εἰς τὸ Ἀρχεῖον τοῦ Ἱστορικοῦ Λεξικοῦ εὕρηνται τὰ ἑξῆς δύο δελτία ἀναγράφοντα καὶ ἑρμηνεύοντα αὐτό· 1) «*ἀρχαύλης* ὁ ἀρχιποιμήν, ὁ ἀρχιαυλής, ἐπειδὴ οἱ ποιμένες παίζουσιν αὐλὸν» Σῦρος Χ. Δ. 2) «*ἀρχαύλης* ὁ κύριος τοῦ ποιμνίου (ἄρχων-αὐλὴ) ἐκ Σίφνου. Ἐφημ. Φιλομαθῶν τόμ. Ε΄. ἀριθ. 242.» Τὸ ἐπίθετον ἐπὶ τοιαύτης σημασίας μετεχειρίσθη καὶ ὁ ἐκ Σίφνου ποιητὴς Γριπάρης (5).

Ὁ ἐκ Σύρου καταγράψας τὸ *ἀρχαύλης* ἐσχέτισεν αὐτὸ πρὸς τὸν αὐλόν, ἐπειδή, ὡς λέγει, οἱ ποιμένες παίζουσιν αὐλόν· ἡ ἑρμηνεία αὕτη μοὶ φαίνεται ἄστοχος. Ὁ ἐκ Σίφνου συλλογεὺς ὑπέδειξε τὴν ὀρθὴν ἐτυμολογίαν *(ἄρχων-αὐλή).* Πιστεύω ὅτι τὸ *ἀρχαύλης* γενόμενον ἐκ τοῦ *ἄρχω* καὶ *αὐλὴ* ἔχει τὴν ἀρχήν του ἀπὸ παλαιῶν χρό-

---

(1) *Ἀ. Μπούτουρα,* Τὰ νεοελλην. κύρια ὀνόματα. Ἀθην., 1912 σελ. 108-109.

(2) Ἴδ. Byzant. Zeitschrift XI 406.

(3) *Krumbacher,* Geschich. Byzant. Litter.² 121, 122, 785 καὶ Δελτίον Ἱστορ. καὶ ἐθνολ. Ἑταιρ. II. 275 ἑξ.

(4) Χρισταν Κρήτη τομ. Α΄ σελ. 91, 107, 108, 131, 138. Εἶναι ὁ Γεράσιμος Ἀρχαύλης οἰκονόμος (καὶ κελλάρις) τοῦ Ἀρετίου.

(5) *Ἰωάν. Γριπάρη,* Σκαραβαῖοι καὶ Τερακότες, Ἀθῆναι 1919. Καὶ τὸ ἐπώνυμον *Γριπάρις* προῆλθεν ἐκ τοῦ ἐπαγγελματικοῦ *γριπάριος* (ἁλιεύων διὰ *γρίπου*), ὡς ἡρμήνευσεν ὁ κ. *Φ. Κουκουλὲς* ἐν ἀνακοινώσει ἐν τῇ Βυζαντ. Ἑταιρ. Ἀθηνῶν.

νων, καίπερ μὴ παραδοθὲν ἡμῖν ὑπὸ τοῦ γραπτοῦ λόγου, ὅπως καὶ τόσα ἄλλα, ἃ διέσωσε μόνον ἡ προφορικὴ παράδοσις, ἐσήμαινε δὲ τὸν *ἄρχοντα τῆς αὐλῆς*, ἤτοι τῆς μάνδρας, τὸν ἀρχιποίμενα ἢ τὸν κύριον τοῦ ποιμνίου· διότι ἡ λέξις *αὐλὴ* καὶ τὸ ὑποκοριστικὸν *αὔλιον* ἐδήλου πλὴν τῆς κοινῆς σημασίας καὶ τὴν μάνδραν καὶ παρ' ἀρχαίοις καὶ μεταγενεστέροις (1). Ἐκ τοιαύτης σημασίας προῆλθε καὶ τὸ σύνθετον *αὐλοστατεῖν* (2), τὸ δὶς εὑρισκόμενον εἰς ἐπιγραφὴν Ἰτάνου τοῦ 3 π. Χ. αἰῶνος, καὶ τὸ ἐμπρόθετον *ἐναυλοστατεῖν* (3), σημαίνοντα προφανῶς τὸ μανδρίζειν, σταβλίζειν τὸ ποίμνιον. Τοιαύτη, ὡς πιστεύω ἡ ἀρχὴ καὶ ἡ σημασία τοῦ ἀρχαύλης, ἐξ οὗ τὸ οἰκογενειακὸν ἐπώνυμον Ἀρχαύλης.

Σημ. Παρετήρησα τελευταῖον τὴν λέξιν τοῦ Ἡσυχίου «*ἀρχιλλάν*, ἀρχιποίμενα. Κρῆτες». Θεωρῶ νῦν πιθανώτατον ὅτι ἐν τῇ Ἡσυχ λέξει ἔχομεν τὸ ζητούμενον, καὶ ὅτι ὁ Λεξικογράφος θὰ εἶχε γράψει «*ἀρχαύλαν*, ἀρχιποίμενα, Κρῆτες».

III. ***Βάϊλος, Βαϊλάκις*** καὶ ***Μπαϊλάκις, Μπαλῆς, Βαλῆς, Βαλάκις.*** Τὰ εὗρον καὶ τὰ ἤκουσα εἰς τὰ χωρία Ποταμιὲς Πεδιάδος, Ἀνώπολιν καὶ Ἀσκύφου Σφακίων, εἰς Σέλινον, Χανιὰ καὶ ἀλλαχοῦ. Ἐκ τοῦ λατιν. bajulus, σημαίνοντος τὸν ἀχθοφόρον, γραμματοκομιστὴν ἢ τὸν νεκροφόρον, καὶ τοῦ μεταγενεστέρου λατιν. bajulus, δηλοῦντος τὸν παιδαγωγὸν ἢ παιδοτρίβην καὶ τὸν ἐπίτροπον ἄρχοντός τινος, καὶ εἰδικῶς τὸν ἐν Κωνσταντινουπόλει ἐπίτροπον τῆς Ἑνετικῆς δημοκρατίας μετεβιβάσθη ἡ λέξις *μπάϊλος* εἰς τοὺς Βυζαντηνοὺς ἐπὶ τῶν αὐτῶν σημασιῶν, καὶ οὕτως ἀπαντᾷ παρ' αὐτοῖς ὑπὸ τοὺς τύπους *Βάϊλος, Βάγυλος, Βάϊουλος, Μπάϊλος* εἰς Βυζαντ. συγγραφεῖς, λ. χ. παρὰ Θεοφάνει, Κεδρηνῷ, Κωδινῷ κλπ. (4), ἐπεκράτησε δὲ καὶ κατέστη κοινὴ μάλιστα εἰς τὰς φραγκοκρατουμένας χώρας ὑπὸ τοὺς ἀνω-

---

(1) Ἰλιάδ. Δ 433, Ξενοφ. Ἑλλ. 3, 2, 4 Ὁμηρ. ὕμν. εἰς Ἑρμῆν 103. Ἴδε καὶ Λεξ. Liddel-Scott ἐν τῇ λέξει. Καὶ σήμερον εἰς τὰ χωρία ἡ αὐλὴ τῆς οἰκίας χρησιμεύει καὶ ὡς μάνδρα τῶν ποιμνίων, μάλιστα κατὰ τὴν νύκτα.

(2) Ἐδημοσιεύθη ὑπὸ *Ad. Reinach* εἰς τὴν Revue des études grecques XXIV (1911) σελ. 380 καὶ 389.

(3) Αὐτόθι.

(4) Ἴδε τὰς λέξεις εἰς *Du Cange*, Glossar. med. et infimae Latinitatis καὶ Graecitatis.

τέρω τύπους καὶ ὑπὸ τὸν τύπον *Μπαλῆς* ἐκ τοῦ Γαλλικοῦ Bailli. Εἰς τὸ χρονικὸν τοῦ Μορέως (1) εὕρηται *μπάϊλος* δηλῶν τὸν διοικοῦντα χώραν ὡς ἐπίτροπον τοῦ Ἡγεμόνος. Εἰς δὲ τὸ χρονικὸν τοῦ Κυπρίου Μαχαιρᾶ εὕρηται *μπαλῆς* καὶ *ἐμπαλῆς*, ἐξ αὐτοῦ δὲ ἀκούεται σήμερον ἐν τῇ γλώσσῃ τῶν Κυπρίων τὸ ῥῆμα *baϊλίζω* σημαῖνον τὸ περιποιοῦμαι καὶ μάλιστα ἀσθενῆ καὶ τὸ διατρέφω (2). Ἡ λέξις λησμονηθεῖσα σήμερον παρέμεινε μόνον ὡς οἰκογεν. ἐπώνυμον (3).

IV. **Βλαττᾶς, Βλαττάκις** καὶ **Βλαντῆς.** Οἰκογεν. ἐπώνυμα εἰς Ἀνώγεια Μυλοποτάμου, Πόμπιαν καὶ Κρότον Μεσσαρᾶς, Σπῆλι Ἁγ. Βασιλείου, Ρέθυμνον, Χανιὰ καὶ ἀλλαχοῦ. Προῆλθε βεβαίως ἐκ τοῦ ἐπαγγελματικοῦ *Βλαττᾶς* τοῦ δηλοῦντος παρὰ Βυζαντίνοις τὸν κατασκευάζοντα ἢ πωλοῦντα *βλαττία*, ἤτοι σηρικὰ ὑφάσματα. Ὁ Δουκάγγιος (4) οὕτως ἑρμηνεύει τὴν λέξιν, «*βλαττᾶς*, blattae artifex, Gloss. MSS. ταλασιουργός, ὁ ἐξαμιτοποιός, ὁ βλαττᾶς, ὁ ἐριουργός».

Ἡ λέξις ἔχει τὴν ἀρχὴν εἰς τὸ λατιν. blatta, δηλοῦν τὴν πορφύραν καὶ τὸν ἐξ αὐτῆς λαμβανόμενον βαφικὸν χυμόν, τὸν χρησιμεύοντα πρὸς βαφὴν τῶν πορφυρῶν σηρικῶν ὑφασμάτων (5). Ἐκ τῆς λατιν. παρέλαβον τὴν λέξιν οἱ Βυζαντῖνοι καλοῦντες *βλάττην* καὶ *βλάττιον* καὶ *βλαττίον* καὶ *βλαττὶν* τὴν πορφύραν, τὸν βαφικὸν χυμὸν καὶ συνηθέστερον τὸ πορφυροῦν ὕφασμα μάλιστα τὸ σηρικόν(6). Ἐκ τούτου παρέμεινε καὶ μέχρι ἡμῶν ἡ λέξις ἀκουομένη ἐνιαχοῦ καὶ μετ' ἐρρίνου *βλαντίν* λ. χ. ἐν Καρπάθῳ ὑπάρχει παροιμία «ἂν ἐξεπέσῃ τὸ *βλαντὶ* γαάρου στρατοῦρα δὲν γίνεται» (7). «*Βλαντὶ* καὶ *ξεβλαντὶ* = ἀρχαῖον πολυτελὲς περιτείλημα, ἔνδυμα τῶν παίδων»

---

(1) ἐκδ. *J. Schmitt*, στ. 1877, 1904, 2243.

(2) *Ἀθ. Σακελλαρίου*, Κυπριακά, Ἀθην., 1891, τομ. Β'. 484.

(3) Καὶ ὡς τοπωνυμικὸν εὕρηται ἡ λέξις ἐν Κρήτῃ εἰς τὸ χωρίον τῆς ἐπαρχίας Μονοφατσίου *Βαλῆ*, καὶ εἰς τὸν ὅρμον *Μπαλῆ* τοῦ Μυλοποτάμου.

(4) Glossar. med. graec. ἐν λέξει *Βλάτιον*.

(5) Ἴδε Λατιν. Λεξικὸν *Georges* ἐν λεξ. blatta καὶ *Κουμανούδη*, Συναγωγὴ λέξεων ἐν λέξ. *βλάττη* καὶ *Meyer*, Neugr. Studien III. 16.

(6) Ἴδε τὰς λέξεις καὶ χωρία παρὰ Βυζαντ. συγγραφεῦσιν εἰς τὰ **Γλωσσάρια** τοῦ Δουκαγγίου καὶ Sophocles.

(7) Ζωγρ. Ἀγὼν Α' σελ. 363.

ἀναγράφεται πάλιν ἐκ Καρπάθου (1). Ἐκ τοῦ λησμονηθέντος ἐπαγγελματικοῦ ἐπιθέτου *βλαττᾶς* παρέμεινε τὸ ἐπώνυμον *Βλαττᾶς,* ἐκ δὲ τοῦ τύπου *βλαντὶ* τὸ *Βλαντῆς.*

V. ***Βουκικλᾶς, Βουκικλάκις.*** Τὸ ἐπώνυμον ἀκούεται εἰς Μεραμπέλλον καὶ ἴσως καὶ ἀλλαχοῦ. Καὶ τοῦτο προῆλθεν ἐξ ἀχρήστου σήμερον ἐπαγγελματικοῦ ἐπιθέτου *βουκικλᾶς,* ὃ ἐδήλου τὸν κατασκευάζοντα ἢ πωλοῦντα *βουτία,* τὸν βαρελοποιόν. Καὶ πάλιν ἡ λέξις προῆλθεν ἐκ τοῦ μεσαιωνικοῦ λατινικοῦ butta, buttis (2), butica, ἐξ οὗ buticularius· ἐκ τούτων ἐγένοντο τὰ παρὰ Βυζαντίνοις *βούττις, βούτιον, βουτσίον, βουτικουλάρις, βουτσικλάρις* καὶ *βουτσικλᾶς* (3), ἐκ δὲ τοῦ τύπου *βουτσὶ* τὸ *Βουτσᾶς.* Σήμερον ἐξ ὅλων αὐτῶν τῶν λέξεων κοινότατον εἶναι τὸ οὐσ. *βουτσί.*

VI. ***Βρανᾶς,*** εἰς Σφακιὰ καὶ Ἀποκόρωναν. Παρέμεινεν ἐκ τοῦ ἀχρήστου σήμερον ἐπαγγελματικοῦ *βρανᾶς,* ὃ ἐσήμαινε τὸν κατασκευάζοντα ἢ πωλοῦντα *βραναίας,* «εἶδος τάπητος λινοῦ μετὰ ραβδώσεων χρωματιστῶν», ὡς ἡρμήνευσε τελευταῖον ὁ κ. Ἄνθιμος Παπαδόπουλος (4). Ἡ λέξις κατ' αὐτὸν σῴζεται καὶ σήμερον ἐν Θρᾴκῃ καὶ Μακεδονίᾳ ὑπὸ τύπον *βραναȝὰ* καὶ *δραναȝά.*

Ἡ *βραναία* ἀπαντᾷ παρὰ Πορφυρογ. ἐν Ἐκθέσει Βασιλείου τάξεως 469-1 «σενδές, λινομαλωτάρια, σάβανα, σινδόνια, *βραναῖαι* κατωτικαί, μανδήλια κατωτικά». Πιθανώτατα, ὡς παρατηρεῖ ὁ κ. Παπαδόπουλος, πρόκειται περὶ λέξεως οὐχὶ μὲν ἑλληνικῆς, ἀλλὰ μιᾶς τῶν δανείων τῆς μεσαιωνικῆς ἑλληνικῆς ἐκ τῶν συνοικούντων ἢ περιοικούντων ἀλλογλώσσων ἐθνῶν. Ὁ κατασκευάζων ἢ πωλῶν *βραναίας* θὰ ἐκαλεῖτο *βρανᾶς,* ἐντεῦθεν δὲ ἀπὸ τῆς Βυζαντηνῆς ἐποχῆς ἐγένετο ἐπώνυμον τὸ *Βρανᾶς,* ὃ φέρει ἐπίσημος Βυζαντηνὸς οἶκος (5). Ἐκ τούτου καὶ τὸ ἐν τῷ δήμῳ Μαραθῶνος τῆς Ἀττικῆς χωρίον

---

(1) *Μανωλακάκη,* Καρπαθιακά, Ἀθῆναι, 1896 σελ. 185.

(2) Πιθανῶς ταῦτα ἐγένοντο ἐκ τῶν ἑλλην. *πυτίνη* καὶ *βυτίνη.*

(3) Ἴδε τὰς λέξεις εἰς τὰ Λεξικὰ *Δουκαγγίου, Sophocles* καὶ *Meyer,* Neugr. Stud. III σελ. 18. καὶ *Triantafyllides,* Lehnwörter Strassburg, 1909, 120.

(4) Λεξικογραφικὸν Ἀρχεῖον ἐν Ἀθηνᾷ 1920 τόμ. Ε'. σελ. 129—130.

(5) Περὶ τοῦ ἐπιφανοῦς οἴκου Βρανᾶ ἴδ. *Σπυρ. Λάμπρον* ἐν Ἐπετηρ. Παρνασσοῦ ἔτος Α' (1896) σελ. 162 σημ. 2.

τοῦ *Βρανᾶ.* Ἐκ τοῦ ἐπισήμου οἰκογενειακοῦ ἐπωνύμου προῆλθον κατὰ τὴν γνωστὴν συνήθειαν (¹) καὶ τὰ κύρια ὀνόματα *Βρανᾶς* καὶ θηλ. *Βρανώ, Βρανιώ* (²).

VII. ***Γερακάρις***, εἰς Μυλοπόταμον καὶ ἀλλαχοῦ τῆς Ἑλλάδος, λ. χ. εἰς Ζάκυνθον, Κεφαλληνίαν. Ἐκ τοῦ ἐπωνύμου ἔχουσι τὸ ὄνομα τὰ χωρία *Γερακάρι* εἰς Ἀμάριον Κρήτης, *Γερακαρία* ἐν Ζακύνθῳ καὶ Κεφαλληνίᾳ (³). Παρέμεινε τὸ ἐπώνυμον ἐκ τοῦ ἐπαγγελματικοῦ Βυζαντηνοῦ καὶ μεταγενεστέρου *ἱερακάριος*, ὃ ἐδήλου τὸν ἀνατρέφοντα καὶ περιποιούμενον καὶ γυμνάζοντα τοὺς θηρευτικοὺς ἱέρακας τῶν εὐγενῶν τὸν λεγόμενον ἐν τῇ μεσαιωνικῇ λατινικῇ accipitarius καὶ falconarius, Γαλλ. fauconnier. Αἱ λέξεις ἐσχηματίσθησαν, ἀφ' οὗ εἰσήχθη καὶ διεδόθη εἰς τοὺς Βυζαντηνοὺς καὶ τοὺς Εὐρωπαίους ἐξ Ἀνατολῆς διὰ τῶν σταυροφοριῶν, ὡς λέγεται, ἡ δι' ἱεράκων θήρα, καὶ εἰδικοὶ θεράποντες τῶν Ἡγεμόνων καὶ Ἀρχόντων οἱ λεγόμενοι *ἱερακάριοι* ἐμορφώθησαν διὰ τὴν ἀνατροφήν, ἐκγύμνασιν καὶ διατήρησιν τῶν κυνηγετικῶν ἱεράκων, ὅτε καὶ βιβλία ἐγράφησαν *Ἱερακοσόφια* λεγόμενα περὶ τούτων (⁴). Ἐν Κρήτῃ ἡ δι' ἱεράκων θήρα ἐξηκολούθει, φαίνεται, κατὰ τὴν ἑνετοκρατίαν, ἀφ' οὗ *γεράκια καὶ σκυλλιὰ* ἀναφέρονται παρ' Ἐρωτοκρίτῳ, δηλ. κατὰ τὰς ἀρχὰς τοῦ 17 αἰῶνος (⁵). Εἰς τοιχογραφίαν τοῦ ΙΔ΄ αἰῶνος, σῳζομένην εἰς ἐκκλησίαν τοῦ χωρίου Μονόχωρον Γαλιᾶς τῆς Μεσαρᾶς, ἣν ἐδημοσίευσα εἰς τὰς Χριστιανικὰς ἐπιγραφὰς Κρήτης (⁶) ὁ εὐγενὴς Γεώργιος Μουσοῦρος εἰκονίζεται ἔφιππος μὲ δύο ἐφίππους ὑπασπιστὰς (παιδόπουλλα) ἐξερχόμενος εἰς θήραν μεθ' ἱεράκων. Σήμε-

---

(¹) Πρβλ. Τὰ βαπτιστικὰ ὀνόματα *Ράλλης, Ραλλοῦ, Παλαιολόγος, Λάσκαρης, Δοῦκας, Δούκαινα, Κοραῆς, Χουρμούζης* καὶ ἄλλα πολλὰ καὶ τὸ σημερινὸν ***Βενιζέλος***, *Βενιζέλα.*

(²) *Μπούτουρα*, Νεοελλην. κύρια ὀνόματα, Ἀθην. 1912 σελ. 102.

(³) *Λ. Ζώη*, Λεξικὸν Ζακύνθου ἐν τῇ λέξει.

(⁴) *Krumbacher*, Byzant. Litt.² σελ. 631—632, 859, 865. Περὶ τοῦ πράγματος κάμνει λόγον καὶ ὁ Κοραῆς εἰς Ἄτακτ. Ε΄ 97—99.

(⁵) Ἐρωτόκριτος (ἔκδ. Ξανθουδ. 1915) στ. Α 188, 313, 875, Β 225, Γ 1749.

(⁶) Ἀθηνᾶ, τόμ. ΙΕ΄ (1903) σελ. 136. Ἴδε τὴν αὐτὴν εἰκόνα ἔγχρωμον εἰς τὸ βιβλίον *G. Gerola,* Monumenti Veneti di Creta vol. II Πιν. 17-1.

ρον τὸ εἶδος τοῦτο τῆς θήρας ἐλησμονήθη (¹), παρέμεινεν ὅμως τὸ ἐπώνυμον *Γερακάρις*, ἵνα ὑπενθυμίζῃ τὸ πρᾶγμα εἰς τοὺς εἰδότας. Ἐν Κρήτῃ ἔχομεν καὶ ἄλλα λείψανα τοῦ πράγματος τὰ λεγόμενα *γερακοκούδουνα*, τὰ ὁποῖα εἶναι μικροὶ ἐκ λεπτοῦ παφίλου σφαιρικοὶ κωδωνίσκοι τοῦ δοξαρίου τῆς λύρας· προφανῶς τοιοῦτοι κωδωνίσκοι θὰ ἐκρεμῶντο εἰς τὸν λαιμὸν τῶν θηρευτικῶν γερακίων καὶ ἐντεῦθεν τὸ ὄνομα. Ἐπίσης λέγομεν *τὸν ταΐζει σὰν τὸ γεράκι* ἐπὶ ἀφθόνου καὶ ἐπιμελοῦς σιτίσεως ἀνθρώπου ἢ ζῴου, ὅπως δηλ. ἄλλοτε ἐσίτιζον ἀφθόνως τὰ ἀδηφάγα γεράκια τοῦ κυνηγίου.

VIII. ***Δατσέρης*** καὶ ***Ντατσέρης***, εἰς τὰ χωρία Κρούσταν, Καλὸ χωριὸ καὶ Λατσίδαν Μεραμπέλλου. Περὶ *αὐτοῦ* κάμνω λόγον εἰς τὰ ἐκ ποιμενικῶν ὅρων γινόμενα ἐπώνυμα (²). Εἶναι δηλ. τὸ ἐνετικὸν dazier, τὸ δηλοῦν τὸν εἰσπράκτορα φόρων, σήμερον δὲ *ντατσέρης* ἐν Κρήτῃ σημαίνει εἰδικώτερον τὸν εἰσπράκτορα τοῦ φόρου τῶν αἰγοπροβάτων, καὶ *ντατσερικὰ* (τὰ) λέγεται αὐτὸς ὁ φόρος κατὰ κεφαλὴν ἐπὶ τῶν αἰγοπροβάτων.

IX. ***Δετορῆς, Δετοράκις***, εἶναι κοινότατον οἰκογενειακὸν ἐπώνυμον εἰς πολλὰ χωρία καὶ εἰς πόλεις τῆς Κρήτης ἀκουόμενον σύνήθως *Ντετορῆς - άκις*. Εἶναι προφανὲς ὅτι προῆλθεν ἐκ τοῦ ἐπαγγελματικοῦ *ντετόρος* (Ἐνετ. dotor), τοῦ δηλοῦντος τὸν ἰατρόν, τὸ ὁποῖον ἐκυκλεῖτο εὐρέως κατὰ τὸ παρελθὸν μάλιστα εἰς τὰς φραγκοκρατουμένας χώρας, ἀκούεται δὲ καὶ σήμερον ἰδίᾳ εἰς Ἑπτάνησον.

X. ***Δρουγγάκις, Δρουγγαριανάκις***, τὸ πρῶτον εἰς τὸ χωρίον Βορρίζα Μεσαρᾶς, τὸ δεύτερον εἰς Πισκοκέφαλον Σητείας. Πιστεύω ὅτι ἔχουσι τὴν ἀρχὴν εἰς τὰ Βυζαντηνὰ *δροῦγγος* καὶ *δρουγγάριος* (³). Ἦτο ὁ *δρουγγάριος* τουρμάρχης ἢ ταγματάρχης τοῦ στρατοῦ ἢ

(¹) Ἐνιαχοῦ, φαίνεται, ἐσῴζετο ἡ δι' ἱεράκων κυνηγεσία καὶ μέχρι τῶν ἡμερῶν μας. Ὁ συνάδελφός μου κ. Ἰωσὴφ Χατζιδάκις εἶδεν εἰς Γιουμουλτζίναν τῆς Θρᾴκης πρὸ 40 ἐτῶν τοὺς Βέηδες τοῦ τόπου θηρεύοντας δι' ἱεράκων.

(²) Ἐδημοσιεύθησαν εἰς τὸν Ϛ΄ τόμον τοῦ Λεξικογραφ. Ἀρχείου.

(³) Περὶ τῆς ἀρχῆς καὶ σημασίας τῶν λέξεων *δροῦγγος* (= στῖφος, τούρμα τάγμα στρατιωτικὸν ἐκ τοῦ Ἀγγλοσαξωνικοῦ drungan) καὶ *δρουγγάριος* διὰ πολλῶν ὁμιλεῖ ὁ Δουκάγγιος εἰς τὰ Γλωσσαρ. ἑλλ. καὶ λατιν.

ἀξιωματικὸς τοῦ στόλου (δρουγγάριος τοῦ στόλου, δρουγγάριος τοῦ πλωΐμου) ἢ φρούραρχος (δρουγγάριος τῆς βίγλης). Γενόμενον τὸ *δρογγάριος* ἐπώνυμον ἀπὸ τῆς Βυζαντηνῆς ἐποχῆς ἀφῆκε καὶ τὸ ὄνομα τοῦ χωρίου *Δρογγάρι* εἰς τὸν δῆμον Χαντρᾶ Σητείας (¹). Ὁ κάτοικος τοῦ χωρίου λέγεται *Δρογγαριανός*, ἐξ οὗ τὸ δεύτερον τῶν ἀνωτέρω ἐπωνύμων.

XI. ***Ζαΐμης, Ζαϊμάκις,*** εἰς τὰ χωρία Ἀλάγνι Μονοφατσίου, καὶ Ἀμαριανῶ Πεδιάδος. Τὸ ἐπώνυμον εἶναι γνωστότατον ἐν Ἑλλάδι καὶ ἐκ τῆς ἐπιφανοῦς οἰκογενείας τῶν Καλαβρύτων, καὶ τρία δὲ χωρία τῆς Πελοποννήσου φέρουσι τὸ ὄνομα *Ζαΐμη* καὶ *Ζαϊμογλι*. Προῆλθεν ἐκ τοῦ Ἀραβικοῦ καὶ Τουρκικοῦ *ζαΐμ,* τοῦ δηλοῦντος τὸν φεουδάρχην μεγάλου φεούδου.

XII. ***Ζουράρις,*** εἰς Ἀγγελιανὰ Μυλοποτάμου, Βραχάσι Μεραμπέλλου, Ξειδᾶ καὶ Σκαλάνι Πεδιάδος. Οἱ φέροντες σήμερον τὸ ἐπώνυμον οὐδεμίαν ὑπόνοιαν ἔχουσι περὶ τῆς σημασίας του. Καὶ ὅμως πρὸ ἑνὸς καὶ δύο αἰώνων φαίνεται ὅτι αἱ λέξεις *ζοῦρα, ζουράρις, ζουρεύω* θὰ ἦσαν ἐν κοινῇ χρήσει τοὐλάχιστον εἰς τὰς φραγκοκρατουμένας χώρας, ἀφ' οὗ αἱ λέξεις καταγράφονται καὶ ἑρμηνεύονται εἰς τὰ Λεξικὰ τοῦ Γερασίμου Βλάχου, τοῦ Somavera καὶ τοῦ Girolamo Germano (²). Εἶναι τὰ ἰταλ. usura, usurare, usurario σημαίνοντα τὸν τόκον, τοκίζω, τοκιστήν. *Ζουράρις* ἄρα ἦτο ὁ τοκιστής, ὁ τοκογλύφος. Εἰς τοιχογραφημένας ἐκ τῆς ἑνετοκρατίας ἐκκλησίας τῆς Κρήτης, ὅπου πολλάκις εἰκονίζεται ἡ Δευτέρα Παρουσία καὶ ἡ Κόλασις τῶν ἁμαρτωλῶν εὑρίσκεται μεταξὺ τούτων κολαζόμενος καὶ ὁ *ζουράρις*, ὁ τοκογλύφος (³).

XIII. ***Καλικᾶς, Καλικάκις,*** εἰς τὰς ἐπαρχίας Βίαννον καὶ Πεδιάδα καὶ *Καλλιγᾶς* ἐν Κεφαλληνίᾳ. Παρέμειναν ἐκ τῆς Βυζαντη-

---

(¹) *Ν. Σταυράκη.* Στατιστικὴ Κρήτης, 16, 1083.

(²) Ἴδε τὰς λέξεις εἰς τὰ εἰρημένα λεξικὰ καὶ *Meyer*, Neugr. Stud. III. 28, καὶ *Du Cange,* gloss. med. graec. εἰς λεξ. *ζοῦρα, ζουριάρης.*

(³) Ἴδε τοιαύτην εἰκόνα ἐκ τῆς ἐκκλησίας Ἁγ. Ἰωάννου τῆς Ἀξοῦ, ὅπου εἰκονίζεται ὁ *ζουράρις*, ἡ μάγισσα, ὁ πόρνος, ἡ πόρνη κλπ. παρὰ *Gerola,* Monum. Venet. Venezia, 1908 vol. II. σελ. 343—344.

νῆς ἐποχῆς καὶ προῆλθον ἐκ τοῦ λατινικοῦ caliga τὰ *καλίγιον, καλίκιον, καλιγάριος, καλιγᾶς, καλικᾶς.* Ἦτο δὲ *καλιγάριος* καὶ *καλιγᾶς* ὁ κατασκευάζων καὶ πωλῶν *καλίκια* (=ὑποδήματα). Σήμερον ἐν Κρήτῃ ἀκούεται ἡ λέξις *καλίκι-ια* δηλοῦσα εἶδος ἐμβάδων ἢ σανδαλίων συνηθιζομένων πρὸ ἐτῶν. Κοινότατα ὅμως εἶναι τὸ ῥῆμα *καλικώνω, καλικωμένος* (=ὑποδεδεμένος) καὶ τὸ θηλ. ἡ *καλίκωσι*=ἡ ὑπόδεσις. Τὸ ῥῆμα *καλιγώνω* λέγεται μάλιστα ἐπὶ τῆς ἐννοίας τοῦ πεταλώνω. Οἰκογενειακὸν ἐπίθετον *Καλιγέρης* ἀκούεται ἐν Κυδωνίᾳ ἐκ τοῦ ἐνετικοῦ caligher, ὃ πάλιν ἐκ τοῦ λατινικοῦ caligarius.

XIV. ***Καστρήσιος (Καστρήνσιος).*** Τὸ ἤκουσα εἰς τὰ Χανιὰ ἀπαντᾷ δὲ καὶ ἀλλαχοῦ (¹). Εἶναι τὸ παρὰ Βυζαντηνοῖς ἐκκλησιαστικὸν ἀξίωμα τοῦ *καστρηνσίου,* περὶ οὗ ὁμιλεῖ ὁ Δουκάγγιος ἐν λέξει *κανστρίον, κανστρίσιος* ἀναγράφων τὰ χωρία τῶν Βυζαντινῶν συγγραφέων, ἐξ ὧν ἑρμηνεύεται τὸ ἐκκλησιαστικὸν ὀφφίκιον καὶ τὰ καθήκοντα τοῦ *κανστρησίου,* ὃ κατὰ χειρόγραφον δημοσιευμένον ἐν τῇ συλλογῇ Ράλλη καὶ Ποτλῆ (²) ἀνῆκεν εἰς τὴν δευτέραν πεντάδα τῶν ἐκκλησιαστικῶν ὀφφικίων οὕτως, «*Ὁ κανστρίσιος εἰς τὸ κανστρίον* (κρατῶν τὸ κανστρίον ἐν ταῖς λειτουργίαις) *καὶ εἰς τὸ ἀλλάσσειν τὸν ἀρχιερέα*».

Ἐξ ἄλλων ἐκκλησιαστικῶν ὀφφικίων Βυζαντ. ἐποχῆς, ὧν ἄλλα μὲν μέχρι σήμερον διατηροῦνται, ἄλλα δὲ εἰς ἀχρηστίαν ὑπέπεσαν, παρέμειναν πολλὰ ἄλλα ἐπώνυμα ἀκουόμενα καὶ σήμερον. Τοιαῦτα λ. χ. εἶναι τὰ ἑξῆς, *Λογοθέτης, Χαρτοφύλαξ, Σακελλάριος, Εὐταξίας, Οἰκονόμος, Δομέστικος, Λαμπαδάριος, Ἔξαρχος, Πρωτέκδικος, Σακελλίων, Χαρτουλάριος, Βεστιάριος, Δευτεραῖος,* περὶ ὧν περιττὸν θεωρῶ νὰ κάμω ἰδιαίτερον λόγον παραπέμπων εἰς τὸ Σύνταγμα Ράλλη καὶ Ποτλῆ (τομ. Ε΄. σελ. 534 ἑξ.) περὶ τῆς σημασίας ἑκάστου.

XV. ***Κλησαρχάκις,*** εἰς τὰ χωρία Πλαθιανῶ Λασιθίου καὶ Γαρίπαν Μονοφατσίου. Καὶ τοῦτο ὅπως καὶ τὰ προηγούμενα ἦτο ἐκκλησιαστικὸν ὀφφίκιον, ἤτοι τὸ *ἐκκλησιάρχης* (καὶ εἰς τὰς γυναικείας

(¹) *Λ. Ζώη,* Λεξικὸν Ζακύνθου ἐν τῇ λέξει.

(²) *Ράλλη* καὶ *Ποτλῆ,* Σύνταγμα τῶν θείων καὶ ἱερῶν κανόνων. Ἀθῆναι, 1885 τομ. Ε΄. σελ. 532 καὶ 537.

μονὰς ἦτο ἡ *ἐκκλησιάρχισσα*). Τὸ ὀφφίκιον ἑρμηνεύεται εἰς τὸ ἑλληνικὸν Γλωσσάριον τοῦ Δουκαγγίου καὶ κατὰ Κωδινὸν τάσσεται εἰς τὴν ὀγδόην πεντάδα (1). Ὁ δημώδης τύπος τοῦ ἀξιώματος εἶναι *Κλησάρχης* καὶ ἐξ αὐτοῦ τὸ ἐπώνυμον.

XVI. ***Κόμης*** καὶ ***Κομιτᾶς***. Τὸ πρῶτον εἰς Βιάννον καὶ εἰς τὸ χωρίον Ποταμιὲς Πεδιάδος, τὸ δεύτερον εἰς Σφακιά, ἐξ οὗ καὶ τὸ χωρίον *Κομιτᾶδες*. Προῆλθον ἐκ τοῦ Βυζαντινοῦ κοινοτάτου ἀξιώματος *κόμης* (ἐκ τοῦ λατιν. comes) πολιτικοῦ, στρατιωτικοῦ, ναυτικοῦ καὶ κατόπιν καὶ τίτλου εὐγενείας, ὡς λεπτομερῶς καταγράφει αὐτὰ ὁ Δουκάγγιος εἰς τὰ Γλωσσάριά του ἑλληνικὸν καὶ λατινικόν.

XVII. ***Κόντες*** καὶ ***Κόντος*** ἀκούονται ἐνιαχοῦ τῆς Κρήτης ὡς ἐπώνυμα. Προῆλθον ἐκ τοῦ ἰταλικοῦ τύπου τοῦ προηγουμένου ἀξιώματος καὶ τίτλου *conte* (2).

XVIII. ***Κούκουρος*** καὶ ***Κουκουρᾶς***, ***Κουκουράκις***, πολλαχοῦ τῆς Κρήτης, π. χ. εἰς Τουρλωτὴν καὶ Μέσα Μουλλιανὰ Σητείας, Καταλαγάρι Πεδιάδος, Ἁγ. Δέκα Μεσαρᾶς, Σκοινὲ καὶ Πρασὲ Κυδωνίας, Μελιδόνι Ἀποκορώνου, Σέλινον κλπ. Πιστεύω ὅτι τὸ ἐπώνυμον ἔχει τὴν ἀρχήν του εἰς τὸ Βυζαντηνὸν *κούκουρον* (καὶ μεσ. λατ. cucurum), ὃ προελθὸν ἐκ τοῦ ἀρχαίου γερμανικοῦ koker (Γερμ. Köcher) ἐδήλου τὴν φαρέτραν. Κουκουρᾶς ἄρα ἐλέγετο ὁ ποιῶν φαρέτρας ἢ φέρων φαρέτραν. Σήμερον ἀχρηστωθέντος τοῦ πράγματος πρὸ πολλοῦ καὶ λησμονηθείσης τῆς λέξεως παρέμεινε μόνον τὸ ἐπώνυμον. Ἐν Κρήτῃ ἔχομεν καὶ τὸ *κουκουρίτης*, *κουκουρῖτες*, δι' οὗ οἱ κάτοικοι τῆς πεδινῆς Μεσαρᾶς ἀποκαλοῦσι περιφρονητικῶς τοὺς ὀρεινοὺς κατοίκους τῶν ἐπαρχιῶν Ἁγ. Βασιλείου, Ἀμαρίου κλπ. καὶ *Κουκουριθιὰ* λέγεται ἡ χώρα των· ἐκ τούτου καὶ οἰκογενειακὸν ἐπώνυμον ἀκούεται *Κουκουρίτης*, *Κουκουριτάκις*.

XIX. ***Κουράτορας***, εἰς τὰ χωρία Χουμέρι, Μελιδόνι, Ρουμελῆ, Ἁγιὰ καὶ Κεραμωτὰ Μυλοποτάμου. Εἶναι τὸ Βυζαντηνὸν *κουράτωρ* (ἐκ τοῦ λατ. curator) δηλοῦν τὸν ἐπιμελητήν, φροντιστὴν καὶ ἰδίᾳ

---

(1) *Ράλλη* καὶ *Ποτλῆ*, Ε΄. σελ. 533 καὶ 539.

(2) Ἴδε *Δουκαγγίου*, Γλωσσαρ. ἑλλ. ἐν λεξ. *κόντος* καὶ ***Triantaphyllidis***, Lehnwörter σελ. 141.

τὸν ἐπίτροπον ἀνηλίκων, γενόμενον καὶ πάγιον ἀξίωμα. Σήμερον τὸ μὲν ἐπίθετον καὶ τὸ ἀξίωμα δὲν ἀκούεται πλέον, ἀφῆκεν ὅμως τὸ οἰκογενειακὸν ἐπώνυμον.

XX. ***Λεβέντης, -άκις,*** ἀπαντᾷ πολλαχοῦ τῆς Κρήτης καὶ τῆς ἄλλης Ἑλλάδος, π. χ. εἰς τὰ χωρία Μοχόν, Ρογδιά, Θέρισον, Πύργον Ψηλόνερον κλπ. Καὶ τὸ ἐπίθετον *λεβέντης, λεβέντισσα,* καὶ *λεβέντικος* καὶ οὐσ. *λεβεντιὰ* κλπ. ἀκούονται καθ' ἡμέραν εἰς δήλωσιν κομψότητος καὶ εὐγενείας. Ἡ ἀρχὴ τῶν λέξεων εἶναι ἀπὸ παλαιοτέρων χρόνων, ὅτε *Λεβένται* ἐλέγοντο οἱ ἐξ Ἀνατολῆς πειραταί, μάλιστα οἱ τῶν Τουρκικῶν κατέργων (1) κατ' ἀντίθεσιν πρὸς τοὺς ἐκ τῆς Δύσεως τοὺς *ποvεvτίvους*. Τὴν λέξιν παρέλαβον ἀπὸ παλαιοτέρων χρόνων οἱ Τοῦρκοι λέγοντες levend σῶμα ναυτικῶν πυροβολητῶν καὶ τροπικῶς διὰ τῆς λέξεως δηλοῦσι νέον ἀνδρεῖον καὶ ὑπερήφανον. Φαίνεται ὅτι καὶ ἡ παρ' ἡμῖν μεγάλη διάδοσις τῆς λέξεως προῆλθεν ἐκ τουρκικῆς ἐπιδράσεως.

XXI. ***Μαγγανάρις,*** εἰς τὰ χωρία Γωνιὲς καὶ Κερὰν Πεδιάδος. Ἔμεινεν ἐκ τοῦ ἐπαγγελματικοῦ Βυζαντηνοῦ *μαγγανάριος,* δηλοῦντος τὸν κατασκευάζοντα τὰ μάγγανα, ἤτοι μηχανὰς πολεμικάς. Αἱ λέξεις *μάγγανον* καὶ *μαγγανάριος* εἶναι πολύχρηστοι παρὰ Βυζαντηνοῖς συγγραφεῦσιν, ὡς βλέπει τις προχείρως εἰς τὰ λεξικὰ Μεουρσίου, Δουκαγγίου καὶ Σοφοκλέους (2). Σήμερον σῴζεται ἡ λέξις μάγγανον εἰς δήλωσιν διαφόρων μηχανῶν μάλιστα πιεστικῶν, καὶ ρῆμα *μαγγανίζω* =πιέζω, συμπιέζω κυρίως καὶ τροπικῶς, ἐλησμονήθη ὅμως τὸ *μαγγανάρις* καὶ μόνον τὸ ἐπώνυμον ἀκούεται. Κατὰ τὸ 1600 τρεῖς ἀδελφοὶ πλούσιοι ἔχοντες τὸ ἐπώνυμον *Μαγγανάρις* ἀφιεροῦσι τὰς περιουσίας των καὶ ἀνακαινίζουσι τὴν μονὴν τῆς Κυρίας Καρδιωτίσσης παρὰ τὸ χωρίον Μεσομοῦρι (σήμερον Κερὰ) Πεδιάδος εἰς τὴν δυτικὴν κλιτὺν τῶν ὀρέων τοῦ Λασιθίου, ὑπὸ τὸν ὅρον ὁ ἑκάστοτε ἡγούμενος νὰ ἐκλέγεται ἐκ τῆς οἰκογενείας *Μαγγανάρι,* ὡς γίνεται καὶ μέχρι σήμερον (3).

---

(1) *Μπουνιαλῆ* Κρητ. πόλεμος, ἐκδ. Ξηρουχάκι, Τεργέστη, 1908 σελ. 237_{21}, 436_{1}, 526_{21}.

(2) Πρβλ. καὶ *Κοραῆ,* Ἄτακτα Ε΄ σελ. 175. Περὶ τῆς ἀρχῆς καὶ ἐτυμολογίας τῆς λέξεως μάγγανον ἴδε *Boisacq,* Diction. étymol. ἐν τῇ λέξει.

(3) Κατὰ πατριαρχικὸν σιγίλλιον ἀποκείμενον ἐν τῇ βιβλιοθήκῃ τοῦ Μουσείου Ἡρακλείου.

XXII. ***Μαρνέρος***, ***Μαρνιέρος*** καὶ ***Μαρνέλος***, τὰ δύο πρῶτα εἰς Μοῦδρον Ρεθύμνης, Γουργούθους Ἀμαρίου, τὸ τρίτον εἰς Θραψανῷ Πεδιάδος, Ποτάμους Λασιθίου καὶ Ἀνισαράκι Σελίνου (1). Τὸ ἐπώνυμον εἶναι προφανῶς λείψανον τῆς ἐνετοκρατίας ἐκ τοῦ ἰταλ. mariniere, marinero τοῦ σημαίνοντος τὸν ναυτικόν. Οἱ φέροντες σήμερον τὸ ἐπώνυμον οὐδεμίαν ὑπόνοιαν ἔχουσι περὶ τῆς σημασίας του λησμονηθείσης πρὸ πολλοῦ τῆς λέξεως.

XXIII. ***Μασάρος***, εἰς Κριτσὰν καὶ Ἅγιον Νικόλαον Μεραμπέλλου. Εἰς Ζάκυνθον κατὰ τὸ λεξικὸν Ζώη εὕρηται οἰκογένεια *Μασάρη*. Καὶ τοῦτο ἐκ τῆς ἐνετοκρατίας διεσώθη, προελθὸν ἐκ τοῦ ἰταλικοῦ massaro σημαίνοντος τὸν ἐπιστάτην ἢ οἰκονόμον οἰκίας ἢ κτήματος, ἦτο δὲ καὶ ἀξίωμα δημόσιον παρὰ τοῖς Ἐνετοῖς (2).

XXIV. ***Μπαλαντῖνος***, εἰς Χανιά, Θέρισον Κυδωνίας, Πρόδρομον Κισάμου. Καὶ τοῦτο πιστεύω εἶναι κληρονομία Βυζαντιακή. *Παλατῖνοι* ἐκαλοῦντο παρὰ Βυζαντηνοῖς οἱ μεγιστᾶνες τοῦ Παλατίου «Magnates seu proceres Palatii, seu qui in Palatio militant», ὡς ἑρμηνεύει ὁ Δουκάγγιος (3). Ἦσαν δὲ ἀξιωματικοὶ οἱ Palatini sacrarum largitionum, καὶ τελευταῖον ἦτο καὶ ἀξιωματικὸς τοῦ Πατριάρχου, ἔχων τὴν ὑπηρεσίαν διαγγελέως πρὸς τὸν βασιλέα εἰς τὸ Παλάτιον. Πρβλ. καὶ τὸ ἰταλικὸν Paladino, καὶ τὸ γαλλικὸν Paladin.

XXV. ***Μπαλασάκις***, εἰς Μαδὲ Μονοφατσίου, Ρέθυμνον, Καταλαγάρι Πεδιάδος καὶ Μαλεβίζι (4). Ἐγένετο ἐκ τῆς λέξεως *μπαλάσιον*, ἢ ἐδήλου λίθον πολύτιμον τὸν balascius lapis, ἰταλ. balasso, γαλλ.

---

(1) Καὶ εἰς τὸ Λεξικὸν Ζακύνθου τοῦ Ζώη εὑρίσκω οἰκογένειαν *Μαρνέρη*.

(2) Ἴδε *Boerio*, Dizionario del dialetto Veneziano. Venezia, 1829 ἐν λέξει Masser.

(3) Gloss. med. graecit. ἐν λεξ. παλατῖνοι. Πρβλ. καὶ τὸν παρὰ Πτωχοπροδρόμῳ στίχον (ἔκδ. *Hesseling*. καὶ *Pernot*) III 70.6

ἐκεῖνος παλατῖνος εἶν', σὺ δὲ σκυβαλοφύλαξ.

(4) Καὶ ὁ Ζώης εἰς τὸ Λεξ. Ζακύνθου ἀναγράφει οἰκογενειακὸν *Μπαλάση*. Εἰς τὸν Ν. Ἑλληνομν. III 449 ἀναφέρεται *Μπαλάσιος* μέγας Σκευοφύλαξ καὶ εἰς VI 477 *Μπαλάσιος* μέγας ῥήτωρ.

rubis balais (¹), ἀναφέρονται δὲ εἰς παλαιότερα κείμενα τὰ μπαλάσια καὶ ζαφειρομπάλασα. Εἰς ἀνώνυμον χειρόγραφον Παρισίων Cod. regius 945 κατὰ τὸν Δουκάγγιον περιγράφεται οὕτως «*μπαλάσιον*, ἔχει χλόρε [=χρῶμα] ὡσὰν τὸ κουκὶν τοῦ ροδίου ὄχι πολλὰ κόκκινον, οὐδὲ πολλὰ ἄσπρον, ἀμὴ ἔνι καθάρια καὶ φωτεινή, καὶ φαίνεται ὡσὰν τὸ σαπφεῖρι.» Καὶ βαπτιστικὰ ὀνόματα *Μπαλάσης*, *Βαλάσης* καὶ θηλ. *Μπαλασούλλα* ἀναγράφει ὁ Μπούτουρας (Νεοελλ. κύρια ὀνόματα σελ. 60), γενόμενα ἐκ τοῦ πολυτίμου λίθου, ὅπως τὸ *Διαμάντης*, *Διαμάντα*, *Ζαφείρης*, *Σμαράγδα*, *Ρουμπίνης*, *Ρουμπινιὰ* κλπ., καὶ οὐχὶ ἐκ τοῦ *Βλάσιος*, ὡς νομίζει ὁ Μπούτουρας.

XXVI. ***Μαρκατᾶτος*** καὶ ***Μαρκατᾶντος*** καὶ ***Μερκατάτης***, εἰς Ἡράκλειον, Σκοινιὰ Μονοφατσίου, Μοχὸν Πεδιάδος, Γωνιὲς Μαλεβιζίου καὶ ἀλλαχοῦ. Τὸ ἐπώνυμον θὰ ἐτέθη ἀπὸ τῆς ἑνετοκρατίας, ὅτε θὰ ἠκούετο καθ' ἡμέραν ἡ λέξις mercatante, σημαίνουσα τὸν ἔμπορον. Ὁ διὰ τοῦ *α* τύπος εἰς τὴν πρώτην συλλαβὴν θὰ προῆλθεν ἐκ τοῦ ἄλλου ἑνετικοῦ τύπου τῆς λέξεως mercante, ἐξ οὗ καὶ τὸ ἄλλο οἰκογενειακὸν ἐπώνυμον *Μερκάτης*.

XXVII. ***Σαρτζέντης***, ***Σαρτζεντάκις***, εἰς Κάντανον Σελίνου, Βαφὲ καὶ Τζιτζιφὲ Ἀποκορώνου, Σαχτούρια Ἁγ. Βασιλείου καὶ Πρινὲ Σελίνου. Καὶ τοῦτο λείψανον τῆς ἑνετοκρατίας, ὅτε sargente ἐλέγετο ὁ ὑπαξιωματικὸς τοῦ στρατοῦ (²). Οὕτως ἐκαλοῦντο καὶ οἱ δευτέρας τάξεως Ἑνετοὶ εἰς Κρήτην ἄποικοι (οἱ servientes, sergenti καὶ pedites), οἱ λαβόντες μικρὰ φέουδα κατὰ διαφόρους εἰς Κρήτην ἀποικισμούς, κατ' ἀντίθεσιν πρὸς τοὺς μεγάλους φεουδάρχας τοὺς milites ἢ cavallarii (³). Ἐκ τούτων ἄρα τῶν sargenti παρέμεινε τὸ ἐπώνυμον.

XXVIII. ***Σπαθάρος***, εἰς Κριτσὰν Μεραμπέλλου, Ἁγιὰν Κυδωνίας, Καλύβες Ἀποκορώνου, Σπηλιὰν Κισάμου. Παρέμεινε βεβαίως

(¹) *Δουκάγγιος*, Γλωσσ. ἑλλ. *μπαλάξιος* καὶ *Triantaphyllidis*, Lehnw. 133 *Meyer*, Neugr. Stud. III 58.

(²) *Boerio*, Dizion. ἐν λέξ. sargente.

(³) *Cornelius*, Creta sacra II σελ. 226 ἑξ. καὶ *Noiret*, Documents inédits etc. Paris 1892 σελ. 11, 84.

ἐκ τοῦ κοινοτάτου παρὰ Βυζαντηνοῖς ἀξιώματος τοῦ *σπαθαρίου*, περὶ οὗ ἴδὲ εἰς τὰ Λεξικὰ καὶ γλωσσάρια τῶν Βυζαντηνῶν χρόνων.

XXIX. ***Σπιθούρης, Σπιθουράκις,*** εἰς Ἡράκλειον, Αὐγενικὴν Μαλεβιζίου καὶ Ἀνώγεια Μυλοποτάμου. Ἐγένετο ἀπὸ τὰς λέξεις *σπιθούρια* ἢ *σπιθοῦρες*, ὡς καλοῦνται ἐνιαχοῦ τῆς Κρήτης καὶ σήμερον αἱ πυγολαμπίδες (κωλοφωτιὲς) καὶ ἄλλα φλόγια (ἀρχ. λαμπυρίδες), αἱ φαινόμεναι τὴν νύκτα ἐκ φωσφορισμοῦ διαφόρων ἀντικειμένων. Εἰς Πεδιάδα λέγονται καὶ *λαμπηδόνες*, ἀλλαχοῦ *πυροβολιὲς* καὶ *λυχναράκια*, εἴς τινα δὲ μέρη τῆς Ἑλλάδος λέγονται *σμερδάκια* καὶ *Χαμοδράκια* (¹) (Γαλλ. feux follets).

XXX. ***Σωκαρᾶς.*** Ὅτι ὑπῆρχε τοιοῦτον οἰκογενειακὸν ἐπώνυμον μαρτυρεῖ τὸ ὄνομα τοῦ χωρίου *Σωκαρᾶ* ἐν τῇ ἐπαρχίᾳ Μονοφατσίου, ἴσως δὲ καὶ τὸ χωρίον *Ἀπεσωκάρι* ἐν τῇ Μεσαρᾷ δὲν εἶναι ἄσχετον. Αἱ λέξεις *σῶκος, σωκάριον* καὶ ρῆμα *σωκεύω* καὶ *σωκίζω* εὑρίσκονται παρὰ Βυζαντηνοῖς συγγραφεῦσιν (²). Ἦτο δὲ ὁ *σῶκος* καὶ τὸ *σωκάριον* σχοινίον ἢ βρόχος (laqueus, lasso), ὃν οἱ βάρβαροι ρίπτοντες κατὰ τοῦ πολεμίου συνέδουν καὶ κατέρριπτον αὐτόν, καὶ ἡ πρᾶξις ἐξεφράζετο διὰ τοῦ ρήματος.

Ἡ λέξις ἐθεωρεῖτο ὡς μὴ ἀρχαία καὶ ξένη, δι' ὃ καὶ φέρεται παρὰ Βυζαντηνοῖς διαφόρως γραφομένη ἄλλοτε *σῶκος* καὶ ἀλλαχοῦ *σόκκος,* ἀλλὰ τελευταῖον ἀποκατεστάθη εἰς ἐπίγραμμα Θέρμου ὑπὸ τὸν τύπον *σωκίς,* δοτ. πληθ. *σωκῖσι* ὑπὸ τοῦ συναδέλφου Κ. Ρωμαίου (³) καθ' ὑπόδειξιν τοῦ καθ. κ. Α. Σκιᾶ· ἡ λέξις ἄρα ἦτο ἀρχαιόθεν γνωστὴ μὴ παραδοθεῖσα τυχαίως ὑπὸ τῶν σῳζομένων ἀρχαίων συγγραφέων, ἐν ᾧ ἡ προφορικὴ παράδοσις τὴν ἔσωσε μέχρι σήμερον ἐνιαχοῦ τῆς Ἑλλάδος. Οὕτως «*σοκάρι* εἰς Μαλακωπὴν Καππαδοκίας = σχοινὶ διὰ τὴν ὑδρίαν τοῦ φρέατος,» «*σοκαρίζω* = δένω

(¹) Ἴδε περὶ τούτων Δελτίον Ἱστορ. καὶ Ἐθνολογ. Ἑταιρείας Β' 122 καὶ 134, καὶ *Πολίτου,* Παραδόσεις σελ. 1223 σημ. 2, καὶ 1227, καὶ *Π. Γενναδίου,* Φυτολ. Λεξικὸν σελ. 598 σημ. 1.

(²) *Du Cange,* Gloss. graec. εἰς τὰς λέξεις καὶ *Sophocles,* οἱ ὁποῖοι ἀναγράφουσι καὶ τὰ χωρία τῶν συγγραφέων. Πρβλ. καὶ *Κοραῆ,* Ἄτακτα Δ 586.

(³) Ἀρχαιολογ. Δελτίον τομ. Ι. Ἀθην., 1915-1916 σελ. 280 ἑξ.

καλῶς ἐκ Βιθυνίας,» «*σόκορα* = σχοινία λεπτά» (1), «*σωκάρι* = μαλλίνη ταινία χονδρὴ ὑφασμένη μήκους 4 μέτρων πρὸς περίδεσιν δεματίων» ἐν Σινασῷ (2).

Σωκαρᾶς ἄρα θὰ ἦτο ὁ κατασκευάζων σωκάρια, σχοινοπλόκος· ἐξ αὐτοῦ θὰ ἐγένετο οἰκογενειακὸν ἐπώνυμον *Σωκαρᾶς*, καὶ ἐκ τούτου τὸ ὄνομα τοῦ χωρίου *Σωκαρᾶ* ἐν Κρήτῃ.

XXXI. ***Τζαγγάκις,*** εἰς Ἡράκλειον. Εἶναι βεβαίως Βυζαντηνῆς προελεύσεως. Εἶναι γνωστὰ τὰ *τζαγγία,* τὰ βασιλικὰ ὑποδήματα, καὶ ὁ *τζαγγᾶς* ὁ κατασκευάζων αὐτά (3). Ἐκ τοῦ ἐπαγγελματικοῦ *τζαγγᾶς* παρέμεινε καὶ μετεδόθη μέχρι ἡμῶν τὸ οἰκογενειακὸν *Τζαγγᾶς-άκις.* Ἐκ τῆς λέξ. *τζαγγίον* ἐσχηματισθη καὶ τὸ ποιμενικὸν ἐπίθετον *τζαγγᾶτος-άτη* (4), καὶ ἐκ τούτου ἄλλο οἰκογενειακὸν ἐπώνυμον *Τζαγγᾶτος, Τζαγγατάκις.*

XXXII. ***Τζαγρῆς, Τσαγγρῆς, Τζαγράκις,*** εἰς Πισταγὴν Ἀμαρίου καὶ Στέρνες Ἀκρωτηρίου. Πιστεύω ὅτι τὸ ἐπώνυμον ἔχει τὴν ἀρχήν του εἰς τὸ Βυζαντηνὸν *τζάγγρα,* εἶδος τόξου βαρβαρικοῦ ἢ τοξοβαλίστρας. Ὁ Δουκάγγιος εἰς τὸ ἑλληνικὸν γλωσσάριόν του λεπτομερῶς ἑρμηνεύει τὴν λέξιν ἀναγράφων καὶ τὰ σχετικὰ χωρία τῶν Βυζαντηνῶν συγγραφέων, καταγράφει δὲ καὶ σύνθετα *μαγγανότζαγγρα, τζαγγροτοξότης, τζαγγρόβελος* καὶ τὸ *τζαγγράτωρ* = arcubalistarius. Καὶ μέχρι σήμερον ἐνιαχοῦ τῆς Ἑλλάδος ἀκούεται ἡ λέξις *τσάγρα,* δηλοῦσα εἶδος μονοκάννου τουφεκίου.

XXXIII. ***Φλαμπουριάρης,*** εἰς Ἡράκλειον καὶ ἀλλαχοῦ τῆς Ἑλλάδος. Ἡ προέλευσίς του εἶναι προφανής. *Φλαμουριάριος* καὶ *φλαμπουριάριος* ἐλέγετο ἀπὸ τῆς Βυζαντηνῆς ἐποχῆς ὁ φέρων τὸ *φλάμουλον* ἢ *φλάμπουρον,* τὴν πολεμικὴν σημαίαν (Λατ. flammula, flammeolum). Τὸ *φλαμπουριάρις* ἐγένετο καὶ τίτλος ἀξιώματος (5).

---

(1) Ἐκ τοῦ ἀρχείου τοῦ Λεξικοῦ.

(2) *Ι. Σαραντίδου Ἀρχελάου,* Σινασός, Ἀθην., 1899 σελ. 269.

(3) Ἰδ. Λεξικὰ *Μεουρσίου, Δουκαγγίου* καὶ *Σοφοκλέους* καὶ *Κοραῆ,* Ἄτακτα Ι σελ. 93 καὶ *Triantaphyllides,* Lehnw. 146.

(4) Ποιμενικὰ Κρήτης ἐν Λεξικογρ. Ἀρχείῳ Ε′ σελ. 287.

(5) Ἰδ. *Δουκαγγίου,* Γλωσσ. ἑλλ. ἐν λέξει φλάμουλον κλπ. καὶ *Τριανταφυλλίδην,* 68, 129, 130.

***

Τὰ ἀνωτέρω δὲν εἶναι τὰ μόνα ἐπώνυμα, τὰ γενόμενα ἐξ ἐπιθέτων ἢ ἄλλων λέξεων δηλουσῶν ἄλλοτε ἐπάγγελμα, ἀξίωμα, ἢ ἄλλην τινὰ ἰδιότητα, καὶ αἵ ὁποῖαι ἢ ἐλησμονήθησαν καὶ δὲν κυκλοῦνται σήμερον, ἢ καὶ ὅλως κατέστησαν ἀκατανόητοι. Τοιούτων ἐπωνύμων ὑπάρχουσι τάξεις ὅλαι. Τοιοῦτον εἶναι λ. χ. τὸ ἐπώνυμον *Κονταρᾶτος* προελθὸν ἐκ τῶν στρατιωτῶν τῶν λεγομένων *κονταράτων* (1). *Κοντόσταυλος* (2) ἐκ τοῦ παρὰ Βυζαντηνοῖς ἀξιώματος τοῦ *κοντοσταύλου*. Ἐπίσης τὰ *Καστροφύλακος* (3), *Δομέστικος, Δοῦκας, Καγγελάριος, Νομικός, Ταβουλάρις, Νοδάρος, Κατζιλλιέρης, Κουρτέσης* κλπ. ἐκ τῶν ὁμωνύμων ἀξιωμάτων. Ἄλλη τάξις ἐπωνύμων εἶναι ἡ προελθοῦσα ἐξ ἐθνικῶν ἢ ἐξ ὀνομάτων πόλεων ἢ κωμῶν, οἷα λ. χ. τὰ *Συναδηνός, Δαμασκηνός, Δραμυτηνός, Καρανδηνός, Κυζικηνός, Ταλιάνης* κλπ. Ἄλλα ἐξ ἐπαγγελμάτων ἢ ἐπιτηδευμάτων, λ. χ. *Καμηλάρις, Δοξαρᾶς, Σκαραμαγγᾶς, Ἀκτάρης, Καββαδᾶς, Καραβᾶς, Τζενιέρης, Φουσταλιέρος*. Ἄλλα ἐκ ξενικῶν λέξεων, λ. χ. *Βοΐλας, Κράλης, Γενεράλις, Φρᾶρος, Ταταράκις, Καπίτζης, Δουλγέρης, Κοτζάμπασις* καὶ πλῆθος ἄλλων.

Περὶ ἑκάστης τῶν τάξεων τούτων δύναται νὰ καταρτισθῇ ἰδία μελέτη, ἥτις νὰ περιλάβῃ αὐτά, καὶ ἑρμηνεύσῃ ὅσα ἀπὸ πρώτου σκοποῦ δὲν φαίνονται εὐνόητα. Διὰ τῆς ἐξετάσεως αὐτῆς ὄχι μόνον θὰ ἐξακριβωθῇ ἡ ἀρχὴ καὶ ἡ σημασία καὶ ἡ γραφὴ ἑνὸς ἑκάστου τῶν μυρίων τούτων ἐπωνύμων, τὰ ὁποῖα καθ᾽ ἑκάστην σήμερον λέγομεν καὶ ἀκούομεν χωρὶς πολλάκις νὰ μᾶς ἐνθυμίζουν τὴν προέλευσίν των, ἀλλὰ καὶ θὰ μᾶς δείξωσι μετὰ προσοχῆς ἐξεταζόμενα ὁλόκληρον κόσμον τίτλων, ἀξιωμάτων, ἐπιτηδευμάτων καὶ ἄλλων ἰδιοτήτων ὑπαρχόντων ἄλλοτε, καὶ θὰ μᾶς παρουσιάσωσι πολλὰς ἀπόψεις τοῦ βίου καὶ τοῦ περιβάλλοντος, ἐν οἷς εὑρέθη καὶ ἔδρασεν ὁ διαπλάσας αὐτὰ λαὸς κατὰ τὰς διαφόρους περιόδους τῆς μακρᾶς διὰ τῶν αἰώνων σταδιοδρομίας του.

---

(1) *Du Cange,* Gloss. Graec. ἐν τῇ λέξει.

(2) Αὐτόθι ἐν λέξ. κοντόσταυλος.

(3) Τὸ Βυζαντ. *καστροφύλαξ* γνωστὸν ἀξίωμα στρατιωτικόν, πρβλ. *Σάθα,* Μεσ. Βιβλ. VI. σελ. 644-645 καὶ *Ν. Βέη,* Byzant. Neugr. Jahrbücher II. σελ. 52.

ΟΙ ΤΟΥΡΚΟΙ
ΕΚ ΤΩΝ ΠΑΡΟΙΜΙΩΝ ΤΟΥ ΕΛΛΗΝΙΚΟΥ ΛΑΟΥ

ΥΠΟ

ΓΕΡΑΣΙΜΟΥ Δ. ΚΑΨΑΛΗ

Ὅπως πᾶς ἄνθρωπος ἐκ τῆς ἐπικοινωνίας του μὲ ἄλλους ἀνθρώπους ἀποκομίζει τὰς περὶ αὐτῶν ἐντυπώσεις του, οὕτω καὶ ἓν ἔθνος ἐκ τῆς ἐπικοινωνίας του μὲ ἄλλα ἔθνη.

Τὸ ἑλληνικὸν ἔθνος ἕνεκα τῆς γεωγραφικῆς πρὸ πάντων θέσεως τῶν χωρῶν, τὰς ὁποίας κατοικεῖ ἀπὸ χιλιετηρίδων, καὶ τῶν γνωστῶν ἰδιοτήτων αὐτοῦ, τοῦ φιλομαθοῦς καὶ φιλαποδήμου, τῆς πρὸς τὸν ναυτικὸν βίον καὶ τὸ ἐμπόριον κλίσεως, οὐ μόνον περιῆλθεν εἰς ἐπικοινωνίαν μὲ πολλὰ ἄλλα ἔθνη καὶ τῶν τριῶν ἠπείρων τοῦ παλαιοῦ κόσμου, ἀλλὰ πρός τινα ἐξ αὐτῶν ἦλθεν εἰς ἰσχυρὰς συγκρούσεις, μετ᾽ ἄλλων δὲ συνέζησε καὶ συζῇ, συνέπαθε καὶ συνήθλησε.

Πρὸς τὰς ἐθνότητας αὐτὰς παρέβαλεν ἑαυτὸ καὶ διέκρινεν ἐκείνων ὄχι μόνον διὰ τῶν ἀμέσων καὶ καταφανῶν ἀντιθέσεων, αἵτινες εὐθὺς προσέπεσον εἰς τὴν ἀντίληψίν του ἀπὸ τῆς πρώτης ἐπαφῆς, δηλ. τῆς μορφῆς τοῦ προσώπου καὶ τῆς διαπλάσεως τοῦ σώματος, τῆς γλώσσης, τῆς θρησκείας κλπ., ἀλλὰ καὶ διὰ τῶν χαρακτηριζουσῶν ἑκάστην ἐθνότητα ἰδιοτήτων, τὰς ὁποίας ἀνεκάλυψε βυθομετρῆσαν τὴν ψυχὴν αὐτῆς.

Τὰς ἐντυπώσεις ταύτας ἐξέφρασεν ἡ ἑλληνικὴ ἐπιστήμη, ἡ ἑλληνικὴ λογοτεχνία καὶ αὐτὸς ὁ ἑλληνικὸς λαὸς εἰς τὰ δημιουργήματα τῆς φαντασίας, τῶν συναισθημάτων καὶ τῆς πείρας του, εἰς τοὺς μύθους, τὰς παραδόσεις, τὰ παραμύθια, τὰ ᾄσματα, τὰς παροιμίας καὶ τὰς λοιπὰς ἀγράφους ἐκδηλώσεις τῆς ἑλληνικῆς λαϊκῆς ψυχῆς.

Εἰς τὴν παροῦσαν συμβολὴν θὰ περιορισθῶ εἰς τὴν διατύπωσιν

τῶν ἐντυπώσεων τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ ἐκ τῆς ἐπικοινωνίας του μὲ τοὺς Τούρκους μόνον, ὑπὸ τὴν τυραννίαν τῶν ὁποίων περιῆλθε καὶ μετὰ τῶν ὁποίων ἐπὶ πολλὰς ἑκατονταετηρίδας συνέζησε καὶ συζῇ. Ἐπειδὴ δὲ ὁ διατιθέμενος εἰς τὸν πανηγυρικὸν τοῦτον τόμον χῶρος εἶναι περιωρισμένος, θὰ περιλάβω τὰς ἐντυπώσεις ἐκείνας μόνον τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ ἐκ τοῦ ψυχικοῦ κόσμου τοῦ Τούρκου, τὰς ὁποίας ἀπετύπωσεν εἰς τὰς παροιμίας του.

Αἱ παροιμίαι χαρακτηρίζουν τὰ ἔθνη, εἶπε προσφυέστατα ὁ μέγας Goethe. Καὶ τῷ ὄντι αὗται ὑπὸ τύπον ζωηρὸν καὶ σύντομον ἀποκαλύπτουν τὰς ψυχικὰς διαθέσεις καὶ τὰς φυσικὰς διανοητικὰς δυνάμεις ἑνὸς ἔθνους, παρέχουν τὴν συνοπτικὴν ἱστορίαν τῆς πορείας, τῆς ἡμερώσεως καὶ τοῦ πολιτισμοῦ του, δίδουν τελείαν τὴν εἰκόνα τῶν σχέσεών του πρὸς ἄλλους λαοὺς καὶ εἶναι τὸ καταστάλαγμα πάσης ἐκ παρατηρήσεων πείρας πολιτικῆς καὶ κοινωνικῆς· διὰ τοῦτο ὡς ἐγκλείουσαι τὰς παρατηρήσεις τῶν προγόνων, τὴν σοφίαν τοῦ ἔθνους, εἶναι, συνηθέστατα, αὗται καὶ οἱ γνώμονες καὶ ὁδηγοὶ τῶν πράξεων καὶ ἐνεργειῶν τῶν λαϊκῶν μαζῶν.

Διὰ πάντας τοὺς εἰρημένους λόγους ἡ ἐπιστήμη σήμερον μελετᾷ τὰ περισπούδαστα αὐτὰ λαϊκὰ μνημεῖα καὶ ἄλλων μὲν λαῶν, μετὰ μείζονος δὲ διαφέροντος τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ (¹), τοῦ ὁποίου ἓν τῶν χαρακτηριστικωτάτων γνωρισμάτων εἶναι καὶ ὁ πλοῦτος τῶν παροιμιῶν καὶ ἡ πυκνοτάτη αὐτῶν χρῆσις.

Διὰ τῆς μελέτης τῶν ἑλληνικῶν παροιμιῶν, τῶν ὁποίων πλεῖσται διετηρήθησαν αὐτούσιαι εἰς τὸ στόμα τοῦ σημερινοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ ἀπὸ τῶν ἀρχαιοτάτων χρόνων, διαδηλοῦνται πασιφανῶς καὶ ἡ ἀδιάσπαστος ἑνότης καὶ ὁ συνεχὴς ἐθνικὸς αὐτοῦ βίος.

Σχετικὰς μελέτας μὲ τὴν παροῦσαν ἔχουν γράψει ὁ ἀείμνηστος Σπ. Λάμπρος (²) καὶ ὁ μακαρίτης Κ. Γούναρης (³). Ἀλλ' ὁ μὲν πρῶ-

---

(¹) Τῶν μὲν σπουδῶν τῶν ἀναφερομένων εἰς τὰς παροιμίας τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων προεξάρχει ἡ γερμανικὴ ἐπιστήμη, τῶν δὲ σπουδῶν τῶν ἀναφερομένων εἰς τὰς βυζαντινὰς παροιμίας ἐναμίλλως μετέχουν Γερμανοὶ καὶ Ρῶσοι ἐπιστήμονες. Βλ. ἰδίᾳ τὰ ἐν ἀρχῇ τοῦ Α΄ τόμου τῶν Παροιμιῶν *Πολίτου* λεγόμενα, τὰ ἐν ἐπετηρίδι τοῦ Παρνασσοῦ (τ. Α΄ 1896 σελ. 212) καὶ ἐν Λαογραφίᾳ (τ. Α΄ 162, Γ΄ 522).

(²) Εἰκον. Ἑστία 1895 σελ. 130 κέξ.

(³) Παναθήναια τ. ΙΔ΄ σ. 54 κέξ.

τος οὐ μόνον περιορίζεται εἰς τὴν περισπούδαστον καὶ εὐρυτάτην ἄλλως μελέτην του εἰς τὰς ἐθνικὰς ὕβρεις πρὸς τοὺς ξένους ἀπὸ τῶν ἀρχαιοτάτων χρόνων, ἀλλὰ καὶ παραλείπει παραδόξως ὅλως νὰ εἴπῃ τι περὶ τῶν Τούρκων, ὁ δὲ δεύτερος χαρακτηρίζει ὅλους γενικῶς ἐν τῷ ἄρθρῳ του τοὺς ξένους.

Ἐν τῇ παρούσῃ συμβολῇ θὰ περιλάβω ἐκ τῶν μέχρι τοῦδε δεδημοσιευμένων περὶ τῶν Τούρκων παροιμιῶν τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ μόνον ὅσας κρίνω ἀπαραιτήτους, ὡς μάρτυρας τρόπον τινὰ ἀψευδεῖς τῶν σχέσεων καὶ τῶν αἰσθημάτων τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ πρὸς τοὺς Τούρκους, δηλ. τὰς χαρακτηριζούσας τοὺς Τούρκους sine ira et studio καὶ τὰς ἐκδηλούσας τὰ πλημμυροῦντα τὴν ἑλληνικὴν ψυχὴν πάθη τοῦ μίσους κατὰ τῶν τυράννων καὶ τῆς περιφρονήσεως πρὸς τὴν ἄρχουσαν αὐτοῦ κατωτέραν διανοητικῶς καὶ ψυχικῶς ἐθνότητα, πρὸς ταύταις δὲ καὶ τὰς ἐκστομισθείσας ἐν στιγμῇ ψυχικοῦ καμάτου τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ ἢ διαμαρτυρίας κατὰ τῆς τυραννίας του.

*
* *

Τὰς ἐντυπώσεις του περὶ τῶν Τούρκων ἐκδηλώνει ὁ ἑλληνικὸς λαὸς ὄχι μόνον ὅταν ὁμιλῇ περὶ Τούρκων, ἀλλὰ καὶ ὅταν ὁμιλῇ περὶ τῶν Ἀγαρηνῶν, ὡς ὠνομάσθησαν οἱ Τοῦρκοι κατ᾽ ἐπέκτασιν ἐκ τῶν ὁμοθρήσκων Ἀράβων, καὶ ὅταν ὁμιλῇ περὶ τῶν Κονιάρων, ὡς ὠνομάσθησαν οἱ ἐκ τοῦ Ἰκονίου ἐν ταῖς ἐν Εὐρώπῃ ἑλληνικαῖς χώραις ἐγκατασταθέντες Τοῦρκοι, ἀκόμη δὲ καὶ ὅταν ὁμιλῇ περὶ τοῦ Χασάνη ἢ Σουλεϊμάνη, ἅτινα ὀνόματα, ὡς κοινότατα παρὰ τοῖς Τούρκοις, καταντοῦν ταυτόσημα πρὸς τὸ ἐθνικὸν Τοῦρκος (¹), ὡς καὶ τῶν κατοικιδίων ζῴων (²), πρὸς τὰ ὁποῖα συνήθως παραβάλλει καὶ διὰ τῶν ὁποίων ἀντικαθιστᾷ τὴν λέξιν Τοῦρκος.

Ὡσαύτως ἐκδηλώνει τὰς περὶ τῶν Τούρκων ἐντυπώσεις του ὁ ἑλληνικὸς λαὸς ὄχι μόνον ὅταν χαρακτηρίζῃ τὸν Τοῦρκον ὡς ἔθνος, ἀλλὰ καὶ ὅταν κάμνῃ τοὺς χαρακτηρισμούς του διὰ τὴν τουρκικὴν διοίκησιν καὶ τὴν τουρκικὴν δικαιοσύνην.

Ἕνεκα τῶν εἰρημένων λόγων κατανέμω τὰς περὶ τῶν Τούρκων

(¹) Λαογρ. τ. Ϛ´ σελ. 503.
(²) Χοῖρος, σκύλος.

παροιμίας τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ καθ' ὁμάδας, ἑκάστη τῶν ὁποίων περιλαμβάνει τὰς ἀναφερομένας εἰς ὡρισμένην ἰδιότητα τοῦ Τούρκου ἢ ὡρισμένας σχέσεις Ἑλλήνων καὶ Τούρκων.

I

Α'.— 1) *Γροῦνι τρώει* (Π. Π. Δ' 206). Περὶ τῶν διατελούντων ἐν σφοδρῷ θυμῷ.

2) *Τοῦρκους κὶ καλὸς δὲ γένιτι* (Λαογρ. Γ' 222) (1).

3) *Τὸν Τοῦρκον πί λέει ἀτον καλὸς ἔν, ἑφτὰ χρόνεα μετάδοσι κὶ ῥουζ' εατον* = Ὅποιος λέγει πῶς ὁ Τοῦρκος εἶναι καλός, ἑφτὰ χρόνια μετάδοσι δὲ τοῦ πέφτει (Λαογρ. Ϛ' 63).

4) *Τούρκικον αἷμαν ἔχ'* = κατάγεται ἐκ Τούρκων. Εἶναι σκληρὸς ὡς Τοῦρκος (Ἀρχ. Ἱστορ. Λεξ. Ἐκ Πόντου).

5) *Ἔπιασα ἕναν Τοῦρκο. — Φέρ' τον κάτω. —Τὸν φέρνω, μὰ δὲν ἔρχεται. —Ἄς τον κι' ἔλα μοναχός. — Τὸν ἀφίνω, μὰ δὲν μ' ἀφίνει.* (Π. Π. Β' 679). Παραλλαγαὶ αὐτῆς ἀντὶ τῆς λέξεως Τοῦρκος ἔχουν τὴν λέξιν κλέφτης (βλ. αὐτόθι).

Ἡ πρώτη παροιμία, προδήλως περὶ τῶν Τούρκων τὸ πρῶτον λεχθεῖσα, εἶναι παραστατικωτάτη τῆς ὀργίλου φύσεως τοῦ Τούρκου, ὁ ὁποῖος εἰς τὸν τυφλὸν θυμόν του καὶ γουροῦνι τρώγει, τὸ βδελυκτὸν εἰς αὐτὸν φαγητόν, χωρὶς ν' ἀντιληφθῇ τοῦτο, ἐκ τῆς ἰσχυρᾶς ἀψιθυμίας, εἰς τὴν ὁποίαν εὑρίσκεται. Ἡ δευτέρα ἐκφράζει γενικῶς τὴν γνώμην τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ περὶ τοῦ Τούρκου ὅτι εἶναι κακός. Ἡ τρίτη ἐντονώτερον βεβαιοῖ τὸ αὐτὸ διὰ τῆς προσθήκης, ὅτι ὁ ἰσχυριζόμενος ὅτι ὁ Τοῦρκος δὲν εἶναι κακὸς διαπράττει τοιοῦτον ἔγκλημα, τόσον καταφώρως ψευδόμενος, ὥστε εἶναι ἀνάξιος νὰ τύχῃ τοῦ θείου δώρου, διὰ τοῦ ὁποίου ὁ χριστιανὸς εἰσέρχεται εἰς τὴν εὐδαιμονίαν. Ἡ τετάρτη ὅτι ἡ σκληρότης κυκλοφορεῖ εἰς τὸ αἷμα τοῦ Τούρκου καὶ εἶναι νόσος κληρονομική, μεταδιδομένη ἀπὸ πατρὸς εἰς υἱόν. Ἡ πέμπτη φιλοπαιγμόνως πως δηλοῖ ὅτι ὄχι μόνον εἶναι

---

(1) Τὰς περιπτώσεις, καθ' ἃς λέγεται ἑκάστη τῶν παροιμιῶν, δὲν κρίνω ἀναγκαῖον νὰ ἀναγράφω πάντοτε, ἀφ' οὗ παραπέμπω εἰς τὰ συγγράμματα καὶ τὰ περιοδικά, ἐξ ὧν ἐλήφθησαν αὗται.

ιακὸς ὁ Τοῦρκος, ἀλλὰ καὶ ἐπ' αὐτοφώρῳ συλλαμβανόμενος ἀδικῶν ἀπειλεῖ τὸν ἀδικηθέντα.

6) *Πάλε τὰ κλαδιὰ κτυποῦσι, πάλε Τοῦρκοι κατεβαίνουν* (Π. Π. Β' 112).

7) *Τοῦρκοι Μπονᾶρο* (Καστάνια Μελιτίνης Λακεδαίμονος).

8) *Μεριὰ μᾶς δέρνει ὁ θάνατος, μεριὰ κι ὁ Γενιτσάρος* (Π. Π. Α' 346).

Ἡ ἕκτη καὶ ἑβδόμη παροιμία, λεγόμεναι ἀμφότεραι πρὸς ἐκφο-ϊσμὸν τῶν δειλοτέρων, εἶναι ἀρκετὰ χαρακτηριστικαὶ τοῦ τρόμου, ὸν ὁποῖον ἐνέπνεεν ἡ ἐμφάνισις τοῦ ὠμοῦ Τούρκου. Καὶ ὁ θόρυ-ος τοῦ ἀνέμου εἰς τὰ φύλλα τῶν δένδρων ἀκόμη ὑπενθύμιζεν εἰς οὺς δειλοτέρους Χριστιανοὺς τοὺς ἀγρίους Τούρκους. Τῆς ἑβδόμης ὲν ἀμφιβάλλω ὅτι θὰ ὑπάρχουν πλεῖσται ταυτόσημοι κατὰ τόπους αραλλαγαί. Εἰς τὴν ὀγδόην ὁ θάνατος καὶ ὁ Τοῦρκος (Γενίτσαρος) ναγνωρίζονται ὡς κίνδυνος ἰσόβαθμος καὶ ὁ λέγων τὴν παροιμίαν αλανίζει ἑαυτὸν διὰ τὴν δυσχερῆ θέσιν, εἰς τὴν ὁποίαν εὑρίσκεται εταξὺ θανάτου καὶ Γενιτσάρου.

9) *Μωρ' Τοῦρκος πέρασε 'δῶ;* (Λακωνία, Μεσσηνία) ἢ *Σάμπως ὰ πέρασε Τουρκιά* (Ἀρχ. Ἱστ. Λεξ. Ἐκ Λάστας). Ἐπὶ μεγάλης αταστροφῆς, ζημίας.

10) *Τὸν Τοῦρκον ἢ δεῖρ' τον ἢ μὴ τὸν φοβερίζῃς* (Καστορία. Ι. Τσαμίσης [1]).

11) *Γιὰ καλὰ καὶ γιὰ κακὰ | δέσ'τε μου τε τὸν παπᾶ* (Π. Π. ' 332).

Εἰς τὴν ἐνάτην παροιμίαν ἐκδηλοῦται ἡ ἐντύπωσις, τὴν ὁποίαν φινε τὸ πέρασμα τοῦ ἀγρίου Τούρκου, τοῦ δαίμονος τῆς καταστρο-ῆς. Εἰς τὴν δεκάτην περιέχεται ἡ συμβουλή, ὅτι ἡ μὲν ἀπειλὴ αὐ-ίνει τὴν ἀγριότητα τοῦ ὀξυθύμου Τούρκου, ἡ δὲ πλήρης ταπείνω-ις αὐτοῦ δύναται νὰ σώσῃ τὸν συγκρουόμενον πρὸς αὐτόν. Ἡ ἐν-εκάτη, λεγομένη ἐπὶ τῶν ἐκ προνοίας οὐδὲν προφυλακτικὸν μέτρον αραλειπόντων πρὸς πλήρη ἀσφάλειαν, δὲν φαίνεται ὅτι ἔχει σχέσιν

(1) Εἰς πάσας τὰς νῦν τὸ πρῶτον δημοσιευομένας παροιμίας ἀναγράφω τὸν πον τῆς προελεύσεως καὶ τὸ ὄνομα τοῦ ἀποστολέως, ὁσάκις δὲν ἤμην αὐτή-ιος τῆς παροιμίας.

τινὰ μὲ τοὺς Τούρκους. Ἡ βαθυτέρα ὅμως σκέψις ὠθεῖ τινα νὰ διΐδῃ καὶ ἐν ταύτῃ τὴν ὕβριν τῶν Μουσουλμάνων πρὸς τὸν λειτουργὸν τῆς χριστιανικῆς θρησκείας καὶ τὴν ἐκ καχυποψίας ἀπάνθρωπον συμπεριφορὰν τοῦ κατακτητοῦ πρὸς τὸν ὑπεροχώτερον ἀντιπρόσωπον τῆς χριστιανικῆς κοινότητος καὶ ἄνευ στοιχείων ἐνοχῆς αὐτοῦ. Χριστιανική τις ἀρχὴ εἰς τοιοῦτον προφυλακτικὸν μέτρον ἦτο ἀδύνατον νὰ προβῇ. Τὴν ὑπόνοιάν μου ὅτι πρόκειται περὶ τουρκικῆς ὕβρεως ἐνισχύει καὶ ἡ παρεμφερὴς βουλγαρικὴ παροιμία Vrrzen pop, mirno selo = δεμένος παπᾶς, ἥσυχο χωριό. Εἶναι ἄλλως τε γνωστὰ τὰ ἄτιμα πλήγματα τοῦ Τούρκου κατὰ τῶν λειτουργῶν τῆς χριστιανικῆς θρησκείας κατά τε τοὺς χρόνους τῆς τουρκοκρατίας καὶ κατὰ τὸν ἱερὸν ἀγῶνα ἡμῶν.

Οὕτως ἅπασαι αἱ παροιμίαι τῆς ὁμάδος αὐτῆς ἀποκαλύπτουν τὴν οὐσιώδη τῆς τουρκικῆς ψυχῆς ἰδιότητα, τὴν ἀγριότητα (κακίαν, μοχθηρίαν), μετὰ τῆς ὁποίας συζευχθεὶς ὁ μουσουλμανικὸς φανατισμὸς ἐξερρίζωσεν ἐν τῇ πρώτῃ ὁρμῇ του τὸν μικρασιατικὸν Ἑλληνισμόν ([1]). Ἐν τῇ πρώτῃ δὲ καὶ δεκάτῃ παροιμίᾳ ἡ ὠμότης συνοδεύεται μὲ τὰς ἀχωρίστους ἀκολούθους της, τὴν ὀξυθυμίαν καὶ θρασυδειλίαν.

Β΄.— 1) *Ἀγαρηνοὶ χρημάτων δοῦλοι* (Π. Π. Α΄ 127) ([2]).

2) *Τοῦρκον εἶδες ἄσπρα θέλει,*
ἄλλον εἶδες, ἄλλα θέλει (Π. Π. Β΄ 112).

3) *Τοῦρκος ἦρθε, γρόσα θέλει,*
κι ἄλλος ἦρθε, κι ἄλλα θέλει.

Παροιμίαι κοιναί. Πλεῖσται παραλλαγαὶ τῆς 2ας καὶ 3ης ὑπάρχουν (Βλ. καὶ Π. Π. Β΄ 555, Γ΄ 581. Λαογραφ. Ϛ΄ 497).

Καὶ διὰ τῶν τριῶν παροιμιῶν διαδηλοῦται τὸ φιλοχρήματον τοῦ Τούρκου, ἡ χαρακτηριστικωτέρα ἴσως μετὰ τῆς ὠμότητος ἰδιότης τῆς τουρκικῆς φυλῆς. Διὰ τῆς πρώτης μὲ τὴν ἁλουργίδα τῆς ἀττικῆς διαλέκτου, διὰ τῆς ὁποίας ἐνόμισεν ὁ ἱερομόναχος Παρθένιος Κατζούλης ὅτι

([1]) Οἱ νῦν ἐν Μ. Ἀσίᾳ κατοικοῦντες ἑλληνόφωνοι Ἕλληνες εἶναι μέτοικοι ἐκ τοῦ ἐλευθέρου βασιλείου καὶ πρὸ πάντων ἐκ τῶν νήσων τοῦ Αἰγαίου Πελάγους. Βλ. *Κοντογιάννη,* Γεωγραφία τῆς Μ. Ἀσίας σελ. 54 κἑξ.

([2]) Παραπέμπω εἰς τοὺς τέσσαρας ἐκδεδομένους τόμους τῶν παροιμιῶν Πολίτου, διὰ πᾶσαν παροιμίαν, περιλαμβανομένην ἐν αὐτοῖς, καὶ ἐὰν αὕτη ἔχει δημοσιευθῇ ἀλλαχοῦ πρότερον.

καθιστᾷ αὐτὴν εὐειδεστέραν, ὁ μεταβαπτιζόμενος εἰς Ἄραβα Τοῦρκος χαρακτηρίζεται ὡς δοῦλος τῶν χρημάτων. Ἡ φιλοχρηματία εἶναι τὸ ἐλατήριον τῶν διαρπαγῶν του, τῶν φόνων πολλάκις, τοῦ ἐξανδραποδισμοῦ τῶν αἰχμαλώτων. Ἡ φιλοχρηματία εἶναι τὸ πάθος του, ὁ τύραννος, τοῦ ὁποίου εἶναι ὁ δοῦλος καὶ ὡς ἄτομον καὶ ὡς ἔθνος. Καὶ διὰ τῆς δευτέρας καὶ τῆς τρίτης παροιμίας καὶ τῶν πολλῶν παραλλαγῶν ἀμφοτέρων χαρακτηριστικώτατα ἐπροφήτευεν ὁ ἑλληνικὸς λαὸς τὸν σκοπὸν τῆς ἐμφανίσεως τοῦ Τούρκου. Χρήματα θέλει, διὰ χρήματα ἦλθε, παρᾶ γυρεύει. Χρήματα, πάντοτε χρήματα, ζητεῖ ἡ ἀπληστία του.

4) *Ἀγᾶν* (1) *ἐζητούσαμε καὶ γιουμπρουκτσὴ* (2) *εὑρήκαμε* (Π. Π. Γ′ 265).

5) *Ἔμαθε ὁ Χασάνης νὰ τρώγῃ μοναχός του* (Ἀραβ. Παρ. 145 ἀρ. 1611). Περὶ τῶν κακούργων, τῶν εὑρόντων πηγὴν κακουργίας.

6) *Ὅταν πτωχαίνῃ ὁ διάβολος, γίνεται κουρμεκιάρης* (Ἀραβ. Παρ. 97 ἀρ. 1026)

Ἡ τετάρτη παροιμία ἐκδηλώνει ὅτι ὁ Ἕλλην καὶ ὁσάκις δι᾽ ἄλλην αἰτίαν ἠναγκάζετο νὰ ἔλθῃ εἰς ἐπαφὴν μετὰ Τούρκου, δὲν ἀνεύρισκεν ἐν αὐτῷ τὸν διὰ τὴν ὑπόθεσίν του εἰδικὸν στρατιωτικὸν ἢ πολιτικὸν ὑπάλληλον τοῦ τουρκικοῦ κράτους, ἀλλὰ τὸν φορολόγον. Πᾶς ὑπάλληλος τῆς τουρκικῆς κυβερνήσεως, πᾶς Τοῦρκος πολίτης εἶναι καὶ ὁ εἰσπράκτωρ τοῦ φόρου, τὸν ὁποῖον ἐπιβάλλει ἡ αὐθαιρεσία του. Ἡ πέμπτη ἐνισχύει τὴν περὶ φιλοχρηματίας — ἡ λέξις *τρώγει* διαδηλοῖ ὅτι περὶ αὐτῆς τῆς κακουργίας πρόκειται — τοῦ Τούρκου ἀντίληψιν τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ, ὑποδηλοῦντος ὅτι ἡ ἀπληστία τοῦ χρήματος ὠθεῖ τὸν Τοῦρκον νὰ ἐπιδιώκῃ νὰ εἶναι ὁ μόνος ἐκμεταλλευτὴς πάσης χρηματολογικῆς πηγῆς (3). Ἡ ἕκτη ἐξωτερικεύει ὅλην τὴν ἀπ χθειαν τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ πρὸς τὸν φορολόγον Τοῦρκον, διότι

(1) Ἀγάδες ἐλέγοντο, ὡς γνωστόν, οἱ στρατηγοὶ (ἐξωτερικοὶ ἀγάδ αὐλικοὶ (ἐσωτερικοὶ ἀγάδες). Ὑπὸ τοῦ ἑλληνικοῦ ὅμως λαοῦ ἀγάδες ὅλοι οἱ Τοῦρκοι στρατιωτικοί.

(2) Τελώνην, φορολόγον. Ἐκ τοῦ λατιν. commercium τὸ ξεις εἶναι ἐξ οὗ τὸ τουρκικὸν γκιουμρούκ = φόρος τοῦ τελωνείου.

(3) Γνωσταὶ εἶναι αἱ ἔριδες τῶν Τούρκων πρὸς ἀλλήλοι μὴν τῆς λείας.

στεύει ὅτι μέσα εἰς τὸ ἀγενὲς ἐλάττωμα τῆς φιλοχρηματίας ἐμφωλεύουν καὶ ὅλαι αἱ ἄλλαι κακίαι, ἀφοῦ καὶ ὁ διάβολος, μὲ τὸν ὁποῖον συγκρίνει τρόπον τινὰ τὸν φορολόγον Τοῦρκον, εἰς τὴν φτώχειαν του γίνεται κουρμεκιάρης.

7) *Ὁ Τοῦρκος σὲ* (1) *κάνει τὸν φίλο ἂν εἶσαι πλούσιος* (Περίχωρα Καστορίας. Π. Τσαμίσης).

8) *Τοῦρκον φίλον ἔπιασες, φύλαγε τὴν τσέπη σου* (Περίχωρα Καστορίας. Π. Τσαμίσης).

9) *Ὁ Τοῦρκος ἅμα σου* (1) *ἴδῃ καλὸ πρᾶμα, τὸ κρατεῖ καὶ σοῦ λέγει «Ἔ! τώρα τούρκεψε* (2)» (Περίχωρα Καστορίας. Π. Τσαμίσης).

Εἰς τὴν ἑβδόμην παροιμίαν ἀποκαλύπτει ὁ ἑλληνικὸς λαὸς ὅτι ἡ φιλοχρηματία εἶναι τὸ ἐλατήριον τῆς προσπεποιημένης φιλίας τοῦ δολίου Τούρκου, εἰς τὴν ὀγδόην ὑποδεικνύει ὅτι ὁ συνάπτων φιλίαν μὲ τὸν Τοῦρκον διακινδυνεύει τὴν περιουσίαν του καὶ εἰς τὴν ἐνάτην ἐμφανίζει αὐτὸν τὸν Τοῦρκον διακηρύσσοντα ὅτι Τοῦρκος σημαίνει ἅρπαξ... ὅτι ὅ,τι ὁ Τοῦρκος πιάσῃ στὸ χέρι του τουρκεύει, χάνεται δηλ.

10) *Γέροι θέλουν χαϊδέματα, ἀγάδες θέλουν ἄσπρα* (Λαογραφ. Ἀρχεῖον. Ἐκ Γορτυνίας). (3) Πρὸς τοὺς ἐπιδιώκοντας νὰ ἐπιτύχωσί τι.

11) *Ἀνὰ παρά, μπαμπὰ παρά, σελιὰμ* (4) *παρά, κελιὰμ* (4) *παρά, hέπισι παρὰ* (Λαογρ. Ϛ΄ 501) = Μητέρα, πατέρας, λόγος, χαιρετισμός, ὅλα εἶναι χρῆμα.

Εἰς τὴν δεκάτην παροιμίαν, ἡ ὁποία εἶναι ἀπόκομμα γνωστοῦ δημοτικοῦ ᾄσματος, συγκρίνει ὁ ἑλληνικὸς λαὸς τὸν Τοῦρκον διοι-
ητὴν μὲ τὸν Ἕλληνα δημογέροντα. Ὁποία, ἀληθῶς, διαφορά! Τὸν
λληνα κολακεύει ἓν ἁπλοῦν δεῖγμα ἐκτιμήσεως, τὸν δὲ κτηνώδη

τσιλεκτισμοὶ τῆς Δυτικῆς Μακεδονίας.
κτο...θη. Πόσον ὑπενθυμίζει ἡ παροιμία τὰς διαρπαγὰς τῶν ἀνταξίων μα-
...ούρκων Βουλγάρων, οἵτινες ἐδικαιολόγουν τὴν κατακράτησιν πολυ-
... τῶν Ἑλλήνων τῆς Ἀνατ. Μακεδονίας λέγοντες ὅτι ὅ,τι ἔθιξαν
(1) ((Φερδινάνδος καὶ Σία) δὲν δύναται νὰ ἀποδοθῇ-
ἐκ τοῦ ἐλ̄ν ἀνεκδότων παροιμιῶν, τὰς ὁποίας εἶχε τὴν εὐγενῆ προθυ-
γους. Βλ. *Κῶ* Λαογραφικοῦ Ἀρχείου φίλος κ. Στ. Κυριακίδης νὰ κατα-
(2) Παραναγράφω καὶ τὸν τόπον τῆς προελεύσεως.
λίτου, διὰ πᾶσι
δημοσιευθῇ ἀλλ

Τοῦρκον μόνον ὁ κορεσμὸς ἑνὸς ἀγενοῦς πάθους. Εἰς τὴν ἑνδεκάτην, ἡ ὁποία εἶναι παροιμία τουρκική, ἀποκαλύπτεται ὅλη ἡ χρηματολατρεία τοῦ Τούρκου. Τὴν παροιμίαν ταύτην ἀναγράφω μεταξὺ τῶν ἑλληνικῶν, διὰ τῶν ὁποίων χαρακτηρίζονται οἱ Τοῦρκοι, ὄχι μόνον διότι εἶναι αὕτη ἕνας ἐπιτυχὴς αὐτοχαρακτηρισμὸς τοῦ Τούρκου, ἐπικυρῶν τὴν περὶ αὐτοῦ γνώμην τῶν ξένων πρὸς αὐτὸν λαῶν, ἀλλὰ καὶ διότι ἤκουσα αὐτὴν συχνὰ λεγομένην ὑπὸ τῶν Ἑλλήνων τῆς Μακεδονίας πρὸς χαρακτηρισμὸν τῶν Τούρκων. Εὑρόντες οἱ Ἕλληνες τὴν παροιμίαν πιστοτάτην φωτογραφίαν τῆς τουρκικῆς ψυχῆς, ἐξέμαθον καὶ ἀποδίδουν ὡς ἤκουσαν αὐτὴν παρ' αὐτῶν τῶν Τούρκων καὶ εἰς τὴν γλῶσσάν των.

Καὶ ἐκ τοῦ πλήθους τῶν παροιμιῶν (¹), διὰ τῶν ὁποίων χαρακτηρίζονται ὡς φιλοχρήματοι οἱ Τοῦρκοι, καὶ ἐκ τῆς γλωσσικῆς μορφῆς τῶν πλείστων διαδηλοῦται ὅτι πάντες οἱ Ἕλληνες, καὶ οἱ μετὰ τῶν Τούρκων ἔτι συζῶντες ἐν ταῖς ἑλληνικαῖς χώραις, καὶ οἱ κληρονομήσαντες τὴν ἀνάμνησιν τῆς συμβιώσεως τῶν πατέρων των μετ' αὐτῶν, ἔχουν τὴν αὐτὴν περὶ τῶν Τούρκων ἀντίληψιν, τὴν ὁποίαν καὶ οἱ ἴδιοι οἱ Τοῦρκοι περὶ ἑαυτῶν. Καὶ ὅταν χαιρετίζῃ τινὰ ὁ Τοῦρκος καὶ ὅταν συνομιλῇ μετά τινος, ἐννοεῖ μὲ χρῆμα νὰ ἐξαργυρώσῃ τὸν χαιρετισμόν του, τὴν συνομιλίαν του. Τὸ χρῆμα κανονίζει τὰς σχέσεις τοῦ Τούρκου μὲ τοὺς γονεῖς του ἀκόμη.

Γ΄.— 1) *Ὁ Τοῦρκος εἶναι φεῖδι, ποῦ μόλις ζεσταθῇ σὲ δαγκάνει* (Περίχωρα Καστορίας. Π. Τσαμίσης).

2) *Ἂν φιλοξενήσῃς Τοῦρκο, θὰ σὲ ζητήσῃ καὶ ντὶς παρασί* (²) (Περίχωρα Καστορίας. Π. Τσαμίσης).

3) *Τὸν Τοῦρκο ὅλη τὴν ἡμέρα νὰ τὸν ἔχῃς στὴν ἀγκαλιά, λίγο ἂν τὸν ἀφίσῃς νὰ ξεκουρασθῇ, ἀμέσως θὰ 'πῇ γκιαούρ* (³) (Περίχωρα Καστορίας. Π. Τσαμίσης).

Καὶ διὰ τῶν τριῶν τούτων παροιμιῶν συνενοῦνται μὲ τὴν φιλοχρηματίαν καὶ τὴν πρὸς τὴν ἁρπαγὴν ῥοπὴν τοῦ Τούρκου αἱ συγ-

---

(¹) Παρελείφθησαν αἱ παραλλαγαί.

(²) Ἀμοιβὴν διὰ τὸν κόπον τῶν ὀδόντων του. Ἀμφότεραι αἱ λέξεις εἶναι τουρκικαί. Ντὶς = ὀδούς.

(³) Ἄπιστε.

γενεῖς ψυχικαὶ διαθέσεις τῆς ἀχαριστίας καὶ ἀπληστίας, αἵτινες ἐξ ἴσου εἶναι χαρακτηριστικαὶ ἰδιότητες τῆς τουρκικῆς ψυχῆς.

Δ΄.— 1) *Ἡ φιλία τοῦ Τούρκου στέκιτι στοὺ γόνατου* (Λαογρ. Ϛ΄ 497).

2) *Ὁ Τοῦρκος τὴ φιλία στὰ γόνατα τὴν ἔχει* (Βενιζ. Παρ. 240. Ο. 923). Παραλλαγὰς ἀμφοτέρων βλ. Ἀραβ. Παρ. 161 ἀρ. 1821, Λαογ. Γ΄222.

3) *Ὁ Τοῦρκος ἔχει τὴ φιλία στὸ στόμα, ὄχι καὶ στὴ καρδιά* (Περίχωρα Καστορίας. Π. Τσαμίσης).

4) *Ὁ Τοῦρκος φυλάγει τὴ φιλία στὰ χείλη* (Περίχωρα Καστορίας. Π. Τσαμίσης).

5) *Ἔσ᾿εις Τοῦρκοφ φίλον; κράτε ποὺ*(1) *τὴδ δεξιά σ᾿ ξύλον.* (Λαογρ. Ἀρχ. Ἐκ Κύπρου).

6) *Τοῦρκος γεφύριν τσ᾿ ἂγ γενῇ, ποὺ* (1) *πάνω του μὲρ ρέξῃς* (2) (Λαογρ. Ἀρχ. Ἐκ Κύπρου).

Καὶ διὰ τῶν δύο πρώτων παροιμιῶν, διὰ τῶν ὁποίων παραστατικώτατα ἐκδηλοῦται ὅτι ἀσταθής, τῆς στιγμῆς, εἶναι ἡ φιλία τοῦ Τούρκου, ὅπως ἀσταθὲς εἶναι καὶ ὅ,τι στηρίζεται εἰς τὸ γόνατον τοῦ καθημένου καὶ θὰ πέσῃ εὐθὺς ὡς οὗτος ἐγερθῇ, καὶ διὰ τῆς τρίτης καὶ τετάρτης, διὰ τῶν ὁποίων ἀποκαλύπτεται ἐπιπολαία καὶ ἀβαθής, μὴ κατοικοῦσα εἰς τὴν ἕδραν τῶν εὐγενῶν συναισθημάτων, τὴν καρδίαν, καὶ διὰ τῆς πέμπτης, μὲ τὴν ὁποίαν προειδοποιεῖται ὁ ὁμόφυλος Ἕλλην μὲ ποίαν πρόνοιαν ὀφείλει νὰ προσέρχεται εἰς τὰς φιλικὰς μετὰ Τούρκου συνεντεύξεις του, καὶ διὰ τῆς ἕκτης, εἰς τὴν ὁποίαν μὲ τόσην γραφικότητα εἰκονίζεται ἡ σαθρότης καὶ τὸ ἐπικίνδυνον τῆς πρὸς τὸν Τοῦρκον ἐμπιστοσύνης, διαδηλοῦται ἡ δυσπιστία καθόλου τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ πρὸς τὸν Τοῦρκον, ὁ ὁποῖος χαρακτηρίζεται ὡς ἄφιλος καὶ δόλιος, ὡς ἀνάξιος ἐμπιστοσύνης. Καὶ αἱ ἓξ παροιμίαι, ὡς καὶ αἱ παραλλαγαὶ τῶν δύο πρώτων, εἶναι μεταφορικαὶ ἐκφράσεις, διὰ τῶν ὁποίων ἀποκαλύπτεται ἡ δολιότης τοῦ Τούρκου, παρέχονται δὲ πᾶσαι ὡς συμβουλαί, κατόπιν ὀδυνηρᾶς πείρας, πρὸς τὸν ὁμόφυλον, διὰ νὰ μὴ πλανηθῇ εἰς τὰς μετ᾿ αὐτοῦ σχέσεις του.

---

(1) Ἀπό.
(2) Μὴ περάσῃς.

Εἰς ἁπάσας τὰς εἰρημένας παροιμίας ὁ χαρακτηρισμὸς ἔχει γίνει sine ira· δὲν εἶναι αὗται κατασταλαγμα μίσους, ἀφρὸς ὀργῆς, ἀλλ' εἶναι ἀποφθέγματα βαθείας παρατηρήσεως. Εἰς τὴν Παλαιὰν Ἑλλάδα ἐλησμόνησαν τὸν Τοῦρκον καὶ τὴν δολιότητα ἢ τὰς ἀγροίκους ἐνοχλήσεις του καὶ ἀντικατέστησαν τὴν λέξιν Τοῦρκος μὲ τὴν λέξιν χωριάτης ἢ ἄλλας παρεμφερεῖς. Οὕτω λέγουσι, *Ἔπιασες χωριάτη φίλο | πάρε καὶ κομμάτι ξύλο* (1).

7) *Τοῦρκος καὶ σκυλὶ ἀναμπιστοσύνη* (2) *δὲν ἔχουν* (Πύργος Ἠλείας. Ῥουμπ. Παδελοπούλλου).

8) *Ὁ Τοῦρκος καὶ τὸ σκυλὶ ἕνα πρᾶμα εἶναι* (Περίχωρα Καστορίας. Π. Τσαμίσης).

9) *Τοῦρκος φίλος, μοῦργκος* (3) *σκύλος* (Περίχωρα Καστορίας. Π. Τσαμίσης).

10) *Οὑ Τούρκους κ' ἡ οὐχιά, δὲν ἔχουνι μπιστιά* (2) (Λαογ. Ϛ' 497).

11) *Τοῦρκος καὶ μπαμπέσης* (4) *τὸ ἴδιο εἶναι* (Περίχωρα Καστορίας. Π. Τσαμίσης).

Καὶ διὰ τῆς ἑβδόμης, ὀγδόης καὶ ἐνάτης παροιμίας, εἰς τὰς ὁποίας ὁ Τοῦρκος παραβάλλεται πρὸς τὸν ὕπουλον σκύλον, τὸν κρυφοδαγκανιάρην, τοῦ ὁποίου τὴν δολιότητα δὲν δύναται εὐχερῶς νὰ προΐδῃ τις, καὶ διὰ τῆς δεκάτης, διὰ τῆς ὁποίας παραβάλλεται ἡ ἀπιστία τοῦ Τούρκου πρὸς τὴν δολιότητα τοῦ πανουργοτάτου τῶν ἑρπετῶν, τῆς ἐχίδνης, ἥτις ἐνεδρεύει ἀκίνητος ἐν τῇ ὁδῷ τὸν ἀνύποπτον διαβάτην, καὶ διὰ τῆς ἑνδεκάτης, εἰς τὴν ὁποίαν αἱ λέξεις *Τοῦρκος* καὶ *μπαμπέσης* λαμβάνονται ὡς ταυτόσημοι καὶ ἰσοδύναμοι, ἐκδηλοῦται ἡ γνώμη τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ περὶ τῆς δολιότητος καὶ ἀπιστίας τοῦ Τούρκου, ἡ ὁποία μόνον μὲ τὴν δολιότητα τοῦ ἀπιστοτέρου κατὰ τὴν κοινὴν ἀντίληψιν τῶν κατοικιδίων ζῴων καὶ τὴν ἀναμφισβήτητον ὑπουλότητα τῆς ἐχίδνης δύναται νὰ παραβληθῇ.

Εἰς τὰς ἀνωτέρω εἰκονικὰς ἐκφράσεις ὁ χαρακτηρισμὸς τοῦ Τούρκου χρωματίζεται καὶ μὲ τὸ πάθος, ποῦ διατηρεῖ εἰς τὴν ψυχήν του ὁ ὑποστὰς τὴν δολίαν προσβολὴν τοῦ σκύλου καὶ τῆς ἐχίδνης.

---

(1) Φιλ. συλλ. Κων/πόλεως Η' 398.
(2) Ἐμπιστοσύνην.
(3) Μαῦρος
(4) Ἡ λέξις ἀλβανική, σημαίνουσα τὸν δόλιον.

12) *Ὁ Τοῦρκος πίστι καὶ νόμο δὲν ἔχει· ἄλλα λέγει, κι ἄλλα κάνει* (Περίχωρα Καστορίας. Π. Τσαμίσης).

13) *Ὁ Τοῦρκος γιὰ ναμοὺζ* (1) *φωνάζει καὶ ναμοὺζ δὲν ἔχει* (Περίχωρα Καστορίας. Π. Τσαμίσης).

14) *Ὁ Τοῦρκος πάντα πέκι* (2) *λέγει καὶ τίποτε δὲν κάνει* (Περίχωρα Καστορίας. Π. Τσαμίσης).

Καὶ διὰ τῶν τριῶν παροιμιῶν (12-14) διαδηλοῦται ἡ δολιότης τοῦ Τούρκου. Οὔτε ἡ πίστις του, οὔτε οἱ νόμοι του, οὔτε ἡ ἀτομική του τιμή, οὔτε ὁ δοθεὶς λόγος του, εἶναι ἱκανὰ νὰ συγκρατήσουν αὐτὸν εἰς τὴν εὐθύτητα καὶ τὴν εἰλικρίνειαν. Εἰς τὴν ψυχὴν τοῦ Τούρκου ἔχει ῥιζώσει μόνον ὁ δόλος καὶ ἡ ἀπάτη καὶ οὐδεμία δύναμις δύναται νὰ ἐκριζώσῃ αὐτὰ ἐκεῖθεν.

15) *Τοῦρκον στὸ σπίτι φίλευε καὶ τὴν τιμήν σου φύλαγε* (Ἀραβ. Παρ. 168 ἀρ. 1929).

16) *Τὸν Τοῦρκον φίλευε καὶ τὴν γυναῖκά σου φύλαγε* (Βεν. Παρ. 312. Τ. 403).

17) *Τοῦρκουν φίλιβι* (3) *κὶ τουγ κῶλου σ' φύλαϊ* (3) (Λαογρ. Β' 325) Παραλλαγαὶ Λαογρ. Γ' 222, Ϛ' 497.

Καὶ διὰ τῶν τριῶν τελευταίων παροιμιῶν, ὅπως καὶ διὰ τῶν δεκατεσσάρων πρώτων ἐκδηλώνει ὁ ἑλληνικὸς λαὸς τὴν δυσπιστίαν πρὸς τὸν Τοῦρκον, τὸν δόλιον καὶ ἄπιστον, ἀλλ' ἐν αὐταῖς ὁ χαρακτηρισμὸς τοῦ Τούρκου μερικεύεται εἰς τὴν δολιότητα αὐτοῦ πρὸς τὴν τιμὴν τοῦ φιλοξενοῦντος αὐτόν, γενικῶς διὰ τῆς 15ης, πρὸς τὴν οἰκογενειακὴν τιμὴν διὰ τῆς 16ης, καὶ τὴν ἀτομικὴν διὰ τῆς 17ης. Διὰ τῆς τελευταίας ἀποκαλύπτεται ἐν ταὐτῷ καὶ ἡ πρόστυχος καὶ ἀφύσικος ῥοπὴ τοῦ Τούρκου πρὸς ἐκπλήρωσιν τῶν σαρκικῶν ἐπιθυμιῶν του.

Ἡ προέλευσις (4) τῶν παροιμιῶν τῆς ὁμάδος ταύτης, καὶ πρὸ πάντων ἡ γλωσσικὴ μορφὴ τῶν περισσοτέρων ἐξ αὐτῶν, μαρτυροῦν ὅτι ἁπανταχοῦ σχεδὸν τῆς Ἑλλάδος διεδηλώθη ἡ πρὸς τὸν Τοῦρκον

---

(1) Ἡ λέξις τουρκικὴ = τιμή.

(2) Ἡ λέξις τουρκική· πεκεῖ = πολὺ καλά.

(3) Φίλευε. — Φύλαγε.

(4) Εἰς τὸ σύγγραμμα ἢ περιοδικόν, ἐξ οὗ ἐλήφθη ἑκάστη παροιμία, ἀναγράφεται ὁ τόπος τῆς προελεύσεώς της.

ἔλλειψις καὶ ἀτομικῆς ἐμπιστοσύνης, ὅτι γενικὴ εἶναι ἡ γνώμη τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ περὶ τοῦ Τούρκου ὅτι εἶναι ἄφιλος, ἄπιστος καὶ δόλιος καὶ ὅτι διαρκῶς διατελεῖ ἐν κινδύνῳ οὐ μόνον ἡ οἰκογενειακή, ἀλλὰ καὶ ἡ ἀτομικὴ τιμὴ τοῦ μετ' αὐτοῦ εἰς φιλικὰς σχέσεις διατελοῦντος.

Ε'.— 1) *Κάθε μέρα στὸ χαμάμι* (1), *χέζ' ὁ διάβολος στὴ γούρνα* ('Αραβ. Παρ. 56 ἀρ. 524). Περὶ τῶν φιληδόνων.

2) *Μηὲ* (2) *τὸδ διάβολον τσερί, μηὲ τὸν Τοῦρκον κῶλο* (Π. Π. Δ' 385) (3).

3) *Σκλάβα* (4) *μὲ θωρεῖς καὶ παρθενιὰ γυρεύεις;* (Βεν. Παρ. 275 Σ 103) Περὶ τῶν ἀνοήτως ἐρωτώντων διὰ φυσικῶς ἑπόμενα.

Διὰ τῶν τριῶν τελευταίων παροιμιῶν τῆς ὁμάδος Δ', εἰς τὰς ὁποίας ἡ δολιότης τοῦ Τούρκου συνυφάνθη, ὡς εἴδομεν, μὲ ἄλλην αὐτοῦ χαρακτηριστικὴν ἰδιότητα, τὴν τῆς φιληδονίας, μετέβημεν εἰς τὴν ὁμάδα τῶν τριῶν αὐτῶν παροιμιῶν, αἱ ὁποῖαι εἰδικώτερον ἐκφράζουν τὴν φιληδονίαν τοῦ Τούρκου.

Ἡ μὲν πρώτη, ἀναμφισβητήτως περὶ τῶν Τούρκων τὸ πρῶτον λεχθεῖσα, ἐκδηλώνει τὴν ὀρθὴν ἀντίληψιν τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ, ὅτι ἡ πρόστυχος φιληδονία ἕλκει τὸν Τοῦρκον εἰς τὸν λουτρῶνα καὶ οὐχὶ ἡ ἀγάπη πρὸς τὴν καθαριότητα, ἡ δὲ δευτέρα, χαρακτηριστικὴ καὶ αὕτη τῆς προστύχου φιληδονίας τοῦ Τούρκου, ἀποκαλύπτει καὶ τὴν ἐμμονήν του εἰς τὴν ἀκόλαστον αὐτὴν ἐπιθυμίαν, μὲ ὅσην ἐπιμονὴν ἐμμένει καὶ ὁ ἰσάξιος μὲ αὐτὸν διάβολος εἰς τὴν ἐκπλήρωσιν τῆς ὑποσχέσεως προσφορᾶς πρὸς αὐτὸν κηρίου, δείγματος ἀφοσιώσεως, πίστεως. Ἡ τελευταία συνάπτει μετὰ τῆς φιληδονίας καὶ τὴν ὕβριν τοῦ Τούρκου πρὸς τὸν ἴδιον οἶκον, τοῦ ὁποίου τὸ ὑπηρετικὸν προσωπικὸν δὲν δύναται νὰ ἐργάζεται ἐν αὐτῷ μὲ ἀσφάλειαν τῆς ἀτομικῆς του τιμῆς. Πόσον διάφορος εἶναι καὶ ἐν τούτῳ ἡ ἀντίληψις τοῦ ἁγνοῦ Ἕλληνος οἰκογενειάρχου, ὁ ὁποῖος σέβεται τὴν τιμὴν τῶν προσώπων τῆς ὑπηρεσίας του ἐξ ἴσου μὲ τὴν τιμὴν τῶν ἰδίων τέκνων του!

---

(1) Ἡ λέξις τουρκική· χαμάμ = λουτρών.

(2) Μηδέ.

(3) Βλ. αὐτ. καὶ σελ. 367.

(4) Ἡ λέξις σημαίνει ἐνταῦθα τὴν ἐξ αἰχμαλωσίας ἢ ἀγορᾶς δούλην τουρκικῆς οἰκογενείας.

ϛ'.— 1) *Κάθεται σὰν ἀγᾶς* (Λαογρ. Ἀρχ. Ἐκ Πατρῶν).

2) *Σὰν ξεζεύουν δουλευτάδες | τότες ζεύουν οἱ ἀγάδες* (Π. Π. Δ΄ 546).

Διὰ τῆς πρώτης παροιμίας, μὲ τὴν ὁποίαν χαρακτηρίζει τοὺς ἀέργους εὐπόρους ὁ ἑλληνικὸς λαός, ὑποδηλοῖ ὡς χαρακτηριστικὴν ἰδιότητα τοῦ Τούρκου ἄρχοντος (1) τὴν ὀκνηρίαν, τὴν νωθρότητα τοῦ νοῦ καὶ τοῦ σώματος, τὸ καθησιό. Διὰ τῆς δευτέρας εἰρωνικώτατα ὀνομάζεται δουλειὰ ἡ ἀκόλαστος διασκέδασις τῶν Τούρκων, οἱ ὁποῖοι ὅταν ἐτελείωνεν ἡ ἡμέρα καὶ οἱ ἐργάται θὰ ἀνεπαύοντο, τότε οἱ ἀγάδες θὰ ἤρχιζον τὸ ἔργον των (θὰ ἔζευον), τὰ ὄργιά των δηλ.

3) *Ὁ Τοῦρκος λέει γιαβὰς γιαβάς* (2) (Π. Π. Γ΄ 633).

4) *Ἁμάξῃ Ἀγαρηνοὶ ἁλίσκονται τὸν λαγὸν* (Π. Π. Α΄ 73). (3)

5) *Οὑ Τοῦρκοὺς πιάν' τοὺ λαγὸ (ἢ τοὺγ κλέφτ') μὶ τοὺν ἀραμπᾶ* (Λαογρ. Β΄ 318). Παραλλαγὴ Λαόγρ. ϛ΄ 497.

Μὲ τὴν τρίτην παροιμίαν θέλει νὰ δηλώσῃ ὁ ἑλληνικὸς λαὸς ὅτι καὶ ὅταν ὁ Τοῦρκος χωρισθῇ πρὸς στιγμὴν ἀπὸ τὴν ἀχώριστην σύντροφόν του τεμπελιά, μὲ βῆμα σημειωτὸν θὰ βαδίσῃ, σιγά, σιγά. Καὶ διὰ τὸν λαγὸν ἀκόμη, καὶ διὰ τὸν κλέφτην δὲν θὰ τρέξῃ ὁ Τοῦρκος. Δὲν θὰ τὸν συλλάβῃ μὲ τὴν ταχύτητα τῶν ποδῶν του, θὰ τὸν συλλάβῃ μὲ τὸν ἀραμπᾶ. Ἀλλὰ πῶς θὰ συλλάβῃ τὸν κλέφτην μὲ τὸν ἀραμπᾶ; θὰ κάμῃ χρῆσιν τοῦ μόνου ὅπλου του, τὸ ὁποῖον ἀναπληρώνει τὴν δραστηριότητα, τὴν ταχύτητα τῶν ἄλλων, θὰ κάμῃ χρῆσιν τῆς δολιότητος. Καὶ διὰ τοῦτο καὶ αἱ δύο παροιμίαι (4-5) ὑποδηλοῦσι μὲν τὴν νωθρότητα τοῦ Τούρκου, λέγονται ὅμως διὰ νὰ δηλωθῇ ὅτι ὁ Τοῦρκος διὰ δόλου, διὰ κατασκόπων, φέρει εἰς πέρας τὸ ἔργον του.

6) *Τούρκ'κις δ'λειὲς | παλιαγκουφουλιὲς* (Λαογρ. Ἀρχ. Ἐκ Μακεδονίας).

7) *Ἀλλαή μπιλλαή | ἀπ' τὸν ὕπνο στὸ φαεῖ* (Παρν. ΙΕ΄ 878).

Μὲ τὴν ἕκτην παροιμίαν θέλει νὰ δηλώσῃ ὁ ἑλληνικὸς λαὸς

(1) Ἐπειδὴ ὁ στρατιωτικὸς διοικητὴς ἦτο συγχρόνως καὶ πολιτικὸς διοικητής, ἡ λέξις *ἀγᾶς* κατήντησεν εἰς τὴν ἑλληνικὴν νὰ σημαίνῃ τὸν Τοῦρκον ἄρχοντα ἐν γένει, πολλάκις δὲ καὶ πάντα Τοῦρκον.

(2) Ἡ λέξις τουρκικὴ = ἀργά, βραδέως.

(3) Παροιμία τῆς συλλογῆς Κατζιούλη.

ὅτι καὶ ὅταν ἐργασθῇ ἀκόμη ὁ Τοῦρκος, ἀτελής, ψεύτικη θὰ εἶναι ἡ δουλειά του. Τὰ κατασκευάσματά του θὰ εἶναι ἱστὸς ἀράχνης (παλιαγκουφουλιά). Τὸ πρῶτον μέρος τῆς ἑβδόμης προῆλθε πιθανώτατα ἐκ τῆς φράσεως τοῦ Τουρκικοῦ ὅρκου «βαλλαhί-μπιλλαhί» (¹). Διὰ τῆς παροιμίας ταύτης ὁ ἑλληνικὸς λαὸς στιγματίζει τοὺς ἀέργους Τούρκους, διὰ τοὺς ὁποίους ὅλη ἡ ζωὴ εἶναι φαεῖ καὶ ὕπνος, ἐξαγοραζόμενα διὰ μόνης τῆς ἐργασίας τῆς ψευδορκίας, τὴν ὁποίαν εἶχον ὡς ἐπάγγελμα πολλοὶ νωθροὶ καὶ ἀσυνείδητοι Τοῦρκοι κατὰ τῶν Χριστιανῶν εἰς τὰς πόλεις, αἱ ὁποῖαι ἦσαν ἕδραι τουρκικῶν δικαστηρίων. Οἱ ἄνθρωποι αὐτοὶ δηλ. μόλις ἐξυπνοῦσαν, ἔπαιρναν ἕναν ὅρκον ψεύτικον διὰ νὰ ἀσφαλίσουν τὸν παρᾶ διὰ τὸ φαεῖ, καὶ μετὰ τὸ φαγητὸν ἐκοιμῶντο διὰ νὰ ἐξυπνήσουν καὶ πάλιν νὰ ἐπαναλάβουν τὸ τίμιον ἔργον των.

Ζ΄. — 1) *Κόνιαρους εἶνι* (Λαογρ. Ϛ΄ 492).

2) *Βεζίρης ἔγινες, ἀλλ᾽ ἄνθρωπος δὲν ἔγινες* (Π. Π. Β΄ 281).

3) *Παιδί μου, πασᾶς ἔγινες, ἀλλ᾽ ἄνθρωπος δὲν ἔγινες* (Λαογρ. Ϛ΄ 71).

Ἡ πρώτη παροιμία εἶναι κοινοτάτη εἰς τὰς τοπικὰς περιφερείας τοῦ ἑλληνικοῦ κράτους, εἰς τὰς ὁποίας ὁ ἑλληνικὸς λαὸς ἔχει παροίκους τοὺς ἐγκατασταθέντας ἐν μέσῳ αὐτοῦ ἀπὸ ἑκατονταετηρίδων Τούρκους ἐξ Ἰκονίου καὶ μὲ αὐτὴν περιλούει πάντα ἀγροῖκον καταστήσας τὴν λέξιν *Κόνιαρος* συνώνυμον μὲ τὰς λέξεις ἄξεστος, χυδαῖος, ἀγροῖκος. Ἡ δευτέρα καὶ ἡ τρίτη προῆλθον διὰ μεταφράσεως ἐκ τῶν τουρκικῶν 1) *Τζιούρκ dανισ̆μὲντ ὀλούρ, ἀdὰμ ὀλμάζ* καὶ 2) *Ὄλλούμ, πασ̆ᾶ ὀλdούν, λάκιν ἀdὰμ ὄλμαdουν,* εἰς τὰς ὁποίας ὑπόκειται ὁ γνωστὸς μῦθος τοῦ Τούρκου, ὅστις γενόμενος Βεζίρης (πασᾶς κατὰ τὴν τρίτην παροιμίαν) μετὰ πολυετῆ ἀπομάκρυνσιν ἐκ τῆς πατρικῆς ἑστίας ἐξεδικήθη τὸν πατέρα του, ὁ ὁποῖος ἔλεγεν εἰς αὐτόν, ἀτίθασσον καὶ ἄθλιον ὄντα παῖδα «δὲν θὰ γίνῃς ἄνθρωπος», προσαγαγὼν αὐτὸν ἐνώπιόν του διὰ τῆς βίας καὶ ἀναγκάσας νὰ εἴπῃ, ὅτε ἔγινε ἡ μεταξύ των ἀναγνώρισις, τὴν εἰρημένην παροιμίαν (δευτέραν ἢ τρίτην), διὰ νὰ στιγματίσῃ τὴν ἀνάρμοστον πρὸς πατέρα συμπεριφορὰν υἱοῦ. Τὰς παροιμίας ταύτας, οὔσας αὐτοχαρακτηρισμοὺς τῆς τουρ-

---

(¹) Δόξα νὰ ἔχῃ ὁ Θεός.

κικῆς φυλῆς καὶ καθ' ὅλα συμφώνους πρὸς τὴν περὶ τῶν Τούρκων γνώμην του μετέφρασεν ὁ ἑλληνικὸς λαὸς εἰς τὴν γλῶσσάν του καὶ μεταχειρίζεται σήμερον καὶ διὰ τοὺς ἀνελθόντας μὲν εἰς ὑψηλότατα ἀξιώματα, μὴ διακρινομένους ὅμως ἐπὶ εὐγενείᾳ καὶ ἀνθρωπισμῷ.

4) *Ὅσο κι ἂν τὸ κάμῃς τὸ γουροῦνι, γουροῦνί εἶναι* (Π. Π. Δ' 108)

5) *Ὅταν θὰ γίνῃ ἡ τρίχα τοῦ γουρουνιοῦ μετάξι, τότε καὶ ὁ Τοῦρκος θὰ λάβῃ πολιτισμὸ καὶ τάξι* (Καστορία. Π. Τσαμίσης).

6) *Ἐδῶκαν πρόσωπον τὸν Ἀλὴν, κ' ἐσκῶθεν κ' ἔσ'εσεν στὸ χαλί* (Π. Π. Δ' 467).

Διὰ τῆς τετάρτης παροιμίας κεκαλυμμένως, ἐκ φόβου [1], καὶ διὰ τῆς πέμπτης ἀπροκαλύπτως, συγκρίνει τὸν Τοῦρκον ὁ ἑλληνικὸς λαὸς μὲ τὸ ῥυπαρώτερον καὶ ἀνοητότερον τῶν τετραπόδων, τὸ ὁποῖον οὐδεμία προσπάθεια εἶναι δυνατὸν νὰ βελτιώσῃ, ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὰ ἄλλα κατοικίδια ζῷα, τῶν ὁποίων, ὡς γνωστόν, καλλιεργήσιμος εἶναι ἡ νοημοσύνη. Ὅτι διὰ τῆς λέξεως γουροῦνι εἰς τὴν τετάρτην παροιμίαν ὑπονοεῖ ὁ ἑλληνικὸς λαὸς τὸν Τοῦρκον ὑποδηλοῦται μὲν καὶ διὰ τῆς πέμπτης παροιμίας, ἀποδεικνύεται δὲ ἐκ τῆς χρήσεως αὐτῆς ἐν Μακεδονίᾳ, ὅπου πολλάκις ἤκουσα αὐτήν, μόνον ὁσάκις πρόκειται περὶ τῶν Τούρκων. Ἐν Μακεδονίᾳ ὁ ἄξεστος καὶ ῥυπαρὸς Τοῦρκος εἶναι διὰ τὸν Ἕλληνα ὅ,τι διὰ τὸν ἀρχαῖον Ἀθηναῖον ὁ Βοιωτός [2]. Εἰς τὴν παλαιὰν Ἑλλάδα, λησμονήσαντες τὸν Τοῦρκον καὶ τὴν ἀγροικίαν του, μετερρύθμισαν τὴν ὑπ' ἀρ. 5 παροιμίαν ὡς ἑξῆς· *Ἀδύνατό 'ναι νὰ γενῇ χοίρου μαλλὶ μετάξι | καὶ τοῦ χωργιάτη τὸ παιδὶ νἄχῃ ἀνθρωπιὰ καὶ τάξι* [3]. Διὰ τῆς ἕκτης παροιμίας εἰς τὴν ὁποίαν τὸ ἐθνικὸν ὄνομα Τοῦρκος ἀντικατέστησε τὸ κύριον Ἀλῆ ἐμφανίζεται ὁ ἀνεπίδεκτος πάσης ἀγωγῆς Τοῦρκος ὡς ἀνάξιος καὶ πάσης εὐμενείας καὶ πάσης οἰκειότητος, διότι αὕτη θὰ γίνῃ ἀφορμὴ νὰ προβῇ οὗτος ἐξ ἀναισθησίας εἰς χυδαιότητά τινα.

Διὰ πασῶν τῶν παροιμιῶν τῆς ὁμάδος διαδηλοῦται ἡ ἄξεστος καὶ ἀνάγωγος φύσις τῆς τουρκικῆς φυλῆς.

---

(1) Βλέπε καὶ Π. Π. Β' 555 ἄσπρος 14.

(2) Βοιωτία ὑς. Συοβοιωτοί.

(3) Ἑβδομ. Α' 96.

Η'. — 1) *Ἀλὶ καὶ τριφαλὶ | σ' ἐμένα τὸν Ἀλῆ* (Π. Π. Α' 504).

2) *Ἀλὶ στοὺν Ἀλῆ | ποῦ χασι* (1) *τοὺ γάϊδαρουν τ' κὶ π'λαλεῖ* (2) | *γιὰ νὰ τοὺν βρῆ* (Λαογρ. Γ' 135). Παράλλαγ. Π. Π. Α' 504.

3) *Ποὺ μένα τοὺν Ἀλῆ | σὶ σένα* (3) *τοὺν Καραλῆ.*
Οὔ γάϊδαρους ποῦ μ' ἔδουσις νέ (4) *λαλεῖ, νέ π'λαλεῖ.*
Γιὰ τὰ σαράντα πέντι,
γιὰ διάβουλους σὶ παίρνει (Λαογρ. Γ' 184).

Καὶ αἱ τρεῖς φιλοπαίγμονες τῆς ὁμάδος παροιμίαι, λαβοῦσαι τοιαύτην μορφὴν χάριν παρηχήσεως, λέγονται πρὸς ἐμπαιγμὸν τῶν Τούρκων δι' ἀτυχήματά των, ὀφειλόμενα εἰς τὴν μωρίαν των.

4) *Κ' ἡ φακὴ μαγείρεμα κι ὁ Χασάνης Τοῦρκος* (Βεν. Πάρ. 141 Κ. 373).

5) *Κάμι Χασάν' ροῦχα.*
—Τά χασα κὶ τοῦτα (Λαογρ. Δ' 296).

6) *Ποιὸς σὲ ξούρισε Χασάνη; - Χαμπερὶμ* (5) *γιόκ* (Πύργος Ἠλείας. Ῥ. Παδελοπούλλου).

7) *Οἱ Τοῦρκοι, ὅταν θὰ κάμουν ῥαμαζάνι, τὸν Ῥετζέπη τοῦ Χουσεΐνη θὰ ῥωτήσουν* (Βεν. Πάρ. 186 Ο. 134).

8) *Δὲν ῥωτάν τὴν Φατιμέκω πότε γίνεται μπαϊράμι* (Ἀραβ. Πάρ. 34 ἀρ. 555).

Καὶ αἱ πέντε (4-8) παροιμίαι διαδηλοῦσι τὴν περιφρόνησιν τῶν Ἑλλήνων πρὸς μωρούς τινας Τούρκους. Ἐν τῇ τετάρτῃ ὑπολανθάνει καὶ ἡ μεμψιμοιρία, ὅτι εἶναι ἠναγκασμένοι οἱ ῥαγιάδες νὰ ἔχουν ὡς κυρίαρχον καὶ μωρόν τινα Τοῦρκον. Ἐν τῇ ἕκτῃ ἐνυπολανθάνει καὶ ἡ δολιότης τοῦ Τούρκου. Ὁ Χασάνης δηλ. εἶναι ὁ κουτοπόνηρος ποῦ δὲν ἀπαντᾷ ἐκ μωρίας, ἀλλὰ καὶ καχυποψίας.

Πιστοτάτη εἰκὼν τῆς μωρίας καὶ νωθρότητος ἅμα τοῦ Τούρκου, ἀλλὰ καὶ τῆς εὐφυΐας τοῦ Ἕλληνος ἐπωφεληθέντος τῶν φυσικῶν αὐτῶν ἐλλείψεων τοῦ τυράννου πρὸς μετριασμὸν τῶν ἀπ' αὐτοῦ δεινῶν εἶναι τὸ ἐκ τοῦ Β' τόμου τῆς ἱστορίας τῶν Ἀθηνῶν ὑπὸ Δ.

(1) Ποῦ ἔχασε.
(2) Καὶ πηλαλεῖ, τρέχει.
(3) Εἰς σέ.
(4) Οὔτε.
(5) Φράσις τουρκική. Δὲν ἔχω εἴδησιν.

Καμπούρογλου ἀπόσπασμα ὑπὸ τὸν τίτλον «*ὁ ἀγᾶς εἶναι βλάξ*» [1].

Τὴν πρὸς τὸν θεωρητικὸν βίον ἀποστροφὴν καὶ τὴν πρὸς πνευματικὴν δημιουργίαν ἀνικανότητα τῆς τουρκικῆς φυλῆς ἀνομολογοῦν αὐτοὶ οἱ πεπαιδευμένοι Τοῦρκοι ἀποδεχόμενοι ὅτι ὁ Τοῦρκος ὄχι μόνον δὲν ἐφεῦρεν οὔτε θρησκείαν, οὔτε φιλοσοφίαν, οὔτε τέχνην, οὔτε ἐπιστήμην, ἀλλ' οὐδὲ ἐκ τῶν 72 αἱρέσεων τοῦ Ἰσλὰμ ἐστάθη ἱκανὸς νὰ ἱδρύσῃ τινά [2].

Θ'.— 1) *Ὁ Τοῦρκος κάνει τὴν ἐλεημοσύνη γιὰ νὰ κλέψῃ* (Περίχωρα Καστορίας. Π. Τσαμίσης).

2) *Ὁ Τοῦρκος σὲ δίνει τὸ βελόνι γιὰ νὰ κλέψῃ τὸ γυνὶ* (Περίχωρα Καστορίας. Π. Τσαμίσης).

3) *Φυλάξου ἀπὸ τὸν Τοῦρκο, γιατὶ τὸ κομμάτι τὸ ψωμὶ ποὺ ῥίχνει στὸ σκύλο σ'χωρνάει τὴν ἁμαρτία του* (Περίχωρα Καστορίας. Π. Τσαμίσης).

Διὰ τῶν δύο πρώτων παροιμιῶν θέλει νὰ δηλώσῃ ὁ ἑλληνικὸς λαὸς ὅτι ἡ ἀντίληψίς του περὶ τοῦ Τούρκου εἶναι ὅτι εἶναι φυλὴ ἄνευ ἠθικῶν ἐν γένει ἀρχῶν, ὅτι ὁ Τοῦρκος καὶ ὅταν φαίνεται ὅτι πράττει καλόν τι, ἔχει ἀνηθίκους σκοπούς, ὅτι μεταχειρίζεται ἠθικὰ μέσα ὠθούμενος ἀπὸ ἀνήθικα ἐλατήρια. Διὰ τῆς πρώτης δὲ καὶ τρίτης ἅμα ὅτι πρᾶξίς τις ἠθικὴ αὐτοῦ ὀφείλεται εἰς τὴν δεισιδαιμονίαν του, εἰς τὴν πλάνην του ὅτι μικρά τις καλὴ πρᾶξις δύναται νὰ φέρῃ ἄφεσιν ἁμαρτιῶν διὰ μεγάλας κακουργίας.

Ι'.—1) *Ζέφκι* [3] *ἀγᾶς στὰ κόπρια* (Βεν. Παρ. 91 Ζ 9).

2) *Ζέφκι ἀγᾶς στ' ἄχυρα* (Λαογρ. Ἀρχ. Ἐκ Πατρῶν).

3) *Σὰν ὁ Τοῦρκος τὸ γελέκι* (Ἀρ. Παρ. 163 ἀρ. 1862).

4) *Ἀρίφης* [4] *ἔφαγεν αὐγὸ κι ἀλείφθη ὡς τὶς πλάτες* (Π. Π. Β' 452). Παραλλαγ. Π. Π. Α' 446.

---

[1] Ἑβδομαδ. Ζ' φυλ. 31.

[2] Revue des deux mondes 1922 1ης Μαρτίου σελ. 187 «Les Turcs et l' Islam» *M. Pernot.*

[3] Ἡ λέξις τουρκική, σημαίνουσα διασκέδασις, ἀπόλαυσις.

[4] Ἡ λέξις *ἀρίφης* καὶ *ἐρίφης* προῆλθεν ἐκ τῆς τουρκικῆς *ἀρίφ* σημαινούσης *τὸν ἄνθρωπον* μέ τινα καταφρονητικὴν ἀπόχρωσιν. Ἡ λέξις ἀπαντᾷ καὶ ὡς κύριον ὄνομα.

Διὰ τῆς πρώτης καὶ δευτέρας παροιμίας θέλει νὰ δηλώσῃ ὁ ἑλληνικὸς λαὸς ὅτι ὁ φίλος τῆς ἀνέσεως καὶ φύσει ῥυπαρὸς Τοῦρκος ἀρκεῖται νὰ καθίσῃ κάπου μαλακὰ μόνον· δὲν τὸν μέλει ἂν καθίσῃ καὶ ἐπάνω εἰς τὰ ἄχυρα καὶ τὰς ἀκαθαρσίας ἀκόμη τῶν ζῴων. Διὰ τῆς τρίτης λεγομένης περὶ τῶν ῥυπαρῶν, οἱ ὁποῖοι δὲν ἀλλάσσουν ἐνδύματα συχνά, ὅπως δὲν ἀλλάσσει ὁ Τοῦρκος γελέκι, ἐκδηλώνει ὁ ἑλληνικὸς λαὸς τὴν ἀντίληψίν του περὶ τοῦ Τούρκου ὡς ῥυπαροῦ, ὡς τοῦ προτύπου μάλιστα τῆς ῥυπαρότητος, ὡς τοῦ ὅρου πρὸς τὸν ὁποῖον γίνεται ἡ σύγκρισις παντὸς ῥυπαροῦ, διὰ δὲ τῆς τετάρτης ὅτι ὁ Τοῦρκος τόσον ἀδέξιος καὶ ἀδιάφορος ἐν ταὐτῷ διὰ τὴν καθαριότητα εἶναι, ὥστε καὶ ἀπὸ ἕνα αὐγὸ ποῦ θὰ φάγῃ δύναται νὰ λερωθῇ. Ἔχω τὴν γνώμην ὅτι ἐκ ταύτης προῆλθον αἱ ταὐτόσημοι, ὅτε μετὰ τὴν ἐκδίωξιν τοῦ Τούρκου ἐκ τῆς παλαιᾶς Ἑλλάδος ἐλησμονήθη ἡ σημασία τῆς τουρκικῆς λέξεως *ἀρίφ* καὶ ἀντικατεστάθη διὰ τῆς πεποιημένης λέξεως *ἀλείφης* ἢ ἄλλης τινός.

Οὕτω διὰ τῶν εἰρημένων παροιμιῶν εἰς τὰς ψυχικὰς χυδαιότητας τοῦ Τούρκου, τὴν ὠμότητα, τὴν φιλοχρηματίαν, τὴν ἀπληστίαν καὶ ἀχαριστίαν, τὴν δολιότητα, τὴν φιληδονίαν, τὴν νωθρότητα, τὸ ἄξεστον καὶ ἀνάγωγον αὐτοῦ, τὴν μωρίαν καὶ τὴν ἔλλειψιν πάσης παρ' αὐτῷ ἠθικῆς ἀρχῆς, προστίθεται καὶ ἡ ῥυπαρότης τοῦ σώματος.

Ἐκ τῶν παθῶν ὅμως τούτων κυριαρχοῦσιν ἐν τῇ τουρκικῇ ψυχῇ, ὡς ἐμφαίνεται ἔκ τε τοῦ μεγαλυτέρου ἀριθμοῦ τῶν παροιμιῶν καὶ καὶ τῆς γλωσσικῆς αὐτῶν μορφῆς (¹), τὰ πάθη τῆς ὠμότητος, τοῦ δόλου, καὶ τῆς χρηματολατρείας. Τούτων δὲ πάλιν τὰ δύο πρῶτα, δίκην ῥευμάτων, παρασύρουσι τὴν τουρκικὴν πολιτείαν ἐναλλὰξ κατὰ τοὺς πνέοντας εὐμενεῖς ἢ δυσμενεῖς ἀνέμους, ὡς διδάσκει ἡ ἀψευδὴς ἱστορία. Φυσᾷ ἄνεμος εὐνοίας; ὁ Τοῦρκος εἶναι ὁ θρασύς, ὁ ἀπειλῶν, ὁ σφάζων, ὁ ἐξανδραποδίζων (²). Φυσᾷ ἄνεμος δυσμενείας; ὁ Τοῦρ-

---

(¹) Εἶναι αἱ πλεῖσται τοῦ κρατοῦντος ἰδιώματος τῆς κοινῆς δημοτικῆς γλώσσης.

(²) Οἱ θρίαμβοι τῶν Τούρκων κατὰ τοὺς χρόνους τῆς ἀκμῆς τῆς Ὀθωμανικῆς αὐτοκρατορίας εἶναι δῃώσεις καὶ διαρπαγαί, σφαγαὶ καὶ ἐξανδραποδισμοὶ (βλ. καὶ Ἱστορ. τῆς Ὀθωμ. αὐτοκρατορίας ὑπὸ *Χάμμερ* ἐν τῇ μεταφράσει *Κροκιδᾶ* τ. Γ' σελ. 39 κέξ).

κος φορεῖ τὴν ἀλωπεκῆν καὶ ἀπατᾷ μὲ ὑποσχέσεις φιλελευθέρων θεσμῶν, μὲ ἐπαγγελίας ἰσοπολιτείας (¹).

II

Α'.— 1) *Δύο προβιὲς ἀπὸ 'να πρόβατο* (²).

2) *Μικρὸ χωριό, πυκνὴ ἀγγαρειά* (²).

Ἀπὸ τὴν χαρακτηριστικὴν τῆς τουρκικῆς ψυχῆς μανίαν πρὸς τὸ χρῆμα, περὶ τῆς ὁποίας προείπομεν τὰ δέοντα, δὲν ἀναμένει τις νὰ εἶναι ἀλλοία ἡ ἀντίληψις τοῦ Τουρκικοῦ κράτους.

Ἐκ τῆς πρώτης παροιμίας, γεννηθείσης κατὰ τοὺς χρόνους τῆς τουρκοκρατίας, προκύπτει ὅτι ὁ ἑλληνικὸς λαὸς τὸ φορολογικὸν σύστημα τοῦ τουρκικοῦ κράτους ἐθεώρει, ὡς καὶ πράγματι ἦτο, καταθλιπτικόν. Τὸ τουρκικὸν κράτος δὲν ἐλάμβανεν ὑπ' ὄψιν, ὡς παρατηρεῖ καὶ ὁ ἀείμνηστος Δημητρακόπουλος, τὴν οἰκονομικὴν κατάστασιν τοῦ φορολογουμένου, ἀλλ' ἐφρόντιζε μόνον, ὅπως καὶ ὁ ἰδιώτης Τοῦρκος, πῶς θὰ χορτάσῃ τὴν ἀπληστίαν του. Ἐκ τῆς δευτέρας πληροφορούμεθα καὶ περὶ ἄλλης πληγῆς τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ κατὰ τοὺς χρόνους τῆς τουρκοκρατίας. Ὁ ῥαγιᾶς δὲν ἦτο μόνον τὸ θῦμα τῶν διαρπαγῶν καὶ τῶν φορολογιῶν, ἀλλ' ἦτο καὶ ὁ δουλοπάροικος ὁ ὑποχρεωμένος ἀπὸ κοινοῦ μετὰ τῶν συγχωρίων του νὰ καλλιεργῇ δωρεὰν τὰ κτήματα τοῦ Τούρκου ἀγᾶ. Ἐντεῦθεν καὶ ἡ εἰρημένη παροιμία, διὰ τῆς ὁποίας ταλανίζονται οἱ κάτοικοι τοῦ μικροῦ χωρίου ὡς καταδικασμένοι, ἐπειδὴ ἦσαν ὀλίγοι, εἰς πυκνὰς ἀγγαρείας διὰ τὴν καλλιέργειαν τῶν κτημάτων τοῦ ἀγᾶ τοῦ χωριοῦ.

Β'.— 1) *Ὁ κατὴς γαμεῖ τὴ μάννα του κ' ἐμὲ ποιὸς θὰ μὲ κρίνῃ!* (Λαογρ. Ἀρχ. Ἐκ Κεφαλληνίας).

2) *Ὅταν ὁ καδῆς φιλᾷ τὴ μάννα σου, ποῦ θὰ πᾶς νὰ κριθῇς;* (Ἀραβ. Παρ. 83 ἀρ. 858).

3) *Σὰν σοῦ βαστᾷ τὴ γυναῖκά σου ὁ καδής, ποῦ θὰ πᾶς νὰ κλαφθῇς;* (Πανδ. Γ' 323).

(¹) Ἀρκούμεθα νὰ μνημονεύσωμεν μόνον τὸ Χάτι Χουμαγιοὺν τοῦ 1856, τὸ σύνταγμα τοῦ 1876, τὸ σύνταγμα τῶν νεοτούρκων καὶ τὰς προσφάτους δολοπλοκίας τοῦ Κεμάλ, ἄλυσιν ἐμπαιγμῶν τοῦ θρασυδείλου Τούρκου πρὸς τὸν πολιτισμόν.

(²) *Παπινιανοῦ* Ν. Δημητρακοπούλου, Τὸ δίκαιον ἐν ταῖς παροιμίαις σελ. 13.

4) *Ἂν σὶ γαμίσ' οὑ κατής; ποῦ θὰ πᾷς νὰ κριθῇς;* (Λαογρ. Β' 317).

5) *Ὁ καδὴς μᾶς κατατρέχει, ποῦ θὰ πᾶμε νὰ κριθοῦμε;* (Βεν. Παρ. 186 Ο 141). Παραλλαγ. Ἀρ. Παρ. 83 ἀρ. 858.

Καὶ διὰ τῶν πέντε παροιμιῶν ὁ ἑλληνικὸς λαὸς ἐκφέρει τὴν γνώμην του περὶ τῆς τουρκικῆς δικαιοσύνης. Οὐδεμίαν ἐμπιστοσύνην δύναται νὰ ἔχῃ πρὸς δικαστὴν ἀνήθικον, πρὸς δικαστήν, ὁ ὁποῖος εἶναι αὐτὸς ὁ ἀδικήσας τὸν προσφεύγοντα εἰς τὴν προστασίαν του, καὶ ὁ ἀδικήσας μάλιστα εἰς ὅ,τι ἔχει ἱερώτερον ὁ ἄνθρωπος.

6) *Τῆς νύχτας ὁ κατὴς τὰ σιάζ'* (1) *ούλα* (Λαογρ. Ἀρχ. Κύζικος).

7) *Τῆς νύχτας ὁ κατὴς πολλὰ κάν'* (Λαογρ. Ἀρχ. Κύζικος).

Διὰ τῆς ἕκτης καὶ ἑβδόμης ἐξαίρεται ἡ σοφιστικὴ δεινότης τοῦ κατῆ παραβαλλομένη πρὸς τὰ δελεαστικὰ γλυκόλογα γυναικὸς παραπειθούσης τὸν συγκοιμώμενον αὐτῇ ἄνδρα.

8) *Καλὸς ὁ λόγος τοῦ γατῆ, | ἂν κρατῇ* (Λαογρ. Ἀρχ. ἐκ Πόντου).

9) *Ὁπ' ἔχει φίλο τὸγ κατή, τὸ μπέη δὲ φοβᾶται* (Ἀραβ. Παρ. 159 ἀρ. 1798).

Διὰ τῆς ὀγδόης παροιμίας ἐμφανίζεται καὶ μία ἐξαίρεσις. Εἶναι δυνατὸν νὰ κηρύξῃ καὶ κάποιος Τοῦρκος δικαστὴς ἀρχήν τινα δικαίου ὀρθήν, ἀλλ' εἶναι ἀμφίβολον ἂν θὰ τηρηθῇ. Διὰ τῆς ἐνάτης ἐξαίρεται ἡ παντοδυναμία τοῦ Τούρκου ἱεροδικαστοῦ (κατῆ), ὁ ὁποῖος ἐκμεταλλευόμενος τὸ Κοράνιον δύναται νὰ προστατεύσῃ διὰ τῶν σοφισμάτων του καὶ αὐτὸν τὸν καταδιωκόμενον ἀπὸ τὸν ἡγεμόνα. Μήπως ὁ περίφημος μουφτὴς (ἀνώτατος ἱεροδικαστὴς) Τζεμαλή, ὁ ἐπιλεγόμενος Φετβᾶς (2), δὲν ἔσωσε τοὺς Ἕλληνας ἀπὸ τῆς σφαγῆς, τὴν ὁποίαν παρεσκεύαζε δι' αὐτούς, ἂν δὲν ὡμολόγουν τὸ Ἰσλάμ, ὁ ὠμὸς Σελὴμ Α';

Γ'.— 1) *Ὁ ἀγᾶς δέρνει ἐμένα | ἐγὼ δέρνω σένα* (Π. Π. Δ' 338).

2) *Θὰ περάσῃ ὁ πασᾶς* = θὰ σὲ δείρω (Λαογρ. Ἀρχ. Κῶς).

3) *Ἐπάνω στὴ χαρὰ ἦρθε κι ὁ χαρατσάρης* (3) (Ἀρ. Παρ. 21

(1) Ἰσιάζει, διορθώνει.

(2) *Χάμμερ,* Ἱστορία τῆς Ὀθωμανικῆς Αὐτοκρατ. Μετάφρασις Κροκιδᾶ Γ' 322 κέξ.

(3) *Χαρατσάρης* καὶ *χαρατζῆς* εἶναι ὁ εἰσπράκτωρ τοῦ κεφαλικοῦ φόρου (χαράτσι).

ἀρ. 100). Ἐπὶ ἀνελπίστου δυστυχίας ἐπερχομένης ἐν καιρῷ εὐτυχίας.

4) *Ἡ πρώτη γυναῖκα εἶναι σκλάβα, ἡ δευτέρα κυρά, ἡ τρίτη εἶναι πασιᾶς* (Π. Π. Δ΄ 213).

5) *Πασᾶς γυναῖκα* (Λακωνία). Περὶ τῆς ὡραίας καὶ ἰδίᾳ μεγαλοπρεποῦς τὴν παράστασιν γυναικός.

Διὰ τῆς πρώτης παροιμίας γίνεται φανερὰ ἡ κρατοῦσα ἀρχὴ εἰς τὴν τουρκικὴν διοίκησιν. Ἡ αὐθαιρεσία, ἡ βία, τὸ δίκαιον τοῦ ἰσχυροτέρου ῥυθμίζει τὰς σχέσεις προϊσταμένου καὶ ὑφισταμένου, ἄρχοντος καὶ ὑπηκόων, πολιτῶν πρὸς ἀλλήλους. Διὰ τῆς δευτέρας δηκτικώτατα ἐκδηλοῦται τί ἀνέμενον ἀπὸ τὴν διάβασιν τοῦ Τούρκου διοικητοῦ οἱ Χριστιανοὶ κάτοικοι μιᾶς πόλεως, ἑνὸς χωρίου τῆς διοικήσεώς του. Δὲν θὰ ἐπέρνα νὰ ἀκούσῃ τὰ παράπονα, τὰς εὐχάς των, ἀλλὰ διὰ νὰ τρομοκρατήσῃ, νὰ δείρῃ. Διὰ τῆς τρίτης ὑποδηλοῦται ὅτι ἡ ἐμφάνισις τοῦ Τούρκου ἄρχοντος ἐγίνετο διὰ νὰ ταράξῃ τὴν εὐτυχίαν τοῦ πολίτου καὶ εἰς τὴν στιγμὴν μάλιστα τῆς μεγίστης εὐτυχίας του. Διὰ τῆς τετάρτης μὲ φιλοπαίγμονα διάθεσιν δηλοῖ ὁ Ἕλλην ὅτι ὁ πασᾶς εἶναι ὁ βασανιστής του, ὁ τύραννός του, ὡς κάλλιστα διαδηλοῦται καὶ διὰ τῶν λέξεων ῥαβδί, δαυλός, κόπανος κλπ., αἵτινες ἀντικατέστησαν τὴν λέξιν πασᾶς εἰς παραλλαγὰς τῆς παροιμίας (¹). Διὰ τῆς πέμπτης ἐκδηλοῦται ἡ ἐντύπωσις τὴν ὁποίαν ἔκαμνεν εἰς τὸν ῥαγιᾶν, ὁσάκις δὲν ἐδέσποζε τῆς ψυχῆς του ὁ φόβος, ἡ μεγαλοπρέπεια τοῦ Τούρκου διοικητοῦ. Ἀνατολῖται οἱ Τοῦρκοι εἶναι ἐπιδεικτικοὶ εἰς τὰς τελετάς των καὶ ἐπισήμους παραστάσεις των καὶ προξενοῦν ἐντύπωσιν εἰς τὰ λαϊκὰ στίφη.

Δ΄.— 1) *Κατὰ τὸν πασᾶ τ' ἀσκέρι* (Π. Π. Β΄ 533).

2) *Ὀντὲ κλάνῃ ὁ ἐφέντης, τὸ τζουμαέτι* (²) *χέζεται* (Π. Π. Β΄ 670).

Καὶ διὰ τῶν δύο παροιμιῶν ἐκδηλοῦται ὅτι οἱ πολῖται Τοῦρκοι, ὅτι οἱ στρατιῶται Τοῦρκοι, εἶναι ὁποῖοι καὶ οἱ ἄρχοντές των, ὁποῖοι καὶ οἱ στρατιωτικοὶ διοικηταί των. Διὰ τῆς δευτέρας μάλιστα ὑποδηλοῦται καὶ ἡ ἀκοσμία καὶ χυδαιότης, ἡ ὁποία διακρίνει ἄρχοντας καὶ ἀρχομένους Τούρκους.

Οὕτως ὁ ἑλληνικὸς λαὸς ζῶν κατὰ τοὺς χρόνους τοῦ τουρκικοῦ

(¹) Π. Π. Δ΄ 215.

(²) Ἡ λέξις τουρκικὴ = ὄχλος.

ζυγοῦ ἐν κοινωνίᾳ μεμολυσμένῃ ὑπὸ τῶν δηλητηριωδῶν ἀναθυμιάσεων τῆς τουρκικῆς ψυχῆς διετέλει ἐν διαρκεῖ διώγμῳ· ὑπό τε τῶν ἰδιωτῶν Τούρκων καὶ τοῦ ἐπισήμου κράτους, τὸ ὁποῖον ἐστέρει αὐτὸν πάσης ἀνέσεως διὰ καταθλιπτικῆς φορολογίας καὶ αὐθαιρέτων ἀγγαρειῶν, ἐτυράννει δι' ἀγροίκων καὶ ὠμῶν ὀργάνων τῆς διοικήσεως καὶ συνηδίκει μετὰ τῶν ἰδιωτῶν Τούρκων αὐτόν, ὁσάκις ἐτόλμα νὰ ζητήσῃ προστασίαν ἀπὸ τὰ διεφθαρμένα ὄργανα τῆς τουρκικῆς δικαιοσύνης.

III

Α΄.— 1) *Ἀπὸ τὸν Ἀλῆ στὸ Χοῦσο* (¹) (Π. Π. Β΄ 377). Ἐπὶ τῶν ἀπὸ κακοῦ εἰς χεῖρον μεταπιπτόντων. Βλ. καὶ παραλλαγ. αὐτόθι.

2) *Βγάλε τὸν Ἀλῆ | καὶ βάλ' τὸν Καραλῆ* (Π. Π. Γ΄ 78).

3) *Ὅλα τὰ γουρούνια μιὰ μύτη ἔχουνε* (Π. Π. Δ΄ 108). Παράλλ. αὐτόθι καὶ Λαογρ. Ϛ΄ 486.

4) *Ὅλοι οἱ χοῖροι μιὰ γενιὰ καὶ ἔχουν γουροῦνι μπάρμπα* (Π. Π. Γ΄ 533).

5) *Ἄσπρος σκύλος, μαῦρος σκύλος, ὅλοι οἱ σκύλοι μιὰ γενιά* (Π. Π. Γ΄ 530).

Διὰ τῶν δύο πρώτων παροιμιῶν ἐκδηλοῦται ἡ γνώμη τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ ὅτι ἡ ἀντικατάστασις τοῦ προσώπου δὲν μεταβάλλει καὶ τὴν συμπεριφορὰν τοῦ Τούρκου πρὸς τὸν χριστιανόν. Εἴτε Ἀλῆς, εἴτε Χοῦσος, εἴτε Καραλῆς λέγεται, εἶναι ὁ αὐτὸς πάντοτε τὴν ψυχήν, εἶναι ὁ Τοῦρκος. Διὰ τῆς τρίτης καὶ τετάρτης, εἰς τὰς ὁποίας ἀντικαθίσταται ὁ Τοῦρκος διὰ τοῦ χοίρου ὡς ῥυπαρὸς καὶ μωρός, καὶ διὰ τῆς πέμπτης, εἰς τὴν ὁποίαν ἀντικαθίσταται διὰ τοῦ ὁμοίου του εἰς δολιότητα καὶ ἀναίδειαν τετραπόδου, χαρακτηρίζονται οἱ Τοῦρκοι, ὡς καὶ εἰς τὰς δύο πρώτας, ὡς φυλή, εἰς τὰ ἄτομα τῆς ὁποίας οὐδεμία διαφορὰ ὑπάρχει εἰς ψυχικὰς διαθέσεις.

Διὰ τοὺς Ἕλληνας τῆς παλαιᾶς Ἑλλάδος αἱ ὑπ' ἀρ. 3-5 παροιμίαι ἔχασαν τὴν ἱστορίαν τῆς γενέσεώς των καὶ λέγονται περὶ τῶν ῥυπαρῶν καὶ δολίων ὁμοφύλων, εἰς τὴν νέαν ὅμως Ἑλλάδα καὶ τὰς

(¹) Ταυτόσημος εἶναι ἡ κοινοτάτη παροιμία, *ἀπὸ τὸν Ἄννα εἰς τὸν Καϊάφα.*

προσδοκώσας τὴν ἀπελευθέρωσίν των ἑλληνικὰς χώρας, λέγονται αὗται μόνον περὶ τῶν Τούρκων (1).

Β'.— 1) *Τί περιμένεις ἀπὸ Τουρκανάκατους;* (Ρ. Παδελοπούλλου. Πύργος Ἠλείας).

Μὲ τὴν παροιμίαν αὐτὴν οἱ Ἕλληνες τοπικῶν περιφερειῶν ἀμειγῶν τῆς τουρκικῆς λύμης ἐκφράζουν τὴν γνώμην των περὶ τοῦ ποιοῦ τῶν ὁμοφύλων των, τῶν συζώντων μετὰ Τούρκων (2). Κατὰ τὴν γνώμην των ἡ μεμολυσμένη ἐκ τῶν Τούρκων ἀτμόσφαιρα ἔχει δηλητηριάσει καὶ τὴν ψυχὴν τῶν ὁμοεθνῶν. Δὲν εἶναι ἀπηλλαγμένοι καὶ οὗτοι τῆς καχυποψίας, τῆς δολιότητος, τῆς φιλοχρηματίας καὶ τῶν ἄλλων χαρακτηριστικῶν τῆς τουρκικῆς ψυχῆς νόσων.

Γ'.— ***Τοῦρκας.*** Περαίνων τὴν μακρὰν σειρὰν τῶν παροιμιῶν, εἰς τὰς ὁποίας ἀπετύπωσε τὰς περὶ τῶν Τούρκων ἐντυπώσεις του ὁ ἑλληνικὸς λαός, δὲν κρίνω ἄσκοπον νὰ προσθέσω ὅτι ἡ λέξις *Τοῦρκος* διετήρησεν οὐ μόνον ἐν ἑαυτῇ, ἀλλὰ καὶ ἐν τοῖς ἐξ αὐτῆς παραγώγοις καὶ συνθέτοις, εἰς φράσεις καταστάσας παροιμιώδεις, τὰς σημασίας, αἵτινες ἀνεγνωρίσθησαν διὰ τῶν παροιμιῶν ὡς αἱ ῥυπαρώδέστεραι ἰδιότητες τῆς τουρκικῆς ψυχῆς. Οὕτω λέγει ὁ ἑλληνικὸς λαὸς διὰ τὸ δριμὺ ξεῖδι «*Τοῦρκος εἶναι*» (3), «*ἔχω ἕνα Τοῦρκο!*» (4). Διὰ τὸν σκληρὸν ἄνθρωπον «*ξέρεις τί Τοῦρκος εἶναι;*» (5). Διὰ τὸ σίδερο, μὲ τὸ ὁποῖον σιδερώνουν τὰ ἀσπρόρρουχα «*καίει σὰν Τοῦρκος*» (6). Διὰ τὸ βάψιμον τοῦ χάλυβος «*Τό βαψα τὸ τσελίκ' καὶ γίνηκε Τοῦρκος*» (7). Διὰ τὸν ἐπιβλαβῆ ἐκ σταφίδος οἶνον «*τὰ καίει ἡ Τοῦρκα τὰ συκώτια*» (8). *Τουρκᾶδες* ὀνομάζονται ἐν Κονίστραις καὶ Αὐλωναρίῳ τῆς Εὐβοίας βλαβεροί τινες μύκητες (9). *Τουρκάκια* ἀκανθυλλίδες

(1) Βλ. καὶ παραλλαγ. ἔνθα ἀνωτέρω.

(2) Τὴν λέξιν *τουρκανάκατος* θὰ συναντήσωμεν κατωτέρω καὶ μὲ ἄλλας σημασίας.

(3) Ἐν Λακωνίᾳ.

(4) Ἐν Μεσσηνίᾳ.

(5) Ἐν Θεσσαλίᾳ. Τὴν παροιμίαν ἤκουσα ἀπὸ ἐπιστήμονα.

(6) Ἐκ Πύργου τῆς Ἠλείας.

(7) Λαογρ. Ἀρχ. Ἐκ Κυζίκου.

(8) Λαογρ. Ἀρχ. Ἐξ Ἀρκαδίας.

(9) Ἀρχ. Ἱστορ. Λεξικοῦ. Ἐκφράζω τὰς θερμὰς εὐχαριστίας μου πρὸς τὸν φίλον κ. Λωρεντζᾶτον διὰ τὴν εὐγενῆ προθυμίαν, μεθ' ἧς ἔθεσε τὸ ἀρχεῖον εἰς τὴν διάθεσίν μου.

τινὲς ἐν Οἰνοῦντι Λακωνίας καὶ φυτά τινα ἐν Κυζίκῳ διὰ τὸν ἐρυθρὸν (ὑπενθυμίζοντα τὸ ἐκ τῆς σφαγῆς αἷμα) καρπόν των. *Τουρκιὰ* ὀνομάζονται τὰ στεφάνια τῆς στυφουλιᾶς καὶ τοῦ βαενιοῦ ἐν Ἠπείρῳ ὡς πιέζοντα τὰς σανίδας (δόγες). *Τουρκὶ* τὸ ἰνδικὸν σῦκον διὰ τὰς ἀκάνθας του καὶ πᾶς ἀπόκρημνος βουνὸς (κατὰ Κοραῆν). *Τουρκοποῦλλα* ὀνομάζεται εἶδος σταφυλῆς (ἐν Κεφαλληνίᾳ) διὰ τὸ ἐρυθρὸν χρῶμά της, πτηνοῦ (ἐν Ἠπείρῳ) διὰ τὰ ἐρυθρὰ πτίλα του, καὶ ἀκανθυλλίδος (ἐν Αἰτωλίᾳ). *Τουρκόπουλλος* ὀνομάζεται ὁ δραγάτης ἐν Κύπρῳ (¹). *Τούρκικη* ὀνομάζεται ἡ ἀγρία ὀργὴ παρὰ Σολωμῷ. *Ἐτούρκιξε* (ἐκ τοῦ τουρκίζω) λέγουν περὶ τοῦ φαγητοῦ, τὸ ὁποῖον ὑπέστη βλάβην (ἐχάλασε) ἐν Κερασοῦντι, καὶ *ἐτούρκεψε* περὶ τοῦ ποτηρίου, τὸ ὁποῖον ἔσπασε, καὶ τοῦ δανείου, τὸ ὁποῖον ἐχάθη διὰ τὴν ἀφερεγγυότητα τοῦ ὀφειλέτου ἐν Σάμῳ. *Τουρκάλογο* λέγεται τὸ ἄγριο ἄλογο, ἀλλὰ καὶ ὁ πεισματάρης ἄνθρωπος ἐν Κάμπῳ Ἀβίας. *Τουρκανάκατος* λέγεται ὁ ἀμφίβολος τὸ ἦθος (δόλιος) ἐν Λάστᾳ. *Τουρκόβοϊδο* ὁ ἀνόητος καὶ ἀμαθὴς ἐν Σάμῳ. *Τουρκοβοῦνι*, ὅπως καὶ *τουρκί*, κάθε ἄγριο βουνό. *Τουρκοπεδεύω*, δηλ. βασανίζω ὡς Τοῦρκος, λέγουν ἐν Σάμῳ. *Τουρκοφάγωτον* λέγεται τὸ αὐθαιρέτως καταληφθὲν ἐν Πόντῳ. *Τουρκόφανα* λέγεται εἶδος ἀφάνας μὲ τραχείας ἀκάνθας ἐν Λακωνίᾳ. *Τουρκοκαλόϊρους* (Τουρκοκαλόγερος), ὁ σκληρὸς καλόγηρος ἐν Βελβεντῷ. *Τουρκοκοτζάμπασης* καὶ *Τουρκόγερος* ὁ σκληρὸς προεστώς. *Τουρκοποταμὸς* καταστρεπτικὸς χείμαρρος ἐν Μήλῳ. *Τουρκοεβραῖος* ὁ ἄνθρωπος, τοῦ ὁποίου τὴν ψυχὴν λυμαίνονται τουρκικὴ σκληρότης καὶ ἑβραϊκὴ φιλαργυρία. Πολλῶν δὲ οἰκογενειῶν ἐπώνυμα ἔχουν ὡς πρῶτον συνθετικὸν τὴν λέξιν τοῦρκος, ὡς *Τουρκοβασίλης, Τουρκογιάννης, Τουρκοδημήτρης, Τουρκοπαναγῆς* κ. λ. π. διὰ τὴν τραχεῖαν συμπεριφοράν, πιθανώτατα, τοῦ γενάρχου των.

Οὕτως ἡ λέξις *Τοῦρκος* διετήρησε καὶ ἐν τῇ ἑλληνικῇ κυρίως τὴν σημασίαν, τὴν ὁποίαν ἔχει καὶ ἐν αὐτῇ τῇ τουρκικῇ (²), τὴν τοῦ βαρβάρου δηλ., μὲ τὴν ὁποίαν ἐτιτλοφόρουν τὰς τουρκικὰς φυλὰς καὶ οἱ Πέρσαι ὀνομάζοντες αὐτὰς γενικῶς Τουρανούς, ὡς ὠνόμα-

---

(¹) Ὡς δραγάτης ἐκλέγεται εἷς τῶν τραχυτέρων, συνήθως, κατοίκων τοῦ χωρίου. Ἐν Κύπρῳ ὅμως ὀνομάζονται Τουρκόπουλλοι καὶ οἱ ἐλαφροὶ ἱππεῖς καὶ ἴσως ἐκ τούτων νὰ ὠνομάσθη Τουρκόπουλλος καὶ ὁ δραγάτης.

(²) *Χάμμερ*, ἔνθ. ἀνωτ. Α΄ σ. 4 κέξ.

ζον γενικῶς καὶ οἱ ἀρχαῖοι Ἕλληνες Σκύθας πάντας τοὺς βαρβάρους. Τοῦρκος λοιπὸν εἶναι ὁ ἄγριος τὴν ψυχήν, ὁ ὠμός, ὁ αἱμόδιψος. Παρεμφερῆ χρῆσιν κάμνει ὁ ἑλληνικὸς λαὸς καὶ τῶν λέξεων *ἀγᾶς, βεζίρης, σουλτάνος, ἀγαρηνὸς* κ.λ.π. Οὕτως ἀκούει τις πολλαχοῦ τῆς Ἑλλάδος νὰ ὀνομάζουν οὕτω τοὺς πολιτευομένους, ἰδίᾳ ἐκείνους, οἱ ὁποῖοι πιστεύεται ὅτι εἶναι ἄγριοι ἢ ἀγροῖκοι, ὡς ὀνομάζουν καὶ τὰς κατοικίας των διὰ τοῦ ὀνόματος τουρκικῶν ἀνακτόρων *Γιλδὶζ* κ.λ.π.

IV

Εἰς τὰς ἐφεξῆς παροιμίας, ἀναφερομένας εἰς τὰς μεταξὺ Ἑλλήνων καὶ Τούρκων σχέσεις, δὲν λείπει ὅλως εἰς πολλὰς ὁ χαρακτηρισμός, μάλιστα εἰς τὰς τῆς ὁμάδος Α΄., ἀλλὰ δὲν εἶναι οὗτος καὶ τὸ κύριον στοιχεῖον αὐτῶν.

Α΄.— 1) *Ἂν ἀκούῃς τοὺς Τούρκους, βάϊ στοὺς Ῥωμιούς, ἂν ἀκούῃς τοὺς Ῥωμιούς, βάϊ στοὺς Τούρκους* (Λαογ. Ἀρχ. Ἐκ Λειβησίου). Ἐκ τῆς ἀντιθέσεως τῶν θρησκειῶν μετηνέχθη εἰς τοὺς μεταδίδοντας εἰδήσεις ἐναντίας ἀλλήλαις.

2) *Ἴσα Γιάννης, ἴσα Χασάνης* (Βεν. Παρ. 117 Ι 9). Ἐπὶ τῶν ταὐτιζόντων ἀνόμοια.

3) *Δὲν εἶμαι 'γὼ Χασάνης, Γεώργη μὲ λένε* (Λαογρ. Ϛ΄ 503).

4) *Ἂν ὁ Ἀλῆς γίνεται Γιάννης, κ' ἡ ὄρνιθα χταπόδι* (Π. Π. Γ΄ 569).

Διὰ τῆς πρώτης παροιμίας δηλοῦται ἡ ζωηρὰ ἀντίθεσις μεταξὺ Ἑλλήνων (Ῥωμιῶν) καὶ Τούρκων εἰς ὅ,τι ἀποτελεῖ τὴν ζωηροτέραν μεταξύ των ἀντίθεσιν, τὴν θρησκείαν. Οἱ Ῥωμιοὶ διὰ τοὺς Τούρκους καὶ οἱ Τοῦρκοι διὰ τοὺς Ῥωμιοὺς εἶναι χαμένοι εἰς τὴν μέλλουσαν ζωήν. Χαρακτηριστικὴ ὅμως εἶναι ἡ ἠπιότης, μεθ' ἧς ἐκδηλοῦται ἡ ἀντίθεσις, διὰ τὸν φόβον μὴ ἐκφραστικωτέρα δήλωσις προκαλέσῃ τὸν ἄγριον φανατισμὸν τοῦ Τούρκου. Διὰ τῆς δευτέρας καὶ τρίτης ὑποδεικνύεται ἡ ἀντίθεσις τοῦ Γεώργη καὶ τοῦ σκληροῦ Χασάνη. Διὰ τῆς τετάρτης ἐξαίρεται ἡ ἀντίθεσις διὰ τῆς δηλώσεως ὅτι εἶναι ἀδύνατος ἡ ἀλλαξοπιστία, ὅσον εἶναι ἀδύνατος ἡ ἀλλαγὴ τῆς φύσεως τῆς ὄρνιθος.

5) *Τἄνδρισμαν καὶ τὸ τούρκισμαν ἕναν ἔν* (Ἀρχ. Ἱστορ. Λεξ). Ἐκ Πόντου.

6) *Ρουμαίϊκους καβγᾶς | τούρκικους χαλβᾶς* (Λαογρ. Β΄ 315).

7) *Ἂν δὲν φάη οὑ Χριστιανὸς κουπριές, δὲν τρώει οὑ Τοῦρκους χαλβᾶ* (Λαογρ. Ϛ΄ 497).

8) *Σὰ τοὺ Τοῦρκου τούνι βλέπω* (Λαογρ. Ἀρχ. Ἐκ Σάμου).

Διὰ τῆς πέμπτης παροιμίας ἡ ἀλλαξοπιστία ἀναγνωρίζεται ὡς ἡ ἐσχάτη τῶν συμφορῶν, διὰ τοῦτο πρὸς αὐτὴν παρέβαλε τὴν ὑπανδρείαν της ἡ κακοτυχήσασα γυνή. Διὰ τῆς ἕκτης, διὰ τῆς ὁποίας στιγματίζεται τὸ φίλερι τῶν Ἑλλήνων, καὶ τῆς ἑβδόμης, διὰ τῆς ὁποίας στιγματίζονται οἱ καταδόται, ἐξαίρεται ἡ ἀντίθεσις τῶν δύο φυλῶν διὰ τῆς ἀντιπαραβολῆς τῶν συναισθημάτων, ἅτινα γεννῶνται εἰς τὴν ψυχὴν τοῦ Τούρκου καὶ τοῦ Ἕλληνος συγχρόνως ἐκ τῆς αὐτῆς αἰτίας. Ἡ ἔρις μεταξὺ Ἑλλήνων, σφοδρῶς λυποῦσα τοὺς ὁμοεθνεῖς, εἶναι ἡδονὴ διὰ τὸν Τοῦρκον. Ἀντεθνικὴ ἐνέργεια Ἕλληνος, ἐξεγείρουσα τοσοῦτον σφοδρὰν ἀγανάκτησιν τῶν ὁμοφύλων, ὥστε νὰ ἐκφράσουν αὐτὴν διὰ χυδαιολογίας, προκαλεῖ εὐχαρίστησιν εἰς τοὺς Τούρκους. Διὰ τῆς ὀγδόης ἐκδηλοῦται τὸ ἄσπονδον μῖσος τοῦ Ἕλληνος κατὰ τοῦ Τούρκου διὰ τῆς δηλώσεως ὅτι τὸν μισητότατον προσωπικὸν ἐχθρόν του βλέπει μὲ ὅσην ἀπέχθειαν τὸν Τοῦρκον. Εἰς τὴν Παλαιὰν Ἑλλάδα ἐλησμόνησαν τὸν Τοῦρκον καὶ μέτρον συγκρίσεως ἔχουν τὸν διάβολον *«τὸν βλέπω μπρός μου σὰν τὸν διάβολο»* (Π. Π. Δ΄ 399).

9) *Ἀνάθεμα νά 'χῃ, ἄφησέ τον, εἶναι τουρκανάκατος* (¹), *εἶναι τουρκόπιασμα* (Περίχωρα Καστορίας. Π. Τσαμίσης). Τὴν φράσιν λέγει ὁ ἐρεθισθεὶς ὑπό τινος μετὰ σφοδρὰν πρὸς αὐτὸν ἔριδα.

10) *Ὁ Τοῦρκος ἂν κάμῃ καλὸ στὸ Χριστιανό, ἀνάβει καντήλι στὸ διάβολο* (Περίχωρα Καστορίας. Π. Τσαμίσης).

11) *Αἷμα γκιαούρικο δὲ γίνεται Ὀθωμανὸς ἂν δὲν τὸ πιῇ* (Περίχωρα Καστορίας. Π. Τσαμίσης). Λέγεται πρὸς ἐκδήλωσιν τῆς σφο-

---

(¹) Αἱ λέξεις *τουρκανάκατος*, *τουρκόπιασμα* δὲν ἔχουν ἐνταῦθα τὴν κυρίαν (πρώτην) σημασίαν των, δὲν σημαίνουν δηλ. τὸν γεννηθέντα ἐκ Τούρκου καὶ Χριστιανῆς, ἀλλὰ τὸν αἱμοβόρον ὡς ὁ Τοῦρκος.

δρᾶς ἐπιθυμίας, τὴν ὁποίαν ἔχει ὁ Τοῦρκος διὰ νὰ σφάξῃ Χριστιανόν.

Διὰ τῆς ἐνάτης παροιμίας ἐκδηλοῦται ὅτι διὰ τὸν Ἕλληνα ἡ βαρυτάτη τῶν ὕβρεων εἶναι νὰ ἐξυβρισθῇ ὡς μὴ γνήσιος Ἕλλην, νὰ θεωρηθῇ ὡς γεννηθεὶς ἐκ Τούρκου καὶ Χριστιανῆς. Διὰ τῆς δεκάτης ἐκδηλώνει ὁ ἑλληνικὸς λαὸς τίνα ἀντίληψιν ἔχει περὶ τῶν ψυχικῶν διαθέσεων τοῦ Τούρκου πρὸς τὸν Ἕλληνα παραβάλλων τὴν πρὸς Χριστιανὸν εὐεργεσίαν τοῦ Τούρκου ὡς ἀφοσίωσίν του πρὸς τὸν διάβολον. Τόσον δύσκολος εἶναι ἡ πρὸς τὸν Χριστιανὸν εὐμένεια τοῦ Τούρκου. Ἡ ἑνδεκάτη, λεγομένη πρὸς ἐκδήλωσιν τῆς σφοδροτέρας ἐπιθυμίας, ἡ ὁποία κατέχει πάντα Τοῦρκον, εἶναι, πιθανώτατα, τουρκική, μεταφρασθεῖσα εἰς τὴν ἑλληνικήν.

Γενικῶς λοιπὸν ἐχθρικώταται ἦσαν αἱ σχέσεις μεταξὺ Ἑλλήνων καὶ Τούρκων. Ἐχώριζεν αὐτοὺς τὸ χάσμα τῆς θρησκείας, προεκάλει τὸ μεταξύ των μῖσος ἡ ἀντίθεσις τῆς φυλῆς. Ὑπὸ τὰς ψυχικὰς διαθέσεις τοῦ μίσους κατὰ τοῦ ἀλλοδόξου καὶ ἀλλοφύλου τυράννου ἀνέλαβε τὸν ἱερὸν ἀγῶνα ὁ ἑλληνικὸς λαὸς βροντοφωνῶν τὴν παροιμιώδη ἔκτοτε καταστᾶσαν φράσιν του *«Μὴ μείνῃ Τοῦρκος στὸν Μορεά, μηδὲ στὸν κόσμον ὅλον»*.

Β'.— 1) *Εἶπεν ἡ ἀᾶς* (1) *«Ἔ! Παρασκιβγᾶ»* (2) (Π. Π. Α' 200).

2) *Κ' ἰδῶ* (3) *μὶ τοὺν ἀᾶν μιλοῦ* (4), *κι ἀπού τοὺ σακκοῦλιν του γιμίννου* (5) (Π. Π. Α' 201).

3) *Τοῦ ἀγᾶ ἔτον τὸ χαΐγ* (6), *ἐδέβα μ' ἄτο* (7) (Λαογρ. Ἀρχ. Ἐκ Πόντου). Ἐπὶ παρελθούσης εὐτυχίας.

4) *Τὸ μανίκ' μακρὺν ἔν* (Λαογρ. ΣΤ' 46). Ἐπὶ ἰσχυρᾶς προστασίας.

5) *Σηκώθηκε ὁ βόϊβοντας καὶ πῆγε στὸ ζαμπίτη* (8) (Π. Π. Γ' 184).

Καὶ διὰ τῶν πέντε παροιμιῶν ἐκδηλοῦται πόσον ἐκολακεύετο πολλάκις ὁ δυστυχὴς ῥαγιᾶς, διότι ὁ ἀγᾶς τὸν ἐφώναξε με τὸ ὄνομά

(1) Ἀγᾶς.
(2) Παρασκευᾶ.
(3) ἐγώ.
(4) ὁμιλῶ.
(5) γεμίζω.
(6) καΐκι.
(7) πέρασε ἡ καλὴ αὐτὴ ἐποχή.
(8) στρατιωτικὸς διοικητής, ἀστυνόμος.

του (1), ἢ συνεζήτει μὲ αὐτὸν (2), ἢ τὸν ἐδέχθη στὸ καΐκι του (3). Πόσον ἐκολακεύετο ἀκόμη, ὅταν κανεὶς ἰσχυρὸς Τοῦρκος (4) τὸν ἐπροστάτευεν ἢ πολιτικαὶ καὶ στρατιωτικαὶ ἐξουσίαι (5) ἐφαίνοντο ὅτι ἠσχολοῦντο μὲ τὴν ὑπόθεσίν του. Πᾶσαι αἱ παροιμίαι εἶναι ῥήματα καμάτου τῆς ἐθνικῆς ψυχῆς, ἐκφράσεις ἀδυνάτων ἀντιπροσωπευτικῶν τύπων τῆς εὐρώστου ἑλληνικῆς φυλῆς, προέρχονται δὲ ἐξ ἑλληνικῶν χωρῶν εἰς τὰς ὁποίας, ἕνεκα ποικίλων λόγων, ἀσθενεστέρα ἦτο ἡ ἐκδήλωσις τοῦ ἐθνικοῦ φρονήματος.

Γ'.— 1) *Κόψε μ', ἀγᾶ μου, ν' ἁγιάσω* (Π. Π. Α' 201).

Διὰ τῆς παροιμίας ταύτης ἐμπαίζονται οἱ μὴ τολμῶντες ν' ἀντιτάξωσι τὸ δίκαιόν των εἰς τὴν αὐθαιρεσίαν τοῦ Τούρκου. Δὲν εἶναι αὕτη κραυγὴ τρομοκρατημένης ἑλληνικῆς ψυχῆς. Οὐδέποτε ἐξεστομίσθη ὑπὸ Ἕλληνος. Ἐπλάσθη μόνον πρὸς ἐμπαιγμὸν τῶν δειλῶν.

Δ'.— 1) *Σκότωσέ μ', ἀγᾶ, ν' ἁγιάσῃς* (Λαογρ. Ἀρχ. Ἐκ Κρήτης).

2) *Ὅ,τι εὕρῃ ὁ καλὸς ἀγᾶς, ἂς δεκατίσῃ* (Λαογ. Ἀρχ. Ἐκ Πατρῶν).

3) *Ὄχι, ἀγᾶ μου, χίλια μοναχὰ κι ἕνα μόδι* (¹) *καρύδια* (Πύργος Ἠλείας. Ῥ. Παδελοπούλλου).

4) *Ὅταν εὕρῃς τὸ φόρτωμα, πληρώσου τὸ κουρμέκι* (Ἀρ. Παρ. 96 ἀρ. 1014).

5) *Ὁ ἀγᾶς μου ἔχει καὶ ἄλλον ἀγᾶ* (Π. Π. Α' 201).

6) *Γύρευε, ἀγᾶ μου, τὴν δουλειά σου, κι ὁ Γιάννης δὲν εἶναι γιὰ χαράτσι* (Π. Π. Δ' 525).

Ἡ πρώτη παροιμία λέγεται ὑπὸ τοῦ ἐξαντλήσαντος πάντα τὰ ἐπιχειρήματα τοῦ δικαίου του πρὸς τὸν ἀμετάπειστον, ἐκ κακῆς προθέσεως, ἀντίδικον Τοῦρκον. Ἐκ φόβου ὁ ἀδικούμενος χριστιανὸς ἀρκεῖται νὰ ἀπευθύνῃ μόνον ἐλαφρὰν διαμαρτυρίαν. Εἶναι ὡς νὰ λέγῃ δηλ. πρὸς αὐτὸν «δὲν μένει ἄλλο, ἀφοῦ ἐπιμένεις, παρὰ νὰ μὲ σκοτώσῃς γιὰ νὰ ἁγιάσῃς». Τῶν λοιπῶν εἶναι καταφανὲς τὸ νόημα.

Ἂν ὑπῆρχον λοιπὸν ῥαγιάδες κολακευόμενοι μὲ ἕνα καλὸν λόγον τοῦ Τούρκου, ἂν ὑπῆρχον ῥαγιάδες δειλοὶ ν' ἀντιτάξωσι τὰ ἀνθρώπινα δικαιώματά των κατὰ τῆς βίας τοῦ τυράννου, ὑπῆρχον, εὐτυχῶς, καὶ ῥαγιάδες, εἰς τὰς ἑλληνικὰς μάλιστα χώρας, εἰς τὰς ὁποίας

(¹) μέτρον ξηρῶν καρπῶν.

ἀνέπνεον τὸν ἀέρα τῆς ἐλευθερίας τὰ κλεφτόπουλλα ψηλὰ στὰ κορφοβούνια, οἱ ὁποῖοι δὲν ἠνείχοντο τὴν αὐθαίρετον φορολογίαν (Παροιμ. 2, 3, 4), οἱ ὁποῖοι ἠπείλουν τὸν ἐκβιαστὴν διὰ προσφυγῆς εἰς ἀνωτέραν ἀρχὴν (5) ([1]), οἱ ὁποῖοι ἀκόμη ἠρνοῦντο τὴν πληρωμὴν τοῦ κεφαλικοῦ φόρου (6) θεωροῦντες αὐτὸν ὡς ὕβριν τῶν ἀνθρωπίνων δικαιωμάτων των.

Ε΄.— *Τοῦρκος*. Ὅπως διὰ τῶν ἐν τῇ ἑλληνικῇ γλώσσῃ σημασιῶν τῆς λέξεως *τοῦρκος* καὶ τῶν ἐξ αὐτῆς παράγωγων καὶ συνθέτων γίνεται ὁ χαρακτηρισμὸς τῆς τουρκικῆς φυλῆς εἰς φράσεις, αἱ ὁποῖαι κατέστησαν παροιμιώδεις, οὕτως εἰς ἄλλας φράσεις δι᾿ αὐτῶν διαφαίνεται τὸ μῖσος καὶ ἡ περιφρόνησις τῶν Ἑλλήνων πρὸς τοὺς Τούρκους. Π. χ. *Τουρκάκια* ([2]) ὑβρίζουν οἱ ὀρεινοὶ κάτοικοι τῆς Τριφυλίας τοὺς κατοίκους τῆς πόλεως Κυπαρισσίας (Ἀρκαδηνούς). Ἐν Θεσσαλονίκῃ μεταχειρίζονται μὲ ὑβριστικὴν σημασίαν τὰς λέξεις *τουρκαλᾶς* καὶ *τουρκάλα*. *Τουρκ*^{ε}*ὰ* ἐν Κρήτῃ καὶ Πόντῳ καὶ *τουρκίλα* ἀλλαχοῦ ὀνομάζουν τὴν ἀπό τινων ἀνθρώπων προερχομένην δυσοσμίαν, σύμφωνα μὲ τὴν πεπλανημένην λαϊκὴν γνώμην ὅτι οἱ Τοῦρκοι ὡς ἀβάπτιστοι βρωμοῦν. *Τουρκογύφτισσα*, ὑβρίζεται ἡ ἄσχημη. *Τουρκόσπερμα* ἐν Λέσβῳ καὶ *τουρκόσπορος* ([3]), *τουρκοπόρευτος* καὶ *τουρκογάμετος* ἐν Πόντῳ εἶναι βαρύταται ὕβρεις. Ὕβρις ὡσαύτως εἶναι καὶ ἡ λέξις *τουρκόπιασμα* ([4]) ἐν Θεσπρωτίᾳ καὶ ἡ λέξις *τουρκομερίτης* πολλαχοῦ. Ὡς ὕβρεις ἐκστομίζονται ὑπὸ τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ καὶ αἱ λέξεις *τουρκομαθημένος*, *τουρκολάτρης*, *τουρκολέτερος* ([5]) καὶ *τουρκοπατημένος* ([6]). *Τουρκοδώρητα* δὲ ἐπίθετα ὑβριστικῶς ὠνομάζοντο οἱ παρεχόμενοι ὑπὸ τῆς τουρκικῆς κυβερνήσεως τίτλοι πρὸς τοὺς ὁμογενεῖς τοῦ Φαναρίου τῆς Κων/πόλεως ([7]).

([1]) Κοινοτέρα εἶναι ἡ ταὐτόσημος, *ἔχει ὁ ἀφέντης μας ἀφέντη* Π. Π. Β 667, καθ᾿ ἥν, ἀρχαιοτέραν οὖσαν, ἐπλάσθη, πιθανώτατα, ἡ παροιμία κατὰ τοὺς χρόνους τῆς τουρκοκρατίας.

([2]) Ἀρχ. Ἱστορικοῦ Λεξικοῦ.

([3]) Ἡ χρῆσις τῆς λέξεως *τουρκόσπορος* ὡς ὕβρεως εἶναι πανελλήνιος.

([4]) *Τουρκόπιασμα* εἶναι ὁ συλληφθεὶς ἐκ Τούρκου καὶ Χριστιανῆς.

([5]) Ὁ ἔχων τὸ ἄγριον ἦθος Τούρκου.

([6]) Οὕτως ὀνομάζεται ὁ Κίσσαβος εἰς τὸ γνωστὸν δημοτικὸν ᾆσμα.

([7]) Ὑπάρχουν καὶ ἄλλαι λέξεις, ὀλίγαι, παράγωγοι ἢ σύνθετοι ἐκ τῆς λέξεως Τοῦρκος, ἰδίᾳ τοπωνυμίαι, εἰς τὰς ὁποίας δὲν εἶναι καταφανὴς οὔτε ἐξυ-

V

Εἰς τὰς παροιμίας τοῦ μέρους τούτου γίνεται ἡ σύγκρισις τοῦ Τούρκου πρὸς ἄλλας ἐθνότητας, μετὰ τῶν ὁποίων κατὰ τοὺς αὐτοὺς χρόνους ὁ ἑλληνικὸς λαὸς εὑρίσκετο εἰς ἐπαφήν·

1) *Τοῦ Ῥώσου πρέπει τἄλογον, τοῦ Φράγκου τὸ καράβιν, τοῦ Ἄραβος ἡ κάμηλος, τοῦ Τούρκου τἀγαλίκιν* (Λαογρ. Δ´ 712).

2) *Χαίρεται ὁ Τοῦρκος στ' ἄλογο, κι ὁ Φράγκος στὸ καράβιν* (αὐτόθι).

Εἰς τὴν πρώτην παροιμίαν τονίζεται ὡς χαρακτηριστκὴ ἰδιότης τοῦ Τούρκου, τὸ ἀγαλίκι, νὰ εἶναι δηλ. ὁ ἀφέντης, διὰ τὸν ὁποῖον δουλεύουν ἄλλοι, εἰς τὴν δευτέραν ἐκδηλώνει ὁ ἑλληνικὸς λαὸς κυρίως τίνα ἰδιότητα ὡς οὐσιῶδες γνώρισμα, ὡς κυρίαν κρατικὴν δύναμιν, ἀνεγνώριζεν εἰς ἑκάτερον τῶν ἀντιπάλων, τῶν διεκδικούντων τὴν κατοχὴν καὶ κυριότητα τῆς πατρίδος του. Τὸ ἱππικόν, οἱ τρομεροὶ σπαχῆδες, εἶναι τὸ κύριον ὅπλον τοῦ Τούρκου, τὰ καράβια εἶναι ἡ δύναμις εἰς τὴν ὁποίαν φαίνεται ἡ ἱκανότης τοῦ Φράγκου.

3) *Σὰν ὁ Τοῦρκος μὲ τὸν Φράγκο τὰ πηγαίνουν* (Βεν. Παρ. 269 Σ. 25).

4) *Μοσιέ,* (¹) *μισέ* (²) *καὶ Μουσελίμη* (¹) *στὸ σπίτι σου μὴ βάλῃς* (Βεν. Παρ. 167 Μ 257) ἢ

5) *Μισέ* (²), *Μουσιοὺ* (¹) *καὶ Μουσταφᾶ* (¹) *στὸ σπίτι σου μὴ βάλῃς* (Ἑβδ. Α´ 152).

6) *Κάλλια μακελλειὸ στὸν Τοῦρκο, παρὰ κριὰς στὸ Βενετσάνο* (³) (Βεν. Παρ. 132 Κ 227).

7) *Κάλλι' ἔχω Τούρκου μαχαιριά, πάρε Βενετσάνου κρίσι* (Π. Π. Γ´ 97).

8) *Τρώει τὸ ψωμὶ τοῦ Τούρκου καὶ κάνει δέησι γιὰ τοὺς Φράγκους* (Ἀραβ. Παρ. 131, 1438).

βριστικὴ διάθεσις, οὔτε ἀπαθὴς χαρακτηρισμὸς π. χ. *Τουρκομνήματα, τουρκέτο, τουρκίλα* κ. λ. π.

(¹) Καὶ αἱ τέσσαρες λέξεις κατανοοῦν ἰσοδύναμοι πρὸς τὰ ἐθνικὰ ὀνόματα Φράγκος καὶ Τοῦρκος.

(²) Περὶ τῶν Μισέδων, δηλ. κυρίων, ἐξ ὧν ὑπεδεικνύοντο οἱ δημογέροντες ἐν Χίῳ βλ. Λαογρ. Ϛ´ 673.

(³) Τίνα ἆρά γε γνώμην ἔχουν σήμερον οἱ Ἰταλοκρατούμενοι Δωδεκανήσιοι;

Ἡ τρίτη παροιμία, λεγομένη περὶ τῶν διαρκῶς πρὸς ἀλλήλους ἐριζόντων, ἀναμφισβητήτως ἐγεννήθη καθ' οὓς χρόνους Τοῦρκοι καὶ Φράγκοι διεφιλονίκουν τὴν κυριαρχίαν τῶν ἑλληνικῶν χωρῶν. Ἡ τετάρτη καὶ ἡ πέμπτη ἐκδηλοῦσι τὴν δυσπιστίαν, τὴν ὁποίαν ἔτρεφεν ὁ ἑλληνικὸς λαὸς πρός τε τοὺς Τούρκους καὶ τοὺς Φράγκους. Διὰ τῆς ἕκτης καὶ ἑβδόμης ἐκδηλοῖ ὁ ἑλληνικὸς λαὸς τὴν προτίμησίν του, μεταξὺ δύο κακῶν, πρὸς τὴν ὠμότητα τοῦ σφαγέως Τούρκου ἀπὸ τὴν ὑποκριτικὴν δικαιοσύνην τοῦ Ἑνετοῦ, τοῦ προσπαθοῦντος νὰ ἐμφανίσῃ δεδικαιολογημένην ἀπάνθρωπον ἀπόφασίν του. Εἰς τὴν ὀγδόην καταντᾷ μερὶς μάλιστα τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ, ἀπὸ τὸ μῖσός της πρὸς τοὺς Φράγκους, καὶ νὰ ψέγῃ τοὺς παρέχοντας τὴν βοήθειάν των πρὸς αὐτοὺς κατὰ τῶν Τούρκων ὁμοφύλους, ἀποδεχομένη καὶ πολιτογραφοῦσα ὡς παροιμίαν ἑλληνικὴν μομφὴν πιθανώτατα τουρκικήν.

9) *Βούλγαρο ἂν κάμῃς φίλο.*
βάστα καὶ κομμάτι ξύλο,
κι ἂν τὸν Τοῦρκο κάμῃς φίλο,
βάστα πάντοτε τὸ ξύλο (Π.Π. Γ′ 213).

10) *Μὲ Τοῦρκο φάγε πιὲ καὶ μὲ Ἀρμέν' κοιμήσ'* (Λαογ. Ἀρχ. Ἐκ Κυζίκου).

11) *Μώρ' τί γυρίζεις σὰν τοῦ Τούρκου τἄλογο, τοῦ Γύφτου τὸ γαϊδοῦρι;* (Ῥ. Παδελοπούλλου. Ἐκ Πύργου Ἠλείας).

12) *Μὴ πιστεύ'με, οὔτε γέρο Τοῦρκο οὔτε νιὸ Σέρβο.* (Λαογ. Ἀρχ.).

13) *Ὁ θεὸς νὰ μᾶς φυλάγῃ ἀπὸ Σαλονικιὸ Ἑβραῖο, ἀπὸ Ἀθηναῖο Ῥωμιὸ καὶ ἀπὸ Ἐγριπιώτη Τοῦρκο* (Π. Π. Δ′ 638).

Καὶ εἰς τὰς πέντε παροιμίας (9-13) γίνεται σύγκρισις τοῦ Τούρκου μὲ τοὺς ἐν ταῖς ἑλληνικαῖς χώραις συνοικοῦντας ξένους λαούς. Διὰ τῆς ἐνάτης, δεκάτης καὶ δωδεκάτης χαρακτηρίζει ὁ ἑλληνικὸς λαὸς ὡς δολίους καὶ τοὺς Τούρκους καὶ τοὺς Βουλγάρους καὶ τοὺς Ἀρμενίους καὶ τοὺς Σέρβους, ἀλλ' ἐν μὲν τῇ ἐνάτῃ χαρακτηρίζει τὸν Τοῦρκον ὡς δολιώτερον τοῦ Βουλγάρου, ἐν τῇ δεκάτῃ δηλοῖ ὅτι τοῦ μὲν Ἀρμενίου ἡ δολιότης ἀσκεῖται ἰδίᾳ κατὰ τὴν ὥραν τοῦ φαγητοῦ, σύμφωνα μὲ τὴν γνωστὴν πλάνην ὅτι ὁ Ἀρμένιος θέλει νὰ μαγαρίσῃ (ρίψῃ ἀκαθαρσίας εἰς τὸ φαγητὸν) τὸν συγγευματίζοντα Ἕλληνα· τοῦ δὲ Τούρκου καθ' ὕπνον διὰ τὴν γνωστὴν αὐτοῦ πρόστυχον ῥοπήν, καὶ ἐν τῇ δωδεκάτῃ ὅτι ὁ δόλος εὑρίσκεται εἰς τὴν

μεγίστην ἔντασίν του· ἐν μὲν τῷ Τούρκῳ κατὰ τὴν γεροντικὴν ἡλικίαν, ἐν δὲ τῷ Σέρβῳ κατὰ τὴν νεανικήν.

Διὰ τῆς ἑνδεκάτης εὑρίσκεται κοινὸν γνώρισμα Τούρκου καὶ Γύφτου ἡ ἀσυδοσία εἰς τὰ ζῷά των, διότι τὸ μὲν τοῦ Τούρκου ὡς ζῷον τοῦ ἀγᾶ, τοῦ ἀφέντη, γυρίζει ἐλεύθερον χωρὶς ὁ ῥαγιᾶς νὰ τολμᾷ νὰ κακοποιήσῃ αὐτὸ καὶ ζημιοῦν αὐτὸν ἀκόμη, τὸ δὲ τοῦ Γύφτου γυρίζει ἐλεύθερον, διότι οὔτε κατάλυμα, οὔτε βοσκησίμους γαίας ἔχει δι' αὐτὸ ὁ ἀκτήμων κύριός του.

Διὰ τῆς τελευταίας (13ης) παροιμίας ἐμφανίζονται οἱ χειρότεροι ἀντιπρόσωποι τῶν τριῶν συνοικουσῶν ἐν ταῖς ἑλληνικαῖς χώραις φυλῶν, Ἑλλήνων, Τούρκων, Ἑβραίων.

Οὕτως ἐν τῷ πρώτῳ, δευτέρῳ καὶ τρίτῳ μέρει περιελάβομεν τὰς παροιμίας, διὰ τῶν ὁποίων χαρακτηρίζονται οἱ Τοῦρκοι καὶ ὡς ἔθνος καὶ ὡς κράτος, ἐν τῷ τετάρτῳ τὰς παροιμίας, διὰ τῶν ὁποίων ἐκδηλοῦνται, κυρίως, αἱ μεταξὺ Ἑλλήνων καὶ Τούρκων σχέσεις, καὶ ἐν τῷ πέμπτῳ τὰς παροιμίας, διὰ τῶν ὁποίων συγκρίνονται οἱ Τοῦρκοι ὡς πρός τινας μόνον κοινὰς ἰδιοτήτας μὲ ἄλλους ξένους λαούς, μετὰ τῶν ὁποίων ἦλθεν εἰς ἐπαφὴν συγχρόνως ὁ ἑλληνικὸς λαός.

Ἀλλ' ἆρά γε ὁ χαρακτηρισμὸς τῶν Τούρκων ὑπὸ τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ καὶ τὰ πρὸς αὐτοὺς συναισθήματά του εὑρίσκονται ἐν ἁρμονίᾳ πρὸς τὸν χαρακτηρισμὸν καὶ τὰ συναισθήματα τῶν ἄλλων συνοίκων λαῶν πρὸς τοὺς Τούρκους;

Αἱ εἴκοσι περίπου κοιναὶ παροιμίαι εἴς τε τὰ ἑλληνόφωνα καὶ τὰ σλαβόφωνα χωρία τῆς Καστορίας καὶ αἱ τέσσαρες ἀναγραφόμεναι κατωτέρω παροιμίαι τῶν ἐν ταῖς ἑλληνικαῖς χώραις ἀλλογλώσσων (Σλαβοφώνων, Ἑβραίων καὶ Ἀλβανῶν) (1) μαρτυροῦν ὅτι τόσον ἔκδηλοι ἦσαν αἱ κυριώτεραι ἰδιότητες τῆς τουρκικῆς ψυχῆς, ἡ ὠμότης, ἡ φιλοχρηματία, ὁ δόλος, ἡ ἀκολασία, ὥστε δὲν διέφυγον αὗται καὶ

(1) Ἀτυχῶς ἐν τῇ Ἐθνικῇ Βιβλιοθήκῃ δὲν ἀνεῦρον συλλογήν τινα παροιμιῶν Βουλγαρικῶν ἢ Σερβικῶν, πλὴν τῆς ἀνωφελοῦς εἰς τὸ θέμα μας μελέτης τοῦ *R. Altenkirch,* Die Beziehungen zwischen Slaven und Griechen in ihren Sprichwörtern, ἐν τῷ Archiv für Slavische Philologie τοῦ 1909. Δὲν κατέστη δὲ ἐφικτὸν καὶ νὰ ἀναζητήσω ταύτας — μὲ τὴν ἐλπίδα ἀνευρέσεως — εἰς τὸν ἀνέκδοτον ἔτι θησαυρὸν τῶν παροιμιῶν τοῦ ἀειμνήστου ἱδρυτοῦ τῆς ἑλληνικῆς λαογραφίας *Ν. Πολίτου.*

τὴν ἀβαθῆ παρατηρητικότητα τῶν ἄλλων συνοίκων καὶ συνδουλευσάντων ὑπὸ τοὺς Τούρκους λαῶν τῶν ἑλληνικῶν χωρῶν.

1) *Τούρτσινοτ πριατελεστίνατα νὰ κολένοτο γιὰ dέρζ*=Ἡ τουρκικὴ φιλία στὸ γόνατο κρατιέται (Λαογ. Δ′ 406). Παροιμία τῶν Σλαβοφώνων τῆς Δ. Μακεδονίας, ὡς καὶ ἡ ἑπομένη.

2) *Βλάκο πριλέγα dὰ bίdε jα ταξίdαρ* =Ὁ λύκος ταιρειάζει νὰ εἶναι εἰσπράκτορας, δηλ. ὁ εἰσπράκτωρ τῶν φόρων τῆς τουρκικῆς κυβερνήσεως καὶ ὁ λύκος εἶναι ἐξ ἴσου ἅρπαγες καὶ ἄπληστοι (Λαογ. Δ′ 404).

3) *Γίdε̱ νdέρατ νε̱ οὔνdε κάνε̱* = ὅλα τὰ γουρούνια μιὰ μύτη ἔχουν (Λαογρ. Α′ 651). Οἱ Ἀλβανοὶ περὶ τῶν Τούρκων.

4) *Ὁ Τοῦρκος σὲ πιάνει φίλο ἢ γιὰ τὴ γυναῖκα σου ἢ γιὰ τὸ ὄμορφο παιδί σου.* Οἱ ἑλληνόφωνοι Ἑβραῖοι τῆς πόλεως Καστορίας (Π. Τσαμίσης).

Τὴν περὶ τῶν Τούρκων ἀντίληψιν τῶν συνοίκων λαῶν ἐπικυροῦσιν αὐτοὶ οἱ Τοῦρκοι διὰ τῶν παροιμιῶν των, τῶν ὁποίων ὡς ἐπιτυχῶν αὐτοχαρακτηρισμῶν κάμνει χρῆσιν, ὡς εἴδομεν (1), καὶ ὁ ἑλληνικὸς λαός. Ὡς προορισμόν του ἀντιλαμβάνεται ὁ Τοῦρκος τὴν καταστροφήν, καὶ ἀποστολήν του τὴν ἐξόντωσιν τῶν ἄλλων λαῶν «*Ὀσμανλὴ ταβραντὴ | ντουνιαλὰρ καππαντὴ*» λέγει, δηλαδὴ «Ὁ Ὀθωμανὸς δυνάμωσε οἱ κόσμοι ἐκλείστηκαν» (Λαογρ. Γ′ 231).

Πάμπολλαι εἶναι αἱ ἑλληνικαὶ παροιμίαι, αἵτινες ἐδημιουργήθησαν ἐξ ἀφορμῆς τουρκικῶν συνηθειῶν, ἐκ τῆς συμπτώσεως κοινῶν ἀντιλήψεων (Τούρκων καὶ Ἑλλήνων), ἐξ ἀφορμῆς κοινῶν ἀνθρωπίνων ἀδυναμιῶν. Πολὺ δὲ περισσότεραι, αἱ περιέχουσαι μίαν χαρακτηριστικὴν τουρκικὴν λέξιν. Τούτων τινὲς φέρονται καὶ μὲ διπλῆν ἐκφορὰν (ἑλληνικὴν καὶ τουρκικήν), π. χ. *ἀλλὰχ κερὶμ Τούρκικα καὶ ἔχει ὁ θεὸς Ῥωμέϊκα.*

Ἐκ τῶν εἰρημένων παροιμιῶν προκύπτει ὅτι οὐδεμία χαρακτηριστικὴ ἰδιότης τῆς τουρκικῆς ψυχῆς διέλαθε τὴν βαθεῖαν παρατηρητικότητα τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ. Ὅλα τὰ κακοῦργα ἔνστικτα, ὅλαι αἱ ῥυπαρότητες τῆς ψυχῆς, ὅλαι αἱ κτηνώδεις ὁρμαὶ φυλῆς ἀγρίας, φυλῆς νωθρᾶς, φυλῆς ἀνεπιδέκτου ἐξημερώσεως, ἡ ὠμότης, ἡ φιλο-

(1) **Βλέπε Ι. Β′ 11, Ι. Ζ′ 2 καὶ 3.**

χρηματία, ἡ δολιότης, ἡ νωθρότης, ἡ ἀγροικία, ἡ ἀνηθικότης, ἀπεκαλύφθησαν ἐν ὅλῃ τῇ γυμνότητί των καὶ ἀπεικονίσθησαν δι᾽ ἐπιτυχεστάτων καὶ παραστατικωτάτων, πολλάκις, ἐκφράσεων.

Αἱ πλεῖσται τῶν παροιμιῶν, καὶ μάλιστα αἱ ἀναφερόμεναι εἰς εἰδικὰς περιπτώσεις, προέρχονται ἐκ τῶν ἑλληνικῶν χωρῶν, αἵτινες ἀρτίως ἠλευθερώθησαν τοῦ τουρκικοῦ ζυγοῦ ἢ φέρουσιν αὐτὸν βαρὺν ἀκόμη εἰς τὸν τράχηλον. Οἱ ἐν τῇ παλαιᾷ Ἑλλάδι, τῇ πρὸ ἑκατονταετηρίδος ἐλευθερωθείσῃ, ἢ ἀντικατέστησαν εἰς πολλὰς παροιμίας τὴν λέξιν τοῦρκος δι᾽ ἐλαττωματικῆς ἰδιότητος ὁμοφύλου ἢ καὶ μετερρύθμισαν οὕτως τὴν παροιμίαν, ὥστε νὰ μὴ εἶναι καταφανὴς οὔτε ἡ αἰτία τῆς γεννήσεώς της, οὔτε ἡ βαθμιαία, κατὰ τὴν φύσιν τῆς παροιμίας, ἐξέλιξίς της ἀπὸ ἀμέσου ἢ κυρίας εἰς ἀλληγορικήν. Οἱ ἐλεύθεροι γεννηθέντες Ἕλληνες ἐλησμόνησαν τὰς κληροδοτηθείσας εἰς αὐτοὺς παρὰ τῶν πατέρων προφορικὰς παραδόσεις περὶ τῶν ἰδιοτήτων τῆς τουρκικῆς φυλῆς, ὅπως ἐλησμόνησαν καὶ αὐτοὺς τοὺς Τούρκους. Ἐκ τῶν εἰρημένων κατανοεῖ τις πόσον ἐπιβάλλεται ἡ ταχεῖα συλλογὴ τῶν ἐν τῇ νέᾳ Ἑλλάδι παροιμιῶν. Εἶναι καὶ αὐταὶ ἕνα κομμάτι τοῦ ἐθνικοῦ μας βίου ἐπὶ τουρκοκρατίας καὶ ἀξίζουν νὰ τύχουν φιλοστόργου περιθάλψεως ἐν ὅσῳ ἀκόμη εἶναι ζωνταναὶ εἰς τὰ χείλη τῶν μεταχειριζομένων αὐτὰς ὡς ἀποφθέγματα ἰδίας πείρας ἢ πείρας τῶν πατέρων των.

Οὐδεμία τῶν εἰρημένων παροιμιῶν ὑπενθυμίζει εἰς ἡμᾶς τὴν φρίκην τῶν πατέρων διὰ τὴν ἁρπαγὴν τῶν τέκνων των καὶ τὴν βιαίαν κατάταξιν αὐτῶν εἰς τὰ τάγματα τῶν Γενιτσάρων. Οὐδεμία ὡσαύτως ὑπενθυμίζει τὸν τρόμον τὸν ὁποῖον ἐνέπνεεν ἡ ἐμφάνισις τῶν φοβερῶν σπαχήδων (¹). Καὶ οὐδεμία φέρει εἰς τὴν μνήμην μας τὴν ἀπελπισίαν τῶν Ἑλλήνων διὰ τὸν ἐξανδραποδισμὸν τῶν αἰχμαλώτων. Μία δὲ μόνη ὑπενθυμίζει (²) τοὺς Γενιτσάρους. Δὲν ἀνέμενέ τις, ἀναμφιβόλως, κατ᾽ αὐτὴν τὴν στιγμὴν τῶν φρικωδῶν μαρτυρίων τὴν γέννησιν παροιμίας ἐξωτερικευούσης τὸ ἄλγος τῆς ἑλληνικῆς ψυχῆς. Εἰς τοιαύτας στιγμὰς ἀκούονται κατάραι καὶ βλασφημίαι, ἀλλ᾽ αὐταὶ

(¹) Ἅπαξ μόνον (V. 2) ἐξαίρεται ὡς χαρακτηριστικὴ εἰδικότης τοῦ Τούρκου ἡ περὶ τὸ ἱππεύειν δεινότης του.

(²) I. A´ 8.

μόνον. Εἶναι ἀδύνατον ὅμως βραδύτερον, ὅτε ἔμενεν ἡ ἀνάμνησις τῆς συμφορᾶς καὶ ἡ ψυχὴ ἦτο ἠρεμωτέρα, νὰ μὴ ἀπετύπωσε τὴν ὀδύνην της ἡ ἑλληνικὴ ψυχὴ εἰς τὰς παροιμίας. Ἀλλὰ διατί ἀπωλέσθησαν αἱ παροιμίαι αὗται; ἀπωλέσθησαν, κατὰ τὴν γνώμην μου, ἕνεκα τῶν αὐτῶν λόγων, διὰ τοὺς ὁποίους ἀπωλέσθησαν ἢ μετερρυθμίσθησαν, ὡς προεῖπον, καὶ ἄλλαι ἐν τῇ παλαιᾷ Ἑλλάδι περὶ Τούρκων παροιμίαι.

Ἀφ' ὅτου, περὶ τὰ μέσα τοῦ ΙΖ' αἰῶνος, ἀπηλλάγη ὁ ἑλληνισμὸς τῆς αἱμορραγίας τοῦ παιδομαζώματος, ἤρχισε βαθμηδὸν νὰ λησμονῇ οὗτος καὶ τὴν συμφοράν, μέχρις οὗ αἱ νεώτεραι γενεαί, τελείως ἀπαλλαγεῖσαι τῆς ἐπαράτου ἐκείνης εἰς τὸν Μωάμεθ ἀνθρωποθυσίας, τελείως καὶ ἐλησμόνησαν τὴν ἐθνικὴν ἐκείνην φθορὰν καὶ τὰς τυχὸν ἀπεικονιζούσας αὐτὴν παροιμίας. Ἔκτοτε καὶ οἱ Γενίτσαροι μὲ τοὺς ἀρχηγούς των νταῆδες, καταστάντες προνομιοῦχος τουρκικὴ τάξις, ἔπαυσαν νὰ εἶναι ὁ τρόμος τῶν ῥαγιάδων καὶ ἔγειναν μᾶλλον οἱ Τοῦρκοι πραιτωριανοί, ἡ πληγὴ τοῦ τουρκικοῦ κράτους. Ἀφ' ὅτου δὲ ἡ τιμαριωτική, ὅπως ἐν Εὐρώπῃ ἡ φεουδαλική, τουρκικὴ ἀριστοκρατία ἤρχισε νὰ μεταβάλλεται εἰς αὐλικήν, καὶ ἀφ' ὅτου ἡ Τουρκία ἔπαυσε νὰ κατακτᾷ καὶ νὰ διανέμῃ γαίας εἰς τοὺς γενναιοτέρους μουσουλμάνους πολεμιστὰς μὲ τὴν ὑποχρέωσιν τῆς παροχῆς τῆς στρατιωτικῆς ὑπηρεσίας τῶν σπαχήδων, αἱ δὲ ἀπὸ τῶν τιμαρίων πρόσοδοι ἐχρησίμευον διὰ τὰς δαπάνας τοῦ χαρεμίου, ἤρχισε καὶ νὰ ἐλαττοῦται, μέχρις οὗ ἐξέλιπε τελείως, καὶ ἡ τρομερὰ δύναμις τοῦ τουρκικοῦ ἱππικοῦ, οἱ σπαχῆδες καὶ ἀκιντζῆδες, καὶ ὁ ἐκ τῆς ἐμφανίσεώς των τρόμος εἰς τὰς ἑλληνικὰς ψυχάς.

Παράδοξον μόνον εἶναι πῶς δὲν διεσώθησαν παροιμίαι ὑπενθυμίζουσαι τὸν ἐξανδραποδισμόν, τὰ δεινὰ τῆς αἰχμαλωσίας, τοῦ ἀμάχου πρὸ πάντων πληθυσμοῦ, ἀφοῦ οὗτος ἔπαυσε μόλις πρὸ αἰῶνος λυμαινόμενος τοὺς ἑλληνικοὺς πληθυσμούς. Τῆς συμφορᾶς ὅμως ταύτης τοῦ ἑλληνισμοῦ, ἂν δὲν διετηρήθησαν παροιμίαι ἀναμνηστικαί, διατηροῦνται ἐπαρκεῖς ἀναμνήσεις εἰς τὰς κατάρας τῶν ἐρωτικῶν δημοτικῶν ᾀσμάτων. Οὕτως ἐν Πόντῳ διατηρεῖται ἡ κατάρα «*αἰχμάλωτος νὰ γίνῃς* (1)» εἰς ἐρωτικὰ δὲ ᾄσματα αἱ κατάραι «. . . *ἀνίσως*

(1) Ἀρχ. Ἱστορ. Λεξ.

καὶ σ' ἀπαρνιστῶ ν' ἀδικοθανατίσω | σὲ Τούρκου χέρια νὰ πιαστῶ καὶ ν' ἀλλαξοπιστήσω», «...Σκλάβο νὰ σὲ πουλήσουνε στῆς Μπαρμπαριᾶς τὰ μέρη...», «Σὲ Τούρκικα σπαθιὰ νὰ σὲ ἰδῶ σὲ Καταλάνου χέρια...»(¹).

Ἂν ὅμως ὁ ἑλληνικὸς λαὸς εἶχε τὴν βαθεῖαν παρατηρητικότητα ν' ἀνακαλύψῃ ὅλας τὰς ῥυπαρότητας τῆς τουρκικῆς ψυχῆς, δὲν εἶχε καὶ τὴν δύναμιν νὰ μείνῃ ὅλως ἀμόλυντος ἐξ αὐτῶν. Ὑπέκυψε καὶ αὐτὸς εἰς τοὺς ἀναποφεύκτους ἱστορικοὺς νόμους. Τὸ μῖσός του πρὸς τὸν ἀλλόθρησκον, ἡ περιφρόνησίς του πρὸς φυλὴν κατωτέραν αὐτοῦ διανοητικῶς καὶ ψυχικῶς, ὁ πόθος τῆς ἐκδικήσεως τοῦ ὑβριστοῦ τῆς τιμῆς του τυράννου, τοῦ ἅρπαγος τῆς περιουσίας του, τοῦ αἱμοδιψοῦς κτήνους, τοῦ θέλοντος νὰ κορεσθῇ ἀπὸ γκιαούρικο αἷμα, δὲν ἐπροστάτευσαν αὐτὸν ἐπαρκῶς.

Ὁ ἡττημένος ἀσυναισθήτως ὑπερτιμᾷ τὰς ἐθνικὰς ἰδιοτήτας τοῦ νικητοῦ του καὶ μιμεῖται αὐτὰς μὲ τὴν ἐλπίδα, ὅτι δι' αὐτῶν θὰ γίνῃ ὁ νικητὴς εἰς τὸ μέλλον.

Ἡ δουλεία καὶ ἡ ἕνεκα τῆς δουλείας ἀμάθεια ταπεινώνει καὶ τὴν φύσει εὐγενῆ ψυχήν, τὸ δὲ παντοδύναμον χρῆμα, μὲ τὸ ὁποῖον οἱ ῥαγιάδες χορταίνοντες τὴν φιλοχρηματίαν τοῦ τυράννου ἐξηγόραζον τὴν ζωήν των, διέσωζον τὴν τιμήν των καὶ ἐπροστάτευον ἀπὸ τῆς διαρπαγῆς τὴν περιουσίαν των, διέφθειρέ πως καὶ τὴν πρὸς τὰ ἰδανικὰ πετῶσαν ἑλληνικὴν ψυχήν. Ὁ ἀὴρ ὅμως τῆς ἐλευθερίας καθαίρων τὸ ἑλληνικὸν αἷμα θὰ ἐξυγιάνῃ ταχέως καὶ τελείως τὴν ἑλληνικὴν φυλὴν ἀπὸ παντὸς στίγματος τουρκικοῦ.

(¹) Περιοδ. Φιλολ. συλλ. Κων/πόλεως Θ' 321-335 «Εὐχαὶ καὶ κατάραι παρὰ τῷ ἑλληνικῷ λαῷ» *Ν. Πολίτου.*

LES MOTS DÉSIGNANT LE PALAIS (DE LA BOUCHE) EN GREC ET EN HOLLANDAIS

PAR

D. C. HESSELING

On sait que chez Homère la partie supérieure de la cavité buccale s'appelle ὑπερῴη (X, 495: χείλεα μέν τ' ἐδίην', ὑπερῴην δ' οὐκ ἐδίηνεν), mot qui se retrouve dans les écrits de Plutarque et de Galène. Le nom plus populaire du palais, οὐρανὸς (οὐρανίσκος chez les auteurs postérieurs, et dans la langue d'aujourd'hui), se lit déjà dans l'œuvre d'Aristote. A ce mot οὐρανὸς le hollandais répond par *hemel* (Vocabulaire de Kiliaen, 1518-1607), *gehemlete, verhemelte,* les deux derniers mots étant des termes à forme collective, mais ayant la même étymologie *(hemel=ciel).* Les autres langues germaniques ont pour le palais des noms tout à fait différents (allem. *Gaumen;* angl. *palate, gum(s)* ou *goumes* en langue ancienne; danois *gane;* suédois *gom* etc.). Les langues romanes se servent de mots dérivés du latin *palatum* (ou *palatium*); il est vrai qu'on y connaît aussi les expressions *il cielo della bocca* (ital.) *el cielo della boca* (espagn.), *o ceo da boca* (portug.), *cerul gurii* (roum.), mais ce ne sont pas les appellations courantes et les mots simples *ciel, cielo, ceo, cerul* n'y sont pas en usage pour désigner le palais. Il en est tout autrement dans les langues slaves et en albanais: le russe a *nëbo,* le bulgare *nebtse,* l'albanais *k'et* (et *k'eteze,* forme diminutive), tous signifiant en même temps la voûte céleste. Il y a donc une ressem-

blance assez curieuse entre l'usage hollandais et celui des langues orientales de l'Europe.

Cette correspondance nous suggère deux questions, à savoir:

1° Comment faut-il expliquer en général le rapport sémasiologique qu'on constate entre la dénomination de la voûte céleste et celle du palais?

2° Le parallélisme qui existe entre les mots οὐρανὸς et *hemel*, est-il l'effet d'un emprunt fait par le hollandais au grec, ou faut-il admettre que dans ce cas les deux langues ont évolué dans le même sens, l'une indépendamment de l'autre?

Il paraît extrêmement facile de répondre à la première question. On dira qu'on a comparé la voûte de la bouche, de même que le plafond d'une chambre, le couronnement d'un lit, la partie supérieure d'un four, la toiture d'une tente et un baldaquin, à la plus grande voûte que l'homme connaisse. En consultant les dictionnaires on trouvera des expressions telles que *ciel de lit, cielo di letto, cielo di forno, cielo di camera, caelum camerae* (Vitruve), οὐρανός, en parlant d'une θολοειδὴς ὀροφὴ ἢ στέγη σκηνῆς (Hésychius i. v.) ou du dais qu'on porte au-dessus d'un roi ou d'une chose sacrée etc. etc. Tout cela est très juste, mais je crois cependant qu'on peut aller plus loin et qu'il est possible de préciser davantage. Il me semble que le peuple s'est amusé à voir dans la bouche une image de l'univers, tel qu'autrefois on se le représentait; dans cet ordre d'idées la langue, disque flottant, figure la terre; derrière elle s'ouvre le gosier, c'est à dire la descente aux enfers, représentée dans l'art du moyen âge par la gueule d'un monstre, qui nous engloutira tous, et sur tout cela se courbe la voûte du palais, le ciel. Envisagé de cette façon le fait qu'en plusieurs dialectes du Nord de l'Italie les noms de la luette (*uvula*, σταφυλίτης) sont des dérivés du mot latin

luna (1) reçoit une lumière inattendue: on voit la lune suspendue an ciel et l'image de l'univers est complète.

Il est notoire que le peuple aime à donner des noms plaisants ou moqueurs aux parties du corps et que souvent ces plaisanteries deviennent les noms officiels des choses désignées. Le mot français *tête* (lat. *testa*, pot de terre; comp. allem. *Kopf*, holl. *Kop* = vase⟩tête) nous fournit un exemple classique de ce phénomène. Pour le grec moderne on peut citer ἄντζα, mollet (lat. *antæ*, pilastre d'après l'etymologie ingénieuse et convaincante de M. Koukoulés dans Ἀφιέρωμα εἰς Γ. Ν. Χατζιδάκιν Athènes, 1921, p. 33), κορμὶ (tronc d'arbre⟩corps), ποντίκι (souris⟩muscle; comp. grec anc. μῦς et latin *musculus*) et beaucoup d'autres exemples.

Le mot français *palais* lui-même est dû à une plaisanterie du même genre, car il présente le développement régulier de *palatium*, mot que le peuple a préféré à *palatum*, qui ne lui disait rien. Et ce qui prouve qu'il ne s'agit pas d'une parétymologie inconsciente, et qu'en adoptant ce terme on a bel et bien pensé à une demeure princière, c'est que la langue roumaine, qui, elle aussi, a formé son mot *paraţ* du latin *palatium*, a pour la luette le nom de *imparatus*, «le petit empereur», habitant le palais (à côté de *paratus*, diminutif de *paraţ*) (2). Il ressort de l'étude comparée des langues romanes qu'en latin vulgaire on trouvait, côte à côte, *palatum* et *palatium* dans le sens de «palais de la bouche».

Quant à la seconde question que nous avons posée, ni l'évolution spontanée dans les deux langues, ni un emprunt fait par voie directe ne nous paraît vraisemblable. Nous croyons plutôt que nous avons affaire à une plaisanterie très ancienne, répandue sur un large terrain et con-

(1) Voir *Meyer-Lübke*, Roman. etymol. Wörterbuch, Heidelberg. 1911-1920, i. v. *luna*.

(2) Voir *S. Puşcariu*, Etymol. Wörterbuch der rumanischen Sprache Heidelberg 1905, i. v. paraţ (p. 110).

servée par hasard dans des régions aussi éloignées les unes des autres que les Pays-Bas et le monde grec et slave. Pour ce qui regarde l'albanais, le mot *ket*, représentant le latin *coelum* nous fait supposer, que les Romains aussi aient connu (à côté de *palat(i)um*) le nom de la voûte céleste comme nom du palais de la bouche. Le diminutif *keteze* d'autre part rappelle οὐρανίσκος et rend probable que dans ce mot, comme dans nombre d'autres, la langue des Grecs ait influé sur celle des Chkipetars.

ΑΝΕΚΔΟΤΟΣ ΠΟΝΤΙΚΗ ΠΑΡΑΔΟΣΙΣ

ΥΠΟ

ΔΗΜ. Η. ΟΙΚΟΝΟΜΙΔΟΥ

Παραδόσεις Ποντικαὶ ὀλίγαι μέχρι τοῦδε ἔχουν δημοσιευθῆ, δύο ὑπὸ τοῦ ἀειμνήστου Ν. Πολίτου (Παραδ. τόμ. Α′ σελ. 185-186 ἀρ. 338 καὶ σελ. 151 ἀρ. 348), μία ἐν τῇ Ἑβδομαδιαίᾳ Ἐπιθεωρήσει τοῦ ἐν Κωνσταντινουπόλει ἡμερησίου φύλλου Νεολόγου ἀναδημοσιευθεῖσα ἐν τῷ Ε′ τόμῳ τοῦ Λεξικογραφικοῦ Ἀρχείου (σελ. 196-199) καὶ ἄλλη ὑπὸ τοῦ Ἀνθ. Παπαδοπούλου ἐν Λαογρ. τόμ. Ϛ′ σ. 14-15. Πᾶσαι αὗται ἀναφέρονται εἰς ζῷα καὶ ἀνήκουν εἰς τὴν κατηγορίαν τῶν μεταμορφώσεων κατόπιν κατάρας. Εἰς τὴν αὐτὴν δὲ κατηγορίαν ἀνήκει καὶ ἡ ἀκόλουθος ἐξ Ἀργυροπόλεως τῆς ἐπαρχίας Χαλδίας προερχομένη καὶ ἤδη τὸ πρῶτον δημοσιευομένη.

Τὸ κοχλίδ' καὶ τὸ πουλὶν dbοὺ-dbού.

Ὄντας ἔτρεχαν Ἑβραῖοι ς' σὸν Χριστὸν ἀποπίσ' νὰ πιάν'ν ἀτον, ἐπέντεσαν ς' σὴν στράταν ἕναν κοχλίδ' κιερώτεσαν ἀτο ἂν εἶδεν τὸν Χριστὸν νὰ διαβαίν' ἐπεκιέσ [1]. Τὸ κοχλίδ' 'κιεθέλεσεν [2] νὰ ἐμαρτύρανεν κιεἶπεν πῶς 'κιεῖδεν [3] ἀτον. Ἀστὸ [4] ἐπῆγαν ἐκεῖν' ὀλίγον παραπάν', ἐπέντεσαν ἕναν πουλὶν κιερώτεσαν ἀτο ἂν εἶδεν τὸν Χριστὸν νὰ διαβαίν' ἐπεκιέσ'. Τὸ πουλὶν ἐδῶκεν ἀτον 'ςσὰ 'χέρια [5] κιεῖπεν: «Ἀτώρα ἐπέρασεν ἀπ' ἀδακιέσ'». 'Σ ἀτὸ ἀπάν' [6] Ἑβραῖοι ἔτρεξαν κιεπίασαν ἀτον. Ὁ Χριστὸν ἀτότε εὐχέθεν τὸ κοχλίδ' κιεῖπεν ἀτο: «Καμμίαν τιδὲν κακὸν [7] νὰ μὴ ἐλέπς κιὄντας εὑρήεσαι 'ς ἕναν κίντυνον, νὰ κρύφκεσαι ἀπέσ' 'ς ἕναν τσέπλον [8], τὸ θὰ ἔης [9], καὶ

[1] = ἀπὸ ἐκεῖ κοντά. [2] = οὐκ ἠθέλησεν. [3] = οὐκ εἶδεν. [4] = ἀφ' οὗ. [5] δίγω 'ςσὰ 'χέρια φρ. σημαίνουσα προδίδω. [6] = πάραυτα. [7] = ποτὲ κανὲν κακόν. [8] = ἐξώφλοιον, κέλυφος. [9] = τὸ ὁτοῖον θὰ ἔχῃ;.

νὰ βουλώντς τὸ τρυπίν ἄθε» (1). Κιἀσ' ἀτότε κιἀν'(2) τὸ κοχλίδ' ἔχ' τὸ τσέπλον ἄθε, κιἄμον (3) τ' ἐλέπ' τὸν κίντυνον ἐμπαίν' ἀπέσ' καὶ βουλοῦται. Τὸ πουλίν πα (4) ἐκατερέθεν ὁ Χριστὸν κιεῖπεν ἄτο. «Νὰ τρέῃς (5) διψασμένον ἀσσ' (6) ἕναν μέρος 'ς ἄλλο, κιοῦμπαν (7) εὕρήκς νερόν, πάντα νὰ κλώσ'κεται (8) αἷμαν ἐμπροστά σ'.» Κιἀσ' ἀτότε κιἄν' καίεται ἀσσὴν(9) δίψαν, τρέχ' ἄν' κὰ(10) καὶ κουῒζ'(11) dboù-dboú, ἄμον τὸ λέγ'νε τὰ μωρὰ τὸ νερόν, ἄμα(12) ἀτὸ πάντα κλώσ'κεται αἷμαν ἐμπροστάθε. Γιατ' ἀτό πα τὸ πουλὶν λέγ'ν ἄτο dboù-dboú (13).

Π α ρ ά φ ρ α σ ι ς.

Ὁ σάλιαγκας καὶ τὸ πουλὶ dboù-dboú.

Τὸν καιρό, ποῦ'τρεχαν οἱ Ἑβραῖοι καταπόδι τοῦ Χριστοῦ, συνάντησαν 'ς τὸ δρόμο ἕνα σάλιαγκα καὶ τὸν 'ρώτησαν ἂν εἶδε τὸ Χριστὸ νὰ 'πέρασεν ἀποκεῖ κοντά. Ὁ σάλιαγκας δὲ 'θέλησε νὰ μαρτυρήση καὶ εἶπε πῶς δὲν τὸν εἶδε. Κατόπι, ἀφ' οὗ ἐπροχώρησαν ἐκεῖνοι 'λίγο παρέκει, συναντήθηκαν μ' ἕνα πουλὶ καὶ τὸ 'ρώτησαν ἂν εἶδε τὸ Χριστὸ νὰ 'πέρασεν ἀποκεῖ κοντά. Τὸ πουλὶ τὸν ἐπρόδωκε καὶ εἶπε: «Τώρα δὰ 'πέρασε ἀποδῶ κοντά». Οἱ Ἑβραῖοι 'τρέξανε ἀμέσως καὶ τὸν 'πιάσανε. Ὁ Χριστὸς τότες εὐχήθηκε τὸν σάλιαγκα, καὶ τοῦ 'πε: «Ποτὲς νὰ μὴ διῇς κανένα κακό, κιὄντες βρεθῇς 'ςὲ κίντυνο, νὰ κρύβεσαι μέσα 'ς ἕνα τσώφλοι, ποῦ θἄχῃς, καὶ νὰ βουλώνῃς τὴν τρῦπαν του». Ἀπ' ἐκεῖνον τὸν καιρὸ ὁ σάλιαγκας ἔχει τὸ τσώφλοι του, κιἄμα διῇ κίντυνο μπαίνει μέσα 'ς αὐτὸ καὶ βουλώνεται. Μὰ τὸ πουλὶ τὸ καταράστηκε ὁ Χριστὸς καὶ τοὖπε: «Νὰ τρέχῃς διψασμένο ἀπό 'να μέρος 'ς ἄλλο κιὄπου βρῇς νερὸ νὰ κόβεται αἷμα μπροστά σου». Κιἀπὸ τότες καίεται ἀπ' τὴ δίψα, τρέχει ἄνω κάτω καὶ φωνάζει dboù-dboú, κατὰ πῶς λένε τὰ μωρὰ τὸ νερό, μὰ ἐτοῦτο πάντα κόβεται αἷμα 'μπροστά του. Γιατ' αὐτὸ καὶ τὸ πουλὶ τὸ λένε dboù-dboú.

---

(1) =τὴν τρῦπάν του. (2) =καὶ ἔκτοτε. (3) =καὶ εὐθὺς ὡς. (4) =καὶ τὸ πουλί. (5) =νὰ τρέχῃς. (6) =ἀπό. (7) =καὶ ὅπου καὶ ἄν. (8) =νὰ μεταβάλληται. (9) =ἀπὸ τήν. (10) =ἄνω κάτω. (11) =φωνάζει. (12) =ἀλλά. (13) dboù-dboù καὶ doú-doùν (τὸ) λέγεται τὸ νερὸ εἰς τὴν γλῶσσαν τῶν νηπίων· Τὸ δὲ πτηνόν, περὶ τοῦ ὁποίου πρόκειται, εἶναι κατά τινας ἡ τρυγών.

DAS

TRAUMBUCH DES PATRIARCHEN GERMANOS

VON

FRANZ DREXL

In der Festgabe für Albert Ehrhard («Beiträge zur Geschichte des christlichen Altertums und der byzantinischen Literatur», Bonn 1922, S. 94-118) habe ich das Traumbuch des Patriarchen Nikephoros kritisch herausgegeben. Die dort S. 98 in Aussicht gestellte Veröffentlichung der dem Patriarchen *Germanos* I. (um 730) (1) zugeschriebenen Redaktion lege ich hier vor.

Sie steht im *cod. Vindob. theol. gr. 336* (*Nessel*, Catologus sive rec. spec. omn. codd. mss. graec. etc, I p. 333 = cod. theol. gr. 284 bei *Lambecius-Collarius*, Commentarii de Aug. bibl. Caes. Vindob., lib. V p. 486) auf fol. 311r-319r. Es ist das eine nichtdatierte Pergamenthandschrift, die nach Nessel ausser unserem Werkchen «Anonymi cuiusdam autoris opus pro ecclesia Latina contra Græcam», Psalmen und das lateinische Glaubensbekenntnis in griechischer Sprache enthält, in dem die Stelle «καὶ ἐκ τοῦ υἱοῦ» radiert ist. Das Format der Blätter dürfte, soweit ich aus der mir vorliegenden Photographie schliessen kann, 18×13, die Schriftfläche 11×8 cm sein. Der Codex ist, wie gesagt, nicht datiert. Die Schrift hat — vor allem in der Gestaltung des β, ν

(1) Zweifellos ist nicht der dem XIII. Jahrh. angehörende Patriarch Germanos II., sondern der ob seiner bilderfreundlichen Gesinnung verehrte erste Träger dieses Namens gemeint. Aehnlich ist es bei Nikephoros.

und ει, auch in den hochgezogenen τ und γ — sehr grosse Aehnlichkeit mit der des cod. Vatic. gr. 840 aus dem Jahr 1330 (vgl. *Franchi de' Cavalieri* und *Lietzmann,* Specimina codd. graec. Vatican., Nr. 42), dann mit der des cod Paris. gr. 1715 aus dem Jahr 1289 (vgl. *Omont,* Fac-Similés des mss grecs datés. . du 9e au 14e s., Tafel LXV) und mit der des cod. Paris. gr. 1671 aus dem Jahr 1296 (ebenda, Tafel LXVII-LXVIII). *Die Hs darf also wohl um 1300 angesetzt werden.* Der Text ist in 1 Kolumne zu 21 Zeilen geschrieben. An den wenigen Stellen, wo die Linierung sichtbar ist, lässt sich feststellen, dass die Schrift an die Zeilen angehängt ist. Die Überschrift auf fol. 311r ist mit einer einfachen Zierleiste umrahmt. Die Orthographie ist, abgesehen von itazistischen Verschreibungen, leidlich gut; Akzente und Spiritus sind ziemlich regelmässig gesetzt, aber häufig verwechselt; das Jota subscriptum fehlt. Fol. 311v ist leer. Auf fol. 312r sind die 13 Sätze von fol. 311r (s. S. 433) ohne Überschrift wiederholt; dabei heisst es in 4 κρατεῖν statt κρατῶν, in 6 . . τρεκὲς statt ⟨ν⟩ητρεκὲς, in 13 ἄνθραξι statt ἄθραξι.

Unser Traumbüchlein enthält 259 Deutungen. Sie sind zumeist aus Nikephoros (1) (einschliesslich Astrampsychos) (2) entnommen vielfach mit kleineren oder grösseren Veränderungen im Wortlaut, so dass mitunter der Vers zerstört

(1) Ich habe diese mit einem Sternchen versehen.

(2) Vgl. meine Arbeit S. 94. — *O. Gotthardt,* Ueber die Traumbücher des Mittelalters (Progr. v. Eisleben 1912) S. 14 spricht von 76 bisher unbeachteten Senaren («Senarii authoris ignoti ex Adriano Junio»), die möglicherweise «dem Astrampsychos als Vorlage gedient haben»; er fand sie bei Cardanus, Synesiorum somniorum libri IV (1562) p. 156. Das Rätsel vermag ich zu lösen. Hadr. Junius hat in seinen Animadversiones (Basileæ 1556) 1 p. 47 ein «Oneirocriticon incerti auctoris» veröffentlicht; es ist, wie ich in meiner Arbeit S. 99 oben festgestellt habe, das verkürzte Traumbuch des Astrampsychos in der nichtalphabetischen Version. Junius hat S. 50-52 eine lateinische Übersetzung in Senaren angefügt und diese hat Cardanus wörtlich abgedruckt.

wird. Auffallend ist eine grosse Aehnlichkeit mit der Redaktion des Paris. 2511 und den von Rigault benützten Hss, wovon man sich durch einen Vergleich mit dem Apparat meiner Nikephorosausgabe überzeugen kann. Für die nicht aus Nikephoros stammenden Sätze habe ich nach Möglichkeit Belege beigebracht; nur in ganz wenigen Fällen sind meine Nachforschungen bis jetzt erfolglos geblieben. Zumeist handelt es sich um Entlehnungen aus dem alphabetischen Prosatraumbuch des Ps.-Daniel (1) und aus dem Ὀνειροκριτικόν des Achmet (s. «Abkürzungen», S. 431 f.).

Das führt uns zur Frage nach der *Entstehungszeit* unseres Büchleins. In meiner eingangs erwähnten Arbeit habe ich, gestützt auf E. de Stoops und M. Försters Vermutung, dass Nikephoros eine der Quellen des Ps.-Daniel sei, die Entstehungszeit des nikephorischen Traumbuchs in die Mitte des IX. Jahrhunderts gesetzt. In einer jüngst erschienenen Abhandlung «Das älteste kymrische Traumbuch» (Zeitschr. f. celt. Philol. XIII (1921) S. 55 ff.) kommt nun M. Förster S. 58 zu dem Ergebnis, dass das Ὀνειροκριτικόν des Ps.-Daniel, «die Urquelle für alle europäischen Traumbücher bis zum heutigen Tage,» schon im IV. Jahrh. n. Chr. entstanden sein mag (2). Damit fällt natürlich die Annahme, dass das nikephorische Traumbuch zu seinen Quellen gehören könne. Denn das steht fest, dass dieses nicht vor die Mitte des VII. Jahrhunderts hinaufgerückt werden darf (vgl. meine Arbeit S. 96 oben); und die Zuteilung an den Patriarchen Nikephoros verbietet, es vor 815 anzusetzen (3). Nun ist klar,

(1) Da *de Stoop* in seiner Ausgabe (s. «Abkürzungen», S. 432) nur eine junge, unvollständige Hs benützte, mussten auch die von *M. Förster* veröffentlichten lateinischen Übersetzungen herangezogen werden. Ich hoffe, in Bälde eine Neuausgabe des Ps.- Daniel vorlegen zu können.

(2) Vgl. auch *S. Kougeas* in Λαογραφία 2 (1910) 242.

(3) Ein «terminus post quem non» aber ist dadurch gegeben, dass die älteste erhaltene Hs, der cod. Marc. gr. 299, nach dem Katalog bereits aus dem XII. Jahrh. stammen soll. Vgl. meine Arbeit S. 97 unten.

dass das unter dem Namen des Patriarchen Germanos gehende Büchlein, das ausser zahlreichen, vielfach entstellten Nikephoros-Versen auch Sätze aus prosaischen Traumbüchern enthält, nicht *vor* dem nikephorischen entstanden sein kann. Wenn man weiter erwägt, dass das Ὀνειροκριτικόν des Germanos auch Entlehnungen aus Achmet, der um 830 gelebt haben muss (1), enthält, so ergibt sich, dass es nicht vor die Zeit des Achmet heraufgerückt werden darf. Einen «terminus post quem non» bietet nur die Zeit unserer Hs, etwa das Jahr 1300 (s. o.).

Bezüglich der *sprachlichen Einkleidung* der Traumgesichte verweise ich auf die Ausführungen von M. Förster im Archiv f. d. Stud. d. neu. Sprach. u. Liter., 134 (1915) 267 Anm. Von der *grammatisch-syntaktischen Form* gilt das gleiche, was ich in meiner Arbeit S. 99 gesagt habe.

In dem unten abgedruckten Text habe ich die Abkürzungen der Hs aufgelöst und die Schwankungen in der Schreibung der Vokale (besonders Itazismus!), in der Doppelkonsonanz und in den Akzenten nicht berücksichtigt. Im Apparat und in den Fussnoten verwende ich folgende

Abkürzungen:

Achmet = *N. Rigaltius*, Artemidori Daldiani et Achmetis Ser. f. oneirocritica. Paris 1603. — Ich zitiere nach Seiten und Zeilen.

Artemidor = *R. Hercher*, Artemidori Daldiani onirocriticon libri V. Leipzig 1864. — Ich zitiere nach Seiten und Zeilen.

Dieterich, Unters. = *K. Dieterich*, Untersuchungen zur Gesch. d. griech. Sprache usw. Leipzig 1898.

Förster, Kymr. = *M. Förster*, Das älteste kymrische Traumbuch (Zeitschr. f. celt. Philol. XIII [1921] 55 ff.)

---

(1) Vgl. darüber meine Diss. «Achmets Traumbuch,» Freising 1909, S. 1 und meinen Aufsatz «Khalif = πρωτοσύμβουλος» in «Bayer. Blätter f. d. Gymnasial-Schulwesen» 58 (1922) S. 28.

Förster IV und V = *M. Förster,* Beiträge zur mittelalt. Volkskunde IV (Archiv f. d. Stud. d. neu. Sprach. u. Liter. 125 [1910] 39 ff.) und V (ebenda 127 [1911] 31 ff.)

Hatzidakis, Einl. = *G. Hatzidakis,* Einleitung in d. neugriech. Grammatik. Leipzig 1892.

Nikephoros = *F. Drexl,* Das Traumbuch des Patr. Nikephoros (Beiträge zur Gesch. d. christl. Altert. u. der byz. Liter. Bonn 1922. S. 94 ff.)

Paris. 2511 = Das anonyme Prosatraumbuch des cod. Paris. gr. 2511, fol. 27r - 36v.

Ps.-Daniel = *E. de Stoop,* Onirocriticon du prophète Daniel etc. (Revue de philol., de litt. et d' hist. anc. 33 [1909] 93 ff.) Die Ziffer bedeutet die Nummer des Traumgesichtes.

Sophocles, Gr. Lex. = *E. A. Sophocles,* Greek Lexicon of the Rom. and Byz. periods. New York 1893.

Stephanus = *H. Stephanus,* Thesaurus Graecae linguae. Neuausgabe von B. Hase etc. 1831 ff.

* = Der Satz steht auch bei Nikephoros.

Ὀνειροκριτικὸν τοῦ πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως κυροῦ Γερμανοῦ.

Ἀρχὴ τοῦ α.

* Ἀνδρὶ πλακεὶς [ὀ]φιλοῦντι (1) εὔθετον τόδε.
* Ἀρθεὶς νόον γίνωσκε γῆν ναίειν ξένην.
* Ἄστρα βλέπειν κάλλιστον ἀνθρώποις πέλει.
* Ἄπιν (2) κρατῶν τις ἀστοχεῖ τῶν ἐλπίδων.
* Ἀργῶς κινεῖσθαι δυστυχεῖς ποιεῖ τρόπους.
* Ἀλεκτρυόνος ὄναρ νητρεκὲς πέλει.
* Ἀετὸν ἰδὼν ἄγγελον θεοῦ νόει.
* Ἄνακτι προσλαλῶν τις ἄπρακτος μένει.
* Ἄρτους καθαροὺς ἐσθίειν χρηστὸν τόδε.
* Ἄνδρα μέγιστον ἡ ῥάβδος δηλοῖ, φίλε (3).
* Ἄρτους ζέοντας ἐσθίειν δηλοῖ νόσον.
Ἄργυρον κρατῶν τις καλὸν τ' ὄναρ (4).
* Ἄθραξι (5) βαίνειν ἐχθρικὴν δηλοῖ βλάβην.
fol. 312ᵛ Ἀνελθεῖν ἐφ' ὑψηλοῦ τόπου καλὸν σημαίνει (6).

---

1 Die Hs hat εὐθετὸν, was nicht belegt ist; in 124 und 130 steht richtig εὔθετον und εὐθέτους | 6 ἀλεκτρίονος ὄναρύ ητρεκὲς Hs | 9 Die Hs hat ἄχριστον; vgl. dagegen Nikephoros 29 |

---

(1) Vgl. Nikephoros 17.
(2) = Birne; s. Stephanus s. v.
(3) Vgl. 195.
(4) Vgl. Förster, Kymr. S. 66, XXII unten; vgl. auch Ps.-Daniel 2. Im Paris. 2511 steht auf fol. 27ʳ: Ἀργυροῦν τι σκεῦος χειρώσασθαι ἐπικέρδειαν πραγμάτων σημαίνει.
(5) Statt ἄνθραξι; für den Schwund des ν vor θ vgl. Dieterich, Unters. S. 115 f.
(6) Für Nr. 14 und 15 vgl. Ps.-Daniel 6 f.

Ἀνελθεῖν ἀπὸ ὕψους εἰς ὕψος ἄλλοις μὲν καλόν, ἄλλοις δὲ κακόν.

Ἄρκος αὐστηρὰ προσερχομένη σοι λύπην σημαίνει (1).

Ἀδελφὸν ἤ τινα τῶν συγγενῶν ὁρᾶν τεθνάναι ζωὴν δηλοῖ (2).

Αἷμα ἐκ στόματος ῥυὲν ζημίαν δηλοῖ (3).

Ἀρχὴ τοῦ β.

* Βαίνων κεράμους (4) δυσμενῶν δηλοῖ βρόχους.
* Βρίθων τὸ σῶμα δυσκλεὴς ἔσῃ λίαν.
* Βίβλον λαβὼν νόμιζε τιμὴν λαμβάνειν.
* Βυθῷ κρατεῖσθαι δεινὸν εἰς ἅπαν πέλει.
* Βότρεις ἐσθίειν ὀμβρικὴν δηλοῖ φύσιν.
* Βρονταὶ καθ' ὕπνους ἀγγέλων εἰσὶ λόγοι.
Βόας παλαίοντας ἰδεῖν ἀγῶνας πραγμάτων δηλοῖ (5).
fol. 313r Βόεια κρέατα ἐσθίειν λύπην σημαίνει (6).
Βαδίζειν ὁρᾶν κακὸν σημαίνει (7).

Ἀρχὴ τοῦ γ.

* Γάλα σκεδάζει[ν] δυσμενῶν συμβουλίας.
* Γέροντα σαυτὸν εἰ βλέπεις, ἕξεις γέρας.
* Γυμνὸς καθεσθεὶς σῶν γυμνωθῇς πραγμάτων.

15 ἀνελθεῖς Hs | 18 ἕμα Hs; unter ε auf fol 313v | 21 λαμβάνεις Hs | 23 φύσιν] φῆ . . . Hs; vgl. Nikephoros 49 | 26 κρέατα] κράιοι Hs | 30 γυμνωθὲς Hs |

(1) Vgl. Ps.- Daniel 26 und Förster IV, 602.
(2) Vgl. Ps.- Daniel 10.
(3) Vgl. Ps.- Daniel 20.
(4) Zum Akkusativ vgl. Pape, Griech.-deutsch. Handwörterbuch³ (1908) S. 426.
(5) Vgl. Ps.- Daniel 34.
(6) Vgl. Ps.- Daniel 37.
(7) Vgl. Ps.- Daniel 36.

Γέρανος ἄνδρα πένητα προμηνύει (1).
* Γελῶν καθ' ὕπνους δυσφορεῖς (2) ἕξεις τρόπους.
* Γυναῖκα γήμας τοῦ βίου τρόπον (3) νόει.
* Γνάθους τυπεὶς ἐλεύθερον σαυτὸν νόει.
Γλῶσσαν μακρὰν ἔχειν καλὸν λίαν (4).
* Γλυκεῖα βρῶσις πικρόν σοι γίνεται.
Γενέθλιον ὁρᾶν ἴδιός σου ταχὺ τελευτᾷ (5).
Γάλα πιεῖν ὁρᾶν ἱλαρότητα[ς] ζωῆς σημαίνει (6).

Ἀρχὴ τοῦ δ.

* Δυσωδίαν νόμιζε τὴν ἀηδίαν.
Δύο κεφαλὰς ἔχειν συζυγίαν φιλίας σημαίνει (7).
Δύο ἡλίους ὁρᾶν μακρότητα ἡμερῶν ἕξεις (8).
* Δηλοῦσι κλήσεις τῶν ὁρωμένων τρόπους (9).
fol. 313v* Δηγμὸς κυνῶν δείκνυσιν ἐχθρικὴν βλάβην.
* Δώρων μετασχὼν οὐ μακρὰν κέρδο⟨υ⟩ς ἔσῃ.
* Δόμου πεσόντος ζημίαν τ' ὄναρ νόει.
* Δαμάσκηνα βρωθέντα φράζουσι νόσον.
Δραμεῖν καθ' ὕπνους ὁρᾶν ἐν τάχει κέρδος (10).
Δραμεῖν μὴ δύνασθαι ἐμπόδιον σημαίνει (11).

---

38 ζωὴν Hs | 39 Dieser Vers steht in der Hs noch unter γ |

---

(1) Vgl. Achmet S. 266 Z. 4.
(2) Zur ganz seltenen Form δυσφορής vgl. Stephanus s. v.
(3) Hier in der ursprünglichen Bedeutung «Wendung»; bei Nikephoros 70 steht τροπήν.
(4) Vgl. Achmet S. 45 Z. 14 ff. v. u.
(5) Im Paris. 2511 steht auf fol. 28r: Ὁ γενέθλια οἱαδήτινα ἰδὼν τελευτήσει ἐν τάχει. Vgl. auch Ps.- Daniel 56, wo das ἐντύχει der Hs natürlich ἐν τύχῃ, nicht εὐτυχεῖν gelesen werden muss.
(6) Vgl. Ps.- Daniel 58.
(7) Vgl. Ps.- Daniel 82.
(8) Vgl. Ps.- Daniel 87.
(9) Bei Nikephoros 160 umgestellt.
(10) Vgl. Ps.- Daniel 76.
(11) Vgl. Ps.- Daniel 77.

Δελφῖνας ὁρᾶν ἀγγελίαν καλὴν σημαίνει (1).

Ἀρχὴ τοῦ ε.

Ἐνδύματα καλὰ δέξασθαι κέρδος σημαίνει (2).
Ἐξ ὕψους κάτω βλέπειν ἀμεριμνίαν προσδόκα (3).
* Εἰ θυμιᾷ σέ τις, πικρόν τ' ὄναρ βλέπειν (4).
Ἔλαιον ἀλείφεσθαι καλὸν προσδόκα καιρόν (5).
* Ἔκδηλός ἐστι βόρβορος ψυχῆς ῥύπος.
* Εὐνοῦχον ἰδεῖν εἰς καλὸν φέρει τέλος.
* Ἐχθροῖς συνεσθίειν εἰς καταλλαγὴν φέρει.
* Ἔχις φανεῖσα δυσμενῶν φράζει βλάβην.
* Ἐκκλησίαν ἑστῶσαν* ἐγκλήσεις φέρει.
Ἐλεφάντινον ὀστοῦν κρατεῖν ἀσθένειαν σημαίνει (6).
Ἐλεφαντίνους ἀνδριάντας ὁρᾶν φόβον σημαίνει (7).
Ἐπιστολὴν ἀναγινώσκειν χαρὰν δηλοῖ (8).
fol. 314r Ἐν οὐρανῷ ἐγγίζων καλὸν λίαν (9).
Ἐλάφου κρέας ἐσθίειν καλόν (10).
Ἐχέλεια (11) χειρίσασθαι φόβον δηλοῦσι (12).

---

49 δέλφινας Hs | 52 σέ] δὲ Hs | 53 καιρόν] δέχου Hs; aber siehe Ps.-Daniel 115 und Paris. 2511 fol. 28v | 54 ῥύπος] τρόπους Hs (wohl veranlasst durch die gleichen Ausgänge in 5, 32, 42, 104 usw.); siehe Nikephoros 87 | 58 Man könnte nach ἑστῶσαν etwa ὁρᾶν ergänzen; aber nach Nikephoros 89 (ἐκκλησίαις ἑστώς τις..) scheint die Stelle verderbt zu sein.

---

(1) Vgl. Ps.- Daniel 81.
(2) Vgl. Ps.- Daniel 128.
(3) Vgl. Ps.- Daniel 126.
(4) Nikephoros 85 hat πέλει.
(5) Vgl. Ps.- Daniel 115 und Paris. 2511 fol. 28v.
(6) Vgl. Förster IV, 238.
(7) Vgl. 59.
(8) Vgl. Ps.- Daniel 96.
(9) Vgl. Förster V, S. 59, 28a unten; auch Ps.- Daniel 261.
(10) Vgl. Ps.- Daniel 92.
(11) Statt ἐγχέλεια; für den Schwund von γ vor χ vgl. Dieterich, Unters. S. 116.
(12) Den Satz kann ich nicht belegen.

Ἐξ οἱο⟨υ⟩δήποτε ζῴου λακτίσασθαι κακόν (1).
Ἐν φρέατι λούσασθαι κέρδος προσδόκα (2).
Εὐλὰς ποιεῖν ἴδιον καλὸν βλέπεις (3).

⟨Ἀρχὴ τοῦ ζ.⟩

Ζύμην ὁρᾶν καλὸν τὸ εἶδος (4).
Ζώνεσθαι δέχου κέρδος, ἡνίκα βλέπεις (5).
Ζατρικίῳ παίζων δὲ ἀγῶνά σοι σημαίνει (6).
* Ζώνη[ν] κοπεῖσα τὴν ὁδὸν λύει τάχει.

Ἀρχὴ τοῦ η.

Ἥλιον ἀπ' οὐρανοῦ πεσότα (7) ⟨ἰδεῖν⟩ καλὸν ὑπάρχει (8).
* Ἥλους κρατῶν τὰ κέντρα τῶν ἐχθρῶν βλέπεις.
Ἡμίονος δὲ ξενιτείαν δηλοῖ σοι (9).
Ἥλιον γεννῆσαί τις βασιλέα μοι νόει (10).
Ἥλιον ἑστῶτα τιμὴν ἐκδέχου (11).
Ἥλιον λάμπον⟨τα⟩ ὁρᾶν κίνδυνον σημαίνει (12).
Ἥλιον καθαρὸν ὁρᾶν κέρδος σημαίνει (13).

---

69 βλέπειν Hs | 72 steht am Schluss von ε | 73 In βλέπει ist die Abkürzung der Endung undeutlich | 78 καθαρὸν] καθ' ὁρᾶν Hs |

---

(1) Vgl. Ps.- Daniel 90.
(2) Vgl. Ps.- Daniel 104 und Förster IV, 350.
(3) Diese Deutung finde ich (auch unter σκώληκες) nirgends.
(4) Diesen Satz kann ich nicht belegen.
(5) Vgl. Ps.- Daniel 131.
(6) Vgl. Achmet S. 218 Z. 8 ff.
(7) Statt πεσόντα; für den Schwund des ν vor τ vgl. Dieterich, Unters. S. 114.
(8) Vgl. Ps.- Daniel 144.
(9) Vgl. Achmet S. 208 Z. 16 ff. v. u.
(10) Vgl. Achmet S. 142 Z. 14 v. u. und S. 143 Z. 13.
(11) Kann ich nicht belegen.
(12) Vgl. Ps.- Daniel 139.
(13) Vgl. Ps.- Daniel 136.

῞Ηλιον καὶ σελήνην ὁμοῦ τρέχοντα ἢ λάμποντα ⟨ὁρᾶν⟩ μάχην οἰκουμενικὴν σημαίνει (1).

fol. 314v ῞Ηλιον καὶ σελήνην ὁδεύοντα [ὁρᾶν] χωρισμὸν ἀνδρογύνων σημαίνει (2).

Ἀρχὴ τοῦ θ.

* Θανὼν καθ' ὕπνους φροντίδος ἔσῃ δίχα.

* Θεώμενος βοῦς εἰς κακὴν τάξιν φέρει (3).

* Θυρῶν πεσουσῶν τοῖς κρατοῦσιν ἡ βλάβη.

Θεὸν προσκυνᾶν (4) ἢ ἐπερωτᾶν ἀπὸ παντὸς κακοῦ ἐλευθερωθήσει[ς] (5).

Θεὸν καταφιλῶν, ὅθεν ⟨οὐ⟩ προσδοκᾷς, ὑπεύθυνος ἔσῃ (6).

* Θρίδακας ἐσθίειν σωμάτων δηλοῖ νόσον.

* Θλασθεῖσα ῥάβδος οὐ καλὸν φέρει πέρας.

* Θάλασσαν ἰδεῖν γελῶσαν καλὸν τόδε.

Θερμῶν ἄντλησιν ὑδάτων βλέπειν κακόν (7).

Θεὸν θαρροῦντα (8) καλὸν λίαν (9).

Θάλασσαν κλυδωνιζομένην ὁρᾶν βλάβη⟨ν⟩ δέχου (10).

* Θάλασσαν ξηρὴν (11) ἰδεῖν κακὸν ὑπάρχει.

---

88 γελῶσαν] γενῶσαν Hs | 89 ὕδατα Hs |

---

(1) Vgl. Ps.- Daniel 140.

(2) Dieser Satz steht ähnlich im Paris. 2511 fol. 29r, im Ambros. 592 und im Borbon. 166 (vgl. Nikephoros 106 im Apparat).

(3) Bei Nikephoros 50 umgestellt.

(4) Statt προσκυνεῖν; vgl. Hatzidakis, Einl. S. 128 und Dieterich, Unters. S. 228. Vielleicht ist ᾶν durch das nachfolgende beeinflusst.

(5) Dieser Satz steht ähnlich im Paris. 2511 fol. 29v; vgl. auch Förster V, S. 63, 49a unten.

(6) Vgl. Ps.- Daniel 151; der Paris. 2511 fol. 29v hat das οὐ ebenfalls.

(7) Vgl. Achmet S. 161 Z. 9 ff. v. u.

(8) Θαρροῦντα (oder Θεωροῦντα?) (ähnlich 95, 112, 143, 157, 176, 178, 253) ist wohl schon *Nominativ* des Partizips; vgl. Hatzidakis, Einl. S. 143 f.

(9) Den Satz kann ich nicht belegen.

(10) Vgl. Nikephoros 112 im Apparat.

(11) Für η nach ϱ vgl. Hatzidakis, Einl. S. 84 und Dieterich, Unters. S. 180.

Ἀρχὴ τοῦ ἰῶτα.

Ἱμάτιον ⟨εἰ⟩ βλέπεις ῥαγέν, λύεις φροντίδος βάρος (¹).
* Ἵππους μέλανας οὐ καλὸν πάντως βλέπεις.
* Ἵππου πεσόντα (²) πτῶσιν μεγάλην νέμει.
* Ἰλὺν πεπλευκὼς τῆς ψυχῆς δηλοῖ βλάβην.
fol. 315r * Ἵππους ὁρῶν τις ἀγγέλων δηλοῖ φάσιν.
Ἰχθύας ἐσθίων οὐ καλὸν ἐμμένεις (³).
* Ἰσμαηλίταις συσχεθεὶς καλὸν τόδε.
Ἵππῳ λευκῷ καθεσθεὶς καλὸν ὑπάρχει (⁴).

Ἀρχὴ τῆς κάππα.

* Κερδῷ συνὼν δὲ κερδοσύνας προσδόκα.
* Κλαίων καθ᾽ ὕπνους παγχαρὴς πάντως ἔσῃ.
* Κέρκον κατασχών, οὗ θέλεις, πάντως τύχοις.
* Κόπρῳ καθεσθεὶς ζημίας ἕξεις τρόπους.
* Κυνῶν ὑλαγμὸς ἐχθρικὴν δηλοῖ βλάβην.
Κανδήλαν κρατῶν ἅπτοντα (⁵) σημαίνει λύπην (⁶).
* Κηροὺς κρατεῖν σβεσθέντας δυστυχὲς τόδε.
* Κηροὺς κρατεῖν ἅπτοντας εὔχρηστον τόδε.
* Καλὸν πέτασθαι πράξεως καλῆς τόδε (⁷).
* Κρέας βιβρώσκειν ὠμὸν οὐ καλὸν τόδε.
* Κοπέντα δένδρα πτῶσιν ἀνδρῶν μηνύει (⁸).

---

93 steht in der Hs unter η (ἡμάτιον) auf fol. 314r | 95 ἵππον Hs | 96 πεπλακῶς Hs | 103 οὗ] ὃ οὐ Hs; vgl. Nikephoros 153 | 106 ἅπτοντι Hs | 107 δυστυχεῖς Hs |

(¹) Vgl. Nikephoros 340.
(²) Vgl. S. 438 Fussnote 8.
(³) Ein ähnlicher Satz steht im Paris. 2511 fol. 29v; das Gegenteil bei Nikephoros 142.
(⁴) Vgl. Ps.- Daniel 166.
(⁵) Für den Gebrauch des Partiz. Mascul. statt Femin. vgl. Hatzidakis, Einl. S. 144 und Dieterich, Unters. S. 207.
(⁶) Vgl. Förster IV, 420.
(⁷) Bei Nikephoros 255 umgestellt.
(⁸) Bei Nikephoros 73 umgestellt.

* Κρημνοῦ[ς] πεσόντα (1) δυστυχῆ δηλοῖ τύχην.
* Κριθὰς θεωρεῖν εἰς κριτήριον φέρει.
* Κόρακας ἰδεῖν δαίμονας τούτους δόκει.
* Κλοιὸν φορῶν τις οὐ μακρὰν τοῦ κινδύνου.
* Κριοὶ φανέντες εὐτρεπίζουσι τρίβους.
fol. 315v * Κανδήλα συντριβεῖσα σκάνδαλα λύει.
* Κλῆμα κρατήσας ἐγκαλεῖσθαι προσδόκα.
* Κλεῖδας κατασχεῖν σύνδεσιν δηλοῖ τρόπων.
* Καρποὺς ἐλαιῶν ὁρᾶν καλὸν τόδε (2).
Κεφαλὴν καλλωπίζειν καλόν ἐστιν (3).
Κίων πεσὼν ἔδειξεν ἄρχοντος μόρον (4).

Ἀρχὴ τοῦ λ.

Λούσασθαι βλέπειν καλὸν ὑπάρχει (5).
* Λευκὰς ὁρῶν τὰς σάρκας εὔθετον τόδε.
* Λέοντας ἰδεῖν δυσμενῶν λύει μάχας.
* Λευκὴν στολὴν ⟨φορεῖν⟩ κάλλιστον εἰς ὕπνον φέρει (6).
* Λάκκῳ καθεσθεὶς ἑαυτῷ οὐ καλὸν τόδε.
* Λύκος κεχηνὼς φληνάφων δηλοῖ τρόπους.
Λάρδους χειρίσασθαι συγγενής σου θνήσκει (7).
* Λευκαὶ τρίχες δηλοῦσι πράξεις εὐθέτους.

119 κλειδάς Hs | 127 ἑαυτὸν Hs | 128 λύκος] λύχνος Hs |

(1) Vgl. S. 438 Fussnote 8.
(2) Bei Nikephoros 91 umgestelt.
(3) Vgl. Ps.- Daniel 196.
(4) Vgl. Achmet S. 115 Z. 19-24.
(5) Vgl. Förster IV, 350 und 352.
(6) Vgl. 200. – Wie der Satz in der Hs steht, ist er aus einem grösseren Zusammenhang gerissen; vgl. Nikephoros 295, auch den Apparat.
(7) Aehnlich im Paris. 2511 fol. 32r. Vgl. auch Ps.- Daniel 220, wo natürlich das χοιρίαν der Hs in χειρίσαι zu emendieren ist; bei Förster IV, 404 und V, S. 71, 87a unten heisst es «lardum trectare» bezw. «l· tractare» (englisch «handlian»).

Ἀρχὴ τοῦ μ.

Μετὰ νεκροῦ ὁμιλεῖν κέρδος προσδόκα (1).
Μέλισσας (2) ἐξιόντας (3) ⟨ἰδεῖν⟩ ἐχθροὺς μηνύει (4).
Μετὰ ξίφους κρούεσθαι λύπην σημαίνει (5).
fol. 316r * Μητρὶ πλακεὶς κάλλιστον εἰς ὄναρ τόδε.
* Μῦς δ᾽ αὖ φανείς σοι μηνυτὴς κακῶν πέλει.
* Μάχην μάχαιρα ζωγραφεῖ κρατουμένη.
* Μορφὰς ἁγνὰς ἰδών τις εὐμενοῦ (6) τόδε.
* Μαργαρῖται δηλοῦσι δακρύων ῥοήν.
* Μῆλα κρατῶν ἔρωτι συνεῖναι δόκει.
* Μέλαν πρόσωπον εἰς μακρὰς λύπας φέρει.
* Μύκητας ἐσθίειν φαρμάκων δηλοῖ δόσιν.
* Μύλοις καθεύδειν ἢ συνεῖναι σκαιὸν τόδε (7).

Ἀρχὴ τοῦ ν.

* Νενησμένα κρατοῦντα (8) προσδόκα λύπας.
* Νῆξις θαλάσσης ἡμέρου τ᾽ ὄναρ καλόν.
* Νεκροὶ βόες δηλοῦσι τοῦ λιμοῦ χρόνους (9).
* Νήφειν προσήκει τῶν ὀνειράτων θέαις (10).

---

131 ὁμιλεῖς Hs | 137 ἰδών τις] ἰδόντες Hs | 142 συνεῖναι] συκῶν Hs |

---

(1) Vgl. Ps.- Daniel 239.

(2) Zum Akkus. Plur. μέλισσας vgl. Hatzidakis, Einl S. 421, wo die nämliche Form als Gen. Sing. angeführt ist. Vgl. auch Nikephoros 6, wo der Oxon. im Akkus. Plur. ebenfalls ἄκανθας schreibt.

(3) Vgl. S. 439 Fussnote 5.

(4) Vgl. Ps.- Daniel 231.

(5) Vgl. Ps.- Daniel 237.

(6) Statt εὐμενοῦς (wenn es nicht überhaupt εὐμενὲς heissen soll); für den Übergang dieser Adjektiva in die 2. Deklin. vgl. Hatzidakis, Einl. S. 384 u. f. und Dieterich, Unters. S. 176.

(7) Vgl. Nikephoros 196 im Apparat.

(8) Vgl. S. 438 Fussnote 8.

(9) Bei Nikephoros 47 umgestellt; s. auch Apparat.

(10) Vgl. Nikephoros 206 im Apparat.

Ἀρχὴ τοῦ ξ.

* Ξίφος κατασχὼν ὅπλον εἶναι προσδόκα.
* Ξηρῶν φανέντων δένδρων κενοὶ κόποι (1).
Ξύλα βαστάζειν ψυχικὸν βάρος φέρει (2).
Ξερᾶν (3) καθ' ὕπνους ζημίαν δηλοῖ, φίλε (4).
fol. 316v * Ξηρὰν ἰδεῖν θάλασσαν ἐκκοπὴ[ν] κακῶν (5).
Ξηρὸν τυρὸν τρώγειν δὲ νόσον σημαίνει (6).
Ξύλον τίμιον βασιλείαν σημαίνει (7).

Ἀρχὴ τοῦ ο.

* Ὀδόντας ἐμφυτεύειν κέρδος ἐκδέχου.
* Ὁρῶν ἔλαιον πᾶσαν ἐκφύγοις βλάβην (8).
* Ὁλὸν (9) καθαίρειν φροντίδων δηλοῖ λύσιν.
* Ὀχλουμένοις συνόντα (10) δυσχερὲς τόδε.
* Ὄνῳ καθεσθεὶς δυσπραγεῖς δηλοῖ τρόπους.
* Οἶνον (11) μετασχὼν προσδόκα δεινὰς μάχας.
* Ὄρει προσέρπειν πραγμάτων δηλοῖ βίαν.
* Οἶνος ῥυπώδης ἐκτρανοῖ πολλὰς λύπας.
* Ὄναρ καθ' ὕπνους νητρεκὲς λαλεῖν τόδε (12).
Οἶνο⟨ς⟩ κενωθεὶς ἀγγείων παύει λύπας (13).

---

156 ὅλον Hs |

---

(1) Bei Nikephoros 74 umgestellt; s. auch Apparat.
(2) Diesen Satz kann ich nicht belegen.
(3) =ἐξερᾶν (ausspeien), s. Stephanus s. v.
(4) Vgl. Ps.- Daniel 248.
(5) Bei Nikephoros 112 umgestellt; s. auch Apparat.
(6) Aehnlich im Paris. 2511 fol. 33r; vgl. Achmet S. 235 Z. 4 f.
(7) Vgl. Achmet S. 85 Z. 22 ff.
(8) Bei Nikephoros 90 umgestellt; s. auch Apparat.
(9) = θολόν, Schmutz.
(10) Vgl. S. 438 Fussnote 8.
(11) Für den Akkusativ vgl. Stephanus s. v. μετέχω.
(12) Vgl. Nikephoros 229 im Apparat (P).
(13) Vgl. 164 = Nikephoros 225.

* Οἶνος χεθεὶς ἔπαυσεν ὀργίλους μάχας.
Ὄναρ σαββάτου χρονικὴν ἰσχὺν φέρει (1).
Ὁμίχλην ἰδὼν νόσον αὖθις προσδόκα (2).
Ὀστρακόδερμα τρώγειν νόσον σημαίνει (3).
Οἴκῳ ἀγνώστῳ εἰσιών τις δ' αὖθις θνήσκει (4).
Ὄμφακες ὀπῶραί τε νόσον σημαίνει (5).
* Ὀδόντας ἰδεῖν ἐξεωθέντας (6) κακὸν σημαίνει.
fol. 317r * Οἶκον θεωρεῖν πυρπολούμενον καλόν.
Ὄρνις κατοικίδιος δοῦλον σημαίνει (7).
Ὀρνέων νηκτῶν φανέντων χαρὰν προσδόκα (8).
Ὄφιν φονεῦσαι ὁρᾶν ἐχθρὸν νικήσεις (9).
Οἶνος κάλλιστος χαρὰν προσδόκα (10).

Ἀρχὴ τοῦ π.

* Περιστερὰς βλέποντα (11) προξενεῖ βλάβην.
* Πόδας καθαίρειν εὐμαρῆ δηλοῖ τρίβον.
* Πόδας πλατεῖς ἔχοντα (12) σημαίνει λύπας.
* Πέδας βαστάζειν κινδύνους ἐλθεῖν δόκα.

---

169 ὀπῶραί τε] ὀπώρετὲ Hs | 174 φονεῖσαι Hs | ὅρα Hs | 179 παῖδας Hs | ἔλθειν Hs |

---

(1) Dieser Satz stammt natürlich aus einer Deutung von Wochentagsträumen; vgl. Förster, Kymr. S. 91.
(2) Vgl. Ps.- Daniel 270.
(3) Vgl. Achmet S. 273 Z. 2 v. u. (anders Z. 7 ff. v. u.).
(4) Vgl. Achmet S. 112 Z. 10 ff. v. u.
(5) Vgl. Achmet S. 174 Z. 11.
(6) Zu dieser Form vgl. Stephanus Vol. VIII col. 2001 unten: ἐξεόω (von Aor. ἐξέωσα).
(7) Vgl. Nikephoros 234.
(8) Diesen Satz kann ich nicht belegen.
(9) Vgl. Nikephoros 240 und Achmet S. 260 Z. 1.
(10) Vgl. im allgemeinen Achmet S. 170 Z. 11 und 23.
(11) Vgl. S. 438 Fussnote 8.
(12) Vgl. S. 438 Fussnote 8.

* Πᾶσά τε μῖξις προξενεῖ μακρὸν πόθον (1).
* Ποδῶν κοπέντων μηδ' ὅλως ἄρχου τρίβον.
* Παῖδα κρατεῖν δύσμορφον εἰς νόσον φέρει.
* Πόδας κρατεῖσθαι πέδαις ὀχληρὸν νόει.
* Πῶλον βλέπειν θέοντα μυστικὸν τόδε.
* Πύργος πεσὼν ἔδειξεν ἄρχοντος μόρον.
* Πέτρᾳ καθεσθεὶς ἐλπίδας χρηστὰς ἔχει.
Πυρὶ θερμαινόμενος εὑρήσεις πλοῦτον (2).
Πατεῖν ληνῷ τις ἐξουσίαν (3) δουλεύσει (4).
fol. 317v Πηλὸς μέριμναν καὶ θλῖψίν σοι μηνύει (5).
Πέπερι μάχας προξενεῖ βλεπομένη (6).
Πίθηκος ἐχθρὸν πολύπλοκον σημαίνει (7).
Πελαργὸς δ' αὖ ἔνδοξον ἄνδρα μηνύει (8).
* Πηγὴ διαυγὴς τῆς ψυχῆς λύει λύπας.
Πλῆθος τῶν σκύλων πλῆθος κακῶν σημαίνει (9).

Ἀρχὴ τοῦ ρ.

* Ῥάβδον δέξασθαι τιμὴν μεγάλην φέρει.
* Ῥύσις ποταμοῦ δυσμενῆ δηλοῖ κάραν.
Ῥάκια φορῶν τις κίνδυνον μέγα φέρει (10).
* Ῥαφὶς ἐν ὕπνῳ φαρμάκων δηλοῖ τρόπον.
Ῥόδα ἐν τῷ οἴκῳ σου καλὸν σημαίνει (11).

---

180 τε] τί Hs | 184 πόλον Hs | 190 πέπυρι Hs | 192 πελαργὸν Hs | σκύλων] στύλων Hs |

---

(1) Bei Nikephoros 193 umgestellt; s. auch Apparat.

(2) Vgl. Achmet S. 134 Z. 18 ff. v. u.

(3) Zum Akkusativ vgl. Sophocles, Gr. Lex. s. v. δουλεύω.

(4) Vgl. Achmet S. 171 Z. 14 f.

(5) Vgl. Achmet S. 151 Z. 6 ff.

(6) Vgl. Achmet S. 182 Z. 10 ff. v. u. — βλεπομένη ist (wie in 220) auffällig vielleicht ist an πεπερίς gedacht. Vgl. übrigens Hatzidakis, Einl. S. 360 ff.

(7) Vgl. Achmet S. 258 Z. 4 ff.

(8) Vgl. Achmet S. 266 Z. 5.

(9) Vgl. Ps.-Daniel 191.

(10) Kann ich nicht belegen. Zum Neutr. κίνδυνον vgl. Hatzidakis, Einl. S. 357; s. auch 223.

(11) Vgl. Ps.- Daniel 301.

Ἀρχὴ τοῦ σ.

* Στολὴν λευκὴν ⟨φορεῖν⟩ κάλλιστον ἐν ὕπνῳ φέρει (1).
* Στρουθοὺς κρατεῖν φεύγοντας προσδόκα βλάβην.
* Στολὴν ἐρυθρὰν ⟨φορεῖν⟩ εἰς καλὴν πρᾶξιν φέρει (2).
* Στολὴν φορεῖν μέλαιναν πάγκακος θέα.
* Στολὴν ἁλουργὸν ⟨φορεῖν⟩ εἰς μακρὰν νόσον φέρει (3).
* Συνθλᾶν μάχαιραν δυσμενῶν δηλοῖ θλάσιν (4).
* Σκότει καθεύδειν δύσφορον πᾶσι πέλει.
* Σάρκας μελαίνειν οὐ καλὸν πᾶσι τόδε.
fol. 318r * Σκώληκες αὖθι δηλοῦσιν ἐχθρικὴν βλάβην.
* Σηπίαν ἐσθίειν εἰς μακρὰν νόσον φέρει.
* Συνθλᾶν μάχαιραν δυσμενῶν δηλοῖ θραῦσιν (5).
* Σύκων βιβρώσκων φληνάφων δηλοῖ ψόγους.
* Στολὴν φορῶν ἄνακτος ἐλπίδα φέρει.
* Στῦλον κρατῶν τὴν θείαν ἐκδέχου χάριν.
* Σφῆκες φανεῖσαι δυσμενῶν εἰσι βλάβαι.
Σταυρόν τις ἄρας ὄναρ χαρὰν εὑρήσει (6).
Στέμμα καθ᾽ ὕπνους βασιλέα σημαίνει (7).
Σανδάλια φορῶν ταξιδεῦσαι μηνύει (8).
Στολὴν φορῶν ποικίλην θλῖψιν σημαίνει (9).
Σεισμὸς προδήλως ταραχὰς δηλοῖ τόπου (10).
Σίνηπι νόσον προξενεῖ δηλουμένη (11).
Σύζυγον νεκρὰν ὁρᾶν καλὸν ὑπάρχει (12).

---

(1) Vgl 126, auch Fussnote.
(2) Vgl. Fussnote zu 126.
(3) Vgl. Fussnote zu 126.
(4) Vgl. 210. Bei Nikephoros 185 umgestellt; s. auch Apparat.
(5) Vgl. 205.
(6) Vgl. Achmet S. 85 Z. 13 ff.
(7) Vgl. Achmet S. 227 Z. 18.
(8) Vgl. Achmet S. 202 Z. 6 f.
(9) Vgl. Achmet S. 131 Z. 1-8.
(10) Vgl. Achmet S. 111 Z. 13 ff.
(11) Vgl. Achmet S. 182 Z. 8 v. u. Zu σίνηπι als Fem. vgl. Hatzidakis, Einl. S. 360 ff; s. auch 190.
(12) Diesen Satz kann ich nicht belegen.

Ἀρχὴ τοῦ τ.

* Τρίχας καρῆναι πραγμάτων δηλοῖ βλάβην.
* Τριχῶν πεσουσῶν κίνδυνον φέρει μέγα (1).
* Τυφλὸν φέρεσθαι πάγκαλον πέλει λίαν.
Τῶν ἡμερῶν πρώτη δὲ νητρεκὲς πέλει (2).
* Τρέχειν καθ᾽ ὕπνους εὐσθενεῖς ποιεῖ τύχας.
* Τείχει καθεσθεὶς εὐσταλὴς πέλειν δόκει.
fol. 318v Τυρὸν νεαρὸν ἔσθων τις καλὸν τόδε (3).
Τυρὸν ξηρὸν ἔσθων τις κακὸν τόδε (4).
Ταὼν φανείς σοι πλοῦτον καὶ δόξαν σημαίνει (5).
Τραγῳδῶν τις ὁ ἀκούων θλιβῆναι ⟨δόκει⟩ (6).
Τρυγὼν φανεῖσα καὶ φάσσα καλὸν τόδε (7).

Ἀρχὴ τοῦ υ.

* Ὕδωρ πίνων διαυγὲς εὔχρηστον τόδε.
* Ὕδωρ πίνων ὑλῶδες ἐν λύπαις ἔσῃ.
Ὑῶν μετασχὼν κέρδος ἄφνω προσδόκα (8).
* Ὕδωρ βλύζον κάτωθεν ἐχθροὺς σημαίνει.
Ὕδατι ῥαίνων οἰκείαν θλῖψιν νόει (9).
Ὕτνα βλέπειν νόει μοι γύναιον βλέπειν (10).

---

232 φᾶσα Hs |

---

(1) Zum Neutr. κίνδυνον vgl. Hatzidakis, Einl. S. 357; s. auch 197.
(2) Vgl. S. 443 Fussnote 1.
(3) Zu diesem und dem folgenden Satz vgl. Achmet S. 235 Z. 2 ff. Zu 228 s. auch Förster V, S. 63, 46a unten.
(4) Vgl. 152.
(5) Vgl. Achmet S. 265 Z. 17 f.
(6) Vgl. Artemidor S. 53 Z. 12 ff; bei Achmet S. 235 Z. 15 ff. v. u. ist die Deutung günstig.
(7) Vgl. Achmet S. 268 Z. 1 ff. und 11 ff. v. u.
(8) Vgl. etwa Achmet S. 257 Z. 4 ff. v. u.
(9) Vgl. Achmet S. 164 Z. 10 ff.
(10) Vgl. Achmet S. 180 Z. 5 v. u. (οἶδνα).—Zu ὕτνα (statt des gewöhnlichen ὕδνα vgl. ἴτνον bei Du Cange, Gloss. Append. und das heutige ὕτανα oder ὕτινα.

Ὑποδήματα καινούρ⟨γ⟩ια φορῶν πάγκαλον δηλοῖ (1).
Ὑποδήματα παλαιὰ φορεῖν ἕξεις ζημίαν.

Ἀρχὴ τοῦ φ.

* Φιλεῖν ἐγείρει δυσμενῶν μακρὰς μάχας.
* Φθεῖρας φθείρειν συνοῦσι δηλοῖ τοὺς δούλους (2).
* Φωνῆς ἀκούειν τ᾽ ὄναρ πιστὸν ἐννόει.
* Φίλοις συνέσθειν εἰς κακὴν πρᾶξιν φέρει (3).
* Φλοῖσβος θαλάσσης πραγμάτων δηλοῖ κλόνον (4).
* Φανεὶς λαγωὸς δυστυχεῖς ποιεῖ τρίβους (5).
* Φωστῆρας ἰδεῖν πραγμάτων δηλοῖ φάος.
Φοινίκων βρῶσις ἀγαθόν τι σημαίνει (6).
fol. 319r Φθεῖρας καίων τις κατακαίει τὸν πλοῦτον (7).

Ἀρχὴ τοῦ χ.

* Χιὼν φανεῖσα δυσμενῶν ἔχθρα⟨ν⟩ φέρει.
* Χεῖρας καθαίρειν φροντίδων δηλοῖ λύσιν.
* Χειρῶν πετασθεὶς κέρκος ἄρχουσι βλάβην ⟨δηλοῖ⟩ (8).
* Χλωρὰν πόαν κρατοῦντας (9) εἰς καλὸν φέρει.
* Χιτὼν ῥαγεὶς ἔρρηξεν φροντίδος βάρος.
Χρυσὸν κρατῶν ἄπρακτος, ὧν βούλει, μένει⟨ς⟩ (10).

---

239 f. stehen am Schluss von φ | 244 φίλους Hs | κακὸν Hs |

---

(1) Zu diesem und dem folgenden Satz vgl. Förster IV, 118 und 122; V, S. 63, 43 und 44.
(2) Vgl. Nikephoros 326 (dort φέρειν), Apparat.
(3) Bei Nikephoros 328 günstig gedeutet.
(4) Bei Nikephoros 115 umgestellt; s. auch Apparat.
(5) Bei Nikephoros 174 umgestellt; s. auch Apparat.
(6) Vgl. Achmet S. 174 Z. 7 f. und S. 222 Z. 9 v. u.
(7) Diesen Satz kann ich nicht belegen.
(8) Vgl. Nikephoros 337, Apparat.
(9) Vgl. S. 438 Fussnote 8.
(10) Vgl. etwa Achmet S. 438 Z. 15 ff.

Ἀρχὴ τοῦ ψ.

* Ψευδεῖς ὀνείρους κοιλίας δηλοῖ γόμος (1).
* Ψευδεῖς ὀνείρους ἄκρατος ποιεῖ πόσις.

⟨*Ἀρχὴ τοῦ ω.*⟩

Ὤμοις φέρειν τὸν παῖδα δύσφορον τόδε (2).
* Ὠιὰ κρατεῖν μάλιστα σημαίνει λύπας.

---

259 ᾠὰ] κὰ Hs; unter dem κ ist noch ein ω erkennbar |

---

(1) Vgl. Nikephoros 343, Apparat.
(2) Diesen Satz kann ich nicht belegen.

NACHTRAG

Zu 67: Die Hs hat πιεῖν. Herr Dr. Ph. Kukules macht mich darauf aufmerksam, dass man auch heute sagt «κάνω σκουλήκια» statt «ἀποπατῶ σκ.».

ΤΟ ΖΗΤΗΜΑ ΤΗΣ ΣΤΕΨΕΩΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ ΤΟΥ ΠΑΛΑΙΟΛΟΓΟΥ

ΥΠΟ

Ι. Κ. ΒΟΓΙΑΤΖΙΔΟΥ

Τὸ ζήτημα τῆς στέψεως τοῦ τελευταίου βυζαντινοῦ βασιλέως Κωνσταντίνου τοῦ Παλαιολόγου ἐγεννήθη παρὰ τοῖς νεωτέροις ἱστορικοῖς ἐκ τῆς μὴ ὁμοφώνου γραπτῆς παραδόσεως. Διότι ἐκ τῶν συγχρόνων πηγῶν ὁ μὲν Δούκας λέγει: «*οὔπω γὰρ ἦν στεφθείς, ἀλλὰ οὐδὲ στεφθῆναι ἔμελλε διὰ τὸ προρρηθέν, πλὴν βασιλέα ἐκάλουν Ῥωμαίων* (1)», ὁ δὲ Φραντζῆς: «*ἐπεστάλθη παρ᾽ αὐτῶν ὁ Ἀλέξιος ὁ Φιλανθρωπηνὸς μετὰ Μανουὴλ τοῦ Παλαιολόγου τοῦ λεγομένου Ἰάγρου εἰς Πελοπόννησον, ἵνα εἰς βασιλέα στέψωσι τὸν δεσπότην κὺρ Κωνσταντῖνον τὸν αὐθέντην μου, ὃ καὶ ἔπραξαν ἐν τῇ Σπάρτῃ τῇ ἕκτῃ Ἰανουαρίου· καὶ τῇ ιβ' τοῦ Μαρτίου μηνὸς τοῦ αὐτοῦ ἔτους* (1449) *ἐφθάσαμεν εἰς τὴν Πόλιν μετὰ τοῦ αὐθέντου ἡμῶν τοῦ νέου ἐστεμμένου βασιλέως* (2)». Δύο μεταγενέστεραι πηγαὶ δὲν σαφηνίζουσι περισσότερον τὸ πρᾶγμα· τούτων ὁ μὲν Κωνσταντῖνος Λάσκαρις λέγει «*μετὰ τὸν Ἰωάννην ἐκλήθη ὁ Κωνσταντῖνος δεσπότης ὢν ἐν Μυζηθρᾷ καὶ ἄρχων τῆς ἡμισείας Πελοποννήσου καὶ οὐκ ἐστέφθη* (3)», τὸ δὲ βιβλίον ἱστορικὸν τοῦ Ψευδοδωροθέου μὴ ἀπομακρυνόμενον τῆς παραδόσεως Δούκα λέγει: «*ἔλαβε δὲ τὴν βασιλείαν ὁ αὐτὸς Κωνσταντῖνος καὶ ἐκάθησεν εἰς τὸν βασιλικὸν θρόνον ὡς βασιλεὺς καὶ ἐπροσκύνησαν αὐτὸν οἱ ἄρχοντες καὶ ὁ λαὸς ὅλος διὰ βασιλέα αὐτῶν καὶ*

(1) Ἔκδ. Bonn. 234, 17 κέ.
(2) Ἔκδ. Bonn. 205, 15 κέ.
(3) Ἀνέκδοτος σύνοψις ἱστοριῶν (ἐν Ἀθήναις 1910) σ. 80.

κεφαλή(1)». Ἐκ τῶν νεωτέρων οὐδεὶς ἀποδέχεται σήμερον τὴν παράδοσιν τοῦ Δούκα· ἀλλ' οἱ μὲν ἐστηρίχθησαν ἐπὶ τοῦ Φραντζῆ ἐν συνδυασμῷ πρὸς τὴν παράδοσιν τοῦ Δούκα διὰ νὰ συμβιβάσωσι τὰ κενὰ τῆς γραπτῆς παραδόσεως, ἐδέχθησαν δ' ὅτι ἐστέφθη μὲν ἀνεπισήμως ἐν Μυστρᾷ ὁ Κωνσταντῖνος, ἀλλ' ἡ ἐπίσημος αὐτοῦ στέψις ἐν Κ/πόλει οὐδέποτε ἔλαβε χώραν. Τοῦτο ἀποδέχονται ὁ Finlay (2), ὁ Παπαρρηγόπουλος(3), ὁ Rambaud(4), ὁ Λάμπρος(5) καὶ ὁ Edw. Pears(6)· οἱ δὲ ὡς ὁ Le Beau (7), ὁ Hertzberg (8), ὁ Gelzer (9) μόνον τὸν Φραντζῆν ἀκολουθοῦντες νομίζουσιν ὅτι δὲν ὑπῆρξε ποτὲ ζήτημα στέψεως τοῦ βασιλέως. Τοῦτο ὅμως δὲν εἶναι ἀληθές, ὡς ἐκ τῶν κατωτέρω ἀποδεικνύεται. Ἄλλη διαφωνία μεταξὺ τῶν τῆς πρώτης κατηγορίας νεωτέρων ἱστορικῶν ὑπάρχει εἰς τὸ ζήτημα τῆς ἐπισήμου στέψεως. Διατὶ ἐματαιώθη ἡ ἐπίσημος στέψις τοῦ βασιλέως ἐν Κ/πόλει; Περὶ τοῦ τελευταίου ὁ Παπαρρηγόπουλος ἐκφέρει δύο εἰκασίας (10): α΄) ὅτι ὁ Κωνσταντῖνος «*δὲν ὑπελάμβανεν ἑαυτὸν ἐκ πρώτης ἀφετηρίας ἀσφαλῆ τῆς ἀρχῆς κάτοχον*» β΄) ὅτι «*χάριν οἰκονομίας μᾶλλον*» δὲν ἐτελέσθη ἐπίσημος στέψις καὶ ὅτι «*ἀνεβλήθη νὰ τελεσθῇ μετὰ τὸν γάμον του*». Ταῦτα ἀποδέχεται καὶ ὁ Rambaud ἀνεπιφυλάκτως. Ὁ δὲ Λάμπρος νομίζει ὅτι «*ἐν μέσῳ τῶν ἐσχάτων περιπετειῶν τοῦ Βυζαντίου καὶ τῶν κινδύνων ὑφ' ὧν περιεβάλλετο ὁ Κωνσταντῖνος, δὲν ἐτελέσθη ἐπισήμως ἡ στέψις τοῦ νέου βασιλέως*». Τέλος ὁ Finlay εἴκασεν ὅτι ὁ Κωνσταντῖνος ἀφικόμενος μετὰ τὴν ἐν Μυστρᾷ στέψιν του εἰς Κ/πολιν δὲν ἔστερξε νὰ στεφθῇ ἐκ δευτέρου καὶ ἐπισήμως ἐν τῇ ἁγίᾳ Σοφίᾳ βασιλεύς, ἐκ φόβου μήπως

(1) Ἐκδ. Βενετίας, ἔτει 1631, σ. φμε΄.

(2) A History of Greece ἔκδ. *H. F. Tozer,* Oxford 1877, τόμ. Γ΄ 437.

(3) Ἱστορία τοῦ ἑλληνικοῦ ἔθνους, ἔκδ. 4 (1903) τόμ. 5, 382. Πβ. *Εὐγενίου Ἀντωνιάδου,* Ἡ ἔκφρασις τῆς ἁγ. Σοφίας, Ἐν Ἀθήναις 1909, τόμ. 3 σ. 240.

(4) *E. Lavisse* et *A. Rambaud,* Histoire générale, tom. 3 (1894), 848.

(5) Ν. Ἑλληνομνήμ. 9 (1912), 451. Πβ. *τοῦ αὐτοῦ* Παλαιολόγεια καὶ Πελοποννησιακὰ τόμ. Α΄ σελ. λγ΄.

(6) The Destruction of the Greek Empire, London 1903 σ. 2

(7) Histoire du Bas Empire τόμ. 12, 43.

(8) Geschichte Griechenlands 2, 527.

(9) *Κρουμβάχερ,* Ἱστορία τῆς βυζαντινῆς λογοτεχνίας, μετάφρ. Σωτηριάδου, 3, 517 ἑ.

(10) Αὐτόθι 5, 382.

ἀνερριπίζοντο αἱ ἀντεγκλήσεις μεταξὺ ἑνωτικῶν καὶ ἀνθενωτικῶν (1).

Τὴν εἰκασίαν τοῦ Finlay ἐπιβεβαιοῖ νέα πηγή, νεωστὶ ὑπὸ τοῦ Λάμπρου ἐκδοθεῖσα τῷ 1912, ἀμελέτητος δὲ παραμείνασα ἄχρι τοῦδε. Αὕτη εἶναι τοῦ νομοφύλακος Ἰωάννου τοῦ Εὐγενικοῦ προσφώνησις, κατὰ τὸν ἐκδότην, πρὸς τὸν βασιλέα Κωνσταντῖνον, ἐκ τοῦ αὐτογράφου κώδικος 2075 τῆς ἐν Παρισίοις Ἐθνικῆς βιβλιοθήκης ἐκδοθεῖσα (2).

Τοῦ κειμένου τούτου σύντομον ἀνάλυσιν χρήσιμον θεωρῶ νὰ παράσχω ἐνταῦθα. Τοῦτο εἶναι πράγματι ἀπολογία τοῦ νομοφύλακος Ἰωάννου τοῦ Εὐγενικοῦ, ὅστις μετασχὼν τῆς ἐν Φλωρεντίᾳ συνόδου τῷ 1439, ἐπανελθὼν εἰς Κ/πολιν ἕδρα μεταξὺ τῶν πρωτοστατούντων ἀνθενωτικῶν, (εἰς ἣν ἐκλήθη κατὰ διαταγὴν τοῦ βασιλέως Κωνσταντίνου). Ἡ κατηγορία κατὰ τοῦ Ἰωάννου Εὐγενικοῦ διελάμβανεν ὅτι μόνος αὐτὸς «*ἢ μετ' ὀλίγων*» ἀπὸ τῆς ἀναρρήσεως τοῦ Κωνσταντίνου παρέλειπεν ἐπ' ἐκκλησίας τὸ μνημόσυνον τῆς βασιλείας του ἤτοι τὴν κανονικὴν εὐχὴν «*ὑπὲρ τοῦ εὐσεβεστάτου καὶ φιλοχρίστου βασιλέως ἡμῶν* (3)». Καθ' ὃν δηλαδὴ τρόπον τῷ 1439 ἐπανελθόντος ἐκ Φλωρεντίας τοῦ βασιλέως Ἰωάννου Η' οἱ ἐν Κ/πόλει ἀνθενωτικοὶ «*παρεσιώπων τὸ μνημόσυνον τοῦ βασιλέως* (4)», οὕτω καὶ νῦν ἐπὶ Κωνσταντίνου, ὡς τὸ πρῶτον νῦν τοῦτο γινώσκεται ἐκ τῆς ἀπολογίας τοῦ Εὐγενικοῦ. Ἀπολογούμενος λοιπὸν ὁ Εὐγενικὸς πρῶτον μὲν ἐρωτᾷ τὸν βασιλέα «*τίς ὁ στέψων σε πατριάρχης ὁτεδήποτε καὶ τῷ θείῳ μύρῳ χρίσων βασιλικῶς καὶ τὴν σὴν εὐεργεσίαν καὶ ὁμολογίαν δεξόμενος; διὰ τὶ ἐν ἀμφιγνοίας ἔτι ταῦτα;* (5)», δι' ὧν πληροφορεῖ ἡμᾶς ὄχι μόνον ὅτι ὁ Κωνσταντῖνος δὲν εἶχε στεφθῆ μέχρι τῆς ἀπολογίας τοῦ Εὐγενικοῦ, ἤτοι τοῦ ἔτους 1450, ἐπισήμως βασιλεύς, ἀλλὰ συγχρόνως διατί ἀνεβάλλετο ἐπὶ τοσοῦτον χρόνον ἡ στέψις του. Ἔπειτα λαμβάνων ὑπ' ὄψει του τοῦ ἐπισήμου τυπικοῦ «*περὶ στεφηφορίας βασιλέως* (6)» τὰς διατάξεις, ἀνευρίσκει ἓν πρὸς ἓν τὰ κωλύματα τὰ ἐπι-

(1) Αὐτόθι 3, 497.

(2) Παλαιολόγεια καὶ Πελοποννησιακά, 1, 123 ἑ.

(3) Αὐτόθι 1, 123, 3-127, 22-128, 29.

(4) *Συλβ. Σγουροπούλου,* Vera Historia unionis non verae σ. 332. Παλαιολόγεια καὶ Πελοποννησιακά, 1, 125. 14.

(5) Αὐτόθι 1, 125, 12 ἑ.

(6) *Ψευδοκωδινοῦ,* De offic. ἔκδ. Bonn. 86 ἑ. καὶ σημειώσεις Gretser καὶ Goar αὐτόθι, 350 ἑ. *Κ. Πορφυρογεννήτου,* De cerimon. aulae ἔκδ. Bonn. 1,

προσθοῦντα εἰς τὴν στέψιν τοῦ βασιλέως, πρὸ τῆς ἀποκαταστάσεως ἐκκλησιαστικῆς εἰρήνης ἐν τῷ κράτει. Οὕτως ὁ Εὐγενικὸς ἀναφερόμενος εἰς τὰ ἑξῆς ἐδάφια τοῦ ἐπισήμου τυπικοῦ, ὡς τοῦτο ὑπὸ τοῦ Ψευδοκωδινοῦ διεσώθη, ἤτοι α΄) περὶ δεφενδεύσεως τῆς ἁγίας ἐκκλησίας, καθ᾽ ὃ ὁ μέλλων στεφθῆναι βασιλεὺς ὑπισχνεῖται «*πρὸς τούτοις εἶναι καὶ δεφένσωρ καὶ ἐκδικητὴς αὐτῆς* (¹)», β΄) περὶ στέψεως τῆς κεφαλῆς τοῦ βασιλέως καθ᾽ ὃ «*εἰ.. πάρεστιν ὁ βασιλεὺς καὶ πατὴρ αὐτοῦ, αὐτός τε καὶ ὁ πατριάρχης λαβόντες τὸ στέμμα ἐπιτιθέασι τῇ κεφαλῇ τοῦ νέου βασιλέως, καὶ ἐκφωνεῖ ὁ πατριάρχης τὸ ἄξιος* (²)», γ΄) περὶ τῆς διὰ τοῦ θείου μύρου χρίσεως, καθ᾽ ὃ «*ὁ πατριάρχης χρίει σταυροειδῶς τὴν κεφαλὴν τοῦ βασιλέως τῷ θείῳ μύρῳ, ἐπιλέγων μεγάλῃ τῇ φωνῇ τὸ ἅγιος* (³)», καὶ δ΄) περὶ τῆς ὁμολογίας τῆς πίστεως τοῦ νέου βασιλέως, καθ᾽ ὃ εἴθιστο «*τὴν τῆς αὐτοῦ πίστεως ὁμολογίαν οἰκείαις χερσὶν ἐγγράφως παραδιδόναι* (⁴)», ἐπάγεται τάδε ἀπολογούμενος: «*ὁ βασιλεὺς ἔστι.. ἐκδικητὴς καὶ δεφένσωρ τῆς ἐκκλησίας· καὶ καλεῖται καὶ ἔστιν ὁ βασιλεὺς καὶ τῆς ὑγιοῦς καὶ ἀκραιφνοῦς πίστεως πρόμαχος.. καὶ ὅταν τῷ βασιλικῷ στεφάνῳ κοσμῆται καὶ τῷ ἁγίῳ μύρῳ χρίηται ἐγχειρίζει τότε τῷ τῆς ἐκκλησίας ποιμένι καὶ προστάτῃ ἔνορκον βασιλικὸν χρυσόβουλλον καὶ ὁμολογίαν ἔγγραφον ὑπισχνουμένην τὴν παρ᾽ αὐτοῦ τῶν ὀρθῶν δογμάτων ἐκδίκησιν καὶ δεφένδευσιν... Τῆς ποίας ἐκκλησίας ἐκδικητής ἐστι καὶ ὑπέρμαχος ἡ ἐκ θεοῦ βασιλεία σου καὶ πῶς ἔχει νῦν αὕτη ἡ ἐκκλησία τοῦ Χριστοῦ καὶ ποῦ τὰ ταύτης θρέμματα καὶ τίς καὶ ποταπὸς ὁ ταύτης δοκῶν ποιμὴν καὶ προστάτης;* (⁵)» Ἐφ᾽ ὅσον δηλαδὴ ἀπὸ τῆς ἐν Φλωρεντίᾳ συνόδου δύο ἀλληλοδιαδόχως λατινόφρονες πατριάρχαι εἶχον ἀναβιβασθῇ ἐπὶ τοῦ οἰκουμενικοῦ θρόνου, ὁ Κυζίκου Μητροφάνης ὁ Β΄ καὶ ὁ Γρηγόριος ὁ Γ΄,

---

191 ἑ. καὶ σημειώσεις Reiskii 2, 247 ἑ. Πβ. ἑλληνικ. κώδ. Ὀξων. 67 φ. 120β ἐν Ν. Ἑλληνομνήμ. 16, 153 ἑ.

(¹) De offic. 87, 7.

(²) Αὐτόθι 90, 19 ἑ.

(³) Αὐτόθι 90, 10 ἑ.

(⁴) Αὐτόθι 86, 10 ἑ.

(⁵) Παλαιολόγεια καὶ Πελοποννησιακά, 1, 124, 23 ἑ. Ἀναφέρονται ταῦτα εἰς τοὺς μετὰ τὴν παραίτησιν τοῦ ὀρθοδόξου πατριάρχου Ἀθανασίου Β΄ χρόνους. Ἰδὲ αὐτόθι 1, 126, 5 ἑ.

ἵνα ἐμπεδώσωσι τὸν τῆς ἑνώσεως ὅρον (1), διὰ δὲ τὴν ἀποδοκιμασίαν αὐτοῦ ὑπὸ τῶν λοιπῶν ὀρθοδόξων τῆς Ἀνατολῆς πατριαρχῶν καὶ τὴν ἀντιδημοτικότητα παρὰ τῷ λαῷ, ἐπὶ Κωνσταντίνου τῷ 1450 νέας συνόδου ἐν τῷ ναῷ τῆς ἁγ. Σοφίας συγκροτηθείσης καθῃρέθη μὲν ὁ Γρηγόριος, ἀνηγορεύθη δ' ὁ ὀρθόδοξος Ἀθανάσιος ὁ Β', ὅστις καὶ παρῃτήθη ἐντὸς τοῦ αὐτοῦ ἔτους, δὲν ἠδύνατο νὰ γίνεται λόγος περὶ εἰρήνης ἐν τῇ ἐκκλησίᾳ (2). Ὅταν δ' ἐξ ἄλλου ἔχωμεν ὑπ' ὄψει ὅτι ὁ βασιλεὺς Κωνσταντῖνος ἐνέμενεν εἰς τὸ πολιτικὸν πρόγραμμα τῶν Παλαιολόγων, τῆς ἀποκρούσεως τῶν Τούρκων διὰ συμμαχίας μετὰ τῶν δυτικῶν δυνάμεων καὶ δὴ τοῦ Πάπα (3), κατανοοῦμεν ποίαν πολιτικὴν καὶ ἐκκλησιαστικὴν σημασίαν εἶχε τὸ ζήτημα τῆς στέψεως ἐν Κ/πόλει τοῦ νέου βασιλέως, ἀμφιρρόπου ἂν συνέφερε νὰ στεφθῇ ὑπὸ ὀρθοδόξου ἢ λατινόφρονος πατριάρχου. Οὕτω λοιπὸν εὑρίσκομεν τὴν αἰτίαν οὐ μόνον τῆς ματαιώσεως τῆς ἐπισήμου ἐν Κ/πόλει στέψεως τοῦ Κωνσταντίνου, ἀλλὰ καὶ τῆς ἀνεπισήμου αὐτοῦ ἐν Μυστρᾷ στέψεως.

Ἂς ἐξετάσωμεν ἤδη ὁποία τις ὑπῆρξεν ἡ ἐν Μυστρᾷ στέψις τοῦ βασιλέως. Ἀποστέλλοντες οἱ ἐν Κ/πόλει εἰς Πελοπόννησον τοὺς ἄρχοντας Ἀλέξιον τὸν Φιλανθρωπηνὸν καὶ Μανουὴλ τὸν Παλαιολόγον Ἴαγρον ἵνα, κατὰ τὸν Φραντζῆν, στέψωσι τὸν Κωνσταντῖνον, εἶχον πρὸ ὀφθαλμῶν καὶ ἄλλα προγενέστερα ὑποδείγματα ἀνεπισήμων στέψεων; Τοιαῦτα εὑρίσκω δύο ἐκ τῶν παλαιοτέρων χρόνων. Πρῶτον τὸ τοῦ Μανουὴλ Κομνηνοῦ. Ἐνῶ δηλ. ὁ βασιλεὺς Ἰωάννης Κομνηνὸς ὁ Καλοϊωάννης ἀπησχολεῖτο εἰς τὴν ἐπὶ Συρίαν ἐκστρατείαν τοῦ 1143, τὴν προτεραίαν τοῦ θανάτου του ἐκ πληγῆς, ἣν ἔλαβεν ἐν κυνηγεσίῳ περὶ τὸν Ταῦρον, συγκαλέσας περὶ τὴν κλίνην του τοὺς ἀνωτάτους τοῦ στρατοῦ ἀξιωματικοὺς ἐξήγησεν εἰς αὐτοὺς τοὺς λόγους, δι' οὓς ἐξέλεξεν ὡς διάδοχόν του τὸν νεώτατον υἱόν του Μανουήλ, συμμετέχοντα τῆς ἐπὶ Συρίαν στρατείας, ἀντὶ τοῦ πρεσβυτέρου υἱοῦ

---

(1) *Ἐκκλησιαστικὴν διόρθωσιν*, οἱ μὲν ἑνωτικοὶ ἐκάλουν τὴν «δεφένδευσιν τοῦ λατινισμοῦ» (*Συλβ. Συρουροπούλου*, Αὐτόθι 347), οἱ δὲ ἀνθενωτικοὶ τὴν τῆς ὀρθοδοξίας (Αὐτόθι 336).

(2) *Κ. Παπαρρηγοπούλου*, Αὐτόθι 5, 384.

(3) *Ι. Κ. Βογιατζίδου*, Ἡ ἀρχὴ καὶ ἡ ἐξέλιξις τῆς μεγάλης ἰδέας, ἐν Ἡμερολογίῳ Μεγάλης Ἑλλάδος, 1923, σ. 168.

του Ἰσαακίου παραμείναντος ἐν Κ/πόλει; Τότε λοιπὸν «*ὁ πατὴρ... ταινίᾳ διαδεῖ τῇ βασιλικῇ καὶ τὴν χλαμύδα ἐπενδύει τὴν περιπόρφυρον. ἐπὶ δὲ τούτοις συναθροισθέντα κατὰ πρόσκλησιν τὰ στρατεύματα βασιλέα Ῥωμαίων ἀνεῖπον τὸν Μανουὴλ... ἐφεξῆς δὲ καὶ τῶν θείων προτεθέντων λογίων ἐπ᾽ αὐτῶν ἐμπεδοῦνται τῷ Μανουὴλ τὰ τῆς εὐνοίας καὶ πίστεως πρὸς παντός* (1)». Μετ᾽ οὐ πολὺ μετὰ στρατοῦ ἀφίκετο εἰς Κ/πολιν ὁ Μανουὴλ δεξιωθεὶς ὑπὸ τοῦ λαοῦ· «*θύσας οὖν τὰ ἀναγορευτήρια θεῷ καὶ ἐπιβατήρια σκέπτεται περὶ τοῦ... ταινιώσοντος αὐτὸν ἐπὶ νεῷ κυρίου τῷ αὐτοκρατορικῷ στεφανώματι... Προβληθεὶς οὖν ὁ Μιχαὴλ πατριάρχης ἐξ αὐτῆς τὸν χρίσαντα χρίει τὰ ἱερὰ ἐπαφικόμενον μέλαθρα* (2)». Τὴν περίπτωσιν ταύτην τοῦ Μανουὴλ Κομνηνοῦ θεωρῶ καθ᾽ ὅλα παρεμφερῆ πρὸς τὴν τοῦ Κωνσταντίνου Παλαιολόγου· διὸ ἀποδέχομαι ὅτι ἡ ἐν Μυστρᾷ στέψις τοῦ Κωνσταντίνου θὰ ἔγινεν ὡς ἡ τοῦ Μανουὴλ ἐν τῷ στρατοπέδῳ τῆς Συρίας, ἤτοι διὰ ταινιώσεως, δι᾽ ἐπενδύσεως τῆς περιπορφύρου χλαμύδος, δι᾽ ἀναγορεύσεως ὑπὸ τῶν στρατευμάτων, ἥτις ἐπεσφραγίσθη εἶτα διὰ θείας ἱερολογίας. Δεύτερον δὲ παράδειγμα ἀνεπισήμου στέψεως σημειῶ τὴν ἐν Διδυμοτείχῳ τῷ 1341 στέψιν Ἰωάννου Ϛ´ τοῦ Καντακουζηνοῦ, ἣν ὁ αὐτὸς περιγράφει ἐν τῇ ἱστορίᾳ του 2, 166, 3 ἑ. καθ᾽ ὅλου μὴ διαφέρουσαν τῆς τοῦ Μανουὴλ Κομνηνοῦ.

Ἐπανέρχομαι ἤδη εἰς τὸ ζήτημα τῆς ἐπισήμου στέψεως τοῦ Κωνσταντίνου. Ὅτι αὕτη ἑκάστοτε ἀνεβάλλετο, ὁ δὲ λαὸς ἀνέμενεν αὐτήν, ἀποδεικνύεται ὄχι μόνον ἐκ τῆς ἀνωτέρω ἀπολογίας τοῦ Εὐγενικοῦ ἀλλὰ καὶ ἐκ τοῦ Προσφωνηματίου Ἰωάννου τοῦ Δοκειανοῦ πρὸς τὸν βασιλέα Κωνσταντῖνον, ἐκδοθέντος ἐσχάτως ὑπὸ τοῦ Λάμπρου (3), ὅπερ συνετάχθη ἀναμφιβόλως τὸ ἔτος 1449. Τὸ ῥητορικὸν τοῦτο λογοτέχνημα ἐπέχει θέσιν «*ἐπιβατηρίων ἐπαίνων καὶ κρότων* (4)» ἐπὶ τῇ ἀναρρήσει τοῦ Κωνσταντίνου καὶ τῇ εἰς Κ/πολιν ἀφίξει του. Ἐκ τοῦ Προσφωνηματίου τούτου μανθάνομεν τὸ πρῶτον ὅτι κατὰ τὸν χρόνον τῆς ἀναρρήσεώς του ὁ Κωνσταντῖνος εὑρίσκετο ὑπὸ «*χαλε-*

---

(1) *Νικήτας Χωνιάτης*, ἐκδ. Bonn. 61, 23 ἑ.

(2) Αὐτόθι 70, 1 ἑ.

(3) Παλαιολόγεια καὶ Πελοποννησιακά, 1, 232 ἑ.

(4) Αὐτόθι 1, 234, 27. Περὶ τῆς λέξεως *ἐπιβατήριος* ἰδὲ *Μενάνδρον*, Περὶ ἐπιβατηρίου ἐν Chr. Wallz Rhetores græci 9, 231 ἑ.

πὰς ἐπηρείας τῆς τύχης (1)», ὑπὸ «*τὰς τοῦ καιροῦ δεινὰς προσβολάς*(2)», ἀλλὰ διὰ τῆς ἀρετῆς του «*ἐκαρτέρει τὰ δοκοῦντα λυπηρὰ καὶ ἐπώδυνα* (3)». Τί πρέπει νὰ νοήσωμεν διὰ τούτων δὲν ἠξεύρω (4), πάντως ὅμως πρὸς ταῦτα δέον νὰ συνδυασθῇ τὸ ὑπὸ τοῦ Φραντζῆ λεγόμενον ὅτι «*εἰ καὶ δυστυχὴς ἦν* (5)» ὁ Κωνσταντῖνος προεκρίθη διὰ τὸν θρόνον τοῦ ἀδελφοῦ του Δημητρίου. Ὁπωσδήποτε πάντες ἐν Κ/πόλει ηὔχοντο τῷ βασιλεῖ «*τὰ βελτίω* (6)», ἐπεφυλάσσοντο δὲ εἰς εὐθετώτερον χρόνον ν' ἀποτείνωσι τῷ βασιλεῖ μείζονα ἐγκώμια τῶν ἀρετῶν του· «*τὰ λοιπὰ δ' ὅμως τῶν ἐμῶν ἀφορμῶν τε καὶ παρακλήσεων ἑτέρῳ παρεῖται καιρῷ προσδοκωμένῳ τοῦ μέλλοντος*» λέγει ὁ Δοκειανός (7), προσέτι δ' ὅτι «*μείζονα δήπου καὶ ἄξιά σοι τὰ ἐγκώμια ἐν ἄλλῳ καιρῷ τῷ προσήκοντι ταμιεύεται παρὰ πολλῶν* (8)». Ὁ *προσδοκώμενος* οὗτος καὶ *προσήκων καιρὸς* τοῦ Δοκειανοῦ πιστεύω ὅτι εἶναι ὁ τῆς ἐπισήμου στέψεως τοῦ βασιλέως. Τὴν αἰτίαν δι' ἣν ἐματαιώθη ἡ ἐν Κ/πόλει στέψις τοῦ Κωνσταντίνου συγκεκαλυμμένως ἀναφέρει, ὡς εἴδομεν, ὁ Δούκας, «*οὐδὲ στεφθῆναι ἔμελλε*» λέγων «*διὰ τὸ προρρηθέν*». Ποῖον εἶναι τοῦτο τὸ προρρηθέν; Οὐδαμοῦ ἀνωτέρω τῆς ἱστορίας του εἶχεν εἰπεῖ τι σχετικὸν περὶ στέψεως. Ὑπολείπεται λοιπὸν νἀποδώσωμεν τὴν αἰτίαν τῆς μὴ στέψεως εἰς τὸ πρὸ μικροῦ ὑπὸ τοῦ Δούκα λεχθὲν ὅτι «*ἡ μωρὰ τῶν Ῥωμαίων συναγωγὴ ἐσκέψατό τινα ματαίαν βουλήν* (9)», ἤτοι νἀποδώσωμεν εἰς τὴν μωρίαν τῶν Ῥωμαίων τὴν ματαίωσιν τῆς στέψεως. Τοῦτο δὲ δὲν εἶναι ἀνεξήγητον, ὅταν ἔχωμεν ὑπ' ὄψιν ὅτι ὁ Δούκας ὡς ἀνατραφεὶς ὑπὸ τὴν γενουατικὴν κυριαρχίαν, ἐν Φωκαίᾳ πρότερον, εἶτα ἐν

(1) Αὐτόθι 1, 235, 7.
(2) Αὐτόθι 1, 233, 11.
(3) Αὐτόθι 1, 233, 25.
(4) Σημαντικὸν εἶναι τὸ χωρίον αὐτόθι 1, 234, 30 ἑ.
(5) Ἐκδ. Bonn. 204, 14.
(6) Αὐτόθι 1, 235, 11.
(7) Αὐτόθι 1, 235, 18 ἑ.
(8) Αὐτόθι 1, 231, 19 ἑ.
(9) Ἐκδ. Bonn. 234, 15. Πρόκειται δ' ἐνταῦθα περὶ τῆς ὀλεθρίας ἀποφάσεως νὰ ζητήσωσι διὰ πρεσβείας παρὰ τοῦ Μωάμεθ διπλασιασμὸν τῆς ὑπὸ τῶν Τούρκων ἀποτινομένης ἐπιχορηγήσεως πρὸς συντήρησιν τοῦ ἐν Κ/πόλει κρατουμένου σουλτανίδου Ὀρχάν.

Λέσβῳ (1), δὲν εἶχε πολὺ ζωηρὸν τὸ αἴσθημα τῆς ὀρθοδοξίας καὶ πολὺν ζῆλον ἐδείκνυεν ὑπὲρ τῆς ἑνώσεως, ὥστε ν' ἀποδίδῃ τὴν δυσχέρειαν τῆς στέψεως εἰς τὴν κατὰ τῆς ἑνώσεως ἐξέγερσιν τῶν ἐν Κ/πόλει· τοῦτο δ' ἀπεκάλει μωρίαν.

Ἐν τέλει ἀμνημόνευτον δὲν πρέπει ν' ἀφήσω παραλλαγήν τινα τοῦ Ψευδοδωροθέου, πρό τινος δημοσιευθεῖσαν ἐκ τοῦ κώδ. τῆς Ἐθνικῆς ἐν Παρισίοις βιβλιοθήκης Suppl. Grec. 112(2). Ἐν τούτῳ φ. 151β φέρεται: «*Τότε ἔλαβε τὴν βασιλείαν Κωνσταντῖνος ὁ ἀδελφὸς αὐτοῦ στεφθεὶς ἐν τῷ παμμεγίστῳ ναῷ τῆς τοῦ θεοῦ λόγου Σοφίας παρὰ τοῦ πατριάρχου κὺρ Γρηγορίου*». Εἶναι ἡ μόνη πηγή, ἥτις ἀναφέρει ὅτι ὁ βασιλεὺς Κωνσταντῖνος ἐστέφθη ἐπισήμως ἐν τῷ ναῷ τῆς ἁγ. Σοφίας καὶ δὴ ὑπὸ τοῦ Λατινόφρονος πατριάρχου Γρηγορίου. Παρὰ τὰς ἀνωτέρω ὅμως μνημονευθείσας συγχρόνους πηγάς, εἶναι φανερὸν ὅτι ἡ μεταγενεστέρα αὕτη τῆς παραλλαγῆς πηγὴ οὐδεμιᾶς δύναται νὰ τύχῃ πίστεως.

---

(1) Ἴδε *Κρουμβάχερ*, Ἱστορία τῆς βυζαντηνῆς λογοτεχνίας, μετάφρ. *Γ. Σωτηριάδου*, τόμ. 1, 617.

(2) *Σπ. Λάμπρου*, Ν. Ἑλληνομνήμ. 16 (1922), 186.

ΤΟ ΦΙΛΗΜΑ ΤΩΝ ΜΝΗΣΤΗΡΩΝ

ΥΠΟ

ΒΑΣ. ΦΑΒΗ

Ἐν κώδικι τοῦ 18ου αἰῶνος ἀποκειμένῳ ἐν τῷ Μουσείῳ τῆς Χριστιανικῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας ὑπ' ἀριθμ. 1947 ἐν φύλλῳ 129β ἀναγινώσκεται «Κεφάλαιον σλγ΄ περὶ *φιλήματος* μνηστήρων: Ἐὰν ἐφίλησεν ὁ μνηστὴρ τὴν μνηστὴν αὐτοῦ εἰς τὸν καιρὸν τῆς μνηστείας καὶ συνέβη καὶ ἀπέθανεν ἕνας ἐκ τοὺς δύο, τὸ ἥμισυ τῆς δωρεᾶς δίδεται ὀπίσω εἰς τὸ ζῶν μέρος. Ἡ δὲ γυναῖκα, ἂν ἔδωκε τοῦ μνηστευομένου ἀνδρὸς αὐτῆς τίποτε πρᾶγμα καὶ συνέβη καὶ ἀπέθανεν ἢ ὁ ἕνας ἢ ὁ ἄλλος, ἡ δωρεὰ ἐκείνη δίδοται ὀπίσω ἢ ἐγένετο φίλημα ἢ δὲν ἐγένετο» (1). Τὰ ἐν τῇ νομικῇ ταύτῃ διατάξει ἀπαντώμενα ὀνόματα *φίλημα* καὶ *φιλεῖν* παρεξηγηθέντα ὑπὸ τοῦ κ. Κουκουλὲ (2) ἐξελήφθησαν ὡς δηλοῦντα τὴν ἔννοιαν τοῦ *βινεῖν*. Καὶ παρετηρήθη μὲν ἤδη (3) ὅτι τὰ ὀνόματα ταῦτα παντελῶς διάφορον ἔννοιαν δηλοῦσιν, ἀλλ' ὅμως οὐχὶ ἐπαρκῶς τὸ πρᾶγμα ἐξητάσθη.

Ἡ διάταξις αὕτη εἶναι εἰλημμένη ἐκ τῆς Ἑξαβίβλου τοῦ Ἀρμενοπούλου (4, 3, 9) κατ' ἀκριβῆ μετάφρασιν (4)· ἔχει δ' ἐνταῦθα οὕτως: «Ἐὰν ἐφίλησεν ὁ μνηστὴρ τὴν μνηστὴν ἐν τῷ τῆς μνηστείας καιρῷ καὶ μετὰ τοῦτο ἕνα τῶν ἀμφοτέρων τελευτῆσαι συνέβη, τὸ ἥμισυ τῆς δωρεᾶς ἀνατρέπεται καὶ τὸ ἥμισυ ἔχει ὁ ζῶν . . . . Ἐὰν δὲ ἡ

(1) *Βέης*, ἐν Δελτίῳ Ἱστορ. Ἐθνολ. Ἑτ. 6, 271 κἑ.

(2) Ἀθηνᾶ 30 Ἀρχ. σ. 20.

(3) Πρακτικὰ τῆς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς πρὸς πλήρωσιν τῆς ἕδρας τῆς Μεσαιωνικῆς καὶ Νέας Ἑλληνικῆς σελ. 71 κἑ.

(4) Περὶ τῶν μεταφράσεων τοῦ Ἀρμενοπούλου εἰς τὴν δημοτικὴν ἴδε *Κρουμβάχερ*, Ἱστορ. Βυζαντ. Λογοτεχνίας 2, 398 μετάφρ. Σωτηριάδου.

μνηστὴ ἐδωρήσατο τῷ μνηστῆρι καὶ συνέβη ἕνα τούτων τελευτῆσαι, ἀναδίδεται πάντως ἡ δωρεά, εἴτε γέγονε εἴτε μὴ γέγονε φίλημα». Ταῦτα δὲ ἐλήφθησαν ἐκ τῶν Βασιλικῶν (28, 3, 16 Heimbach), ἔνθα ἡ διάταξις ἐκτίθεται λεπτομερέστερον καὶ σαφέστερον, διότι πρὸς διασάφησιν τῆς φράσεως «τὸ ἥμισυ τῆς δωρεᾶς ἀνατρέπεται καὶ τὸ ἥμισυ ἔχει ὁ ζῶν» ἐπιφέρεται «εἴτε γὰρ ὁ μνηστὴρ ἀπέθανε, κατέχει τὸ ἥμισυ τῆς δωρεᾶς ἡ μνηστευθεῖσα καὶ τὸ ἥμισυ δίδωσι τοῖς ἐκείνου κληρονόμοις· εἴτε αὐτὴ ἡ μνηστὴ ἀποθάνῃ, τὸ ἥμισυ δίδοται τῷ μνηστῆρι, τὸ δὲ ἕτερον ἥμισυ μένει παρὰ τοῖς κληρονόμοις τῆς γυναικός».

Καὶ ταῦτα τέλος εἶναι μετάφρασις τῆς ἐν τῷ κώδικι (Corpus Juris civilis, Codex Iustinianus 5, 3, 16) διατάξεως ἐχούσης ὡς ἑξῆς: «Si ab sponso rebus sponsae donatis interveniente osculo ante nuptias hunc vel illam mori contigerit dimidiam partem rerum donatarum ad superstitem pertinere praecipimus, dimidiam ad defuncti vel defunctae heredes ...»

Ἐκ τούτων συνάγεται ὅτι τὸ φίλημα τοῦ μνηστῆρος ὡς τυπικὸν στοιχεῖον τῆς τελετῆς τοῦ ἀρραβῶνος εἶναι ἔθος παλαιότατον, καὶ τοῦ Ἰουστινιανοῦ παλαιότερον, ἀφοῦ ἐπὶ τούτου ἐθησαυρίσθη τὸ ἔθος ὡς νόμιμον καθεστώς· καὶ ἡ χρῆσις ἄρα τῶν λέξεων *φιλεῖν* καὶ *φίλημα* ὡς ὅρων νομικῶν εἶναι ἐπίσης παλαιοτάτη· ὅτι δὲ αὗται οὐδαμῶς δηλοῦσι τὴν ἔννοιαν τοῦ *βινεῖν* εἶναι παντί τινι προφανές.

Τοῦ φιλήματος δὲ γενομένου, καθίστατο ὁ δεσμὸς τῆς μνηστείας ἰσχυρότερος καθὰ καὶ ὅταν δι' ἱεροτελεστίας ἐτελεῖτο ὁ ἀρραβών· οὕτω ἐν Turcogrecia (Βιβλ. 3, ἐπιστ. 45) ἐρωτᾶται ἂν εἶναι δυνατὴ ἡ διάλυσις τοῦ ἀρραβῶνος ἀνθρώπου ὅστις «ἀρραβωνίσατο γύναικα μετὰ ἱερολογίας καὶ ἐπιτραχηλίου· ἐμεσολάβησε δὲ καὶ *φίλημα*..» ([1]).

Φαίνεται δ' ὅτι πολλάκις παρακολούθημα τοῦ φιλήματος ἦτο δωρεὰ μετ' αὐτοῦ ἀρρήκτως συνδεδεμένη, ἧς ἡ τύχη κανονίζεται διὰ τῆς ἀνωτέρω διατάξεως, καὶ ἐντεῦθεν θεωρεῖται εἶδος δωρεᾶς ἡ οὕτω παρεχομένη, διακρινομένη πάσης ἄλλης δι' ἄλλου τρόπου παρεχομένης·

([1]) Πρβ. καὶ Ματθαῖον Μοναχὸν ἐν *Migne,* Patrol. Gr. 119, 1284 «Μετὰ δὲ τὴν ἱερὰν τῶν εὐχῶν ἐπῳδὴν καὶ τὴν συνήθη τοῦ ἀρραβῶνος καὶ τοῦ φιλήματος παρατήρησιν..... Εἰ δὲ... τῶν εἰρημένων μὴ γενομένων παρατηρήσεων μνηστεῖαι προβήσονται καὶ συμβόλαια, ταύτας μνηστείας ἀληθεῖς μηδὲ εἶναι μηδὲ ὀνομάζεσθαι».

οὕτω παρὰ Δουκαγγίῳ (Glossarium Mediae et Infimae Latinitatis) ἐν λέξει osculum ἀναγινώσκεται «quantum ego ipse uxori meae tradidi ad herendum sive *per osculum* sive *per cartam* traditionis κ. τ. λ.» καὶ ἐν λέξει osclium «si aliquis vir vel uxor aliqua bona nomine *dotis* sive osclii ... teneat ...»· δηλαδὴ ἡ διὰ φιλήματος δωρεὰ διακρίνεται τοῦτο μὲν τῆς ἄλλως παραχωρηθείσης, τοῦτο δὲ τῆς προικός. Ἐντεῦθεν φίλημα ὠνομάσθη καὶ αὐτὸ τοῦτο τὸ οὕτω δωρηθέν, ὅθεν ὁ Δουκάγγιος ἔνθ' ἀνωτέρω ἐξηγεῖ «Donatio propter nuptias, quam solet sponsus interveniente osculo dare sponsae ...».

Κατὰ ταῦτα τὸ *φιλεῖν* καὶ *φίλημα* «ἐν τῷ τῆς μνηστείας καιρῷ» δηλοῖ τὸν τῷ στόματι ἀσπασμόν, συνεκδοχικῶς δὲ καὶ τὸ ὡς παρακολούθημα αὐτοῦ προσφερόμενον τῇ μνηστῇ δῶρον (1). Ἦτο δὲ τὸ φίλημα ἓν τῶν συμβόλων τοῦ ἀρραβῶνος διὰ πάντας τοὺς εὐλαβῶς ἀντεχομένους τῆς παραδόσεως. Ποία εἶναι ἡ ἀρχὴ αὐτοῦ δὲν εἶναι γνωστόν (2), πάντως εἶναι εἰκονικὴ παράστασις τοῦ δεσμοῦ τῶν μνηστήρων· καθὰ καὶ ἄλλα σύμβολα τοῦ γάμου (3). Τὴν ἔννοιαν τοῦ δεσμοῦ ἐν τῷ φιλήματι εὑρίσκομεν ἤδη παρὰ Παχυμέρει, ὅστις λέγει «καὶ ἡ κυρία ἐπέστη τῶν ἑορτῶν, καθ' ἣν ἔδει καὶ *συνδεῖσθαι* τοὺς τῆς ἐκκλησίας, Χριστιανούς γε ὄντας, ἀγάπης *φιλήμασι*» (παρὰ Δουκαγγίῳ ἐν λέξει ἀσπασμός).

---

(1) Ἐν τοῖς ἀνωτέρω μνημονευθεῖσι Πρακτικοῖς τῆς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς σελ. 71 κέ. πλημμελῶς ἔχει ἡ εἰς τὸν Δουκάγγιον παραπομπὴ «Osculum· oblatio, munus, quod offertur inter sacra», ἔνθα πρόκειται περὶ ἀλλοίας προσφορᾶς ἀσχέτου πρὸς τὴν περὶ ἧς ὁ λόγος· οὐδ' εἰς τὰ δύο ἐκεῖ μνημονευόμενα χωρία (*Migne,* Patrol. Gr. 119, 1284 Α κ. C) ἔχει ἡ λέξις φίλημα τὴν σημασίαν τοῦ δώρου, ἀλλὰ τὴν τοῦ ἀσπασμοῦ τῆς μνηστῆς ὑπὸ τοῦ μνηστῆρος. Τὸ ὡς παρακολούθημα τοῦ φιλήματος παρεχόμενον δῶρον δὲν ἦτο ἀναγκαῖον, διότι, ὡς διδασκόμεθα ἐκ τοῦ Δουκαγγίου ἔνθ' ἀν., *solet* sponsus... dare sponsæ (donationem aliquam).

(2) Περὶ τῆς ἀρχῆς καὶ τῆς σημασίας τοῦ φιλήματος τούτου ἴδε *Κρασᾶν* ἐν Συστήμ. Ἀστικοῦ Δικαίου [3] σ. 139, πρβ. δὲ καὶ *Dernburg* Σύστημα Ῥωμαϊκοῦ Δικαίου Μετάφρ. Δυοβουνιώτου 4, 21 κέ.

(3) Ὁ ἀείμνηστος *Πολίτης* ἐν τῇ περὶ τῶν Γαμηλίων Συμβόλων πραγματείᾳ του (Λαογραφ. Σύμμικτα 2, 218 κέ.) δὲν ἀναφέρει τὸ φίλημα τοῦτο.

ΝΥΞΕΙΣ
ΠΕΡΙ ΤΩΝ ΠΡΟΔΡΟΜΙΚΩΝ ΠΟΙΗΜΑΤΩΝ

ΥΠΟ

Ι. Ε. ΚΑΛΙΤΣΟΥΝΑΚΙ

Πρῶτος ὁ ἀοίδιμος Κοραῆς ἐξέδωκεν εἰς τὸν πρῶτον τόμον τῶν *Ἀτάκτων* του δύο δημώδη ποιήματα τοῦ Θεοδώρου (ὡς ἐνόμιζε) Προδρόμου, γονιμωτάτου Βυζαντινοῦ συγγραφέως (¹), ἀκμάσαντος ἐν Κωνσταντινουπόλει ἐπὶ τῶν αὐτοκρατόρων Ἀλεξίου, Ἰωάννου καὶ Μανουὴλ τοῦ Κομνηνοῦ (²)· ὁ Legrand μετὰ ταῦτα (παραλείπω τὸν Μαυροφρύδην) ἐν τῷ πρώτῳ τόμῳ τῆς Bibliothèque grecque vulgaire (ἐν Παρισίοις 1880) σελ. 38-124 καὶ ἐσχάτως (1910) οἱ δόκιμοι νεοελληνισταὶ D.-C. Hesseling καὶ H. Pernot ἐξέδωκαν πληρέστερον καὶ ἀκριβέστερον καὶ αὐτὰ καὶ ἄλλα ὑπὸ τὸ ὄνομα τοῦ Προδρόμου φερόμενα δημώδη ποιήματα. Ἰδίως ἡ ἔκδοσις τῶν Hesseling καὶ Pernot εἶναι ἀπαραίτητος εἰς τὸν θέλοντα νὰ ἀσχοληθῇ λεπτομερέστερον μὲ τὰ περίεργα αὐτὰ στιχουργήματα. Μέχρι σήμερον γνωρίζομεν ἓξ τὸν ἀριθμὸν ποιήματα· ὑπὸ πολλῶν εἶχον ἐκφρασθῇ ὑπόνοιαι, ἂν εἷς καὶ μόνος εἶναι ὁ ποιήσας αὐτὰ ἢ εἶναι πλείονες οἱ στιχουργοί. Ὁ καθηγητὴς Γεώργιος Χατζιδάκις διὰ μελέτης του, δημοσιευθείσης εἰς τὰ Βυζαντινὰ Χρονικὰ Πετρουπόλεως 1897 σελ. 1-28 (³), ἀπέδειξε τελειωτικῶς προσενεγκὼν ἱστορικάς, πραγματικὰς καὶ γλωσσικὰς ἀποδείξεις ὅτι τὰ μὲν δύο πρῶτα ἐποίησεν ὄντως ὁ πολυγράφος Θεόδωρος Πρόδρομος, τὸ δὲ τρίτον καὶ τέταρτον, ἴσως δὲ καὶ τὸ πέμπτον καὶ ἕκτον, ὁ νέος καὶ ἀμαθέστερος Ἱλαρίων Πρόδρομος. Ἐν πάσῃ περιπτώσει εἶναι μὲν αἱ ἀποδείξεις, ἃς προσήγαγεν ὁ διαπρεπὴς λόγιος, πειστικώταται, ἀλλὰ μεταξὺ τῶν ἓξ αὐτῶν ποιημάτων ὑπάρχει γενικωτέρα τις καὶ ἀναντίρρητος ὁμοιότης, πειθαναγκάζουσα πάντα εἰς ἀποδοχὴν ὅτι ὁ ποιητὴς ἢ οἱ ποιηταὶ τοῦ τρί-

---

(¹) Ἰδὲ *Migne,* Ἑλληνικῆς Πατρολογίας τόμ. 133 στήλ. 1005 ἑξ.

(²) Ἰδὲ *Krumbacher-Σωτηριάδου,* Βυζαντ. Λογοτ. Β΄ σελ. 700-721 καὶ Γ΄ 38-44.

(³) Ἀνεδημοσιεύθη καὶ εἰς Μεσ. καὶ Νέα Ἑλληνικὰ τόμ. Β΄ σελ. 360-395.

του μέχρι τοῦ ἕκτου ἢ αὐστηρῶς ἠκολούθησαν ἐν τῇ ἀπομιμήσει των τὰ δύο πρῶτα ἢ ὑπὸ τὴν ἐπίβλεψιν, ἂν μὴ αὐτοῦ τοῦ Θεοδώρου Προδρόμου (γλωσσικαί τινες παρατηρήσεις ἴσως νὰ ἐμποδίζωσιν ἡμᾶς εἰς τὴν παραδοχὴν τῆς γνώμης ταύτης), ἀλλὰ ἄλλου τινός, καλῶς αὐτὸν μελετήσαντος, συνετάχθησαν (¹).

Ζήτημα μέχρι τοῦδε ἀνεξέταστον εἶναι, τίνες ἦσαν αἱ πηγαὶ τῶν ὀλοφυρτικῶν αὐτῶν ποιημάτων ἢ μᾶλλον οὐχὶ αἱ πηγαί, ἀλλὰ τὰ βοηθήματα καὶ τὰ παλαιὰ πρότυπα, ἐξ ὧν ἤντλησεν ἢ εἰς ἃ κατέφευγεν ὁ ποιητής· διότι ἀληθινὴν πηγὴν εἶχε τὰ τότε ἔν τε τοῖς μοναστηρίοις καὶ ἐν τῷ ἔξω κόσμῳ γινόμενα. Περιγράφονται δὲ ταῦτα μετὰ μεγάλου δι᾽ ἡμᾶς τοὺς Ἕλληνας ἐνδιαφέροντος· βλέπομεν τὸν μοναχικὸν βίον πιστότατα καὶ ζωηρότατα ἀπεικονιζόμενον. Τὰ ἐλαττώματά του καὶ τὰ ἐλαττώματα τῆς τότε καταστάσεως ἠδύνατο βεβαίως νὰ ψέξῃ ὁ Κοραῆς· ἀλλὰ δὲν εἶχε τὸ αὐτὸ πρὸς τοῦτο δικαίωμα ὁ πολὺς K. O. Müller, ὁ ὁποῖος μάλιστα εἰς τὸ τέλος τῆς κρίσεως τῆς ἐκδόσεως τοῦ Κοραῆ παρενείρει θεωρίας περὶ τῶν νεωτέρων Ἑλλήνων, αἱ ὁποῖαι σήμερον ἀπεδείχθησαν ἀσύστατοι, καὶ περιέπεσαν (ἵνα μεταχειρισθῶ τὴν φράσιν τοῦ Βιλαμόβιτς) εἰς τὴν προσήκουσαν εἰς αὐτὰς λήθην.

Ἡ ἐποχὴ καθ᾽ ἣν ἐποιοῦντο, ἡ βασιλεία τοῦ Ἰωάννου τοῦ Κομνηνοῦ, τοῦ Καλοϊωάννου (1118-1143), καὶ τοῦ διαδόχου καὶ ἀνδρειοτάτου νεωτέρου αὐτοῦ υἱοῦ Μανουὴλ (1143-1180), ἦτο σχετικῶς μία τῶν καλυτέρων περιόδων τῆς βυζαντινῆς ἡμῶν ἱστορίας (²). Καὶ τὰ γράμματα λοιπὸν ἐμελετῶντο καὶ ἐκαλλιεργοῦντο. Ὡς παλαιὰ βοηθήματα τῶν ποιημάτων αὐτῶν δυνάμεθα νομίζω νὰ θεωρῶμεν τὸν Ἀριστοφάνη (δὲν δύναμαι νὰ εἴπω ἂν καὶ τὸν Μένανδρον) καὶ τὸν Λουκιανόν. Ὁ Θεόδωρος Πρόδρομος ἦτο ἀναντιρρήτως καλὸς λόγιος· ὁ Ἱλαρίων Πρόδρομος (ἴσως υἱός του, πάντως συγγενής του, ἀφοῦ ἐκτὸς τῶν ἄλλων ἔχει τὸ αὐτὸ ἐπώνυμον) δὲν ἦτο βεβαίως τῆς αὐτῆς φιλολογικῆς ἀξίας, ἀλλ᾽ αἱ ἀπομιμήσεις του, ὡς

(¹) Δὲν ἠδυνήθην νὰ εὕρω τὴν διατριβὴν τοῦ Παπαδοπούλου Κεραμέως «εἷς καὶ μόνος Θεόδωρος Πρόδρομος», τὴν δημοσιευθεῖσαν ἐν Annales de la Société historique et philologique d'Odessa τόμ. 7 (1889) 385-402.

(²) *Αὔξάνου, σκῆπτρον Κομνηνῶν, εὐρύνου θεῖον γένος,*
Γένος χρυσοῦν, ἡρωϊκόν, βασιλικὸν καὶ μέγα,

(*Migne*, Ἑλλ. Πατρ. 133, 1352) ἔψαλλε πρὸς τὸν Ἰωάννην ἐπανελθόντα μετὰ τὴν κατανίκησιν τῶν Περσῶν.

θὰ ἴδωμεν κατωτέρω, τῶν παλαιῶν συγγραφέων μηνύουσι καὶ αὐτὸν ἄνθρωπον ἐγγράμματον καὶ δὴ καὶ λόγιον. Ὁ Ἱλαρίων κατεκρίθη ὡς ὑπὲρ τὸ δέον κόλαξ καὶ αὐτόχρημα βλάσφημος ἐν τῇ κολακείᾳ. Τοὐναντίον δὲ ἐλέχθη ὅτι ὁ Θεόδωρος κολακεύει μὲν καὶ αὐτός, ἀλλὰ μετά τινος μέτρου καὶ ὁρίου. Τὸ πρᾶγμα ὅμως εὑρίσκω ἐγὼ φυσικὸν καὶ εὐεξήγητον. Ὁ Θεόδωρος ἀπετείνετο πρὸς ἀγαθὸν καὶ σχετικῶς ἥμερον βασιλέα, τὸν καὶ Καλοϊωάννην ἐπιλεγόμενον, καὶ ἀπὸ χαρακτῆρος δὲ καὶ παιδείας δὲν θὰ ἤθελε τοὐλάχιστον εἰς αὐτὰ τὰ ποιήματα νὰ κολακεύσῃ ὑπερβολικά. Ὁ Ἱλαρίων ὅμως ἀπετείνετο εἰς πολεμοχαρῆ, ἱπποτικὸν καὶ ἔνδοξον κατ᾽ ἀρχὰς γενόμενον μονάρχην, τὸν Μανουὴλ τὸν Κομνηνόν, «*τὸν πολεμάρχον τὸν στερρόν, τὸν νέον τὸν Ἀκρίτην*» III 400, 66, ὢν δὲ καὶ οὐχὶ ἐπὶ παιδείᾳ ἐπιφανὴς κατέφευγεν εἰς θωπείας καὶ κολακείας, ὡς τὸ περίφημον ἐκεῖνο

ὄντως τυγχάνεις, Μανουήλ, θεὸς ἐπίγειός τε (!)
Ἐμμανουήλ, παμβασιλεῦ (!) παρὰ σαρανταπέντε.

Ἀνωτέρω εἶπον ὅτι καὶ ὁ Ἱλαρίων Πρόδρομος δὲν πρέπει νὰ χαρακτηρισθῇ ὡς ἀγράμματος. Καὶ (διὰ νὰ εἰσέλθω οὕτω διὰ βραχυτάτων λέξεων εἰς τὸ ζήτημα τῶν βοηθημάτων, ἅτινα εἶχον οἱ ποιηταὶ) ἀπόδειξις τούτου εἶναι ὁ ὑπαινιγμός, τὸν ὁποῖον κάμνει ἐν Δ΄, 70

αὐτὸς χορταίνει τὸ γλυκὺν εἰς τὸ τρανὸν μουχρούτιν
καὶ ἐγὼ ζητῶ τὸν ἴαμβον, γυρεύω τὸν σπονδεῖον,
γυρεύω τὸν πυρρίχιον καὶ τὰ λοιπὰ τὰ μέτρα·
ἀλλὰ τὰ μέτρα ποῦ ὠφελοῦν τὴν ἄμετρόν μου πεῖναν.

εἰς τὸ Ἀριστοφάνειον Νεφ. 648, ἔνθα ὁ Στρεψιάδης παρακινούμενος «νὰ μανθάνῃ περὶ ῥυθμῶν» ἀποκρίνεται *τί δὲ μ᾽ ὠφελήσουσ᾽ οἱ ῥυθμοὶ πρὸς τἄλφιτα* (1).

Ἐν Δ΄, 5 συμβουλεύει τὸν Πρόδρομον ὁ πατήρ του «νὰ μάθῃ γράμματα», νὰ παιδευθῇ, λέγων ὅτι ἄλλοι ἀφοῦ ἔμαθον ἐπλούτησαν καὶ τρυφῶσι. Λέγει λοιπὸν

αὐτὸς ὅταν ἐμάνθανε λουτρόθυραν οὐκ εἶδε
καὶ τώρα λουτρακίζεται τρίτον τὴν ἑβδομάδα

Ἀμέσως ἐπέρχεται εἰς ἡμᾶς τὸ τοῦ Στρεψιάδου ἐν ταῖς Νεφέλ. τοῦ Ἀριστοφάνους στίχ. 833·

(1) Ἰδὲ καὶ *Κοραῆ*, Ἄτ. Α΄ 148.

Εὐστόμει
καὶ μηδὲν εἴπῃς φλαῦρον ἄνδρας δεξιοὺς
καὶ νοῦν ἔχοντας· ὧν ὑπὸ τῆς φειδωλίας
ἀπεκείρατ' οὐδεὶς πώποτ' οὐδ' ἠλείψατο
οὐδ' εἰς βαλανεῖον ἦλθε λουσόμενος.

Ἐν III, 350 ἑξ. παραπονεῖται ὁ Ἱλαρίων ὅτι ὀνειδίζουσιν αὐτὸν καὶ ὑβρίζουσι

τὸ πῶς λαλεῖς, πῶς στήκεσαι, πῶς ἀναβλεμματίζεις;
358 *καὶ φράξε νῦν τὸν κοπετόν, καὶ παῦσε τὰς σαλίας,*
καὶ τὸ νὰ λέγῃς ἀναιδῶς καὶ μετὰ παρρησίας
365 *σφίξον καλὰ τὰ ὀδόντιά σου, καὶ κράτει τὴν φωνήν σου*

στίχοι οἱ ὁποῖοι ζωηρῶς ὑπομιμνήσκουσιν ἡμᾶς τὸν διασωθέντα ἀγνώστου ποιητοῦ στίχον (Nauck. F T G. 690)

δοῦλος πέφυκας, οὐ μέτεστί σοι λόγου

τοῦ ὁποίου τοὺς ἑπομένους ἢ προηγουμένους στίχους δὲν γνωρίζομεν.

Ἐν III, 333 (πρβλ. καὶ 260) παραπονεῖται ὅτι οἱ μεγάλοι καλόγηροι, οἱ ἡγούμενοι:

ἐκεῖνοι πάντα πίνουσι τὸ Χιώτικον εἰς κόρον,
ἡμεῖς δὲ τὸ Βαρνιώτικον τὸ νεροκοπημένον,

τοῦτο δὲ ἐκφράζει καὶ ὁ Λουκιανὸς (περὶ τῶν ἐπὶ μισθῷ συνόντων (¹) 26) «ὅτι τῶν ἄλλων ἥδιστόν τε καὶ παλαιότατον οἶνον πινόντων μόνος σὺ πονηρόν τινα καὶ παχὺν πίνεις (. . .) καὶ εἴθε γε *κἂν ἐκείνου ἐς κόρον ἦν πιεῖν*», τὸ τελευταῖον δὲ τοῦτο ὑπομιμνῄσκει τὸν στίχον 262 τοῦ αὐτοῦ ποιήματος

καὶ κἂν ἂς με ἐγεμίζασι τὸ ἐμποτόπουλόν μου.

Ὀλίγα τινὰ ἀκόμη προσθέτω ἐνταῦθα δι' ἔλλειψιν χώρου.

Ἐκ τοῦ Θεοδώρου Προδρόμου δύο παραδείγματα. Ἐν τῇ περιγραφῇ τῆς «εὐτραπελίας τῆς μαχίμου του γυναικὸς» ὁ Θεόδωρος Πρόδρομος ἀναφέρει καὶ τὰ παράπονα, τοὺς χλευασμοὺς καὶ τὰς ὀνειδισίας (Α', 43), τὰς ὁποίας καθ' ἡμέραν λέγει εἰς αὐτόν.

46 *Ποῖον ἱμάτιον μὲ ἔρραψας; ποῖον δίμιτον μὲ ἐποῖκες;*
καὶ ποιὸν γυρὶν μὲ ἐφόρεσας;

(¹) Ἐκ τοῦ συγγράμματος τούτου τοῦ Λουκιανοῦ φαίνεται ὅτι ἔλαβεν ὁ Πρόδρομος πολλὰς νύξεις.

οὐκ ἔβαλα ἀπὸ κόπου σου τατίκιν εἰς ποδάριν,
οὐκ ἔβαλα εἰς τὴν ῥάχιν μου μεταξωτὸν ἱμάτιν
οὐκ εἶδα εἰς τὸ δακτύλιν μου κρικέλιν δακτυλίδιν,
οὐδὲ βροχιόλιν με ἔφερες ποτὲ νὰ τὸ φορέσω.

Εἶναι κατὰ γράμμα σχεδὸν ἀπομίμησις τοῦ παρὰ Λουκιανῷ (Ἑταιρ. διάλογ. 7. 296 ἑξ.) διαλόγου τῆς μητρὸς καὶ τοῦ μουσαρίου.

νῦν ὁρᾷς (λέγει ἡ μήτηρ) *παρὰ τοῦ νεανίσκου ἡλίκα λαμβάνομεν, ὃς ὀβολὸν μὲν οὐδεπώποτέ σοι δέδωκεν, οὐκ ἐσθῆτα, οὐχ ὑποδήματα, οὐ μύρον, ἀλλὰ προφάσεις ἀεὶ καὶ ὑποσχέσεις — τὸν δακτύλιον δέδωκας αὐτῷ ἀγνοούσης ἐμοῦ (. . .) καὶ πάλιν τὰ δύο περιδέραια (. . .) ὀθόνας γὰρ καὶ χιτωνίσκους τί ἂν λέγοιμι — (. . .) οὐκ αἰσχύνῃ μόνη τῶν ἑταιρῶν οὐκ ἐλλόβιον οὐχ ὅρμον οὐ ταραντινίδιον ἔχουσα;*

Ἐν τῇ ἀρχῇ τοῦ πρώτου ποιήματος (Α, 15 ἑξ.) ὁ Θεόδωρος Πρόδρομος λέγει εἰς τὸν βασιλέα ὅτι ἂν καὶ φαίνεται γελῶν καὶ παίζων, ἀλλ᾽ ὅμως ἔχει

πόνον ἄπειρον καὶ θλῖψιν βαρυτάτην
καὶ χαλεπὸν ἀρρώστημα καὶ πάθος, ἀλλὰ πάθος.

Ἀλλ᾽ ἡ λέξις πάθος φαίνεται ὅτι εἶχεν ἀρχίσει νὰ προσλαμβάνῃ τὴν ἰδιαιτέραν ἀπόχρωσιν τῆς σημασίας, ἣν παρ᾽ ἡμῖν ἔχει, ὡς δηλοῖ καὶ ὁ στίχος 19. Γνωρίζομεν ὅτι ἀπὸ τοῦ Ἀριστοτέλους (περὶ ζῴων γενέσ. 738a 16 κἑξ.) καὶ τῶν ἰατρῶν σημαίνει ἡ λέξις καὶ τὸ σωματικὸν πάθημα· ἐν στίχῳ 20 λέγει ἄλλο πάθος-πάθημα ὁ Πρόδρομος

μὴ κερατᾶν τὸ φανερόν, μὴ τανταροτραγάτην,

εἰς ἃς λέξεις ἀνευρίσκω τὸ τοῦ Λουκιανοῦ Συμπόσ. 32, ἔνθα ὁ Κλεόδημος λέγει ὅτι δὲν εἶναι μαστροπὸς τῆς ἰδίας του γυναικὸς καὶ ἄλλα τινά, δι᾽ ἃ παραπέμπεται καλύτερον ἐκεῖ ὁ ἀναγνώστης.

Τὰ ὀλίγα ἀνωτέρω βεβαίως δὲν ἐξαντλοῦσι τὸ ζήτημα, τὸ ὁποῖο ἐνταῦθα ἀκροθιγῶς μόνον ἐξετάζεται, δὲν δύνανται δὲ νὰ χαρακτηρισθῶσιν ἀφελῶς καὶ ἁπλοϊκῶς ὡς συμπτώσεις, λαμβανομένου ὑπ᾽ ὄψιν ὅτι ὑπὸ τῶν Προδρόμων, λογίων τῶν χρόνων ἐκείνων, ἐμελετῶντο τὰ παλαιὰ καὶ δόκιμα πρότυπα. Ἂν ἡ ἀπομίμησίς των ἦτο ἀτυχής, εἰς τοῦτο ἔπταιεν ὄχι τόσον ὁ συγγραφεύς, ἀλλὰ τὸ περιβάλλον γενικῶς, ἐξ οὗ ἤντλει τὴν ὕλην του καὶ ἐντὸς τοῦ ὁποίου ἔζη οὗτος καὶ ἔγραφε.

ΠΑΡΑΔΟΣΕΙΣ ΠΕΡΙ ΑΣΘΕΝΕΙΩΝ

ΥΠΟ

Γ. Α. ΜΕΓΑ

1.

Ὁ κακὸς ἀγέρας.

(Παλιοῦρι (1)· παρὰ Δ. Μαγγίρα, ἐτῶν 51).

Τοὺ Μπουγιατζαλὶ ἀπ τοὺ κῖράν΄ (2) χάλασι· μοὺν δγιὸ δέντρα
αραάτσχια (3) πόμναν ἰκεῖ... Παρακὰτ μεργιὰ εἶνι Παλικλήσ΄ ἀπὰν
; τοὺν τεπέ (4), ᾿ς τὴν τούμπα. Ἕναν καιρὸ ἔσκαψαν ᾿ς τοὺ Παλι-
λήσ΄ γιὰ χρῆμα· χάλευαν παράδις κὶ βρῆκαν ἕνα guιbguίρ (5). Κα-
έbκαν δγιὸ μέτρα, μὰ φοβῆθκαν νὰ πὰν παρακάτ. Πατσιούρας, ἕνας
έρους, πάει τοὺ χῶμα σ᾿ ἕναν τζοbάνουν ἀπ τς Πετράδις, ἔδειξιν

---

(1) Χωρίον τῆς κοιλάδος τοῦ Κιζὶλ Ντερέ, 5 ὥρας ἀπέχον ἀπὸ τὸ Διδυμό-
ειχον. Τὰ περὶ τὸ Διδυμότειχον χωρία, ἐκ τῶν ὁποίων κατὰ τὸ πλεῖστον προ-
ρχονται αἱ κατωτέρω παραδοσεις, δύνανται νὰ διαιρεθοῦν εἰς τέσσαρας ὁμάδας
αφῶς ἀπ' ἀλλήλων διακρινομένας ἐκ τῆς διαφορᾶς τῆς ἐνδυμασίας, ἰδίᾳ τῶν
υναικῶν, ἐκ τῆς ὁποίας ἐξηγεῖται καὶ ἡ ἔλλειψις ἐπιγαμίας μεταξὺ τῶν διαφό-
ων χωρίων, μολονότι ταῦτα διατελοῦν εἰς πᾶσαν ἄλλην ἐπιμειξίαν.

Δυτικῶς τοῦ Διδυμοτείχου εἰς τὴν κοιλάδα τοῦ Κιζὶλ Ντερέ:

1. Κ'φόβνου, Τσαουσλί, Ἀσβεστάδες, Καρὰ μπουνάρ, Ἄκ μπουνάρ, Καντή-
ιοΐ, Κουρουτζί, Τζομπανλί, Σκουρτοχῶρι, Κουλακλί, Τυτάρ, Παζαρλί, Γενίκιο-
ιου *(Μάριδες, Καπιτανοί, Παραπάγγιδες, Καμποσιανοί).*

2. Παλιοῦρι, Τοκμάκι, Ἀλπουχῶρι, Ἰμπλεντίν, Τσαμπάζ, Καρλί, Ἑλληνο-
ῶρι *(Βουν'ήσιοι).*

Ἀνατολικῶς τοῦ Διδυμοτείχου περὶ τὸν Ἕβρον καὶ πέραν αὐτοῦ:

3. Κουστῆ, Λουλί, Ψαθάδες, Καράμτζα, Καβακλί, Γιαούπ, Κούρτ, Ζαλ'φάκ',
σιαλί, Καράιλια, Τσιφλικάκ', Γενίκιογιου, Ἐσκίκιογιου· Πραγκί, Πετράδες, Κού-
ελι, Καπουτζὶ *(Περατ'ν'οί, Γκραβαντίρδις, Τσοκμάν'δις).* Νοτίως δὲ περὶ τὸ Σουφλί:

4. Καρὰ Μπεηλί, Σαλτίκ', Μάντρα, Σουφλί, Κουρνουφουλιά, Δαδιά, Καβα-
ζίκ', Πασμακτσί, Κιουπλί, Ντογαντζί.

Διὰ τὴν ἀπόδοσιν τῶν φθόγγων τῶν τοπικῶν ἰδιωμάτων βλ. *Στ. Κυριακίδου,*
Ἑλλην. Λαογραφίαν, 1923 σελ. 432 κέ. Περὶ τοῦ γλωσσ. ἰδιώματος Σουφλιοῦ
βλ. τοῦ αὐτοῦ, Γλωσσογεωγραφικὰ ἐν Λεξικογρ. Ἀρχείῳ τ. Ϛ΄ σ. 379. Διὰ τε-
χνικὰς δυσκολίας οἱ ἄρρινοι ἠχηροὶ φθόγγοι ἐδηλώθησαν διὰ λατινικῶν στοιχείων.

(2) τουρκ. χολέρα (3) δρῦς (4) κορυφή, ὕψωμα (5) τοῖχος λιθόκτιστος.

τοὺ χῶμα καὶ τς εἶπιν «Νὰ μὴ σκάψτι, θὰ βγάλ' ἀγέρα. Dομὰν (1) ἀγέρας θὰ βγῇ κὶ θὰ πειράξ' τοὺν κόσμου μὲ τρεῖς ὧρις δρόμου· δὲ θὰ μείν' οὔτι ζώου οὔτι ἄνθρουπους. Ἕξ ὧρις θὰ πιρισσέψ' καὶ δὲ θ' ἀφήσ' τίπουτα». Φοβῆθκαν καὶ μετὰ δὲ χτύπ'σαν. Εἶνι κούφχιου καταῆ, θὰν οὐdᾶς (2)· καίει καὶ καντήλα μέσα κ' ἔχ' κ' εἰκουνίσματα μέσα, πῶς ἔχ'ν ἐκκλησίες. Τά λιγαν κ' οἱ παπποῦδες μας κ' οἱ bαbάδις μας.

2.

Ἡ Πανοῦκλα.

(Μεγάλο Μπογιαλίκι (3)· παρὰ Ἀργύρη Σταγκούδη, ἐτῶν 76).

Γύριζ' ἡ Πανοῦκλα μέσα 'ς τοὺ χουργιό· φάναζι τὴ νύχτα 'ς τὰ σουκάκια (4) φανιρὰ φανιρὰ κὶ πέθιναν κόσμους. Μνιὰ φουρὰ πήι ἕνας κι ἄντα πῆραν τὰ σ'κ'λιὰ (5) νὰ φανάζουν, πῆγι κ' ἔδγιουξι τὰ σ'κ'λιά, γιὰ νὰ μὴ λυχτοῦν (6). Ἔπειτα εἶδγι 'ς τὄνειρό τ' πήι ἡ Πανοῦκλα κὶ τοὺν λέει· «Ἰσὺ ποῦ ρθις κ' ἔδγιουξις τὰ σ'κ'λιὰ ποὺ μένα, ἀπ τοὺ δικό σ' τοὺ σόϊ (7) οὔτ' ἕνας δὲ θὰ ματώσ'». Κὶ δὲμ πειράζουνταν.

Ἔβγιναν κόσμους 'ς τὰ β'νὰ ὄξου, ἔκαμναν καλύβγια κὶ καθουνταν, γιὰ νὰ μὴν τς βρῇ ἡ Πανοῦκλα· μὰ ποῦ νὰ μὴν τς βρῇ! Τοὺν ἔπχιανιν ἄνθρουπου καρδγιὰ κὶ πέθινιν. Τς ἄφνι dαμκά, σ'μάδ. Ἀπ τοὺμ παλιὸ τοὺν κόσμου τά κουγα.

3.

Τὰ Πανουκλούδια. Πανοῦκλα - Χολέρα 'ς τὸ μπουκάλι.

(Κορουτζί (8)· παρὰ Π. Πάλλα, ἐτῶν 67).

'Σ τοὺ Κφόβνου ἦταν πανοῦκλα, χουλέρα... 'Σ τὰ σ'πίτχια οὖλα δῶθι κεῖθι εἶχαν μνιὰ καλάθα κριμασμέν' 'ς τοὺ σ'πὶτ (9) κ' εἶχαν μέσα κάτι ροῦχα. Ἰκεῖ μέσα Πανοῦκλα πάει κὶ γένν'σι τὰ πανουκλούδγια τς· γένν'σιν αὐγὰ κὶ τοὺ βράδ', ὅπχιους ἄνθρουπους ἦταν μέσα ἰκεῖ 'ς τοὺ σ'πίτ, τοὺ βράδ' 'ς τοὺν ὕπνου τ' πάαιζ' (10) ἡ Πανοῦκλα κὶ τοὺν ἤλιγι κείνουν· «Ὅ,τ' θὰ κάντι, λέει, θὰ κάντι· τοὺ πρωΐ

(1) καπνός· κατ' ἄλλον «κακὸς ἀγέρας» (2) σὰν δωμάτιο (3) Βορείως τῆς Ἀδριανουπόλεως παρὰ τὸ Καβακλὶ (4) δρόμοι στενοὶ (5) σκυλιὰ (6) ὑλακτοῦν (7) γενεά, οἰκογένεια (8) Περὶ τοῦ χωρίου βλ. σημ. (1) ἐν ἀρχῇ. (9) Σπίτι λέγεται καὶ ἰδιαιτέρως τὸ μέγα δωμάτιον, ὅπου διαμένει ἡ οἰκογένεια (10) ἐπήγαινε

θὰ (¹) σκουθῆτι, τὴν καλάθα αὐτὴ μὲ τοὺ χέρ´ νὰ σαλαντᾶτι (²), νὰ κνᾶτι τὰ παιδγιά μ. Ὁμέσα (³) ἔχου παιδγιά· ἂν δὲν τὰ κνᾶτι, λέει, γιὰ νὰ ἡσυχάσν τὰ παιδγιά μ, σᾶς κόφτου, λέει, τὴ ῥίζα τῆ σ῾πιτχιοῦ, θὰ σᾶς πιθάνου, λέει». Νοικουκύρς-κείνουν ἔδειξι ᾽ς τοὺ γείνουρουςλέει τν οἰκουγένειά τ᾽ οὖλν· «Ὅ,τ´ καιρὸ θὰ σκώνιστι τὴν καλάθα αὐτήνα νὰ τὴν σαλαντᾶτι μιὰ βουλά, νὰ τὴν κνᾶτι· ἔχου, Πανοῦκλα λέει, τὰ παιδγιά μ᾽ μέσα· νὰ μὴ τἀμπουδᾶτι, νὰ τὰ σαλαντᾶτι, νὰ κ᾽μούντουν (⁴) ᾽ς τοὺ ραχάτ (⁵) — Χρειάζουνταν πουλὺ γιὰ νὰ φᾶν τοὺν κόσμουν. — Κὶ νὰ τὰ πιτάξου, λέει, τὰ πιδγιά μ κὶ νὰ ζῆστι σεῖς».

Τοὺν κιρὸ ἀπ τὰ πέταξιν αὐτή, νοικουκύρς πῆ ᾽ς τὴν καλάθα κὶ κοίταξι μέσα νὰ δγιῇ τί εἶνι, κὶ μέσα βρίσκ᾽ αὐτά, τς Πανούκλας τὰ γινν᾽σίδγια, τὰ bοκλούκια (⁶). Γιαλωμένου (⁷) μέσα ἦιαν θὰν (¹) φουλιά. Κὶ πέταξαν αὐτὰ θὰ χιλ᾽δόνις, ποῦ ἔρdουν (⁴) κι ἀπιτοῦν τὰ π᾽λιά. Ὕστιρα σκῶθκιν ἀρρώστχια πουκεῖ, ἀλλοῦθι πάει.

Τὰ παλιὰ χρόνια ἦταν, ὡς ποῦ τὴμ πῆρι Φράγκους μέσα ᾽ς τοὺ σ῾ισ῾ὲ (⁸) καὶ τν ἔχ´. Κὶ τώρα ὅσις ἀρρώστχιες κι ἂν εἶνι μέσα ἰδῶ ᾽ς τὴ γῆς τὴν οἰκουμέν´ εἶνι τς Πανούκλας κὶ τς Χουλέρας ἀγέρας. ᾽Απόμν᾽ ἀγέρας ὄξου, κὶ τώρα οὔ, τοὺ κουρμί μ᾽ μὲ πουνάει, ἀγέρας ἀπόμνιν. Κείν᾽ Φράγκους τν ἔπχιασι· τν ἔβαλι σ᾽ ἕνα μιγάλου μπουκάλ᾽ μέσα κι ἀπὸ ψλὰ μὲ τάπα τὴν βούλλωσι κι ὡς σήμιρα εἶνι κεῖ μέσα βουλλωμέν᾽. Κείν᾽ γ᾽ Χουλέρα Φράγκους νὰ γ´ ξιβουλλώσ´, θὰ φάῃ τοὺν κόσμουν οὖλουν. Αὐτὰ κατὸν εἴκουσ´ χρονῶς κὶ δγιακόσια πράματα εἶνι. Ἤλιγαν ποὺ τότι μὲ μαλαματένιο στούπωμα τν ἔχ´ δεμέν´ μέσα ᾽ς τοὺ σ῾ισ῾έ.

4.

Οἱ χουχουbγιάδις.

(Κιουπλί· παρὰ Γ. Παπάζογλου, ἐτῶν 86).

Ἰγὼ ἤμαν ἓξ χρουνούς, ἅντα ἦρθιν ἡ τιλιφταία (⁹) Πανοῦκλα. Ἕνα ῾σπὶτ παλιὸ τότι πανταρρήμαξιν κὶ δὲν ἄφ᾽ναν κανέναν νὰ μπῇ.

(¹) θὰν = σάν (²) σαλαντῶ, σαλεύω, κουνῶ (³) Πιθανῶς κατὰ τὸ ὀμπρουστά, ὀπίσου, ἀπόξου, ὄξου (⁴) κοιμῶνται πρβλ. ἔρουντουν, ἔρdουν, χάντουν, ζισταίνουντουν (= ἔρχονται, χάνονται, ζεσταίνονται) (⁵) τουρκ. ἡσυχία (⁶) τουρκ. τὰ διὰ τὴν λοχείαν ἀπαιτούμενα (⁷) γιαλισμένο, καμωμένο σὰν γιαλί (⁸) τουρκ. φιάλη (⁹) τελευταία, 1842.

Ἰγὼ μπῆκα μέσα· εἶχι μνιὰ τσιντζιφιὰ κ' ἦταν φουρτουμέν' τσίντζ'φα μπῆκα κ' ἔμασα. Μὶ κατασκότουσαν ἀπ τοὺ ξύλου . . . Ἕνα προυῒ Κιργιακὴ βάν' ἡ μητέρα μ' ν' ἀνάψ' τὰ καντήλια, γλέπ' δγιὸ χουχουβάγες κάθουνταν 'ς τοὺ προυσκυν'τάρ, 'ς τὴ μνιὰ γουνιὰ ἡ μνιά, 'ς τὴν ἄλλ' γουνιὰ ἡ ἄλλ'. Τοὺ σ'πίτ κινούργιου· τότι ἔγινιν . . . «Νὰ τοὺ πανουκλιάρκου! πῆγι χτὲς 'ς τοὺ σ'πὶτ τοὺ Ζιαβρᾶ κὶ μᾶς ν ἔφιρι μ πανοῦκλα δῶ κὶ μᾶς ἔκαψιν οὔλνους, τοὺ τρισκατάρατου, τοὺ ἀλλοίθουρου!» Μὲ δάκρυα, μὲ φουνὲς μὶ καταριῶνταν· νά ταν δυνατὸ νά μι χάσουν. Οὑ πάππουζ ουμ ἦταν ἱερεὺς καὶ πνεματικὸς μάλιστα· πῆριν τὰ ἱερά τ' νὰ κάν' ἁγιασμὸν ἰκεῖ, ἴσους κὶ ξαλειφτῇ τοὺ κακό. «Βάλ' τώρα, μ' εἶπ' ἡ πάππους, τὶς χουχουβγιάδις νὰ σκαλίσ'ν πρῶτα τς γιαγιᾶς σ' τὰ μάτχια κὶ κατόπ' τς μητέραχ σ'». Αὐτὸς ἔρθουνταν ἀκόμα μὶ τοὺ πιτραχείλ' τ, κ' ἰγὼ παίρου τοὺ τλιάδ' (¹) κὶ χπῶ (²) γ' χουχουβάγια 'ς τοὺ πλατάρ. Ἔπισι κάτ κ' ὕστιρα τν ἔδισα μὶ τοὺ σκ'νί κὶ τν εἶχα ὥς ποῦ ψόφσι. Ἡ ἄλλ' ἔφγὶ ἀπ τοὺ τζάκ'.

5.

Ἡ γάτα.

(Μάντρα· παρὰ Τρ. Χατζοπούλου, 57 *χρουνῆ).*

Πὸ τς παπποῦδις τἀκοῦμι. Πανοῦκλα ἅμα ἔρουνταν, τοὺν κόσμουν τοὺν κίρτζῖν (³)· λίγου παράμιρα (⁴) ἔβγαιζαν ἕνα σ' ἀγκούρ (⁵), πρήζουνταν κὶ πέθνησκαν. Δὲν εἶχι κάνα γιατρικό. Γιὰ νὰ γλυτώσ'ν κόσμους, ἔθιβγαν (⁶) σ'ιαδῶθι σ'ιακεῖθι 'ς τὰ bαΐργια (⁷). Ἔρθουνταν μέρα πίσου 'ς τοὺ χουργιὸ κ' ἔπιρναν τοὺ ψουμί τς... Μνιὰ φουρὰ ἄργησαν κ' ἦρθαν καμνιὰ ὥρα νὰ βασιλέψ' νήλιους. Πῆγαν 'ς τὴν ἀχιργιῶνα νὰ ταΐσ'ν τὰ βόδγια τς, κτάζ'ν μνιὰ γάτα· ἴσ'αμι τοὺ bόϊ τς (⁸) τρίμα τόσου μακριμὰ νουρά εἶχι. Οὑ ἕνας λέει τοὺν ἄλλουν· «Συνουνόματι τί ν'ι δῶ!» Αὐτὸς εἶχι τὴ μαχαίρα τ' κὶ μὶ τὴ μαχαίρα τὴ χτύπ'σι· μόλις χτύπ'σι, χάθκ' ἡ γάτα. Ἔπειτα πῆραν ψουμί· εἶχάν καλύβγια πέρ' ἀπ τοὺ ῥέμα, πῆγαν. Τοὺ βράδ' αὐτὸς ἔβγαλι μνιὰ πληγὴ 'ς τοὺ πουδάρ τ. Τοὺ προυῒ αὐτνοί, «Κὶ δῶ μᾶς βρῆκιν» λὲν

(¹) τυλιγάδι (²) χτυπῶ (³) τουρκ. κατέστρεφεν (⁴) εἰς τοὺς γλουτοὺς (⁵) σὰν ἀγκοῦρι, πρήξιμον (⁶) ἔφευγαν (⁷) ῥάχεις, βουνὰ (⁸) τουρκ. ἀνάστημα, μέγεθος.

κὶ πῆγαν πιντακόσ῾ια βήματα μακριά, 'ς τῆς Κύραινας τοὺ γνῆμα (1) κ' ἰκεῖ ἔκαμαν καλύβγια. Αὐτὸς πέθανιν.

6.

῾Ο ντερβίσης μὲ ταρνί.

(Καβατζίκι· παρὰ Γ. Καφετζῆ, ἐτῶν 65).

'Σ τοὺν κάμπου χαμπλὰ (2) ἦταν ἕνα χουργιὸ τούρκικου, 'Αρχὰν Τσιουσμὲ τό λιγαν. Μνιὰ μέρα ἕνας dιρβίσ'ς πιρνοῦσιν ἀπουκεῖ, εἶχιν κ' ἕν' ἀρνὶ τουκατόπ τ'. Αὐν'οὶ (3) οἱ χουργιαν'οὶ θέλ'σαν νὰ πὰ νὰ τοὺ πάρ'ν τἀρνί· τοὺ πῆραν κι ὅλα γιά! Λοιπὸν αὐτὸς ἡ dιρβίσ'ς ἔκανι πῶς δὲν τού δγι. Πέρασι πάει, τηράζ', τἀρνὶ δέν εἶν του. Παιαίζ' (4) κὶ στέλλιν' τὴμ Πανοῦκλα κὶ τοὺ ῥήμαξιν τοὺ χουργιὸ bίτ. Τώρα εἶνι δικό μας χουράφχιο.

Αὐτὸς ἡ dιρβίσ'ς ἦταν Πανοῦκλα κ' ἐπειδὴς τοῦ πῆραν τἀρνί, τοὺ κατάστριψιν τοὺ χουργιό.

7.

῾Η φουτχιά.

(Μάντρα· παρὰ Τρ. 'Αδάμ, ἐτῶν 58).

Εἶχαν τρουμάξ' ἀπ τὴμ Πανοῦκλα κ' ἦταν ὄξ' ἀπ τοὺ χουργιό. Κοίταζαν μνιὰ φουτχιὰ πράσιν' κὶ κόκκιν' ἔμπινιν ἀπόξου ἀπ τοὺ bατζιά (5). ῞Οπχιους ἔθιβγι, (6) γλύτουνιν. Σ῾κότουναν τὰ σ῾κ'λιά. 'Αρνίθ δὲν κρατοῦσαν κουντά. Πέτνους νὰ μὴ λαλήσ', σ῾κ'λὶ νὰ μὴ gαβίξ' (7)· ἄκουγ' ἡ Πανοῦκλα κὶ πάϊζιν (8), τς ξιπάτουνιν.

8.

Τὸν καιρὸ τῆς Πανούκλας.

(Δογαντζί· παρὰ Πολυχρόνη Μόσχου, ἐτῶν 60).

Μᾶς τοὺ χουργιὸ ἦταν οὐχτακόσχια σ῾πίτχια, μὰ χάλασιν ἀποὺ πανοῦκλα. ῏Ηταν ρ'μάν' πιρσὸ (9) κ' ἔφκαν (10) κόσμους 'ς τὰ ρ'μάνια μέσα. ῞Ενα κιούπ' βρήκαμι μπόσ῾κου (11), τὴμ πανοῦκλα τὸν κιρό

---

(1) μνῆμα (2) χαμηλά (3) αὐτοί, αὐτν οἱ, αὐν'οί (4) παγαίζει, πηγαίνει (5) μπατζιάς, μπατζιατζῖκους καὶ φεγγίτς', παναθύρ ἡ ἐπὶ τῆς στέγης μικρὰ ὀπὴ διὰ τὸν φωτισμόν, κλειομένη διὰ κεραμίδος (6) ἔφευγε (7) γαυγίση (8) πάγαιζε, ἐπήγαινε (9) ρουμάνι περισσό, δάσος μεγάλο (10) ἔφυγαν (11) ἄδειο.

ἤταν· παρ'ίχουναν θρουφὲς (1) μέσα. Ἔρθουνταν νύχτα κ' ἔπιρναν θρουφή. Γιὰ νὰ μὴ μουλέψουν, νὰ μὴ τοὺν δγῇ ἡ ἀστενὴς ἡ ἄλλους κὶ μουλέψ', γιὰ τ' ἰκείνου ἔρθουνταν νύχτα. Νιρὰ δὲν ἔπιρναν ἀπ τὰ πγιάδγια (2). Ἔβραζαν στάργια, καλαμπούκια κ' ἔτρουγαν.

Γιατροὶ τν ἔπχιασαν 'μ Πάνουκλα· τὴν βρῆκαν τ' αὐτό τς.. Ξανὰ δὲ βγῆκι· τέτχιου χουλ'κὸ (3) δὲ βγῆκιν. Τς ἔπχιανιν ἀπ τοὺ λιμό, πρήζουνταν 'ς τ' αὐτί· δὲ βαστοῦσιν 'ς τς εἰκουστέσσιρ'ς. Γιὰ τ' ἰκείνου λέν «Νὰ σι χπήσ' (4) Πανοῦκλα 'ς τ' αὐτί!»

Πόμνεισκαν ἀπαράχουτ'. Κανεὶς δὲμ πήιζιν κουντά. Κακὸ μόλιουμα. Ἔλιους δὲν εἶχιν.

Ὕστιρ' ἀπ τὴμ Πανοῦκλα, Ντιλιμπάσ'δις (5) βγῆκαν· δγιάϊρναν (6) μὶ τὰ dαβούλια (7) χουργιὸ σὶ χουργιό. Ποῦθι πιρνοῦσαν, ἔθιβγαν (8) πάλι κόσμους 'ς τὰ bαΐργια. Εἶχαν dαϊρέδις· dάμπαρ, dάμπαρ, ἄκουγαν τἄλλα τὰ χουργιὰ κ' ἔθιβγαν.

9.

Τὰ θανατικὰ μέσα 'ς τὸ κουδούν'.

(Καρὰ Μπουνάρ· παρὰ Κ. Γκρόντογλου, ἐτῶν 72).

Θανατκὰ ἦρθαν, χουλέρις ἦρθαν, πανοῦκλα.

Γὼ γ' χουλέρα τριῶ χρονῶς ἤμαν· μὲ πῆραν 'ς τοὺ bαΐρ (9) κ' ἔφκαν (8). Ἕνας γιννῆθκι τότι 'ς τοὺ bαΐρ κὶ τοὺν εἶπαν Μπαΐρα. Κείνους ἀποὺ πχιάνταν, τοὺν ἄφναν κι ἀκόμα πάιναν. Πέθνησκιν ἕνας, δὲμ πάινιν κανένας κουντά τ. Ἀχαμνὴ ἀστένεια. Νὲ (10) γιατροί ἦταν, νὲ γιατρικά. Καμπόσνους κὰτ γιόμα τς ἀπουλνοῦσαν. — Παπποὶ (11) μουλουγοῦσαν, αὐτὴ Ἀγγλία, αὐτὴ τν ἔκουψι. Ποῦ ξέρου ποὺ τί ν'ἡ γρών'σι (12) κὶ ν ἔπχιασι· τν ἔκλεισι σ' ἕνα μιγάλου τούτς (13), κ'δούν', ν'ὴ βούλλουσι κειμέσα, ξικόπκι. Χὲμ μ Πανοῦκλα, χὲμ γ' Χουλέρα (14). Πανοῦκλα, Χουλέρα ἀδέρφια εἶνι κεῖνες. Σμαζῶχκι κόσμους 'ς τοὺ μέρους τς, ραχάτιψαν (15) τὰ χουργιὰ κὶ πλήθιναν κόσμους.

---

(1) τροφὲς (2) πηγάδια (3) χολικό, σπυρὶ (4) χτυπήσῃ (5) Ντελιμπάσιδες (6) δγιαέρνω, γυρίζω, περιφέρομαι (7) τουρκ. ὄργανα (8) ἔφευγαν· *ἔφκαν*, ἔφυγαν (9) ῥάχις, βουνὸ (10) οὔτε-οὔτε (11) Παππαῖοι-παπποί, Γενιτσαραῖοι-γενιτσαροί, νουματαῖοι-νουματοὶ (12) γνώρισε (13) τουρκ. κουδοῦνι (14) καὶ τὴν Π. καὶ τὴν Χ. (15) ἡσύχασαν.

10.

Ὁ ἀγέρας τῆς Πανούκλας.

(Τσαουσλί· παρὰ Δρόσου Μπουγούδη, ἐτῶν 62).

Πανοῦκλις ἦταν τότι. Ἔρουνταν μέσα 'ς τοὺ χουργιό, ἀρρώστιναν δγιὸ τρεῖς, πέθιναν· ὕστιρα σκώνουνταν μαχαλᾶς, ἔθιβγι (1), πάαινι 'ς τοὺ bαΐρ. Ἔπαιρνι καθένας πό να ῥεματούδ, σ'ιακεῖ κάθουνταν. Γιὰ νὰ γλυτώσ' τὴμ ψ'ή, (2), παραχουροῦσι πὸ τοὺ χουργιό. Κοίταζαν νὰ μὴμ πχιαστῆ κανένας. Ἀρρώστινι κανένας, τελείουνιν, ἄφ'ναν τοὺ μέρους, παγαῖναν κεῖθι. Πάαινι πάλ' ἡ Πανοῦκλα, χποῦσι (3) κανέναν· «bρὲ κὶ δῶ μᾶς ηὗρι Πανοῦκλα!» Ἔθιβγαν πάλι ποκεῖ, πάαιναν σ' ἄλλου bαΐρ. Ὅπους ἀπ τς Γενιτσαροί, ἔτσ' κι ἀπ τὴμ Πανοῦκλα.

Σοὺ Ὀτζάκ' χουργιό ἦταν· δῆθεν ἀπ τὴμ Πανοῦκλα bάτ'σι (4), χάθκ' ἡ κόσμους, ζῆβσι (5) κὶ τοὺ χουργιό. Τώρα μαναὰ (6) Παλικλήσ ἔχουμι κεῖ κὶ κάθε χρόνου τν Ἁγιὰ Τριάδα πᾶμι κεῖ, κάνμι ἁγιασμὸ κὶ κόφτουμι κὶ καναδγιὸ ἀρνάκια τρυφερὰ ἀπὰν 'ς τὰ χουρταράκια, γιὰ τὴ γεία. Ἅμα δὲν κόψουμι, μᾶς ἀκλουθάει ἀστένεια. Τὰ φέρνουμι ὕστιρα 'ς τοὺ χουργιό, τὰ μαϊρεύουμι κὶ τὰ μοιράζουμι...

Παππαῖοι ἤλιγαν, δῆθεν ἡ Φραγκιὰ τὴν ἔβαλι μέσα 'ς τοὺ σ'ισ'ὲ (7) καὶ τὴ σφάλ'σι κὶ τώρα δὲν ὑπάρχ', μὸν ἀγέρας τς ἀπόμνι, πὸ παλιὸν κιρό. Κι ἄμ' ἀρρουστήσ' κανένας, λένε, ἀγέρας τῆς Πανούκλας εἶνι....

11.

Κλείδωμα καὶ σταύρωμα χωριοῦ.
Μονομερίτικο πουκάμισο.

(Κορουτζί· παρὰ Π. Πάλλα, ἐτῶν 67).

'Σ τὴμ Πανοῦκλα, τοὺν κιρὸ ποῦ ταν 'ς τὰ παλιὰ τὰ χρόνια κὶ δούλευι χουλέρα, συνεννουῆθκαν κόσμους, τοὺ χουργιὸ ἰδῶ τί νὰ κάμ'ν. Παπποῦδις τά λιγαν, bαbάδις μας τό καμαν γιατρικό.

Σαράντα γ'ναῖκις προυτουστέφανις, μὲ πρώτου στιφάν' (ὄχ' μὲ

(1) ἔφευγε (2) ψυχή, ζωή (3) χτυποῦσε (4) ἐχάλασε (5) ἔσβησε (6) μοναχὰ (7) τουρκ. φιάλη.

δγιό, ὄχ΄ χήρα) ἕνα βριδ΄ μαζεῦκαν, καὶ μάλιστα σὲ τούτου τοὺ σ῾πίτ κ᾽ ἔμασαν βαμπάκ΄, τοὺ ἔβγαλαν ἀπ τοὺ τσικρίκ΄ (1), καθάρσαν τοὺ σ῾πόρου κὶ τοὺ στοίβαξαν μὲ τοὺ δόξα, ἕνα δοξάρ κι οὖλες goυλιόμπαρις (2)· νὲ πκάμσου, νὲ (3) χιούτς (4) τίπουτα· σ᾽ ἕνα σ῾πίτ μέσα μαζουμένις· ἄντρας μάντρας δὲν εἶχι μέσα. Ἄλλ΄ στοίβαζι κι ἄλλ΄ ἔγνιθι κι ἄλλ΄ γίδιαζι, σύρτα φέρτα τὰ γνέματα κεῖνα κὶ καλάμζαν ἄλλις κὶ τοὺ γύφαναν ᾽ς τοὺν ἀργαλειό· ὅσου νὰ φέξ΄ μνιὰ νύχτα αὐτὸ ἔγινι. Τό καμαν ἕνα πκάμσου, τό ραψαν θὰν σακκούλ΄, νὰ πιρνάη πουπὰν ὥς κάτ, gυιντιρμέ (5)· χώρς μαν΄ίκια, bόσ῾κου (6) θὰ σακκούλ΄ τρυπμένου, νὰ πιράσν οὗλους οὑ κόσμους, μικροὶ μιγάλ΄.

Κ᾽ ἕνας σιδερᾶς, dιμιρτζῆς, μὲ τ dιμιρτζίαινα d γυναῖκα τ, κι ἀκείν΄ goυλιόμπαρ, ξεντύνατ΄ ἔκαμαν μνιὰ κλειδουνιὰ τν νύχτα ᾽ς τοὺ dιμιρτζίδκου (7). Ἡ γ΄ναῖκα τραυοῦσι μ΄χάνια (8) κι οὑ dιμιρτζῆς ἔφκιανι τὴν κλειδουνιά.

᾽Απ τ᾽ ἰκείνου τοὺ γνέμα (9) πὄφκιαξαν τοὺ πκάμσου εἶχαν κ᾽ ἕν᾽ ἀδράχτ΄ γνέμα, ὅσου χρειασθῆ νὰ τ᾽λίξ᾽ν τοὺ χουργιὸ ἀπόξου. Κὶ τού φιραν λόυρα λόυρα τοὺ γνέμα ποὺ μνιὰν ἄκρια τοὺ χουργιὸ κὶ τοὺ ντάμουσαν, τοὺ κουμπόδισαν ἰκεῖ κὶ τοὺ κλείδουσαν κείνου τοὺ ῥάμμα (10) κεῖ μὲ κείν΄ τὴν κλειδουνιά, νὰ μὴ μπαίν΄ μέσα ἀρρώστχια. Ἦταν ἀλλοῦθι ἀρρώστχια καὶ νὰ μὴν ἔρθ΄ μέσα. ᾽Αποὺ μνιὰν ἄκρια πάλι τοὺ χουργιὸ ὥς τν ἄλλ΄ μέσ᾽ ᾽ς τ μέσ΄, ἀπὸ τούτην τὴ μέσ΄ πάλι ὥς τν ἄλλ΄ σταυρουτά, θὰ πάρν δγιὸ νουμάτ΄ ἕνα ζιβγάρ΄ βόδγια κ᾽ ἕνα ἄλιτρου (σαbάν΄) (11) κ᾽ ἕνας θὰ σέρν΄ τὰ βόδγια κεῖνα κ᾽ ἕνας θὰ πχιάν΄ τἄλιτρου κὶ μὶ τἄλιτρου τὴ γῆς θὰ τὴν gαρτσανάει (12) σταυρουτά, θὰ σταυρών΄ d γῆς ἀπὸ βουργιὰ ᾽ς τὸ νότου, ἕνα ἔτσ΄ | κ᾽ ἕνα ἔτσ΄ — (+), θὰ σταυρώσ΄ τοὺ χουργιό. Γύρου γύρου δὲ θὰ πάῃ· γύρου εἶνι τοὺ γνέμα. Κλειδών᾽ν τοὺ χουργιὸ κὶ τοὺ σταυρών᾽ν μέσα κὶ δὲ μπαίν΄ ἀρρώστχια μέσα.

Τὴ νύχτα οὗλους οὑ κόσμους ἀπέρασαν ἀπ τ᾽ ἰκείνου τοὺ πκάμσου. Κὶ τοὺ πκάμσου αὐτὸ μαν΄ίκια δὲν εἶχι· τό βασ῾κιν (13) ἕνας ἀπου-

(1) τουρκ. ἐκκοκιστικὸν μηχάνημα (2) γυμνὲς (3) τουρκ. οὔτε-οὔτε (4) χίτς, καθόλου (5) τουρκ. ὅ,τι φοριέται ἀπὸ πάνω (6) εὐρύχωρο (7) σιδεράδικο (8) φυσερὰ (9) νῆμα (10) κλωστή, νῆμα (11) εἶδος ἀρότρου· ἄλλο λέγεται πλοῦχος, τὸ μεγαλύτερον (12) χαράσσει (13) ἔβαζεν.

πὰν κὶ τό βγιζιν (1) ἀπουκάτ. Θὰ νὰ τοὺ παίρ' ἄλλους καὶ δὲ θὰ νὰ πουμείκ΄ (2) ἕνας ἀπέραστους· μκρός, τρανός, γ'ναῖκις, gζάν'ια (3) θὰ νὰ πιράσ'ν οὖλν'. Ἕνας ἅμα πουμείκ' ἀπέραστους, δὲ γέντι ἀρρουστ'κό. Τό χαν σ' ἕνα σ'πίτ μέσα καὶ πάγαιζαν οὖλ' κι ἀπιρνοῦσαν, θὰν τὰ πρόβατα 'ς τὴ στρουῦγκα. Πὸ ἕνα μέρους πάγαιζαν· π' ἀλλοῦθι σέβαιναν κι ἀπ' ἀλλοῦθι ἔβγαιναν, νὰ μὴ μολεύῃ (4) ἕνας πὲ τοὺν ἄλλουν, νὰ μὴν ἀνταμώντουν κι ἀμολεύουν. Ξεντύνταν κι ἀπιρνοῦσαν τοὺ πκάμισου. Καὶ κείνου τοὺ πκάμσου τό ρῆξαν σ' ἕνα τζαdὲ (5) ὄξ' ἀπ τοὺ χουργιό.

Πρὶν νὰ ἔρθ' ἀρρώστχια τά καμαν αὐτὰ καὶ δὲν ἦρθι χουλέρα κὶ σώνουνταν. Κὶ κείνους πὄπχιανι τἀλέτρ΄ κὶ κείνους ἀπ' ἔσιρνι τὰ βόδγια κὶ κείνους gουλιόμπαρους. Εἶχι νὰ κάμ' ἡ gουλιομπαριά (6). Οὖλ΄ τά καμαν gουλιόμπαρα κι ἀρρώστχια δὲν ἦρθι μέσα. Αὐτὰ εἶνι δγιακόσ'ια, πιντακόσ'ια χρόνια μασάλια (7). Πό τς παππαῖοι τά κουγα κ' ἰγώ.

12.

Τὸ ὄργωμα τῆς Ἀράκλειας.

(Ναίμονας· βλ. Γ. Μέγα, Θυσίαι ταύρων κλπ. ἐν Λαογρ. Γ΄ 157 σημ.)

α΄. Οὖλο οἱ ἄdροι πέθνησκαν· πάdα τριαdαϊννιὰ ἦdασ', σαράdα δὲ γένταασ'· τὰ χώματα δὲν ἦdασ' καλά. Νούν'σαν (8) τότες καὶ χίρσαν νὰ ὀργών κάθε χρόνο γύρου γύρου 'ς τὸ χωργιὸ μὲ τὰ βόδια κ' ἔτσ' ἔπαψ' ἡ ἀρρώστια. Μὰ σὰ πλήθαιναν, δὲ μόνιασαν νὰ ὀργώσν καὶ πέθνησκαν πάλ΄ οἱ ἀνθρῶπ. Γι' αὐτὸ γύστερας ἔφυγαν πεκεῖς καὶ πάησαν 'ς τὸ Κότζακο . . .

β΄. b' ἀgγὴ (ἀπὸ ἀκοὴ) τό χω κ' ἐγὼ πὸ τς παλιοί· ζεύγανε δυὸ μαῦρα βόδια, νά ναι πὸ μνιὰ μάννα, ἀδρέφια· τἀργαλεῖα γένтασ' οὖλα ἀνάποδα (τὸ πὰμ τό βαζαν κὰτ καὶ τὸ κὰτ τό βαζαν πὰμ) κ' ἔκαμναν ὅλο λόγυρα 'ς τὸ χωργιὸ μνιὰν αὐλακιά, ἕνα ὀργώσιμο, κ' ἔκοφτ' ἡ ἀρρώστια. Μὰ μνιὰ χρονιὰ δὲν ἤξεραν ποῦ ταν μέσα ἡ ἀρρώστια κι ἅμα ὤργωσαν πόμνε μέσα ἡ ἀρρώστια καὶ πέθαιναν.

---

(1) ἔβγαζεν (2) ἀπομείνῃ (3) βυζανάρικα, βρέφη (4) μολύνεται (5) τουρκ. δρόμος δημόσιος (6) γυμνότης (7) παραδόσεις (8) ἐσκέφθηκαν.

Πολλὲς φορὲς χαλάσκε, μὰ τώρα δὲ gζαναγένκε· πρισσὸ ([1]) ἦdαν καλὸς τόπος· γένται καλὰ ζῶγα κειπέρα.

13.

Τὸ αὐλάκι τοῦ Σαρασλάρ.

(Μάντρα· παρὰ Τριανταφύλλου Ἀδάμ, ἐτῶν 58).

Ἀ τοὺ Σαρασλὰρ κουντὰ 'ς τοὺ Βιλιστίνου ἦταν πρόσφυγ' ἀπ τοὺ Μιγάλου Μαναστήρ. Λοιπὸν κεῖ γύρου 'ς τὴ γρίππ' πέθνησκαν κόσμους· 'ς τοὺ Σαρασλὰρ δὲν ἦρθιν ἀρρώστχια. Εἴχαμ' ἀκουστά, ὅτ 'ς τὰ παλιὰ τὰ χρόνια εἶχαν τραυήξ' αὐλάκ' μὶ προυτάρκα ([2]) μουσκάργια· μνιὰ γυρουβουλιὰ τό φιραν τοὺ χουργιὸ μὶ τἀλέτρ κὶ προυφυλάχκ' οὐ τόπους.

14.

Τὸ γκαίνιασμα τοῦ χωριοῦ.

(Χούνη Εὐρυτανίας· παρὰ Ἀν. Ἐμμανουήλ, ἐτῶν 60) [3]).

Τοὺ γκαίνιασμα γίνουνταν μὶ διπλάρκα ([4]) μ'σκάργια κὶ μὶ ζ'γάλιτρα ([5]) ἀσ'μένια. Τό κλειγαν ἕνα γύρου τοὺ χουργιὸ μὶ τὰ μ'σκάργια ζιμένα. Τοὺ κλείσ'μου γίνουνταν μὶ μνιὰν αὐλακιὰ μ'κρὴ κὶ κεῖ π σταμάταγαν κ' ἔκλεινι τοὺ κλείσ'μου, τά θαφταν ζουντανά. Κ' ὕστιρα, ἅμα χώνιβαν ([6]) καλά, τὰ πήγιναν 'ς ν ἰκκλησιά, τὰ δγιάβαζαν ἀπκάτ ἀπ τν ἁγιὰ Τράπιζα κὶ τὰ πήγιναν 'ς τοὺ κοιμητήργιου. Τοὺν κιρὸ ποῦ μαν θιλουντὴς 'ς τὴν Κακουπλεύργια τς Καλαμπάκας, ἀπόξ' ἀπ ν ἰκκλησιὰ βρῆκα ἕναν τάφου κ' ἦταν ἀπ τὰ μσκάργια, ποῦ γκήνιασαν τοὺ χουργιό.

15.

Τὸ γκαίνιασμα τῆς Παλιοχούνης.

(Χούνη· παρὰ Σπ. Ἐμμανουήλ, ἐτῶν 65).

Τὴμ Παλιοχούν' τὴν γκαίνιασαν — τό λιγι οὐ Γιρουθανάσ'ς οὐ Τσάκαλους — κὶ γιὰ ταύτου δὲν τὴμ πείραξι βλουγιά. Τοὺ γκαίνιασμα ἔγ'νι μὶ δγιὸ μσκάργια διπλάρκα κὶ μὶ ζ'γάλιτρα σιδερένια. Ἤφι-

---

[1]) πρίν, ἄλλοτε ([2]) προυτάρς, πρωτογόνατος, πρωτότοκος. ([3]) Τὴν παράδοσιν ταύτην, ὡς καὶ τὰς κατωτέρω ὑπ' ἀριθ. 15. 19. 21, ὀφείλω εἰς τὴν καλωσύνην τοῦ κ. Γ. Ἐμμανουήλ, δημοδιδασκάλου, ὁ ὁποῖος τὰς κατέγραψε τὸν παρελθόντα Σεπτέμβριον ἐκ τοῦ στόματος τοῦ πατρὸς καὶ τοῦ θείου του. ([4]) δίδυμα μοσχάρια ([5]) ζυγὸς ἀρότρου ([6]) ἔλειωναν.

ραν ἕνα γύρου τοὺ χουργιὸ κι ἅμα ἔκλεισ' οὑ γύρους αὐτὸς μὶ τὰ μσκάργια ζιμένα, τά σφαξαν κὶ τά θαψαν μαζὶ μὶ τὰ ζ'γάλιτρα. Μιτὰ λίγον κιρὸ τὰ ξιχώνιασαν (1), ὅπους κάν κὶ τς ἀνθρώπ', πῆγαν τὰ κόκκαλα 'ς ν ἰκκλησία, τὰ πέρασαν ποὺ σαρανταλείτουργου κ' ὕστιρα τά βαλαν 'ς τοὺ κοιμ'τήργιου. — Λὲν ποῦς τὰ μσκάργια αὐτά, ὡς ποῦ νὰ τιλειώσ'ν τοὺ γύρου, ψουφοῦσαν — ἦταν μ'κρὰ κὶ δὲ βαστοῦσαν — κ' ἔτσ' τά θαφταν. Λὲν πάλι πῶς, ἂν δὲν ψουφοῦσαν, τὰ ἤφιρναν πουλλὲς βόλτις (2) ὡς ποῦ νὰ ψουφήσουν. Ἔχ' οὐφέλεια τοὺ χουργιὸ ἀπ τοὺ γκαίνιασμα· βαργειὲς ἀρρώστγις δὲν πέφτουν, βλουγιά, χουλέρα, πανοῦκλα. Δὲ θμᾶμι (3) νά πισι βαργειὰ ἀρρώστγια 'ς τὴμ Παλιοχούν'.

16.

Ἡ θυσία τοῦ δαμαλιοῦ.

(Πασμακτσί· παρὰ Κὺρ Γιώργη, ἐτῶν 65).

Δώδικα χρόνια πανοῦκλα ἔπισι δῶ· θέρισι κὶ θέρισι. Μᾶς τοὺ χουργιό μας τότις καταστράφκι. Ἔθιβγαν (4) κόσμους 'ς τὰ β'νά. Ἐς τὰ χουράφια εἶνι κιούπια μιγάλα· τὰ γιόμοζαν ῥοῦχα. Ἔχ' κὶ πουλλὰ μνημόργια. Κατσιβέλ' παράχουναν τότι· μόν τς κατσιβέλ' δὲν ἔπχιανιν ἀστένεια. Ἔτσ' ἤλιγαν παπποῦδις.

Ἰδῶ· ἦταν Μπόζμπελιὰτ μνιὰ γενιὰ κι οὑ στρατὸς οὑ τουρκ'κὸς σκότουσαν τοὺν ἄντρα τς. Ὕστιρας οὐνειρέφκιν αὐτὴ ἡ γριά· «Ἕνα δαμάλ' κόκκ'νου θὰ τοὺ κόψτι» εἶπιν. Κουρbάν' (5) τό καμαν κὶ σ'κῶθκιν ἡ Πανοῦκλα πουμέσ' ἀπ τοὺ χουργιό. Δώδικα χρόνια βάσταξιν ἡ πανοῦκλα.

17.

Τὸ βούλλωμα τῶν δένδρων.

(Κιουπλί· παρὰ Γ. Παπάζογλου, ἐτῶν 86).

Ἀριστουτέλ'ς γιατρός, οὑ πάππους τ Παπαθιουδόσ' βούλλουσιν τὰ δέντρα, γιὰ ν' ἀπουξενώσ' τν ἀστένεια. Σὶ κάθι σταυρουδρόμ' ὅπ' ἦταν δέντρου, 'ς τ ἰκείνου τοὺ δέντρου θανὰ βάλ' ὕψουμα κὶ θανὰ τοὺ βουλλώσ'. Κ' ὕστιρα τοὺ ηὐλαβοῦνταν νὰ μὴν κόψουν κλουνάρ' γυναῖκα, ἄντρας ἀπιρνοῦσαν, ἔκαναν τοὺ σταυρό τς· ἦταν ὑψουμένου δέντρου. Κείνους τὰ ὕψουσιν γιὰ τὴμ Πανοῦκλα.

---

(1) ἐξέθαψαν (2) γύρους (3) ἐνθυμοῦμαι (4) ἔφευγαν (5) τουρκ. θυσία.

18.

Τὸ ὕψωμα τῶν δένδρων.

(Κωστῆ· παρὰ Παράσχου Μπαρμπάκη, ἐτῶν 66).

Ἂν ἔρουνταν ἀστένεια ἀχαμνή, γύριζαν τοὺ χουργιὸ κ᾽ ὕψουναν τὰ δέντρα. Κὶ μεῖς φέρνουμι ἀπ τὴν Κουρνουφουλιὰ τὸν ἅγίον Χαραλάμπο, γυρίζουμι λόϋρα τοὺ χουργιὸ μὶ παράκλησις κ' ὑψώνουμι τὰ δέντρα. Λόϋρα τοὺ χουργιὸ τέσσιρα δέντρα ὑψώνουμι. Βγαίζ' οὑ παπᾶς φλουΐστιρου([1]), τρυποῦμι τοὺ δέντρου μνιὰ τρῦπα μὶ τν ἀρίδα([2]) κὶ βάζμι τοὺ φλουΐστιρου μέσα· βάζμι κ᾽ ἕνα ξύλου πάν, τοὺ βουλλῶνμι νὰ μὴν τοὺ παίρ᾽ ἡ βρουχὴ κὶ πειράζιτι. Αὐτὸ τοὺ καβάκ' ([3]) ὑψουμένου εἶνι. Ἀπ τὰ ὑψουμένα δέντρα δὲν κόφτουμι ξύλα· κὶ νὰ ξεείρουν ([4]) τὰ dάλια ([5]), δὲμ παίρ κανένας, φοβούντουν.

19.

Τὸ γκαίνιασμα τῆς Γόλιανης.

(Χούνη· παρὰ Ἀναστ. Ἐμμανουήλ, ἐτῶν 60).

Τὴ Γόλιαν' τὴ γκήνιαζαν τὴ Διφτέρα τς Λαμπρῆς. Ἰγὼ ἤμουνα οὐχτὼ χρουνῶ πιδί. Οὑ παπᾶς βγῆκι μὶ τς εἰκόνις, τὶς ἤφιριν ἕνα γύρου 'ςτοὺ χουργιὸ μὶ ὕψουμα 'στὰ χέργια. Ἕνα γύρου 'ςτοὺ χουργιὸ σὶ κάθι πινῆντα μέτρα ἢ κὶ λιγώτιρου ἢ κὶ πιρσότιρου, ὅπ βρῆσκαν κλαρί (= δέντρου, πουρνάρ, φιλίκ), τοὺ τρ'ποῦσαν μὶ ν ἀρίδα κ᾽ ἔβαναν μέσα ὕψωσ'. Γι᾽ αὐτὸ τοὺ χουργιὸ δὲν τοὺ βαρεῖ χαλάζ'. Τὰ κλαργιά, ποῦ ὕψουναν, δὲν τὰ χαλοῦσαν καμνιὰ φουρά. Ὑψουμένα κλαργιὰ βρίσκουντ᾽ ἀκόμα 'ς τὴν Κ᾽φάλα.

20.

Ἡ Ἀβλουγιά.

(Κωστῆ· παρὰ Παράσχου Μπαρμπάκη, ἐτῶν 66).

Μένα τοὺ πιδί μ᾽ ἀρρώστσιν ἀπ τ αὐτὴν τν ἀρρώστχια. Ἔστρουσα τοὺ τραπέζ' 'ς τοὺ κιφάλ' τ κουντά, ἔβαλα κ᾽ ἕνα σωμόν' ([6]), γλυκὸ ([7]) κὶ χαλβᾶ. Ὅντα ξυπνοῦσιν τοὺ πιδί, ἤγλιπιν, ἀπ τοὺ σινὶ ([8]) σκώνουνταν, ἔβγαιζαν ὄξου κὶ τοῦ λιγαν· «μὴ φουβῶσι· dίλμα ([9])

([1]) ὕψωμα ἀπὸ πρόσφορο ([2]) τρυπάνη ([3]) λεύκη ([4]) ξεγείρουν, πέσουν ([5]) κλάδοι ([6]) ψωμί, σωμόνια-ψωμιὰ ([7]) ζάχαρη, μέλι ([8]) μεγάλο χάλκινο ταψί, ποῦ στρώνεται καὶ σὰν χαμηλὸ τραπέζι ([9]) τουρκ. ἐφ᾽ ὅσον.

ἔχουμι τραπέζ', τρῶμι, πίνουμι». Ἔτσ' ἤγλιπιν· ἡ 'Αβλουγιά τ' ἦταν κ' ἦταν 'ς τοὺ γλυκό, 'ς τὴν καλουσύν'. Τρεῖς ἀδιρφάδις τὰ λέν. Αὐτοὶ ἡ ἀρρώστχια τς ἕνα εἶνι· 'Αβλουγιά, 'Αστράκα ([1]), Κεχρίτς ([2]). 'Στ' αὐτὴν τν ἀρρώστχια αὐτὸ χρειάζουνταν· γλυκὸ νὰ ἔχ'ς 'ς τοὺ κιφαλάκ' τ'· τίμιους τόπους νὰ εἶνι, παστρικὸς τόπους. Κὶ κόσμους νὰ μὴμ παγαίζ' νὰ τοὺ δγιῇ· ξένους ἅμα τοὺ δγιῇ, ματχιάζιτι, βασκαίνιτι. Κὶ 'ς τὴν κάμαρα οὔτι στιὰ ([3]) θὰ εἶνι οὔτι τίπουτας· ἀλειμμένου, παστριμένου. Σαράντα μέρις, ὅσου νὰ γιάν' τοὺ πιδί, κείν' κλουροῦδα ([4]) φ'λάει 'ς τὴ θύρα πίσου σκαλουμέν' κὶ κάθι βράδ' τὴ βουτᾷς 'ς τοὺ γλυκό, 'ς τοὺ ζάχαρ, 'ς τοὺ μέλ'. Παιίζ' ἡ baboῦδα ([5]) ἰκεῖ 'ς τὴ θύρα κὶ τοὺν εὐλουγάει, δὲ θυμών'· τῆς φέριτι καλό. Ἔριτι ([6]) δῶ, γλέπ' τσαλιά ([7]), βρουμάδα εἶνι; θμών'· παιίζ' 'στ ἰκείνου, εὐχαριστιῶτι, τοὺ σ'κών'. Θὰ ἔχ' κὶ βαμπακάκ' λίγου 'ς τοὺ κιφάλ' τ. Κι ὅσου νὰ τς κάμ' σαράντα μέρις, τοὺ ῥούχου τ νὰ μὴν τοὺ βάλ'ς 'ς τοὺ ζιστὸ τοὺ νιρό· μὶ κρύιου τοὺ πλέν'ν. 'Ασκανίζ' ([8]) 'Αβλουγιὰ πάλι. Ἔχ' φλόγα μέσ' 'ς τὴν καρδγιά τ· κι ἅμα τοὺ βράσ'ς, κορών' ([9]) ἡ καρδγιά τ μέσα, πεθαίν'.

21.

Οἱ ἀρρώστγιες.

(Χούνη· παρὰ Σπ. 'Εμμανουήλ, ἐτῶν 65).

Ἅμα ἔρχουντι πουλλὲς ἀρρώστγις μαζί, παρουσιάζdι πουλλὲς γ'ναῖκες ὄψις ὄψις 'ς τοὺν ὕπνου. Κ' ἡ βλουγιὰ εἶνι γ'ναῖκα. Γιὰ τ βλουγιὰ κόβ'ν τὴ συγκοινουνία, δὲ βράζ'ν τὰ ῥοῦχα, οὔτι τὰ φαγειά. Κὶ 'ς τὰ πράματα ([10]) ἅμα πέσ' ἀρρώστγια 'ς τοὺ γειτουν'κὸ τοὺ χουργιό, φουνάζνι γλήγουρα τοὺν παπᾶ κὶ δγιαβάζ' τς ἰξουρκισμοὶ κὶ τὰ δώδικα ἰουθινὰ ([11]) βαγγέλια.

([1]) Ὀστρακιὰ ([2]) ἄλλη ἐξανθηματικὴ νόσος ([3]) ἑστία, φωτιὰ ([4]) πολὺ μικρὸ κουλοῦρι ἀπὸ ζυμάρι· ὅμοιο εἶδα κρεμασμένο εἰς τὴν ἐσωτερικὴ πλευρὰ τῆς θύρας τοῦ δωματίου εἰς τὸ Παλιοῦρι· «Νὰ τόσα χρόνια αὐτοῦ στέκ'» μοῦ εἶπαν. ([5]) Ἔτσι λέγεται ἡ εὐλογιὰ καὶ 'ς τὸ Παλιοῦρι ([6]) ἔρχεται ([7]) κλαριά, θυμάρια διὰ τὸ προσάναμμα τῆς φωτιᾶς, ἀπερριμμένα. ([8]) *Βασκαλιζ' ἡ ἀστένεια, πληθαιν', μεγαλών'*, λέγουν εἰς τὰ χωριὰ τῆς Νάξου. ([9]) καίει, φλέγεται ([10]) ζῶα ([11]) ἑωθινά.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

Αἱ παραδόσεις περὶ ἀσθενειῶν ἀνήκουν εἰς τὸ τμῆμα ἐκεῖνο τῆς συλλογῆς τοῦ Πολίτου, ποῦ ὁ θάνατος ἀφῆκε χωρὶς τὰς σοφάς του σημειώσεις. Ἀλλ' εἰς μελέτην αὐτοῦ δημοσιευμένην εἰς τὸ Δελτίον τῆς ἱστορ. καὶ ἐθνολογ. ἑταιρείας τ. Α΄ (1883) σ. 1 κἑ. παρεδόθησαν εἰς ἡμᾶς ἐν σαφεστάτῳ διαγράμματι αἱ κύριαι ἀρχαὶ τῆς περὶ τὰς ἀσθενείας μυθοπλαστίας τοῦ λαοῦ μας. Ὅ,τι ἐκεῖ πρὸ τεσσαρακονταετίας ἐγράφη, ἐπιβεβαιοῦται ἀπὸ πᾶσαν νεωτέραν συναγωγὴν ὕλης καὶ τὰ πορίσματα τῶν μελετῶν του ἐκεῖ ἢ ἀλλαχοῦ ὑπόκεινται ὡς βάσις εἰς τὴν περαιτέρω ἔρευναν.

1.

Ἡ τούμπα εἶναι λόφος τεχνητὸς ἐκ τῶν συνηθεστάτων ἀνὰ τὴν Θρᾴκην προϊστορικῶν τύμβων, ἐπὶ τῶν ὁποίων συχνὰ εἶναι ἐκτισμέναι ἐκκλησίαι, θεμελιωμέναι βαθέως ἐν αὐτοῖς.

Ἐκ παρατηρήσεως οἱ χωρικοὶ διακρίνουν ἀπὸ τὴν φυσικὴν γῆν τὴν ἐξ ἐπιχωματώσεως, ὀρύσσοντες δ' ἐν αὐτῇ προσδοκῶσι ν' ἀνακαλύψουν κάτωθεν ὑπερμεγέθους πλακὸς θησαυρόν, κιοῦπι μὲ φλουριά. Ἀλλ' ἐνίοτε διστάζουν καὶ δίδουν δεῖγμα ἀπὸ τὸ χῶμα πρὸς ἐξέτασιν εἰς τὸν εἰδικόν, ἐπειδὴ κατὰ τὴν πίστιν αὐτῶν ἐνδέχεται ὑπὸ τὴν πλάκα ἐκείνην ἀντὶ θησαυροῦ καὶ ἀράπη φύλακος αὐτοῦ νὰ εὑρίσκηται κατάκλειστος φοβερὸς τῆς ἀνθρωπότητος ἐχθρός, ὅστις, ἂν ἡ πλὰξ ἀφαιρεθῇ, θέλει ἐξαπολύσει τὸν ὄλεθρον κατὰ πάσης ζώσης ὑπάρξεως. *Ντομὰν ἀγέρας θὰ βγῇ κὶ θὰ πειράξ' τοὺν κόσμου μὲ τρεῖς ὥρις δρόμου· δὲ θὰ μείν' οὔτι ζώου οὔτι ἄνθρουπους. Ἓξ ὥρις θὰ πιρισσέψ' καὶ δὲ θ' ἀφήσ' τίπουτα.*

Ντομὰν (καπνὸς) ἢ κατ' ἄλλους *κακὸς ἀγέρας* ἐδῶ δὲν εἶναι τὸ φυλάσσον τὸν θησαυρὸν στοιχειό, τὸ ὁποῖον καὶ ὡς «ἄνεμος» ἐπιφαίνεται (¹)· διότι ἐν τοιαύτῃ περιπτώσει τοῦτο ἐξοργιζόμενον θὰ ἔβλαπτε μόνον τοὺς ἐπιχειροῦντας ἄνευ τῆς ἐξευμενίσεως αὐτοῦ νὰ συλήσουν τὸν θησαυρόν, θὰ ἤρκει δὲ νὰ τελεσθοῦν μαγγανεῖαί τινες, ἵνα ἐξορκισθῇ τοῦτο καὶ καταστῇ δυνατὴ ἡ ἀνάληψις τοῦ θησαυροῦ (²).

(¹) *Πολίτου,* Παραδόσεις Β΄ σ. 1034 «νὰ ἔβγῃς ὡσὰν ἄνεμος».

(²) Αὐτ. σ. 1024. Λαογραφία Δ΄ 30. 32.

Κακὸς ἀγέρας ἐδῶ εἶναι τὰ κακὰ πνεύματα ἢ αἱ ἀσθένειαι, τὰς ὁποίας πρὸ χρόνων μάγος τις ἢ ἐξορκιστὴς καταστήσας ὑποχειρίας κατέκλεισεν ἐν τῷ ὑπογείῳ ἐκείνῳ δώματι, ἄνωθεν τοῦ ὁποίου κατόπιν ἐκτίσθη τὸ Παλικλῆσι, ὅπως εἰς τὴν Ζάκυνθον 'ς τὸν τόπο, ὁποῦ ὁ Γεώργης ὁ Ξένος 'ς τὰ 1728 ἐκάρφωσε τὴν Πανοῦκλα, ἔχτισαν τὸν Ἅγιον Χαράλαμπον (1). Ἂν τὸ δῶμα ἐκεῖνο ἀνοιγῇ ἢ ἄλλως ἀποκαλυφθῇ, ἀπελευθερούμενα ἐκφεύγουν τὰ δαιμόνια, ἐκχυνόμενα δ' εἰς τὴν χώραν ἐπιφέρουν ἀρρώστιες καὶ ὅλα τὰ κακά.

Οὕτω κατὰ διηγήσεις συναξαρίων χωρικοὶ ἐπιχειροῦντες νὰ συλήσουν θησαυροὺς κρυμμένους ὑπὸ πλάκας ἢ καὶ τυχαίως κατὰ τὰς ἐργασίας των προσκρούοντες εἰς αὐτάς, ἐλευθερώνουν τὰ καταχωσμένα ὑπ' αὐτὰς δαιμόνια, τὰ ὁποῖα εὐθὺς σκορπιζόμενα εἰς τὴν χώραν προξενοῦν νόσους καὶ μυρία ἄλλα κακά· μοναχοὶ τότε ἢ ἀσκηταὶ καλούμενοι κατορθώνουν δι' ἐξορκισμῶν καὶ λιτανειῶν νὰ ἐγκλείσουν αὐτὰ καὶ πάλιν εἰς τὸν λάκκον καὶ νὰ τὰ σφραγίσουν μὲ τὴν πλάκα (2). Κατὰ τὰς νεωτέρας δὲ παραδόσεις *οἱ ἀσθένειαις* εἰς τὰς Ἀθήνας *ἐσκόρπισαν* ἀπὸ τὸν καιρό, ποῦ ἐγκρέμισαν τὸ Μποῦρτζι, ηὗραν τὸ λεβέτι μὲ τὰ μεταξωτὰ παννάκια καί, ἐπειδὴ δὲν ἤξευραν τί εἶχαν μέσα, τὰ ἔλυσαν (3)· «...ἂν δὲ καταστραφῇ καὶ τὸ παρὰ τὸ Μουσεῖον μόνον σῳζόμενον Κολονάκι,» ὑπὸ τὸ ὁποῖον εἶναι καταχωσμέναι πᾶσαι αἱ ἀσθένειαι, «δυστυχία εἰς τὰς Ἀθήνας!»(4). Ἡ Παλιαχώρα τῆς Αἰγίνης καθ' ὅμοιον τρόπον ἐγκατελείφθη· «καλλιεργουμένων ποτὲ τῶν ἀγρῶν εὑρέθησαν ἐν τῇ γῇ μεγάλοι σιδηροῖ ἧλοι, οὓς ἐξέσπασαν οἱ γεωργοῦντες. Ἔκτοτ' ἐξεχύθησαν κατὰ τῆς Παληαχώρας ἅπασαι αἱ ἀσθένειαι, αἵτινες μέχρις ἐκείνου τοῦ χρόνου ἦσαν δεδεσμευμέναι διὰ τῶν ἥλων ἐκείνων» (5). Καὶ παλαιότερον ὁ μέγας

---

(1) *Πολίτου*, Παραδόσεις Α' σ. 554, ἀρ. 908.

(2) *Πολίτου*, Μελέτη ἐπὶ τοῦ βίου τῶν νεωτέρων Ἑλλήνων, Αβ Νεοελλ. Μυθολογία 1874 σ. 464. *Θ. Ἰωάννου*, Μνημεῖα ἁγιολογικά, Βενετία 1884 σ. 401-404. 461-468.

(3) *Πολίτου*, Παραδόσεις Α' σ. 552 ἀρ. 901. Πρβλ. αὐτ. σ. 624 ἀρ. 1003 *Πῶς σκορπίσανε τὰ ψέματα ποῦ ἤσαντε 'ς τὸ Σοποτὸ μοναχά, κλεισμένα μέσα 'ς ἐκείνη τὴ λάκκα.*

(4) Δελτίον ἱστ. ἐτ. (=ΔΙΕ) τ. Α' (1883) σ. 11-12.

(5) *Νέος Ἑλληνομνήμων* τ. Α' (1904) σ. 505.

λοιμός, ὁ ὁποῖος ἐπὶ Μάρκου Ἀντωνίνου ἠρήμωσε τὸν ἀρχαῖον κόσμον, ἀπεδόθη ἀπὸ τὴν κοινὴν πίστιν εἰς τὴν περιέργειαν καὶ τὴν ἀπληστίαν Ρωμαίων τινῶν στρατιωτῶν, οἱ ὁποῖοι λεηλατοῦντες τὴν πόλιν Σελεύκειαν διήνοιξαν εἰς ἕνα ναὸν στενήν τινα ὀπὴν μὲ τὴν ἐλπίδα, ὅτι θὰ εὕρουν ἐντὸς αὐτῆς θησαυρόν· καὶ θησαυρὸν μὲν δὲν εὗρον, ἐπρόβαλε δ' ἐμπρός των ἡ Πανοῦκλα, ἡ ὁποία ἦτο κλεισμένη εἰς μυστικὸν δωμάτιον ἀπὸ τὴν μαγικὴν τέχνην τῶν Χαλδαίων· τώρα ἀπολυθεῖσα ἀπὸ τὴν φυλακήν της περιεφέρετο ἔξω ἀγέρωχα, ἁπλώνουσα τὸν θάνατον καὶ τὴν καταστροφὴν ἀπὸ τὸν Εὐφράτην ἕως τὸν Νεῖλον καὶ τὸν Ἀτλαντικόν (1). Ἐν γένει δὲ ἐπιδημίαι ὀλέθριαι, ἐρημώσασαι κατὰ καιροὺς πόλεις καὶ χώρας ὁλοκλήρους, ἀποδίδονται ἀπὸ τὴν κοινὴν πίστιν εἰς τὴν μετακίνησιν τῆς στήλης ἢ τῆς πλακός, ὑπὸ τὴν ὁποίαν μάγος ἢ ἐξορκιστὴς κατώρυξε κακοποιοὺς δαίμονας (2) ἢ εἰς τὴν ἀπόσπασιν τῶν ἥλων, διὰ τῶν ὁποίων οὗτος καθήλωσεν αὐτούς (3).

Εἶναι δὲ κοινοτάτη ἡ δοξασία, κατὰ τὴν ὁποίαν «ἔχουσί τινες τὴν δύναμιν νὰ κατακλείωσι τοὺς διαβόλους εἰς κολοκύνθας ἢ εἰς φιάλην καὶ ἀγγεῖα μικρὰ καὶ νὰ τοὺς κρατῶσι δεδεμένους καὶ ἀκινήτους μέχρι συντελείας τοῦ αἰῶνος», ἀπαντᾷ δὲ εἰς παραδόσεις, παροιμίας καὶ παραμύθια καὶ τοῦ ἡμετέρου καὶ ἄλλων λαῶν (4). Τὰ πολυπληθῆ παράλληλα, παραμύθια καὶ παραδόσεις διαφόρων λαῶν

(1) *Frazer*, The Golden Bough[3] IX σ. 64.

(2) Περὶ τοῦ καταδέσμου τῶν στοιχείων τῶν προξενούντων κακόν τι διὰ κατορύξεως αὐτῶν καὶ ἐπιθέσεως στήλης ἢ πλακὸς ἐπὶ τοῦ βόθρου βλ. *Πολίτου*, Παραδόσ. Α΄ ἀριθ. 155. 901. 907 Β΄ σ. 1058-9. Λαογρ. Σύμμεικτα Α΄ σ. 52.

(3) Πρβλ. τὸ κάρφωμα τῆς Πανούκλας (Παραδ. Α΄ σ. 544 ἀρ. 908). Κατὰ τὸν *Frazer* καὶ τὸ κάρφωμα τῶν ἀσθενειῶν καὶ τῶν ἄλλων ὀχληρῶν πνευμάτων εἰς δένδρον ἢ τοῖχον ἢ εἰς τὸ ἔδαφος δὲν εἶναι ἄλλο παρὰ χώσιμο αὐτῶν ἐντὸς ὀπῆς, ἀνοιγομένης καὶ ἐν ταὐτῷ φρασσομένης διὰ τοῦ καρφίου, τὸ ὁποῖον ἐν τῇ περιπτώσει ταύτῃ ἐπέχει θέσιν φελλοῦ ἢ πώματος εἰς φιάλην (ἔνθ. ἀν. σ. 69. 71). Βλ. καὶ κατωτέρω σημείωσιν εἰς Ἀρ. 17-19.

(4) *Πολίτου*, Παροιμ. Β΄ σ. 264-5 ἄνεμος 14, *μαζώνει τὸν ἄνεμο 'ς τὸ κολοκύθι*· Δ΄ σ. 206 γυναῖκα 41, *ἡ γυναῖκα ἔβαλε τὸ διάβολο μέσ' 'ς τὴν μπότσα*· *B. Schmidt*, Neugriech. Sagen u. Märchen 1877 σ. 140 ἀρ. 8. Der Teufel in der Flasche. *Λαογρ. Ἀρχεῖον*, ἀριθ. 147, 23 (Σουφλὶ) *οἱ διαβόλ' μέσα 'ς τοὺ τσιουβάλ'*. *Πολίτου*, Νεοελλην. Μυθολογία Αβ σ. 464· κατὰ τὸν συναξαριστὴν ὁ ἅγιος Κόνων «δαίμονας ἔκλεισεν εἰς ἀγγεῖα πήλινα καὶ ἔβαλε βούλας ἐπάνω εἰς αὐτά, τὰ ὁποῖα

ἐσημείωσαν οἱ *J. Bolte* καὶ *G. Polívka* ἐν Anmerkungen zu den Kinder-u. Hausmärchen der Br. Grimm, II 157-162. 414-422. Οὗτοι δεχόμενοι ἐπίδρασιν ἐκ τῆς διηγήσεως τῶν 1001 νυκτῶν περὶ τοῦ ψαρᾶ καὶ δαίμονα ἀνάγουν τὴν ἀρχὴν αὐτῆς εἰς τὴν ἰουδαϊκοπερσικὴν παράδοσιν περὶ Σολομῶντος, ὅστις συχνότατα ἀπειθοῦντα πνεύματα ἐγκλείει εἰς σιδηρᾶ κιβώτια, χαλκίνας φιάλας ἢ εἰς ἀσκοὺς οἴνου, τοὺς ὁποίους σφραγίζει καὶ καταποντίζει εἰς τὴν θάλασσαν. Ἀλλὰ κατὰ τὸν Πολίτην τῶν διηγήσεων τούτων παλαιότατα πρότυπα θεωρητέα οἱ ἑλληνικοὶ μῦθοι περὶ καταδέσεως τῶν ἀνέμων εἰς βόειον ἀσκόν, δοθέντα τῷ Ὀδυσσεῖ ὑπὸ τοῦ Αἰόλου (Ὀδ. κ. 19) καὶ εἰς ὀνείους ἀσκοὺς ὑπὸ τοῦ Ἐμπεδοκλέους (1). Ὡς δ' ὁ ἀείμνηστος καθηγητὴς ἀπέδειξε, διὰ τῶν ἀρχαιοτάτων δοξασιῶν, πρὸς ἃς συνάπτεται ἡ συνήθεια τοῦ καταδέσμου τῶν κακοποιῶν στοιχείων, ἐξηγεῖται καὶ ὁ ἡσιόδειος μῦθος περὶ τῆς Πανδώρας· μὲ τὴν ἀφαίρεσιν τοῦ πώματος τοῦ πίθου διεχύθησαν αἱ χαλεπαὶ νόσοι καὶ ὅλα τὰ κακά, τὰ ὁποῖα ἦσαν ἐγκατακεκλεισμένα ὑπὸ τοῦ Προμηθέως ἐν τῷ πίθῳ, ἡ δὲ μόνη ἀπομείνασα ἐν αὐτῷ Ἐλπὶς εἶναι καὶ αὕτη κακόν, «ὁ φόβος τῶν κακῶν, ἡ διηνεκὴς περὶ τοῦ μέλλοντος ἀγωνία» (2).

Ἐξ ὅλων τούτων ἐξηγοῦνται καὶ τὰ λεγόμενα κατωτέρω περὶ συλλήψεως τῆς Πανούκλας ὑπὸ φράγκου ἢ ἄγγλου ἰατροῦ καὶ ἐγκλείσεως αὐτῆς εἰς φιάλην (ἀρ. 3. 10) ἢ κώδωνα (ἀρ. 9) (3).

Ἡ παράστασις τῶν νόσων ὡς κακοῦ ἀέρα ἔχει σχέσιν προφανῶς

ἔκρυψε καὶ κατέχωσε μέσα εἰς τὰ θεμέλια τοῦ οἴκου του ... σκάπτοντες δ' (οἱ χριστιανοὶ) εὗρον τὰ πήλινα ἀγγεῖα ἐκεῖνα καί, ἐπειδὴ ἠνοίχθη ἕν, ἐξῆλθον τὰ δαιμόνια εἰς εἶδος πυρός».— Καὶ τὸ στοιχειό, τὸ φυλάσσον τὸν θησαυρόν, κατὰ τὰς ὁδηγίας τῆς Σολομωνικῆς ἐξορκίζεται «νὰ ἔβγῃς ὡσὰν ἄνεμος, νὰ σέβῃς μέσα εἰς τὴν γαστέρα» (Παραδόσ. Β' σ. 1034). Πρβλ. *Grimm*, Kinder-u. Hausmärchen Ἀρ. 80. 81. 99. *Antti Aarne*, Verzeichnis der Märchentypen Ἀρ. 330*b*. 331, ὁ διάβολος 'ς τὸ ταγάρι ('ς τὸ πουγγί, 'ς τὸ πιθάρι) ἢ 'ς τὸ μπουκάλι.

(1) Παροιμίαι Β' 265.

(2) Παραδόσεις σ. 1059. Λαογρ. Σύμμεικτα Α' σ. 56. Εἰς τὸ αὐτὸ καταλήγει, ἀλλ' ἐξ ἄλλων ἐνδείξεων ὁ Ι. Βογιατζίδης ἐν Ἀθηνᾷ τ.ΚΓ' (1911) σ.53-67.

(3) Πανοῦκλα 'ς τὸ τσουκάλι βλ. *Bolte* ἔνθ' ἀνωτ. σ. 417. Τοὺς μαγικοὺς τρόπους, διὰ τῶν ὁποίων οἱ διάφοροι λαοί, ἀρχαῖοι καὶ νέοι, πολιτισμένοι καὶ ἀπολίτιστοι, ἐπιζητοῦν νὰ ἐπιτύχουν τὸν καταναγκασμὸν καὶ τὴν καθήλωσιν τῶν δαιμόνων καὶ τῶν πνευμάτων, τῶν προκαλούντων τὰς νόσους ἢ τὴν ἀφορίαν βλ. ἐν *Frazer*, the Golden Bough[3] IX 47 κέ. 59 κέ.

πρὸς τὰς περὶ διαβόλου δοξασίας, ἀφ᾽ οὗ εἰς αὐτόν, τὸν ἐχθρὸν τοῦ ἀνθρωπίνου γένους, ἀποδίδεται συνηθέστερον ἡ ἀρχὴ τῶν ἐπιδημικῶν νόσων καὶ μάλιστα τῶν αἰφνιδίων· εἶναι δὲ γνωστοτάτη ἡ παράστασις τοῦ διαβόλου ὡς ἀνέμου ἢ καπνοῦ (1). Τὴν ἐπήρειαν ταύτην τοῦ διαβόλου, ἐκδηλουμένην διὰ ῥιπῆς ἀνέμου, παριστάνει θρᾳκικὴ παράδοσις, ἣν παραθέτω κατ᾽ ἀφήγησιν τοῦ ἐκ Κορουτζὶ Π. Πάλλα· *τοὺν διάβουλου τοὺν καταρίσ᾿κι* (ὁ θεὸς) *νὰ μὴμ πχιάνισι πουθινά· νὲ ἀπ τοὺν οὐρανὸ νὲ ἀπ dὴ γῆς· νὰ ζᾷς ᾽ς τοὺν ἀγέρα κὶ ἰκεῖ ἀπὰν νὰ λειώσ᾿ς· κι οὑ διάβουλους ἔφκι ᾽ς τὰ οὐράνια κὶ τώρα γέρ᾿ καμιὰ βουλὰ ἀπ τοὺ δαιμόνιου ἀγέρας κάτ κὶ πατάει καένας κὶ παθαίν᾿, στραβών᾿ τοὺ πουδάρ᾽ ἢ τοὺ χέρ᾿ κ᾽ εἶνι δαιμον᾿κὰ κεῖνα.* Κατὰ τὸν αὐτὸν δὲ *βγαίν᾿ μνιὰ ἀρρώστχια ποὺ ἀγέρα, πουλλοί, οὔλ᾿ ν᾿ ἀρρουσταίν᾿ν . . .* Τοῦτ᾽ αὐτὸ δηλοῦται περὶ τῶν ἀσθενειῶν συχνότατα εἰς τὰς ἐπῳδάς· *ἄνεμος τὄφερε* (2), εἶναι «τῶν ἐν ζόφῳ ἀέρων πετομένων (3)». Κατ᾽ ἄλλην ἀντίληψιν, συνδεομένην πρὸς τὰς περὶ Πανούκλας παραδόσεις, *ὅσις ἀρρώστχιες κι ἂν εἶνι μέσα ἰδῶ ᾽ς τὴ γῆς τὴν οἰκουμέν᾿ εἶνι τς Πανούκλας κὶ τς Χουλέρας ἀγέρας. Κείν᾿ φράγκους τν ἔπχιασι, μὰ ἀγέρας τς ἀπόμν᾽ ὄξου* (ἀρ. 3. 10) (4).

Παράδοξον ἴσως φανῇ ὅτι ὁ κακὸς ἀγέρας ἤτοι τὰ δαιμονικὰ εὑρίσκονται κατάκλειστα ἐντὸς χώρου, ὅπου *καίει καὶ καντήλα μέσα κ᾽ ἔχ᾿ κ᾽ εἰκουνίσματα μέσα, πῶς ἔχν ἐκκλησίες.* Ἀλλ᾽ ὁ σταυρὸς καὶ τἄλλα σύμβολα τῆς λατρείας εἶναι αἱ συνήθεις σφραγῖδες, μὲ τὰς ὁποίας καταδεσμοῦνται τὰ πονηρὰ πνεύματα (5), πρὸς τὸν αὐτὸν δὲ σκοπὸν καὶ ἡ ἐκκλησία εἶναι κτισμένη ἐπὶ τοῦ τόπου τοῦ καταδέσμου, ὅπως καὶ εἰς τὴν Ζάκυνθον (6). Δὲν εἶναι δὲ καὶ ἀσύνηθές τι

---

(1) *Πολίτου,* Παραδ. ἀρ. 844, Παροιμ. Β´ 264 ἄνεμος 14. Νεοελλην. Μυθολογία σ. 464.

(2) Λαογρ. Ε´ 611, 3. Ἑβδομὰς 1884 σ. 88.

(3) Φιλολ. Σύλλ. ΚΠ. τ. ΛΓ´ σ. 78. Περὶ αἰτίων τῶν ἀσθενειῶν βλ. *Πολίτην* ἐν Δελτίῳ ἱστ. ἐτ. Α´ σ. 1-5.

(4) Πρβλ. *Πολίτου,* παραδ. ἀρ. 903 *ἡ Πανοῦκλα φυσᾷ τὸ φαρμακερὸ φύσημά της.* Κατὰ τὰς νοτιοσλαβικὰς παραδόσεις ἡ Πανοῦκλα μολύνει τὸν ἀέρα ἑνὸς τόπου σκορπίζοντας τὴ σκόνη, εἰς τὴν ὁποίαν μεταβάλλει τὴν καρδιὰ ἑνὸς ἀμετανόητου φονιᾶ (*Krauss,* Slav. Volkforschungen 1908 σ. 92).

(5) *Πολίτου,* Παραδ. ἀρ. 910.

(6) αὐτ. ἀρ. 908.

εἰς ἐκκλησίας νὰ συγνάζουν διάβολοι καὶ διαβολικὰ συλλείτουργα μὲ ψαλμῳδίαις καὶ λαμπάδες ἀναφέρονται (1).

2-10.

Περισσότερον ἀπὸ κάθε ἄλλην νόσον εἰς τὴν πανοῦκλα ἀναφέρονται ποικίλοι μῦθοι. Μὴ ἀνευρίσκων δ' αὐτοὺς ὁ ἀείμνηστος Πολίτης εἰς τὴν μνήμην τῆς συγχρόνου γενεᾶς περισυνάγει αὐτοὺς ἐκ παλαιοτέρων μαρτυριῶν τοῦ Ἀλλατίου (ΙΖ΄ ἑκατ.), τοῦ Guys (1766), τοῦ Χαρ. Μεγδάνου (1818), τοῦ Fauriel (1825) κ. ἄ., ἐπιφέρων δὲ χωρία ἐκ τῶν βυζαντινῶν ἱστορικῶν ἀποδεικνύει ὅτι «αἱ περὶ Πανώλους μυθολογικαὶ παραστάσεις καὶ προλήψεις τοῦ καθ' ἡμᾶς λαοῦ διετηρήθησαν σχεδὸν ἀμετάλλακτοι ἔκπαλαι, τοὐλάχιστον ἀπὸ τῆς Ϛ' μ. Χ. ἑκατονταετηρίδος» (Δελτίον ἱστ. ἑτ. Α΄ σ. 24-26). Κατὰ ταύτας ἡ Πανοῦκλα εἶναι *μία γυναῖκα τυφλή, ποῦ γυρίζει τὴ χώρα σπίτι σὲ σπίτι καὶ σκοτώνει ὅσους ἀγγίξῃ* (2) ἢ *γυναῖκα μαυροφόρα, ποῦ γυρίζει τὰ σπίτια νύχτα καὶ τὰ σημαδεύει μ' ἕνα σημάδι ἢ φυσᾷ 'ς αὐτὰ τὸ φαρμακερὸ φύσημά της* (3)· ὅσα *χτυπήματα* χτυπήσῃ *'ς τὴν πόρτα* τοῦ σπιτιοῦ, τόσοι θὰ πεθάνουν ἀπὸ τὸ σπίτι αὐτό (4). Κατ' ἄλλην δοξασίαν *οἱ Πανούκλαις εἶναι τρεῖς φοβεραῖς γυναῖκες, ποῦ γυρίζουν συντροφιὰ χώραις καὶ χωριά, γιὰ νὰ τὰ ρημώνουν· ἡ μία ἀπ' αὐταῖς κρατεῖ ἕνα μεγάλο κατάστιχο, ἡ ἄλλη ἕνα ψαλίδι κοφτερὸ καὶ ἡ τρίτη ἕνα σάρωμα* (5) ἢ *ἔχουν δοκανίκια καὶ χτυποῦν μ' αὐτά, ὅσους ἔχουν γραμμένους 'ς τὰ κατάστιχά τους...* (6).

Κατὰ νεωτέρας ἀφηγήσεις ἡ Πανοῦκλα εἶναι γριὰ στρίγγλα, σκιάχτρο σκελετωμένο, μὲ βαθειὰ ρουφηγμένα μάτια, μὲ ξέπλεκα μαλλιὰ

(1) αὐτ. ἀρ. 932.

(2) αὐτ. ἀρ. 902. Παράστασιν τῆς ἀσθενείας ὡς θηλείας δαίμονος βλ. εἰς βυζαντινὰ φυλακτήρια ἐν Revue d. Études gr. VI (1892), 73-93 (= *Schlumberger*, Mélanges d'archéologie byzantine 1895 σ. 117 κἑ.) XVI (1903), 42-61: *Perdrizet*, Σφραγὶς Σολομῶνος.

(3) *Πολίτου*, Παραδόσεις ἀριθ. 903.

(4) αὐτ. ἀριθ. 909.

(5) αὐτ. ἀριθ. 905.

(6) αὐτ. ἀριθ. 904. ΔΙΕ τ. Α' σ. 21, ἔνθα βλ. παραπομπὰς εἰς τὰς πηγάς, ἐξ ὧν παρελήφθησαν αἱ παραδόσεις.

καὶ μὲ βαθουλωτὰ μάγουλα (¹) ἢ «δυσειδὴς καὶ ἀγρία γυνή» (²). Κατά τινα δὲ θρᾳκικὴν ἐκ Γκιουμουλτζίνας δεισιδαιμονίαν ἡ *Πανοῦκλα εἶνι γυναῖκα κὶ ἔρχιδι μὲ τὰ τ' ουμπουλέκια* (³) τ. ἔ. τὰ ὄργανα τῶν γενιτσάρων, πρὸς τοὺς ὁποίους αὕτη ἐξομοιοῦται διὰ τὴν φρίκην, ποῦ προξενοῦσεν ἡ παρουσία της εἰς τοὺς ἀνθρώπους· ἦτο δ' ὁ ἦχος τῶν ὀργάνων τούτων, πραγματικὸς ἢ φανταστικός, σύνθημα γενικῆς φυγῆς καὶ ἐρημώσεως τῶν χωρίων (ἀρ. 8. 10).

Κατὰ τὴν ἡμετέραν ὑπ' ἀριθ. 2 παράδοσιν ἡ Πανοῦκλα *γύριζε μέσα 'ς τοὺ χουργιό· φάναζι τὴ νύχτα 'ς τὰ σουκάκια* (='ς τοὺς δρόμους) *φανιρὰ φανιρὰ κὶ πέθαιναν κόσμους.* Κατά τινα ἐκ Κυνουρίας παράδοσιν *οἱ ἀρρώστιαις ποῦ θὰ πέσουν 'ς τὸ χωριὸ γυρίζουνε τὴ νύχτα καὶ σκούζουνε, μὰ δὲν τοῖς βλέπουνε· κι' ὅποιος τἀκούσῃ μέσ' ἀπὸ τὸ σπίτι τὴ νύχτα, θὰ χαθοῦνε ὅλοι ἀπὸ κεῖνο τὸ σπίτι* (Λαογραφ. Ε' 206). Εἰς τὸ Μενίδι 'ς τὴ Χολέρα *μιὰ γυναῖκα ἀνέβαινε τὴ νύχτα 'ς τὸν τοῖχο κ' ἔκρωζε καὶ τὸ σπίτι αὐτὸ πάθαινε ἀρρώστια* (κατ' ἀνακοίνωσιν κ. Γ. Παπασωτηρίου) (⁴). Καὶ δυνατὸν μὲν αἱ φωναὶ τῶν ἀσθενειῶν νὰ εἶναι ἄναρθροι κραυγαί, ἀόριστα σκουξίματα, ὁποῖα τὰ τοῦ στοιχειοῦ, ποῦ *σκούζει καὶ ῥχόντι ἀρρώστιες* (⁵), ἀλλὰ δύναται νὰ νοηθῇ καὶ ἐκφώνησις τῶν ὀνομάτων ἐκείνων, τοὺς ὁποίους τὸ ξωτικὸν ὑποτίθεται ὅτι θέλει νὰ θανατώσῃ, ὅπως ἀπαντᾷ εἰς παλαιοτέραν δεισιδαιμονίαν, ὑποκειμένην εἰς τὸ μυθιστόρημα «Ἀναστάσιος». Κατὰ ταύτην «ἀπεχθὴς μάγισσα, πρόδρομος τῆς Πανώλους, ἱπταμένη ἐπὶ πτερύγων νυκτερίδος ἐκάλει ἐν τῇ σιγῇ τῆς νυκτὸς ἐξ ὀ ν ό μ α τ ο ς ὅσους διενοεῖτο νὰ θανατώσῃ καὶ ἔκρουε τὴν θύραν των ἢ ἀπετύπου πελιδνὰς κηλῖδας ἐπὶ τῶν τοίχων τῆς εἱρκτῆς (⁶)». Ἀφωμοιώθησαν δηλονότι αἱ ἀσθένειαι καὶ κατὰ τοῦτο πρὸς τἆλλα δαιμονικὰ ὄντα καὶ ἀπεδόθη εἰς αὐτὰς ἡ δύναμις νὰ γνωρίζουν τὰ

(¹) *Abbott*, Maced. Folklore, 1903 σ. 237.

(²) Θρᾳκ. Ἐπετηρὶς 1897 σ. 191.

(³) Λαογραφία Β' 410, 36.

(⁴) Εἰς τὴν Περιστερὰν τῆς Θρᾴκης «ὅταν εἶναι νόσος ἐπιδημική, εἰς τοὺς δρόμους ὡς γυνὴ τὰς νύκτας κλαίει αὐτή» (Λαογρ. Ἀρχεῖον, ἀρ. 168, 12, 10).

(⁵) Λαογρ. Δ' 445, 34. Πρβλ. τὸν Στουπάν, τὸ στοιχειὸ τοῦ χωριοῦ τῶν Νοτιοσλάβων, ποῦ σκούζει τὴ νύχτα κι ὅποιος τἀκούσῃ πεθαίνει (*Strausz*, die Bulgaren, Lpz. 1898 σ. 200).

(⁶) ΔΙΕ τ. Α' σ. 20.

ὀνόματα ὅλων τῶν ἀνθρώπων (¹), γνωστὸν δ' ὅτι ἡ γνῶσις τοῦ ὀνόματος καθιστᾷ τὸν φέροντα αὐτὸν ὑποχείριον εἰς τὸν γινώσκοντα (*Ν. Γ. Πολίτης* ἐν Λαογρ. Ε´ 472), διὰ τῆς ἐκφωνήσεως δὲ τοῦ ὀνόματος καὶ αἱ ἀσθένειαι ἀσκοῦν τὴν ἐπήρειάν των. Διὰ τοῦτο καὶ ἐπὶ παρουσίᾳ πνεύματος πονηροῦ ἀποφεύγουν νὰ καλέσουν τινὰ ἐξ ὀνόματος, προσαγορεύοντες αὐτὸν μὲ τὸ ἀόριστον *συνονόματε* (ἀρ. 5) καὶ ἐν γένει *τὴ νύχτα, καὶ μάλιστα ὅταν κανεὶς κοιμᾶται, δὲν τοῦ φωνάζουν τὄνομα, μήπως χτυπηθῆ ἀπὸ ἀερικὸ* (Μενίδι, παρὰ κ. Γ. Παπασωτηρίου). Ὁμοίως «τοῦ ἐπιληπτικοῦ, ὅταν εὑρίσκεται εἰς παροξυσμόν, δὲν τοῦ μιλοῦν τὄνομά του, διότι παραδίδει ὁ ἐκφωνῶν τὸν πάσχοντα εἰς τὰ πονηρὰ πνεύματα» (Λαογρ. Γ´ 686, 4. 690, 4) (²).

Διάφορος εἶναι ἡ μορφὴ τῆς Πανούκλας ἐν Πόντῳ, ὅπου ὁ *Γουρζουλᾶς*, ἡ προσωποποίησις αὐτῆς, εἶναι μικρόσωμος νᾶνος μὲ σκοῦφο καὶ ἔρχεται ἀπὸ μακριὰ καὶ σφραγίζει μὲ τὴ σφραγῖδα του ἢ μελανώνει ἐκείνους, ποῦ θέλει νὰ θανατώση (³).

Ἡ Πανοῦκλα, ὡς ὂν δαιμονικῆς φύσεως, ἔχει τὴν δύναμιν νὰ μεταμορφώνεται κατὰ βούλησιν λαμβάνουσα τὴν μορφὴν διαφόρων ζῴων. Ὅπως ὁ διάβολος καὶ ὅλα τὰ ξωτικά, οὕτω καὶ ἡ Πανοῦκλα εἰς τὰς προκειμένας παραδόσεις γίνεται *γάτα* μὲ νουρὰ τρεῖς φορὲς τὸ ἀνάστημά της (ἀριθ. 5), προπάντων δὲ πουλὶ ἢ τὸ δυσοίωνον τῆς ἐρημώσεως καὶ τῆς καταστροφῆς (*κουκουβάγια*, ἀριθ. 4) ἢ τὸ σύνοικον τῶν ἀνθρώπων (*χελιδόνα*, ἀριθ. 3), ἐπειδὴ μὲ τὴν πτῆσιν αὐτῶν ἀπεικονίζεται εὐστόχως ἡ ταχεῖα διάδοσις καὶ ἐξάπλωσις τῆς ἐπιδημικῆς νόσου. Ἀλλὰ καὶ ὡς *ντερβίσης μὲ ἀρνὶ* παρουσιάζεται (ἀριθ. 6), μεταβάλλουσα δ' ἔτι μᾶλλον μορφὴν ἐπιφαίνεται σὰν *φωτιὰ πράσιν' καὶ κόκκιν'* καὶ διὰ τῆς καπνοδόχου εἰσχωρεῖ εἰς τὰς κα-

(¹) Οἱ δαίμονες γινώσκουσι τὰ ὀνόματα ὅλων τῶν ἀνθρώπων, μὲ τὰ ὁποῖα φωνάζουσι πολλάκις αὐτούς .... Ἤπειρος (Φιλολ. Σύλλ. ΚΠ. τ. ΙΗ´ σ. 200). Ἄκραχτα καὶ καλούμενος ἔξωθεν δὲν ἀπαντᾷ, εἰμὴ εἰς τὴν τρίτην πρόσκλησιν· διότι τρίτην φορὰν τὸ στοιχειὸ δὲν ἐπαναλαμβάνει τὴν πρόσκλησιν. Σύμη (Ζωγρ. Ἀγὼν 1891 σ. 213, 35).

(²) Περὶ συνταυτίσεως ἀνθρώπου ἢ ζῴου πρὸς τὄνομα αὐτοῦ καὶ μεταβολῆς ἢ ἀποκρύψεως αὐτοῦ πρὸς ἀποφυγὴν δαιμονικῆς ἐπηρείας βλ. *Ν. Πολίτην* ἐν Λαογρ. Γ´ σ. 687 κέ.

(³) *Λέφνερ Μ.* Γλωσσάριον Τραπεζουντιακὸν (ἀνέκδοτον) ἐν λ. Γουρζουλᾶς, Λαογρ. ΙΓ´ 20 Λαογρ. Ἀρχεῖον, ἀριθ. 212, 150, 93.

τοικίας τῶν ἀνθρώπων (ἀριθ. 7) (1). Εἰς τὰ χρόνια τοῦ Ἰουστινιανοῦ ὁμοίως ἔβλεπαν εἰς τὴν θάλασσαν βάρκες μὲ φλόγες, ἐπέβαινον δ' αὐτῶν ἀραπάδες χωρὶς κεφάλια· ὅπου προσήγγιζεν ἡ ἀπαισία βάρκα, εὐθὺς ἐκεῖ ἄναβεν ἡ Πανοῦκλα (*Tylor*, Primitive Culture[5] τ. Α΄ σ. 338). Ἄριστα δὲ τὸν φόβον καὶ τρόμον τὸν ἐκ τῆς Πανούκλας ἀπηχεῖ πλὴν τῶν ἄλλων παροιμιῶν (2) καὶ καταρῶν (3) ἡ παράστασις αὐτῆς ὡς ζῴου τερατώδους· *κάτι σὰν λιοντάρι καὶ σὰν μαϊμοὺ μαζί, μὲ φτερὰ νυχτερίδας* (*Πολίτου*, Παραδ. ἀρ. 910) (4). — Περὶ τῶν παρ' ἄλλοις λαοῖς μύθων περὶ Πανώλους βλ. *Πολίτην* ἐν Δελτίῳ ἱστ. ἑτ. Α΄ σ. 26-28, *Fr. Krauss*, Slavische Volkforschungen, Leipzig 1908 σ. 91 κέ. *Frazer*, Golden Bough[3] IX, 4, 33, 64 κέ. 173. 193· διήγησιν δὲ περὶ αὐτῆς ῥωσικήν, ἐξόχως ζωηρὰν ἐν *Tylor*, ἔνθ. ἀνωτέρω.

Συχνὰ εἰς τὸ παρελθὸν τὴν Ἑλλάδα ἐπεσκέφθη ἡ ἐπιδημία τῆς πανώλους καὶ πλεῖσται τῶν ἐνθυμήσεων ἤτοι χρονικῶν σημειωμάτων, τὰ ὁποῖα περισυνέλεξεν ὁ ἀείμνηστος διδάσκαλός μου Σπ. Λάμπρος, ἀναφέρονται εἰς μεγάλα θανατικὰ ἢ 'ς τὸ μόλεμα τῆς Πανούκλας, ὡς τὰ ὑπ' ἀριθ. 197, 439, 485 κλπ.

1555 εγινε το κακὸ θανατικὸ εἰς τὴν 'Αθινα και απεθανον
χιλιαδες λαος και (κα)στρατιωται.

Ἔτους 1762 Μάρτιος 2 ἐβάρεσε πανοῦκλα σὲ ὅλες τὶς ξενιτγὲς
καὶ τὰ 'Ιωάννινα ἐμολεύτηκαν.

---

(1) Ὅμοια 'ς τὴ Σέλενη *νιὰ βουλὰ ποῦ ἤτανι τοὺ μόλιμα* (μίασμα) *'ς τοὺ χουργιό, ἴγλιταν οἱ ἀνθρῶπ νιὰ φουτγιὰ ποῦ ρχεταν γυρβουλιὰ 'ς τοὺγ γκινιασμένουν τόπου* (Λαογρ. Δ΄ 434). Καὶ κατὰ τοὺς γερμανικοὺς μύθους ἡ Πανοῦκλα ἐπιφοιτᾷ ὡς ὑποκύανος καπνὸς (*Grimm*, Deutsche Mythol.[3] σ. 1135, *Frazer*, ἔνθ. ἀν. IX 64). Σὰν λαμπάδα κόκκινη καὶ μεγάλη ἴσια με τὸν οὐρανό, ἢ σὰν σπίθες ἐπιφαίνεται παρ' ἡμῖν τὸ χαμοδράκι (*Πολίτου* Παραδ. Α΄ ἀρ. 568. 572 Β΄ σ. 1226 κέ.) καὶ οἱ *καλλικάντζαροι* (αὐτ. σ. 1330 ἀρ. 607), σὰν φωτιὰ δὲ πράσινη ἢ κόκκινη ὁ Δράκος σὲ παραμῦθι Βιθυνικὸ (Λαογρ. 'Αρχεῖον 'Αρ. 289α, σ. 21).

(2) *'Απόξω κοῦκλα, ἀπομέσα πανοῦκλα.* Πολλαχοῦ. (*Γουσίου*, Ἡ κατὰ Παγγαῖον χώρα 89, 1 Λαογρ. Γ΄ 215 Ϛ΄ 492. Λαογρ. 'Αρχεῖον, παροιμίαι λ. ἔξω). *Μιᾶς πανούκλας πρόγεμμα* (*Παπαζαφειροπούλου*, Περισυναγωγὴ 1887 σ. 260 ἀρ. 562).

(3) *Νά σε χπήο' ἡ Πανοῦκλα 'ς τ' αὐτὶ* ('Αρ. 7) *Νά με κόψῃ ἡ σκορδούλα* (*Πολίτης* ἐν Νεοελλ. 'Αναλ. Β΄ σ. 380) *Νὰ τρώῃ σε ὁ Γουρζουλᾶς κι ὁ μαῦρον ὁ γιατίκαρας* (ἄνθραξ) (*Δέφνερ Μ.* Γλωσσ. Τραπεζουντιακὸν ἐν λ. Γουρζουλᾶς).

(4) Ὁμοία ἡ παράστασις τῆς φθίσεως εἰς τὴν φράσιν *τοὺν δάγκασιν φίδ' μι δγιὸ κιφάλια* (κατ' ἀνακοίνωσιν Γ. Παπάζογλου ἐκ Κιουπλί).

1790: Ἰουνῖου 28: ἐσκόρπησε ἡ Τριπολυτζα απο την Πανουκλα καὶ ἐκράτησεν σωστὰ διὼ χρονια. Εἰς τὰς 1793 Ἰουνίου 3: ανεδωσε εις Ναυπλιον καὶ εστο ἐνθύμησιν.

(Νέος Ἑλληνομν. Ζ' (1910) σ. 113 κέ).

Ἔτος 1817 μαγιου 12 κάνο θημησΐ ἐγὸ Χάράλανπος ῶντας ηρταμε...ἀπο το βουνι οπου ημάστανε φεβγατι απο το θανατικο ηρταμε ημερα Παρατζεβη.

(αὐτ. τ. ΙϚ' (1922) σ. 419).

Διατηρεῖται δὲ ζωηροτάτη ἡ ἀνάμνησις τῆς φρίκης καὶ τοῦ πανικοῦ τῶν ἀνθρώπων: ὅπως ἀπὸ τοὺς Γενιτσάρους, ἔτσι κι ἀπὸ τὴν Πανοῦκλα· ἔφευγαν ὁ κόσμος 'ς τὰ μπαΐρια, ἔστηναν καλύβες καὶ κάθονταν...'ς τὰ πιθάρια παράχωναν θροφές· σπίτια πανταρρήμαξαν καὶ χωριὰ χαλάσ'καν (ἀριθ. 2-10. 16).

Ἀλλὰ καὶ εἰς τὴν φυγὴν ἡ Πανοῦκλα δὲν ἐβράδυνε ν' ἀκολουθήσῃ τοὺς φυγάδας καὶ μολονότι τὸ κράξιμο τοῦ πετεινοῦ καὶ τὸ γαύγισμα τοῦ σκύλου κατὰ τὰς δημώδεις δοξασίας εἶναι ἀποτρεπτικὰ τῶν δαιμόνων (¹), ὅμως αὐτὰ ἦσαν διὰ τὴν Πανοῦκλα ὁ ἀλάθητος ὁδηγὸς κατὰ τὰς νυκτερινάς της ἀναζητήσεις. Διὰ τοῦτο *σκότουναν τὰ σκυλιὰ* (²) *καὶ δὲν κρατοῦσαν κοντὰ ὀρνίθ'* (ἀριθ. 7). Εἶναι ὁ αὐτὸς φόβος, ποῦ κάμνει καὶ τὸν λαὸν τῆς Χρυσῆς Ἀκτῆς τῆς Δυτ. Ἀφρικῆς νὰ ὑποβάλλουν εἰς γενικὴν σφαγὴν τοὺς πετεινούς των, ὅταν μετὰ τὴν ἔξωσιν τῶν δαιμόνων ἐκ τοῦ χωρίου των προσπαθοῦν νὰ τὸ ἀποκρύψουν ἀπὸ αὐτοὺς (Frazer G. B³ IX, 120).

Ὅπως ὅλαι αἱ ἀσθένειαι, καὶ ἡ Πανοῦκλα ἀναγνωρίζει τὴν χάριν καὶ ἀνταμείβει κάθε ὑπηρεσίαν ἢ ἐκδούλευσιν, ἡ ὁποία ἤθελε παρασχεθῆ εἰς αὐτήν. Οὕτω χαρίζεται εἰς ἐκεῖνον, ποῦ τὴν ἀπαλλάσσει ἀπὸ τὴν ἐνόχλησιν τῶν σκύλων κατὰ τὴν εἴσοδόν της εἰς τὸ χωριό, ἀφήνουσα ἀνενόχλητον αὐτὸν καὶ τοὺς οἰκείους του (ἀριθ. 2), ὅπως καὶ ἡ Χολέρα ἐκεῖνον, ποῦ δέχεται νὰ τὴν μεταφέρῃ ἐπὶ τῶν ὤμων του (³). Ἀλλ' εἶναι φοβερά, τιμωροῦσα ἀλύπητα καθένα ποῦ θὰ

(¹) *Πολίτου*, Παραδ. σ. 1310-1314. Λαογρ. Σύμμεικτα Β' 40. Νεοελλ. Μυθολ. 459.

(²) Τοὐναντίον οἱ Σλάβοι χωρικοὶ τοὺς σκύλους θεωροῦν ὡς τὸν θανάσιμον ἐχθρόν, τὸν ὁποῖον κατ' ἐξοχὴν φοβεῖται ἡ Παν. καὶ εἰς τὸν πολλαπλασιασμὸν αὐτῶν ἀποδίδουν τὴν ἐξάλειψιν αὐτῆς (*Krauss*, Slav. Volkforsch. σ. 93. 103).

(³) *Πολίτου*, Παραδόσ. ἀριθ. 911. Ὁ μῦθος περὶ μεταφορᾶς ἰδίᾳ τῆς Πανώ-

τολμήσῃ νὰ τὴν κτυπήσῃ ἢ ἄλλως νὰ τὴν βλάψῃ (ἀριθ. 5). Ἰδίᾳ ἐξοργίζεται, ἂν οἱ ἔνοικοι δὲν περιποιηθοῦν τὰ παιδιά της. Διότι ἡ Πανοῦκλα κάμνει παιδιὰ *(πανουκλούδια)* (¹)· γεννᾷ αὐγὰ καὶ τἀποθέτει εἰς τὴν καλάθα τοῦ σπιτιοῦ· ἔχει δὲ τὴν ἀξίωσιν οἱ ἔνοικοι *νὰ τὰ κουνοῦν, γιὰ νὰ κοιμοῦνται 'ς τὸ ῥαχάτ'* (ἀριθ. 3)· ἀφ' οὗ δὲ τὰ μεγαλώσῃ καὶ τὰ πετάξῃ, τὰ στέλνει *νὰ φᾶν τὸν κόσμο* (²). Ὅμοια δ' ἀναφέρονται περὶ τῆς Χολέρας καὶ τῆς Βλογιᾶς, αἱ περὶ τῶν ὁποίων παραδόσεις καθόλου ταυτίζονται μὲ τὰς περὶ Πανώλους· *ἡ Βλουγιὰ ἦdαν γυναῖκα, ἔχ' κὶ πιδιὰ κὶ γι' αὐτὸ οὔτι χροῦν* (χρίουν) *οὔτι ζιματοῦν, οὔτι καθαρίζουν, οὔτι τσιγαρίζουν, γιὰ νὰ μὴ πειράξουν τὰ πιδιά τς* (³).

Ἡ ἐξάλειψις τῆς Πανούκλας κατὰ τὴν πίστιν τοῦ λαοῦ ὀφείλεται εἰς τὴν τέχνην ἐπιδεξίου *(φράγκου ἢ ἄγγλου)* ἰατροῦ τ. ἔ. ἐξορκιστοῦ ἢ μάγου, καθόσον σύμφωνα μὲ τὴν λαϊκὴν ἀντίληψιν ὁ ἰατρὸς εἶναι ἕνας ἀντίτεχνος τοῦ μάγου (contre-sorcier) (⁴). Μὲ τὰ μαγικὰ μέσα τῆς τέχνης του ἐπέτυχεν οὗτος νὰ συλλάβῃ τὸ πονηρὸν πνεῦμα, νὰ τὸ κλείσῃ μέσα εἰς φιάλην ἢ κουδοῦνι καὶ νὰ τὸ βουλλώσῃ μὲ μαλαματένιο στούπωμα. Ἂν ὁ Φράγκος αὐτὸς ξεβουλλώσῃ τὸ μπουκάλι, ἡ Πανοῦκλα θὰ ξεπεταχτῇ καὶ θὰ φάῃ τὸν κόσμον ὅλον, ἀφ' οὗ καὶ μόνον ἀπὸ τὸν ἀέρα της, ποῦ ἀπόμεινεν ἔξω, πηγάζουν ὅλες οἱ ἀρρώστιες, ποῦ εἶναι μέσα ἐδῶ 'ς τὴ γῆς τὴν οἰκουμένη (⁵). Κατὰ ταῦτα ἡ Πανοῦκλα θεωρεῖται ὡς ἡ πρωταρχικὴ αἰτία ὅλων τῶν ἀσθενειῶν καὶ ταυτίζεται πρὸς αὐτὴν τὴν ἐκπροσώπησιν τοῦ πονηροῦ πνεύματος, τὸν θανάσιμον ἐχθρὸν τοῦ ἀνθρωπίνου γένους, τὸν Διάβολον.

λους ἐπ' ὤμων εἶναι κοινὸς καὶ εἰς ἄλλους λαούς. Πρβλ. *Krauss,* ἔνθ. ἀν. σ. 100. 103-104. *Tylor,* Prim. Culture⁵ I, 338. *Grimm,* D. Mythol.³ σ. 1136. 1138. 1140.

(¹) Καὶ οἱ στρίγγλες κάμνουν παιδιὰ μὲ τοὺς διαβόλους, τὰ *διαβόπουλα* (*Πολίτου* Παραδ. ἀρ. 874).

(² Εἰς παραμῦθι θρᾳκικὸ τὸ παιδί-κλέφτης, γιὰ νὰ τρομάξῃ τὸν βασιλέα, παρουσιάζεται ἐμπρός του γυμνὸ μὲ τουλοῦπες μαλλὶ κολλημένες ο' ὅλο του τὸ σῶμα καὶ τοῦ *λέει «ἐγὼ εἶμ τῆς Πανοῦκλας τὸ παιδὶ καὶ μὲ εἶπε ἡ μάννα μου νά σε φάγω»* (Λαογρ. Ἀρχ. ἀριθ. 170, 45).

(³) *Κυριακίδης* ἐν Λαογρ. Β' 409, 35.

(⁴) *M. Doutté* Magie et Religion dans l'Afrique du Nord, 1908 σ. 36, 37.

(⁵) Βλ. σημείωσιν εἰς ἀριθ. 1 σ. 482.

11

Τὰς ἑλληνικὰς χώρας ἄλλοτε ἐλυμαίνοντο αἱ ἐπιδημικαὶ νόσοι καὶ μάλιστα ἡ πανώλης ἕνεκα τῆς γειτνιάσεως τῆς Ἑλλάδος πρὸς τὴν Ἀσιατικὴν Τουρκίαν καὶ τὰς χώρας, ἐν αἷς αὕτη ἐνδημεῖ (1). Ἐπειδὴ δὲ τὴν γένεσιν αὐτῶν ἡ κοινὴ πίστις ἀπέδιδεν εἰς τὴν ἐπιφοίτησιν κακῶν πνευμάτων, ὁ λαὸς διὰ μαγικῶν τρόπων προσεπάθει ἑκάστοτε ν' ἀπαλλαγῇ ἀπὸ τὴν ἐπήρειαν αὐτῶν, ἕως οὗ ἐπείθετο, ὅτι τὸ κακὸν αὐτὸ δὲν εἶχε *κανένα γιατρικό· δὲν εἶχεν ἔλεος* (ἀρ. 8-10). Ἀλλ' ἂν ὅλαι αἱ μαγεῖαι ὁμοῦ ἐπιχειρούμεναι ἀπεδεικνύοντο ἀνωφελεῖς, πάντοτε εἰς τὸ βάθος τῆς ἀνθρωπίνης πίστεως ἀπέμενεν ἀμείωτος ἡ ἐλπίς, ὅτι μέτρα τινὰ ἐκ τῶν προτέρων λαμβανομένα ἠδύναντο νὰ κρατήσουν τὸν δαίμονα τῆς ἀσθενείας μακρὰν ἀπὸ τὰς κατοικίας των. Πρὸς τοῦτο κατὰ τὴν προκειμένην διήγησιν περιέζωναν τὸ χωριὸ μὲ νῆμα μονοημερὶς κλωσμένο (2), τὸ ἐκλείδωναν μὲ κλειδονιά, ποῦ εἶχεν ἐκ κατασκευῆς τὰς ἰδίας θαυμαστὰς ἰδιότητας, καὶ τὸ ἐσταύρωναν μὲ τὸ ἀλέτρι κατὰ τρόπον ἐπίσης μαγικόν. Οὕτω καθωσιώνετο ὁ χῶρος καὶ κατεκλείετο ἐν κύκλῳ μαγικῷ, τὸν ὁποῖον οἱ δαίμονες τῶν ἀσθενειῶν δὲν ἠδύναντο νὰ ὑπερβοῦν.

Ὁ μαγικὸς οὗτος τρόπος πρὸς ἀποτροπὴν δαιμονικῆς ἐπηρείας ἀναγόμενος εἰς τὴν πάγκοινον δοξασίαν, καθ' ἣν ἡ ἐνέργεια τῶν δαιμόνων καὶ καθόλου τῶν πονηρῶν πνευμάτων δὲν δύναται νὰ ἐξιχθῇ πέραν ὡρισμένων ὁρίων, μαγικῶς ἱδρυμένων (3), ἀπαντᾷ εἰς παραδόσεις διαφόρων μερῶν τῆς Ἑλλάδος. Ἐν Σαλαμῖνι «ὅτε λοιμικὴ ἐπιδημία ἐμάστιζε τὴν νῆσον ἢ ἠπείλει αὐτήν, συνήρχοντο αἱ κόραι τοῦ χωρίου, ὅλαι ἁγναὶ καὶ ἀθῶαι — τὰς ἐγνώριζε καὶ τὰς ἐξέ-

---

(1) *G. Dieulafoy*. Manuel de Pathologie interne, 13ης ἐκδ. τ. IV σ. 285. Μετάφρ. *Μ. Σακορράφου*, 1911 τ. Δ' σ. 315.

(2) Ὅ,τι κατασκευάζεται ἐν μιᾷ καὶ τῇ αὐτῇ ἡμέρᾳ ἀποκτᾷ θαυμαστὰς ἰδιότητας· βλ. κατωτέρω μονομερίτικο πουκάμισο, σ. 497 σημ. 1.499.

(3) Οὕτως *ἅμα φτάσῃ 's τὸ ὁριό της ἡ Νεράϊδα, δὲν μπορεῖ πλιὰ νὰ κάνῃ βῆμα* *Πολίτου* Παραδ. τ. Α' σ. 449 ἀρ. 760). Τὸ *στοιχειὸ τῆς ἀγριλιᾶς πέραν τῶν ὁρίων του δὲν ἔχει δύναμιν νὰ βλάψῃ* (Λαογρ. Α' σ. 658)· ὁμοίως ὁ διάβολος (*Hahn*, Griech. Märchen ἀρ. 54. σ. 299, οἱ δράκοι (Λαογρ. Ἀρχεῖον, ἀρ. 149,41). Πέραν κύκλου 40 βημάτων ἀπὸ τοῦ θησαυροῦ τὸ στοιχειὸ εἶναι ἀνίκανον ν' ἀντιτάξῃ ἀντίστασιν (Λαογρ. Δ' 34).

λεγεν ὁ γέρων ἱερεὺς — καὶ πληροῦσαι κάνιστρα διὰ λευκοῦ βάμβακος ἔκλωθον νῆμα μακρὸν καὶ ἡ μία μὲ τὴν ἄλλην περιεζώννυον δι' αὐτοῦ τὸ χωρίον ὁλόκληρον σχηματίζουσαι οὕτω κύκλον πέριξ... (1)». Ἐν Ἀθήναις «ὁσάκις ἦτο φόβος λοιμικῆς κατασκευάζετο μονοημερὶς παννί... καὶ δι' αὐτοῦ εἰς λωρίδας κοπτομένου περιεζώννυον τὴν πόλιν (2)». Ἐν Πιαλὶ τῆς Ἀρκαδίας «ὁσάκις εὐλογία ἐνσκήψασα εἰς τὰ πέριξ ἀπειλεῖ τὸ χωρίον, 40 παρθένοι τοῦ χωρίου... κατεργάζονται βάμβακα μεταποιοῦσαι αὐτὸν εἰς νῆμα. Ἐκ τούτου διὰ μιᾶς κλωστῆς περιζώνουσιν ὅλον τὸ χωρίον, ἵνα μὴ δύναται νὰ εἰσβάλῃ εἰς αὐτὸ ἡ νόσος (3)».

Πολλάκις τὴν διὰ νήματος περίζωσιν τοῦ χωρίου ἀντικαθιστᾷ περιφερικὴ ἀροτρίασις διὰ διδύμων μόσχων, διὰ τῆς ὁποίας χαράσσεται περὶ τὸ χωρίον κύκλος προφυλάξεως (Βλ. ἀρ. 12-15 τῆς παρούσης συλλογῆς) (4). Ἐνίοτε δὲ ἀμφότεροι οἱ τύποι τοῦ μαγικοῦ φραγμοῦ ἑνοῦνται πρὸς ἐπίτευξιν μεγαλυτέρας δραστικότητος. Οὕτω πρὸς προφύλαξιν τοῦ χωριοῦ ἀπὸ τὸ ἐχθρικὸ στοιχειὸ «*μία μάγισσα ἀράπισσα ἐδιάταξε τοὺς Βελλαιίταις νὰ βάλουν τρία ἀπάρθενα κοράσια νὰ γνέσουνε ἀπὸ μία κλωνά, μονοκόμματη μονοημερινά, καὶ νὰ βάλουνε σταυρωτὰ γύρω 'ς τὸ χωριὸ τέσσερα ἀφόρηγα περόνια, καὶ νὰ δέσουνε τὴν κλωνὰ γύρω γύρω 'ς τὸ χωριὸ ἀπάνου 'ς τὰ τέσσερα περόνια... Ἐπήρανε καὶ ἕνα μουσκάρι σαράντα ἡμερῶν, καὶ ἐφτειάσανε μονοημερὶς ἀλέτρι (ψευτάλετρο μὲ ξύλα μικρά), καὶ ἐζέψανε τὸ μουσκάρι καὶ τὸ ἐγυρίσανε γύρω 'ς τὸ χωριό, καὶ ἐκάμανε μιὰ αὐλακιὰ γύρω τριγύρω, ἴσια ποῦ ἐσημάδευε ἡ αὐλακιὰ λιγάκι. Καὶ ἀπὸ τότες δὲν ἐξαναμπῆκε τὸ Ἀραχοβίτικο στοιχειό* (5)». Εἰς τὴν ἡμετέραν παράδοσιν ἡ ἄροσις τελεῖ ἄλλην λειτουργίαν, τὴν καθοσίωσιν τοῦ περισχοινιζομένου χώρου διὰ τῆς χαράξεως εἰς αὐτὸν τοῦ σημείου τοῦ σταυροῦ, τὸ ὁποῖον οἱ χριστιανοὶ θεωροῦσιν ὡς ὅπλον κατὰ τῶν δαιμόνων (6), διατηρεῖ δ' ὅμως σαφῆ τὸν χα-

---

(1) Ἑβδομὰς 1887 σ. 2. Πρὸς ταύτην συμφωνεῖ περιγραφὴ γενομένη κατ ἀφήγησιν χωρικῆς ἐκ Σαλαμῖνος ὑπὸ τοῦ Ἐφόρου τῶν Ἀρχαιοτήτων κ. Κεραμοπούλου (Λαογρ. Ἀρχεῖον ἀρ. 55 σ. 1).

(2) ΔΙΕ τ. Α' σ. 12.

(3) Λαογρ. Ε' 407.

(4) Πρβλ. *Πολίτου,* Παραδόσ. Α' ἀριθ. 907: ὁ Δαμαλᾶς. Λαογρ. Γ' 686,6.

(5) *Πολίτου,* Παραδ. Α' σ. 277 ἀρ. 499.

(6) Λαογρ. Δ' 534. 728. Ε' 616, 5 Η' 229 *Πολίτου,* Παραδ. Α' σ. 525 ἀρ. 856.

ρακτῆρα μαγικῆς πράξεως διὰ τῆς γυμνότητος τῶν ἐνεργούντων αὐτήν (1). Διὰ μεγαλυτέραν δὲ προφύλαξιν γίνεται καὶ τὸ κλείδωμα τοῦ χωριοῦ μὲ μαγικὴν κλειδαριάν, διὰ τῆς ὁποίας ἓν ἀκόμη ἐμπόδιον δημιουργεῖται εἰς τὴν εἰσχώρησιν τοῦ κακοποιοῦ πνεύματος (2).

Εἰς πολλὰ μέρη τῆς Ἑλλάδος, ὅταν ἐπιδημία ἀπειλῇ τὸ χωρίον ἢ τὴν πόλιν, *ζώνουν τὴν ἐκκλησία μὲ νηματοκέρι* ἢ ὅπως λέγουν εἰς τὴν Κύπρον *νηματώνουν τὴν ἐκκλησίαν* (3). Εἰς τὴν Ἴμβρον «ὅταν ὑπάρχῃ Πανώλης ἢ ἄλλη τις ἐπιδημικὴ ἀσθένεια περιτριγυρίζουσιν ἓν ἐκ τῶν πολλῶν ἐξωκλησίων τῆς Ἴμβρου διὰ βαμβακερῆς κλω-

---

Τὰ δαιμόνια ἐμποδίζονται ἀπὸ τὸ σταυρὸ νὰ προχωρήσουν παραπέρα 'ς τὸ χωριὸ (αὐτ. σ. 440 ἀρ. 746) Νεοελλην. Μυθολογία σ. 459 κἑ.

(1) Ἡ γυμνότης εἶναι συχνὰ ἀπαραίτητος ὅρος πρὸς ἐπιτυχίαν τῶν μαγγανευμάτων. «Πρὸς παρασκευὴν ἰσχυροῦ φίλτρου ἡ ἐρῶσα μετὰ τῆς μαγίσσης περιθέουσι νύκτωρ γυμναὶ τρὶς περὶ τὴν οἰκίαν τοῦ ἐρωμένου» (*Πολίτου*, Λαογραφ. Σύμμεικτα Β΄ σ. 245 σημ. 2)· «αἱ μάγισσαι... γυμναὶ ἐπιβαίνουσι τοῦ ἀντιοῦ» (αὐτ. σ. 158 σημ. 5). Πρβλ. Λαογρ. Γ΄385, 24. 388, 6. Ὁλόγυμνες οἱ σαράντα γυναῖκες κατασκευάζουν τὴν νύκτα τὸ νῆμα τῆς περιζώσεως καὶ τὸ μονομερίτικο πουκάμισο. Γυμνὸς καὶ ὁ σιδερᾶς μὲ τὴν γυναῖκα του κατασκευάζουν τὴν κλειδαριά, ὅπως καὶ τὰ καρφιὰ καὶ τὸ σίδερο διὰ τὴν καταπολέμησιν τῶν ἀσθενειῶν. Γυμνοὶ ἄνδρες ἐνεργοῦν εἰς τὴν Θρᾴκην καὶ τὸ ἄναμμα τῆς καινούργιας φωτιᾶς διὰ τριβῆς ξηρῶν ξύλων. *Εἶχι νὰ κάμ' ἡ ρουλιομπαριά* (Βλ. ἀνωτ. σ. 473 ἀρ. 11). Διατί καὶ παρὰ τοῖς Νοτιοσλάβοις καὶ τοῖς Ρώσσοις ὁλόγυμνοι ἀδελφὸς καὶ ἀδελφὴ ἢ νέοι καὶ νέαι σύρουν τὸ ἄροτρον ὁλόγυρα εἰς τὸ χωριό βλ. *Krauss*, Slav. Volkforschungen 1908 σ. 99.

(2) Εἰς ὁμοίαν πιθανῶς μαγικὴν πρᾶξιν ἀναφέρονται τὰ ὑπὸ τοῦ Γεωργίου Κωδινοῦ παραδιδόμενα περὶ τῆς τύχης τῆς Κωνσταντινουπόλεως· «Μέσον δὲ τοῦ σταυροῦ ἡ τύχη τῆς πόλεως, *κατήνιον κλειδομενον* καὶ ἐστοιχειωμένον...τοῦ μηκέτι ἰσχύειν (τὰ ἔθνη) προσεγγίσαι ἢ προσψαῦσαι, ἀλλὰ πόρρω ἀπέχεσθαι... ἡ δὲ κλεὶς τοῦ κατηνίου κατεχώσθη εἰς τὰς βάσεις τῶν κιόνων» (Περὶ ἀγαλμάτων κλπ. σ. 35 Bonn) Πρβλ. μετάφρασιν ἐξ ἐκδόσεως Λάμπρου ἐν Ν. Ἑλληνομνήμ. ΙΖ΄ (1923) σ. 7· «Καὶ μία *κλειδαριὰ κλειδομενη* καὶ ἦτον στοιχειωμένη ὅτι κανένα κακὸν νὰ μὴν πιάνῃ εἰς τὴν πόλιν τούτην ... καὶ οἱ ἐχθροὶ νὰ μηδὲν δύνονται νὰ κάμουν τίποτες, ἀμὴ *νὰ στέκουνται μακρέα...*» Σήμερον σχεδὸν πανταχοῦ ἡ θύρα τοῦ κοιτῶνος τῆς ἐπιτόκου εἶναι κλειστή, ὅπως μὴ δι' αὐτῆς εἰσχωρήσῃ κακοποιόν τι πνεῦμα. Περὶ πράξεων τῆς συμπαθητικῆς μαγείας, αἵτινες ἀπορρέουν ἐκ τῆς ἰδέας ὅτι «πᾶν τὸ συμπεπλεγμένον ἢ συνδεδεμένον ἢ κεκλεισμένον παρακωλύει τὴν ἐλευθέραν λειτουργίαν τῆς φύσεως» βλ. *Πολίτην* ἐν Λαογραφίᾳ τ. ϛ΄ (1918) σ. 322 κἑ. (= Λαογρ. Σύμμεικτα Β΄ σ. 299 κἑ.) τ. Γ΄ (1911) σ. 34. *Frazer*, the Golden Bough² τ. I σ. 393.

(3) Λαογρ. Β΄ 183 Γ΄ 275. *Σταματιάδου*, Σαμιακὰ τ. Δ΄ (1886) σ. 619.

στῆς ([1])». Τὸ ζώσιμο ἢ νημάτωμα τῆς ἐκκλησίας ἐν καιρῷ ἐπιδημίας ἔχει προφανῶς σκοπὸν νὰ θέση τὴν ἐκκλησίαν καὶ δι᾽ αὐτῆς τὸ χωρίον, τοῦ ὁποίου αὕτη εἶναι καθαγιασμένη ἑστία, ἐντὸς κύκλου ἀσφαλίζοντος αὐτὸ ἀπὸ τὴν εἰσβολὴν τῶν ἔξωθεν δυνάμεων ([2]). Ἵνα δὲ συντελεσθῇ ἡ κατασφάλισις τοῦ χώρου ἐξ ὅλων τῶν πλευρῶν, αἱ γυναῖκες τῆς Κύπρου «ἀφ᾽ οὗ περιδέσωσι τὸν ναὸν ἄνωθεν τῶν παραθύρων, ἑνώνουσιν ἔπειτα τὰς δύο πλευρὰς τοῦ οὕτω σχηματισθέντος τετραγώνου διὰ δέματος νήματος ἄνωθεν τοῦ ναοῦ καθ᾽ ὅλον τὸ μῆκος αὐτοῦ» ([3]). Τὸ δέμα δὲ τοῦ νήματος πιθανῶς ἀποσκοπεῖ τὴν ἀπασχόλησιν τοῦ δαίμονος τῆς ἀσθενείας, ὑποχρεωμένου κατά τινα δοξασίαν νὰ σταθῇ καὶ ἀριθμήση τὰ νήματα τῆς δέσμης, ὅπως ἀλλαχοῦ τὰς ὀπὰς τοῦ κοσκίνου κλπ ([4]).

Τὸ ἔθιμον τοῦτο δύναται καθόλου νὰ σχετισθῇ πρὸς τὸν περισχοινισμὸν τῶν ἀρχαίων Ἀθηναίων. Οὗτοι, ὡς γνωστόν, κατὰ τὴν ἑορτὴν τῶν Ἀνθεστηρίων *«περιεσχοίνιζον τὰ ἱερὰ»* ἤτοι ἀπέφρασσον αὐτὰ περιζώνοντες διὰ σχοινίου καὶ τοῦτο, ἵνα ἐμποδίσωσι τὰς ψυχὰς τῶν ἀποθαμένων νὰ εἰσέλθουν εἰς τὰ ἱερά, ἐπειδὴ ἐπίστευον, ὅτι αὗται τότε περιεφέροντο ἀνὰ τὴν πόλιν. Ἵνα δὲ ἀποκλείσουν εἰς τὰ πνεύματα τὴν εἴσοδον καὶ εἰς τὰ σώματα καὶ τὰς οἰκίας των *«ῥάμνον ἕωθεν ἐμασῶντο καὶ πίττῃ τὰς θύρας ἔχριον* ([5])»· γνωστὸν

([1]) Λαογρ. Ἀρχεῖον ἀρ. 140 σ. 279.

([2]) Ὅτι καὶ παρ᾽ ἀρχαίοις ἐκράτει ἡ συνήθεια νὰ περιζώνουν ἕνα ναὸν ἢ ἐν ἄγαλμα πρὸς τὸν σκοπὸν νὰ καθοσιώσουν καὶ καταστήσουν ἀπρόσβλητον μίαν πόλιν ἢ μίαν περιοχὴν βλ. *G. Hock,* Griech. Weihegebräuche, 1905 σ.28 σημ. 1.

([3]) Λαογρ. Γ´ 275.

([4]) *Πολίτου,* Παραδόσεις σ. 1308-9. Ὁμοίως εἰς τοὺς δαίμονας προβάλλεται ἡ ἀπαρίθμησις τῶν σταδίων κατεργασίας τοῦ βάμβακος εἰς παραμῦθι θρακικόν· *τοὺ βαμπάκ᾽ τοὺ σπέρνουν, τοὺ βουτανίζουν, τοὺ μαζώνουν, τοὺ καθιρνοῦν, τοὺ γκλιάζουν, τοὺ στβάζουν, τοὺ γνέθουν, τοὺ καλαμιζουν, τὰναβουδίζουν, τοὺ γυφαίνουν. Ὅσο νὰ τοὺ bιτίσ᾽, λάλ᾽σι πέτνους, χάθκαν διαβολ᾽* (Λαογρ. Ἀρχ. 147, 6, 1). Καὶ οἱ Βούλγαροι διὰ ν᾽ ἀποκλείσουν τὰ περιφερόμενα φαντάσματα ἔξω ἀπὸ τὰς οἰκίας των, ἔξωθεν μὲν ἐπὶ τῆς θύρας σημειώνουν σταυροὺς μὲ κατράνι, ἔσωθεν δὲ κρεμοῦν νηματόδεμα ἀπὸ ἀναρίθμητες κομμένες κλωστές· ὅσο νὰ τὶς μετρήσῃ τὸ φάντασμα, ὁ πετεινὸς λαλεῖ καὶ ἡ κολασμένη ψυχὴ ὀφείλει νὰ ἐπιστρέψῃ ᾽ς τον τάφο της (*Strausz,* die Bulgaren σ. 454).

([5]) Περὶ Ἀνθεστηρίων ἐν γένει βλ. *Rohde,* Psyche[2] I, 236 κέ. *Harrison,* Prolegomena to the Study of greek Religion[2] σ. 32 κέ. Ἐπὶ τοῦ προκειμένου βλ. *Frazer,* the Golden Bough[3] IX, 153-154.

δ' ὅτι οἱ ἀρχαῖοι Ἕλληνες καὶ Ρωμαῖοι, ὡς καὶ οἱ νεώτεροι Ἕλληνες καὶ ἄλλοι χωρικοὶ τῆς Εὐρώπης, ἀπέδιδον ἀποτρεπτικὴν κατὰ πνευμάτων καὶ δαιμόνων δύναμιν εἰς τὸν ῥάμνον (λευκάκανθαν) καὶ τὴν πίσσαν (1). Τὴν ἰδιότητα δὲ ταύτην οἱ ἀρχαῖοι ἀπέδιδον προφανῶς καὶ εἰς τὴν μίλτον, τὴν βαφήν, δι' ἧς ἐχρίετο τὸ σχοινίον τοῦ περισχοινισμοῦ· διότι, ὡς ὁ ἀείμνηστος Πολίτης ἀπέδειξε, «πρὸς τὸν σκοπὸν τῆς ἀποτροπῆς τῶν κακῶν ἀπὸ καθωσιωμένου χώρου περιεσχοινίζοντο ὑπὸ τῶν ἀρχαίων καὶ τὰ δικαστήρια καὶ ἡ ἐκκλησία, τὸ δὲ σχοινίον ἐχρίετο διὰ τῆς μίλτου, ἣν προσέρραινον κύκλῳ (2)».

Ἡ πίστις εἰς τὴν ὕπαρξιν πνευμάτων καὶ δαιμόνων, κοινὴ εἰς ὅλους τοὺς λαούς, πολιτισμένους καὶ μή, καὶ ἡ προσπάθεια ὅλων ν' ἀπαλλαγοῦν ἀπὸ τὴν ἐπίδρασιν αὐτῶν, ὑπέβαλε πράξεις καὶ ἐνεργείας πολλάκις ὁμοίας εἰς λαοὺς διαφορωτάτους. Διὰ τοῦτο πρὸς τὰ τελούμενα κατὰ τὰ ἀνθεστήρια ὑπὸ τῶν Ἀθηναίων δύνανται καθόλου νὰ παραβληθοῦν τὰ ἐθιζόμενα ἐν Σιάμ, ὅπου ἐπίσης φαντάζονται,

(1) Πρὸς ἀποτροπὴν δαιμονικῆς ἐπηρείας οἱ ἀρχαῖοι Ἕλληνες ἀνήρτων εἰς τὰς θύρας ἢ τὰ παράθυρα κλάδους ῥάμνου, διὰ πίσσης δ' ἔχριον τὴν θύραν τῆς οἰκίας, ἐν ᾗ ὑπῆρχε λεχώ (*Φώτιος* ἐν λ. *ῥάμνος*). Καὶ σήμερον μὲ *ἀσπαραγγιὲς* ἢ ἄλλα ἀκανθώδη φυτὰ φράσσονται αἱ ὀπαί, διὰ τῶν ὁποίων θὰ ἠδύναντο νὰ εἰσέλθουν Καλλικάντζαροι ἢ ἄλλα δαιμονικὰ ὄντα (*Πολίτης* ἔνθ' ἀνωτ. σ. 1300. Λαογρ. Β' 478) μὲ *κατράνι* δὲ ἀλείφονται αἱ θύραι τῶν οἰκιῶν ἐν Ἠπείρῳ, ὅταν ὑπάρχουν ἐπιδημικαί τινες ἀσθένειαι ἢ μιάσματά τινα (Φιλολ. Σύλλ. Κ/πόλεως τ. ΙΗ' σ. 205,41). Ἀνάλογα παρὰ Σέρβοις καὶ Βουλγάροις κ. ἄ. λαοῖς τῆς Εὐρώπης βλ. παρὰ *Frazer* ἔνθ' ἀνωτέρω.

(2) Ἐλέγχων ὁ Πολίτης ὡς παράλογα τὰ λεγόμενα ὑπὸ τῶν γραμματικῶν περὶ σοφίσματος τῶν πρυτάνεων πρὸς συναγωγὴν τῆς ἐκκλησίας διὰ σχοινίου μεμιλτωμένου θεωρεῖ αὐτὰ ὡς «μεταγενέστερα πλάσματα προελθόντα ἐκ γελοίας παρανοήσεως τοῦ Ἀριστοφάνους Ἀχαρνῶν 22» καὶ ἐξηγεῖ ὅτι τὸ μεμιλτωμένον σχοινίον κεῖται μετωνυμικῶς ἀντὶ τοῦ Ἐκκλησία, ἥτις, ὡς καὶ τὰ δικαστήρια, περιεσχοινίζετο πρὸς δήλωσιν τῆς ἱερότητος τοῦ χώρου... Εἶχε δ' ἴσως ὁ ῥαντισμὸς διὰ μίλτου τὴν αὐτὴν συμβολικὴν ἔννοιαν τοῦ καθαρμοῦ, ἣν καὶ ὁ ῥαντισμὸς πρὸ τῆς ἐνάρξεως τῆς Ἐκκλησίας διὰ τοῦ αἵματος τοῦ θυομένου δέλφακος». (*Γουσταύου Γίλβερτ,* Ἐγχειρίδιον Ἀρχαιολογίας τοῦ δημοσίου βίου ἐξελληνισθὲν ὑπὸ *Ν. Γ. Πολίτου* (Βιβλιοθ. Μαρασλῆ) τ. Α' 1897 σ. 361 σημ. 1). Βλ. καὶ Παραδόσεις Β' σ. 1123 ἀρ. 499. Πρβλ. ὅσας μαρτυρίας καὶ ὁ *G. Hock* ἐπάγεται εἰς ἀπόδειξιν, ὅτι καὶ οἱ τόποι, ἐν οἷς συνήρχοντο αἱ ἀρχαὶ ἐν Ἀθήναις περιεσχοινίζοντο, ὡς καὶ ἀλλαχοῦ τὰ τεμένη καὶ οἱ ναοὶ (Griech. Weihegebräuche, 1905 σ. 25-29)· παράλληλον παρ' ἀρχαίοις Γερμανοῖς βλ. ἐν *Grimm,* Deutsche Rechtsalterthümer 4 434.

ὅτι αἱ ψυχαὶ τῶν ἀποθαμένων κατ' ἔτος ἐπισκέπτονται τοὺς ἐν τῇ ζωῇ συγγενεῖς των, διὰ ν' ἀπαλλαγοῦν δ' ἀπὸ αὐτάς, ὅσον καὶ ἀπὸ τοὺς κακοποιοὺς δαίμονας, τὴν τελευταίαν τοῦ ἔτους ἡμέραν μετὰ τὴν κάθαρσιν τῆς πόλεως περιζώνουν αὐτὴν μὲ σχοινὶ καθαγιασμένο, καμωμένο ἀπὸ ἀγριάδα καὶ βαμμένο ἐναλλὰξ κόκκινο, κίτρινο καὶ γαλάζιο· ἔτσι οἱ δαίμονες καὶ τὰ πνεύματα ἐμποδίζονται νὰ ἐπανέλθουν εἰς τὴν πόλιν, πέριξ τῆς ὁποίας καὶ ἱερεῖς κατὰ διαστήματα καθήμενοι τοὺς ἐξορκίζουν (¹). Ὁμοίως εἰς τὸ Καμεροὺν τῆς Ἀφρικῆς ἐν ἐπιδημίᾳ εὐλογίας, ἀφ' οὗ διὰ τυμπάνων καὶ χορῶν ἐκβάλουν τὸν δαίμονα τῆς ἀσθενείας ἀπὸ τὸ χωριό, τὸ περιζώνουν μὲ σχοινί, κατασκευασμένον ἀπὸ φυτὰ ἑρπυστικά, διὰ νὰ μὴ δυνηθῇ οὗτος νὰ ἐπανέλθῃ, εἰς τοὺς κυριωτέρους δὲ δρομίσκους εἰς τὰ ἄκρα τοῦ χωρίου στήνουν ἁψῖδας μὲ κυρτὰς ῥάβδους καὶ ὑποκάτω θάπτουν ὄρνιθας, φυτὰ δὲ καὶ φωλεὰς μυρμήκων κρεμοῦν ἀπὸ τὰς ῥάβδους (²). Πρὸς τὸν αὐτὸν σκοπὸν καὶ οἱ ἰθαγενεῖς τῆς Βόρνεο ἐκτείνουν πέριξ τῶν οἰκιῶν των σχοινία, εἰς τὰ ὁποῖα εἶναι δεμένα φύλλα φυτοῦ τινος ἢ δένδρου, οἱ δὲ Thompson τῆς βρεττ. Κολομβίας, διὰ νὰ κρατήσουν τὸ φάσμα τοῦ ἀποθανόντος ἔξω ἀπὸ τὰ σπίτια των, διατείνουν κατὰ μῆκος τῆς ἐσωτερικῆς των πλευρᾶς ἕνα σπάγγο μὲ ὁπλὲς ἐλαφιοῦ δεμένες εἰς αὐτόν (³). Καὶ εἰς Queensland μετὰ τὴν κάθαρσιν τῆς πόλεως ἀπὸ τὰ δαιμόνια, μία καθαγιασμένη βαμβακερὴ κλωστὴ εἶναι τεταμένη πέριξ τοῦ ἀνακτόρου (⁴).

Ἀνάλογα ἀπὸ εὐρωπαϊκοὺς καὶ ἄλλους ἀρχαίους λαοὺς συνήγαγε πλεῖστα ὁ *F. Liebrecht,* Zur Volkskunde 1879 σ. 305-310: der hegende Faden. Ἀναφέρω μόνον τὴν συνήθειαν τῶν Σλάβων χωρικῶν τῆς Χροβατίας, οἱ ὁποῖοι, διὰ νὰ προφυλάξουν τὰ κτήνη των ἀπὸ τὸ κακὸ μάτι τῶν μαγισσῶν, περιζώνουν ὅλο των τὸ κτῆμα μὲ μιὰ κλωστή, ποῦ τὴν γνέθουν μὲ τὰ ἴδιά των χέρια κατὰ τὸ τριήμερο τῶν νηστειῶν (⁵).

Ἀλλὰ καὶ κατ' ἄλλους τρόπους ὁ δεισιδαίμων δημιουργεῖ τὸν κύκλον τῆς προφυλάξεως καὶ πολλάκις δι' ἁπλῆς ῥάβδου ἢ μαχαιρίου

(¹) *Frazer,* G. Bough³ IX, 149 (²) αὐτ. σ. 120 (³) αὐτ. σ. 154.
(⁴) αὐτ. σ. 172 (⁵) *F. Krauss,* Slav. Volkforschungen, 1908 σ. 76.

χαράττων καταγῆς ἕνα ἢ πολλοὺς ἐπαλλήλους κύκλους κατοχυρώνεται ἐν αὐτοῖς, σημειώνων προσέτι σταυροὺς ἢ καρφώνων τὸ μαυρομάνικο μαχαῖρι, *ποῦ ναι ὁ μάγος τῶν κακῶ πραμάτω* (1). Μὲ αὐτὸν τὸν τρόπον ᾽ς τὴν *κατοικία τοῦν δαιμόνωνε* ὁ Ἰμπριώτης ἔστησε γύρω του *ψηλὸ τοῖχο, ποῦ οἱ δαιμόνοι οὔλη τὴ νύκτα ἀγωνιζόντανε νὰ πηδήσουν καὶ δὲν τὸ κατώρθωσαν* (2). Καὶ ὁ ἐξορκιστής, ποῦ θέλει νὰ προσκαλέσῃ μὲν τοὺς δαίμονας βοηθοὺς εἰς τὰς μαγικάς του ἐνεργείας, ἀλλὰ νὰ τοὺς κρατήσῃ συνάμα εἰς ἀπόστασίν τινα ἀφ᾽ ἑαυτοῦ, ὁμοίως χαράσσει γύρω του τὸν μαγικὸν κύκλον. (3) Συνηθέστατα δ᾽ εἰς τὰ παραμύθια τὸ παιδί, ποῦ εἶναι ταμένο ᾽ς τὸν δαίμονα, διὰ νὰ ξεφύγῃ τὴν καταδίωξή του, χαράττει κύκλο χάμω ᾽ς τὴ γῆ καὶ στέκει μέσα (4). Ἀλλὰ καὶ ὁ ἐξορκιστής, ὁ ὁποῖος ἐπιχειρεῖ τὴν σύλληψιν καὶ ἐξόντωσιν τοῦ ἐνοχλοῦντος τὰ κτήνη δαιμονίου, σύρων πέριξ τῆς προσβεβλημένης ἀγέλης κύκλον, τὸ κατακλείει ἐντὸς αὐτοῦ καὶ μετὰ τοῦτο καταγίνεται εἰς τὴν ἀναζήτησιν καὶ τὸ κάρφωμα αὐτοῦ (5). Ὁμοίως δὲ γίνεται καὶ ἡ ἀπαλλαγὴ χώρου τινὸς ἀπὸ τὰ φίδια· «οἱ συλλαμβανόμενοι ὄφεις τιθέμενοι ἐντὸς τοῦ ἐπὶ τοῦ ἐδάφους χαρασσομένου κύκλου ἀδυνατοῦσι νὰ ἐξέλθωσιν αὐτοῦ

---

(1) (Σωζόπολις· παρὰ Ζηνοβίου Ζουρμαλίδου). *Dὸ Χρυσὸ τοῦ Καπετὰν Σ... κεῖ ποῦ πορπατοῦσε dὴ νύχτα, dόνε φάνηκε, ὅτι ἤdανε ἕνας τοῖχος bροστά dου καὶ δὲ bοροῦσε νὰ πάῃ οὔτε bροστὰ οὔτε πισου· δὲ bοροῦσε οὔτε νὰ φωνάξῃ. Λοιπὸν αὐτὸς εἶχε πάνω dου μαυρομάνικο μαχαῖρι· τὸ βγάζει μάνε μάνε και κάνει με τὸ μαχαῖρι ἕνα κύκλο κ᾽ ἕνα σταυρὸ ᾽ς τὴ μέση· ἐκάρφωσε καὶ τὸ μαχαῖρι και στάθηκε μέσα κ᾽ ἤλεγε: «Ἰσοῦς Χριστὸς νικᾷ οὖλα τα δαιμονικά!» Και στάθηκε ὅσο ποῦ φώναξεν ὁ πετεινὸς κ᾽ ἔφυγε τὸ στοιχειὸ αὐτό, ὁ τοῖχος καὶ πῆγε σπίτι dου... Καὶ dὸ gαιρὸ πὰ* (= ποῦ θὰ) *παγαίνῃ ἕνας να βγάλῃ γρόσια, ἅμα dὸν παρουσιαστῇ νῆσκιος, παλε τὸ κάνει αὐτό, γιὰ νὰ μὴ κακοπάθῃ πὲ dὸ στοιχειό.* Πρβλ. *Πολίτου,* Παραδόσ. Α΄ σ. 383 ἀρ. 646.

(2) αὐτ. σ. 530 ἀρ. 869.

(3) αὐτ. Β σ. 1311. Λαογρ. Ἀρχεῖον ἀρ. 215, 144, 4. Ἑστία ΙΖ΄ 366.

(4) *Grimm,* Haus-u. Kindermärchen, ἀρ. 92. *Aarne,* Verzeichnis der Märchentypen ἀρ. 810. Γραμμὴν «δίκην περισχοινίσματος» περὶ ἐπιγραφὴν ἐπὶ βράχου τῆς Ἰτάνου βλ. ἐν *Κεραμοπούλλου* Ἀποτυμπανισμός 1923 σ. 90.

(5) *Abbott,* Maced. Folklore σ. 224. Ἴσως καὶ τὸ παρὰ *Liebrecht,* ἔνθ᾽ ἀνωτ. σελ. 307 ἀναφερόμενον ἀρχαῖον περσικὸν ἔθος νὰ περιφράσσουν τὸ νεωστὶ ἱδρυόμενον νεκροταφεῖον μὲ ἕνα σπάγγο ἀπὸ ἑκατὸ χρυσὲς ἢ βαμβακερὲς κλωστὲς ἐνέχει ὁμοίαν ἔννοιαν, τ. ἔ. τὴν ἐντὸς μαγικοῦ φραγμοῦ ἐγκάθειρξιν τῶν πνευμάτων, ἵνα μὴ ἐκφεύγοντα καὶ περιφερόμενα ἔξω ἐνοχλοῦν τοὺς ζῶντας.

ἐπὶ 24 ὥρας, μεθ' ἃς ἡμεροῦνται τελείως ἢ ἀποθνήσκουσιν» ([1]).

Πολλάκις πρὸς τὸν σκοπὸν τῆς ἀπαλλαγῆς ἀπὸ τῶν κακῶν ὁ μαγικὸς κύκλος σχηματίζεται ὄχι διὰ χαράξεως ἐπὶ τοῦ ἐδάφους, ἀλλὰ διὰ ποικίλων ἄλλων τρόπων. Οὕτως, ἐπειδὴ οἱ ἀσπαραγγιές, ὅπως ὅλα τἀκανθώδη φυτά, ἀποτρέπουν τὰ δαιμονικὰ ὄντα, διὰ νὰ προφυλάξουν εἰς τὴν Κυνουρίαν τὰ ποίμνια ἀπὸ τὴν ἐπήρειαν τῶν Καλλικαντζάρων *φράζουνε γύρω-γύρω τὸ μαντρὶ μὲ νιὰ ῥάδα ἀπὸ ἀσπαραγγιές* ([2]). Εἰς τὸ Καρὰ Μπουνὰρ τοῦ Διδυμοτείχου *αὐν'οὶ ποῦ νι παλιοὶ τὴμ Πάσκα, τὴ Δεύτερη μέρα, πααίνουν κόκκιν' αὐγὰ 'ς τἀμπέλια καὶ τὰ παραχώνν 'ς τὶς τέσσερις ἄκριες* ([3]). Εἰς τὴν Σύμην ὅταν τὸ πρῶτον σκαφιδιάζουν τὸ βρέφος ἀνάπτουν κηρία εἰς τὰς τέσσαρας γωνίας τοῦ σκαφιδιοῦ ([4]). Ὁμοίως εἰς τὰς νήσους τῆς Ἰρλανδίας γύρω 'ς τὸ κρεββάτι τοῦ ἐπιθανάτου ἀνάπτονται 12 καλάμια, ἔτσι δ' ἐμποδίζεται ὁ διάβολος νὰ ἔλθῃ καὶ πάρῃ τὴν ψυχήν του, διότι κανὲν κακοποιὸν ὂν δὲν ἠμπορεῖ νὰ ὑπερβῇ ἕνα κύκλον πυρός ([5]). Εἰς δὲ τὴν Σικελίαν αἱ γυναῖκες ἀφήνουσαι κατὰ γῆς τὰ βρέφη των, πιστεύουν ὅτι τὰ προφυλάττουν ἀπὸ κάθε κακὸ χύνοντας ὁλόγυρά των γάλα ἀπὸ τοὺς μαστούς των· οὔτε φίδια οὔτε ἔχιδνες οὔτε ἄλλο φαρμακερὸ ζῷο θὰ μπορέσῃ νὰ διασπάσῃ τὸν μυστηριώδη αὐτὸν φραγμόν ([6]). Καὶ διὰ νἀπαλλάξουν ἕνα παιδί, ποῦ πάσχει ἀπὸ κοκκύτην, εἰς τὴν Σκωτίαν τὸ μετέφερναν εἰς ἄλλη συνοικία, φροντίζοντας νὰ διαβοῦν ἕνα ῥυάκι· διότι καὶ τὸ νερό, ποῦ τρέχει ἀποτελεῖ καὶ αὐτὸ ἕνα φραγμὸ ἀδιάβατο 'ς τὶς ἀσθένειες καὶ 'ς τὰ ξωτικά ([7]).

Πλὴν τῶν μαγικῶν τούτων τελετῶν, αἱ ὁποῖαι σκοπὸν ἔχουν τὴν καθοσίωσιν τοῦ χώρου καὶ τὴν κατοχύρωσιν αὐτοῦ ἀπὸ τῆς ἔξωθεν ἐπηρείας, τελεῖται κατὰ τὴν θρᾳκικὴν δεισιδαιμονίαν καὶ γενικὸς καθαρμὸς τῶν κατοίκων πρὸς ἀπαλλαγὴν αὐτῶν ἀπὸ ἐνέργειαν τοῦ πονηροῦ πνεύματος, λανθάνουσαν τυχὸν ἐν αὐτοῖς.

([1]) Λαογρ. Γ' 665, 3.

([2]) Λαογρ. Β' 478. *Πολίτου* Παραδ. σ. 1300.

([3]) Κατ' ἀνακοίνωσιν Κ. Γκρόντογλου.

([4]) Ζωγρ. Ἀγὼν 1891 σ. 211,3.

([5]) *Sebillot,* Le Paganisme contemporain, 1908 σ. 166. ([6]) αὐτ. σ. 59.

([7]) αὐτ. σ. 75. 299. Ὅμοια παρ' ἡμῖν διὰ τὴν προφύλαξιν τῶν ποιμνίων ἀπὸ τὸ Χαμοδράκι βλ. ἐν Λαογρ. Ε' 647, 4.

Πρὸς τοῦτο ὅλοι, μεγάλοι καὶ μικροί, γυμνούμενοι *περνοῦν ἀπὸ μονομερίτικο πουκάμισο,* τὸ ὁποῖον ἐντὸς μιᾶς μόνης ἡμέρας κατασκευαζόμενον (¹) ἐκ πρώτης ἀρχῆς ἀπὸ 40 μονοστέφανες (²) γυναῖκες γυμνὲς (³) ἐνέχει δύναμιν μαγικήν, φορούμενον δ᾽ ἀπὸ ὅλους κατάσαρκα, ὥστε ν᾽ ἀποτελῇ μέρος τοῦ σώματός των (⁴), ἀποσπᾷ μὲν ἀπ᾽ αὐτῶν πᾶν κακόν, προσδίδει δ᾽ εἰς τὰ σώματά των τὰς θαυμασίας του ἰδιότητας καὶ τὰ ἐνισχύει κατὰ πάσης τοῦ μιάσματος ἐπηρείας. Οὕτω κάθε κακόν, ποῦ βαρύνει τοὺς ἀνθρώπους, μεταβιβάζεται εἰς τὸ ὑλικὸν τοῦτο ἀντικείμενον, δι᾽ αὐτοῦ δέ, ἀπορριπτομένου εἰς τρίστρατον (⁵), τὸν συνήθη τῆς ἐξορίας τῶν κακῶν τόπον, συναπορρίπτονται ὅλα τὰ εἰς αὐτὸ συσσωρευθέντα κακά (⁶). Ἐννοεῖται τώρα ὅτι, ἐφ᾽ ὅσον τὸ ὑποκάμισον δὲν θάπτεται, ἵνα καταχωσθοῦν τὰ κακὰ εἰς τὴν γῆν, ταῦτα θέλουν μεταδοθῇ ὅλα εἰς ἐκεῖνον, ὁ ὁποῖος εὑρίσκων τὸ ὑποκάμισον ἤθελε τὸ σηκώσει καὶ πολὺ περισσότερον ἂν τὸ φορέσῃ (⁷).

Μὲ τὸν μαγικὸν τοῦτον τρόπον τῆς ἀποτροπῆς τῶν κακῶν συνάπτεται δεισιδαίμων συνήθεια τῶν γυναικῶν τῆς Θρᾴκης καὶ ἄλλων ἑλληνικῶν χωρῶν, ὅταν δὲν τοὺς ζοῦνε τὰ παιδιά. *Μιὰ γ᾽ναῖκα δὲν ζοῦν τὰ πιδγιά τς· κάμ᾽ πιθαίν᾽ν, κάμ᾽ πιθαίν᾽ν. Τί νὰ κάμ᾽! Μαζών᾽ σαράντα κουρίτσια, μέρα ὄχ᾽ βράδ· παίρουν τοὺ βαμπάκ᾽, τοὺ στβάζουν μιὰ μέρα· ἄλλα στβάζουν κι ἄλλα γνέθουν· ἄλλα ὑφαίνουν, τοὺ*

(¹) Φόρεμα ἢ πουκάμισο, μονόμερα κομμένο καὶ ῥαμμένο, δὲ ματιάζεται· κατ᾽ ἀνακοίνωσιν τῆς κ. Κ. Παπασωτηρίου, ἐξ Ἀθηνῶν.

(²) Εἰς τὶς *μονοστέφανες γυναῖκες,* ὅπως καὶ ᾽ς τὰ *πρωτογόνατα παιδιά,* συχνότατα ἀποδίδεται εἰδικὴ μαγικὴ δύναμις (βλ. *Frazer* ἔνθ᾽ ἀν. X, 295).

(³) Περὶ τῆς γυμνότητος ὡς ἀπαραιτήτου ὅρου πρὸς ἐπιτυχίαν τῶν μαγγανευμάτων βλ. ἀνωτέρω σελ. 491 σημ. 1.

(⁴) Περὶ μαγικῆς συμπαθείας μεταξὺ ἑνὸς ἀτόμου καὶ τῶν ἐνδυμάτων του βλ. *Frazer,* ἔνθ᾽ ἀνωτ. I, 205-207.

(⁵) Περὶ τῶν τριόδων, ὡς τόπων τῶν πνευμάτων, ὅπου καὶ τὰ καθάρματα οἱ παλαιοὶ ἀπέφερον, ὅταν τὰς οἰκίας καὶ τὰς πόλεις ἐκάθαιρον βλ. *Κεραμοπούλλου Ἀντ.* Ἀποτυμπανισμόν, 1923 σ. 49, πρὸς δὲ *Πολίτου,* Παραδ. ἀριθ. 864, Νεοελλ. Μυθολογίαν 458 σημ. 1.

(⁶) Περὶ μεταβιβάσεως τοῦ κακοῦ εἰς ἀντικείμενον καὶ ἀπορρίψεως αὐτοῦ βλ. *Frazer* ἔνθ. ἀν. IX, 2 κέ. 5 κέ.

(⁷) Διὰ τοῦτο καὶ ἐν Λέσβῳ παραγγέλλεται καθείς, ἂν εὕρῃ σὲ σταυροδρόμι ῥάκη δεμένα κόμβο, νὰ μὴν τὰ πάρῃ, ἐπειδὴ μέσα εἶναι ἀρρώστιες καὶ ὅλα τὰ κακὰ (*Georgeakis-Pineau,* Folklore de Lesbos 1894 σ. 344).

ῥάφτουν, τοὺ τιλειώνουν· μὶ χέρ' κὶ μὶ πουδὰρ πχιάν'ν, τοὺ τιλειώνουν σὶ μιὰ μέρα. Κάμ' γ'ναῖκα τοὺ πιδὶ νὰ ποῦμι, σπαργανίζ'· τοὺ παίρουν, τοὺ τλίουν (¹) *κείνου τοὺ πκάμσου, τοὺ νταίνουν* (²) *κείνου τοὺ πιδάκ' καὶ φαίνιτι ζῇ* (³). Ἐν Ἠπείρῳ «ὅταν τινὸς ἅμα γεννώμενα ἢ καὶ μετὰ ταῦτα ἀποθνήσκωσι τὰ τέκνα, τότε, πρὶν γεννηθῇ τὸ τέκνον, συνέρχονται εἰς τὴν οἰκίαν παρθένοι, αἵτινες γνέθουσι τὸ βαμβάκι, τὸ ὑφαίνουσι καὶ κάμνουσι πανί, ἐκ δὲ τοῦ τοιούτου πανίου ῥάπτουσιν ἓν ὑποκάμισον... *μονομεριάτικον*, διότι κατασκευάζεται ἐν μιᾷ ἡμέρᾳ. Τοῦτο τὸ ὑποκάμισον ἐνδύουσι τὸ τέκνον, τὸ ὁποῖον κατὰ τοὺς δεισιδαίμονας δὲν ἀποθνήσκει, ὅπως τὰ λοιπά»(⁴). Καὶ εἰς ἄλλα δὲ μέρη, ὅταν τὸ γεννηθησόμενον παιδίον φορέσῃ ἐκεῖνο τὸ ὑποκάμισον, δὲν πάθαίνει τίποτε (⁵). Εἰς παραμῦθι τῆς Αἴνου εἰς ὁμοίαν περίπτωσιν δίδεται πρὸς τὴν μητέρα ἡ συμβουλὴ *νὰ βρῇ μιὰ γ'ναῖκα, νὰ μὴν ἔχ' ἄχ!* (=νὰ εἶναι εὐτυχής), *καὶ νὰ ννὴ χωρίσ' αὐτὴ ἡ γ'ναῖκα ἕνα πκάμσο καὶ νὰ τὸ ῥάψ' ὕστιρα αὐτὴ καὶ νὰ τὸ φορέσ' τὸ μωρό τς σαράντα μέρις καὶ ἔτσ' νὰ ννὴ ζήσ'* (⁶).

Ἀλλαχοῦ συμφώνως πρὸς τὰς δοξασίας, καθ' ἃς ἡ ὑγεία καὶ ἡ εὐημερία τοῦ νεογνοῦ εἶναι συναφὴς πρὸς τὴν κατάστασιν τοῦ πατρός, φοροῦσιν εἰς αὐτὸ παλαιὸν ὑποκάμισον τοῦ πατρός (⁷), ἐν Ἀθήναις δὲ καὶ τοῖς πέριξ *γιὰ νὰ εἶναι τὸ παιδὶ τυχερό, τὸ πρῶτο πουκάμισο τὸ κόβουν ἀπὸ παλιὸ τοῦ πατέρα* (⁸). Εἰς τὰ χωριὰ τοῦ Διδυμοτείχου ἡ στερεότης τοῦ σιδήρου μεταδίδεται εἰς τὸ παιδὶ διὰ τοῦ ὑποκαμίσου, εἰς τὸ ὁποῖον *ἡ bάbου περνάει τὴν τσιμπίδα τρεῖς φουρὲς κὶ λέει «θὰν τοὺ σίδιρου γιρὸ νὰ γέν'»* (⁹). Καὶ γενικῶς μὲν νοεῖται σχέσις συμπαθείας μεταξὺ ἑνὸς ἀτόμου καὶ τῶν φορεμάτων

(¹) τυλίσσουν. (²) ἐνδύουν.

(³) Κατ' ἀνακοίνωσιν Π. Μπαρμπάκη ἐκ Κωστῆ Διδυμοτείχου.

(⁴) Φιλ. Σύλλ. ΚΠ τ. ΙΗ' σ. 210, 73 Ζωγρ. Ἀγὼν 1891 σ. 47 ἐν λ. μονομεριάτικος.

(⁵) Ἐφημ. Φιλομαθῶν Ζ' (1859) σ. 994.

(⁶) Λαογρ. Ἀρχεῖον ἀριθ. 215-104-2. Ὁμοίως *μιὰ ἀπίκρατη γυναῖκα* εἰς παραμῦθι τῆς Καρύστου, αὐτ. ἀριθ. 432-155-9.

(⁷) *Πολίτου*, Λαογρ. Σύμμεικτα Β' 247.

(⁸) Κατ' ἀνακοίνωσιν τῆς κ. Κ. Παπασωτηρίου.

(⁹) Κατ' ἀνακοίνωσιν Ἰ. Ξανθάκη, ἀκούσαντος παρὰ Ἀθανασίας Μαρκούδη, ἐκ Κορουτζί. Ἄλλας συνηθείας τῶν Θρᾳκῶν, *ὅταν ἡ μητέρα δὲν ποτάζῃ* (ὑποτάσσῃ) *παιδιά*, ἀνέγραψεν ὁ μακαρίτης *Θεοδόσιος Προδρόμου* ἐν Λαογρ. Γ' 659.

του [1], ἀλλὰ προπάντων τὸ ὑποκάμισον, ὡς φορούμενον κατάσαρκα, ἐπὶ μᾶλλον ταυτίζεται πρὸς τὸν φοροῦντα [2]. Διὰ τοῦτο διὰ τοῦ ὑποκαμίσου αἱ ἰδιότητες τοῦ πατρὸς ἢ τῆς εὐτυχούσης γυναικὸς καὶ τοῦ σιδήρου μεταδίδονται εἰς τὸ νεογνόν, ἐνισχύουσαι καὶ στερεοῦσαι τὴν ὑγείαν του. Ἀλλ᾽ ὑπὲρ πᾶν ἄλλο θαυμαστὰς ἰδιότητας ἔχει τὸ *μονομερίτικο πουκάμισο*, ποῦ κατασκευάζεται μὲ ὅλους τοὺς κανόνας τῆς μαγικῆς τέχνης (μονόμερα, 40 μονοστέφανες γυναῖκες γυμνὲς κλπ.), διὰ τῆς περιβολῆς δ᾽ αὐτοῦ μεταδίδονται αὗται εἰς τὸ παιδίον. Οὕτως εἰς τὴν Ἀττικὴν *ὁλοῦθε τὸ πρῶτο πουκάμισο τοῦ παιδιοῦ θὰ τὸ κόψουν, θὰ τὸ ῥάψουν μονομέρα* [3]. Κατά τινα δ᾽ ἐκ Νάξου παράδοσιν, ἐν τῇ ὁποίᾳ διεξοδικῶς ἐκτίθεται καὶ ὁ τρόπος τῆς κατασκευῆς του, τὸ *μονημερίτικο παννὶ* ἔχει τὴν δύναμιν νὰ δίδῃ ζωὴν καὶ εἰς αὐτὸ τὸ μάρμαρον, τὴν μαρμαρωμένην κόρην, ἂν ῥιφθῇ ἐπ᾽ αὐτοῦ [4].

Ἀλλ᾽ ἴσως εἰς τὴν περιβολὴν τοῦ ἐνδύματος ἐνυπάρχει καὶ ἡ ἔννοια τῆς διόδου δι᾽ αὐτοῦ, ἡ ὁποία εἶναι μᾶλλον ἔκδηλος εἰς Κυπριακὴν συνήθειαν, καθ᾽ ἣν «καίοντες διὰ λαμπάδος ἀνοίγουν ὀπὴν εἰς ὑποκάμισον θείας τοῦ παιδίου, δι᾽ ἧς εἰσάγουσι τὴν κεφαλήν του, περιβάλλοντες διὰ τοῦ ὑποκαμίσου τὸ λοιπὸν σῶμά του» [5].

Τὸ πέρασμα ἀπὸ πουκάμισο πρὸς ἀποτροπὴν κακῶν, ἀναγόμε-

---

(1) *Frazer*, ἔνθ᾽ ἀν. i. 205-7.

(2) Εἰς τὰ παραμύθια οἱ ἥρωες ἀλλάζοντας τὰ ὑποκάμισά τους γίνονται σταυραδέρφια. (Λαογρ. Ἀρχεῖον ἀρ. 186,6,62 καὶ 230,110,9). Εἰς τὰς δεισιδαίμονας δὲ συνηθείας πρὸς ἀπόρριψιν τῆς νόσου τὸ πουκάμισο εἶναι τὸ φόρεμα, ποῦ κατ᾽ ἐξοχὴν κρεμᾶται ᾽ς τὰ κλαριὰ ἢ ἀπορρίπτεται ᾽ς τὸ σταυροδρόμι ὡς κύριος φορεὺς ὅλων τῶν ἐν τῷ σώματι κακῶν (*Georgeakis-Pineau* Folkl. Lesbos σ. 349, Λαογρ. Ἀρχεῖον, ἀριθ. 53, 350, 5. ΚΠ Σύλλ. τ. ΙΗ′ σ. 197, 8). Εἰς τὴν Ἤπειρον «ὅταν τις παραιτῇ τὴν σύζυγόν του, καίουσι τὸ ὑποκάμισον καὶ ἐσώβρακον αὐτοῦ ἐπὶ σταυροδρομίου καὶ οὕτω λέγεται ὅτι κατορθοῦσι νὰ μεταβάλωσι τὴν γνώμην του» (Ζωγρ. Ἀγὼν 1891 σ. 16, θ).

(3) Παρὰ Σιδερῆς Τσάκωνα ἐκ Μενιδίου. Πρβλ. σ. 497 σημ. 1. *Μονομερὶς* κατασκευάζεται καὶ τὸ ψευτάλετρο τῆς περιφερικῆς ἀροτριάσεως (ΔΙΕ τ. Α′ σ. 12 *Ν. Γ. Πολίτου*, Παραδ. ἀρ. 499) καὶ ἡ κλειδονιά, μὲ τὴν ὁποίαν κλειδώνεται τὸ χωριὸ (ἀρ. 11).

(4) *Πολίτου*, Παραδ. Α′ σ. 153 ἀρ. 278· *τρεῖς Μαρίαις νὰ σηκωθοῦνε ταοῖ αὐγαῖς...νὰ πᾶνε ᾽ς τὸ χωράφι, νὰ μαζέψουνε ὅσαις σβούραις μπαμπάκι χρειάζεται...*

(5) *Πολίτου* Λαογρ. Σύμμεικτα, Β′ 247.

νον εἰς τὴν δεισιδαίμονα συνήθειαν τῆς διόδου δι᾽ ὀπῆς (τῆς ὀπῆς τοῦ ὑποκαμίσου, τὸ ὁποῖον διὰ τοῦτο κατασκευάζεται *χιὸρς μανίκια, θὰ σακκούλ᾽ τρυπμένου. . τὸ βάσ̔κιν ἕνας ἀπουπὰν κὶ τό βγιζιν ἀπουκάτ*), διατηρεῖ τὴν κυριωτάτην καὶ ἐπικρατοῦσαν αὐτῆς σημασίαν, τὴν τοῦ καθαρμοῦ ([1]). Εἶναι δὲ συνηθέστατος ἐν Θρᾴκῃ ὁ μαγικὸς οὗτος τρόπος πρὸς ἴασιν ἀσθενειῶν ἢ ἀποτροπὴν κακῶν καὶ πολὺ συχνὰ ὁ περιοδεύων ἀνὰ τὰ χωρία συναντᾷ εἰς τὰ σύνορά των, τὰ ὁποῖα προφανῶς ὑπολαμβάνονται ὡς τρίστρατα ἢ σταυροδρόμια ([2]), «τρύπαις ὁποῦ ταῖς κατασκευάζουν εἰς τοὺς ὄχθους τῆς γῆς» ([3]), ἀπὸ τὰς ὁποίας ὄχι μόνον παιδιὰ ἀσθενικά, ἀλλὰ καὶ ὅλος ὁ πληθυσμὸς τοῦ χωρίου καὶ ὅλαι αἱ ἀγέλαι καὶ τὰ ποίμνια περνοῦν ὅταν ἐπιδημία ἢ ἐπιζωοτία ἐνσκήψῃ εἰς τὸ χωρίον. Κατ᾽ ἀφήγησιν τοῦ γέρου Κ. Γκρόντογλου, ἐκ Καρὰ Μπουνάρ, «*Μνιὰ γ'ναῖκα θιρμασ̔ιὰ* ([4]) *πχιάν᾽ τοὺ μκρό τς᾽ θὰ πάῃ ᾽ς τοὺ σύνουρου* ([5]) *μὶ τοὺν ἄντρα τς, θὰ κάμ᾽ μνιὰ τρυποῦδα κὶ θὰ πιράσ᾽ ποκεῖ τοὺ gζάν᾽* ([6]) *τς᾽ πὸ d γῆς θὰ τοὺ πιράσ᾽· θὰ τοὺ ξιντύσ᾽, gουλιόμπαρου* ([7]) *θὰ τοὺ πιράσ᾽ κὶ τότι κεῖ ἀφήν᾽ ἕνα πουκαμσούδ᾽, ἕνα βρακούδ*». Κατὰ τὴν διήγησιν τοῦ Π. Πάλλα, ἐκ Κορουτζί, «*Βγαίν᾽ μνιὰ ἀρρώστχια, πχιὸς ξέρ᾽, θεϊκή, ποὺ ἀγέρα, πουλλοί, οὔλ᾽ ν᾽ ἀρρουσταίν᾽ν, ἀγέρας. Ἅμα περάϊσ᾽ς ἀποὺ ξένου σύνουρου, φκιάν᾽ν ᾽ς τὴ γῆς ἀπκὰτ μνιὰ τρῦπα θὰ γιοφύρ* ([8]), *ἂν εἶνι γιὰ τὰ πράματα, τρανή, ἂν γι᾽ ἄνθρωπ, μκρή, καὶ περνοῦν*».

Τοιαύτη μικρὴ τρῦπα εἶναι ἡ προκειμένη εἰς τὸ σύνορον Κορουτζὶ καὶ Ἑλληνοχωρίου παρὰ τὸ Διδυμότειχον, διορυχθεῖσα τὴν ἄνοιξιν τοῦ 1922 ὑπὸ τῶν Ἑλληνοχωριτῶν, ἐπειδὴ γρίππη ἐμάστιζε τὸ χωρίον των. Ἄνωθεν τῆς ὀπῆς φαίνονται τὰ λείψανα τῆς *καινούργιας φωτιᾶς*, τὴν ὁποίαν διὰ τριβῆς ξηρῶν ξύλων κέδρου

([1]) Περὶ τοῦ παγκοίνου τούτου τρόπου, συνηθιζομένου καὶ πρὸς εὐτοκίαν, βλ. *Πολίτην* ἐν Λαογρ. Ϛ´ 310-311 (=Λαογρ. Σύμμ. Β´ 292), ἔνθα καὶ παραπομπαὶ εἰς συγγραφεῖς πραγματευθέντας εἰδικώτερον περὶ τῆς συνηθείας.

([2]) Πρβλ. Νομοκάνονα τοῦ ΙΖ´ αἰῶνος ἐν Λαογρ. Γ 385, 23: «ἢ παίρνουσι λίθους τὴν νύκτα ἀπὸ τρία σύνορα ἢ ἀπὸ τρία σταυροδρόμια».

([3]) αὐτ. 385,17. ([4]) θέρμη, πυρετοὶ ([5]) τὸ σύνορο, ποῦ χωρίζει τὸ χωριὸ ἀπὸ τὰ ἄλλα γύρω χωριά· κατ᾽ ἄλλους *σε ξένο σύνορο*, ἔξω ἀπὸ τὰ χώματα τοῦ χωριοῦ. ([6]) βυζανάρικο, βρέφος ([7]) γυμνὸ ([8]) σὰν γεφύρι· ὀπὴ εἰς τὴν γῆν μὲ δύο στόμια.

Ἐν τῷ μέσῳ εἰς τὸ μελανὸν σημεῖον ἡ ὀπὴ μὲ βαθμίδας κλίμακος ἐσκαμμένης ἐν τῇ διόδῳ, ἄνωθεν αὐτῆς τὰ λείψανα τῆς *καινούργιας φωτιᾶς*, ὀλίγον περαιτέρω εἰς τὴν ἔξοδον τῆς διόδου *οἱ σφῆνες*, οἱ δύο συγκλίνοντες κλάδοι, δεξιὰ δ' ἐπὶ τοῦ ὄχθου ἐσκαμμένη ἐπικλινῶς ἡ κάθοδος ἐξ αὐτοῦ.

Ὄψις ἀπὸ τὰ ΝΑ.





Ἡ αὐτὴ ἀπὸ τὰ νοτιοδυτικά.

ἤναψαν τὴν νύκτα δύο ἄνδρες μονονόματοι, γυμνοί [1], ὀλίγον δὲ περαιτέρω, πρὸς τὴν ἔξοδον τῆς ὑπογείου διόδου, οἱ *σφῆνες*, δύο συγκλίνοντες κλάδοι ἰτέας. Τὴν πρωΐαν συνήχθησαν ἐκεῖ ὅλοι ἀνεξαιρέτως οἱ κάτοικοι τοῦ χωρίου καὶ ἐπέρασαν ἀπὸ τὴν ὀπήν· καθὼς δ' ἐξήρχοντο οὗτοι σκυφτοὶ ἀναβαίνοντες τὰς βαθμίδας τῆς κλίμακος, ἡ ὁποία ἦτο ἐσκαμμένη ἐν τῇ διόδῳ, οἱ δύο ἐκεῖνοι ἄνδρες κρατοῦντες διὰ τῆς ἀριστερᾶς δαυλὸν ἀναμμένον ἀπὸ τὴν καινούργια φωτιά [2], τοὺς ἤγγιζον εἰς τὰ ἐνδύματά των. Εὐθὺς δὲ κατόπιν περνοῦσαν καὶ ἀπὸ τὶς σφῆνες ὡς ὑπὸ ἁψῖδα. Εἶχον δὲ μεταφερθῇ ἐκεῖ καὶ οἱ ἄρρωστοι ὅλοι, διερχόμενοι δ' οὗτοι διὰ τῆς ὀπῆς, ἄφηνον κατὰ γῆς ἀπὸ τὸ φόρεμά των ῥάκος τι ἢ κλωστήν.

Τὸ πέρασμα τῶν καχεκτικῶν παιδίων ἀπὸ τὶς σφῆνες εἶναι συνηθέστατον ἐν Θράκῃ. *Δικός μ παπποῦς κεῖνος περνοῦσι ɡζάνια* [3] *πὸ σφῆνες. Ἔκλιγι τς Χρίσταινας τοὺ μικρό, δὲ μέρωνι* [4]· *τοὺ πάαινι τὸ πουρνὸ 'ς τὸμ Παπποῦ κ' ἤλιγι· «Πάππου, κλαίει τοὺ μικρό μ', νὰ τοὺ πιράϊσ'ς ποὺ σφῆνις». Πάαιζιν* [5] *αὐτὸς — εἶχι πίσ' ἀπ τοὺ σ'πίτ καραάτσχια* [6] *— κ' ἔδινιν* [7] *τὰ καρατσούδγια, ὅπως τὸ γιοφύρ, ἔπαιρνι μαναχός τ τοὺ ɡζάν' καὶ τοὺ πάαινιν ἰκεῖ κὶ τοὺ πιρνοῦσι τρεῖς φουρὲς πουκὰτ ποὺ τὰ καρατσούδγια κ' ἤλιγι κρυφὰ κάτ λόγια, κὶ τοὺν ἔδινι γ'ναῖκα μιὰ δικάρα γιά ναν καϊβέ* [8]. *Τὰ καρατσούδγια ἔπαιρνι μιὰ κλουστὴ ἀπ τοὺ πιδὶ καὶ τὰ ἔδινι* [9] (παρὰ Ἀθανασίας Μαρκούδη, ἐκ Κορουτζί). Ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τὴν *σκυλότρυπα, τὴν τρῦπα, ποῦ ἀφήν' ἕνας μάξους* [10] *'ς τὸμ πλοκὸ* [11] *γιὰ τὸ σκυλί, γιὰ τς ὄρνιθες*, καὶ ἀπὸ ἐκείνη καὶ ἀπὸ *κάθε τρῦπα τῆς αὐλαγῆς περνοῦν τὰ μικρὰ γιὰ τὸ λαιμό.*

---

[1] Καθ' ὅλον αὐτὸ τὸ διάστημα οἱ φωτιὲς καὶ τὰ φῶτα ὅλα ἦσαν σβησμένα εἰς τὸ χωριό, κατόπιν δὲ ἀνενεώθησαν ἀπὸ τὴν καινούργια φωτιά. Περὶ τούτων ἁρμόζει ἴδιος νὰ γίνῃ λόγος μᾶλλον ἐξ ἀφορμῆς τῶν τελουμένων πρὸς καταπολέμησιν τοῦ κακοποιοῦντος τὰς ἀγέλας δαίμονος, περὶ ὧν προσεχῶς θὰ διαλάβω. Πρβλ. τὴν *ξυλοφωτιὰ* τῶν Αἰτωλῶν ποιμένων κατὰ τὴν δι' ὀπῆς δίοδον τῶν ποιμνίων των ἐν Λαογρ. Λ' 415.

[2] Περὶ τοῦ ἀνημμένου δαυλοῦ καὶ τοῦ πυρὸς ἐν γένει εἰς τὰς πρὸς ἀποδιοπόμπησιν δαιμονικῶν ὄντων πράξεις καὶ τοὺς καθαρμοὺς βλ. *Πολίτου* Παραδόσ. Β' σ.1315 κέ. περὶ δὲ τῆς ἀριστερᾶς χειρὸς αὐτ. σ.1120-1. Λαογρ. Γ' 671.

[3] βρέφη [4] ἡμέρωνε, ἡσύχαζε [5] ἐπήγαινε [6] εἶδος δρυός [7] ἔδενεν [8] καφέ [9] ἔδενε [10] ἐπίτηδες [11] φράκτης τῆς αὐλῆς πλεκτός, *πλέϊμα*.

Ὅμοια καθόλου εἶναι τὰ τελούμενα ἀλλαχοῦ τῆς Ἑλλάδος πρὸς θεραπείαν ἀσθενειῶν ἢ ἀποτροπὴν κακῶν, παραθέτω δ' ἐνταῦθα τὴν ἀφήγησιν, τὴν ὁποίαν πρὸς χάριν μου κατέγραψεν ὁ κ. Γ. Ἐμμανουήλ, δημοδιδάσκαλος ἐκ Χούνης τῆς Εὐρυτανίας. *Ὄπγιους ἦταν ἄρρουστους ἀποὺ χουλέρα, ἀποὺ δυσιντιρία, ἀρρώστγια ποῦ νὰ βγάζ' αἷμα, ἄνοιγαν νιὰ τρῦπα 'ς τὴν καργιὰ* (1) *ἢ 'ς τοὺμ πλάτανου κὶ τοὺν πιρνοῦσαν ἀπουμέσα. Οὑ πλάτανους μέσα, ἅμα τοὺν ἀνοίξουν, εἶνι κόκκνους· κ' ἡ καργιὰ κι αὐτὴ τοὺ ἴδγιου, κόκκιν' εἶνι.* Οἱ Ἕλληνες τῆς Βάρνης «ἐκλέγουσιν ἐν τῷ μέσῳ τοῦ δάσους δρῦν νεαρὰν καὶ σχίζουσιν αὐτὴν καθέτως εἰς τὸ μέσον τοῦ κορμοῦ καὶ διὰ καμάκων καὶ ἄλλων στυλωμάτων κρατοῦσιν εἰς διάστασιν τὰ δύο ἐσχισμένα μέρη. . . Δύο ἀδελφοὶ ὁμοπάτριοι, ὁ πρωτότοκος καὶ ὁ ὑστερότοκος, ἱστάμενοι ἑκατέρωθεν τῆς ὀπῆς, διαπερῶσι τὸ ἀσθενοῦν βρέφος τρεῖς φορὰς δι' αὐτῆς, ὁ δὲ ὑ σ τ ε ρ ό τ ο κ ο ς τὸ παραδίδει εἰς τὴν μ η τ έ ρ α τ ο υ (2). Ἔπειτα ἀφαιροῦνται οἱ κάμακες καὶ ἐπὶ τῆς πληγῆς τοῦ δένδρου ἐπιτίθεται ἄφθονος κοπρία μετὰ πηλοῦ καὶ ἐπιδένεται στερεῶς. Ἐκ τῆς ἐπουλώσεως δὲ τῆς πληγῆς τοῦ δένδρου μαντεύονται περὶ τῆς θεραπείας τοῦ ἀσθενοῦς» (3). Ὅμοια πρὸς ταῦτα εἶναι τὰ ἐν Κέῳ (4). Εἰς τὰ Λακκοβίκια μετὰ τὴν «πώλησιν» τοῦ βρέφους διαπεραιοῦσιν αὐτὸ δι' ἀργυροῦ στεφάνου, τὸν ὁποῖον κατασκευάζουν μὲ τοὺς ἀσημένιους παράδες, ποῦ συναθροίζουν ἀπὸ 40 πρωτοστέφανες γυναῖκες (5), εἰς τὴν Κύπρον δὲ τἀλλασμένα παι-

---

(1) καρυδιά. «Ὅταν ἔχουν τὰ παιδιὰ σκυλλόβηχα (=κοκκύτη), τὰ περνοῦν ἀπὸ μιὰ τρύπια καρυδιά» εἰς τὴν Γκιουμουλτζίναν (Λαογρ. Β' 421,39).

(2) Ταῦτα, δηλοῦντα εἰσαγωγὴν νέου μέλους εἰς τὴν οἰκογένειαν, δύνανται ἴσως νὰ ληφθοῦν ὡς ἀπόδειξις ὅτι ἡ δίοδος δι' ὀπῆς ἀρχικῶς ἐσήμαινε νέαν γέννησιν, καὶ μάλιστα ὅταν αὕτη ἐνεργεῖται, ὡς ἐν Λακκοβικίοις, μετὰ τὴν πώλησιν τοῦ βρέφους. Περὶ πωλήσεως βλ. *Πολίτην* ἐν Λαογρ. Γ' 687 κέ.

(3) *Ι. Νικολάου* ἡ Ὀδησσός. ἐν Βάρνῃ 1894 σ. 241.

(4) *Bent*, the Gyclades, London 1885 σ. 457. Περὶ διόδου ἀσθενῶν παιδίων διὰ σχισμῆς δένδρων καὶ προπάντων δρυὸς εἰς ἄλλας χώρας βλ. *Frazer* G. B.³ XI, 169 κέ. Δίοδον γυναικὸς διὰ τεχνικῆς σχισμάδος δένδρου πρὸς ἐπίτευξιν γονιμότητος ἢ πρὸς εὐτοκίαν βλ. ἐν Λαογρ. Ϛ' 658.

(5) *Γουσίου*, ἡ κατὰ τὸ Πάγγαιον χώρα, ἐν Λειψίᾳ, 1894. σ.75, μγ'. Κατὰ τὸν Θ. Προδρόμου εἰς τὸ *Διδυμότειχο ὅταν μνια μάννα δεν ἀποχτᾶ παιδιά, παίρνουν οἱ ἰδικοί της ἀπὸ σαράντα πρωτοστέφανες σαράντα ἄσπρα* (ἀσημένιους παράδες). *τὰ κάνουν χαλκᾶ* (=κρίκον) *και περνοῦν τὸ παιδὶ τρεῖς φορές* (Λαογρ. Ϛ' 659). Ὁμοίως δὲ καὶ εἰς τὸ Σουφλί, ὅπως ἤκουσα, *τα περνοῦν ἀπ' ἀσημένια βέργα.*

διὰ (=δαιμονικὰ παιδιὰ) διαπεραιοῦνται ἐν σταυροδρομίῳ ὑπὸ γραίας διὰ κουλλούρας κατὰ μαγικὸν τρόπον κατεσκευασμένης (¹). Οἱ δὲ χωρικοὶ τῆς Καρδίτσης περνοῦν τἄρρωστα βρέφη ἀπὸ τὴν *Βομπρότρυπα,* ἀφήνοντες νὰ πέσουν ἐντὸς αὐτῆς τὰ ἐνδύματά των (²).

Ἡ δεισιδαίμων αὕτη συνήθεια εἶναι εὐρύτατα διαδεδομένη, ἡ πρώτη δ᾽ αὐτῆς ἀρχὴ κατὰ τὸν Πολίτην οὔτε μία μόνη ἦτο οὔτε εὐκόλως ἀναγνωρίζεται, κυριωτάτη δὲ καὶ ἐπικρατοῦσα φαίνεται ἡ σημασία τοῦ καθαρμοῦ (³).

Ἐκ συμφυρμοῦ τῶν παλαιῶν περὶ μονομερίτικου παννιοῦ δοξασιῶν πρὸς τὰς νεωτέρας παραδόσεις περὶ τοῦ Ἁγίου Χαραλάμπους ὡς διώκτου τῆς Πανούκλας (⁴) προῆλθε τὸ *ποκαμισάκι τοῦ Ἁγίου.* Κατά τινα παράδοσιν ἐκ Καλαβρύτων *᾽ς τὴν ἐποχὴ τῆς πανούκλας ἐμαζεύτηκαν δώδεκα κορίτσια ᾽ς ἕνα σπίτι, ἐξάνανε τὸ μπαμπάκι, τὸ νέσανε, τὸ διαστήκανε, τὸ ὑφάνανε μονοημερινὰ καὶ τὸ κρέμασαν ποδιὰ ᾽ς τὸν Ἁηχαράλαμπο καὶ ἔτσι ἐσταμάτησε ἡ ἀρρώστια* (⁵). Κατὰ τὰς ἀθηναϊκὰς παραδόσεις «*εἰς τὸ δεύτερο θανατικὸ (1792) . . . ἔκαμαν πανὶ μονομερὶς καὶ κατασκεύασαν ποκαμισάκι τοῦ Ἁγίου Χαραλάμπου καὶ τὸ κρέμασαν τοῦ ἁγίου καὶ τὴν ἀκόλουθον ἡμέραν τὸ ἔκοψαν εἰς τεμάχια καὶ μοιράσθη εἰς ὅλους, τὰ ὁποῖα ἔκαμαν φυλακτὰ* (⁶)». Κατά τινα δ᾽ ἀφήγησιν ὀλίγον λογοτεχνικὴν «τὸ ποκαμισάκι τοῦ Ἁγίου Χαραλάμπου προηγεῖται ὡς φλάμπουρον εἰς τὴν πομπὴν τῆς περιαρόσεως τῆς πόλεως καὶ τὰ κομματάκια τοῦ ψαλιδιζομένου ποκαμίσου τοῦ Ἁγίου θὰ ταφοῦν μαζὶ μὲ τὰ μαντολόγια καὶ τὰ δίδυμα βοϊδάκια (⁷)». Κατὰ τὴν ἀνωτέρω μνημονευθεῖσαν ἐκ Σαλαμῖνος παράδοσιν αἱ κόραι τοῦ χωρίου, ἀφ᾽ οὗ διὰ νήματος περιέζωνον τὸ χωρίον ὁλόκληρον, «ἔπειτα ἐτύλισσον τὸ νῆμα, τὸ ὕφαινον καὶ ἐσχημάτιζον χιτῶνα λευκόν, *τὸ πουκάμισο τοῦ Ἁγίου,* ὅπερ ἀφιέρουν εἰς τὴν σεπτήν του εἰκόνα. Ἔσχι-

(¹) Λαογρ. Ε΄ 634.

(²) Αὐτ. Δ΄ 312. Κατὰ τὰς ἀρκαδικὰς προλήψεις *γιὰ νὰ ζήσῃ τὸ παιδί, πρέπει νὰ τὸ περάσῃς ἀπὸ τρούπιο λιθάρι* (αὐτ. Γ΄ 686,1).

(³) Αὐτ. Ϛ΄ 311 = Λαογρ. Σύμμεικτα Β΄ 292.

(⁴) ΔΙΕ τ. Α΄ σ. 5.22. (⁵) Λαογρ. Ε 209,3.

(⁶) ΔΙΕ τ. Α΄ σ. 11.

(⁷) *Καμπούρογλου,* Παλαιαὶ Ἀθῆναι 1922 σ. 21-22.

ζον εἶτα, κατέκοπτον αὐτὸν μυρία μικρὰ μικρὰ τεμάχια... καὶ διεμοιράζοντο αὐτὰ ὡς φυλακτήρια κατὰ τῆς νόσου τῆς λοιμικῆς. Ἡ δὲ Πανώλης ἔφευγε κατῃσχυμένη (1)». Κατ' ἄλλην ἀθηναϊκὴν παράδοσιν «ὁσάκις ἦτο φόβος λοιμικῆς, κατασκευάζετο *μονοημερὶς πανὶ* καὶ δι' αὐτοῦ εἰς λωρίδας κοπτομένου περιεζώννυον τὴν πόλιν (2)».

Ἡ τελευταία αὕτη παράδοσις ἄγει ἡμᾶς εἰς τὴν εὕρεσιν τῆς σημασίας τοῦ ὑποκαμίσου τοῦ Ἁγίου, ἂν σχετισθῇ πρὸς τὰ ἐθιζόμενα ὑπὸ ἀγρίων τῆς Ἀφρικῆς. Οἱ Bechuana κατὰ τὴν κτίσιν νέας πόλεως, ἀφ' οὗ σφαγιάσουν ἕνα βοῦν, μεταποιοῦν τὸ δέρμα του διὰ μιᾶς μακρᾶς ἑλικοειδοῦς τομῆς εἰς ἓν μόνον λωρίον, τοῦτο δὲ κατόπιν κοπτόμενον εἰς τεμάχια δύο ποδῶν καρφώνουν εἰς τοὺς δρομίσκους, τοὺς φέροντας ἔξωθεν πρὸς τὸν νέον συνοικισμόν· οὕτω περιχαρακώνεται οὗτος κατὰ πάσης ἔξωθεν μαγικῆς ἐνεργείας (3). Ὡς ἐκεῖ διὰ τῆς διανομῆς τῶν τεμαχίων τοῦ δέρματος εἰς ὅλας τὰς παρόδους ἡ νέα πόλις τίθεται ὑπὸ τὴν προστασίαν ἑνὸς ἐκ τῶν ἱερῶν κτηνῶν, οὕτω καὶ ἐν τῇ Ἀττικῇ διὰ τῶν λωρίδων, εἰς τὰς ὁποίας μετεσχηματίζετο τὸ πουκαμισάκι τοῦ Ἁγίου Χαραλάμπου, ἐτίθετο ἡ πόλις καθόλου ὑπὸ τὴν προστασίαν τοῦ Ἁγίου, ὅστις θεωρεῖται διώκτης τῆς Πανούκλας καὶ ἀπεικονίζεται ἐν συναξαρίοις πατῶν ὑπὸ τοὺς πόδας του τὴν νόσον, ἐν σχήματι εἰδεχθοῦς γυναίου, καπνοὺς ἐξερευγομένου ἐκ τοῦ στόματος (4). Καὶ ἡ παράδοσις ὅτι εἷς Λυδὸς βασιλεὺς προσεπάθει νὰ καταστήσῃ τὴν ἀκρόπολιν τῶν Σάρδεων ἀπόρθητον διὰ περιφορᾶς λέοντος περὶ αὐτήν, ἐξηγήθη ὑπὸ τοῦ Frazer ἐκ τοῦ σκοποῦ νὰ θέσῃ αὐτὴν ὑπὸ τὴν προστασίαν τοῦ θεοῦ λέοντος (5). Καὶ σήμερα ὁ γύφτος, ἀφ' οὗ κατασκευάσῃ γυμνὸς τὴν νύκτα τὸ σίδερο, ποῦ ἔχει τὴν δύναμιν νὰ διώκῃ τοὺς βλάπτοντας τὰ κτήνη δαίμονας, *παίρνει κεῖνου τοὺ σίδερου καὶ βγαίζει νύχτα καὶ γυρίζει γόλιαβους* (6) *τὸ χουργιὸ οὖλο τρεῖς φουρές,*

---

(1) Ἑβδομὰς 1887 ἀρ. 2 σ. 2-3. Ὅμοιον κηρωτὸν παννίον διὰ τὴν ἀποτροπὴν τῆς Εὐλογίας εἰς τὸ Πιαλὶ βλ. ἐν Λαογρ. Ε' 407.

(2) ΔΙΕ τ. Α' σ. 12.

(3) *Frazer* Adonis, Attis, Osiris 1906 σ. 325=G. Bough[3] VI 249.

(4) ΔΙΕ τ. Α' σ. 22. Προβλ. ἀριθ. 18.

(5) *Frazer*, ἔνθ' ἀνωτέρω.

(6) γυμνός.

διὰ τῆς περιφορᾶς δὲ ταύτης προφανῶς θέτει τὸ χωρίον ὅλο ὑπὸ τὴν προστασίαν τοῦ μαγικοῦ σιδήρου (1).

Αἱ δεισιδαίμονες αὗται συνήθειαι ἦτο φυσικὸν εἰς τὰς δοξασίας καὶ τὰ ἤθη τῶν χριστιανῶν νὰ ἐκδηλωθοῦν εἰς λιτανείας καὶ περιφορὰς εἰκόνων ἢ λειψάνων τῶν ἁγίων, ὑπὸ τὴν προστασίαν τῶν ὁποίων ζητεῖται νὰ τεθῇ τὸ χωρίον καὶ οἱ ἀγροί. Οὕτω πρὸς ἀποτροπὴν ἀσθενειῶν ἀπὸ τῶν κτημάτων των οἱ Βλαχόφωνοι τῆς Πίνδου τὴν ἡμέραν τῶν Θεοφανείων περιφέρουν τὰς εἰκόνας τῶν ἁγίων περὶ τὰς μάνδρας, τοὺς ἀγρούς, τὰς ἀμπέλους κλπ. (2), οἱ δὲ Μεσσήνιοι ποιμένες, διὰ νὰ σώσουν τὸ ποίμνιον ἀπὸ τὸ σμερδάκι, *παίρνουν τρεῖς παπάδες μὲ τὰ ἄχραντα μυστήρια καὶ γυρίζουν εἰς ὅλο τὸ σύνορο τοῦ λιβαδιοῦ· καὶ σὲ κάθε λίγο βάνουν ἀπό να σταυρὸ ξύλινο* (3). Ὁμοία εἶναι ἡ ὁροθέτησις διὰ ξυλίνων σταυρῶν διὰ τὴν περιφερικὴν ἀροτρίασιν περὶ τὰ αἰτωλικὰ χωρία (4). Εἰς τὴν περιαγωγὴν δὲ τῶν ἱερῶν περὶ τὸ χωρίον καὶ τὴν δημιουργίαν προστατευτικοῦ περὶ αὐτὸ κύκλου ἀναφέρονται καὶ αἱ ὑπ' ἀριθ. 17. 18. 19 παραδόσεις τῆς παρούσης συλλογῆς. Ἴσως δὲ πρὸς τὸν κύκλον τῆς προφυλάξεως δὲν εἶναι ἄσχετος καὶ ἡ συνήθεια νὰ κτίζωνται τὰ ἐξωκλήσια ὁλόγυρα εἰς τὴν πόλιν ἢ τὸ χωριό, ὥστε πολλαχοῦ ὡς στέφανος νὰ περιβάλλουν αὐτά, συχνὰ δὲ ἡ σωτηρία των ἀπὸ νόσους ἢ ἐχθρικὰς ἐπιδρομὰς ἀποδίδεται ὑπὸ τῶν κατοίκων εἰς τὰ βακούφια ἤτοι τοὺς ἁγίους, ὡς εἰς Σιάτισταν (5).

12-16.

Ἡ περιφερικὴ ἀροτρίασις, ὡς καὶ ἀνωτέρω ἐλέχθη, εἶναι ἄλλος τύπος τοῦ περισχοινισμοῦ, διὰ ταύτης δὲ χαρασσομένης περὶ τὸ

(1) Κατ' ἀφήγησιν χωρικῶν ἐκ Δογαντζῆ παρὰ τὸ Σουφλί. Κατὰ τὸν ἐκ Σαλτικιοῦ Γιάννην Σιδερᾶν *οὑ μάστουρας θὰ πάρ' ἀπού ἰννιὰ καζάδις ἕνα κουμματάκ' σίδερου, κλιμμένου θὰ τό χ', κὶ μνιὰ νύχτα μὲ τὴ γυναῖκα ι τοὺ φκιάνουν γκόλιαβ'... θὰ πάρ'ν ὕστιρα τοὺ σίδερου καὶ θὰ γυρίσ'ν μνιὰ βόλτα ἀπόξ' ἀπόξου τὸ χουργιό· ἄντρας θα παγαίζ' μπρουστά, ἄντρας θὰ τό χ'....*

(2) Λαογρ. ϛ' 171. Ὁμοίως οἱ χωρικοὶ τῆς Αἴνου «περιέρχονται κύκλωθεν ὅλον τὸ χωρίον» (Λαογρ. Ἀρχεῖον ἀρ. 229, σ. 268).

(3) *Πολίτου* Παραδ. Α' σ. 316 ἀρ. 563. 564.

(4) Λαογρ. Δ' 434. (5) αὐτ. ϛ' 463-4.

χωρίον αὔλακος δημιουργεῖται ὡσαύτως κύκλος μαγικός, ἀποφράσσων εἰς τὸν δαίμονα τῆς ἀσθενείας καὶ καθόλου εἰς τὰ πονηρὰ πνεύματα τὴν εἴσοδον εἰς τὸ χωρίον.

Τὸν χαρακτῆρα τοῦτον τῆς πράξεως φανερώνει ὁ φερόμενος σκοπός της, *γιὰ νὰ μὴ μπαίν'νι ἀρρώστγιες μέσα 'ς τοὺ χουργιό· νιὰ βουλὰ ποῦ ἤτανι τοὺ μόλιμα 'ς τοὺ χουργιό μας, ἴγλιπαν οἱ ἀνθρῶπ νιὰ φουτγιὰ ποῦ ρχέταν γυρβουλιὰ 'ς τοὺγ γκινιασμένουν τόπου κὶ μέσα δὲγ κόταϊ νὰ μπῆ* (1), πρὸς δὲ ἡ παράδοσις διὰ τὴν ἐρήμωσιν τῆς Ἡρακλείας: *δὲν ἤξεραν ποῦ ταν μέσα ἡ ἀρρώστια κι ἅμα ὤργωσαν πόμνε μέσα* (ἀρ. 12, β). Μὲ ὅμοιον αὐλάκωμα καὶ τὸ ἐχθρικὸ στοιχειὸ ἐμποδίζεται νὰ μπῆ 'ς τὸ χωριό (2).

Ἀλλ' ὅσον καὶ ἂν ἡ ἐνέργεια τῶν χωρικῶν φαίνεται προληπτική, ἐπιχειρουμένη κατὰ τὴν ἵδρυσιν νέου συνοικισμοῦ ἢ μόλις εἰς τὰ πέριξ τοῦ χωρίου σημειωθῇ ἡ ἐπιδημία, πάντοτε ὅμως προέχει παρ' αὐτοῖς ὁ φόβος, μὴ τὸ κακὸν ὑπεισέδυσεν ἤδη καὶ λανθάνῃ ἐν τῷ χωρίῳ (πρβλ. τὸ ἀνωτέρω ἐν ἀριθ. 12, β)· ἐπειδὴ δὲ καὶ καθόλου ἡ χώρα διὰ τὸν δεισιδαίμονα εἶναι πλήρης πονηρῶν πνευμάτων, ἐκ τούτου καὶ ἡ ἀνάγκη νὰ καθαρθῇ τὸ χωρίον· καὶ ἐπειδὴ συνήθως χῶρός τις καθαίρεται, ἂν τὸ κακὸν ἐκτραπῇ ἐξ αὐτοῦ εἰς ἄλλα ὄντα, δυνάμενα νὰ φέρωσιν αὐτό, ὡς ἀποδιοπομπαῖα λαμβάνονται αὐτὰ τὰ δίδυμα ζῷα, τὰ χρησιμεύοντα εἰς τὴν ἄροσιν. Ὅθεν πιστεύεται ὅτι ταῦτα, ἐν ᾧ περιάγονται ἐν πομπῇ περὶ τὸ χωρίον σύροντα τὸ μαγικὸν ἄροτρον, περισυνάγουσιν ἐξ αὐτοῦ τὴν ἀσθένειαν καὶ πᾶν ἄλλο κακόν, ἐκ τοῦ βάρους δ' αὐτῶν καταβαλλόμενα ἐκπνέουν· *ὡς ποῦ νὰ τιλειώσ'ν τοὺ γύρου ψουφοῦσαν — ἤταν μικρὰ κὶ δὲ βαστοῦσαν — κ' ἔτσ' τά θαφταν... ἂν δὲν ψουφοῦσαν, τὰ ἤφιρναν πουλλὲς βόλτις, ὡς ποῦ νὰ ψουφήσουν* (ἀριθ. 15). Πράγματι δέ, ἐπειδὴ ταῦτα ἐλαμβάνοντο ἐπίτηδες μικρά, 40 μόλις ἡμερῶν (3) ἢ ὅλως ἄβαλτα 'ς τὸ ζυγό (4), ὅταν ἔφθαναν εἰς τὸ τέρμα τῆς περιφορᾶς, ἦσαν τόσον ἐξηντλημένα ἐκ τοῦ κόπου, ὥστε, καὶ ἂν ἐθάπτοντο ζῶντα, εἶχον πάντως τὴν ἐπίφασιν ζῴων ἐκπνεόντων. Οὐδ' ὑπῆρχεν ἀνάγκη σφαγῆς αὐτῶν,

(1) Δ. Λουκόπουλος ἐν Λαογρ. Δ΄ 434. Πρβλ αὐτ. σ. 437, 20 Γ΄ 127, 5 Η΄ 38, 8.
(2) *Πολίτου*, Παραδ. ἀρ. 499. Λαογρ. Γ΄ 686,6.
(3) *Πολίτου*, Παραδ. ἀρ. 499. 907.
(4) ΔΙΕ τ. Α΄ σ. 12

ὅπως θανατωθῶσι, ὅπου δ' αὕτη ἀναφέρεται, πρέπει ν' ἀποδοθῇ πιθανῶς εἰς ἐπίδρασιν νεωτέρων ἀντιλήψεων, κατὰ τὰς ὁποίας ἡ ταφὴ ζωντανῶν ὑπάρξεων προσέπιπτεν ὡς ἔργον ἐσχάτης σκληρότητος.

Πρὸς τὴν ἐκδοχὴν ταύτην συμφωνεῖ καὶ πρόληψις τῆς Μάνης, κατὰ τὴν ὁποίαν «τὸ βῶδι τοῦ ἀρρώστου τοῦ κινδυνεύοντος περιφέρεται βραδέως καὶ ἐν πομπῇ τρὶς περὶ τὸν ναὸν τοῦ χωρίου καί, ἂν κατὰ τὸ διάστημα τοῦτο μουγκανισθῇ, ἀπόδειξις ὅτι ὁ ἄρρωστος θὰ ζήσῃ, ὁπότε τὸ βῶδι σφαζόμενον διανέμεται ὁλόκληρον. . . *Τὸ βῶδι τοῦ Θανάση τὸ γαϊτανὸ δὲν ἐσήκωσε διόλου κεφάλι. Εἰς τὸ δεύτερο γῦρο μάλιστα σὰ νὰ φάνηκε νὰ λυγίζουν τὰ πόδια του. . . Εἶναι βέβαιον ὅτι ὁ Δρακούλης πεθαίνει*»(¹). Εἶναι φανερόν, ὅτι τὸ ζῶον καταβάλλεται ἀπὸ τὸ βαρὺ φορτίον τῆς νόσου, ἡ ὁποία κατὰ συμπάθειαν πρὸς τὸν κύριόν του μεταδίδεται καὶ εἰς αὐτό.

Σαφῶς ἡ ἀντίληψις αὕτη διαφαίνεται εἰς τοὺς θεραπευτικοὺς τρόπους ἀπολιτίστων λαῶν. Ὅταν κάποτε ἀσθενοῦσεν ὁ βασιλεὺς τῶν Bechuanas ἐπῆραν ἕνα βῶδι καὶ τὸ ἐξήπλωσαν κατὰ γῆς, ἐπάνω δὲ εἰς αὐτὸ ἔβαλαν τὸν ἄρρωστον νὰ καθήσῃ· τότε ὁ ἰθαγενὴς ἰατρὸς ἐπῆρεν ἕνα κουβᾶ νερὸ καὶ τὸν ἀναποδογύρισεν εἰς τὸ κεφάλι τοῦ βασιλιᾶ, τὸν ὁποῖον ἔτσι περιέλουσεν εἰς ὅλον του τὸ σῶμα. Ἐν τῷ μεταξὺ τὸ κεφάλι τοῦ βωδιοῦ ἐκρατεῖτο μέσα εἰς ἕνα λεβέτι, γεμᾶτο νερό, ἕως ὅτου τὸ ζῶον ἐξέπνευσεν. Ἐπάνω σ' αὐτὰ ὁ ἰατρὸς ἐξηγοῦσε καὶ ὁ κόσμος ἐπίστευεν, ὅτι τὸ βῶδι ἀπέθανεν ἀπὸ τὴν ἀρρώστια τοῦ βασιλιᾶ, ποῦ μεταδόθηκεν εἰς αὐτό (²).

Κατὰ τὰς πρωτογόνους ἀντιλήψεις ἡ μεταβίβασις τῶν πταισμάτων καὶ παντὸς κακοῦ ἀπὸ τοῦ ὑπέχοντος αὐτὰ εἰς ἄλλο τι ὄν, πρόσωπον, ζῷον ἢ πρᾶγμα, εἶναι τόσον δυνατή, ὅσον καὶ ἡ μετατόπισις φορτίου ξύλων ἢ λίθων ἀπὸ τὴν ἰδίαν ἡμῶν ῥάχιν εἰς τὴν ῥάχιν ἑνὸς ἄλλου. Ἰδίᾳ δὲ ὅταν συμφοραὶ μεγάλαι καὶ ἁμαρτήματα βαρύνουν ὁλόκληρον λαόν, τότε γίνεται προσπάθεια πάντα ταῦτα νὰ συσσωρευθοῦν εἰς τὴν κεφαλὴν ἑνὸς ὄντος, ἵνα μετ' αὐτοῦ ἀποπεμπομένου ἢ θανατουμένου συναποβληθοῦν ἢ συναπολεσθοῦν τὰ

(¹) Ν. Πνεῦμα Β τ.Γ' σ.584. (Ἐκ τῶν ἀνεκδότων σημειώσεων Ν. Γ. Πολίτου).
(²) *Frazer* G B.³ IX, 32.

κακά [1]. Εἶναι γνωστὰ τὰ *καθάρματα*, οἱ *φαρμακοὶ* τῶν ἀρχαίων Ἀθηναίων, οἱ ὁποῖοι εἴτε ἐν περιπτώσει δημοσίας συμφορᾶς εἴτε καὶ κατ' ἔτος εἰς τὰ Θαργήλια περιαγόμενοι ἐν πομπῇ διὰ τῆς πόλεως ἐκάθαιρον αὐτὴν περισυνάγοντες πᾶν μίασμα καὶ μετὰ τοῦτο ἐθανατοῦντο. Ὁμοίως ἄνθρωποι ἐχρησίμευον διὰ τὴν ἀποδιοπόμπησιν τῶν κακῶν καὶ εἰς τὰ Ἄβδηρα καὶ εἰς τὰς ἑλληνικὰς πόλεις τῆς Μικρᾶς Ἀσίας καὶ εἰς τὴν Φωκαϊκὴν Μασσαλίαν, εἰς τὸν αὐτὸν δὲ σκοπὸν ἀρχικῶς κατέτεινον καὶ ἄλλαι τινὲς τελεταὶ τῶν ἀρχαίων, ὡς ἡ ἀπέλασις τῆς πείνης ἐν Χαιρωνείᾳ καὶ ἡ ἀπόρριψις ἀνθρώπου εἰς τὴν θάλασσαν ἐκ τοῦ βράχου τῆς Λευκάδος [2]. Καὶ ἐξέλιπον μὲν ἐνωρὶς αἱ πράξεις αὗται βδελυκτῆς ἀνθρωποκτονίας καὶ πολλαχοῦ εἰς τὸ ἀνθρώπινον θῦμα ἀντικατεστάθη ὁ σκύλος ἢ ὁ βοῦς καὶ τἆλλα ἀποδιοπομπαῖα ζῶα [3], ἀλλ' ὡς ἀπήχησις ἐκ μακρινοῦ παρελθόντος πρέπει νὰ λογισθῇ ἡ κατωτέρω παράδοσις, τὴν ὁποίαν ὁ ἰατρὸς Χ. Κορύλλος ἀναγράφει εἰς τὴν Πεζοπορίαν του ἀπὸ Πατρῶν εἰς Τρίπολιν (1890 σ. 19). «Ἡ πανώλης κατὰ τὴν τελευταίαν φοβερὰν αὐτῆς ἐπιδημίαν ἐν Ἑλλάδι, κατὰ τὸν ἱερὸν ἀγῶνα... ἐφείσθη τοῦ Λειβαρτζίου· διότι, ὡς ἡ παράδοσις λέγει, πρὸ πολλῶν χρόνων, ὅτε ἐπεδήμει ἡ νόσος ἐν Πελοποννήσῳ, οἱ τότε κάτοικοι τοῦ Λειβαρτζίου πρὸς ἀποσόβησιν παντὸς ἀπὸ τῆς πανώλους μέλλοντος κινδύνου ἔθαψαν ζῶν, ὡς ἐξιλαστήριον θῦμα, γυφτόπουλον» [4].

Συχνότατα ζῷα χρησιμεύουν διὰ τὴν ἀποδιοπόμπησιν τοῦ κακοῦ καὶ πλεῖστοι θεραπευτικοὶ τρόποι στηρίζονται ἐπὶ τῆς ἀρχῆς ταύτης.

---

(1) *Frazer*, the Golden Bough, IX: the Scapegoat, 1920, σ. 1 κέ. 224 κέ.

(2) *Harrison*, Prolegomena to the Study of greek Religion [2] (1908) σ. 95 κέ. *Nilsson*, Griech. Feste, 1906 σ. 99. 106 κέ. *Lawson*, Modern greek Folklore and anc. gr. Religion, 1910 σ. 355 κέ. *Frazer*, ἔνθ' ἀν. σ. 252-255. 259. *Κεραμοπούλλου*, Ἀποτυμπανισμός. 1923 σ. 116-118: ὁ φαρμακὸς κατὰ τὸν Nilsson εἶναι τὸ ῥάκος, δι' οὗ καθαίρομεν ῥυπαρὰν τράπεζαν καὶ ὃ εἶτα ἀπορρίπτομεν ἢ καταστρέφομεν, ὥστε συναπόλλυται μετὰ τοῦ ῥύπου. Περὶ ὁμοίων τελετῶν παρὰ Ρωμαίοις βλ. *Frazer* σ. 229 κέ. παρ' ἄλλοις δὲ λαοῖς σ. 38 κέ. 194 κέ. 210 κέ.

(3) Ὅτι ὁ κύων εἰς τοὺς πρὸ τῆς μάχης καθαρμοὺς ἀντικατέστησεν ἀνθρώπινον θῦμα βλ. *Nilsson*, ἔνθ' ἀν. σ. 405. 406 [1].

(4) Τὴν παραπομπὴν ἔλαβον ἐκ τῶν ἀνεκδότων σημειώσεων τοῦ ἀειμνήστου Πολίτου.

Οὕτως εἰς τὸ Μαρκόπουλο τῆς Ἀττικῆς, ὅταν πέσῃ ἀρρώστια ᾽ς τοὺς ἀνθρώπους, περνοῦν ἀπὸ τὸ χωριὸ ἕνα κοπάδι πρόβατα· ἡ ἀρρώστια τότε πάει ᾽ς τὸ κοπάδι (1). Εἰς τὴν Ἤπειρον, ὅταν βρέφος τι ἀσθενῇ, ἁπλώνουν τὰ κωλοπάννια του εἰς τὸ κατῶφλι τῆς θύρας, διὰ νὰ τὰ πατήσουν τὸ πρωῒ αἱ ὄρνιθες (2). Εἰς τὰ Μάλγαρα τῆς Θράκης διὰ τὸ ἄρρωστο παιδὶ παίρνουν ἀπὸ τρεῖς πρωτοστέφανες κόκκους σιταριοῦ καὶ τοὺς ῥήχνουν ᾽ς τὸ νερό, ὅπου κολυμβοῦν τὸ παιδί· ἔπειτα τοὺς ῥήχνουν ᾽ς τὶς ὄρνιθες καὶ αὐτὲς τρώγοντάς τους τρώγουν καὶ τοὺς κεχρίτιδες τοῦ παιδιοῦ (3). Ὁμοίως διὰ τὴν θεραπείαν τῆς χρυσῆς ἡ ἐπῳδὴ ἀπαγγέλλεται τρὶς εἰς τὸ κεφάλι μαύρης ὄρνιθας κιτρινοποδαράτης, εἰς τὴν ὁποίαν ἐνσωματώνεται ἡ ἀσθένεια (4). Ἀρρώστια δὲ καὶ τεμπελιὰ εἰς τὴν Λέσβον μεταδίδεται εἰς τὸν ἐρωδιόν (5), ὅπως παρ᾽ ἀρχαίοις εἰς τὸν χαραδριόν (6). Οἱ Μακεδόνες καὶ οἱ Βοιωτοὶ τὸ πάλαι πρὸ τῆς εἰς μάχην ἐξόδου ἐκαθαίροντο ἀπὸ πάσης κακῆς ἐπιρροῆς διχοτομοῦντες ἕνα κύνα καὶ διεξερχόμενοι διὰ τῶν μερῶν αὐτοῦ (7). Καὶ ἡ παροιμία τῶν ἀρχαίων «κατ᾽ αἶγας ἀγρίας» λεγομένη ἐπὶ κατάρας ὑπόκειται ἐπὶ τῆς αὐτῆς ἀρχῆς, σκοποῦσα νὰ τρέψῃ ἀπὸ τοῦ καταράτου τὰ κακὰ εἰς τὰ ἄγρια ζῶα. Σχετικαὶ δ᾽ εἶναι καὶ αἱ περὶ ἀποδιοπομπαίου τράγου τελεταὶ τῶν Ἰουδαίων, ὡς καὶ ἄλλη ὁμοία αἰγυπτιακὴ ἱεροτελεστία, καθ᾽ ἣν «σφάξαντες βοῦν ἀποτάμνουσι τὴν κεφαλὴν... κεφαλῇ δ᾽ ἐκείνῃ πολλὰ καταρησάμενοι φέρουσι, τοῖσι μὲν ἂν ᾖ ἀγορὴ καὶ Ἕλληνές σφι ἔωσι ἐπιδήμιοι ἔμποροι, οἱ μὲν φέροντες ἐς τὴν ἀγορὴν ἀπ᾽ ὦν ἔδοντο, τοῖσι δὲ ἂν μὴ παρέωσι Ἕλληνες, οἱ δ᾽ ἐκβάλλουσι ἐς τὸν ποταμόν. Καταρέονται δὲ τάδε λέγοντες τῇσι κεφαλῇσι, εἴ τι μέλλοι ἢ σφίσι τοῖσι θύουσι ἢ Αἰγύπτῳ τῇ συναπάσῃ κακὸν γενέσθαι, ἐς κεφαλὴν ταύτην τραπέσθαι» (Ἡροδ. Β 39) (8).

---

(1) Κατ᾽ ἀφήγησιν τῆς Κλείνως Βαξενίου.

(2) Ζωγρ. Ἀγὼν 1891, 15 μδ΄.

(3) Λαογρ. Ἀρχεῖον Ἀρ. 151, 20. (4) Λαογρ. Ε΄ 611, 2.

(5) *Georgeakis-Pineau*, Folklore de Lesbos 1894, σ. 336.

(6) Τὴν ἀρχαίαν δοξασίαν περὶ μεταδόσεως τῆς νόσου εἰς χαραδριὸν βλ. ἐν ΔΙΕ τ. Α΄ σ. 8-9.

(7) *Nilsson*, Griech. Feste, 1906 σ. 404-5.

(8) Περὶ ἐπισωρεύσεως κακῶν διὰ κατάρας βλ. *Πολίτην* ἐν Νεοελλ. Ἀναλέκτοις Β΄ 371 κέ. = ΚΠ Σύλλ. τ. Θ΄ 321 κέ.

Ἐκ τούτων ἤδη ἐξηγεῖται καὶ ἡ παράδοσις περὶ σφαγῆς κόκκινου δαμαλιοῦ πρὸς ἀποδιοπόμπησιν τῆς πανώλους (ἀριθ. 16), ἡ ὁποία οὕτως ἐξομοιοῦται πρὸς αὐτὸ κατὰ τὸ χρῶμα (χρῶμα φλογός), ὅπως ἡ χολέρα ἐν Ἰνδίαις πρὸς τὸν μπούφφαλον, ὁ ὁποῖος βαφόμενος κόκκινος ἐκβάλλεται ἔξω τῶν συνόρων τοῦ χωρίου (¹). Καὶ δὲν ἀναφέρεται μὲν πῶς διετέθη μετὰ τὴν σφαγὴν τὸ κόκκινο δαμάλι, εἰς τὸ ὁποῖον ἐνεσωματώθη ἡ ἀπαισία νόσος, ἀλλ' οἴκοθεν νοεῖται ὅτι τοῦτο ἀπερρίφθη ἢ ἐτάφη, ὅπως καὶ τὰ μοσχάρια, ποῦ «ἔσφαξαν καὶ ἔθαψαν, ὅταν ἦτο χολέρα 'ς τὸ Λεβίδι» (²) καὶ τὰ δίδυμα μοσχάρια τῆς περιφερικῆς ἀροτριάσεως, μετὰ τῶν ὁποίων κατορυσσομένων εἰς τὴν γῆν μαζὶ μὲ τὸ ψευτάλετρον κατεχώνετο καὶ ἡ ἀσθένεια καὶ κατεδεσμεῖτο διὰ τῆς ἐπιτιθεμένης πλακός. Ὡς δ' ἐξετέθη ἐν τῇ σημειώσει 1 ἡ μετακίνησις τῆς πλακὸς ἢ τῆς στήλης ταύτης, ἐπιφέρουσα τὴν λύσιν τοῦ καταδέσμου καὶ τὴν ἀπελευθέρωσιν τῶν κακῶν, ἐξαπολύει ἐκ νέου τὴν συμφορὰν κατὰ τῆς χώρας.

Καὶ ἐν ἐπιζωτίᾳ ἓν τῶν ζώων τῆς ποίμνης πολλάκις λαμβάνεται πρὸς ἀποδιοπόμπησιν τοῦ δαίμονος τῆς ἀσθενείας, ὁ ὁποῖος ἀναγνωρίζεται ἐπιβαίνων τοῦ ζώου τούτου. Οὕτως εἰς τὴν Ἀργολίδα ὁ τσομπᾶνος πρέπει *νὰ σφάξῃ ἕνα πρόβατο, νὰ πάρῃ τὴ σπλῆνα του, νὰ τὴν καρφώσῃ μ' ἕνα ἄβαλτο καρφὶ εἰς ἕνα σταυροδρόμι* (³). Καὶ ἡ συνήθεια νὰ καίουν ζωντανὸν ἓν μόνον ζῶον πρὸς τὸν σκοπὸν νὰ σώσουν ὅλα τὰ ἄλλα φαίνεται, ὅτι δὲν ἦτό τι ἀσύνηθες εἰς παλαιοτέρους χρόνους καὶ παρ' ἡμῖν. Κατὰ παλαιοτέραν ἐξ Αἴνου περιγραφὴν «ὅταν ὑπάρχῃ ἐπιζωοτία... ἀλείφουσι πίσσαν ἕνα χοῖρον καί, ἀφ' οὗ ἀνάψωσιν αὐτὸν ἀπὸ νέου πυρός, (⁴) ἀφίνουσιν αὐτὸν μεταξὺ τῆς ἀγέλης τῶν κτηνῶν· ὁ δὲ χοῖρος τρέχει ἐν τῷ μέσῳ αὐτῶν ἔνθεν κἀκεῖθεν γρυλλίζων ἐν ὅλαις δυνάμεσιν, ἕως ὅτου γένηται παρανάλωμα μὲν τοῦ πυρός, θῦμα δ' οἰκτρὸν τῆς ἀνθρωπίνης δεισιδαιμονίας. Λέγεται δ' ὅτι δι' αὐτῶν ἡ ἐπιζωοτία ἐκλείπει (⁵)».

Ὅμοιαι συνήθειαι, λείψανα παλαιοτάτων τελετῶν, ἦσαν ἄλλοτε

(¹) *Frazer*, ἔνθ' ἀνωτ. σ. 190.

(²) *Κανδηλώρου*, Ἀρκαδ. Ἐπετηρὶς Β' 1906 σ. 102. Πρβλ. Λαογρ. Ϛ' 613,8: *καὶ σὲ κατεφυλάκωσαν 's τὴν ῥίζαν τοῦ ἀλέτρου.* (³) Λαογρ. Ε' 647, 4.

(⁴) Περὶ τῆς καινούργιας φωτιᾶς βλ. ἀνωτέρω σ. 500.

(⁵) ΚΠ Σύλλ. τ. Η (1873) σ. 550.

κοινόταται παρὰ τοῖς χωρικοῖς πολλῶν χωρῶν τῆς Εὐρώπης. Οὕτω τὰ τελεσθέντα τὸ 1850 εἰς χωρίον τῆς Σκωτίας οὐδόλως διαφέρουν ἀπὸ τὴν τελετὴν τῆς Αἴνου. Ἐπειδὴ τὰ κτήνη τοῦ κτήματος εἶχον προσβληθῆ ὑπὸ ἐπιδημίας, ἐπῆραν ἕνα χοῖρον, τὸν ἔκαψαν ζωντανὸν εἰς τὴν φωτιὰ καὶ τὶς στάχτες ἐσκόρπισαν εἰς τὸν σταῦλον καὶ τὰ ἄλλα οἰκοδομήματα τοῦ κτήματος. Συγχρόνως ἐπῆραν ἕνα ἀπὸ τὰ ἀρρωστημένα ζῷα, τὸ ἄλειψαν μὲ πίσσα, τὸ ἔβαλαν εἰς τὴν φωτιὰ καὶ κατόπιν τὸ ἀφῆκαν νὰ τρέχῃ, ἕως ὅτου κατέπεσε νεκρό. Καὶ εἰς τὴν Ἀγγλίαν παλαιότερον δὲν ἦτό τι ἀσύνηθες νὰ καίουν ἢ νὰ θάπτουν ἓν μόνον ζῶον ζωντανὸν ἢ σφαγμένον πρὸς τὸν σκοπὸν νὰ σώσουν τὸ ὑπόλοιπον τῆς ἀγέλης (¹)· ὁμοίως δ᾽ ἐν Γερμανίᾳ, ὅπου εἰς ἐπιδημίας ἢ ἐπιζωοτίας ἐθάπτοντο ζῶντα δάμαλις ἢ μόσχος ἢ ταῦρος (²). Εἰς τὴν Ρωσίαν, ὅπου καὶ μέχρις ἐσχάτων ἐν ἐπιδημίᾳ καὶ ἰδίᾳ ἐν ἐπιζωοτίᾳ ἐγίνετο κατὰ πολλοὺς καὶ ποικίλους τρόπους ἡ περιφερικὴ ἀροτρίασις, εἰς τὸ ἄροτρον δὲν ἐζευγνύοντο ζῷα, ἀλλ᾽ ἢ δώδεκα παρθένοι ἢ τέσσαρες χῆραι ἢ γραῖαι γυμναὶ ἢ μὲ μόνον τὸ ὑποκάμισον· ἀλλ᾽ ἐνίοτε οἱ ἀροτριῶντες φέρουν μεθ᾽ ἑαυτῶν ὡς θῦμα μέσα εἰς ἕνα πανέρι ἕνα μαῦρο γατάκι· ἀλλαχοῦ δὲ πρὸ τῆς ἀρόσεως ἕνας μαῦρος πετεινός, ἀφ᾽ οὗ περιήγετο τρεῖς φορὰς γύρω εἰς τὴν φωτιά, ποῦ ἄναβαν οἱ γριὲς τοῦ χωριοῦ εἰς τὸ ἓν ἄκρον αὐτοῦ κατόπιν ἐκαίετο ὑπὸ τὰς ἀρὰς ὅλων εἰς τὴν φωτιὰ τῶν κοριτσιῶν, ποῦ ἦτον ἀναμμένη εἰς τὸ ἄλλο ἄκρον τοῦ χωριοῦ (³). Περιφερικὴν δὲ ἀροτρίασιν διὰ 12 νεανιῶν καὶ 12 παρθένων, γυμνῶν ζευγνυομένων τὴν νύκτα εἰς τὸ ἄροτρον, ἀναφέρουν αἱ νοτιοσλαβικαὶ παραδόσεις (⁴).

Καθαρώτερα ἀκόμη ἡ ἀρχὴ τῆς μεταβιβάσεως τῶν ἀσθενειῶν εἰς ζῷα διαφαίνεται εἰς τοὺς θεραπευτικοὺς τρόπους μὴ ἀνεπτυγμένων λαῶν. Ἀνεφέραμεν ἀνωτέρω τὴν συνήθειαν τῶν Bechuanas. Οἱ Bahima πρὸς ἀποδιοπόμπησιν τοῦ δαίμονος, τοῦ προκαλοῦντος τὴν ἀσθένειαν τῶν ζώων, ἐκλέγουν μίαν ἀγελάδα καὶ τὴν περιφέρουν

(¹) *Frazer* GB³, X 300 κέ. 324.

(²) *Grimm*, Deutsche Mythologie⁴ III, 348.

(³) *Krauss* Slav. Volkforschungen 1908 σ. 100 σημ. *Frazer*, G.B³ IX, 172-3. Ἄλλα παραδείγματα μεταβιβάσεως ἀσθενειας ἀπὸ ἀνθρώπων εἰς ζῷα (ὄνους, βατράχους, σκύλους) ἐν Εὐρώπῃ βλ. αὐτ. σ. 48 κέ.

(⁴) *Krauss*, ἔνθ᾽ ἀνωτ. σ. 100.

ἀρκετὰς φορὰς γύρω εἰς τὸ χωριό· μετὰ τοῦτο τὴν ἀφήνουν νὰ διανυκτερεύσῃ μὲ τὴν ἀγέλην. Τὴν ἐπομένην πρωΐαν καὶ πάλιν τὴν περιφέρουν γύρω εἰς τὸ χωριό, εἰς τὴν εἴσοδον δ' αὐτοῦ ὁ ἱερεὺς τὴν σφάζει καὶ μὲ τὸ αἷμά της ῥαντίζει τοὺς ἀνθρώπους καὶ τὴν ἀγέλην. Ὅλοι κατόπιν πηδοῦν ἐπάνω ἀπὸ τὸ πτῶμα καὶ μὲ αὐτὸν τὸν τρόπον πιστεύουν, ὅτι ἡ ἀσθένεια μεταδίδεται εἰς αὐτό (¹). Ὁμοία μεταβίβασις τῶν νόσων γίνεται ἐν Ἀραβίᾳ εἰς κάμηλον, ἐν Φορμόζᾳ εἰς χοῖρον, ἐν Ἀννὰμ εἰς ὄρνιθα κλπ. (²).

Αἱ τελεταὶ αὗται γινόμεναι κατὰ τὴν περίστασιν, ὁσάκις ἐπιδημία ἢ ἄλλο τι κακὸν ἠπείλει ὁλόκληρον χωρίον ἢ πόλιν (³), ἔτεινον ν' ἀποβοῦν περιοδικαὶ καὶ ἐτήσιοι. Ὁ διηνεκὴς δηλονότι φόβος ἐκ τῶν κακοποιῶν δυνάμεων καὶ ἐξ ἄλλου ἡ πίστις, ὅτι διὰ πράξεών τινων καὶ ἐνεργειῶν δύναται τὸ κακὸν νὰ πολεμηθῇ ἐν τῇ γενέσει του, ἔκαμνε τοὺς ἀνθρώπους νὰ προσφεύγουν εἰς τοὺς μαγικοὺς τούτους τρόπους κατὰ περιόδους, τῶν ὁποίων τὸ διάστημα συνήθως ἦτο ἑνὸς ἔτους. Βεβαίως δ' ἡ τέλεσις αὐτῶν θὰ συνέπιπτε πρὸς τὴν ἀρχὴν ἑκάστου ἔτους, ἐπειδή, ὡς ὁ Frazer παρατηρεῖ, οἱ ἄνθρωποι, πρὶν εἰσέλθουν εἰς τὸ νέον ἔτος, μὲ ἀγωνίαν προσπαθοῦν ν' ἀπαλλαγοῦν ἀπὸ τὰ δεινά, ποῦ ἐδοκίμασαν εἰς τὸ παρελθόν, καὶ ἐλεύθεροι κακῶν ἐπιρροῶν νὰ ἐκκινήσουν ἐκ νέου πρὸς τὴν ζωὴν (G.B.³ IX, 225). Τοιοῦτο τὸ ἐτήσιον ὄργωμα τῆς Ἡρακλείας (ἀριθ. 12) καὶ τὸ γκαίνιασμα τῆς Γόλιανης (ἀριθ. 19).

Ἀλλὰ πολὺ περισσότερον εἰς τὴν ἵδρυσιν νέου συνοικισμοῦ ἢ ἀποικίας ὑπόκειται ἔναρξις νέου βίου· διὰ τοῦτο ἡ νέα ἐν αὐτῇ διαβίωσις ἐγκαινιάζεται μὲ γενικὸν καθαρμὸν τοῦ ἐκλεγέντος χώρου καὶ ἀποδιοπόμπησιν τῶν κακῶν πνευμάτων ἐξ αὐτοῦ (⁴), ἐπαναλαμβάνεται δ' ἡ τελετή, ὁσάκις φόνος διαπραχθῇ ἐν τῷ χωρίῳ, ἐπειδὴ μίασμα ἀναπτύσσεται ἐν αὐτῷ· *ἅμα γίν' φόνους, ξιγκινιάζιτι τοὺ χουρ-*

(¹) *Frazer*, ἔνθ' ἀν. σ. 32.

(²) αὐτ. 33.

(³) *Πολίτου*, Παραδ. Α' 554 ἀρ. 907 = ΔΙΕ τ. Α' σ. 10.

(⁴) Καὶ εἰς βαρβάρους λαοὺς ἀπαντᾷ ἡ συνήθεια νὰ καθαίρεται ὁ χῶρος, ἐντὸς τοῦ ὁποίου μέλλει νὰ κτισθῇ ἀποικία, διὰ περισυλλογῆς καὶ καταδέσμου τῶν ἐν αὐτῷ δαιμονίων εἰς κοῖλον ξύλον, θαπτόμενον εἰς τὴν γῆν (*Frazer* IX 61).

γιὸ κὶ πρέπ νὰ τοὺ γκινιάσνι πίσου (Λαογρ. Η΄37,5). Εἰς τὰς περιοδικὰς λοιπὸν ἐξώσεις δαιμόνων πρέπει νὰ καταταχθοῦν τὰ *ἐγκαίνια*, τὰ ὁποῖα καὶ εἰς τὴν γλῶσσαν τῆς Ἐκκλησίας εἶναι ἀποπομπὴ τοῦ διαβόλου ἀπὸ τοῦ χώρου, ὅστις μέλλει νὰ καθοσιωθῇ εἰς τὴν λατρείαν, ἀπὸ τὴν συσχέτισιν δὲ πρὸς τὴν ἐκκλησιαστικὴν τελετὴν προέρχεται καὶ τὸ ἔθος τῆς ἀνακομιδῆς τῶν ὀστῶν τῶν θυμάτων καὶ τὸ λειτούργημα αὐτῶν (ἀρ. 14. 15), ἐν ᾧ ἄλλοι δὲν βγάζουν τὰ κόκκαλα τῶν μοσχαρίων· *δὲν ἐπιτρέπιτι νὰ χαλάσουμι τὰ γκαίνια τ χουργιοῦ* (Λαογρ. Η΄ 38,6).

Αὐτὰ εἶναι τὰ ἐγκαίνια τῶν χωρίων τῆς Δυτ. Στερεᾶς Ἑλλάδος(1), τῆς Θεσσαλίας (2), τῆς Δυτ. Μακεδονίας (3) καὶ τῆς Ἠπείρου (4), τελετὴ καθαρτήριος καὶ ἀποτροπιαστική, συνισταμένη εἰς περιφερικὴν ἀροτρίασιν διὰ διδύμων μόσχων καὶ ταφὴν αὐτῶν ζώντων ἢ ἐκπνεόντων (5), τ. ἔ. αὐτὰ τὰ τελούμενα ὑπὸ τῶν Ρωμαίων κατὰ τὰς κτί-

(1) Ἀρ. 14. 15 Λουκόπουλος ἐν Λαογρ. Δ΄ 434. 437,20. 444,30 Η΄37,5. 38,6-38,8.

(2) Ἀρ. 13.

(3) Λαογρ. Ϛ΄ 126,5.

(4) *Λαμπρίδου*, Ἠπειρωτ. Μελετήματα Η΄, 37.

(5) Πρὸς ἐπιτυχίαν τῆς μαγγανείας τηροῦνται τἀπαραίτητα αὐτῆς στοιχεῖα: μοσχάρια δίδυμα (*διδυμάρικα* Πολίτου Παραδ. ἀρ. 907.
διπλάρκα Ἀριθ. 14. 15. Λαογρ. Η΄ 38,6.
μπν'άρκα Λαογρ. Δ΄ 437,20. 444,30. Ϛ΄ 126,5.
δυὸ μσκάργια νιὰ κ'λιὰ Λαογρ. Δ΄ 434.
πὸ μνιὰ μάννα, ἀδρέφια Ἀριθ. 12,6.
π τά καμι νιὰ γιλάδα Λαογρ. Η΄ 37,5. 38,8).
πρωτότοκα (*προυτάρκα* Ἀριθ. 13. Βλ. ἀνωτέρω σ. 497 σημ. 2).
σαράντα ἡμερῶν (Πολ. Πρδ. ἀρ. 499. 907).
ἄβαλτα 'ς τὸ ζυγὸ (ΔΙΕ Α΄ 12).
μαῦρα Ἀριθ. 12, β (Πρβλ. Λαογρ. Δ΄ 24. 46,5 Ε΄ 610,2 ὄρνιθα μαύρη Δ΄ 56,8,β πρόβατο μαῦρο).
Ἀλέτρι. *Ζ'γάλιτρα ἀσημένια* Ἀριθ. 14.
σιδερένια Ἀριθ. 15. Λαογρ. Η΄ 37,5. 38,6.
ψευτάλετρο μὲ ξύλα μικρὰ Πολ. Πρδ. ἀρ. 499.
μονοημερὶς φτειασμένο Πολ. Πρδ. ἀρ. 499. ΔΙΕ, Α΄ 12. Βλ. ἀνωτ. σ. 499.
τἀργαλεῖα οὖλα ἀνάποδα Ἀριθ. 12,β (πρβλ. *Γουσίου*, ἡ κατὰ Παγγαῖον χώρα σ. 74, λγ΄: τὸν φοροῦντα *ἀνάποδα* τὸ ἔνδυμά του δὲν τὸν πιάνουν τὰ μάγια).
Κατάχωσις· *τό θαφταν ζουντανὰ* Ἀριθ. 14. Λαογρ. Γ΄ 686,6. Δ΄ 437,20 ΔΙΕ, Α΄ 12. *Λαμπρίδου*, Ἠπ. Μελετ. Η΄ 37.
ψουφοῦσαν κ' ἔτσ' τά θαφταν Ἀριθ. 15.
τά σφαξαν κὶ τά θαψαν μαζὶ μὶ τὰ ζ'γάλιτρα Ἀριθ. 15. ΔΙΕ, Α΄ 11.

σεις τῶν πόλεων, ὡς παραδίδει περὶ αὐτῶν ὁ Πλούταρχος κ.ἄ. (1). Καὶ πρὸς τὸν κατὰ περίστασιν δὲ τελούμενον καθαρμὸν ἀντίστοιχον εἶναι τὸ Amburbium τῶν Ρωμαίων, ἡ περὶ τὴν πόλιν ἐν μεγάλοις κινδύνοις πομπὴ ἐκείνη, ἐν ᾗ συμπεριήγοντο καὶ τὰ πρὸς θυσίαν ζῷα, ἅτινα ἐθάπτοντο ἐκτὸς τῆς πόλεως(2). Ὅτι δὲ καὶ εἰς τοὺς ἀρχαίους Ἕλληνας δὲν ἦσαν ἄγνωστοι ὅμοιαι ἀποτρόπαιοι τελεταί, συνάγει ὁ Πολίτης ἐξηγῶν τὴν παράστασιν τοῦ κριοφόρου Ἑρμοῦ καὶ τοῦ δαμαλοφόρου ἀνδρὸς τῆς Ἀκροπόλεως ὡς ἀναφερομένας εἰς τὴν λατρείαν τοῦ Ἑρμοῦ ὡς ἀλεξικάκου καὶ δὴ εἰς ἔθος παραπλήσιον πρὸς τὸ μέχρι τοῦδε διατηρηθὲν παρὰ τῷ καθ' ἡμᾶς λαῷ. Εἰς ἀπόδειξιν δ' ἐπάγεται τὴν μαρτυρίαν τοῦ Παυσανίου περὶ περιφορᾶς κριοῦ ἐν κύκλῳ τοῦ τείχους ἐν Τανάγρᾳ (Θ΄κβ΄2), πρὸς δὲ τὴν περιγραφὴν τῶν τελουμένων τὸ πάλαι ἐν Μεθάνοις πρὸς προφύλαξιν τῶν ἀμπέλων· «κατιόντος ἔτι τοῦ πνεύματος (τοῦ Λιβὸς) ἀλεκτρυόνα τὰ πτερὰ ἔχοντα λευκὰ διελόντες ἄνδρες δύο ἐναντίοι περιθέουσι τὰς ἀμπέλους ἥμισυ ἑκάτερος τοῦ ἀλεκτρυόνος φέρων» (Β΄ λδ΄ 2) (3).

17—19.

Διὰ τῆς περιφορᾶς τῶν εἰκόνων τῶν Ἁγίων καὶ προπάντων τοῦ Ἁγίου Χαραλάμπου ἐν πομπῇ περὶ τὸ χωρίον ἐν καιρῷ ἐπιδημίας

(1) Ἀνάλογος ὅλως εἶναι σλαβονικὴ παράδοσις παρὰ *Krauss,* Slav. Volkforsch. 1908 σ.98. «Τὸν καιρὸ ποῦ ἔχτισαν τὸ Gradski Vrhovci, ἐγδύθηκαν ὁλόγυμνοι ἀδερφὸς καὶ ἀδερφὴ καὶ τὴ νύχτα, σκοτάδι πίσσα, ἔζεψαν 'ς τὸ ἀλέτρι δυὸ μαῦρα βόδια, ποῦ τὰ γέννησε μιὰ ἀγελάδα, καὶ ὤργωσαν γύρω γύρω τὸ χωριό, γιὰ νὰ μὴ μπορῇ ἡ κυρὰ Πανοῦκλα νὰ βάλῃ πόδι μέσα 'ς τὸ χωριό».

(2) Βλ. *Πολίτην* ἐν ΔΙΕ τ. Α΄ σ. 13.

(3) ΔΙΕ τ. Α΄ 14-16. Πρβλ. *Nilsson,* Griech. Feste, 1906 σ. 405 σημ. 3. Εἰς τὴν Θρᾴκην «διὰ νὰ καρποφορήσῃ ἀγρός τις, πρὶν σπαρῇ, πρέπει εἰς μίαν τῶν γωνιῶν αὐτοῦ νὰ ταφῇ ἀρτιγέννητον γαλίδιον» (Λαογρ. Ἀρχεῖον 143,56). Εἰς τὸ Καρὰ Μπουνάρ, ὡς εἴδομεν, εἰς τὰς τέσσαρας ἄκρας τοῦ ἀμπελιοῦ παραχώνονται αὐγὰ τοῦ Πάσχα (ἀνωτέρω σελ. 496), ὁμοίως δ' εἰς τὰ Χάσια τῆς Δυτ. Μακεδονίας, *γιὰ νὰ μὴ τὰ κολλᾷ καμμία ἀσθένεια* (Λαογρ. ς΄ 133)· εἰς τὸ Σινίχοβον *τὸ αὐγό, ποῦ θὰ πρωτοβάψῃ ἡ νοικοκυρά... θὰ ταφῇ 'ς τὴν πρώτη αὐλακιὰ τοῦ χωραφιοῦ... γιὰ νὰ ναι παστρικὸ καὶ τὸ σιτάρι* (αὐτ. σ.139,8)· εἰς δὲ τὰ Χάσια, ὡς καὶ παρὰ τοῖς Βλαχοφώνοις, τὴν Πρωτοχρονιὰ τὸ ξύλινο *μαντρὶ* τῆς πίτας παραχώνεται εἰς τὴν μάνδραν τοῦ ποιμνίου, τὸ δὲ *ἀλέτρι* εἰς ἕνα χωράφι (αὐτ.133.171).

ἐσχηματίζετο περὶ αὐτὸ ζώνη προστατευτική [1], ἡ ὁποία ἐνισχύετο καὶ διὰ καθοσιώσεως τῶν δένδρων περὶ τὸ σύνορον τοῦ χωρίου. *Λοῦρα τοὺ χουργιὸ τέσσιρα δέντρα* (ἀρ. 18) ἢ *σὶ κάθι σταυρουδρόμ' ὅπ' ἦταν δέντρου* (ἀρ. 17) ἢ *ἕνα γύρου 'ς τοὺ χουργιὸ σὶ κάθι πινῆντα μέτρα...ὅπ βρῆσκαν κλαρὶ τοὺ τρυποῦσαν μὶ ν ἀρίδα κ' ἔβαναν μέσα ὕψωσ'* (ἀρ. 19) [2]. *Βούλλουσιν τὰ δέντρα, γιὰ ν' ἀπουξενώσ'τν ἀστένεια* (ἀρ. 17).

Ἀλλ' ἡ πρώτη ἀρχὴ τῆς συνηθείας πρέπει πιθανῶς ν' ἀναζητηθῇ ἀλλαχοῦ. Ἐν Εὐρώπῃ πρὸς μεταβίβασιν ἀσθενείας ἢ ἄλλων παντοίων κακῶν περισσότερον ἀπὸ κάθε ἄλλο ἀντικείμενον λαμβάνονται τὰ δένδρα καὶ οἱ θάμνοι [3]· μεταξὺ δὲ τῶν ποικίλων τρόπων, δι' ὧν αὕτη ἐνεργεῖται (ἐξαρτήσεως ῥάκους ἢ προσδέσεως κλωστῆς εἰς κλάδον τοῦ δένδρου, ἐναγκαλισμοῦ τοῦ κορμοῦ καὶ δηγμάτων εἰς τὸν φλοιὸν αὐτοῦ, διόδου δι' ὀπῆς ἢ σχισμῆς αὐτοῦ κ.ἄ) καταλέγεται τὸ κάρφωμα τῶν ἀσθενειῶν εἰς δένδρον.

Κατὰ τὸν ἐκ Σαλτικιοῦ σιδερᾶν Γεώργην *οὑ μάστουρας νύχτα τοὺ φκιάχν' τοὺ καρφὶ μὶ τὴ γ'ναῖκα τ' gόλιαβ* [4] *τοὺ φκιάχν'ν' οὕλου μὶ τοὺ νόημα, δὲ μιλοῦν* [5]· *ντεμιρτζίαινα* [6] *τρανάει τοὺ μ' χάν'* [7]. *Τοὺ κάμουν τοὺ καρφὶ ἄβριχου· ἀπ τ' οὐτζάκ' 'ς τοὺ νιρὸ νὰ μὴ σβηστῇ. Κι ἅμα ἕνας ἔχ' λουθνάργια* (=σπειριά), *θὰ πάρ' ἕνα καρφὶ κὶ θὰ μιτρήσ' τοὺ μπόϊ τ* [8] *σ' ἕνα δέντρου κι ὡς ἰκεῖ ποῦ θὰ φτάσ' τοὺ μπόϊ τ, θὰ καρφώσ' τοὺ καρφί. Θὰ πάρ' κὶ βαμπακόσπουρου, καλαμπούκ', ὅ,τ δήπουτι σπόρου κὶ θὰ τοὺμ πιτάξ'· τοὺ νουματίζ'*

---

(1) Περὶ περιαγωγῆς τῶν ἱερῶν περὶ τὸ χωρίον ἢ περὶ τὸ λιβάδιον καὶ ὁροθετήσεως διὰ ξυλίνων σταυρῶν, τὰ ὁποῖα εἶναι ἀντίστοιχα πρὸς τὴν περιφερικὴν ἀροτρίασιν βλ. σημ. εἰς ἀριθ. 11 σελ. 505.

(2) Εἰς τὸ ὕψωμα, τὴν ἐνσφράγιστον μερίδα εὐλογημένου ἀντιδώρου, καὶ μάλιστα ἐξαιρέτων ἡμερῶν, ἀποδίδεται δύναμις ἀποτρεπτικὴ τῶν δαιμόνων, ὅπως εἰς ὅλα τὰ σύμβολα τῆς λατρείας, σταυρόν, θυμίαμα, αὐγὸ τῆς Μ. Πέμπτης κλπ. Οὕτω τὸ ὕψωμα τῆς Μ. Πέμπτης, ὅπως καὶ τὸ αὐγό, «ἔχει ἀλεξιτήριον κατὰ τῆς Πανώλους δύναμιν» (Λαογρ. Ἀρχεῖον ἀρ. 140, 279, Ἴμβρος). Κατὰ τὸν ἐν Λαογρ. Γ' 387, 28. 30 νομοκάνονα «πολλοὶ βάνουσιν ὑψουμένην Παναγίαν εἰς τὴν ἄμπελον αὐτῶν ἢ μέγα ἁγίασμα... ἢ βάνουσιν ὕψωμα εἰς τὰς κεφαλὰς τῶν παίδων αὐτῶν». *Το ὕψωμα τοῦ σμερδακιοῦ* βλ. ἐν *Πολίτου* Παραδ. Α' σ. 324 ἀρ.577.

(3) *Frazer*, G.Bough³ IX, 54.

(4) γυμνοί (5) δὲν ὁμιλοῦν (6) ἡ μαστόρισσα, ἡ γυναῖκα τοῦ σιδερᾶ

(7) τὸ φυσερὸ (8) τὸ ἀνάστημά του.

«ὅπουτι φυτρώσ' αὐτό, τότι νὰ φυτρώσ' ν κὶ τὰ λουθνάργια». Τοὺν σπόρου τοὺμ πιτάει, γιὰ νὰ μὴ φυτρώσ' τίπουτα πουλιὰ θὰ τὸν φὰν, θὰ ξιραθῇ.

Κατὰ τὸν ἐκ Κουρουτζὶ Παν. Πάλλαν, *τυφλοβοῦζνα* (¹) *ἅμα βγάζ' καένας 'ς τὰ κωλιὰ δῶθι κεῖθι, παίρ' ἕνα ἄφρου,* (²) *καινούργιου καρφὶ κὶ ἰκείνου τοὺ τυφλοβούζνου τοὺ τσιτάει* (³) *καὶ βγάζ' λίγου bιρέ* (⁴) *καὶ τἀλείφ' κείνου τοὺ καρφί, τοὺ μουρdαρέβ'* (⁵). *Ὕστιρα παγαίζ', βρίσκ' ἕνα ξύλου παλιό, κούτσουρο 'ς τ γῆς — δὲν ἔχ' ν' ἀπολύκ' χίτς ρίζα, τίπουτα, πιθαμένου — παγαίζ' κείνου τοὺ καρφὶ καὶ μ' ἕνα bαλτά* (⁶), *μ' ἕνα σκεπάρ τοὺ κρούει καὶ λέει· «ἄντα βγάλ' αὐτὸ τὸ gdούπ' φυλλίτζια (βλαστάρια), τότι νὰ bγοῦν κὶ τὰ τυφλικόλ'κα κεῖνα». Τρεῖς βουλὲς τοὺ λέει, βαράει τοὺ καρφὶ καὶ γένιτι γιατρικό. Τό καμα γώ.*

Εἰς τὴν Βιθυνίαν πρὸς θεραπείαν τῆς νταλάκας «ὁ πάσχων ἐν τῷ μέσῳ τῆς νυκτὸς ἄγεται ἐκτὸς τοῦ χωρίου ὑπό τινος κρατοῦντος μεγάλην μάχαιραν, δι' ἧς σταυροῖ τὸν πάσχοντα λέγων καὶ λόγους τινάς· εἶτα κόπτει διὰ τῆς μαχαίρας τὸν φλοιὸν δένδρου, ἐπαναλαμβάνων τὰς αὐτὰς λέξεις, οὕτω δὲ πιστεύεται ὅτι ἐκ τοῦ ἀνθρώπου ἐξερχομένη ἡ ἀσθένεια εἰσέρχεται εἰς τὸ δένδρον» (⁷). Κατ' ἄλλην ἀφήγησιν «ἐπὶ τοῦ δένδρου διὰ μαχαίρας χαράσσεται σταυροῦ σημεῖον εἰς δὲ τὴν ἐρώτησιν τοῦ πάσχοντος «τί κόβεις;» ὁ ἕτερος ἀπαντᾷ, «τὴ νταλάκα σου κόβω» (⁸). Εἰς τοιοῦτο δὲ κάρφωμα ἢ σταύρωμα ἀσθενείας ἢ δαιμονίου εἰς δένδρον ἀναφέρεται προφανῶς καὶ τὸ παραδιδόμενον περὶ τοῦ μικροῦ σιδερένιου σταυροῦ, τὸν ὁποῖον ὁ Πάτερ Κοσμᾶς ἔμπηξεν ἀπάνω 'ς τὰ διχαλώματα ἑνὸς ὑψηλοῦ τσιραδιοῦ (δρυὸς) εἰς τὸ Τσιράκι τῆς Μακεδονίας (Λαογρ. Ϛ' 118).

Ὅμοιον εἶναι τὸ κάρφωμα τῶν ἀσθενειῶν καὶ παρ' ἄλλοις λαοῖς τῆς Εὐρώπης, παρὰ τοῖς ὁποίοις ὅμως ἀπαντοῦν καὶ τρόποι ἀνήκοντες πιθανῶς εἰς τὴν ἀρχικὴν τοῦ καρφώματος μορφήν. Πρὸς θεραπείαν τῆς ἀρθρίτιδος, τοῦ πονοκεφάλου, τῆς θέρμης καὶ τοῦ πονόδοντου πολλοὶ γερμανικοὶ λαοὶ περικόπτοντες τὰ νύχια καὶ τὰς τρίχας τοῦ πάσχοντος, ἀπὸ τὰ ὁποῖα κατὰ τὴν κοινὴν πίστιν ἐκχύνεται

(¹) καλογέροι, δοθιῆνες (²) πιθανῶς = ἄβριχου, ἄβρεχο (βλ. ἀνωτέρω).
(³) κεντᾷ (⁴) πύον (⁵) τὸ λερώνει (⁶) πελέκι
(⁷) Λαογρ. Ἀρχεῖον Ἀρ. 300,64, 82. (⁸) αὐτ. Ἀρ. 287, 17.

ἡ ἀσθένεια [1], χώνουν τἀποκόμματα ἐντὸς ὀπῆς, τὴν ὁποίαν διὰ τρυπάνου διανοίγουν εἰς δένδρον, προπάντων δρῦν ἢ ἰτέαν, καὶ κατόπιν τὴν βουλλώνουν μὲ βούλλωμα, καμωμένο συνήθως ἀπὸ δένδρο ἀστραποκαμένο. Εἴς τινα μέρη ὁ ἄρρωστος φυσᾷ εἰς τὴν ὀπὴν τρεῖς φορὰς καὶ κατόπιν τὴν βουλλώνει. Ἔτσι ὁ πάσχων ἀπαλλάσσεται ἀπὸ τὸν πόνον, ὁ ὁποῖος μεταδίδεται εἰς τὸ δένδρον, τοῦτο δὲ εἰς τὸ ἑξῆς φέρει ἐν ἑαυτῷ τὴν ἀσθένειαν, ἐφ' ὅσον ἡ ὀπὴ ἐκείνη μένει σφραγισμένη μὲ τὸ πῶμα [2]. Συχνὰ ὅμως ὁ πάσχων ἀποφεύγων τὸν κόπον νὰ διανοίξῃ εἰς τὸ δένδρον ὀπήν, ἀρκεῖται νὰ ἐμπήξῃ εἰς αὐτὸ μίαν σφῆνα, ἕνα πάσσαλον ἢ ἕνα καρφί, μὲ τὴν αἰχμὴν τοῦ ὁποίου πολλάκις ἐπιψαύει τὸ ἀλγοῦν μέλος τοῦ σώματος (πρβλ. τὴν ἀνωτέρω ἀφήγησιν τοῦ Π. Πάλλα), νομίζων ὅτι οὕτω προσπατταλεύει ἢ καρφώνει αὐτὴν τὴν ἀσθένειαν ἢ τὸν πόνον [3] καὶ ἐκ τούτου τὸ ἁπλοῦν κάρφωμα ἤτοι ὁ κατάδεσμος τῆς ἀσθενείας εἰς τὸ δένδρον διὰ καρφώματος εἰς αὐτό.

Ἐπειδὴ δὲ εἰς τὴν ἐνέργειαν ταύτην ἐξ ἴσου πρὸς τὰ δένδρα ἠδύναντο νὰ χρησιμεύσουν καὶ ὑλικὰ ἀντικείμενα, ὡς τοῖχοι, παραστάδες θυρῶν καὶ τὸ ἔδαφος, διὰ τοῦτο συνηθέστατον εἶναι τὸ κάρφωμα εἰς αὐτὰ ὄχι μόνον τῶν ἀσθενειῶν, ἀλλὰ καὶ τοῦ διαβόλου καὶ παντὸς ἄλλου κακοποιοῦ στοιχείου. Εἴδομεν ἀνωτέρω (σελ. 479. 480 σημ. 3) τὴν καθήλωσιν τῆς Πανούκλας καὶ τῶν ἄλλων ἀσθενειῶν δι' ἐμπήξεως σιδηρῶν ἥλων εἰς τὴν γῆν [4]. Εἰς τὴν Ἀργολίδα ἅμα τὰ πρόβατα πάθουν ἀπὸ λάβωμα, ὁ τσομπᾶνος σφάζει ἕνα καὶ *καρφώνει τὴ σπλῆνα του μ' ἕνα ἄβαλτο καρφὶ εἰς ἕνα σταυροδρόμι καὶ πρέπει νὰ μὴν περάσῃ πλέον ἀπὸ κεῖ τὰ πρόβατά του* [5], βεβαίως διότι ἠμ-

---

[1] Καὶ ἡ εὐχὴ μεταδίδεται *ποὺ τὰ εἴκοσι νύχια* Νεοελλ. Ἀνάλ. Β' 373.

[2] *Wuttke* Der deutsche Volksaberglaube³ § 490. *Frazer* ἔνθ' ἀν. IX 57.58.

[3] αὐτ. σ. 59.60. Διάφορος βεβαίως εἶναι ἡ ἔννοια τοῦ καρφώματος εἰς τὰς μαγγανείας ἐκείνας, ὅπου βελόναι καὶ καρφιὰ ἐμπηγνύονται εἰς ἀντικείμενα ἢ ὁμοιώματα μισητῶν ἐχθρῶν πρὸς τὸν σκοπὸν νὰ δημιουργήσουν ἀνάλογον πάθος ἐπὶ τοῦ σώματος αὐτῶν. Πρβλ. μαγικὸν ἀγαλμάτιον φέρον ἥλους διαπερῶντας τὸ στῆθος καὶ τὴν κοιλίαν ἐν *Κεραμοπούλλου* Ἀποτυμπανισμῷ 1923, σ. 70.

[4] Ἀποσπασθέντων τῶν σιδηρῶν ἥλων, δι' ὧν αἱ ἀσθένειαι πᾶσαι «ἦσαν δεδεσμευμέναι», ἐξεχύθησαν αὗται κατὰ τῆς Παλιαχώρας (Ν. Ἑλληνομν. Α' (1904) σ. 505).

[5] Λαογραφ. Ε' 647, 4. Πρβλ. τὸ κάρφωμα τοῦ βρικόλακα 's τὸν τοῖχο ἐν

πορεῖ κατόπιν νὰ λυθῇ ὁ κατάδεσμος. Εἰς κυπριακὴν ἐπῳδήν, ἡ ὁποία συνοδεύει κατάδεσμον *(δῆμμαν τοῦ ἀλουποῦ)*, ὁ ἐξορκιστὴς ἐκφωνῶν τὴν λέξιν *δήννω* «ἐμπήγει τὸ καρφίον κατὰ γῆς βλασφημῶν ταὐτοχρόνως: *δκιάολε*» (¹). Κατάδεσμον τοῦ διαβόλου διὰ προσπατταλεύσεως αὐτοῦ εἰς τὴν γῆν δηλοῖ καὶ ἡ παιδικὴ συνήθεια τῆς Ναυπάκτου ἐν *Κεραμοπούλλου* Ἀποτυμπανισμῷ (σ. 70 σημ. 2)· «*καρφώνω, καρφώνω... ἕνα διάβολο... γιατὶ μοῦχασε μιὰ δεκάρα... Ἐδῶ θὰ σ᾿ ἔχω καρφωμένον, ὥς που νὰ μοῦ βρῇς τὴ δεκάρα*»· ὁμοίως δὲ τοῦ δαίμονος, τοῦ προκαλοῦντος τὴν θηλυγονίαν, ἄλλη συνήθεια τοῦ Μεσολογγίου, ὅπου *καρφώνουν τρία καρφιὰ ᾿ς τὸν τοῖχο καὶ εἰς καθ᾿ ἕνα, ποῦ καρφώνουν, λέγουν «καρφώνω τὶς τσοῦπες καὶ κάνω ἀρσενικά»* (²). Εἰς τὸ Μενίδι *ἄλλοτε ὅταν παίρνανε τὴ νύφη νὰ τὴν πάνε ᾿ς τὸ σπίτι τοῦ γαμπροῦ, ἅμα ζυγώνανε ᾿ς τὴν πόρτα, τῆς δίνανε ἕνα μαχαῖρι μαυρομάνικο καὶ τὸ κάρφωνε ᾿ς τὸν τσετσερβὲ* (= ἀνώφλιον) *τῆς πόρτας· «ἔτσι νὰ καρφωθοῦν οἱ ὀχτροὶ καὶ κάθε κακὸ μάτι»* (³). Εἰς δὲ τὸ Κορουτζὶ τοῦ Διδυμοτείχου αὐτὸς ὁ θάνατος καταδεσμεῖται διὰ καρφώματος εἰς τὴν γῆν· *ὄντα σκώνουμι τοὺν πιθαμένουν ἀπ καταῆ* (ἀπὸ καταγῆς), *κροῦμι ἕνα καρφί, ὅ,τι καρφί, κεῖ ἀπ θὰ τιλειώσ᾿, κὶ τοὺ σκιπάζμι ᾿ς τὴ γῆς, νὰ μὴ πιθάν᾿ ἄλλους* (⁴). Ἵνα δ᾿ εἰς ἓν μόνον παράδειγμα ἐκ τῆς ἀρχαιότητος περιορισθῶ, ἀναφέρω τὴν ἐτησίαν τελετὴν τῆς ἐμπήξεως ἑνὸς ἥλου ὑπὸ ἀνωτάτου ἄρχοντος τῆς Ρώμης εἰς τοῖχον τοῦ ναοῦ τοῦ Διὸς ὡς ἀποσκοποῦσαν τὴν καθήλωσιν τῆς πολιτικῆς διχονοίας καὶ ὅλων τῶν κακῶν (⁵).

Καὶ εἰς τὰς προκειμένας παραδόσεις τὸ βούλλωμα τῶν δένδρων δύναται ν᾿ ἀναχθῇ εἰς τὸν πάγκοινον τοῦτον τρόπον ἀποδιοπομπήσεως τῶν κακῶν. Εἰς τὴν ὀπὴν δηλονότι, τὴν διανοιγομένην διὰ τοῦ

Abbott, Mac. Folkl. 221: *Στοιχειο παραχωμένο, ᾿ς τὸν τοῖχο καρφωμένο* καὶ τῆς Κολέττας καταγῆς ἐν *Πολίτου* Παραδ. ἀριθ. 577.

(¹) Λαογρ. Γ´ 610. Πρβλ. αὐτ. Δ´ 531,10: *δήνω χαλινώνω ταῖς ἑβδομηνταδυόμιση βλέες...* «ὁ λέγων δένει κόμβους ἐπὶ τῆς ἀνηρτημένης ἐπὶ τοῦ κρίκου καννάβεως».

(²) Λαογρ. Ἀρχεῖον ἀριθ. 52-68, ὅθεν *Κεραμόπουλλος* ἔνθ᾿ ἀν. σ. 71.

(³) Παρὰ Σιδερῆς Τσάκωνα, ἐτῶν 54.

(⁴) Παρὰ τοῦ Π. Πάλλα. Τὸ δάπεδον τοῦ σπιτιοῦ εἶναι χωμάτινον.

(⁵) *Frazer*, ἔνθ᾿ ἀν. IX 66 κέ.

τρυπάνου εἰς τὸ δένδρον, ἐνεκλείετο ἐν ἀρχῇ, περισυναγομένη ἐξ ὅλων τῶν ἄκρων τοῦ χωρίου, αὐτὴ ἡ ἀσθένεια, ἐνσωματουμένη κατὰ πᾶσαν πιθανότητα εἰς ὑλικόν τι ἀντικείμενον, εἰλημμένον ἐκ τοῦ σώματος ἢ τῶν ἐνδυμάτων τῶν ἀσθενῶν· ἵνα δ' ἐπισφραγισθῇ ἡ ὀπὴ καὶ κατακλεισθῇ ἐν αὐτῇ ὁ κακοποιὸς δαίμων, ἐφράσσετο αὕτη διὰ πώματος, λαμβανομένου ἐξ αὐτοῦ τοῦ δένδρου· βραδύτερον δὲ πρὸς μεγαλυτέραν ἀσφάλειαν προσετέθη τὸ ὕψωμα, τὸ ὁποῖον, ὡς ὁ σταυρὸς καὶ τἆλλα ἱερὰ σύμβολα, θεωρεῖται ὡς ἀκατάλυτος σφραγὶς κατὰ παντὸς πονηροῦ πνεύματος. Ἀλλ' ἐπειδὴ σὺν τῷ χρόνῳ εἰς τὴν συνείδησιν τῶν χριστιανῶν ἐξήρθη ὑπὲρ τἆλλα τὸ ἐκ τῆς λατρείας στοιχεῖον, ἀπέβαλεν ἡ πρᾶξις τὸν μαγικόν της χαρακτῆρα καὶ μετέπεσεν εἰς τὴν τάξιν τῶν ἱεροτελεστιῶν.

20-21

Ἡ Εὐλογιὰ ἔχει *ἀδερφάδες* τὴν Ὀστρακιὰ καὶ τὸν Κεχρίτη ἢ κατ' ἄλλους τὴν Πανοῦκλα καὶ τὴν Χολέρα, τὰ *μεγάλα θανατικά*, μὲ τὰ ὁποῖα συντροφιὰ γυρίζει χῶρες καὶ χωριά (¹). Ἀλλὰ καὶ χωριστὰ ἡ Βλογιά, ὅπως καὶ οἱ ἀδερφές της, παρουσιάζεται ὄχι ὡς μία μόνη γυναῖκα, ἀλλ' ὡς τριὰς γυναικῶν μὲ ἄσπρα ἢ μαῦρα φορέματα καὶ ἐκ τούτου αἱ φράσεις *περπατοῦν οἱ Βλογιές* (²), *ἦρθαν Πανοῦκλες, Χολέρες* (³)· τὴν τοιαύτην δ' αὐτῶν ὑπόστασιν τινὲς μὲν συνέδεσαν πρὸς τὰς Μοίρας (⁴), ἄλλοι δὲ προσφυέστερον πρὸς τὰς Ἐρινύας ἢ ἄλλας ὁμοίας θεότητας τῶν ἀρχαίων (⁵).

Τὰ μέσα τῆς ἀποτροπῆς καὶ τοῦ ἐξιλασμοῦ τῆς Εὐλογιᾶς εἶναι τὰ αὐτὰ μὲ τὰ τῶν ἄλλων ἀσθενειῶν. Ἀλλ' ἰδίᾳ δι' αὐτὴν ἐνδεικνύονται αἱ εὐφημίαι καὶ τὰ μειλίγματα. Οἱ ἔνοικοι πρέπει νὰ τὴν εὐλογοῦν, (⁶) νὰ τὴν περιποιοῦνται καὶ νὰ τὴν φιλεύουν, ἐπειδὴ *τῆς*

(¹) ΔΙΕ τ. Α' σ. 19. 29. *Lawson* Modern greek Folklore 1910 σ. 22.

(²) *Πολίτου,* Παραδ. ἀρ. 915.

(³) Ἀριθ. 8 καὶ 9 τῆς παρούσης συλλογῆς. Πρβλ. *Πολίτου,* Παραδ. ἀριθ. 904. 905.

(⁴) *Fauriel,* Chants popul. de la Grèce 1, 83.

(⁵) *Lawson,* ἔνθ. ἀν. σ. 124-125. Περὶ Κηρῶν βλ. *Harrison,* Prolegomena³ σ. 163 κέ.

(⁶) Περὶ τῆς λέξεως *Εὐλογία* βλ. *Πολίτου* Λαογρ. Σύμμεικτα Α' 70-71.

ἀρέσουν τὰ γλυκὰ καὶ τὰ μαλακά. Ἀλλὰ πρέπει καὶ ν' ἀποφεύγουν κάθε τι, ποῦ ἠμπορεῖ νὰ προκαλέσῃ τὴν ὀργήν της· εἶναι δὲ ταῦτα ἡ ἀκαθαρσία καὶ ἀκαταστασία εἰς τὸ δωμάτιον τοῦ ἀρρώστου, τὸ γνέσιμο καὶ οἱ ἄλλες δουλιὲς τῶν γυναικῶν, ποῦ ἠμποροῦν νὰ ἐνοχλήσουν αὐτὴν ἢ τὰ παιδιά της, τὸ γαύγισμα τῶν σκύλων, τὸ σφύριγμα καὶ τὰ τραγούδια τὴν νύκτα κτλ. (1). Κατὰ τὴν ἡμετέραν δὲ παράδοσιν ἡ φωτιὰ εἰς τὴν ἑστίαν καὶ τὸ βράσιμο τῶν ῥούχων βλάπτουν τὸν ἀσθενῆ, διότι τοῦ ἐξανάβουν τὴν φλόγα, ποῦ ἔχει μέσα 'ς τὴν καρδιά· *κορών' ἡ καρδγιά τ μέσα, πεθαίν'.*

---

(1) Πρβλ. *Πολίτου,* Παραδ. ἀριθ. 914 *Abbott* Mac. Folklore σ. 236 Λαογρ. Β' 409, 34. 35 *Κυριακίδου,* Ἑλλην. Λαογραφίαν 1923 σ. 197-198.

ΠΕΡΙ ΤΩΝ

ΕΝ ΗΠΕΙΡΩ, ΜΑΚΕΔΟΝΙᾼ ΚΑΙ ΘΡᾼΚΗι ΣΥΝΘΗΜΑΤΙΚΩΝ ΓΛΩΣΣΩΝ

ΥΠΟ

ΔΗΜΗΤΡΙΟΥ Μ. ΣΑΡΡΟΥ δ. φ.

Ἀφορμὴν λαμβάνοντες ἐκ τοῦ δημοσιευθέντος ἐν τῷ Η´ τόμῳ τῆς Λαογραφίας, σελ. 153-158, ὑπὸ τοῦ κ. Ι. Κ. Βογιατζίδου λεξιλογίου τῆς συνθηματικῆς γλώσσης τῶν *Καταφυγιανῶν καὶ ἀρτοποιῶν τοῦ Ζαγορίου* ἐκ τοῦ ὑπ' ἀριθμ. 125 κώδικος τῆς Ἱστορικῆς καὶ Ἐθνολογικῆς Ἑταιρείας, τοῦ ἀνήκοντος ἄλλοτε εἰς τὸν ἀοίδιμον Em. Legrand, ἐθεωρήσαμεν καλὸν νὰ προβῶμεν εἰς δημοσίευσιν καὶ τῶν ἐν ταῖς ἡμετέραις συλλογαῖς ἀπὸ ἐτῶν πολλῶν ἀποκειμένων λεξιλογίων τῶν ἐν Ἠπείρῳ, Μακεδονίᾳ καὶ Θρᾴκῃ συνθηματικῶν γλωσσῶν διαφόρων συντεχνιῶν.

Συνθηματικαὶ ἢ μυστικαὶ γλῶσσαι μνημονεύονται ἀπὸ τῶν παναρχαίων χρόνων. Τοιαύτας, ὡς γνωστόν, εἶχον ἐν χρήσει οἱ μύσται ἐν τοῖς Ἐλευσινίοις μυστηρίοις, οἱ Ὀρφικοί, οἱ Πυθαγόρειοι καὶ ἄλλοι φιλόσοφοι, σοφισταὶ καὶ ἡγεμόνες (Πρβλ. *Ἀθηναίου*, Δειπνοσοφιστῶν 95 D-E, 99 B). Καὶ παρὰ τοῖς Εὐρωπαϊκοῖς λαοῖς, ἀπὸ τοῦ Μεσαίωνος ἰδίᾳ, ἐμορφώθησαν συνθηματικαὶ ἢ μυστικαὶ γλῶσσαι παρὰ διαφόροις συντεχνίαις καὶ λαϊκαῖς τάξεσιν. (Πρβλ. *Ν. Γ. Πολίτην* ἐν Λαογραφίας Α´ σελ. 681-683, ἔνθα καὶ παραπομπαὶ εἰς ξένα συγγράμματα).

Καὶ παρ' ἡμῖν, παρὰ τὰ ἑκασταχοῦ τῆς Ἑλλάδος ἐν χρήσει *κορακιστικά*, ἐν οἷς γίνεται παρεμβολὴ ἀσήμου συλλαβῆς μεθ' ἑκά-

στην συλλαβήν (1), ἢ ἀναστροφὴ τῶν συλλαβῶν (2), σῴζονται καὶ συνθηματικαὶ ἢ μυστικαὶ γλῶσσαι ὡρισμένων ἐπαγγελματικῶν τάξεων ἰδίᾳ. Πλὴν δὲ τῆς μυστικῆς γλώσσης τῶν ἐλευθέρων τεκτόνων, ἥτις εὕρηται ἐν τοῖς τεκτονικοῖς βιβλίοις, καὶ τῆς τῆς Φιλικῆς Ἑταιρείας, ἧς λεξιλόγιον ἐδημοσίευσεν ὁ ἀοίδιμος Ι. Φιλήμων ἐν *Δοκιμίῳ* (Ναυπλίᾳ 1834 σελ. 377-380), ἔχουσιν, ὡς γνωστόν, συνθηματικὰς γλώσσας οἱ Στεμνιτσιῶται (χρυσοχόοι ἰδίᾳ) τῆς Ἀρκαδίας, οἱ Κραβαρῖται (ῥάπται) (3), καὶ ἐν Ἠπείρῳ οἱ Ζαγορήσιοι ἐμπειρικοὶ ἰατροὶ καὶ ἀρτοποιοί, οἱ Σουπικιῶται (βαρελοποιοί), οἱ Κατσᾶνοι (παντοιοπῶλαι ἰδίᾳ) καὶ οἱ τῶν χωρίων τῆς Κονίτσης τέκτονες καὶ κτίσται (Πρβλ. καὶ *Ν. Γ. Πολίτην* καὶ *Ι. Βογιατζίδην* ἔνθ᾽ ἀνωτ.).

Τούτοις προσθέτομεν ἡμεῖς, ὡς ἔχοντας συνθηματικὰς γλώσσας, καὶ τοὺς ἐν Ἠπείρῳ ἀρτοποιοὺς τοῦ Πωγωνίου, τοὺς ράπτας τῶν Καλαρρυτῶν, τοὺς Μετσοβίτας, τοὺς γανωτὰς (καλαϊτζῆδες) τοῦ Μπαμπούρη τῆς ἐπαρχίας Φιλιατῶν (*καλαντζίτικα* ἢ *γαλαντζίτικα*), τοὺς κτίστας καὶ ξυλουργοὺς τῆς ἐπαρχίας Σισανίου καὶ Σιατίστης τῆς Μακεδονίας (*κουδαρίστικα* ἢ *κουδαρίτικα*), τοὺς κτίστας ἰδίᾳ τοῦ Διδυμοτείχου, Σουφλίου καὶ Ὀρτάκιοϊ (Λιτίτσης) τῆς Θρᾴκης (*ντουλγέρικα* ἢ *ντουγραματζίτικα*), τοὺς κτίστας τῆς ἐπαρχίας Βιζύης (*ντουλγέρικα*).

Συνθηματικὴν γλῶσσαν ἀλβανικὴν ἔχουσι καὶ οἱ ἀλβανόφωνοι ῥάπται καὶ τέκτονες τοῦ Λιασκοβικίου τῆς Ἠπείρου, ἣν μανθάνουσιν εἰς τὸ Σκράπαρι, ὡς καὶ οἱ ἐμπειρικοὶ ἰατροχειροῦργοι τῆς Μπούχαλης τῆς Πρεμετῆς (*Μπουχαλιώτικα*).

Εἶναι παρατηρήσεως ἄξιον ὅτι αἱ πλείονες τῶν γνωστῶν συνθηματικῶν γλωσσῶν ἐμορφώθησαν ἐν Ἠπείρῳ, ἧς οἱ κάτοικοι, ὡς ἐκ τοῦ ἀγόνου ἐδάφους, εἶναι φιλαποδημότατοι. Παρατηρητέον πρὸς

---

(1) Ἐν δυτικῷ λ. χ. Ζαγορίῳ: Μω(κο)ρή(κη), τί(κι) κά(κα)νει(κει)ς; (=Μωρή, τί κάνεις;

(2) Ἐν Πωγωνίῳ λ. χ. οἱ ῥάπται ἀναστρέφουσι: Θὰ ρής-πα (=θὰ πάρῃς). Ρέ-πα τὸ λάρι-μου (=πάρε τὸ μουλάρι). Οὕτω καὶ ἐν Ἰωαννίνοις καὶ Ζαγορίῳ ἄλλοτε συνήθιζον.

(3) Ὁ κ. Ι. Βλαχογιάννης ἔχει ἀνέκδοτον συλλογὴν λέξεων τῆς συνθηματικῆς ταύτης γλώσσης, ἧς, ὥς μοι εἶπεν, αἱ πλεῖσται λέξεις σλαβικαί.

τούτοις ὅτι οἱ τέκτονες καὶ λιθοξόοι ὅλης τῆς βορείου Ἑλλάδος, Ἠπείρου, Θρᾴκης καὶ Μακεδονίας ἔχουσι συμβολικὴν γλῶσσαν, κοινὴν κατὰ τὸ πλεῖστον, ἣν ὁμιλοῦσι μεταξύ των καὶ ἐκτὸς τῆς πατρίδος των, ἰδίᾳ ἐν Κωνσταντινουπόλει καὶ ἀλλαχοῦ ἐργαζόμενοι, καὶ ἣν δὲν θέλουσι ν' ἀνακοινώνωσιν εἰς ἄλλους μὴ ὁμοτέχνους των, προσπαθοῦντες νὰ τηρῶσιν αὐτὴν κατὰ τὸ ἐνὸν μυστικήν.

Αἱ πλεῖσται τῶν λέξεων τῶν γλωσσῶν τούτων εἶναι τῆς κοινῆς ἑλληνικῆς, ἐν ἄλλῃ σημασίᾳ, ἄλλαι συμβολικαὶ ἢ περιγραφικαὶ ἢ πεποιημέναι καὶ ἄλλαι ἐκ ξένων γλωσσῶν, τῆς Ἰταλικῆς, Τουρκικῆς, Βλαχικῆς, Ἀλβανικῆς καὶ Σλαβοβουλγαρικῆς. Πᾶσαι δὲ φωνητικῶς ὑπάγονται εἰς τοὺς κανόνας τῶν ἰδιωμάτων τῆς βορείου ἑλληνικῆς, οὓς διέγραψεν ὁ σοφώτατος ἡμῶν γλωσσολόγος κ. Γ. Χατζιδάκις (ἐν Einleitung σ. 342 καὶ ἐν Μεσ. καὶ Νέοις Ἑλληνικοῖς Α' σ. 250 κἑ.). Οὕτω α') πᾶς ἄτονος φθόγγος τῆς μεσημβρινῆς Ἑλληνικῆς **ε** καὶ **ο** προφέρεται ὡς **ι** καὶ **ου**· β') ὅπου ἡ μεσημβρινὴ Ἑλληνικὴ ἔχει φθόγγον **ι** καὶ **ου** ἄτονον τὰ ἰδιώματα τῆς βορείου Ἑλληνικῆς δὲν ἔχουσι πλῆρες φωνῆεν, ἀλλ' ἢ ἴχνος τι μικρὸν αὐτῶν ἢ μηδέν.

Καὶ νῦν καταχωρίζομεν πίνακας τῶν λέξεων τῶν ἑξῆς συνθηματικῶν γλωσσῶν, ἃς ἔχομεν νῦν προχείρους.

Α'

Συνθηματικὴ γλῶσσα τῶν ἐμπειρικῶν ἰατρῶν τοῦ Ζαγορίου.

Οἱ ἐμπειρικοὶ οὗτοι ἰατροί, ὧν πλεῖστοι διέπρεψαν κατὰ τοὺς παρελθόντας αἰῶνας ἀσκοῦντες τὸ ἔργον αὐτῶν κατά τινα παράδοσιν ἀπὸ τοῦ 1670 ἐν Θρᾴκῃ, Μακεδονίᾳ, Βουλγαρίᾳ, Σερβίᾳ, Στερεᾷ Ἑλλάδι, Πελοποννήσῳ καὶ Μικρασίᾳ, προήρχοντο κυρίως ἐκ τῶν χωρίων τοῦ Ζαγορίου: Λιασκοβετσίου, Τσεπελόβου, Φραγγάδων, Παπίγκου, Σκαμνελίου, Καλωτᾶς, Δόλιανης, Μανασσῆ, Τζονδήλας, Κοκκουλίου, Νεγάδων, Ἄνω Σουδενῶν, Μονοδενδρίου, Καπεσόβου. Ἐδιδάσκοντο δὲ τὴν τέχνην ἐκ παραδόσεως, ἀπὸ πατρὸς εἰς υἱόν· ἔχοντες μεγάλην ἐπιδεξιότητα εἰς τὰ χειρουργικά, ἰδίᾳ περὶ τὴν ἐγχείρησιν τῶν καταρρακτῶν, τῶν περιεσφιγμένων κηλῶν, καὶ τὴν λιθοτομίαν. Ὡς φάρμακα μετεχειρίζοντο κυρίως βοτάνας, ἃς περισυνέ-

λεγον ἐν τῇ περιωνύμῳ χαράδρᾳ τοῦ Βίκου, ἐξ οὗ καὶ *ἰατροὶ τοῦ Βίκου* ἢ *Βικοϊατροὶ* (¹) ἐκλήθησαν.

Ὁ Pouqueville (ἐν Voyage de la Grèce I σ. 204-206) ἐξαίρων τὴν φήμην, ἱκανότητα καὶ χειρουργικὴν ἰδίᾳ δεξιότητα τῶν ἐμπειρικῶν τούτων ἰατρῶν λέγει ὅτι τὸ σχολεῖον καὶ φυτώριον, ἐξ οὗ ἐξέρχονται εἶναι τὸ Λιάσκοβον, δηλ. τὸ Λιασκοβέτσι, εἶναι δὲ γνωστοὶ ὑπὸ τὸ ὄνομα *Καλοϊατροί*· περιέρχονται ὅλην τὴν Τουρκίαν ἀναγγελλόμενοι, «ἦλθεν ὁ μέγας ἰατρός, ὁ μέγας χειροῦργος»· ἁμιλλῶνται πρὸς τοὺς Κεφαλλῆνας ἐπιστήμονας ἰατρούς· ἀγνοοῦντες δὲ τὴν Λατινικὴν γλῶσσαν κατεσκεύασαν πρὸς χρῆσιν των ἰδίαν διάλεκτον, ἐκ τοῦ λεξιλογίου τῆς ὁποίας σημειώνει δέκα λέξεις (²).

Καὶ ὁ Albert Dumont (Οἱ Βούλγαροι, μεταφρ. Ἀθήνησι 1881 ἐν σελ. 61-62) λέγει περὶ αὐτῶν: «Μεταξὺ τῶν περιηγουμένων τὴν Βουλγαρίαν οἱ *καλοὶ ἰατροὶ* εἶναι ἄξιοι ἰδιαιτέρας μνείας. Ἅπαντες ἀνήκουσιν εἰς τὸ διαμέρισμα τοῦ Ζαγορίου. . . Οἱ δόκτορες οὗτοι ἀποτελοῦσιν εἶδός τι ἀδελφότητος, εἰς ἣν ὁ υἱὸς διαδέχεται τὸν πατέρα. Ὅλη ἡ ἐπιστήμη αὐτῶν διαβιβάζεται διὰ ζώσης φωνῆς. Διέρχονται τὴν Τουρκίαν, ἔνθα λίαν τιμῶνται καὶ συλλέγουσιν ἐκεῖ ἱκανὰς χρημάτων ποσότητας. Πάντοτε ὡς αἴσιον συμβὰν ἐκλαμβάνεται ὅταν εἴς τι χωρίον ἀκούηται κατὰ τὴν πρωΐαν ἐν ταῖς ὁδοῖς ξένη φωνὴ ἀναφωνοῦσα: ἔφθασεν ὁ καλὸς ἰατρός».

Οἱ ἰατροὶ οὗτοι τοῦ Ζαγορίου διῃροῦντο εἰς δύο τάξεις, εἰς τοὺς *ἐξοχωτάτους*, περὶ ὧν ἐγένετο λόγος, καὶ εἰς τοὺς *παρακατιανούς*, οἵτινες ἀπερχόμενοι καθ' ὁμίλους, ἀνὰ πέντε-ἕξ, διὰ τῶν καραβανίων, εἰς τὴν Βουλγαρίαν ἰδίᾳ, ἤσκουν τὸ ἔργον των διασκορπιζόμενοι εἰς πόλεις καὶ κώμας καὶ διαλαλοῦντες εἴτε αὐτοὶ εἴτε δι' ἄλλων: «*γιατρὸς καλός, γιατρικὰ καλά, ζωὴ πουλῶ*». Εἶχον τὰ ἰατροσόφιά των (φλιτούρια), μετεχειρίζοντο δὲ τὴν σολωμονικὴν καὶ τὰς ἐπῳδὰς καὶ μαγείας. Ὡς φάρμακα εἶχον τὰ κεδρομπόμπολα (καρπὸν τῆς κέδρου), τὴν γαλατσίδα (εὐφόρβιον ἢ τιθύμαλον), τὴν σκάρφην (ἐλλέβορον),

---

(¹) Πρβλ *Ι. Λαμπρίδου*, Ἠπειρωτικὰ Μελετήματα τεύχ. Η' σ. 78.

(²) Καταφιανὸς = medecin, charlatan, trompeur, καταφιανίζειν· ἀνθίζειν = comprendre, entendre· βιζιόνειν = aviser· τοῦφα = maison, village, ville· ἁγιότουφα = eglise· λαχανᾶς = cadi, juge· Καραντσούλης = gouverneur, pacha· γράζειν = donner· κοτοῦρος = monnaie, argent· σουφρώνειν = prendre.

τὸν πήγανον, τὴν ἀψιθιὰ (ἀψίνθιον), τὴν ματούσιω (ἀνθρωποειδῆ ῥίζαν, πιθανῶς μανδραγόραν). Μετὰ ἓξ μῆνας ἐπανερχόμενοι οἴκαδε ἐκόμιζον περὶ τὰς 150 λίρας καὶ ἀξιολόγους ἵππους ἢ ἡμιόνους. Ὠνομάζοντο *Γιαννιῶτες γιατροί,* πρὸς λοιδορίαν δὲ προσωνυμήθησαν καὶ *Ματσουκᾶδες* (¹) (κατὰ τὸν *Π. Ἀραβαντινόν,* Χρονογραφ. Β΄ 58), *Σακκουλιαραῖοι* ἐν Κοζάνῃ, ὡς φέροντες σακκούλιον (σάκκον), ἐν ᾧ εἶχον φάρμακα, *Καταφιανοὶ* ἢ ὀρθότερον *Καταφυανοί,* καὶ *Κομπογιαννῖται.* Τὸ ἔτυμον τῶν δύο τελευταίων λέξεων, αἳ καὶ νῦν δηλοῦσι τοὺς ἀγύρτας καὶ ἅρπαγας, δὲν διηυκρινίσθη, καθ' ὅσον γινώσκομεν, ἐπαρκῶς.

Κατὰ τὸν Π. Ἀραβαντινὸν (ἔνθ. ἀν.) ἐκλήθησαν *Καταφιανοί,* οἱονεὶ *Καταφαγιανοί,* ἴσως διότι ἀναιδῶς κατέτρωγον τὸ βαλλάντιον τῶν εὐαπατήτων. Ἡ λ. ὅμως γλωσσικῶς δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ προέκυψεν ἐκ τοῦ ἀνυπάρκτου, καθ' ἡμᾶς, *καταφαγιανὸς* ἢ *καταφαγηνός,* ἀνθ' οὗ λέγεται τὸ *καταφαγᾶς.* Πιθανώτερον τὸ *καταφιανὸς* προέκυψεν ἐκ *Καταφυ(γ)ιανός,* ὃ ἐκ τοῦ *Καταφύγι(ον).* Οὕτω δὲ γράφονται ὑπὸ τοῦ Legrard (ἐνθ'ἀν.) *Καταφυγιανοί.* Σημειωτέον ὅτι, κατὰ τὸν Pouqueville, ἡ λ. εἶναι τῆς συνθηματικῆς γλώσσης τῶν ἐμπειρικῶν τούτων ἰατρῶν, οἵτινες ἴσως ἐκάλεσαν ἑαυτοὺς οὕτως, ὡς καταφύγιον τῶν πασχόντων ἢ ἐκ τόπου τινὸς *Καταφύγι(ον)* (²).

Τὸ δὲ *Κομπογιαννῖται* κακῶς ἠτυμολογήθη ἐκ τοῦ *Κώμη* καὶ *Ἰωάννινα — Κωμογιαννῖται* (Πρβλ. *Π. Παπαρρούσης* ἐν Νεολόγῳ Κ/πόλεως τῆς 14 Ἀπριλίου 1913). Τὸ πρῶτον συνθετικὸν τούτου εἶναι ἡ λ. *Κόμπος,* ἐξ οὗ τὸ μεσαιωνικὸν καὶ νῦν εὔχρηστον ῥῆμα *κομπώνω* = ἀπατῶ, πλανῶ (Κοραῆ Ἄτ. Β΄, 195) καὶ *κομπωτὴς* = ἀπατεών (*Χατζιδάκι,* Μεσ. καὶ Νέα Ἑλλ. Α΄ 419) (³). Τὸ δὲ β΄ συν-

---

(¹) Ἐκ τῆς λ. *ματσούκα* (mazuca = ῥόπαλον). Ἐν ἐπιτόμῳ χειρογράφῳ Λεξικῷ Διονυσίου τοῦ ἐξ Ἰωαννίνων, ὃ περιέγραψα ἐν τῷ *Παλαιογραφικῷ Ἐράνῳ* μου σελ. 86, φέρεται «*Ματζούκα* = κορδύλη, ῥόπαλον, κορώνη. — *Ματζουκάρης* = ἀγύρτης».

(²) *Καταφύ*(γιον) εἶναι καὶ τοποθεσία ἀπόκρημνος παρὰ τὸν Βίκον, χρησιμεύουσα ὡς κρησφύγετον, *Καταφύϊ* δὲ καὶ ἐρυμνὸν παρὰ τὴν Δοβρὰν μέρος, ἐπίσης χρησιμεῦσαν ὡς καταφύγιον. [Καταφύγι χωρίον Δ. Μακεδονίας. Σ. τ. Δ.].

(³) Περὶ τῆς ἐκ τοῦ ἀρχ. *κόμπος* ἢ τοῦ *κόμβος* ἐτυμολογίας τοῦ ῥ. ἰδὲ τὴν τοῦ κ. Ξανθουδίδου παρατήρησιν ἐν Λεξικογραφικῷ Ἀρχείῳ τ. Α΄ σ. 150 καὶ τὴν τοῦ κ. Π. Λορεντζάτου αὐτόθι τόμ. Γ΄ σ. 152.

θετικὸν δέν μοι φαίνεται πιθανὸν ὅτι προέρχεται ἐκ τοῦ *Ἰωαννῖται* οἵτινες κοινῶς λέγονται *Γιαννιῶτες,* οὐχὶ δὲ *Γιαννῖτες.* Ἴσως ἐνυπάρχει ἐν αὐτῷ τὸ μεταβ. *γιαίνω, ἔγιανα,* (θὰ) *γιάνω.*

Ἐπισημότεροι τῶν ἰατρῶν τούτων (κατὰ τὸν Ι. Λαμπρίδην ἐν Ἠπειρωτ. Μελετ. Η΄ σ. 58) ἦσαν οἱ Πανταζῆς Ἐξάρχου ἐκ Λιασκοβετσίου, Ι. Παρτάλης ἐκ Σκαμνελίου, Δ. Πολύχρονος καὶ ὁ ἐξοχώτατος πάντων ἐκ Καπεσόβου ἰατρὸς τριῶν Σουλτάνων Χ. Πασχάλογλους ἢ Πασχάλης (1823). Τούτοις προστεθήτωσαν καὶ ὁ Πατρατσᾶς, εἰδικὸς ὀφθαλμικὸς ἰατρός, ὁ Γεώργ. Τσεκούρας καὶ Κωνσταντῖνος Τσίμας, ὁ Κωνστ. Λιονταρῆς, ὁ Φραγγούλης, ὁ Μπακόλας, ὁ Δ. Χρηστίδης ἢ Κατσουλᾶτος, τελευταῖοι δὲ τούτων, κατὰ τὰς ἀρχὰς τοῦ αἰῶνος τούτου ἐκλιπόντες, οἱ ἐκ Μονοδενδρίου ἀδελφοὶ Κοντοδήμου, ὁ Α. Κοντογιάννης καὶ ὁ ἐκ Βίτσης Ἀρ. Ζώνιος.

Πολλαὶ εὐτράπελοι διηγήσεις σῴζονται περὶ τῶν ἐμπειρικῶν τούτων ἰατρῶν καὶ τῆς τέχνης αὐτῶν, περὶ ὧν ἀξίζει νὰ συνταχθῇ ἰδία πραγματεία. Ὁ ἀοίδιμος συγγενὴς ἡμῶν ἰατροφιλόσοφος ἐν Ἰωαννίνοις Γεώργιος Τσιγαρᾶς ἀποθανὼν πρὸ εἰκοσιπενταετίας ἐγίνωσκε πλεῖστα περὶ αὐτῶν. Ἐξ αὐτοῦ ὀφείλομεν ἱκανὰς τῶν ἀνωτέρω πληροφοριῶν καὶ τῶν κατωτέρω συμβολικῶν λέξεων, ὡς καὶ εἰς τὸν σεβάσμιον λόγιον ἐφημέριον τῆς Βίτσης οἰκονόμον Ἰωάννην Παπαϊωάννου σχετισθέντα πρὸ πεντηκονταετίας μετὰ ἐμπειρικῶν ἰατρῶν καὶ δὴ τοῦ γέροντος Γ. Τσεκούρα καὶ Κατσουλάτου ἐν Φραγγάδες, ἔνθα ἐδίδασκεν.

Αἱ πλείονες τῶν λέξεων τούτων περιέχονται ἐν τῷ δημοσιευθέντι ἐν Λαογραφίᾳ Η΄ σ. 156-159 *Λεξικῷ τῶν Καταφυγιανῶν,* οὓς ὁ κ. Βογιατζίδης ἐσφαλμένως ἐνόμισε διαφόρους τῶν Ζαγορησίων πρακτικῶν ἰατρῶν (ἔνθ' ἀνωτ. ἐν σημ. σ. 155).

Γλωσσάριον

τῶν ἐμπειρικῶν ἰατρῶν τοῦ Ζαγορίου.

Ἁγιατούφα ἢ *ἁγιότουφα*=ἐκκλησία. Οὕτω καὶ Pouqueville.

ἅ(γι)α χώματα (τὰ)=ἡ Ἑλλάς.

αἷμα τ(οῦ) Χ(ρι)στοῦ (τὸ)=ὁ οἶνος. Οὕτω καὶ νῦν ἐπὶ τὸ εὐτραπελώτερον ὑπὸ τῶν οἰνοποτῶν. Πρβλ. τὸ lacrima Christi, ὀνομαστὸν οἶνον τῶν ὑπωρειῶν

τοῦ Βεζουβίου. Πρβλ. καὶ τὸ *δάκρυ τῆς Παναγίας*=ἡ ῥακή.

ἀλ(οι)φὴ=βούτυρον.

ἀνάβαλτους (-ος)=ὁ διάβολος. Οὕτω καὶ ἐν τῇ κοινῇ μία τῶν πολλῶν προσωνυμιῶν τοῦ διαβόλου.

ἀνθίζου (-ω)=ἐννοῶ. Ἐν τῇ φρ. *ἀνθίζουν οἱ κρανιὲς*=μᾶς ἐννοοῦν τί λέγομεν· σύστασις πρὸς ἐπιφύλαξιν καὶ προσοχήν. Τοῦτο ἐν Ὀρτάκιοϊ Ἀδριανουπόλεως =*ἀνθίζουν τὰ κράνια*, ἐν δὲ τῷ Σουφλίῳ *ἀνθίζουν οἱ μπαμπακιὲς* καὶ ἐν Νικομηδείᾳ *τρὼν ἀκράνια*. Καὶ παρὰ Pouqueville «ἀνθίζειν-comprendre, entendre» ἔνθ' ἀν.

ἀρκούδα=ἡ Ρωσία. Οὕτω καὶ πανελληνίως νῦν καὶ ἐν Κύπρῳ (ἐν γράμματι 1813) ἔνθα καὶ *μαυροσκούφης* καὶ *χαβιαρᾶς* ἐπὶ τὸ εὐτραπελώτερον λέγεται ὁ Τσάρος τῆς Ρωσίας.

ἀσ(η)μόχουμα (ἀσημόχωμα) = ἡ πατρίς.

ἀσπρουσκούφ(η)ς (ἀσπροσκούφης), καὶ *παλιὰ* (ἡ), ὁ ἄλλως *τσιούρ(η)ς* καὶ *μπαντίδους* (ἰταλ. bandito). Αἱ λ. αὗται εὐχρηστοῦσι καὶ νῦν ἐν Ἰωαννίνοις ἐπὶ τῆς τάξεως ἐκείνης τῶν ἐξώλων ἀνθρώπων, οἰνοποτῶν καὶ χυδαίων, κωμαζόντων καὶ ἐπαγγελλομένων τὸν ἀνδρεῖον, ἥτις ἐξέλιπεν ἤδη.

Βαρειὰ=ἡ ὀκᾶ.

τ(οῦ) βασ(ι)λ̥ιὸς τὰ σπίτια=κατ' εὐφημισμὸν ἡ εἱρκτὴ ἐν Ἰωαννίνοις.

βιργώνου (βεργώνω)=ζυγίζω.

βέτα (ἡ)=ὁ Ἀλβανός· καὶ νῦν λοίδορος ὀνομασία τῶν Ἀλβανῶν καὶ *παλιουβέτα* (ἡ).

β(ι)ζιώνου (βιζιώνω)=βλέπω· καὶ νῦν ἐπὶ τὸ σκωπτικώτερον ἀντὶ βλέπω ὀξυδερκῶς καὶ *παίρνου βίζιου* (-ιο) = ἀντιλαμβάνομαι. Παρὰ Pouqueville ἔνθ' ἀν. «*βιζιόνειν*=aviser».

Γκυλ(ι)στήρ(ι)=τὸ ᾠόν.

γνῶσ(ι) (ἡ)=τὸ ἅλας.

γουδουχέρ(ι) (γουδοχέρι)=τὸ ἀνδρικὸν μόριον.

γράζου (-ω)=δίδω· οὕτω καὶ Pouqueville. β') *γράζ(ει)*=ἔχει.

γυιὸς τ(ῆ)ς γκαβῆς=ὁ ὕπνος, κατὰ προσωποποίησιν· οὕτω καὶ ἐν τῇ κοινῇ ἐπὶ τὸ ἀστειότερον.

Δάκρ(υ) τ(ῆ)ς Πανα(γ)ίας (τὸ)=τὸ οἰνόπνευμα, ἰδίᾳ τὸ ῥακί. Οὕτως ἐπὶ τὸ ἀστειότερον ὑπὸ τῶν ῥακοποτῶν καὶ νῦν ἔτι. Πρβλ. καὶ *αἷμα τοῦ Χ(ρι)στοῦ*=ὁ οἶνος, ὑπὸ τῶν αὐτῶν.

δέξιους (ὁ δέξιος)=ὁ Χριστιανός, ὁ Ἕλλην.

Ζέρβιους (ὁ) καὶ *ζέρβ(ι)κους*=ὁ Τοῦρκος.

Θουδώρου (Θεοδώρω)=ἡ φακῆ· προσωποποίησις αὐτῆς· *χου-*

ρεύει ἡ Θουδώρου=βράζει ἡ φακή.

Καβάκου (ἡ)=ἡ ὄρνις, ὡς καὶ παρὰ Legrand.

καβαλλάρ(η)ς (ὁ) = *ἀνήφκι στοὺν καβαλλάρ(η)* ὑπανδρεύθη· ἡ φρ. καὶ ἐν τῇ κοινῇ Ἠπειρωτ.

καλαμαρᾶς (ὁ)=ὁ διδάσκαλος.

καραντζούλης=πασᾶς, διοικητής. Οὕτω καὶ Pouqueville.

καταφιανὸς=ὁ ἐμπειρικὸς ἰατρός.

καυτηρὰ (τὰ)=τὰ κρόμμυα. Οὕτω καὶ παρὰ Legrand.

καψαλίζου (-ω)=φεύγω. *Τὰ καψάλ(ι)σι*=ἔφυγεν, ἀπέδρασεν· φρ. καὶ νῦν ἐθιζομένη ἐν τῇ κοινῇ· καὶ «*τὄκουψι* (ἔκοψε) *λάσπ(η)*».

κουκκινουπόδαρους (κοκκινοπόδαρος)=ὁ λαγός· οὕτως ἐν Ἰωαννίνοις καὶ ὑπὸ τῶν Ἑβραίων.

κουντηλιάρ(η)ς (κονδηλιάρης)=ὁ διδάσκαλος.

κοῦκκους=ὁ Σουλτᾶνος. Οὕτω καὶ νῦν πλεισταχοῦ καὶ ἐν Κ/πόλει καὶ Θρᾴκῃ.

κουτόρους=χρῆμα, λεπτά. Καὶ Pouqueville *Κοτοῦρος*=monais, argent.

κουτσιουνόρα ἢ *κουτσιουνόρου*=ἡ προβατίνα.

κούφιου (κούφιο)=πυροβόλον, τουφέκι.

κουφτιρὸ (κοφτερὸ)=σπαθί. Οὕτω καὶ παρὰ Legrand.

κραβασαρᾶς=ξενοδοχεῖον, χάνι.

κραβασαρτζῆς=ξενοδόχος.

κρανιὰ ἡ· ἐν τῇ φρ. *ἀνθίζουν οἱ κρανιὲς* ἴδ. *ἀνθίζου*.

κουλουκάτσ(ι) (κωλοκάτσι)=τὸ κάθισμα· οὕτω σκωπτικῶς καὶ νῦν ἐν Ἠπείρῳ.

κυραθειὰ (ἡ)=ἡ θέρμη, ὁ πυρετὸς ἐπὶ τὸ εὐτραπελώτερον καὶ νῦν.

Λαμπύρου (ἡ)=ἡ ῥακή. Οὕτω καὶ παρὰ Legrand.

λαχανᾶς=ὁ κατῆς, ἱεροδικαστής. Οὕτω καὶ παρὰ Pouqueville καὶ ὁ Legrand.

λειανόσπ(ο)ρου(τὸ)=ὁ σῖτος, ὁ σπόρος τοῦ σίτου.

λιγόδουντα(τὰ)=τὰ φασόλια. Πρβλ. καὶ *ἀλουγόδουντα* (ἀλογόδοντα) κατωτέρω.

λιφὸς ἢ *λεφὸςh*=ἱερεύς.

λόθρα(ἡ)=εἷς παρᾶς. *Λόθρις*=παρᾶδες, λεπτά.

Μαζαράκι=κρέας.

μάου (ἡ)=γαλῆ, γάττα.

ματούσιου(ἡ)=ῥίζα ἀνθρωποειδής, ἧς τὸ ἄνθος ὑπέρυθρον, δι' ἧς ἐξετέλουν θεραπείας· πιθανῶς ὁ μανδραγόρας.

μαυρουζούμ(ι)=ὁ καφές. Οὕτω καὶ νῦν ἐπὶ τὸ εὐτραπελώτερον.

μαυρουμούτσ(ου)νους=ὁ φοῦρνος. Οὕτω καὶ παρὰ Legrand.

Μιγάλ(η) χώρα=ἡ Κων/πολις.

μιτάξ(ι) (μετάξι)=τὸ χόρτον.

μπαγλαρώνου=δέρω, κτυπῶ. Οὕτω

καὶ νῦν εὐτραπέλως.

μπαλαγιούν(ι)=τὸ ἀρνίον. Παρὰ Legrand *μπαλαζούρι* καὶ *μπαλατσιούρι*.

μπανίζ(ει)=ἔρχεται. 2) ἔχει χρήματα (bania). 3) *baνίζ(ει) οὐ χανdούρ(η)ς* ἐν Μετσόβῳ=μᾶς ἐννοεῖ ὁ Τοῦρκος.

μπζιούρ(ι)=ἄρτος, ψωμί. Οὕτω καὶ παρὰ Legrand.

μπζιουριάζου=τρώγω, τρώγω ψωμί.

μπζιουρτζῆς=ὁ ψωμᾶς.

μπλέκου (ἡ)=ἡ κοιλία. Οὕτω καὶ νῦν σκωπτικῶς· καὶ ὁ. *bλεκώνου* ἐπίσης. Παρὰ Legrand *νταλέκω*.

Παλαμάρ(ι)=1) ἡ χείρ. 2) πέντε.

παππούς=ὁ Τσάρος τῆς Ρωσίας, ἡ Ρωσία.

πασπάλ(η)=ἄλευρον.

πατηρὰ (τὰ)=γρόσια, χρήματα.

πάτσιους =ὁ Τοῦρκος.

πλαϊνὸ (τὸ)=ὕδωρ. Παρὰ Legrand *πλαϊνός*.

πιτσιώνου=πίνω, λέγεται καὶ *τσούζου*, ὃ καὶ ἐν τῇ κοινῇ ἐπὶ οἰνοποτῶν.

πίκκ(ου)λου (πίκκολο) (τὸ)=ἐλλιπές, λιψόν.

πλιάκους =ὁ γέρων (᾿Αλβ.). Καὶ νῦν κοιν. *γερουπλιάκους* σκωπτικῶς.

πλιούμινου καὶ *πλιγούμινου* (πλεούμενο) (τό), ὁ ἰχθύς. Καὶ παρὰ Legrand *πλεούμενον*.

πουλεύου=φεύγω.

πουληντ(ι)κὸ = καθάρσιον. Παρὰ Legrand *πουλευτικόν*.

ῥάχ(η)=ἑκατόν· «ῥάχ(η) πατιρὰ»=100 γρόσια· «τόσις ῥάχις»=τόσας ἑκατοστάς. Παρὰ Legrand *πατούμενα*=100.

ρουμαίϊκου. Ἡ φρ. *πῆγε στοὺ ρουμαίϊκου* ἢ *κρύφτ(η)κι* καὶ νῦν =ἀπέθανεν.

σι̯όρους (ὁ) καὶ *σι̯όρου* (ἡ) (σι̯όρος, σι̯όρω)=ὁ οἶνος.

σι̯ορουποῦλους=ὁ οἰνοπώλης.

σκουτ(ει)νὴ (σκοτεινὴ) (ἡ)=τὸ ἔνδον, μέσα.

σουφρώνου=κλέπτω. Οὕτω καὶ Pouqueville. Καὶ ἐν τῇ κοινῇ ἐπὶ τὸ ἀστειότερον ὁμοίως.

στάχτ(η)=πυρῖτις.

στουλουβίτ(ι)κου (στολοβίτικον) (τὸ) =τὸ ἑλληνικὸν κράτος, τὸ κοινότερον *ρουμαίϊκου*. *Θὰ νἄρθ(η) τοὺ Στουλουβίτ(ι)κου καὶ θὰ νἄρθ(η) τοὺ ρουμαίϊκου*. Σημειωτέον ὅτι φημίζεται τὸ «Στουλουβίτ(ι)κου ἢ Στουλουβήσιου κρασὶ» (τοῦ χωρίου Στολοβοῦ). Ἴσως ἐκεῖθεν ἡ φράσις.

σφήνα (ἡ)=τὸ σιμίτι.

σφηνι̯άρ(η)ς=ὁ σιμιτοποιός, *σιμ(ι)τζῆς*.

Τυρουτζὲς=τραχανᾶς (ἔδεσμα).

τούφα=οἰκία, σπίτι· καὶ Pouqueville *τούφα*=maison villa-

ge, ville.

Φλιτούρ(ι)=βιβλίον, ἰδίᾳ τὸ ἰατροσόφιον. 2) πλακοῦς, *μπουρέκι.*

φραγκόπ(ού)λα=τὰ δράμια.

φ(υ)σῶ. Ἐν τῇ φρ. τ' ς *φ(υ)σάει*=ἔχει χρήματα. Οὕτω καὶ νῦν κοιν.

Χήνα=χίλια. *Μνιὰ χήνα*=μία χιλιάς.

χλιμίτους=κριθάρι. Παρὰ Legrand *χλεμίτια.*

χουρεύ(ει) (χορεύει)=βράζει. Ἐν τῇ φρ. *χουρεύει ἡ Θουδώρου* ἰδ. λ.

Ψουρουκώστινα (Ψωροκώσταινα) (ἡ)=ἡ Ἑλλὰς χλευαστικῶς. Οὕτω καὶ νῦν κοινῶς.

Β'.

Συνθηματικὴ γλῶσσα τῶν τεκτόνων καὶ κτιστῶν τῶν χωρίων Κονίτσης τῆς Ἠπείρου.

Ἡ συνθηματικὴ αὕτη γλῶσσα λαλεῖται ὑπὸ τῶν τεκτόνων, κτιστῶν και λιθοξόων τῶν ἐν τῇ περιφερείᾳ τῆς Κονίτσης χωρίων, Μόλιστας, Βούρμπιανης, Πρεπόγιανης, Χιονάδων, Κερασόβου, Ἰσβόρου, Τουρνάβου, Λισκατσίου, οἵτινες μετέρχονται τὸ ἔργον αὐτῶν ἐν πάσῃ τῇ Ἠπείρῳ καὶ ἐν τῇ παλαιᾷ Ἑλλάδι καὶ Κωνσταντινουπόλει. Λέγεται δὲ ὑπ' αὐτῶν ἡ γλῶσσα αὕτη *κουδαρίτ(ι)κη* ἢ *κουδαρίτ(ι)κα* (ἐν Μολίστῃ), *κουραδίστ(ι)κα* δὲ ἢ *μάστορίτ(ι)κα* (ἐν Λισκατσίῳ). Τῶν κατωτέρω λέξεων αὐτῆς τὰς πλείονας (σημειουμένας διὰ τοῦ *Μ*) ἔμαθον παρὰ τῶν ἐκ Μολίστης κτιστῶν κ.κ. Νέστορος Βέργου, Ἰωάννου Τιμοθέου καὶ Νικολάου Κόφα, ὀλίγας δὲ (σημειουμένας διὰ τοῦ *Λ*) παρὰ τοῦ ἐκ Λισκατσίου ξυλουργοῦ Νικολάου Χριστοπούλου, ἄλλας δὲ (διὰ τοῦ *Κ* σημειουμένας) παρ' ἄλλων ἐκ Κονίτσης πρὸ πολλῶν ἐτῶν. Σημειωτέον ὅτι ποικίλλει παρὰ τοῖς διαφόροις χωρίοις ἡ συνθηματικὴ αὕτη γλῶσσα, λέξεών τινων αὐτῆς μὴ κοινῶν οὐσῶν παρὰ πᾶσι τοῖς ὁμοτέχνοις ἐπαρχιώταις.

Ἀβdάλ(ι) ἢ *ἀβdάλου*=τυρί. Μ.

ἀγκίδα (ἡ)=κόρη. Κ. Μ.

ἀγουγιᾶτις (ἀγωγιᾶτες)=τὰ πόδια. Μ.

ἀλιστούρ (ἀλεστούρι)=ἄπηρατος. Μ.

ἀλ'πουμμάτα (ἀλεπομμάτα)=λίρα χρυσῆ. Μ

ἀλ'πουμμάτικο=εἰκοσάφραγκον. Μ.

ἀνθίζουν οἱ κραν̰ὲς=ὑπάρχει φόβος ἀπὸ Τούρκους ἢ λῃστάς.

ἀπαλούδ̰ι= 1) βούτυρον. 2) λάδι· «ἀπαλούδ̰ι ἀπού ζουρκλίδια»=βούτυρον ἀπὸ γίδια. — «ἀπα-

λούδι̯ ἀποὺ μαυροιμμάτις»=λάδι ἀπὸ ἐλαίας. Μ.

ἀρκούδα=ἡ Ρωσία. Μ. Λ.

ἄρμενα=φορέματα. Λ.

ἀρβανίτσα (ἀρβανίτισσα)=τὸ καρύδι. Μ.

Βαγγέλου(ἡ)=ὀκνηρία, τεμπελιά. Μ.

βάζου=ἀποθνήσκω, *ἔβαξι*=ἀπέθανεν. Μ.

βαρειὰ (ἡ)=ὀκᾶ. Μ.

βέτα (ἡ)='Αλβανός. Μ.

βέτσι̯ου (ἡ)=θύρα. Μ.

βιζι̯ώνου καὶ *βζι̯ώνου* καὶ *παίρνου βίζι̯ου*=βλέπω, ἀντιλαμβάνομαι. Κ. Μ.

βιτσι̯όπ'λου (βετσιόπουλο)=παράθυρον. Μ.

βλαστάρα=ἀδελφή· *βλαστάρ'*=ἀδελφός. Μ.

βουρλὴ=δραχμή. Μ.

bάγκους=γύφτος· *bάγκσσα* ἡ γύφτισσα. Μ.

bαρὸς=κύριος (νοικοκύρης). Μ.

bέλου=γάλα. Μ.

biζ'biρέκου=φακῆ. Μ.

biλι̯όκου=ἀσβέστης. Μ.

Γι̯άνν'ς=τὸ γάλα. «Ἔβαλαν τοὺ Γιάνν' στ' φ(υ)λακὴ κὶ τοὺν δέρν' ἡ ἀγκίδα» = ἔβαλαν τὸ γάλα εἰς τὴν dρουbουλίτσα (στενόμακρον ξύλινον δοχεῖον) καὶ τὸ κτυπᾷ ἡ κόρη. Κ.

γίδα=ψεῖρα. Μ.

γκ- (ἰδὲ g).

γνῶσι=ἅλας. Μ.

γράζου=δίδω. Κ. Μ.

γρίβας=χιών. Μ.

γναλι̯ὰ (τὰ)=οἱ ὀφθαλμοί, τὰ μάτια. Κ. Μ.

γναλίζου=βλέπω. Κ. Μ.

gαbαγγέλου (ἡ)=ἡ γκίζα, εἶδος μυζήθρας ἀπὸ γάλα βραστὸν χωρὶς βούτυρον.

gαbιάζου=πολεμῶ, κτυπῶ· gαbιάζ' τοῦ bέλου ἡ dέντσκα = βαρεῖ (κτυπᾷ) τὸ γάλα ἡ γυναῖκα. — *gαbιάζουντι*=κτυποῦνται, μάχονται, πολεμοῦν. Μ.

gαbι̯ασμὸς=πόλεμος. Μ.

gαdένους=τοῖχος· «πόσου gαdένου τράβ'σις σήμερα;»=πόσον τοῖχον ἔκτισες σήμερον; Μ.

gαdινεύου=κτίζω. Μ.

gαdζι̯ὸς=κύριος, οἰκοδεσπότης. Λ.

gαλίνα=ὄρνιθα. Μ.

gιdζιναρ'=ὄνος, γάϊδαρος. Μ.

gινεύου=κοιμῶμαι. Μ.

gίνους=ὕπνος. Μ.

gόρου=βοῦς. Μ.

Δέντρους=γαμβρός. Μ.

δέξιους=Χριστιανός, Ἕλλην. *Τοὺ δέξι̯ου* ἢ *δέξ'κου* (ἐν Λισκάτσι) =τὸ ἑλληνικόν, ἡ Ἑλλάς, ἀντίθετον τοῦ *ζέρbι̯ου*=ἡ Τουρκία. Κ. Μ. Λ.

dένα (ἡ)=ἡμέρα. *Μ.*

dέντσικα ἢ dέντσ'κα=ἡ γυνή. Κ. Λ. Μ.

dζούλι̯ου (ἡ)=βρίζα. Μ.

dιchὲρ=ἡμίονος, μουλάρι. Μ.

Δούκανους=μέγας. Μ.
Δριάνους=πήρα, σακκούλι. Μ.
Ζαφείρ'ς=μῦς, ποντικός. 2) =Ἑβραῖος. Μ.
ζγκούρου (zgoύρου)=γάττα. Μ.
ζέρβιους ἢ *ζέρβ'κους*=ὁ Τοῦρκος. Τοῦ *ζέρβιου*=ἡ Τουρκία. Κ.Λ.Μ.
ζιούπινα (ἡ)=πίττα. Μ.
ζῖτους (ὁ) καὶ *ζ'ίτουν*=ὁ σῖτος. Μ.
ζουρκλίδα (ἡ)=ἡ αἴξ, γίδα. Μ.
ζουρκλίδ(ι)=ἐρίφιον, κατσίκι, γίδι. Μ.
Ἥσ'κιους (ὁ)=φυλακή, εἱρκτή. Μ.
Θόδωρους=ἡ ῥακή. «Νὰ τρουχέψουμι ἕνα Θόδωρου»=νὰ πιοῦμε μιὰ ῥακή. Μ.
Καλουέριψι (καλογέρεψε)=ἐνύκτωσεν. Μ.
καλόηρους (καλόγηρος)=ἡ νύξ. Μ.
καματηρὸ=ὁ βοῦς, τὸ βόϊδι. Μ.
κάντζιου (ἡ)=ἡ κοιλία. Μ.
καντζιούρου (ἡ)=ἡ ἔγκυος, ἐγγαστρωμένη. Μ.
καρδουβότανου(τὸ)=ἄρτος, ψωμί. Μ.
καρφιὰ (τὰ)=κεράσια. Μ.
κατσάλα (ἡ)=σκύλλα· *κατσάλι*=σκυλλί. Μ.
καυτηρὰ (τὰ)=κρομμύδια. Κ.
καψάλα (ἡ)=ἡ φυγή. Κ. Μ.
καψαλίζου καὶ *καψαλῶ*=φεύγω, δραπετεύω· *καψάλα*=φύγε· «καψάλα νὰ μὴ μανέψ'ς γκαβές»=φεῦγα νὰ μὴ φᾷς ξύλο. Μ.Δ. *καψάλ'σι*=ἔφυγε. Κ. Μ.
καψουκάρδια (τὰ)=κρομμύδια. Μ.
κινέφ'ς=λαγός. Μ.
κιούρου (ἡ)=ἑορτή. Μ. καὶ ἐκκλησία.
κούδας (ὁ)=κτίστης, μάστορας. Κ. Μ. Λ.
κουδαρίτ'κα (τὰ)=ἡ συνθηματικὴ γλῶσσα τῶν κτιστῶν καὶ τεκτόνων. Κ., Μ.
κουκκουρόζους=ἀραβόσιτος. Μ.
κοῦκκους=ὁ βασιλεύς, ὁ Σουλτᾶνος. Κ. Μ.
κουλουκάτσ' (κωλοκάτσι)=τὸ κάθισμα. Κ.
κουντὸ=τὸ πρόγευμα. Μ.
κουπὶ καὶ *κ'πὶ* (κωπὶ)=κοχλιάριον, χλιάρι, κουτάλι. Μ.
κουραδίστικα (τὰ) ἢ *μαστορίτκα*. Λ. ἰδ. *κουδαρίτικα*.
κουρκουμbέτ(ι)=κολοκύνθη. Μ. Οὕτω καὶ βλαχόφωνοι Ζαγορίου.
κουρνούτ'ς (κορνούτης) = βλάχος, βλαχοποιμήν. Μ.
κούρτ'ς=γέρων· *κούρτου* καὶ *κούρτ'σσα*=γραία. Μ.
κουσσ'ύβια (τὰ)=σταφύλια. Μ.
κουτσιουνόρα (ἡ)=προβατῖνα. Μ.
κουτσουλουπόντικα καὶ *κουτσ'λουπόντ'κα* (τὰ)=τὰ γράμματα. Μ.
κουτσουλουπουντικιάρης καὶ *κουτσλουπουντικιάρ'ς*=διδάσκαλος. Μ.
κούφια (ἡ)=ἡ ἐκκλησία. Μ.
κούφιου (τὸ)=οἰκία, σπίτι. Μ.
κουφτηρὸ=σπαθί. Κ. Μ.
κραβασαρᾶς =ξενοδοχεῖον, χάνι· *κραβασαρτζῆς*=ξενοδόχος. Κ.
κράνια (τὰ)=χρήματα. Μ.
κρανιάρα (ἡ) =βαλλάντιον, σακ-

κοῦλα. Μ.
κρήνα (ἡ)=κεφαλή. Μ.
κυραμάρου (ἡ)=ἀλώπηξ,ἀλεποῦ. Μ.
Λαγὸς=ὁ ἄνδρας, ὁ υἱὸς τοῦ οἰκοδεσπότου. Κ. Μ. Λ.
λαγούδ$_ι$ καὶ *λαγούλ$_ι$*= τὸ παιδί. Κ. Λ. Μ.
λαχανᾶς=κατῆς. Κ.
λόθρα (ἡ)=παρᾶς. Κ.
λ̮ιουπάρα (ἡ) = ἀγελάδα· *λιουπάρ$_ι$*= βόϊδι. Μ.
λουμάδα (ἡ)=πλάξ, πλάκα. *λουμαδ̮ιάζου*=στεγάζω, σκεπάζω. Μ.
λουψιότ$_ι$=νερόν. Μ.
Μαγκούτ$_ι$=πυροβόλον, τουφέκι. Μ.
μακρουνούρα (ἡ)=γαλῆ, γάττα. Μ.
μακώνου=κρύπτω. Μ.
μανᾶς=κλέπτης· «ξισύρθ'καν μανᾶδες» = ἦλθαν κλέπται. Μ.
μανεύου=τρώγω· «τί θὰ μανέψουμε, κούδα, τοὺ μακρύ;»=τί θὰ φᾶμε, μάστορα, τὸ γεῦμα; «μάνιψι gόρου»=ἔφαγε βωδινὸ κρέας· «θὰ μανέψουμε ζ̮ιούπινα μὶ κουρκουμbέτι»=θὰ φᾶμε πίττα μὲ κολοκύθι. Μ.
μάνου (τὸ)=ἄρτος, ψωμί. Κ. Μ. Λ.
μανούρ'=λίθος, λιθάρι. Μ.
ματσούκα (ἡ)=πῆχυς· «πόσις ματσοῦκις τράβ'σις σήμιρα;»=πόσους πήχεις ἔκτισες σήμερα;
μαυρουζούμ'=καφές. Κ., Μ.
μαυρουμμάτα (ἡ)=ἐλαία. Μ.
μαυρουμούτσ'νους= φοῦρνος. Κ.
μαυρουσκούφ's=παππᾶς. Μ.
μέλους (ὁ)=Τοῦρκος. Μ.
μετάξ$_ι$=χόρτον, χορτάρι. Κ. Μ.
μούκας (ὁ) = ἡ νύμφη. Κ. Μ.
μούκου=σιώπα. Μ.
μουλύβ'=μῆλον· μουλύβια=μῆλα. Μ.
μπ- ἰδὲ *b-*.
Νιρουπούλ(ι)=ἰχθύς, ψάρι. Κ. Μ
ντ- ἰδ. *d*.
Ξισέρνιτι (ξεσέρνεται) καὶ *ξέσυρν̮ιέτι*=ἔρχεται· *ξισύρθκι* καὶ *ξισυρίθκι*=ἦλθε. Μ. Κ. Λ.
ξιφιλ̮ιάζου (ξεφελ̮ιάζω)=λέγω. Μ. ἰδὲ *ξιφλιάζου* (Θράκη).
ξ'νὴ (ξυνὴ) (ἡ)=ἡ μυτιὰ ἢ πρέζα τοῦ ταμβάκου· οὕτως εὐτραπέλως καὶ ἐν Ζαγορίῳ «δόσε μας μιὰ ξ'νή».
ξυπουλ'σ̮ιὰ καὶ *ξπουλσ̮ιὰ* (ἡ)=τὰ ὑποδήματά, παπούτσια. Μ.
ξυστρίζου=διώκω· «τοὺν ἐξύστρισα» ἢ «τὄβαλα ξυστρὶ (ἢ ξστρὶ)» =τὸν ἔδιωξα. Μ.
Ὅρματους=καλός, *ὅρματ(η)*=καλή, *ὅρματου*=καλόν. Κ. Λ.
Παραμ'θ̮ιώτ's (Παραμυθιώτης)= τὸ ῥύζι. Μ.
πασπάλ(η)=τὸ ἀλεύρι. Μ.
πασπαλιάρ's=ὁ μυλωνᾶς. Μ.
πλατε̮ιὰ (ἡ)=ἡ πόλις. Μ.
πλατὺ (τὸ)=ἀμπέλι. Μ.
πλ̮ιάμτσα (ἡ)=ἡ καλύβη. Μ.
πραβίζου=κάμνω, φκ̮ιάνω. Μ.
πρασ'νάδ̮ια (τὰ)=τὰ λάχανα. Μ.
πρησκουκοίλ̮ια (τὰ)=τὰ φασόλια. Μ.

πρόβια (ἡ)=ἡ προσφορά, λειτουργιά. Μ.
Ῥάζου=δίδω· *ἔρραξι*=ἔδωκε. Κ. Λ.
ράνους=ἥλιος. Μ.
Σκαρίζου=ἔρχομαι, σηκώνομαι. Μ.
σουβληρὸς=ὁ ἀήρ, ἀέρας. Μ.
σοῦμμα=πολύ. Μ.
σουρκλίδα=αἶξ, γίδα· *σουρκλίδ(ι)* ἐρίφιον· *σουρκλιδιάρ'ς*=αἰγυβοσκός, βοσκός. Μ.
σουφρώνου=κλέπτω. Μ.
σταμεύου=ἀργῶ, μένω ἀργός. Μ.
στάμου (ἡ)=ἡ ἀργία. Μ.
στάχτ(η)=ἡ πυρῖτις, μπαρούτη. Μ.
στιρνάρ' (στερνάρι)=τὸ αὐγόν. Μ.
στιρναρίζου=γελῶ. Μ.
στρουγγυλὸ=τὸ γρόσι. Κ.
στρουγγυλουμύτ'ς=χοῖρος. Μ.
σφοῦγγους (ὁ)=τὸ μανδήλιον. Μ.
Ταμπακίζου=κλαίω. Μ.
τραβηχτὴ (ἡ)=ἡ ὀκᾶ.
τρουχεύου=πίνω. *Τρουχεύουμι*=μεθύω, μεθῶ. Μ.
τρουχὸς=κρασί. Μ.
τσαπὶ=δρόμος· *τσαπίζου*=ὁδοιπορῶ. Μ.
τσάρους=χῶμα. Μ.
τσ'έλ̤ιους=τραχανᾶς (ἔδεσμα) Μ.
τσέρους=κρέας. Μ.
τσ'ουκάλου (ἡ)=ὡρολόγιον. Μ.
τσ'ούλ̤κους=μικρός. Μ.
τσιτούρ'=παππᾶς. Μ.
Φασόλ̤α=ὀδόντες, δόντια. Μ.
φλιτούρ̤ι=βιβλίον. Μ.
φουράδ̤ι=ξύλον. Μ.
φουραδίζου=κάμνω. «Τοὺ φουράδισα ὅρματου»=Τὸ ἔκαμα καλό. Μ. Λ.
φουρεῖ=ἔχει. Μ.
φουσκουκοίλ̤α (τὰ)=φασόλια. Μ.
φουτηρὴ=ἡ λάμπα. Μ.
Χήνα (ἡ)=χίλια. «Μ̤ιὰ χήνα»=μία χιλιάς. Μ.
χλιμίτ (τὸ)=κριθάρι. Κ.Λ.
χουζουρεύ(ει)=βρέχει. Μ.
χουζούρου (ἡ)=βροχή. Μ.

Γ΄.

Ἄλλαι τινὲς συνθηματικαὶ γλῶσσαι ἐν Ἠπείρῳ.

1) *Ἐν Μετσόβῳ καὶ Καλαρρύταις.*

Καὶ ἐν Μετσόβῳ καὶ Καλαρρύταις ὑπάρχει συμβολικὴ γλῶσσα ἰδίᾳ παρὰ τοῖς ῥάπταις καὶ χρυσοχόοις. Παρὰ τοῦ ἐκ Συρράκου ἰατροῦ κ. Λεωνίδα Πάλιου τῷ 1907 ἐν Πρεβέζῃ ἤκουσα τὰς ἑξῆς λέξεις:

ἀλουγόδουντα=φασόλια, πρβλ. *λιγόδουντα* Ζαγορ.
μπανίζ(ει)=ἐννοεῖ· *bανίζ' οὐ χαντούρ(η)ς*=μᾶς ἐννοεῖ ὁ Τοῦρκος.— Πρβλ. *μπανίζω* Ζαγορ.
πάτσιους=ὁ Τοῦρκος.
πλαϊνὸ=τὸ ὕδωρ.
σ̤όρου (ἡ)=ὁ οἶνος.
χαντούρ(η)ς=ὁ Τοῦρκος.
χασούφ(ι)κοὺς, η, ου=καλός, ή, ό.

2) Ἐν Πωγωνίῳ.

Ὁ Ἰ. Λαμπρίδης ἐν Ἠπειρωτικοῖς Μελετήμασι Ζ΄ σ. 55 παραθέτει ἐκ τῆς συνθηματικῆς γλώσσης τῶν *Σωπικιωτῶν* βαρελοποιῶν τὰς ἑξῆς λέξεις:

«Τὸν πλακοῦντα (πήταν) καλοῦσι *σαβανιάραν*, τὴν πυρίτιδα *μπούρμπουλον*, τὸν ἰχθὺν *νεροποῦλι* κ.τ.λ.».

Τῶν ἀρτοποιῶν τοῦ Πωγωνίου ἤκουσα: *ἡ βέργα μπανίζ(ει) σούφρουσ' τὰ μπουζιούρια*, ἤτοι: ἡ ζυγαριὰ (τῆς ἀστυνομίας) ἔρχεται, κρύψε τὰ (λειψὰ) ψωμιά.

«*Μπανίζ' οὐ Πάτσιους*»=ἔρχεται ὁ Τοῦρκος.

Οἱ ράπται τοῦ Πωγωνίου ἵνα μὴ ἐννοῶνται *συλλαβίζουσιν* ἀντιστρόφως: «θὰ ρής-πα»=θὰ πάρης, «ρέ-πα τὸ ρι-λα-μου»=πάρε τὸ μουλάρι.

3) Ἐν Φιλιάταις.

Τῶν γανωτῶν τοῦ Μπαμπούρη (*καλαντζήδων* ἢ *γαλαντζήδων*) ἤκουσα τὴν ἑξῆς φρ. «μάγκουσι μιὰ βάρεια τσιαχτάϊ»=πάρε μία ὀκᾶ ψωμί.

Τὰς συνθηματικὰς γλώσσας τῶν Σουπικιωτῶν καὶ Μπαμπουριωτῶν δὲν ἔχομεν νῦν προχείρους.

Δ΄.

Συνθηματικὴ γλῶσσα τῶν τεκτόνων καὶ τῶν κτιστῶν τῆς ἐπαρχίας Σισανίου καὶ Σιατίστης τῆς Μακεδονίας.

Τὴν γλῶσσαν ταύτην, ἥτις ἔχει μεγίστην ὁμοιότητα τῇ ἀνωτέρω τῶν κτιστῶν τῆς ἐπαρχίας Κονίτσης καὶ ταῖς κατωτέρω τῆς Θράκης, λαλοῦσιν οἱ ἐκ τῆς ἐπαρχίας Σισανίου καὶ Σιατίστης κτίσται ἀσκοῦντες τὸ ἔργον αὐτῶν ἐν Μακεδονίᾳ καὶ ἐν Κωνσταντινουπόλει. Καλοῦσι δ' αὐτὴν *κουδαρίτικα* ἢ *κουδαρίστικα* ἢ *κουδαρίστικη γλῶσσα* (παρὰ τὸ *κούδας* ἢ *κούδαρης*=κτίστης). Τὰς λέξεις αὐτῆς μοὶ ἀνεκοίνωσε τῷ 1912 ἐν Κωνσταντινουπόλει ὁ ἐκ τοῦ χωρίου Λατορίστης μαθητής μου κ. Ἀθ. Τριανταφυλλίδης, ἃς σημειῶ διὰ τοῦ *Τ.*, τινὰς δὲ τελευταίως καὶ ὁ ἐκ Σιατίστης φίλος καὶ συνάδελφός μου κ. Θ. Νάτσινας, ἃς σημειῶ διὰ τοῦ *Ν.*

᾿Αγκίδ(ι)=κόρη, κορίτσι. Τ.
ἀόρματους=ὡραῖος, ἀκμαῖος, ὥριμος· πρβλ. καὶ *ὅρματους*. Ν.
ἀπ᾿κάζου (ἀπεικάζω)=ἐννοῶ. Τ.
ἀράζου=φθάνω, ἔρχομαι πλησίον. Τ. πρβλ. *ράζου* 3.
ἀργανᾶς=διοικητής, πασᾶς. Τ.
ἀσπρουκέφαλους = ἱμάμης, χόντζας Τ.
Γάττους=ζεμπίλι (φορμός). «Μπάξ' τουν τοὺ γάττου»=γέμισε τὸ ζεμπίλι. Τ. Ν.
γκαμπλίζου καὶ *γκαμπλ̭ώνου* (gablι̭ώνου)= βλέπω, καμμύω τοὺς ὀφθαλμούς. «Γκαμπλ̭ών' ού μ'χὸς= βλέπει ταφεντικό, ὁ κύριος. Τ. Ν.
γυαλιστηρὰ (τὰ)=τὰ παράθυρα. Τ.
Ζαπεύου=κοιμῶμαι. Τ. Ν.
ζήτ(ου)λας=ἱερεύς. Τ.
ζμπουρίζου Ν. καὶ *ζμπουρ̭ιάζου* Τ.=λέγω, ὁμιλῶ.
Καιψάλα (ἡ)=ἡ φυγή.
καιψαλνῶ=φεύγω, δραπετεύω. «Ξέσυρστο κὶ καιψάλνα»=πάρε το καὶ φύγε. Τ. Ν.
κ̭ιούρου=ἐκκλησία. Τ.
κόκκινα (τὰ)=τὰ κεραμίδια. Τ.
κούδας (Τ.) καὶ *κούδαρ(η)ς* (Ν.) =μάστορας, πρωτομάστορας, ὃς καὶ κάλφας λέγεται παρὰ τοῖς Μακεδόσιν, κτίστης· πληθ. *κουδαραῖοι*.
κουδαρίτ(ι)κα καὶ *κουδαρίστ(ι)κα* καὶ *κουδαρίτ(ι)κη γλῶσσα*=ἡ συνθηματικὴ γλῶσσα τῶν κτιστῶν τῆς ἐπαρχίας Σισανίου καὶ Σιατίστης. Τ. Ν.
κοῦκκους=ὁ Σουλτᾶνος. Τ.
κουλουβὸ=τὸ ἡμερομίσθιον. Τ.
κουράκ̭ια=ἐργάται. Τ.
Λιγκρόβα=φαγητόν. Τ. Ν.
Μαδ̭ιὰ = παράδες, χρήματα· «δὲ φ(υ)σάει μαδ̭ιὰ»=δὲν ἔχει χρήματα. Ν.
μάνους (ὁ)=ψωμί, ἄρτος. Τ. Ν.
μανεύου=τρώγω· «ἄϊστι νὰ μανέψουμι»=ἐμπρὸς νὰ φάγωμεν· «μανεύει οὐ μπαρὸς»=τρώγει ὁ κύριος. Τ. Ν. 2) *μανεύει* = λέγει ἀνοησίας. Ν.
μ'χὸς (μουχὸς)=κύριος, οἰκοδεσπότης (ἰδὲ καὶ *μπαρός*), τὸ θηλ. *μ'χεῖσα*=κυρία, οἰκοδέσποινα Τ. Ν. Ἐν Σαφίδαις *μηχός*.
μπάζου=γεμίζω· «μπὰξ στοὺ γάττου φουράδ̭ια, ράξ' τουν κὶ καιψάλνα»= γέμισε τὸ ζεμπίλι ξύλα, πάρε το καὶ φύγε.
μπαρὸς=κύριος, ἐργοδότης, οἰκοδεσπότης. Ν.
Νταλ̭ιώνου= διευθετῶ, σ̭ιάζω. Τ.
Ξισέρνουμι=ἔρχομαι.
ξιφλ̭ιάζου=λαλῶ, ὁμιλῶ· «ἀνθίζουν οἱ κρανιὲς μὴ ξιφλιάζιτι» = μᾶς καταλαμβάνουν (τί λέγομεν) μὴ ὁμιλῆτε. Τ. 2) = λέγω ἀνοησίας. Ν.
Οὐξε̭ιὰ (ὀξειὰ)=νερό. Τ.
ὅρματους, ὅρμαι(η), ὅρματου =

ὡραῖος, α, ον. Τ.

Παπποῦς=ὁ Τσάρος τῆς Ρωσίας.

Ράζου = δίδω· «ἔρραξι τοὺ κουλουβὸ ού μπαρὸς» = ἔδωκε τὸ ἡμερομίσθιον ὁ ἐργοδότης. 2) λαμβάνω, ἁρπάζω. 3) φθάνω. Τ. Ν.

Σαλαμαντρὶ=τὸ νῆμα τῆς στάθμης. Τ.

σιόρους=κρασί.

στάλους=μιναρές, τζαμί. Τ.

σταφίδα (ἡ)=φυσίγγια. Τ.

Τσαντάρια(τὰ)=τὰ μουσικὰ ὄργανα, βιολιά. Τ.

τσ(ι)λίζου=ἐννοῶ· «τὰ τσ(ι)λίζ(ει) τὰ κουραδίτ(ι)κα»=ἐννοεῖτὰ.. Ν.

Φλουέρα (φλογέρα ἡ)=προϊστάμεμενος, κάλφας. Τ. Ν.

φουράδια (τὰ)=ξύλα. Τ. Ν.

φ(υ)σά(ει)=ἔχει, «δὲ φ'σάει»=δὲν ἔχει (χρήματα)· «φ'σάει ὅρματου ἡ λιγκρόβα» = εἶναι καλὸν τὸ φαγητόν. Τ. Ν.

φύλλου= φόρος «πῆρις τοὺ φύλλου;=ἐπλήρωσες τὸν φόρον;

Ψαλτ(ι)κὸ (τὸ)=τὸ ἡμερομίσθιον, ἡμεροκάματον, ὃ καὶ *κουλουβό*.

Ε΄.

Συνθηματικὴ γλῶσσα τεκτόνων καὶ κτιστῶν ἐν Θρᾴκῃ.

Τὰς κατωτέρω λέξεις τῆς συνθηματικῆς γλώσσης, ἣν κυρίως μεταχειρίζονται οἱ κτίσται καὶ τέκτονες τῆς ἐπαρχίας Διδυμοτείχου καὶ Βιζύης, ἐν Θρᾴκῃ καὶ τῇ Κωνσταντινουπόλει μετερχόμενοι τὸ ἔργον των, περισυνέλεξα τῷ 1903, γυμνασιαρχῶν ἐν Ἀδριανουπόλει, κυρίως παρὰ τῶν μαθητῶν μου κ.κ. Τηλεμάχου Χεκίμογλου ἐκ Διδυμοτείχου, Μαργαρίτου Παπαδοπούλου (νῦν ἰατροῦ) ἐκ Σοφιδῶν τῆς Βιζύης, τοῦ προώρως ἀποθανόντος ἱερολογιωτάτου Ν. Νικολαΐδου ἐκ Σοφιδῶν καὶ παρ' ἄλλων τινῶν ἐκ Σουφλίου καὶ Ὀρτάκιοϊ τῆς Ἀδριανουπόλεως μαθητῶν μου. Καλεῖται δὲ ἡ γλῶσσα αὕτη *ντουλγέρικα* ἐν Σοφίδαις καὶ Βιζύῃ, *δουλγέρικα* δὲ ἢ *ντουγραματζίτικα* ἐν Διδυμοτείχῳ καὶ Σουφλίῳ. Ἡ διάλεκτος αὕτη ἔχει μεγάλας ὁμοιότητας ταῖς ἀνωτέρω.

1) *Διδυμοτείχου.*

Ἁγιασμένους=μεθυσμένος.

ἀγκίδα (ἡ)= κόρη, οὕτω καὶ ἐν Ἠπείρῳ.

ἀγριουνδαμασ'κνιὰ (ἡ) = ἡ χανούμισσα (Σουφλί).

Ἁμαξουχώρ(ι)=ἡ Ἀδριανούπολις·

ἀνθίζουν τὰ κράνια= μᾶς ἐννοοῦν τί λέγομεν· σύστασις πρὸς προφύλαξιν, ἵνα μὴ τὰ λεγόμενά τινος ἐννοήσωσιν ἄλλοι καὶ δὴ οἱ Τοῦρκοι παρακαθήμενοι. (Ὀρτάκιοϊ Ἀδρ/πόλεως). Οὕτω καὶ ἐν Ἠπείρῳ «ἀνθίζουν οἱ κρανιὲς» καὶ ἐν Διδυμοτείχῳ «ἀνθίζουν οἱ μπαμπακιές», ἐν δὲ Νικομηδείᾳ «τρῶν ἀκράνια».

ἀξιότ(ι)= νερό.

ἀπλώνου=πληρώνω.

ἀράζου καὶ ράζου=ἔρχομαι· *ἄραξι* =ἦλθε.

ἄσπρου (τὸ)=αὐγό.

ἀφάουτ(η) (ἀφάγωτη) καὶ *μπαλτσίκου* (ἡ)=ἡ λάσπη.

Βαμμένου (τὸ) καὶ *σιόρου* (ἡ) = κρασί, οἶνος.

βαρειὰ (ἡ)=ἡ ὀκᾶ.

Βίταρ='Αθίγγανος. *Βιτάρ(ι)σσα*= Ἀθιγγανίς.

βρουντὰρ (βροντάρι)=τουφέκι, πυροβόλον.

βρουνταρᾶς= πυροβολητής.

Γαλατηρό=μετζίτι, εἴκοσι γρόσια.

γκαπλίζου= βλέπω.

γκαρτζανῶ=ἐπιπλήττω.

Δῆμος=κοντός, βραχύσωμος.

δουλγέρικη γλῶσσα ἢ *δουλγέρικα* καὶ *ιλουγραματζίτ(ι)κα*=ἡ συνθηματικὴ γλῶσσα, ἣν ἐν Σουφλίῳ μεταχειρίζονται οἱ δουλγέρηδες ἢ ιλουγραματζῆδες (= κτίσται).

Ζάγκους=ὄνος.

ζάϊκους=λαγός.

ζατεύου=κοιμῶμαι.

ζαφείρ(ι)=ποντικός, μῦς.

ζέρβους=Ἀρμένιος.

ξινίζου (;) ⟨μήπως ξυνίζω;⟩=καπνώνω.

ζιφτῶ= ἀποθνήσκω.

ζῶμα=φουστανέλλα.

Καλόηρους (καλόγηρος)=νύξ.

καλουγέρεψέ=ἐνύκτωσεν.

καλτσόνη=ἄσβεστος.

καμπάνα καὶ *τενγιόζου* (ἡ)=κασσίδα.

καμπούρι=ζειπίλι.

καπλιὰ=μάτια, ὀφθαλμοί.

καπλιάζου=βλέπω.

κατουστάρ(η)ς=ἑκατόνταρχος.

καυτηράδ(ι)=μπαρούτη, πυρῖτις (Ὀρτάκιοϊ Ἀδριανουπόλεως).

κόκκινα (τὰ)=κεραμίδια.

κοντιάρα (ἡ)=ἡ Ἑλλὰς (πρβλ. τὸ ἀλλαχοῦ *ψωροκώσταινα*).

κοντιάρ(η)ς=Ἕλλην.

κούτιαλου (τὸ)=κεφάλι.

κόραβα=καρπούζι.

κούδας=κάλφας, ἀρχιτέκτων. Οὕτω καὶ ἐν Μακεδονίᾳ, ἔνθα καὶ *κουδαρίστικα* ἡ συνθηματικὴ γλῶσσα τῶν κτιστῶν.

κουφτηρὸ=τὸ μαχαῖρι καὶ τὸ σκεπάρι.

κοῦκους=ὁ Σουλτᾶνος (Ὀρτάκιοι Ἀδρ/πόλεως). Οὕτω καὶ πλειστα-χοῦ τῆς Θρᾴκης, Μακεδονίας, Ἠ-

πείρου καὶ ἐν Κ/πόλει).
κουλιμάν(η)ς ἢ *σιόρσὺς* = τὸ κρασί, ὁ οἶνος.
κουκουβάγις χόρειψαν μέσα στοὺ παλάτ(ι) = οἱ ἐχθροὶ ἐπερικυκλώθηκαν ἔξω ἀπὸ τὸ χωριὸ (Σουφλίον).
κ(ου)λούρια· ἐν τῇ φρ· «τὰ ἱψτὰ κλούρια = ὅλοι οἱ χοντζᾶδες. (Σουφλί).
κύρου (ἡ) = ἐκκλησία· πρβλ. τὸ ἀνωτέρω *κιούρου*.
κούφιου (τὸ) = σπίτι, οἰκία.
Λαγὸς = παιδί· *λαγοὺδια* = παιδιά.
λαγουνίκα ἢ *ἀγκίδα* = ἡ κόρη.
λειανούδ(ι) = παιδί· *λειανούδια* = παιδιά.
λιγδηρὸ = βούτυρον.
Μαλᾶτους (ὁ) = χότζας (Ὀρτάκιοϊ Ἀδριανουπόλεως), ἀρχιερεύς.
μανάβ(ι) = καρφί.
μανεύου = τρώγω, «νὰ μανέψουμε» = νὰ φάγωμεν.
μάνου (τὸ) = φαγί.
μαντζαρία (ἡ) = φαγί.
μάτσιάνα = σφάλμα.
μαυρουζούμ(ι) = καφὲς (Ὀρτάκιοϊ). Οὕτω καὶ ἐν Ἠπείρῳ καὶ Μακεδονίᾳ.
μαυρουσκούφους ἢ *μαυρουσκούφ(η)ς* = ὁ Τσάρος τῆς Ρωσίας. Ὁ αὐτὸς ἐν Κύπρῳ *μαυροσκούφης* καὶ *χαβιαρᾶς*.
Μιγαλουχώρ(ι) (μεγαλοχώρι) = ἡ Κωνσταντινούπολις.
μιλιμέν(η)ς (μελεμένης) = σκύλλος.
μέρδης = Ἀλβανός. 2) φιλάργυρος.
μιλάν(η)· ἐν τῇ φρ· «ξηράθ(η)κ' ἡ μιλάν» = διεκόπη ἡ συγκοινωνία (Σουφλίον).
μίσιου (τὸ) = κρέας.
μὸ = «μεθ(υ)σμένους ὡς ταῦτιά», οἰνοβαρής.
μ(ου)χὸς = κύριος· πρβλ. τὸ ἐν τῇ συνθηματικῇ τῶν Σοφιδῶν *μηχός*.
μπαλτσίκου ἢ *ἀφάουτ(η)* = λάσπη.
μπαμπακιές ἐν τῇ φρ. «ἀνθίζουν οἱ μπαμπακιὲς» = μᾶς ἐννοοῦν τί λέγομεν (Σουφλίον)· ἰδ. *ἀνθίζω*.
μπόϊντου (τὸ) = γάμος.
μπόρκοι (τὸ) = σιτάρι.
μπούλα = ἡ Ἑλλάς, ἡ πατρίς· «ἡ μπούλα μας τραγ(ου)δεῖ» = ἡ Ἑλλὰς εὐτυχεῖ (Σουφλίον).
Νταλιαμάγκα;
ντάλιο = τυρί.
ντάνταβους (Dádabos) = Ἀρμένιος.
ντέρα = ἡμέρα.
ντουγραματζίτ(ι)κα (Σουφλίον)· ἰδ. *δουλγέρικα*.
Ξ(ει)ρὸς = Βούλγαρος, *Ξ(ει)ρὴ* = Βουλγάρα.
ξ(υ)πόλ(υ)του (τὸ) = λύκος.
ξῶ = πηγαίνω.
Παλάμπασιας = πτωχὸς λιμοκοντόρος.
παριάκέλους (ὁ) = Ἑβραῖος.
παριαλιάρου (ἡ) = πλακούντιον.

πέους = τσιγάρον.
πέρδικα = ὄρνιθα, πετεινός.
πέτσα(ἡ) = σανίδα· *πέτσις* = σανίδες.
πιάνει = εἶναι καλός· «δὲν πιάν(ει)» = εἶνε κακός.
πιντσὲ = πεντάγροσον.
πιρσνὸς (περισυνὸς) = ἀριστερός.
πιτρουκάβακου (πετροκάβακο) (τὸ) = τζαμί.
πιτσώνου = κερνῶ.
πλιστέρια (περιστέρια) = οἱ εὔζωνοι «τὰ πλιστέρια ἔσπ(ει)ραν σουσάμ(ι)» = οἱ εὔζωνοι ἐπολέμησαν νικηφόρως (Σουφλίον).
πουλυέλιους (πολυέλαιος) = πόλεμος «οὐ πουλυέλιους ἄναψι» = ὁ πόλεμος ἤρχισεν (Σουφλίον).
πραχάλα (ἡ) = ἐργασία.
πραχαλίζου = ἐργάζομαι.
Ράζου ἰδ. *ἀράζου*.
ραμπουκέβρα = ἀραβοσίτι.
ριπανίζου = κόπτω.
ρουγκάτσια (τὰ) = οἱ Τοῦρκοι «τὰ ρουγκάτσια ἔφαγαν κράνια» = οἱ Τοῦρκοι σκοτώθηκαν (Σουφλίον).
ρουδακινιά· «ἀνθίζ(ει) ἢ ἀνοίγ(ει) ἡ ρουδακινιὰ = ἀκούεται φόβος. (Σουφλίον).
Σαρανταπόδαρους = πριόνι.
σγούρου (ἡ) = γάττα, γαλῆ.
σέλου (τὸ) = χωρίον.
σίτκους καὶ *σίτκου* = παπᾶς.
σοῦρβου (τὸ) = Τουρκόπουλον (Σουφλίον).
στάμους (ὁ) = ὀκνηρία.
στρουγγύλιου (τὸ) = γρόσι, *στρουγγύλια* = γρόσια· πρβλ. *πιντσὲ* = 5 γρόσια, *γαλατηρὸ* = μετζίτι 20 γρόσια, *χρυσογάϊταν(η)* = λίρα, 100 γρ., *στρογγυλὸ* = γρόσι (Κόνιτσα).
Τάλιου (τὸ) = τυρί.
τέρκους (ὁ) = ὄνος.
τορτσέφου = μεθῶ, μεθύσκομαι.
τραντανίζ(ει) = μπουμπουνίζ(ει), βροντᾷ.
τριότι ἢ *τρίστι*; = χρήματα.
τσιαγκάλου (ἡ) = ὡρολόγιον· ἰδ. *τσιουκάλου* (Κόνιτσα).
τσιάτρα = πέτρα· *τσιάτρις* = πέτραι, λίθοι.
τσιότσους ἢ *ψημέν(η)* = σπίρτο, οἰνόπνευμα.
τσούζου = πίνω· οὕτω καὶ πολλαχοῦ.
τσουμπάν(η)ς· «οἱ dζουbάνδις ἀρμέγουν τὰ γίδια» = οἱ ἀντάρται ἐργάζονται ἐθνικῶς (Σουφλίον).
τσίτσια (ἡ) = φωτιά, πῦρ.
τσίτα· «εἶναι τσίτα» = εἶναι πλούσιος.
τυφλὸ (τὸ) = τὸ ἰμπρίκι τοῦ καφέ. (Λίτιτσα).
Φαρδειὰ (ἡ) = γυναῖκα.
φαβούτ(η)ς = Ἑβραῖος.
φείδ(ι)· «Τοὺ φείδ(ι) μᾶς ἠβύζαξι» = ἡ σκλαβιὰ μᾶς ἐθανάτωσεν. (Σουφλίον).
φλόμους (ὁ) = καπνός. (Διδυμότειχον, Ὀρτάκιοϊ Ἀδρ/πόλεως).
φόγου = φωτιὰ ἢ φώσφορον.

φουράδα (ἡ)=πυρκαϊά.
φουράδια (τὰ)=ξύλα.
φτιρᾶς=πασσᾶς.
Χαπὲ=ψωμί.
χαράζου=λέγω· *χάραξι*=εἰπέ.
χουζουρεύου=βρέχω.
χρυσουγάϊταν(η) = λίρα τουρκική.
Ψ(η)μέν(η) ἢ *τσιότσους* = σπίρτο, οἰνόπνευμα.

2) Σοφιδῶν Βιζύης.

Ἀγκίδι=κορίτσι.
ἀράζου καὶ *ράζου*=παίρνω, δίδω.
Γκουρλουμάτα=λίρα τουρκική.
Δέξιους=Χριστιανός.
διαλύζου=βλέπω.
διολιὰ (τὰ)=μάτια, ὀφθαλμοί· οὕτω λέγονται καὶ τὰ *βιολιὰ*=μουσικὰ ὄργανα.
Ζαπεύου=κοιμῶμαι, ἀποθνήσκω. 2)=κλέπτω.
ζάπους (ὁ)=ὕπνος.
ζέρβους=Τοῦρκος.
ζουβακώνου=πίνω. 2) κτυπῶ, πιέζω.
ζῶτους(ὁ) καὶ *μακρόφτ(η)ς*=δὄνος.
Θαλασσουπούλ(ι)=ψάρι.
Καλό(γ)ηρους (ὁ)=ἥλιος.
καυτηρὰ=πεπέρια, πεπεριές.
κούδας=κάλφας, μάστορης.
κουλουβὸ (κολοβὸ)=ἡμερομίσθιον.
κούφιου (τὸ)=σπίτι.
κούφια (τὰ)=ντουφέκια, πυροβόλα (Βασιλικὸς Σωζουαγαθουπόλ.).
Λαγὸς καὶ *λαγούτα*= παιδί.
λουγυρ(ι)στὴς(ὁλογυριστὴς)=ὁ μύλος καὶ ὁ μυλωνᾶς.
Μαλᾶτους (ὁ) = παπᾶς, ἱερεύς.
μανεύου=τρώγω.
μάνημα (τὸ)=φαγητόν.
μανιάκους=κλέπτης· ἰδὲ *μανιάτης* (Κόνιτσα).
μανιούρα (ἡ)=πέτρα.
μάνους (ὁ)=ψωμί.
ματσαρειὸ = ἀπόπατος. *Καλλιόπη* (Βιζύη).
μαυρουκούκκι = μπαρούτι, πυρῖτις (Βασιλικὸς Σωζουαγαθουπόλ.).
μαυρουμμάτα=ἐλιά, *μαυρουμμάτις*=ἐλιές.
μαυρουπέτσ(ι)κου = βουβάλι.
μέλιους (ὁ)=σκύλλος.
μηχὸς=ἄνθρωπος, ἄνδρας, τεχνίτης· *μηχοῦσα*=γυναῖκα (Σοφῖδαι)· ἐν Βιζύῃ *μουχός*, *μουχοῦσα*.
μιλιγοῦσα (μελεγοῦσα)=ἐκκλησία.
μουγκριχτὴ=ἀγελάδα.
μουγκριχτὸ= βόδι, βοῦς.
μουρμουριχτὴς=διδάσκαλος.
μουρμουριχτὸ=σχολεῖον.
μπαρὸς=προϊστάμενος, ἐργοδότης, κύριος, ἀφεντικό.
Ντάλιους (ὁ)=τυρί.
ντάνταβους(dádabos)= ἀθίγγανος.
ντουλγέρικα=ἡ συνθηματικὴ γλῶσσα ἡ λαλουμένη ὑπὸ τῶν κτι-

στῶν (ντουλγέρηδων) τῶν Σοφιδῶν Βιζύης, μετερχομένων τὸ ἔργον των ἐν Θράκη καὶ Κ/πόλει· προβλ. καὶ *δουλγέρικα* (Μακεδονίας καὶ Διδυμοτείχου).

ντουμάν(ι)=καπνός.

Ξέφλιασμα=λόγος.

ξείνιους καὶ *πλέτσους* καὶ *σκληθρουκουπάνα* (ἡ) =Βούλγαρος προβλ. καὶ *ξ(ει)νὸς* (Διδυμοτ.)

ξισέρνου=ἔρχομαι, πηγαίνω.

ξιφλιάζου = λέγω (Σοφῖδαι καὶ Μακεδονία).

ξυλὸ ἢ *ξυντὸ*=σουβληρό· τὸ τζαμί, ὁ μιναρές.

Ὀξιώτ(η)ς=νερό.

ὅρματους=καλός· οὕτω καὶ ἐν Κονίτση καὶ Μακεδονία.

Πλατσάκα (ἡ)=πίττα.

π(ου)λιάκους=γέρων.

πραγάλα=ἐργασία· οὕτω καὶ ἐν Μακεδονία καὶ Ἠπείρῳ.

πραγαλίζου=ἐργάζομαι.

πρηξουκοίλια (τὰ) = φασόλια.

Σγοῦρους (ὁ)=γάττα.

σιόρους(ὁ) =κρασί· *σοῦρος* ἐν Βιζύη.

σιορουμένους = μεθυσμένος· *σουρωμένος* ἐν Βιζύη.

σκληθρουκουπάνα(ἡ)=Βούλγαρος.

στάματζης= ὀκνηρός.

σταμεύου=κάθημαι, ὀκνῶ, ὑπάρχω.

στάμους (ὁ)=ὀκνηρία.

σ(υ)μπέθιρους=Τοῦρκος (Βασιλικὸς Σωζουαγαθουπόλεως).

Τσατσάβια(τὰ)=γρόσια· καὶ ἐν γένει χρήματα.

τσιμπρίκους (ὁ)=τσιγάρον.

Φῶκους (ὁ) =φωτιά, πῦρ.

ΝΟΜΟΣ ΙΕΡΟΣ ΕΙΣ ΥΓΙΕΙΑΝ ΕΝ ΕΠΙΔΑΥΡΩ.

ΥΠΟ

ΣΩΚΡ. Β. ΚΟΥΓΕΑ.

Εἰς τὴν *Ἀρχαιολογικὴν Ἐφημερίδα* τοῦ ἔτους 1918 (σελ. 125), ἐκδοθεῖσαν τῷ 1922, ὁ Π. Καββαδίας ἐδημοσίευσε μεταξὺ ἄλλων ἐπιγραφῶν ἐξ Ἐπιδαύρου καὶ τὴν ἀκόλουθον ὑπ' ἀριθ. 2.

Θεός· Τύχα ἀγαθά.

Νομογράφοι Ἀχαιῶν οἱ τὸν ν | όμον τᾶι Ὑγιείαι θέντες. | Ἐπιδαύριος Ἀρχέλοχος. Τι | μαΐδα. Ἑρμιονεύς. Ἀμφαίν | ετος. Μνάνονος. Ἀργεῖοι. | Λύσιππος. Δαμοκρίτου. Τι | μοκράτης. Τίμωνος. Φιλό | δαμος. Φιλάρχου. Κλεωναῖ | ος Νικίας Ξενοκλέος. Σικυ | ώνιοι Δεξίας Δέξιος Πυθο | κλῆς Πυθοδώρου. Φλειάσιος | Ἀρχέας Εὐτελείδα. Φενεά | τας Πανταίνετος Διοφάνεος. | Πελλανεὺς Αἰσχύλος Ἀρχιμή | δεος. Βούριος Δίφιλος Δαμο | κράτεος. Αἰγιεῖς Τεισίας | Ἐχεκράτεος Νεολαΐδας. Πα | τρεὺς Ἀγανορίδας Τιμανορί | δα. Δυμαῖοι Θυΐων Λύκωνος | Σαμοφάνης Θευξένου. Φαραι | εὺς Ξένων Σατύρου. Τριται | εὺς Ἀριστέας Ἀριστέος. Λου | σιάτας Ἀκράγας Κλεΐος. Με | γαλοπολῖται Πύρραυθος Ἱε | ρωνύμου Λυσίμαχος Λυσίπ[που | Καλλιμα[χίδα]. | Ἀσχεὺς Ἀριστόβου[λος Λεον | τ]ίχου. Γραμματε[ὺς ..... | Ἐ]λευσι[νίου] Ὠ[λένιος (?)

Σημειῶ ἐνταῦθα μικράς τινας μεταβολάς, ἃς ἐπήνεγκα εἰς τὸ ἀντίγραφον τοῦ ἐκδότου: Ἐν στ. 18 ἔγραψα *Πατρεὺς* ἀντὶ *Πατρεῖς*. Ὁ Καββαδίας παρασυρθεὶς ἐκ τῆς παραλείψεως τοῦ πατρωνυμικοῦ τοῦ Αἰγιέως νομογράφου *Νεολαΐδα* καὶ ἐκ τοῦ Δωρικοῦ τύπου τῆς γενικῆς τῶν εἰς *-εὺς* (παρβ. ἐπιγραφὴν Ἐπιδαύρου I.G. IV 926_1:

ἐπὶ στραταγοῦ τῶν Ἀχαιῶν Αἰγιαλεῦς ἐν δ' Ἐπιδαύρῳ ἐπ' ἱερεῦς τοῦ Ἀσκλαπιοῦ), ἐξέλαβε τὸ **Πατρευς** τῆς ἐπιγραφῆς ὡς κύριον ὄνομα καὶ δὴ ὡς γενικὴν πτῶσιν τοῦ ἐλλείποντος ἐνταῦθα πατρωνυμικοῦ. Ἀλλὰ πλὴν τοῦ ὅτι ἐν τῇ ἐπιγραφῇ ταύτῃ ἡ γενικὴ τῶν εἰς *-εὺς* σχηματίζεται εἰς *-έος* (παρβ. στ. 23 *Τριταιεὺς Ἀριστέας Ἀριστέος*), τὸ *Πατρεὺς* ἐνταῦθα εἶναι προφανῶς ὀνομαστικὴ πτῶσις τοῦ ἐθνικοῦ τοῦ νομογράφου *Ἀγανορίδα* (1). Τοῦτο ἄλλως τε δηλοῦται καὶ ἐκ τῆς στίξεως, τ. ἔ. τοῦ κενοῦ διαστήματος, τὸ ὁποῖον χωρίζει τὸ ὄνομα *Νεολαΐδας* ἀπὸ τοῦ ἐθνικοῦ *Πατρεὺς* ἐν τῷ λίθῳ. Τῆς δὲ στίξεως ταύτης οὐδόλως γίνεται ἀδιάκριτος χρῆσις, ὡς ὁ κ. Καββαδίας ἰσχυρίζεται (ἔ. ἀ. σελ. 124), ἀλλὰ τοὐναντίον κανονική. Ὁ χαράκτης ἠκολούθησεν ἐν τῇ στίξει δύο συστήματα. Κατ' ἀρχὰς εἰς τοὺς πρώτους στίχους (4-9) ἐχώρισεν ἑκάστην λέξιν διὰ στίξεως, τ. ἔ. διὰ κενοῦ διαστήματος ἑνὸς γράμματος. Ἀλλ' ἀπὸ τοῦ 10 στίχου φείδεται τοῦ χώρου καὶ χωρίζει διὰ κενοῦ διαστήματος πρὸς στίξιν μόνον τοὺς κατὰ πόλεις νομογράφους ἀπ' ἀλλήλων, οὐχὶ δὲ καὶ τὰ ὀνόματα ἀπὸ τῶν πατρωνυμικῶν ἢ τῶν ἐθνικῶν αὐτῶν. Ἀντὶ λοιπὸν τῶν τριῶν Αἰγιέων νομογράφων, οὓς εὑρίσκει ὁ κ. Καββαδίας, πρέπει νὰ τεθοῦν δύο *Αἰγιεῖς*, ἐξ ὧν ὁ ἕτερος ἄνευ πατρωνυμικοῦ, παραλειφθέντος τίς οἶδε διὰ τίνα λόγον ὑπὸ τοῦ χαράκτου, ἴσως ἐκ παραδρομῆς, καὶ εἷς *Πατρεὺς* νομογράφος, ἀντιπροσωπεύων τὴν πρωτοστατοῦσαν πάντοτε ἐν τῷ Κοινῷ τῶν Ἀχαιῶν πόλιν, τὰς Πάτρας, ἣν ὁ Πολύβιος ἀναφέρει πρώτην μεταξὺ τῶν δώδεκα πρώτων πόλεων τῆς Ἀχαϊκῆς συμπολιτείας καὶ τοὺς Πατρεῖς μεταξὺ *τῶν πρώτων τῶν ἐξ ἀρχῆς ποιησαμένων τὴν ἐπιβολὴν τῆς συστάσεως τοῦ Κοινοῦ τῶν Ἀχαιῶν* (Πολ. $41_{,1}.42_{,1}$).

Ἐν στ. 27 ἀντὶ τοῦ *Καλλιμά[χου . . . .* τοῦ Καββαδία καὶ τοῦ *Καλλιμα[χίδου* τοῦ Λεονάρδου (Α. Ε. 1918 σελ. $192_{,1}$) ἔγραψα τὸν Δωρικὸν τύπον *Καλλιμα[χίδα* (παρβ. στ. 5 *Τιμαΐδα* στ. 13 *Εὐτελείδα* στ. 18-20 *Νεολαΐδας, Ἀγανορίδας, Τιμανορίδα*). Ὁ διὰ τῆς συμπληρώσεως ταύτης ἐναπομένων ἐν τέλει τοῦ στίχου κενὸς χῶρος ἑνὸς

(1) Παρβ. καὶ *Swoboda,* Neue Urkunden von Epidaupos ἐν *Hermes* τ. 57 (1922) σελ. 519 καὶ *Wilhelm,* Zu Griechischen Inschriften und Papyri ἐν Anzeiger der phil.-hist. klasse der Akademie der Wissenschaften in Wien Jahrg. 1922 Nr XV-XVIII σελ. 9.

γράμματος εἶναι ἀκριβῶς ἀναγκαῖος διὰ τὴν στίξιν, τὴν χωρίζουσαν τοὺς Μεγαλοπολίτας νομογράφους ἀπὸ τοῦ Ἀσχέως. Ἐν στ. 28 ἀντὶ τοῦ *[Παρ]ασχεὺς* τοῦ Καββαδίου παρέλαβον τὴν ἀναμφισβητήτως ὀρθὴν ἀνάγνωσιν τοῦ Λεονάρδου *Ἀσχεὺς* ἢ *Ἀσχ(ι)εύς,* ὅ ἐστιν ἐθνικὸν τῆς Ἀχαϊκῆς πόλεως *Ἄσχειον* (¹). Ἀντὶ δὲ *[Σωτηρ]ίχου* ἔγραψα *[Λεοντ]ίχου* συμφώνως πρὸς τὴν ἐπίσης ἀναμφισβήτητον συμπλήρωσιν τοῦ Λεονάρδου (ΑΕ 1918 σ. $192_{,1}$), τὴν στηριχθεῖσαν εἰς τὴν Δελφικὴν ἐπιγραφὴν (Sylloge³ $585_{,150}$), ἐν ᾗ ἀναφέρεται *Λεόντιχος Ἀριστοβούλου Ἀσχειεύς.* Ἐν στ. 29 ἔγραψα *Γραμματε[ύς* διὰ κεφαλαίου, διότι πρὸ τῆς λέξεως σημειοῦται διὰ κενοῦ χώρου ἑνὸς γράμματος ἡ συνήθης ἐν τῷ λίθῳ στίξις, πρᾶγμα τὸ ὁποῖον διέφυγε τὸν κ. Λεονάρδον ὑπολαβόντα τὸν *Ἀσχέα Ἀριστόβουλον* ὡς γραμματέα. Τὸ ὄνομα τοῦ γραμματέως, ἐκπεσὸν εἰς τὸν βλαβέντα ἐν τῷ σημείῳ τούτῳ λίθον, ἀπετελεῖτο ἀπὸ ἓξ περίπου γράμματα, ἠκολούθει δὲ τὸ πατρωνυμικὸν ὄνομα τοῦ γραμματέως, ἐκ τοῦ ὁποίου σῴζονται ἐν τῷ λίθῳ πέντε γράμματα καὶ τὸ ἥμισυ τοῦ ἕκτου .ΛΕΥΣΙ/. Τοῦτο ὁ κ. Καββαδίας συμπληρώνει *Ἐ]λευσι[νίου,* τὴν συμπλήρωσιν δὲ ταύτην ἀποδέχεται καὶ ὁ Wilhelm (ἔ. ἀ. σ. 9). Ἀλλ' εἶναι προφανὲς ὅτι ἡ λοξὴ γραμμή, ἡ ἀποτελοῦσα λείψανον τοῦ ἕκτου σῳζομένου γράμματος ἐν στ. 30, καὶ δὴ τὸ πρῶτον μέρος αὐτοῦ, εἶναι ἀδύνατον νὰ εἶναι Ν, ἀλλ' εἶναι Δ, πιθανώτερον δὲ Λ ἢ Α. Ἴσως λοιπὸν κρύπτεται ἐνταῦθα ἄλλο ὄνομα *Π]λευσί*Ας π. χ. ἢ *Ἐ]λευσίας* (παρβ. I. G. $XII_{,1}$ $732_{,6}$). Περαιτέρω καὶ μετὰ χάσμα τριῶν γραμμάτων διακρίνεται σαφῶς ἐν τῷ λίθῳ ἓν Ω, ὅπερ ὁ Wilhelm συμπληρώνει *Ὠ[λένιος* ἀποκαθιστῶν οὕτω τὸ ἐν τῇ θέσει ταύτῃ προσῆκον ἐθνικὸν ὄνομα τοῦ γραμματέως (²). Ἂν ὅμως δεχθῶμεν *Ἐ]λευσί[α* τὸ ὄνομα τοῦ πατρὸς τοῦ γραμματέως καὶ ἂν δὲν ὑπῆρχε κώλυμα προσλήψεως τοῦ γραμματέως ἐκ πόλεως ἀντιπροσωπευομένης ὑπὸ ἰδίου νομογράφου, τότε δυνάμεθα νὰ συμπληρώσωμεν κάλλιστα *Ἐ]λευσί[α Κλε]ω[ναῖος.*

Κατὰ τὴν γνώμην τοῦ ἐκδότου ὁ *νόμος,* περὶ οὗ γίνεται λόγος ἐν τῇ ἐπιγραφῇ ταύτῃ, εἶναι ἡ σὺν αὐτῇ εὑρεθεῖσα ἐν Ἐπιδαύρῳ

(¹) Παρβ. καὶ Swoboda, ἔ. ἀ. σ. $520_{,1}$ καὶ Wilhelm, ἔ. ἀ. σ. 8 μετὰ τῶν σχετικῶν παραπομπῶν.

(²) Αὐτόθι σ. 9 κ. ἑ.

καὶ συνεκδοθεῖσα ἐν ΑΕ 1918 σ. 128 κ. ἑ. ὑπ' ἀριθ. 3 ἐπιγραφή, ἥτις, ὡς ἰσχυρίζεται ὁ κ. Καββαδίας (1), «εἶναι αὐτὸς οὗτος ὁ νόμος, ὃν οἱ νομογράφοι ἔγραψαν καὶ εἰς τὸ ἱερὸν ἀνέθηκαν», δηλονότι ὁ νόμος, ὁ μνημονευόμενος ἐν τῇ προκειμένῃ ἐπιγραφῇ. Ἀλλ' ἡ γνώμη αὕτη δὲν εἶναι ὀρθή. Πρῶτον διότι, ὡς ἀπεδείχθη, ἡ ὑπ' ἀριθ. 3 συνεκδοθεῖσα ἐν ΑΕ 1918 σελ. 128 κ. ἑ. ἐπιγραφὴ δὲν εἶναι νόμος τῆς Ἀχαϊκῆς Συμπολιτείας, ἀλλ' εἶναι ἢ τὸ καταστατικὸν ἔγγραφον τοῦ ὑπὸ τοὺς Μακεδόνας Κοινοῦ τῶν Ἑλλήνων (2) ἢ αἱ μεταξὺ τοῦ Κοινοῦ τούτου καὶ τῶν Ἑλλήνων συνομολογηθεῖσαι συνθῆκαι (3). Δεύτερον διότι, ὡς ῥητῶς δηλοῦται ἐν τῇ ἐπικεφαλίδι τῆς προκειμένης ἐπιγραφῆς, ὁ *νόμος*, ὃν ἔγραψαν οἱ νομογράφοι τῶν Ἀχαιῶν, εἶναι νόμος *τῇ Ὑγιείᾳ* (*«Νομογράφοι οἱ τὸν νόμον ταῖ Ὑγιείαι θέντες»*). Τὸ δὲ *θέντες* δηλοῖ οὐχὶ τοὺς ἀναθέσαντας, ὡς ὁ Καββαδίας ἑρμηνεύει (ἔ. ἀ. σ. 124), ἀλλὰ τοὺς συντάξαντας τὸν νόμον, τοὺς νομοθετήσαντας, ὡς λέγομεν σήμερον. Εἶναι λοιπὸν προφανὲς καὶ ἀναμφισβήτητον ὅτι ὁ νόμος, ὃν ἔθηκαν οἱ νομογράφοι τῆς Ἀχαϊκῆς Συμπολιτείας *ταῖ Ὑγιείαι*, ἦτο *νόμος ἱερὸς* τῆς ἐν τῷ Ἱερῷ τῆς Ἐπιδαύρου μετὰ τοῦ Ἀσκληπιοῦ λατρευομένης θεᾶς Ὑγιείας. Τὴν εἰκασίαν ταύτην ἐξέφρασα ἤδη ἐν ΑΕ 1921 σελ. 30_{11}, χαίρω δὲ νῦν βλέπων ὅτι τὸ αὐτὸ εἴκασε καὶ ὁ Swoboda (ἔ. ἀ. σελ. 522), ὅστις γράφει: «Ποίας φύσεως ἦτο ὁ νόμος, εἰς ὃν ἀναφέρεται ἡ ἐπιγραφή, δὲν δύναται νὰ λεχθῇ ὡρισμένως, ἐπειδὴ ὁ νόμος δὲν ἐσώθη». Καὶ ὅμως ὁ νόμος ἐκεῖνος, τοὐλάχιστον λείψανον αὐτοῦ, ἐσώθη. Τοῦτο ἔχει σκοπὸν νὰ δείξῃ ἡ μικρά μου αὕτη πραγματεία, ἀναπτύσσουσα ἐκτενέστερον τὴν τότε δι' ὀλίγων καὶ ἐν ὑποσημειώσει μόνον διατυπωθεῖσαν εἰκασίαν μου. Ἂς ἴδωμεν λοιπὸν ποῦ εὑρίσκεται τὸ λείψανον τοῦ ἱεροῦ τούτου νόμου τῆς Ὑγιείας.

Εἰς τὸ αὐτὸ τεῦχος τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἐφημερίδος καὶ ὑπὸ

(1) Παρβ. καὶ Πρακτικὰ τῆς ΑΕ 1918 σελ. 31.

(2) *Σ. Β. Κουγέα,* Τὸ Κοινὸν τῶν Ἑλλήνων κατ' ἐπιγραφὴν Ἐπιδαύρου ΑΕ 1921 σελ. 1-51. *W. W. Tarn,* The constitutive Act of Demetrius' League of 303, Journal of Hellen. Studies τ. 42 σελ. 198 κ.ἑ.

(3) *U. Wilcken,* Ueber eine Inschrift aus dem Asklepieion von Epidauros. Sitzungsberichte der Preussischen Akad. d. Wiss. 1922 XVIII σελ. 122 κ.ἑ. *Swoboda,* Neue Urkunden von Epidauros, Hermes 57, 523. *Ad. Wilhelm,* Zu griechischen Inschriften und Papyri, ἔ. ἀ. σελ. 10 κ.ἑ.

τὸν τίτλον *Ἀνασκαφαὶ ἐν Ἐπιδαύρῳ* ὁ κ. Π. Καββαδίας ἐδημοσίευσε μεταξὺ ἄλλων καὶ ἀπόσπασμα ἐπιγραφῆς (ΑΕ 1918 σ. 192) μετ᾽ ἀπεικονίσεως (σ. 193), τὸ ὁποῖον, φέρον τὸν ἀριθμὸν 10 (εἰκὼν 38), ἔχει οὕτω:

Τᾶι Ὑ[γ]ιεί[αι . . . .
Ἀσκλαπιοῦ [. . . . . θύ]
ειν [β]οῦν. Μ[. . . . .
βύρσαν κατ[. . . . . προ]
στατεύειν [. . . . .
τοὺς τοῦ Ἀσ[κλαπιοῦ . . . . .

Τὸ περιεχόμενον τοῦ μικροῦ τούτου ἀποσπάσματος παρ᾽ ὅλον τὸν ἀκρωτηριασμὸν ἔχει προφανῆ τὸν χαρακτῆρα ἱεροῦ νόμου καὶ μάλιστα *τᾶι Ὑγιείαι* (στ. 1). Ὅτι δὲ περὶ ἱεροῦ νόμου πρόκειται, δεικνύουσιν αἱ φράσεις *θύειν βοῦν* (στ. 3), *βύρσαν κατ[. . .* (στ. 4), ὅπερ συμπληρωτέον ἴσως *κατ[ατιθέναι* ἢ ἄλλο τι ῥῆμα ὁμοίως σύνθετον, ἢ καὶ *κατ[ὰ ταυτὰ* (παρβ. Prott-Ziehen, Leges Graecorum Sacrae II, 41,6 *καὶ δέρμα καὶ κωλῆν κατὰ ταυτά*).

Αἱ ἐξωτερικαὶ ὁμοιότητες τοῦ μικροῦ τούτου ἐπιγραφικοῦ τεμαχίου πρὸς τὴν ἐπιγραφήν, τὴν ἀναγράφουσαν τοὺς νομογράφους Ἀχαιῶν τοὺς θέντας τὸν νόμον τῇ Ὑγιείᾳ, εἶναι καταπλήσσουσαι. Ὁ λίθος, λευκὸς τιτανόλιθος, εἶναι ὁ αὐτὸς ἐν ἀμφοτέραις ταῖς ἐπιγραφαῖς. Ἡ γραφή, στοιχηδὸν εἰς ἀμφοτέρας τὰς ἐπιγραφάς, πρᾶγμα σπανιώτατον διὰ τοὺς χρόνους εἰς οὓς ἀνάγονται αὗται, εἶναι καὶ κατὰ τὸ σχῆμα καὶ κατὰ τὸ μέγεθος τῶν γραμμάτων ἀπαράλλακτος. Ἡ στίξις σημειοῦται καὶ εἰς τὰς δύο ἐπιγραφὰς διὰ τοῦ αὐτοῦ ἐπίσης σπανίου τρόπου, τουτέστι διὰ τῆς ἀφέσεως κενοῦ διαστήματος ἑνὸς γράμματος. Τὸ πάχος τῶν λίθων (τοῦ πλάτους μὴ διασωθέντος ἐν τῷ μικρῷ ἀποσπάσματι) εἶναι τὸ αὐτό. Εἰς ταῦτα ἃς προστεθῇ καὶ τὸ ὅτι ἀμφότεροι οἱ λίθοι εὑρέθησαν ἐν τῷ αὐτῷ χώρῳ καὶ εἰς τὰς ἐπιχώσεις τοῦ αὐτοῦ ἐκκλησιδίου τοῦ Ἁγίου Ἰωάννου.

Στηριζόμενος εἰς τὰς ἐξωτερικὰς ταύτας ὁμοιότητας, ἃς εἶχον παρατηρήσει εἰς τὰς ὑπὸ τοῦ κ. Καββαδίου δοθείσας ἀπεικονίσεις καὶ περιγραφὰς (ΑΕ 1918 σελ. 124 καὶ σελ. 192), καὶ εἰς τὴν ἐσωτε-

ρικὴν σχέσιν τοῦ περιεχομένου ἀμφοτέρων τῶν ἐπιγραφῶν, εἴκασα [1] ὅτι ἀμφότεραι αὗται αἱ ἐπιγραφαὶ ἔχουσι στενοτάτην πρὸς ἀλλήλας σχέσιν καὶ ὅτι τοῦ ἱεροῦ νόμου τῆς Ὑγιείας, περὶ οὗ γίνεται λόγος ἐν τῇ ὑπ᾽ ἀριθμὸν 2 ἐπιγραφῇ τῶν νομογράφων, ἔχομεν λείψανον ἐν τῷ ἀποσπάσματι, τῷ δημοσιευθέντι ὑπὸ τοῦ Καββαδίου ὑπ᾽ ἀριθ. 10. Τὴν δὲ εἰκασίαν μου ἐκείνην ἐπεκύρωσεν ἔκτυπον, ληφθὲν χάριν ἐμοῦ ὑπὸ τοῦ ἐν Ἐπιδαύρῳ δημοδιδασκάλου κ. Ἀθ. Μπουσιώτου, καὶ ἐπιτόπιος ἐξέτασις καὶ παραβολὴ τῶν λίθων, γενομένη ὕστερον κατὰ παράκλησίν μου ὑπὸ τοῦ διακεκριμένου διδάκτορος καὶ ἐπιμελητοῦ τῶν Ἀρχαιοτήτων κ. Σ. Ν. Μαρινάτου [2], ὅστις ἀπαντῶν εἰς ὡρισμένα ἐρωτήματά μου ἔγραψέ μοι ἀπὸ 20 Ἀπριλίου 1923 τὰ ἑξῆς:

«Μόλις ἐπανελθὼν ἐξ Ἐπιδαύρου σπεύδω νὰ σᾶς γράψω τὸ »εὐτυχὲς ἀποτέλεσμα τῆς ἐκπληρώσεως τῆς ἐντολῆς ποῦ μοῦ εἴχατε »ἀναθέσει. Μετὰ πολλοῦ κόπου καὶ μόλις τὴν δευτέραν ἡμέραν τῶν »ἀναζητήσεών μου κατώρθωσα νὰ ἀνακαλύψω ἐπὶ τέλους τὸ μικρὸν »τεμάχιον τῆς ἐπιγραφῆς καὶ νὰ τὰ συγκρίνω πρὸς τὴν μεγάλην »πλάκα, ἀλλ᾽ ἀντήμειψε τοὺς κόπους μου ἡ πανηγυρικὴ ἐπιτυχία τῆς »εἰκασίας σας . . . Οὐ μόνον δηλ. τὸ πάχος τῶν λίθων εἶναι τὸ »αὐτὸ (0,192), ἡ ποιότης ἡ αὐτὴ (λευκὸς τιτανόλιθος ἁδρομερῶς »εἰργασμένος ἐκ τῆς ὀπισθίας ὄψεως), οὐ μόνον τὸ μῆκος τῶν »γραμμάτων καὶ τὰ διάστιχα εἶναι τὰ αὐτὰ ἐν ἀμφοτέροις τοῖς »λίθοις, *ἀλλὰ καὶ τὸ τεμάχιον ὁλόκληρον ἐφαρμόζει ἐπὶ τῆς πλακὸς »ἀκριβῶς κατὰ τὴν ὄπισθεν ἐπιφάνειαν καὶ καθ᾽ ὅλον τὸ ὑπόλοιπον »πάχος τοῦ λίθου*, μόνον δὲ κατὰ τὴν ἐπιφάνειαν τῶν γραμμάτων »μένει χαραδροειδὲς χάσμα πλάτους 0,14 μὲν μέγιστον κατὰ τὸν »ἀριστερὸν κρόταφον τῆς ἐπιγραφῆς *(ὃν ἔχουσι κοινὸν ἀμφότεροι οἱ »προσαρμοζόμενοι λίθοι)* καὶ 0,03 ἐλάχιστον κατὰ τὸ μέσον. Ὥστε »ἀναμφιβόλως οἱ δύο λίθοι εἶναι μία καὶ ἡ αὐτὴ ἐπιγραφή».

Κατὰ ταῦτα, ἰδίως δὲ μετὰ τὴν εὔστοχον παρατήρησιν τοῦ Μαρινάτου, τὴν ἀγαγοῦσαν εἰς αὐτὴν τὴν προσαρμογὴν τῶν δύο λίθων, δυνάμεθα ἀδιστάκτως νὰ ἰσχυρισθῶμεν ὅτι ἀμφότεραι αἱ ἐπιγραφαί, ὅ τε κατάλογος δηλαδὴ τῶν νομογράφων, τῶν γραψάντων τὸν νόμον

(1) Παρβ. ΑΕ 1921 σ. 30 ὑποσ. 1.

(2) Πρὸς τοὺς δύο τούτους ὑποχρεωτικοὺς φίλους ἂς μοῦ ἐπιτραπῇ νὰ ἐκφράσω ἐδῶ τὰς θερμὰς εὐχαριστίας μου.

τῆς Ὑγιείας (ΑΕ 1918 σελ. 125 ἀρ. 2. Ἀνωτέρω σελ. 543) καὶ αὐτὸς ὁ νόμος, τοῦ ὁποίου λείψανον ἀποτελεῖ τὸ ἐν ΑΕ 1918 σελ. 192-193 ἀρ. 10 δημοσιευθὲν ἀπόσπασμα (ἀνωτέρω σελ. 547), εἶχον χαραχθῆ ἐπὶ μιᾶς καὶ τῆς αὐτῆς στήλης, ἀπετέλουν δὲ μίαν καὶ τὴν αὐτὴν ἐπιγραφήν, ἐν ᾗ προετάσσοντο τὰ ὀνόματα τῶν νομογράφων καὶ ἠκολούθει ὁ νόμος. Τοῦτο δηλοῦται καὶ ἐκ τοῦ ἄρθρου *νομογράφοι Ἀχαιῶν οἱ τὸν νόμον τᾶι Ὑγιείαι θέντες* (στ. 2), τὸ ὁποῖον ἄρθρον, καθὼς ἤδη παρετήρησε καὶ ὁ Καββαδίας (ἔ. ἀ. σελ. 124), σαφῶς ὑποδηλοῖ ὅτι ἐπρόκειτο περὶ προχείρου καὶ προφανοῦς νόμου χαραγμένου ἐν τῇ αὐτῇ στήλῃ ὑπὸ τὰ ὀνόματα τῶν νομογράφων. Τοιαύτη μνεία καὶ πρόταξις τῶν τίτλων καὶ τῶν ὀνομάτων τῶν προτεινόντων, τῶν ψηφιζόντων ἢ τῶν συγγραφόντων τοὺς νόμους, εἶναι συνηθεστάτη εἰς τὰς ἐπιγραφάς, τὰς περιεχούσας αὐτοὺς τοὺς νόμους. Ἀρκοῦμαι νὰ ἀναφέρω ἐδῶ τινὰς μόνον ἐκ τῶν περιεχουσῶν νόμους ἱεροὺς (π. χ. Leges Sacrae II, 17. 67. 80. 81-85. 135). Ἐπειδὴ δὲ διὰ τοῦ ὀνόματος τοῦ γραμματέως ἐπερατοῦτο, ὡς φαίνεται, ὁ κατάλογος τῶν νομογράφων, μετ᾽ αὐτὸν δὲ καὶ ἐν ἀμέσῳ συνεχείᾳ θὰ ἠκολούθουν αἱ διατάξεις τοῦ νόμου, δυνάμεθα νὰ συμπεράνωμεν ὅτι μεταξὺ τοῦ καταλόγου καὶ τοῦ εἰς αὐτὸν προσαρμοζομένου τεμαχίου τοῦ νόμου δὲν θὰ ἐξέπεσον περισσότεροι τῶν 2-3 στίχων, οἵτινες θὰ κατελάμβανον τὸ κατὰ τὴν ἐπιφάνειαν τῶν γραμμάτων παρατηρούμενον μεταξὺ τῶν δύο λίθων «χαραδροειδὲς χάσμα». Δεδομένου δὲ τοῦ πλάτους τῆς στήλης, ὅπερ θὰ ἦτο ἴσον καὶ εἰς τὸ ἀπολεσθὲν κάτω μέρος αὐτῆς, δυνάμεθα μετὰ βεβαιότητος νὰ ἰσχυρισθῶμεν ὅτι ὁ ἀριθμὸς τῶν γραμμάτων ἐν ἑκάστῳ στίχῳ καὶ τοῦ δευτέρου τεμαχίου (σελ. 547) ἐκυμαίνετο καὶ ἐδῶ μεταξὺ 22 καὶ 23.

Ἐκ τῆς ἀνωτέρω καταδειχθείσης σχέσεως τῶν δύο τούτων λίθων δὲν πορίζόμεθα μόνον τὸν ἄμεσον καὶ ἀναμφισβήτητον προσδιορισμὸν ἑνὸς ἱεροῦ νόμου, τοῦ ὁποίου οὐδόλως ἀπίθανον νὰ εὑρεθῶσιν εἰς τὸ μέλλον καὶ μεγαλύτερα τμήματα, ἀλλὰ συνάγομεν ἐμμέσως καὶ ἄλλα ἀξιόλογα συμπεράσματα, ἀφορῶντα ἄλλα μὲν εἰς τὴν ἱστορίαν τῆς ἑλληνικῆς θρησκείας, ἄλλα δὲ εἰς τὴν ἱστορίαν τῆς Ἀχαϊκῆς Συμπολιτείας.

Καὶ πρῶτον τὴν λατρείαν τῆς Ὑγιείας ἐν Ἐπιδαύρῳ, περὶ τοὺς

χρόνους τῆς ὁποίας ὑπῆρχον ἀμφιγνωμίαι, ἡ προκειμένη ἐπιγραφὴ θὰ διαφωτίσῃ εἰς πολλὰ σημεῖα. Ὡς γνωστόν, ὁ Koepp (1), ὁ Körte (2) καὶ ὁ Καββαδίας (3) ἰσχυρίσθησαν ὅτι ἡ λατρεία τῆς Ὑγιείας εἰσήχθη εἰς Ἐπίδαυρον ἐν ὑστέροις χρόνοις, τοὐλάχιστον ἀπὸ τῆς Β΄ π. Χ. ἑκατονταετηρίδος. Ἀλλ' ὁ ἱερὸς οὗτος νόμος τῆς Ὑγιείας, ὅστις, καθὼς θὰ δειχθῇ ἀμέσως κατωτέρω, ἀνάγεται εἰς τὸν Γ΄ π. Χ. αἰῶνα, προστιθέμενος καὶ εἰς ἄλλας τινὰς ἐπιγραφὰς τῆς Ἐπιδαύρου, σχετιζομένας πρὸς τὴν ἐκεῖ λατρείαν τῆς Ὑγιείας (4), ἔρχεται εἰς ἐνίσχυσιν τῆς γνώμης τοῦ Traemer, ὅστις ὀρθῶς ἀνήγαγε τὴν ἐν Ἐπιδαύρῳ λατρείαν τῆς Ὑγιείας εἰς παλαιοτέρους χρόνους (5). Τὸ δὲ σπουδαιότατον, τὸ ὁποῖον ἐκ τῆς ἐπιγραφῆς ταύτης διδασκόμεθα, εἶναι ὅτι τὴν λατρείαν τῆς Ὑγιείας ἐν Ἐπιδαύρῳ υἱοθετεῖ καὶ προστατεύει ἡ Ἀχαϊκὴ Συμπολιτεία, ἡ ἰσχυρὰ αὕτη πολιτικὴ ὀργάνωσις, ἥτις δι' ἰδίου νόμου, ὃν αὐτὴ διὰ τῶν ἑαυτῆς νομογράφων νομοθετεῖ, ἐπιχειρεῖ νὰ τακτοποιήσῃ ἐπὶ τὸ ἐπισημότερον τὴν λατρείαν τῆς νέας παρὰ τὸν Ἀσκληπιὸν θεότητος ἐν Ἐπιδαύρῳ, ἥτις ὁμόναος τῷ Ἀσκληπιῷ κατ' ἀρχὰς οὖσα ἀπέκτησε σὺν τῷ χρόνῳ καὶ ἴδιον ἐν τῷ Ἱερῷ ναὸν (6) καὶ τὸν τύπον αὐτῆς εἰς τὰ νομίσματα τῆς Ἐπιδαύρου ἐπέβαλε (7). Ποῖαι ἀφορμαὶ καὶ ποῖα γεγονότα προεκάλεσαν τὸ ὁμαδικὸν τοῦτο ἐνδιαφέρον τοῦ Κοινοῦ τῶν Ἀχαιῶν ὑπὲρ τῆς ἐν Ἐπιδαύρῳ Ὑγιείας, ἀγνοοῦμεν. Ἐπειδὴ ὅμως εἶναι γνωστόν, ὅτι εἰς πολλὰς πόλεις τῆς Ἀχαϊκῆς Συμπολιτείας ἐλατρεύετο ἰδιαιτέρως ἡ Ὑγίεια (8), π. χ. εἰς τὸ Αἴγιον, τὸ Ἄργος, τὴν Μεγαλόπολιν, ἰδίᾳ δὲ εἰς τὴν Σικυῶνα, ὅπου τὴν παμπαλαίαν λατρείαν τῆς Ὑγιείας εἶχεν ὑμνήσει ὁ Σικυώνιος Ἀρίφρων διὰ τοῦ

---

(1) Athen. Mitteil. τ. X. (1885) σελ. 251 κ.ἑ.

(2) Αὐτόθι τ. XVIII (1893) σελ. 250_{1}.

(3) *Τὸ Ἱερὸν τοῦ Ἀσκληπιοῦ ἐν Ἐπιδαύρῳ* σελ. 191.

(4) I. G. IV 1329 καὶ 1114. Παρβ. καὶ Swoboda, ἔ. ἀ. σελ. 522_{1}.

(5) Ἴδε τὰ ἄρθρα αὐτοῦ *Hygieia* ἐν τῷ Μυθολογικῷ Λεξικῷ τοῦ Roscher καὶ *Asklepios* ἐν τῇ R.E. τοῦ Pauly-Wissowa, τ. II σελ. 1657.

(6) Καββαδία, *Τὸ Ἱερὸν τοῦ Ἀσκληπιοῦ ἐν Ἐπιδαύρῳ* σελ. 148.

(7) Traemer ἄρθρον *Hygieia*, ἔ. ἀ. σελ. 2774.

(8) Ἴδε τὸ ἄρθρον *Hygieia* ἐν τῇ R. E. τοῦ Pauly-Wissowa Kroll τόμ. IX σελ. 96. Εἶναι ἀληθῶς ἄπορον πῶς ὁ συντάκτης τοῦ ἄρθρου τούτου κ. Tambornino οὐδὲν περὶ τῆς ἐν Ἐπιδαύρῳ λατρείας τῆς Ὑγείας ἀναφέρει.

γνωστοῦ καὶ εἰς πᾶσαν τὴν Ἑλλάδα διαδεδομένου παιᾶνος (1), δυνάμεθα νὰ εἰκάσωμεν ὅτι τὸ θρησκευτικὸν ἐνδιαφέρον ὡρισμένων πόλεων ἀπὸ τοπικοῦ ἐγενικεύθη εἰς τὸ Κοινὸν τῶν Ἀχαιῶν, ὅπερ ἔρχεται νὰ ἑδραιώσῃ καὶ δι᾽ ἐπισήμου πράξεως καὶ δι᾽ ἰδίου νόμου νὰ ὀργανώσῃ τὰ τῆς λατρείας τῆς Ὑγιείας ἐν τῷ Ἱερῷ τῆς Ἐπιδαύρου·

Αἱ πόλεις τοῦ Κοινοῦ τῶν Ἀχαιῶν, ἐξ ὧν κατάγονται οἱ συντάξαντες τὸν ἱερὸν τοῦτον νόμον νομογράφοι, εἶναι ἡ *Ἐπίδαυρος*, ἡ *Ἑρμιόνη*, αἱ *Κλεωναί*, ὁ *Φλιοῦς*, ὁ *Φενεός*, ἡ *Πελλήνη*, ἡ *Βοῦρα*, αἱ *Πάτραι*, αἱ *Φαραί*, ἡ *Τριταία*, οἱ *Λουσοί*, τὸ *Ἄσχειον* καὶ ἡ *Ὤ[λενος]* (;), ἀντιπροσωπευόμεναι ὑπὸ ἑνὸς ἑκάστη νομογράφου, ἡ *Σικυών*, τὸ *Αἴγιον*, ἡ *Δύμη*, ἀντιπροσωπευόμεναι ὑπὸ δύο ἑκάστη νομογράφων, τὸ *Ἄργος* καὶ ἡ *Μεγαλόπολις* ὑπὸ τριῶν. Τὸ ὅλον εἰκοσιπέντε νομογράφοι μετὰ τοῦ γραμματέως, προερχόμενοι ἐκ δέκα καὶ ὀκτὼ πόλεων τῆς Ἀχαϊκῆς Συμπολιτείας. Ἐκ τῆς ποικιλίας τοῦ ἀριθμοῦ τῶν νομογράφων, οὓς στέλλει ἑκάστη πόλις, καὶ ἐκ τῆς ἐν αὐτῇ τῇ ἐπιγραφῇ ἐνδείξεως ὅτι τὰς μεγαλυτέρας πόλεις ἀντιπροσωπεύουσι περισσότεροι, τὰς δὲ μικροτέρας ὀλιγώτεροι νομογράφοι, καθίσταται προφανὲς ὅτι ἡ ἀντιπροσωπεία ἦτο ἀναλογικὴ καὶ κατηρτίζετο ἐπὶ τῇ βάσει τοῦ πληθυσμοῦ ἑκάστης πόλεως (2). Ἡ ἀναλογικὴ αὕτη ἀρχὴ ἐτηρεῖτο καὶ εἰς τὴν ἐν τῇ *βουλῇ* τοῦ Κοινοῦ τῶν Ἀχαιῶν ἀντιπροσωπείαν τῶν πόλεων καὶ ἐν τῷ *συνεδρίῳ* τοῦ Κοινοῦ τῶν Ἑλλήνων (3), ὅπου οἱ Ἀχαιοὶ εἶχον πρωτεύουσαν θέσιν. Εἶναι ἀξιοσημείωτον ὅτι ἡ ἀναλογικὴ αὕτη διάκρισις τῆς ἀντιπροσωπείας τῶν πόλεων τοῦ Κοινοῦ τῶν Ἀχαιῶν διὰ τριῶν, δύο καὶ ἑνὸς νομογράφου, παρουσιάζεται ἐν τῷ προκειμένῳ νόμῳ ὡς ἐφαρμογὴ τρόπον τινὰ τῆς ἀναλογικῆς ἀρχῆς, τῆς ἰσχυούσης ἐν τῷ κοινῷ συνεδρίῳ τῶν Λυκίων, ὅπου ἐκ τῶν εἴκοσι καὶ τριῶν πόλεων, αἵτινες μετεῖχον αὐτοῦ, ὅπως λέγει ὁ Στράβων, «*αἱ μὲν μέγισται τριῶν ψήφων ἐστὶν ἑκάστη κυρία, αἱ δὲ μέσαι δυοῖν, αἱ δ᾽ ἄλλαι μιᾶς· ἀνὰ λόγον δὲ καὶ τὰς εἰσφορὰς εἰσφέρουσι καὶ τὰς ἄλλας λειτουργίας ὁμοίως δὲ καὶ δικασταὶ καὶ ἄρχοντες ἀνὰ λόγον ταῖς ψήφοις ἐξ ἑκά-*

(1) Ἀθήν. XV. 702A. Kaibel, Epigr. Graeca ἀρ. 1027. *Berg*, Poetae Lyrici Graeci III, 595 κ.ἑ. Ἴδε καὶ *Νέον Ἑλληνομνήμονα* τ. 3 (1906) σελ. 3 κ.ἑ.

(2) *Καββαδία*, ἔ. ἀ. σ. 129 καὶ Swoboda ἔ. ἀ. σ. 520 κ.ἑ.

(3) *Σ. Β. Κουγέα*, Τὸ Κοινὸν τῶν Ἑλλήνων ἐν ΑΕ 1921 σ. 29.

στης προχειρίζονται πόλεως»(1). Ἐπειδὴ δὲ ὁ ὀργανισμὸς τοῦ Κοινοῦ τῶν Λυκίων, καθ᾿ ἃ ἔχει ἤδη ἀποδειχθῆ, πρότυπον ἔσχε τὸν ὀργανισμὸν τοῦ Κοινοῦ τῶν Ἀχαιῶν, θὰ ἠδυνάμεθα νὰ ἰσχυρισθῶμεν, καὶ ἂν ἀκόμη δὲν ἐμαρτυρεῖτο τοῦτο ὑπὸ τῆς ἐπιγραφῆς, ὅτι καὶ ἐνταῦθα οὐδεμία Ἀχαϊκὴ πόλις θὰ εἶχε περισσοτέρους τῶν τριῶν νομογράφους, ὁσονδήποτε μεγάλη καὶ ἂν ἦτο, ἀντιθέτως πρὸς τὸν κ. Καββαδίαν, ὅστις ὑποστηρίζει (ἔ. ἀ. 192_{11}) ὅτι ἡ Μεγαλόπολις ὡς πολυπληθεστέρα τοῦ Ἄργους καὶ τοῦ Αἰγίου, θὰ παρεῖχε πέντε καὶ οὐχὶ τρεῖς νομογράφους (2). Κατὰ ταῦτα πρέπει νὰ ὑποθέσωμεν ὅτι ὁ ἀριθμὸς τῶν νομογράφων καὶ τῶν ἄλλων ἐν γένει ἀντιπροσωπευτικῶν ἀρχόντων ἑκάστης πόλεως εἰς τὰς ὁμοσπονδιακὰς πολιτείας τῶν Ἑλλήνων δὲν ἐκανονίζετο ἐπὶ τῇ βάσει τοῦ ἀριθμοῦ τῶν κατοίκων, στενῶς καὶ μετ᾿ ἀπολύτου ἀκριβείας λαμβανομένου, ἀλλὰ θὰ ὑπῆρχον τρεῖς βαθμίδες, εἰς ἃς κατετάσσοντο αἱ πόλεις, ἡ τῶν *μεγίστων*, τῶν *μέσων* καὶ τῶν *μικρῶν*, ἀναλόγως δὲ τῆς βαθμίδος, εἰς ἣν ἑκάστη πόλις ἐφάπαξ εἶχε καταταχθῆ, ἀντεπροσωπεύετο εἰς τὰ κοινοβούλια, εἰσέφερε τὰς εἰσφοράς, ἐτέλει τὰς λειτουργίας καὶ προεχείριζε τοὺς κοινοὺς ἄρχοντας.

Περὶ τοῦ θεσμοῦ καὶ τῆς ἀρχῆς τῶν νομογράφων ἐν τῇ Ἀχαϊκῇ Συμπολιτείᾳ τὰ ὑπὸ τοῦ κ. Καββαδίου (ἔ. ἀ. σ. 126) λεγόμενα χρήζουσιν ἐπανορθώσεως. Ἡ γνώμη, καθ᾿ ἣν οὗτοι ὡρίζοντο διὰ κλήρου καὶ μάλιστα ἐκ τῶν συνέδρων (;), βασισθεῖσα εἰς ἐσφαλμένην συμπλήρωσιν τῆς ὑπ᾿ ἀριθ. 3 ἐπιγραφῆς, εἶναι πάντη ἀστήρικτος (3). Καὶ ἡ σκέψις ἐπίσης, καθ᾿ ἣν οἱ νομογράφοι δὲν ἐνομοθέτουν, ἀλλὰ παρεσκεύαζον ἁπλῶς τοὺς ὑπὸ τοῦ συνεδρίου (γρ. βουλῆς) (4) τῶν Ἀχαιῶν ἐπιψηφιζομένους νόμους, δὲν φαίνεται πιθανή. Ἐκ τῆς μετοχῆς *θέντες*, ἥτις δὲν σημαίνει ἀφιέρωσιν, ὡς ὁ κ. Καββαδίας πιστεύει, *ἀλλὰ* νομοθέτησιν, ἐξάγεται ὅτι οἱ *νομογράφοι* τῶν Ἀχαιῶν ἐνομοθέτουν, ὡς καὶ οἱ Ἀθηναῖοι *νομοθέται* ὁριστικῶς καὶ ἀνεκκλήτως (5).

Τὸ ζήτημα, διὰ τὸ ὁποῖον ὁ Swoboda (6) ἔχει ἀμφιβολίας, ἂν

---

(1) *Στράβωνος* Βιβλ. ΙΔ΄, $3_{,3}$. Παρβ. καὶ Wilhelm, ἔ. ἀ. σελ. 10.

(2) Wilhelm, ἔ.ἀ. σελ.8, ὅπου καὶ δι᾿ἄλλων τεκμηρίων ἀναιροῦνται οἱ ἰσχυρισμοὶ οὗτοι τοῦ κ. Καββαδίου.

(3) *Σ. Β. Κουγέα*, ἔ. ἀ. σ. 30 κ.έ. (4) Αὐτόθι σελ. 2 κ.έ.

(5) Παρβ. Swoboda, ἔ. ἀ. σ. 522. (6) Αὐτόθι σ. 521.

δηλαδὴ οἱ νομογράφοι τῶν Ἀχαιῶν ἀπετέλουν τακτικὴν καὶ μόνιμον ἀρχήν, ἢ κατηρτίζοντο ἐκτάκτως κατὰ τὰς ἑκάστοτε παρουσιαζομένας ἀνάγκας καὶ περιστάσεις πρὸς σύνταξιν νόμου, διαλυόμενοι ἅμα τῇ περατώσει τοῦ παροδικοῦ τούτου ἔργου, λύεται, νομίζω, τὸ μὲν διὰ τῆς ἐπικουρίας τοῦ ψηφίσματος τῶν Ἀχαιῶν, τοῦ εὑρεθέντος ἐν τῇ Μαγνησίᾳ τῇ ἐπὶ Μαιάνδρῳ, ἐν ᾧ ἀναφέρονται *νομογράφοι καταχωρίζοντες τὸ δόγμα τῶν Ἀχαιῶν εἰς τοὺς νόμους τοὺς πρώτους* (¹), τὸ δὲ καὶ δι' αὐτῆς τῆς προκειμένης ἐπιγραφῆς. Διότι ἡ ἐπικεφαλὶς αὐτῆς *Νομογράφοι Ἀχαιῶν οἱ τὸν νόμον θέντες* ὑποδηλοῖ ὅτι πρόκειται περὶ τακτικῆς ἀρχῆς καὶ οὐχὶ περὶ ἐκτάκτου νομοθετικοῦ συμβουλίου, ὁπότε ἄλλως θὰ διετυποῦτο τὸ πρᾶγμα, π. χ. *Νομογράφοι ὑπὸ Ἀχαιῶν αἱρεθέντες καὶ τὸν νόμον συγγράψαντες* ἤ τι παραπλήσιον. Τὸ γεγονὸς ἄλλως τε, καθ' ὃ πολλαὶ πόλεις τῆς Ἀχαϊκῆς Συμπολιτείας, ἴσως πᾶσαι, εἶχον θεσπίσει καὶ κατ' ἰδίαν τὸν θεσμὸν καὶ τὴν ἀρχὴν τῶν νομογράφων (²), καθιστᾷ πιθανωτάτην τὴν γνώμην ὅτι ὁ θεσμὸς τῶν νομογράφων ὑφίστατο μονίμως ἐν τῷ Κοινῷ τῶν Ἀχαιῶν, ἐκεῖθεν δὲ εἰσήχθη καὶ εἰς τὰ κατὰ πόλεις πολιτεύματα.

Τὸν χρόνον, καθ' ὃν ἐνομοθετήθη ὁ ἱερὸς οὗτος νόμος τῆς Ὑγιείας, δυνάμεθα νὰ προσδιορίσωμεν κατά τινα ἀσφαλῆ προσέγγισιν. Οἱ κ.κ. Καββαδίας (³) καὶ Swoboda (⁴) ἀνάγουσιν αὐτὸν ὀρθῶς εἰς τοὺς μετὰ τὸ ἔτος 229/8 χρόνους, ἐπειδὴ ἐν τῷ καταλόγῳ τῶν νομογράφων ἀναφέρονται καὶ νομογράφοι ἐξ Ἄργους, ἐξ Ἑρμιόνης καὶ ἐκ Φλιοῦντος, ἐκ πόλεων δηλονότι, αἵτινες εἰσελθοῦσαι τὸ ἔτος ἐκεῖνο εἰς τὴν Ἀχαϊκὴν Συμπολιτείαν δὲν ἀνῆκον πρότερον εἰς αὐτήν. Ἀλλὰ κατὰ μείζονα προσέγγισιν προσδιορίζεται ὁ χρόνος τοῦ νόμου τούτου, ἂν ἀποβλέψωμεν οὐχὶ εἰς τὰς ἀναφερομένας πόλεις, ἀλλ' εἰς τὰς παραλειπομένας ἐκ τοῦ καταλόγου τῶν νομογράφων. Ὡς βλέπομεν, ἐκ τῶν πολλῶν σχετικῶς πόλεων, αἵτινες μετεῖχον τοῦ Κοινοῦ τῶν Ἀχαιῶν, ἀναφέρονται ἐν τῷ καταλόγῳ μόνον δεκαεπτά. Ἡ παράλειψις αὕτη πόλεων οὐχὶ μόνον Ἀρκαδικῶν, ἀλλὰ καὶ Ἀχαϊκῶν, ἔκπαλαι μετεχουσῶν τοῦ Κοινοῦ, ὡς π. χ. τοῦ Λεοντίου, τῆς Αἰγείρας, τῆς Καρυνείας, ἐξηγεῖται ὡς

(¹) *Kern*, Inschriften von Magnesia ἀρ. 39 στ. 43.

(²) Ἡ Μεγαλόπολις π. χ., ἡ Ἑρμιόνη κ. ἄ. Παρβ. Καββαδίαν, ἔ. ἀ. σελ. 126 καὶ τὰς ὑποσημειώσεις. (³) Αὐτόθι σελ. 125/6. (⁴) Ἔ. ἀ. σελ. 520.

ὀφειλομένη εἰς τὴν σμικρότητα τῶν πόλεων τούτων, αἵτινες μὴ ἔχουσαι τὸ ἀναλογοῦν μέγεθος δι' ἕνα νομογράφον ἢ δι' οἱανδήποτε ἄλλην ἀρχὴν τοῦ Κοινοῦ ἀπετέλουν μετ' ἄλλων γειτονικῶν πόλεων κοινὰς περιφερείας, ἐν αἷς ἐξελέγοντο αἱ διάφοροι ἀντιπροσωπευτικαὶ ἀρχαὶ ἐκ περιτροπῆς καὶ κατὰ σειρὰν ἐξ ἑκάστης τῶν ἀποτελουσῶν τὰς περιφερείας πόλεων (¹). Ὥστε, ἂν ἀναφέρωνται π. χ. ἐνταῦθα οἱ Φενεᾶται καὶ παραλείπωνται οἱ Κλειτώριοι, τοῦτο ὀφείλεται ὄχι εἰς τὸ ὅτι οἱ τελευταῖοι δὲν μετεῖχον τοῦ Κοινοῦ, ὅτε ἐτέθη ὁ νόμος, ἀλλ' εἰς τὸ ὅτι κατὰ τὸ ἔτος τῆς νομοθετήσεως σειρὰν εἶχον νὰ στείλωσιν ἀντιπρόσωπον εἰς τὸ συμβούλιον τῶν νομογράφων οἱ πρῶτοι.

Ἀλλ' ἂν οὕτως ἐξηγῆται ἡ παράλειψις μικρῶν πόλεων, οὐδόλως ἐξηγεῖται ἡ ἀπουσία ἐκ τοῦ καταλόγου πόλεων μεγίστων, ὡς εἶναι π. χ. ἡ Κόρινθος καὶ τὰ Μέγαρα. Ὄντως δὲ ἡ παρασιώπησις τῶν πόλεων τούτων ἐν τῷ καταλόγῳ τῶν νομογράφων τῆς Ἀχαϊκῆς Συμπολιτείας μᾶς βοηθεῖ εἰς τὸν ἐγγύτερον χρονικὸν προσδιορισμὸν τῆς ἐπιγραφῆς. Ὡς γνωστόν, ἡ μὲν Κόρινθος, προσαρτηθεῖσα ὑπὸ τοῦ Ἀράτου εἰς τὴν Ἀχαϊκὴν Συμπολιτείαν τῷ 243 π. Χ., ἀπεσπάσθη ἐξ αὐτῆς καταληφθεῖσα τῷ 224, πρῶτον μὲν ὑπὸ τοῦ Κλεομένους, ὀλίγον δ' ὕστερον ὑπὸ τῶν Μακεδόνων (²), ἐπανῆλθε δὲ πάλιν εἰς τὴν Ἀχαϊκὴν Συμπολιτείαν τῷ 196 π. Χ. (³). Τὰ δὲ Μέγαρα εἰσελθόντα εἰς τὴν Ἀχαϊκὴν Συμπολιτείαν ἐπίσης τῷ 243 π. Χ. ἀπεχώρησαν αὐτῆς οἰκειοθελῶς συναινούντων καὶ τῶν Ἀχαιῶν τῷ 224 π. Χ. ταχθέντα μετὰ τῶν Βοιωτῶν (⁴), ἐπανῆλθον δὲ πάλιν εἰς τὴν Ἀχαϊκὴν Συμπολιτείαν τῷ 201 π. Χ. καὶ παρέμειναν συμπολιτευόμενα μετὰ τῶν Ἀχαιῶν μέχρι τέλους, τουτέστι μέχρι τῆς ὑπὸ τῶν Ῥωμαίων διαλύσεως τοῦ Κοινοῦ (⁵). Ὥστε εἰς τοὺς μεταξὺ τοῦ ἔτους 224 π. Χ. καὶ τοῦ ἔτους 201 π. Χ. χρόνους ἐτέθη ὁ νόμος τῆς ἐν Ἐπιδαύρῳ Ὑγιείας. Πρὸς τοὺς χρόνους δὲ τούτους προσαρμόζεται κάλλιστα καὶ ἡ ἀναμφισβήτητος κατὰ τὸν Wilhelm πιθανότης, ὅτι ὁ ἐν στ. 28 ἀναφερόμενος νομογράφος *Ἀσχεὺς Ἀριστοβου[λος Λεοντ]ίχου* εἶναι ὁ πατὴρ τοῦ ὑπὸ τὸ ὄνομα *Λεόντιχος*

(¹) Παρβ. καὶ Swoboda, ἔ. ἀ. σελ. 521. (²) Πολύβ. II, 51. 52. III, 6. Niese II σ.252.333. (³) Αὐτόθι σ.650. (⁴) Niese, ἔ. ἀ.τ. II σ. 331. (⁵) Αὐτόθι σ. 566.

Ἀριστοβούλου Ἀσχειεύς, τοῦ γενομένου προξένου τῶν Δελφῶν κατὰ τὸ ἔτος 188/7 π. Χ. (¹).

Τὰ ἀνωτέρω συνοψίζονται ἐν συντόμῳ εἰς τὰ ἑξῆς συμπεράσματα:

1) Αἱ δύο ἐπιγραφαί, αἱ ἐκδοθεῖσαι χωριστὰ ὑπ' ἀριθ. 2 καὶ ὑπ' ἀριθ. 10 ὑπὸ τοῦ Καββαδίου (ΑΕ 1918 σ. 125 καὶ σ.192) ἀποτελοῦσι μίαν καὶ τὴν αὐτὴν ἐπιγραφήν, ἤτοι τὸν *νόμον τὸν τεθέντα ὑπὸ τῶν νομογράφων τοῦ Κοινοῦ τῶν Ἀχαιῶν τῇ ἐν Ἐπιδαύρῳ Ὑγιείᾳ*. Εἶχον δὲ ἀμφότεραι χαραχθῆ ἐν μιᾷ καὶ τῇ αὐτῇ στήλῃ, ἐν ᾗ προετάσσετο ὁ κατάλογος τῶν νομογράφων, διασωθεὶς σχεδὸν ὁλόκληρος, καὶ ἠκολούθει τὸ κείμενον τοῦ νόμου, οὗ ἐλάχιστον μόνον μέρος διεσώθη.

2) Ὁ νόμος οὗτος, τεθεὶς εἰς τοὺς μεταξὺ τοῦ 224 π. Χ. καὶ τοῦ 201 π. Χ. χρόνους, ἀποδεικνύει ὅτι κατὰ τὸ τέλος τοῦ 3ου π. Χ. αἰῶνος εἶχε παγιωθῆ αὐτοτελὴς ἤδη ἡ λατρεία τῆς Ὑγιείας ἐν τῷ Ἱερῷ τῆς Ἐπιδαύρου, τεθεῖσα μάλιστα ὑπὸ τὴν ἐπίσημον προστασίαν τῆς Ἀχαϊκῆς Συμπολιτείας.

3) Ὅτι ἐν τῷ πολιτεύματι τοῦ Κοινοῦ τῶν Ἀχαιῶν ὑφίστατο τακτὴ ἀρχή, ἡ τῶν *νομογράφων*, οἵτινες ἐκλεγόμενοι ἐκ τῶν πόλεων, τῶν μετεχουσῶν τοῦ Κοινοῦ, κατ' ἀριθμὸν ἀνάλογον πρὸς τὸ μέγεθος τῶν πόλεων ἔργον εἶχον νὰ νομοθετῶσι νέους νόμους, νὰ ἀναθεωρῶσι παλαιοὺς καὶ νὰ καταχωρίζωσιν εἰς τὸν κώδικα, οὕτως εἰπεῖν, τῆς συμπολιτειακῆς νομοθεσίας τὰ ὑπὸ τῆς βουλῆς τῶν Ἀχαιῶν ψηφιζόμενα δόγματα, τὰ ἔχοντα νομικὸν χαρακτῆρα. Ἡ ἀρχὴ αὕτη τῶν νομογράφων ἦτο πιθανώτατα, ὡς καὶ ἡ τῶν ἄλλων ἀρχόντων τοῦ Κοινοῦ, ἐτησία, ὁ δὲ ἀριθμὸς αὐτῶν ἀνήρχετο ἴσως κατὰ κανόνα εἰς εἴκοσι καὶ πέντε μετὰ τοῦ γραμματέως (²).

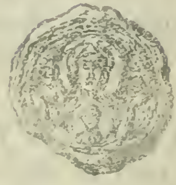
(¹) Ἴδε τὸν κατάλογον τῶν προξένων τῶν Δελφῶν ἐν Sylloge³ ἀρ. 585,$_{150}$.

(²) Ἀπουσιάζων ἐξ Ἀθηνῶν δὲν ἠδυνήθην νὰ ἴδω τὰ τυπογραφικὰ δοκίμια τῶν δύο πρώτων σελίδων τῆς πραγματείας μου καὶ νὰ διορθώσω τὰ παρεισφρήσαντα ἐν τῷ κειμένῳ τῆς ἐπιγραφῆς (σελ. 543) τυπογραφικὰ σφάλματα. Ἐπωφελούμενος ἐνταῦθα τὸ κενὸν τοῦ χώρου διορθώνω τὰ κυριώτερα ἐξ αὐτῶν. Ἐν στ. 22 ἀναγνωστέον *Τριταιεύς*, ἐν στ. 25 *Πύρρανθος* καὶ ἐν στ. 27 *Καλλίδαμος Καλλιμαχίδα*. Ἐν σελ. 544 στ. 5 κάτωθεν ἀναγνωστέον (Πολύβ. ΙΙ, 41,$_1$ 42,$_1$).

ΠΡΩΤΟΣ ΤΟΥ ΠΑΠΙΚΙΟΥ

ΥΠΟ

ΚΩΝΣΤ. Μ. ΚΩΝΣΤΑΝΤΟΠΟΥΛΟΥ.





Ἐν τῷ Καταλόγῳ τῶν βυζαντιακῶν μολυβδοβούλλων τοῦ ἐν Κωνσταντινουπόλει τέως ὑφισταμένου Ρωσικοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Ἰνστιτούτου, τῷ συνταχθέντι ὑπὸ Β. Παντζέγκο (1), ἐδημοσιεύθη τὸ ἐνταῦθα εἰκονιζόμενον μολυβδόβουλλον, ὅπερ ἐπὶ μὲν τῆς ἐμπροσθίας ὄψεως φερει προτομὴν κατενώπιον τῆς Θεοτόκου δεομένης, μετὰ τοῦ βρέφους ἐπὶ τοῦ στήθους ἐν δίσκῳ, ἐπὶ δὲ τῆς ὀπισθίας τὴν ἑξῆς ἐπιγραφήν·

† ΘΚΕ	† Θ(εοτό)κε
ROHΘΕΙ	βοήθει
ΤΟ ΠΡΟΤΙ	τ⟨ῷ⟩ πρ⟨ώ⟩τ(ῳ)
ΤȣΠΑΠ	τοῦ Παπι
ΚΙΟV	κίου.

Τὸ μολυβδόβουλλον ἀνήκει εἰς τοὺς χρόνους τῶν Κομνηνῶν καὶ εἶναι λίαν ἐνδιαφέρον διὰ τὴν ἐπιγραφὴν αὐτοῦ, ἐν ᾗ τὸ πρῶτον ἐμφανίζεται τὸ ὄνομα *Παπίκιον*.

Ὁ Παντζέγκο θέλων νὰ ἑρμηνεύσῃ τὴν ἐπιγραφὴν τοῦ μολυ-

(1) Ὁ Κατάλογος οὗτος ἐδημοσιεύθη ἐν τῷ Δελτίῳ τοῦ Ἰνστιτούτου, τόμ. VIII (1903), IX (1904) καὶ XIII (1908) καὶ εἰς ἴδιον τεῦχος μετὰ 15 φωτοτυπικῶν πινάκων. Το μολυβδόβουλλον, περὶ οὗ ἐνταῦθα ὁ λόγος, ἐδημοσιεύθη ἐν τομ. XIII σελ. 135, ἀριθ. 441 πίν. VI, ἀριθ. 10.

βδοβούλλου, παρατηρεῖ ὅτι ἐν αὐτῷ ἐμφανίζεται τὸ πρῶτον, νέον καὶ τέως ἄγνωστον αὐλικὸν ἀξίωμα, κατὰ τοὺς χρόνους τῶν Κομνηνῶν, ἀνάλογον πρὸς τὸ ἀξίωμα τοῦ *παπίου*, ὡς ἐκαλεῖτο παρὰ Βυζαντίνοις ὁ ἔχων τὴν ἐποπτείαν τῶν θυρωρῶν καὶ φυλάκων τοῦ Παλατίου, ἀξίωμα *παραπλήσιον* πρὸς τὸ τῶν *Γάλλων le concierge du Palais* καὶ περὶ οὗ ὁ Κωνστ. Μανασῆς (Χρονικ. 4697) γράφει: «*πρὸς τὸν τῶν οἴκων φύλακα τὸν ἐν τοῖς ἀνακτόροις, | παπίαν λέγομεν αὐτὸν κατὰ Ῥωμαίων γλῶτταν*». Ζητεῖ δ᾿ ὁ Παντζέγκο να ἀποδείξῃ ὅτι το ἀξίωμα, τὸ ἐμφανιζόμενον ἐν τῷ μολυβδοβούλλῳ, μὴ ὑφιστάμενον πρότερον, ἐδημιουργήθη κατὰ τοὺς χρόνους τῶν Κομνηνῶν, ἐποχὴν καθ᾿ ἣν πολλὰ μετεβλήθησαν ἐν τῇ αὐλικῇ ἱεραρχίᾳ.

Ἡ ἑρμηνεία αὕτη τοῦ Παντζέγκο φαίνεται εἰς ἡμᾶς βεβιασμένη καὶ ἀστήρικτος, διότι οὐδεμίαν μαρτυρίαν προσήγαγεν οὗτος, ἐξ ἧς να ἐξάγεται ὅτι ὑπάρχει ἀναλογία μεταξὺ τοῦ ἀξιώματος τοῦ παπίου καὶ τοῦ ἐν τῇ ἐπιγραφῇ τοῦ μολυβδοβούλλου τὸ πρῶτον ἐμφανιζομένου. Παρεσύρθη δ᾿ ὁ Παντζέγκο εἰς τὴν ἑρμηνείαν ταύτην, διότι ἐνόμισεν ὅτι τὸ ὄνομα *Παπίκιον* παράγεται ἐκ τοῦ *παπίας*, ἐντεῦθεν δ᾿ ὁρμώμενος συνεπέρανεν ὅτι κατὰ τοὺς χρόνους τῶν Κομνηνῶν ἐδημιουργήθη το ἀξίωμα *πρῶτος τοῦ παπικίου* κατ᾿ ἀναλογίαν πρὸς τὸ τοῦ παπίου. Ἀλλὰ καὶ ὅσα γράφει στηριζόμενος κυρίως εἰς τὰς ἐρεύνας τοῦ Δ. Βελιάγεφ, τοῦ ἐπιφανοῦς ἑρμηνευτοῦ τῆς *Ἐκθέσεως τῆς Βασιλείου τάξεως* Κωνσταντίνου τοῦ Πορφυρογεννήτου, περὶ τοῦ ἀξιώματος τοῦ *παπίου καὶ τοῦ μεγάλου παπίου*, οὐδεμίαν σχέσιν ἔχουσι πρὸς τὸ *Παπίκιον* τῆς ἐπιγραφῆς τοῦ μολυβδοβούλλου.

Πρὸς ἑρμηνείαν τῆς ἐπιγραφῆς ταύτης δύναται νὰ συντελέσῃ ἡ ἔρευνα τοῦ ὀνόματος *Παπίκιον*, ὡς ἀπαντᾷ παρὰ τοῖς Βυζαντινοῖς ἱστορικοῖς καὶ χρονογράφοις. Τὸ ὄνομα τοῦτο ἀναφέρεται κατὰ τὴν ΙΒ´ καὶ τὴν ΙΓ´ ἑκατονταετηρίδα ὡς ὄνομα ὄρους, ἐφ᾿ οὗ ὑπῆρχον μοναί, σκῆται καὶ ἀναχωρητήρια μοναχῶν. Ἡ παλαιοτάτη μνεία αὐτοῦ εὑρίσκεται παρὰ τῷ Ζωναρᾷ, ὅστις διηγεῖται ὅτι ἐν ἔτει 1113 ὁ αὐτοκράτωρ Ἀλέξιος Α´ ὁ Κομνηνὸς κατὰ τὴν ἐκστρατείαν, ἣν ἐπεχείρησε πρὸς καταπολέμησιν τῶν αἱρετικῶν Παυλιανιτῶν, κατελήφθη ὑπὸ τοῦ χειμῶνος καὶ ἠναγκάσθη νὰ διαχειμάσῃ, μετὰ τῆς

αὐτοκρατείρας καὶ τῆς συνοδίας αὐτοῦ, παρὰ τοὺς πρόποδας τοῦ Παπικίου ὄρους (Ζωναρ. 18, 20, σελ. 250, τ. 4, ἐκδ. Dindorf). Δευτέρα μνεία τοῦ Παπικίου ὄρους καὶ τῶν ἐπ᾽ αὐτοῦ ἱερῶν φροντιστηρίων εὕρηται παρὰ τῷ Νικήτᾳ Χωνιάτῃ, ὅστις ἱστορεῖ ὅτι ὁ αὐτοκράτωρ Μανουὴλ ὁ Κομνηνός, διατρίβων ἐν Σερδικῇ, τῇ σημερινῇ Σόφιᾳ, καὶ ἔχων ὑπονοίας ὅτι ὁ πρωτοστράτωρ Ἀλέξιος Ἀξοὺχ ἐπεβουλεύετο τὸν θρόνον αὐτοῦ, συλλαβὼν αὐτὸν τῷ 1168 καὶ κείρας μοναχόν, ἔρριψεν εἴς τι τῶν κατὰ τὸ Παπίκιον ὄρος φροντιστηρίων (Χωνιάτ. σ. 187). Τὸ γεγονὸς τοῦτο ἀναφέρει καὶ ὁ Κίνναμος (6,6). Ὑπὸ τοῦ Χωνιάτου μνημονεύεται πρὸς τούτοις ὅτι κατὰ τὸ 1191 ἔτος ὁ αὐτοκράτωρ Ἰσαάκιος Β΄ Ἄγγελος συνέλαβεν ἐν Δράμᾳ τὸν Ἀλέξιον, νόθον υἱὸν τοῦ αὐτοκράτορος Μανουήλ, ἐπὶ τῇ ὑπονοίᾳ ὅτι παρεσκεύαζε στάσιν κατ᾽ αὐτοῦ, ἔκειρε μοναχὸν καὶ ἀπέστειλεν εἰς τὸ Παπίκιον ὄρος (Χωνιάτ. σ. 557 καὶ 559). Τελευταία μνεία τοῦ Παπικίου εὕρηται παρὰ τῷ αὐτῷ Χωνιάτῃ, ὅστις ἱστορεῖ ὅτι ὁ ζουπάνος τῶν Σέρβων Στέφανος Α΄ Νεμάνια, καταλιπὼν τὴν ἀρχὴν εἰς τὸν υἱὸν αὐτοῦ Στέφανον τὸν Β΄ ἐν ἔτει 1195, ἀπῆλθεν εἰς τὸ ὄρος Παπίκιον γενόμενος μοναχὸς (Χωνιάτ. σ. 704). Ἐκ τῶν ἀνωτέρω πηγῶν καθίσταται φανερὸν ὅτι τὸ ὄνομα Παπίκιον εἶναι γνωστὸν ὡς ὄνομα ὄρους, ἔχοντος ἐπ᾽ αὐτοῦ μονάς, σκήτας καὶ ἀναχωρητήρια μοναχῶν.

Νῦν ἐπανερχόμενοι εἰς τὸ μολυβδόβουλλον παρατηροῦμεν ὅτι ἐκ τῆς ἐπιγραφῆς αὐτοῦ δηλοῦται ὅτι τοῦτο ἀνήκει εἰς τὸν πρῶτον τοῦ Παπικίου. Ἀλλὰ τί σημαίνει *πρῶτος τοῦ Παπικίου;* Τὴν ἐξήγησιν τοῦ ἀξιώματος τούτου δυνάμεθα ἀσφαλῶς νὰ εὕρωμεν, ἂν ἔχωμεν ὑπ᾽ ὄψιν ὅτι ἀπὸ τῶν πρώτων χρόνων τῆς ἱδρύσεως τοῦ μοναχικοῦ βίου ἀναφαίνεται τὸ ἀξίωμα *πρῶτος*, σημαῖνον τὸν προϊστάμενον τῶν, κατ᾽ ἀντίθεσιν πρὸς τὰς μονάς, εἰς κεχωρισμένα κελλία καὶ σκήτας ζώντων μοναχῶν. Θεοδόσιος ὁ Κοινοβιάρχης (414-519), ἱδρύσας τὴν πρώτην Λαύραν παρὰ τὰ Ἱεροσόλυμα, ἐν ᾗ ἔζων οἱ μοναχοὶ εἰς χωριστὰ κελλία, ἔθηκε τούτους ὑπὸ τὴν διεύθυνσιν ἑνὸς ἀββᾶ καλουμένου *πρώτου*. Ἐν δὲ τῷ Ἁγίῳ Ὄρει (Ἄθῳ) οἱ πρῶτοι ἀσκηταί, κατὰ τὸ παράδειγμα τῶν μοναχῶν τῆς Παλαιστίνης, εἶχον ὁμοίως ἀνώτατον ἐπόπτην, ἕνα ἀββᾶν ἢ *πρῶτον*, ἐξ αὐτοῦ δὲ καὶ τὸ περισωθὲν ὄνομα *Πρωτᾶτον* ἐν ταῖς Καρυαῖς τοῦ Ἁγίου Ὄρους,

ἐν αἷς ὑπῆρχε τὸ κοινοτικὸν κέντρον τῶν ἀσκητῶν, ἡ λεγομένη *Καθέδρα*. Ἡ ἀρχὴ τοῦ *πρώτου* κατελύθη ἐν Ἁγίῳ Ὄρει μόλις κατὰ τὴν ΙϚ´ ἑκατονταετηρίδα. Προφανὲς εἶναι, ὡς ἐκ τοῦ μολυβδοβούλλου ἐξάγεται, ὅτι ὡς ἐν Ἁγίῳ Ὄρει, οὕτω καὶ ἐν τῷ Παπικίῳ, οἱ εἰς σκήτας, κελλία καὶ ἀναχωρητήρια ζῶντες μοναχοί, διετέλουν ὑπὸ τὴν διεύθυνσιν ἑνὸς ἀββᾶ καλουμένου *πρώτου*.

Ἐκ τῶν ἀνωτέρω καθίσταται φανερὸν ὅτι τὸ μολυβδόβουλλον οὐδεμίαν σχέσιν ἔχει πρὸς αὐλικὸν ἀξίωμα κατὰ τοὺς χρόνους τῶν Κομνηνῶν, ἀνάλογον πρὸς τὸ ἀξίωμα τοῦ *παπίου*, ὡς ἐνόμισεν ὁ Παντζέγκο, ἀλλ᾿ ὅτι ἀνήκει εἰς τὸν *πρῶτον* τῆς ἱερᾶς κοινότητος τοῦ Παπικίου ὄρους. Εἶναι δὲ καὶ κατὰ τοῦτο πολύτιμον τὸ μολυβδόβουλλον, ὅτι εἶναι τὸ πρῶτον, ἐν ᾧ ἐμφανίζεται τὸ μοναχικὸν τοῦτο ἀξίωμα.

Ἡ θέσις τοῦ Παπικίου ὄρους δὲν καθορίζεται σαφῶς ὑπὸ τῶν ἀνωτέρω μνημονευθέντων ἱστορικῶν καὶ χρονογράφων. Θέλων νὰ ἐξακριβώσῃ τὸ ζήτημα τοῦτο ὁ ἀείμνηστος γεωγράφος Ἀντώνιος Μηλιαράκης ἐδημοσίευσεν ἐν τῇ *Θρᾳκικῇ Ἐπετηρίδι* (1897 σ. 70-78) διατριβήν, φέρουσαν τίτλον «Καθορισμὸς τῆς θέσεως τοῦ Παπικίου ὄρους», ἐν ᾗ ἐζήτησε νὰ ἀποδείξῃ ὅτι τὸ ὄρος τοῦτο εἶναι ἡ Ρίλα, τὸ ὑψηλότερον τῶν ὀρέων τῆς σημερινῆς Βουλγαρίας, συνεχόμενον πρὸς τὴν Ροδόπην ἐξ ἀνατολῶν καὶ ὅτι τὰ ἀναφερόμενα ὑπὸ τῶν πηγῶν φροντιστήρια καὶ ἱερὰ σεμνεῖα εἶναι ἡ μονὴ τῆς Ρίλας κειμένη ὑπὸ τὴν κορυφὴν *Πόποβα Σιάπκα*, εἰς ὕψος 1100 μέτρων, μετὰ τῶν περὶ αὐτὴν ἐπὶ τῶν βράχων κειμένων σκητῶν, κελλίων καὶ ἀναχωρητηρίων.

Τὴν γνώμην ταύτην τοῦ Μηλιαράκη ἀνασκευάζει δι᾿ αὐτῶν τῶν κειμένων τῶν Βυζαντίνων ἱστορικῶν καὶ χρονογράφων ὁ διευθυντὴς τοῦ Λαογραφικοῦ Ἀρχείου κ. Στίλπων Κυριακίδης εἰς μελέτην, δημοσιευομένην μετ᾿ οὐ πολὺ ἐν τῇ *Ἀθηνᾷ*. Ὁ κ. Κυριακίδης, στηριζόμενος εἰς τὰ κείμενα ταῦτα καὶ εἰς τὴν γνῶσιν τῆς γεωγραφίας τῆς πατρίδος του Θρᾴκης, ἀποδεικνύει ὅτι τὸ Παπίκιον ὄρος κεῖται ἐν τῇ Θρᾴκῃ, βορειοδυτικῶς τῆς Γκιουμουλτζίνας, ἐπ᾿ αὐτοῦ δὲ κατὰ τὰς μαρτυρίας τῶν χωρικῶν σῴζονται σημαντικὰ ἐρείπια μοναστηρίων. Ἐκ τοῦ τοιούτου καθορισμοῦ τοῦ Παπικίου ὄρους ἀποδεικνύεται ἀληθὴς καὶ ἡ μαρτυρία Νεοφύτου τοῦ Καυσοκαλυβίτου, ὅστις ἐν τῇ Ἀκολουθίᾳ καὶ ἱερᾷ ἱστορίᾳ τῆς Μονῆς Σουμελᾶ, τῇ

δημοσιευθείσῃ ἐν ἔτει 1775, ἐν τῷ Συναξαρίῳ τῶν θεοφόρων πατέρων Βαρνάβα, Σωφρονίου καὶ Χριστοφόρου, ἀφηγούμενος τὰ τῆς μεταβάσεως αὐτῶν εἰς Τραπεζοῦντα ἐξ Ἀθηνῶν, γράφει ὅτι ὁ Βαρνάβας εὑρισκόμενος ἐν Μαρωνείᾳ παρηγγέλθη ὑπὸ τοῦ ἐπισκόπου αὐτῆς νὰ ἀνέλθῃ εἰς τὸ Παπίκιον ὄρος, ὅπως προσκυνήσῃ εἰς τὰς μονάς. Ἐν δὲ ὑποσημειώσει ὁ Καυσοκαλυβίτης προσθέτει «*Παπίκιον ὄρος πλησίον Μαρωνείας, ἐν ᾧ ἦν ποτε Μοναστήρια, νῦν δὲ οὐδέν*». Τὴν μαρτυρίαν ταύτην ἐθεώρησεν ὁ Μηλιαράκης πεπλανημένην, νῦν ὅμως διὰ τῆς μελέτης τοῦ κ. Κυριακίδου ἀποδεικνύεται ὅτι ὁ Καυσοκαλυβίτης δὲν ἐπλανήθη, διότι ἀληθῶς πλησίον καὶ βορειοδυτικῶς τῆς Μαρωνείας κεῖται τὸ ὄρος Παπίκιον.

ΠΙΝΑΞ ΤΩΝ ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΩΝ

Παροράματα.

'Εν σελ. 523 στ. 9 πρόσθες μετὰ τὸ Τουρκικῆς *'Αθιγγανικῆς*.
» » 526 στ. 18 ἀντὶ ἐξ αὐτοῦ γρ. *εἰς αὐτόν*.
» » 527 στ. 20 ἀντὶ 1813 γρ. 1803.
» » 528 στ. 22 γρ. *κουντυλι̰άρ(η)ς* (κονδυλιάρης).
στ. 15^{6} ἀντὶ λειανόσπ(ο)ρου γρ. *λει̰ανόσπ(ει)ρου*.
» » 530 στ. 13 γρ. *Πρεσόγι̰ανης*.
» » 534 στ. 21^{β} γρ. *χλιμίτι*.
» » 538 στ. 6 ἀντὶ ξινίζ̣ου γρ. *ζινίζου*.
στ. 33 γρ. *κοῦκκους*.